

श्रीगणेशाय नमः ।

रघुनाथपदद्वन्द्वं सीतया चर्चितं सदा ॥

स्मराम्यहं परानन्ददायिनं लोकपावनम् ॥ १ ॥

यो विभुर्विश्वमखिलं स्वीकृत्य समदृष्टिताम् ॥

सक्य रस्तु रामस्य ममास्तु शरणं हरिः ॥ २ ॥

प्रणम्य मारुतिवीरं गुरुमप्य सरस्वतीम् ॥

धातुजप्रत्ययानां वै व्याख्या सन्तन्यते मया ॥ ३ ॥

यन्मार्ग्येऽपि मङ्गलाचरणस्यावश्यकत्वं व्यतान्दर्शयति । मङ्गलादी-
नीति । जयत इत्यस्य विप्रदसापेक्षत्येनास्मान्मार्ग्यं शङ्कांवारयति । उपस-
र्गाणां द्योतकतयेति । नियमेन स्वार्थसाकाङ्क्षेतरार्थवाचकशब्दभिन्नार्थ-
वाचकशब्दस्यापेक्षा हि सामर्थ्याभावाप्रयोजिका सात्र नास्ति, उपसर्गाणां
द्योतकत्वादिति भावः । तत्रयन्तार्थं प्रति तिङन्तार्थस्य प्राधान्येन प्रधा-
नस्य सापेक्षत्येऽपि वृत्तिर्जयत्येवेत्यपि बोध्यम् । ननु पूर्वाह्णेऽपि तृतीया-
ध्यायस्यस्य क्तिनः स्पृशोऽनुदके इत्यनेन व्युत्पादनात्तुर्व्यपञ्चनाध्याय-
यन्ति न इत्येतायन्मात्रप्रतिपादनंरुद्धमिय प्रतिभातीत्यत आह । प्रा-
धान्येनेति । तत्रैतेषां प्रसङ्गात्कथनेऽपि नासङ्गतिरिति भावः । ननूपा-
दिप्रत्ययानां तृतीयाध्यायगोचरत्वाभावात्प्रतिज्ञाविरोध इत्यत आह ।
उणादीनामिति । तत्रम् । तृतीयाध्यायगोचरत्वम् । उणादिपाठस्तु
यदुल्लेख्यसाध्यानां कार्याणां प्रदर्शनार्थमेव । अत एवात्र गोचरपद-
मुपान्तम् । ननु पठितमित्युक्तम् । ननु यन्तमानक्रियाधृतेरित्यसङ्गत-
म् । यन्तमानत्वस्य शाब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपत्वात् । क्रियाया-

य पूर्वापरीभूतावयवकसमुदायरूपतयाऽवयवानां चाशुविनाशितया सा-
दृशसमुदायस्य निरुक्तवर्त्तमानत्वं स्थिरसम्बन्धि नोपपद्यत इत्यत आह ।
वर्त्तमानकालेति । वर्त्तमानः कालो यस्याः सा चासी क्रियेत्यर्थः । न
च कालगतमपि वर्त्तमानत्वं यदि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वघटितमेव तर्हि
पूर्वाक्तानुपपत्तिस्तदवश्यैवेति वाच्यम् । बौद्धतादृशसमुदायाधिकरणस्य
जन्यकालस्य सम्भवात् । न च वर्त्तमानत्वं प्रत्ययवाच्यमेवारित्यति वा-
च्यम् । लडादीनामश्रूयमाणतया तदादेशानामेव वाचकत्वस्य वाच्यत्वा-
त् । एवं सति तेषां बहूनां काले शक्तिकल्पनापेक्षया लाघवाद्वातातीरेव
काले शक्तिः प्रत्ययो द्योतक इत्येव युक्तम् । ननु लडादीनां धातोर्विधा-
नेन धातोरित्यधिकारसूत्रमिहैव यक्तुमुचितमिति चेन्न । तस्याकरणेपि
यङ्विधित्यधातुग्रहणस्योत्तरत्र सम्बन्धेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यभिप्रायात् ।
अकारस्येति । लटश्शतृशान्वायित्यत्र विशेषणार्थतया चरितार्थस्येत्या-
दिः । कालस्य द्योत्यताया दशितत्वाद्वाच्यार्थतामाह । लः कर्मणी-
त्यादि । एतेषामपि द्योत्यत्वमन्यत्र श्फुटम् । सम्प्रति तु वाच्यत्वाभिप्रा-
येणोक्तिरियम् । हत्वं नेति । निमित्त्यत्र जडत्वमेत्यपि बोध्यम् । नागमत्त्वं
मिद् इति । टकारदर्शनेन तु आगमत्वशङ्का जन्यते । सा सादृश्योन्मिरनीया
टकारोच्चारणन्तु इटोऽदित्यत्रासीव ग्रहणं स्यादित्येवमर्थम् । तत्र हि लि-
ङ्गस्त्रीमुडितिसूत्रादनुवृत्तस्य लिङ् इति विशेष्यस्य सत्त्वेन टकाराभावे
वर्णग्रहणे तदन्तविधेस्सत्त्वेनेवर्णान्तस्य लिङ् इत्यर्थः स्यात् । तथा धैधेम-
हीत्यत्रापि स्यात् । महिहो ङकारस्तिङ् प्रत्याहारसिद्धिर्योगत एवायं
समुदायानुबन्धो नावयवस्यानुबन्धस्तेन संप्रप्रच्छिमह इत्यत्र सम्प्रसारणं न ।
क्वचित्तु समुदायानुबन्धोऽप्यवयवानुबन्धो भवति तस्यस्य निपातमिति भेदे-
नोपादानेन स्थापितस्य समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वं नास्तीतिवच-
नस्य शापकसिद्धत्वेनानीत्यस्यात् । तेनायचशित्कार्थसिद्धिः ॥ अत एव ।
प्रत्याय इत्यादिसूत्रत्रयस्याप्युपस्थितेरेव । नच लडादिङकारस्येत्कञ्चा

कुतो नेति याच्यम् । फलाभावात् । लितीति न्नरस्तु न फलम् । ण-
लो लित्याद् ज्ञापकात् । तेषामश्रवणन्तु तिशाद्यादेशेनैव सिद्ध्यति ।
आदेशापेक्षेति । एवं चादेशबोधकरपदस्य नियताकाङ्क्षासन्वेनादेशसा-
मान्यबोधकस्यादेशा इति शब्दस्याप्याहारेण याक्यायंबोधः छादेशा इ-
त्यस्य लकारमात्रोद्देशेनविहिता इत्यर्थस्तत्फलमाह । सिञ्जादय इति ।
अत्येति । सूत्रस्येति शेषः । परस्मैपदविधित्यादिलिङ्गादित्यत्रादिमा
आत्मनेपदसंज्ञां पुरुषरुज्ज्ञानं घाधते इत्यत्र लिङ्गविधायात्मनेपदवि-
तिसूत्रस्य ज्ञापकत्वं सूचितम् । परस्मैपदात्मने पदसंज्ञयोस्तु याच्य-
याधकज्ञाय आरुहारीयत्याद्भवत्येव तदाह । एकसंज्ञाधिकारेति ।
तद्वानायात्मनेपदम् ॥ अत्र लस्येत्यनुवृत्त्या छादेशस्यागो ग्रहणम् । तेन
धान्यं परस्मैपदिभ्योपि भवति । ननु येन्यो धातुन्य आत्मनेपदं भव-
ति तन्निरूपणावसरे एवात्मनेपदविधायकसूत्रोपन्यास उचित इत्यत
आह । शेषपदार्थज्ञानापेति । तेन । तिङन्तादिति व्याख्यानेन । तद्धनिरू-
पिताङ्गत्वानापत्तिरिति ॥ यस्मात्प्रत्ययविधित्वादेरेवाङ्गत्वात् । उप-
देशेऽङ्गनुनासिक इतिनूत्रादुपदेशपदमनुवर्तते । तच्चानुदान्तहित इति
द्वन्द्वार्थविशेषणम् । अवयवविशेषणत्वे ऽङ्गी न स्यात् । एवं चानुदा-
न्तांशे तत्स्वरूपानुवादकं न तु व्याप्यार्तकं हिदंशे तु चिनुतश्चुफुटिपतीत्य-
स्य सिद्धये तद्विशेषणमातिदेशिकद्वित्वस्योभयत्र सत्त्वादेवं च यदंशे व्या-
प्यार्तकंविशेषणम् भवति तद्विशेषणत्वमेवोचितमित्याशयेन मूले । उपदेशे
यो हिदिति व्याख्यातम् । केचिदिति । अत्रारुचिधीजन्तु यद्व्यनाणरीत्या
धातोरिति व्याख्यातस्या यश्चक्येन केयलयङ् आत्मनेपदस्याप्रसक्तिरेवेति
यदन्तस्याङ्गत्वम्भयत्येव । तदन्ताविधी मानन्तूपदेशपदसन्दर्भेन व्याख्या-
ममेवेति । न च हलन्त्यमिति सूत्रव्याख्यानायसरे उपदेशपदे स्वरितत्या-
भायकयनविरोध इति याच्यम् । इत्थं प्राविधी सम्यन्वप्रयोजकं तत्रा-
प्तीत्यर्थात् । मूले धातोरिति । भूवाद इति भूयादातय इत्यस्य प्र-

नत्सानुयुक्तायपि तदनुदात्तङित इतिपञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यानुरोधा-
 त्पञ्चम्या विपरिणम्यत इत्याशयेन इति केचित् । वस्तुतस्त्येतत्प्रकरणम-
 नुदात्तङितस्तिप्तस्कि लस्य द्वैरकयोरितिसूत्राणामेकवाक्यतयाऽनुदात्तङि-
 तो धातोर्लस्य स्थाने एकत्वे गम्ये आत्मनेपदसंज्ञकस्त इति भवतीत्येव-
 मेव विधायकम् । वृद्ध्यस्यसनोरितिमूत्रारम्भसामर्थ्यादन्यथा लावस्या-
 यामेव स्यप्रत्ययेन व्यधधानादनुदात्तङितः परत्वाभावादस्याप्राप्त्या पदद्वय-
 सिद्धौ वृद्ध्य इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एकवाक्यतायान्तु धातोरिति वि-
 हितविशेषणं तस्मिन्सूत्रे स्य इति तु विषयसप्तमी बोध्या । एवं च चिनु-
 तइत्यादावनुदान्तङितो विधानाभावात्तात्मनेपदप्राप्तिः । चुकुटिपतीत्या-
 दिस्यपि गाङ्कुटादिभ्य इत्यनेन सनो डित्वविधानेपि धातुत्वस्य सन्नन्त-
 समुदायवृत्तितया तस्य च समुदायस्यातिदेशिकङित्वाभावेन न लकारस्य
 ङितो विधानमिति नात्मनेपदप्राप्तिरित्युपदेश इत्यस्मैतत्सूत्रे न सम्ब-
 न्धः ॥ न चैवं यङन्तादात्मनेपदानापत्तिः यङन्तसमुदायस्य डित्वविरहा-
 दिति धाच्यम् । अङ्गल्यादिबदययवाययस्य समुदायाययवत्येन यङन्तस्या-
 पि ङित्वात् । यदि च नैवं कल्पना तदापि नानुपपत्तिः गाङ्कुटादि-
 भ्य इति सूत्रे ङिदितिपदं ङिद्वदित्यस्यार्थं सतया सत्यज्ञामेतिवद्वत्तंते ।
 ङिद्वदित्यत्र च सप्तम्यन्तात्पञ्चम्यन्ताच्च घतिरित्याश्रीयते न तु पञ्चम्यन्ता-
 दिति सर्वेष्टसिद्धिरत एव प्राप्ये चुकुटिपतीत्यत्रात्मनेपदमाशङ्क्य सिद्धु-
 न्तु पूर्वस्य कार्य्यातिदेशादिति समाहितम् । तदुपपादनग्रन्थे च सप्तम्य-
 र्थेपि यतिर्दृश्यते इत्युक्तम् । एवं च ङिदन्तादात्मनेपदमित्युक्तायपि
 न क्षतिः । अपिशब्दात्सप्तम्यन्तात् । तेन भयतानित्यादावतो ङित इ-
 त्यस्य प्रवृत्तिः अस्मिन्पक्षे आत्मनेपदशब्दादौ भाविसङ्ज्ञा ज्ञेया । एते-
 न हलन्त्यमितिसूत्रे उपदेशपदे स्वरितत्वाभावप्रतिपादकेन ग्रन्थेन प्रकृत
 सूत्रे उपदेशपदसम्बन्धाभिप्रायेण व्याख्यानपरग्रन्थेन विरोध इत्यपास्त-
 २१ प्रकृतग्रन्थस्य मूलकाराभिप्रायवर्णनपरत्वात् । अत एवाह के पिदि-

ति । तदेवेति । एवकारेण धात्वर्थफलव्यवच्छेदः ॥ सद्युक्तम् । यस्या-
 र्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ॥ तत्प्रधानं फलं तेषां न छात्रादि
 प्रयोजनमिति ॥ तदर्थत्वद्योतकत्वम् । कर्तृगामितादृशफलकत्वद्योत-
 कत्वम् । यजमानो यजते इत्यादाविति । अत्रादिना पचत इत्यादि
 संप्रहः । हेलाराजोक्तेरिति । एवं च पचत इत्यादौ नात्मनेपदविषये णि-
 जापत्तिः ॥ ननु प्रेरणायाश्चेतनधर्मत्वाद्विज्ञादीनामचेतनत्वाद्विज्ञा वास-
 यतीत्यसंगतमत आह । विज्ञा वासयतीति । तत्समर्थाचरणम् । धा-
 त्वर्थफलोत्पत्तिसमर्थाचरणम् । विज्ञादिनिष्ठं तत्सुलभत्वादिरूपम् ।
 प्रेरणाया एव णिजघत्वे स्थलान्तरीपहेलाराजीयसम्मतिमप्याह । केषाञ्चि-
 दिति ॥ अत एव । णिचः प्रेरणायाचकत्वादेव । अत्र केषां चिदित्यनेन
 सूचितामरुचिम्प्रकटयन्नाह । एवं चेति । कर्तुः । नापि तस्य । सम्बिधान-
 म् । तत्पुरोग्वस्थानादिरूपम् । ननु यद्यात्मनेपदेन सह णिचो विष्क-
 र्ण उच्यते तदा प्रेरणायास्त्वपि णिजभावस्य क्रीणीघेत्यत्रोपपत्तिर्ज्ञ-
 यति भवन्मते तु कथमत आह । क्रीणीघेत्यादि । न तु स तदर्थ इति ॥
 पुत्रस्य सम्बिधानं प्रयत्नं न धात्वर्थः किन्तु परायन्तत्वनिवृत्त्यादिमूलको
 व्यापार एव धात्वर्थः ॥ ननु स्वामिदासी पचते इत्यत्र भृत्यस्य चेतन-
 लाभोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वाच्चिरुक्तफलस्य कर्तृगामित्याज्ञायात्कथमात्मने-
 पदमत आह । स्वामिदासाविति । एवमन्यत्राप्युपपन्तिमाह । कमलयन
 इत्यादि । तिङ्स्त्रीणित्रीणि । मूले यथासंख्योपपत्तये पठराविपरिणतयोः
 परस्मैपदात्मनेपदशब्दयोरनुवृत्त्योभयोः पदयोरिति व्याख्यातमेवं धानु-
 वृत्तिबलादेव पुरुषसंज्ञायास्समावेशे सिद्धे सिञ्चि वृद्धिरित्यस्य ज्ञापक-
 त्ववर्णनासंगतिरिति तु न । प्रथमादिशब्दानां कृतद्वन्द्वानामेकशेषेणैव
 सामञ्जस्ये तयोः पदयोः स्वरितत्वस्य विभक्तिविपरिणामस्य च रूपने-
 गीर्यमित्यभिप्रायेण तथाभिधानात् । अत्र । तिङ्धाच्येति याव्ये । अ-
 नुपयोगादिति । तस्यास्समाससंज्ञादिप्रयोजकतया तत्सम्भयस्येहाभावा-

दिति भावः । गौणत्वादिति । प्रकृतौ सादृश्यमूलकाभेदारोपेण वक्ष-
 मानत्वात् । त्वत्करूप इत्यत्र त्वस्ति सामानाधिकरण्यमित्याह । त्वत्क-
 रूप इत्यादि । नन्वेवं त्वत्करूपेति समुदायस्य तिङ्वाच्यकारक्यावि-
 र्व्यं न तु युष्मच्छब्दस्येति कथमेतदिति शङ्कते । नन्विति । युष्मदिसाध-
 न इति । शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेवमुक्तम् ॥ ननु निरुक्तं सामानाधिकर-
 ण्यं तान्तस्य युष्मच्छब्दस्य च सम्भवति न तु युष्मदर्थेन गृहेति युष्मदर्थे-
 न यत्रैतदसंगतमत आह । लब्धोध्यार्थेति । तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तयोस्सा-
 मानाधिकरण्यस्त्वेकाधिकरणवृत्तिरूपम् ॥ ननु भवच्छब्दस्यापि युष्मच्छब्द-
 समानार्थकत्वाल्लब्धोध्यार्थसमानाधिकरणयुष्मदर्थबोधकशब्दे स्वपदे इत्यर्थे
 भवच्छब्दप्रयोगेऽपि मध्यमापत्तिरत आह । सलिङ्गस्येति । चेतनाचेतनसा-
 धारणस्येति । भस्मोद्बलनभद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शिष्य इत्यादाव-
 चेतनस्य भवति भिन्नान्देहीत्यादौ चेतनस्य प्रतीतिरिति भावः । चे-
 तनैकविषयत्वादिति । अग्निमुखीकरणस्य तत्रैव सम्भवादिति भा-
 वः । नन्वेवं युष्मच्छब्दान्नियमेन सम्योधन एव प्रथमा स्यादत आ-
 ह । युष्मदस्येति । त्वं पचसीत्यत्र क्रियाविनियोगाभावेन विशेषणभा-
 वाद्विशिष्टाभावः । युष्मच्छब्दस्य चेतनैकविषयत्वे हरिसम्मतिमप्या-
 ह । तदुक्तमिति । प्रत्यक्त्वमहङ्कारानास्पदचेतनत्वम् । अयम्भावः ।
 अपरत्यमहङ्कारास्पदचेतनत्वम् । ननु चैतन्ययुक्तस्य चेन्मध्यमपुरुषेणा-
 भिधानन्तादावचेतनविषये शृणोत यावाण इत्यादौ कथमत आह । शृ-
 णोतेति । परत्वादुत्तम एव । युष्मदस्मदोस्सहयिवक्षायामेकश्रेयस्तत्रा-
 स्मदः शेषसत्त्वान्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तेन युष्मदर्थस्याप्यभिधानादुत्तमो न्या-
 य एव । यत्र त्वेकशेषेण न प्रयोगस्तत्रोभयोरपि सूत्रयोः प्राप्तौ परत्वा
 दुत्तम एवेत्यर्थः । शेषे प्रथमः ॥ मूले मध्यमोत्तमयोरविषय इति । एष-
 मभिधानेन युष्मद्विषयसामानाधिकरण्ये प्रथम इति लभ्यते । ननु यत्र यु-
 ष्मद्देयदत्तादिशब्दयोः सह यिवक्षायामेकशेषस्तत्र शेषसामानाधिकरण्य-

उच्चात्मध्यमापन्निरत आह । देवदत्तश्चेति । शेषे इत्यस्य न पूर्वोक्तार्थः
 किन्तु युष्मदादिसामानाधिकरण्याभावे इत्यर्थः एवं च नोक्तदोषः । त-
 थाहि । यत्र देवदत्तश्च त्वं चेति क्रमेण सह विवक्षता तत्र त्यदादीनि सर्वैर्नि-
 त्यमिति युष्मच्छब्दस्यैकशेषेण प्रयोगाद्देवदत्तपदार्थस्यापि युष्मच्छब्दप्र-
 वृत्तिनिमित्तप्रकारिकैवोपस्थितिरिति न प्रथमः किन्तु मध्यम एवेति । उप-
 युक्तासमभिध्याहतेति । उपयुक्तो नामासमभिध्याहृतो य उपयुक्ताद-
 न्यस्य शेष इत्यर्थः । उपयुक्तः प्ररुते पुरुषनियामकत्वेन प्रक्रान्तो यु-
 ष्मच्छब्दोऽस्मच्छब्दश्च तेनासमभिध्याहृतस्तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदकप्रकार-
 कप्रतीतिजनको यः शब्दस्तस्मिन्प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने वा प्रथमो ज्ञय-
 ति प्ररुते तु न तथेति भावः । ननु सहविवक्षायामेकशेषे यद्यपि पूर्वोक्त-
 रीत्या निर्याहस्तथापि यत्र न सहविवक्षता त्वं च देवदत्तश्चेति तत्र प्रथ-
 मः प्राप्नोतीत्यत आह । एवं चेति । निरुक्तसूत्रार्थस्याभिप्रेतत्वे चेत्थ-
 र्थः ॥ यावर्षेपीति । एकशेषाभावे इत्यर्थः । युष्मच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
 प्रतीतिस्तत्रापि सत्त्वादिति । भवथ इत्येवेति । तत्राप्युपयुक्तस्य युष्-
 मच्छब्दस्य समभिध्याहारसत्त्वात् । न च द्वाभ्यां युष्मद्देवदत्तशब्दा-
 भ्यां समूहालम्बनात्मिकैका यत्र प्रतीतिस्तत्र देवदत्तशब्दस्य युष्मच्छब्द-
 प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकोपस्थितिजनकतया न निरुक्तं शेषत्व-
 मिति । प्रथमाप्रसङ्गेऽपि यत्र क्रमेण तत्तदुष्मन्प्रकारिकोपस्थितिस्तत्र देव-
 दत्तशब्दस्य युष्मच्छब्दार्थावच्छेदकधर्मप्रकारकोपस्थितिजनकत्वस-
 र्वत्ययेति शेषत्वात्प्रथमः प्राप्नोतीति धाव्यम् । तत्रापि शाब्दबोधस्योप-
 स्थितिद्वयजन्यस्यैकस्य यत्तृतात्पर्यविषयत्वेन उपयुक्तपदप्रयोज्यशाब्द-
 बोधस्य देवदत्तशब्दप्रयोजनस्य चैकत्वाच्छाब्दबोध्यक्रियानिष्ठविषयता-
 नादायोपयुक्तसमभिध्याहृतत्वस्य यत्तुं शक्यत्वात् । पूर्वोक्तसमभिध्या-
 हारपदनिरुक्तापुपस्थितित्वेन नियेशमरुत्थोपयुक्तपदार्थावच्छेदकनि-
 ष्टविषयतानिरुपितविषयतानिरुपिता वा विषयता तदवच्छिन्नविषयतानि

रूपितविषयताशालिबोधाजनकस्य शेषपदेन ग्रहणात् । प्रथमा विषयता
 प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारतारूपा द्वितीया आश्रयनिष्ठा तृतीया क्रिया-
 निष्ठा बोध्या । न चोपयुक्तासमभिव्याहार उपयुक्तपदाध्यवधानेनाप्रपुण्य-
 मानत्यरूप एवास्तु किमुक्तविषयताघटितनिर्बन्धनेनेति वाच्यम् । त्वष्ट-
 धनिको महान्देवदत्तश्च ब्राह्मणगणान् भोजयथ इत्यत्र प्रथमापत्तेः ।
 न चोपयुक्ताघटितवाक्यघटकत्वमुपयुक्तासमभिव्याहृतत्वमस्त्विति वा-
 च्यम् । घटितत्वस्य वाक्यत्वस्य घटकत्वस्य च प्रवेशेन तदर्थस्यातिगु-
 रत्वात् । यदा तु देवदत्तः पचति त्वं चेतिरीत्या समुच्चयविवक्षा तत्र
 देवदत्तस्य शेषत्वात्प्रथमो भवति । द्वितीयस्य त्वावृत्त्या पुरुषविपरिणा-
 मेनान्वयस्तत्र वाक्यभेद एव । यत्र तु युष्मदस्मदभ्यां भवच्छब्देन च स-
 हविवक्षा तत्र मध्यमोत्तमायेवेत्याह । भवच्छब्देनेति । केचित्तु शे-
 ये प्रथम इति सूत्रस्य युष्मदस्मदी यत्र समानाधिकरणे न स्तस्तत्र प्रथम-
 इतिविवरणमित्याहुः तन्न । युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति-
 पूर्वपक्षासंगतेः । उपयुक्तादन्य इत्यस्यैव शेषपदार्थत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च ।
 भूषत्तायामित्यत्र सत्तायामित्यस्य शास्त्रान्तरप्रसिद्धसत्ताजातिपरत्वे त-
 स्यानित्यपत्वेन तदनुकूलत्व क्रियाया न सम्भवतीति धातुसङ्ज्ञानिय्यत्ति-
 नं स्यादतो व्याचष्टे । सत्तेहेति । आत्मधारणम् । स्वस्वरूपधृत्यनुकूलो
 व्यापारः अनुकूलत्वं च, रोपितानारोपितसाधारणं विषयानिवन्धनमिति
 नित्यानित्यसाधारण्योपपत्तिरिति घटो भवति आत्मास्ति पर्यतास्त-
 त्र देशे सन्तीति भवत्यर्थस्यास्तेः प्रयोगः संगच्छते । स्वस्वरूपधृतिश्च स्वरू-
 पनिष्ठकालसम्यक्तरूपा इति फलव्यापारयोरैकनिष्ठत्वादकर्मकत्वोपपत्-
 तिरिति । अस्तीत्युपपन्नस्यात्मधारणमाचष्टे इति निरुक्तं चेह प्रमाणम् ।
 एवम् । मङ्गलार्थम् । अधिकारसामर्थ्यादिति । तत्प्रत्याख्यामपक्षे तु ज्ञा-
 मि धातोरित्यतो धातुग्रहणसम्यक्त्वं योध्यस्तत्फलात्तु हरीनित्यादौ चे-
 र्हितीति गुणस्य यकथाप्रवृत्तिः । ननु कथमेव शब्दभवतीत्येव कुतो मोक्षम-

ति । द्योतकत्वं चैषां कर्त्ताद्यर्थमात्रतात्यर्थ्याहकत्वम् । पञ्चकं धात्व-
यं इति सिद्धान्ताभिप्रायेणाह । वस्तुतस्त्यति । कारकार्थश्चेति ॥ कारक-
रूप आख्यातार्थश्चेत्यर्थः । अत एव । क्रियायामभेदेनान्वयादेयः ।
लान्तेनेति ॥ लान्तशब्दजन्यस्य शाब्दबोधस्य क्रियामुस्यविशेष्यकतया
विशेष्यक्रियायां चाभेदेन युग्मदर्थस्यान्वयादस्ति सामानाधिकरण्यामिति
भावः । भावकर्मणोरिति वर्तत इति । अन्यथा शपि परतो यक्
स्यात् । अन्यथा । कर्त्तरीत्यस्यानुपादाने । अपवादविप्रतिषेधेनेति । प्र-
कृतसूत्रे कर्त्तरीत्यस्यानुपादाने शबुत्सर्गः तस्य ह्रावपथादौ यक्श्यनी
तयोर्मध्ये श्यनपेक्षया यकः पूर्वस्मात्परत्याह्रिवादिभ्यो भावे कर्मणि
वा श्यन् स्यादित्यर्थः । ननु यग्विधायकज्ञास्यस्यापवादतया शब्दाधक-
त्यप्रपञ्चनबाधकत्वं भविष्यतीत्यत आह । यक् त्विति । सार्यधातु-
काद्वाधातुकयोः । नन्वत्र लाघवात्पिदाहुं धातुकयोरिति सूत्रमन्तु स-
प्तमीबहुवचने हरिषु भानुधित्पत्र नातिप्रसङ्गः आद्वाधातुकसाहचर्येण
धातोर्विहिते प्रत्यये एवैतत्प्रवृत्तेः । धातोर्विहित इत्यस्य धातुसंश-
यदनेन विहित इत्यर्थः एतत्फलं णू स्तुतौ धू विधू नन इत्यादिभ्यः क्ति-
यन्तभ्यः सप्तमीबहुवचने गुणव्यावृत्तिः । न च पिदाहुं धातुकयोरिति न्यासे
तदादावपि गुणो न प्राप्नोतीति सार्यधातुकमपिदिति व्यर्थमिति वाच्यम् उ
ए इत्यादौ सम्प्रसारणार्थन्तस्यावश्यकत्वादिति चेन्न । साहचर्यपरिभाषा-
या अनित्यत्वस्य ज्ञापनार्थतया सार्यधातुकग्रहणस्यावश्यकत्वात् । एतद-
भिप्रायेणैव द्विस्त्रिश्चतुरितिसूत्रे मुच इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् ।
अन्यथा सार्यधातुकग्रहणाभावे तत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकतया द्वि-
स्त्रिश्चतुरिति न्यासस्यावश्यकत्वेन मुच इत्येय सूत्रयितुमुचितमित्यभि-
धानमसंगतं स्यात् । अत्र केचित् । सङ्घि धातोरित्येव सूत्रमस्तु । स-
ङ्घीति संतः सकारसारभ्य सङ्घिङो ङकारेण प्रत्याहारः । धातोरिति तु श-
ब्दव्यापारार्थं तेन काम्यचि न दोष इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु सङ्घाद्वयो-

पादानमुभयत्र समानम् । सङ्घट्टस्यानुपयुक्तस्योपादाने तच्छक्तिग्रहणस्यै-
 ववाक्यार्थशोधमात्रफलकत्वकल्पने ज्ञानगौरवमिति यथाश्रुतसूत्रस्यैव न्या-
 यरथमिति । श्लोक्तः । आयनेयीतिमूत्रातप्रत्ययग्रहणमात्रमनुवर्तते न-
 त्यादिग्रहणम् । तेन शयान्तौ इत्यत्र ऋीडो ऋस्य छेटीडाटावित्ताऽपि
 ऋस्यान्तादेशसिद्धिः तत्र प्रत्ययपपदं पष्ठन्तमनुवर्तते पष्ठर्थाव-
 ययत्यन्तेन घर्णमात्रस्य स्थानित्येपि शयान्तौ इत्यत्राटि कृते पिङ्गका-
 रमात्रस्यान्तादेशसिद्धिः । प्रत्ययपदानुवृत्तेः फलमाह । तेनेति । ऋवि-
 शिष्टस्य । प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणस्येति शेषः । अयं चादेशो यादृश-
 स्वरान्तः स्थानी तादृशस्वरान्त एव । तेन भवन्तीत्यन्तेकारान्तत्वमेवेति
 नियमसिद्धिः । अतश्चात्रोक्तस्यान्यादेशभाष्यकल्पनायाः पुरःस्कृतिर-
 त्थात् तस्मिन्पक्षे श्लोक्त इत्यत्र स्थान्यादेशयोरेकारस्योच्चारणार्थकतया
 तानादेशेन ऋकारमात्रस्य निवृत्तायपि पूर्वकालस्थितस्य स्वरस्यैव
 श्रवणम्भवति । सम्प्रत्यपि तथैवेति रूपभेदो न । आनुमानिकादेशक-
 एपनायां भाष्यमप्युपपद्यत इत्याह । अत एवेति ॥ उपदेशियद्वचनेने-
 ति । आयत्तादिपूपदेशियद्वचनं स्वरसिद्धिरर्थमित्युक्तं । एतत्प्रत्ययादौ न
 प्रत्ययसङ्गहासंनियोगशिष्टमाद्युदात्ततत्रम् । किन्त्वीनादेशे कृते एवे-
 ति स्वरस्याद्युदात्तत्वेनेकारस्य तत्पक्षिद्विरित्यर्थः ॥ प्रक्रियालाघवायेति ।
 अन्यथा तत्रापि ऋकारमात्रस्य जुमादेशे कृतेपीकारस्य निवृत्त्यर्थमि-
 त्त्येति सूत्रस्यापि प्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम् । अत एव भेरिति समुदा-
 यशोधनमपि साधु सङ्गच्छते । भवन्तीत्यत्र द्वितीति निषेधाभावाया-
 ह । अत्र श्रृङ्गकारस्येति । ननु वार्णादाङ्गमिति न्यायादेकादेशात्पूर्व-
 मेव गुणोऽस्तित्यत आह । वार्णादाङ्गमिति । अतो दीर्घो । सायं-
 धातुक इति किम् । अङ्गना केशय इति । अङ्गशब्दात्पाप्मादित्वाजः के-
 शशब्दात्केशाद् इति यप्रत्ययः । न च शृङ्गशब्दाभ्यामारकम् हृदायघालु-
 रन्यतरस्यामित्यनयोरेकारोच्चारणान्तरित्वादेर्दीर्घाप्रवृत्तौ ज्ञापकं भविष्यतीति

वाच्यम् । आकारोच्चारणेन तद्धिते परे दीर्घाप्रवृत्तिफलपनापेक्षया क्लृप्तस्य
 सार्वधातुरुपदस्य सम्यन्धकल्पन एव ज्ञापकं भविष्यतीत्याशयात् । ननु
 मुपि चेति सूत्रमस्मिन्सूत्रे सार्वधातुकपदानुवृत्त्यभावे नियमार्थम्भविष्य-
 ति । अघातुप्रत्यये यदि दीर्घस्तर्हिमुप्येवेति । तेनोक्तस्यले दीर्घाभावे
 सिद्धे तुहस्तुगम्यमिति सूत्रात्सार्वधातुकपदानुवृत्तिव्यर्थेति चेन्न । मुपि
 चेति सूत्राभावे यज्यभ्या युज्यभ्यामित्यादावतो दीर्घो यजीति दीर्घापत्तेः ।
 यत्रादित्यमात्रस्य निमित्ततावच्छेदकतया तस्य सुपत्यव्याप्यत्वाभावेन
 सुपत्यतद्ग्राप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकाप्याप्राप्त्या नलोपरस्तुमिति सूत्राप्र-
 वृत्तेः । अत आदिति सिद्धे दीर्घपद दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमयन्तं न
 पचामीत्यादायन्त्यस्येति प्लुतो न । यत्तु आदिति कृतेपि तपरकरण-
 सामर्थ्यात्प्लुताभावस्मिद्ध एवेति तन्न । करिषामीत्यत्रोदात्तस्य स्यशब्द-
 स्यान्तरतन्मात्प्राप्तम्याप्युदात्तत्वस्य बाधापत्तेः । न च तपरकरणेनात-
 र्कालव्यावृत्तिरेव प्रियत इति वाच्यम् । तपरस्तरालस्येति सूत्रस्य नि-
 यामस्त्वन्तराण्प्रवृत्तानुवृत्तया वाच्यम् । एवधाकारस्यानन्तत्वाच्छा-
 स्त्रेण तत्कालव्यावृत्तेः कर्तुमशक्यतया तपरत्यसामर्थ्यादेव ना वाच्या ।
 एवं सति विजातीयस्यादेवास्य व्यावृत्ती सति शिष्टस्थरयलीयस्त्वमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति परिभाषायलाहानुस्वरस्य शेषे तदेकवाक्यतापन्नशेषनि-
 पातो न म्यादिति । यत्तु प्रकृतमूत्रे आआइत्याकारान्तरप्रत्ययेण प्लुतस्य
 धारणं स्वरस्य च सिद्धिरित्याहुस्तन्न । आकारान्तरस्य प्रत्यये पदे गौर-
 थापत्तेस्तदपेक्षया दीर्घग्रहणमेव युक्तमिति । ग्रहि मन्य इति वाक्यद्वय-
 घटकक्रियायामभिन्नकालत्वस्य प्रतीत्यर्थमेहीत्याकारणम् । तत्फलमाह ।
 परिहासेति । आकारणं कृत्या एवमुक्ती परिहासः स्फुटो ज्ञयतीति । इ-
 त्येतादृशविषयताशास्त्रेति । यद्विषयताशालिखनानन्तर साक्षात्तन्नि-
 स्पाकारिणा ज्ञाननिष्ठविषयताशालिनी विवक्षणा प्रतीतिर्भवति तादृ-
 शविषयतानिरूपकं यद् ज्ञानं तदविषयत्वमित्यर्थः । तच्च ज्ञानमिन्द्रिय-

त्वायच्छिन्नकरणताकं ज्ञानम् । तच्च सन्निरूप्यविषयकमेवेति सन्निरुपां-
 योज्यत्वं लब्धमिति परोक्षत्वं स्फुटमेव । वत्समानध्वंसेति । शब्दप्रयो-
 गाधिकरणकाले वत्समानध्वंसेत्यर्थः । परस्मैपदानाम् । प्राचीनसम्मतं
 पक्षं दूषयति । णल इति । ध्वनितध्वेदमिति । तत्र हि हा आ इत्याका-
 रप्रक्षेपेण सधादेशत्वसम्पादनेन परिभाषास्थमनुबन्धपदमनुबन्धत्वयोग्य-
 परमित्येतद्भव्यनितमित्यर्थः । अत एव काणोर्विषये नानुबन्धकृतमसारु-
 प्यमिति प्रवर्तते । अन्यथा ककारस्य प्रत्ययत्वज्ञानोत्तरमित्संज्ञाप्रवृत्ते-
 र्विधानकालेऽनुबन्धत्वज्ञानाभावेन विकल्पस्स्यात् । ननु ण अलिति प्र-
 क्षेपेपि पूर्वमतो गुण इति पररूपेऽनुपपत्तिस्तदयस्यैवेत्यत आह । प्र-
 क्षेपसामर्थ्यादिति । स्वरार्थम् । लितीत्यनेन प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वार्थम् ।
 अन्यथा । णलो लिच्चाभावे । उभयोः । द्विरुक्तधात्वययययोः । उदा-
 त्तत्वं स्यादिति । णलो लिच्चाभावे तिप्सिपोः पित्त्वेनानुदात्ततया तयोः
 स्यान्ते जायमानयोर्णलोरान्तरतभ्येनानुदात्ततया धातोरिति मूर्ध्नेणोभयो-
 रनुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । स चैकदैव लक्ष्यभेदाद्वारद्वयधातोरित्यस्य प्र-
 वृत्ती समावेशं एयोदात्तद्वयस्य स्यादिति बोध्यम् । न चेष्टापत्तिः अनु-
 दात्तं पदमेकयज्जमिति परिभाषैकयाक्यतया युगपदुदात्तद्वयस्य प्रयत्नं
 विना निष्ठेरत एवाह । पर्यायेणेति । न च धातुत्वस्य परभागे विभ्रा-
 न्तोः सिद्धान्तो स्वीकारात्कथं द्वित्योत्तरमुभयत्र धातोरित्यस्य प्रयत्तिरि-
 ति वाच्यम् । पर्यायेणेतिग्रन्थस्य द्वित्वोत्तरं पर्यायेणोभयोः स्यादिति
 न किन्तु द्वित्वात्पूर्वं परत्याहुतातोरित्यन्तोदात्तत्वं तस्य द्विवचने सत्यु-
 दात्तद्वयस्य श्रवणापत्तेरित्यर्थात् । लिच्चे तु सति शिष्टत्वात्परस्यैवोदा-
 त्तत्वमित्याशयः पर्यायेणेति तु द्विच्येऽप्युभयोर्धातुत्वमिति धादिरीत्ये-
 ति । श्रुतो दुक् । अवीत्यनुवर्तत इति । तेनाभूत् अभूरित्यत्र नातिप्र-
 चल्ल इति शेषः । न चात्र जातेपि युगागमे बलि लोपेन निर्याह इति
 वाच्यम् । अभूतामित्यादौ युगागमस्य समुदापापेक्षत्वं वकारलोपस्य तु

तकारमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति यलि लोपे कर्त्तव्यं युकोऽसिद्धत्वेन
यलि लोपाप्राप्तेः । किं च प्राचीनोक्तरीत्याऽभूदित्यादायपि बाहुपेक्षत्वेन
बहिरङ्गत्वं युको यक्तुं शक्यमिति तत्र हल्ङ्यादिलोपाप्राप्तिः । यलि लोपे
यग्रहणप्रत्याख्यानपक्षे यलि लोपाप्राप्तेश्च । ननु शब्दान्तरस्य प्राप्त्या बु-
गागमोऽप्यनित्य इत्यत आह । कृतोऽकृतेति । नन्वोः सुपीत्यत ओरित्य-
स्य मन्थ न्येन कृताकृतप्रसङ्गित्वमत आह । ओः सुपीति । फलाभा-
वादिति । भाष्यकारादिसंप्रतिपन्नस्य सत्यस्याभावादित्यर्थः । एतेन
युकोऽनित्यत्वव्याप्तेन गुणवृद्धिपटितलक्ष्यसिद्धिरेव फलमित्यपास्तम् ।
अस्वरितत्वाच्चेति । नन्विदं हुश्रुषोरितिसूत्रव्याख्यानावसरे एरनेकाच
इत्यतोऽसंयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तमोऽसुपीठ्यतोऽनुवृत्तस्यौरित्यस्य विशेषणं
न तु प्रत्ययस्य तेनाप्सु यन्तीत्यत्र यण् नेति वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरुद्धम् ।
तथा हुश्रुषोरितिसूत्रभाष्येऽपि हुश्रुप्रहणखण्डनावसरे धियन्ति पियन्ती-
त्यत्र प्राप्नोतीत्याज्ञाङ्क्ष्य ओरिति घत्तं त इत्युक्तम् । तेनैतद्विरुध्यत इति
चेन्न । आप्सु यन्तीत्यस्यौरित्येतद्वायवत्त्वप्रदर्शनपरवक्ष्यमाणग्रन्थस्य
यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । यदि तु हुश्रुषोरितिसूत्रे यष्टीनिर्दिष्टे नोपस्थि-
तस्यान्त्यस्येत्यस्यासंयोगपूर्वस्येति विशेषणन्तदा तत्राप्योरित्यस्य न प्रयो-
जनम् । भाष्यग्रन्थविरोधोऽपि न । भाष्यकृता हि एवमपि भ्रूयन्ति रुध-
न्तीत्यत्र प्राप्नोति । अनेकालिति वक्षन्ते । एवमप्ययुधन्नरुयन्नित्यत्रापि
प्राप्नोति । एतदप्यटोऽसिद्धत्वादेकाङ्क्षं भवति । एवमप्यपूर्णं यन्तीत्यत्रापि
प्राप्नोति । असंयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तं ते । यद्गुण्यन्तर्हि हुश्रुप्रहणं फल-
व्यम् । यद्गुण्यन्तमनेकाङ्क्षसंयोगपूर्वमुद्यर्णान्तमस्ति तदर्थमित्युक्तम् ।
ततोऽग्रे छन्दसुभयधेत्यनेनाहुं धातुकत्वमुक्त्वा एवं तर्हि सिद्धे सति यद्-
धुश्रुप्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभाषायामपि यद्गुफ् भवतीति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । येभिदीति चेच्छिदीतीत्येतत्सिद्धमवत्येय-
मुक्तम् । एतेन प्रचटकेन यद्गुह्निवृत्त्यर्थं हुश्रुप्रहणम्यावश्यकत्वमुक्त-

त्वाद्यच्छिन्नकरणताकं ज्ञानम् । तच्च सन्निरूपयिष्यकमेवेति सन्निरूपोप-
 योज्यत्वं लब्धमिति परोक्षत्वं स्फुटमेव । वर्त्तमानध्वंसेति । शब्दप्रयो-
 गाधिकरणकाले वर्त्तमानध्वंसेत्यर्थः । परस्मैपदानाम् । प्राचीनसम्मतं
 पक्षं दूषयति । णल इति । ध्वनितश्चेदमिति । तत्र हि हा आ इत्याका-
 रप्रत्ययेण स्रग्देशत्यसम्पादनेन परिभाषास्थमनुबन्धपदमनुबन्धत्वयोग्य-
 परमित्येतद्बुध्वनितमित्यर्थः । अत एव काणोर्विषये नानुबन्धकृतमसार-
 प्यमिति प्रयतते । अन्यथा ककारस्य प्रत्ययत्वज्ञानोत्तरमित्संज्ञाप्रवृत्ते-
 र्विधानकालेऽनुबन्धत्वज्ञानाभावेन विकल्पस्स्यात् । ननु ण अलिति प्र-
 क्षेपेपि पूर्वसत्तो गुण इति पररूपेऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह । प्र-
 क्षेपसाधर्म्यादिति । स्वरार्थम् । लितीत्यनेन प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वार्थम् ।
 अन्यथा । णलो लिच्चाभावे । उभयोः । द्विरुक्तधात्वययययोः । उदा-
 त्तत्वं स्यादिति । णलो लिच्चाभावे तिप्पिपो. पित्वेनानुदात्ततया तयोः
 स्थाने जायमानयोर्णलोरान्तरतम्येनानुदात्ततया धातोरितिसूत्रेणोभयो-
 रनुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । स चैकद्वय लक्ष्यभेदाद्वारद्वयव्यातीरित्यस्य प्र-
 यत्नौ समावेशं एषोदात्तद्वयस्य स्यादिति धोष्यम् । न चेष्टापत्तिः अनु-
 दात्तं पदमेकवर्जमितिपरिभाषिकवाक्यतया युगपदुदात्तद्वयस्य प्रयत्नं
 विना निष्ठेरत एवाह । पर्यायेणेति । न च धातुत्वस्य परभागे विभ्रा-
 न्तिः सिद्धान्ते स्वीकारात्कथं द्वित्योत्तरमुभयत्र धातोरित्यस्य प्रयत्निरि-
 ति वाच्यम् । पर्यायेणेतिग्रन्थस्य द्वित्वोत्तरं पर्यायेणोभयोः स्यादिति
 न किन्तु द्वित्यात्पूर्वं परत्याहुतातीरित्यन्तोदात्तत्वे तस्य द्विवचने सत्यु-
 दात्तद्वयस्य ग्रवणापत्तेरित्यर्थात् । लिच्चे तु सति त्रिष्टुत्वात्परस्येषोदा-
 त्तत्वमित्याशयः पर्यायेणेति तु द्वित्रिष्टुभयोर्धातुत्वमिति यादिरित्ये-
 ति । युधो युक् । अचीत्यनुवर्तत इति । तेनाभूत् अभूरित्यत्र नातिप्र-
 सङ्ग इति शेषः । न चात्र जातेपि युगागमे बलि लोपेन लिप्साह इति
 वाच्यम् । अभूतामित्यादी युगागमस्य समुदायापेक्षत्वं घकारलोपस्य तु

भूमीत्वेऽस्तेलिङ्ति परत्याद् भूभावात्पूर्वं द्वित्वे कृते परस्य खण्डस्य भूभावे
 पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्युक्ताऽर्द्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य
 दोषः परिहृतः । यदि पूर्वखण्डस्य समुदायस्य वागर्थवत्त्वं स्यात्तदा उ-
 न्तरखण्डस्यानर्थक्यात्परखण्डस्य भूभावे कृत इत्यसम्बद्धं स्यान्तीनोत्तरख-
 ण्डस्यायं प्रत्ययश्च नितमित्यर्थः । नापि प्रत्येकमर्थवत्त्वम् । बोधादुक्तमपत्तेः ।
 अत्र पक्षे । द्विःप्रयोगपक्षे । द्वितीयभागायधिकममुदायस्य तिङन्तस्यमुप-
 पादयति । तत्रेति । तावेवेति दृष्टान्तार्थम् । सुयग्रहणं च पदसंज्ञासूत्रेऽ-
 स्तीति प्रसङ्गादुच्चरितत्वस्य प्रकृते उपयोगः । यथा तावेव सुसिद्धौ तथा
 यस्मान्निवृत्तिरहितः सा प्रकृतिराद्यैवेत्यर्थः । ननु यद्याद्योच्चारणविषयभूता
 प्रकृतिरस्यैव तर्हि तस्यानर्थकत्वाभावात्तानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनन्यासवि-
 कारे इत्यस्यासङ्गतिरत आह । कृते त्विति । अन्यासस्य नैरर्थक्यव्यव-
 हारे द्वितीयस्योच्चार्यमाणस्य ज्ञानमप्रतिबन्धकमित्येवङ्कल्पनयोपपत्तिः
 काव्या । न चात्र सर्वथा याचकतासम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽर्थाभा-
 यस्तन्मयति । शब्दार्थयोस्सम्बन्धस्यानित्यत्वापत्तेः । ननु यदि प्रथमं
 द्वित्वं तदा समुदायात् कथं लिङ्धातुत्वादत आह । समुदायोपीति ।
 अत एव । समुदायस्य क्रियायाचकत्वाभावादेव । ननूणु न विपतीत्यत्र
 द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वे कृते प्रथमैकाचोऽपि द्वित्वं कुतो नैत्यत आह ।
 इदमप्रथमद्विर्यचनापवाद् इति । तत्कक्षीरिह न्यन्यायादिति शेषः । यत्र
 प्रथमस्य द्वितीयस्यैकाचस्सम्बन्धस्तत्रेदं शास्त्रं प्रवर्तते । यत्र तु नैधम् ।
 यथा इयायेत्यादी तत्र पूर्वणैव द्वित्वमित्याह । अजादेधांतोरिति । ननु
 लिङ्ति परे द्विर्यचनविधानास्तिट्परत्वस्य च धातावेव सम्भवात्प्रवृत्तसूत्रे
 धातुग्रहणं किमर्थमित्यभिप्रायेण प्रश्नो धातोरिति किम् । अजागारोति ।
 प्रथमस्यैकाचो जागित्यस्य लिट्परत्वाभावाद्द्विर्यचनं न स्यादिति भावः ।
 अनन्यासग्रहणस्य प्रयोजनमादौ उक्तमनन्यासस्येति किमर्थम् । कृष्णो
 नोनाय यूपभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनायेति । अत्र यदन्तस्य प्रत्यया-

न्तनोक्तरीत्याऽङ्गस्येति पृष्ठीनिर्देशेनोपस्थितस्यान्त्यस्यासंयोगपूर्वग्रहणस्य
 सम्यग्यो ध्वनितः ओरित्यस्यानुवृत्तिश्च ध्वनिता । किं च । युको नित्य-
 च्चमिन्भिन्नवतिज्यां चेति सूत्रे भवतिग्रहणप्रत्याख्यानायसरे इन्धेइछन्दो-
 विषयत्वाद्भुवो युको नित्यत्वात्ताज्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम् । न ह्य-
 न्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरी लिङ् लज्यः आमा भाषायां भवितव्यम् । भुवो
 युको निश्चयत्वाद्भ्यत्तेरपि नित्यो युक् कृतेपि प्राप्नोत्यकृतेपि ताभ्यां लि-
 टः किद्वचनानर्थक्यमित्युक्तम् । एतेन भाष्यप्रघटकेन ओरित्यस्यास्वरि-
 तत्वं स्पष्टमेव लभ्यत इति । व्याख्यामादिति । एकाजित्यस्य विधायक-
 त्वासम्भ्रमूलकाद्व्याख्यामादित्यर्थः । तथाहि नायं विधिः लिटीत्यादि-
 सूत्रेषु विधेयानिर्देशेनातन्वयप्रसङ्गात् । नापि शेषे इतिसूत्रश्रुत्ययोरुपत-
 लिटीत्यादेर्नियामकत्वकल्पनापेक्षयाऽस्याधिकारत्वकल्पनया विधित्व-
 स्योचितत्वादिति । अत एव । प्रथमविशेषणत्वादेव । यदि धातोर्विशेषण-
 सेतद्भवेत्तदा जागर्त्तरनेकाच्त्वादित्वं न स्यात् । व्यपदेशिवद्भावेनेति ।
 एकस्मिन्नाटोपतानेकावस्थारूपत्वस्य च कल्पनेन सूत्रस्य प्रवृत्तिः । क-
 र्मधारय इति । विशेषणस्याप्यादिशब्दस्य राजदन्तादित्यादनित्यत्वात्पू-
 र्वनिपातप्रकरणस्य वा परनिपातः । स च कर्मधारयः परिनिष्ठितविभ-
 क्त्या समास इतिपक्षे पञ्चम्यन्तयोर्वीध्यः । अत एव न न्द्रा इतिसूत्रेऽद्य-
 परादित्यर्थस्योपपत्तिः । तेनेन्द्रीयिषिपतीत्यत्र दकारस्य द्विवचनसिद्धिः ।
 द्वे इत्यत्र द्विशब्दस्य संख्येयबोधकतयोच्चारणरूपं तत्कल्प्यम् । तत्र सा-
 धकमाह । अत्रेति । कारकपृष्ठीत्वात् उच्चारणक्रियापेक्षया कर्मपृष्ठीत्व-
 स्योचितत्वादिति भावः । अत एव । द्विःप्रयोगस्वीकारादेव । यदि
 स्थानेद्विवचनं स्यान्तदा टि इत्यस्य स्थाने टिटि इत्यादेशे घञसादेश-
 स्यत इव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंगोहेन णिलोपो न स्यादिति भावः ।
 अस्य । पाठद्वित्वस्य । उत्तरखण्डस्यैवेत्यकारेण पूर्वखण्डस्य समुदायस्य
 च व्यपच्छेदः तदाह । ध्वनितमिति । तत्र ह्यार्द्धधातुक इत्यस्य परम-

समीचीनोऽलिङि परत्याद् भूतावात्पूर्वं द्वित्वे कृते परस्य रुद्धस्य भूतावे
 पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्युक्ताऽङ्घातुक इत्यस्य विषयसहमीत्यमाश्रित्य
 दोषः परिहृतः । यदि पूर्वरुद्धस्य समुदायस्य धातुर्धत्तं स्यात्तदा उ-
 त्तररुद्धस्यानयंक्यात्पररुद्धस्य भूतावे कृत इत्यसम्यङ् स्यान्नेनोत्तररु-
 द्धस्यायंश्चान्वयितमित्यर्थः । नापि प्रत्येकमर्थवच्यम् । बोधाद्यत्रापत्तेः ।
 अत्र पक्षे । द्विःप्रयोगपक्षे । द्वितीयज्ञायापि कर्मसमुदायस्य तिङन्तप्रमुप-
 पादयति । तत्रेति । तावेवेति दृष्टान्नायम् । सुग्रहणं च पदसंज्ञानुस-
 रीति प्रसङ्गादुद्धरित्यस्य प्रकृते उपयोगः । यथा तावेव मुहिही तथा
 यस्मानिह्विहितः सा प्रकृतिराद्यवेत्यर्थः । ननु यद्याद्योच्चारणविषयभूता
 प्रकृतिस्त्वैव तर्हि तस्यानयंक्याज्ञायात्मानयंक्येऽलोऽन्त्यविधिरनन्यासवि-
 कारे इत्यस्यानङ्गतिरत आह । कृते न्विति । अन्यासस्य नैरर्थक्यव्यव-
 हारे द्वितीयस्योच्चार्यमाणस्य ज्ञानभ्रान्तिरन्धकमित्येवद्रूपमयोपपत्तिः
 काव्या । न चात्र सर्वथा धातुकृतसम्यन्थायच्छिन्नप्रतिपीगिताकोऽयांभा-
 यस्तम्भवति । शब्दायंयोस्सम्यन्थस्यानित्यत्वापत्तेः । ननु यदि प्रथमं
 द्वित्वं तदा समुदायात् कथं लिङ्धातुत्वादत आह । समुदायोपीति ।
 अत एव । समुदायस्य क्रियाधातुकत्वाज्ञायादेव । ननूनु नदिपतीत्यत्र
 द्वितीयस्यैकाधो द्वित्वे कृते प्रथमैकाधोगपि द्वित्वं कुतो नेत्यत आह ।
 इदमन्यमद्विषयनापवाद इति । तत्ककौसिह्यन्यायादिति शेषः । यत्र
 प्रथमस्य द्वितीयस्यैकाधस्तम्भवस्तत्रेदं शास्त्रं प्रवर्तते । यत्र तु नैधम् ।
 यथा इवायेत्यादी तत्र पूर्वैव द्वित्वमित्याह । अजादेधांतोरिति । ननु
 लिङि परे द्विषयविधानाज्जिट्परत्वस्य च धातावेव सम्भवात्प्रकृतमूत्रे
 धातुग्रहणं किमर्थमित्यभिप्रायेण प्रश्नो धातोरिति किम् । जजागारिति ।
 प्रथमस्यैकाधो जागित्यस्य लिट्परत्याज्ञायाद्विषयचनं न व्यादिति ज्ञायः ।
 अनन्यासग्रहणस्य प्रयोजनमादौ उक्तमनन्यासस्येति किमर्थम् । कृणो
 नोनाय वृषजो यदीदम् । नीनूयतेनीनायेति । अत्र यङ्जन्य प्रत्यया-

न्तोनोक्तरीत्याऽङ्गस्येति पृथीनिर्देशेनोपस्थितस्यान्त्यस्यासंयोगपूर्वग्रहणस्य
 सम्यग्भ्यो ध्वनितः ओरित्यस्यानुवृत्तिश्च ध्वनिता । किं च । धुको नित्य-
 च्वमिन्निभयतिज्यां चेति सूत्रे भवतिग्रहणप्रत्याख्यानाद्यसरे इन्धेऽउन्दी-
 विषयत्वाद्भुको युको नित्यत्वात्ताज्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम् । न ह्य-
 न्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिट् लज्यः आमा ज्ञापायां भवितव्यम् । भुको
 युको नित्यत्वाद्भयतेरपि नित्यो युक् कृतेपि प्राप्नोत्यकृतेपि ताभ्यां लि-
 टः किद्वचनानर्थक्यमित्युक्तम् । एतेन भाष्यप्रचटकेन ओरित्यस्यास्वरि-
 तत्वं स्पष्टमेव लभ्यत इति । व्याख्यानादिति । एकाजित्यस्य विधायक-
 त्वासम्भ्रमूलकाद्व्याख्यामादित्यर्थः । तथाहि नायं विधिः लिटीत्यादि-
 सूत्रेषु विधेयानिर्देशेनानन्ययप्रसङ्गात् । नापि शेषे इतिसूत्रबहुभयरूपता
 लिटीत्यादेर्निर्णयकत्वकल्पनापेक्षयाऽस्याधिकारत्वकल्पनया विधित्व-
 स्योचितत्वादिति । अत एव । प्रथमविशेषणत्वादेव । यदि धातोर्विशेषण-
 मेतद्भवेत्तदा जागर्तैरनेकाच्त्वादित्वं न स्यात् । व्यपदेशिषद्भावेनेति ।
 एकस्मिन्नारोपतानेकावस्थारूपत्वस्य च कल्पनेन सूत्रस्य प्रवृत्तिः । क-
 र्मधारय इति । विशेषणस्याप्यादिशब्दस्य राजदन्तादित्वादित्यत्वात्पू-
 र्यनिपातप्रकरणस्य वा परनिपातः । स च कर्मधारयः परिनिष्ठितविभ-
 क्त्या समास इतिपक्षे पञ्चम्यन्तयोर्वीध्यः । अत एव न न्द्रा इतिसूत्रेऽच-
 परादित्यर्थस्योपपत्तिः । तेनेन्द्रीयियिषतीत्यत्र दकारस्य द्विवचनसिद्धिः
 द्वे इत्यत्र द्विशब्दस्य संख्येयबोधकतयोच्चारणरूपं तत्कल्प्यम् । तत्र सा-
 धकमाह । अत्रेति । कारकपृथीत्वात् उच्चारणक्रियापेक्षया कर्मपृथीत्व-
 स्योचितत्वादिति भावः । अत एव । द्विःप्रयोगस्वीकारादेव । यति-
 स्थानेद्विवचनं स्थान्तदा टि इत्यस्य स्थाने टिटि इत्यादेशे घञसादेश-
 स्थल इव प्ररुतिप्रत्ययविभागसंभोहेन णिलीपो न स्यादिति भावः
 अस्य । पाठद्वित्वस्य । उत्तरखण्डस्यैवेत्येवकारेण पूर्वखण्डस्य समुदायस्य
 च व्यवच्छेदः तदाह । ध्वनितमिति । तत्र ह्यार्द्धधातुक इत्यस्य परम-

य । अनुकरणस्यानुकार्य्यापस्थापकत्वमनुकार्य्यत्वं चोभयोरपि भूशब्द-
 धोरिति भावः । नन्यस्तेलुग्विकरणत्याप्तदादेशस्य लुग्विकरणपरिभाषया
 ग्रहणं न भविष्यतीत्यत आह । तस्याहुर्धातुकेति । लुग्विकरणत्वं च
 लुक्प्रतियोगिविकरणप्रकृतित्वं तच्चास्य न सम्भवतीत्यत आह । लुग्वि-
 करणत्वाभावादिति । स्थापयित्वेनैतदलभ्यनशास्त्रीयत्वात् । किं च य-
 स्मिन्नाहुर्धातुके भूभावस्तत्प्रयोगघटकस्यास्तीर्भन्नत्वात्तत्र विकरणेनैव
 प्राप्नोतीति न लुग्विकरणपरिभाषाया अवसर इति । नन्यनुकरणादपि
 परस्य थपः प्रकृतिवदित्यतिदेशाद्भुक्कुतो नैत्यत आह । नित्यस्य ह्या-
 चयकप्रवृत्तिकत्वमनित्यस्य तु लक्ष्यानुसारिप्रवृत्तगामप्रवृत्तिवत्यमिति भा-
 वः । अत्रेदम्बोध्यम् । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिर्द्देशाज्ज्ञोपः प्रियतेरिति-
 निर्द्देशाच्च शितप्प्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वाभावेऽपि विकरणस्य प्रवृत्तिः
 कर्तृवाचकत्वाभावादेश्चायकर्मणोरपि प्रवृत्तिः । यत्त्वञ्च जनोरभाषा-
 मुक्तम् । शितपः शित्वसामर्थ्यादकर्तृव्यक्तत्वेऽपि विकरण इति । तदपरे
 च समन्ते शित्वस्याहुर्धातुकस्यव्यावर्तकतया चारिताध्यसम्भवात् । ते-
 न सुनोतीत्यादाविहभावः सिध्यति । यदि तु त्रतथेतिनिषेधस्तर्हि ब्र-
 धीतीत्यत्र सार्यधातुकस्य हलादेः पितो ध्रुव ईदितिसूत्रेण विधीयमा-
 नो न स्यात् । किं च ध्यायतेस्सम्प्रसारणं चेत्यत्र शकारसत्त्वेऽशिति जा-
 यमानमात्वं न भवति । सम्प्रति तु स्यादिति । तस्मात्तत्र शकारोच्चा-
 रणसामर्थ्यादकर्तृवाचिन्यपि शितपि शवाद्य इति । असिद्धवदत्रा-
 भात् । व्याख्यातमेतत् । भाष्योक्तरीत्येति । तत्र हि सातः सातवानि-
 त्यत्रात्वानुनासिकलोपयोः प्राप्तौ विप्रतिषेधादात्वमित्युक्ताभीयत्वेनासि-
 द्धत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिमाशङ्क्य धुमास्येतिसूत्रस्य हल्ग्रहणञ्ज्ञापक-
 भविष्यतीह विप्रतिषेध इतीत्युक्तम् । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायामसिद्धत्वं न
 भवतीत्यर्थः । इत्यग्रहणं हि गोदः कम्बलदोऽज्ज्ञोपात्परत्वादीन्धारणाय
 कृतम् । यदि परत्येन व्यवस्थायामप्यसिद्धत्वं स्यात्तदा जातेऽपि परत्वादी-

न्तत्येप्यमन्त्र इति प्रतिषेधादामोऽभावेन लिट् । यङो लुक् यङन्तादित्ये
 कृतेऽपि लिप्तिनित्तकं द्वित्वं स्यात् । तदुत्तरमुक्तम् । अभ्यासप्रतिषेधा-
 नर्थकं छन्दसि यावचनात् । अवश्यं छन्दसि या द्वे स्त इति यक्तव्यम् ।
 किम्प्रयोजनम् । प्रयोजनमादित्यान्याधिपामहे । देयता नो दाति प्रि-
 याणि । मधा दात्यति । छन्दसि द्विर्यचनस्य वैकल्पित्वेन यङन्ता-
 त्वात् कृते द्विर्यचने लिटि धातोरिति प्राप्तमपि द्विर्यचनं न भविष्यती-
 त्यन्यासप्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः । ननुत्तरार्थन्तदावश्यकम् । लौकि-
 केऽपि प्रयोगे तत्प्रयोजनसम्भवादित्याशयेनाह । यङन्तात्सनीति । त-
 दाशयः । आध्याशयः । ननु सुपुषिपत इतिप्रयोगे स्तौतिष्योरिति सूत्रे
 दृश्यत एवेत्यत आह । स्तौतिष्योरिति । यत्त्वत्र कैयटेनोक्तम् । चङीत्ये-
 तदर्थस्तु कर्त्तव्यो यदा सन् यङन्ताणिचि कृते चङ् भवति । अजुगुप्सत् ।
 अलोऽलुपदिति । तदा द्विर्यचनं नाभूदिति । सस्यायमाशयः । यस्मिन् सू-
 त्रेऽन्यासस्येत्युक्तं तस्मिन् प्रयोजनाभावापरभाष्यमिति । तत्रेदं यक्तव्यम् ।
 अभ्यासप्रतिषेधानर्थकं छन्दसि या यचनादिति भाष्यवान्ति'कस्यारस्येन
 येषु प्रयोगेषु सार्थक्यसम्भायना तेषामनभिधानमेव । भाष्यवान्ति'कयोऽसं-
 कोचेन व्याख्याने प्रमाणाभावात् । अत एव भाष्यकृता विशिष्य सूत्रान्त-
 रेपि प्रयोजनं नोक्तमिति । तादृशस्यैव । आदिहलत्वयत एव । लक्ष्या-
 नुसारात् । आट आटतुरित्यादिलक्ष्यानुसारात् । व्याप्तीति । व्यापनं
 व्याप्तिः । तच्च लक्षणस्यानेकलक्षणेपु प्रयुक्तिरूपम् । अचोऽनिवृत्तये आह ।
 शेषोक्तेरिति । अत एव । वैयाधिकरण्येनान्वयादेव । एतेन । तुफोऽन्त-
 रङ्गत्योपपादनेन । इत्यनयोरपीति । वैयाधिकरण्येन सम्यग्याभिप्राये-
 णैवाभ्यासवर्णस्य व्याख्यानं मूलकालीयं संगच्छते । ननु धाणांदाङ्ग-
 मितिन्यायेन पूर्वं ह्रस्व एव भविष्यतीत्यत आह । धाणांदाङ्गमिति ।
 आदेशस्ये एवेति । ज्ञापकसाक्षात्पादेवमेवेति योध्यम् । भयतेरः । भु-
 यामिति । भृगवदानामित्यर्थः ॥ अत एव । प्रयोगस्य भृगवदानुकरणादे-

तद्भातुग्रहणं शब्दाधिकारमाश्रित्य स्वरूपपरं विज्ञास्यते धातोरित्येवं यो
 विहित इति । अत एव लुभ्याम्पूभ्यामित्यादावपि न भविष्यतीति या-
 च्यम् । एयमपि जुगुप्सति भीमांसत इत्यादौ सार्वधातुकस्य तिङ् इट्-
 प्राप्तेर्दुर्घोरत्वात् । अत्रेदमवधेयम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति सूत्रस्य
 प्रकृतसूत्रे आहुर्धातुकपदाभावे नियमार्थत्वम्भविष्यति सार्वधातुकस्य यदि
 भवति तर्हि रुदादिभ्य एवेति । न च रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यै-
 वेति नियमः किञ्च स्यादिति याच्यम् । रुदविदेतिक्तासनोः कित्त्वधिधान-
 रूपज्ञापकेन विपरीतनियमस्य धारयितुं शक्यत्वात् । यदि रुदधातोः
 परस्याहुर्धातुकस्येद् स्यात्तदा क्त्वा इहागमे न क्त्वासेदितिप्रतिषेधे प्राप्ते
 क्त्वाः कित्त्वधिधानं कार्यम् । विपरीतनियमे तु तत्रेद् न भविष्यतीति
 स्वतस्तस्य कित्त्वं निदुमेव । तथा सनोऽपि हलन्ताद्येति कित्त्वं सिद्धमेव ।
 एयञ्च प्रकृतसूत्रे आहुर्धातुकग्रहणस्य न फलम् । किन्तु योगविभागायम् ।
 आहुर्धातुकस्येद् । याजानिद् च आहुर्धातुकस्यैवेति । तेन विसृज्यसी-
 पुडितिसूत्रेण विधीयमान इद् अडाङ्दङ्गाधिकारादङ्गस्य न भयति ।
 तस्मिन्सूत्रे भाष्यकृताध्ययमेवोक्तम् । प्रकृतप्रत्यये जुगुप्सते इत्यग्रेइष्वावृ-
 त्तिप्रदर्शन्तु यथाश्रुताभिप्रायेणेति दिक् । वभूयिष । यभूयिमेत्यत्र श्रुतः
 कितीतीष्णिपेधस्य प्राप्तावपि ऋदादिनियमनिदिद् । स्यतासी छलुटोः ।
 अत्र यथासङ्गमुपपादयति । यद्यपीत्यादिना । शवाद्यपयाद इति सू-
 लस्य यद्यपि स्याद्यपेक्षया लादेशानाम्परत्वात्पूर्वम्प्रवृत्ती र्यविषये श-
 बादिप्राप्तेः शुभमत एवोपपत्तिर्भवति । न चादेशानामनित्यत्यङ् कृते
 स्यादौ त्वयधानादप्राप्तेः । स्यादेस्तु नित्यत्वमिति कथं विप्रतिषेध इति
 याच्यम् । धातोर्विहितस्य लस्येत्यर्पेनादेशानामपि नित्यत्वात् । पूर्व-
 भादेशप्रवृत्ती पश्चात्स्यप्रत्ययस्योत्पत्ती सति शिष्टस्यात्स्यस्योदान्तत्येना-
 देशानाविषाते प्राप्ते तासेः परस्य लसार्वधातुकरयानुदात्तस्यविधानेन ज्ञा-
 पितमन्यत्र विकरयेभ्य इति तेनादेशस्यरस्यैव यलयचनित्यमयत्रोक्तम् ।

त्वे तस्यासिद्धत्वादात्त्वबुद्ध्या तल्लोपेनेष्टसिद्धौ हल्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति-
 रीत्येत्यर्थः ॥ तस्य । अल्लोपस्य । लक्ष्यभेदात् । पूर्वमस्तेरकारस्य जातः
 सम्प्रातित्वाकारस्य प्राप्तिरतो लक्ष्यभेदात् । तद्धि । तपरत्वं हि । देन-
 तुरिति सिद्धमिति । अत्र हि अन्यग्रन्थिदम्भिनञ्जीनामिति लिटः कित्वे
 नानुनामिकलोपेऽपि यद्यसिद्धत्वं स्यात्तदा संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वा-
 भ्यासलोपौ न स्यातामसिद्धत्वाऽप्रवृत्तौ तु भवत इति भावः ॥ तदप्रा-
 सौ । वृद्धेरप्रासौ न च येन नाप्राप्तिन्यायेन युक्तं सवकादेशायवादात्वेन
 कपन्तद्विषये उच्यते प्राप्तिरिति वाच्यम् । परस्परप्रवृत्तौ परस्परस्या-
 सिद्धत्वादुपहन्निरूपितापवादत्वस्य युक्तिवक्तुमशक्यत्वात् ॥ नन्वत्वमप-
 वादस्याहुलादिःशेषस्याधित्वा पूर्वञ्जातमिति पुनर्हलादिः शेषो न
 स्यादत आह । अन्यासविकारेद्यिति । आहुं धातुकस्येङ्प्रलादेः । प्र-
 त्याख्यातमिति । न च दीधीवेयीटामिति सूत्रस्येङ्ग्रहणप्रत्याख्यान-
 यसरे नेङ्ग्रहीतिभूत्रादिङ्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनराहुं धातुकेति सू-
 त्रे ङ्ग्रहणमिहिदेवेति नियमार्थन्तेन भवितेत्यादाविटो गुणाभावस्य
 सिद्धौ दीधीतिसूत्रे ङ्ग्रहणञ्च कार्यमित्युक्तमिह तु एतत्सूत्रस्यमि-
 ङ्ग्रहणञ्च कार्यमित्युच्यत इति विरोध इति वाच्यम् । दीधीवेयी-
 टामितिसूत्रस्येङ्ग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यस्य गौरवस्तत्वेनैकदेश्युक्तित्व-
 र्यान्यत्र विसृतात्वात् । आहुं धातुकस्येति किमर्थमिति । प्रकृतसूत्रस्या-
 ज्ञाधिपरीयत्येनाङ्गस्येति सम्यग्यते । तत्राङ्गस्येति पठ्या निमित्तार्थक-
 त्यस्य क्लृप्तत्वाद्गङ्गसंज्ञानिमित्तस्य यलादेरित्यर्थो भविष्यति । न च
 यदात्यम् यक्षता । गोभ्यामित्यादायपि प्राप्नोतीति वाच्यम् । अत इहा-
 तोरिति सूत्राहुतुग्रहणमनुवर्त्य तच्च पञ्चभ्या विपरिणमप्य धातोर्विहि-
 तस्य यलादेरङ्गमंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थकरणेनादोषात् । एयञ्चाहुं धातुकग्रह-
 णाभावेपि यलादेरित्यस्याङ्गविशेषणत्वापत्तिरित्येषा शङ्का न भविष्य-
 तीति अः । प्रजुगुप्सतइति । अत्र सनी धातोर्विहितस्यात्प्राप्नोति । न च

या नास्ति तत्र भवति । चत्वारोऽपि साऽस्ति तत्रापि भवति । न च या-
 ऽसरूपविधिना ण्वुल्प्रहणे लृङ्पि भविष्यतीति वाच्यम् । तुमुण्वुलपि-
 ति सूत्रे ण्वुल्प्रहणं द्वापकङ्क्षि यार्थायाङ्क्रियायामुपपदे तृजादयो ने-
 ति । अन्यथा यासरूपसूत्रबलात्क्रियार्थायाङ्क्रियायां ण्वुल्लुच्चाविति-
 सामान्यसूत्रेण ण्वुल्बभूजपि स्यादित्युक्तत्वेन द्वाप्यवचनेन लृङ्भावा-
 प्रसङ्गात् ॥ एवमुक्ता स तर्हि चकारः कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः लृङ् भवती-
 तीयता सिद्धे यच्छेषप्रहणद्वारेति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञा-
 येत इति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । एट् । अस्मिन्सूत्रे क्रि-
 यार्थायानित्याद्यनुवर्त्तते । तेन करिष्यामीति वृजतीत्यादि सिद्धम् । त-
 तः शेषे इति । शेषे लृट् भवति । करिष्यति हरिष्यतीत्यादावित्युक्तम् ।
 एतेन चकाररहितः पाठ इति स्पष्टमेव लज्यते । भाष्ये स्पष्टमिति । उ-
 पपादितमेतत् । इष्टमासीच्छेति । इष्टश्चेच्छाकर्तृसम्बन्धन्यसम्बन्धि घेत्य-
 न्यदेतत् । तातदनेकाहत्यात्सर्वस्य स्थाने भवतीत्युक्ता द्विष्टेत्यस्याने-
 काहसूत्रापवादत्वं नाहत्यादेशत्वमाशङ्क्यानन्यार्थद्विष्टेघ्ननकादिषु चरिता-
 र्थइत्युक्तमपवादत्याभावाबीजन्तु । नाभिहितमित्याशङ्कानिवारणायाह ।
 तद्वलेत्यादि । अनङादिषु इकारोच्चारणवलेत्यर्थः । अनङः स्यादेशस्य-
 ङङकाराभावेऽपि सिद्धम् । अर्णान्तरेति । नायं स्यादेशः किन्तु यस्य वि-
 धीयते तदयमयस्य यस्य कस्य चिदित्येवं कल्पनेत्यर्थः । एतेन पाक्षिकी प्रा-
 सिद्धावित्यप्राया परिभाषास्यञ्च द्विष्टेत्यस्य लज्यम् । स्वविषयान्नायसंभाव-
 नयेति । द्विष्टेत्यस्यानन्यार्थङकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धानुयादतया यत्र ङ-
 कारस्यानन्यार्थत्वं स स्वविषय इति भावः । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन ।
 परास्ताम् । उक्तक्रमेण मूलद्वयताम्रतम्परास्ताम् । तद्वत् । द्विष्टेतिसूत्रय-
 त् । अस्य । अनुदात्तो मुष्पितावित्यस्य । अनुदात्तत्वस्यापूर्वस्य विधाना-
 दस्य नानुवादत्वमिति भावः । अत्राप्राप्तिरेवेति । तथा च परेण याधा-
 दप्राप्तिरिति न किञ्त्वप्राप्तिरेवेत्यर्थः । अन्योन्याश्रयाच्च स्यादेशस्तङ्कि-

तथापि प्रकृतसूत्रे आहर्धातुकपदानुवृत्त्या लाघवस्थायामेवाह्य प्रवृत्तिः
 आदेशानामान्तु द्वैकयोर्लस्य तिस्रस्त्रि अनुदान्तहित इत्यादीनामेक-
 याक्यतया धातोर्विहितस्य लस्य स्थान इत्यर्थेनोत्तरफाले प्रवृत्तिरिति
 स्वीक्रियते साधवान्न तु जातानाञ्चियमो गौरवादित्यन्यत्र प्रपञ्चित-
 स्मिन्नपि पक्षेऽपवादस्योपपत्तिमाह । अत्रेत्यादिना । तात्परिकार उ-
 च्चारणार्थः । न चैवं मन्तोत्यत्र लुटि तस्य कर्मबोधकस्य तादेशे तस्य लु-
 टः प्रथमस्येति हादेशे टिलोपेऽनिदितानिति नलोपापत्तिरिति वाच्यम् ।
 टिलोपस्याभीपत्वेनासिद्धत्वात् । लुटः प्रथमस्य । अत्र शाब्दतः साम्या-
 भायाद्यपासङ्ख्याप्राप्तेराह । एकार्येति । ननु इकारोच्चारणेन हादेशस्य
 सर्वादेशत्वं लभ्यत इति कथं हि त्वसामर्थ्यादित्युक्तमत आह । सर्वादेश-
 त्यमिति । यस्तु तस्तु हा आ इत्याकारस्य प्रत्ययेण सर्वादेशत्वे सिद्धे
 इकारोच्चारणं टिलोपार्थमेव । अत एव । सार्धधातुकादेरिग्विशेषणत्वा-
 देव । ननु संयोगे गुर्वित्यस्य प्रवृत्त्या गीमेत्यत्र न लघूपधत्यमत आह ।
 अत्र क्लीः कित्यसामर्थ्यादिति । दीधीवेधीटाम् । व्यास्यानादिति । इदं
 सूत्रम्भाष्ये प्रत्याख्यातम् । दीधीवेद्योऽहन्दीविपयत्वात् । लृट्सि च गुणद-
 र्शनात् । अदीधेदिति । इटस्यापि ग्रहणं शक्यमकान्तु न कथम् ॥ नेह-
 शीति सूत्रादिह्यहणानुवृत्त्यैव सिद्धे आर्धधातुकेति सूत्रे इह्यहणनिह-
 ह्येवेति नियमायम् । अङ्गाधिकारे नियमादाङ्गस्यैव विकारस्य निवृ-
 त्तिरित्याद्युक्तन्तन्मूलकादित्यर्थः । ताद्यस्तगोर्लोपः । सस्याहर्धातुक इत्य-
 तः सीति वक्तव्ये । भाष्यस्वरस इति । तत्र ह्यादौ शेषग्रहणस्य प्रयोजन-
 मुक्तं लुटि शेषवचनङ्क्रियायाम्प्रतिपदविष्पर्यमिति । अविशेषेण वि-
 धाने लुटोऽभावः स्यात् । हरिष्यामीति वृजति । करिष्यामीति वृज-
 ति । अपम्भायः अविशेषेण विधाने यत्र न क्रियायां क्रिया उपपद-
 न्कुरिष्यति हरिष्यतीत्यादौ तत्रैव स्याद्यत्र तु क्रियायां क्रिया उपपदना
 न्न न स्यात् । श्रुत्यापात्तात् । शेषे चेति क्रियमाणे यत्र क्रियायां क्रि-

या नास्ति तत्र भवति । चक्षुष्याद्यत्र सागतिः सत्रापि भवति । न च या-
 स्ररूपविधिना ण्युल्लिख्ये लुङ्गपि भविष्यतीति वाच्यम् । तुमुण्युल्लिखि-
 ति सूत्रे ण्युल्लिखणं स्थापकद्वितीयार्थायाङ्किक्रियायामुपपदे तृजादयो भे-
 ति । अन्यथा वासरूपसूत्रबलात्क्रियायाङ्किक्रियायां ण्युल्लिख्यविति-
 क्षामान्यसूत्रेण ण्युल्लिख्यजपि स्यादित्युक्तत्वेन स्थाप्यवचनेन लुङ्गनाश-
 प्रसङ्गात् ॥ एवमुक्ता स तर्हि चकारः कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः लुङ् भवती-
 तीयता सिद्धे यच्छेषग्रहणद्वारेति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञा-
 येत सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । लृट् । अस्मिन्सूत्रे क्रि-
 यार्थायानित्याद्यनुवर्त्तते । तेन करिष्यामीति ध्रुजतीत्यादि सिद्धम् । त-
 तः शेषे इति । शेषे लृट् भवति । करिष्यति हरिष्यतीत्यादावित्युक्तम् ।
 एतेन चकाररहितः पाठ इति स्पष्टमेव लज्यते । भाष्ये स्पष्टमिति । च-
 पपादितमेतत् । इष्टप्राप्तीच्छेति । इष्टेष्टेष्टाकर्तृसम्बन्धन्यसम्बन्धि वेत्य-
 म्पदेतत् । सातहनेकाहत्यात्सर्वस्य स्थाने भवतीत्युक्ता द्विष्टेत्यस्याने-
 काहसूत्रापवादत्वेनाहत्यादेशत्वमाशङ्कानन्यार्थद्विष्टेष्टनडादिषु परिता-
 र्थइत्युक्तमपवादत्वाभावाद्बीजन्तु नाभिहितमित्याशङ्कानिवारणायाह ।
 तद्वलेत्यादि । अनडादिषु डकारोच्चारणबलेत्यर्थः । अनडः सर्वादेशत्व-
 ङ्ङकाराभावेऽपि सिद्धम् । अर्थान्तरेति । नाम् सर्वादेशः किन्तु भस्य वि-
 धीयते तदवयवस्य यस्य कस्य चिदित्येवं कल्पनेत्यर्थः । एतेन पाक्षिकी प्रा-
 सिद्धावितप्रया परिभाषात्वञ्च द्विष्टेत्यस्य लज्यम् । स्वविषयाभावसंभाव-
 नयेति । द्विष्टेत्यस्यानन्यार्थङकारोच्चारणसामर्थ्यलङ्घनानुवादतया यत्र ङ-
 कारस्यानन्यार्थत्वं स स्वविषय इति भावः । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन ।
 परास्तम् । उक्तक्रमेण भूलब्धूपयताम्मतम्परास्तम् । तद्वत् । द्विष्टेति सूत्रव-
 त् । अस्य । अनुदाप्ती मुष्पितावित्यस्य । अनुदात्तत्वस्यापूर्वस्य विधाना-
 दस्य नानुवादत्वमिति भावः । अत्राप्राप्तिरेवेति । तथा च परेण याधा-
 दप्राप्तिरिति न किञ्त्वप्राप्तिरेवेत्यर्थः । अन्योन्याश्रयात् सर्वादेशत्वङ्कि-

तथापि प्रकृतसूत्रे आर्धधातुकपदानुवृत्त्या लाघवस्थायामेवास्य प्रवृत्तिः
 आदेशानान्तु द्वेयकयोर्लस्य तिस्रश्चि अगुदान्तङित इत्यादीनामेक-
 याक्यतया धातोर्विहितस्य लस्य स्थान इत्यर्थेनोत्तरफाले प्रवृत्तिरिति
 स्वीक्रियते लाघवाच्च तु जातानास्त्रियमो गौरवादित्यन्यत्र प्रपञ्चितत-
 स्मिन्नपि पक्षेऽपवादत्वस्योपपत्तिमाह । अत्रेत्यादिना । तासेरिकार उ-
 च्चारणार्थः । न चैवं मन्तेत्यत्र छुटि तस्य कर्मयोधकस्य तादेशे तस्य छु-
 टः प्रथमस्येति हादेशे टिलोपेऽनिदितामिति नलोपापत्तिरिति वाच्यम् ।
 टिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । छुटः प्रथमस्य । अत्र ज्ञादतः साम्या-
 भावाद्यपासङ्गस्याप्राप्तेराह । एकार्थेति । ननु हकारोच्चारणेन हादेशस्य
 सर्वादेशत्वं लभ्यत इति कथं हित्यसामर्थ्यादित्युक्तमत आह । सर्वादेश-
 त्वमिति । यस्तुतस्तु हा आ इत्याकारस्य प्रक्षेपेण सर्वादेशत्वे सिद्धे
 हकारोच्चारणं टिलोपार्थमेव । अत एव । सार्यधातुकादेरिविशेषणत्वा-
 देव । ननु संयोगे गुर्वित्यस्य प्रवृत्त्या गीर्णेत्यत्र न लघूपधत्वमत आह ।
 अत्र क्लोः कित्यसामर्थ्यादिति । दीधीवेवीटाम् । व्याख्यानादिति । इदं
 सूत्रम्भाष्ये प्रत्याख्यातम् । दीधीवेव्योऽन्न्दोविपयत्वात् । उन्दसि च गुणद-
 र्शनात् । अदीधेदिति । इट्यापि ग्रहणं शक्यमकन्तुम् कथम् ॥ नेह्व-
 शीति सूत्रादिह्यहणानुवृत्त्यैव सिद्धे आर्धधातुकेति सूत्रे इह्यप्रहणमिदं
 इहेवेति नियमार्थम् । अङ्गाधिकारे नियमादाङ्गस्यैव विकारस्य निवृ-
 त्तिरित्याद्युक्तन्तस्मूलकादित्यर्थः । तास्यतामोर्लोपः । सस्याहर्धातुक इत्य-
 तः सीति दर्शने । भाष्यस्वरस इति । तत्र ह्यादी शेषग्रहणस्य प्रयोजन-
 मुक्तं छुटि शेषग्रहणह्यक्रियायाम्प्रतिपदविष्पर्यमिति । अविशेषेण वि-
 धाने छुटोऽज्ञायः स्यात् । हरिष्यामीति वृजति । करिष्यामीति वृज-
 ति । अयम्भाष्यः अविशेषेण विधाने यत्र न क्रियायां क्रिया उपपद-
 न्करिष्यति हरिष्यतीत्यादी तत्रैव स्याद्यत्र तु क्रियायां क्रिया उपपदन्ता
 न न स्यात् । ण्युतावापात् । शेषे चेति क्रियमाणे यत्र क्रियायां क्रि-

या नास्ति तत्र भवति । चक्षुर्माद्यत्र सागस्ति तत्रापि भवति । न च या-
 सरूपविधिना ण्वुल्लिख्ये लृङ्गपि भविष्यतीति वाच्यम् । तुमुण्वुल्लिखि-
 ति सूत्रे ण्वुल्लिखणं द्वापकङ्क्षि यार्थायाङ्क्रियायामुपपदे तृजादयो ने-
 ति । अन्यथा वासरूपसूत्रवलात्क्रियायांयाङ्क्रियायां ण्वुल्लिख्यविति-
 सामान्यसूत्रेण ण्वुल्लिख्यविति स्यादित्युक्तत्वेन द्वाप्यवचनेन लृङ्गभाष-
 मसङ्गात् ॥ एवमुक्त्वा स तर्हि चकारः कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः लृङ् भवती-
 तीयता सिद्धे यच्छेदग्रहणङ्करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञा-
 येत सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । खट् । अस्मिन्सूत्रे क्रि-
 यार्थायामित्याद्यनुवर्त्तते । तेन करिष्यामीति वृजतीत्यादि सिद्धम् । त-
 तः शेषे इति । शेषे खट् भवति । करिष्यति हरिष्यतीत्यादावित्युक्तम् ।
 एतेन चकाररहितः पाठ इति स्पष्टमेव लज्जते । भाष्ये स्पष्टमिति । च-
 पपादितमेतत् । इष्टमाप्तीच्छेति । इष्टश्चेच्छाकृतृसम्बन्धन्यसम्बन्धि घेत्य-
 न्यदेतत् । तातदनेकास्त्वान्तर्यस्य स्थाने भवतीत्युक्त्वा द्विष्टेत्यस्थाने-
 कास्त्वान्तर्यस्य नास्त्यादेशस्त्वनाशङ्कानन्यार्थद्विष्टेनङ्गादिषु परितो-
 र्थैर्युक्तमपवादत्वात्तावधीजन्तु नाभिहितमित्याशङ्कानिवारणाय ।
 तद्वलेत्यादि । अनङ्गादिषु इकारोच्चारणवलेत्यर्थः । अनङ्गः सर्वादेशात्स्व-
 र्ङ्काराभावेऽपि सिद्धम् । अर्थान्तरेति । नामं सर्वादेशः किन्तु यस्य वि-
 धीयते तदयमयस्य यस्य कस्य चिदित्येवं कल्पनेत्यर्थः । एतेन पात्तिकी प्रा-
 त्तिरुद्धावितप्राया परिभाषात्वञ्च द्विष्टेत्यस्य लज्जते । स्वविषयाभाष्यसंभाष-
 मयेति । द्विष्टेत्यस्थानन्यार्थद्विकारोच्चारणसामर्थ्यलक्षानुवादतया यत्र ङ्-
 कारस्यानन्यार्थत्वं स स्वविषय इति भावः । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानानेन ।
 परास्तम् । सक्तक्रमेण भूलन्दूपयताम्मतम्यरास्तम् । तद्वत् । द्विष्टेति सूत्रय-
 त् । अस्य । अनुदात्ती मुष्मितावित्यस्य । अनुदात्तत्वस्यापूर्यस्य विधाना-
 दस्य नानुवादत्वमिति भावः । अत्राप्राप्तिरेवेति । तथा च परेण याघा-
 दप्राप्तिरिति न किंत्वप्राप्तिरेवेत्यर्थः । अन्योन्याश्रयात् सर्वादेशात्स्वकि-

तु अग्यादेशत्यमेवेति यादिमसमाशङ्क्य खण्डयति । न चेत्यादिना । न
 च तिह्योस्तादितिन्यासेऽन्यलकारसम्बन्धिनोऽपि तिशादस्य ग्रहणापत्तिरि-
 ति बाध्यम् । हिशब्दसाहचर्येण लोटस्थानिकस्यैव ग्रहणात् । उदात्त
 एवेति । ह्यादेशस्यापि स्वविधानात् । लोटो लङ्भूत् । अत्रोपमेये ष-
 ष्ठीदर्शनाल्लङ्शब्दात्पञ्चमन्ताद्वृत्तिः । तेन लङि परतोऽङ्गस्य विधीयमाना-
 यद्वाटौ न । न च यद्यल्लङः कार्यतस्य सर्वस्य विनिगमनाधिरहादितिदे-
 शः स्यान्तथा सति यान्तु धात्वित्यत्र लङः श्लाकटायनस्येति जुब् जुङ्-
 तु विदन्त्वित्यत्र सिजज्यस्तेति जुष स्यादिति बाध्यम् । इत्थो द्विविधा-
 नेन सिद्धे लोटो लङ्भूदित्यतिदेशेन बोधन लङ्संयन्धिकार्यविधानस्या-
 तिदेशिकत्वेनानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यदोषादिति केचित् । यस्तु विदो
 लटो धेत्यतो धेत्यस्याकर्पणेनास्य व्यवस्थितविभाषत्यमिति । तन्न । व्य-
 वस्थितविभाषापपरिगणनविरोधात् । वस्तुतस्तु लङः श्लाकटायनेतिसू-
 त्रे याहुदित्यतो ङिदित्यनुवर्त्य पञ्चमा विपरिणमस्य ङिदेव यो लङ् त-
 स्य ग्रहणम् त्वतिदेशेन यो लङ् तस्य । तच्च लङ्ग्रहणम्पृथक्पृथक् ङि-
 देव यो लङ् तस्यैव भेजुंसितिष्यास्येयन्तेन सिजज्यस्तेत्यनेनाप्युक्तस्य-
 छे नेति बोध्यम् । नित्य ङितः । ङित् उत्तमो यस्मादितिरीत्याऽतद्गु-
 णसंविज्ञानबहुव्रीहौ सकारान्तधात्वययवसकारलोपापत्तिरत आह । य-
 ष्ठीतत्पुह्य इति । ङित उत्तम इत्येवं विग्रहे जायमानः । उचित इ-
 ति । तत्रैवोपयोगात् । परन्तु लोटो लङ्भूदित्यतिदेशेन यथा तस्यस्ये-
 त्यस्य प्रवृत्तिस्तथा नित्यंङित् इत्यस्यापीत्यतिदेशप्रयोज्यप्राप्तिकत्वक-
 मधर्मकृतसादृश्यान्तस्थस्येति सूत्रानन्तरमस्य लेख इति शेषः । सेहंपिह ।
 अपित्वातिदेशो ङित्वार्थ एवेति ध्रमेण प्रक्रियालाघवाय कृतां सेहिंङिं-
 यो त्वेयोचितमिति शङ्काधिरस्यति । अपिद्रग्रहणादिति । एतेन । फलान्त-
 रस्यापि साधनेन । परत्वाभातङ्किति । एवञ्च स्थानियद्वायेन तातलो हित्वे-
 ऽपि न लुक् सहनुतिन्यायात् । न्यायविरोधमतिहरति । अन्तरङ्गानयो-

ति । यत्त्र दृष्टिनाऽन्तरङ्गानपीतिन्यायस्य प्राप्तिमाशङ्क्यान्तरङ्गानेव
लुप्तायते न तु परमपीत्युक्तम् । तत्र । अपिशब्दस्वारस्यविरोधात् । अ-
त एवैतत्फलितार्थं कथनपरः सर्वविधिभ्योलुग्विधिर्यलवानिति प्राचाम्पा-
टः सङ्गच्छते । आहुत्सस्य । यस्याङागम इति । आट एव पित्वे तु स-
मुदायस्य पिट्पददेशलाभो न स्यात् । एवञ्च भवाव भवामेत्यत्र घकारम-
काराकारयोरेनुदान्तत्वन स्यात् । न चात्र यदागमा इतिन्यायेन सर्वत्र
पित्वप्राप्तिराटः । यस्मसोरपि न्यात् । न चाट एव पित्वातिदेशविपर्य-
म् । जुहवाव । जुहवामेत्यत्राटः पित्वविधानसामर्थ्याद् गुणमवृत्तेः फल-
त्वस्य यक्तुं शक्यत्वात् । हेरपीति । तत्रापि सो ह इत्येष घदेत् । न
च नो न इतिन्यासे मसो नकारस्यापि स्यादिति वाच्यम् । एहरित्य त ए-
रित्यस्यानुवृत्त्या तस्य लोङ्विशेषणत्वेनेवर्णान्तस्य लोटो मस्य न इत्य-
र्थेनादोषात् । न चैतद्येत्यस्य प्राप्तिशङ्कायसरे एहरित्यस्य वैयर्थ्यं श-
ङ्क्यम् । तस्य विषये सर्वत्र लोपप्राप्तावपि हुनुइत्यकरणेनेतयोरुत्प-
त्तिरित्याज्ञावे निश्चिते सत्युच्चनपयादत्वात्प्रथमपुरुषे चरितार्थम् । ए-
यं सति लोपस्यान्यत्र प्राप्तिरिति ज्ञावात् । अनद्यतने लङ् । कालोऽपि
चात्वर्थं इत्यादयेन मूलोऽनद्यतनभूतायंवृतेरिति । यहुव्रीहिरिति । त-
त्पुरुषत्वे त्वति प्रसङ्गः स्यात् । तमाह । तेनेति । अन्तरङ्गत्वादिति ॥
अपरनिमित्तकत्वेन तु तच्चम् । लकारप्रत्ययेनेति । भयतेरिदन्यतरस्या-
म् लुङ् लङितिसंहितापाठेनेति शेषः । इत्यप्यर्थादिति । अत्रापिना प्र-
सिद्धार्थपरिग्रहः । उदाद्यपदे स्वरितत्वप्रतिष्ठापाम्रमाणमाह । अत
एवेति । न फलभेद इति । स्वरितत्वाभावे तु विकरणान्तस्याङागमपक्षे अ-
फरोदित्यत्राट उदात्तास्य श्रवणम्भवति लायस्थायामङागमे तून्तरकाल-
प्रवृत्तिकस्योकारस्वरस्य वलवत्त्वेनाटोऽनुदान्तत्वं स्यादिति फलभेदः स्प-
ष्ट एव । न च लायस्थायामेव चेदत् तदाऽपिबदित्यत्राट्सहितस्य पि-
यादेशापत्तिरिति वाच्यम् । निर्दिश्यमानपरिभाषया समाधानात् । प-

रशब्देनेति । स ज्ञादित्युत्तरस्येति मूत्रादुत्तरस्येत्यनुयुत्यैव सिद्धे तत्र परशब्दोपादानं यत्र परशब्देन कार्यविधानन्तत्रादेः कार्यवित्यर्थबोधनाय । परशब्देनेत्यस्य परत्यविशिष्टबोधकशब्देनेत्यर्थः । तेन तस्मादित्युत्तरस्येति सूत्रस्य यत्र प्रवृत्तिस्तत्रादेः परस्येत्यस्य प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । विधिनिमन्त्रणा । मूले द्योतयेयु वाच्येषु वेति । अत्राद्यपक्षस्येत्यमुपपत्तिं वर्णयन्ति । यदि विध्यादयो लिङ्याच्चास्युस्तदा विशेषविहितत्वेन कर्त्राद्यर्थानाम्बाधापत्तिरिति कर्तुरनभिधानाच्चैत्रः पठेदित्यत्र चैत्रपदस्य तीयापत्तिः । हाप् च न स्यात्सार्वाधातुकस्य कर्त्रर्थकत्वाभावात् । पुरुषव्यवस्था च न स्यात् । द्योत्वत्वे त्वेषां विषयभावेनाश्रयणात्प्रत्ययस्य कर्त्राद्यर्थकत्वमिति तानि कार्याणि सिद्ध्यन्ति । सः कर्मणीत्यत्र ल इति जातौ बहुवचनमिति लिङोऽप्युपग्रहात् । वाच्यत्वपक्षेऽप्येवं वदन्ति । विध्यादिभिः कर्त्राद्यर्थानां बाधो विरोधाभावात् । किञ्च तत्र कौण्डिन्यायस्य न विषयताऽत्र तस्य विषेयविषयत्वात् पूर्ववज्जातौ बहुवचनस्य स्त्रीकाराच्च । किञ्च यदि विध्यादीनां विशेषविहितत्वेन कर्त्राद्यर्थबाधकता स्यात्तदा तुल्यन्यायाल्लहादिस्थलेऽपि यन्तमानादिद्वर्थेषु विधानेन तैरपि कर्त्राद्यर्थबाधः स्यादिति पचति चैत्रेणेत्याद्यपि स्यात् । पुरुषाव्यवस्थापि स्यात् । न च लः कर्मणीतिसूत्रारम्भसामर्थ्यात् बाध इति वाच्यम् । पर्यायापन्तेर्दुर्धारत्वात् । प्रत्ययार्थत्वेनास्मिन्पक्षे विध्यादीनामबाधन्यापत्तिस्तु न । प्रत्ययार्थमाधान्यनियस्यीत्सर्गिकत्वात् । परन्त्याद्यपक्षो युक्तः । यत्र प्रत्ययस्य निवृत्तिः पथ कुर्वित्यादी तत्रापि प्रयतनाप्रतीतिः पञ्चभिर्हलैः कृततीत्यादी प्रयतनाया धात्वर्थस्य दर्शनाच्च तस्या धात्वर्थत्वस्योचितत्वात् । न चास्मिन्पक्षे निमन्त्रणेयप्रयत्नमित्यादी निमन्त्रणस्य धातुनाऽभिधानास्तिङ् स्यादिति वाच्यम् । प्रयोजकनिष्ठनिमन्त्रणादन्यस्यावश्यकत्वं व्यत्ययरूपस्य निमन्त्रणस्य प्रत्ययार्थत्वेनादोषात् । ईदृशे विषये ई कृत्यतुच्येति लिङ् । अ-

हंत्यद्वावश्यकतंव्यत्वमेवमेवामन्त्रणविषयेषु बोध्यम् । गूढे निरुद्ध-
प्रयत्नम् । इयमेवाज्ञा । तच्च प्रयत्नं स्यान्निलपितेर्धं पराभिज्ञापिते-
र्धं चेत्पुन्यदेतत् । अप्रयत्नस्य प्रयोज्यस्य तदज्ञातोपायप्रदर्शनेन प्रयत्न-
मपि यथा स्वर्गकामो यजेत राष्ट्रपराणे आयादित्यादिः । एवमज्ञा-
तमार्गकथनमपि । अनेन यथा आयाहीत्यादिः । निषेधकरणम् । आत्र
इयमे प्रेरणाद्वयम् । कामचारानुष्ठेति । कामचारस्य प्रयत्नस्य पुनश्च
प्रयत्नं स्यान्निलपितेर्धं । त्वमनुष्ठाप्यामन्त्रणमेव । यथा प्रयत्नस्यैव
पुनश्च अनेन निवृत्तायुग्मुगस्य तदन्निलपितेर्धं निवृत्तिप्रतिबन्धेनप्रय-
त्नम् यदावधन्तदवश्यद्वन्द्वमेवेत्याद्युक्तिः । एवमादिः सर्वेष्वुपदे-
शो बोध्यः । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । यथा गाणयकमध्या-
पयेति । गिर्व्यस्य या मामध्यापयेति । एषा अव्ययं नापदेनाप्युच्यते ।
प्राचंता तु स्यापिते वस्तुनि क्रियायां या व्यापेक्षया गृह्यतः प्रयत्नं नम-
स्तुलिकरणादिना प्रयत्नमेव । सम्प्रत्यक्षेणो विलक्षणत्यात्पृथगुक्तिः ।
वक्तव्यपुष्ट्यस्यले प्रयत्ननायाः मध्येन प्रयत्ननायां लिङित्युक्तम् । प्रय-
त्ननात्यं सर्वसाधारणस्योभ्यतायच्छेदकं लिङ्गोद्देश्यस्यानाम् । प्रय-
त्ननातिरिक्तं गः प्रमाणान्तरत्वाः । ॥ च प्रियेपि विधिरेवेति प्रियातिम-
गं प्राप्सक. ऐतिमुप्रे तदुपादानं व्यवमिति वाच्यम् । निमग्नणादी
कन्याभावाद्यन्तस्यावश्यकत्वात् । लोद्धिमान्म्रासकालाधम् । प्रयत्नं
च प्रयत्नमनुकूलो व्यापारः यन्ताद्युष् करणेर्धं । स च व्यापारो लिङ्गा-
दिपठितवाच्योच्चारणरूपो लीपिकानाम् । चेदो भागप्रदर्शनं यतोत्यादी
तु लिङ्गाद्यनागदपठितत्वमेव चेदनिष्ठप्रयत्नं कत्यनिदमेव चेदे व्यापारः
स एव शाब्दी भावनेत्युच्यते । निष्प्रमस्यानत्यवित्दानत्र व्यापारव्यप-
देशः । यत्तु मातुः प्रयत्तिजनकज्ञानीयप्रकारम वच्छेदकप्रतिष्ठापन-
त्यादिनिष्ठप्रयत्नं नापदाधं नावच्छेदकमिनीष्ठमाधनस्यादिकमेव विध्य-
यः । तच्च । इष्टमाधनावादेः माध्यक्रियानिष्ठस्य प्रयत्नं निष्ठवाज्ञा-

रशब्देनेति । त आदित्युत्तरस्येतिभूत्रादुत्तरस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तत्र परश-
 ब्दोपादानं यत्र परशब्देन कार्यविधानन्तत्रादेः कार्यमित्ययंबोधना-
 य । परशब्देनेत्यस्य परत्वविशिष्टबोधकशब्देनेत्यर्थः । तेन तस्मादित्युत्त-
 रस्येति सूत्रस्य यत्र प्रवृत्तिस्तत्रादेः परस्येत्यस्य प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । वि-
 धिनिमन्त्रणा । मूले द्योत्येषु वाच्येषु चेति । अत्राद्यपक्षस्येत्यमुपपत्तिं
 घर्णयन्ति । यदि विध्यादयो लिङ्वाध्यास्युस्तदा विशेषविहितत्वेन क-
 र्त्राद्यर्थानाम्बाधायत्तिरिति कर्तुरनभिधानाच्चैत्रः पठेदित्यत्र चैत्रपदानु-
 सीयापत्तिः । इष्टं च न स्यात्कार्यधातुकस्य कर्त्रर्थकत्वाभावात् । पुरुष-
 व्यवस्था च न स्यात् । द्योत्यस्ये त्वेषां विषयभावेनाश्रयणात्प्रत्ययस्य
 कर्त्राद्यर्थकत्वमिति तानि कार्याणि सिद्ध्यन्ति । लः कर्मणीत्यत्र ल इति-
 जातौ बहुवचनमिति लिङोऽण्युपग्रहात् । याच्यत्वपक्षेऽप्येवं वदन्ति ।
 विध्यादिभिः कर्त्राद्यर्थानाम्बाधो विरोधाभावात् । किञ्च तत्र कौण्डि-
 न्यन्यायस्य न विषयताऽत्र तस्य विधेयविषयत्वात् पूर्ववज्जातौ बहुव-
 चनस्य स्वीकाराच्च । किञ्च यदि विध्यादीनां विशेषविहितत्वेन कर्त्राद्यर्थ-
 बाधकता स्यात्तदा तुल्यन्यायाल्लङादिस्पलेऽपि यन्तमानादिघर्षेषु वि-
 धानेन तैरपि कर्त्राद्यर्थबाधः स्यादिति पचति चैत्रेणेत्याद्यपि स्यात् ।
 पुरुषाव्यवस्थापि स्यात् । न च लः कर्मणीतिभूत्रारम्भसामर्थ्यात् बाध
 इति याच्यम् । पर्यायापत्तेर्दुर्वारत्वात् । प्रत्ययार्थत्वेनास्मिन्पक्षे वि-
 ध्यादीनाम्राधन्यापत्तिस्तु न । प्रत्ययार्थप्राधान्यनियस्यीत्युगिकत्वात् ।
 परन्त्याद्यपक्षो युक्तः । यत्र प्रत्ययस्य नियतिः पच कुयित्यादी तत्रा-
 पि प्रयत्तनाप्रतीतेः पञ्चभिर्दंडैः रूपतीत्यादी प्रयत्तनाया धात्वर्थ-
 त्यदर्शनाच्च तस्या धात्वर्थत्वस्योचितत्वात् । न चास्मिन्पक्षे निमन्त्रयेय
 भयत्तमित्यादी निमन्त्रणस्य धातुनाऽभिधानाद्विद् स्यादिति याच्य-
 म् । प्रयोजकनिष्ठनिमन्त्रणादन्यस्यायश्वत्थं व्यत्यस्वरूपस्य निमन्त्रण-
 स्य प्रत्ययार्थत्वेनादोषात् । हेतुशे विषयेऽर्हे इत्यनुषङ्गे लिङ् । अ-

सीयुटि कृतेऽपि तस्यागमिभक्ततया परस्मैपदपरत्वाविधातादिति भा-
यः । भाष्योक्तरीत्येति । तत्र हि प्रसङ्गविशेषेणोक्ते आगमा अविद्य-
मानवद्भवन्तीतिवचने यदयं यासुट्परस्मैपदेपूदात्तो द्वित्वेत्याहेत्युक्तम् ।
तत्र कैयटः । यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आदित्वमागमा विहग्युस्त-
दा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तन्न
कुर्यात् । न च परस्मैपदनिमित्तकत्वादस्यादेशोत्तरम्प्रवृत्त्या पूर्वमेवान्त-
रङ्गत्वादाद्युदात्तत्वे प्रत्ययस्य कृते ततो यासुडस्वरकः स्याच्छेपनिघातेनानु-
दात्तो वेति चरितार्थमुदात्तवचनमिति कथं ज्ञापकमिति याच्यम् । परस्मै
पदेधित्वस्य विषयसप्तमीत्येन छावस्थायामेव यासुटि ततो निर्द्दिश्य नानस्य
तस्यादेशे तन्निमित्तकाद्युदात्तत्वे यासुटः सिद्धे उदात्तप्रवृत्तिं ज्ञापक-
मित्याशयात् । युक्तिसिद्धेनाप्यागमा अनुदात्ता इतिवचनेन यथा इटो-
ऽमुदात्तत्वन्न भवति तथाह । अलावीदित्यादाविति । ननु यासुटो द्वि-
त्वेपि समुदायस्य द्वित्वाभावात्कथञ्चिनुयादित्यादौ गुणनिषेधादीत्यत
आह । अनेनेति । यत्तु श्यास परस्मैपदेधित्वेय सूत्रनस्तु । परस्मैपदं
यतो विहितन्तदादेः परस्मैपदे परे श्यासप्रत्ययो भवति । श्यासेत्यत्र
सकाराकार उच्चारणार्थः । तेन सकारस्य नेत्यम् । अथ च येन नाप्राप्ति-
न्यायेन शपोपवादी यद्यपि भवति तथाप्यस्मिन्कृते शकारेत्संज्ञकत्वेन
सार्वधातुकत्वाच्छब्दादिः प्रयत्नते । न च सार्वधातुकत्वेप्यस्य कर्त्तर्यत्वा-
भावेन कथं ज्ञायिति याच्यम् । भवतेर इतिनिर्द्देशेन क्वचित्कर्त्तर्यकत्वा-
भावेऽपि शम्भवतीतिकल्पनेनादोषात् । न चापवादविषये कथमुत्सर्ग-
प्रवृत्तिरिति याच्यम् । सोऽपि लोपे चेत्पादपूरणमिति निर्द्देशेनाप्या-
दविषयेऽप्युत्सर्गस्य क्वचित्प्रवृत्तिस्वीकारात् अन्यथा त्यदाद्यत्वाप्राप्तियो-
ग्ये विषयेऽप्यारितार्थरूपस्यापवादत्वग्रीजस्य तदोरितिसत्त्वे सध्वेन स-
त्ये कृते त्यदाद्यत्वानापत्तिरिति मतम् । तत्र । भूधातोराशीलिङ्गि-
श्यास प्रत्यये श्यासः सार्वधातुकत्वाच्छप्प्रवृत्तावियादेज्ञापकः । शपोऽ

वेन गुणादिर्नामप्रवर्तयतीत्यादिव्यवहारानापत्तेः । अत एव हेतुमति
चेतिसूत्रभाष्ये पृच्छतु साम्भवानित्यत्र णिष् कस्मान्न भवतीत्याशङ्काया
द्रव्यमात्रविषयकप्रेरणायां लोट् सक्रियस्य प्रवर्तनायां णिजितिसमा-
धानस्य च सङ्गतिर्भवति । न हि णिचेष्टसाधनत्वम्वीक्ष्यते इति कस्या-
प्यभ्युपगमः । अत एव धर्तृधर्मः प्रेरणेति व्यवहारो लोकानाम् । अ-
त एव च निमग्नणादीनामुपादानमपञ्चार्थमिति प्राचामुक्तिरपि सङ्ग-
ता भवति । प्रवर्तनापदस्येष्टसाधनत्वादियोधकस्य निमग्नणादिकन्त-
तो भिन्नमेवेति तथाभिधानमसङ्गतमेव स्यात् । तदुक्तं हरिणा । अ-
स्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतञ्चतुर्ष्वपि । तत्रैव लिङ्विधातव्यः किम्भेदस्य
विचक्षया । न्यायव्युत्पादनार्थया प्रपञ्चार्थमपि वा । विध्यादीनामुपा-
दानञ्चतुर्णामादितः कृतमिति । न्यायेति । व्यापकधर्मस्य व्याप्यधर्मव्यापक-
त्वमेवेति न्यायेत्यर्थः । कथन्तर्हि भवात्पक्षेदित्यादियाद्यश्रवणानन्तरम्प्रयो-
ज्यः पाके प्रवर्तते इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणतया तस्य शब्देना-
जननादिति चेत् पाको नदिष्टसाधनम् । नत्कन्तव्यत्वेनाहोक्तत्वादित्याद्यनुमानादिति गृहाण । विध्यादीनान्द्योत्यतापक्षे तु प्रयोजकव्यापा-
रोऽपि धात्वर्थस्तस्यापि परम्परया कलानुकूलत्वात् । तत्र तेषु व्यापारे
षु प्रयोजकव्यापारो विषयितयाविशेषणमेधेतरेषां विशेष्यत्वमेधमन्यवे लि-
ङादिसमभिव्याहारस्तात्पर्यग्राहकः । एवञ्च पक्षेदित्यादिशब्दादेकाग्र-
यिका प्रेरणाविषयभूता पाकानुकूला भावनेत्यादिक्रमेण बोधः । अधि-
कमन्यत्र स्पष्टम् । प्रवर्तना च यस्तुतो यत्मानकाला धात्वर्थस्तु भ-
विष्यत्कालिक एव भासते शब्दशक्तिसंज्ञायात् । यत्र तु णिष् तत्र प्र-
योज्यप्रयोजकव्यापारयोः समानकालिकयोर्भावनम् । यत्र तु विधी लि-
ङ् तत्रोन्तमपुरुषो न प्रवर्तते किन्तु प्रथममध्यमायेव । संप्रवृत्तौ स्यो-
धारणस्याप्रयोजकत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्योन्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्ध-
क इतिमीमांसकानामुक्तिः सङ्गृह्यते । यागुट् पर । अपवाद इति ।

शेषविहितेन कित्वातिदेशेन हित्वातिदेशो बाध्यत इति तस्य सिद्धिः ।
 सलोप इति । भूयादित्यत्र मुट इव यासुटोऽपि सस्य संयोगादिलोपः ।
 भूयास्तामित्यादौ तु यासुटः सस्यैवेति विशेषः । गकारोपि निर्दिश्यत इ-
 ति । ककारात्पूर्वमिति शेषः । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेनेति । सि-
 द्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इतिन्यायेनेत्यर्थः । दृष्ट-
 शायकशायः । मलिनन्ते घपुः स्त्राया इत्यत्र । के चिदितिकथनेन सिद्धसा-
 ध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वलाभ इत्यत्र स्वस्यापरितोषं सूचय-
 न् भाष्योक्तरीत्याह । घान्तिकरुता स्थिति । क्रोः कित्वेन ज्ञापकेनेति ।
 तद्धि गृध्नुरित्यादौ गुणनिषेधार्थम् । यदि प्रकृतसूत्रे तन्निमित्तेत्यर्थो न
 स्यात् तदा यत्र क्ङित्प्रत्ययाव्ययधानन्तत्रैव निषेधः स्यादिति क्रोः कि-
 त्त्वं व्यर्थमेव स्यात् । ननु विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवाद इति परि-
 भाषया तस्मिन्नितिपरिभाषाया इहानुपस्थानम्भविष्यतीत्यत आह । अ-
 नुवाद इति । परिभाषया । तस्मिन्नितिपरिभाषया । किञ्च भाष्ये उपधा
 लक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधे सनः कित्वविधायकं हलन्ताच्चेतिसूत्रमपि ज्ञा-
 पकमित्युक्तन्तत्र यद्यप्येवं शङ्का भवति । हलन्ताच्चेति न ज्ञापकम् भिष्य
 तीत्यत्र दम्भधात्ययवस्य लोपसम्पादनेन दिदृक्षति सिद्धज्ञतीत्यत्र सृज्-
 दृशीरित्यमागमप्रतियम्भेन च तस्य चारितार्थ्यसम्भवादिति । तथापि क्ङि-
 तीतिसूत्रस्य तावदेव चेत्प्रयोजनन्तर्हि सृज्दृशीर्भस्त्वमकित्सनि । इकोक्त-
 ष् दमेत्येव यदेदिति हलन्ताच्चेति सामान्यगूत्रं ज्ञापकमेवेति सा नि-
 यन्तनीया । आगमविज्ञापस्य तामादेशव्यवहारायाह । धातोर्विहितेति ॥
 भाष्यरीत्येति । परस्मैपदेष्वित्यस्य विषयसप्तमीत्वेनेत्यादिरीत्येत्यर्थः । द-
 षिहसम्मतं समाधानम्भाष्याननुगुणमित्याह । नास्तिवत्यादायिति । प्रति-
 षेधार्थकसम्प्रत्ययार्थमित्यनेन प्रतिषेधार्थको हिदेयादित्तु न प्रतिषेधा-
 र्थक इति ध्यनितम् । अत एव प्रतिषेधार्थकसम्प्रत्ययार्थमित्यस्य प्रत्युदा-
 हरणमत्रा उन्द इति दर्शितम् । व्याख्यातस्तु कैयटेन प्रोपसृष्टान्माह आ-

प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि हूयादित्यादौ दीर्घो न स्यात् । सार्वधातुकपरत्वात् ।
 किञ्च द्विवृत्तप्रभृतिभ्य आञ्जोर्लिङि श्यासप्रत्यये द्विवृत्तमुच्यमानं शितीति-
 क्तमुच्यते दीर्घोपत्तेः । यदपि क्वाशुद्धिधानेन सिद्धे द्विच्चेति किमर्थमि-
 ति । तदपि न । जागर्ग्यादित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । किदाशिपीति कित्वातिदे-
 शेन सिद्धान्ते विशेषविहितेन कित्वातिदेशो बाध्यत इति जाग्रोऽपि चीति
 गुणो भवति सम्प्रति तु कित्वातिदेशिकतयाऽस्यातिदेशिकेन कित्वेन बा-
 धाभावेन कित्वाप्युदासाद्गुणान्नापत्तेः । यदपि क्वाशुद्धिति न्यासं कृत्वा
 किदाशिपीतिसूत्रन्याज्यमिति । तन्मुच्छन् । यच्चातोर्जागृधातोश्च वि-
 धिलिङि वक्ष्यात् जागृयादित्यत्र सम्प्रसारणगुणयोरापत्तेः । तस्माद्यथा-
 न्यासमेव रमणीयमिति । आत्मनेपदइति । सुटइत्यादिः । एतेन । वि-
 षयभेदप्रदर्शनेन । अत्र प्रकरण इति । एतेन सुद्यामुटोरपि समावेशः
 साधितः । अत एव । बाध्यबाधकभावाभावादेव । पुनः प्रवृत्त्या चेति ।
 अवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वम् । अङ्गुल्येऽदिवत् । अत एव । प-
 रिच्छेदेकन्यायाप्रवृत्तेरेव । सर्वस्योचो निवृत्त्यभावायाह । अवर्णादित्या-
 दि । ननु कृते पररूपे चेदियादेशस्य प्राप्तिसिद्धास्य नित्यत्वम् सैव तु क-
 थमत अह । एकादेशस्येति । एवञ्च प्राप्तिमात्रेण नित्यत्वञ्च तु रूपसिद्धि-
 पमन्तमोक्षा कार्या । मूलेऽन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्येनान्तर-
 ङ्गत्वात् । इमादेशस्य त्वाङ्गत्वेन प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्येन बहिरङ्गत्व-
 मिति ज्ञायः । धार्णपरिभाषयैव सिद्धे यागित्येतत्पर्यन्तमप्यसौ न गु-
 ण इत्यत आह । धार्णादाङ्गमिति । एवमपि । यागिति पदच्छेदेपि । मू-
 ले आहुं धातुकसंज्ञ एवेति । छटः शाकटायनेति मूत्रादेवकारानुक्त-
 कार्यः । अन्यथाऽस्या आहुं धातुकसंज्ञाया अनाकङ्करीयत्वात् सार्वधातुकसं-
 ज्ञया समायेगे शशादिः स्यादिति ज्ञायः । विदागिपि । इदङ्गित्यभिधा-
 नमिज्यादित्यादौ सम्प्रसारणार्थम् । जागर्ग्यादित्यत्र गुणसिद्धिरपि प्रयोज-
 नम् । अथवा यागुटो कित्वातिदेशेन गुणो न स्यात् । सम्प्रति तु यि

यः प्राप्नोति इत्याद्यभिधाय अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं सिञ्जु
ग्रहणद्वयमिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्य-
जातीयः । यो द्वाभ्यामनन्तरः । आतः सिचश्च । द्वाभ्यामानन्तर्यञ्च सि-
ञ्जुकोषे सम्भवतीति सिञ्जुकीति लज्जम् । यदीदं सिञ्जुकि सति प्रवर्तते
तदा प्रत्ययलक्षणेन पूर्वसूत्रेण सिद्धे नियमोपपन्नयति स च यथा अ-
भूवन्नित्यादिलक्ष्यसिद्धिर्भवति तथैव कल्पनीय इत्यभिप्रायकभार्या-
नादित्यर्थः । उक्तयोर्निषेधलाभस्य प्रकारमाह । लुङादिधिति ॥ लि-
ङ्गनिमित्ते लृङ् क्रिया ॥ भविष्यति मयांदावचन इति सूत्राद्भविष्यती-
ति सम्यध्यते । लिङ्गनिमित्तशब्देन किमिह ग्राह्यमित्याकाङ्क्षायामेत-
त्प्रकरणोपासनेन ग्राह्यन्तश्च शीघ्रोपस्थितिकत्वाद् हेतुमतोर्लिङ्गिति तदे-
वादायुपासनादिना चोत्तरसूत्रोपासकस्यैव पूर्वसूत्रोपासकस्यापि ग्रहणनि-
त्याशयेमाह । आशंसावचन इति । अनभिनिवृत्तिर्यस्मिन्देशे काले वा
क्रियोरुत्पत्तिर्योग्यता तदन्यस्मिन्देशे काले वा तयोरुत्पत्तिसम्भावनमि-
ति यावत् । सम्भावनस्योत्कटकोटिकः संज्ञायः । तत्राज्ञायनिष्ठोत्कटत्वा-
ख्यो विषयताविशेषो ग्राह्यः । प्रमाणान्तरात् । येन हेतुना हेतुसूतक्रि-
या भवति ज्ञायते च तदतिरिक्तेन हेतुना सम्भावितेन तस्याः क्रियाया
अज्ञायो यदा ज्योतिःशास्त्रादिकथितलक्षणज्ञानेनोपस्थितो भवति तदा
तदज्ञायानुमापकलिङ्गज्ञानमिह प्रमाणान्तरं विद्यसितम् तयोः क्रिययो
हेतुहेतुमद्भावेन लोकोतो ज्ञातो ग्राह्यः । यथा मंगलादिग्रहकतद्वृष्टिप्रति-
यर्थे सम्भाविते यत्का सूर्यदृष्टिर्देवविषयतदा सुनिश्चितमविष्यदिति प्र-
युक्ते । यत्तमानप्रागज्ञायप्रतियोगिसम्भावितहेतुसूतसूर्यदृष्टिभवनजन्यं
यत्तमानप्रागज्ञायप्रतियोगिसम्भावितं सुनिश्चितकर्तृकम्भवनमिति दोषः ।
अत्र क्रिययोर्हेतुहेतुमद्भावे तत्कर्तृहेतुहेतुमद्भावोऽर्थात्फलति । आनि लो-
ट् । अत्र लोडिति लुप्यष्टीकम्पदम् । उपसर्गादसमासेऽपीत्यत उपसर्गा-
दिति सम्यध्यते । उपसर्गपदस्योपसर्गावयवपरन्तश्चाज्ञेदेन रपाभ्यामित्य-

तद्योपसर्ग इत्यङ् । यद्यप्ययम्माहृतपापि टाबन्तश्च नादिति । एवञ्च यत्
 क्वचित्पुराणादौ नास्त्विति दृश्यते तत्त्वार्थत्वात्साधु लौकिकमत्यसाधु-
 रेव । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रीयभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः । त-
 देव दर्शयति । अत एवेति । तद्व्यहणस्यैवेष्टत्वादेव । अत्र । भूतुञ्चोरिति
 सूत्रे । फलदोषयोरभावेनेति । पितीत्यस्य फलम्पित्येव प्रवृत्तिरिति त-
 च्च गुणविधायकशास्त्रस्य क्खिद्भिन्नसार्वधातुक एव प्रवृत्त्याऽन्यथासिद्-
 धिमिति तदभायः पितीत्यस्यानुवृत्तौ दोषश्च पिद्भिन्ने प्रवृत्त्यभावापत्तिक
 यो वाच्यस्व चात्र नास्त्येवेति भायः । सर्वादेशेनानपहृतत्वमिति । श्री-
 तो यः सर्वादेशस्तेनानपहृतत्वमित्यर्थः । अत एव । उक्तस्य विद्यमान-
 त्वस्य विवक्षणादेव । अभूदित्यत्र श्रीतो यः सर्वादेशो लुक् तेनापहृ-
 तत्वमेवास्तीति विशिष्टाभायः । आसीदित्यत्र स्वाटद्येतिवृद्धिरुपादे-
 शसत्त्वेऽपि स न श्रीतः सर्वादेश इति निरुक्तं विद्यमानत्वमस्त्येव । आनु-
 मानिकस्य सर्वादेशत्वस्य सत्त्वेऽपि तस्य न श्रीतत्वमिति भायः । भाष्या
 दिति । द्विसकारको निर्द्देश इतिभाष्यादित्यर्थः । अत एव । द्विसकार-
 फनिर्द्देशस्याभिमतत्वादेव । प्रतिषेध उक्त इति । आहिभुयोरीद्वप्रतिषेध
 इत्यनेन यान्तिं कुरुतेति शेषः । आतः । पूर्व्वेण सिद्धे नियमोऽयमित्याश
 येनाह्लादन्तादेवेतीति । विपरीतनियम इति । आदन्ताच्चेत् सिङ्गुक्त्वे-
 ति विपरीतनियम इत्यर्थः । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रभाष्ये किमिदञ्ज-
 लुस्पाकारग्रहणनियमार्थम् । आहोस्वित्प्रापकम् । कपञ्च नियमार्थं स्यात् ।
 कपञ्च प्रापकम् । यदि सिङ्गग्रहणमनुयज्यते ततो नियमार्थमप नियुक्तन्ततः
 प्रापकम् । नियमपक्षस्य सिङ्गग्रहणानुवृत्तौ सत्त्व्यामातः सिचश्च परस्य
 क्खेरित्यर्थे सिचः परत्वात्पूर्व्वेण सिद्धेऽयं योगो नियमार्थं इत्येवमुपपत्तिः
 कार्या । ततः नियमार्थमिति चेत्सिङ्गुग्रहणं कर्तव्यमातः सिङ्गुगन्ता
 दिति यत्कथ्यम् इह माभूत अकार्यम् । अहार्थम् । अस्तु तर्हि प्रापकम् प्रापकमि-
 ति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो यत्कथ्यः । अभूयन्निति प्रत्ययलक्षणेन शुभभा-

त्वमिति वाच्यम् । राज्ञो अः राजाः पूज्य इत्यादौ दोषापत्तेः । अत्र
द्वितीयावबुधचनान्तराजन्शब्दस्याद्धातुप्रकृतिकप्रत्ययान्तेन अशब्देन स-
मासः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र भवति पदादिविधित्वसम्भावमया न त-
स्य नियेधस्य प्रवृत्तिरिति यद्यपि शङ्का भवति तथापि योग्यतानिवेशे
न कोऽपि क्लेशः । एवमुत्तरखण्डे पदत्वाभावनियेशे समासस्य राजाश्च
इत्यादेर्यं उत्तरखण्डः च इति तस्य पदत्वाभावधत्तनाखण्डपदत्वमेधा-
याति । अर्थवत्त्वान्तुत्तरखण्डे नियेशयितुमशक्यं राजीपतीत्यस्यासरूपहा-
पत्तेरिति यथाश्रुतमेतद्वक्तुमशक्यमतः पूर्वोक्तार्थ एव कल्पनीय इति
दिक् । प्रकृतसूत्रे उपदेशपदस्य प्रयोजनन्तु प्रनिषकार प्रनिषत्वाद् प्र-
निरोक्ष्यतीत्यादिव्यावृत्तिः । अभियुक्तकृत इति । एतेन मूलोक्तार्थनिर्द्द-
शस्य सममाणत्वं लब्धम् । एवमुपादानस्य कलमाह । पाणिनिस्त्विति ।
अत एव । अर्थनिर्द्देशरहितस्य भूशब्दस्य पाठादेव । क्वचिदर्थनिर्द्देश-
सहितः पाणिनेः पाठ इत्यत्रापि भाष्यमेव प्रमाणन्तस्त्वयति । चुटू
इति सूत्र इति । एवञ्च । अर्थनिर्द्देशस्यासार्वत्रिकत्वे च । द्योतका इतीति ।
समभिव्याहृतधातुगता या तत्तदर्थनिरूपिता शक्तिस्तद्वद्वोधका इत्यर्थः ।
अत एव । उपसर्गाणाद्योतकत्वादेव । अनुसमभिव्याहारेण मूधानुनि-
ष्ठा याऽनुभवानुकूलव्यापारनिरूपिता शक्तिः सा उद्बुद्ध्यते उद्बुद्ध्यस्कार-
यिषयतायती भवति ततस्तस्मात्स्मरणम् ततोऽनुभवानुकूलव्यापारोप-
स्थितिस्ततः शाब्दबोधः एवं सर्वत्र द्योतकयिषये बोध्यम् । अत्र फल-
व्यापारयोः पृथग्वाच्यत्वम् । यिषयता फलतावच्छेदकसम्बन्धः फलताव-
च्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मत्वम् । अनुभवनिष्ठव्यापारजन्यताव-
च्छेदकसम्बन्धश्च समयायसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वम् । व्यापारधात्मनः-
संयोगः व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धोऽपि प्रकृते समयायः । एवञ्च फल-
तावच्छेदकसम्बन्धव्यापारतावच्छेदकसम्बन्धाभ्यां फलव्यापारयोर्विषयधिक-
रणात्मकर्मकत्वम् । यत्र तु ताभ्यां सम्यग्भाष्यान्तयोः सामानाधिकर-

स्य विशेषणमिति उपसर्गावयवरपाज्यामुन्तरस्यानिशब्दावयवस्य नस्याहा
 दिर्घवहितस्य णत्वमित्यर्थः फलितस्तत्पर्यवसितार्थमाह । उपसर्गादि-
 ति । ग्रहिमान्नीत्यादायिति । आदिना प्रवपानीत्यादिसङ्ग्रहः । एवञ्चे-
 ति । उपसर्गात्परस्यार्थवत् एवानिशब्दस्य ग्रहणसिद्धौ च । अन्तःशब्द-
 स्येतीति । अन्तरपरिग्रह इति सूत्रे धात्तिकमिदम् । नन्वनेन णत्वे कर्त्त-
 र्ये चेदुपसर्गात्त्यन्तदाऽन्तर्हस्यादित्यत्र हन्तेरत्पूर्वस्येत्येव सिद्धेऽन्तरदेश इ-
 त्यस्य वैपथ्यापन्निरस आह । हन्तेरदिति । अत्र । संहितैकपद इतिवच-
 ने । अखण्डमपदमिति । विवक्षितमिति शेषः । अखण्डपदत्वञ्च पदसंज्ञायो-
 ग्यद्वितीयभागानवयवकृत्यविशिष्टपदत्वम् । पदसंज्ञायोग्यद्वितीयभागनि-
 वेशेन राक्षीयतीत्यत्र नाखण्डपदत्वक्षतिः । उत्तरभागे पदसंज्ञायोग्यत्वनिवे-
 शात्परमाद्येनेत्यत्र उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या-
 न्नशब्दस्य भत्वेपि नाखण्डपदत्वव्यवहारः बाध्यमिह यथाकथञ्चिद-
 पि यः पदसमुदायः स विवक्षितो न तु परस्परान्वितायं कृत्यपर्यन्तमपि
 निविष्टन्तेनानयंकस्यापि समुदायस्य सङ्ग्रहः । अफलादावपाम्नीत्यत्र न-
 ज्ञसमासः । अपमुत्तरपदार्थप्रधान इति करदादिपान्तपदार्थस्य प्राधान्यं
 तस्य चोपदेशपदसापेक्षत्येव्यसामर्थ्यं न शङ्कनीयम् । न चैवमपि फलप-
 दस्योपदेशपदसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादादिपदेन पदस्यान्तपदेन च समा-
 सो न स्यादिति बाध्यम् । उपदेशयदस्य कर्मघञन्ततयोपदिश्यमानो यः
 फलादिरारोपितस्तस्यैव विवक्षितत्वात् । उपदेशावस्थायां यः फकारर-
 कारादिस्ताद्विन्न इति तु फलति । अत एव । निरुक्तस्यैकपदत्वस्य वि-
 वक्षितत्वादेव । पदत्याभाययदुत्तरखण्डकृत्यमिति । पदत्याभायवानुत्तर-
 खण्डो यस्य तत्त्वमित्यर्थः । न चैवं राजाद्य इत्यादायुत्तरपदत्वे चापदा-
 दिविधायिति निषेधस्य प्रवृत्तौ पदत्याभाययदुत्तरखण्डकृत्यस्यत्यादेकप-
 दत्वलक्षणस्य समाससामान्यावृत्तिपदार्थकत्वानुपपन्निरिति बाध्यम् ।
 पदसंज्ञायोग्यत्याभायस्य विवक्षितत्वात् । न चात्र नोत्तरपदस्य धात्वि-

त्यर्थः । अनृच्छ इति किम् । आमच्छ । ननु ऋच्छत्युक्तमिति लिटि
गुणविधानास्मिन्नाहच्छेलित्यान्त्र भविष्यति । न च व्यवधानार्थन्तस्यादि-
ति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रेऽनृच्छइतिपदाभावे ऋच्छेलिति परे आनो गुणस्य
च प्राप्तौ प्रतिपदोक्तत्वादपवादत्वाच्च गुणे इजादित्वाभावादेयान्त्र भवि-
ष्यतीति व्यवधानार्थताया यत्तु मशक्यत्वादिति चेन्न । अन्तरङ्गानपीति-
न्यायेन लुक्प्रयोजकसमासादीनाम्प्रोबल्यधोवनवदामोऽपि तेन न्यायेन
बलवत्त्वं स्यात् । एवञ्च ऋच्छेलिति प्रतिपदोक्तादपि गुणात्पूर्वनामि लुकि
लिट्परकजोऽनुप्रयोगे व्यवधानेऽपि गुणसम्पादकतया ऋच्छेर्गुणविधान-
स्य चरितार्थतयाऽनृच्छइतिपर्युदासस्यावश्यकत्वमित्याशयात् । अत ए-
योक्तमिति सूत्रतालपर्यमिति । अत एव सर्वविधिन्वी लुग्विधिर्बलवा-
निति प्राचामुक्तिरपि सङ्गच्छते । अथः परत्वसामर्थ्यादिति । आस्कास्-
धातोर्न्त्याचः परत्वसाधकतद्विषयकवाक्यकल्पान्प्रत्यये सकारोच्चारण-
सामर्थ्यादित्यर्थः । असञ्जातविरोधित्वन्यायेनेति । न सञ्जातो विरोधी
यस्य सोऽसञ्जातविरोधी तस्य भावभूतत्वम् । प्रकृते च विरोधी धैर्य्यश-
ङ्कोद्भव एव । यद्यत्र स्वर्णदीर्घस्य बाधः कल्प्यते तदा कस्यापि व्यर्थत्व-
शङ्का न भवतीति तद्बाध द्योषित इति भावः । औचित्यादिति । गुणे
त्यन्याप्यकल्पनेतिन्यायेन गुणबाधकल्पनस्योचितत्वात् । आमः । आम ।
आमतुरित्यत्र तु न लुक् । उपजीव्यविरोधाज्जातनिकत्वाच्च । अयञ्च लुक्
छायास्यामेवादेशापवादत्वात् लकारस्य च कृत्वात्तदन्तादीत्सर्गिके भुवि
रुतेऽपि च प्रवर्णते । अत एवैधातुक इत्यादी तिङ्ङितिङ् इतिनिघात-
सिद्धिः । अत्र लेरिति नानुवर्तते । तेन विदांकुर्यन्तित्यत्र लोटोऽपि
लुक्सिद्धिः । आमन्तादितिपञ्चम्या इति । सूत्रव्याख्यानवाक्यस्यपञ्चम्या
इत्यर्थः । इति च द्योष्यमिति । एतदर्थमेवेदं सूत्रम् । अनुप्रयोगस्य तु
कालसाधनसङ्ख्यापुरुषविशेषस्थाभिर्व्यक्त्यर्थं सूत्राभावेऽपि सिद्धेः । आम-
नस्य तु न तरप्रतिपादनसामर्थ्यम् । अमभिर्व्यक्त्यर्थकत्वात् । न च धा-

यन्तत्राकर्मकत्वम् । न चैषा व्ययस्या वचनबलात्कल्प्येत इति प्रमितव्य-
 म् । यत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाधिकरणवृत्तितत्त्वरूपफलसामा-
 नाधिकरण्यं व्यापारे तत्र परया कर्तुं संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधादेवाकर्म-
 कत्वस्य सिद्धेः । इत्युत्तरा । विशेषोत्तरा । द्योतकत्वं वाचकत्वञ्चेति । प्रयो-
 गभेदेनेत्यादिः । इदम्भङ्गूपादौ स्फुटमित्यत्र न तन्व्यते । अकर्मक इति ।
 वृद्धिस्तदनुकूलो व्यापारश्च धात्वर्थः । व्यापारजन्यतावच्छेदकः फलताव-
 च्छेदकसम्बन्धश्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतालक्षण एक एवेति तेन स-
 म्बन्धेनफलस्य व्यापारसमानाधिकरणत्वादकर्मकत्वमिति । वृद्धिरर्थकस्याक-
 र्मकत्वं प्राचामपि सम्मतिमाह । वृद्धीति । तद्व एवेति । तिबादीनामुक्तानां
 मनुष्याणां यस्या विपरिणामेनात्मनेपदानामित्यस्य विशेषणादिति भावः ।
 आनस्य । पञ्चमानो यजमान इत्येतद्वृत्तकानस्य । गुणानापन्नोरिति । फ-
 ङिति चेति नियेधादिति शेषः । सार्धंभातुकमपिदितिसूत्रस्यापिति गुण-
 व्यावृत्तिरेव फलन्तश्च गुणविधायकमूत्रे पिङ्गग्रहणेनैव सिद्धमितिजनमू-
 लिकानाशङ्काकिराकरोति । यन्त्विति । एकारोच्चारणमिति । एषश्चैदमेवै-
 कारोच्चारणान्तत्र ज्ञापकमस्तु यद्वयमाणन्वेतत्फलमिति बोध्यम् । तस्य ।
 इयधातोः । इजादेश गुरुमतः । इचो गुरोरिति । अत्र यस्मिन्विधिरिति-
 परिभाषया तदादिविधिरिति । केचित्तत्र । विशेषणविशेष्ययोः सप्तम्य-
 न्तत्वे एव तत्प्रवृत्तेस्तस्माद्व्ययमाणानृच्छ इतिप्रतिषेधादेव तदादिविधिः ।
 एषह्गुर्व्यंशे तदन्तविधिना गुर्वन्तादित्यर्थोपि नेत्याह । अमृच्छइतिप्रयु-
 सादिति । औपदेशिकगुरुमत इति । तेनेयेपेत्यादौ न दोष इत्याशयः ।
 येषां पन्नेद्य । अस्य हि नौपदेशिकगुरुमता किन्तु मुद्दिमिता । अन्यो-
 क्तप्रकृतमूत्रस्यादिग्रहणप्रयोजनद् ग्रहयति । आदिग्रहणादित्यादिना ।
 व्ययधानेपि आगोऽनुप्रयुज्यमानरुजादेश व्ययधानेऽपि । गुणप्रवृत्त्या ।
 प्राच्छत्युतामितिगुणप्रवृत्त्या । तस्मान्ध्यांभावेन गुणविधायकसामर्थ्याभा-
 येन । तस्मादर्थवादिति । प्रकृतमूत्रमप्यनृच्छइतिप्रयु-
 दामस्य मापंकादि-

त्यर्थः । अनृच्छ इति किम् । आनच्छ । ननु ऋच्छत्युतामिति लिटि
 गुणविधानाह्निष्ठाहच्छेलित्यान्त्र भविष्यति । न च व्ययधानार्थान्तत्वादि-
 ति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रेऽनृच्छइतिपदान्नावे ऋच्छेलिटि परे आभो गुणस्य
 च प्राप्तौ प्रतिपदोक्तत्वादपवादत्वाच्च गुणे इत्यादित्वाभावादेवान्त्र भवि-
 ष्यतीति व्यवधानार्थताया यक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । अन्तरङ्गानपीति-
 न्यायेन लुक्प्रयोजकसमासादीनाम्प्रोबत्पयोधनवदामोऽपि तेन न्यायेन
 बलवत्त्वं स्यात् । एवञ्च ऋच्छेलिटि प्रतिपदोक्तादपि गुणारपूर्वमानि लुकि
 लिट्परकजोऽनुप्रयोगे व्यवधानेऽपि गुणसम्पादकतया ऋच्छेर्गुणविधान-
 स्य चरितार्थतयाऽनृच्छइतिपदुदासस्यावश्यकत्वमित्याशयात् । अत ए-
 वोक्तमिति सूत्रतात्पर्यमिति । अत एव सर्वविधिभ्यो लुगिबिबलवा-
 निति प्राचामुक्तिरपि सङ्गच्छते । अचः परत्वसामर्थ्यादिति । आसूकास्-
 धातोरन्त्याचः परत्वसाधकतद्विषयकवाक्यकल्प्याम्प्रत्यये मकारोच्चारण-
 सामर्थ्यादित्यर्थः । असङ्घातविरोधित्वन्यायेनेति । न सङ्घातो विरोधी
 यस्य सोऽसङ्घातविरोधी तस्य भावप्रत्यूहम् । प्रकृते च विरोधी वैयर्थ्यश-
 क्लोद्भव एव । यद्यत्र सवर्णदीर्घस्य याचः कल्प्यते तदा कस्यापि व्यर्थत्व-
 शङ्का न भवतीति तद्वाच एवोचित इति भावः । औचित्यादिति । गुणे
 त्यन्याम्यकल्पनेतिन्यायेन गुणसाधकल्पनसोचितत्वात् । आमः । आम ।
 आमतुरित्यत्र तु न लुक् । उपजीव्यविरोधाह्लातनिकत्वाच्च । अयञ्च लुक्
 लायस्यापामेयादेऽपवादत्वात् लकारस्य च कृत्वाप्तदन्तादीत्सर्गिके मुपि
 कृतेऽपि च प्रयणन्ते । अत एवैधातुः इत्यादी तिङ्ङितिङ् इतिनिघात-
 सिद्धिः । अत्र लेरिति नानुयन्तंते । तेन विदांकुर्वन्त्वित्यत्र लोटोऽपि
 लुक्सिद्धिः । आमन्तादितिपञ्चम्या इति । सूत्रव्याख्यानवाक्यस्यपञ्चम्या
 इत्यर्थः । इति च धोष्यमिति । एतदर्थमेवेदं सूत्रम् । अनुप्रयोगस्य तु
 कालसाधनसङ्ख्यापुरुषविशेषस्याभिव्यक्त्यर्थं सूत्राभावेऽपि सिद्धेः । आम-
 नस्य तु न सरप्रतिपादमसामर्थ्यम् । अमभिव्यक्त्यर्थकत्वात् । न च धा-

त्वन्तरानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । क्रियासामान्यार्थकत-
 यैपाननुप्रयोगस्यैव सम्भवादिति भावः । कर्मस्तिर्योग इतिसूत्रे च भ-
 स्तिराह्वयार्थं क्रियासामान्यार्थकस्यैव रुजो ग्रहणं रुज्जिह्वायामिति स्था-
 दिस्तु तथा नेति बोध्यम् । अनुप्रयोगे सति वाक्यार्थनिपत्तिमाह । ए-
 धेत्यादि । अकर्मकाणामपि धातूनामंशद्वयाभिधायकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वा-
 द्दृष्टानुकूलव्यापारभावे न किञ्चिद्वाचकम् । एवञ्च यत्राकर्मकधातुप्रक-
 तिकानन्तात्करोऽनुप्रयोगस्तत्रानुप्रयुज्यमानस्य फलसमानाधिकरणव्यापा-
 रयाचकतयाऽकर्मकत्वेन भावकर्त्रोरेव लिट् । यत्र तु ईसादिभ्यः सकर्मके-
 भ्य आम् तत्रानुप्रयुज्यमानस्यापि सकर्मकत्वेन कर्मण्यपि लिट् भवति ।
 न च यत्र कर्मणि लिट् तत्र फलव्यापारयोर्व्यत्यासस्यानुभवसिद्धतयोभयत्र
 फलांशस्य प्राधान्यमिति कथमभेदान्वय इति वाच्यम् । आम्समभिध्या-
 हारे एतत्प्रकृतिधात्वर्थफलव्यापारयोर्व्यत्यासाकरूपनादिति सामान्यमी-
 शाश्रुके ईशाम्यभूधे इति वाक्यादेककर्तृकसाधारण्यकर्मकदर्शनानुकूल-
 व्यापाराभिरूपरोक्षानद्यतनभूत उत्पत्तिस्त्वान्यतरानुकूलो व्यापार इति
 क्रमेण शोधः । योग्यरूपाप्तरापत्तिमुपपादयति । द्रव्यमित्यादि । एतेन ।
 अनन्यतापत्त्यादितिकथनेन । प्रत्याहारेऽन्तर्भूतः पदधातुरेव तस्यैवानु-
 प्रयोगाभावेऽस्य अन्यस्य तात्पर्यम् । तस्य केवलस्य सूत्रे समः प्रयोगात्स-
 म्यर्थस्य वा नाऽनुप्रयोग इति भावः । आम्प्रत्ययवत् । परगामिनि क्रि-
 याफलेऽप्राप्तात्मनेपदार्थमिदं सूत्रम् । आम्प्रकृत्या तुल्यमिति घञ्मूले व्या-
 रयातन्तर्ह्याप्तप्रकारमाह । अतद्गुणेतीत्यादि । अत्र । आम्प्रत्ययवदिति-
 सूत्रे । पूर्ववाक्य इति । अत्राप्प्रत्ययवदित्युपादानसामर्थ्याद्वाक्यभेद इति
 पूर्वशब्दोपादानेन बोधितम् । अन्यथाऽनुप्रयुज्यमानारुजः पूर्वधदात्म-
 नेपदमित्यर्थे पृथाश्रुक् इत्यत्र परगामिक्रियाफलेऽप्राप्तात्मनेपदविधानस्य
 सिद्धौ रेकवाक्यतयैव विधानं स्यात् । वाक्यभेदे सति यत्प्रयोजनं सिध्यति
 तदाह । इन्दातुकार इत्यादि । न्यूनतापरिहारायाह । इदमुपेति । पा-

नधीऽपीति । अत्रेदम्योध्यम् । पूर्ववदित्यस्यानुवृत्तिश्च कृत्वा वाक्यभेदप्र-
दर्शनममरुतयोगस्य विभागाभावाभिप्रायेण नियमसिद्धस्यार्थिकस्य प्रति-
षेधस्यानन्तरस्येतिन्यायेनैतद्वाचकत्वमेव स्यादित्यभिप्रायेण च । अन्यथा
कञोऽनुप्रयोगस्येत्यादौ योगः कार्यः । इदमेधाशुक्ले इत्यादायकर्तृगामि-
क्रियाफलविषयज्ञायामप्राप्तात्मनेपदार्थम् । तत आम्प्रत्ययवदितिद्वितीयो
योगः कार्यः । नियमार्थमिदम् । कञोऽनुप्रयोगस्येत्यनुवृत्तं ते । अनुप्रयु-
ज्यमानात्कञोऽदात्मनेपदं विहिततदात्मकृत्या तुल्यमेव तेन इन्दाशुका-
रेत्यादौ न । योगविभागाभावाभ्यां च स्मरितमित्त इत्यस्याप्ययनियम इत्ये-
वं सिद्धे पूर्ववदप्रहणानुवृत्तित्वं यथा स्यादिति । स्पष्टमिदमिति । एकारो-
च्चारणस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनम् । द्विवचनेऽपीतियोगस्य स्थानियद्वायविधा-
यकत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे । स्थान्यच इति । द्विवचनशब्दपटकवचनशब्दे
भावस्युडभिप्रायेणाह । द्विवचन इति । यदि त्वधिकरणे स्पृष्ट क्रियते
तदा लक्षणां विनापि सामानाधिकरण्योपपत्तिः । द्विवचननिमित्ते परे
तदव्यवहितपूर्वपटकाजादेशः स्थानिवदित्यर्थे दिदवनीयिपतीत्यादायपि
स्थानियद्वायः स्यादत आह । प्रत्यासत्त्येति । तत् । द्विवचननिमित्तम् ।
ननूणुनविपतीत्यत्र द्विवचननिमित्तत्वमिसेतिसमुदायस्य न त्वच इति
कथं स्थानियत्त्वमत आह । ऊणुनविपेति । तद्वायभावितेति । तस्य भा-
यस्तद्वायः । तदीयसत्ता । तद्वाये सति भवति तच्छीलस्तद्वायभायी तस्य
भावस्ताद्भवभाषितेत्यर्थः । नन्वेवमपि सन्यहोरित्यस्य पथीत्यात्कथमूर्ण-
नविपतीत्यस्य सिद्धिरत आह । सन्यहोरिति । अरिरिपतीत्यादौ सूत्रा-
तिप्रसङ्गं वारयति । तत्रेत्यादि । एतेन । पूर्वोक्तलोकप्रसिद्धान्यायेन । न
हि तस्य न्यायस्य लौकिकत्वमेवेत्यत आह । व्याकरणेऽपीति । नन्वधी-
त्यस्याभावेऽपि कथमभिजग इत्यत्र स्थानियत्त्वप्रसक्तिर्गांहादेशस्याहुं धा-
तुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्येन लिङुत्पत्तेः प्रागेव प्रयुक्तेरत आह । लि-
टोत्यादि । ननु तर्हि लिङादेशव्याप्तोऽपि निमित्तत्वादतिप्रसङ्गस्तदव-

स्य एवेत्यत आह । अत्र सूत्र इति । कृते द्विवचने एधाञ्चके इत्यादी
यणः स्थानियद्भावे श्रवणञ्च स्यादत आह । आद्यृत्येति । ईजाथ इति ।
यजधातोर्लिङ् । धातोः स्वरितेच्चादात्मनेपदम् । वचिस्वपीति सम्प्रसार-
णम् । अत्र तन्निषेध इति । सम्प्रसारणनिषेध इत्यर्थः । एवं व्याख्यानेन
मूलोक्तं द्विवचननिमित्तं ऽचि योऽजादेशः प्राप्तः स नेतिव्याख्यानमेव यु-
क्तमिति ध्वनितम् । अत एव न पदान्तसूत्रानन्तरमस्य सूत्रस्य पाठः
साधु सङ्गच्छते । स्थानियद्भावपरत्वेन व्याख्याने द्विवचनात्प्राक् तत्तदा-
देशस्य प्रवृत्तिः स्वीकार्या । पश्चात्स्थानियद्भावेन रूपातिदेशपर्यवसायिना
तन्निवृत्तिः कार्या । रूपातिदेशेऽचीत्यस्य ज्ञापकता स्वीकार्या । ऋप्तस्य
ज्ञात्वातिदेशस्य कार्यातिदेशस्य वा त्यागः स्वीकार्यः । प्रक्षालनाद्वीत्य-
स्य लोफप्रसिद्धस्य न्यायस्य विरोधश्च स्वीकार्य इति महागौरवमिति भा-
वः । ननु लाघस्यायानप्यसंयोगादिति कित्त्वेन सम्प्रसारणं स्यादत आह ।
लाघस्यायान्त्यति । अत एव । आदेशोत्तरमेवासंयोगादित्यस्य प्रवृत्ति-
स्वीकारादेव । अन्याससंज्ञायणं येति यैर्मधिकरण्येन यद्व्याख्यातन्तत्फलमाह ।
चच्छदतुरिति । इदम् । अन्यासविकारे बाध्यबाधकभायो नास्तीति वच-
नम् । तत्रत्यमकिद्वयहणमत्र ज्ञापकम् । न वैधमपि नवृते इत्यादी यथा
हलादिः शेषेण तकारनिवृत्तावपि पुनरुदत्ये कृते लक्ष्यभेदेन हलादिः
शेषेण रेफनिवृत्तिर्भवति तथा चच्छदतुर्थेच्छिद्यत इत्यादी तुफोऽपि
निवृत्तिः स्यादिति बाध्यम् । नुगत इत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्येनान्याससं-
ज्ञाप्रवृत्तिकाळे साक्षात्स्थानिद्वारा वा सन्निहितहलाभेय सेन निवृत्तिस्वी-
कारेणादोपात् । अत एव । उरदत्यस्य परनिमित्तत्वसिद्धिरर्थमेव । प्रत्य-
याक्षेपो भविष्यतीति । अन्याससंज्ञाया द्वित्योत्तरप्रवृत्त्या द्वित्यस्य च
प्रत्ययसङ्घाय एव प्रवृत्तेरिति भावः । अनुपपादनादिति । आसप्तमसमा-
सेरङ्गाधिकारे तु बाध्यग्रामाज्येमाङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तकत्वाद्ङ्गसंज्ञा-
द्वारोदत्यस्य परनिमित्तत्वमिति भावः । अन्यङ्गसंज्ञाद्वारा निमित्तत्व-

मित्यस्याङ्गसंज्ञाम्प्रति प्रत्ययस्य निमित्तत्वादुरदत्त्वम्प्रतिनिमित्तत्वमित्य-
 र्थो वाच्यः स च न युक्तः । प्रत्ययस्य साक्षान्निमित्तत्वानुपपादनादत-
 आह । प्रत्यय इत्यस्यावृत्त्येति । ननु न लुभतेतिनिषेधात्कथमजर्घा इ-
 त्यादौत्यत आह । अजर्घा इत्यादि । पूर्वोक्तं व्याख्यानमाक्षेपपरतया
 व्याख्यानाभिप्रायेण यस्तुत आक्षेपाभावेपि न क्षतिरित्याह । यस्तुत इ-
 ति । दिगिति । प्रत्ययपदस्यावृत्त्यभावेपि न क्षतिः । प्रत्ययबुद्धिनिमित्त-
 कत्वेन प्रत्ययनिमित्तकत्वंनासत्तमसमाक्षेपेङ्गाधिकारव्यवस्थापनपरभाष्य-
 प्राभाष्यादित्यादि द्रष्टव्यम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । मूले उभयान्व-
 यीति । पूर्वान्वयफलम्विभित्सति चिकीर्षंतीत्यादि । उत्तरान्वयफलङ्क-
 तुङ्गन्तुमित्यादि । अत्र नित्यवरेणाद्युदान्तत्वेपि निषेधसिद्धिः । न च वि-
 हितविशेषणेन निर्वाहः । प्रत्ययोत्पत्तेः प्राग्धातुस्वरस्य दुर्वारत्वेनास-
 म्यवापत्तेः । उपदेशपदस्योत्तरप्राग्व्यवस्थावश्यकत्वे एकाज्ग्रहणस्य कि-
 म्प्रयोजनमित्यस्य प्रश्नप्रत्यस्याभिप्रायस्मकटयितुमाह । नन्यिति । तत् ।
 एकाज्ग्रहणम् । तत्सामर्थ्यं न । एकाज्ग्रहणसामर्थ्यं न । उपदेशमात्र इ-
 ति । अत्र मात्रपदं कात्स्न्यं । आद्युदात्तनिपातनेन । यथादेशे आद्युदा-
 त्तनिपातनेन । यङ्लुग्व्याप्त्यतिरिति । यङ्लुको निषेधनिमित्तत्वव्यावृ-
 त्तिरित्यर्थः । इदमेव कथमत आह । स्मरन्तीति । ननु यदि एकाच्पद-
 घटितत्वेन निषेधसूत्रस्य यङ्लुक्प्रवृत्तिः फलन्तर्हि अथ इत्येवेत्युत्तर-
 प्रत्यासङ्गतिः एकग्रहणाभावेऽस्य सूत्रस्यैकाच्पदघटितत्वाभावादत आह ।
 तद्वदर्थकेनेति । एषश्च द्वितपाशपेतिवचने यत्रैकाज्ग्रहणमित्यस्यैकाजर्थक-
 पदग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा । यङ्लुकि निषेधाप्रवृत्तिरुपफलास्वीकारे ।
 तद्वैयर्थ्यमिति । एकाजर्थकस्याचक्षतिपदस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु यथा-
 याद्युदात्तेति । अत्र यथावित्युपादानेनाद्युदात्तत्वनिपातनयादिमते य-
 थादेशो हलन्त इत्यभिमानमश्वटीकृतम् । तत्सामर्थ्यम् । आद्युदात्तनि-
 पातनसामर्थ्यम् । गौरवादिति । निपातनसामर्थ्यं न निषेधाप्रवृत्तिव-

एवमेव गौरवादित्यर्थः । ननु मत्वर्थे लक्षणास्वीकारे शक्यतावच्छेदकारो-
पो लक्षणेति सिद्धान्तविरोध इत्यत आह । समुदाय इति । एकपदाभा-
वेपि प्रकृतसूत्रे परिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति । शब्दविशेषमिति । ननु
यथादेशस्य हलन्ततापूर्वाक्तेति कथमेकग्रहणे कृतेपि सूत्राप्रवृत्तिरत
आह । हन्तो यथेतीति । अत एव । यथादेशस्यादन्तत्वादेव । वृद्धिर्नेति ।
आहुर्धातुकीयाः स.मान्येन भवन्तीत्युक्तत्वेनाहुर्धातुकस्य सिचो विवक्षा-
यां यथादेशे ततः सिचि अतो लोप इत्यल्लोपेऽचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य
स्यानिवृत्त्येन वृद्धिर्नेत्यर्थः । निष्कलमिति । अत एव पूर्वमभिमानादि-
त्युक्तम् । मीलनप्रत्यययोजनां कृत्वा भाष्यसम्मतरीत्यैकपदस्य प्रयोजनमाह ।
यस्तुत इति । आरोपितार्थबोधकत्वे । लाक्षणिकार्थबोधकत्वे । तात्पर्य-
ग्राहकाभावेनेति । न च पञ्चादीनामनुदात्तानाम्पाठसामर्थ्यमेव तात्प-
र्यग्राहकम् । पक्वमुगित्यादायनुदात्तश्रवणस्य फलस्य यत्कुं शक्यत्वात् ।
धातोरन्तोदात्तत्वविधानन्तु गोपायतमित्यादी चरितार्थमिति भावः ।
आयश्चकृत्वेपीति । एवञ्चैकग्रहणसामर्थ्यादिति योक्तिः सा विहितेति-
भावः । कथन्तर्ह्यधीदित्यत्रेद्विसिद्धिरित्यत आह । अवच्छेदकावच्छेदेने-
ति । उपदेशत्वावच्छेदेनैकाचो ग्रहणादित्यर्थः । इयं रीतिः । अवच्छे-
दकावच्छेदेनान्वयरुपा रीतिः । न च चसिरद्युपदेश इति । एतेनोपदे-
शत्वावच्छेदेन हलादित्वं विशेषणं विवक्षितमिति सूचितम् । न तु स्या-
न्नुपदेश इति । एवञ्च यथादेशस्य साक्षादुपदेशसम्भवात्तस्मिन्ननेकावच्छेदा-
ग्र निषेध इति भावः । भाष्य इति । आद्ये अथसिचयेत्यत्रेद्विप्रतिषेधमा-
शङ्क्य सिद्धान्तु हलादिग्रहणादित्युक्तम् । ततस्तत्रायश्रयं यत्कथयम् । अद्य-
शी प्रयोजयतः । अद्यशी न प्रयोजयतः । किङ्कारणम् । तामावनिट
इत्युच्यते भेटी चेमी तामी । अदिस्तिहिं प्रयोजयति । आदिष । क्रिय-
माणेपि ये हलादिग्रहणेऽत्र प्राप्नोति । जयमिष । एषोपि हलादिः ।
तस्य चाभावात्तामी । एयं समाधाय ननु च यस्मांमी नाम्नि अगिष्ट्य-

सी तासी भवतीति शङ्कितम् । स्यान्नुपदेशमादायायन्तासावनिश्चिति
 भावः । तत उक्तस्यैवं विधायते यस्तासावनिश्चिति कथन्तर्हि यस्तासा-
 दास्त अनिट् चेतोत्पुक्तम् । एतेन घसेः साक्षादुपदेशसम्भवात्तस्य च ता-
 सावभावाच्च निषेध इति ध्वनितम् । अन्त्ये । ऋती भारद्वाजस्येत्यस्य नि-
 यन्तार्थत्वमुपवर्णय जहर्त्येत्यत्र गुणे रपरत्ये च कृतेऽनजन्तत्यान्तिषेधस्या-
 यस्तास्वदित्यस्याप्राप्ती श्रुत इति सूत्रमुपदेशपदसम्बन्धेन विधायकम्भ-
 विष्यतीत्याशङ्क्योपदेशपदस्यायस्तास्वदिति सूत्रे सम्बन्धेन कृत इत्यस्य
 नियन्तार्थत्वमुपपादितं योगविभागेन । अयस्तास्वदित्यनिटो मित्यमुप-
 देशे । ततः अस्त्रतः । अत्वतद्योपदेश इति । अत्र कैवटः । आदेशोपदे-
 शोप्याश्रीयते न तु स्यान्नुपदेश एवेति । अत एवाजत्पादेशस्य धीराङ्-
 स्य चक्षिडादेशस्य ह्योविकृष्यस्थिति भवति । विधेय । विवचिथ आचरि-
 य । आचर्याथेति । एतेनादेशोपदेशमादाय कार्यरिद्धिः स्पष्टमेव प्रतिपा-
 दिता । प्राचीनोक्तन्दूपयस्वरुद्रान्तमाह । परे लिप्ति । वधिरेवेति । ए-
 वध्वैकाज्ग्रहणस्य चारिताप्यादेतच्चैकाज्ग्रहणेन ध्याप्यत इत्यसङ्गतम् ।
 वनरसूत्रेपि तच्चरितार्थमित्याह । किञ्चेति । अत एव । एकाज्ग्रहणा-
 नुवर्तनादेः । स्तीर्णमित्यादाविति । आदिना स्तीर्णेत्यस्य सङ्ग्रहः ।
 यदपि तद्वचनव्याख्यात्रा ध्याप्यत इत्यस्यैकदेशानुसृत्या सत्यम्बोध्यते इ-
 त्युक्ततदपि न तस्य वचनस्यैवाभावादित्याह । इतिपाशयेतीति । यद्य-
 पीदं वचनम्भाष्ये न पठितम् तथापि भाष्यरुता तत्सत्यन्ध्वनितमित्यभि-
 प्रायेणाशङ्कते । न चेति । तत्र । यङ्लुकि । इङ्गिष्ट इति । यदि यङ्लु-
 कि प्रतिषेध इष्टः स्यात्तदा यङ्लुकीट्प्रतिषेधो यत्कथं इत्यपि भाष्यरु-
 तोक्तं स्यादिति भावः । ननु यङ्लोपे वेभिदितेति भाष्येनेत्र यङ्लुकि
 इष्टप्रवृत्तिप्रकार उक्त इत्यत आह । यङ्लोप इत्यादि भाष्यमिति । न
 यङ्लुग्विषयमिति । किन्तु यङ्लोपविषयमेवेति शेषः । एकाथ उपदेश
 इति सूत्रे भाष्ये एकाज्ग्रहणस्य वधिपीष्टेत्यत्रेष्टप्रतिषेधाभावरूपगमयो-

एपने गौरवादित्यर्थः । ननु मत्वर्थे लक्षणास्वीकारे शक्यतावच्छेदकारी-
 पो लक्षणेति सिद्धान्तविरोध इत्यत आह । समुदाय इति । एकपदाभा-
 वेपि प्रकृतसूत्रे परिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति । शब्दविशेषमिति । ननु
 वधादेशस्य हलन्तजापूर्वाक्त्येति कथमेकग्रहणे कृतेपि सूत्राप्रवृत्तिरत
 आह । हनो वधेतीति । अत एव । वधादेशस्यादन्तत्वादेव । वृद्धिर्नेति ।
 आहुर्धातुकीयाः स.मान्येन भवन्तीत्युक्तत्वेनाहुर्धातुकस्य सिचो विवक्षा-
 यां वधादेशे ततः सिचि अतो लोप इत्यल्लोपेऽचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य
 स्थानियत्वेन वृद्धिर्नेत्यर्थः । निष्कलमिति । अत एव पूर्वमभिमानादि-
 त्युक्तम् । मीलप्रत्यययोजनां कृत्वा भाष्यसम्मतरीत्यैकपदस्य प्रयोजनमाह ।
 यस्तुत इति । आरोपितार्थबोधकत्वे । लाक्षणिकार्थबोधकत्वे । तात्पर्य-
 ग्राहकाभावेनेति । न च पचादीनामनुदात्तानाम्पाठसामर्थ्यमेव तात्प-
 र्यग्राहकम् । पङ्मुगित्यादायनुदात्तश्रवणस्य फलस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
 धातोर्न्तोदात्तत्वविधानस्तु गोपायतमित्यादी चरितार्थमिति भावः ।
 आयश्मकत्वेपीति । एवञ्चैकग्रहणसामर्थ्यादिति योक्तिः सा विहितेति-
 भावः । कथन्तल्लयधीदित्यत्रेऽसिद्धिरित्यत आह । अवच्छेदकावच्छेदेने-
 ति । उपदेशत्वावच्छेदेनैकाधो ग्रहणादित्यर्थः । इयं रीतिः । अवच्छे-
 दकावच्छेदेनान्वयरूपा रीतिः । न च घसिरद्युपदेश इति । एतेनोपदे-
 शत्वावच्छेदेन हलादित्वं विशेषणं विवक्षितमिति सूचितम् । न तु स्या-
 न्युपदेश इति । एवञ्च वधादेशस्य साक्षादुपदेशसम्भवात्तस्मिन्नेकावृत्त्या-
 न्न निषेध इति भावः । भाष्य इति । आद्ये जघसियेत्यत्रेऽप्रतिषेधमा-
 शङ्क्य सिद्धान्तु हलादिग्रहणादित्युक्तम् । ततस्तद्यावश्यं यक्तव्यम् । अद्य-
 शी प्रयोजयतः । अद्यशी ॥ प्रयोजयतः । किङ्कारणम् । तामावनिट
 इत्युच्यते नेटी चेमी तामी । अदिस्तिहिं प्रयोजयति । आदिष । क्रिय-
 नाणेपि ये हलादिग्रहणेऽत्र प्राप्नोति । जघसिष । एषोपि हलादिः ।
 तस्य चाभावात्तामी । एवं ममाधाय ननु च यस्यामी नाग्नि अनिष्टप्य-

सु भूद्वेन्योच्चारणेङ्गिभेयमित्यत आह । पकारोच्चारणमिति ॥ वेधिधीष्य-
मिति । विष्पातो रिदं रूपम् । इदम् । अङ्गग्रहणम् । अनित्यत्वस्य फल-
माह । तेनेति । नन्विण इति विहितार्थान्वयस्त्विति याच्यम् । छिन्ती-
ष्या धुतोष्यमित्यत्र दत्यपत्ययोरपि सतो मूर्द्धन्यापत्तेः ॥ केचिदिति ॥ अ-
नित्यस्मन्निति परिभाषा याचनिकी । विभाषेष्ट इत्युत्तरसूत्रेऽनर्थकस्यैव
धीष्यतः सम्भवारप्रकृतसूत्रेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणसम्भवः स्यादित्यङ्गादित्युक्त-
मिति सिद्धान्तोऽनेन सूचितः । यत्तु कामं स्ताच्छीत्य इति ब्राह्मोऽजाता-
मिति च टिलोपनिपातनमस्या ज्ञापकनन्यधाकर्मग्रहणसूत्रादयोर्मनित्य-
तया तदवयवयोरनोरनर्थकतयाम्भित्तिप्रकृतिभाषा प्राप्त्वा नस्तद्वित इत्ये-
व टिलोपे सिद्धे किन्निपातनेनेति ॥ तत्र । अनंशे तयोर्ज्ञापकत्वसम्भ-
वेपीनाद्यंशे तस्यासम्भवात् ॥ एकदेशानुमत्या ज्ञापकत्वमित्यस्य च वा-
चनिक्याः परिभाषाया एकदेशानुमत्या इहाश्रयणमित्यत्रैव पर्ययसामम् ॥
न च तयोः सूत्रयोरनित्यस्मन्निति परिभाषाज्ञापकत्वमिति न ब्रूमः कि-
न्त्यर्थयत्परिभाषाऽनित्यत्वयोधकतां यदामः । एवञ्चानित्यस्मन्नित्यर्थसि-
द्धमित्यस्या वाचनिकत्वविराकुर्न इति याच्यम् ॥ अन्तर्यहिज्यांश्च छोत्रः
स्यान्मोऽकार इति निर्द्धानंशे विशिष्टरूपोपादानेष्वुपस्थितार्थस्य विशेष-
णत्वात् स्वीकारेणानुपगमेऽनर्थकस्यापि ग्रहणे सिद्धे तयोः सूत्रयोश्चारिता-
र्थ्यसम्भवेन मूलधीषित्यात् ॥ गौरवाञ्ज्ञापकत्वञ्च सम्भवतीत्याशयेन श-
ङ्कते । यद्यपीति ॥ एकरथैव । भुशः ॥ कर्तुं यंचनादिति । कर्तुः पाणि-
नेयंचनात्कृञ् इति यचनादित्यर्थः ॥ नन्वेकादेशापवादत्वकथनमसङ्गत-
गत आदेरित्यस्य हलादिः शेषात्पूर्यम्प्राप्तेस्तदानीमेकादेशाप्राप्तेरिति चे-
न्न । अन्यासविकारे याच्यवाधकभाषाभावेपि पूर्यम्पृथ्वी पूर्वोपस्थित-
त्वस्य निपासकत्वमन्यत्र दृष्टमिति हलादिः शेषे कृते एकादेशस्य प्रा-
प्तेरैकादेशाप्राप्तियोग्यविषयेऽस्याचारितार्थ्ये नापवादत्वात्ततेः । प्रकृते-
भूषप्रवृत्तिक्रममाह । अन्यासविकार इति ॥ ॥ चात आदेरित्यस्यैकादे-

जनमभिधायाभिहितमेतदपि नास्ति प्रयोजनम् । किङ्कारणम् । यथै
 द्प्रतिषेधः सन्निपात एकाच्च्वात् प्ररुतेश्चानुदान्तत्वादिति । सन्निपात
 इत्यस्य प्रतिषेधप्रवृत्तिकाल इत्यर्थः । तत उभयविशेषणमुपदेशग्रहणम
 स्त्वित्यभिप्रायेण किम्पुनः कारणमेवं विज्ञायते उपदेशेऽनुदान्तादेकाच्
 श्रूयमाणादिति यङ्लोपार्थम् । यङ्लोपे ना भूदिति वेभिदिता वेभिदि
 तुम् । इत्युपक्रमे उक्तम् । उपसंहारग्रन्थे च स्थाने द्विर्वचनं सन्त्यङोरि
 त्यस्य स्थानपक्षोत्वं स्वीकृत्य भिद्य्शब्दस्य द्वितीयाजबधिकस्य स्या
 भिद्य्भिद्य् इत्यादेशे सम्प्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः च भवति य
 च एकाजुपदेशेऽनुदान्त इत्युक्तम् । एयमुपक्रमोपहारबलेनास्य यङ्लोप
 विपयस्य स्पष्टमेव लभ्यते । ततोऽपि द्विष्ययोगो द्विर्वचनमिति पक्षे दो
 षोऽस्त्येवेत्यभिधायालोपस्य स्थानियद्वायाद्वयवधानमेवेति समाधानान्त
 र्कतमिति । भाष्यस्यलोपपदस्य लुक्प्रत्ययस्यस्त्वित्यभिप्रेत्याप्याह
 किञ्च तस्येति । न्यूनतापत्तिरिति । अत एकाज्ग्रहणधितत्त्वान्निषेध
 सूत्रस्य यङ्लुक्प्रवृत्तिर्ध्वनिता सा च त्रितया श्येतिपरिभाषासत्य एवे
 ति परिभाषाभाष्यकारसम्मतेति शेषः । भाष्यन्यूनतामपरिहरति । इति
 पय इति । अन्यथा । एकाज्ग्रहणस्य परिभाषासत्यबोधनद्वारा यङ्लुकि
 निषेधाप्रवृत्तिर्बोधकत्वे । निरालम्बनतापत्तेरिति । एकाज्ग्रहणस्य क
 तार्थत्वात्प्रग्रस्य निरालम्बनत्वमपरिभाषाबोधनार्थमित्यनभिधाय जाग
 र्त्त्यर्थमिति विगोपाभिधानस्य च निरालम्बनत्वमित्यर्थः । परिभाषाभा
 येपि परिभाषाभाष्यप्रयोजनान्यथासिद्धिमाह । अज्जपो इत्यादि । छान्द
 भाष्यादेय । यङ्लुक्छान्दमत्यादेय । भाषायान्वित्यति । तुना भाषाया
 स्यत्र यङ्लुक्मन्वमिति ध्वनितम् । अभाय एवेति । भाष्ये तत्र द्वाष्टा
 समाधानयोरकरणात् । इत्याहुरिति । भाष्यानुसारिण इति शेषः । इण
 योष्यम् । इण्टोरिति यत्तमाने इण्ग्रहणम्रहृतसूत्रे तदसम्बन्धबोधनाय
 तेन कथगात्परत्वं यत्र तत्र पक्षीष्यं द्वासीष्यमित्यादी न । ननु भीष्यमित्येव

कस्म्यत्यय इत्यस्य छान्नप्रकारङ्खलस्ययति यच्चिति ॥ चादी परे पंदाव-
यवसस्येत्यर्थे यचो धावतीत्यादी दीपस्तदस्य एवेति प्रत्यासन्नि-
न्यायः। नुतरणनेत्रमपि यचोच्चाशनमित्यादाश्चपि प्राप्नोतीत्याशयेनोक्तं
व्याख्यानेन चेति । चकाधीत्याद्यस्यपदरूपलक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्या-
नेनेत्यर्थः ॥ तत्त्वतिक्लिष्टमिति । अखण्डस्यात्मकविशेषणविशिष्टस्य
छान्नक्षेत्रेनेत्यर्थंरुक्नोक्तमतिक्लिष्टमिति ॥ ततः । तदपेक्षया । यच्चनमेव ॥
सङ्कीर्णवचनमेवेत्यर्थः ॥ आनेतः । छोट एकारासम्भवादाह ॥ छोट्टादेशे-
ति ॥ अङ्जादीनाम् ॥ अत्र भाष्यहता अंजादीनामटा सिद्धमित्युक्तम्
तस्यापनाशयः । आटद्येत्यस्य स्थानेऽट्येति कार्यम् । आहागम-
विधानस्तु न कार्यम् । हानान्यसूत्रेणैवाटः सिद्धेः । उपसर्गादृतीत्य-
तो धातावित्यस्यापकपङ्क्त्याऽटो धात्वयवेऽधीति व्याख्यानेनास्त्वपोह-
सन्तित्यत्राङ्गाग्यं गोलवयोरित्यप्यपि न बृद्धिः ॥ बहुश्रेयस्यै इत्यत्रास्मि-
न्पते बृद्धिरेषीत्येव बृद्धिः । तत्राट् तु यक्तुमशक्यः । अतो गुण इति
परउपाण्मः ॥ न चाटो विधानसामर्थ्यम् ॥ बहुश्रेयस्यामित्यादी
नुद्वाचनेन चारिताय्यात् । न चैवमप्यस्वपोऽग्नीत्यत्र बृद्धिः प्राप्नोति ।
अटः सिप्स्यानिकोठारेणैकादेशे पूर्वान्तवद्भावेनाट्त्वाद्वात्ययवाच्पर-
त्याद्येति वाच्यम् । आदित्यनुवर्त्याकाररूपाटोऽपि परे बृद्धिरित्यर्थेना-
दीपात् ॥ न चाटद्येत्यस्य ऐटिददित्यत्र चरितायंतया आतीदित्यादाय-
तो गुण इति पररूपापत्तिरिति वाच्यम् । पुनर्बृद्धिविधानार्थेनाट्येतिच-
कारेण तस्य बाधनात् । आस्तामासञ्चित्यत्र त्वस्मिन्पते न दीपः । छाया-
स्यायामेवाहागनेऽन्तरङ्गत्वाद्बृद्धौ असौरित्यस्याप्रवृत्तेः । वेदे आनदित्य-
त्र दीपंश्रयणन्तु व्यत्ययो बहुलमित्यनेन सिद्धमिति ॥ अत्र के चित् ॥ एवं
सति यत्पनाजनेनेष्वातुनिरूपणप्रस्तावेऽतो गुण इत्युत्तरघाट इति कर्त्त-
व्यन्तेनाटीदित्यादी न पररूपमिति शेषरग्रन्येनास्य ग्रन्थस्य विरोधः सत्र
गाट इत्युक्ती बहुश्रेयस्यै अत्राप्यहागमोऽस्तु पररूपन्तु न भविष्यति । ना-

शापवादत्वकपनादपवादविषये उत्तर्गामप्रवृत्तेः कथमेकादेश इति धाव्य-
 म् ॥ अपवादपदस्य निरवकाशत्वेन बाधकपरत्वात् । येन नाप्राप्तिन्या-
 येन बाधस्तु वक्तुं नशक्यः । उत्तर्गं कृतेऽपि यत्रापवादत्वेनाभिमतस्य
 प्राप्तिस्तद्वपयतायास्तस्य न्यायस्य स्वीकारात् । एवञ्चात आदेरिति कृ-
 तीष्यैकादेशो भवत्येव ॥ अपवादत्वव्यवहारस्तु यदीदृशस्यापवादो हला-
 दिः शेषे कृते पररूपं स्यात् । कृते त्वस्मिन्तत्प्राप्तिर्नैत्येतावता । यत्त्व-
 म् दण्डिताभिहितनयन्यपररूपापवाद इति ग्रन्थो नामधातुस्थेन औ-
 अनुदिति रूप-न्युत्पादनपरग्रन्थेन चिरञ्च्यते तत्र हि कास्मत्प्रत्ययादिति सू-
 त्रे प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाग्रहणद्वन्द्वमित्युक्तं नान् । किन्तु द्वित्वम् ।
 णतो गुणे । अत आदेः । औ । यद्विरित्युक्तमिति ॥ तत्रेदं वक्तव्य-
 त्तस्य ग्रन्थस्य नाधशोक्तप्रक्रियाभिप्रायकत्वात् । अपवादो यद्यन्यत्र चरि-
 तार्थचर्यान्तरङ्गेण बाध्यते । तच्चारितापेक्षान्तरङ्गं न । अत्र ह्यादेरचः प-
 रस्य द्वितीयैकाद्योऽभावेनाजादेरित्यभ्यासप्रयत्नेन न्द्रा इत्यस्याप्यप्रवृत्ता-
 यद्वैत्यस्य द्विर्बन्धने हलादिः शेषेण स एव युगपत् पूर्वमेव यात आदेरिति
 दीर्घः । अन्त्यासविकारे बाध्यबाधकभायो नास्तीत्यस्य युगपत्प्रयत्नो न्या-
 य्यशनेन यावन्नावेश इत्यत्र तेषां तात्पर्यम् । पररूपापवाद इति ग्रन्थ-
 स्तु तदभावे पररूपस्य तत्तत्स्थले प्राप्तिमात्रेण नैव इति ॥ अधिकतरे व्यु-
 त्पादयिष्यते । केचिदिति । यद्भुक्तो ज्ञापयामवि प्रयुज्यादिभिः । धि-
 य ॥ एतदुक्त्यामावसरे मूराकता भाती प्रत्यय इति यदुक्त्यातन्तज्जा-
 भोपायमाह ॥ अत्र एवेति । धादी प्रत्यय एव लोपस्येष्टत्वादेव । अत्र
 भाव्यरुता सतीति वक्तव्यमित्युक्तम् । सङ्घ प्रत्यय एवेति प्रत्यय इत्य-
 स्य लाजः । यन्तु धागिर्लोकदेहिना मिथो ग्रहणद्वन्द्वत्वेन मिथः
 सकारस्त्रेण लोको जविष्यति पयो धायतीत्यत्र गु न निप् । मिथ प्र-
 त्ययपर एवेति सहीत्यर्थान्ते राज्ञ इति ॥ सा रक्षदेवक्तिः
 चकापीरयेथेयत इति भाव्यजिरीपादित्याह ॥ चकापीति ॥ छेपटी-

तेषां निरूपणावसरे ऋदन्ताश्च जागृवृद्धञ् इत्युक्तन्तश्च जागृप्रभृतीनां
 इत्थञ्च उर्णोन्तत्वात्पयुंदासेन तादृशानामेव ग्रहणम् । यीतिः । यु मि-
 शणे । रीतिः रुशब्दे । रुङ् गतीति च । निरनुबन्धकपरिभाषालुग्वि-
 करणपरिभाषान्याम् । तेन । एकाच इति कथनेन । न चैकाच एव चे-
 दनुदान्तत्वनन्तदोर्णुञ्धातोरेकाचत्वादनुदान्तत्वञ्च स्यादित्यूर्णुन्त इति
 न सिध्यतीति घाच्यम् । उर्णोतेर्नुयद्वायो घाच्य इति धात्वि'कबलेन तस्य
 सिद्धेः । न च नुबद्वायविधानादेकाचत्वमेवातिदेशात्कल्प्यतामिति घाच्य-
 म् । यथा तस्यैकाचकल्पना तथा नुपयुंदासस्यापि प्राप्तिसिद्ध्यात् । ऊ-
 णुन्त ऊणुन्तयानिति तु श्रुतः द्वितीत्यनेन सिध्यति । ऊणुन्ताद्येत्यत्रा-
 नभाषयत् । अत एवोर्णोन्तत इत्यत्र यङ् । भाष्ये त्वनुबन्धरहित इति ।
 एषश्च शक विभाषित इत्यस्याप्यनुदान्तत्वमप्राप्नोति । हुपचेवेति । अत्रै-
 यकारेण पच व्यतीकरण इत्येतद् व्यावृत्तिः । न च तदनुबन्धकपरिभा-
 षया तस्यैव ग्रहण स्यादिति शङ्क्यम् । तस्याऽन्यतरानुबन्धोच्चारण एव
 प्रवृत्तेरत एवात्र पच् इत्यनुबन्धरहित एवोच्चारित इति । सृजिरिति ।
 सृज विसर्ग इति । सिदित्यनेन खिद दैग्ये सिद्यतेः खिनत्तेः खिन्दतेश्च
 ग्रहणम् । विद्यतिः विद सत्तायामिति विनद् विद विचारणे । यद्यपि
 भाष्य इति । तत्र हि युषियुषीत्येव पाठात् । माधवादिप्रामाण्यादिति ।
 तेन बोधतेनं ग्रहणमिति सिद्धम् । अत एव । तृप्यतिटृप्यतीतिपाठादेव ।
 यद्यप्यमिटा व्यरूपदज्ञानपरभाष्ये तृपिटृपीत्येव पठितम् । तथापि शं मु-
 षादीनामिति सूत्रस्य भाष्यीयप्रयोगदर्शनादिह श्यना निर्द्देशः कृत इ-
 त्याह । शं मुषादीनामितीति । एतेन तुदादिगणपठितयोर्व्यावृत्तिः ।
 तप् इत्यनेन तप् सन्तापे । तप ऐश्वर्ये । तप दाहे इत्यपि शिञ्जभाष-
 यत्ते गृह्यते । भाष्ये तपीतिसामान्यत एव निर्द्देशात् । तिप् तिपृ प्रे-
 णे । तिप क्षरणे । तृप प्रीणने । पटृ हर्षविमोचनयोः । यद्यप्यनपौरिह्यिक-
 रूपो भवति रधादित्याप्त्याप्यनुदान्तत्वमनयोरनुदान्तस्य च दुपधस्यान्य-

ट इति निषेधात् । एवञ्च वक्तुमशक्य इत्युक्तसङ्गतिरिति ॥ अत्रेदमूहनी-
 यम् । अत्राट् वक्तुमशक्य इति ग्रन्थो लाघवानुसारी । नुङ्वाधनार्थमहाग-
 मस्यावश्यकत्वे तत्र आकरोच्चारणेनैव पररूपाभावे सिद्धे तदर्पणाट इ-
 तियचनान्तरत्वं कार्यमिति । आटीदित्यत्र पररूपाभावास्तु उच्योभारूढ्या-
 टः प्रतिषेध इत्येतद्वार्तिकान्यथासिद्धिकरणार्थञ्चकारस्य पुनर्बुद्धिकरणा-
 र्थत्वं कथमस्यावश्यकत्वे तेनैवातो गुण इति पररूपाभावास्तु सिद्धौ तद-
 र्थं योगारम्भ एव गौरवदोषमासादयतीति ॥ आदादिकी नाट इति
 ग्रन्थस्तु विशिष्यादध्यदोच्चारणेन वा वृद्धिस्तस्याः प्रतिबन्धकं यत्पररू-
 पन्तकिराकरणं यथा भवति तथा यत्नः कार्यः स च पुनर्बुद्धिविधानरू-
 पो वा स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाट इति वाचनारम्भरूपो वा कार्य इत्येतावन्मा-
 त्रतात्पर्यं को बोध्यः ॥ एवञ्चोच्योभाट्दृशाटः प्रतिषेध इति याति-
 कान्यथासिद्धिकारकम् पुनर्बुद्धिविधानस्तु तद्विषयकमेवेति तात्पर्यम् ।
 अथञ्च ग्रन्थो लाघवानादरेण बोध्य इति । ननु नविभक्ताविति निषेधा-
 द्दादेशाययत्तकारस्य कथमित्यसंज्ञेत्यत आह । तकार इति ॥ गु-
 णपदेवेति । पूर्वोक्ता युक्तिस्तु लक्ष्यभेदाक्षसणभेदाभिप्रायेणेयञ्चादेश-
 विधायकलक्षणभेदाभावाभावाश्रित्य न मूले एषिष्योष्यमिति । अत्रेटी ध्वं-
 श्वाब्दसक्ततयाऽङ्गस्येकतयाभावेन नूदुंभ्याभावः ॥ इति मते त्वि-
 ति ॥ विभाषेड इत्युत्तरमूत्रे इणः परस्मैटो ग्रहणेन तत्रानुयक्तमान-
 सिजिति पदमश्रयमिहतिरिक्तपरमिति स्वीकार्यमिति ध्यंसूत्रेऽपि त-
 र्पेय युक्तमिति तेषाम्भावः । अस्वरस्येति ॥ भाषणानुपलभ्यमानस्यमा-
 त्रमत्रास्यरसश्रीजम् । ननु भाष्यरुतोयणांता अनुदात्ता इत्युक्तमतोऽ-
 त्रोदन्तपमुंदासः कथमत आह । दीर्घं इति । इहभाष्यनिपातनमिति ।
 एवञ्च दीर्घकारान्तपमुंदासे तदेव मानमित्यर्थादुक्तमभवति । अदन्तप-
 मुंदासे मानस्तु यतोयेत्यनेन श्रुदन्तात्परस्येटी दीर्घविधानकारिता त-
 र्पेयत्वमियुक्तोदाहरणञ्च । तथा भाष्ये च पुनरनुदात्ता इतिमश्रयङ्कृत्वा-

येय यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदित्युक्तम्भाष्ये तेनास्य चिण् वा-
 धकत्याभावात् । अनार्य इति । क्वचिद्दृश्यते सोऽपपाठ इत्यर्थः । तत्र
 हेतुमाह । नृप इति । साधवादिप्रामाण्यादिति । नृपीत्येष ज्ञाप्ये पा-
 ठादिति ज्ञायः । रुपधातुस्तु रुप् यिलेखन इति भीयादिकस्तौदादि-
 कश्च गृह्यते रुपिकर्यंतीतिव्याम्रभूतिनोक्तत्वात् । विपिशिपी जीहोत्या-
 दिकरीषादिकौ च गृह्येते । पुपधातुर्यद्यपि ज्ञाप्ये न पठितस्तथापि सा-
 धवादिप्रामाण्याद्विहिंष्टः परन्तु देवादिक एव न तु भीवादिक इत्याह ।
 एयं विप् विप्रयोग इति । क्र्यादिषु पठितोऽपि । साधवस्तु ज्ञिप विपे-
 ति दण्डकपठितस्यापि भीयादिकस्य ग्रहणमित्याह विनिगममाधिर-
 हात् । यसतिभ्यादिरिति । यमनिवास इति । तत्र प्रमाणमाह । प्रसा-
 रणीति । सम्प्रसारणीत्यर्थः । विनापि प्रत्ययमिति संशद्दलोपादेवनि-
 र्देशः । दुहधातुर्दुह प्रपूरण इति निहिंष्टोऽदादी स एव द्राक्ष्यो
 न तु तुहिर् दुहिर् उहिरर्हन् इति भ्वादिः । शङ्कृ इतीति । यद्यपि
 बाकधातुस्वरूपनिरूपणं पूर्वत्र कृतमेव तथापि गणान्तरनिहिंष्टानां केषां
 चिद्वातूमागिह यादृशानुपूर्व्यां यदर्थन्निर्देशो यद्विद्युन्मयं दूतस्तन्निरूपणं
 करिष्यमाणं ज्ञात्वा शक्यतातोः पुनः स्मरणेन सिंहावलोकनन्याये-
 न पुनस्तत्र विज्ञेय उक्तः ॥ ज्ञाप्य इति । तत्र हि शक्तिः कयगान्ताना-
 नित्येयोक्तम् । एयञ्च कान्त एक इति नट्योक्तमसङ्गतमिति ज्ञायः ।
 विद्यतिरिति । अत्र विद्यतिविनदितिनिर्देशेन द्वायेव गृह्येते इति प्रा-
 न्तिः स्यादिति विदुष्टाज्ञ इति तुदादी निर्दिष्टो न व्यायत्यः किन्तु वि-
 द् ज्ञान इत्यदादिरिति दर्शयति ॥ इति पाठ इति । इति ज्ञाप्ये पाठ
 इत्यर्थः । उभायोः । तौदादिकरीषादिकयोः । अत एव । पूर्वोक्तानान्त्र-
 याणामेव ग्रहणस्य कर्तव्यमतत्वादेव । एतेनाश्रयमाणविकरणः सेट्क
 इति दर्शितंभवति ॥ तौदादिकस्यापीति । अपिनाऽदादिपठितमष्टः ।
 तद्ग्रहणमेव । तौदादिकग्रहणमेव । विज्ञाया गमहनेतिनूत्रे विधिना

तरस्यामित्यभायमार्षम् । लुप् तौदादिक एव । लुम् खेदन इति । तेन
 देवादिकस्य व्यावृत्तिः । व्याख्यानादिति । भाष्ये लुपिलिपीति लिपि-
 साहचर्येण पाठमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । भ्यादेर्दिवादेशेति । शप उ-
 पालम्भे । शप आक्रोशे । भाष्ये शपोत्प्रेष पाठात् । श्वना निर्द्देशः ।
 श्लिष्यतय इति निर्द्देशः । विभक्तविहितस्येति । विभक्तेन सूत्रेण वि-
 हितस्येत्यर्थः । अष्टाध्यायकत्वमुक्तमिति । स चाह यत्र प्राप्नोति तस्यैव
 ग्रहणम् । अह् च पुषादेरेव । तत्र हेतुमाह । अनिट इत्यनुष्ठा-
 दिति । श्लिष आलिङ्गन इत्यस्य ग्रहणम् । कैयटोक्तिरपि साधिकेत्याह ।
 दाहापंशेति ॥ यद्यप्येकाय इतिसूत्रभाष्ये श्लिषिविपिति सामान्यत
 एवोक्तम् । तथापि श्लिष आलिङ्गन इतिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन देवादि-
 कस्यैवानिटत्वङ्कल्प्यत इति भावः । भीवादिकः श्लिषु श्लिषु मुपु मुपु दा-
 हे इत्यपन्तु न गृह्यते तस्य सानुयन्धकत्वेन सेट्कत्वात् ॥ ननु श्लिष आ-
 लिङ्गन इतिसूत्रेऽनिट इत्यनुष्ठायेव किम्प्रमाणमिति चेदालिङ्गन इति
 विभक्तसूत्रस्य नियमार्थत्वोपपादनपरम्भाष्यमेव । तथाहि तत्र हि श्लिष
 आलिङ्गन इतिसूत्रस्य पुषाद्यष्टाध्यायकत्वमुत नियमार्थत्वमिति विचारे कै-
 नमर्थक्यान्वियमो भवतीत्यनेन पुषाद्यष्टाध्यायकतया चारितार्थ्यमुद्धारयोपा-
 श्लिषञ्जतु काष्ठमित्यादायपि क्स् प्राप्नोति शल इगुपधेति सूत्रेण । ए-
 वमात्मनेपदे आलिङ्गनेऽनालिङ्गने च क्स् प्रसज्येतेत्यतिप्रसङ्गमुक्तिधा-
 य योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । श्लिषः । श्लिषः पठो भ-
 वति । पुषाद्यष्टाध्यायार्थम् । तत आलिङ्गने । आलिङ्गन एव पठ इति नि-
 यमार्थमिदन्तं नोपाश्लिषञ्जतु काष्ठमित्युक्तम् । अत्र भाष्ये श्लिष इत्यत्यस्या-
 रुषाधकत्यरुपनादहद्यानिट्कादेव प्राप्तिः श्लिषसूत्रेऽनिट इत्यनुष्ठा-
 तेति ॥ न च विभक्तसूत्रन्दाहापंकघातोद्यिण् प्राप्तिः उपाश्लेपि कस्या देय-
 दत्तेनेत्यत्र तत्र तद्वाधमार्थमेवास्त्विति याच्यम् । चिण् ययगंणोरिति
 सूत्रे चिण् ते पद इति सूत्राणि ग्रहणानुष्ठानेव चिह्ने पुनरिण्ग्रहणश्चि-

णेय यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदित्युक्तम्भाष्ये तेनास्य चिण् वा-
 चकत्वाभावात् । अनार्ष इति । क्वचिद्दृश्यते चोग्रपाठ इत्यर्थः । तत्र
 हेतुमाह । मृष इति । भाष्यादिप्रामाण्यादिति । मृषीत्येव भाष्ये पा-
 ठादिति भावः । रुप्धातुस्तु रुप् विलेखन इति भ्रौयादिकस्तीदादि-
 कश्च गृह्यते रुपिकर्षतीतिव्याघ्रभूतिनोक्तत्वात् । विपिथिपी जीहोत्या-
 दिकरीषादिकौ च गृह्येते । पुष्पातुर्यद्यपि भाष्ये न पठितस्तथापि ना-
 ध्यादिप्रामाण्यान्निर्दिष्टः परन्तु दैव्यादिक एव न तु भ्रौवादिक् इत्याह ।
 एवं विप् विप्रयोग इति । क्रमादिषु पठितोऽपि । नाधयस्तु जिप् विपे-
 ति दण्डकपठितस्यापि भ्रौयादिकस्य ग्रहणमित्याह विनिगमनाधिर-
 हात् । यस्मिन्भ्यादिरिति । यस्मिन्निवास इति । तत्र प्रमाणमाह । प्रसा-
 रणीति । सम्प्रसारणीत्यर्थः । विनापि प्रत्ययमिति संशयलोपादेवनि-
 र्देशः । दुहधातुर्दुह प्रपूरण इति निर्दिष्टोऽदादी च एव द्राक्ष्यो
 न तु तुहिर् दुहिर् उहिरर्हन् इति श्वादिः । झल्लृ इतीति । यद्यपि
 शकधातुस्वरूपनिरूपणं पूर्वत्र कृतमेव तथापि गणान्तरनिर्दिष्टानां केषां
 चिद्वातूनामिह यादृशानुपूर्व्यां यदर्थमिर्हंशो यद्विषयमर्थं हतस्त्वनिरूपणं
 करिष्यमाणं ज्ञात्वा शकधातोः पुनः स्मरणेन सिंहावलोकनव्याये-
 न पुनस्तत्र विक्षेप उक्तः ॥ भाष्य इति । तत्र हि शकिः कयगांस्ताना-
 मित्वेयोक्तम् । एयम्ब कान्त एऊ इति नट्योक्तमसङ्गतमिति भावः ।
 यिद्यतिरिति । अत्र यिद्यतिर्धिनदिति निर्देशेन ह्यायेय गृह्येते इति ज्ञा-
 न्तिः स्यादिति विद्वल्लोभ इति तुदादी निर्दिष्टो न व्यायत्यर्थः किन्तु यि-
 द ज्ञान इत्यदादिरिति दर्शयति ॥ इति पाठ इति । इति भाष्ये पाठ
 इत्यर्थः । उभायोः । तीदादिकरीषादिकयोः । अत एव । पूर्वोक्तानान्त्र-
 याणामेव ग्रहणस्य सर्वसम्मतत्वादेव । एतेनाद्युपगमनविकरणः सेट्क
 इति दर्शितमस्ति ॥ तीदादिकस्यापीति । अपिनाऽदादिपठितसङ्घातः ।
 तद्ग्रहणमेव । तीदादिकग्रहणमेव । विज्ञाया गमदनेति सूत्रे यिथिना

रितिखण्डनैकवाक्यतया तस्यैव ग्रहणसम्भयादिति भावः । तदर्थम् । तौ-
 दादिकार्षम् । तद्वीत्या तस्येत्सहित एव प्रयोगो यथा स्यादिति नि-
 पेधाभावात् यातिकमायश्यकमिति तस्यानिदित्येनेह्रहितप्रयोग एव
 साध्योऽतस्तत्र प्रतिपेक्षेऽपीष्टापत्तिरित्यविदेरिति यातिके वेषेरेव ग्र-
 हणम् ॥ अत एव । विन्दतेरनिदित्यादेय ॥ एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन ॥
 नवानामिहोक्तौ व्याघ्रभूतिसम्मतैर्हेतुत्वमूलकता दर्शितन्तत्र न तत्स-
 म्मतिरेव हेतुः किन्तु साधकान्तरमप्यस्तीत्याह । तेन रक्तमित्यादिना ॥
 तुदधातुभाष्यानुक्त इतिपक्षेऽप्याह । तुल्यवद्वेति । स्पृष्टांपूर्यकशब्दन इति ।
 स्पृष्टांपूर्यकशब्दोत्पत्त्यनुकूलव्यापार इत्यर्थः । फलतावच्छेदकसम्यध-
 द्यात्र स्वप्रयोज्यज्ञानाश्रयत्वमित्यस्य सकर्तृकत्वसिद्धिरिति भावः ॥
 अभ्यासाद्यवयस्य शरूप्यस्य स्यमात्रस्य शेषविधाने व्युत्पत्तावतिप्र-
 सङ्गः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थेणाह । अत्रादिरिति । तदनुवृत्तायादिः
 खम् इत्यर्थः सम्पन्नस्तथा सत्यसम्भयो न हि शरूप्य आदिष्व भवती-
 त्यत आह । तत्र शरिति ॥ द्वियचनान्तेति । संख्यायाचकस्यैवैकशब्दस्य
 नित्यैक्यचनान्तत्वनियम इति भावः ॥ नन्यैकदेशान्वये गमकत्वाभा-
 वात्कथं दृष्टिरत आह । एकदेशेति ॥ उपस्थितो लिङ्येति । लि-
 ङीत्यस्यावश्योभयविशेषणत्वमित्यन्ये ॥ समासे उद्देश्यविधेयभावाप्र-
 तीतिर्यादिनताभिप्रायेणाह । विशिष्टेत्यादि ॥ अत्रलिङीतिप्रकृतसू-
 त्रस्थनायत्पादेशस्य विशेषणमेत्वान्यासलोपे निमित्तत्वेति स्वीकार्य-
 मित्यभिप्रायेण मूले किति लिङीत्युक्तम् । तत्रादेशविशेषणस्य फलत्वेऽपि
 मेहे इति मूल एयोपान्तनिमित्तत्वेन तदुपादानस्य फलन्तु नोक्तमत
 उपक्रमे भाष्योक्तान्तफलमाह । लिङीति किम् पापच्यत इति ॥ प्रकृ-
 तमूत्रस्य लिङ्निमित्तकत्वे लिङो द्विष्यासम्भयेन कितोत्यस्यैव सम्यन्धो-
 यजितः । लिङीत्यस्यातथात्ये तु द्वितीत्यपि प्रकृं शक्यमिति भावः ।
 न च पापच्यत इत्यत्र दीपत्यमेत्यभ्यापिष्यत इति पाप्यम् । अभ्यासवि-

करि घाध्यबाधकभावो नास्तीत्येत्वस्य कृतेऽपि दीर्घत्वे प्राप्तेः । एत-
 देयोपपादयति । अभ्यास इत्यादिना । प्राप्नुत इति । अत्र प्राप्नुत इ-
 त्युपादानेन सम्भयमात्रेणैतत्प्रयोजनम् तु तद्युक्तमिति ध्वनितम् । कथ-
 मिति चेदुच्यते । एत्वान्यासलोपयोः कृते दीर्घत्वे यद्यपि प्राप्तिसंस्थापि
 यहीतिविशेषोपादानाद्विशेषविहितेन सामान्यविहितम्याभ्यत इति प्रसि-
 द्धमात्रेण दीर्घत्वम्याधकम्भविष्यति । ननु स न्यायः प्रकृते नास्ति लि-
 टीत्यस्यात्राप्युपादानात् । किञ्चित्वाभ्यासलोपविषये ह्रस्वहलादिः शेष-
 योरवश्यमप्राप्तयोरेतौ यथा घाध्यसामान्यचिन्तया ह्रस्वहलादिः शेषयोर्वा-
 धकौ तथा दीर्घत्वस्यापि बाधकौ भविष्यत इति चेत् । अपवादत्वस्यैव
 तन्मत्तभावात् । तदुक्तमात्रेण । अभ्यासविकारेष्वपि ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः
 प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वहलादिः शेषायुत्सर्गौ तयोर्दीर्घत्वमपवाद-
 एत्वञ्च । अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वम्भविष्यतीति । अत्र भाष्येऽपवाद-
 विप्रतिषेधादित्यनेन दीर्घत्वमपवादत्वमस्ति तदप्राप्तियोग्यविषये-
 चारिताभ्यांभावादिति ध्वनितम् । यः सर्वघाध्यः स कनीयान् । यस्तु
 कस्य चिद्वाधकः कस्य चिद्वाध्यः स मध्यमः यस्तु सर्वघाधकस्य ज्येष्ठ इ-
 त्युच्यते प्रकृते तु सम्भय एतस्य प्रकारस्य पर्जन्यन्यायेन नैमनुरित्यादौ
 ह्रस्वप्राप्तोपपादनीयः । तथा च दीर्घत्वे कृते पुनरेत्याभ्यासलोपी न
 भविष्यतः यथा तु दीर्घत्वे कृते तयोरप्राप्तिसम्प्रकारमाह । किञ्चित्पा-
 दिना । न च परत्यादित्यसङ्गतमेत्याभ्यासलोपयोर्नित्यत्वादिति घाध्यम् ।
 शब्दान्तरप्राप्त्याग्नित्यत्वात् । तदाशयः । भाष्याशयः । एतेन । घट्य-
 भाणदपणेन । भाष्यविरोधापत्तेरिति । तत्र हि कृते दीर्घे सन्यत इती-
 त्यम स्यादनया परिभाषया तु भवतीति प्रतिपादितम् । सेटीत्येतत्सा-
 मर्थ्यादिति । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । नन्यादिग्रहणमप्रकृतमूत्रे
 व्यर्थम् । हलादिः शेषस्य सर्वत्र प्राप्ता सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति तद-
 तिरिक्तस्यैवादेशस्य ग्रहणसम्भवादिति चेत् । देभनुरित्यत्रानुनासिकलो-

रितिखण्डनैकयाकथयता तस्यैव ग्रहणसम्भवादिति भावः । तदर्थम् । ती-
 दादिकार्थम् । तद्वीत्या तस्येद्वसहित एव प्रयोगो यथा स्यादिति नि-
 पेधाभावाय वार्तिकमायश्यकमिति तस्यानिदित्येनेह्रहितप्रयोग एव
 साध्योऽतस्तत्र प्रतिपेधेऽपीष्टापन्निरित्यविदेरिति वार्तिके वेत्तेरेव ग्र-
 हणम् ॥ अत एव । विन्दतेरनिदित्वादेव ॥ एतेन । पूर्वोक्तस्याख्यानेन ॥
 नयानामिहोक्तौ व्याघ्रभूतिसम्भतेर्हेतुत्वमूलरुता दर्शितन्तत्र न तत्स-
 म्भतिरेव हेतुः किन्तु साधकान्तरमप्यस्तीत्याह । तेन रक्तमित्यादिना ॥
 तुदधातुर्भाष्यानुक्त इतिपक्षेऽप्याह । तुल्यद्वेति । स्पृष्टापूर्वकशब्दन इति ।
 स्पृष्टापूर्वकशब्दोत्पत्तनुकूलव्यापार इत्यर्थः । फलतावच्छेदकसम्बध-
 द्यात्र स्वप्रयोज्यज्ञानाश्रयत्वमित्यस्य सकर्मकत्वसिद्धिरिति भावः ॥
 अभ्यासाद्यस्य शर्पूर्वस्य स्यमात्रस्य शेषविधाने ब्रूयधातावतिप्र-
 सङ्गः स्यादिति तद्व्यापत्यर्थमाह । अत्रादिरिति । तदनुवृत्तावादिः
 खप् इत्यर्थः । सम्प्रत्यस्तथा सत्यसम्भयो न हि शर्पूर्व आदिश्च भवती-
 त्यत आह । तत्र शरिति ॥ द्वियचनान्तेति । संख्यावाचकस्यैवेकशब्दस्य
 नित्यैक्यचनान्तत्वनियम इति भावः ॥ नन्येकदेशान्वये गनकत्वाभा-
 वात्कथं वृत्तिरत आह । एकदेशेति ॥ उपस्थितो लिङ्येति । लि-
 ङीत्यस्यायनयोभयविशेषणत्वमित्यन्ये ॥ समासे उद्देश्यविधेयभावाप्र-
 तीतिवादिमताभिप्रायेणाह । विशिष्टेत्यादि ॥ अत्रलिङीतिप्रकृतसू-
 चस्थमायत्तादेशस्य विशेषणमेत्वान्यासलोपे निमित्तत्वेति स्वीकार्य-
 मित्यभिप्रायेण मूले किति लिङीत्युक्तम् । तत्रादेवाविशेषणस्य फलान्नेमिष
 सेहे इति मूल प्रयोपान्तप्रिमिन्नत्वेन तदुपादानस्य फलान्तु नोक्तमत
 उपक्रमे भाष्योक्तन्तफलमाह । लिङीति किम् पापप्यत इति ॥ प्रकृ-
 तसूत्रस्य लिङ्निमित्तकत्वे लिङो हिन्वासम्भवेन कितीत्यस्यैव सम्यग्भो-
 यर्जितः । लिङीत्यस्यातपात्ये तु ङितीत्यपि यत्तुं शक्यमिति भावः ।
 न च पापप्यत इत्यत्र दीर्घत्वमेत्यम्याधिप्यत इति वाच्यम् । अभ्यासादि-

कारे वाध्यवाधकभायो नास्तीत्येत्वस्य कृतेऽपि दीर्घत्वे प्राप्तेः । एत-
 देवोपपादयति । अन्वास इत्यादिना । प्राप्तुत इति । अत्र प्राप्तुत इ-
 त्युपादानेन सम्भयमात्रेणैतत्प्रयोजनय तु तद्युक्तमिति ध्वनितम् । कथ-
 मिति चेदुच्यते । एत्वान्यासलोपयोः कृते दीर्घत्वे यद्यपि प्राप्तिस्तथापि
 भङ्गीतिविशेषोपादानाद्विशेषविहितेन सामान्यविहितम्याध्यत इति प्रसि-
 द्धन्यायेन दीर्घत्वम्याधकम्भविष्यति । ननु स न्यायः प्रकृते नास्ति लि-
 टीत्यस्यात्राप्युपादानात् । किञ्चित्वाभ्यासलोपविषये ह्रस्वह्लादिः शेष-
 योरवश्यमप्राप्तयेरेती यथा वाध्यसामान्यचिन्तया ह्रस्वह्लादिः शेषयोर्वा-
 धकी तथा दीर्घत्वस्यापि बाधकी भविष्यत इति चेन्न । अपवादत्यस्यैव
 तन्मत्यभावात् । तदुक्तम्भाष्ये । अभ्यासविकारेष्वपि ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः
 प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वह्लादिः शेषावुत्सर्गो तयोर्दीर्घत्वमपवाद-
 एत्यद्यु । अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वम्भविष्यतीति । अत्र भाष्येऽपवाद-
 विप्रतिषेधादित्यनेन दीर्घत्वम्भत्यपवादत्यन्नास्ति तदप्राप्तियोग्यविषये-
 पारिताष्याभावादिति ध्वनितम् । यः सर्ववाध्यः स कनीयान् । यस्तु
 कस्य चिद्वाधकः कस्य चिद्वाध्यः स मध्यमः यस्तु सर्ववाधकरः ज्येष्ठ इ-
 त्युच्यते प्रकृते तु सम्भय एतस्य प्रकारस्य पर्यन्त्यन्यायेन नेनतुरित्यादी
 ह्रस्वप्राप्तोपपादनीयः । तथा च दीर्घत्वे कृते पुनरेत्याभ्यासलोपी न
 भविष्यतः यथा तु दीर्घत्वे कृते तयोरप्राप्तिस्तन्मकारमाह । किञ्चेत्या-
 दिना । न च परत्यादित्यसङ्गतमेत्याभ्यासलोपयोर्नित्यत्यादिति वाच्यम् ।
 शाब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्यात् । तदात्रायः । भाष्याशयः । एतेन । यद्व्य-
 माणदणजेन । भाष्यविरोधापत्तेरिति । तत्र हि कृते दीर्घे सन्त्यत इती-
 त्यय स्यादगया परिभाषया तु भवतीति प्रतिपादितम् । सेटीत्येतस्मा-
 न्मर्थादिति । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । नन्यादिग्रहणम्प्रकृतमूत्रे
 व्यर्थम् । ह्लादिः शेषस्य सर्वत्र प्राप्त्या सूत्रस्यैव धेयव्यापन्निरिति तद-
 तिरिक्तस्वपादेशस्य ग्रहणसम्भवादिति चेन्न । देनतुरित्यप्रानुनामिपलो-

पेजस सूत्रस्याप्रयुक्तपक्षः । किञ्चन्तु तत्र ग्रन्थिग्रन्थीति व्याकरणान्त-
रीयवचनेन भवति । दकारादिवृत्ति । दकारस्य स्थान इत्यादिः । इति
प्रश्न इति । न च देभतुरित्यत्रानुनासिकलोपस्याप्तीयत्येनासिद्धत्वादेत्वं
न स्यादिति दम्भेऽथेति यान्तिकेभारत्थन्तदपि चेदादिग्रहणाभावे न
स्यान्नदा तद्वैयर्थ्यमिति याच्यम् । तस्यादिग्रहणसिद्धार्थानुवादकत्वा-
त् । एवञ्चैकेत्यादि किञ्चित्स्थैक्यग्रहणविशिष्टवृद्धिर्नर्थमित्यर्थः । तत्त्वरतुरि-
त्यग्र दोषप्रारणाय हल्विशेषणार्थमेकग्रहणमावश्यकमित्युत्तरस्य भावः ।
स्पष्टार्थमिति । देभतुरित्यत्र दोषाभासस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । चक्षि-
कादाविति । अत्रादिना ये घातव इरितस्तोषाम्प्रत्येकमिकाररेफयोरि-
त्संज्ञाभ्रमनपक्षे दोषाभाससङ्ग्रहः । ननु प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणमनर्थ-
कम् । न चाभैत्सीदित्यादौ सिजन्ते दोषः । सिचः स्थाने सजिति पाठे-
नादौषात् । तासिरप्यकारान्त एयोच्चारणार्थाकारान्तः पठनीयः । न च
सजिति करणैर्जन्तोरित्यत्रानुनासिकलोपापत्तिरिति याच्यम् । हनः सि-
जितिकित्थविधानबलोपायंश्च क्रियमाणमत्रैव नलोप इत्यर्थंम्भविष्यतीत्य-
दौषात् । न च तत्सज्जनिमित्तक एव नलोपो यथा स्यात्सार्वधातुकनि-
मित्तको ना भूदिति नियमार्थंम्भविष्यत्यन्यथा सार्वधातुकनिमित्तकस्य
व्याघ्रयत्यादिसिद्धत्वाभावादतो लोपापत्तिरिति याच्यम् । अन्तरङ्गिणी
लोपे ग्रहिरङ्गस्य नलोपस्यासिद्धत्वादेव तदभासेरार्हधातुकोपदेशेऽदन्त-
त्याभावात् । न च ताचेरिकाराभावे आहन्ता इत्यादी टितोपे कृतेऽभि-
दितामिति नलोपापत्तिरिति याच्यम् । अगिद्वयद्वाराभादित्यनेन टि-
लोपस्यासिद्धत्वादन आह । घातोरेतीति । धातुग्रहणस्यानुसंधामयुक्त्य-
वस्थाविशिष्टे लाक्षणिकमिति भावः । न चाङ्नाधिकारमाधः । लङ्पा-
नुरोधेनाङ्गपदस्याङ्गमन्त्राप्रयुक्तियोग्यलाक्षणिकत्वात् । स्पष्टभाष्य इति ।
धातुग्रहणगामर्थ्यात्तदुपदेशे नुनियधानमिति हि तत्रोक्तम् । सिद्धिं यीत्य
इत्यत्र यीत्यपदेन फलमात्रस्य निर्देशो न तु व्यापारस्य न च तावता क्रि-

यायाचकत्वलाभ इति श्रुत्यपदन्तत्समानाधिकरणभवनक्रियोपलक्षणिद्व-
 -त्याशयेनाह । श्रुतो भवतीति । नतिर्नमस्करणम् । मदि स्तुति । मोदो-
 -भर्ह्यः । मदो गर्ह्यः । स्वप्नपदार्थमोह । स्वप्न इति । अठास्यम् कर्त्त व्याप्ता-
 -नयधानम् । न शसददद्यादि । अत्र गुणशब्दस्यादेह्नात्रपरत्वे गुणो योऽ-
 -कार इत्यर्थापत्तावाह । शसिददीति । नन्वत्र गुणशब्दो गुणावयवपरोऽथ
 श्यं वाच्योऽन्यथा तेरतुस्तेरुतित्यस्यासङ्ग्रह इति कथं शसिददिग्रहणधैय-
 -ध्यमत आह । व्यपदेशियद्भावेनेति । ननु शसिददिग्रहणसामर्थ्याद्व्यप-
 -देशियद्भावानाश्रयणमत आह । व्याख्यानादिति । तेरतुरित्यादिसत्त्वपद-
 -र्थनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । न च शसिददिग्रहणसामर्थ्यादित्यनुपपन्न-
 -ङ्गुणशब्दस्य गुणमात्रपरत्वे विधिनिषेधयोर्विषयव्यवस्थाया एवासंभवः
 स्यादिति वाच्यम् । तावतापि विधिनिषेधयोर्विषयविभागार्थङ्गुणशब्द-
 -स्य धातूपदेशेऽश्रूयमाणगुणे लक्षणाया आवश्यकत्वे गुणशब्देन भाविते
 लक्षणाया उचितत्वात् । न धैयङ्गुणशब्दस्य स्थाने अग्रहणमेव कार्यम् ।
 अकारस्य स्थाने यो गुणस्तदवयवस्य निषेध इत्यर्थाऽस्तित्यति वाच्यम् ।
 ससरिषेत्यस्य सिद्धावपि तुल्यविषेत्यादेरसिद्धापत्तेः । न च गुणस्य यो-
 -प्यार इत्येवास्तु गुणशब्दश्च शब्दपर एवास्तु स्वधोप्यावयवत्वं पद्वर्धो
 भविष्यति गुणशब्दोपादानसामर्थ्यादशब्दसंज्ञेत्यस्य च धाधोऽस्त्येते-
 नैव सर्वेष्टसिद्धौ भावितपदोपादानवैषम्यमिति वाच्यम् । गुणशब्दस्य
 गुणशब्दभाविते लक्षणायां शब्देर्देरित्यत्र यथाऽवयवावयविभागः पद्व-
 -र्धोऽस्ति तथैव गुणस्य नेतिवाक्येऽपि भवतीति शसिददिवादिन्यस्तुत्य-
 -रूपत्योपपत्तये मूलरुतैदमन्तिधानात् । गुणशब्दभावितस्य च साक्षात्प-
 -रम्परमाधारणमिति तुल्यविषेत्यादेः सङ्ग्रहः । नन्यास्यादन इत्येव
 मूले प्रपन्नत उपात्तमित्ययमित्यनेनार्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मत्यविभाग-
 -कथनासङ्गतिरत आह । आस्वादनमिति । मुग्धातुव्याप्तय इति । य-
 -कारीयतीत्यादिप्याप्तय इत्यर्थः । उपदेश इत्यनुयार्थेति । उपदेशे

पादिश्च धातुरेव न प्रातिपदिकमुद्देशश्च प्रातिपदिकानान्नोपदेश इत्या-
 देच उपदेशेऽश्वितीति सूत्रे भाष्ये उक्तेः । छपतीति । न चास्य सत्त्वे य-
 कारोच्चारणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । छेपतुः । छेपुरित्यत्र पत्यसम्पत्त्या च-
 रितार्थत्वात् । घदधातोः योपदेशत्वफलमाह । योपदेशेति । मानं मुख-
 मिति । इह तथार्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । उपधायाञ्च । स्फूर्जधातोर्द्वािर्घो-
 च्चारणादयन्दीर्घोऽनित्यः । तेन हुर्जतीत्याद्यापि भ्रयतीति केचित् । वस्तु-
 तस्तत्रापि ह्रस्वपाठ एवेति योच्यम् । छिद्युधातावतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह ।
 छिवेरिति । दन्त्याजन्तेत्यनेन लक्षणेन योपदेशत्वनिर्णयकरणे यत्र सा-
 म्प्रतं यकारः श्रूयते पिधू शास्त्र इत्यादी तत्र लक्षणेनापि तथात्वनिश्च-
 यः । यत्र तु साम्प्रतं सकार एव श्रूयते साधादी यथा तत्र पूर्वकालेऽस्य-
 तपाठज्ज्ञानुमानन्योच्यम् । अपोपदेशत्वेऽपीति । छपिसृजौ तु पयुं द-
 स्तौ । स्पर्शस्पर्हीत्यनयोस्तु दन्त्याजन्तसादिस्त्वच्चास्ति । मनु उन्दसि दृ-
 ष्टानुविधानादेव पत्याभावे सिद्धे न स्पर्शेति सूत्र एवामुपादानवैयर्थ्य-
 नत् आह । यद्यपीत्यादि । अष्टात्रिंशदिति । द्वयष्टन इत्यात्यम् । अ-
 नयोः । यद्वृज्येत्यनयोः । अज्प्रहणसामर्थ्यादिति । तद्वि नाजन्तस्येत्य-
 थंफम् । अकारान्तानामसम्भवात् । इगन्तानां तु सिचि वृद्धिरिति प्रा-
 सेः । एजन्तास्तु वृद्धियोग्याः सिचिपरा न सम्भयन्त्याप्यस्य प्रवृत्तेरिति
 ज्ञानानाधिकरणेनान्यथेऽज्प्रहणवैयर्थ्यमिति भावः । नेटीति निषेधा-
 दिति । इडादी निष्येतादृशानामेव सम्भव इति भावः । वृद्धिभाजः ।
 वृद्धिस्मानिनः । येन नात्ययधानन्यायद्याद्ययणोयस्तथा सत्येकयणंत्य-
 यधान एव स्यात् त्वराहसीदित्यादायधिकत्ययधाने । हल्प्रहणे तु नि-
 र्दिष्टपरिभाषयोपस्थितमध्ययद्वितपद्वं हल्यत्यजास्याश्रयातिरिक्तकृतव्यय-
 धानाभायपरमिति भावः । अत एव । वृद्धिभाजो विशेष्यत्वादेव अ-
 गाढातोः सातत्यगमनार्थकत्वेऽपि क्वचित्प्रत्यासन्तावपि एतिरत ण-
 यास्माद् धातोरीणादिके कनि एतेऽत्क्यब्दः प्रत्यासन्नवाची श्रूयते ।

अत्के चेन्मधुविन्देत किमर्थम्पर्वतं घ्नजेदिति यथा ॥ मूले श्रुतिर् हरणे ॥
 यकाररहितोप्ययमित्यत्रायमित्यस्य श्रुतिरित्यर्थः । तेन मधुश्रुतमिति
 प्रयोगसिद्धिः । मूले सात्पदाद्योरिति । निषिधेयत्वेत्यादिः । निषेध-
 बाधनार्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्राणीति चमत्कारणमाह । इदमुपेति ॥
 ननु यन्तेनाभेयोगात्कथं पत्यमत आह । अभिपाययातीत्यादि ॥
 प्रकृत्यर्थविशेषणम् । प्रकृत्यर्थगतविशेषणद्योतकता ॥ समफलत्वायेति ॥
 यदि यन्तसमभिध्याहारे शब्दशक्तिस्वाभावाद्युपसर्गाणाम्प्रकृत्यर्थविशे-
 षणत्वमेवेति नियमो न स्यात्तदा यच्चनारम्भपक्षे यन्तसमभिध्याहारेऽ-
 भीत्याद्युपसर्गस्य प्रकृत्यर्थविशेषकत्वम्भवतु यन्तविशेषणत्वम्योभयथापि
 पत्यम्भयिष्यति । प्रत्याख्यानपक्षे तु यदा सुनु अभीतिप्रेषणत्वादा पत्यम्भ
 स्यादभिपुण्विति प्रेषणे तु स्यादिति फलभेदः स्पष्ट एवेति भावः ॥ अत्र
 सेधेतिनिर्द्देशः शपा देवादिकव्याधृत्यर्थः । तथा च पिध गत्याम् पिधू
 शास्त्रे भाङ्गस्ये चेत्पनयोरेव ग्रहणसिद्धिः । निरनुबन्धकपरिभाषा तु
 विप्रतिपिद्विज्ञानधिकरणवाचीतिनिर्द्देशात् प्रयत्नं ॥ विप्रतिपिद्विमित्य-
 त्रेङ्भाष्य ऊदिष्याद्वोध्यः । इण्कोरित्युभयोर्निमित्तत्वेनोपादानेपि
 फवर्गस्योपसर्गावयवस्यासम्भवादिण एव ग्रहणम् ॥ न चोपसर्गाणां
 विशेष्यत्वमिण इति विशेषणमितीत्यन्ताहोपसर्गादित्येव कुतो न व्या-
 ख्यायत इति वाच्यम् । निःषेधति दःषेधतीत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । उपस-
 र्गस्यान्निमित्तादिति व्याख्यानेन त्विण एव विशेष्यत्वमुपपसर्गादिति
 तस्याभेदेन विशेषणन्ताहोपसर्गादित्येव व्याख्यात् । विसर्गसकारयो-
 र्यधधानेऽपि पत्यम्भवत्येव ॥ नुम्विसर्जनोयेत्यधिकारात् । निर्गतः
 सायक इत्यर्थवियक्षायाच्चिःसायक इत्येव । यत्क्रियायुक्ता इतिवचनेन
 सुनोत्पादीनां य उपसर्गस्तस्यैव ग्रहणात् ॥ उपसर्गादितिसूत्रस्यमुपस-
 र्गादितिपदमुत्तरसूत्रेषु सम्यच्यतेऽतः सूकपांयेद्वै तानि व्याचष्टे ॥
 सदिरम् ॥ योगभिगस्य निमित्तान्तरमाह ॥ नन्यित्यादिना । अयाद्य ।

अत्र घकारोऽलङ्काराय । आलम्ब्यनमाश्रयणम् ॥ सामीप्यमिति । अत्र
निरूपकभ्रमकरणादिना कल्पनीयम् । न नञ्पूर्वेतिनिषेधे प्यत एव
निपातनादाविदूर्येत्यत्र भाष्यार्थकः प्रत्ययः । येष्व स्वनो भोजने ।
भोजन इत्यस्य भोजने धात्वर्थ इत्यर्थः । विधुणति चठ्यम् । सशब्द-
भ्युङ्क्त इत्यर्थः । भोजने किम् । विस्वनति मृदङ्गी घोणा चेति ॥ परि-
निधिभ्यः ॥ सेवेत्यन्नाकार उच्चारणार्थस्तेन पेयं सेचन इत्यस्य सङ्ग्रहः ।
मुद् । आगमः । तेन परिष्करोतीत्पादौ पत्वसिद्धिः । सितशब्दः पिञ्
वन्धन इत्यतः क्तसिद्धः । एवं सयशब्दोऽपि तदाह । सितसयावित ।
पिञ्मरुतिकाविति कथनेन योजनकर्तृणीत्यस्य व्यावृत्तिः । व्याख्यानादिति ।
अच्प्रत्ययान्तसयशब्दसाहचर्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । प्रत्ययविशिष्टयोः
सितसयशब्दयोरुपादानं विहितोतीत्यत्र पत्याभाषार्थम् ॥ नैरयंयादि-
ति । परभागसमञ्जिष्याहारप्रतिबद्धार्थबोधजननशक्तिमत्त्वादित्यर्थः ॥
अथययाययविज्ञायनाश्रय्य पद्यार्थत्वस्वीकारेऽप्याह ॥ यद्वेति । व्याख्या-
नादिति । सुविभिदुर्भ्य इतिसूत्रीयभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः ॥
भाष्यप्रत्ययानुपदमुदाहरित्यते ॥ अत एव । तदानुपूर्विकस्य च ग्रहण-
मिति व्याख्यानादेव ॥ ननु क्थादिघोसिनियमात्कथमनुपस्यन्द इत्यन्ना-
भ्यासस्य पत्यमत आह । क्थादिघोसितीति । सुपिभूतस्य द्वियंघनादिति ।
एतेन भाष्यप्रत्ययेन तदानुपूर्विकस्य ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्यते । दिगीति-
सूत्रस्य भाष्यविरोधादिति । तत्र द्वाहं धातुक इत्यस्य सप्तमीस्थानस्मि-
न्परसो भूभावेऽस्तेलिंति परत्याद्वियंघने द्विःप्रयोगस्त एयासोभू रित्यनेन
परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रयणमप्राप्नोतीत्याशङ्क्यद्वा धातुकीयाः साभा-
न्येन ज्ञयन्ति अनयस्त्वितेषु प्रत्ययेषु तत्राद्वा धातुकसागान्ये भूभावे कृते यो
यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यतीत्युक्तम् । यदि कैयटोक्तरीत्या समुदायस्य
कार्यन्तदा परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रयणमप्राप्नोतीत्यभिधानमनुगतमेव
स्यादिति तावते भाष्यविरोधः स्पष्ट एव ॥ ननु पिथ गत्यामिति गति-

ह्यस्यार्थस्याभियुक्तोक्तत्वेन विध्यातोर्गत्यर्थकत्वनिर्णयात्सेधतेर्गतावित्यत्र
 गताविति व्यर्थमित्याशङ्कानियारणायाह । विप्रतिषेधेति ॥ तथा च
 प्रकृतसूत्रस्यङ्गतावित्येव धातूनामनेकार्थत्वे लिङ्गम् ॥ केचिदिति ।
 अनन्तरस्येतिन्यायमात्रानुसारिणः ॥ सिचो यङीत्येतत्साहचर्यादिति ।
 न च सूत्रान्तरसाहचर्यस्य नियामकमितिसाहचर्यादित्यनुपपन्नमिति या-
 च्यम् । साहचर्यादित्यनेन तस्मिन्मूत्रे न रपरेतिसूत्राग्रजः सम्यन्धेन सि-
 चो यङि यद्यत्सूत्रविहितं यत्वम्प्राप्नोति तत्र भयतत्यवश्यमेवव्याख्येयम्
 अभिसिसेष्यत इति तत्सूत्रभाष्योदाहरणात् । अन्यथा उपसर्गादित्यनेना-
 प्यासस्य या प्राप्तिसिद्ध्या निषेधे प्यादेऽग्रत्यययोरितिसूत्रेणोत्तरखण्डस्य
 पत्वन्दुर्वारमेव स्यात् । तस्यैव च नजः सेधतेरित्यत्र सम्यन्धात्पूर्वमूत्रवदस्या-
 पि तथैव व्याख्यायाः सूचनात् । अन्य इति । भाष्यस्यरसयिदः ॥
 सीत्र इति । एयन्निर्देशे ह्रस्वान्तत्यजगो न भवतीति फलं सिध्यति ॥
 इत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति । तत्सूत्रस्यवाग्रहणानुवृत्ती नभ्यपतितत्त्वादस्या-
 प्यनुवृत्तिः स्यात् । अधिकमत्र यद्वक्तव्यन्तरपरिभाषेन्दुशेखरे उक्तम् ॥ ह्रस्व-
 निषेध इति ॥ अथखाददित्यत्र । विशेषणादिति ॥ अत्र येन नाव्यवधा-
 नन्यायस्य चाभ्यपनेनान्यत्र दोषाभावादिति शेषः । इत्यादाविति ।
 आदिना न्यपुटीदित्यस्य सङ्ग्रहः ॥ निर्गदनद ॥ इति वर्तत इति ॥
 अट्कुप्यादितिसूत्रस्यमहग्रहणं व्ययायेपीतिपदञ्चानुवर्तत इत्यर्थः ।
 कुप्यादिग्रहणन्तु नानुवर्तते । तथा च प्रत्यगदत् । प्रत्यागददित्यादी-
 णत्वसिद्धिः । प्रणि क्तागददित्यत्र च न भवति ॥ गदादेर्निमित्तत्यमिति ।
 रपान्यामितिपध्मम्यन्तपदोपान्तस्य यथा निमित्तत्यन्तया गदादिशब्द-
 टितप्रकृतिकसप्तम्यन्तशब्दोपान्तस्यापि निमित्तत्यमिति भावः । स्पष्टभा-
 ष्यकैपटयोरिति । तत्र हि नेगंदादिष्वह्वययाय उपसङ्ख्यानङ्कार्थम् ।
 प्रत्यगदत् । आङ्गा चेति वक्तव्यम् । प्रत्यागदत् । ननु चायमदगदादिभक्तो
 गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्यादित्युच्यते विकरणान्त-

अत्र चकारोऽलङ्काराय । आलम्बनमाश्रयणम् ॥ सामीप्यमिति । अत्र
निरूपकम्प्रकरणादिना कल्पनीयम् । न नञ्पूर्वतिनिषेधे घ्यत एव
निपातनादाविदूर्येत्यत्र भावार्थकः प्रत्ययः । येष्व खनो भोजने ।
भोजन इत्यस्य भोजने घात्वर्थ इत्यर्थः । विघ्नणति चर्चम् । सशब्द-
म्भुङ्क्त इत्यर्थः । भोजने किम् । विखनति मृदङ्गी योणा चेति ॥ परि-
निविभ्यः ॥ सेवेत्यत्राकार सञ्चारणार्थस्तेन घेष्ट सेवन इत्यस्य सङ्ग्रहः ।
डुट् । आगमः । तेन परिष्करोतीत्यादौ पत्वसिद्धिः । सितशब्दः पिञ्
यन्मन इत्यतः क्तसिद्धः । एवं सयशब्दोऽपि तदाह । सितसयाधित ।
पिञ्प्रकृतिकाधिति कथनेन पोऽन्तकर्मणीत्यस्य व्यावृत्तिः । व्याख्यानादिति ।
अच्प्रत्ययान्तसयशब्दसाहचर्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । प्रत्ययविशिष्टयोः
सितसयशब्दयोरुपादानं विविनोतीत्यत्र पत्वाभावार्थम् ॥ नैरयंपादि-
ति । परभागसमन्निव्याहारप्रतिबद्धार्थबोधजननशक्तिमत्यादित्यर्थः ॥
अवयवावयविभाषमाश्रय्य घट्टर्थत्वस्वीकारेऽप्याह ॥ यद्वेति । व्याख्या-
नादिति । सुविनिर्दुर्भ्य इतिसूत्रीयभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः ॥
भाष्यग्रन्थानुपदमुदाहरिष्यते ॥ अत एव । तदानुपूर्विकस्य च ग्रहण-
मिति व्याख्यानादेव ॥ ननु स्यादिधीतिनियमात्कथमनुपस्यन्द इत्यत्रा-
भ्यासस्य पत्यमत आह । स्यादिव्यतीति । सुविभूतस्य द्विर्वचनादिति ।
एतेन भाष्यग्रन्थेन तदानुपूर्विकस्य ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्यते । दिगीति-
सूत्रस्य भाष्यविरोधादिति । तत्र स्याद्दुर्धातुक इत्यस्य सप्तमीत्वात्तस्मि-
न्परतो भूभावेऽस्तेलिङ्गि परत्वाद्द्विर्वचने द्विःप्रयोगपक्ष एवास्तेभूँरित्यनेन
परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणमप्राप्नोतीत्याशङ्क्याद्दुर्धातुकीयाः यामा-
न्येन भवन्ति अनवरित्येतेषु प्रत्ययेषु तत्राद्दुर्धातुकसामान्ये भूभावे कृते यो
यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यतीत्युक्तम् । यदि कैयटोक्तरीत्या समुदायस्य
कार्यन्तदा परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणमप्राप्नोतीत्यभिधानमसङ्गतमेव
स्यादिति तन्मते भाष्यविरोधः स्पष्ट एव ॥ ननु पिथ गत्यागिति गति-

ह्यस्यार्थस्याभियुक्तोक्तत्वेन पिध्धातोर्गत्यर्थकत्वनिर्णयात्सेधतेर्गतादित्यत्र
 गताविति ध्यर्थमित्याशङ्कानिवारणायाह । यिप्रतिषेधेति ॥ तथा च
 प्ररुतसूत्रस्यङ्गतादित्येव धातूनामनेकार्थत्वे लिङ्गम् ॥ के चिदिति ।
 अनन्तरस्येतिन्यायमात्रानुसारिणः ॥ सिचो यद्दीत्येतत्साहचर्यादिति ।
 न च सूत्रान्तरसाहचर्येण नियामकमिति साहचर्यादित्यनुपपन्नमिति या-
 च्यम् । साहचर्यादित्यनेन तस्मिन्सूत्रे न रपरेतिसूत्राग्रजः सम्यन्धेन सि-
 चो यडि यद्यत्सूत्रयिहितं धत्वम्प्राप्नोति तत्र भयतत्पश्यनेघट्यास्येयम्
 अभिसिसेष्यत इति तत्सूत्रभाष्योदाहरणात् । अन्यथा उपसर्गादित्यनेना-
 न्यासस्य या प्राप्तिसत्तया निषेधे ध्यादेशप्रत्यययोरिति सूत्रेणोत्तरखण्डस्य
 धत्वशुर्वारमेव स्यात् । तस्यैव च नञः सेधतेरित्यत्र सम्यन्धत्पूर्वसूत्रयदस्या-
 पि तथैव ध्यास्यायाः सूचनात् । अन्य इति । भाव्यस्वरमविदः ॥
 सीत्र इति । एयन्निर्देशे ह्रस्वान्तत्वज्ञगो न भयतीति फलं सिध्यति ॥
 इत्यस्य नियन्त्रणमिति । तत्सूत्रस्यवाग्रहणानुवृत्ती मध्यपतितत्वादस्या-
 प्यनुवृत्तिः स्यात् । अधिकनञ् यद्वक्तव्यन्तत्परित्तापेन्दुशेखरे उक्तम् ॥ ह्रस्व-
 निषेध इति ॥ अघखादित्यत्र । विशेषणादिति ॥ अत्र येन नाच्यवधा-
 नन्यायस्य चाच्यवनेनान्यत्र दोषाभावादिति शेषः । इत्यादाविति ।
 आदिना ज्यपुटीदित्यस्य सङ्ग्रहः ॥ *नेगंदनद ॥ इति यतंत इति ॥
 अट्कुप्यादितिसूत्रस्यमहप्रहणं व्ययायेपीतिपदस्रानुयन्तं इत्यर्थः ।
 फुल्यादिप्रहणन्तु नानुयन्तं । तथा च प्रण्यगदत् । प्रण्यगददित्यादी-
 णत्यसिद्धिः । प्रणि क्वागददित्यत्र च न भवति ॥ गदादेर्निमित्तत्वमिति ।
 रपाज्यामितिपदस्रम्यन्तपदोपान्तस्य यथा निमित्तत्वन्तथा गदादिशब्दघ-
 टितप्रकृतिफस्रम्यन्तशब्दोपाज्यास्यापि निमित्तत्वमिति भावः । स्पष्टज्ञा-
 प्यकैयटयोरिति । तत्र हि नेगंदादिघट्टययाय उपसङ्ख्यानङ्गान्तर्यम् ।
 प्रण्यगदत् । आह्ला चेति यत्करयम् । प्रण्यगदत् । ननु चायमदगदादिभक्तो
 गदादिप्रहणेन ग्राहिष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्यादित्युच्यते विकरणान्त-

द्वाङ्गम् । एवन्तर्ह्यव्यवाय इति वक्तृते । क्व प्रकृतम् । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवा-
 येपीति । तद्वै कार्थिविशेषणनिमित्तविशेषणेन चेद्वार्थः । तत्रापि नि-
 मिताविशेषणमेवेत्युक्तम् । अत्र कैयटः । यत्र यन्निमित्तन्तत्र तस्याहा-
 दिभिर्व्यवधाने णत्वमित्याश्रीयत इति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भा-
 यादव्यवधाने णत्वं सिध्यतीत्यर्थः । एतद्भाष्यकैयटैकवाक्यतयाऽट्कु-
 प्वाङ्गितिसूत्रस्यापि व्याख्याऽहादिव्यवहितरपाध्यामुत्तरस्य नस्य णत्व-
 नित्येद्योयिता । आहादिनिर्व्यवहितस्य नस्येति तु फलिताद्यैः । णादि-
 नामधात्विति । णकारीयतीत्यादेः । व्याख्यानादिति । नाटीतिदीर्घ-
 र्निर्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । आप्यविरोध इति । णो न इतिसूत्र-
 आप्येऽप्य किमर्थं णकारमुपदिश्य न कार आदेशः क्रियते न नकार ए-
 योपदिश्येत । लघुर्धनित्याह । अविशेषेणार्थं णकारमुपदिश्य तस्य न
 कारनादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वनिर्वचयति । असर्गादसमासेपि
 णोपदेशस्येति । इतरथा हि येषान्तत्र णत्वमिष्यते तेषान्तत्र ग्रहणं
 फलं व्यं स्यात् । के पुनर्णोपदेशा धातवः । सर्वे णादयो णोपधाः । नृ-
 तिनन्दिनर्दिनक्लिनाटिनापृनाधृनृधजंमिति प्रतिपादितम् । ये नाधादी-
 नां णोपदेशत्वं यदन्ति तेषां धमुदासपरयाक्यविरोधः स्पष्ट एव ॥ इत्य-
 नुवृत्तायिति ॥ कुमति चेति सूत्रपर्यन्ततदनुवृत्तेः कृत्स्न्यादिहापि तदनुव-
 र्त्ततेति भावः । व्याख्यात एवेति ॥ उत्तरसूत्रेऽप्यसर्गादित्यनुवृत्त्यैव
 सामञ्जस्ये पूर्वपदादित्यस्य निष्प्रयोजनत्वेनासम्बन्धात्प्रसक्तसूत्रेऽप्यसम्ब-
 न्ध इत्येतत्समीक्षामूलकव्याख्यात इत्यर्थः ॥ विशिष्य विधानार्थमिति ।
 योगविज्ञानेनासमासेऽपीति विशिष्य विधानार्थमन्ययोपसर्गाणोपदेश-
 स्येत्यस्य पूर्वपदादिति नियमेन व्यावृत्तिः स्यात् ॥ एतत् । असमासेपीति
 विभक्तसूत्रम् ॥ पूर्वपदादित्यस्य नियमार्थत्वे शब्दोक्तं सम्भवदुक्तिकम्भ-
 येत् तदेव तु नेत्याह । रपाध्यामित्यादिना ॥ उपस्थितत्वात् । अव्यव-
 हितपूर्वमूत्रोपस्थितत्वात् ॥ दन्दगूकक्रियापामितीति ॥ दन्दगूककान् क-

क्रियायामित्यर्थः । पूर्ववदनुपपत्त्याह । तत्क्रियायामिति ॥ अनभिधा-
मादिति ॥ अकारिपतीत्यादिव्यावृत्तमर्थं विशिष्य यत्राकरणमत्र बीजम् ॥
अस्वरितत्वादिति ॥ एतच्चोपदेशेजितिसूत्रघटकोपदेशपदे स्वरितत्वाभावा-
प्रतिपादनायसरे प्रतिपादतम् ॥ परत्वात् । किञ्चात्परत्वात् ॥ एतद्वल-
णोपप्लवेति । असम्भयादिति । लक्षणोपप्लवेत्यर्थः । गुणापेक्षया पूर्वविप्रति-
पेधेन किञ्चस्य बलवत्त्वं यदुक्तान्तर्गुक्तमित्याशयेनाह । परे त्यति ।
अनवकाशत्वमेवेति । एषञ्चातुल्यबलत्वात्पूर्वविप्रतिपेधो न युक्त इति
भावः । एतद्विषयलक्षण इति । एतद्विषयककिञ्चविधायकलक्षणेत्यर्थः ।
परत्वाद्गुणस्येति । असंयोगादितिसूत्रापेक्षया परत्वादित्यर्थः । इति
न्यायादिति । अस्य बलवत्त्वेनेति शेषः । अतिदेशप्राप्तेति । सार्वधातुक-
मपिदित्यतिदेशप्राप्तेत्यर्थः । त्वदुक्करीत्या । द्रुमलेनातिदेशेनेत्युक्करीत्या ।
धायापह्नरिति । एषञ्च न चेत्पादिकैयटोक्ता रीतिरसङ्गतेति भावः ।
मूले सुगधाताविति । एतदुदाहरणं घण्डीयतीत्यादि । भाष्ये तु धात्वा-
देरिति सूत्रे उपदेशपदसम्यग्येन तत्रत्यभ्यातुग्रहणमेतद्वासिकस्यं सुगधा-
तुग्रहणञ्च प्रत्याख्यातम् । ह्युप्रभृतीनामपि यादित्यादेव निवृत्ती तेषा-
मप्यत्र वासिके ग्रहणमनावश्यकमिति बोध्यम् । एतेन । धाणंपरिभाषाप्रा-
प्तनेन । एतस्याः परिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषायाधकत्वादिति भावः ।
अन्तरङ्गत्वात् । उपहादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । प्रकारान्तरेण तदुक्तं
खण्डयति । पूर्वस्येति । अस्यगणग्रहणसामर्थ्यादिति । एतद्वि यत्रास्य-
णंपरत्यन्तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थम् । यद्येताग्रवृत्तिकालेऽथः परस्मिन्नि-
ति स्थानियद्वायः स्यात्तदाऽस्यगणंपरत्यन्तुलंभं स्यादिति भावः । निघातः
स्यादिति । णल्निमित्तिका ह्यस्य गुरुमन्ता यदि णलो निवृत्तिः स्यात्-
दोषजीव्यविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । अथ । धाणंपरिभाषाप्राप्त्याम् । इ-
तिमूत्रमिति । एतदानुपूर्वीकभ्यातुविशेषोपादानरहितं सूत्रमित्यर्थः । त-
द्वैयर्थ्यम् । तादृशसूत्रवैयर्थ्यम् । यथेतत्परिभाषाप्राप्तपनायसरे भाष्ये

अन्यासस्यासवर्णं इत्यसवर्णग्रहणङ्करोतीत्युक्तन्तस्यायमर्थः । गृह्यते यस्मि-
 नाद्रग्रहणमसवर्णस्यासवर्णपदस्य ग्रहणमसवर्णग्रहणमसवर्णपदघटितं सू-
 त्रमित्यर्थः । अत एव भाष्यरुताऽत्यर्थमेतत्स्यादित्यनेन सूत्रस्य सार्थक्यमा-
 शङ्कितम् । अन्यत्र विस्तर इति । इयर्त्तीत्यादौ चारितार्थ्येऽपि सामान्य-
 तो लक्ष्यसंस्कारकसूत्रवैयर्थ्यमेव । ऋधात्वर्थंमुरित्येव ब्रूयात् । अरित्य-
 त्त्रापन्निरिति तु न । श्वोरित्यनुवच्योर्त्तरेविवर्णस्याभ्यासावयवस्येयद्वित्य-
 र्थात् । न चार्त्तरेवात्र ग्रहणमत्र किम्मानमृवर्णान्तधातोरिति किञ्च स्या-
 दिति वाच्यम् । इणो यणित्येतत्साहचर्येण वर्णात्मकस्य धातुपाठपठितस्य
 ग्रहणात् । तेन ऋशब्दे ष्यन्ते नातिप्रसङ्गः । नन्वेवङ्किटकटीत्यत्र प्रक्षि-
 ष्टाद्वीगतीत्यत्र प्रक्षिष्टाद्वा इकारात्मकाद्वातोर्लिङि यलि भारद्वाजनियमा-
 दिद्विविकल्पे इयपिथ इयेथेत्यग्रेऽभावपक्षे पूर्वप्राप्तगुणस्य द्विवचनेऽचीत्य-
 नेनाच्परत्वाभावाच्चिपेधामासरा जाते गुणे द्वित्वेऽन्यासद्वयस्येऽसवर्णपर-
 त्येन प्रकृतसूत्रस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकताप-
 रभाष्यप्रामाण्येनैतादृशे विषयेऽथस्तास्वत्यहपनिटो मित्यमित्यस्य सूत्र-
 स्याप्रयुक्तिकल्पनेन प्रयादिनियमादिङ्गागमस्पीध प्रयुक्तिस्वीकाराद् द्विव-
 चनेऽचीत्यस्य निषेधशास्त्रस्य प्रयुक्तेः । न चेयायेत्यादौ जातेऽपि सवर्ण-
 दीर्घे पूर्वान्तयद्वायेनान्यासत्वादियणन्त्याद्य णस्यसवर्णे परे इयङ्किभाषक-
 त्येन सूत्रसार्थक्यम् । अयि त्रिन्यत्यनेन तु न सिद्धिर्यदुना याधादिति वा-
 च्यम् । प्रत्यासरत्याऽसवर्णपदेनाभ्यासोत्तरस्यहसम्यन्ध्यसवर्णाच्च एव
 यद्वादित्यादिकमन्यत्र विस्तृतमित्यर्थः । नन्यनेन सूत्रेणान्तरङ्गपरिभा-
 षागा अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतान्तायतैव सकलेष्टमिद्विभंयिष्यतीतीयम्यरि-
 भाषा नारय्यथ्येतिमतेनाह । मूले परत्याद्येति । परत्यादित्येतद्वाचष्टे ।
 परकालेति । न वाच्यमिति । तथा च इमास्य पूर्वमप्रयुक्तत्वाद्विकारकत-
 लक्ष्यभेदाभावेन पुनर्हस्यो न भाविष्यतीति ज्ञायः । परेथ चेतिमूत्रस्य-
 भाष्येति । तत्र सङ्घि लक्ष्यसलोपसंयोगादिलोपपुन्यदीपंत्यानीतियानि-

कव्यास्यानायसरे क्रुञ्चेत्यत्र चोः कुर्मलीति कुत्वम्प्राप्नोति सङ्गीति यचनाञ्च
 भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् निपातनादेतत्सिद्धम् । किन्निपात-
 नम् । ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगुप्तिगञ्चुयुजिक्कुञ्चामिति प्रतिपादितम् । य-
 द्ययञकारोपधः स्यात्तदाऽनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वान्नकार एव कुत्ववि-
 धायकशास्त्रदृष्ट्याऽस्तीति कुत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्येवमभिधानमसङ्गतं
 स्यादिति प्रतिपादितम् । इदमेव । स्वाभाविकद्वस्वपरिग्रहार्थमित्यत्र
 भाष्यसम्मतसाधकाभाषान्मुखमुखार्थत्वमेव । अजेव्यं यज्ञपोः । अत्रापञ-
 योरित्यस्य न प्रयोजनमिति प्रतिपादयितुमाह । अत्रेत्यादि । तेन ।
 व्यवस्थितविभाषास्वीकारेण । स्पष्टद्वेभ्यो इति । तत्र हि वा लि-
 टीत्यतो वा ग्रहणमनुवर्त्याजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा
 चेति । तेनेह भविष्यति । प्रवेता प्रवीतुम् । प्रवीतो रथः । संवीतिः ।
 इह न भविष्यति । समाजः । उदाजः । समजः । उदजः । समजनम् ।
 उदजनम् । समज्या चेति । तत्रायमप्यर्थः इदमपि सिद्धमभवति । प्राजि-
 तेति । अत्र प्रवेता प्राजितेत्युभयोपादानाद्वलादावाद्वाधातुके परे विक-
 ल्प इति लब्धम् । विव्यतुः विव्युरित्यत्रोपधायाञ्चेति दीर्घनाशङ्क्य
 स्थानिधद्वावेन समाहितम् । एतदुत्तरं यणादेशस्य बहिरङ्गत्वेनाप्येतत्सुसा-
 धमिति क्वाचित्कोऽपपाठः । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अम-
 र्त्तं बंधुषु प्रतिपादितत्वात् । प्राचीनरीत्या कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा
 तस्योपपत्तिः कार्या । निषेधस्याप्ययस्त्रियन् इति । अत्र च रिपंतुः । रि-
 पुः । संविव्यतुः । संविव्युरित्यत्र स्थानियङ्गावस्थैव दीर्घवारकस्य स्वी-
 कारपरभाष्यमेव मानम् । कृष्टभृशः । मूले चतुर्णामित्युक्तान्तत्रोपपद्यते वृ-
 द्दत्यनेन वृद्धो वृष्टश्च योधनेनाधिकशसम्भवात् आह । कृत्यादिनेति । न
 तदर्पत्वम् । न नियमार्थत्वम् । प्ररुत्याश्रयः । प्ररुतिविशेषसम्बन्धी ।
 प्रत्ययाश्रयः । गिरिकदितिप्रत्ययविशेषोपादानेनारब्धः । वृधाती प्राप्त
 इति । यमादावित्यादिः । न च थलोऽस्मात्परस्य निषेधप्राप्त्या तत्र

विध्यर्थमेव ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । बभूवाततन्मिति सूत्रेण थलि वषर्षे-
त्यत्रेङ्भायनिपातनेन लोके थलस्तस्मात्परस्येङ्गायम इष्ट एवेत्याशयात् ।
नन्वेकाध उपदेश इति सूत्रस्य बहुषु प्राप्तत्वात्प्रक्रियम एव अविध्यती-
त्यत आह । प्रत्ययाश्रयस्येति । ननु क्रादीनामनुपूर्णाङ् ग्रहणस्य नियमा-
र्थतोक्ता सा नोचिता स्तुद्धादीनामप्यनुदात्तत्वात्तेष्वपि प्रतिषेधस्य प्रा-
प्तिरष्टानामिति धक्तुमुचितमिति चेन्न । अष्टानामपि नियमार्थत्वे तुष्टीष
दुद्धोषेत्याद्येष्वेव ह्येषु भवति भवन्मते तु भारद्वाजनियमादिद्विप्राप्तेः सेटा-
भ्यापपत्तेः । मम तु स्त्वादिभ्यः परस्य थलो भारद्वाजनियमाप्रामो-
ऽघाट् स्त्वादिग्रहणेन निवार्यतेऽतो नैतेभ्य इह भवतीति व्यवस्था सि-
ध्यति । अन्यतरप्रापित इति । विकल्पस्यापि पक्षेऽभायतारपर्यंकत्वादिति
भाषः । सिपेधिषेत्येकमेवेति । ऊर्द्धिष्वप्रयुक्तस्याप्यभाषांशस्य नियमेन
धाधनादेकमेवेत्यर्थः । उभयोरपि निषेधयोर्नियमेन निवर्तने साधकमा-
ह । यदि त्वित्यादिना । इति प्रक्रमादिति । तत्रत्यस्य नैष्ठित्यस्य प्रकृत-
सूत्रे सम्यग्भावादिति भाषः । नित्यानिट इत्यस्याभाष इति । नित्यशब्दोपा-
दानप्रयोजनकथनमेतत् । अचस्तास्यदितिसूत्रादनिट इत्येतावन्मात्रानुवृ-
त्तौ तासाधनिट्यमूदिभ्यास्तस्यास्त्येवेति भाषः । भाष्यासङ्गतिमुपपादय-
ति । तत्रेत्यादिना । विकल्पः स्यात् । उपदेशेऽगत्वत इतिसूत्रयोष्यस्या-
भायस्य विषये भारद्वाजनियमेन पक्षे इटः सत्येन विकल्पः स्यात् ।
तासाध इति । नित्यानिट इत्यस्य सत्य इत्यर्थः । तदसङ्गतिः । तद्भाष्या-
सङ्गतिः । मम तु । विकल्पप्रापितस्याप्यभाषांशस्य क्रादिनियमो धाधक-
इतियादिनो मम तु । विपरीतनियमं धारयति । क्रादिभ्य इति । कृते
परिवृत इति । कृते ग्रन्थे परिवृतो रथ इतिमूत्रस्ये लक्ष्ये । यतो भा-
रद्वाजस्येतिमूत्र इति । तत्र शत इतिमूत्रस्याचस्तास्यदित्येव सिद्धेऽयं
पीनो नियमार्थ इत्यनेन नियामकत्वमभिहितम् । तयोमदेशेऽगत्वतइति-
मूत्रादुपदेशपदम्याचस्तास्यदित्यत्र सम्यग्ये सन्मुपपद्यतेऽन्यथा जहर्षत्या-

दौ गुणे रपरत्ये च कृतेऽनजन्तत्वादचस्तास्यदित्यस्याप्राप्ती ऋत इत्यप्राप्त-
प्रापकत्वेन विधायकमेव स्यादसति नियामकत्वे चेतिथ शेकिथेत्येतन्न
सिध्येदतो नियामकत्वमावश्यकमिति भावः । एवञ्च । उपदेशपदसम्ब-
न्धसिद्धौ च । कुर्यादिति । अग्रहणे घट उपदेशेऽनन्तत्वविरहादस्याप्रवृ-
त्तिः स्यात् । तासौ नित्यानिदित्यस्य यस्तासौ नित्यं सेट् तद्विन्न इत्य-
र्थकत्वे जघसिषेत्यत्रोपदेशेऽनन्तत्व इत्यस्य प्राप्ती ऋतो भारद्वाजस्येतिनि-
यमाद्विकल्पः स्यादतो ध्याघटे । तासौ सत इति । न च तासौ सत्यं
स्यानिवद्भावेन भविष्यतीति बाध्यम् । अशास्त्रीयस्य धर्मस्यातिदेशेना-
लाभात् । वृत्तिरिति । नेह्यश्चि कृतीतिप्रक्रमात्त्वादिग्रहणकृतनियम-
स्यात्राप्राप्तिरिति के चित् । अत्र वृत्तिरितिकथनेन तादृशं यन्मतस्तत्र
युक्तं किन्तु मज्जाशब्दान्यतरप्राप्तस्याभावांशस्य बाधकः क्रमादिनियम इति
ध्यनितमेव मतं युक्तमन्यथा वृत्तिप्रत्यविरोधोऽपि स्यात् । यथा स्यादिति ।
अन्यथा उपदेशेऽनन्तत्व इतिसूत्रेऽप्यनिदित्यस्यैव सम्यग्ये य उपदेशेऽनन्तान-
निद्वेष्येत्यर्थः स्यान्नया घेङ्भावस्य शास्त्रीयत्वात्स्यानियद्भावेनास्यानिद्वत्त्वा-
दनेन निषेधे प्राप्ते भारद्वाजनियमेन विकल्पः स्यादिति भावः । जि-
घृत्ततीति । अत्र हि खनि ग्रहगुहोद्येतिनिषेधादनिद्वत्वम् । आनल्लिधेति
भाष्यमिति । एतच्च प्रागुपपादितम् । इङ्भावेऽपीति । तथा च नित्य-
पदाभावे यस्तासायस्ति अनिद्वेष्येत्यर्थेऽस्यात्मनेपदपरतासायनिद्वत्त्वादस्य
प्रवृत्तौ भारद्वाजनियमः स्यादिति भावः । ननु ऋदन्तात्पलो नेट् भार-
द्वाजगतेऽन्यगते भयत्यति स्मृत्यन्तरानुसन्धानेन विकल्पेनेह्यविधायक-
मिदमस्त्वित्यभिप्रायेण शङ्कते । न च ऋदन्त इति । समापत्ते । अच-
स्तास्यदित्येति । ननु वृत्रस्थलि परतो निषेधविधायकमेवेदं सूत्रमस्त्व-
त्यत आह । वृत्रादिधिति । उन्दिषि यथर्थेतिनिपातनेनेङ्भावेऽपि लोके
इहिष्ट एवेति तत्रेङ्भावाप्यमिदं विध्यर्थमिति न शङ्कनीयम् । अन्यस्येत्य-
त्यस्य ऋकारान्तनिष्ठा योऽनन्तोऽन्त्याद्येत्यर्थेऽनन्तत्यमत्यस्येवहागमे प्र-

योजकमिति लभ्यते तच्चायुक्तभाकारान्तपादिधातोरजन्तत्वेन ततः परस्य
 फल इडागमेऽजन्तत्वस्य प्रयोजकतया कृते इडागमे सन्निपातपरिभाषया
 लोपो न स्यादिति कस्य चिद् दूषणन्तच्चायुक्तमित्याशयेन व्याचष्टे । अ-
 त्रापीति । कलूपितेऽन्यस्यापीति वाक्ये । अन्यस्येत्यस्य व्याख्या ऋकारान्त-
 भिन्नस्येत्येव । उपदेशेऽजन्तत्वमुपदेशेऽकारवत्त्वञ्च तद्विशेषणं यत्र निषे-
 धविधायकयोः पूर्वपठितसूत्रयोः प्राप्तिस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति नियमसिद्धि-
 रिति बोधनाय । एयञ्च ऋकारान्तभिन्नत्वस्योपदेशेऽजन्तत्वसहितस्येडागम-
 प्रवृत्ती प्रयोजकतया तस्य जातेऽपि लोपे न विघात इति न सन्निपात-
 परिभाषया अकारलोपप्रतिबन्ध इति भावः । एवञ्च पपिधेति रूप-
 भारद्वाजनतेऽन्यमते तु पपाधेति । एतेन । उपदेशेऽजन्तस्येत्युक्तत्वेन ।
 कृतेऽपि लोपे तदा यद्यपि नाजन्तत्वन्तथाप्युपदेशेऽजन्तत्वस्य न वि-
 घातस्तदाह । उपदेश इत्युक्तेरिति । क्तादिनियमप्रापितस्यैवेति । एव-
 कारेण भारद्वाजनियमप्रापितस्य व्यवच्छेदः । तेन येननाप्राप्तिन्यायाभा-
 यात् । एतेन । तत्पदसम्बन्धमानिति ध्यास्यानेन । येन नाप्राप्तिन्यायेने-
 ति । ऋकारान्तैश्चस्तत्त्वदित्यस्यैव प्राप्तेस्तस्योपदेशेऽत्यत्यस्याभावादिति
 नोपदेशेऽत्यत इत्यस्मादयमकप्राप्तिः । इह न स्यादिति । उपदेशेऽत्यत
 इत्यनेन निषेधादिति शेषः । ध्यनितं चेदमिति । तत्र हि जहर्धेत्यत्र गुणे
 रपरत्ये च कृतेऽजन्तत्वस्योपदेशेऽत्यत्यस्य चाभावेन निषेधाप्राप्ती ऋत
 इति सूत्रं विधायकमेव भविष्यतीति नियमानुपपन्निरित्याशङ्क्योपदेश-
 पदस्य पूर्वसूत्रेऽपि सम्यग्वेन नियमार्थत्वमुपपादितन्तत्रोपदेशपदस्योभ-
 यत्र सम्यग्वोपपादनायसरे योगविभागः करिष्यते अचस्तास्यरपल्यनिटो
 नित्यमुपदेशे । ततः अत्यतः अत्यतयोपदेशे इत्युक्तम् । अत्र द्वितीयगू-
 त्रप्रदर्शनेन तस्यापि ऋत इति नियम कमिति ध्यनितमतस्यल्यनिटो
 नित्यमिति मूत्रे सम्यग्वेनेत्युक्तिरुचितेति भावः । मूलोक्तनपेत्यादिमहा-
 समाधामाभ्यां इत्यादिधातुविषये इह निषेध एवेति सिद्धस्तत्रैवार्थे सा-

धकान्तरमाह । किञ्चेत्यादिना । नेह् यश्चि कृतीत्यत्रेति ॥ तत्र
हि कर्त्तरि कर्मण्यतिहारे न गतिहिंसार्थस्य इतिवद्विध्युत्तरकाल-
एव प्रतिषेधप्रकरणङ्कुतो न कियत इत्याशङ्क्य नैयं शक्यम् इह
हि तुपोष तुद्रोषेति । अतो भारद्वाजस्येतिनियमादिद् प्रसज्येत क-
स्तृभृष्टुद्रुशुश्रुयो छिटीत्येष योगः प्रतिषेधाधो भविष्यतीत्युक्तमेतेन
इत्यादिग्रहणेन यो नियमः स भारद्वाजनियमप्रापितेष्टो बलवानिति स्प-
ष्टमेव लभ्यते ॥ पुरस्तात्प्रतिषेधे सति अनारम्भापवादीयम्भवति तेन या-
यानिह् नाम तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः सिद्धो भवतीति चोक्तम् ॥ यस्यैका-
जादित्यत्र चेति । तत्र हि अस्य सूत्रस्य किम्प्रयोजनमिति प्रश्ने नियमा-
र्थोयमारम्भः । यस्मै एकाजादुसामेव । क्वा भा भूत् । विभिद्धान् । किमु-
च्यते नियमार्थमिति । न पुनर्विध्यैर्योपि स्यात् । प्रतिषेधोऽपि ह्यत्र प्रा-
प्नोति । नेह् यश्चि कृतीति । कश्चैव ह्ययं यथादिद्य । एयन्तर्हि कस्तृभृष्टु-
द्रुशुश्रुयो छिटीत्येतस्मान्नियमादन्नेद्रविष्यति । एवञ्च सिद्धे इहागमे
यस्यैकाजिति सूत्रनियमार्थम्भवविष्यतीति भावः । ततः प्रकृतलक्षणस्यैव
प्रतिषेधस्य स'प्रत्यारम्भ इत्याशङ्क्य प्रत्ययलक्षणस्यापि प्रत्यारम्भः ।
यृङ् यञोर्ग्रहणादित्युक्तम् । यृङ् यञोर्द्वयप्रत्ययप्रकृतिलक्षणो य एकाच
उपदेशेऽनुदानादितिप्रतिषेधस्तस्याप्राप्तेः प्रत्ययलक्षणो यः प्रतिषेधो ने-
ह् यश्चितीति तस्यापि प्रत्यारम्भ इति भावः । एतेन कस्तृन्नितिसूत्रविषयेऽन-
न्तरस्येतिनियमो न प्रयत्नः त एवेति लभ्यत इति । यृद्धिश्रुत्येति । विधे-
यसमर्पकयृद्धिपदश्रवणेन । तत्फलम् । इक्पदोपस्थितिकलम् । अकी-
पीदित्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेरियास्यापि बाधो भविष्यतीत्याशयेनाशङ्कते ।
न चेति । सगापह् । तत्रेति । तत्र । नेटीति सूत्रे । तद्विषये । हलन्त-
विषये । परत्वात् । अपवादस्य नोत्कृत्वात् । प्रकृतसूत्रे इक्परिज्ञापा-
या अनुपस्थिती सिद्धि यद्वीतिभूत्रस्य हलन्तोऽपि प्रसक्त्या हलन्तलक्षण-
वृद्धेरेतदपवादस्य सम्भवादिति भावः । हलन्तलक्षणया । यद्वरेति शेषः ।

अस्या । सिचि वृद्धिरितिसूत्रविहितवृद्धे । अनया । सिचि वृद्धिरिति
 वृद्ध्या । अस्या । सिधीति वृद्धे । ननु सिधीतिवृद्धिबाधकहलन्तलक्षण
 वृद्धे नैतीति प्रतिषेधेन बाधे सिधीति वृद्धिर्ज्ञेयावसरन्यायेन न बाधिय
 तोतस्य आह । ज्ञप्यायसरेति । नास्त्येवेति । तौ सदितिनिर्द्देशात् ।
 ननु स न्यायो नान्त पादमितिपाठे आवश्यक । अन्यथा गो अप्रमिति
 स्थिते एव इतिसूत्रबाधकस्यैह इतिसूत्रस्य सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण निषे
 धेऽप्यादेशापन्निरत आह । नान्त पादमितीति । अह अतिक्रमहिसनयो ।
 अत्र मूले दोषधीऽयमिति । अस्य दकारोपधत्वफलन्तु द्वित्वे कर्तव्ये न
 न्ना इतिनिषेधेनाट्टितम् । अट्टिटिपत इत्यभाच परदकारस्यरित्यस्य
 द्वित्वप्रयत्ति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इतिवचनस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रवृत्तिर्न
 तु तन्निषेधे कर्तव्ये । न च यदि दकारस्य ध्रुत्वेन इकारे ततश्चत्वेन ट-
 कारेऽह इति श्रयणन्तदा नकारजायनुस्वारपञ्चमी ऋलि धातुषु । सफार-
 जश्चकारश्चोर्हयगंस्तयगंज इत्यभियुक्तोक्त्या तस्यासङ्ग्रह । अस्य टव-
 र्गस्य रपाटपरत्वाभावादिति न्यूनतेति याच्यम् । नेद यचनमपूर्वङ्कितु
 त्रैपादिककार्यप्रवृत्तिसिद्धार्थकचनमिति प्ररतऽपि तस्य प्रवृत्ती बाधका-
 भावात् । अथ वा रपाहयगं इति टयगंयोगे श्रयमाणट्टयगंस्तयगंज इ-
 त्यस्याप्युपलक्षणम् । तोपधत्वधादिनतेऽपि तथैव । अस्य मते पूर्वत्रा-
 सिद्धीयमिति वचनस्य प्रवृत्त्या आट्टिटिदिति भवतीति विशेष । वठि
 एक्यमांयाम् । एकस्यासहायस्य यथा गमनन्तस्यामित्यर्थः । गमनमत्र
 मोभरदेशसयोगफलरव्यापार एव । किन्तु स्थित्यनुकूलव्यापारोऽपि ।
 तेनापत्यरहिताया विधयायाश्च यद्वेति प्रयोगसिद्धिः । वुडि वरणे ।
 वरणमत्र स्त्रीकार । शहि रुजाया सङ्घाते च । तालव्योष्मादिरयम् ।
 शरदोऽगुरपुरोहित । पहि गती । पण्डो गमनशब्दा । धातूनामनेका-
 रंलारपण्डा विलक्षणा युद्धिरित्यपि भवति । यादृ आप्लाधे । अत्रादी प-
 टितो यती न यण् किन्तु उडाप्रत्याहारान्तर्गत एव । यणादित्ये तु य-

शादिरिति मूलोक्त्यावत्याप्रसिद्धिः स्यात् । शाहृ स्थाघायाम् । इदमुप-
लक्षणम् । जाल धातुरप्यत्र बोध्यः । तेन शालत इत्यस्यापि सिद्धिः ।
स्मन्तक्षणमृजजागृ । अघातीदिति । दह भस्मीकरणे । अयं हान्तोऽनु-
दात्त उपदेश इत्यस्मात्परस्मैकाच उपदेश इतिप्रतिषेधाच्चेद् । नन्वत्र
जागृप्रहणं व्यर्थम् । जाग्रोऽविधीतिगुणविधानाज्ज्ञापकात् । तथाहि ।
तत्र गुणविधानस्य प्रयोजनमजागरीदित्यत्र सिद्धि एदिरिति वृद्धिम्बा-
धित्या गुणो यथा स्यादिति । यदि गुणे कृते पुनर्द्विः स्यात्तदा गुण-
धानमनर्थकं स्यात् प्रथमप्राप्तवृद्धेयं वृद्धिचटितरूपसिद्धेः । न च जागर-
क इत्यत्र गुणेऽधीगृणीतीति वृद्धिम्बाधित्या गुणे जातेऽप्युपधारणवृ-
द्धिप्राप्ती सा मा भूदित्येव ज्ञाप्यतान्तावतापि गुणविधानद्वुरितार्थमिति
याच्यम् । सामान्यतो वृद्धिर्नैत्येव ज्ञाप्यं यवनमस्तु न तु लक्षणविशेष-
प्राप्तेत्यस्य तत्र प्रवेशो लाघवायमिति स्त्रीकारादिति चेन्न । प्रकृतसूत्र-
ज्ञाप्यसन्दर्भमलेन गुणविधानस्य जागरक इत्यत्रोपधावृद्धप्रवृत्तिज्ञापक-
तया चारिताध्यं सम्भयात् । अनेकशास्त्राधकल्पनापेक्षया ज्ञापकस्य
मजातीयापेक्षत्यमुचितमिति ज्ञाप्याशयात् । गुणस्यात इत्युपधादृद्धेः
कथं साजात्यमिति चेत् । उच्यते । गुणस्य जागृत्यमात्रमुद्देश्यतायच्छेदक-
त्वात् नान्यवृत्ति एवमुपधावृद्धेरप्यत्रमुपधात्वमामानाधिकरण्यविशिष्ट-
त्वादप्यकारमात्रवृत्ति न त्विकारादी । एवञ्च विजातीयानेकनिष्ठाधिकर-
णत्वानिरूपकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधित्वेन साजात्यमनयोस्ति । सि-
द्धि निमित्तं सति वृद्धेः शिष्यगन्ताङ्गत्वादिकमुद्देश्यतायच्छेदकत्वानेक-
साधारणमिति नान्यार्था साजात्यम् । इदमेव गुणविधानमत्र शास्त्रे
ज्ञापकस्य मजातीयापेक्षत्यव्याप्यमित्यर्थे ज्ञापकमस्तु । ज्ञाप्यसन्दर्भं
किमपेक्ष्यगतेः प्रतिषेध उच्यते । निषि वृद्धिर्मां भूदिति । नैतदस्मि प्र-
योजनम् । जागर्तेगुण उच्यते वृद्धिर्वाच्ये प्रतिषेधविषये न स याधकी
भाविष्यति । गुणे तर्हि रपरस्य च ह्यमन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति । नैतीति

तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति । इयन्तर्हि अतो लान्तस्येति । तामपि बा-
 धित्वाऽतो हलादेलंघोरिति विज्ञाया वृद्धिः प्राप्नोति न च किञ्चिदिति ।
 न च किञ्चिदिति । तस्याः पाक्षिक्या वृद्धेरपवादभूतत्वं किञ्चिद् गुणवि-
 धानमस्ति यतो गुणविधानमकर्तृत्वं स्यादिति कैयटः । एतेन शाप्यप्र-
 द्दकेन ह्यन्तेतिसूत्रस्थजागृयहणस्य पाक्षिकवृद्धिनिवारकतया चारिताध्य-
 मिति लभ्यते । अत एव मूलकारोऽपि कैयटोक्तस्य गुणो वृद्धिगुणो वृ-
 द्धिरितिनङ्ग्रहलोकस्यानुवादङ्कुरिष्यति । किञ्च जागरितन्तेन । जागरितः
 जागरितवानित्यत्राहुर्धातुकनिमित्तकगुणस्य प्रतिषेधविषये गुणविधाय-
 कतया जागृयहणस्य सार्धं क्यम्बोध्यम् । इकारोऽत्र ह्रस्व इति । अम्बास-
 संज्ञक इकारः स्वभावात्तो ह्रस्वो न त्वस्य कोपि विकार इत्यर्थः । एतदे-
 धोपवादयति । द्वित्वे कृत इत्यादिना । के चिदिति । इकारप्रज्ञेयस्य
 प्रामाणिकत्वेऽस्येदित्यसम्भावना कश्चुं शक्या तत्रैव मानाभावा इति ते-
 यो ज्ञायः । शिक्षायामिति । बहुवर्चा चेत्यपि बोध्यम् । अम् न स्यादिति ।
 सृजिदृशोरितिसूत्रे कितीत्यस्योपादानात् । अस्याहुर्धातुकत्वमिति । अत
 एव गोपायतीत्यादौ लघूपधत्वप्रयुक्तगुणस्य सिद्धिः । तत्फलम् । आपप्र-
 त्ययाकारस्य फलम् तेन । अस्माद्विहितइत्याद्यंशोपस्थितिस्वीकारेण । एत-
 स्ताभ्येति । सनाद्यन्तेतिसूत्रसाध्येत्यर्थः । सूत्रादीनामिति । सूत्रं करोती-
 त्यादिप्रयोगघटकानां सूत्रादीनामित्यर्थः । समुदायानाम् । निजाद्यन्ताना-
 म् । स्पृष्ट्वेदमिति । आद्येऽथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति
 भावः कर्ता च अथ कर्म नास्ति कर्म ननु चायमपिः सकर्मकः यस्याय-
 मर्थे क्यप्रिधीयते अभिहितं तत्कर्म अन्तर्भूतं भात्यर्थः सम्बन्धः कथं
 तत्संयं सकर्मको भवति अत्र मुखमिवाचरति माणयकमिति अस्त्यत्र
 विशेषः उपमानकर्म उपमेयकर्म च उपमानकर्मान्तर्भूतं उपमेयकर्मणा
 सकर्मको भवति मुखं करोति मुखयति माणयकमिति । अत्रापि द्वे
 कर्मणी सामान्यकर्म विशेषकर्म च तत्र सामान्यङ् कर्मान्तर्भूतं विशेषक-

मणा सकर्मको भवति । सामान्यं कर्म मुखहादि । विशेषकर्म माणयकादिः
 ननु घात्र दूरयैव न भवितव्यं किं कारणमसामर्थ्यात् कथमसामर्थ्य
 सापेक्षमसमर्थवद्भवतीत्याशङ्क्य मुखहादयो गुणवचनाः गुणवचनाश्च सा-
 पेक्षाः तत्र यचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यतीति यचनात् मुखमिमेति-
 यचनात्सामर्थ्यात् एतेन कथञ्च प्रत्ययस्य निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः प्रत्ययवि-
 धायकतया चारिताभ्याम्पण्डितं पुत्रमिच्छतीत्यत्र क्यञ् नेति सूचितम् ।
 एवमुक्ता भगवतोक्तम् । अथ वा घातय एव मुखहादयः । न चैव ह्यर्था
 आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते इति । घातय इति । सौत्रा घात-
 यो मुखहादयः तेभ्यश्चुरादियत्स्वार्थिको णिच् । न चैवेति । यद्यपि क्रिया-
 विशेषाभिधायित्वं मुखहादीनां नोपापन्नं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थाभि-
 धानस्य प्रयोगादेव तदवसीयत इत्यर्थः । यथा च कण्ठ्यादयो द्विविधास्त-
 या मुखहादयोपीति भावः इति कैयटेनोक्तम् । अन्त्येषु क्तं भगवता तत्र
 हि नमःशाब्दयोर्ने चतुर्थीविधानात् नमस्यति देवानित्यत्र द्वितीया कथं
 मित्याशङ्क्योपपदविभक्तैरितिसमाधाय क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः क-
 र्तव्यः । क्रियावचनता यथा स्यादित्याशङ्क्य माधने जायमानानां तव्यदा-
 दीनामुपपन्नये सनाद्यन्ता इति धातुसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्सनाद्यन्तानां
 क्रियावचनत्वावसायो भविष्यतीति समाधाय अथ वा घातय एव क्य-
 जादयः न चैवं भवति क्रियावचनता च गम्यते कः खलु पचादीनां
 क्रियावचनत्वे यत् करोति येनैव हेतुना पचादयः क्रियावचनाः एवमे-
 तेऽपि वृषणं खल्वप्याचार्यं विप्रमति क्वचिदपानादिशति क्वचिन्नेत्युक्त-
 म् । अत्र कैयटः । विनाप्यादेदामभिक्षिधानशक्तिस्याभावाद्द्विशिष्टक्रि-
 यावचनत्वं मिदुमिति । गोपायेति चेति । अत्र ह्यप्रत्ययादित्यनेन प्र-
 त्ययान्तादकारः प्रत्ययः स्थिरां विधीयते इति भावः । एतयेति । अप-
 नोयेत्येतत् । काशीतीति । वानिकस्यं काशीतिपदमित्यर्थः । उपक्रम-
 धाररपादिति । तेनानेकान्य प्रत्ययमिदिरथ प्रयोक्तव्यमोक्ता न त्ये-

काञ्च्यामृत्तिः प्रयोजनत्वेनोक्ता तत्स्वारस्यादित्यर्थः । अत एव । प्रत्य-
यग्रहणस्यानभिप्रेतत्वादेव । अत एव । प्रत्ययग्रहणसत्त्वादेव । अकारस्य ।
अवगस्येत्यत्र योभकारोत्तरोकारस्तस्य । भौतपूर्विकेति । इत्संज्ञाप्रवृत्ति-
प्राक्कालिकमित्यर्थः । भूतपूर्वानेकाच्त्वाङ्गीकारे विरोधमाह । आमर्ष-
मित्यादिना । तदर्थमिति । अनुबन्धासङ्गार्थमित्यर्थः । तस्येति । अवग-
स्येत्यादिसमुदायोच्चारणस्येत्यर्थः । अनुबन्धासङ्गनप्रयोजनमात्मनेपदसि-
द्धिरित्याह । अवगस्यतीत्यादि । अस्य प्राप्ताविति शेषः । अस्मिन्नाचारे-
त्यादिवचने । न तेन्यः क्विति । एवेत्यनेन । नन्वेवं न सर्वेत्यनेन सर्वप्राति-
पदिकेभ्यः क्विप उत्पत्तिर्जातेति सर्वेत्यपार्थक्यमत आह । सर्वग्रहणमिति ।
न च कर्तृक्लिबन्ताद्यगल्भादिभ्यः आचारे क्विपि कृतेऽवगल्भतीत्यादि स्या-
देवेति याच्यम् । इत्स्वन्त्यापइतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आ-
चारे क्विबन्तायस्यान्यत्र प्रतिपादनात् । यादिन इति । हरदत्तस्येति शेषः ।
आहुं धातुके किमिति । सार्धधातुकस्य शप उपदेशेऽकारान्तस्य गो-
पायेत्यस्य सत्यपि लोपे रूपे न विशेष इति प्रश्नः । अत्र यद्यपि गोपाये-
त्यस्य धातुस्वरेणान्तोदात्तस्य शपकारेणैकादेशे एकादेश उदात्तेनेत्यनेन
उदात्तत्वे ततः परस्य तिपः पिप्वादानुदात्तत्वे मध्योदात्तं गोपायतीति
भ्रमति सार्धधातुकस्य शपः उपदेशे एव पकाराकारलोपे तु सार्धानुदात्तं
पदं प्रसज्यते इति स्वरे विशेषोऽस्त्येवं तथापि स्वरकृतदोषस्य ऋटिति
ज्ञातुमशक्यत्वात् यत्र रूपे विशेषस्तमाह । दृष्टस्येति । व्युत्पत्तिपक्ष इ-
ति । उपदेशे अकारान्त इत्यस्य स्वस्योपदेशे अकारान्तस्येत्यर्थः स्यादित्य-
भिप्रायेण व्युत्पत्तिपक्षेत्याद्यभिहितम् । न चान्यस्य उपदेशे अकारान्तमित्यर्थं
उणादयानामव्युत्पन्नत्वमितिपक्षे च नायं दोषः स्यप्रत्ययोपदेशमादाय
दृष्टशब्दां त्यलोपापनिस्तु न सन्निपातपरिभाषाविरोधात् इति याच्यम् ।
अस्य दृष्टइत्यादिप्रथमान्तोपलक्षणत्वात् अत्र सूत्रे अतुदात्तोपदेशइति
मूलादेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया उपदेशपदमनुपसर्तते तस्मिन्मनि कस्योप-

देश इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वादाहुर्धातुकपदं विभक्तिविपरिणामेनावे-
ति । न चाहुर्धातुके पर इत्येवास्तु इति वाच्यम् । अयपयादिभ्यो धा-
तुभ्यः क्विपि यलोपे अत् पत् इत्यादी तुकं बाधित्वा परत्याच्छिष्टावय-
वाकारस्य लोपापत्तेः । बध्वादित्यस्य सिद्धिस्तु आहुर्धातुक इति वृत्ति-
हीत्यस्यापि विषयसम्भवीत्यात् इति बोध्यम् । घुण घूर्ण घ्रमणे । अस्य
द्वितीयस्य प्रक्रियालाघवार्थ इति । ह्रस्वं पठित्वोपधायां चेति दीर्घकरणे
प्रक्रियागौरवमिति भावः । अत्र केचित् अस्माद्धातोरन्येभ्योपि दृश्यत
इति यमपि कृते विह्वनोरनुनासिकस्येत्यनेन नकारस्याकारे ह्रस्वपाठे घु-
रावेति दीर्घपाठे घूरावेति फलभेदस्य स्पष्टतया कथमेतत् । न च दीर्घं
कर्तव्ये परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्यात्वस्यासिद्धत्वादादी दीर्घं न फल-
भेद इति वाच्यम् । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाभावस्योपपादित-
त्वादिति । अत्राहुः । कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषा प्रयत्नत
इति प्राचीनसम्मतपक्षाभिप्रायेण प्रक्रियालाघवार्थ इत्यभिधानमिति ।
यस्तु तस्य कार्यकालपक्षेऽप्यप्रवृत्तिरेव न्यायेत्याशयेनाह । अन्ये त्विति । ए-
तन्मते घुरावा ब्राह्मणोत्प्रेष यनिबन्तस्य भवति उपधायां चेति दीर्घस्या-
त्वस्य च घुगपत्प्राप्ती दीर्घविधायकस्यासिद्धत्वादाकारादेशस्यैव प्रवृत्तिः ।
न चास्माद्विजन्तात्सी भ्यामादी च नलोपे कर्तव्ये नकारादेशणत्वयोः
प्राप्ती णत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपे कृते लघूपपलक्षणगुणापत्तिः गुणे कर्तव्ये
नलोपासिद्धत्वं तु न नलोपरस्तुप्यरेति परिगणनादिति वाच्यम् । अन्ये-
भ्योपि दृश्यत इत्यत्र वृत्तिग्रहणादस्माद्विज् न भवतीत्याशयात् । सम्प्र-
दायानुरोधात् । वृत्तिसम्मतव्याख्यायानुरोधात् । तदभावा इति । आय-
प्रत्ययाभावे इत्यर्थः । चारितार्थमिति । अनुषन्धस्येत्यादिः । ग्रहणादि-
ति । क्रियप्यत्राचारार्थं यो विहितस्तद्विन्न एव ह्यन्तेभ्योऽस्योत्पत्त्यभा-
वात् । अपनुश्रवादोयमिति । णेराहुर्धातुकपरत्वनिमित्तकगुणेत्यादेशे च
कृते सति सम्भवे अयञ्शब्दस्तदनुयाद इत्यर्थः । न चैवगामादिषु परेषु

प्राप्तस्य णिलोपस्य निषेधार्थं नेत्येवाभिधीयताम् अय्विधानं किमर्थ-
मिति शङ्क्यम् । त्वपि लघ्वित्युत्तरसूत्रार्थं तत्सत्त्वात् । अनुबन्धकार्येऽन-
ल्लिधाविति निषेधानापत्त्या स्थयः स्थानियद्भावेन किञ्चादत्र गुणाप्राप्तेरि-
ति बोध्यम् । णिश्रिद्रुश्च । णिशब्देन णिङ् णिचोर्ग्रहणम् एकस्यैव ग्रहणे
साधकाभावात् । याधादिति । न च क्तिञ्चि क्त इटः प्राप्तिः तितुत्रेति नि-
षेधात् । केचित्तु णिश्रितसूत्रेण श्लेः स्थाने अङ्गादेश एव विधातव्यः षष्ठी-
तिसूत्रे अङ्गीत्येव कार्यम् चित्त्वमस्य स्थानियत्त्वेन सिद्धम् इत्याहुः । अत्रा-
हुः । अनुबन्धकार्येपि क्वचिदनल्लिधाविति निषेधः प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थं
चकारोच्चारणमिति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमनर्थकमिति वादिसतमाह ।
यदि स्थितिः । अत एव । यदादृशस्थले स्थानियत्सूत्रस्य प्रवर्तरेव । दृ-
ष्टान्तपरभाष्यं खण्डयति । तन्नेत्यादिना । अनल्लिधित्वेनेति । आदेश-
विधायकशब्दे स्थानिभोऽव्युत्पन्नेनोपादानात् । ननु वृद्धेः प्राग्यदि
णिलोपस्तदाऽधीयददित्यस्य सिद्धिरल्लोपित्वाच्च स्यादित्यत आह । य-
न्तासाविति । अग्रिमभाष्यमिति । शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरप्यनित्यत्वमुप-
पाद्य वृद्धी कृतायां लोप इत्येतद्वयस्यापनेनानल्लोपित्वात्सिद्धेर्णोणिंश्चु-
पसंस्यानं न कार्यमित्यभिप्रायकभाष्यमित्यर्थः । एवम् । अन्यत्सूत्रभा-
ष्ययत् । भोभगोऽतिसूत्रस्य भाष्यविरोधेन एकदेशित्यमुक्त्वा भाष्यान्तरवि-
रोधादपि तामाह । किं चेति । णिलोपो न स्यादिति । स्थानेद्विषयचन-
पक्षेऽजादेर्द्वितीयस्येत्येकवाक्यतया षष्ठीत्यनेन टिशब्दस्य स्थाने टिटीत्या-
देशे प्रकृतिप्रत्ययविभागमस्मीहेन निर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नविषयकत्व-
स्यासम्भवाद्भोपो न स्यादिति भावः । गुणादीनामिति । इयद्विधाय-
कसूत्रस्य यणादिविधायकेभ्योप्यष्टाध्यास्यां पूर्वपाठेन धातिर्निर्देशेपि
गुणस्येव ह्याधकतयात्र धातिर्कोक्तकमव्यत्यासः । परे त्वेयम् पूर्वविप्रति-
षेधानङ्गीकारे । अनेकवचनेति । गुणादीनां यत्र यत्र प्राप्तिस्तद्विषय-
स्य स्युटि जेर्लोपः ण्युलि जेर्लोपः इत्येवम्प्रकारेणानेकवचनेत्यर्थः । एवम् ।

वचनानङ्गीकारे अनन्तरस्वेतिन्यायेन णिलोपज्ञांस्त्रयस्य यणियङ्वाधकतया
 पारितार्थ्यं न गुणादिवाधकत्वं न सत्रादिति भावः । औचित्यमिति । एकव-
 चनकल्पनार्थं सत्यं सामंजसत्वादिति भावः । णी चडि । अत्र सप्तमी निर्देशेन णि-
 परे चडि चपरे यत्पूर्वं निर्दिष्टमङ्गमित्यर्थं असंज्ञवपरिहाराय पाठश्री कल्प-
 ना कर्तव्या तासाह । णिचाङ्गस्य न्यादिना । असंज्ञवेनेति । णिचा व्यवधा-
 नादिन्यादिः । णी चडोत्यत्र णिग्रहणं न कार्यं चडोन्तरे तावदन्तु असंज्ञव-
 स्तु छत्पस्यनात्तीस्रसंज्ञिमायेण शङ्कते । न चेति । समाधत्ते । तत्रेति । अन्तर-
 ङ्गत्वात् । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अपवादः । येन नामा-
 सिन्यायात् । इत्यप्राप्तिकान्न इति । बहुत्पत्तिप्राक्काले बहु- प्राप्तेरिति भा-
 वः । पदसंस्कारपक्षेऽप्याह । पदेति । णिजन्ते यत्रोपधाह्मन्त्यमभिप्रेतं तत्र
 त्वं क्रममाह । धातुसंज्ञेत्वादिना । अस्य धातुज्ञाने णिजुत्पत्तिज्ञानमित्या-
 दि पूरणीयः । एवं च णिजुज्ञानस्य चङ् विषयकज्ञानपूर्वकालिङ्गतया पूर्व-
 यदुदायोः प्रयुजिः स्यादिति भावः । सामर्थ्यं न । सृत्रारम्भसामर्थ्यं न ।
 तदपेक्षयेति । सामर्थ्यं कल्पमापेक्षयेत्यर्थः । ननु णायित्तिह्मन्भाट्युपधा-
 यिशेषणमस्तु तावत्तैवाचकाद्वदित्वादी दोषो न भविष्यतीत्यत्राशङ्का-
 यामाह । प्रत्ययस्येति । सन्यस्तुनि । चट्पर इत्यत्र कर्मधारयस्य ज्ञम-
 धारणायाह । धनुर्ग्रीधिरिति । तत्र मानमाह । परग्रहणमिति । कर्म-
 धारयस्याभिप्रेतत्वे चडोत्येव वदेत् । परशब्दस्य परोपादानं तु न सा-
 धकम् । धनुर्व्रीहिपक्षेपि साम्यात् अङ्गस्येत्यस्यायुक्ती चट्परशब्दयोश्च-
 यिशेषणस्यैकस्याङ्गस्येत्यस्य । द्वितीये स्वग्र पठ्यर्थो निमित्तनिमित्तिभाव-
 इत्याशयेनाह । अङ्गसंज्ञानिमित्तमितीति । अत एव । अङ्गसंज्ञानिमित्तं
 यच्चट्परं पिरितिव्याख्यानादेव । न अन्यथमिति । जे दिशेष्यस्याभावे
 चट् परो यस्मादित्येतावन्ताश्रोक्ती णिग्रहृतिरपि सन्यद्वायापत्तिरिति
 भावः । सन्यद्वायापत्तिरिति त्रिषदित्यत्र सन्यद्वायापत्तिर्दीपः ।
 अशाराभावेन सन्यत इत्यस्याप्यभावेः । प्रादुर्गदित्यत्रायणं परपात्यनरा-

प्राप्तस्य णिलोपस्य निषेधार्थं नेत्येवाभिधीयताम् अयविधानं किमर्थ-
मिति शङ्क्यम् । स्वपि लघ्वित्युत्तरसूत्रार्थं तत्सत्त्वात् । अनुबन्धकार्येण-
स्विधावितिनिषेधानापत्त्या स्वपः स्थानिवद्भावेन किञ्चादत्र गुणाप्राप्तेरि-
ति बोध्यम् । णिञ्चिदुञ्चु । णिञ्चिद्भे णिङ् णिचोर्ग्रहणम् एकस्यैव ग्रहणे
साधकाभावात् । बाधादिति । न च क्तिचि कृत इटः प्राप्तिः तितुत्रेतिनि-
षेधात् । केचित्तु णिञ्चित्सूत्रेण ण्लेः स्थाने अडादेश एव विधातव्यः चङी-
तिसूत्रे अङीत्येव कार्यम् चित्त्वमस्य स्थानियत्वेन सिद्धम् इत्याहुः । अत्रा-
हुः । अनुबन्धकार्येपि क्वचिदस्यस्विधाविति निषेधः प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं
पकारोच्चारणमिति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमनर्थकमिति यादिनतमाह ।
यदि त्विति । अत एव । एतादृशस्यले स्थानिवत्सूत्रस्य प्रवर्ततेरेव । दृ-
ष्टान्तपरभाष्यं खण्डयति । तत्रेत्यादिना । अनस्विधित्वेनेति । आदेश-
विधायकशास्त्रे स्थानिनोऽल्पदेनैयोपादानात् । ननु वृद्धेः प्राग्यदि
णिलोपस्तदाऽपीददित्यस्य सिद्धिरल्लोपित्वाच्च स्यादित्यत आह । एष-
न्तात्ताविति । अग्रिमभाष्यमिति । शब्दान्तरप्राप्तया वृद्धेरप्यनित्यत्वमुप-
पाद्य वृद्धी कृतायां लोप इत्येतद्वयस्यापनेनानल्लोपित्वात्सिद्धेर्नेणिञ्चु-
पसंख्यानं न कार्यमित्यभिप्रायकभाष्यमित्यर्थः । एवम् । सन्त्यसूत्रभा-
ष्यवत् । भोभगोइतिसूत्रस्यभाष्यविरोधेन एकदेशित्यमुक्त्वा भाष्यान्तरवि-
रोधादपि तामाह । किं चेति । णिलोपो न स्यादिति । स्थानेद्विष्वचन-
पक्षेऽजादेद्वितीयस्मैत्येकयाव्यतया चङीत्यनेन दिशब्दस्य स्थाने टिटोत्पा-
देशे प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्बोहेन निर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नविषयकत्व-
स्यासम्भयाल्लोपो न स्यादिति भावः । गुणादीनामिति । इयङ्विधाय-
कसूत्रस्य यणादिविधायकेऽप्यप्यष्टाध्यास्यां पूर्वपाठेन धातुर्कनिर्देशेपि
गुणस्येयङ्वापकतयात्र धातुर्कोक्तक्रमव्यत्यासः । परे त्वेयम् पूर्वविप्रति-
षेधानङ्गीकारे । अनेकयत्नेनेति । गुणादीनां यत्र यत्र प्राप्तिस्ताद्विषय-
स्य एयुटि जेर्लोपः एयुलि जेर्लोपः इत्येवमप्यकारेणानेकवचनेत्यर्थः । एवम् ।

यचनाङ्गीकारे अनंतरस्वेतिन्यायेन णिलोपज्ञांस्त्वस्य यणियङ्वाधकतया
 चारितार्थ्यं न गुणादिमाधक्यं न स्यादिति भावः। औचित्यमिति। एकव-
 चनकल्पनार्थं सर्वसामंजसमादिति भावः। णीचङि। अत्रसप्तमीनिर्द्देशेन णि-
 परे चङि चपरे यत्पूर्वनिर्द्दिष्टमङ्गमित्यर्थं असंभवपरिहाराय पाठश्री कल्प-
 ना कर्तव्या तासाह। णिचाङ्गस्य न्यादिमा। असंभवेनेति। णिचा व्ययधा-
 नादिन्यादिः। णी चङीत्यत्र णिप्रहणं न कार्यं चङीन्तरे तावदस्तु असंभव-
 स्तु लक्ष्यस्यनाप्तीत्यभिप्रायेण शङ्कते। न चेति। समाधत्ते। तत्रेति। अन्तर-
 ङ्गत्वात्। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्। अपवादः। येन नामा-
 स्तिन्यायात्। ह्रस्वप्राप्तिकाश्च इति। बहुत्पत्तिप्राक्काळे बृहतेः प्राप्तेरिति भा-
 वः। पदसंस्कारपक्षेऽप्याह। पदेति। णिजनो यथोपधाह्रस्वत्त्वमभिप्रेतं तत्र
 त्वं क्रमनाह। धातुसंज्ञित्यादिना। अस्य धातुज्ञाने णिजुत्पत्तिज्ञानमित्या-
 दिः पूरणीयः। एवं च णिज्ञानस्य चङ् वियवकज्ञानपूर्वकालिकतया पूर्व-
 यदुदायोः प्रयुक्तिः स्यादिति भावः। सामर्थ्यं न। सूत्रारम्भसाधर्म्यं न।
 तदपेक्षयेति। सामर्थ्यकल्पनापेक्षयेत्यर्थः। ननु णावितिह्रस्वभाव्युपधा-
 विशेषणमस्तु तावत्तैवाचकाद्विज्ञादी दोषो न भविष्यतीत्यत्राह-
 पासाह। प्रत्ययस्मेति। सन्त्यल्लुपुनि। चङ्पर इत्यत्र कर्मधारयस्य जन-
 धारणायाह। धनुर्व्रीहिरिति। तत्र ज्ञानमाह। परप्रहणमिति। कर्म-
 धारयस्याभिप्रेतत्वं चङीत्येव वदेत्। परशब्दस्य परोपादानं तु न सा-
 धरम्। धनुर्व्रीहपक्षेपि साम्यात् अङ्गस्यैवत्याहृती चङ्परशब्दयोध्य-
 विशेषणत्वमेकस्याङ्गस्येत्यस्य। द्वितीये त्यत्र षष्ठ्यर्थो निमित्तनिमित्तिभाव-
 यत्प्राशयेनाह। अङ्गसंज्ञानिमित्तमितीति। अत एव। अङ्गसंज्ञानिमित्तं
 यच्चङ्परं णिरितिव्याख्यानादेव। न सन्त्यल्लमिति। णीविशेष्यस्याभावे
 चङ् परो यस्मादित्येतावन्नाश्रीक्ती त्रिप्रभृतिष्वपि सन्त्यङ्गायापत्तिरिति
 भावः। नन्त्यङ्गासंज्ञालुत्वाद्याजिप्रियदित्यत्र सन्त्यङ्गायापत्तिर्दीपः।
 अकाराभावेन सन्त्य इत्यस्याप्यप्राप्तेः। प्रादुद्भूयदित्यत्राद्यपरधात्वक्षरा-

भावात् स्वयतिशृणोतीति सूत्रविहितमित्यमस्य तथा सति स्यादित्यपि न सन्यद्वायस्य नित्स्वरोपि न प्रयोजनं चङन्तरस्यामित्युपोक्तमोदा-
 त्तत्त्वस्य परत्वादिति चेन्न । अत्रिद्वयस्य णेरभावेपि यस्माद्भातोः परस्य
 च्लेशब्दो तदुपलक्षणत्वात् । अत एव प्रभृतिशब्दोपादानं सार्यकम् ।
 एवं चास्य वाक्यस्याचकमतेत्यत्र कमेष्टेशब्दो यत्तव्य इतिपार्श्विकेन
 णिहभावेपि यदा चङ् तदापि स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । न च चङ् परतो
 यस्माद्भादृशो लघुः फकाराकारो न च तत्परोन्यासाकारः फकारेण व्य-
 यधानादिति वाच्यम् । इष्टस्थले स्यत्रैव व्ययधानेन येन नाव्ययधान-
 न्यायेन सिद्धेः । यस्तु यद्यचकमतेत्यस्योपलक्षणं तदिति ध्याय्यायते त-
 दाचीकमतेत्येव स्यादिति कमेणिङितिसूत्रानन्तरमायादय इति सूत्रवा-
 धनाय कमेर्लुङि चेति सूत्रं कार्यम् । कमेर्लुङि परतो णिङ् भवती-
 त्यर्थो भविष्यति तावतैवेष्टिसिद्धेरिति तत्र । न्यासान्तरारम्भे गौरवस्य स्प-
 ष्टत्वात् । तदपेक्षयाङ्गस्येत्यस्यायुक्ता व्याख्यानस्योचितत्वात् । अत एव ।
 चङ्परशब्दार्थस्यलघुविशेषणत्वादेव । नैव सन्यत्वमिति । प्रथमव्याख्या-
 यामित्यादिः । यद्यपि चङ्परशब्दार्थस्यानुषाङ्गविशेषणत्वं तथापि वि-
 धी परिभाषेत्यस्याभावाग्निरिदं परिभाषा प्रयतंत एव । नैवदीर्घत्वमिति ।
 प्रथम पक्ष एवेति शेषः । भवत्येवेति । जुगब्दस्य द्वित्येऽन्यासोत्तर-
 षडस्य यद्वायायादेशे ह्रस्वत्वेऽन्यासस्य चङ्परणिपरलघुपरत्यसत्त्वाद्भय-
 त्वेव पक्षद्वयेऽपीति भावः । ननु येननाव्ययधानन्यायेन तादृशलघु-
 परत्यं यत्रैकव्ययानव्ययवहिताऽन्यासस्य तत्र सन्यद्वायस्य स्मारिताभ्यां-
 दक्षिणपदित्यादीं मयोर्यव्ययधाने न स्यादत आह । अपिहमेत्यादि ।
 नन्यस्मिन्पक्षेऽचकमदित्यादी सन्यद्वायाभावायोपात्तम्यानलोपिग्रहणम्य
 येप्यमलोपस्य स्थानियद्वायेनाभ्यासस्य चङ्परणिपरलघुपरत्याभावा-
 त् । न चान्यासस्य नापादिष्टादयः पूर्वत्वमिति कथमत्र स्थानियद्वाय
 इति वाच्यम् । द्विः प्रयोग एव द्वयंममिति यः स्थानिभृतादयः पू-

यत्वेन दृष्टस्तत्त्वमस्तीत्येति चेत् । अभ्यासस्य कार्यं तदुत्तरखण्डादेश-
स्य तत्प्रतियन्त्रकोभूतं स्यान्नियन्त्रेत्यभ्यासस्यायणं इतिसूत्रस्यास-
यणग्रहणज्ञापितयत्नेन दोषाभावात् । अभ्यासस्याङ्गत्वाभावादाह ।
अयय इति । अय्य फलमिति । अभ्यासविशेषणस्याङ्गस्येत्यस्य फल-
मित्यर्थः । न चैकाधो द्वे पूर्वोऽन्यासोऽङ्गस्येत्येषां कार्यकालपक्षे एकया-
व्यतयाऽङ्गसंज्ञकैकाध्धातुकर्मके ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वस्य सन्वत्यमिति
प्रकृतसूत्रार्थः स्यात् । तथा चैकाध्धातुसम्यन्त्रज्यासस्यैव सन्वत्यन्ता-
नेकाध्धातुविषय इत्येव फलमस्त्विति याच्यम् । प्रकृतसूत्रभाष्ये इह
कस्मान्न भवति । अजज्ञागरत् । लघुनि चङ्परइत्युच्यते अवहित-
श्चात्र लघु चङ्परमिति भाष्यविरोधात् । एतत्तद्भाष्यविरोधेन यथोद्दे-
शपक्षस्यैवाश्रयणमत्रोचितमिति । यदि कार्यकालपक्षमाश्रित्यैकयाव्यता
विधिशास्त्रेण स्यात्तदाऽनेकालु ह्रस्वत्यादिकमपि न स्यात् । उक्तभा-
ष्येति । अथचकासदित्यत्र सन्वत्त्वाभावाप्रतिपादनपरभाष्यविरोधादि-
त्यर्थः । आपत्तिश्चात्र पक्षे इति । न च चङ्परणिपरन्नाङ्गमिति कथ-
मत्र प्राप्तिरिति याच्यम् । यस्माद्विधिहितस्तदादित्यमुन्दिह इत्यस्या-
स्त्येवेत्याशयात् । सन्वत्त्वायेन सनि यदात्कार्यं गृह्यन्तस्य सर्वम्यातिदेश
इत्यभिप्रायेणाशङ्कते । नन्विति । तस्यात्रेति । तदीपाभ्यामस्येत्यर्थः ।
अङ्गान्यत्यादित्यस्य द्विविधव्याख्यानेनाङ्गकर्मकद्विरुच्चारण इत्यर्थस्य भा-
ष्यसम्मतत्वमिति स्पष्टमेवेति भावः । स्पष्टार्थमिति । ह्रस्वत्यधिधानेना-
भ्यासाययस्यात्यमव्यभिचरितमिति भावः । अभ्यासस्य विशेष्यत्वमतो
विशेषणत्वमित्यदन्ताज्यासस्येत्यर्थं यद्व्यमाणरूपासिद्धिरस्य आह । अ-
ज्यासमस्यन्वकारस्येति । अत एव । अत इत्यस्य विशेष्यत्वादेय । सन्-
परान्यासस्येति । सनि परे तदपेक्षया यः पूर्वोऽन्यासोत्तरखण्डभिन्नव्य-
पहितभिन्नस्तस्येत्यर्थः । अन्यथा पिपक्षतोत्पादाद्युत्तरभागेन व्यवधानात्
स्यात् । सूत्रसार्थक्यन्तधीषिपतीत्यादौ ज्ञाप्यत्येव । तादृशाव्यवधाना-

श्रयणे प्रमाणन्तु ज्ञाजज्ञासेतिसूत्रे काय्यादीनां वेत्येतद्वार्तिकस्यापकाण-
 त । अधीकणदित्यादिप्रयोगदर्शनमेव । तत्पक्षे । कार्यकालपक्षे । इदञ्च ।
 कार्यकालपक्षमाश्रित्योक्तव्याख्यानञ्च । यस्तुत इत्यादीति । आद्यपक्षस्य
 परिष्कारोऽयम् । नोपयुज्यत इति । सन्वद्वाययिपये दीर्घस्य विधाभात् ।
 कृत्वा चिन्ताभ्यायेनेति । यद्यापुगागमः स्यात्तदा द्वयं स्यादित्येवमत्र
 चिन्ता द्रष्टव्या । न स्यादेवेत्यर्थ इति । नियमधीकृत्य प्रागुपपादितम् ।
 कमिप्रभृतीनामिति । एतेषामग्लोपित्वेऽपि णिजिनिमित्तकाग्लोपित्य-
 ज्ञास्तीति भावः । अत एव । सनतेः सनोतेश्च ग्रहणादेव । सनोतेरनु-
 नामिकग्लोपादात्यं विप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकेन जनसनेतिसूत्र एव गन्-
 ग्रहणेन सनतेः सनोतेश्च ग्रहणमिति व्यथस्याप्यते तत्रोभयोर्ग्रहणे सिद्धे ।
 र्थाधिकारानुरोधाद्ये विभाषेत्यत्रोभयोर्ग्रहणमर्थसिद्धुम् । अन्ये जनादय इ-
 ति । उपक्रमभाष्यमिदम् । एतेन । पूर्वोक्तरीत्योभयोर्ग्रहणस्य इयव-
 स्थापनेन । अकारोच्चारणेन । ह्रस्वाकारोच्चारणेन भाष्यदिरोधापक्षे-
 रिति । यदि ह्रस्वाकारविशिष्टस्य येत्यस्य विदक्षा तदा भाष्यदिरोधः
 स्पष्ट एव । ननु क्रमः परस्मैपदेधितिसूत्रे परस्मैपदेधित्युपादानाद्यत्र
 परस्मैपदपरत्यन्तत्रेय स्यादिति लुकि न स्यात्तु तुगतेतिनिषेधादत आ-
 ह । उत्प्रामेत्यत्रेति । तन्निरूपितेति । परस्मैपदनिरूपितेत्यर्थः । रु-
 क्रमोरात्मनेपद । प्रथमार्थं पठीति । छात्रवात्पयु'दासोऽयम् । आत्म-
 नेपदनिमित्तमिदं यत्र स्फुरती तत्रैवेत्यर्थः । यदि तु प्रसज्यप्रतिषेध
 आश्रीयते आत्मनेपदनिमित्त इति भावप्रधाननिर्द्देशः । स्फुरतीरात्म-
 नेपदनिमित्तत्वाभावे सति प्रत्यामहम ताभ्यां परस्याहु'धातुकर्म्यतिव्या-
 र्याने तु पठीनिर्द्देशो न्याय्य एव । गन्धेयं व्याख्याने प्रपञ्चितव्यभि-
 च्यादिप्रागुत इत्यत्रापि स्यादत आह । प्रागुत इति । प्रकृतमृशस्यनि-
 मित्तपदस्य प्रयोजनमाह । स्फुरतीरिति । न पौर्यं प्रकन्तेत्यत्रापि प्र-
 तिषेधः स्यादिति याच्यम् । क्रमेः यत्तं रि चात्मनेपदविषयादितिप्रपणेन

प्रतिषेधात् । प्रचिदंसत इत्यत्र तु प्रतिषेधो भवत्येव । पूर्ववत्सुन इति-
 शास्त्रप्रामाण्येन सूक्ष्मोरोत्मनेपदनिमित्तत्वादेव सञ्ज्ञादात्मनेपदवि-
 धानात् । दुरुपपादमिति । अवपधे समवेतोऽह्ययययी न तु ततः पर
 इति भाष्यः । अन्ये त्यति । अत्राचिद्वीजन्तु सामर्थ्यं कल्पने गौरयं स्तु-
 टमिति । अत एव । अङ्गादित्यस्यासम्भवादेव । युटः । दीङी मुङिति-
 विहितस्य । उपमगंस्यामतायिति सूत्रेऽप्यतावित्युपमगंविशेषणमिति शी-
 त्या व्याख्यातन्तत्र कारणमाह । श्रुतत्वादिति । अत एव अस्योपमगं-
 विशेषणत्वादेव । इणो रूपमितिस्वीकारेण प्रत्यय इत्यस्योपपत्तायपि
 यदाऽप्यतिपरस्यस्मरतेस्तदा प्रत्यय इत्यपि स्यादत आह । प्रत्यय इतीति ।
 कैपट इति । अगन्निधाने मानन्तु रेफसगमतायिति विशेषणमितिभाष्यो-
 क्तपक्षान्तरेणैकवाक्यत्वमिति । तस्मिन्पक्षे प्रत्यासत्तयाऽप्यतिश्रुति य उप-
 सगंस्तदवयवस्य रेफस्यामतिपरस्येत्यर्थं आश्रयणीय इति श्रीतात्पर्यधामने
 पारिताष्यात्प्रत्ययत इत्यर्थ न स्यादित्येव दूषणम् तु प्रत्यय इति सि-
 ष्यतीत्यप्युक्तन्तदेव । किञ्च भवत्सम्मतस्य लकारपठितस्य प्रामाणिकस्य
 तद्विहितरूपस्य दूषणस्य तस्मिन्पक्षे ज्ञाप्यरुतायर्थं कथनम् कर्तव्यमन्या-
 मुक्तमस्तदादृष्टारूपस्यानभिधानमिति । असाधुरेव । गत्यर्थस्य प्राधान्येन
 प्रतिपादकस्यामाधुत्यमत्र बोध्यम् । यदि तु पचाद्यचि लृते तदन्तादा-
 धारे क्तिप् क्रियते तदा साधुरेव । किञ्चसंभेद इति बोध्यम् । अभिमा-
 न इति । लिङ्गिमिहकपोभाषस्यानयकागत्यादेवक्षारिताय्यं प्रदर्शनेन-
 युक्तमिति । पर इति । एवञ्च गिदुरपक्षः प्रागेव पीजाय इति भाष्यः ।
 दीपजनमुप । इदं सूत्रद्वारा प्रवर्तते न तु भाष्यकर्मणोः । तत्र हि प-
 रत्वाद्भाष्यकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेः । चिन् ते पद इतिमूत्राणो इत्यनुवर्तते ।
 अगिहत्यादिति ! यदि तु प्रतिषेधं लक्षणभेदो नास्तीयते तदा गमहन-
 जनेतिमूत्रात् क्तिनीत्यनुवर्त्य विभक्तियिपरिणामेन क्तिनी लुगिति व्या-
 स्यमम् । मृते तद्भाष्येति । योपदेतालक्षणशेषे स्थापनतिरियायत्र पयु-

दस्त इत्ययन्दस्ताजन्तसादित्वात्पोपदेश एवान्यथा भाष्यस्य नूनत्वस्य-
 सिरिति सोपदेशत्ववादिनो भाष्यविरोध इति भावः । समठ्येति । अत्र
 यस्य हल इति मृदाब्दस्य लोपो न तत्र यस्येति मृद्घातस्य ग्रहणात् ।
 मूले खानमिति । अत्र खानं स्यादभिपद्य इत्यमरोक्तः खानशब्दार्थः ।
 अतो लान्तस्य । अत्रान्तशब्दः परसमीपवाची । लान्तस्येत्यत्र न बहु-
 धीहिः । छेत्त्यस्य सापेक्षत्वात् । किन्तु भिन्नम्पदमित्युक्तमूले । अत
 इति त्यागवृत्ते । तदन्तस्याङ्गसंज्ञेति ध्यास्यानादङ्गङ्गीदित्यत्र न वृद्धिः ।
 यद्यपि व्ययहिते पदार्थेपि समीपव्ययहारो लोके दृश्यते । तथापि प्रक-
 तेऽव्ययहितसमीपवाचक एवान्तशब्दो भाष्यप्रामाण्यात् । सिधीत्यस्य
 लुविशेषणत्वमङ्गीकृत्य तस्याङ्गविशेषणत्वेन सिष्परलान्तस्याङ्गस्यातो
 वृद्धिरित्यर्थेन सामञ्जस्ये प्रकृतसूत्रस्थमन्तग्रहणमस्ति याचकं प्रत्ययस्या-
 ङ्गविशेषणत्वमेवेति ज्ञापयति । किञ्चान्तपदोपादानाद्वर्णग्रहणेपि न जा-
 तिग्रहणम् । नन्विदं सूत्रमतो हलादेरितिसूत्रानन्तरम्याठ्यम् । अत इ-
 ति ततोऽनुयत्नीयमप्रकृतसूत्रस्थमत इति तु न पाठ्यमत इति प्रकृत-
 सूत्रे पञ्चम्यन्तविभक्तित्वत्ययकल्पनेन भविष्यत्पतोऽङ्गङ्गीदित्यादी न
 दोषः । अनुयादेपि तस्मादितिपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्भविष्यतीति चेन्न ।
 कण्ठतात्वादिट्यापारस्याधिकस्य प्रकृतसूत्रेऽत इत्यस्योपादाने आधिक्ये-
 प्यतो हलादेरितिसूत्रस्थातइतिपदे एव स्वरितत्वं हलादेरित्यत्र तु ने-
 तिकल्पनया विभक्तित्वत्ययकल्पनया तस्मादितिपरिभाषोपस्थितिक-
 ल्पनया च मनोदयापारगौरवस्य स्पष्टत्वात् । इदमेवाह्यग्रहणं मनोदया-
 पारगौरवमपि दोषावहमित्यर्थे ज्ञापकमिति दिक् । अतः किम् । अ-
 रोरीत् । न च नेटीति प्रतिषेधः । तस्यागन्तरस्येति न्यायेन हलन्तल-
 क्षणवृद्धिमाश्रयाचकत्वात् । मूले तुफलभजेत्येत्यमिति । न च दिव जी-
 दितिसूत्र इयामत्ययविधायपि निरनुयत्नकपरिभाषाप्रवृत्तया फलनिष्प-
 तावितिधातोरेव ग्रहणं युक्तमिति याच्यम् । प्रकृतसूत्रम्यचकारेण भिन्न-

लेत्यस्यापि ग्रहणात् । प्रचुरप्रयोगादिति । क्व चित्तु स्पष्टप्रतिपक्षये
 गम्यमानस्यापि नेत्रपदस्य प्रयोगोपि । सम्मीलने नयनयोर्न हि कि-
 ष्विदस्तीत्यत्र यथा । अश्लीयमिति । अत एव धोरितकमितिस्वार्थकत्वा-
 न्तमश्वगती प्रयुज्यते । सन्लिटोर्जेः । सन्लिङ्निमित्त इत्यस्योपपत्तिरत्र
 परम्परया द्वित्वस्य तन्निमित्तकतया तदुत्तरमभ्याससंज्ञाप्रवृत्त्या संज्ञाया-
 स्तन्निमित्तकत्वेन संज्ञिनि तदुत्तरोपेण च कार्या तदपेक्षया लाघवादा-
 इ । सन्लिट्पर इति । न च जिगीषतीत्यत्र कुत्यन्त स्यात् । अत्र हि
 द्वितीयाजयधिकरण जिस्त्वस्य द्वित्वेन सप्तः कार्यित्वादिति याच्यम् ।
 सन्ग्रहणसामर्थ्येन न हि कार्यीतिन्यायस्येहाप्रवृत्तेः । सप्तयोपदेशका-
 लस्य । अकारादेशकालस्य सप्तत्ययोपदेशकालस्य च । एकत्वादिति ।
 अत्रैकत्वं क्षणत्रयसमुदायात्मकस्य कालस्य विवक्षितम् । एतावताप्याहु-
 धातुकस्योपत्ययस्याधिकरणेऽकारान्तबुद्धिसप्तसम्भयो धोध्यः । त-
 स्य स्थानियद्वाद्यादिति । अल्लोपस्य स्थानियद्वाद्यादित्यर्थः । एतेन । प्र-
 कृते लघूपधलक्षणगुणस्याप्रवृत्तेरिष्टत्वेन । नन्मूकारस्याहुर्धातुकत्वे तदा-
 देशस्य यणीप्याहुर्धातुकत्वादिङ्गागमः स्यादत आह । धिन्वन्तीत्यादा-
 विति । एकदेशिनेतीति । स्थानियद्वायस्यैवाप्राप्त्या तत्परिहारविन्ता-
 या धेयर्ष्यमिति तस्यैकदेशित्वमन्वष्टव्यम् । साजात्यादिति । अत्र सा-
 जात्यं यणत्वेन ग्राह्यम् । तदन्तो यः प्रत्यय इति । धिन्वित्यत्र तदन्तत्वं
 व्यपदेशियद्वावेन योष्यम् । आम्नुहीत्यत्र लोपाभावायासंयोगपूर्वत्यमु-
 कारयिशेषणमिति न्यायमेव । धक्तुमुचितमिति । सामानाधिकरण्ये
 लाघवमीषित्ययीजम् । अमयीदित्यादि । अत्रातो ह्लादेरिति विकल्पः ।
 लक्ष्यानुरोधादिति । तस्याजागरीदित्येवं दृश्यते तदनुरोधादित्यर्थः । न
 विरोध इति । अन्यथा सिध्यन्तरङ्गस्यास्तीत्यस्य णिश्चिप्रहणेन सापकेन
 सिद्धौ अविमर्शोर्नित्यस्याभावेन विकल्पस्य दुर्यारतया विरोधः स्पष्ट ए-
 य । अय रक्षणेत्यादि । कान्तिरथ शोभा इच्छा या । दीप्तिरजः । तृ-

मिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामिधर्मः स्वामित्वरूपः । आप द्य-
 क्तायां याचि । शुकादिविषये सम्यग्भापते इत्यादिप्रयोगस्त्यारोपादत्त-
 य मृदङ्गज्ञाद्वत्तूण्याः पृथङ् नदन्ति संरुदीतिप्रयोगस्याप्युपपत्तिः । भा-
 स्य दीप्ती । अकारोच्चारणमन्त्रात्मनेपदमात्रफलकम् । न तु नागलोपीत्य-
 स्य प्रवृत्तरथम् । ज्ञाजभासेत्येनेनोपधाह्रस्वत्वस्य द्विवल्पात् । अनुदन्त्या-
 न्तराकरणमृकारान्तप्रकरणानुरोधात् । मूले के चित्त्विति । अत्रारुचिमी-
 जन्तु देवाभिरान् प्रबल्लोतिश्रीतप्रयोगविरोधः । प्रबल्लोत्यस्यामृतं भा-
 पित्वेति व्याख्यातारः । उक्तश्रुतिव्याख्यानुरोधादेवाह । परिभाषणम-
 नृतभाषणमिति । एतेन परिभाषणमनृतभाषणमिति व्याख्याने यः सनि-
 न्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणमितिकोशविरोध इति कस्य चिदुक्ति-
 निरस्ता । आद्यः । वेहधातुः । अत एव । अस्य दन्त्योष्ठरादित्वादेय ।
 अन्त्य इत्यस्य मूलस्यस्य दाहधातुरित्यर्थः । अत एव दाहयः परिपोष-
 मा इत्यस्योपपत्तिः । न चास्य धातोरात्मनेपदित्वाह्रस्वाह रक्तम्पुरुषा-
 स्ततो जाता इतिप्रयोगस्यानुपपत्तिरिति याच्यम् । आपंत्यात् । ऊह वि-
 तर्कं । वितर्कानेकधर्मप्रकारकं सामम् । अस्य धातोरात्मनेपदित्वेना-
 गुक्तमप्युहति पण्डितो जन इति प्रयोगः प्रामादिकः । न स्यादिति ।
 न विद्यते इदमस्मादित्यर्थं सर्वत्रेहभावस्य एव प्रवृत्तिः स्यादिति भा-
 यः । अनिट्त्वे त्यिति । नञेदृशस्य समासह्रस्वा सामानाधिकर-
 यणेन सम्यग्व्यस्यीकार इत्यर्थः । नित्यमेव स्यादिति । क्मादेश एव
 नित्यं स्यादित्यर्थः । भोदित इतीहिति । उपजीव्यविरोधात्सोऽग्र न
 भयतीत्यर्थः । किञ्चमामर्ष्यादिति । अत्र फकारो गुणाभाषार्थ एव य-
 दि पूर्वद्वगुणः स्यात्तदा फकारो व्यर्थ एव स्यात् । चानुरधिके । युञ्ज-
 णितितदस्मिन्नित्यादिना पठितमूत्रघनपुण्यार्थं षतुषांभ्यापठितमूत्रवि-
 हिते म इत्यर्थः । उत्तरमूत्रस्येति । सुग्यादुपेतिमूत्रस्येत्यर्थः । अत एव ।
 आत्मनेपदपह्णापह्नार्थादेव । स्वरितप्राक्त्वेन स्थापयादाह । उत्तर-

सूत्र इति । ननु क्सस्य लोपविधानं व्यर्थमजादावेवास्य प्रवृत्तया एत-
दभावेऽपि सवर्णदीर्घेण सिद्धेरत आह । लोपाभाव इति । शब्देनेति ।
शब्दकरणकेऽर्थ एवोद्घोषशब्दस्य प्रसिद्धेरिति भावः । णित्तु चुम्यने ।
प्रणिशतीति । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । वा निंसनिहोति तु कृती-
त्यनुवर्तनात्कृत्येव । तदर्थः । असूचणशब्दार्थः । यदि तादृशः पाठः
स्यात्तादाभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतयाऽयज्ञापयायवाचकत्वानुपपत्ते-
रिति भावः । इच्छतीत्यात्योरेवेति । परिशेषादेतयोरेव ग्रहणमिति
भावः । अत एव । विशेषणविशेष्ययोर्नञयोः सम्भ्रान्तस्य एव तस्याः प-
रिज्ञापयाः प्रवृत्तरेव । ननु यलादेरित्यत्र यलपदार्थस्योपसर्जनत्वात्क-
थन्तस्य तीतिविशेषणमत आह । सूत्रत्वादिति । भाष्ये स्पष्टमिति । न
च विदंशे यल्लुकि प्राप्तविज्ञापकत्वं सम्भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्य
यल्लुक्प्रवृत्तरिति बोध्यम् । यल्लु अदने स्वातन्त्र्येण पठितस्यास्य
धात्यन्तरयन्त्र सार्वत्रिकत्वमित्यत्र लिट्यन्यतरस्यमित्यस्य ज्ञापकता भू-
लकृतोक्ता भ्यादौ पाठस्य शपि परस्मैपदे प्रयोगे ज्ञापकता चोक्ता
तामुपपादयितुं शङ्कते । न चेति । एतेन । अत्र पाठस्य शपि परस्मैपदे
प्रयोगे ज्ञापकत्वेन । पाठस्य । तथा पाठस्य । यल्लादेशेन । लुङि यल्ला-
देशेन । अघात्सीदितिप्रयोगेति । अदेः स्थाने यो विहितस्तस्य यद्यप्य-
चसदिति सिध्यति तथापि स्वतन्त्रस्यस्याघात्सीदिति सप्तद्वारणार्थम-
स्य लुङित्वमित्यर्थः । नन्वाशिष्यप्रयोग इति न्यूनमाशिषि यत्र लोट् तत्र श-
पि परस्मैपदे प्रयोगज्ञापकेनैव प्रयोगसम्भवादिति चेत् । आशिपीत्यस्य-
शिपि लिङीत्यर्थात् इदम् । आशिपीति कथनम् । प्रयोगाभावासेरिति । ज्ञा-
पकमिति शेषः । लिट्यन्यतरस्यमित्यनेनादेशविधानात्सार्वत्रिकत्वे प्र-
योगाभावज्ञापकत्वकल्पनापेक्षया लिट् उपस्थितत्वात्तत्रैवाप्रयोगज्ञाप-
कताऽदित्यत्याशयेनाह । परे त्विति । लिटि परतः प्रयोगस्त्यादेशाद्यैव
तु स्वतन्त्रसेरिति ज्ञाप्यसिद्धेरुपपत्तिमाह । जघस्येतीति । मूलोक्तम्--

कारङ्गं खण्डयति । अथस्थेत्यादिना । अति एव । स्वतन्त्रसरासं लिख्य-
 प्रयोगादेव । प्रत्यास्यातं भाष्य इति । यद्येसार्वत्रिकत्वमात्रं ज्ञाप्यते
 तदाऽअनिट्कारिकापाठेन बलाद्वार्द्धधातुके प्रयोगिरूपज्ञापकेन तस्मै नि-
 त्यानिट्त्वमस्य सम्भाव्यते तथा च अथस्थेत्यस्य स्यात्तद्वारणाय चंसेः प्र-
 तिषेध इत्याद्यर्थकमिति प्रत्यास्यानासङ्गतिः स्यादिति भावः । अच्-
 प्रत्यये चस्लादेशेति । तथोक्तम्भाष्ये । चस्लादेशेऽच्युपसङ्ख्यानम् । प्रा-
 तीति प्रचस इति । पुषादिद्युता । अत्र पुषादयो न भ्यादिपठिता गृह्य-
 न्ते । द्युतादीनाम्पुषादिपाठोत्तरम्याठेन पुषादिपाठेनैव सामञ्जसेन द्यु-
 तादीनाम्पृथक्पाठसामर्थ्यात् । नापि चुरादिपठिताः । णिषा व्य-
 धानात् । नापि क्रयाद्यन्तर्गताः । तेषु पुषादिषु लृकारपाठेनैव सामञ्ज-
 सेनऽत्र सूत्रे पुषादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । तेषु च ग्रहधाती पठितव्यो लृ-
 कारः स्वरितः पाठवस्तेनोभयपदं सिद्धमिति परिशेषादुक्तम्भूले श्यन्वि-
 करणेति । न च श्यन्विकरणपुषादिष्वत्र पठितेषु द्युतादिषु चानुबन्धो
 लृकारेण निमातव्यस्तेनैवाहः मिद्वी सूत्रे पुषादिद्युतादिग्रहणवैयर्थ्यमि-
 ति धाव्यम् । जिमिदाजिह्विदाधात्ववयवाकारभरादितश्चेतिनूत्रप्रवृत्त-
 रचनायशकतया स्त्रादीनामुदितत्वसरापि क्तायानिह्विकल्पाधनायश-
 कतया च निमानासम्भवात् । न च जिकारसरादी पाठवदनयोर्मध्ये पाठोऽ-
 स्त्विति यक्तुं शक्यम् । विपरीतगीरवापत्तेः । एवं सन्नद्धधातोरुदितत्वमपि न
 स्यादिति बोध्यम् । पूर्वपक्षेति । तत्र हि वृद्धिग्रहणाभावेऽपि सिध्यन्तरङ्गस्य
 प्रवृत्तरा वृद्धिग्रहणस्य न प्रयोजनमिति पूर्वपक्षेत्वं च । द्युतिस्थाप्योः
 सम्प्रसारणम् । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोभ्यासस्येत्यनुयत्तं ते । अ-
 ङ्गाभ्यासयोरिति । अङ्गसंज्ञाभ्याससंज्ञयोरित्यर्थः । तत्फलमाह । द्युतो-
 तकीयिपीति । अत्र द्युतेरङ्गसंज्ञायां श्वलूप्रत्ययो निमित्तम्परम्परयाऽ-
 भ्याससंज्ञायान्तु अनूप्रत्यय इत्येकनिमित्तकत्वाभावात् स्पष्ट एव । ननु
 जिज्जन्ते द्वयोः संज्ञयोरिकनिमित्तकत्वाभावाद्दोषोऽपि न । यदिद्युतदि-

ति । इकारान्तश्चेति । इयञ्चो द्युतिप्रकृतिकेकारान्तलाक्षणिक इति भा-
षः । वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन सूचितामरुधिं सूचयन्नाह । अत्रेति । अत्र ।
उक्तद्वन्द्वगणं द्वन्द्वे । भाष्यानुसारिणः । वृत्त्यनुसारिणः । नाम-
धातुरिति । यजन्तात्स्वापशब्दास्तत्करोति तदाचष्ट इति णिजन्तो नेत्यर्थः
किन्तु णिजन्तः । अत एव भाष्ये स्वापिग्रहणं व्यवहितार्थमिति प्रयोजन-
मुक्त्वा सुत्रापिपत्तीतिसम्प्रसारणचटितं रूपमुदाहृत्य शङ्कितमिहापि प्रा-
प्नोति स्वापकमिच्छति स्थापकीयति स्वापकीयतेः सन् । सिद्धापकीयि-
यतीति । सिद्धस्तु णिग्रहणात् । णिग्रहणं कर्तव्यम् । व्यवहितार्थमित्यनेन
व्यवहितेऽपि प्रवृत्तिर्दृशिता सति यथा स्वप्धातोर्णिजन्तसराभ्यासस्य भ-
वति एवमधिकव्यवधानेऽपि प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः । णिग्रहणमित्यनेन स्व-
प्धातुप्रकृतिकणिजन्तस्य यथा ग्रहणं भवति तथा व्याख्येयमित्यु-
क्तम् । एतेन भाष्यप्रघटकेन स्वप्धातुविषये एव व्यवस्थोक्ता न तु इ-
कारमहोपेण द्युतधातुप्रकृतिकणिजन्तस्य ग्रहणमित्युक्तन्तेन तादृशक-
ल्पमायाम्मानाभाव इति लभ्यते । इदं सूत्रं लिट्यभ्यासस्योभयेयामिति
सूत्रानन्तरम्यावयम् पठेऽध्याये । अस्मिन्सूत्रे सम्प्रसारणग्रहणान्न कार्य-
मित्यभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । लाभानापत्तेरिति । अनुवर्तमानम-
भ्यासपदञ्चाभ्यासनिमित्तप्रत्ययान्तयोरित्यर्थसम्पादकत्वेन चरितार्थमिति
भावः । अभ्यासस्येत्यनुवृत्तरर्थमिति । प्रत्ययविशेषासम्यहुस्याभ्यासस्येत्यस्या-
नुवृत्तरर्थमित्यर्थः । तत्र । समये । अङ्गाधिकारे पाठाकरणमात्रे एव चे-
च्छङ्का तत्राह । अशोकयनिकेति । ननु सम्प्रसारणग्रहणाकरणप्रयुक्तला-
प्यार्थान्तर्नीय पाठः कार्य इति वदाम इति चेत् । व्ययोऽलिटीत्यर्थान्त-
त्सत्वात् । एवञ्चाङ्गाभ्यासयोरेकनिमित्तकत्यमनायासेन सिध्यति । ज्ञाने ।
अभ्यासत्वेन ज्ञाने । यद्यपि ज्ञाने विषयविधयाऽभ्यासो निदानन्तश्च प्र-
त्ययो जनयतीति परम्परया प्रत्ययस्य प्रयोजकताऽस्त्येव । तथापि ज्ञा-
नमप्रत्यन्यथा सिद्धतया न कारणत्वमिति भावः । अत एव । अङ्गस्येत्य-

स्य यत्र सम्यग्भस्त्रत्रै घोक्तप्रत्यासन्निलाभो नान्यत्रेति स्वीकारादेव । भव-
 त्येवेति । अत्रापि प्रत्यासन्नमाश्रयणे यत्त्वन्न स्यादिति भावः । पष्ठमर्थ
 इति । तेन लुङ्ः स्थाने परस्मैपदमित्यर्थः सम्पद्यते । निदेगुणः । प्रकृत-
 सूत्रे प्रियुक्तम्वित्तमोऽनुवर्त्तमानं शितीति पदङ्कर्मधारयप्रकृतिकसप्तम्य-
 मन्तेनाङ्गाधिकारेण प्रत्यासन्नोपाद्येत्संज्ञकशकारादायिति लब्धम् । लुभ
 सञ्चलने । सञ्चलनम्प्रकृतिविपर्यासो नन्यमन्त्र । पिप्वादेः क्षोभः । अत्र
 पूयावस्थाविपर्यासः प्रतीयते । दध्नः क्षोभे नयनीतम्भवतीत्यत्र नन्यमन्त्रम् ।
 न वृद्धमद्यतुर्भ्यः । स्पन्दतेरुदिच्चाट्टिकल्पेऽन्येन्यो नित्यमिति प्राप्तं नि-
 र्दिष्टोऽयम् । गमेरिङित्यतोऽनुवर्त्तमानम्परस्मैपदपदनाह्वानयोरभावं लक्ष-
 यति । तच्च सैऽसिधीत्यतोऽनुवर्त्तमानस्य स इत्यस्य वृद्धम इतिपञ्चमीव-
 लादत्र पष्ठमा विपरिणतस्य विशेषणमत एव धर्तिषीष्टेत्यत्र साद्याहुंश्वा-
 तुफस्य पीष्टशब्दस्य तद्वानयोर्योऽभावस्तत्परत्वाभावेपि नेट्प्रतिषेधः ।
 साद्याहुंश्वातुफपटिते प्रयोगे तद्वानयोरभावसञ्च एव निषेधस्य प्रवृत्ते-
 रङ्गीकारात् । न चैवमपि विवर्त्तिषत इत्यत्र लहुत्पत्तेः प्राक् तयोरभावस-
 न्धान्निषेधः स्यादिति वाच्यम् । परस्मैपदशब्दस्य तद्वाननिक्रियाभा-
 वलक्षकत्वात् । पूर्ययत्सन इत्यनेन यत्सनः प्रकृतिभूतो यो भातस्तन्नि-
 ष्टस्यात्मनेपदनिमित्तास्यातिदेशात् । यत्तुःदिज्योऽव्यवहितस्य साद्याहुंश्वा-
 तुंफस्यानेनेट्प्रतिषेधः । अत एव विवर्त्तनीयिषतीत्यत्रेड्सिद्धिः । नि-
 मितात्यञ्च फलोपहितत्वरूपमत एव विवृत्तितेत्यत्र तृजन्ते, निषेधस्य
 सिद्धिः । विवर्त्तिषत इत्यत्रेडो विवर्त्तिषतेत्यत्र निषेधस्य चेष्ट्यादेव भा-
 ष्ये मृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्यस्येड् भवतीति वक्तव्यमिन्दुक्तम् ।
 न चैवं विवृत्तिग्रीयत इत्यत्र क्यङन्तेपीट् प्रमङ्ग स्यादिति वाच्यम् ।
 आत्मनेपदेनैव समानपदस्यस्येड् भवतीति तदपवादत्र तु क्यङ्त्पत्तेः प्रा-
 ष् यः मृतेनापि मसामपदस्यत्यम् । ऋदिप्रत्ययस्येडोऽनारङ्गत्वमुपपा-
 दयति । सकारादीत्यादिना । अस्तिमान इत्यभिधाने घीजन्तु शब्दधा-

एते शब्दस्य प्राधान्यात्सप्तम्याद्यन्तशब्दोपात्तमेव निमित्तङ्गृह्यत इत्या-
द्यन्यत्र निरूपितम् । चतुर्थेऽङ्गणभावे रुपेरपि सङ्ग्रहापत्तिरिति श-
ङ्कां धारयति । रुपिष्यावृत्तिस्त्विति । अत एव । वृतादिसमाप्तेरपीदृत्वा-
देव । ननु यदि प्रतिषेधस्य पूर्वोक्तरीत्या बहिरङ्गत्वमिद्विधायकज्ञास्व-
दृष्ट्या तदा प्रतिषेधवैयर्थ्यमत्र आह । न वृद्धम् इतीति । ननु तासि चे-
तिसूत्रस्यापि स्वरतीतिसूत्रदृष्ट्या बहिरङ्गत्वमपूर्वोक्तरीत्या स्यादिति त-
त्राप्युदितक्षणाधिकरूपापत्तिरत्र आह । रुपेस्त्विति । मूलोक्तरीत्या च-
तुर्थेऽङ्गणसार्थकमुपपाद्य स्वसिद्धान्तमाह । यस्तुत इति । अत एव । उक्त-
रीत्या चतुर्थेऽङ्गणवैयर्थ्यादेव । पूर्वोक्तम्यहिरङ्गत्वमभ्युपेत्य ध्यास्यानम् । य-
स्तुतो बहिरङ्गत्वमेव नेत्याह । किञ्चेति । बहिर्भूतनिमित्तकइत्येति । अ-
न्तरङ्गशास्त्रनिमित्तव्यहर्भूतनिमित्तकस्येत्यर्थः । परत्वेन । स्वरतीतिसूत्रा-
पेक्षया न वृद्धम् इतिसूत्रस्य परत्वेन । अपिना पूर्वोक्तस्य निषेधाद्येति
न्यायस्य समुच्चयः । स्पष्टञ्चेदमिति । वर्णरुदेशानां वर्णप्रहणेनाप्रहणेप्य-
न्तर्भूतानन्तर्भूतसाधारणजातिनिर्द्देशेनेष्टसिद्धिरिति भावः । सरुदुच्चरित
इति न्यायायिरोधः सम्पूर्णसूत्रावृत्तिं विना न सम्भवतीत्याशयेनाह ।
सूत्रमितीति । नन्वयं वृद्धकारोपधः पाठ्यः । लादेशविधायकञ्च सूत्रम्
पाठ्यम् । एतावतीत्य ऋष इत्यादिरुपं चेत्यस्यति । कल्पत इत्यादि तु गु-
णे लपरत्ये च कृते भविष्यति । न चैवं सति कृपणः कृपा इति न स्या-
दिति वाच्यम् । सूत्रारम्भपक्षेऽत्र लत्वाभ्यासस्य बाहुल्येन सिद्धित्वं तथा
पाठे लृकारस्य स्थाने बाहुल्यकाटृकारादेशेनेष्टसिद्धेरिति चेन्न । अधीकृ-
पदित्यस्यासिद्ध्युपपत्तेः । धातोर्ऋदुपपत्त्ये तु लत्वस्यासिद्धत्वाद् गुणे प्रा-
प्ते उक्तदित्यनेन ऋकारादेशे ततो लत्रे कृते सिध्यति सम्प्रति तु लृ-
कारस्योर्ऋदित्यनेन ऋकारादेशे गुणवाचके कृतेऽधीरुपदित्येव स्यात्
ऋकारेण सायस्याल्लृकारोपनितायान्तरत्वात्प्राप्त्यल्लृकारो भविष्यतीति त-
यक्तुमशक्यम् । उक्तदित्यनेनेतरारामपयादभूतस्य इत्यस्य ऋकारस्य

विधानेनाधीकृतदित्यत्र दीर्घस्यापि ऋकारस्य स्थाने जायमानस्यापूर्वत्वे-
न भाव्यमानेन सवर्णानाङ्गग्रहणत्वेति निषेधस्यावतारात् । अनेन निषे-
धेन दीर्घं ऋकारो यथाऽधीकृतदित्यत्र न भवति तथाऽधीकृतपदित्यत्र लृ-
कारोऽपि न भविष्यति । किञ्च लृकारोपधपाठे लृत्वविधायकसूत्रस्याकर-
णे चलीकृत्यत इत्यपि न सिद्ध्यति । ऋकारेण लृकारग्रहणाद् रीगृदुपध-
स्य चेत्यनेन रीगागमे रीशब्दस्यैव ग्रहणापत्तेरिति । तासि च कृपः ।
अत्राप्यनुयत्तज्ञानं गमेरिद्धितिसूत्रात्परस्मैपदपदन्तङानयो रभाषलक्षणि-
कम् । तेन कृप्धातोः सन्नन्ताङ्गि चिक्लिपयिता चिक्लृप्सितेति सिध्य-
ति । वृत्तेः । सम्पूर्तिर्बोधकादृत्तधातोः । तत्र घटादिषु । शबेव । चिक्-
रणान्तराग्राप्तेः परिशेषाच्छबेव । निश्चिन्न स्यादिति । यदि चीरादिकस्या-
यमनुवादस्तदाऽनुकरणस्यानुवाद्यबोधकतया चीरादिकस्योपस्थितौ तत्र
घटादयो नित इति प्राप्तमपि निश्चिन्नान्ये नित इत्यनेन निषिध्येतेत्यर्थः ।
मन्यनुवादसामर्थ्यान्न बाध इत्यत आह । अनुवादसामर्थ्येनेति । यस्या-
निकेति । यकारस्य प्राप्ता या हलादिः शेष इत्यनेन बोधिता निवृत्तिस्त-
स्या इत्यर्थः । विकारो भावस्वरूप एव न किन्त्वभावरूपोपीत्याह । ना-
प्युपन्यासादिति । न गजेरोत्पन्नपवादस्याहुलादिः शेषस्यापत्तेरिति नित्य-
नयकाशत्यादित्यनेनोपन्यासादित्यर्थः । श्रापनेनेति । उक्तयेषां सम्प्रसा-
रणमेव यदन्त्यप्राप्नोति तन्नेत्यर्थं कल्पनयेत्यादिः । वैयाख्यापत्तेरिति ।
व्यापिपये चारिताध्यविरहेण तस्य वैयाख्यापत्तिरिति भावः । न च लिट्प-
्र्यासस्योक्तयेषामिति सूत्रानन्तरं व्ययः । द्युतिस्थाप्योरिति पठनीयम् ।
लिट्तीति सम्प्रसारणमिति च न कार्यमिति वाच्यम् । द्युतिस्थाप्योरिति
सूत्रे दत्तोत्तरस्यात् । असङ्गातविरोधेन । यदनुपधात्वेऽपि दीर्घविकल्प-
स्योत्क्रियते तदा निश्चयस्य वैयाख्यापत्तेरङ्गोद्भवेन विरोधो न सङ्गापत्त इति
भावः । उपलक्षणमिति । तेऽदस्तास्ती इति सिध्यतीति शेषः । हेइ ये-
ऽने । अस्तस्योऽनुयत्तञ्चकारोऽप्य न स्वयमपूर्वं एव । घटादिगजेऽनुवादा-

नामपि पाठे भाष्यसम्मतिसाह । अत्र गण इत्यादिना । अत एव । अनु-
यादादेव । अपूर्वत्वे द्वयोरेवोपन्यासानुपत्तिरिति भावः । तस्यापि । अ-
पेक्षितोपनियमस्यापि । एतदर्थमिति । अहीहीतिरूपसिद्धिरर्थमित्यर्थः । ह्र-
स्वविफल्ये तु अहिहि । अहेहीति स्यादिति भावः । भाष्यसम्मतरीत्या-
ह । परे स्थिति । अत्र । घटादिषु । ध्वनितमितीति । अत्र ह्युक्तालो ह्रस्वसंज्ञक
इतिवाक्ये ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तौ दीर्घस्तुतयोः पूर्वसंज्ञाप्रसङ्ग इतिशङ्काया-
ङ्गात्प्रहणकरणरूपसमाधानोत्तरमप वा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्यादीर्घस्तुत-
योः पूर्वसंज्ञा न भविष्यतीति समाहितम् । ह्रस्वसंज्ञावचनमित्यस्य ह्रस्व-
संज्ञया वचनमित्यर्थत्वेन ह्रस्वविवेकसामर्थ्यादिति च फलितम् । यदि
ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेन दीर्घस्तुतयोरपि ह्रस्वसंज्ञा स्यात्तदा ह्रस्वो नपुंसक इ-
त्यादिना दीर्घस्यान्तरतस्यादीर्घं एव भविष्यतीति ह्रस्वसंज्ञाविधानस्य
वैयर्थ्यमेव भविष्यतीति भावः । तत इदन्तर्हि प्रयोजनम् । एव इग्र-
स्वादेश इति । यदि ह्रस्वसंज्ञाविधानं न स्यात्तदा एव इग्रस्यादेश इति
वक्तुमशक्यमिति त्रिह्रस्वप्रदेशेषु इव इगिति यक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो न-
पुंसके प्रातिपदिकस्य । णी चङ्पु पधाया ह्रस्वः । ह्रस्वः । इत्येषु त्रिषु
यावत्प्राप्तेन एषो ह्रस्व इधूप एव यथा स्यादित्येवमर्थतत्तत्सूत्रानन्तरमेव
इगिति यक्तव्यमिति भावः । एवहीरयोद्गाधनममये त्रिह्रस्वप्रदेश इत्ये-
वोक्तम् । यदि घटादिषु हेडधातोः पाठः प्रामाणिकः स्यात्तदा हिड-
यतीतिरूपमिद्वयार्थमिदं ह्रस्व इत्यत्रापि एव इगिति यक्तव्यमिति त्रिग्रह-
णमसङ्गतं स्यादित्येतेन भाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । हेडधातोर्घटादिपाठ-
स्याभावेऽप्यशङ्कीत्यत्र ह्रस्वसिद्धिरर्थं दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वप्रदर्शने कृते न
पदान्तमूत्रभाष्यग्रन्थे न्यूनत्वशङ्का भवति साम्प्रतिहरति । द्वियंघनादी-
नीत्यादिना । मूलकारोक्तिर्ह्रस्ववद्वयति । किञ्चेति । अनु धातूनामनेका-
पेक्षेनापेक्षितोपनियम इतिकथनं युक्तमेवात आह । किञ्चेति । तत्र । वेष्टनाति-
रिक्ते । चेष्टेन इत्यस्य पाठस्य पाणिनीयध्वनिद्वयेऽपेक्षितोपनियम इत्युपपद्यते

तत्रैव न मानमित्याह । किञ्च मध्येति । सर्वत्रार्थनिर्देशस्याप
 त्ये येषु कथितेष्वर्थेषु घटादीनामित्त्वम्भवति तदधिकेष्वपि प्राप्तो
 तृनामनेकार्थत्वस्योकारादत आह । अतिप्रसङ्ग इति । उवरादि
 य पाठे कर्त्तव्य इत्युक्तान्तदप्यसङ्गतज्ञौरवाभावादित्याह । किञ्च
 न्य इति । आहुः । श्राव्यसिद्धार्थानुसारिण इति शेषः । नास्त्य
 र्थानाम्भेदमाह मूलम् । तत्रार्थं विवेक इत्यादिना । वाक्यार्था
 हस्यादिचेष्टया वाक्यार्थसूचनम् । यथा एहमेतत्तत्त्वमिदमेत्यादिना
 काशे स्पष्टमभिहितम् । पदार्थाभिप्रायस्तु लोके प्रसिद्ध एव । व्य
 दिति। लक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । लक्ष्यविवक्षादादाह। पूर्वे
 नन्ये यन्मातृपु दीर्घ एव पठनीयो निपातनापेक्षया लाघवाद्दत आह
 पाठ इति । अत्र । घटादिषु पाठवैयर्थ्यं निति। कथं धातो रित्यादिः
 ऽपीति । चिणमुलोरिति सूत्रविहितदीर्घस्य वैकल्पिकतया तदभावेऽ
 बाधस्य । ह्रस्वत्व बाधस्य । तच्चास्त्रस्य । चिणमुलोरिति शास्त्रस्य ।
 यदुभयभावे । तत्करणम् । उदिस्वकरणम् । ननु श्रौयादिकव्यावृत्त
 दित्यमस्तु एवञ्चापूर्वस्यासिद्धिरत आह । विशिष्येति । असि
 मित्वमिति नियमसम्ये उदिस्वाभावे भ्यादिघर्षान्तरे पठितस्या
 मित्त्वार्थानुवाद इति यत्तुं शक्यन्तत्तु न तादृशनियमाभावादि
 त्र घनपाठसामर्थ्यादस्य श्रौयादिकानुवादस्यासम्भवे तानादिका
 त्वं वाच्यमेव श्रौदित्यं व्यर्थमेवेति ज्ञायः । अत एव । क्रियासाम
 त्यादेय । तत्र । पूर्वम् । उपव्यावृत्तमेव इति । अर्थविशेषं
 नस्यातानादिकत्वमूषकत्वात् । अन्यथा । पूर्वपाठस्याताना
 मूषकत्वञ्च किन्तु घनतीतिरूपसिद्धिकलकत्वमिति स्थीकारे ।
 ति । तानादिकमित्यत्रोपनश्रौदित्करणमावर्ष्यादिति यत्तु लये
 । तद्वैयर्थ्यं निति । पूर्वपाठवैयर्थ्यं नित्यर्थः । अत्र तु । भ्यादौ पूर्व
 मिति । घटादिपठितस्य । ननु यदि तानादिकमित्येवानुवादोपनश्रौ
 दित्करणमावर्ष्यादिति यत्तु लये । तद्वैयर्थ्यं निति । पूर्वपाठवैयर्थ्यं निति । अत्र तु । भ्यादौ पूर्व

दृ विंदारणे इतिष्वादेरयमनुवाद इत्युक्तमूले तत्र न्यूनतापूरणाया
 दिवादेरित्यपीति । भाष्यसम्मतत्वादिति । तत्र ह्यनेनभ्योऽपि दृश्यत
 ति सूत्रे दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्तिप् चेति यक्तव्यम् । ददृत् । दृणातेर्दीर्घात्
 इत्युक्तम् । ययनस्य दरयतीति निष्त्वे सत्युदाहृतम् । अययन्तस्य स्वया
 ह । दृणातीत्यादि । ऋादेरयमनुवादइत्यस्य भयकपेर्धे मित्यार्थ इत
 दिः । तदुक्तमूले भयादन्यत्रेति । इदमेव । धात्वन्तरत्वात्मेव । ये
 ह्रस्वान्न इति यदन्ति तन्मतम्भाणिनीयसूत्रविहङ्गुम् अहमिति विफल
 ह्रस्वत्वं विहितम् । यद्यप्यं ह्रस्वान्तीऽपि स्यान्नदा धातुद्वयेन ददृत्तुः द
 रतुरितिरुपद्वयं सिद्धमेवेति विकल्पेन ह्रस्वत्वविधानं व्यर्थं स्यात् ।
 रोधे । द्वयोः परिभाषयोर्विरोधे । अनित्यत्वादिति । लुग्विकरणपरि
 षायाः साहचर्यपरिभाषामूलकत्वात्साहचर्यपरिभाषायाश्च कृत्योऽयंप्रह
 नानित्यत्वज्ञापनालुग्विकरणपरिभाषायाऽप्यनित्या । स्वरतिसूतिसूयती
 मूत्रे सूह इति यक्तव्ये सूतिमूमयोः पृथङ्निर्ह्रस्व्य नास्यां ज्ञाप
 त्वम् । स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्तं पृथङ्निर्ह्रस्वा
 ष्यात् । तस्माद्यस्य विभाषेतिसूत्रभाष्ये विदित इति प्रयोगे विभाषा
 महनविदविशानिति विकल्पसत्त्वाच्चिपेधमाज्ञाङ्गं यदुपाधेर्विभाषा तदुप
 धेः प्रतिषेध इति समाहितम् । विकल्पेनेह्विधायकसूत्रे च विशिसाहचर्य
 च्छविकरणस्य विभाषा लुग्विकरणद्वयमिति चोक्तन्तेनैवा ध्वनतेति
 लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तु भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्या
 तिग्रहणेनानित्यत्वदूष्यते । तद्वि भूवाब्दप्रकृतिजसन्तस्य भुव इत्यस्य
 ष्विकल्पाभाषायांमिति । विज्ञापना भर्तृपु सिद्धिमेतीत्यस्य निशामनं च
 शुपज्ञानमिति साधयन्ते चालुपज्ञानान्यज्ञानार्थकतयोपपत्तिसम्भवात्तदा
 साधयान्यमत इति।अप्याय इति।तज्ज्ञापयत्याचार्य इति भाष्यप्रयोगसंवादा
 त्।भीष्मसमान इति तज्ज्ञा गियोग इति श्रीरादिकस्य रूपमिति बोध्यम्।

ति। जिह्वया तृपादि ज्ञापयतीत्यर्थः। लङ्गयति शत्रुमितीत्यत्रोन्नयनञ्चित्तविज्ञे-
 पानुकूलव्यापारस्तदाह । गालयतीति । अस्पृष्टा दैवादिकस्पृष्टा ध्वनशब्दे ।
 शब्दशब्दोऽत्र ध्वन्यात्मकशब्दस्यैव बोधकः । स्यन अवतंसने । अवतंसन-
 म्भूयणत्तस्य द्रव्यत्यादयतंसनशब्दोऽत्र तदीयशब्दानुकूलव्यापारे द्रष्टव्यः।
 मूले प्राप्तविभाषेयमिति । उवलघातोः पूर्वत्र पाठाजमधातोर्मन्तत्वा-
 त्प्राप्तविभाषेत्यर्थः । टिलोपे । घञो लोपे । कथं सङ्क्रामयतीत्यत्र घञा
 सिद्धिर्न भवति नोदान्तोपदेशस्येति निषेधादित्यभिप्रायेण शङ्का द्रष्टव्या ।
 व्ययस्थितविभाषास्ये न साधकमित्याह । भाष्ये त्यति । मूलोक्तप्रयो-
 गाणान्तर्हि का गतिरिति चेत् । बाहुलकत्वाद्दीर्घ इति तेषु बोध्यम् ।
 यनोऽपरिवेषणे । प्रतियोगिवोधकपदं व्याचष्टे । परिवेषणमिति । हेरि-
 त्यस्याप्राप्ताविति धिन्मतोर्लुक्प्रिलोपापवादत्यात्फणेः प्रागेव वृत्तर-
 रणमित्यत्र साधकमाह । य इत्यादि । राजृदीप्ती श्वरितेत् । मुधाकर
 इत्युक्तिर्वीजन्दशयति । अस्पृष्टमर्थेति । उद्गरणमित्येयैतन्मते उद्गरणमन्तर-
 गतम्य मुखेन निश्मारणम् । असाध्य एवेति । येमुद्य केचिद्गृधिरमिति त्वा-
 र्थम् । यमेरुपदेशे य दित्यान्त्र निषेध इति केचिद्गृध्रं नित्यं स्पृष्टमिति सूत्रा-
 दुपदेशे इत्यस्य सम्यग्धनोपदेशे यो यकारादिस्तस्य निषेध इति च स्वी-
 कुर्यति तेषाम्यहुयोगव्ययहितस्योपदेशपदस्य सम्यग्धे श्लेशः । ननु सञ्चि-
 यहोरितिसूत्रदृष्ट्वा सुत्यस्यासिद्धत्वात्कथमिति तत्त्वं टलोपे सतीत्यनेनो-
 क्तमत आह । यदुत्थोहिपक्ष इति । तत्र टलोप इति विषयसप्तमीति
 पक्षे । तत्र कृते । क्तप्रत्यये कृते । कृद्धः । कृद्धवानित्येवावर्णस्येत्यस्य प्र-
 त्युदाहरणन्तद्यान्यथा मिद्वमिति भावः । तदनुकूलः । विज्ञीर्णस्यानुकू-
 लः । तज्जन्येति । जातनपदयाच्यो यो व्यापारस्तज्जन्यविशरणमात्रमर्थ
 इति भावः । शब्देऽज्ञातः । अत्र शिष्यश्रम्य शिद्वाधिमिलसणापाम्मानमा-
 ह । ज्ञादेरिति । अत्र यदिति क्वचिन्मूले पाठस्तदभिप्रायेण प्रतीकधा-
 रणं यदितीति । ननु यथेरित्यस्येत्यंष्टायागिरत्यंशकं तेन भगुदायेने-

रिचिभेदं नेदिष्यमिति तथा स्वरितत्वमपि न स्यादत आह । रुन्ध इ-
त्यादाविति । इर इत्संज्ञा यत्कथ्येत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे आह । प्रत्येक-
मिति । तद्विधानादिति । न दृश इतिसूत्रेणाप्ययमर्थो ज्ञाप्यते । अन्ते-
दित इति व्याख्यानाभावे दृशधातोर्नुभागमे कते इगुपधत्वासाधेन वन्-
प्राप्तिरेव नेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । बादित्रग्रहणेतिमूलस्य बादना-
र्थं यत्तस्य ग्रहणन्तरेत्यर्थः । ये विभाषा सायादिति । ये
विभाषेत्यत्र ये इति विषयसप्तमो । तेन जायते स्वयमेवेत्यादावचः कर्तृ-
यकीति स्वरसिद्धिः । तत्र हि स्वीर्यंत इतिप्रयोगसिद्धुपपन्तास्यनुदात्त-
दित्यत उपदेशपदं सम्यज्यते। न च यादिप्रत्ययिवक्षायाञ्चैदेश्य प्रयुक्तिस्त-
दा प्रत्यये परतो विधीयमानाङ्गसंज्ञा नास्तीत्यङ्गाधिकारस्य बाधः स्यादिति
वाच्यम् । अङ्गत्वमस्य भविष्यतीति युद्धिविषयेङ्गस्येत्यस्य लक्षणाया एता-
दृशे विषये स्वीकारात् । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । पस्पशेतिरुपनस्यैव यङ-
न्तादच्प्रत्यये संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्पृषोदरादित्वाद्वाङ्मासदीर्घाभावे
साधुसेयमुभयतः स्याद्भारश्शुरित्यप्यस्यैव भिदादित्वादङ्प्रत्यये बोध्यम् ।
ऊदुपधाया गोहः । अत्रोपधापदस्य निष्कलत्वन्दर्शयति । उपधाया इति । वि-
षयार्थमिति । यत्र गोहरूपम् सम्भाव्यते तत्रादेश इति बोधनायेत्यर्थः । अत
एव । अलोऽत्यपरिभाषयाऽन्तस्य लोपादेय । ऋदुनोःस्ये । प्रतिप्रसवविधिः ।
तदाहैकाय इतीति । रिङ्शय । ननु रिङादेशापेक्षया लाघवात्पृषणांन्ता-
नामिगागमविधानेपीष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह । इगागमेनेति । इ-
स्यादङ्गात् । राटस्येत्यतस्सस्येति ऋलीऋलीत्यतो ऋलीत्यनुयत्ते । अत्र
सस्येतिपदं सिधौ बोधकन्तदाह । अङ्गग्रहणमिति । परेति । इट इटो
त्येतत् । परसाहचर्याश्रयणफलान्द्विस्तमामिति । पीर्यापयांभावादिति ।
एयङ्गुपनमङ्गादित्यस्य सत्त्वेप्यावश्यकमन्यथागमसन्निधानेप्यागमिनः सि-
ध्त्त्यतःप्रत्ययत्वमपि स्यादिति अलाविष्टामित्यादाविडन्तस्याङ्गसंज्ञासूत्रे
सदादिग्रहणादङ्गत्वाद्दोषः स्यात् । ङीकितेत्यादायत्तिप्रसङ्गं यास्य-

ति । कमंष्ट्युत्पन्न इति । ननु डोइत्युपदेशमादाय गोभ्यामित्यादी
 दोषः स्यादत आह । उणादीनामिति । अत्रोपदिश्यमानस्येतिव्या-
 ख्यानादेय धातोरिति लुप्त्यन्तदाह । तादृशयेति । धातोरेवेति । एतेन स्तिटि
 धातोरित्यतो । धातोरिति । सम्बध्यत इति धादिमतविरस्तम् ।
 प्रत्युत तदनुयुक्तौ दोषोपीत्याह । धातोरित्यनुयुक्तादिति । आभ्ये उ-
 क्तस्येति । तत्र हि धातोरिति किम् । लृञ् लविता पूञ् पविता इत्युक्त-
 म् । ननु धातोरित्यस्यात्र सूत्रेऽसम्बन्धे विशेष्यासन्निधानात्कथन्तदन्तधिधि-
 रत आह । धातोरित्येतदिति । उपदेशे यदेजन्तमिति । एवङ्गुपनेन शब्द-
 स्वरूपमितिपदमध्याहृत्य तदन्तधिधिरुपपाद्य इति ध्वनितमित्यर्थः । एव-
 ङ्गेति । धातोरित्यस्य पूर्वोक्तरीत्याऽसम्बन्धे गोभ्यामित्यादायदोषायोपदे-
 शपदस्य चारिताभ्ये चेत्यर्थः । चिन्त्येति । तदनित्यताज्ञापकन्तु भुवश्च
 महाध्याहृतेरिति सूत्रे महाध्याहृतिग्रहणमित्यवयवोचाम । अशितीत्यत्र ब-
 हुव्रीहेर्नञ्सनास इति न्नमं धारयति । कमंधारयादिति । पूर्वोक्तेरिति । वि-
 भावा परे । न व्यो लिटोति । अन्यासम्भवमुपपादयति । अगे इत्यादाविति ।
 तदयययत्वादिति । एवञ्चाहुं धातुकत्वारोपीऽत्र बोध्यः । सूचनाच्चेति । टित
 आत्मनेपदानामिति सूत्रस्यस्य टित एत्ये आत्मनेपदेधानप्रतिषेध इतिधा-
 त्विं कस्य प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्यनितितियाद्यनुयुक्त्या प्रत्याख्यानीत्तर-
 न्तस्मिन्नर्थे आपकमप्युक्तम् । आनेमुक्त्वापकं त्वेत्वंटित्तहामिशि-
 षीरिच इत्यादिना । अत्र कैयटः । यद्येत्यमानस्य इयात् तदा जानयिमु-
 गिति यत्पश्यं स्यादित्यर्थः । टित्तज्ञामिति । टितः म्याने ये तद्वस्तेपा-
 मेत्यत्र त्यानस्य । अभ्येतेत्यादी दोषाभावादाह । इतिशीत्यादि । एशु
 इरेष्वासः से इत्यादी लापवाय इकारमेवोच्चारयेदित्यर्थः । तद्वादेशानामिति ।
 तादृक्पादेशानामित्यर्थः । इदञ्च आपकमेकदेशमुक्तिः । शानन् चानश्
 सम्यग्ध्यानेमुक्तिरुभये तथा निर्देशस्यायत्पवत्यादिति । अविशेष इत्यस्य
 इत्यप्रत्यापकपरिभाषया विशेष्येयव्यग्रहणमिति नियमो गेत्यर्थः । तादृशेनाज-

नर्धकत्वेनैवान दोषः। नास्यासिः। दासाहचर्यादिति। पूर्वोक्तरीत्या दाग्रहणे-
न लाक्षणिकस्यापि ग्रहणे सिद्धे तत्साहचर्याद्धेटो लाक्षणिकस्यापि ग्रह-
णमित्यर्थः। अत एव। घेटोपि ग्रहणादेव। यमरमनम। ननु यमरम-
भातोः सग्विधानं व्यर्थम् सिद्धैव सिद्धेरत आह। अनयोरिति। घृद्धेरिति।
अतो हलादेरितिसूत्रविहितघृद्धेः। यान्यस्य संयोगादेः। दीडो युडधी-
स्यतः कितीति एलिंडीत्यतो लिडीति यत्तंते। परत्यादिति। पुमास्थे-
तीत्वं स्थितमित्यत्र वैकल्पिकमेत्वङ् ग्लाम्लाधाती चरितार्थम्। द्विती-
त्यनुयत्तं इति। दीडो युडधीति सूत्रे समासेन निर्द्देशादुभयोरनुवृत्ति-
रुक्ता। अयञ्चेति। अत्र चकारो वाक्यालंकारे। पिवादेश इत्यर्थः। एा
गतिनिवृत्ती। धात्वादेः घःसः। नन्वरुतःपूहपरिभाषाया निमित्तापाये
नैमित्तिकस्याप्यपाय इत्यस्यापि वा स्वसिद्धान्तविरुद्धतया धात्वादेरिति-
सत्येपि पूर्वकालप्रवृत्तितुत्यनिष्पन्नस्य ठकारस्य स्थितिः स्यादेवेति तच्च-
पणापत्तिरत आह। अत्र सपादेति। एषञ्च यद्यपि धातुस्वरूपयोधनाय
एा इत्युपदेशस्तथापि सपादसप्ताध्यायीस्यस्य सत्वादिफार्यस्य प्रवृत्ति-
योग्यतासत्त्यात् पुना एुरित्यस्याप्रवृत्तिरिति यस्यैव अवगम्यवति।
योपदेशफलं प्रतिप्रयोगे प्रतिष्ठाता प्रतिष्ठेत्यादौ पत्यस्य सिद्धिः। नन्व-
यन्यातुर्यदि गतिनिवृत्तिवाचकस्तदा प्रतिष्ठतीत्यादौ कथं गतिप्रतीतिर-
त आह। प्रतिष्ठतीत्यादायिति। ध्यनितमिति। एकस्यापि शब्दस्यान्यार्थे
प्रक्रान्तरयान्यसम्यन्धयियक्षायाभन्याथंत्वम्भवतीत्यर्थे दृष्टान्ततया तत्र ह्ये-
वमुक्तम्। तद्यथा कश्चिदकस्मिन्पृच्छति क देवदत्त इति स तस्मा आचष्टे अमी
युते। कतरस्मिन्। यस्मिष्ठति। एतोऽधिकरणम्भूत्या कर्ता सम्पद्यते इ-
ति। सत्र कैयटः। यदाऽन्ये निपतिता यत्ताएकस्त्रुद्धंस्तदा विग्रिष्टवृक्षा-
धिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते। एतेनोभ्यंदेशसंयोगोप्यर्थ इति ध्य-
नितमित्यर्थः। अतश्च संयोगादेर्गुणः। दयतेरित्यतो लिटीति यत्तंते।
स्पष्टार्थमिति। दीर्घांस्तेऽपि प्रवृत्तेः। अप्राकारविधानेन सिद्धे गुणग्रहणं

चिन्त्यप्रयोजनमिति कश्चित्तन्मतन्दूपयति । अरैव सिद्ध इत्यादिनां । निषे-
 धाङ्गीकारादिति । तेन तित्तीर्धानित्यस्य सिद्धिः । ननु यदि गुणोत्तरं वृ-
 द्धिस्तदा जाय इति सूत्रेण वृद्धिविषये गुणविधानवैयर्थ्यमन्त आह । जा-
 यो धीतीति । अत एव । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादेव । अयम् । गकारः ।
 ननु स्नुप्रत्ययः किदेयास्त्वित्यत आह । स्यास्नुसिद्धय इति । फित्त्वे त्वि-
 त्वापत्तिः । पुरस्तादिति भूले । अत एव सनीयन्ते तिसूत्रे स्वप्रहङ्घरिता-
 र्थम् । ननु निषेधो यदि यलयांस्तदाऽस्यापि बाधकः स्यादत आह । क्रा-
 दिनिषन्नादिति । एतस्य निषेधबाधकत्वं स्पष्टमेव । अन्यथेति । प्रका-
 रस्य प्रश्नेषाभावात् इत्यर्थः । इदमित्ति । ननु गमेरिदितिसूत्रादिङ्प्रहणानुवृ-
 ष्यैव सिद्धे प्ररुतसूत्रे इङ्प्रहणवैयर्थ्यमन्त आह । इङ्प्रहणं स्पष्टार्थमि-
 ति । न च विभाषा सृजीतिभूत्रे विभाषापदासम्बन्धायेङ्प्रहणमस्त्वि-
 ति शङ्क्यम् । अर्तिव्यत्ययोर्विषये भारद्वाजनियमेन विकल्पस्य सिद्धौ पु-
 नरत्रैतयोरुपादानसामर्थ्याद्विकल्पस्य निवृत्तेः । न च न यद्ग्न इत्यतो
 नप्रहणाननुवृत्तार्थमस्तु । ऋप्रहणसामर्थ्यात्तन्निवृत्तेरिति भावः । उभयोः ।
 भ्वादिजुहोत्यादिपठितश्रधात्योः । व्याख्यानादिति । अभीयादिकानि-
 साहचर्यभीयादिकत्ययतिसाहचर्यमूलकस्याख्यानादित्यर्थः । श्रुयः शृ च ।
 चिन्त्यमिति । तत्र पाठे हि स्यादिभ्य इतिसूत्रेणैव स्नुप्रत्यये सिद्धे पुनर-
 नेन बाध्यभेदेन स्नुप्रत्ययविधानप्रकार्यमिति लाघवम् । यदि स्यादिभ्य
 इतिसूत्रेण स्नुप्रत्ययस्तदा क्षित्वा शपानुबन्धेनेति निषेधाच्छुद्धिं न
 स्यादिति के पित्तन्मतन्दूपयितुमाह । यत्त्विति । यतान्तरे । आदेशाभावा-
 परो । साहचर्येण । स्यादिभ्य इतिसूत्रसाहचर्येण अदादी पाठाच्चेति ।
 तथा च तेन यत्नेन निषेधादिति न बाध्यमस्य विगिण्यादादित्यत्रोपनेन
 स्यादिभ्य इत्यस्य प्राप्तेरेषाभावादिति भावः । के पित्तु गणकार्यस्यानित्य-
 त्वप्रतिपत्त्यास्य स्यादावपाठ इत्याहुः । तत्प्रत्याख्याने । अतिदुष्यद्वा-
 भादित्यस्य प्रत्याख्याने । ननु प्रत्याख्यानस्योत्तरकानिफालेन तदभिप्राये-

ण पूर्वस्याणिनिना हुश्रु ग्रहणङ्कृतमिति कथं वक्तुं शक्यमत आह। स्पष्टा
 चेयमिति । तदन्तित्यत्वेति । आभीयानित्यत्यर्थः । यन्तु योयुयतीत्य-
 त्र यङ्लुकि यणभायार्थं हुश्रुग्रहणम्भाष्यसंवादादिति मतन्तद्दूषयति ।
 भाष्ये यङ्लुक इति । अत एव । पूर्वभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्यादेव । यदि
 सा सिद्धान्त्युक्तिः स्यात्तदा भाषायामपि यङ्लुग्नयतीत्यस्योषणान्तधा-
 तोरेव प्रयोग उदाहृत्य इत्याशयः । तत्र । उषणान्ते । व्याख्यानादिति ।
 स्थानिनो द्वित्कार्यलाभे सिद्धे पुनर्गोष्ठित्यत्र इकारोच्चारणङ् गाङ्ग्रह-
 णेऽस्यैव ग्रहणार्थमित्येवङ्कृतपनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । भ्वादी पा-
 ठपक्षेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यभिमानेन डाङ्कृते । न चेति । स्थान्येकत्वे ।
 अङ्गव्याणंकार्ययोर्वाङ्मात्मकमेकं कार्यं तत्र तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः ।
 इष्यत इत्युक्ता वृत्तिरितिकथनेन वृत्तिप्रामाण्यादेव बाधकरूपनेति ज्ञान्तिः
 स्यादित्येतस्यानुत्पत्तये आह । इदमुपलक्षणमिति । अयम्भायः । दयते-
 लिंठि परे दिव्यादेशद्वित्वयोः प्राप्ती येन नाप्राप्तिन्यायेन दिव्यादेशे
 पुनर्वाङ्मस्य द्वित्वस्याप्रवृत्तिः । यासुहिष्ये मीयुट इवेति । न चैवमस्तेभू-
 रित्यनेनापि लिङ्घिष्यकेन द्वित्वबाधा स्यादिति बाध्यम् । तत्राहुर्धातुक इत्यस्य
 विषयसप्तमीत्याह । प्ररुते लिटीति परसप्तम्येव लङ्घानुसारादिति । स्याज्जो
 रिज्ञान बाधासीदित्यत्रातिप्रसङ्गः । स्यासाहचर्येण घोः परस्मै पदे परतोऽप्र-
 वृत्तेः । लिङ्घिष्यादात्मनेपदेधितिसूत्रादात्मनेपदेधित्यस्यानुवृत्तरा दोषाभा-
 व्याप्तावाद्यातपरत्यनस्य मुखमुत्तरार्थम् । न तु सयणस्याग्रहणाय । ज्ञा-
 यमानत्यात् । मान्यथ । आज्ञासस्येति लेदस्तदाह । अन्यासधिकार इ-
 ति । आकारप्रक्षेपवादिमतमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह । यस्तुत इति । य-
 द्यापि गुपादयः सामान्यत एव सूत्रे निर्दिष्टास्तथापि सध्नन्तस्य जुगुप्सा-
 यिरामप्रमादार्थानामित्यत्रार्थविशेषे प्रयोगदर्शनेन क्षेत्रियत्परक्षेत्रे चि-
 कित्स्य इति सौत्रप्रयोगेण विचिकित्सा तु संज्ञाय इतिकोशयलेन वृत्तरा-
 दिप्रामाण्येन विशेषार्थकेभ्य एव गुपादिभ्यः स्मार्थं सन् जयतीत्याशयेन

मूले गुपेरित्यादिकथनम् । भीमांसत इतिशब्दाज्जिज्ञासा न प्रतीय
 इत्याशयेनाह । तत्प्रयोज्य इति । अत एव । सन्यहोरित्यस्य पठोत्वादे
 य । अत एव । उक्त एवार्थः । न स्यादिति । इदमुपलक्षणम् प्रतीपिप
 तीन्याद्यपि न स्यादित्यपि बोध्यम् । कैयट इति । अत एव मूले भ्वादे
 परस्मैपदिषु पठितः । एवमुक्तमिति । गुपिप्रभृतयः किङ्किन्ना इत्यादय
 क्तम् । धातुपाठे तथा पाठः सम्प्रति दृश्यत इत्यपि बोध्यम् । वृत्तगाद्य
 नुसारिमूलोक्तं व्याख्याय भाष्यानुसारितमाह । परे त्विति । अत ए
 व । अननुबन्धकत्वादेव । अन्यथा । अर्थान्तरेऽपि सानुबन्धकत्वे । सनः ।
 नित्यसनः । तस्य । अनुबन्धस्य । चुरादय इतीति । किमत्र प्रमाणमिति
 चेत् । गुप्तिज्मानां चुरादिषु पाठदर्शनाद् वृत्तगादिप्रामाण्येन यत्पुलग्रह
 णाच्च तथात्वमिति । अत एवाह । एतच्च वृत्तगाद्यनुरोधेनेति । यद्गुणि
 लोपयोरिति । णिचि सति धातोरनेकापत्त्वाद्यङ्गोष्माप्तेर्यङो णेः सत्त्वा
 णिलोपस्य च निपात्यता स्यादित्यर्थः । इति परास्तमिति । गोपना
 दिघर्षेषु सनोऽभावेऽप्यात्मनेपदं यथा स्यादित्येवमप्यन्तथा पाठस्याय
 त्र्यकत्वादिति भावः । स्वीयकल्पनाग्राम्भाष्यप्रत्याघिरोधायाह । गुपा
 दिघिति । येः स्कन्देरनिष्ठायाम् । दन्त्याजन्तसादित्वाभावात्तायं घोष
 देवा इति पत्याप्राप्तेरप्राप्तविभाषेयम् । अत्र । कृत्वेवेतिनियमे । कृत्वे
 वेतिभयदुक्तार्थे विपूर्वस्यास्य तिङन्तस्यापि प्रयोगे षयुर्दामपते पत्या
 भावस्य प्रसङ्ग्य प्रतिषेधे पत्यस्य च प्राप्तेः कलभेदस्य सत्त्वाद्भापि तथा
 विधारस्यावश्यकता स्यादिति भावः । अतान्तरे त्वितिमूले गुनाङ्गविधौ
 धिता । तद्धीजन्तु एव्यानुरोधेनान्यतरपदानुसरणस्यैवावश्यकतया प्रहते
 उभयानुसरणवैयर्थ्यमिति । नन्यमयोर्मंतयोः कस्यान्वयनिरोचितमिति
 चेत् । अग्निपिपेणविषति । अग्निपुण्ण इतिप्राप्यप्रयोगदर्शनेनाद्यपदा
 एवेह पठोतुमुचित इति गृह्यण । इदग्निपाद्याभ्यहिरङ्गपरिभाषाप्रए
 तिमभ्यपेत्य । सप्ततमाह । इदमेवेति । नयह कप्यदुत्येति । शमागहाना-

मित्यत्रासम्बन्धादित्यादिः । अचीति घर्तत इति । क्सस्याचीत्यतोनु-
यर्तत इत्यर्थः । एवञ्च । भाष्यप्रामाण्यादजग्रहणसम्यन्धेन व्याख्यानस्य
प्रामाणिकत्वे चेत्यर्थः । उदिरपाठो ह्यत्रेयतीष्मात्योर्व्यावृत्त्यर्थो याच्य-
स्तयोर्व्यादन्तिस्त्येवमेव जातेति तथा पाठो व्यर्थ एवेति भावः । गमी-
त्यत्रोपधातोपशङ्कायामाह । इका निर्द्देशेपीति । अत एव । तादृशार्थ-
लाक्षणिकत्वादेव । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपकथनमपि न सर्वत्र कि-
मत्यर्थविशेषयिष्यतामेवेत्याह । स चेति । सूत्रोपात्तयोरिति । उपस्थि-
तत्वादिति शेषः । यचिस्वपियजादीनाम् । यचिरदादिद्युरादिश्च । यचि-
स्वपियजेत्येषां त्रयाणान्द्वन्द्वोत्तरमादिशब्देन समासे आदिशब्दस्य वचि-
नापि सम्यन्धः व्यादत्त आह । आदिशब्द इति । स्वपिग्रहणादिति । य-
चिना सम्यन्धे स्वपेर्ध्व्यादित्वेनैव ग्रहणे सिद्धे स्वपेः पृथगुपादानं व्य-
र्थं स्यादिति भावः । न च स्वपिना सम्यन्धोऽस्तु तथा सति द्यतेग्रहण-
म्भाविय्यतीति याच्यम् । त्रयाणान्द्वन्द्वस्यादिशब्देन समासेन द्वन्द्वान्ते
श्रूयमाणमिति न्यायेन सहविग्रहामूलकेन सर्वत्रैव सम्यन्ध उचितो न त्ये-
कत्र तत्परित्यागोऽयत्र तत्सम्यन्धः । तथा स्वीकारे द्वन्द्वसौवासाधुता स्या-
त् । ननु पुरादिपठितश्रव्यादिग्रहणार्थं यचिनापि सम्यन्धोस्तित्यत आ-
ह । पुरादायिति । अभावाच्चेति । यचधातोराधृपीयत्वास्मिजभावे कि-
ति परे सम्प्रसारणयोग्यता सन्त्येव तदग्येषां यण्घटितानामभावादित्य-
र्थः । न च वरादयस्तत्र सन्त्येवेति याच्यम् । तेषामदन्तत्वादाधृपीय-
त्वाभावाच्च सम्प्रसारणयोग्यत्वाभावाच्च इति भावः । अत एव । योजमन्ता-
नपदस्य तादृशार्थकत्वादेव । द्वयमपीति । शास्त्रनुशिष्टी । आहः शास्त्र-
इच्छायामित्येतद्वयमपीत्यर्थः । अभिमान इत्येतत्कथनयोजनशेषेति ।
परे त्विति । ननु सम्प्रसारणयोग्यस्य द्वितयस्य यत्र सन्त्यन्तत्र परस्य य-
णः पूर्वं सम्प्रसारणेन भाष्यमित्युपायेत्यनुपपन्नमत आह । लिटीति ।
ग्रहिव्याययिष्यधि । परस्मैपदिन इति । परस्मैपदयोग्यस्य । तेन यथा-

देशस्य स्थानियद्भावेन जिह्वादात्मनेपदपक्षे ऊये ऊवे इत्यत्र सम्प्रसारणसिद्धिः । अत्रेदमवधेयम् । ग्रह्णित्यसूत्रे ययिग्रहणञ्च कार्यम् । स्थानियद्भावेनास्य वेज्त्वाद्बहिस्त्वपीत्येव सिद्धेः । न च वेज इति निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसययिधिरयमस्त्विति वाच्यम् । लिटि ययो य इति निषेधारम्भसामर्थ्येन येज इति निषेधस्यात्राप्रवृत्तेः । न च लिटि यय इति सूत्रं वयेर्यस्यैव सम्प्रसारणत्वेति नियमाद्यंमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि वयादेशस्य यो एकारस्तस्य नियमेन सम्प्रसारणाभावे वकारस्य परिशेषाद्बहिस्त्वपीत्यनेन सिद्धेः ग्रह्णित्यसूत्रे ययिग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । येज इत्यत्र कित्तीत्यनुवृत्तया कित्येव निषेध इति तु न वाच्यम् । अविशेषेण लिटि प्रतिषेधस्येष्टत्वात् । अत एव ययौ यविधेत्यस्य सिद्धिः । तदुक्तम्भाष्ये । अविशेषेण प्रतिषेधः । निवृत्तन्तत्र कित्तीति । आतद्याविशेषेण । येजोऽपि हि पित्सु यचनेद्यभ्यासस्य सम्प्रसारणत्वेत्यत इति । यद्यास्यान्यतरस्याद्भिति । अत्राख्येत्यनेन ययिः परामृश्यते । य इति चानुवर्तते । नन्यनेन वकारे कृते सम्प्रसारणापत्तिः । येज इति निषेधस्तु न भविष्यति । लिटि ययो य इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादत आह । वकारे कृत इति । अत्र चकारेण सम्प्रसारणनिषेधस्यापि विधानमित्यपि बोध्यम् । अत्रेदमवधेयम् । भाष्यकृता प्रकृतमूत्रस्य यद्यास्येति प्रत्यास्यातम् । यद्यास्य ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति । अन्यतरस्याद्भिति येज इत्येकमेवास्तु भेति सम्प्रसारणमिति चानुवर्तनीयम् । येजः किति सम्प्रसारणद्भिति वा न स्यात् । निषेधविशेषे विधिविग्रहपदार्थयसानमिति येजः सम्प्रसारणस्य ययिस्त्वपीति प्राप्तस्य पक्षेऽभावाद्यंभेतत्सूत्रमिति कलितम् । ऊयतुः । ऊयुरित्यस्य सिद्धिस्तु द्वित्यापेक्षया परत्यात्मसम्प्रसारणे पूर्वपक्षे च कृते ततो द्वित्ये धाजांदाङ्गमितिन्यायेन मयणं दीर्घंभ्याधिगोपति ततः मयणं दीर्घं भविष्यति । सम्प्रसारणाभावे त ययनुरिति भविष्यति । न च येज इत्याद्य निषेधस्तत्राभावात् ययौ यविधेत्यत्र कित्यन्यामस्येति सम्प्रसा-

रणापत्तिरिति याध्यम् । व्यपि चेतिषकारेण लिटीत्यस्यानुकर्मणात्सर्वेष्टसि-
द्धिर्भविष्यतीति । उपदेश इति । स्थान्युपदेश इत्यर्थः । अन्वत्यादित्य-
स्यादेशस्येत्यादिः । शक्येति । अशास्त्रीयत्वादिति शेषः । उभयेपाग्रहणे-
नाभ्यासाययस्य हलादिः शेष इत्यनेन प्राप्ता या निवृत्तिस्तस्या वा-
च्य इति इत्युक्तान्ताङ्गाभोग्गतरनयोदया न लज्यत इत्यत आह । तत्साम-
र्थ्यादिति । अन्यथा । इदृत्यतीतिसुप्रापरानर्था । अन्यस्तस्य च । अन्य-
स्तस्य ह्येजः सम्प्रसारणमित्यर्थे जुहुपति जोहूयत इति न सिध्यति ।
जिह्वायमिपतीत्यत्र सम्प्रसारणाभावायाज्यस्तनिमित्तं परे सम्प्रसारणमि-
त्यर्थो वक्तव्यः एवञ्च न सम्प्रसारण इतिनिषेधादन्यासस्य न स्यादित्या-
शयेन शङ्कते । नन्वात । अन्यस्तीभविष्यत इत्यत्र छिद्रप्रत्ययोपादानेन प्रकृ-
ती यस्य समुदायस्याज्यस्तसंज्ञा भवति तद्गुणस्वारोपेणात्राभ्यस्तशब्दो नि-
र्दिष्ट इति सूचितम् । एवञ्च यस्याभ्यस्तनिमित्तप्रत्यये कृते द्वियं चनं सम्भा-
ष्यते तस्याभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययानुत्पत्तावेव सम्प्रसारणमितिनिजन्तात्मानि
कृते ह्याययतेरभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययपरत्वं यत्र तत्र न भविष्यतीति भावः । न च
प्रकृतसूत्रे निमित्तशब्दानुपादानादेतावतोर्यस्य कथंज्ञात इति याध्यम् । द-
धित्रपुसम्प्रत्यक्षो ऽथरः । आयुर्वै धृतमित्यत्रेव कार्यस्य निमित्तं कारणतादा-
त्म्यारोपेण व्ययहारात् । न च पाष्टद्वियं चनस्यादेशरूपरथेभ्यस्तप्रकृतित्वं
ह्रः सम्भवति द्विः प्रयोगपक्षे तु कथमयं व्यवहार इति याध्यम् । आरोपि-
तप्रकृतिविरुतिभायस्य मुलभत्वात् । उक्ताशयानभिज्ञः शङ्कते । न चेति ।
जिह्वायकीयितीति । ह्येजो एव लृक् क्वाच् सन् । अत्र मयन्तस्य यः प्रथमे-
काप् तस्य द्वियं चनप्रवृत्त्या ह्येभ्यस्तनिमित्तत्वमस्त्येवेति भावः । उक्ता-
शयमप्रकटयति ॥ अभ्यस्तीभविष्यत इत्यादिना ॥ तत्प्रकृतिः ॥ अभ्यस्त-
प्रकृतिः ॥ अत्र एव अभ्यस्तस्य चेति सूत्रस्यैतादृशार्थकत्वादेव ॥ स्पष्टश्लेद-
म्भाष्य इति ॥ प्रकृतसूत्रे भाष्ये ह्रः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्येति सूत्रे जुहाय-
यिपति अगूह्यदित्यस्य सन्धिरूपरणिग्रन्तस्य रूपमिदुर्गं योगविभाग-

छानिभिन्नस्य प्रत्ययसैक्य इत्यर्थः ॥ न वृद्धिरिति ॥ अक्षीपस्य स्थानि-
 ध्यात् ॥ अन्तोदात्त इति ॥ चित्त्वादन्तोदात्त इत्यर्थः ॥ अन्तेदित इति ॥
 मुम्बिधीगोः पादान्तइतिमूत्रादन्तग्रहणमनुवर्तत इति शेषः ॥ इदम् ॥
 ज्ञापकत्वकथनम् ॥ माधयानुरोधेनेति ॥ अक्षरसमाध्यायेऽकारस्य प्रथमत
 उपदेशाच्चक्षेतिपठितव्यो युज्यतेनेवात्मनेपदे सिद्धे ङकारो ज्ञापनार्थ
 इति तेषाम्भाषः ॥ अत्र यदीकारस्य स्थानेऽकारः पठितः स्यात्तदा भवदु-
 क्तं सङ्गच्छेत स तु न पठितः । अपि चाकारेकारयोः पाठे नमात्राला-
 यधगीरयचर्चा ॥ प्रथमोपस्थितत्वनु न नियामकः खिजात्रयाणामिति सू-
 त्रे त्रयाणाङ्ग्रहणादिति सिद्धान्तिनः ॥ यस्तुतस्तु विचक्षण इतिवैदिक-
 प्रयोगेऽन्तोदात्तत्वं व्यत्ययो बहुलमित्यनेनापि सिद्धनिकारस्तूदात्त एवे-
 ति ङकारोपादानमात्मनेपदार्थमन्तेदित्याभाष्य तेन सिद्धमिति ॥ एवञ्च
 ज्ञापनार्थ इत्यसङ्गतमेवेतिभाष्यानुक्तज्ञापकेन लक्ष्यसिद्धिर्नैत्येय युक्तम् ।
 तावदनुदान्तेदितिस्थरस्तु हिदुपदेशात्परत्यात्सिद्धः ॥ इकार उच्चारणार्थ इ-
 ति तस्यम् ॥ तेन ॥ असिद्धकाण्डं पाठेन ॥ उ एवेति ॥ वृद्धाच्छ इति उ
 एवेत्यर्थः ॥ नत्यन्तेति ॥ कृत्यथ इतिमूत्रदृष्ट्या रशाग्रः शस्य यो येत्यस्या-
 सिद्धतयाऽहादिभिर्नञ्चाकारेण व्यधानाण्यत्यन्तेत्यर्थः ॥ तद्वदङ्ग्रहण-
 मिति ॥ यदा कर्तव्यमितिहारे तद् तदा व्यत्यसतेत्यादी परस्मैपदपरत्या-
 भायादङ्गदेशार्थङ्ग्रहणम् ॥ स्याधातूनामिति ॥ बहुवचनग्रन्थयोगाहुर्ये-
 न ॥ अत्र प्रयोगस्यस्याधातूनामितिकथनाद्यदा लीकिके प्रयोगे रशाग्रः
 शस्य यो येतिपत्यन्तदाऽङ्गदेश इति योषितम् । यत्तु यत्कीति कृतकृत्य-
 माह्वयार्थदा यकारादेशस्तदा भविष्यति सूत्रे तु रशाग्रोऽनुकरणमि-
 त्यङ्गशासीदित्यसङ्गतमिति ॥ तस्य ॥ रशाग्रः क्वापि लीकिके शब्देऽङ्ग-
 मेन तदनुकरणमित्यमत्र यत्तुमशक्यत्वात् ॥ किन्तु व्यातीतिनिर्देशाद्यदा
 यकारस्तदेवाह ॥ न चेत्तद्दृष्ट्या मत्प्रसगामिदृतया कथंज्ञासीत्यनेना-
 चर ग्रहणमिति बाध्यम् ॥ स्यात्प्रकथन इत्यमत्र साधंघातुकमात्रविषयन-

या विधिसामर्थ्यं नासिद्धत्वसमाभावात् ॥ ईशः से ॥ ईहजनोर्ध्वं च ॥ अ-
 न्न यन्मूले वैचित्र्यार्थं इत्युक्तन्तत्र वैचित्र्यमाह ॥ ध्वे इत्यसेरति ॥ भाष्य-
 विरोधादिति ॥ एवं हि भाष्ये उक्तम् ॥ किमर्थो योगविभागः ॥ न इ-
 शीहजनां रूढे इत्येयोष्येत ॥ ईशो ध्वे मा भूत् ॥ इष्यते ईशिष्ये इत्या-
 दिना त्रिष्वपि धातुषु यत्र यत्रादिप्रसङ्गस्तत्रेष्टापत्तया तस्य रिहृत्य योग-
 विभागे फलाभावाद् इति ॥ भाष्यसम्मत इति ॥ सूच्ये इति निर्द्देशादेव ह
 कल्प्यत इति भाष्यः ॥ उभयत्रैदन्तानुकरणफलान्तु भूल एवोक्तम् ॥ भाष्य-
 स्वरस इति ॥ तत्र हि जसित्यादिषु सप्तग्रहणं वेधीत्यर्थमित्युक्ता न धा-
 र्पः परिगणनेन अस्त्यागणान्तमभ्यस्तसंज्ञा । इहापि तर्हि प्राप्नोति । आ-
 हः शाश्व । अस्तु । अभ्यस्तकायांणाम्परस्मैपदेषु विधानमात्मनेपदी चाय-
 म् । स्वरस्यभ्यस्तानिमित्तकोऽनुदासितः परत्वात्सिद्धयतीति ॥ ननु प्रशा-
 स्मह इत्यत्रेच्छारूपाद्यं प्रतीत्यभावाच्चायन्धातुरस आह ॥ धातूनामिति ॥
 नमो धाकमित्यस्य नमस्ते रुद्रमन्यथ इत्यादिवचनमर्थः ॥ अस्त्येवेति ॥
 अङ्ग्रहणाननुयसावित्यादिः ॥ दुर्लभ इति ॥ निर्द्देश्यमानस्य व्यग्रधा-
 नात् ॥ अव्यवहितेत्यादि ॥ रुसाह्वयंमपि धीभ्यम् ॥ ननुर्णोतिरनेकाध-
 त्याद्वाप्तिरिति ते आम् स्यादेवेत्यत आह ॥ कर्णोतिरिति ॥ आदिभृतादि-
 ति ॥ तेनेन्दिद्रोमिपतात्यस्य सिद्धिः ॥ नन्वसिद्धेऽपि जायमानकार्यस्य
 यत्रारोपस्तस्यैव प्रसक्त्या प्रयोगेण श्रवणन्दर्शोरमत आह ॥ यद्वद्वेति ॥
 अत्रोत्तरपरपदइतिकथनेनागन्तूनामन्ते सखिवेशस्य सुप्रसिद्धत्वादित्यं वत-
 निष्पाद्यत्यमुत्तरपदस्येति सूचितम् ॥ तच्च ॥ अद्वित्य इत्येतत् ॥ एवञ्च
 द्वित्यभिप्रे पूर्यत्र कर्त्तव्ये इति सिद्धम् ॥ द्वित्यविधायकशस्त्रदृष्ट्या तु
 मासिद्धत्वम् ॥ द्वित्यञ्चात्र पाठमाष्टमिकञ्च गृह्यते इत्युक्तन्त एव पष्टाध्या-
 ये सन्यहोरिति सूत्रे स्थानेद्वियं वनमिति पठे वियसति वियस्ता इत्यत्र
 मनः सकारपिडाष्टस्य द्वियं वने एते प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्भोदात्तन-
 मकारस्य पत्यस्य स्यादिति दोषस्य एते पत्ये द्वित्यमिति प्रक्रिययां परि-

ज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययसैक्य इत्यर्थः ॥ न वृद्धिरिति ॥ अक्षीपस्य स्थानि-
 धत्वात् ॥ अन्तोदात्त इति ॥ चित्त्वादन्तोदात्त इत्यर्थः ॥ अन्तेदित इति ॥
 नुम्विधीगोः पादान्तइतिसूत्रादन्तग्रहणमनुवर्तत इति भावः ॥ इदम् ॥
 ज्ञापकत्वकथनम् ॥ माधवानुरोधेनेति ॥ अक्षरसमाम्रायेऽकारस्य प्रथमत
 उपदेशाच्चोतिपठितव्यो युज्यतेनेवात्मनेपदे सिद्धे ङकारो ज्ञापनार्थ
 इति तेषाम्भावः ॥ अत्र यदीकारस्य स्थानेऽकारः पठितः स्यात्तदा भवदु-
 क्तं सङ्गच्छेत स तु न पठितः । अपि चाकारेकारयोः पाठे नमात्राला-
 घयगौरवचर्चा ॥ प्रथमोपस्थितत्वस्तु न नियामकमिजास्त्रयाणामिति सू-
 त्रे त्रयाणाङ्ग्रहणादिति सिद्धान्तिनः ॥ वस्तुतस्तु विचक्षण इतिवैदिक-
 प्रयोगेऽन्तोदात्तत्वं ध्यत्ययो बहुलमित्यनेनापि सिद्धमिकारस्तूदात्त एवे-
 ति ङकारोपादानमात्मनेपदार्थमन्तर्दिष्ट्याभायश्च तेन सिद्ध्यति ॥ एवञ्च
 ज्ञापनार्थ इत्यसङ्गतमेवेतिभाष्यानुक्तज्ञापकेन लक्ष्यसिद्धिर्नैत्येव युक्तम् ।
 तार्यनुदान्तेदितिस्यरस्तु हिदुपदेशात्परत्वात्सिद्धः ॥ इकार उच्चारणार्थ इ-
 ति तस्यम् ॥ तेन ॥ असिद्धकाण्डे पाठेन ॥ उ एवेति ॥ वृद्धाच्छ इति उ
 एवेत्यर्थः ॥ णत्यन्तेति ॥ कृत्यच इतिभूयदृष्ट्या खशात्रः शस्य यो येत्यमरा-
 सिद्धतयाऽङादिभिर्न ज्ञाकारेण ध्यधानाण्यत्यन्तेत्यर्थः ॥ तदर्थङ्ग्रहण-
 मिति ॥ यदा कर्मव्यतिहारे तद् तदा ध्यत्यमसेत्यादी परस्मैपदपरत्या-
 भावादङादेशार्थङ्ग्रहणम् ॥ स्याधातूनामिति ॥ बहुवचनप्रयोगबाहुल्ये-
 न ॥ अत्र प्रयोगस्यस्याधातूनामितिकथनाद्यदा लौकिके प्रयोगे खशात्रः
 शस्य यो येतियत्यन्तदाऽङादेश इति बोधितम् । यत्तु यत्कीति एतकुत्व-
 माहचर्याद्यदा यकारादेशस्तदा भविष्यति सूत्रे तु खशात्रोऽनुकरणमि-
 त्यङ्गासीदित्यसङ्गतमिति ॥ तस्य ॥ खशात्रः कापि लौकिके दाब्देऽङा-
 नेन तदनुकरणमित्यमर यत्तु भगवत्पत्यात् ॥ किन्तु व्याप्तीतिनिर्द्देशाद्यदा
 यकारस्तदेवाह ॥ न चेत्तदृष्ट्या मत्प्रमरामिद्धतया कथङ्गासीत्यनेना-
 मर ग्रहणमिति धाव्यम् ॥ स्यात्प्रथम इत्यमर सार्वधातुकमात्रविधयन-

त्परत्यसमातिदेष्टुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । पूर्वत्वातिदेशेन तदतिदेश-
समापि यक्तुं शक्यत्वात् । पूर्वत्वस्य शास्त्रीयत्वाच्चेतत्तर्थासमाजग्रस्तत्वेन
पूर्वत्वात्परत्यं यक्तुं शक्यमिति तद्भाषः । अचः परस्मिन्निति तु प्र-
च्यत एव । अन्यथा ज्ञायत इत्यस्यासिद्धिः स्यात् । छत्यानुसारादिति ।
अभीयादितिलक्ष्यस्य सम्प्रतिपन्नस्यानुसारादित्यर्थः । अन्य इत्यनेनाहचिः
सूचिता । एकदेशविकृतन्यायस्य लौकिकतया लोकदृष्टप्रकारस्य त्यागे धी-
जाभाष इति । उक्तेन । उक्तयत इत्यनेन । अस्य लौकिकत्वन्तु प्रागुप-
पादितमेव । एतेन तस्य न्यायस्यात्र शास्त्रेणाश्रयणं सूचितम् । नन्य-
तव्यायाभावे कथमभीयादित्यस्य सिद्धिरत आह । किञ्चेति । पूर्वो-
क्ताशयेन शङ्कते । न चेति । तद्वद्भाषेऽपीति । पूर्वपरान्तादिवद्भाषेऽपी-
त्यर्थः । अनुपपादेनेति । अवध्यवधिमतोर्भेदे एव लोके पूर्वपरव्यवहार-
स्य प्रसिद्धेरिति भावः । अतिदेशेनापि न लाभ इत्याह । न हीति ।
तेनातिदेशेन । अन्तादिवदित्यतिदेशेन । तदारोपः । व्यपवर्गारोपः ।
अत एव । एतादृशे विषयेऽन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गाभावादेश । नुम्प्रति-
षेधः । नाज्यस्तादित्यनेन नुम्प्रतिषेधः । युक्ततरप्रकारेणाभीयादित्यत्रै-
कादेशे कृते ह्रस्वत्वाभावं साधयति । किञ्चेति । व्याश्रयत्वादिति ।
उपसर्गापेक्षत्वेन व्याश्रयत्वात् । तेन । कैयटेन । इयायेत्याद्यसिद्धिरिति ।
अत्रापि वृद्धेः प्रत्ययापेक्षतया बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गीकादेशे रूपासिद्धिः या-
णंपरिभाषा तु तथैव व्याश्रयत्वात्वेति तस्माद्वार्णप्रवृत्तायुभयोरङ्गसम्यन्धि-
त्वमात्रमप्रवृत्ती नियामकमिति यत्कथ्यन्तश्चास्त्येवेति यथेयायेत्यस्य सि-
द्धिस्तथाभीयादित्यस्यापि भविष्यतीति ज्ञायः । स्योक्ती भाष्यान्तरा-
पिरोपमाह । यदपीति । तेन न्यायेन । वार्णादाङ्गमिति न्यायेन । अत
एव । ह्रस्वत्वस्यैकादेशात्पूर्वमप्रवृत्तरेव । उपेयाजैत्यत्राम्पासनिमित्तकस्य
प्रोक्षत इत्यत्रोपसर्गादिति विहितस्याम्नात्रेत्यत्राम्भार्यनद्योरिति विहितस्य
ह्रस्वत्वस्य प्राप्तिः । तदपवादिति । बहिरङ्गपरिभाषापवादित्यर्थः । वार्ण-

हारः कृतः ॥ आप्टमिकद्वित्यविषये च विभाषिता विधयः पूर्वत्रासिद्ध-
मित्यधिकारस्थाः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्यचन इति वचनारम्भप्रयोजयन्ती-
त्यभिधाय द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेति प्रयोजनमुक्तम् ॥ आप्टमिकश्च
पदद्विर्यचनं यणद्विर्यचनञ्च गृह्यते ॥ अत एवान्वि चेति सूत्रघटकानधीति
पदे प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य थाक् याक् इत्यस्य सिद्धेः प्रयोजनत्वमुक्त-
म् ॥ अग्न्यत्राकार्यान्तरे कर्त्तव्ये ॥ भवत्येवेति ॥ तेन निष्पीतन्दुष्पीतमित्यादी
जातेऽपि द्विर्यचने इदुदुपधसेरति पत्ये कर्त्तव्ये तस्य सिद्धयेन पत्वसि-
द्धिः । एवञ्च ॥ अनित्यत्वाग्र यणे च ॥ तस्यैव सम्भवेनेति ॥ तस्य पर-
स्मैपदित्यात् । निषेधाद्येति । विभाषापदत्रयणेन्तस्य पक्षे निषेधविधि-
त्वम् । नन्वाहस्य इत्यत्राहस्य इत्येव प्रक्रियालाघयाय कर्त्तव्यमत आ-
ह । नष्टाप्रणादेशप्रकरणादिति ॥ होढइत्यादिप्रकरणादित्यर्थः ॥ उयक्-
पेति । लिट् चेत्यनेनासगाढं धातुकत्यात् ॥ इयप्येति ॥ अत्र इडावरस्य द्वि-
त्ये याणां दाङ्गमिति न्यायेन सयणं दीर्घम्याधित्वा परस्य दृढी पूर्वसरा-
भ्याससरासयणं इतीयहादेशः ॥ तत्र शङ्कते ॥ न चेति ॥ परत्यादिति ॥ इ-
यहादेशापेक्षया परत्यादित्यर्थः ॥ आपन्तेः ॥ कितीत्यस्यराननुदृष्टावनि-
ष्टसरापन्तेः ॥ दीर्घविधानसामर्थ्यादिति ॥ येन नाप्राप्तिभ्यामेव दीर्घस्य
यणपदादित्यात् पुनर्यणभावे इत्यर्थः ॥ ननु यण्यत्सयणं दीर्घसरापि तेन
याधोऽग्नित्वस्यत आह ॥ अनन्तरसेरतीति ॥ कर्त्तव्य इति ॥ अजादीना-
मटा सिद्धमिति भाष्योक्तेः ॥ न दृष्टिरिति ॥ अस्यपी इमतीत्यत्राद् गा-
ग्यंगालययोरिति विहितसराटोऽपि परे दृष्टिर्नैत्यर्थः ॥ इमतीत्यसरोपादा-
नमुत्थाय ॥ आटोऽभावेप्यायुनगिति साधयति ॥ जायतेति ॥ इणित्य-
त्र प्रत्याहारपदणशङ्कानुरथानायाह ॥ प्रसिद्धत्वादिति ॥ उभयत इति-
वचनस्य युक्तिगिद्धत्वमाह ॥ पूर्वपरिति ॥ स्थानियन्त्यमिति ॥ प्रथमसूत्र-
विहितं स्थानियन्त्यमित्यर्थः । न चाप्राप्तद्विर्यचनस्य पूर्वपरमपि न शक्तिः ।
एकादेशे धर्मद्वयलाभेऽपि तासी नित्यमिन्द्रियवदशान्नीयत्येवोपमगा-

दिति । जहातीति निर्द्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । हाहो ग्रहणे हि भृ-
जामिदित्यपत्तिः स्यात् । अत एव । आर्द्धधातुकाधिकारोक्तकार्यो-
तिदेशस्येष्टत्वादेव । असिद्धत्वप्राप्तिमुपपादयति । लाघस्यायामिति ।
अत एव । सर्वथा तत्प्रत्याख्यानस्यानभिप्रेतत्वादेव । स्वीकार्यमिति ।
अन्यथा फलभेदः स्यात् । इत्यनुवृत्तग सिद्ध इति । छित आदन्तात्पर-
त्वं लक्ष्येय सम्भयतीति भावः । सस्थानशब्द इति । शब्दस्य स्वप्रयो-
ग्यार्थोपस्थिती प्रकारतया भानेन त्वप्रत्ययान्तनि शब्द एवोच्यत इति
भावः । त्वान्तस्य शब्दपरत्वे तस्य लक्ष्ये प्राप्त्यभावेऽपि लक्षणया त्वान्त-
स्य वाच्यार्थपरत्वमित्याशयेनाह । तेनेति । लक्षणानाश्रयणेनाह । य-
द्वेति । आश्रया । स्याधातोरार्द्धधातुकेऽपि प्रयोगे । सामान्यापेक्षज्ञाप-
काश्रयणे न ध्याख्यापृमूर्त्तीति सूत्रे स्याग्रहणम् कार्यम् । यत्तस्यासिद्धत-
या यत्त्वनाविरहादिति लाघवमप्यस्याह् कल्पनायामस्तीति बोध्यम् ।
मूले अयमन्तीति । अत्रायमित्यनेनादादिकस्यैव तत्राप्रयोगः । यस्तु च-
रादिपठित आधृषीयस्तस्य निजभावेऽपि तत्र प्रयोगो भवत्येवेति सूचि-
तम् । विदो लट इतिसूत्रे चेत्तरेव ग्रहणे प्रमाणमाह । निपातनेति ।
निपातनादगुणत्वमिति भाष्यादुपविदजागृभ्य इति निर्द्देशाच्चायमर्थः क-
ल्प्यते । कस्य चिन्मतमाह । कर्तृत्वेति । उच्चारणसामर्थ्यादिति । विदा-
द्भुवन्तुशब्दे लौघुच्चारणसामर्थ्यादित्यर्थः । अत एव ॥ छोटो विद्यतितत्या-
देव । अत्र छोटोऽपि विद्यायामनेनैव लिट्यध्यामः सिद्धौ तस्मिन्सूत्रे विद-
शब्दोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ ननु तत्र विदग्रहणेनान्यस्य विदधातोर्ग्रह-
णमित्यत्यत आह । तत्रापि । परस्मैपदिन इति । तेन विद विचारण इ-
त्यस्य रुधादिगणपठितस्य व्यावृत्तिः ॥ ननु रुग्रहणेन रुभ् हिंसायामित्य-
स्य स्यादौ पठितस्य ग्रहणमिति यत्तुं शक्यमिति कथं रुग्रहणस्य गण-
कार्यामित्यत्यज्ञापकत्वमत आह । समादिसाहचर्येणेति ॥ युक्त्यन्तरमा-
ह । क्रियेति ॥ सिद्धान्तमाह । भाष्य इति ॥ भाष्यमानत्वेन सयणां प्राह-

परिभाषयाऽभीयादित्यस्य सिद्धिरिति यत्प्रागभिहितन्तदपि तत्सत्त्वम-
 भिप्रेत्य । यस्तुतो भाष्यान्तरस्वारस्यादस्यानभिधानमेवेत्याह । किञ्चेति ।
 उभरपदप्रकृतिस्वरः । गतिकारकोपपदादिति विहितः । तस्य तत्त्वमि-
 ति । उभयत इत्युक्तेरेकदेशयुक्तित्वमित्यर्थः । अत एव । उभयत इति
 वचनस्य लक्ष्यासाधकत्वादेव । ननु समीयादित्यत्राण्त्वाद्भ्रस्यत्वन्दुर्धा-
 रमत आह । मूले भीयादिकेति । इत्येतावतैवेति । किदाशिपीति कि-
 न्वस्य तत्रैव विधानात् । नियमपूर्वकत्वमिति । एवञ्चास्य विशेषणस्य
 द्योतकोऽप्रावधिः । एवञ्च । लायस्थायामित्यस्य स्वीकारे च । इदमाहु-
 धातुक इत्यस्यासम्बन्धमभिप्रेत्य । यस्तुतस्तत्सम्बन्धेऽपि न दोष इत्याश-
 येनाह । मूले विवक्षित इति । शब्देनेति । एतेनोपसर्गद्योत्याधंस्योपस-
 र्गसंज्ञकशब्दयोगात्प्राग् भाव्यर्थेऽन्तर्भावो भवत्येवेति बोधितन्तेनोपास्य-
 ते हरिरित्यस्य सिद्धिः । जेरध्ययन इतिदर्शनस्यापूर्वाधंज्ञापकत्वापेक्षया
 भाष्यसम्मतपक्ष एव ज्ञापकत्वकल्पने लापयमिति भावः । अत एव ।
 उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगस्य प्रागभाषादेव । पूर्वन्धातुः साधनेनेत्यत्र धीज-
 माह । साध्यत्वेनेत्यादि । साधनाधंकप्रत्ययस्थले व्यवस्थानुष्ठा भाषार्थ-
 कप्रत्ययस्थले तामाह । घञ्जुङादय इति । तदधंसम्यन्ध इति । भाषा-
 र्थकप्रत्ययद्योत्यस्य सिद्धत्यस्य सम्बन्ध इत्यर्थः । भिन्नपदेति । एतेन य-
 हिरङ्गत्यन्तत्प्रयुक्तकार्थस्य द्योतितम् । वृद्धी । आटयेति वृद्धी । कय-
 न्विदिति । पदस्य विभक्त्यान्याख्यामनितिपक्षमभिप्रेत्य । उक्तरीत्येति ।
 प्रत्यास्यानपक्षं वृद्धिरन्तरङ्गत्वादाटा महेतिरीत्या यणाप्रवृत्त्या नियमा-
 सम्भवादित्यर्थः । नित्यत्वाद्भीकारादिति । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं
 विहन्यते न तदनित्यमिति परिभाषया नित्यत्वस्य बोधनादिति । न
 दोष इति । एवमुक्तपनया एव पूयं लादेश इति तद्भाष्यः । इत्याहुरिति ।
 भाष्यानुक्तत्वमत्रावधिः । व्याख्यानमत्रेति । गाह् लिटीत्यत्र रुचारस्या-
 न्नैव विशेषणार्थमुपादानमित्येतन्मूलमभिम्यर्थः । न हाहो व्याख्याना-

देव सिद्धायलोपिग्रहणमास्त्विति शङ्किते हलच्समुदायस्यात्परराजदि-
त्यादी लोपे प्राप्नोतीत्याशङ्क्याययवलोपेनाग्लोपित्वनिवायययाचमाश्रि-
त्यैव स्थानिदत्त्वप्राप्तिरिति शङ्क्यायामग्लोपिग्रहणमेवोत्तरत्र स्थानियच्वा-
भावे शापकमस्त्वित्युक्ते आदीधक इत्यत्र यीवर्णयोरिति न प्राप्नोतीति
पूर्वपक्षे वर्णग्रहणसामर्थ्यास्त्यानियत्वमित्युक्तम् । भाष्यस्वरस इति ।
तत्र हि जलित्यादिषु सप्तग्रहणं येथीत्यर्थमिति धार्मिकस्यापरिगणनमाग-
णान्तत्वादित्यनेन प्रत्याख्याने कृते आङ्ः शास्त्रित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्या-
स्त्वित्यनेनेष्टापत्तया समाहितमिति । सूत्रस्य भाष्यस्वरसादिति । तत्र हि
यस्यिशी छान्दसाधित्युक्तम् । अत्र कैयटः । यस सस्ति स्वप्ने इति ये न
पठन्ति कैयलं यस स्वप्ने यज्ञ कान्ताविति तन्मतेनैतदुक्तम् । मतान्तरं
तनोक्तम् तदाह । तत्रैवेत्यादिना । भाष्यविरोध इति । तत्र हि यष्टूनां
समयावेऽपि निर्गल्यान्निर्गल्यान्निर्गल्यान्निर्गल्यादित्यादी यान्यस्य सं-
योगादेरित्येत्यस्य वैकल्पिकप्रवृत्तिः स्वीकृता । असाधुरेव । यस्यिशी
इतिपूर्वोक्तभाष्यात् । औष्टामित्यत्र सम्प्रसारणे अजादिस्थादाहित्युक्तान्तस्य
छायस्यायामजादित्याभावात् प्राप्नोतीति याच्यम् । भाष्यजादेरप्याह्वि-
धानात् । यद्भुक्तः संज्ञेति । न तु तदन्तस्य संज्ञा । तत्रोपप्लव्यकम्भाष्य-
माह । अस्य । यद्भुगन्तस्य ॥

इत्यदादिविवरणम् ।

इत्यत्रेति । एषश्चाह्नादानुफूलो व्यापारो दुधात्यर्थः । तत्र । येषे आ-
धारे । अजादेगत्याभावेनेति । स्थानितायच्छेदकस्येनोपाप्तम्य धर्मस्य
यत्राश्रयायच्छिन्नपर्याप्तस्यन्तत्रैव स्थानियद्वायप्रसक्तिः । धन्तुतोऽत्र द्वि-
तीयकोटिरभ्युपगमादेन । अत एव णिलोपस्य स्थानियद्वायसिद्धिः ।
अन्यस्येति । यद्यपि आन्यस्ययोरिति मूत्रेऽन्यस्ययोरित्युपात्तम् । तथा-
प्येकदेशानुपपत्त्या विप्रसक्तियपरिणामेनैवमुक्तम् । अत एव केशादाह मा-

हणद्धिमधम् । इह भा भूत् । विभिद्धान् । क्रियमाणेऽप्येकाज्ग्रहणेऽत्र
 प्राप्नोति एयोपि ह्येकाच् । एवन्तर्हि कृते द्विव्यचने एकाच् । कथम् । ए-
 काज्ग्रहणसामर्थ्यात् । न हि कश्चिदकृते द्विव्यचनेऽनेकाजस्ति यदप्यने-
 काज्ग्रहणं क्रियते । ननु चायमस्ति जायतिः । जागृषांस्ते अनुगमन् ।
 छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विव्यचनाभावाः । यत्तच्छांकारग्रहणद्वयोति न
 हि कश्चिदकृते द्विव्यचने आकारान्तोऽनेकाजस्ति । ननु चायमस्ति दरि-
 द्रातिः । न दरिद्रातेरिटा भवितव्यम् । किङ्कारणमुक्तमेतत् । दरिद्राते-
 राहुर्धातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधायित्वे भाष्ये उक्तम् । अत्र दरिद्रा-
 तेरिद्व्यङ्ग्या आधेति ध्वनितमित्यर्थः । कीयतेनेति । तेन हि दरिद्रा-
 तेरनित्य आमित्यात औ णल इत्योकारे विधातव्ये औकारविधानेन
 स्थापितमित्युक्तम् । अयमप्रयोग इति । एतेन लुङि धेत्यत्र प्रमाणमुपन्य-
 स्तम् । तद्भाष्यः । भाष्यकारस्य भाष्यः । सर्वमा इदम् । अस्तिषिच इती-
 ष्ठभाषाय छान्दसमुदाहरणमुपन्यस्तम् । उत्तरार्थम् । दृष्टेतिमूत्रेऽनुवृत्त-
 र्थमित्यर्थः । न च ससञ्जुष इतिमूत्रानन्तरमस्तेरितिमूत्रद्वयार्थमनेन दत्यस्य
 याधे सिद्धेऽनस्तेरिति न याध्यमिति तु न शङ्कम् । योगविभागेन पुन-
 र्विधानसामर्थ्येन याधकल्पनापेक्षया यथान्यासे प्रतिपत्तिरुपपत्त्यात् ।
 स्थानपठोति । शब्दाधिकारात् । अत एव । छान्दसत्वादेव । ननु नि-
 त्यत्वाद्देरेत्यमित्यसङ्गतम् । कृतेऽप्येव्ये भूतपूर्वगत्या लोपप्रदर्शनेः । यी-
 यणंयोरित्यत्र यि इयणंयोरिति खेदात् । द्विव्यचननिर्द्देशेन इयणांन्तरपरि-
 ग्रहसामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिरिहाश्रीयते । अत एव दीधीहो पिजजन्तात्
 यथु लि णिलोपेऽपि कृतेऽनेनास्त्यलोप इति चेन्न । अचः परस्मिन्नितिमू-
 त्रस्यभाष्यप्रयोगविरोधात् तदाह । अच इति । लुप्तेऽपीत्यमिति । आ-
 दीधक इत्यत्र दीधयतेऽणुं नि णिलोपस्य न्यामिवत्यादित्यमित्यर्थः । तत्र
 हि नेणिंष्युपमंस्थानमित्यनेनाधीषदित्यस्य सिद्धौ चहपरनिर्द्देशेऽनेत्यर्थ-
 षमिति ममसि निषाद्याममालदित्यत्र टिलोपस्य स्थानिवत्यादनुपधात्वा-

तप्रत्ययस्य श्यनः श्नोश्चै जिनमित्ताभायादेव व्यावृत्तिः । विभाषा ली
तेः । यका निर्द्देश इति ॥ न च सार्वधातुके यगिति विहितो यक् धातु
र्थफले आश्रयान्वयविवक्षायां भवति प्रकृते च न तद्द्योत्यार्थसद्भावे
कथं यगिति वाच्यम् । सौत्रत्वेन यकः साधुत्वात् ॥ यत्तु विभाषा ति
इत्येव सूत्ररतान्तावतैव सर्वेषां ग्रहणम् भविष्यति किं सर्वसङ्ग्रहाहकयदर्श
र्द्देशेनेति मतं तन्न युक्तमित्याशयेनाह । क्रमादिराधृपीयथेति
ली श्रुपणे । ली द्वीकरण इत्युभयत्र निरनुबन्धरूपाठात् ॥ एव
निरनुबन्धकपरिभाषया तयोरेव ग्रहणापत्तिः । लीङ् इति निर्द्देशे स्त
स्यैव ग्रहणापत्तिरिति यका निर्द्देशेन निरनुबन्धकपरिभाषया बाधात्स
पाङ्ग्रहणं सिध्यतीति भावः । अत्र परस्मैपदीत्येतस्योपादा
यस्तुल्यितिकथनाय न तु प्रकृते किञ्चिदस्य प्रयोजनम् ॥ अत्र
प्रीङ्धातोः सकर्मकत्वे । मानञ्चिन्त्यमिति । अनन्यथासिद्धस्य साधकस्य
लाभात् ॥ न च रुच्यर्थानाम्प्रीयमाण इति निर्द्देश एव साधक इति य
थ्यम् । तेन निर्द्देशेन तत्र धातूनामनेकार्थतया विषयत्वाच्चिन्नप्रीत्य
फूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वात् । तस्य निर्द्देशस्य दर्शनेन मूलकता सकर्म
इत्युक्तम् । आधीयत्वाच्चिन्नप्रीत्यनुफूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वं सर्वत्र प्र
यमाण इति निर्द्देशस्तु सौत्र इति प्रकृतग्रन्थाभिप्रायः ॥ योऽन्तकर्मणि ॥ य
र्मज्ञद्गोऽत्र क्रियापरः ॥ अत्र पाठे ॥ पतेतिपाठे । श्यनादीमिति । अ
त्रादिना गापोऽगिति टकः किञ्चस्य नङ्ग्रहः । तेन श्यनः शकारस्योत्
श्यनीत्यत्र विशेषणार्थतया ज्ञापकत्वासम्भ्रशङ्का निरस्ता ॥ आदुरदात्ता
र्थम् । प्रकृतेरादुरदात्तार्थम् । एवञ्च दीव्यत इति पदमादुरदात्तम्भवति
चानशीति ॥ दीव्यमान इत्यत्र ताच्छीलयादिविषये चानशीत्यर्थः । आ
दुरदात्तार्थमिति । यद्यपि तत्र चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्भवति । तथापि तत्र
एश्यापि चित्त्वप्रयुक्तस्वरस्य दाधोऽस्तित्याशयः । तस्यापि । अन्यत्र वि
करणेभ्य इत्यस्यापि ॥ तत्सामर्थ्यात् । नित्यसामर्थ्यात् । जीचित्यादिति

यंधातुक इति । दीर्घोच्चारणमिति । पृ इत्यत्र दीर्घोच्चारणमुदोष्ठपूर्व-
 स्येत्युच्चाय । तत् । अद्वाययवइत्युपादानम् । शृट्टृ प्राप्तिमिति । न च ऋच्छ-
 त्पृतामिति प्राप्तस्य गुणस्य विकल्पेन सिद्धौ ह्रस्वविधानमनर्थकमिति
 वाच्यम् । वाणादाङ्गमितियणम्याधित्योत्त्वापन्तेस्तदाह । ह्रस्वविधान-
 स्येत्यादि । स्पष्टार्थमिति । सामर्थ्यादर्थविशेषकरूपनापेक्षया सौत्रनिर्द्देशे-
 न तस्यार्थस्य करूपने स्पष्टप्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । कपिबुलाधिकरणे-
 ति । तत्र यथा बहुवचनेन त्रयाणामेव ग्रहणमिति प्रतिपादितन्तद्वत् ।
 नान्यस्तस्यापि पिति । अनन्तरस्येतिन्यायेन लघूपधगुणस्यैवायमप्रतिषेधः ।
 नन्वत्र पितितीति व्यर्थम् । अपिपित हिन्त्यादेव गुणाभावस्य सिद्धिरत आ-
 ह । पितितीत्युत्तरार्थमिति । उतो वृद्धिरित्युत्तरसूत्रार्थमित्यर्थः । व्याख्या-
 नादिति । प्रकृतसूत्रे हिङ्ग्रहणं गाढकुटादिभ्य इत्यतोऽनुवर्तते । तस्मि-
 न्सूत्रे च कुटादिपदेन श्रूयमाणविकरणकस्यैव ग्रहणमिति प्रकृतसूत्रेऽपि
 श्रूयमाणविकरणकस्य विञ्धातोर्ग्रहणमित्येतन्मूलकादित्यर्थः । लोपक-
 पेति । स्वरदीर्घेतिनियमात् । तदुत्तरम् । आदेशनिमित्तककार्योत्तरम् ।
 अत एव । लोकेऽपि प्रयोगादेव । प्रकारान्तरमिति । लायस्यायामङ्गाग-
 नेऽपि शाब्दान्तरमाह्या वृद्धेरनिरपत्त्याद्वित्येऽभ्यासकार्यं च कृते वृद्धिरि-
 ति बोध्यम् । दन्धन्त इति यङ्लुगन्तस्य रूपम् । अनुनासिकस्येति दीर्घ-
 स्तु न । बहुलग्रहणात् ॥

इति जुहोत्यादिविवरणम् ।

निरूपितम् । यलादिपह्णानुवृत्तेः ॥ उत्तरार्थां ॥ आतो लोपेतिमूत्रेऽ-
 नुवृत्तरथां । एतेन दीर्घ इति पञ्चम्या अकृतार्थत्वान्तद्वलेन मत्तम्यन्तस्य
 यष्टरन्तत्वकरणं युक्तमेव ॥ उपदेशोत्तरकालमिति व्याख्यागादात्यस्ये-
 ण्निमित्तप्रत्ययविषयेऽनुत्पन्न एव प्रत्यये प्रवृत्तिरत एवोपदायेत्यत्र य-
 ज्प्रत्ययः सिध्यति । अन्यथा भावे एरष् स्यात् ॥ चञ्चिन्त्यमिति । जि-

तप्त्ययस्य इयनः शनोश्च विनमित्तत्वाभावादेव व्यावृत्तिः । विभाषा लीय-
ते । यका निर्द्देश इति ॥ न च सार्वधातुके यगिति विहितो यक् धात्व-
र्थफले आश्रयान्वयविवक्षायां भवति प्रकृते च न तद्ध्योत्यार्थसद्भावे इति
कथं यगिति याच्यम् । सूत्रस्येन यकः साधुत्वात् ॥ यस्तु विभाषा लिय
इत्येव सूत्रतान्तावतैव सर्वेषां ग्रहणम् भविष्यति किं सर्वसङ्ग्राहकमङ्नि-
र्द्देशेनेति मतं सन्न युक्तमित्याशयेनाह । ऋयादिराधृपीयथेति ।
ली श्रपणे । ली द्वयीकरण इत्युभयत्र निरनुयन्धकप्राठात् ॥ एयञ्च
निरनुयन्धकपरिभाषया तयोरेव ग्रहणापत्तिः । लीङ् इति निर्द्देशे त्व-
स्थेय ग्रहणापत्तिरिति यका निर्द्देशेन निरनुयन्धकपरिभाषया बाधात् सर्व-
याङ्ग्रहणं विध्यतीति भावः । अत्र परस्मैपदीत्येतस्योपादानं
यस्तुल्यितिकथनाय न तु प्रकृते किञ्चिदस्य प्रयोजनम् ॥ अत्र ।
प्रीङ्धातोः सकर्मकत्वे । मानञ्चिन्त्यमिति । अनन्यपासिदुस्य साधकस्या-
लाभात् ॥ न च रुच्यर्थानाम्नीयमाण इति निर्द्देश एव साधक इति या-
च्यम् । तेन निर्द्देशेन तत्र धातूनामनेकार्थतया विषयत्वाद्यच्छिन्नप्रीत्यनु-
कूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वात् । तस्य निर्द्देशस्य दर्शनेन मूलरुता सकर्मक
इत्युक्तम् । आधेयत्वाद्यच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वं सर्वत्र प्री-
यमाण इति निर्द्देशस्तु सूत्र इति प्रकृतग्रन्थाभिप्रायः ॥ पौञ्जकर्मणि ॥ क-
र्मज्ञाद्वोऽत्र क्रियापरः ॥ अत्र पाठे ॥ पतेति पाठे । शयनादीनिति । अ-
त्रादिना गापोऽगिति टकः कित्यस्य सङ्ग्रहः । तेन इयनः शकारस्योतः
शयनीत्यत्र विग्रेषणार्थतया स्थापकत्वासम्भ्रमशङ्का निरस्ता ॥ आदुरदाना-
पंम् । प्रकृतेरादुरदासार्थम् । एयञ्च दीप्यत इति पदमादुरदान्तम्भवति ।
चानशीति ॥ दीप्यमान इत्यत्र ताच्छीलयादिविषये चानशीत्यर्थः । आ-
दुरदासार्थमिति । यद्यपि तत्र चिन्वादन्योदात्तत्वम्भवति । तथापि तत्रे-
ष्टयापि धित्वप्रयुक्तस्वरस्य दाधोऽस्तित्याशयः । तस्यापि । अन्यत्र वि-
परणेभ्य इत्यस्यापि ॥ तत्सामर्थ्यात् । नित्यसामर्थ्यात् । जीधित्यादिनि ॥

यंघातुक इति । दीर्घोच्चारणमिति । पृ इत्यत्र दीर्घोच्चारणमुदोष्ठपूर्व-
 म्येन्युच्चाय । तत् । अङ्गावयवदत्तुपादानम् । श्रुद्मामिति । न च ऋच्छ-
 त्पृतामिति ग्राह्यस्य गुणस्य विकल्पेन सिद्धौ ह्रस्वविधानमनर्थकमिति
 याच्यम् । याणांदाहमिति यणम्याधित्वोच्चायन्नेस्तदाह । ह्रस्वविधान-
 म्येत्यादि । म्यष्टार्यमिति । मामर्थ्यादर्थविशेषरूपनापेक्षया सौमनिर्द्देशे-
 न तम्यार्थस्य रूपने म्यष्टप्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । कपिब्रुताधिकरणे-
 ति । तत्र यथा बहुवचनेन त्रयाणामेव ग्रहणमिति प्रतिपादितमद्वैतम् ।
 नाज्यस्तस्याचि पिनि । अनन्तरस्येति न्यायेन लघूपधगुणस्यैवायमप्रतिषेधः ।
 नन्यत्र पितोति व्यर्थम् । अपिर्नात इत्यादेय गुणाभावात्स्य सिद्धेरत आ-
 ह । पितोत्युत्तरार्थमिति । उतो वृद्धिरित्युत्तरभूतार्थमित्यर्थः । व्याख्या-
 नादिति । प्रकृतसूत्रे इड्ग्रहणं गाड्कुटादिभ्य इत्यतोऽनुवर्तते । तस्मि-
 न्मूत्रे च कुटादिपदेन श्रूयमाणविकरणरूपेय ग्रहणमिति प्रकृतसूत्रेऽपि
 श्रूयमाणविकरणरूपस्य विज्ञातोऽग्रहणमित्येतन्मूलकादित्यर्थः । लोपक-
 पेति । स्वरदीर्घेति नियमात् । तदुत्तरम् । आदेशानिमित्तककार्योत्तरम् ।
 अत एव । लोकेऽपि प्रयोगादेव । प्रकारान्तरमिति । लायस्यायामङ्गाग-
 नेऽपि डाब्दान्तरमात्मा वृद्धेरनिरूप्यत्वादित्वेऽस्यासकार्यं च कृते वृद्धिरि-
 ति बोध्यम् । दन्पन् इति यङ्लुग्नस्य रूपम् । अनुनासिकस्येति दीर्घ-
 स्तु न । बहुलग्रहणात् ॥

इति जुहोत्यादिविवरणम् ।

निरूपितम् । यलादिग्रहणानुयन्ते ॥ उत्तरार्था ॥ आतो लोपेति मूत्रे-
 नुयन्मार्था । एतेन दीङ् इति पञ्चम्या अकृतार्थत्वात्तद्वलेन मस्यन्त्यस्य
 पष्ठमन्त्यरूपनं युक्तमेव ॥ उपदेशोत्तरकालमिति व्याख्यानादात्वस्ये-
 न्निमित्तप्रत्ययविषयेऽनुरपञ्च एव प्रत्यये प्रयुज्जित एवोपदायेत्यत्र च-
 न्प्रत्ययः सिध्यति । अन्यथा भावे एरष् स्यात् ॥ कणश्चित्यमिति । गि-

त्प्रत्ययस्य श्यनः शनोश्च जिनमिहत्वाभावादेव व्यावृत्तिः । विभाषा लीय-
तेः । यका निर्द्देश इति ॥ न च सार्वधातुके यगिति विहितो यक् धात्व-
र्थफले आश्रयान्वयविवक्षायां भवति प्रकृते च न तद्द्योत्यार्थसद्भावे इति
कथं यगिति याच्यम् । सूत्रत्वेन यकः साधुत्वात् ॥ यत्तु विभाषा लिय
इत्येव सूत्रप्रतान्तावर्तय सर्वेषां ग्रहणम् भविष्यति किं सर्वसङ्ग्राहकयङ्नि-
र्द्देशेनेति मतं तत्र युक्तमित्याशयेनाह । क्रयादिराधृपीपद्येति ।
ली शेषणे । ली द्रवीकरण इत्युत्पन्नं निरनुबन्धकपाठात् ॥ एवञ्च
निरनुबन्धकपरिभाषया तयोरेव ग्रहणापत्तिः । लीङ् इति निर्द्देशे त्व-
स्यैव ग्रहणापत्तिरिति यका निर्द्देशेन निरनुबन्धकपरिभाषाया वाधात् सर्व-
पाङ्ग्रहणं सिध्यतीति भावः । अत्र परस्मैपदीत्येतस्योपादानं
यस्तु स्थितिकथनाय न तु प्रकृते किञ्चिदस्य प्रयोजनम् ॥ अत्र ।
प्रीङ्धातोः सकर्मकत्वे । मानञ्चिन्त्यमिति । अनन्यथासिद्धस्य साधकस्या-
लाभात् ॥ न च रुच्यर्थानाम्प्रीयमाण इति निर्द्देश एव साधक इति या-
च्यम् । तेन निर्द्देशेन तत्र धातूनामनेकार्थतया विषयत्वायच्छिन्नप्रीत्यनु-
कूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वात् । तस्य निर्द्देशस्य दर्शनेन मूलकृता सकर्मक
इत्युक्तम् । आपेयत्वायच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वं सर्वत्र प्री-
यमाण इति निर्द्देशस्तु सूत्र इति प्रकृतग्रन्थान्तिप्रायः ॥ योऽन्तरुर्मणि ॥ क-
र्मज्ञाद्दोऽत्र क्रियापरः ॥ अत्र पाठे ॥ पतेति पाठे । श्यनादीमिति । अ-
त्रादिना गापोऽगिति टकः कित्स्य सङ्ग्रहः । तेन श्यनः शकारस्सीतः
श्यनीत्यत्र विशेषणार्थतया ज्ञापकत्वासम्भ्रमशङ्का निरस्ता ॥ आदुग्दात्ता-
र्थम् । प्रकृतेरादुग्दात्तार्थम् । एवञ्च दीव्यत इति पदमादुग्दात्तम्भवति ।
चानशीति ॥ दीव्यमान इत्यत्र ताच्छीत्यादिविषये चानशीत्यर्थः । आ-
दुग्दात्तार्थमिति । यद्यपि तत्र चिन्वादनोदात्तत्वम्भवति । तथापि तत्रे-
ष्टस्यापि चित्त्वप्रयुक्तस्वरस्य बाधोऽस्तित्यत्राशयः । तस्यापि । अन्यत्र वि-
करणेभ्य इत्यस्यापि ॥ तत्सामर्थ्यात् । निरत्यसामर्थ्यात् । जीचित्यादिति ॥

एवं सति मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्याधन्त इतिन्यायस्याप्यनुसरणम्भव-
तीति भावः ॥ धातुस्वरेणासिद्धेः । प्रकृतेरादुर्दशत्वासिद्धेः । तत्साम-
र्थ्याभावेन । निश्चयसामर्थ्याभावेन ॥ अहिप्रयोगस्य तु गतिमाह । भट्टी-
रयादि ॥ पृषोदरादित्वादिति । एवञ्च तत्र यस्य विभायेतीदृशप्रतिषेधे क-
र्तव्ये पञ्चमीसमासमाश्रित्य स्थानियद्भावो न भवति । नियम एवं युक्त
इति । एवञ्च समकक्षत्वे लाघवस्य साधकत्वन्तदेव मात्रेति भावः । अ-
त एव । क्लृप्तस्य पूतीभावपदार्थत्वादेव ॥ मूले कथं युज्यतीति । युध्धा-
तोरनुदात्तत्वात्परस्मैपदानुपपत्तिरिति भावः । एतद्भाष्येति ॥ व्यत्ययेन
परस्मैपदप्रतिपादनपरभाष्येत्यर्थः । अनित्यमपीति । अपिना युध्निष्क-
तीति मूलोक्तप्रकारप्रतिग्रहः । इच्छार्थस्य नियमेनास्मात्प्रतीतिरित्यत्र मा-
माभावोऽपि बोध्यः ॥ न विरोधइति । एतन्मन्त्रन्तत्रैव निरूपयिष्यते । समा-
ध्यर्थे तु अकर्मक एवा । राधोऽकर्मकाद् वृद्धी ॥ अन्तर्गणसूत्रमेतत् । अत्र य ए-
वकारस्तस्यान्यत्र सम्यग्ने बीजमाह । एवकारादिति । अत एव । एवकार-
स्य भिन्नक्रमत्वादेव ॥ इति सार्धकमिति । एवकारस्य भिन्नक्रमत्वाभा-
वे राधो वृद्धावेवेत्युक्तेऽपि वृद्धिप्रतिपादकस्याकर्मकत्वाव्यभिचारोदकर्म-
कादिति व्यर्थं स्यादिति । अन्ये पुषादय इति ॥ न च पुषादिषु श्लिष-
पाठयैष्यमिति दाष्यम् । समश्लिषज्जतु काष्ठनित्यत्र प्रत्यासत्तर्यकत्वे
तस्य चारिताख्यात् । यद्व्यमाणनियमेति । आलिङ्गनइतिविभक्तमूत्रसिद्धनि-
यम इत्यर्थः । परत्यान्नुमि ॥ कित्वापेक्षया परत्यान्नुमि । अकिञ्चादिति
संयोगात्परत्यादिति भावः । मूलकारोक्तरीत्याह । नञा प्रापितेति ॥
मज्ञ्याशब्दान्तरप्रापितेति पूर्वोक्तसिद्धान्तिमतेनाह । दुद्रोहिषेत्येकमे-
वेति ॥ तस्य । पुकः ॥ एवञ्च । दियादिपाठस्य श्यनपत्वे च । पठितुं पु-
क्तः । अङोऽन्यथासिद्धेः ॥ अत्र । दियादी ॥

इति दिवादिविवरणम् ॥

सुरासन्धानमिति समस्तपाठः । तदाह । सुरेति । अभिसुसूरिति ।
 अभिपूर्वकात्सुनोतेः सनि सुनोतेरित्यनेन पत्यनिषेधेऽङ्गनेति दीर्घरू-
 पम् । अतश्च संयोगादेरितिसूत्रे लिङ्मिथोरितिसमुदायस्यानुवृत्तिपक्षे सि-
 ज्यपयेऽसंभयमाशङ्कते । न चेति । अत एव । पूर्वोक्तज्ञापकादेव । व-
 धर्थेतिनिपातनस्य नियमार्थत्वमुपपादयति । क्रयादिनिषेधादेवेति । स्या-
 नित्यत्वात् । सर्वे सर्वपदादेश इतिन्यायेन स्यानिवत्त्वात् । यदिरङ्गपरिभा-
 षा त्विति । इदन्धातूपसर्गयोः कार्यस्यान्तरङ्गत्वमभ्युपेत्य तस्याः प्रवृ-
 त्तिस्वीकारेणान्तरङ्गे णत्वप्रतिषेधे कर्तव्ये यदिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वादेव
 सिद्धे स्यानिवद्भाषस्यात्र नोपयोग इति कस्य चिच्छङ्कानियारणायोक्तम् ।
 पूर्यन्धातुः साधनेन मुच्यत इति सिद्धान्तिसम्मतोऽर्थे तु तस्याः प्राप्तिरेव
 नास्तीति बोध्यम् । यणिति । अस्य नेत्यत्र संबन्धः । विश्वचि-
 त्स्त्वित्युच्यते । राधो हिंसायाम् । अत्रात इत्ययश्चमनुयत्तनीयमन्यथाऽ-
 लोन्त्यस्येत्यात्यस्य स्यात्तत्र च तपरत्वबोध्यार्थस्यासत्त्वारकचमत्र प्रवृत्तिरत
 आह । अत इत्यादि । अत इत्यस्य प्रकृतसूत्रे असम्यन्वेऽप्याह । द्वा-
 भ्यस्तयोरिति । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि तासायन्यप्रतिषेधे चक्षेः
 प्रतिषेधप्रसङ्गेऽकारणत्वात् । सिद्धान्तु हलादिग्रहणात् । इडादि-
 ग्रहणं कर्तव्यम् । तच्चावश्यं कर्तव्यम् । अत्यशी प्रयोजयतः । अत्यशी
 तावन्न प्रयोजयतः । तासायनिट इत्युच्यते सेटी चेन्नी तासी । अङ्ग-
 शू तर्हि प्रयोजयतः । तासी नित्यानिट इत्युच्यते विभाषितेऽप्येती । एत-
 स्य भाष्यस्य चल्प्रसङ्गेन प्रसक्तस्य यस्मात्फलः सम्भवस्तत्रैव प्रवृत्तिर्वा-
 प्या तेनास्य परस्मैपदसम्यन्वित्यमपीति ध्वनितमिति कह्यते । आत्म-
 नेपदित्यन्तु अनुदासत्त्वादेव सिद्धम् । दम्भु दम्भने । दम्भो नाम लोका-
 नुरज्जुनाथं कर्मानुष्ठानम् । व्याकरणान्तरीययचनस्यैह व्याकरणे प्रयुज्य-
 मानमाह । सदेः परस्येत्यादि । दम्भश्चेत्यस्य सूत्रत्वञ्चमं धारयति । द-
 म्भश्चेत्यत एकेतीति । पिदपिद्विषयकमितिवादिनो मतेऽस्यापूर्यत्यमेव या-

एवं सति मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्याधन्त इतिन्यायस्याप्यनुसरणम्भव-
तीति भावः ॥ धातुस्वरेणासिद्धेः । प्रकृतेरादुपदाहृत्यासिद्धेः । तत्साम-
र्थ्याभावेन । निख्यसामर्थ्याभावेन ॥ अहिप्रयोगस्य तु गतिमाह । अंही-
त्यादि ॥ पृषोदरादित्वादिति । एवञ्च तत्र यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधे क-
र्तव्ये पञ्चमीसमासमाश्रित्य स्थानिवद्भावो न भवति । नियम एव युक्त
इति । एवञ्च समकक्षत्वे लाघवस्य साधकत्वन्तर्देय नात्रेति भावः । अ-
त एव । क्लृप्तस्य पूतीभावपदार्थत्वादेव ॥ मूले कथं युध्यतीति । युच्धा-
तोरनुदाहृतत्वात्परस्मैपदानुपपत्तिरिति भावः । एतद्भाष्येति ॥ व्यत्ययेन
परस्मैपदप्रतिपादनपरभाष्येत्यर्थः ॥ अनित्यमपीति । अपिना युधमिच्छ-
तीति मूलोक्तप्रकारप्रतिग्रहः ॥ इच्छार्थस्य नियमेनास्मात्प्रतीतिरित्यत्र ना-
माभावोऽपि धोध्यः ॥ न विरोधइति । एतन्तत्त्वन्तर्ग्रेय निरूपयिष्यते । समा-
ध्यर्थे तु अकर्मक एव । राधोऽकर्मकाद् वृद्धीः । अन्तर्गणसूत्रमेतत् । अत्र य ए-
वकारस्तस्यान्यत्र सम्यग्ये बीजमाह । एवकारादिति । अत एव । एवकार-
स्य भिन्नक्रमत्वादेव ॥ इति सार्थकमिति । एवकारस्य भिन्नक्रमत्वाभा-
वे राधो वृद्धावेवेत्युक्तेऽपि वृद्धिप्रतिपादकस्याकर्मकत्वाव्यभिचारीदकर्म-
कादिति व्यर्थं स्यादिति । अन्ये पुषादय इति ॥ न च पुषादिषु क्षिपः
पाठवैयर्थ्यमिति याच्यम् । समक्षियञ्जतु काष्ठमित्यत्र प्रत्यासत्तयर्थकत्वे
तस्य चारिताध्यात् । यद्व्यमाणनियमेति । आसिद्धनइतिविभक्तमूत्रसिद्धनि-
यम इत्यर्थः । परत्यागुमि ॥ कित्त्वापेक्षया परत्यागुमि । अकिञ्चादिति
संयोगात्परत्यादिति भावः । मूलकारोक्तरीत्याह । नञा प्रापितेति ॥
नञ्शब्दादप्यन्यतरप्रापितेति पूर्वोक्तसिद्धान्तिगततेनाह । दुद्रोहिद्येत्येकमे-
वेति ॥ तस्य । पुकः ॥ एवञ्च । दियादिपाठस्य श्यनपत्त्ये च । पठितुं पु-
कः । अङोऽन्ययासिद्धेः ॥ अत्र । दियादौ ॥

इति दिवादिविवरणम् ॥

तुदादायस्य क्व चित्पाठस्यावश्यकत्वम् । तत्र कुटादिवहिर्भावेन तेषु वा पाठे न लाघवगौरवविचार इत्यरुचिबीजम् । अथादौपाठे तु शप्श्यनोरिति-सूत्रविषयता स्यात् । अत एवाह । अशोकेति ॥ मृद् प्राणत्यागे । अस्य धातो-
 ङित्वादात्मनेपदे सिद्धे न्नियतेरितिसूत्रन्नियमार्थम् । स चात्मनेपदसा-
 मान्यस्य न तु तद्व एवेत्याशयेनाह ॥ तद्वित्यानम्येति ॥ ननु न्नियतेरिति-
 सूत्रस्य विध्यर्थत्वमेवास्तु धातोङित्वस्मास्त्वितौ मूलं स्वरार्थमिति ॥ ना
 हि नृतेत्यत्र द्वितः परस्त्वेन लसार्धधातुकानुदानत्वधातोरुदानत्वस्य अ-
 वगम्भवति । न च सिञ्जोपस्य स्वरे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वापत्तिरिति वाच्य-
 म् । अस्य द्वित्वसामर्थेनासिद्धत्वस्य वाचादित्याहुः ॥ रिपि गतौ ॥ रि-
 यति । लघूपथगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । तस्यः । नाजानन्नयं परिभाषायाः ।
 व्याख्यानादिति । अचि विभाषा । णायुपसंख्यामन् । इहापि यथा स्या-
 त् निगार्यते । निगास्यते । इत्युक्ता णिलोपे कृतेऽपरत्याभावादप्यथा न
 स्यादित्युक्ताऽचः परस्मिन्निति स्यान्निद्रावमाशङ्क्य पूर्वत्रासिद्धे न स्यान्नि-
 यदितिवचनोत्तरम्भाष्ये पठितम् । गिरतेर्लृत्वे णायुक्तम् । किमुक्तम् ।
 तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेष्विति । अत्र गिरतेरितिकथनेनास्य य-
 हणमिति स्पष्टमेवेत्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ अत एव । धातोः का-
 र्यमिति परिभाषयोपस्थितस्य विशिष्यत्वादिव । एतत्फलम् । अत्यात्पूर्व
 षत्वस्य फलम् । विशेषः । पूर्वोक्तप्रक्रियातो विशेषः ॥ इति पठ्यत इति ।
 तस्य धातुस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यमिति शेष । न तु लृदित्वाभावे त-
 था सत्यदभावापत्तिः स्यात् । पिच क्षरणे । क्व चित्त्वयमिरित्पठितः । सो-
 ऽपपाठः । लिपिसिचिह्नश्चेति नित्यमह्विधानात् ॥

॥ इति तुदादिविवरणम् ॥

रुधादिभ्यः शम् । अस्य मित्वेपि प्रत्ययाधिकारपाठात्प्रत्ययत्वमप्यत
 एव शसेरत्यम् । ञकारोच्चारणन्तु श्रावलोप इत्यत्र विशेषणार्थम् । तेन

ध्यम् । एवञ्च लिट्पदङ्कित्पदश्चाप्यर्थाप्यमित्याह । अत्रेत्यादि । अत ए-
 य । अस्य घञनस्याकिट्पिपयकत्वादेव । अत्रत्यः । स्वादिषु पठितः । सेट्-
 कः । तृप्यतिटृप्यतीति तत्र पाठात् । गणसूत्रमिति । तस्याधिकारत्वे गणे
 पठिता ये धातवस्तेषां छान्दसत्वमेवेति सिद्धम् ॥

इति स्वादिविचरणम् ।

दिश अतिसर्जने । अयं केवलो दाने प्रयुज्यते । उपसर्गवशेन त्वर्थान्तरेऽ-
 प्यत्यस्य प्रयोगः । अत एव तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रव्याख्यानायसरे निः-
 शब्दनैरन्तर्यवचनः । दिशिरुच्चारणक्रिय इति व्याख्यानां सङ्गच्छते । न-
 तु ज्ञसृजो रोपधयोरनन्यतरस्यामिति सूत्रे रोपधयोरिति यस्मिन्निर्दिष्टाद्ग-
 नसृजोः सम्बन्धिनो रेफस्य निवृत्तिस्वीकारे बरीभृज्जनत इत्यत्र रीको रेफ-
 स्य निवृत्तप्रापत्तिरत आह । वरीत्यादि । नैरर्थक्यमिति । ज्ञसृज इति रोप-
 धयोरर्थविशिष्ट एव विशेषणम् । उक्तरीत्येति । अनर्थकत्वरूपयोक्त्या ।
 रन आगमत्येऽपि यथाऽस्य प्रसङ्गेन रोपधयोर्निवृत्तिस्तथाप्यमाह । रो-
 पधयोः स्थान इति । ह्यवचमिति । एवञ्च पूर्वविप्रतिषेधो न स्वीकार्य इ-
 ति भावः । अयधारण इति । एवञ्चायं कुटादित्वातिदेशः कृत्संज्ञकप्रत्य-
 यपरत्य एवेति सिद्धम् । प्रक्षेपेणेति । श्रच्छति श्रुतामृच्छत्युक्तमिति
 प्रक्षेपेणेत्यर्थः । अत एव । श्रकारप्रक्षेपादेव ॥ तृपतृष्फ ॥ आद्यः । तृप-
 धातुः । अनयोः । तुदादिपठिततृपटृपपात्वोः ॥ वृण च । अयमपि धातुः
 प्रीणने द्रष्टव्यः ॥ अस्य तुदादौ पाठे भाष्यविरोधाशङ्कां यारम्भितमुपक्रम-
 ते ॥ यत्त्विति ॥ व्याख्यानादिति । यद्यपि करोतेः कुर इति स्वरूपं ला-
 सणिकन्तयापि जिदांकुर्येगित्यन्यतरस्यामिति लक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्याना-
 न्तरेण ग्रहणमिति भावः ॥ ग्रामादिकमेवेति । अयं कुटादिप्रहिभू-
 तत्येन ततो जातस्य तुमुनो हित्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः ॥ अनिगूढलण-

यः सम्बन्धः समूहश्चेति । शुट् कात्पूर्वः । आद्यम् । शुट् कादिति । अ-
स्त्यम् । अङ्गस्यास्यवायेऽपीत्येतत् । अनर्थकत्वेन । परभागसमभिव्या-
हारप्रतिषद्भाष्योपकत्वशक्तिमत्त्वेन । एतच्च प्रागुपपादितमेव । विकर-
णान्तभक्ततया । अङ्गस्याङ्गविधानादट् समुदायभक्तः । एवञ्च घातिका-
रीत्या प्रत्ययनिमित्तकद्वित्वाद्युत्तरं शुटः प्रवृत्तिः । घातिकाप्रत्याख्यानप्र-
कारमाह । भाष्यरुता स्थिति । तदर्थेन । उपसर्गार्थेन । उपसर्गद्व्योत्पा-
र्यान्तभाष्यतत्प्रतिपादकता । घातोः प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव घातोः स्त्रीक्रि-
यते । अत एव । घातोरुपसर्गद्व्योत्यर्थे वृत्तिस्त्रीकारादेव । ननु लाघस्या-
यानङितिपक्षे शुट् कात्पूर्वं एव यथा स्यादित्येवमर्थं कात्पूर्वग्रहणं कार्य-
मेवेत्यत आह । लाघस्येत्यादि । उच्यते । एतेन प्रघटकेन
यदि द्वित्वादितः पूर्वं शुट् तदा गुणस्य ऋतश्चेतिविहितस्य प्रवृत्तिदुर्गुपपा-
देत्युक्तम्भवति । न चेति । तद्दुर्गुपपादित्यत्रास्यान्ययः । आनुपूर्वीमात्रा-
यच्छिन्नेति । न च हलादिः शेष इत्यादिशास्त्रस्य प्राक् प्रवृत्ती न सा-
नुपूर्वव्यस्तीति धाढ्यम् तस्याङ्गाधिकारे पाठेनाङ्गसंज्ञाया एव प्राक् प्र-
वृत्तेः । अत एव । प्रत्ययोत्पत्तिवैलम्ब्यामित्यर्थाश्रयणादेव । तस्य नित्यग्रहण-
स्य । विधेयविशेषणत्वादिति । उच्यते । इतिसूत्रानन्तरम्पाठेन । विधेयस्य
अकारादेशस्य विशेषणत्वादित्यर्थः । अत एव । नित्यग्रहणासम्बन्धादेव ।
एतेन । प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षे संक्षेपीष्टेत्वत्रेहापादनपरभाष्यप्रामाण्ये-
न । प्रतिषेधवचनारम्भ एवेति । अशुट इति तत्र तत्र वक्तव्यमिति
भाष्यः ॥

॥ इति तनादिविवरणम् ॥

मूले विष्टभ्योतीति । स्तम्भेरिति पत्यम् । अष्टभ्योतीति । अष्टाक्षर-
म्यनेति । विष्टभ्योतीति । ननु वेः स्फुभातेर्नित्यमिति सूत्रे आप्रत्ययनि-
र्द्देशाद्यदा आप्रत्ययस्तदैव पत्यं न्याय्यमिति कथं शुप्रत्ययपक्षे पत्यमि-

यत्रानामित्यत्र न दोषः ॥ न च शः अवधार्य एवास्तु । तृणह इतिनि-
र्द्देशात् । न च श्रमः प्रत्ययत्वे भनक्तीत्यत्र दीर्घोपतिरिति वाध्यम् ।
यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्य यदूपायच्छिन्नमुद्दिश्य प्रत्ययविधिरित्यर्थात् ।
स च धर्मो रुधेत्याद्यानुपूर्वोरूपस्तदाश्रयत्वभाषयमानाम् । समुदायस्या-
प्यत्र नाङ्गत्वस्तत्प्रत्ययपरत्वाभावात् । शब्देभ्यो न सत्यपि सम्भये बाध-
नमिति न्यायेन श्रमो बाधकत्वात् । रुधादिभ्यो धातुभ्योऽन्त्यादयः परः
श्रम् प्रत्ययो भयतीति याव्यार्थो द्योष्यः ॥ ननु शिण्डिशब्दव्युत्पादनावसरे
जडत्वं द्रुत्वमित्युक्ततायायुक्तम् । द्रुत्वदृष्ट्या जडत्वस्यासिद्धत्वादत आह ।
अत्र प्रक्रियेति । भाष्योक्तसिद्धान्तानुसारेणाह । शिण्डीति सानुस्यार इति ।
तृणह इम् । मूले एतत्सूत्रव्याख्यानावसरे तृहः श्रमि कृत इति यदुक्त-
न्तत्फलमाह । श्रमि कृत इत्यादिना । येन नामाप्तिन्यायेनेति । श्रमि
कृतेऽपि तन्तव्यपतितन्यायेन श्रम्यविशिष्टस्य तृहपहणेन ग्रहणं स्यादिति
येन नामाप्तिन्यायसह सम्भयः ॥

॥ इति रुधादिविवरणम् ॥

तनादिभ्यस्तयासोरित्यत्र साहचर्याश्रयणेनैकवचनस्य ग्रहणे सति प्रत्फलं
सिद्धान्तमूले उक्तमत निष्ट । अतानिष्टेति । अतो हलादेरिति वा वृद्धिः ।
ननु क्षिप्रित्यस्योक्तस्य तिसूत्रे कैयटोक्तस्य का गतिरत आह । क्षिप्रित्यादी-
ति । भाषायामपीत्येक इति । अस्य एवन्तद्रूपग्रहणव्याख्यानावसरे मूल एवो-
क्तमिति शेषः । नित्यद्रुरोतेः । आरम्भमानार्थोचित्यत्वे लब्धे नित्यग्रहणं
स्पष्टार्थम् । सम्परिज्ञाम् । तदाश्रयकतेति । अकारस्याश्रयकतेत्यर्थः । के-
चित्स्थिति । अत उत्सायं धातुरु इतिभूत्रभाष्ये सम्परिज्ञाम्भूषणसमवाय-
योरिति पाठानुसारिण इत्यर्थः । न च भाष्यरीतिस्वीकारे यथासङ्गपति-
रिति वाध्यम् । संरुतम्भसा इति निर्द्देशेन तस्यैव भाष्यप्रमाणम् । समवा-
यशब्दस्य सम्यग्यनाश्रयपरतया प्रकृते शुद्धमुक्तः । अत एवोक्तं समवा-

माणमेतदित्यभिप्रायेणाह । हरदत्तानुरोधेनेति । तन्मते दोषान्तरमप्या-
ह । अग्रहीष्टागित्यादाविति । न चाडागमस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादेका-
धो विधानमस्त्येवेति वाच्यम् । नाजानन्तर्यपरिभाषायास्तन्मते सध्वेन
तया निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषायाऽनित्यत्वाच्चेति ॥

॥ इति क्रयादिविवरणम् ॥

स्वार्थं विधानार्थमिति । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति स्वा-
र्थविधानार्थमित्यर्थः । सत्यस्य कञ्यापुक् । सत्यशब्दस्य कञर्थे णिचि आ-
पुगित्यर्थः । एतेन । उक्तयतेः स्वरितत्वस्यानार्थत्वेन । किन्तेन । इदि-
श्वेन । तद्यरितार्थमिति । इदिश्वरितार्थमित्यर्थः । क्लियश्चमुच्चार्यविहि-
तेति । उक्तप्रतिपदोक्तपरिभाषयेति भावः । भाष्यानुक्तत्वादिति । णि-
चः पाक्षिकत्वस्येत्यादिः । घुरादित्वापेक्षमिति । घुरादिन्यो णिगधिक-
लिपक इत्यर्थे एतज्ज्ञापकमित्यर्थः । एतन्मते आधृषाद्वेतिज्ञापकसिद्धत्वा-
सार्थत्रिकत्वयोधनाय । आधृषीयाणामेव सर्वत्र विकल्पोऽन्येषान्नु उह्या-
नुरोधेनेति योधनाय चेति भावः । गणयतेरनेकाधृत्येप्यामोऽभाषायाह ।
मन्त्रत्वादिति । अनित्यत्वयादिमतं व्याख्याय स्वयमाह । नित्यत्वेना-
त्येषीति । न साधिकेति । आनोऽभावस्य तेनेयोपवादानादिति भावः ।
अत एव । यामान्यापेक्षज्ञापकाभावादेव । श्रुकारान्तत्वप्रयुक्तकार्येति ।
अच्छत्यतामितिगुणालोककार्यं श्रुतश्चेतिमूत्रविहितरुग्भाषात्मककार्यवि-
शिष्टगृहणमित्यर्थः । ननु द्वित्वाख्यिकल्प इत्येव कुतो नोक्तमत आ-
ह । धित्रडादाविति । उक्तन्यायस्य । अथयद्येवचरितार्थस्य समुदायोपका-
रकत्वमितिन्यायस्येत्यर्थः । उक्तरूपेति । अदनीययस्तुनो भोजनार्थम्भो-
जनपात्रे निःक्षेपकृपा इत्यर्थः । भुज्यर्थंयमधातोरिति । यमोऽपरिधेयणइत्यु-
क्तत्वादस्मिन्त्यर्थे तस्य निषेधस्याप्रवृत्तेः । एवञ्च तस्यार्थस्य ग्रहणे यम्
चेत्यनेन घुरादिष्वनो नित्यविधानं व्यर्थं स्यात् । नित्यं स्यात् । यम् चे-

ति चेन्न । धातुनिर्द्देशे दितप्रत्यये कृते विकरणस्यावश्यकतया शब्द-
 वादयोः श्रुत्याप्रत्यययोः प्रवृत्तिरवश्यं स्वीकार्या तत्रान्यतरोच्चारणं सा-
 धुत्वापंमेव न त्वितरव्यावृत्तमर्थमिति स्वीकारात् । ह विदारणे । अयं दि-
 यादिरपि प्रागुक्तः । दीर्यतेट्टणातेर्वा दट्टदिति भाष्यात् । हलः । तेन ।
 अङ्गस्येत्यस्यावृत्तग हल्विशेषणत्वेन । आवृत्तग सम्प्रसारणं विशेय-
 तयाङ्गस्योपादानन्तु विध्यतीत्यादौ दीर्घाभावाय । क्षीप् हिंसायाम् । पि-
 त्त्यमस्याङ्गपंम् । तेन क्षिया इत्यस्य सिद्धिः । क्षिया धर्मव्यतिक्रमरूपा ।
 धातूनामनेकार्थतया धर्मव्यतिक्रमेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । दीर्घनिर्द्देशेतीति ।
 जा इति दीर्घनिर्द्देशेत्यर्थः । अत्र सामान्यतो दीर्घनिर्द्देशसामर्थ्यादित्ये-
 धोक्तन्तेनाङ्गवृत्तपरिभाषाभावो व्यनितस्तदाह । अङ्गवृत्तेति । मतेनेद-
 मिति । सिङ्गोपस्यासिद्धत्वादितिकथनमित्यर्थः । न सिद्धेति । वतिघ-
 दितानामतिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरिति प्रागुपपादितम् । इप
 आभीक्ष्ये । बहुव्रीहिरिति । इयम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसविज्ञानो ब-
 हुव्रीहिरित्यर्थः । इडित्यनुवृत्तस्य । आहुं धातुकेतिसूत्रादिडित्यनुवृत्तस्य । प्र-
 थमा तु पूर्वसूत्रे चरितार्था । विहितस्येति किम् । ग्राहिता । पिजन्ता-
 न्तृच् । न चात्राचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वम् । अपूर्वविधित्वात् । पञ्च-
 मीसमासेऽपि दीर्घविधिम्नति न स्थानिवदिति प्रतिषेध इत्यभिप्रायः ।
 न पदान्तसूत्रभाष्ये यरे यलोपस्वरवर्जमिति भाष्यन्दीर्घस्याप्युपलक्षणम् ।
 विहितविशेषणादेव जरीग्रहिता । जरीग्रहितुम् । जरीग्रहितव्यमित्यत्र
 यच्छन्ते न दीर्घः । आहुं धातुकस्येदिति सूत्रादिटोऽनुवृत्तनादपाधिकारा-
 न्तस्यैवेटोऽनेन दीर्घ इति चिण्वदिटो नानेन दीर्घः । तेन ग्राहिता । ग्रा-
 हिष्यत इत्यस्य सिद्धिः । यत्तु मूले एकाधो ग्रहेरिति व्याख्यातन्तत्रैका-
 जिति न प्रकृतस्यापि यानि कुरुताग्रेकाग्रहणद्वयमित्युक्ततयापि ह-
 रदत्तानुरोधेनोक्तञ्जाग्रहिता जाग्रहिष्यतीत्यत्र यद्लुगन्ते दीर्घाप्रवृ-
 त्तिश्चैकाग्र इत्यस्य फलमित्यपि यक्तुं शक्यम् । परन्तु भाष्यानुक्त्यादम-

भाष्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापाररूपम् । नाश्रो घेत्यंशमिति । ना-
 मत्वमस्य नात्युत्पन्नत्वेन । किन्तु कुञ्जब्दपूर्वकस्मयतेरन्येभ्योऽपीति
 इमत्पये कुगतीतिसमाधे योध्यम् । घात्वर्थ इत्यस्य लाभस्तु प्रातिपदि-
 कादुत्तर्ये बहुलमित्यस्य व्यापारसत्त्वात् । क्यङ्गा घाघाभाषायेति ।
 अन्यथा शब्दवैरकलहेत्यत्र शब्दशब्दस्य विशिष्योपादानात्क्यङ्गा णिघो
 घाघः स्यादिति भावः । हन्त्यर्थाद्येति विहितो णिजवैकल्पिक इत्यत्रा-
 र्थे मानमाह । तेषान्ततद्गण इति । एवं रूपेरेपीति । रूपेद्येत्यनेन स्वा-
 र्थेऽत्र णिजिप्रधानात्कृपधातोश्चादी पाठधामर्ष्यास्त्रिज्वरूप इत्यर्थः । एत-
 द्दामर्ष्यादिति हन्तरर्थाद्येत्यस्य सामर्थ्यादित्यर्थः । यदि निवृत्तप्रेषणादि-
 ति सार्थग्रिकं स्यात्तदा हन्तरर्थेन्योऽपि धातुन्यो निवृत्तप्रेषणेन्यो हेतुमत्सौ-
 स्वार्ये णिचि योऽर्थस्तस्य लाभे हन्त्यर्थाद्येति स्वार्थे णिजिप्रधापकं घषर्न
 व्यर्थं स्यादिति भावः । पुपिरविशब्दने । विशब्दनेऽर्थे पुपिरिति धातुद्यु-
 रादौ द्रष्टव्यः । मूले निषेधाद्भिन्नादिति । अस्माणिघो नित्यत्वेऽस्मात्प-
 रा निष्ठा नास्तीति स प्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् । न च भ्यादिपठिताद्यादा नि-
 ष्ठा तदा तद्व्यावृत्त्यर्थेन दस्तु । पुपिरविशब्दने इत्युक्तत्वेन भ्यादेर्यिशब्द-
 ने वृत्ततायात् । न च चुरादिपन्तात्किपि णिलोपे तत्र आपारे किपि
 निष्ठायां सम्भवीऽस्तीति याच्यम् । हलन्तेन्य आपारे किपोऽज्ञायात् । णिलो-
 पस्य स्यान्नियत्याद्य । कौ लुप्तमिति न सार्थग्रिकम् । एधमिदित्करणमपि
 णिघः पाक्षिकत्वे ज्ञापकं योध्यम् । अस्य चेति । चुरादिपठितस्वदधातोः ।
 अस्य । अर्धधातोः । एवमन्येषामपि परस्मैपदिनामिति । यथा तपधा-
 तोऽर्धधातोश्च भ्यादी पाठोऽनावश्यकः । आपृवीयत्वेन णिजज्ञाये समी-
 हितरूपसिद्धेः । परस्मैपदिनामित्युपादानमात्मनेपदीयः । पृषधातुस्त-
 द्वावृत्तये णिजज्ञायेऽप्यात्मनेपदार्थमस्य भ्यादी पाठस्यावश्यकत्वात् । अ-
 न्येषामपीति बहुवचनम्प्रयोगभेदेन । बोध्यः । अनावश्यकत्वेन योध्यः ।
 लो द्रवीकरणे । लाययति । णिचि वृद्धिः । इति भाष्यादिति । यस्तुमो

त्यनेनेत्यादिः । वेष्टनापि गृह्यत इति । एवञ्चापरिवेषणे च निषेधः वे-
ष्टना तु परिवेषणमेवेति तस्य निषेधस्यायमविषय इति बोध्यम् । ननु घ-
टादिपठितवचने परिवेषणशब्देन वेष्टनस्यापि ग्रहणे तस्य निषेधस्याप्रवृ-
त्तगमनत्वमेव सिद्धे यम चेत्पुनर्यत्र वैयर्थ्यं नत आह । घटादिपठितेति ।
तस्य । घटादिपठितवचनस्य । हेतुमत्तावेवेति । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । कला-
भावादिति । यदि वेष्टनस्य परिवेषणशब्देन ग्रहणकृत्वा निषेधाविष-
यत्वं सम्पाद्यते तदा वैयर्थ्यं वेष्टनरूपेणैव स्वार्थे णिचः सत्येन तस्य व-
चनस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । अत्र सूत्रे । घुरादिपठिते यम चेति सूत्रे । अपर्य-
येति । वेष्टनभोजनावेष्टनारूपार्थग्रहेत्यर्थः । मन्त्रत्रार्थग्रहणग्रहणे परिवेष-
णे निष्ठाप्यनुज्ञासूचकं यद् घटादिपठितवचनेऽपरिवेषण इति तद्वदर्थम-
नेन निश्चयिहृत् आह । घटादिपठित इति । ततः । स्वार्थणिजन्तात् ।
एकणिज्ज्ञानेन । यमयतीत्यत्रैकणिज्ज्ञानेन । प्रतिपदोक्तत्वात् । साक्षा-
द्युरादित्यसिद्धिनिशब्दानुयादेन विहितत्वात् । अत एव । घुरादिणिच ए-
वात्र ग्रहणादेव । नित्यं व्यर्थमिति । आत्मनेपदस्य णिचस्यैव सिद्धिः ।
ननु चिश्चब्देन सामान्यग्रहणार्थं नित्यमस्त्वित्यत आह । सामान्येति ।
नात्यमिति । तत्रास्याप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । स्वादिपठितचेरपि चिश्चुत्तेरि-
त्यनेनात्यमित्यभिप्रायेणाह । परे त्विति । उभयोः । हेतुमत्तिश्चादिप-
ठितचिञ्धात्योः । ईदृशरीत्या । चिञ्धातोद्युरादित्यान्ततो णिञ्चिधाने-
न प्रतिपदोक्तत्वमिति रीत्या । णिश्चब्देन णिसामान्यग्रहणे लाघवमपीत्या-
ह । उभरप्रेति । श्लेष्म अथक्ते शब्दे । अथक्तायागपशब्दरूपा ।
गुह्यं पूर्वं निक्तेतने । गुह्यं पूर्वेति द्वौ धातू । अन्ये तु गुह्येत्येक-
एव । पूर्वनिक्तेतनमित्यस्य पूर्वनिवास इत्यर्थं इत्याहुः । अकर्तृगेती-
ति । परगामि क्रियाफले परस्मैपदयाधनार्थमित्यर्थः । णिशब्दो-
भेदेति । अत एव दंशिप्रभृतिभ्य इदित्याणिजन्तावपत्ते दंशती-
त्यत्रात्मनेपदस्य । भल आभक्तने । आभक्तनमत्रलक्षणस्य रूपमा-

भाष्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापाररूपम् । नास्ती धेत्यशमिति । ना-
 मत्वमस्य नाद्युत्पन्नस्येन । किन्तु कुशब्दपूर्वकस्मयतेरन्येभ्योऽपीति
 इप्रत्यये कुगतीतिसभासे बोध्यम् । धात्वर्थ इत्यस्य लाभस्तु प्रातिपदि-
 काह्वात्त्वर्थं बहुलमित्यस्य व्यापारसत्त्वात् । क्यडा बाधाभावायेति ।
 अन्यथा शब्दयैरकलहेत्यत्र शब्दशब्दस्य विशिष्योपादानात्क्यडा निघो
 बाध स्यादिति भावः । हन्त्यर्थाद्येति विहितो निऽग्रैकस्मिन् इत्यत्रा-
 र्थं मानमाह । तेषान्तस्तत्तुण इति । एव रुपेरपीति । रुपेष्टेत्यनेन स्वा-
 र्थेऽत्र निविधायमात्वरूपधातोभ्यादौ पाठस्यामर्थाविशिष्यत्वे इत्यर्थः । एत-
 द्वासामर्थ्यमिति । हन्त्यर्थाद्येत्यस्य सामर्थ्यादित्यर्थः । यदि निवृत्तप्रेषणादि-
 ति सार्वत्रिक स्यात्तदा हन्त्यर्थेभ्योऽपि धातुभ्यो निवृत्तप्रेषणेभ्यो हेतुमस्मै-
 स्वार्यं निघि योऽर्थस्तस्य लाभे हन्त्यर्थाद्येति स्वार्यं निविधायकं यद्यन-
 व्यर्थं स्यादिति भावः । पुपिरविशब्दने । विशब्दनेऽर्थं पुपिरिति धातुधु-
 रादौ द्रष्टव्यम् । मृले निषेधास्त्रिङ्गादिति । अस्माणिचो नित्यत्वेऽस्मात्प-
 रा निष्ठा नास्तीति च प्रतिषेधो व्यर्थं स्यात् । न च भ्यादिपठिताद्यदा नि-
 ष्ठा तदा तद्व्यावृत्त्यर्थान्तदस्तु । पुपिरविशब्दने इत्युक्तत्वेन भ्यादेर्यिशब्द-
 ने ह्यत्रज्ञायात् । न च चुरादिष्यन्तात्किमपि णिलोपे तत आचारे किमपि
 निष्ठाया सम्भवोऽस्तीति याच्यम् । हलन्तेन्य आचारे किमोऽज्ञायात् । णिलो-
 पस्य स्यान्नियत्याद्यः । क्ली लुप्तमिति न सार्वत्रिकम् । एवमिदित्करणमपि
 निघि पात्तिकत्वे ज्ञापकं बोध्यम् । अस्य चेति । चुरादिपठितस्वधातो ।
 अस्य । अर्चधातो । एवमन्येषामपि परस्मैपदिनामिति । यथा तपधा-
 तोर्यदधातोश्च भ्यादौ पाठोऽज्ञायावश्यकः । आपृवीयत्वेन निजज्ञाये समी-
 हितरूपसिद्धे । परस्मैपदिनामित्युपादानमात्मनेपदीयः । पृथुधातुस्त-
 द्वापृणवे निजज्ञायेऽप्यात्मनेपदार्थमस्य भ्यादौ पाठस्यावश्यकत्वात् । अ-
 न्येषामपीति बहुवचनम्प्रयोगभेदेन । बोध्यः । अनावश्यकत्वेन बोध्यः ।
 ली द्वयीकरणे । साययति । निघि यद्दि । इति भाष्यादिति । यस्तुतो

लाययतीत्यत्रैव लेख उचितः लेतेत्यस्य तु निजभावे आत्वस्य वैकल्पिक-
 त्वेन तदभावेऽपि सिद्धेः । अस्य पाठात् प्रज्जीजोरित्यस्य पाठात् । एवं प्रीज्-
 धातोरस्मिन्नन्ते प्राययतीत्येव रूपम् । मूलेक्य वाक्यप्रत्यये । कथयति । स्वार्थ-
 निविद्यवशाया मल्लोपः । आहुं धातुकस्य बुद्धिस्थित्ये लोपविधानेन लोपस्य प-
 रिनिमित्तकत्वम् । एतेन । निष्प्राम्बन्धिं गणशब्दानुकरणत्वस्वीकारेण । गणेरि-
 त्ति एयन्तानुकरण इति । गणधातोरदन्तत्वाच्चेकाऽयन्निर्द्वा उपपद्यते कि-
 न्तु यन्तस्यैव । वृत्तौ गणेरभ्यासस्येत्यत्र गणेरिति तु लुप्ताकारानुकरणा-
 दिका धोध्यः । जौ चरूपर इति । यद्यपि नाधितिनप्ररुतम् । तथापि च-
 रूपर इति बहुव्रीहिणा सन्वदितिसूत्रे तया क्षिप्तमितीहाप्येयमुक्तम् । यस्य दी-
 र्घे इति । यस्य ईकारादेश इत्यर्थः । क्व चिस्स्येदिति पाठः । स्तन ग-
 दीदेव शब्दे । ननु गदधातोरदन्तत्वाद्गदी इत्यनुपपन्नमत आह । इगन्ता-
 दिति । लुप्ताकारान्तानुकरणादिका निर्द्देशोऽयमिति भावः । यस्तु तोय-
 मकारान्त एव तदाह । प्रकरणादिति । अन्तरङ्गत्वादिति । आहुं धातु-
 कोपदेश एव लोपविधानेनाल्लोपस्य प्रथमत एव प्रवृत्तेः । यदुक्तम्ययो-
 रिति मूले तस्योपपत्तिनाह । अयम्भाव इत्यादिना । इत्येव सिद्धेरिति ।
 एतेन धर्गप्रवृत्ताभावेपीष्टबुद्धिरुपपादिता । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन । प-
 मयोरित्युपादानसामर्थ्येन । तदभावात् । स्थानियत्वाभावात् । तज्जिनिस्त-
 कादेशस्य । निज्जनिमित्तकादेशस्य । एवञ्च द्वित्ये कसंर्ये । निज्जनिमित्त-
 कादेशो न भवतीति प्रचनव्यतया निषेधस्य बलवत्त्वाच्च द्विपयेऽन्तरङ्गस्या-
 पि कार्यस्य पूर्वमप्रवृत्तिरिति भावः । तुतावयियतीत्यादि । एतेद्यन्याये
 रुकारस्य श्रयणम्भवति । एकव्ययधाने प्रवृत्तिरिति । अस्य इत्येव ज्ञा-
 प्यत इति शेषः । तेन । येन नाव्ययधानन्यायाश्रयणेन । तदन्वपतरेति ।
 द्वित्यनिमित्तप्रत्यय इत्यवधारकैकप्रत्ययेत्यर्थः । अत्र निज्जप्रवृत्ताणिसामा-
 भ्योपपत्तयम् । तेन आस्यशब्दाणिह् अङ्गानिरसन इति निह्प्रत्ययेऽपि
 निषेधप्रवृत्त्या आस्यस्यदित्यत्र प्रक्रियादशायामुत्तरस्यङ्गेऽयनंसंभवेन नि-

येधसिद्धिः । तदुक्तम्भाष्ये । ओः पुयण्जिपु वचनं चापकं णी स्थानि-
यद्भाष्यस्येति ॥ नन्वेवमिति । यत्र प्ररुयादशायां परिनिष्ठिते वेत्यस्य स्वी-
कारे ॥ द्वितीयद्वित्ये । उद्यब्दस्य द्वित्ये । अत्र प्ररुयादशायामुत्तरखण्डेऽय-
णंछाप्तस्य सत्यात् ॥ एतद्भाष्येति ॥ इत्यायां वृद्धौ टिलोप इत्यत्र हलिक-
एयोरेत्वनिपातनस्य चापकस्यप्रतिपादनपरम्भाष्येत्यर्थः ॥ तत्पाठेन ॥ यथेष्ट-
नित्यस्यपाठेनयथा कथेत्यत्राकारोच्चारणं वृद्धुर्भाष्यार्थन्तयोनेत्यत्राकारो-
च्चारणञोपधाकार्यप्रतियन्धार्यम् । दीर्घोकारस्य सदत्वादित्यकारोच्चारणादि-
हाञ्जोपधिकरण इति कश्चिदाह तन्मतम्दूषयति ॥ यत्त्विति ॥ णिजिव-
कण्ठार्थमिति ॥ एवञ्च णिजभाष्येऽप्यनेकाग्रत्यादस्मादात्मयतीति तद्भा-
ष्यः । अपास्तम् । अज्याऽसेऽकारस्यत्रयणेनाकारोच्चारणस्य थारिताध्या-
नानर्थ्यस्यैवाभावादिति भावः ॥ फलान्तरमप्याह ॥ विद्वेति ॥ नाध-
यादिसम्मतरीत्या मूलोक्तं व्याख्याय भाष्यस्थारस्यसिद्धान्तमाह । परे त्वि-
ति ॥ इत्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥ उपधायाद्येतीत्यस्य स्थानियद्भाष्यः प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ तुताययिपतीत्यादीति । आदिना तुनाययिपतीत्यस्य सङ्ग्र-
हः । तुनुधातुभ्यां हेतुमति णिचि सनि रूपम् । अक्षरं परत्यसम्पादकेति ।
अत्रायणं परत्य सम्पादकेत्युपादानात्साक्षात्स्वरस्यावर्णसम्पादकत्वाभावेऽपि
तुताययिपतीत्यादी वृद्धादेशायायादेशस्यतत्त्वसम्पादकत्वाद्दृष्टेरेष्यवर्णसम्पा-
दकत्वम्योध्यम् । एतेन । द्रव्यमाणदूषणेन । सर्वंयेति । अत्र सर्वंयेतिकथने
नायणं परत्यसम्पादकादेशस्यानित्येन तुत्यतेति सिद्धान्तरीत्या स्थानियद्भा-
ष्याप्रवृत्तिः सूचिता । आदेशस्यावर्णं परत्यसम्पादकत्वाभावात् ॥ मू-
लोक्तरीत्यापि न स्थानियद्भाष्यप्रवृत्तिरित्याह । द्वित्यप्रवृत्तिर्देलायामित्या-
दिना ॥ सूत्रादेरिति । अत्रादिना स्थूलसत्रयोः परिग्रहः ॥ अत्र स्थूला-
देरिति यत्तुमुचितम् ॥ मध्योदान्तमिति । शपा ग्रहिकादेशेऽप्येकादेश उ-
दात्तेनोदात्त इति मध्योदान्तमित्यर्थः ॥ इति कश्चिदिति ॥ भाष्योक्तो-
दाहरणास्वारस्यमत्रारुचिः ॥ सूत्रांश्चकारेत्यामर्थः पाठ इत्यपि कश्चि-

लाययतीत्यत्रैव लेख उचितः लेतेत्यस्य तु निजभावे आत्वस्य वैकल्पिक-
 त्वं न तदभावेऽपि सिद्धेः । अस्य पाठात् प्रब्रूमीषीरित्यस्य पाठात् एवं प्रीञ्-
 धातोरस्मिन्मते प्राययतीत्येव रूपम् । मूलैक्य वाक्यप्रवर्त्ये कथयति स्वार्थ-
 निश्चिद्यवस्थायामलोपः । आहुं धातुकस्य बुद्धिस्थित्ये लोपविधानेन लोपस्य प-
 रिनिमित्तकत्वम् । एतेन निष्प्राग्वर्त्ति गणशाब्दानुकरणत्वस्वीकारेण गणेरि-
 ति एवन्तानुकरण इति । गणधातोरदन्तत्वात् काऽप्यनिर्द्देश उपपद्यते कि-
 न्तु ययन्तस्यैव । वृत्तौ गणेरज्यासस्येत्यत्र गणेरिति तु लुप्ताकारानुकरणा-
 दिका घोष्यः । णौ चङ्पर इति । यद्यपि नावितिनप्रकृतम् । तथापि च-
 ङ्पर इति बहुव्रीहिणा सन्यदितिसूत्रे तथाक्षिप्तमितीहाप्यवमुक्तम् । णस्य दी-
 र्घ इति । णस्य ईकारादेश इत्यर्थः । क्व चिसस्येदिति पाठः । स्तन ग-
 दीदेवशब्दे । ननु गदधातोरदन्तत्वाद्गदी इत्यनुपपन्नमत आह । इगन्ता-
 दिति । लुप्ताकारान्तानुकरणादिका निर्द्देशोऽयमिति भावः । वस्तुतोय-
 मकारान्त एव तदाह । प्रकरणादिति । अन्तरङ्गत्वादिति । आहुं धातु-
 फोपदेश एव लोपविधानेनालोपस्य प्रथमत एव प्रवृत्तेः । यदुक्तम्ययो-
 रिति मूले तस्योपपत्तिमाह । अयम्भाव इत्यादिना । इत्येव सिद्धेरिति ।
 एतेन वगंप्रवृत्त्याभावेऽपीष्टसिद्धिरुपपादिता । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन । प-
 रमयोरित्युपादानसामर्थ्येन । तदभावात् । स्थानिवत्त्वाभावात् । तन्निमित्त-
 कादेशस्य । निजनिमित्तकादेशस्य । एवञ्च द्वित्वे वृत्तस्य निजनिमित्त-
 कादेशो न प्रयतीति वचनव्युत्पत्त्या निषेधस्य बलवत्त्वात् द्विपयेऽन्तरङ्गस्या-
 पि कार्यस्य पूर्वमप्रवृत्तिरिति भावः । तुतावयिपतीत्यादि । एतेन न्याये
 उकारस्य अयणम्भवति । एकव्यवधाने प्रवृत्तिरिति । णस्य इत्येव शा-
 प्यत इति शेषः । तेन । येन नाव्यवधानन्यायात्थयणेन । तदन्यतरेति ।
 द्वित्वनिमित्तप्रत्यय व्यवधानकैरप्रत्ययेत्यर्थः । अत्र निजप्रवृत्त्यालिसामा-
 योपलक्षणम् । तेन आस्यशब्दाणि अङ्गानिरसन इति निह्प्रत्ययेऽपि
 निषेधप्रवृत्त्या आस्यस्यदित्यत्र प्रक्रियादशायामुत्तरराष्ट्रेऽवर्णसंख्येन नि-

न तु कार्यकालपक्ष इति याच्यम् । अन्तर्यस्ति सुबन्निमित्तकपदत्वस्य बहि-
भूतणिज्निमित्तकभत्वेन बाधायोगात् । न च पदत्योन्तरम्भत्वमस्तु ।
संघाद्वयस्याकवारीयत्वेनासमावेक्षात् । यदपि प्रातिपदिकाणिजितिप-
क्षेऽपि भत्वातिदेशोऽसस्त्रजदित्येवमर्थे स्वीकार्य इति । तदपि न स्वग्यि-
णमाचष्टे स्त्रजपतीत्यत्र कुत्वादर्थनेनैतादृशे विषयेऽन्तर्यन्तिमुपनिमित्तकप-
दत्वरमापि बहिरङ्गेणिज्निमित्तकभत्वेन भाष्यप्रामाण्येन बाधस्य क-
ल्पमादिति दिक् । प्रातिपदिकादेवेति । अन्यथा सुप इत्येव यदेत् ।
इष्टवदित्यनेनेष्टनिमित्तककार्यस्यैवातिदेशो न त्विष्टमो यत्कार्यन्तस्याप्य-
तिदेश इत्याह । तत्रेत्यादिना । अत एव । इष्टनिमित्तककार्यस्यैवातिदे-
शादेव । पाञ्चमिकः कश्चित् । युयारूपयोः कनन्यतरस्यामितिसूत्रमिहितः
कश्चित्पर्यः । एतेन पाञ्चमिकन्यायादेवमिरासः । अत एव । पाञ्चमि-
ककन्मात्रातिदेशस्येष्टत्वादेव । के चिन्मुस्याः । मन्वते । भारद्वाजीयया-
न्तिकन्तु न परिगणनङ्कितूदाहरणनिर्देशनपरमिति च सम्प्रतिपद्यन्ते
इत्यपि बोध्यम् । अनुमेयार्थमाह यद्यपीत्यादिना । तस्या अपि । भसं-
ज्ञाया अपि । ऐङ्यिङ्यतीति । इङ्यिङ्योऽपत्यं स्त्री इङ्यिङ् । जनपद-
शब्दादित्यञ् । तस्यातथेति स्त्रियां लुक् । तत आख्यातार्थे णिच् । पुं-
पद्मावेनाजनन्यमिति टिलोपेऽप्यत्र एव निवृत्तिः । मन्विष्ठवदित्यतिदेशे-
न णिषत्तद्धितत्वातिदेशे तस्मिन्नित्यादिषुद्धिरपि स्यादित्यत आह । इ-
ष्टनि हरेति । तद्धितत्वन्तु नातिदिश्यते । उपनेये सप्तमीदर्शनादित्युक्त-
त्वादिति भावः । भारद्वाजीययान्तिकम्परिगणनपरमितियादिनोऽपि
टिलोपपदष्टिलोपनिमित्तभसंज्ञाया अप्युपलक्षणम् । स्त्रजपतीतिभाष्यो-
दाहरणादित्यपि दिगित्यनेन मूषितम् । एनीमाचष्टे एतपतीत्येतत्पुंय-
द्भायोदाहरणस्योन्यसम् । टिलोपेन कोपि निवृत्ते तस्मिन्नियोगादिन-
स्यापि निवृत्तिश्चिह्नः । एवन्दारदयसीत्यपि पुंयद्भायोदाहरणन्तरेष्टम् ।
अत एव । यद्वा सत्यां टिलोप इतिपक्षस्योकारादेव । ननु लोपस्य नि-

त् ॥ गणसूत्रमिति ॥ पुराद्यन्तर्गणसूत्रमित्यर्थः ॥ अत एव ॥ प्रातिपदिक-
 पदोपादानादेव ॥ अत एव । प्रातिपदिकपदोपादानं यत्र तत्र सुबन्ता-
 दित्यर्थाभावादेव ॥ तदन्तार्थकादिति ॥ द्वितीयान्तार्थकरकर्मसमर्पका-
 दित्यर्थः ॥ अत एव । सुबन्तादुत्पत्तरभावादेव । पद्ययतीत्यत्र पद्याज्जन्ता
 सिप् । न च कुत्वेकर्तृत्वे स्थानिवद्भावात्सिद्धोपस्य भविष्यतीति वाच्यम् ।
 कुत्वे न स्थानिवदिति निषेधात् । प्राप्तिकादिति । तत्करोति तदाष्ट
 इति प्राप्तिकादित्यर्थः । ख्युनामित्यादीनामिति । टिड्ढाणामिति सूत्रे
 तरप् ख्युनामिति हि के चित्स्पठन्ति । के चित् सुबन्तासिजुत्पत्तावपि
 नातपरराजतपचतीत्यत्र कुत्त्यस्य प्राप्तिः । इष्टवदित्यदिष्टेन भत्वमेव पद-
 त्यस्य बाधात् । यथोद्देशपक्षान्नयनेन पूर्वकालजातभत्वेन निचो लोपेऽपि
 पदत्वबाधस्य यक्तुं शक्यत्वात् । प्रातिपदिकाणि जिति पक्षेऽपि भत्वातिदे-
 शोऽवश्यमङ्गीकार्यः । अन्यथा स्रग्विणमाख्यदसरुजदित्यत्र कुत्वापत्ति-
 रिति । तन्न । सुबन्तादित्यस्य तुप इत्यस्याप्रकृतत्वेन तस्य पक्षस्य पूर्वमे-
 वासम्भवाद्योपपादितत्वात् । न च तत्करोतीत्यत्र तदिति तेनातिक्राम-
 तीत्यत्र तेनेति विभिन्नविभक्तिनिर्देशात् पक्षः स्वीक्रियत इति वाच्यम् ।
 तत्तेनेति विभिन्नविभक्तिनिर्देशस्य ह्यचित्कर्मसमर्पकारत्वं चित्करणसम-
 र्पकात् प्रातिपदिकाण्यन्यथा स्यादित्येवमर्थस्य अधीकारात् । प्रातिपदि-
 कपदस्य लक्षणार्थां साधकाभावाच्च । इष्टवदित्यतिदिष्टभत्वेन पदस्य
 बाध इत्यपि न । कार्यकालपक्षे निचो लोपेन तन्निमित्तकस्य भत्वस्य
 यक्तुमशक्यत्वात् । प्रत्ययलोप इति सूत्रस्य नियमार्थत्वमेव भाष्यकृता
 सिद्धान्तितमिति स्थानिवद्भावात् एव प्रकृते वाच्यः स च न सम्भवति ।
 यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रयुक्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वम-
 तिदेशस्येत्यस्य सर्वसम्मतत्वादन्यथा सर्वस्मिन्नित्यत्रापि सुप्त्यातिदेशेन य-
 जादित्याभावेऽपि दीपांपत्तिः स्यात् । एवञ्चातिदिष्टभत्वस्याप्यङ्गिनि-
 मिताकृतयाग्नस्त्येवमिति निषेधात् । न चात्र यथोद्देशपक्ष एवाश्रीयते

श्लोपीतिसूत्रसाध्यस्यानमालदित्यस्य टिओपस्य स्थानि ब्रुत्वादनुपधात्वा-
 त्प्राप्तिरेव नास्तीत्याशङ्काया भाष्यीयाया अभिप्रायामुक्ता ननु प्रतिपिध्यते
 स्थानियत्वं चङ्परनिर्हासेनेत्याशङ्क्योक्तञ्चैतदस्ति । यदर्थः स. प्रतिषेध-
 स्तस्य जेणिं प्युपसङ्ख्यानमित्यनेन साधित्वान्न वक्तव्य इति प्रतिपादित-
 म् । चकारस्यानुक्तसमुदायार्थत्वे साधकमाह भूले तथा च धार्मिकमि-
 त्यादिना । आर्याजगद्भ्यो कर्मणि ल्युट् । धार्मिकार्थमाह । आर्याजग-
 द्भ्योऽकेति । अतः पुत्र. धार्मिकस्योक्तार्थत्वादेव । अन्यथा यादृशङ्-
 कारकमित्यर्थास्वीकारे ॥ यदुक्तमप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यस्य कृतो या प्रकृ-
 तिसत्त्वाविकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानिति- इयार्यानान्तत्र यु-
 क्तमित्यभिप्रायेणाह । परे त्यति ॥ प्रकृतिपदयोः ॥ धार्मिकस्य प्रकृति-
 पदयोः । आर्यानापदे कर्मणिल्युटो बाहुल्यकारणे न यद्यदास्येयं तत्स-
 र्यङ्गृह्यते न तु प्रसिद्धमेव । अत एव काश्याः प्रस्थितो द्वियोजने सू-
 र्योद्गमनं संभावयते सूर्यमुद्गमयतीत्यपि भ्रमति ॥ किञ्च यदास्येय-
 न्तर्द्धानसमानकालिकमेव कथनं यत्र तत्रैवास्मिन् प्रवृत्तिरिष्यते । यदा
 त्वरस्य मृगरणन्दृष्ट्वा ततो ग्रामे आगत्य मृगरमणमाचष्टे तत्र द्वाप्यमेव भ-
 यति न तु णिच् ॥ कंसयथादिशब्दानामार्यानामवाचककृतपदेन ग्रहणं
 कृत्वा ग्रहणपरिभाषया बोध्यम् ॥ न च प्रकृतियच्च कारकमित्यनेन कृतिस-
 त्ति कारकं यद्विभक्त्यन्तस्तस्यानिवृत्तिरपूर्वा तत्प्रकृतियाप्यार्थकारकया-
 चिक्रा विभक्तिर्ध्वं द्विधीयते तदा राजानमागमयतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन
 पदत्वान्नलोपः स्यादिति वाच्यम् । उत्तरकालजातविभक्तिनिमित्तकभक्त्ये-
 न पदत्वस्य बाधात् ॥ न ह्यन्वो इयार्यानादिति ॥ द्वन्द्वस्याभिप्रेतत्वे द्वि-
 यचनेनैव निर्दिशेत् । किञ्च तेनातिक्रामतीत्यतस्तेनेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे क-
 र्तृकरणादित्युपादानवैयर्थ्यं स्यादित्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । क-
 र्तृत्वापापंमितीति कर्तृदृष्टिर्वापारप्रयोज्यव्यापाराश्रय इत्यर्थः । कर्तृ-
 ग्रहणाद्यद्यत्कर्तृव्यापार्यन्तर्नयङ्गृह्यते न तु करणत्वेन लोकाप्रसिद्धमेवे-

त्यत्वेन परत्वादित्यसङ्गतमत आह । लोपस्येति । तस्यापि टिलोपस्येति ।
 अपिनाऽकृतायां वृद्धौ टिलोपसंग्रहः । अत एव । वृद्धौ लोपो यलीया-
 नितिपक्षस्वीकारादेव । प्रत्याहारग्रहणञ्चरितार्थमिति । तद्वि यत्रेको लो-
 पप्राप्तिस्तत्र वृद्धेः पूर्वं यदि लोपः स्यात्तदा चरितार्थम्भवेत् वृद्धौ सत्यां
 लोपे त्वनगलोप इत्यग्लोपित्वमकारलोपेनैव सम्पादनीयमित्यलोपनो-
 घ्यावृत्तये नालोपीत्येव वदेदिति भावः । ननु स्वामिनमात्यदसस्वामद्वो-
 दुहमात्यदशुगोहदित्यत्र वृद्धेः प्रात्यभावात्प्रत्याहारात्रयणञ्चरितार्थमत
 आह । इदुदुपधेन्य इति द्वयोः पक्षयोर्युक्तम्यक्षमाह । साम्निकमेवेति ।
 तत्त्वेति । एकदेश्युक्तित्वमित्यर्थः । तदेतदुपपादयति । लोपस्येति । ए-
 कस्या वृद्धेः कृताकृतप्रसङ्गित्वस्य वक्तुमशक्यतया नित्यत्वाशङ्काया ए-
 यासङ्गत्या प्रकारान्तरेण तस्या अनित्यत्वोपपादनमयुक्तमिति सा एक-
 देश्युक्तिरिति भावः । अत एव । वृद्धौ लोपस्य बलवत्त्वादेव । अवीषद-
 दिति । णिजन्ताखिच् लुङ् चङ् । णिलोपे । प्रथमणिचो लोपे । कैयट-
 स्यापि द्वितीयः पक्षः सम्मत इत्याह । एतदेवेति । द्वितीयपक्षस्यैव यु-
 क्तत्वेऽप्यचकलदित्यस्य सिद्धिमाह । किञ्चेति । नियमार्पत्येनेति । हल-
 प्रतिपादकाद्यदि णिच् तदा हलकलयीरेवेतिनियमार्पत्येनेत्यर्थः । उपसं-
 स्थानेन सिद्धेरिति । अत एव णी चङीतिसूत्रज्ञाप्ये जेणिंघीतिवचनस्या-
 वीषददित्यत्र प्रयोजनमुक्त्वा णिलोपे कृते व्ययधानाभायशङ्कायां स्थानिय-
 ज्ञाप्येन व्ययधानमुक्त्वा चङ्परनिर्वासे स्थानियत्वनिषेधमुक्त्वा यदर्थमपं
 प्रतिषेधस्तस्य ह्रस्वत्वस्य नाग्लोपीतिनिषेधः स्यादिति शङ्कायां वृद्धौ लो-
 पस्य प्रत्याहारग्रहणेन यलयत्वेनोपपादनङ्कृत्याऽवीषददित्यस्य जेणिं-
 घीतिवचनेनैव सिद्धिरुपसंहारे उक्ता तस्यादुपसङ्गानङ्कृत्यमित्यनेन ।
 अन्येषाग्नित्यति । भासस्य इः भासेः । यासस्य उः यासीः । भासयमा-
 स्यत् अवीजसत् यासामास्यदवीषसदित्यादीनामित्यर्थः । तत्साध्याना-
 म् । चङ्परनिर्वासेतिवचनसाध्यानाम् । कैयटे स्पष्टमिति । संन हि ना-

श्रीपीतिसूत्रसाध्यस्याममालदित्यस्य टिओपस्य स्थानिवत्त्वादनुपघात्वा-
 त्प्राप्तिरेव नास्तीत्याशङ्क्या भाष्यीयाया अग्निप्रयामुक्ता ननु प्रतिपिथ्यते
 स्थानिवत्त्वं चङ्परनिर्हासेनेत्याशङ्क्योक्तञ्चैतदस्ति । यदर्थः स प्रतिपेध-
 स्तस्य जेणिच्युपसङ्ख्यानमित्यनेन साधित्यात्र वक्तव्य इति प्रतिपादित-
 म् । चकारस्यानुक्तसमुदायार्थस्य साधकमाह मूले तथा च धार्मिकमि-
 त्यादिना । आर्यान्तशब्दे कर्मणि ल्युट् । धार्मिकार्थमाह । आर्यान्तवा-
 चकेति । अत्र एव । धार्मिकस्योक्तार्थत्वादेव । अन्यथा यादृशाङ्-
 फारकमित्यर्थास्वीकारे ॥ यदुक्तमप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यस्य कृतो या प्रकृ-
 तिसन्ध्याधिकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानिति इत्यार्यानन्तम् पु-
 क्तमित्यभिप्रायेणाह । परे स्थिति ॥ प्रकृतिपदयोः ॥ धार्मिकस्यप्रकृति-
 पदयोः । आर्यानपदे कर्मणिल्युटो धामुलङ्घ्यकारणे न यद्यदारस्य धर्मतत्त्व-
 यङ्गृह्यते न तु प्रसिद्धमेव । अत एव फारयाः प्रस्थितो द्वियोजने सू-
 र्योदगमनं संभावयते सूर्यमुदगमयतीत्यपि जगति ॥ किञ्च यदारस्येय-
 न्तद्दर्शनसमानकालिकमेव कथनं यत्र तत्रैवाम्य प्रवृत्तिरिष्यते । यदा
 त्यरस्य मृगरणदृष्ट्वा ततो ग्रामे जागत्य मृगरमणमाचष्टे तत्र यात्यमेव ज-
 घति न तु शिष् ॥ संख्यधादिशब्दानामार्यानवाचककृत्यदेन ग्रहणशु-
 रुद्वयग्रहणपरिभाषया बोध्यम् ॥ न च प्रकृतियच्च फारकमित्यनेन कृतिस-
 ति फारकं यद्विभक्त्यन्तनस्यानिवृत्तिरपूर्वा तत्प्रतिपाद्यापदं फारकपा-
 चिष्य विभक्तिर्धेद्विधीयते तदा राजानमागमयतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन
 पदत्वाच्चटोपः स्यादिति वाच्यम् । उत्तरकालजातविभक्तिनिमित्तकान्तरे-
 न पदत्रयस्य वाधात् ॥ न दृष्टो व्याख्यानादिति ॥ दृष्टस्याभिप्रेतत्वं द्वि-
 यपनेनैव निर्दिष्टेत् । किञ्च तेनातिक्रानतीत्यनन्तेनेत्यनुपत्येयं सिद्धे फ-
 र्ताकरणादिरुपादानवैयर्थ्यं तु स्यादित्येतन्मृगकव्याख्यानादित्यर्थः । क-
 तुं ध्यापार्थमितितीति पतुं शिष्यापारमयोन्वय्यापाराश्रय इत्यर्थः । पतुं-
 ग्रहणाद्यग्ररुतुं व्यापार्थं नतनयं दृग्गृह्यते न तु फरणत्येन श्लोकप्रसिद्धमेवे-

ति भावः । चित्र चित्रकरणे । अत्र चित्रेति लुप्तपञ्चम्यन्तम् ॥ अदन्तत्वं
 घटीत्यादिनिर्देशस्य का गतिरत आह । घटीत्यादीति । सौत्र इति ।
 एवञ्च घटेति यत्तद्व्ये इकारनिर्देशोऽस्येदित्वमपीत्येतद्वोधनायेति बोध्य-
 म् ॥ सर्वत्र । कपादिधातुषु सङ्ग्राम युद्धे युद्धे वर्तमानं सङ्ग्रामेति प्रातिपदि-
 कं धात्वर्थे णिचलभूत इत्यर्थः ॥ प्रातिपदिकपदानुवृत्त्या प्रातिपदिकमिति
 लब्धम् ॥ अस्य सूत्रत्यादिति । एवञ्च युद्ध इत्यस्य निजधर्मबोधकत्वे तदु-
 पादानवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । तत्त्वञ्च । अनुदाहृतञ्च । चिन्त्यमिति । न-
 न्वसंग्रामयत शूरइति भाष्यप्रयोग एव मानम्भविष्यतित्यतो भाष्यतात्पर्य-
 माह । भृशोदिमूत्र इत्यादिना । भूषादिसूत्र इति । तत्र भाष्ये
 आदिग्रहणस्य यदि पाठो भूमभृतीनाङ्क्रियते तदा ते पठित्वा ते
 धात्व इति पठनीयनादिग्रहणं सूत्रे न कार्यं यदि तु न स्वा-
 दयः प्रक्यते तदापठितोऽप्यादिशब्दोऽसंबन्धार्थक इति शङ्कोत्तरमभगवतो
 क्तमेव न हि सिद्धे यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्वाचार्योऽस्ति च पाठो
 व्याख्येय सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् पठेन धात्वसंज्ञेत्येतदु-
 पपन्नं भवतीति ॥ तत्र पाठनेति प्रतीकमुपादाय कैयटेन तथोक्तमिति ते-
 न बहुलमेव निदर्शनमिति भाष्यबिरुद्धमिति कल्प्यत इति भावः । दूषित-
 प्रायमिति यदि दिवुरादिभ्यो णिजिक्कल्पेन व्यासदा आधृपाद्वेत्यस्य
 वैयर्थ्यापत्तिरित्येवं व्याख्यानं युक्तमिति भावः ॥ णिङ्ङाक्षिरस-
 ने ॥ निरसनमत्र प्रसेपः ॥ गणसूत्र इति एतेन एतदन्तेषु इष्टवदित्य-
 स्यासन्त्यो ध्वनितः । अन्यथा णिङि टिलोपो न स्यात् । पूर्वमूत्रवि-
 हितेभ्यो णिच्यपि स न स्यात् ॥ सिद्धशब्द इति ॥ उपास इति शेषः ॥

॥ इति चुरादिविवरणम् ॥

अन्यथा । हेतुशब्दस्य कारणमात्रपरत्वं ॥ कर्तास्मिति ॥ स्य निष्ठाधिकरणता-
 निरूपिताधेयत्वमत्र पप्रक्षं । द्योत्यत्वे त्विति । तस्मिन्पक्षे प्रेयणाध्येष-

पादीनाम्नातुयाच्यत्वमेव यत्कथ्यन्तपा सति तेषां विशेषणत्वं विशेष्यत्वं या
करप्यमुभयथाऽपि युक्तमिति भावः ॥ ओःपुयण्यपरे ॥ न तु यस्ये-
तीति । यच्चमर्थं बहुव्रीहिर्न तु पठ्यर्थ इत्यर्थः । इत्य इति । प्रकृतसूत्रे-
ण कृत इतिशेषः ॥ ननु प्रकृतसूत्रे ओरिति व्यर्थम् । तथाहि अवर्णपर-
पवर्गादिपरकाभ्यासाद्ययवाकारस्यपिपक्षति यियसतीत्यादायित्यप्रवृत्ति-
रिष्टैव । तादृशश्चेकारो नास्तीति । उकारस्य चेत्यभिष्टमेव ॥ तादृशयो-
र्द्धकारलृकारयोरपि सम्भवो नास्ति । घेज् रै पि घै धातुभ्योयत्र सन्त-
त्रापि प्रथमत आत्यप्रवृत्त्याऽप्यासेऽ कारस्यैव सत्यमिति नैवव्यावृत्तिः-
फलमिति परिशेषादुकारस्यैव भविष्यतीति चेन्न । पापचिपते घावचिपत
इत्यादी यदन्तात्सनि यद्वनिमित्ताभ्यासाद्ययवाकारस्यान्तरङ्गत्वाद्दीर्घाऽकि-
त इति दीर्घं कृतेऽप्यनेनेकारः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थत्वात् । न चैतदपि
सनि परे सन्निमित्ताभ्यासाद्ययवस्येवेतिप्रत्यासत्तिकल्पनेन पारयितुं श-
क्यमिति वाच्यम् । एवन्तर्हि द्विर्धननिमित्ताङ्गाभ्यासाद्ययवस्य द्विर्धननि-
मित्तनिमित्तकङ्कार्यन्तन्निमित्तकाभ्यासस्यैव भवतीतिप्रत्यासत्तिर्लभ्य ए-
वार्थं तस्य प्रकृतसूत्रस्यैवोरितिपदस्य आपकत्वमस्तित्यतिरूपनसम्भवात्
तत्फलन्तु जङ्गम्यादिभ्यो यदन्तेभ्यः सनि जङ्गमिपत इत्यादी सम्यत इ-
तीत्याभावे इति दिक् ॥ पुयण्यतीति किम् । तुताययिपति जुहाययिप-
ति ॥ अपर इति किम् । युभूपति । रुकूपति ॥ अथतिशृणीति ॥ ओः पु-
यण्य जीत्यतोऽनुयत्तं नानेऽपर इतिपदेऽभ्यपदार्थजिज्ञासामाह । धात्यक्ष-
रमेवेति ॥ धात्यरक्ष्णं पूर्यसूत्रोपस्थितत्वाद्यण्कूपम् । येन ग्राध्ययधानन्या-
येनैकवर्णव्ययधानेऽप्यस्य प्रवृत्तिरित्याह । एक इति । अत एव । पूर्यसू-
त्रस्याव्ययधानेऽपीभयदित्यादौ चारितार्थ्येन व्ययधाने प्रवृत्त्यभावादेया
भाष्यसम्मत इति ॥ एतच्च प्रागुपपादितम् ॥ अशीवददित्यादायिति ॥ हे-
तुमण्यन्ताद्हेतुमण्यन्त्ये । इत्यपीति । अपिना मूलोक्ताग्लोपित्यस्य स-
ङ्गपट्टः ॥ एतेन । यण्यग्रहणातिरिक्तेऽप्यारुतिनिर्द्देशं नेन । भाष्यामङ्गत्या-

पत्येति ॥ तत्र ह्यार्द्धधातुकइत्यस्य परसप्तमीत्वपक्षे भव्यभ्रमयसार्य-
यमित्यत्र एयति कृतेऽनिष्टे प्रत्यये आदेशाः स्युरितिदोषस्यसान्याश्रयत्वा
द्विशेषस्यानाश्रय इत्यादिनाऽऽर्द्धधातुकत्वजाती भव्यमित्यादावस्तेभूरित्या
देशे कृते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यतीति समाधाने जातिषादिनैक-
देशिना कृते सामान्येन पीर्वापर्याभावाज्जागृह्यादीनामनुपपत्तिरितिदूषण-
गभिधायार्थसिद्धिरेवैषा यस्याभान्येन पीर्वापर्यन्नास्तीत्यसति पीर्वापर्यं
धिपपसप्तमी धिज्ञास्यत इत्युक्तम् ॥ तदुक्तरीत्या जात्या पीर्वापर्यमभ्यु-
पेत्याप्याह । किञ्चेति । अत एव । णावग्लोप इतिपदस्य भवदुक्तव्या-
ख्याने धिक्क्षेनेन दूषणसम्भवादेव ॥ इत्याहुः । भाष्यतत्त्वविदः ॥ अ-
न्तरङ्गत्वाद् वृद्धादेरिति । अन्तरत्वादप्राप्तस्य वृद्ध्यादेरित्यर्थः ॥
तत्फलम् । उपसर्गनिमित्तादिति व्याख्यानफलनित्यर्थः ॥ अन्यथा ।
उपभाहृत्त्वस्य प्रागप्रवृत्तिस्वीकारे ॥ मूले उवृजआजंये ॥ उपदे-
शे । धातूपदेशे ॥ दकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । तद्धि न न्द्रादिति-
निषेधप्रवृत्त्यर्थमेव यदि निपातनेन दकारोऽन्तःकृते द्विप्राक् स्यात्तदा
दकारोच्चारणं व्यर्थं स्यात् ॥ नन्विदम्भुजन्मुदजमिति सूत्रव्याख्यानकालि-
कप्रत्ययिरुद्धम् ॥ तथाहि । तत्र हिपाय्युपतापयोः किम् । भोगः स-
मुद्ग इति । अत्र समुद्ग इत्यत्र दकारस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थ-
न्दकारोच्चारणस्य पारितार्थ्याद्दकारोच्चारणसामर्थ्यादितिसामर्थ्यात्तत्रसङ्ग-
तेरिति चेत् ॥ इको गुणवृद्धीति सूत्रे यथा इग्रहणमात्कन्ध्यक्षरव्यञ्जननि-
वृत्त्यर्थमित्यनेन व्यञ्जननियत्यर्थत्वे कचित् तृतीयप्रयोजननिराकरणादसरे
गनेरप्ययङो यक्तव्यः अन्युद्गः समुद्ग इति यथास्यादित्युक्तम्भाष्ये । यदि
कुत्यधिपपेष्पुद्गे प्रयोगः स्यात्तदाऽन्माद् धञि अन्युद्गः समुद्गइति प्र-
योगयोः सिद्धौ गनेरपीति भाष्यासङ्गतिरिति अधिरधिकन्यायेनास्यकु-
त्यधिपपे कुत्यधिपपेगम्धातुप्रकृतिकहान्तस्य प्रयोग इत्यत्रभाष्यतात्पर्य-
न्तया पाय्युपतापयोः किम् अन्युद्गः समुद्ग इतिप्रत्यग्यापि तद्भाष्येकयाप

तथाऽकुत्वविषयेऽस्योन्नधातोः कुत्वविषये गभूधातुप्रकृतिकडान्तस्य प्रयो-
 ग इत्यत्रैव तात्पर्यंङ्कल्प्यते इत्याशयात् ॥ परे तु दकारोच्चारणान्नाभ्युद्गः समु-
 द्गइत्यत्र दकारश्रवणार्थन्तमोरुपधायान्तकारस्य चकारस्य बोच्चारणेन
 मिद्विसम्भवादिति दकारोच्चारणस्य न्द्रा इति निषेधप्रवृत्त्यर्थमेवेत्याशय इ-
 ति न पूर्वापरविरोध इत्याहुः । अदिद्वियदिति । अत्र दकारस्य संयो-
 गादित्येप्यादिभूतादचः परत्वाभावात्निषेधो नेति भावः । इतिपक्ष इ-
 ति । गयतेरिदम्यतस्स्याम् लुङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् इति द्विलकारकनिर्द्द-
 क्षपक्षे । परत्वादपीति । शब्दान्तरमास्या द्वयोरप्यनित्यत्वमिति भावः ।
 अधिकारसूत्रत्वेन । एकाजो द्वे इतिवदधिकारसूत्रत्वेन । एतेन द्वित्ववि-
 धायकसूत्रे धातोरित्यस्य यथातदेकवाक्यतासम्भवो ध्वनितः । एवञ्च
 षष्ठीतिसूत्रेऽप्युपस्थितौ तत्प्रदेशे धातुसंज्ञाकालिकादादेरपः पराः संयो-
 गादयो नदरा द्विर्न भवन्तीति याव्यर्थः प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पयुंदास-
 न्यायेन तु धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकालिकादादिभूतादचः परे ये संयोगादयो
 नदरास्तद्विहा द्वे भवन्तीत्यर्थाविशेषमाप्तिरिति भावः । किञ्च विधि-
 शास्त्रैकवाक्यतया पिपेधस्यान्तभूतचङ्निमित्तकत्वेनैतद्दृष्ट्या यद्भिभू-
 यलकारनिमित्तकस्याटोऽस्तिद्वत्वेन निषेधाभावा इत्यपि बोध्यम् । नाश-
 न्त्यंपरिभाषा त्यनित्या नास्त्येय वेति बोध्यम् । अठाक्षणिकत्यादि-
 ति । गृतेन ये इत्यस्य व्यावृत्तिस्मृचिता । अस्तिंहीत्यस्य इति । युगाग-
 नविधायके पियतेरेव ग्रहणमिति हि प्रतिपादितम् । वचनम् । पातेर्णा-
 वितिवचनम् । पातेर्णावितिवचने नावित्यस्य निमित्तस्योपादानेन प्रत्य-
 यादर्शनस्योक्तिसम्भवाज्जायाच लुङ्शब्दस्य संज्ञाभूतस्य ग्रहणमित्यपि बो-
 ध्यम् । व्याख्यानादिति । सूत्रेऽन्यतरस्याद्ग्रहणकरणमूलकव्याख्यानादि-
 त्पर्यः । यदि निरनुबन्धकत्वात् क्रमादर्लोधातोरादादिकस्य लाधातोः
 प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमस्तिमेतन्नाविष्यत्तदा धातुभेदेन रूपद्वयमिदौ प्र-
 कृतसूत्रेऽन्यतरस्याद्ग्रहणत्वाकरिष्यादिति भावः । आत्मनेपदविषयेति ।

लियः सम्मानतेत्यनेन तत्रात्मनेपदविधानादिति भावः । इदमेव । सतान्तरमेव । इहापि द्वयोर्यहणं व्याख्यानादिति । अन्यतरस्याङ्प्रहणेन लोधातुविषये व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिश्चापनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । कारणपरहेतुशब्देन वष्टीसमासे हेतुपादानमनर्थकमित्याह । हेतुसम्बन्धीति । एतत् । इकारप्रज्ञेयेण दोषवारणम् । भीस्मीप्रकृतिकेति । प्रत्यासत्तया तथा कल्प्यत इति भावः । जाविति चेति । आहुं धातुक इत्यस्य विषयसम्बन्धीत्वं प्राग् व्यवस्थापितमिति तत्सामानाधिकरण्यासाधित्यपि विषयसम्बन्धीति भावः । ओः पुषण्जीतिसूत्रस्यवर्गादिग्रहणश्चापितवचनस्येहाप्रवृत्तया णौ कृतस्य भासादेशस्य न स्थानिवत्त्वमित्याह । तत्रादेशस्येत्यादिना । सिध्यतेरपार । अपारलौकिकोऽर्थः प्रकृते धात्वर्थफलरूपो विवक्षितः । परलोकः प्रयोजननस्य पारलौकिकम् । अन्नं साधयतीत्यत्र धात्वर्थफलनिष्पत्तिरूपन्तश्च परम्परया यद्यपि ब्राह्मणेभ्यो दानादिना पारलौकिकमभवति । तथापि साक्षाद्यत्पारलौकिकमन्तदेव फलमपारलौकिकेत्यत्र प्रतियोगित्वेन विवक्षितमित्येतत्सूचनाय ऐहलौकिक इति यत्तद्व्येऽपारलौकिक इत्युपात्तम् । प्रजने यीयते । विशेषाभावादिति । आत्मभावाभाययोर्विशेषाभावादित्यर्थः । विशेषसम्भावनानिरासायाह । यचीत्यपीत्यादीति । पक्षयोरिति । तत्र हि काम्यचः ककारस्य फलाभावादित्संज्ञाभावे उक्ते इदन्तर्हि प्रयोजनमुपपदकाम्यतीत्यत्र सम्प्रसारणं यथा स्यादिति पूर्वपक्षिणोक्ते यजादिभिरत्र कितं विशेषमिष्यामः यजादिभ्यो विहिते कित्तीति समाधायथापि कपक्षिदिहकार्यं स्यादेवमपि न दीपः शुप आत्मनः कश्च काम्यचेति चकारस्य प्रज्ञेयेण काम्यचः ककारस्यानादित्यं साधितम् । अथापीति । यजादिभिः किल विशेष्यते कर्माणि तेन यजादयो निर्दिश्यन्त इति कैटहः । एतेभ्योऽभ्योः पक्षयोः फलैक्यम्योचितम् । यदि सम्प्रसारणयोग्येभ्यो यन्तेभ्यः किञ्चिदाशङ्कानिलोपे क्वी विधिम्प्रतीति स्थानिवद्भाष्यनिषेधे विहितवि-

शेषणाभायपक्षे । सम्प्रसारणस्य विहितविशेषणपक्षे सम्प्रसारणाभायस्य
 प्राप्तिरिति फलभेदः स्यादिति तादृशेभ्यः क्विबभावः कल्प्य इति भावः ।
 एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन । व्याः । व्यी इत्यादिरुपाणीति । आत्यपक्षे
 णी युगागमेऽपि निघन्तात्क्वपि णिलोपे बलनिमित्तकयकारलोपे व्या
 इत्यादिरूपम् । यलि लोपे णिलोपस्य स्थानिवच्चन्तु न । क्वी लुप्तमिति
 नियेधात् । आत्वाभायपक्षे तु निघूपरत्येऽपि युगागमो न । शाच्चावेति-
 सूत्रे आत्वा इत्यस्याप्तिर्हीतिसूत्रादनुवर्तनात् । अत एवाजुहवदजुहाय-
 दित्यत्र युगागमाभायः । एवञ्चाधोऽङ् नितीति वृद्धौ व्यैरित्यादिरूपमि-
 ति द्रोष्यम् । ननु निजन्ताद्विधिं सत्यात्यपक्षे युगागमे बलि लोपे णि-
 लोपस्य स्थानिवच्चैनं यान्तमात्वाभावे तु व्यैरिति विशेषोऽस्त्येवेत्यत आ-
 ह । विच इति । या चित्तविरागे । चित्तमनः । तस्य विरागोऽप्रीतिः ।
 स्वीययोग्यार्थग्रहणानुकूलव्यापाराभायरूपा । तस्य । ऋगादेः । अनेन ।
 आखेट इतिव्याख्यानेन । नृगरमणमिति समुदाय आखेटकपरः नृगपदा-
 र्थो न विवक्षितः । आखेटश्च ग्रहणानुकूलव्यापारविशेषः । अन्ये स्थितिः ।
 एतन्मते नृगरमण इत्यत्र नृगपदार्थो विवक्षित एव । यत्र रज्जुघातुर्नृगनि-
 ष्टग्रहणाद्यनुकूलव्यापारपाचकस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । चिश्चुरोणी । अत्र
 चिशब्देन घुरादिस्थादिपठितयोर्ग्रहणम् । मिच्छे तु विशेषः । ननु प्रति-
 पदोक्तपरिभाषया घुरादिणिच एव शाधित्यनेन ग्रहणमिति मते चिनो-
 तेद्यापयतीत्यनुपपन्नमत आह । इदञ्चुरादीति । ननु कृतात्यस्य द्वित्वे-
 ऽभ्यासेऽकारप्रवृत्त्यापत्तिरत आह । आत्यस्येति । ननूभौ साभ्यासस्येत्यत्र
 साम्यासस्येति कारिणो नकारस्य विशेषणं स्याद्गुणानाञ्च परार्थत्वादि-
 तिन्यायादुभायिति च न नकारस्य विशेषणमविवक्ष्यति । साम्यासस्येत्य-
 नेनैवाभ्यासावयवमकारस्य नियतलोभे सत्युभायिति द्रव्यं स्यादिति
 सामर्थ्यादुभायिति विधेयस्य णस्य विशेषणं स्यान्तथा चाभ्यासस्योत्तर-
 राखनकारस्य च अस्मिन् रोपययोरन्यतरस्यामित्यत्रैव स्थानपट्टीनिर्द्-

शान्निवृत्तपक्षिरत आह । साभ्यासस्येति । गुण. कृतात्मसंस्कार इति-
न्यायेन प्रकृते गुणानाञ्चेत्यस्य बाध इति भावः । व्याख्यानादिति । ल-
क्ष्यानुसारिन्व्याख्यानादित्यर्थः । इदञ्च प्रकृतसूत्रभाष्ये साभ्यासस्य द्व-
योरितिभित्यनेन स्पष्टम् । अत एव । उक्तार्थस्यैवाभिप्रेतत्वादेव । अत
एव । अभ्यासश्रवणस्येष्टत्वादेव । अभ्यासेनेति । विना तद्योगमित्युक्त-
त्वेन सारार्थे तृतीया । तदनुवादकम् । अनितेरितिसूत्रसिद्धान्त्यानुवादकम् ।
अत एव । उभाधित्यस्य विधेयविशेषणत्वादेव । अल्पस्येतिवदिति ।
तस्य यथा स्थानिविशेषणत्वेन पष्ठप्रत्ययान्तया निर्देशः कृतस्तद्वदित्यर्थः ।
अन्यथा । उभीग्रहणाभावे । ख्यन्तः सञ्जतश्चैत्यधोपात्तञ्च तु सिद्धपद-
पि तदभिप्रायमाह । ईर्ष्यतेरात्र इति । आद्यव्याख्याने । तृतीयव्यञ्ज-
नस्येतिव्याख्याने ॥

इति हेतुमण्यन्तविवरणम् ।

धातोः कर्त्तव्यः समानकर्त्तृकात् । अत्र के चित् । प्रकृतसूत्र एवात्म-
न इत्युपादेयम् । तदेयोत्तरसूत्रेऽप्युपकरिष्यति । आत्मन इति प्रकृतसूत्रे
धातोरित्यस्य विशेषणम् । पष्ठप्रत्ययाच्च कर्त्तृत्वमिति समानकर्त्तृकादित्य-
स्य लाभो भविष्यति । तदेवेच्छायामित्यस्य च विशेषणम् । प्रकृतसूत्रे
पष्ठप्रत्ययः कर्त्तृत्वमेवेत्युभयोरप्यर्थोलाभे समानकर्त्तृकादिति व्यर्थमित्याहुः ॥
अत्रेदं यक्तव्यम् । आत्मन इत्यत्राकृतस्य स्वरितत्वस्य कल्पनयोत्तरत्र
सम्यन्धस्य प्रत्यासत्तया चैकात्म्योपकृत्यकल्पनायाङ्गीरयमिति स्पष्टमेव ।
किञ्चैकस्यात्मन इत्यस्य परम्परया धातुपदयोर्ध्वविशेषणत्वमिच्छायामि-
त्येतद्विशेषणत्वात् साक्षादित्येतत्परूपने समानस्यभावविरोधः । किञ्च गर-
हुश्चरितस्यात्मन इतिपदस्योक्तयविशेषणत्वं सरुदुश्चरित इतिन्यायविरुद्ध-
म् । आद्यत्रोक्तयविशेषणत्वे तु मनोव्यापारणीरयमधिकं स्पष्टमेवेति ।
अत एव । मन आर्तुधातुकत्वादेव । तद्वि गुणाभावापत्तम् । यद्यप्याहुः-

धातुकत्वम् स्यात्तदाऽत्र गुणस्य प्राप्तरेव नास्तीति किञ्चविधानवैयर्थ्यं
 स्पष्टमेवेति भावः । कर्मण इत्यस्याभावेऽपि यथा कर्मण इत्यस्य लाभस्त-
 म्प्रकारमाह । प्रत्ययवाच्य इति । प्रत्यासत्तया । शीघ्रोपस्थितिफल्येन ।
 धातोरितिपदस्यार्धविशिष्टतत्तद्धानूपस्थापकतया विशेषणतयाऽर्धस्यापि
 तस्यामुपस्थितौ विषयत्वादिति भावः । दुर्ज्ञेयैत्युत्तरमिति । कर्मण इत्य-
 स्याभावे समानकर्तृकाद्धानोरित्यनेन यस्य यस्य समानकर्तृकत्वं तस्य स-
 र्वस्योपस्थितौ करणभूतार्थवाचकादपि यद्विगच्छित्कर्मिकायानिच्छ यानपि
 स्यादिति भावः । रुदयिदमुख । रुदसाहचर्याद्वेत्तेरेव ग्रहणमिति शङ्का
 वारयितुमाह । छत्यानुरोधादिति । अभ्यया । सगनुरर्पाभावे । किञ्चा-
 भावेन । इको ऋलितिसूत्रप्रवृत्तेः प्राक्किञ्चाभावेन । एकाग्रित्येवेति । ए-
 काग्र उपदेश इत्यत एकाग्रग्रहणमनुवर्तते इत्यर्थः । ननु परत्येन परत्य-
 फत्ययोरिति । अत्र लक्ष्ये पत्वकत्वयोः प्रवृत्तिर्भयतीत्येतावतैव पत्वस्त्वयो-
 रित्युक्तञ्च त्वेव क्रमः कत्यात्तूत्रं यत्प्राप्तेः किन्तु कत्ये पत्वे च पर-
 त्यात् कृते इति विपक्षितम् । पत्वस्येति । कत्यस्यामुपलक्षणमिदम् । अप-
 यादत्वादिति । कृतेऽपि तेनेहागनेऽस्य प्राप्ते । एतेन प्रतिपदोक्तत्वेन
 फिरश्च पञ्चम्य इति कृतेपीट् सनि वेत्यनेन पुनरिद् स्यादित्यपास्तम् ।
 इकोऽङ्गल् । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । एतद्वि गुणाभावार्थम् । स च येन ना-
 प्राप्तिन्यायेनाङ्गनगनामिति दीर्घविधानेन सिद्धः । न च गुणे कृते दीर्घो
 गुणस्वरूप एव भविष्यतीति फलाभावात्तदा दीर्घांप्राप्तेः कथं येन नाप्राप्ति-
 न्याय इति याच्यम् । पर्जन्यवल्लक्षणन्यायेन तदापि प्राप्तेः । न च गुणा-
 भाव इव चिकीर्षतीत्यग्रेत्याभावोऽपि स्यादिति याच्यम् । दीर्घस्येचनि-
 मित्ततया तद्वाधायोगात् । यो दीर्घश्चवर्णान्तस्तत्रापि गुणाभावरूपो दीर्घ-
 स्योपकारो भविष्यतीति तत्रापि पर्जन्यन्यायेन दीर्घः स्यादेव । मित्रधातो-
 सनि दीर्घं मीग्रहणेन तस्य ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थन्दीर्घस्य चारि-
 ताख्यांश्च गुणवाचकत्वमित्यपि न । तत्र दीर्घाभावेऽपि गुणविषये आत्ये-

कृते भाग्रहणेन तद्ग्रहणसिद्धेः । न च कुटादिपठिताभ्यां गुधुन्यां सनि
गुणाभावस्य द्वित्वेन सिद्धेर्जुगुपतीत्यत्र दीर्घस्य चरितार्थत्वात्कथङ्गुणबा-
धकत्वमिति याच्यम् । उहनीत्येव सिद्धेर्ग्रहणस्य गुणाभावप्रवृत्तौ
ज्ञापकत्वदर्शनात् । न च ब्रह्ममाणरीत्याऽऽज्ञानगमामिति सूत्रेऽज्ञा-
देशगमेरित्यर्थलाभोऽग्रहणसत्त्वे भवति । सम्प्रति तु कथमिति वाच्यम् ।
सनीत्यस्यावृत्तया सखिमित्तकगमेरित्यर्थेन तल्लाभसम्भवादिति चेन्न । इ-
एन्ताच्चेत्युत्तरार्थत्वात् । न च तत्रैव पठनीयं योगविभागी व्यर्थ इति
याच्यम् । दीर्घविधानस्य विषये वाच्यसामान्यचिन्ता भवताऽग्रह्य बा-
ध्याऽन्यथापुरस्तादपवादव्यायेन दीर्घस्य णिलोपबाधकत्वमेव स्यात् ।
एवं सति यथा गुणस्यायं बाधकस्तथा णिलोपस्यापि बाधक स्यादिति
कित्वविधानमर्थवदित्यभिप्रायात् । णिलोपोदाहरणं स्वीप्सतीति । अत्र हि
जेर्गुणदीर्घलोपा प्राप्तास्तत्र विशेषाभावादनयकाशत्वेन दीर्घत्वमुपयोगुण
लोपयोर्बाधकं स्यात् । येन नाप्राप्तिव्यायेन गुणार्यैव बाधकन्दीर्घत्वमिति
तु न ज्ञाङ्गव्याप्यस्य भेदेनापेक्षया स न्यायो न तु सामान्यचिन्तायाम् ।
पष्ठरा विपरिणम्यत इति । अन्तपदार्थान्वयीयेत्यादिः । अज्ञानगमा सनि ।
अत्र गन्डादौ नामादेशगम्पर । जिगसत इत्यत्र दीर्घपतेरत उक्तम-
जादेशगमेरिति । एतादृशार्थलाभस्तत्रैवाग्रहणेन भवति । एतद्विज-
न्तानामिद्वयार्थलाभयोपाप्तम् । एतदभावेऽप्यद्वयेतिपरिभाषयोपस्थित-
स्याथ इत्यस्याङ्गविशेषणतयाऽजन्तानामित्यस्य लाभः स्यादेव । न चाप-
द्येतिपरिभाषयोपस्थितमव इतिपदं हनगम्विशेष्ययोधकमेव भविष्यती-
ति याच्यम् । हनगमामितिवहुवचननिर्द्देशस्य सति धियध्यापहोः । एव-
ज्ञाजितिपदं पठ्यन्तं गम्विशेषणमिति । तादृशार्थलाभस्य सनीतिपद-
स्यावृत्तयावृत्तयेन तु न बहुवचनसामर्थ्यकल्पनालेश इत्यप्यधीपम् । तत्र ।
गमेरितिमूत्रे । सर्वोपि । स्यतश्च आदेशरूपश्च । व्याख्यामादिति । स-
नि चेतिमृत्रभाष्यमूलकरयाम्यानादित्यर्थः । स्यतश्चस्य ग्रहणानु प्रतिप-

दोक्तत्वाध्यायमेव । तथाऽदेगस्यापि ग्रहणम् । तत्र भाष्ये दृश्यदिक
इत्येव । अधिजिगमिषति । अधिजिगमिषत इत्युक्तम् । अत्रेहागमदर्शने-
नादेशस्यापि ग्रहणम् । रतो व्युप । व्याख्यानादिति । दिष्टुतिपते । दि-
ष्टोतिपत इत्यादीष्टपठितप्रयोगदर्शनं मूलकवशाख्यानादित्यर्थः । सामान्या-
पेक्षेतीति । इदम्प्राप्तमनुरोधेन । भाष्यरीत्याह । णी चट्टीति । सामान्या-
पेक्षज्ञापकत्वाभावेऽप्येपिपिपतीत्यस्य सिद्धिमाह । किञ्चित्वादिना । नैरर्थ-
व्यादिति । एतच्च समः समाश्रयस्य द्वित्वमितिमतेन । तदा तस्यानर्थकत-
याऽप्रत्ययत्येनाहुं पानुकत्वाभावादिति भावः । यदि तु धात्वयववपका-
रसहितद्विर्यथनन्तदोत्तराण्यहस्यस्य इत्यस्यनैरर्थक्येन सन्ग्रहणेनाग्रहणा-
दिहागमस्यस्यत इतीत्यस्य चानापत्तिरिति रुपासिद्धिरिति शोध्यम् आ-
पृष्टम् । इह क्षपीत्यनेन चुरादित्यन्तस्य ग्रहणे णिप ईकारादेशे ईत्सती-
तिरुपासिद्धिरत आह । अयादिभिरिति । अनन्त्य इति । आट्टपसाहच-
र्याऽक्षपिधातोरेष्यनन्त्यस्येत्यमिति भावः । यदि पूर्वैति । अत्र यदीत्यु-
पादानाहृदिग्यद्वाहयमांहीर्षंशब्दीद्यारणेन विहितदीर्घस्थेय ग्रहणे स्व-
नन्त्यस्येति न चाध्यमिति ध्वनितम् । इदञ्च व्याख्यानं क्षपीतिणिजना-
नुकरणमितिमतेन यदि तु पान्तानुकरणमेव क्षपीति त्यका निर्द्देशस्तदा
णिषोऽप्राप्तिरेवेति शोध्यम् अत्र क्षीपो । अत्रेत्येतद्वीथ्याकाङ्क्षाशान्त्यर्थ-
कमाह । मणिमीत्यादीति । लोपस्याधिकारत्वादिति । लोपगमयणंयिका-
रञ्चो हि सम्प्रत्येदान् परिपालयिष्यतीत्यत्र भाष्ये लोपपदोपादानेऽपि यिका-
रपदोपादानात् । नानर्थक इति परिभाषाप्रत्याख्यानं पत आह । यद्वाच-
मीति । ईत्संतीत्यत्र शास्त्रप्रवृत्तिक्रममाह । पूर्वमत्रासिद्धीयमिति । एतेना-
त्र यत्केन पिदज्ञादेर्द्वितीयस्येत्यनेन भूषणशब्दस्य द्वित्वमित्युक्तान्तरसा-
म् । मन्याप्क्षपीत्यत्र प्रतिपदोक्तत्वाद्युरादिपठितस्येव ग्रहणव्याप्यमत
आह । इत्ययिषिष्टेति । गुणस्य याप इति । एषोपायवितियचनादित्या-
दिः । आशङ्क्यामर्षेनेन मग्रिति भ्रमशरणायाह । आगच्छाविषयार्थेति ।

व्याख्यानादिति । गामादाग्रहणेष्टविशेष इति परिभाषया माग्रहणेन सर्वथा-
 इग्रहणे सिद्धे तत्साहचर्यान्तीशब्दांशेऽपि न्यायामवृत्तिः । न चैव दिवा-
 दिपदितभीष्धातोरपि ग्रहणापत्तिरिति मिनातिमिनोत्थोरित्यनुपपन्नमिति
 बाध्यम् । इको कालितिसूनभाष्ये ग्रीग्रहणेन कृतदीर्घमिनोतेग्रहणेनोभ-
 योर्ग्रहणस्यैव प्रतिपादितित्वात् । द्वयोरिति । शक्मृ इक्ती शकविभाषि-
 त इत्यनयोः । किञ्चात् । हलन्ताच्चेति किञ्चात् । वचनम् । मुषोऽकर्मकस्ये-
 ति वचनम् । इदमुपलक्षणम् । अभ्यासलोपार्थमित्यपि बोध्यम् । आख्या-
 नादिति वचनपठितप्ररुतिप्रत्यापत्तिरिति वचनस्य ज्ञापकत्वमिति ज्ञमवार-
 णायाह । पुष्ययोगमिति । एतच्च आख्यानादिति वचनस्य प्ररुतिप्रत्याप-
 त्तिरित्यस्य परे तु न तोक्तरीत्या ज्ञापकत्वासम्भय इति मतेन । तत्परिभा-
 षाभाषः । निमिषापायपरिभाषाभाषः । सिद्धे स्तीतिन्यायेन स्तीतिष्यो-
 रित्यस्य नियमार्थत्वे तस्यैव एवकारोव्यर्थ इत्यत आह । एवकार
 इति । मुषूप इहेति । सन्ननादिद् । अयादेशे यलोपः । धे-
 त्युपगताने यत्र कृतपत्यस्य समोऽकारान्तस्य अब्रणन्तत्रापि नियमः
 स्यादित्यत्र न स्यात् । यणीत्युक्ते तु इह्यिशिष्टस्थानार्थवत्त्वात्
 पण्ण्डेन ग्रहणम् । ज्ञापा सहेकादेशेतु धिफरणानामनर्थकतया
 निशिष्टस्यार्थवत्त्वमस्तरयेव । परिपिपिषतीत्यत्र स्तीतिष्योरिति नियमेन
 व्यावृत्तिश्चायामाह । स्तीतिष्योरिति । प्रतीपिपतीत्यत्र द्वितीयपकारे
 मन्त्ययुक्तता तन्निरूपिताङ्गस्थस्येपीत्यत्र सम्भवेनाऽऽकृतगमागिति दीर्घः
 प्राप्नोमीत्यत आह । अत्राभ्यासान्तस्येति । ज्ञाप्योक्तरीत्येति । ताद्येव सु-
 तिही यी ततः परी स्ये च प्ररुतिराद्या समुदायपदत्वमेतेनेति यथोक्त-
 न्तरीत्याप्रथमपिशब्दे सर्वे सर्वपदादेता इति ग्रायेन न्यानिमन्नुद्गो तत्प-
 रत्यस्य तदन्तस्य द्वितीयस्य च न तज्जुद्धिरागन्तुनामन्ते सन्निवेश इ-
 ति न्यायादिति द्वितीयस्य प्रत्ययपदेनाङ्गसंज्ञामूत्रस्येन न ग्रहणमिति
 ज्ञातः । अप्रत्ययतयेति । न चादेशप्रत्यययोरिति प्रत्ययप्युत्तरगण्डायप-

यस्य न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीगमद्विषयचन इतिषचनेन कृत-
 पत्यस्य द्वित्यमित्यभ्युपगमात् । ननु यदि नेधीत्यासराङ्गत्वन्तदा सनयत
 इतीत्यमपि न स्यादत आह । श्रुतिपापीति । अङ्गाययवेति । न चा-
 भ्यासान्तरस्य नाङ्गत्वमिति प्रागुक्तमिति कथं सनि परे यदङ्गन्तदयय-
 न्यमिति वाच्यम् । सनि सति यत्किञ्चिन्निरूपिताङ्गादययस्य ग्रहणात् ।
 न च यं म्येति यदङ्गन्तात्सनि यंयमिपत इत्यत्रेत्याणस्तिः सन्निमित्ताभ्याससरा
 ङ्गाययस्य ग्रहणात् । अङ्गत्वञ्च सन्निरूपितमनग्निरूपितं येत्यनरदेतत् ।
 एयमपि प्रतीपिपतीत्यत्र यण्परत्वात्सौतिष्योरिति नियमेन पत्यमत्र न
 स्यात्पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्य इत्यनित्यसरात्वाद्मष्टिपरितिपक्ष इत्याशयेन
 कस्य विच्छङ्कायामाह । धातूपेति । यण्परत्वमिति । इदं यस्तु स्थितिकथ-
 नत्र त्वसेरदानीमुपयोगः । न यण्परत्वमिति । एयञ्च तद्विषये शङ्कैव
 नेति भायः । द्विः प्रयोगपक्षे सन्त्यद्युद्धितप्रत्ययायययत्यद्युद्धिरपि सकारेऽस्ती-
 ति भायः । प्रत्ययत्यन्तु न सकारे गृह्यते प्रत्ययायययत्यन्तु गृह्यते इति
 तु विरुद्धमाभासीति नायम्प्रकारः साधुः किन्तु कृतपत्यस्य द्विषयचनमि-
 त्येय युक्तमिति यत्कथं तथानभिधानं स्वरूपव्याक्रियैवं पराक्रियेति
 नरायेन । भयप्रत्ययान्तादिति । शैधिकादित्यत्राभ्यात्मादित्याठञ् । अत्र
 शैपिकाच्छैपिको नेतिवाक्येऽपि सरूप इत्यस्य सम्बन्धो बोध्यस्तत्फल-
 माह । वाक्यमेवेत्येवेति । अत्र शालीयेयाश्वमेवेति मूलपाठः । अत्र ।
 शैपिकादिति वाक्ये । अत एव । शैपिकादित्युपादानेन निषेधादेय । अ-
 त्र प्रातिपदिकत्वेन त्यान्तम्याप्युपस्थितिरस्तीति भायः । सत्यभिधान
 इति । घटस्थत्वमित्यादिप्रयोगाभिधाने । अर्थान्तरे । पुत्साद्यर्थे । तेन ।
 जम्भोऽर्थतो चेति कथनेन । पक्षीसप्तम्यर्थादिति । अत्र यथासङ्ग्येनान्य
 य । तन्नाभि प्रुवता । मत्वर्षीयान्मनुयादेः प्रतिषेधं द्युतता । समान-
 यती । समानार्थवृत्तौ तृतीययास्यार्थे विशेषमाह । सनि त्वर्थेति ॥

॥ इति सन्नन्तविवरणम् ॥

धातोरेकाधो हलादेः । द्योतकमिति । एवञ्च पुनः पुनरुत्पत्तिकत्व-
रूपम्पौनःपुन्यव्याप्तुयाच्यन्तत्पुनःपुनःपदसमन्विताद्वारे प्रतीयते । न
चैकस्याः क्रियायाः पुनपुनरुत्पत्तिर्न सम्भवतीति कथमेतदिति वाच्यम् ।
यथाऽयमयसमूहरूपक्रियायाः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपस्य वर्तमानत्वस्या-
सम्भवेऽपि विवक्षितक्रियासमूहस्य विलक्षणशुद्धिविषयस्य तादृशवर्तमा-
नत्वव्यवहारस्तथा सजातीयानेकसमुदायावयवकस्य समूहस्यैकशुद्धिविष-
यस्यैकत्वविवक्षया तादृशसमुदायस्य समुदायान्तरस्य सजातीयस्य पुनः-
पुनरुत्पत्तिर्न तादृशस्थले प्राप्यत इतिप्रयोगस्तादृशसमुदायविवक्षया
भवति एवञ्च द्योत्यार्थस्य विशेषणतया पुनः पुनरुत्पत्तिकैककर्तृका वर्त-
माना पश्चिक्त्रित्यादिरीत्या बोधः प्राप्यत इत्यादितो भवति ।
तस्य । द्विवचनविधायकवचनस्य । न तत् । न द्विवचनम् । य-
त्र तु कृत्वा विवक्षिता क्रिया पुनःपुनरुत्पद्येति विवक्षा तत्र भव-
त्येव द्विवचनमित्याह । भृशार्थ इति । तथैव पौनःपुन्ये यद्धि द्वित्वस्य
प्रशक्तिसु नेत्याह । पौनःपुन्ये यद्धि त्विति । धातोरेवेति । द्रव्यन्तु स्त्र-
भावतः सिद्धरूपमेव प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावादिति शेषः । भृशनीक्षते
इत्यत्र हलादित्याभावाद्यधोऽभावेऽपि भृशं शोभत इत्यर्थविवक्षायां शु-
भधातोः प्राप्तिशङ्कायाम्प्राप्त्याप्राप्त्यादेर्यद्व्योऽनभिधानन्तादृशस्थल इ-
त्याह । अनभिधानादिति । कलमिदमिति । याज्ञिकप्रतिपादितेभ्यो
यद्विधानम् । स्पष्टम्भाष्य इति । एवं हि तन्नीक्तम् । एकाऽक्तलादिप्रह-
णं किमर्थम् । जागर्ति भृशम् । ईक्षते भृशमिति । एकाऽक्तकादिप्रह-
णे योक्तम् । तत्र तावदुक्तहर्मसमानकर्मकप्रहणानपेक्षमिच्छाभिधाने प्र-
त्ययविधानादकर्मणो एवमानकर्तृकाद्वा अनभिधानदि इहाप्येका-
क्तलादिप्रहणमपेक्षान्वित्यासन्नहारे यद्वचनमात्रेणानेकाधो हलादेर्नभि-
धानमिति । तन्नाशयमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणे एका-
क्तलादिप्रहणे यत्रैकाधो हलादेरुत्पत्त्यानेन यद्वचनमभिधानम्

भयति न भयति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा भृशं शोभते भृशं रो-
चते । यत्र चानेकाधोऽह्लादेर्वोत्पद्यमानेन यद्वाऽर्थस्याभिधानम्भ-
यति तत्रोत्पत्तिः । अटाद्यते अरायते । अशाश्यते । सोमूच्य-
ते । सोमूच्यते । वासिः कोक्लमूर्णोतिग्रहणन्तु न कार्यमित्याह । य-
वान्वासेपीति । नुयद्वायेनास्माद्यथाऽऽनो अन्नाय इहभाष्य भयति त-
था यदपि भविष्यतीति भावः । एतेन । भाष्योदाहरणादितिकथनेन ।
यस्मतीति । न धैयं स्वयिदृढाच्छयितरीत्यस्य निर्द्वैतस्य परिभाषायां
ज्ञापकत्वप्रणनासङ्गतिः । प्ररुते यथा द्वित्वस्मति कार्थित्येऽपि दीर्घस्मति
निमित्तत्वम्भवति तथा प्ररुतेऽपि गुणस्मतिकार्यत्वेऽपि निषेधस्मति निमित्त
स्यादिति वाच्यम् । निषेधस्य षण्णुदासम्पायेन विध्यङ्गतया विधीयमानकार्यस-
त्यं न्यन्धिन एकस्यमित्यभिप्रायेण ज्ञापकत्वसम्भवात् । नित्यङ्गीटिरये गती ।
अवधारणार्थ इति । नित्यटाध्वस्य कौटिल्य एवान्वयी न तु क्रियायाम् ।
धातोरेकाच इति सूत्रे भाष्य इति । धातोरेकाच इति सूत्रं यस्मिन्प्रकरणे
तत्प्रकरणस्य व्याख्यानपरे भाष्य इत्यर्थः । तेनैवं विधभाष्यस्य नित्य-
ङ्गीटिल्य इति सूत्र एव सत्येऽपि नासङ्गतिः ॥ तद्विषयस्यैव । तुपसदेति-
सूत्रविषयस्य । भृशं जपति ब्राह्मणः । भृशं समिधो दहतीत्येव ह्यक्तम्
अतोऽपि । अस्माद्भाष्यादपि । अत एव । गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे य-
दः सत्यादेव । एवमेव । योगद्वयोदाहरणार्थप्रदशङ्कयाश्चे विशेषासं-
त्ययादित्यत्रैवोत्तरपीरित्यप्यन्यथेनेय । यत्र । पूर्वसूत्रे ॥ तत् । नित्यप्र-
हणम् । तत्प्रत्याख्याने । नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्याने । ज्ञापनार्हं पामेव ।
भाष्यो धात्वर्थस्तद्ग्राहयामित्यर्थः । इदमपि । एवकारघटितयापरेण व्या-
ख्यानमपि ॥ पूर्वसूत्रस्थनित्यग्रहणस्य सम्यग्भेग हि वृत्तायेवमुक्तम् । वै-
षटीयं व्याख्यानं ह्यसहयति । यन्पि । तस्य व्यापस्य । तत्राकीरिह-
न्यव्यापस्य । अचरितार्थेति । उत्तमां प्राप्तिर्योग्ये विषयेऽचरितार्थविषय-
त्वादित्यर्थः । तथा तु न प्ररुते । कुटिलं प्रजति याग्रजत इत्यत्र क्रि-

धातोरेकाधो हलादेः । द्योतकमिति । एवञ्च पुनः पुनरुत्पत्तिकत्व-
रूपम्योनःपुन्यन्धातुवाच्यन्तत्पुनःपुनःपदसमभिव्याहारे प्रतीयते । न
चैकस्याः क्रियायाः पुनपुनरुत्पत्तिर्न सम्भवतीति कथमेतदिति वाच्यम् ।
यथाऽयमयसमूहरूपक्रियायाः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपस्य वर्तमानत्वस्या-
सम्भवेऽपि विवक्षितक्रियासमूहस्य विलक्षणबुद्धिविषयस्य तादृशवर्तमा-
नत्वव्यवहारस्तथा सजातीयानेकसमुदायावयवकस्य समूहस्यैकबुद्धिविष-
यत्वेनैकत्वविवक्षया तादृशसमुदायस्य समुदायान्तरस्य सजातीयस्य पुनः-
पुनरुत्पत्तिर्यत्र तादृशस्थले पापञ्च्यत इतिप्रयोगस्तादृशसमुदायविवक्षया
भवति एवञ्च द्योत्यायंस्य विशेषणतया पुनः पुनरुत्पत्तिकैककर्तृका वर्त-
माना पचिक्रियेत्यादिरीत्या बोधः पापञ्च्यत इत्यादितो भवति ।
तस्य । द्विर्वचनविधायकवचनस्य । न तत् । न द्विर्वचनम् । य-
त्र तु कृत्वा विवक्षिता क्रिया पुनःपुनरुत्पद्येति विवक्षा तत्र भव-
त्येव द्विर्वचनमित्याह । भृशार्थं इति । तथैव पीनःपुन्ये यदि द्वित्वस्य
प्रशक्तिस्तु नेत्याह । पीनःपुन्ये यदि त्विति । धातोरेवेति । द्रव्यस्य स्व-
भावतः सिद्धारूपमेव प्रतीयते शब्दशक्तिस्यभावादिति शेषः । भृशमीक्षते
इत्यत्र हलादित्वाभावाद्यधोऽभावेऽपि भृशं शीतत इत्यर्थविवक्षायां शु-
भधातोः प्रातिशङ्कायाम्भाष्यप्रामाण्यादेर्यदोऽनभिधानन्तादृशस्थल इ-
त्याह । अनभिधानादिति । फलनिन्दमिति । याज्ञिकप्रतिपादितेभ्यो
यद्विधानम् । स्पष्टम्भाष्य इति । एवं हि तत्रोक्तम् । एकाऽङ्गलादिग्रह-
णं किमर्थम् । आगन्ति भृशम् । ईक्षते भृशमिति । एकाऽङ्गलादिग्रह-
णे चोक्तम् । तत्र तावदुक्तङ्गमेवमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यमिच्छाभिधाने प्र-
त्ययविधानादफर्णोऽसमानकर्तृकाद्वा अनभिधानादि इहाप्येका-
ङ्गलादिग्रहणानर्थक्यद्विद्यामभिव्याहारे यद्वचनान् अनेकाधो हलादेत्यनभि-
धानमिति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणे त्रेका-
ङ्गलादिग्रहणे यत्रैकाधो हलादेद्योत्पद्यमानेन यदार्थस्याभिधानम्

त इत्यत्रेङ्गुणयोरापादनपरभाष्यविरोधात् । नित्यग्रहणसम्बन्धेनाप्य-
 थांसङ्गतिरिति तनादिशेषे निरूपितम् । तदाह । एतच्चेति । सिधो य-
 ङि । यद्यप्युपसर्गात्सुनोतिश्रुयतीतिभूत्रं सात्पदाद्योरितिनिषेधस्य वा-
 धरुन्तथापि सिधो यङोतिसूत्रं सर्वस्य बाधकम् । विनिगमनाविरहात् ।
 ज्ञापा निर्देशस्य । कयतेरितिशया निर्देशस्य । कसधातुभ्यांदिरेवेति ।
 एतेनादादौ कस्य चिन्मते कसेतिपाठेऽपि तस्य व्यावृत्तिः । अजन्तान्यास-
 स्येति । दीर्घाङ्कित इत्यत्र दीर्घंश्रुत्योपस्थितस्याच इत्यस्याभ्यासविशेषण-
 त्यादेतज्ज्ञातः । अन्तरङ्गत्वात्सुफीति । दीर्घादितितुको यणमात्रापेक्षत्ये-
 नान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अपवादत्वाद्येन नाम्राप्तिन्यायेनापवादत्वात् । ते-
 याम् । अन्यासविकाराणाम् । तेषु व्यवस्थानाह । तत्रेति । अत एव ।
 बाध्यस्य पूर्वम्प्रवृत्तिरितिस्वीकारादेव । भीमांसत इत्यत्र मान्यपेतिस-
 त्रविधीयमानदीर्घो यद्यप्यन्तरङ्गस्तथापि पूर्वम्प्रवर्तते लक्ष्यानुसारा-
 त् । हन्तेहिंसायाह् ग्रीभायो बाध्यः । यद्यप्यत्र ह्रीत्येवास्तु । अभ्या-
 सश्चेति कुल्यनेष्टसिद्धिर्भविष्यति । तथापि प्रक्रियालाघवाय ग्रीभाय एव
 कृतः । ग्रीभायस्य द्वित्वोत्तरम्प्रयुज्यन्ती दीपादाह । अत्रेति । यङ्लुकि
 नेति । न लुमेतिनिषेधात् । अन्योक्तिश्च खण्डयति । एवञ्चेति । अत
 एव । प्रत्याख्यानस्यानभिप्रेतत्वादेव । अत एव । कपिकी चेति सूत्रे श्रु-
 दुपधस्येत्यस्य सम्यग्भादेव । तृप्तमृक्षादाविति । तृप्त गती । मृक्त शङ्-
 घाते । आदिना पृक्त गती । यृक्त यरण इत्यनयोः सङ्ग्रहः । ई प्रा-
 ष्मोः॥ ह्रस्वकारादेशोऽप्यरुत्सार्त्रेति दीर्घेण यद्यपि जेग्रीयत इत्यादि वि-
 ध्यति तथाप्युभरायन्दीर्घाच्चारणमित्याह । दीर्घ इति । अन्यथा विषय
 सप्तमीत्याभावे ॥

॥ इति यहन्तविवरणम् ॥

यङोऽपि च । व्याख्यानादिति । अत्रप्रत्ययपरकस्यैवोदाहरणस्य यो-

यासमभिहाराप्रतीतेरिति । अत एव । अर्थयोर्बाध्यबाधकभावाभावादे-
य । यदुदाहृतो भाष्य इति । अटाद्यते । अरार्यत इति यथा । प्रत्या-
ख्यातमिति । तच्च प्रागुपपादितम् । अनुवर्तमानमिति । अत्र लोपोऽ-
भ्यामस्येतोऽनुवर्तमानम् । य इति निर्देशस्य नृ शब्दे इतिक्रमादिपठि-
तस्यापि सम्भवादाह । गिरतेरेवेति । तुदादेरेवेत्यर्थः । व्याख्यानादिति
अधि विभाषेति सूत्रे यद्वीत्यस्यानुवृत्तिपक्षे यद्विनिमित्तस्य गिरते रेफस्ये-
ति कथनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अपवादत्वादिति । संयोगादिविषये
ऽपवादत्वादित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वञ्चोपसर्गद्योत्यर्थान्तर्भावेन धातोः पूर्वमे-
व वृत्तः स्वीकारेण यथा पूर्वधातुः साधनेन युज्यते पञ्चादुपसर्गेणेति-
मतेऽपि टः पूर्वम्प्रवृत्तगा मुट् कार्त्तपूर्व इति सूत्रस्य कार्त्तपूर्वङ्प्रहणम्प्रत्या-
ख्यातन्तधाथानापि समुदाहृत्योत्पार्थविशिष्टक्रियाद्योऽपीनः पुन्यविष-
या यङः प्रागुपसर्गयोगेन बोध्यम् । सूत्रभाष्यध्वनितेनेति । मुट् सर्वतोऽ-
न्तरङ्गतारको भवतीति भाष्यध्वनितेनेत्यर्थः । अत एवेतदुत्तरम्भाष्य एव सं-
स्कृपीट ऋतश्च संयोगादेरितोद् प्राप्नोति संस्कृत्यते गुणोन्तिसंयोगाद्यो-
रिति गुणः प्राप्नोतीति शङ्कायाः मुट्प्रकारमकृत्वाऽऽप्तकृत्यं स्वीकृत्य संयो-
गादित्याभावेन परिहारे कृते संस्करोतीत्यत्र तिङ् इति ऋ इति निष्पातो-
न प्राप्नोतीति दूषणेनाभक्तत्वपक्षस्य परिहारे कृते सति परिहारो न क-
रः । एतद्व्याख्यायामासरे कैयटेनापि मुटः परादित्यमुपपाद्येऽङ्गुणयोः
प्रतिषेधो यक्तव्य एवेत्युक्तम् । एतेन मुटः सकारेण संयोगादित्याहृत-
येति मूत्रेऽमुट इति यक्तव्यङ्गुणोतीत्यत्रामुट इति यक्तव्यमिति प्रतिषेध-
यथनग्न्यनितन्तथा यङिचेत्यत्राप्यमुट इति यक्तव्यमिति भावः । यत्त्र
कैयटेनेह विधायेरूप उपदेशेऽनुदानादिति मूत्रादुपदेशपदसंयन्मोपदेशो
संयोगादित्याभावादितो गुणोर्तीति मूत्रे नित्यमृच्छन्मीति मूत्रादित्यप्र-
हणम्यमस्यञ्च गुणस्य परिहार इति समाधानान्तरादृशतन्तु न युक्त-
म् । संयोगमञ्जामूत्रभाष्ये प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संस्कृपीट मङ्गिप-

विधीनां वैकल्पिकत्वेन लोहतिरिक्ते निषेधाप्रवृत्तेर्लाभादत आह । अ-
त एव । भाष्यायाम्प्रयोगाभावादेव । छेदि उदाहृतमिति । ननु भाषा-
यामिति शेषः । तस्य । यद्गुगन्तस्य धोभू इत्यस्य । समुदायस्य शब्दा-
न्तरव्यादिति भावः । नियम इति । एवञ्च प्रकृतिग्रहण इत्यस्य ज्ञाप्य-
वचनस्याभावेऽपि निषेधस्य प्राप्तेर्नियमोपपत्तिरिति भावः । प्रकृति-
ग्रहणे यद्गुगन्तस्यापीतिवचनस्वीकारेऽपीष्टासिद्धिरित्याह । द्विःप्रयोग-
त्वेऽपीति । अन् एव । समुदायस्य शब्दान्तरव्यादेश्च । कृत्वमसिद्धमिति ।
एवञ्च द्रुलोपपदपटकटशब्देनैतत्सूत्रविधेयरेफस्य ग्रहणम् न विध्यतीति
भावः । एतत्सूत्रेति । द्रुलोपसूत्रेत्यर्थः । नन्वयं ग्रन्थो हृहपाप्सूत्रस्य-
शब्दरत्नग्रन्थेन सह विरुध्यते तत्र हि हल्हपापः क्षीरित्वेय सूत्रयितुमु-
चितमिति मनोरमास्यमुपदन्तिस्तेरप्युपलक्षणन्तेनाऽविज्ञा रात्र्यमिति
सिद्धमत्रह्यविभक्त स इति स्थिते सकारस्य संयोगान्तलोपे रेफस्य रो री-
ति लोपे द्रुलोप इति दीर्घोऽन्यथा न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-
दित्युक्तम् । यदि द्रुलोपसूत्रस्य पूर्वग्रहणेन पूर्वत्रासिद्धमित्यत्राग्रहणन्त-
दाऽविज्ञा रात्र्यमित्यस्यानायासेन सिद्धिर्भवतितीति चेन्न । अस्य शेषरग्र-
न्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाभिप्रायकत्वं शब्दरत्नग्रन्थस्य तु यथा ननु
इतियोगविभागेनैकचिदसिद्धत्वाभावः कल्प्यते तथाऽजघां इतिभाष्योदा-
हरणेन प्रामाणिकप्रयोगस्थले प्रयोगदर्शनेनासिद्धत्वाभावसिद्धौ सामान्या-
पेक्षज्ञापकत्वाश्रयणे मानाभाव इत्याश्रयात् । यस्तुतस्तु यहुपु स्थलेषु प्र-
योगाणाम्प्रामाणिकत्वस्य निश्चेतु मज्ञाक्यतया सामान्यापेक्षज्ञापकत्व-
मेव युक्तमिति बोध्यम् । प्रत्ययलक्षणेन यद्गुगन्तव्यवरणमितिनिदितामिति-
लोपस्य अज्ञायामाह । नलोपस्तु नेति । लुका लोपादिति । ननुमताङ्ग-
स्येतिनिषेधादिति शेषः । अनग्रासामानरापेक्षत्यानङ्गीकारे । सूत्रस्यज्ञा-
प्यविरुद्धमिति । तत्रयथाऽऽर्द्धधातुक इत्यस्य परसप्तमीत्यपक्षे यद्गुदेत्यत्रा-
भूत्वेतिरित्यनेन छेदि परत्यादित्ये परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणमप्राप्नोती-

यूय इत्यस्य भाष्येऽन्यत्र च प्रदर्शनपरकव्याख्यानादित्यर्थः । स च । वा-
 क्यभेदेन विधीयमानो लुक्च । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि यान्ति धिय-
 न्ति सुयन्ति अयुयन् । कर्णुवन्तीत्येषामसंयोगपूर्वोक्तायां सावधाना-
 तुके इत्यर्थेनानेकाग्रहणेनाटोऽसिद्धत्वेन च सिद्धौ यद्भुगर्थं भु-
 यंहणमित्युक्ता योयुवन्तीनां वृषभं रोवन्तीनां वृषभमित्यत्र उन्दसु-
 भयपेत्यनेनाहुं पातुकत्वात्सिद्धमित्युक्ता एवन्तर्हि सिद्धे सति यद्भुगप्र-
 हणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामपि यद्भुगभवतीत्युक्तम् । त-
 तो धेभिदीति चेत्तिदीत्येतत्सिद्धम्भवतीत्युक्तम् । एवं विधप्रयोगद्वयस्यै-
 घोपादानात् सर्वत्र भाषायामभवतीति कल्प्यते । प्रयोगद्वयोदाहरण-
 सुपलक्षणमिति तु प्राञ्चः । अन्तरङ्गत्वादिति । अत्रान्तरङ्गत्वमप्राप-
 कप्राप्तिकत्वरूपम् । लुक्त्वाच्चेत्यपीति । सर्वविधिम्यो लुको बलवत्त्वा-
 त् । न चायमिति । श्रितपा शपेतिपरिभाषासत्त्ववादिप्राचीनरीत्येयना-
 शङ्का । तस्य सूत्रस्य । प्रत्ययलोप इति सूत्रस्य । तन्निषेधाभावे । श्रितपाश-
 पेतिनिषेधाभावे । तदुक्तनियमार्थमिति । अत्रैव यद्भुगनादितिनियमा-
 र्थम् । अत एव । अर्षान्तरवृत्ते र्धातोर्दिदं रूपमित्यस्याभिप्रेतत्वादेव । उ-
 क्तरीत्या । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेन । प्रत्ययलक्षणेन यद्भुत्वस्य प्र-
 त्ययासाधारणत्वात् । ननु भूभुयोरिति गुणनियेधो यद्भुकि भाषायाम्भोत-
 नियमस्वीकारे सुधातोर्पि यद्भुकि भाषायाम्निषेधामवृत्तिः स्यादत आह ।
 सुद्धोचे मानाभावेनेति । सुधात्वंशे सुद्धोचे मानाभावेनेत्यर्थः । लोट्ये-
 वेति । यद्वा तादृशनियमस्वीकारे यद्भुकि भाषायाम्निषेधामवृत्तिलाभेऽ-
 पि उन्दसि लृटादायपि निषेधः स्यादत आह । संकोच इति ॥ नियमसं-
 कोचे मानाभावेनेत्यर्थः । तत्र सूत्रे । भूभुयोरिति सूत्रे । सर्वत्र गुण एव
 लभ्यत इति । एकाचत्यस्य तत्राभावात् । अत एव । उक्तस्य द्विविधनि-
 यमस्याभिप्रेतत्वादेव । नोद्गायितेति । तत्र गुणस्त्वित्यादिति शेषः । न-
 नु लोट्येवेति नियमस्येदभिप्रेतत्वात् हि निपातनवैयर्थ्यम् । उन्दनि नव-

विधीनां धैकल्पकत्वेन लोहतिरिक्ते निषेधाप्रसृतेर्लाभादत आह । अ-
त एव । भाष्यायाम्प्रयोगाभावादेव । छेदि उदाहृतमिति । ननु भाषा-
यामिति शेषः । तस्य । यङ्लुगन्तस्य योभू इत्यस्य । समुदायस्य शब्दा-
न्तरस्यादिति भावः । नियम इति । एवञ्च प्रकृतिग्रहण इत्यस्य ज्ञाप्य-
वचनस्याभावेऽपि निषेधस्य प्राप्तेर्नियमोपपत्तिरिति भावः । प्रकृति-
ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापीतिवचनस्वीकारेऽपीष्टासिद्धिरित्याह । द्विःप्रयोग-
त्वेऽपीति । अत एव । समुदायस्य शब्दान्तरस्यादेव । रुक्मनसिद्वमिति ।
एवञ्च द्रुलोपपदपटकदशब्देनैतत्सूत्रविधेयरेफस्य ग्रहणञ्च भविष्यतीति
भावः । एतत्तसूत्रेति । द्रुलोपसूत्रेत्यर्थः । नन्वयं ग्रन्थो ह्रस्वपाप्मसूत्रस्य-
शब्दरत्नग्रन्थेन सह विरुध्यते तत्र हि ह्रस्वपापः सीरित्येव सूत्रयितुमु-
चितमिति मनोरमास्थसुपदन्तिस्सोरप्युपलक्षणन्तेनाऽविभा रात्र्यमिति
सिद्धमत्रह्यविभर स इति स्थिते सकारस्य संयोगान्तलोपे रेफस्य रो री-
ति लोपे द्रुलोप इति दीर्घोऽन्यथा न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-
दित्युक्तम् । यदि द्रुलोपसूत्रस्यपूर्वग्रहणेन पूर्वत्रासिद्धमित्यप्राप्रवणन्त-
दाऽविभा रात्र्यमित्यस्यानायासेन सिद्धिर्भवितीति चेन्न । अस्य शेषरग्र-
न्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाभिप्रायकत्वं शब्दरत्नग्रन्थस्य तु यथा ननुम
इतियोगविभागेनकचिदसिद्धत्वाभावः कल्प्यते तथाऽजर्घा इतिभाष्योदा-
हरणेन प्रामाणिकप्रयोगस्थले प्रयोगदर्शनेनासिद्धत्वाभावसिद्धौ सामान्या-
पेक्षज्ञापकत्वाश्रयणे मानाभाव इत्याशयात् । वस्तुतस्तु यदुपु स्थलेषु प्र-
योगाणाम्प्रामाणिकत्वस्य निश्चेतु मडाक्यतया सामान्यापेक्षज्ञापकत्व-
मेव युक्तमिति बोध्यम् । प्रत्ययलक्षणेन यङ्निमित्तस्यानिदितामितिन-
लोपरय अङ्गायामाह । नलोपस्तु नेति । लुका लोपादिति । नलुमताङ्ग-
स्येतिनिषेधादिति शेषः । अनरथाऽसामान्यापेक्षत्यानङ्गीकारे । सूत्रस्यभा-
ष्यविरुद्धमिति । तत्रयथाऽऽर्द्धधातुक इत्यस्य परत्तमनीत्यपक्षे यभूदेत्यत्रा-
र्भूस्तेरित्यनेन लिटि परत्यादित्ये परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रयणप्राप्नोती-

त्युक्ततया यदन्तत्वाद्गुणोर्द्वित्वोत्तरं यथादेशश्चेत्स्यात्तदा परस्यैव स्वा-
 दितिभाष्यविरुद्धमित्यर्थः । निरूपितमिति । परस्यैव धानुत्वमिति निरूपि-
 तमित्यर्थः । तस्माद्व्यादित्यस्य प्रामाणिकत्वे यद्बलुकि व्रितपा शपे-
 तिनियेधानित्यत्वस्य सामान्यपेक्षद्व्यापकेन पूर्वोक्तस्य ज्ञापकसिद्धेः स-
 र्वत्रेति परिभाषाया अग्रद्विस्त्रीकारेणैकाग्रहणघटितस्य तद्विषयकस्य य-
 दन्तद्विर्यचनविधायकत्रयनस्याग्रद्विस्तीरिति प्राचीनरीत्या निर्याहः कार्यः ।
 यद्बलुक्त्वात्सत्ये तु न कापि क्षतिः । एतेन । इति मत इत्युपादानेन ।
 बहिरङ्गत्वेनेति । अपरनिमित्तकस्य तपरसूत्रस्यान्तरङ्गत्वेन तद्बुद्ध्या गु-
 णस्य बहिरङ्गत्वादिति भावः । ननु तपरत्वेन चक्षुर्यत इत्यत्र गुणा-
 भाषयत्योपपन्न इत्यत्र गुणो यद्बलुकोरिति गुणोऽप्यन्यासस्य न स्यादत आ-
 ह । उदोद्यत इति । ज्ञाप्येति । तथा च भाष्यप्रामाण्यात् तत्र तपरत्वेन व्या-
 घृतिरिति भावः । अकित इत्यस्य न किदकितस्येत्यर्थे हाकः कित्याही-
 र्धनिषेधः स्यात्तथा तु न बहुव्रीहिसमासाश्रयणादित्याह । न विद्यत इ-
 त्यादिना । तत्त्वानर्थात् । तादृशसमासाश्रयणसामर्थ्यात् । तद्ग्रहण-
 स्य । कृत्यच्छब्देन तद्ग्रहणस्य । इदम्भाभवेति । यदो वेतिसूत्रविहित-
 स्येदागमस्याभावेऽप्ययत् इत्याकारकस्य रूपसमाप्तिधानं माधयानुरोधेने-
 त्यर्थः । यदो लुका लुप्तत्वादिति । अत्र लुकेत्युपादानादन्तरङ्गानपीति-
 न्यायप्रवृत्ति सूचिता । लुगुत्तरमपि नेत्याह । लुप्तत्वादिति । अनूरदत्वस्या-
 प्यन्यामनिमित्तप्रत्ययनिमित्तकतया तस्येह लुकाऽप्यहारात् लुप्ततेति नि-
 षेधादग्रद्विस्तीरपत्तिरत आह । उरदत्वमिति । निरूपितमिति । उरदत्वञ्च
 साक्षात्प्रत्ययनिमित्तकद्विषयज्ञापयताभ्यासस्य य श्रयणस्तस्यात्यमित्येवा-
 न्नत्वम्परन्दिहत्वनिमित्तप्रत्ययनिमित्तकतया प्रत्ययेधातुसंज्ञायाञ्च लुप्तते-
 दिनियेधाग्रद्विस्तीरः । उरदत्वस्य धातुसंज्ञाद्वारा परनिमित्तकत्वमाश्रित्य स्थानि-
 यज्ञायोगः परस्मिन्प्रत्ययेन प्रयत्तेति यप्रत्येति ज्ञाप्योदाहरणादिति
 भावः । यावतीति । अत्रान्यासदिहारे याध्ययाधकावातायेन पुंश्च ह-

स्वत्वस्य तत उत्तरदत्यस्य प्रवृत्तिस्ततो ह्लादिः शेषदीर्घयोरिति क्रम इ-
 त्याशयेन शङ्कते । न च चास्मीत्यत्रेति । तपरत्ववैयर्थ्येनेति । अभ्यासमह-
 स्यत्येन सयस्य श्रुत्वात्वादिति भावः । नित्यत्वेन । रीगागमापेक्षया नित्य-
 त्वेन । तदभावात् । श्रुत्वत्वत्वाभावात् । इत्युपक्रम्येति । रीग्विधाय-
 कसूत्रभाष्ये तपरपरणे किम्प्रयोजनम् चाकर्त्तुं चाकीर्त्तुं इत्युपक्रम्येत्य-
 र्थः । पथतीत्यत्र यो नयेदिति । लङ्गन्ते एयंविषयश्च्युयः परिनिष्ठितत्वे-
 नोपपादयेदित्यर्थः । अन्यत्र । लङ्गतिरिक्ते । आरतीति । अधातोर्लङ्गु-
 गन्ताल्लटि भौरदादेशे रगागमस्योत्तरखण्डादेशस्य यणि रीरीति लो-
 पे वृत्तोप इति दीर्घः । यणः स्थानिवत्त्वमिति । अचः परस्मिन्नित्यने-
 न स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । तदनवयवधात्वययवादेशस्येति । अभ्यासानव-
 यवधात्वययवादेशश्चेत्यर्थः । अत्र तदनवयवधात्वययवेति समुदाय उत्तर-
 खण्डपरः । धातुत्वस्योत्तरखण्डे विश्रान्तेः सिद्धान्तिततया धात्वयय-
 स्याभ्यासानवयवत्वविशेषणस्याव्यायव्यक्ततया यथाश्रुतशब्देनैव निवेशस्या
 पुष्टार्यत्वापत्तिरन्यथा स्यात् । तथा सत्युत्तरखण्डादेशस्येत्येवयक्त्ये एव
 मुक्तिर्वैचित्र्याय । तत्प्रतिबन्धकम् । अभ्यासकार्यप्रतिबन्धकम् । अभ्यास-
 स्यासंघर्ष इत्यस्यार्णग्रहणेनेत्यस्यासंघर्षेति पदङ्गुह्यते परस्मिन्नित्यर्थेना-
 भ्यासंरपासंघर्ष इति सम्पूर्णसूत्रेणेत्यर्थः । एतद्दोषामेत्यादावभ्याससंघेयहु-
 यङ्गी स्यातामित्यर्थमारभ्यते । यद्यत्तरखण्डादेशस्य स्थानिवत्त्व स्यात्त-
 दा संघर्षपरत्वमेवायातीति भूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत्र तत्प्रतिबन्धकमि-
 त्युपादानादरिग्रियादित्यस्य सिद्धिः ॥ अधातोरेव यद्गुगन्ताल्लिटि ति-
 यादेशे यासुटि रिहादेशेऽपि तस्य स्थानिवद्भावेनात्त्यादभ्यासावयव-
 स्य रिगागमस्यखण्डादेशः ॥ न चास्मिन्नुतेऽपि यलि परतो लोपः स्या-
 दिति वाच्यम् । रिहादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च ॥
 अत्रेदमवधेयम् । यदि रिहादेशान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवेयङ्गादेशस्तर्हि प्रतिबन्ध-
 केति विशेषणयेयम् ॥ किञ्चित्प्रतिबन्धकेत्यस्य निवेशोऽवकाशेदित्य-

त्युक्तन्तथा यदन्तस्यादुर्न्तद्विंशोत्तरं यथादेशश्चत्स्यात्तदा परस्यैव स्या-
 दितिभाष्यविरुद्धमित्यर्थः । निरूपितमिति। परस्यैव धातुत्वमिति निरूपि-
 तमित्यर्थः । तस्माद्व्यादित्यस्य प्रामाणिकत्वे यल्लुकि रितपा शये-
 तिनिषेधानित्यत्वस्य सामानमापेक्षामपकेन पूर्वोक्तस्य ज्ञापकसिद्धस्य स-
 र्वत्रेतिपरिभाषाया अमद्भुतिस्वीकारेणैकाग्रहणघटितस्य तद्विषयकस्य य-
 दन्तद्विर्धनविधायकवचनस्याप्रवृत्तिरितिप्राचीनरीत्या निर्याहः कार्यः ।
 यल्लुकाख्यानसत्ये तु न कापि क्षतिः । एतेन । इतिमत इत्युपादानेन।
 यद्विरुद्धत्वेनेति । अपरनिमित्तकस्य तपरसूत्रसमान्तरङ्गत्वेन तद्वद्व्यापु-
 णस्य यद्विरुद्धत्वादिति भावः । ननु तपरत्वेन चक्षुर्यत इत्यत्र गुणा-
 भाषयत्योपयुक्त इत्यत्र गुणो यल्लुकोरिति गुणोऽप्यन्यासस्य न स्यादत आ-
 ह । उदोष्ठ इति । भाष्येति। तथा च भाष्यप्रामाण्यात् तत्र तपरत्वेन व्या-
 घृतिरिति भावः । अकित इत्यस्य न किदकित्तवेत्यर्थे हाकः कित्वादी-
 र्धनिषेधः स्यात्तथा तु न बहुव्रीहिसमासाश्रयणादित्याह । नविद्यत इ-
 त्यादिना । तत्त्वानध्यात् । तादृशसमासाश्रयणसामर्थ्यात् । तद्वग्रहण-
 स्य । तात्त्वच्छब्देन तद्वग्रहणस्य । इदम्भाष्येति । यदो धेतिसूत्रविरहित-
 स्वेडागमस्याभावेऽप्यर्थत्वं इत्याकारकस्य रूपसमाप्तिपानं माधवानुरोधेने-
 त्यर्थः । यदो लुका लुप्तत्वादिति । अत्र लुकेत्युपादानादन्तरङ्गमपीति-
 न्यायप्रवृत्ति सूचिता । लुगुत्तरमपि नेत्याह । लुप्तत्वादिति । अनूदत्वस्या-
 प्यन्यामनिमित्तप्रत्ययनिमित्तकतया तस्येह लुकाऽपहारात् लुभतेतिनि-
 षेधादप्रवृत्तापत्तिरत आह । उरदत्यमिति । निरूपितमिति । उरदत्यस्य
 माहारात्प्रत्ययनिमित्तकद्विषयज्ञापयथाभ्यासस्य य अयर्थेस्तरपात्रमित्येवा-
 नूतमपरन्दिहत्वनिमित्तप्रत्ययनिमित्तकतया तस्येवाङ्गसंज्ञायात् लुभते-
 तिनिषेधाप्रवृत्तेः । उरदत्यमङ्गसंज्ञाद्वारा परनिमित्तकश्रमाश्रित्य स्याजि-
 यद्वायोऽप्यः परस्मिन्निगनेन प्रवर्तते यत्रयेति भाष्योदाहरणादिति
 भावः । यावतीति । अत्रान्यासदिकारे बाध्यवाधजायानायेन पूर्वे ह-

स्य एव । असम्बद्धं स्यादिति ॥ तथा व्याख्याने भवितेत्यादाविटो
गुणः स्यादेवेति तदसम्बद्धमित्यर्थः ॥ एवम् ॥ गुणवृद्धिनिषेधविधायक-
त्वे ॥ प्राप्योक्तरीत्येति ॥ तत्र यथा नन्दनदधि कारकदधि इत्यत्र समा-
साद्व्यभिक्तिस्तस्य लुकि अङ्गत्वाभावात्कथं युयोरनाकावित्यस्य प्रष्ट-
न्तिरिति शङ्कायास्तत्र चेह परस्मिन्निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्परतो युयोरनाकी
भवत इति किन्तर्हि अङ्गस्य युयोरनाकी भवतः ॥ अङ्गसंज्ञा भवति प्रत्य-
यलक्षणेनेत्युक्तम् ॥ तृवद्भावेति ॥ तत्र यथा पञ्चक्रोष्टु कुलमित्यत्र तृ-
वद्भावे न प्राप्नोतीति शङ्कायाम्भावे न चापरस्मिन्निमित्तमाश्रीयते किन्त-
र्ह्यङ्गस्य क्रोष्टुस्तु इति ॥ अङ्गसंज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेनेति प्रतिपा-
दितम् ॥ अस्यापि ॥ अभ्यासलोपस्यपि ॥ तदभावे ॥ चात्यतिपदाभा-
वे ॥ तोतोर्हीति ॥ तुर्योधातोर्द्विदं रूपम् ॥ भाष्यास्तत्वेयमिति ॥ तत्र हि
क्लृप्ति चेति सूत्रे तस्मिन्निमित्तगृहणं कर्तव्यं द्विजन्मयोजनमुपधारो रवीत्यर्थमि-
त्युक्तम् ॥ तत्र रोरवीत्यर्थेन नार्यः ॥ छान्दसमेतत् ॥ दृष्टानुयिधिश्चन्द-
सि भवतीत्यभिधायाय वा पूर्वंस्मिन्योगे यदाहुं धातुगृहणान्तदनय-
काशान्तस्य नयकाशत्वाद्गुणे भविष्यतीत्युक्तम् ॥ आहुं धातुगृहणस्या-
पि न धातुलोप इति सूत्रे रोरवीतीत्यस्य सिद्धिः प्रयोजनमुक्तम् ॥ यदि तेन
निषेधाभावेऽप्यनेन निषेधः स्यात्तर्हि तत्राहुं धातुगृहणस्य वैयर्थ्यापत्ति-
रिति भावः ॥ अभाव एवेति ॥ यदि तोतोर्हीत्यादीनामभिधानं स्या-
त्तदा पूर्वंस्मिन्योगे यदाहुं धातुगृहणान्तदनयकाशमित्यनयकाशत्वाद्योक्ति-
र्यथा स्यादिति ॥ भाविज्ञानमेव ॥ भाविपरत्वेन ज्ञानमप्रत्ययस्य
तद्यत्रास्ति तत्रैव विषयव्यवहार इति भावः ॥

॥ इति यद्गुणान्तविवरणम् ॥

न्र काय्यादीनाम्येति ह्रस्वत्वाभावपक्षे उत्तरसहस्रावयवदीर्घस्य स्थानि-
 यद्भावेन ह्रस्वत्वमुदरा सन्वद्भावे सन्वत इतीत्यापत्तिः ॥ एतस्य स्थानि-
 द्वायसमाभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावादतो अज्यासकार्येत्यत्राभ्यासपदम-
 भ्यासत्वाश्रयमात्रपरं वाच्यम् ॥ एवञ्चात्रकाणदित्यत्राभ्यासत्वाश्रयस्य स-
 न्वद्भावे कर्तव्ये उत्तरसहस्रावयवाजादेशस्य स्थानिबतत्वनियेधान्न सन्व-
 त्वम् ॥ तत्प्रतिबन्धकेति परित्याजमेव उत्तररुद्धपदमुत्तरसहस्रावयवाच्-
 परम् ॥ एवञ्चारिथ्रियादित्यत्र रिङादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादियदित्यत्र
 स्वीकार्यमिति तत्त्वम् एवमेवार्त्तीत्यत्रापि दीर्घे कर्तव्ये यणादेशस्य
 स्थानिबतत्वनियेधः ॥ अरिपूतीतीति ॥ अत्र यणादेशस्य स्थानिबतत्वादित्य-
 त्युपपादनन्तत्प्रतिबन्धकेत्युपादानेन । पूर्वोक्तरीत्या तस्य परित्यागे तु
 स्थानियद्भावस्य नियेधः स्यादत आह । परत्वादिनेति ॥ अत्रादिपदो
 पादानेनान्तरङ्गत्वस्य परिग्रहः ॥ साधयसेति ॥ एवञ्च साधयस्तु दीर्घभा-
 हेतिमूलीक्तमसङ्गतमिति बोधितम् ॥ मूले भाष्ये ध्यनितमिति ॥ तत्र हि
 क्षोरिति सूत्रे क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते उताहो नेति वि । रे, एतावानेव वि-
 शेषः अनुवर्त्तमाने क्ङिद्ग्रहणे उः पत्वं वक्तव्यमननुवर्त्तमाने तु उः शा-
 देशे शान्तत्वादेय प्रष्टेत्यादिरूपमिदुी ग्रथेति सूत्रे उपग्रहणक कार्यम् ।
 अत्रैतावानेवेति यदता ऊह्भाविभ्यो यङ्लुग नास्तीति ध्वनितमन्यधा-
 दियेषङ्लुगन्तस्य देदेति देदेपीत्यादायूढो भावाभावाभ्यां विशेषस्य स्पष्ट-
 तया प्रस्तावनेधेयव्यकारो विरुध्यतेति ॥ तद्विषयकमिति ॥ तत्रैव वि-
 चारकरणात् ॥ ज्वरत्यरेत्यूह्भाविण इत्युक्तन्तत्र प्रमङ्गादाह । मय बन्ध-
 नेति ॥ ज्वरत्यरअत्र क्षोरिति सूत्रादूहिति एकवचनान्तमनुवर्त्तते क वि-
 न्तु ज्वरत्यरेत्यूढावित्युच्यते तत्र मतभेदमाह ॥ अत्रोपधाया इत्यादिना।
 आदेशिभेदेन ॥ अन्त्योपधाऊपादेशिभेदेन ॥ इष्परिभाषानियेधे ति-
 स्ति ॥ भास्वंगलोपनिमित्ताह्मं भासुके यत्र गुण्यहो भामु तस्यत्रेकपदक्षो-
 पतिप्रत इत्ययं ह्यन्येनेकपरिभाषयोध्यनियेधे मति परिभाषानियेधः

सन्नियोगशिष्टस्वाङ्गीकारेण । नाना मातेति । तत्र हि सलोपसन्नियोगेनायं
 क्यद् विधीयते तेन यत्र सलोपस्तत्रैव क्यद्विधेयक्याक्यतयेदं विधायक-
 मित्येषाम् । अन्वाचयशिष्टः सलोप इति निष्कृष्टन्वितीयम् । सलोपोऽथा
 ओजसोप्सरमो नित्यम् । अपर आह सलोपोप्सरस एवेति नाना मतमि-
 त्यर्थः ॥ एतत्तत्त्वमिति ॥ शत्रुपर्यायात्सपतञ्ज्याच्चाङ्गं रयादिङीनन्ताङ्गा-
 पितपुंस्कात्क्यद्वि क्यद्गन्मानिद्येतिपुंशत्ये सपञ्जायत इति रूपम् । वि-
 ब्राह् निधन्यनसंस्कारयिजिष्टे रुढो यः सपत्नी शब्दस्तस्मात्क्यद्वि श्रापि-
 तपुंस्कात्प्राधान्यं पुंशत्यमित्यादि तत्त्वमित्यर्थः । आतेशेतिनूत्रे भा-
 र्य्ये स्पष्टमिति । इदम्रागुपपादितम् ॥ आचारेऽवगन्तेत्यपि सुप् इति
 प्रकान्ते पठ्यतेऽतोऽस्यापि शुयन्तादुत्पत्तिरिति ध्रुमधारणायाह ॥ ए-
 ताननुक्रम्येति ॥ अस्य ॥ क्रियः ॥ भूतपूर्वादपीतीति ॥ क्रिपि सति प्रत्यया-
 न्तत्वादाभ्यवति यदा त्वनेकाग्र्येणह्क्रियते तदा तु तत्सन्नियोगेनाय-
 म्प्रत्ययस्यानुदात्तस्यानुनासिकत्वप्रतिष्ठाकरणादित्त्वं श्रया तस्य निष्कर्मौ ग-
 र्भेति नानेकाजिति कथमेव्य आमित्याशङ्काधारणाय भूतपूर्वादपीत्यु-
 क्तम् । तत्र प्रमाणमाह । अत एवेति । तादृशायेमराभिप्रेतत्वादेव । अ-
 यजिगद्विपत इति । अवेत्यस्य पृथक्करणद्वयगन्तव्यत्वात्तन्नि गणत् इ-
 त्यस्य द्वित्वम् । शुयन्तपरतयेति । नमस्त्याख्यातायंममति विशेषणता-
 म्प्राप्नुयन्तीत्यर्थमन्यत्र प्रदर्शितत्वात् । तत्प्रकृतिके । शुयन्तप्रकृतिके
 अमरायपेष्टमित्यस्य । नमस्त्याख्यातायंममति विशेषणीतप्रतीति । नामा-
 नीत्यर्थस्य मत्वादेव छत्तणेहाश्रिता । पुपुत्रायिपत्यसैय भाव्ये उदाहर-
 णत्येन प्रदर्शनात् । कर्मधारयमनामाश्रयणेन नामाभिप्राहातोस्त्यर्थे
 यत्राचारक्रियन्तात्मनि ततः कर्त्तरि क्रिप् तत्रैवसमादिति प्राप्योदाहरण
 विरोधः स्पष्ट एव । तदुक्तोदाहरणे यथेष्टमितंशमय प्रयुक्तिमभ्युपेत्य
 नामधात्वर्थेन शास्त्रायाश्च तस्य यथनस्य प्रयत्तिरित्यभिधाय यथेष्टमि-
 तंशमोऽप्ययजिगन्निधन इत्यत्र नाम्नीतयाह । आचारक्रियन्तेभ्य इति ॥

ति विशेषणम् ॥ इच्छापामित्यनुवर्तते ॥ आत्मपदञ्च कर्तृपरम् ॥ क-
 र्ता च प्रत्यासङ्गता इपेर्गोष्ठः ॥ तत्र सुवन्तविशेषणमात्मन इति किमर्थ-
 मिति पृच्छति ॥ आत्मन इति किमिति ॥ इति चेति ॥ चेन पूर्वस्य प-
 दसंज्ञा च प्रयोगजनमिति बोधितम् ॥ तदेव स्पष्टप्रतिपत्तये आह ॥ का-
 न्यधीत्यादि । चेन क्वचि परतोऽपि ॥ तेन राजीयसीत्यादेः सिद्धिः ॥ न
 च क्वचः प्रथमोपस्थितत्वात्तन्परितरन्य कान्यजुपादाने बीजभाव इ-
 ति वाच्यम् ॥ नः क्व इति नूत्रस्य तदा विधायकत्वात्क्यचि पदत्वस्य
 सिद्धेः यद्यपि ज्ञाप्ये गोसमानाक्षरनान्तादि पठ्यते तथापि क्वजन्यपू-
 र्णत्वादिपि भवतीत्यत्र हेतुमाह ॥ गोसमानाक्षरेति ॥ अत एव ॥ तस्यै-
 कदेश्युक्तित्वादेव ॥ वाक्यस्य सङ्घातोः क्विपि निष्पन्नतया क्वचि-
 यन्प्रसारणमात्रेराह ॥ अत्रेति ॥ क्वविधायकसूत्रे नान्ताव्ययानाम्प्रति-
 येध इत्येव याज्ञिकेनतश्च यथाश्रुतमसङ्गतम्पुत्रमिच्छतीतरत्रापि प्रतिषे-
 धापत्तेः ॥ नूत्रन्तु द्वियचनमहुयधनान्तात्प्रतरयविधायकत्वेन चरितार्थं
 मतः शेषपूरणेन मूले व्याख्यातम्मान्तप्रकृतिकेति ॥ अथनायोदन्यधना-
 याः ॥ एते समुदायाः सुमुक्तादिर्घेषु निपात्यन्ते ॥ प्रकृत्यर्थोऽत्र न विव-
 क्षितः ॥ उदनया तु पिपासा तृप्तिकोशात् ॥ अंशनशब्दः कर्मलुङ्गत्वात् ॥
 कालान्तरोपयोगार्थं योजनमिच्छति खानायोदकमिच्छति ॥ दारिद्र्यपीडि-
 तः सन् यो धनमिच्छति तत्र न प्रतरयः ॥ किन्तु धनेसत्यपि धनेच्छारूप-
 गादुर्ग एव ॥ अथशीरेतरनेन प्रकृतिविशेषोपादानेऽपि शृपसरन्ती तु काणुकी-
 तिकोशात्प्रकृत्यर्थोऽत्रापि न विवक्षितः ॥ तथा च नानुप्यामपि शृपसरन्ती-
 ति प्रयोगः ॥ छालसा ॥ उरकटेष्वा ॥ विन्तरप्रयोजनमिति ॥ केचित्तु
 घेटटित्ययमत्र कान्यजनतात्सन्त्य सति शिष्टमपि नितम्बरद्वित्यस्यो-
 दाध्यतामितेयमर्थं विव्यमितशब्दः ॥ कर्तुः कर्तृ मटीपद्य ॥ अत्र च-
 कारोन्त्याद्यमे ॥ सेतिलुप्तपट्टीकम्पूषकपदम् ॥ तद्य कर्तुरित्यस्य विशेष-
 णम् ॥ सलोपो मेति ॥ कर्तृवाचकस्य खानत्वाविरहात् ॥ तेन ॥ कर्तृ

त्युक्तम् । यद्येदन्तेभ्यः सेगोप्रभृतिभ्य आचारे क्लिप्सगातर्ह्येतद्भाष्यविरो-
धः स्पष्ट एव । द्वितीये ओतः श्यनीत्यत्र शितीति वक्तव्यम् । किम्प्रयो-
जनम् । उत्तरत्रशिद्ग्रहणाभावायेत्युक्तम् । अत्र छिबुन्म्यतिसूत्रे शिद्ग्र-
हणाकरणप्रयुक्तलाघवन्दर्शितम् तु तथा सत्योकारान्तादाधारक्लिपि लटि
शपि लोपप्राप्तिरुद्भायिता । तत्र कैयटोऽप्याह । न ह्येतः श्यनीत्य
ओतः शिदस्तीति । तेन गोप्रभृतिभ्य आचारेक्लिप्सगातो ध्वनितः ॥
तृतीये प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोऽप्याम् । गोऽप्याम् । स
तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः ॥ घातोरिति यत्तत्ते ॥ क प्रकृतम् ।
लिटि घातोरनभ्यासस्य । अथापि निवृत्तम् । एवमप्यदोषः । उपदेश
इत्युच्यते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानामुपदेश इत्युक्तम् । यद्येजन्तेभ्य आ-
चारे क्लिप्सगातदा धातुग्रहणानुवृत्तश समाधानासङ्कतिः स्फुटैव । मूद्रूज-
ब्धौ पृथ्वीवृत्तयोर्वाचकीः । वातिं फोक्तमाधवरीत्येति । तत्र तेन यथा सर्वप्रा-
तिपदिकेभ्य इतियासिं कस्य दध्यम्यति मध्यम्यति दधिस्थितिः । मधुस्थतीत्ये-
वमपंमिति शेषादिदन्धि मधुशब्दविषयमेवेत्युक्तन्तयात्रापि कल्प्यत इति
ज्ञायः । ज्ञाप्ये स्पष्टमिति । तत्र हि कास्प्रत्ययादितिसूत्रविहितस्यानी
मकारस्येत्यंशः कुतो नेत्याशङ्क्यामिन्कार्याभावात् न विष्यति । प्रत्य-
यान्तद्वयमाम् विधीयते तत्रा नास्ति विशेषः प्रत्ययपरत्वेऽन्तरादयः पर
त्वे येत्युक्तत्वेन हलन्तेभ्यः आचारे क्लिप्सगातो ध्वनितः । सजातीयापे-
क्षत्वादिति । तस्मिन्सूत्रे ज्ञावित्युपादानान्तथा कल्प्यते ॥ वृत्रघ्नोत्यसि-
दुशपतेरिति । अत्र वृत्रहन्शब्दस्य क्लिप्सन्ततया तत्रानुनाशिकस्येति दी-
र्घः स्यात्तथा चास्मात्पुंयोगात् स्त्रियां घृत्नी नःन्तल्लक्षणे स्त्रीपि कृतेऽङ्गो-
पो न स्यादिति । तदुक्तमिति । कास्प्रत्ययादितिसूत्र इति शेषः । त-
त्र हि मूत्रयासिं कयोः कलैक्यामैकाभ्यः क्लिपोऽनभिधानमुक्तम् । तदा-
हेति । तदसिप्रायेणाहेत्यर्थः । अन एव । अन्त्याभयशिष्टत्वाद्दीकारादेव
परितार्थमिति । अनुद्ययवियत्तावान्तु यत्र हलो लोपसम्भयो लोन्तापरि-

सन एवानुत्पत्तेरिति । प्रकृते यथेष्टमित्यं श्रमयुक्तिप्रयोजकस्य समोऽनु-
 त्पत्तेरित्यर्थः । तदेवोपपादयति । अकारस्येति । अग्रेत्यस्य पृथक्करणेन
 गण्यतेत्यस्मात् कियन्तात्सन उत्पत्तिर्योच्या द्वित्वार्थन्तर्द्ध द्वित्वभ्रूते न
 सम्भवति । यत्र नामघटितधात्वयययैकाचत्रयसद्भावस्तत्र द्वित्वस्य प्रवृ-
 त्तेः स्वीकारादिति भावः । मूले इत्यादि सिद्धिरिति । आचारेऽर्थे इत्या-
 दि सिद्धिरित्यर्थः ॥ यचनम् । आचारेऽवगण्येति यचनम् । एषां बोध्यत
 इति । पूर्वधात्तिकेनेति शेषः । प्रत्ययान्तत्वादेयेति । अत एव भाष्ये
 प्रत्ययान्तादित्याम्यथा इत्यादित्येवोक्तञ्च स्वनेकाजित्युक्तम् । एकाज्ज्यः ।
 लिङादिप्रातिपदिकेभ्यः । इत्यनद्यापइति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन हलन्त्य
 आचारे क्तिप्रभावे तु कादिप्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थो वा वाच्यः । कलभे-
 देऽपि यसेलव्यदित्यस्य प्रत्याख्यानदृष्टं यद्यपि तथाप्यत्र तथा नाली
 त्याह । यत्र भिन्नंति । इत्यपीति । तथा तु नोक्तमतः प्रत्ययशब्दापन-
 यनक्रान्तिमेतमिति भावः । एवतदपनयनस्य भिन्नेत्ये । नन्वङ्गोप-
 र्यापि प्राप्तिस्त्याप्तस्यानुक्तिः कथमत आह । अतो लोपमिति । कल-
 म्वायेति । यद्यादन्तेभ्य आचारे क्तिप्रशान्तदा धातुग्रहणस्य लोपः स्या
 दनाप इत्युक्ते तु नेति फलभेदः स्पष्ट एव । कस्य स्त्री की । तस्मादा-
 चारक्तिप्रन्ताद्यल्लुकि छङ्यचेकेदित्यस्य सम्भवाभिप्रायेणाह । इकार-
 रूपेति । असम्भव इति । शषा व्यवधानादसम्भ इत्यर्थः । इको गुणेती-
 ति । अस्य सूत्रस्थभाष्येत्यत्रान्यथः । यदग्रजतेति । अस्य सूत्रमुपक्रम्ये-
 ति शेषः । ययञ्चेको गुणेति सूत्रस्थभाष्यप्रमाण्यादेष्टव्ये आचारक्तिपो-
 भावः ओतः श्यनि आदेश उपदेश इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादोकारान्ते-
 भ्य इति परित्यज्य सामान्यम ण्जन्तेभ्य इत्युक्तम् । आये इतिग्रहणस्य
 प्रयोजनतिरूपणाद्यमरे इहार्थमेव विजयं इतिग्रहणं कर्त्तव्यम् सिद्धि य-
 द्दिरिक मय यथा स्यादित्येकितरूपणाद्यमरे कम्पागिकः प्राप्नोतीतिश-
 द्वायां गन्ध्यतरस्य प्राप्नोतीति परेण कथिते न धे गन्ध्यतरस्य गन्ध्य-
 मन्वी-

अच्चेरित्यभ्यानुवृत्तेः सत्त्वादेव अन्यथा । बाध्यसामान्यचिन्तानाश्रयणे ।
 अत्रेदम्योध्यम् । इदञ्च ज्ञापकम्भृशादिपठितसुदुस्पर्यमनस्यश्चे स्वराति-
 रिक्तविषये । तेन चैत्रः सुमनायत इत्यादौ सुविशिष्टस्य निघातस्ततः प-
 रस्मानिघातः । अत एवास्य सिध्यर्थम्भाष्यकृता भृशादिपूषसर्गः परा-
 ङ्गवत्स्वरविधावितियथमम्यठितम् । भृशादिपाठे । भृशादिघितराणीत्य-
 नेन भृशादी पाठे । नित्यात्मनेपदमेवेति । अत्रैव पाठेत्वनेन क्वपि
 वा क्वय इत्यनेन विकल्पः स्यात् । ककारम्यापीति । न चककारो नः
 क्ये कस्य विभाषेत्यत्र विधेयणार्थोऽस्तु । लोहितहाज्ज्य एव क्वपविधा-
 नेन फलाभावात् । वा क्वप् इत्यत्रापि वा यप् इत्येवास्तु । उक्तभाष्य
 इति॥लोहितहाज्ज्यः क्वप्यचनम्भृशादिघितराणीतिभाष्येत्यर्थः । कष्टा-
 य क्रमणे । कष्टार्थप्रतिपादकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तात्क्रमणोऽर्थे क्यङ् ।
 स च सुप् कष्टायेत्युपादानाद्यतुर्थो । अत्र सूत्रे क्यङ्प्रहणमनुयत्तते । म-
 यङ्कप्नुया । न च लोहितादिहाजितिसूत्रे क्वप्प्रहणमकृत्वा लोहिता-
 हाज्यो जिघेति पठनीयम् । क्यङ्स्तत्राप्यनुवृत्तिः कार्या । प्रकृते मयङ्-
 कप्तुतिर्न खोकार्या वा क्वय इतिसूत्रञ्च न कार्यम् । जित्वादेवोभयपद-
 सिद्धेरिति बाध्यम् । लोहिनीशब्दात्कण्डिक्यङ्मानिनोद्येति पुंश्रद्धावा-
 पत्तेः । कर्तृगामिक्रियाफलविवक्षायांम्यरस्मैपदाभावापत्तेर्येति । अन्तर-
 ङ्गत्वात् । करोत्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वात् । वृत्तिसर्गेतिर्ताडि ॥ तत्र-
 सूत्रेसर्गेत्यनेनोत्साह एव प्रामाणिकैरुक्तः । न चैतत्सूत्रमाप्य क्र-
 मणोऽनाजंवे क्यङ् निपात्यत इत्युक्तन्तेन विरोध इति बाध्यम् ।
 अनाजंयपदेनानृजुः सम्यन्थ उच्यते । भाष्यप्रामाण्याद्वायार्थकेऽप्यु-
 षारपदवृद्धिः॥अनाजंवे गम्ये कष्टायेति निपात्यते । क्रमणङ्गमनम् ।
 तच्चनार्जयविषयकं विवक्षितन्तेन तद्विषयकीत्साहो गम्यत इत्यभिप्र-
 षेण । मूलकारम्याभिप्रायमाह । कष्टायत इत्युक्त्येति । अन्तर-
 ङ्गत्वादिति । करोत्यर्थस्य व्यापारसर सर्वोपकारकत्वेनान्तरङ्ग्यम् ।

भाषिकवाक्यतया स्यात्तत्रैव प्रत्ययोऽपि स्यादिति भृशग्रहणवैयर्थ्यं नुसार-
 मिति भावः । बह्वचनेति । उपसर्गसमानाकारमित्यादिरूपमित्यर्थः ।
 अनुयन्भासङ्गस्तु तत्रातो गुण इति पररूपेण द्रष्टव्यः । अन्यथा । अत्र स
 मानाकारमिति पदाभावे । उपसर्गसंज्ञकम्यूर्ध्वपदमित्येवोक्ती । यत्रोपस-
 र्ग एव पूर्वपदन्तत्राव्याप्तिं धारयति । उपसर्गस्यापीति । उपसर्गसमाना-
 कारेत्सुपादानफलान्तु तुन्दपरिसृजादिप्रातिपदिकात्स्वङ्प्रत्ययधिकीर्णाया-
 न्न तुन्देत्यस्य पृथक्करणम् । पूर्वपदमित्युपादानेनान्दोलयित्वा मेह्लोल-
 पित्येत्यत्र आप्रशब्दयोर्धात्वर्थयोर्न पृथक्करणम् यत्र समानाद्ययवत्य-
 म्यूर्ध्वपदस्य तादृशस्यास्ति तत्रैव पृथक्कृतिर्भवति । अज्ञाप्रवृत्त्येति । अ-
 न्यथा तस्य सुपस्त्वमुदायप्रकृतिरुक्तया मनस् स् इत्यस्य यस्मात्सुव्य-
 हितस्तदादिमुद्यन्तव्यविरहादसम्भारः स्यादिति भावः । तेन । पृथक्करणे-
 न अत एवाजातस्यभ्यायपरपदादेवाः सोपसर्गादित्यत्रोपसर्गपदमुपसर्ग-
 नानाकारपरम् । अत एव । एहादेयरूपेणेतिव्याख्यानादेवाः स्यादशब्दित्या-
 दौ तूपसर्गसमानाकारस्य सुशब्दादेर्वणादिशेन विकारेऽपि पृथक्कृतिर्भ-
 वत्येवेति भावः । तस्यपृथक्करणेन धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये कृते ततः
 प्राप्तप्रत्यये च कृते पुनर्गंधा समासो भवति तथोपपादयति । अग्रगण्येती-
 ति । धातुना । गन्धेतिशब्देन । सप्रश्नः । यत्र पृथक्करणन्तत्रैव यत्र न
 धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययविहीनां तत्रापि । यथा अब्जगत्वेत्यत्राच्चेत्यस्य
 गत्याडाद्यैकदेशगन्धातुद्वारकशेन भानमर्थमिति । मृले आटः प्रतिषेध
 इति । उभयपदान्तादोमाहोर्ध्वेतिप्राप्तस्य पररूपस्य प्रतिषेध इत्यर्थः ।
 एतद्विधेयसामर्थ्यात्प्रकृतेऽर्ध्वपदग्रहण इति परिभाषायाः । प्रतिपदोक्तपरि-
 भाषायाद्याप्रवृत्तिरिति शोध्यम् । विशेषापेक्षतापकाभावे तु प्रकृत्याति-
 षोदाहरणविषयेऽप्याहः पृथक्कृतिः स्यादिति त्वय्यप्रत्यय शब्दशब्दा-
 दस्मात्तदन्तात्प्रुति हने आह्वानम् आहः परो जायेत ततश्चीनाहोरेत्यस्य
 प्राप्तिरेव नाम्नीतिरातिङ्कर्मोक्तिगम्यो न स्यादिति भावः । अत एव ।

अथैरित्यस्यानुवृत्तेः सत्त्वादेव अन्यथा । याध्यसामान्यचिन्तानाश्रयणे ।
 अत्रेदम्योध्यम् । इदञ्च ज्ञापकम्भृशादिपठितसुदुस्खं मनस्यश्चे स्वरान्ति
 रिक्तविषये । तेन चैत्रः सुमनायत इत्यादौ सुविशिष्टस्य निघातस्ततः प-
 रस्यानिघातः । अत एवास्य सिध्यर्थम्भाष्यरुता भृशादिपूपमर्गः परा-
 ङ्मत्स्वरविधायित्वचनम्पठितम् । भृशादिपाठे । भृशादिघितराणीत्य-
 नेन भृशादी पाठे । नित्यात्मनेपदमेवेति । अत्रैव पाठेत्त्वेनेन क्यपि
 वा क्यप् इत्यनेन विकल्पः स्यात् । ककारम्यापीति । न चककारो नः
 क्ये क्यस्य विभाषेत्यत्र विशेषणार्थोऽस्तु । लोहितहाज्य एव क्यप्रविधा-
 नेन फलाभावात् । वा क्यप् इत्यत्रापि वा यप् इत्येवास्तु । उक्तभाष्य
 इति॥लोहितहाज्यः क्यय्यचनम्भृशादिघितराणीतिभाष्येत्यर्थः । कष्टा-
 य क्रमणे । कष्टायंमतिपादकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुवन्तात्क्रमणेऽर्थे क्यङ् ।
 स च सुप् कष्टायेत्पुपादानाद्यनुर्था । अत्र सूत्रे क्यङ्प्रहणमनुयन्ते । म-
 ण्डूकम्भृत्वा । न च लोहितादिहाजितिमुत्रे क्यप्रहणमकृत्या लोहिता-
 हाज्यो जिह्वेति पठनीयम् । क्यङ्स्तत्राप्यनुवृत्तिः कार्या । प्रकृते मण्डू-
 कमुत्तिर्न स्वीकार्या वा क्यप इतिसूत्रञ्च न कार्यम् । जित्वादेवोभयपद-
 सिद्धेरिति याच्यम् । लोहिनीशब्दात्कण्डि क्यङ्मानिनोऽर्थेति पुंश्रद्धावा-
 पत्तेः । कर्तृगामिक्रियाफलविवक्षितायाम्परस्मैपदाभावापत्तेरिति । अन्तर-
 ङ्गत्वात् । करोत्यर्थस्य द्वीप्रोपस्थितत्वात् । वृत्तिसर्गेतिर्नाह ॥ तत्र-
 मूत्रेसर्गेत्यनेनोत्साह एव प्रामाणिकमन्तः । न चैतत्सूत्रमाप्ये क्र-
 मणोऽनार्जये क्यङ् निपात्यत इत्युक्तान्तेन विरोध इति याच्यम् ।
 अनार्जयपदेनानृजुः सम्बन्ध उच्यते । प्राप्यप्रामाण्याद्वायाधेकेऽणु-
 षारपदवृद्धिः॥अनार्जये गन्धे कष्टायेति निपात्यते । क्रमणद्वयमनम् ।
 तच्चनार्जयविषयकं विशस्तितन्तेन तद्विषयकोत्साहो गन्धत इत्यभिप्र-
 णयेण । मूत्रहारम्यान्तिप्रायनाह । कष्टायत इत्युक्तयेति । अन्तर-
 ङ्गत्वादिति । करोत्यर्थस्य व्यापारमय सर्वोपकारकत्वेनान्तरङ्गत्वम् ।

तत्त्वे । पापार्थत्वे । अस्य । पापार्था इति कथनस्य । अतएव । त-
दभिप्रायकत्वादेय । कण्वचिकीर्षायामित्यस्य कण्वचिकीर्षारूपेऽर्थ इत्य-
र्थः प्रतीयते स न युक्त इत्याह । कण्वचिकीर्षायामिति । कर्मणो रोमन्वा-
अत्र यद्वर्त्तनायामिति व्याख्यातन्तज्ज्ञाप्रकारमाह । वर्त्ततीति॥ अत एव
तन्निष्कृपितकर्मत्वस्यापि सम्भवः । चरेत्यत्र सम्प्रदादित्वाद्भावे क्लिप् । कै-
गदोक्ती प्रमाणमाह । उक्तञ्चेति । उभयत्रान्वयाय नन्यद्वर्त्तनमिति व्या-
ख्यातम् । शब्दयैरफलहाकरणशब्दस्य कारकविशेषबोधकतया करणे कारक
इत्यर्थः प्रतीयते स तु न युक्तः । शब्दशब्दाद्यर्थस्याक्रियात्वात्तन्निष्कृपित-
कारकत्वासम्भवाद् अह । व्याख्यानादिति । शुदिनदुर्दिनेत्यादिवाति-
कम् । अत्रत्य चकारेण ज्ञाप्योक्तानामटाऽहाशीकाकोटापीठासोठाप्रुष्टान्
ष्टानाङ्ग्रहणम् । वेदनेत्यत्र विदधातोर्ज्ञानार्थकाणिचि युष् । प्रत्यास-
निलम्प्यार्थमाह । वेदनाकर्तृसम्प्रधीति । नमोयरिषश्चित्रहः कञ् । परि-
यज्ञाब्दोऽप्युत्पद्यमानातिपदिकं सेवार्थकम् । यद्यप्यत्र क्रियासामान्यार्थक
ङ्करणपदमनुग्रहं ते तथापि ज्ञाप्योक्तव्याख्यानात्क्रियाविशेषः क्रमेण विर-
क्षित इत्याशयेनाह । पूजायामित्यादीति । तदुक्तम्भाष्ये । नमसः पूजा-
याम्परिषः परिचर्यायाम् । चित्रह आयुर्म । मूले नमस्यति देवानि-
ति । अत्र नमः शब्दस्य योगेऽपि वृत्तिघटकस्यानर्थकत्वान्न तद्योगे नमः
स्वस्तीति चतुर्थी । स एवायमितिप्रत्यभिज्ञयाऽर्थवत्त्वमेवेति चेदुपपदयि-
भक्तेः कारकमिभक्तियन्तीयसीति द्वितीयेति ज्ञाप्ये उक्तम् । चतुर्थी तु
नमोऽस्तु देवेभ्य इत्यत्र चरितार्था । यत्र नारायणश्चमहत्वेति प्रयुज्यते
तत्राप्युपपदेतिन्यायेन द्वितीयेय । नमः शब्दस्य निपातस्य द्योतकत-
या करोतेत्यात्र स्वनिःस्पष्टत्वप्रकारेण ज्ञानानुगुलव्यापारवाचितया दे-
वानाङ्गमन्वात् । अथयद्येचरितार्थतयेति । अयं निषेध इत्युच्चारणस्य
मन्वाद्यप्युपपदेत्येवं हित । तथापि चित्रोयेतिमुद्रायश्च तदन्वया
ज्ञायादात्मनेपदाप्राप्तेः साक्ष्यार्थदेयङ्गप्यत इति भावः । पुष्पताम्बूषीय

रा । यद्यपि करण इति प्रागुक्तन्तथापि तत्सूखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्य-
नेन व्यशहितमत आह । अत्र पुच्छादय इति । टिलोप इति । णावि-
ष्टवाप्रातिपदिकस्येत्यत्र सामान्यतो णावित्येवोक्तमतोऽस्यापि ग्रहणमिति
भावः । तस्याटिलोप । तस्य । शब्दान्तरेत्यस्य । कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण
नित्यत्यस्य लङ्गानुरोधादाश्रयणमिति भावः । कैषट् इति । एतेन तस्य
भाष्यानाहृदत्वाध्वनितम् । भाष्यसम्मतरीत्या त्वाह । गन्तत्वादिति ।
यद्यपि माणवकमुण्डङ्करोतीति यावत् माणवकस्य कर्मसमानाधिकरण-
त्यनस्ति तथापि वृत्तौ मुण्डङ्करोतिणिजन्तरयार्थौ मौडङ्कानुकूलध्यापार-
इति मौडङ्करूपकलाश्रयत्वाम्मुण्डयति माणवकमित्यत्र माणवक-
पदोत्तरं द्वितीया मौडङ्कानश्रयस्य करणासम्भवादित्याशयेनाह ।
माणवकमित्यादि । आपुङ्कः प्रातिपदिकाद्ययवत्वादिलोपशङ्काया-
भाह । विधानसामर्थ्यादिति । एषाम् । सत्यापेति सूत्रविहितव्य-
क्तानाम् । अत एव । लुङ्गनभिधानकल्पनादेव । आपुङ्कितिभा-
ष्यमिति । तत्र हि सत्यस्यापुगागमे टिलोपस्य प्राप्तिमाशङ्क्य ए-
वन्तत्वापुट् करिष्यते इत्युक्तम् । आपुटो णिञ्भक्तत्वात्स्मिन् टिलो-
पेऽपि सत्यापयतीति भविष्यतीत्यभिप्रायः । तदुत्तरमप्यथा पुनरस्तु
आपुगेय । मनु चोक्तल्लिलोपः प्राप्नोति । आपुङ्कचनाव् भविष्यतीत्यु-
क्तम् । एवमुक्तमिति त्यन्यत् । अत्र णिञ् आपुङ्कगमपक्षे टिलोपे च सति
ततो लुङि चङि द्वियंघनेऽसत् । इदितिरुपमापुगागमपक्षे तु णौ चङीति ह-
स्यत्येऽसत्पदिति स्यादिति लुङ्गात्पक्षेऽनभिधानमायश्वक्रमन्यत् । य-
था पुनरस्तित्यतिकथनम् । तस्य तद्गुः स्यात् । अयम् । प्रत्ययः । हलन् । इत्करो-
तीति णिञ् तु तुल्यायतीत्येव । परत्वात् । पुंयद्वायात्परत्वात् । तदति-
देशसामर्थ्यादेति । पुंयद्वायातिदेशसामर्थ्याच्चेत्यर्थः । अयदुक्तरीत्या स-
र्वत्र टिलोपस्य प्राप्ता । तदतिदेशोऽन्यथा व्यर्थः स्यात् । अत एव । त-
स्याप्रवृत्तिस्वीकारादेव । अनित्यत्वे असोरलोप इति तपरत्यम्प्रमाणमि-

तत्त्वे । पापार्थत्वे । अस्य । पापार्था इति कथनस्य । अतएव । त-
दभिप्रायकत्वादेव । कश्चिद्विकीर्षायामित्यस्य कश्चिद्विकीर्षारूपेऽर्थ इत्य-
र्थः प्रतीयते स न युक्त इत्याह । कश्चिद्विकीर्षायामिति । कर्मणो रोमन्य-
अत्र यद्वर्त्तनायामिति व्याख्यातन्तल्लभप्रकारमाह । वर्त्ततीति॥ अत एव
तन्निरूपितकर्मत्वस्यापि सम्भवः । धरेत्यत्र सम्प्रदादित्वाद्भावे क्लिप् । कै-
यटोक्तौ प्रमाणमाह । उक्तञ्चेति । उभयत्रान्वयाय मन्थयवर्णमिति व्या-
ख्यातम् । शब्दयैरकलहःकरणशब्दस्य कारकविशेषबोधकतया करणे कारक-
इत्यर्थः प्रतीयते स तु न युक्तः । शब्दशब्दाद्यर्थस्याक्रियात्वात्तन्निरूपित-
कारकत्वासम्भवाद् अत आह । व्याख्यानादिति । सुदिनदुर्दिनेत्यादिवाचि-
कम् । अत्रत्य चकारेण भाष्योक्तानामटाऽष्टाशीकाकोटापीठासोठाष्टुष्टासु-
ष्टानाङ्प्रहणम् । वेदनेत्यत्र विदधातोर्ज्ञानार्थकासिचि युच् । प्रत्यास-
न्निलम्भार्थमाह । वेदनाकर्तृ सम्बन्धीति । नमोऽपरिचयिष्यः क्यच् । परि-
यस्यशब्दोऽभ्युत्पन्नस्मात्तिपदिकं सेवार्थकम् । यद्यप्यत्र क्रियासामान्यार्थक-
ङ्करणपदमनुवर्त्तते तथापि भाष्योपपत्त्यानातिक्रियाविशेषः क्रमेण वि-
हित इत्याशयेनाह । पूजायागित्यादीति । तदुक्तम्भाष्ये । नमसः पूजा-
याम्परिचयः परिचर्यायाम् । विषय आद्यर्थः । मूले नमस्यति देवानि-
ति । अत्र नमः शब्दस्य योगेऽपि वृत्तिषट्कस्यानर्थकत्वात् तद्योगे नमः
स्यस्तीति चतुर्थी । स एवायमितिप्रत्यभिज्ञयाऽर्थव्यत्ययेति चेदुपपदधि-
भक्तेः कारकविभक्तियर्थोऽपीत्यसीति द्वितीयेति भाष्ये उक्तम् । चतुर्थी तु
नमोऽस्तु देवेभ्य इत्यत्र चरितार्था । यत्र नारायणसमरुत्येति प्रयुज्यते
तत्राप्युपपदेतिन्यायेन द्वितीयेव । नमः शब्दस्य निपातस्य द्योतकत-
या करोतेत्यत्र अग्निऽष्टपदव्यत्यप्रकारकज्ञानानुसृत्यापारपापितया दे-
वानाङ्मन्त्रात् । अत्रयत्रेऽपरितार्पतयेति । अस्य निष्यञ् इत्युदाहरणम्
सत्याग्रहप्युपदेशोऽर्थः दित् । तथापि चिन्तयेतिममुदाहरणं तदन्वया-
भावाद्वात्मनेपदाग्रहः नासर्वादेवङ्गत्वमिति भावः । शुद्धभाष्येऽपीव

प्रसरादेशत्वे स्यादंदेशत्वन्तस्य न स्यादत आह॥ स्यादंदेशत्वमिति॥ आ-
तिदेशिकमिति ॥ त्थादयतीत्यादिमूलीकृतम्॥ ननु स्वादित्थविरहात् क-
थम्भत्यमत आह । इष्टेति । अतिदेशेनेत्यनेन यच्च भमित्यस्याप्राप्तिमङ्गी-
कृत्यैव समाहितम् । न ह्यतिदेशेन णिचः स्वादित्यातिदेशो लभ्यते । इष्टव-
दित्यत्र सप्तम्यन्ताद्धृतेः स्त्रीकारात् । अत एव श्रुतेति सूत्रं घटकस्यातद्धृत-
इत्येतद्दोष्यनिषेधस्याप्रवृत्तिः । ननु श्वादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहण-
मनकारान्तप्रतिषेधाद्यंमिति याज्ञिकैककारोक्तेः । कथमत्र सम्प्रसारणमत आ-
ह । नान्तेति । कथं सम्प्रसारणमिति । नान्तच्यविरहात्कथं सम्प्रसारण-
मित्यर्थः । याज्ञिकैकधाकथयतेति । अस्यास्यापीत्यत्रान्वयः । तत्साहचर्ये-
ण । अङ्गोपीजन इत्येतत्साहचर्येण । सूत्रान्तरगाहचर्यं च व्ययस्यापकमन-
आह । अथाधिकारेति । टिलोपमभ्युपगम्य सम्प्रसारणाभायमुपपाद्य
टिलोप एव तावद् दुर्लभ इत्याह । किञ्च पपूर्वेतीति । प्रकृतिभाषस्य न-
स्तद्धृतइतिसूत्रत्राघकत्याङ्गीकारेऽपि भाष्यविरोधः प्राप्नोति । यस्मैतिसू-
त्रानन्तरपठितेष्टेय यस्मैत्यादी प्रकृतिभाष इत्यनेन प्रकृतिभाषस्य छात्र-
इति तद्विरोधशङ्कावारणाय तदभिप्रायमाह । यन्थिति । न च पूर्वोक्तरी-
त्या तद्धृतत्याभावात्कथञ्चस्तद्धृत इतिप्राप्तम्यापि प्रकृतिभाष इत्येतदि-
ति वाच्यम् । तद्धृतत्याभावेऽपि अस्तिष्ठ इत्यत्र तस्य दर्शनेन तदतिदेश-
स्य सम्भवात् । न च मूलोक्तरीत्या तद्दर्शनमेव दुर्लभमिति वाच्यम् । य-
स्यमाणरीत्या तद्दर्शनसम्भवात् । तन्नयायेति । याणांटाङ्गमिति न्यायेत्यर्थः ।
टेरित्यस्याप्राप्तयिति । विन्मतोर्लुक्स्तदपवादत्वस्य कथनात् । अस्तिष्ठ इ-
तिरूपद्विभक्त्यनुयन्तस्य उत त्रज्जन्यज्झ्येति चित्तव्यं पक्षद्वयेऽपि दूषणमा-
ह । किञ्चेति । तेनासुक्रान् चोत्तमस्य टेरित्यस्य प्रवृत्त्युत्तरं यदि विन्मतो-
रित्यस्य प्राप्तस्तदास्यापवादत्व येन नप्राप्तिन्यायेन स्यात्तदा प्रवृत्तिमात्रा-
धः स्यात्तैव तु कथम् । पूर्वग्रन्थवद्भ्यादिति मनुष्यवयवस्यातो नियमी-
त्वंतधिकृत्यकारस्यैकदेशविरुद्धायाः प्रवृत्तेश्च मनुष्यपुद्गरसम्भवादिनि-

त्यन्त्रोपपादितम् ॥ अत एव ॥ छन्दस्येतुलोपसत्त्वादेव । मूले ।
 पर्ययवृद्धादिति । प्रज्ञीपरिवृद्ध इति निपातनेन ढत्वस्य प्रयुक्त्या तत्र यथा
 वृद्धशब्दद्वित्वन्तथोद्विशब्दस्य नेतिध्वनयितुमेतदुपादानम् । उपसर्गसं-
 मानाकारस्य परिशब्दस्यपृथक्कृतिरत्र द्रष्टव्या ॥ तद्भावः । द्विशब्दस्य
 द्वित्वयादिनो भावः । ननु द्विशब्दद्वित्वेऽप्यभ्यासावयवस्य बुत्वे ढ-
 त्वस्यासिद्धत्वादौजिह्वदिति स्यादत आह । द्वित्वे ण्त इत्यादि ।
 येषामप्रत्ययान्तिके । शुष्किकाशुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजङ्घायेति-
 यान्तिके । तत्रैवोक्तमिति । परे त्वित्यादिना पत्यादिपठितधा-
 त्यधुतुत्यस्य यत्र तत्रैव स्यानिबद्ध्य इत्युक्तम् ननु यदि स्यशब्दसमा-
 प्यधोऽन्तितीतिद्विस्तदास्य सूत्रसमात् उपधा इत्यनेन योगविभाग-
 स्य सत्यर्थमित्येषप्रयोजनमुक्तन्तदसङ्गतमत आह । प्रापतीत्यादि ।
 अन्तरङ्गत्यादिति । छत्रोरिति सूत्रे सतुक्प्रहणाद्वि साऽनित्या ॥ दृढतर-
 मानाभावादिनि ॥ पदस्य विभक्त्यान्वार्याने हि सतुक्निर्देशस्य ज्ञा-
 पकत्वं सम्भवति ॥ यदि साऽनित्या न मरात्तदा तया परिभाषया शा-
 देयसमाङ्गस्य पूर्वमप्रवृत्तिः स्यादिति सतुक्निर्देशोऽप्यर्थः स्यादितिरीत्या ।
 यदि तु पूरुते क्रमेणान्यास्यानमेव कल्प्यते तदा वार्णशास्त्रासङ्गज्ञा-
 त्याप्राप्तिरसमये प्राप्या तुकोऽश्रयणाय सतुक्निर्देशस्यशक्यत्वेन
 तमग्नित्यस्य ज्ञापकत्वं सम्भवतीति भावः । व्याश्रयेऽपीति । समान-
 निमित्तिकार्यं समानाश्रयमिति भवत्सम्भवनमिति भावः ॥ परतद्वात्प्रा-
 दिद्विति ॥ न च प्राद्यादेशविषये टिलोपस्यावश्यप्राप्त्या चारिताभ्यांभा-
 धात्वरूपमेतदिति याच्यम् ॥ कृतेऽपि टिलोपेऽश्रयिणे आदेशस्य चारिता-
 भ्यामितिमानात् ॥ यस्तुतटिलोवाप्राप्तियोग्ये चारिताभ्यांभावेन प्रा-
 द्यादेशानामपवादमवसेत्याह ॥ किञ्चेति ॥ अश्रयमेव अपवादत्वेन स-
 नाधानमेव ॥ अत एव ॥ अपवादत्वादेव ॥ उच्चारणग्रामभ्यादिति ॥ अ-
 प्राप्यपवादत्वादिति नु नोक्तम् ॥ आदेशात्पूर्वमस्याप्राप्तेः ॥ ननु प्रजंभा-

प्रसरादेशत्वे स्यादेव त्वन्तस्य न स्यादत आह॥ स्यादेव त्वमिति॥ आ-
 तिदेशिकमिति ॥ त्पादयतीत्यादिमूलोक्तम्॥ ननु स्वादित्त्वविरहात् क-
 यम्भत्वमत आह । इष्टेति । अतिदेशेनेत्यनेन यच्च भमित्यस्याप्राप्तिमङ्गी-
 कृत्यैव समाहितम् । न स्यातिदेशेन णिच. स्वादित्यातिदेशो लभ्यते । इष्टव-
 दित्यत्र सप्तम्यन्ताद्धृतेः स्त्रीकारात् । अत एव श्रुतेति सूत्रघटकस्यातद्धृत-
 इत्येतद्विध्यनिषेधस्याप्रवृत्तिः । ननु यादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहण-
 मगकारान्तप्रतिषेधार्थमिति यासि कैकारोक्ते कथमत्र सम्प्रसारणमत आ-
 ह । नान्तेति । कथं सम्प्रसारणमिति । नान्त चविरहात्कथं सम्प्रसारण-
 मित्यर्थः । यासि कैकवाक्यतयेति । अस्याभ्यापीत्यत्रान्वयः । तत्साहचर्ये-
 ण । अङ्गीपोऽन इत्येतत्साहचर्येण । सूत्रान्तरसाहचर्येण व्यग्रस्यापकमत-
 आह । अर्थाधिकारेति । टिलोपमभ्युपगम्य सम्प्रसारणाभाद्यमुपपाद्य-
 टिलोप एव तावद् दुर्लभ इत्याह । किञ्च पपूर्वतीति । प्रकृतिभावस्य न-
 स्तद्धृतइतिसूत्रघातकत्वाङ्गीकारेऽपि भाष्यविरोधः प्राप्नोति । यस्मेति सू-
 त्रानन्तरपठितेऽप्येव यस्मेत्यादौ प्रकृतिभाष इत्यनेन प्रकृतिभाषस्य लाभ-
 इति तद्विरोधश्चाप्यारणाय तदस्तिप्रायमाह । यत्त्विति । न च पूर्वोक्ती-
 त्या तद्धृतत्वाभावात्कथं नस्तद्धृत इतिप्राप्तस्यापि प्रकृतिभाष इत्येतदि-
 ति वाच्यम् । तद्धृतत्वाभावेऽपि ग्रह्णित इत्यत्र तस्य दर्शनेन तदतिदेश-
 स्य सम्भवात् । न च मूलोक्तरीत्या तद्दर्शनमेव दुर्लभमिति वाच्यम् । य-
 स्यमाणरीत्या तद्दर्शनसम्भवात् । तन्नप्रायेति । बाणांदाहमिति न्यायेत्यर्थः ।
 टेरित्यस्याप्राप्तमिति । विन्मतोर्लु कस्तदपवादत्वस्य कथनात् । ग्रह्णित इ-
 तिरूपद्विस्मयान्तस्य उत न नृशब्दस्यैवेति वितर्कं पक्षद्वयेऽपि दूषणमा-
 ह । किञ्चेति । तेनालुकात् चोरसर्गस्य टेरित्यस्य प्रवृत्त्युत्तरं यदि विन्मतो-
 रित्यस्य प्राप्तिसदाभ्यापवादत्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन स्यात्तदा प्रवृत्तिनात्रया-
 धः स्यात्तत्र तु कथम् । पृथग्ग्रन्थवच्चन्दादिपुनि मनुष्यवयवभ्यातो निवृत्ती-
 ल्लङ्गाधिकारिकमन्येनैकदेशविरुद्धायाः प्रवृत्तया मनुष्यमुहुरमम्भवादिति

प्रतीक्षयतीत्यस्य सिद्धेः । प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम् । न च धात्तिकेन समीक्षयती-
त्यत्रापि प्रतिषेधः प्राप्नोतीति याच्यम् । तदुत्तरभाष्ये एतदेव ज्ञापयति
न चो प्रत्यङ्गम्भगति । यदयञ्चो दीर्घत्वं ज्ञास्तीत्युक्तम् । तद्भाष्येकधा-
ष्यतया यग्रान्तरङ्गनिमित्तस्य बहिरङ्गेणाव्सन्धन्विलोपेन विनाज्ञासम्भा-
वना तत्रैव धात्तिकेनान्तरङ्गस्य प्रतिषेधो योष्यते । समीक्षयतीत्यत्र तु
स्यानिवृत्त्येन तथा नास्तीति भावः । तिर्यञ्जनाद्य इत्यत्र प्रकृतिभाषा-
भावं साधयति । तिरस इति । अलोप इतिप्रतिषेधस्तत्र न प्रवर्तत इ-
त्याह । तिरसस्तिर्यलोपेति । विघ्नदेवयोरितिसूत्रादञ्चतावप्रत्यय इत्य-
नुवर्तते । न लोपो यस्येत्यर्थंरुमलोप इतिपदञ्च तस्य विशेषणमिति प्रति-
योगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकलोपाभाययतो ग्रहणमित्यर्थश्चे-
त्स्यात्तदा टेरितिसूत्रविहितलोपस्य ग्रहणारस्यास्तिर्यादेशस्य प्रतिष-
न्धः । परन्तु च लोपो न गृह्यते किन्त्वमन्तरस्तादृश इत्यलोप
एव टिलोपस्तु ततो व्ययहितः । एवञ्चात्र नलोपो यस्येति व-
हुव्रीहिमभास एव । अथ इतिसूत्रविहितो लोपश्च प्रतियोगित-
यावयवे वर्तते । तदभेदोऽञ्चतावित्यनेन व्यथित इत्यलोपपदमर्थभाष्य-
जन्तमिति लोपाभावरत्संबन्धिनो ग्रहणम् । सम्बन्धावयववयविभायो
लोपाभावघटावयवेनाव्यथित इत्यथ इतिलोपस्तिर्येत्यादी वर्तते तत्र
तिर्यादेशो न भवति । प्रकृते तु स्यादेवेति भावः । ननु तिर्यादेशे जा-
तेऽपि टिलोपेऽव्ययानामिति विहितः प्राप्नोतीत्यत आह । स्यानिवृत्त्ये-
नेत्यादि । अत एव । असिद्धत्वादेव । टिलोपस्य पराव्सन्धन्वित्येन व-
हिरङ्गत्वमिति भावः । अनेन । असिद्धत्वेन । तस्याः । अङ्गयुत्तपरिभा-
षायाः । कलाभाय इति । पियतेर्गुणप्रतिषेधोऽकरणमात्रस्य तरप्रयोजनार्थे-
न भाष्ये कपनात् । मूले आमुमुमुआयदिति । अत्र मुख्यस्यासिद्धत्वेन
दशद्वयुद्वा द्वित्येऽन्यासे दकारस्यैव त्रयणापत्तिरिति तु न भङ्गम् । पृ-
थग्नासिद्धीपमद्वयं चन इति निषेधात् । अव्ययानामिति टिलोप इति ।

वाच्यम्। विनाद्यन्तं यद्वाभिन्नमङ्गन्तदवयवस्य निर्दिश्यमानसजातीयावय-
 वस्य लुगित्यर्थेन लुगुत्तरमपि सर्वे सर्वपदादेशा इतिन्यायेन तान्तस्य वा-
 न्तादेशे स्थानिवद्भावेन मतुयन्तत्वबुद्ध्या तदवयवव्यकारे निर्दिश्यमानाव-
 यवत्वबुद्ध्या लुक्प्राप्तेर्निरूपयितुं शक्यत्वात् । परत्वादित्युक्तिमपि खण्ड-
 यति । किञ्चेति । ध्वनिततयेति । तत्र हि प्रकृत्यैकाजितिसूत्रोदाहरणा-
 नामन्यथा सिद्धिनिरूपणावसरे विन्मतोलुङ्गर्घमिति्यभिधाय ननु च वि-
 न्तोलुङ्क् टिलोपम्याधिष्यते । यथैव खस्यपि विन्मतोलुङ्क् टिलोप-
 म्याधते एयन्नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेतेत्युक्त्वा येन नाप्राप्तिन्यायेन टि-
 लोपस्यैव बाध इत्युक्तम् । ततश्च ग्रहणीयामिति न सिद्ध्यति । अथ वा
 पुरस्तादपवादस्यायेन टिलोपस्यैव बाधकस्य इत्यभिहितम् । अत्र पुर-
 स्तादपवादस्यायेनेति नस्तद्धित इत्यस्य टिलोपापेक्षया परस्य एवोपपद्य-
 त इति तत्रा कथनेन तस्य परस्यन्यनितमिति । नेत्येक इत्यत्रैकपदा-
 भिधानस्य बीजान्दशयति । टिलोपेनेत्यादिना । तत्परिभाषेति । अङ्ग-
 द्युत्तरपरिभाषेत्यर्थः । परिभाषायाः प्रदर्शनामन्तरं किमेतस्याः प्रयोजन-
 मितिप्रश्ने पियतेर्गुणप्रतिषेध उक्तस्य न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्त-
 म् न तु उदयसिद्धिरूपमनेन परिभाषाभाषो ध्वनितः । इदमेव । वस्वनात्व-
 स्य दुर्लभत्वमेव । चाधिति दीर्घ इति । वाक्यसंस्कारपक्षे प्रति अच् इ इ-
 ति स्थिते प्रकृत्यैकाजितिसूत्रोदाहारे च इत्यालोपे चाधितिदीर्घ इत्यर्थः ।
 असमास इति तु नेति । सिन्नित्यसमासयोरितिप्रतिषेधो नेत्यर्थः । ननु
 यदि पृथक्करणेन समासमिदृशस्त्वस्युत्तरपदपरत्वाभावेन सम्पादेषाभा-
 वात्कथं समीत्यस्य ग्रवणमत आह । पृथक्करणेनेत्यादि । स्थानिवद्वारेण ।
 गयंस्याच् इत्यस्य च् इत्यादेशकल्पनया । न चान्तरङ्गत्वात्सम्पादेषास्येव
 प्रत्यङ्गमाचष्टे प्रतीचयतीत्यत्रापि णिगुत्पत्तेः प्राग्यथादेशोऽपि स्यादिति
 प्रतीचयतीत्यस्यानिर्दिष्टः । अतस्तत्पृथक्परिभाषायाः स्वीकारे तु समीचय-
 तीत्यस्याप्यनिर्दिष्टिरिति वाच्यम् । श्री प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इतिवार्तिकेन

नन्येभ्यो धातुभ्य इत्यनुपपन्नं भ्यादिपठितानामेव धातुसंज्ञायिधानादत आह । धातोरित्यनुवृत्तीति । धातोरेकाच इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादेपात्धातुत्वमस्तीति ज्ञायते । कण्ठादयः । भ्यादिपठिताः । धातुप्रकृतिककार्योद्देश्यत्वादित्यनुमानम् । अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्युपलक्षणम् । यकः कित्प्रसामर्थ्यादित्यपि धोष्यम् । तद्धि कण्ठूयति कण्ठूयत इत्यादौ गुणाभावायम् । एषाम्प्रातिपदिकत्वे च दीर्घपाठः कण्ठू नन्तू इत्यादौ दृष्टो ज्ञापकः । यद्येते धातय एव स्युस्तर्हि दीर्घोऽकृतसायं धातुकयो रित्येव सिद्धं इति दीर्घोच्चारणं व्यर्थं स्यात् । तदुक्तमर्थम् । धातुप्रकरणाद्धानुःकस्य चासङ्गनादपि । आह चायनिमन्दीर्घमतो धातुर्धिभाषित इति । न च दीर्घविधानाभावेऽप्येभ्यः क्विपि सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन कृते पुनः कसंरि क्विपि कण्ठू रित्यादिसिद्धयन्दीर्घोच्चारणमस्त्विति कथन्दीर्घोच्चारणस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । नैतेभ्यः क्विप् दृश्यत इत्यनेन भाष्यकृतैव समाधामात् । कण्ठादीनामाकृतिगणत्वस्वीकारे प्रमाणमाह । कण्ठ्यादीति ।

॥ इति कण्ठ्यादिविवरणम् ॥

तृतीयस्थेत्यनेनाप्सहितस्य द्विर्यजनञ्च लज्यतेऽतोऽग्राप्यं काच इत्यस्य सम्यग्धो धोष्यस्तस्मादेवाह । एकाच इत्यर्थ इति । तद्व्यपटितेति । कण्ठ्यादिपठितेत्यर्थः । लक्षणायाम्नाममाह । भाष्य इति । कण्ठादिपठित एव लक्षणं न तु यगन्तव्यपटिते । तेन कण्ठू मिच्छतीत्यर्थं यत्र केवलकण्ठू प्रकृतिकभुयन्तात्फरच् ततः सन् तत्रापि द्वित्यसिद्धिर्यथेष्टं धोष्या । नामधातुधित्यत्र नामधातुशब्दे नाम्नो धातुरित्यर्थकस्तत्पुरुषसंज्ञकः । यिप्रह्वाय्ये दृष्टा या पठी तदर्थं च पठितव्यरूपः सम्यग् इति तदर्थान्ननांयैकार्थिभाष्योकारादाह । नामपठितेति । नामपदञ्च भुयन्परमिति प्रागुक्तम् । अत एव । नामपठितधातो यथेष्टं द्वित्यस्वीकारादेव । अतोऽपीति ।

प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभायस्तु टेरित्यस्यैव वाचक इति प्रागुक्तमिति शे-
 पः । यदि तु सर्वस्य प्रकृतिभावः प्रकृत्येतिपदस्वारस्यात्कल्प्यते तदा
 स्वरयतीत्येष । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वमप्राचीनसम्मतं यद्यपि तथापि
 कैयटेन तेन यचनेन समाधानञ्च कृतम् किन्तु परिभाषान्तरेणेति तस्या
 असम्बन्धनित्यमित्यभिप्रायेणाह । नादित्याङ्गेनेति । अस्याङ्गत्वमितिदि-
 श्यमानकायोणामुत्पत्तिदेश एव देश इति स्वीकाराद्बोध्यम् । अत एव ।
 अङ्गपक्षपरिभाषया निषेधादेव । सिद्धान्तिसम्मतमप्युक्तमाह । परे तिजिति ।
 एतद्भाष्यप्रयोगात् । दययतीतिभाष्यप्रयोगात् । अस्मिन्वाक्ये । इष्टवदि-
 तिवाक्ये । वाचकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं समस्यर्थः । अभावातिदेशः ।
 इष्टमिति यत्र भवति तस्यावपि नेतिरीत्याऽभावातिदेशः । इष्टसिद्धिः । द-
 ययति प्रापयतीत्यनयोः सिद्धिः । तदनुक्तेति । भाष्यानुक्तेत्यर्थः । एते-
 नेति । अभावातिदेशेन । अस्तेत्येवोक्तमित्यत्रान्वयः । नञ्घटितानित्यत्वे-
 न । नञ्घटितमनित्यमितिपरिभाषया । अरराजदित्यत्रेव ननुपो लुक्प्र-
 प्यग्लोपित्यमस्यैव । एतत् । अशशयदित्यस्याभिधानम् । इत्युचितमि-
 ति । नञ्घटितमितिपरिभाषया । असत्त्वादिति भावः । यणादिलोप इ-
 ति । यन्शब्दस्य लोपः । नाभयानुरोधेनेति । आदेशस्य आदेरुच्चारण-
 मिति शेषः । सजयतीतियदिति । तत्र यथा प्राचीनेः संज्ञापूर्वकविधे-
 रनित्याद्यादुपधाद्युद्भावात् उपपाद्यते तथात्रापि तत्र यदि संज्ञापूर्वकेतिप-
 रिभाषाया अगच्छेऽप्यभावातिदेशेन युद्भावात्सदाऽत्रापि तथेति भावः ।
 कनादेशो युष्मात्पयोरिति भवतीति तमुपपाद्य तत्प्रसङ्गेन आदेशोऽप्युप-
 स्थित इति तद्विषये विधेयमाह । मूले इष्ट अजरी नेति । विधिपक्षः ।
 प्रागश्चगहितस्य । इदमपि नावयरीत्यैव । यस्मात्प्रातिपदिकाणित्रिषु-
 यते तस्यैव प्रातिपदिकणातिदेशेनादेशः प्रकृते तु निष्प्रकृतित्वं प्रा-
 तिपदिकं शस्तेत्येव तस्य न श्यामित्येवोपादानमतीत्यत्रादेशेन प्रवृत्तिः ॥

॥ इति नामधातुवियरणम् ॥

नन्वेभ्यो धातुभ्य इत्यनुपपन्नं भ्यादिपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानादत आह । धातोरित्यनुवृत्तीति । धातोरेकाच इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादेयान्धातुत्वमस्तीति ज्ञायते । कण्ठादयः । भ्यादिपठिताः । धातुप्रकृतिककार्योद्देश्यत्वादित्यनुमानम् । अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्युपलक्षणम् । यकः कित्त्वसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । तद्धि कण्ठूयति कण्ठूयत इत्यादी गुणाभायार्थम् । एयाम्प्रातिपदिकस्य च दीर्घपाठः कण्ठू मन्तू इत्यादौ दृष्टो ज्ञापकः । यद्येते धातव एव स्युस्तर्हि दीर्घोऽकृतसार्वधातुकयोरित्येव सिद्ध इति दीर्घोच्चारण व्यर्थं स्यात् । तदुक्तञ्चाप्ये । धातुप्रकरणाद्धानुक्तस्य चासंज्ञनादपि । आह चायमिमन्दीर्घमतो धातुर्यिभाषित इति । न च दीर्घविधानाज्जायेष्येभ्यः क्विपि स्यंप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन कृते पुनः कर्त्तरि क्विपि कण्ठूरित्यादिसिद्धयन्दीर्घोच्चारणमस्त्विति कथन्दीर्घोच्चारणस्य ज्ञापकत्वमिति याच्यम् । नैतेभ्यः क्विप् दृश्यत इत्यनेन भाष्यकृतेष्व समाधानात् । कण्ठादीनामाकृतिगणल्यस्त्रीकारे प्रमाणमाह । कण्ठ्यादीति ।

॥ इति कण्ठ्वादिविवरणम् ॥

तृतीयस्येत्यनेनाच्सहितस्य द्विर्यधनञ् लज्यतेऽतोऽप्राप्यं काच इत्यस्य सम्यस्यो बोध्यस्तस्मादेयाह । एकाच इत्यर्थं इति । तद्वचदितेति । कण्ठ्वादिपठितेत्यर्थः । लक्षणायात्मानमाह । भाष्य इति । कण्ठादिपठित एव लक्षणा न तु यगन्तपठिते । तेन कण्ठू मिच्छतीत्यर्थं यत्र केवलकण्ठू प्रकृतिकसुवन्तात्कच् ततः सन् तत्रापि द्वित्वसिद्धिर्यथेष्टं बोध्या । नामधातुधित्वत्र नामधातुज्ञादयो नाम्नो धातुरित्यर्थकस्तत्पुरुषसंज्ञकः । विग्रह्याख्ये दृष्टा या पठी तदर्थश्च पठितत्वरूपः सम्यस्य इति तदर्थान्तर्भाषेणैकार्थ्यभाष्यस्वीकारादाह । नामपठितेति । नामपदञ्च सुयन्तपरमिति प्रागुक्तम् । अत एव । नामपठितधातो यथेष्टं द्वित्वस्वीकारादेव । अतोऽपीति ।

रान्नस्य यथा द्वित्यानुभवो भवन्मतेऽपि नास्ति तथापि न हि कार्यीतिव-
चनस्य प्रवृत्तिर्भयत्येव तथास्माकमपीति भावः । इदमिति । चन्द्रिद्रीयि-
पतीत्यत्र नकारपरित्यागेन द्वित्यकरणमित्यर्थः । माधयानुरोधेनेति ।
अत एव नदराणां संयुक्तानामधः परस्यैव द्वित्यनियेध इत्येव प्रागुक्त-
म् । आदिभूतादधः परस्येति । अत्रादित्यत्र धातुघटकाजन्तरापेक्षयैवेति
किन्तु यत्र द्वित्यस्य प्रसक्तिस्तत्र तस्य समुदायस्यावयवो योऽथ स्वाध्य-
यहितोत्तरत्वसम्यग्भाष्यच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशसमुदायघटकालभाव-
वांस्ततः परेपात्रदराणामेव नियेधस्य प्राप्तिरिति न चन्द्रशब्दस्यावयवो
यो नकारस्तस्य नियेधप्राप्तिरिति भावः । माधवेनेति । एतेन पूर्वोक्तद-
वयवतीतिभाष्यप्रयोगे यथा बहुवचनोभावातिदेशान्तथा स्रजयतीत्यत्रैव
बहुवचनोभावास्तेनापि स्वीकार्यं इति ध्यनितम् ॥

इति प्रत्ययमालाविवरणम् ।

कर्तृरि कर्मव्यतिहारे । क्रियापि कृत्रिमकर्मैति भाष्योक्त्या यद्यपि
कर्मशब्देन क्रियाग्रहणे विरोधो नास्ति तथापि कर्मशब्दस्य लौकिकक-
र्मपरत्वमेव प्रसिद्धत्वादिति प्रतिपादयितुमाह । कर्मैह क्रियेति । न क-
त्रिमकर्मग्रहणम् । न लोकप्रसिद्धकर्मग्रहणम् । कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वे
सूत्रार्थानुपपत्तिं शङ्कते । यद्यपीति । अत एव । उक्तस्य व्यतीहारस्य
क्रियासम्बन्धित्याभावादेव । एतेन । क्रियायाः साध्यस्वभावत्वेन । क्रि-
याया एकत्वे हि देवदत्तकर्तृकक्रियाया यज्ञदत्तेन करण सम्भवेत्तदेव न
सम्भवति कर्तृभेदेन क्रियाया भेदादिति भावः । अत एव । परिवर्तन-
रूपस्य व्यतीहारस्यासम्भवादेव । तत्तत्साध्यत्वेनेति । यथा देवदत्तसाध्य-
त्वेन ज्ञाता या क्रिया सा यदा यज्ञदत्तेन क्रियते तदा व्यतिलुनीत
इत्यादि व्यवहारः । अन्यक्रियामन्यः करोतीत्यादि जयमङ्गलाकारोक्ते-
रप्ययमेवार्थः । सः । प्रकृतसूत्रघटककर्मव्यतिहारशब्दार्थः । अर्थान्तरम-

सुयन्तघटितधातोरेव भाष्यीयोदाहरणदर्शनादपि । यन्ताच्चङि । प्राति-
 पदिकप्रकृतिकयन्ताच्चङि । नामघटितधातुस्थल एव पुपुत्रीयियतीत्यु-
 दाहरणादेव नामधातुशब्दस्य कर्मधारयत्वशङ्कापि न कार्या । यदुक्तम्-
 छेज्यन्तमस्य तासाधकमाह । एकोष इत्यादि । ननु यत्र कण्ठ्वादिय-
 गन्ताणि च तदन्तात्सन् तत्र कण्ठ्वादेरित्यनेन कण्ठ्वायमिषेति स्थितौ य-
 शब्दस्य द्वित्वे कण्ठ्वायिययिपतीति एयङ्कण्ठ्वादियगन्तविषये आयादय
 आहुं धातुके वेत्यनेन यकोऽभावेऽपि कण्ठ्वाधातोर्त्युट् तदन्तादाचारे क्ति-
 प् ततः सन् आधारक्रियन्ताहुं तुमणिजन्ताच्चङ् वा तत्रापि तृतीयैकाचो
 द्वित्वापत्तिरेवं पुत्रीयेति क्यजन्ताखिजन्तात्पुनर्णिच् ततः सन् चङ् वा तत्रा-
 पि यथेष्टमित्यस्य प्रवृत्त्यापत्तिरत आह । एयां यथमानोमिति । अत्र बहुव-
 चनमीष्यंतेस्तृतीयस्येत्यस्यापि रुङ्गहाय । तद्वदेव । नन्वा इतिसूत्रवदेव ।
 आदिभूतादयः परस्यैवेति । अजादेरित्यनुवृत्तस्य नटभाषांश्चद्वयभ्रुवानी-
 ति न्यायेन नकारसहितस्य यत्राद्रिशब्दप्रकृतिकसुबन्तात्कारच् तदन्तात्स-
 न् तत्र दकारमहितस्य च प्राप्तमपि द्वित्वमन्वा इति निषेधेभादिभूतादयः
 परस्यैव नेत्यर्थः । इन्द्रीमतेः रुनि इहागमेऽतो लोप इत्यल्लोपस्य द्विर्ब-
 नेऽपीति निषेधाद्यशब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या विशब्दस्येत्युपपादनमनुचितमित्य-
 षिप्रायेण शङ्कते । न चेति । कार्यानुभवसत्त्वेन । समुदायाद्यवयवोरिकारय-
 कारयोर्द्वित्वप्राप्त्या सनो द्वित्वानुभवसत्त्वेन द्विर्बचनेऽपीत्यस्याप्रवृत्तिरि-
 ति ज्ञायः । नामधातुचित्यनेन सुयन्ते यत्रैकाक्षप्रयन्तत्र प्रवृत्तिर्यथेष्टमि-
 त्यस्येत्यभिमानेन शङ्कते । न चेति । नामघटितधातुषु नामघटितधातु-
 घटकप्रणंसम्यङ्काक्षानित्यर्थम्याश्रयणेन प्रकृते नामघटितधातुघटकय-
 कारस्य तद्घटकस्याभिषेधस्य प्रवृत्तिर्यथेष्टमिति वचनस्य च प्रवृत्तिरस्त्ये-
 येत्याह । नामधात्विति । ननु मूले विशब्देत्येवोक्तञ्च तु विशब्देरेव
 किम्यीजमन आह । विशब्दद्वित्वेऽपीति । अत्रान्यथेति । यथा कथ-
 न्निवायांनुभवमहापेक्षिता भाग्यस्यैव विशब्दस्य द्वित्वेऽपि सनोऽजा-

५१ उपपदविभक्तैरिति न्यायेन कारकविभक्तेः प्रावल्यादेव । अक्रि-
यायोगार्थेनिति । क्तप्रत्ययार्थकत्तरि साहित्यविवक्षया प्रियायोगाभा-
वाधेनित्यर्थः । नन्येकवचनान्तप्रयोगो भट्टिकाव्य एव दृश्यत इति चेद्
नृपे तर्हि खोऽप्यनुचित इत्याह । एतेनेति । पृथक्कृतस्य तन्तत्साध्यत्ये-
न ज्ञातक्रियाया साध्यसाधनभावव्यत्यासस्यैव कर्मव्यतिहारपदार्थत्वेन ।
आत्मनेपदोचित्याच्चेति । प्रकृते तु न तथा । उभयोरपि धर्मयोः कर्तृ-
त्वस्यासृधात्यर्थनिष्पत्तस्य युगपत्प्रतीतिर्न तु लघुर्नकर्तृकारणेनोचित-
क्रियायास्मदुर्नस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिरिति नात्रात्मनेपदमुचितमिति भा-
वः । तत्रैव 'प्ये' दृष्टानामेव शब्दान्तप्रयोगाणास्तु छान्दन्तरमेवेत्याह । ता-
सन्त्योरित्यादिना । इति दिगिति । दिगयस्तु द्वितीयस्याः परस्पर-
रणस्यप्रतीहारस्य नात्र भट्टिप्रयोगस्थले प्रसङ्गः । यत्र कर्तृभेदेऽपि यु-
गपदुभयकर्तृत्वाः प्रियऽऽनुसन्धारित्येनासात्त्विक्यदेक एवैकसा लक्ष्येन
च गह्यते तत्रैव तद्दृशव्यतीहारसन्धस्यात्मनेपदप्रयोगरत्नम् । सप्रहर-
न्ते राजान इत्यत्र यथा । प्रकृते तु न तथा । जीर्याजीर्या कर्तृत्वप्रयो-
गोऽस्यैव प्रतीतिरिति । नन्यस्मिन्तूरे कर्तृत्वरण व्यर्थम् । भावकर्मनिष्-
प्तार्थत्वं तु तस्य न सम्भवति । तत्र हि भावकर्मणोरित्यनेनेत्यत्र एवा-
त्मनेपदम् । व्यतिगम्यन्ते प्राणा । व्यतिहन्यन्ते दम्यते इति यथा । न
च न गतीतिसूत्रेणात्मनेपदस्य कर्मव्यतिहारे निदिधेन न स्यादिति
वाच्यम् । अनेन सूत्रेण प्राप्तम्यानन्तर्येति न्यायेन निदिधेऽपि व्य-
हितेन भावकर्मणोरित्यनेना प्राप्तस्य निदिधारम्भशालिति चेत् । शेषाह-
न्तरीतिसूत्रार्थमेतदुपादानात् । तत्र हि कर्तृत्वानुवर्तनं कर्तृत्वस्य क-
र्ता तत्र यथा स्यादित्यर्थः इष्यते । अनुपराज्यामिति मृगार्थचेति तत्रैव
वक्ष्यते । नेपिंशः । पृथङ्वाः साधनेन युज्या इतिन्यायेन साधनयोध-
के लकारे तस्यापरनिमित्तवत्येवान्तरद्वयान्तिपत्तिसितिसूत्रेण सामान्यत
आदेशे उपसर्गयोगेऽपि कृतास्तप्रसंगित्वेन नित्यत्वाद्विवरणे विवरणा

प्याह । परस्परकरणमिति । तत्कर्तृभात्रे । अत्र मात्रपदं कात्स्न्ये ।
 अत एव । एतादृशे विषये द्वयोर्बहूनां या तादृशक्रियाकर्तृत्वविषयया
 यत्र सङ्गायस्तत्रैव सूत्रोदाहरणादेव । एतेन । यत्प्रमाणप्रकारेण एकस्यैव
 कर्तृत्वासम्भवेन च । अपास्तमित्यत्रास्यान्वयः । देवदत्तेन सह चैत्रो
 व्यतिलुनीत इत्यस्माद्देवदत्तसाहित्यवच्चैत्रकर्तृकं व्यत्यस्तं उच्यते इति
 शाब्दयोधे देवदत्तेन कर्तुं योग्या या लवनक्रिया तामेकधैत्रः करोतीति
 मानसवीधसम्भय इति कर्तृव्यतिहारोऽस्त्येव । अत एव । एतादृशे वि-
 षये एकयथनान्तप्रयोगस्येष्टत्वादेव । अकर्मव्यतिहार इति । कर्तृशब्दो-
 ऽत्र क्रियापरः । क्रियाव्यतिहारान्नायेऽपीत्यर्थः । तस्य विश्राण्यतया सहो-
 पभुङ्क्त इत्यत्र तस्याविश्राणनक्रियासम्प्रदानत्वविषयकशाब्दयोधे सति
 तत्साहित्यवदेककर्तृक्यर्थमानकालिकी उपभोगक्रियेतिशाब्दयोधे त-
 स्याः शाब्दीय उपभोगान्वयस्तदभावस्य सत्त्वेन तस्या अप्राधान्यसत्त्वा-
 त्सह्युक्तेऽप्रधान इत्यनेन तृतीया सहार्थयोगे एव जातेति तृतीयान्तप्रयो-
 गस्य यद्यप्युपपत्तिस्तथापि क्रियाभेदादेकजातीयोपभोगक्रियायामन्यकर्तृ-
 क्त्येन सम्भावितायामन्यकर्तृक्यस्याप्रतीतिरतो व्यतीहाराप्रतीतिरिति
 भावः । ननु विश्राणनकर्तृरि दासीसाहित्यविषयतां सहार्थतृतीया
 स्यादेवेत्यत आह । किञ्चेति । अयम्भावः । विश्राणनविशिष्टोपभोगोऽत्र
 सम्पूर्णकदाण्धात्यर्थः । दाण्धात्यर्थघटकदाने च तस्याः कथमपि न क-
 र्तृत्वमिति सम्प्रदानत्वमेव कल्पनीयमुपभोगकर्तृरि च साहित्यमिति
 कारकविज्ञक्तेः प्रायस्याद्यनुष्यंय युक्तेति । यतोक्तमप्युपेत्याह । विश्र-
 षातोरिति । दास्या मोत्साहितः कामुकस्त्यस्य यावद्दाति तावन्त्या
 विपरीतरत्यादिना प्रथमत एवोपभोगः प्रारब्धो यत्र तत्र प्राधान्येन
 भागमानोपभोगे तस्याः कर्तृत्वमिति कारकविज्ञक्तित्वात्प्रथमेन युक्ता ।
 तस्य विश्राण्येत्यस्य क्षाप्रत्ययस्योपपत्तिमुपभोगमध्य एव कामुकक-
 र्तृकदानागन्तरमप्युपभोगसंवागमुनं व्यादाय स्थापितोत्प्रेयकायां । अत

एष्यत इत्याह । अत एवेति । शप उपालम्भे । मूले उपालंन इति प्रा-
चीनसम्मतपाठमाक्रोशाथादित्यनेन व्याख्याय भाष्यसम्मतमाह । परे
त्विति । प्रकाशनमात्रशक्तस्योपलम्भनशब्दस्य शपथकरणके प्रकाशने
लक्षणा । अत एव । शपथकरणेर्ष्यवृत्तिस्वीकारादेव । चतुर्थ्येव । स्थाप-
ह् । ङिति चतुर्थ्येव । प्रकाशनस्येयास्यबोधः । प्रकाशनं स्थापनम् । स्थे-
यो विषादपदनिर्णयः । स्थेयशब्दे च कृत्यलुटो बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणा-
दधिकरणे यत् । तिष्ठन्ति यस्मिन्नना विषादपदनिर्णयकर्तृत्वप्रकारक-
निश्चयविशेष्यतया स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । स्थेयो विषादस्थानस्य निर्णेतारि पु-
रोहिते इति मेदिनीकारः । कर्णादिषु तिष्ठत इत्यत्र तथा स्पष्टम् । उ-
दोऽनूद्ध्यर्कर्मणि । अत्रोद्देशब्द ऊद्देशानुयोगिकसंज्ञोपस्तय नञा
समासे क्रियापरकर्मशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । ऊद्देशवृत्तिसंयोगाग्निकसंयो-
गानुकूलव्यापारलाभेनोद्देशसंयोगफलकक्रियालाभान्तादृशक्रियायां व-
र्तमानादुदः परात्स्थाधातोरात्तनेपदमित्यर्थः । मुक्तावृत्तिष्ठते काशीनि-
त्यत्र निमित्तात्कर्मयोग इति सप्तमी । मुक्तिकनककाशवृत्तिसंयोगानुकू-
लैककर्तृको वर्तमानो व्यापार इति ज्ञाब्दबोधः । उद्देश्यामिति
धात्तिकमूलकादृशस्यामान्मूले ईहायामेवेत्युक्तन्तरेहापदार्थमाह । का-
थपरिस्पन्देति । मुक्तावृत्तिष्ठत इत्यत्रेहा स्पष्टैव । पीठादुत्तिष्ठतीत्यत्रापी-
हाऽस्त्येवेति अनूद्ध्यर्कर्मणीत्युपासम् । ज्ञतमुत्तिष्ठतीत्यत्र नेहेति बोध-
यितुमाह । ज्ञतेति । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रकरणकेर्ष्यवर्तमानादित्यर्थो
बहुव्रीहिसमासः श्रयणात्कार्यस्तदाह । मन्त्रेति । आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपति-
ष्ठत इत्यत्र मन्त्रकरणकोऽर्थः स्तुतिरूपः । आग्नेयो अग्निर्देवता यस्या-
स्या ऋक् । अग्निमित्ये अग्नीत् । ऋत्विग्विशेषस्तन्तया ऋचा स्तौती
त्यर्थः । वा लिप्सायामित्यत्र लिप्सा लाभेच्छा सा यत्र गम्यते तत्रात्म-
नेपदमिष्यत इत्याशयेनाह । लिप्सोपसर्जनक इति । भित्तुकः प्रभुमुप
तिष्ठत इत्यत्र स्थाधातोः समीपगमनानुकूलो व्यापारो ऽयं स्वस्थालिप्-

नाङ्गस्यादि कृते तस्य समुदायभक्ततया घातोर्नः परत्यासम्भवान्नियमो
 मस्यादित्याशयेनाह । नेरिति पृथीति । अत एव । द्योतकानाख्यादीना-
 इग्रहणादेव । तेनोन्निकुलङ्घ्यामभ्रविशतीत्यर्थके उन्निपिशति ग्राम-
 मित्यत्र न । आहो दोज्नास्य । ददातेर्जित्वादात्मनेपदं सिद्धमेवेत्यत
 आह । अरुन्नभिप्राय इतिविकासार्थत्वमिति । ओष्ठपुटविज्ञागार्थत्वमि-
 त्यर्थः । अत एव विपादिकां व्याददातीत्यत्रापि प्रतिषेधः सिद्धः । एष-
 द्वाविकासार्थस्य ददातेर्ग्रहणे यदोपसर्गवशाद् ग्रहणाद्यर्थकता तदाग्नेना-
 त्मनेपदमिति सिद्धी प्रोक्ता । अदाददातीत्यादि न भवति तदाह । प्रोक्ते-
 ति । लाभाच्चेति । एवञ्च मनोरमोक्तो हरदनाद्यनुसारीसमाधानाभा-
 सो निरस्तः । अस्यैव । पूर्वोक्तस्यैव । अत्र भाष्ये स्वाङ्गकर्मकाङ्क्षेत्युक्त-
 न्तस्य स्वाङ्गकर्मकादेव प्रतिषेध इत्यर्थेऽदभिप्रायेण मूले पराङ्गकर्मकाङ्-
 क्षनिषेध इति । भाष्ये यन्तस्यैव इति । माणवक आगमस्य तावदि-
 त्यस्य । नन्यागमस्येत्यत्र प्रयोजकव्यापाराप्रतीतेः कथञ्चित्त्वित्त आ-
 ह । हन्तरर्थाद्येतीति । शिक्षेर्जिज्ञासायामित्यत्र शिक्षविद्योपादान इ य-
 स्य न ग्रहणङ्गितु शक्तिः सन्नन्तः । सनिमीमेति सूत्रेण कृतेम् भावविशि-
 ष्टोऽनुकृतः । एवञ्च जिज्ञासायामित्यस्यान्वयाय ज्ञानपदाध्याहार आशयक
 इत्याह । अत्रेत्यादि । मूले नियमार्थमिति । न चैतादृशानियमस्वीका-
 रेऽस्यानुदाहृत्यं व्यर्थमिति वाच्यम् । युज्यन्तस्याप्यात् । हरतेर्गन्तव्य-
 त्वे । धर्म इति । गुणक्रियादिः । भातुरनुहरतीति प्रत्युदाहरणे तु सादृ-
 श्यमात्रप्रतीतिर्न तु मातृवृत्तिगुणस्य सततम्परिशीलनमिति नात्मने-
 पदम् । किरतेर्हर्षंजीविका । यद्यपि कुन्नायो नीहमस्त्रिपात्रमिति कोशाब्जो-
 ष्ठाधीकुलायग्राह्यमपि भाष्येऽपरिकरतेऽप्यस्यार्थोऽनुदाहृतमित्य-
 त्प्रोक्तं कुलायग्राह्यं यामन्यामगात्रपरः । सुहृभाय इति । अपादनुप्या-
 दिति विहितमुद्योक्तव्यः । मूले नेष्य इति । किरतेरिति याति शोदा-
 हरणानां मनुष्याणां च तत्राप्यस्तीदाहरणत्वाभावे नेष्य इति क-

पम । अग्रहीदित्यादौ यथा । बृद्धेस्तत्रतथा यातन्यामनिदुस्त्वम्भयत्येवेति ।
तदपि न । तादृजनियते मानात्तावात् । यच्च चार्णत्ररिज्ञापाया समा-
ननिनिन्नरुच्ये प्रवृत्तिं तु समानन्यानिन्नरुच्ये । अन्यथा द्यौरिज्ञापरत
अग्रहीत्यत्र दिग्गच्छदाधारे किपि यस्योठि दिक्कभीतीतिस्थिते यण्गुण-
यो प्रातपोरङ्गत्वद् गुणरूपस्यलघूपद्यत्रात्र तु यण् । सन्त्ये तूतयो
समाननिनिन्नरुच्ये हत्वाभाषक यरेषाशमप्रवृत्तिरिति । तदपि न । हनत्ते-
न्य आधारे किञ्चिन्नात्रम्य प्रागुपपादनात् । पक्षान्तरे । लादेशाद्युत्तरत-
हागम उति पक्षान्तरे । पूर्वोपपादित सिद्धलोपस्य सिद्धत्वमप्यनुचितमि-
त्यह । किञ्चित्ति । ननु पूर्वोक्तरीत्या यद्येकादेशपदेन सत्रणदीर्घ एव
गच्छेत तदा न्यष्टप्रतिपत्तये सवर्णदीर्घपदभेदोच्चारयेदत आह । न चैका-
देशपदेति । ननु नासमरेतेत्यत्राहुर्दुलभ । पुपादीतिनूत्रन्यस्य परस्मै-
पदेद्वित्यस्येतिनो वेत्यादौ सम्यन्थासक्तिं शास्तीत्यत्रापि सम्यन्थादित्यत-
अह । सतिं शास्तीतिनूत्र इति । अत एव । तत्र तस्यान्यन्थादेय । सा-
प्य तुगारिममाह । परे किञ्चित्ति । त्रियेनेति । नन्तून्तुगारिणै ने रे
याग्रसाच्छासेरङ्गविहित इति भाष्यात्तरत्रारम्याच्च सतीति सूत्रेऽपि त
म्य सम्यन्थ उति तद्गद्य । नन्येय योगविज्ञानत्रियेय्यमत आह । नि-
श्चास्तेनि । निरूपयितुमशक्यमिति । अत्रदुत्तरत्पक्षि सगदादिनि शेष ।
किन्तु विपरीत पक्ष दृश्यत इत्याह । अत एवेति । द्वयेति । अर्होपार्हो-
तिद्वयस्येत्यर्थ । तेनैत्र सिद्ध इति । तत्रोत्तरत्पक्षान्नैव सिद्ध इत्यर्थ ।
धातोरप न्तरे कर्तृरिति उदम् कृते पठितम्प्राधा यच्चन ध्यनितमुद्विभ्या
मिति तृप्ते काप्य कृतेति केचिदामुक्तं किं युक्तमिति पुनमिति बोधय
नि । यहीतीत्यादिना । तत्र हि अयोद्विभ्यामित्यत्र किम्पत्युदाह्रियते ।
निदृश्यत इति । किम्पुन कारणमात्मनेपदमेव प्रत्युदाह्रियते न पुन
परस्मैपदम्प्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मक । अकर्मकाद्यापि सोप-
गता मङ्गमङ्गा भवन्ति । न गान्तरेण कर्मरत्तार सकर्मका अकर्मका ज्ञ-

साकरणभूतेतिभञ्जत्युदाहरणम् । आडो यमहन इत्यस्य स्वाङ्गकर्मयोगे
 यत्तिराजग्रे विपनविलोचनस्य वक्ष इत्यत्र तु न तथेति कथमात्मनेपद-
 मत्रेति शङ्काप्राप्त्याप्येत्यध्याहारेण समाधाने स्वयंलोपे कर्मणीतिप-
 क्षुणीनाशङ्क त्यथन्तं विनेत्याद्युक्तम् । तत्रोद्धरित शब्दः पूत्यायको
 नानुच्चारित इति ज्ञाप्योक्तेः कथन्तदथावगतिरित्याशङ्क्यामाह । वाक्य
 इत्यादि । लोपपदव्यारस्वादयमर्थो लभ्यते । ननु शङ्काध्याहारेऽपि लो-
 पोऽप्युपयोगोऽस्त्येवेत्यत आह । अस्यायुक्तत्वमिति । तद्वदितेति । तुमुनना
 चटितेत्यर्थः । सञ्ज्ञो गमृच्छिन्त्यः सः अकर्मनाच्चेत्यनुवर्त्तमानं द्विवचनात्तानुरो-
 धेन द्विवचनान्तायेन विपरिणम्यत इत्यादिनेनोक्तम् । अकर्मकाभ्या-
 नित्येवेति । विदिदृष्टिस्वरसीनाम् प्याख्यानादितिसंश्लेषे इति ज्ञाप्योपो-
 दाहरणदर्शनमूलकाद्वैतेर्जिज्ञासेति ज्ञादेशानुपदेन रुडागमविधानदर्शनमू-
 लकाच्च व्याख्यानादित्यर्थः । व्याख्यानादिति । साहचर्यानाश्रयणमूलकात् ।
 तदात्रपणे तु श्रुद्भवाचार्यचर्यादुपविपरिणम्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु पर-
 त्वात्तिग्लोप इत्युक्तम् । तिङ्लोपस्यामिहुत्वादत आह । तिङ्लोप
 मृगादेश इतीति । वाणांशङ्कनिति परिभाषायासाङ्गपदेनाङ्गस्यवि-
 दार्यस्य ग्रहणमाहुः शङ्कं शङ्कं लोपोऽप्यङ्गपदोपादानादित्यभिप्रायेण यद्वैः
 पृथगेत्यलोपमृत्तिगादिनो नतस्मिरस्यति । यत्प्रति । तथैवोक्तमिति ।
 जलाधिष्ठानित्यादी लोपात्ताश्रयणमयोक्तमिति त्वर्थः । नन्वेवमर्थोऽस्ति-
 त्वापि निवः गदणत्र स्यादत आह । अर्थोऽस्ति इति त्विति । मिङ्लोपस्या-
 सिङ्गुत्यादिति । गुणविधायकाश्चर्यादुपविपरिणम्यैव इति त्वर्थः । यत्तु ऽस्या-
 त्तिप इत्येव वाच्यम् तिपादाङ्गत्वात्तथेन यस्मात्तिविपरिणम्य इत्यर्थेन नि-
 द्विगमनपरिभाषयज्जलाधिष्ठानित्यादिमिहुत्वाङ्गपदगवेष्यमिति तस्मात्
 गव्यादङ्गाधिष्ठानाभावेऽपि वाणंपरिभाषायाः मृत्तिरिति । तस्य । अ-
 लोपादितोऽत्र विपरिणम्यैव तत्राङ्गपदोपादानात् । यदपि मिङ्लोप मृ-
 दादेश इत्यर्थेनादेशपदेन यद्वैकादेशेन मित्रोपोनाम्नापिनाम्नेव ग्रह-

तीयादिस्मरणमित्यर्थः । यः कौमारहर इत्यादिनोद्बोधकसमवधानम्प्रदर्श्य वेतसीतरुतटे चेतः समुत्कण्ठते इत्यनेन काव्यप्रकाशे स्पष्टमित्यन्दर्शिता । नेत्रमानमिति । ज्ञाप्ये तु न दृश्यत इति शेषः । भासमान इति । कर्त्तरि ण्युट् । अन्यदीयज्ञानस्य प्रत्यक्षमन्यस्य न सम्भवतीति ज्ञान इत्यस्पर्देदङ्गधनमयुक्तमित्याशङ्क्यामाह । बोधोत्तरमिति । शास्त्रे यदत इति शब्दजन्यशब्दबोधोत्तरमित्यर्थः । ज्ञानश्रव्यमित्यस्य यदनकण्ठुरिति शेषः । उत्साहः पित्तवृत्तिविशेषः । तद्विषयकविलक्षणज्ञानजन्यसुखविशेषो वा । प्रसिद्धतरमिति । खगानाम् तथा तदुच्चारितशब्दे सादृश्यान्तथा प्रतीतिभाजमेतेन शुरुवारिकादीनां व्य.वृत्तिः । धरतन्विति । अयि विजहीहि वृद्धोपसञ्जनन्ताज रतिसङ्गमकाङ्क्षनानसे । अरुणकरोद्गम एव वर्त्तते धरतनुसम्प्रवदन्ति कुङ्कुटाः । विरामीषि मोरति । इदमुपलक्षणमशोढाया रमणेच्छोर्भाषकस्योक्तिरियमपि बोध्यम् । तद्यथा । अयि विजहीहि वृद्धोपगूहनन्ताज नवसङ्गमभीरुयज्ञभे । अरुणकरोद्गम एव वर्त्तते धरतनु सम्प्रवदन्ति कुङ्कुटाः । तदुक्तमाप्ये । व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः कुङ्कुटेनोदिते उच्यते कुङ्कुटो यदतीति । एतान्तिं सर्व एव व्यक्तवाचस्तत्र प्रपङ्गतिविज्ञास्यते साधीयो ये व्यक्तवाचः । येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते इति । परस्परविरोधेनेति । मिमलापो विन्दुोक्तिरिति कोशात् । इति ज्ञाप्यमिति । तत्र हि गिरतेरिति यक्तव्यङ्ग्यगुणातेनां भूत् । तत्रार्हे यक्तव्यत्त यक्तव्यम्प्रये गात्रावात् । न चारपूर्वस्य गुणातेः प्रयोगोऽस्तीत्युक्तम् । दमस्तृतीया युक्तात् । अत्र सनस्तृतीयेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणाद्यत्र श्रूयमाणतृतीयान्तपदयोगस्तत्रैवात्मनेपदमिदन्तेनोभी लोकी सञ्चरसीति प्रत्युदाहरणं साधु रुङ्गच्छते । सर्वत्रैव पठोति । येन येनोपसर्गयोगे विधानं सर्वत्रैव पठीत्यर्थः । उपाद्यम. स्वपरणे । नन्वस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यमिति ज्ञाप्याच्चिप्रत्य-

ननु पुनर्यथं स चैदविवक्षता तदा तत्प्रतिपादकणिचोऽपि निवृत्तिः स्या-
त्प्रयोजकव्यापारविवक्षायामेव तस्य साधुत्वाम्यनुज्ञादर्शनादत आह । अ-
न्तर्लक्ष्येत्यादि । सर्वनाम्नो हस्तिमात्र इति । क्व चित्सर्वनामत्वेन दृष्टस्य
पुंयद्भावः । तद्दर्शनञ्च प्ररुतेऽप्यस्तीति भावः । भूमिः । प्रयोगात्मकं स्या-
नम् । प्राप्यते ज्ञायत इत्यर्थः । इत्येका कथ्येति । अत्र न्यग्भावानुक्-
लव्यापारो रुद्धधात्यर्थः । आरुह्यते हस्ती स्वयमेवेति । अत्र कर्मणि
हस्तिनि न्यगसूते क्रियाकृतविशेषस्य दर्शनाद्भवत्यात्मनेपदं यक् च ।
इयम् । आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति कक्षा । व्यात्यंभूतेति ।
अणी कर्मणो णी कर्तृत्वविरहेण सा व्यात्यंते । शुद्धे । निजृह्विते ।
यथा कथञ्चिदिति । अत्रस्याचतुष्टयस्थले पूर्वोक्तैव रीतिः । पञ्चमीत्वप-
क्षे तु द्वितीयकक्ष्यायां फलसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थः । ततः प्रयो-
जकव्यापारे णिष् । ततः प्रयोजकव्यापारस्य फलसमानाधिकरणव्यापा-
रस्य च त्यागे चतुर्थी कक्षा । ततः फलसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यैव
प्रयोजकत्वविवक्षया तस्मिन्निवृत्तिते पुनर्णिजिति । एतादृशाद्यं सूचनाय
सर्वान्ते हरिणा निवृत्तप्रेषणादित्याद्युक्तम् । उदाहरणभूतकक्ष्यायां
णावित्यादिवाक्यार्थद्वयसत्त्वमाविष्कर्तुं भूमिकामाह । न्यग्भावनेत्यादिना ।
अन्यथा । स्वरूपयोग्यतानिश्चयस्यावपेक्षायाम् । एतत्प्रतीयते इति कथ-
मेन न्यग्भावनादीनां वाच्यत्वमिति प्रसङ्गः स्यात्तद्वारणायाह । अत्रेत्या-
दि । आर्षी । मामसवीधयिषयकृपा । अत एव । कर्तुं देशसंयोगावच्छि-
न्नव्यापारस्य रुद्धधात्यर्थत्वादेव । अत्रापि पक्षे । अध्यारोपितप्रेषणप-
क्षे । तस्याः । निवृत्तपतीयकक्ष्यायाः । मूलभूतत्वात् । क्रियासाम्यं यां
कक्ष्याम्प्रदर्श्य बोधनीयं सा कक्षा तन्मूलभूतेति व्यवहारादिति रीत्या
मूलभूतत्वात् । आपिश्यमात्रेति । अणी या क्रिया सैव चेदित्यनेना-
धिका तदपेक्षया या क्रिया ना व्यवटिद्यते न तु स्यूनेति भावः । अ-
यमपि । यद्वेत्यादिना उक्तो द्वितीयोऽपि । स देयदत्तादेर्यिना कटादिपु

क्रिया सैव चतुर्थ्यानस्ति । अणी कर्मणो णी कर्तृत्वञ्चास्तीति प्राप्त-
 प्यात्मनेपदस्रच्छेदकायच्छेदेनान्वयस्वीकाराच्च भवति । अणी कर्मत्व-
 स्य गव्यपि सत्त्वात् तस्याश्च न णी कर्तृत्व्यनिति । स्पष्टार्थत्वादिति । प्र-
 त्यासत्त्या णावित्यस्य लाभेऽपि साक्षादुच्चारणं विना घृक्षगुपस्थित-
 त्वाच्छाब्दबोधविषयता न संभवतीति श्रूयमाणशब्दस्य तद्वृत्तिरिति शक्तिः ।
 कतपणीया तदपेक्षया णावित्यस्योच्चारणस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः । यत्तु तृ-
 तीयप्राक्ये णावित्यस्याभावेऽणी या क्रिया सा चेष्टावित्येतदुदाहरणमृ-
 तकल्याणदितकदपासमुदायघटकयत्किंपित् कल्याणादाय यथोपपाद्यते
 तथाऽणी यत्कर्तृ च चेष्टाकर्तृत्वस्याप्यर्थो यादृक्कृत्यकल्याणादायोपपाद-
 नीय इत्यपि स्यात्तथा च निवृत्तप्रेषणपत्नीयतृतीयकल्याणात्मनेपदाप-
 तिः । प्रथमामादायाणी या क्रिया सा चेदित्यस्य यथोपपादानन्तथा-
 णी यत्कर्तृ च चेष्टादृक्कृत्यमुदायघटकयत्किंचित्क्रियायानित्यस्य द्वितीया
 मादायोपपादनसम्भवात् । णावित्युपपादाने तु निजन्तघटिततादृक्कृत्यमु-
 दायघटककल्याणादायैव तृतीयकारणाधेभ्योपपत्तिः कार्या सा च यां क-
 ल्याणादाय भवति तस्यामैवात्मनेपदमिति पदन्ति तत्र युक्तमिन्वाशये-
 नाह । अत्र फलकल्पना स्थितिः । प्रत्यासत्यैव ज्ञयदुक्तकाशस्य गतार्थत्वा-
 दिति भावः । अगायकर्मकादिति सूत्रस्य प्राप्तिमुपपादयति । यत्र क्वा-
 प्येति । इत्यर्थे नेति । अस्य द्वितीयामादायाणाद्यकर्मकत्वस्य सत्त्वादिति
 शेषः । अत्र पुर्यंविप्रतिषेधः । दर्शयते राजेतीति । दर्शयते
 भृत्यान् राजेत्युदाहरणमिति बोध्यम् । भृत्यानित्यस्यानुपा-
 दानात् दर्शयते भव इत्येतत्सम्बन्धप्रदर्शनाय । यदि परस्मैपद-
 पाधनाधेभ्यैतत्सूत्रान्तदा यत्र परस्मैपदप्राप्तिनादृगोदाहरणमेव प्रदर्श-
 पितुमुचितमिति भावः । अत्र । पश्यति भव इत्यत्र । पश्यन्क्रियत्वा-
 भावेनेति । यत्र कर्मणि क्रियागतो विगोपो दृश्यते तत्रैव क्रिया कर्म-
 त्वा प्रकृते नु न तथेति भावः । व्यापारे इति । भवितुमिति शेषः ।

यम्भक्ता इति प्रयोगस्ततो य. परित्यक्तो भवनिष्ठो व्यापारश्चाहुपज्ञान-
विषयत्वानुकूलव्यापारस्य प्रयोजको व्यापारस्तत्रैव णिचि दर्शयति भ-
य इति प्रयोगः । ततो द्वयोरपि व्यापारयोस्त्यागे चाहुपज्ञानविषय-
तामात्रेऽर्थे णिजन्तस्य दृष्टतां स्वीकृत्य दर्शयते भय इति प्रयोगस्तत्रा-
णौ प्रथमकक्ष्यायां या क्रिया ततो न्यूना यद्यप्यस्ति तथाप्यधिका ना-
स्ति नियमेन सैव चेदित्यनेन व्यावृत्तिस्तु तत्र यत्तुमशक्या । आधिक्य-
मात्रव्यवच्छेदे तात्पर्यमित्युक्तत्वात् । अणौ कर्मकारकस्य भयस्य तत्र क-
र्तृत्वाच्च भयत्यात्मनेपदमिति । एतादृशस्थले द्वितीयकक्ष्यायामात्मनेप-
दस्य शङ्केयद्वितीयकक्ष्यायामपि प्रथमकक्ष्यायां या क्रिया सैवास्ति न त-
तोऽधिका न्यूना वा । अणौ कर्मकारकस्य कर्तृत्वञ्चास्तीति । समाधत्ते ।
गमकं विनेति । एषश्च प्रकृते तादृशगमकस्यादर्शनेन द्वयोर्मध्ये एकस्य
त्यागहृत्वा परित्यक्तव्यापार एव णिजिनिर्यक्तुमशक्यमिति भावः ।
अणायिति किमिति । कर्म णी चेदित्येव द्वितीयं वाक्यमस्तु । यत्किञ्चि-
त्क्रियानिरूपितकर्मत्वं विवक्षितम् । कर्मशब्दश्च क्रियापर एव । एषश्च
स्वमूलभूतकक्ष्यायां या क्रिया प्रतीयते सैव चेत्तन्तो नोच्येतेत्यर्थोऽस्त्य-
ति भावः । निवृत्तप्रेषणेत्यादि । अत्रेदन्वोध्यम् । चाहुपज्ञानविषयत्वा-
नुकूलव्यापाररूपेऽर्थे पश्यन्ति भयम्भक्ता इति प्रथमकक्ष्या । ततो व्यापा-
रस्य त्यागेन चाहुपज्ञानविषयत्वमात्रस्य धात्वर्थत्वविवक्षया पश्यति भ-
य इति द्वितीया । ततः परित्यक्तव्यापारे ज्ञानविषयीभवमानुकूलत्वेन वि-
वक्षिते णिचि दर्शयन्ति भयम्भक्ता इति तृतीया । ततः कर्मणो भयस्यै-
व प्रयोजकत्वविवक्षया तदीयव्यापारे विषयीभवनरूपे द्वितीयणिचि दर्-
शयति भयो भक्तैरिति तुरीया कक्ष्या तत्र तुरीयकक्ष्यायां भा भूदिति ।
यस्य भवनिष्ठव्यापारस्य प्रयोजकत्वविवक्षया तं व्यापारन्दर्शयति । कर्म-
निष्ठेत्यादिना । अणावित्युपादाने चाणौ प्रथमकक्ष्यायां ज्ञानविषयत्व-
मात्रस्य सत्यस्य तु ज्ञानविषयीभवनस्येत्याधिक्यसत्यात्मात्मनेपदमिति भा-

विहृत इत्यन्वयः । अस्याः । प्रथमकारिकायाः । देवदत्तादिनिष्ठव्यापा-
 रस्य कटादिकर्मवृत्तित्वविषयायाः फलमाह । प्रेरणास्वीकार इत्यादि ।
 अत्रोपक्षे । यद्वेत्यादिप्रदर्शितद्वितीयपक्षे । स्वयन्दूती । स्वकार्यसाधना-
 य स्वयमेव नायकमप्रतिगत्वाऽधुना नद्गृहे भवताऽऽगन्तव्यमिति या वक्ति
 सा निदर्शनम् । दृष्टान्तः । न तद्वितीति । तदैकस्य व्यापारस्याधिक्यात्समान-
 क्रियत्वाभावा इति भावः । अन्तर्भावितव्यर्थस्येति । शुद्धरूपातोरेवोर्द्ध-
 देशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारे व्रात्तिकल्पनयेति शे-
 पः । सा । अन्तर्भावितव्यर्थपक्षे या दर्शिता तदेतदुपपादयति । तत्तत्क-
 ल्पा स्येति । एवं हि । एवमपरिष्कारे हि । परोक्तानुपपत्तिमपरिष्कृत्य
 परिहरति । न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । कल्पाशब्दः कल्पापर्या-
 यः । पक्षो बाहुमुखे । कल्पातोर्द्धत्वं यदिह्निकमकविभ्यः स इति सम-
 स्तमान्तः । तस्मादापारेऽर्थे कल इव आचरति या सा कला आचार-
 क्रियन्तादधि टाप् कल्पाशब्दे आचारक्रियन्ताद्बाहुलकात्कर्त्तरि यत् त-
 राष्टाप् । तद्वदाचरणञ्च स यथा प्राणिनोऽवयविन उपकारद्वरोति तद्व-
 दियुनपस्या चतुष्टयस्योदाहरणोपपादकस्य घटकतयोपकारद्वरोतीति ।
 प्रकृते । अन्तर्भावितव्यर्थतायाम् । भाष्याक्षरानाकृत्यादिति । एवञ्च क-
 ल्पयोर्नूलत्यादिपारेण समाधानमसद्गतमिति भावः । अन्तर्भावितव्यर्थेति ।
 प्रथमकल्पायामेवान्तर्भावितव्यर्थेत्यर्थः । तत्राया प्रथमकल्पायामेव चातु-
 पञ्चानविषयत्वानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थको यो धातुस्तदर्थघटक-
 व्यापारस्यैकस्य त्यागं कृत्वा ततः परित्यक्तव्यापार एव निचि कृते यो
 धातुर्दण्डेति तस्य दर्शयति भव इत्यत्र प्रयोगेनेत्यर्थः । तदर्थमूलकादि-
 ति । प्रथमकल्पावस्थाव्यवस्थामूलकाद्यो मध्ये नियुक्तमेवणको धातुः कल्प्य-
 ते तदर्थोदित्यर्थः । तत्र द्वितीयकल्पायाम् । एवं एव क्रमः प्रथमक-
 ल्पायाश्चातुपञ्चानविषयत्वानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारैव देवास्त द्वितीय-
 व्यापारस्य त्यागेन चातुपञ्चानविषयत्वानुकूलव्यापारकथेऽर्थे पर्यपन्ति भ-

ति हि तत्र वासिकम् । तद्व्याख्याऽणौ यत्कर्म यदा व्यन्ते तदेव कर्म भव-
तीति । वक्ष्यन्नापीति । कर्मयत्कर्मणेति सूत्रे प्रकृतसूत्रे चेत्यर्थः । एवञ्च क-
र्त्तरिकर्मिति सूत्रदृष्टान्तेन क्रियापरत्वेन व्याख्यानञ्च युक्तम्प्रकृतसूत्रे ॥ अतः
एव । कर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वादेव । नन्वेवमणी कर्मणो णौ कर्त्तृ-
त्वन्तृतीयप्राप्तयेन प्रतिपाद्यमानं विरुध्यतेत्यत आह ॥ तत्र द्वितीयका-
र्षणेनेति । तत्र । कर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वे । कर्मान्तरनियुतिरिति ।
अणी यत्कर्म तदतिरिक्तकर्म न चेदित्येवङ्कर्मान्तरनियुतिरित्यर्थः । श्रुत्य-
रूपकर्मण इति । श्रुत्या राजानम्यश्रयन्तीति प्रथमकल्याणाम्भृतानाङ्कतृ-
त्वन्तृपात्यन्ताद्यस्यायाङ्कमन्त्येनाणौ यत्कर्म तदतिरिक्तकर्मणो विद्यना-
नत्याद्विरोधः । ये कर्त्तृकर्मणी इति । एवञ्च श्रुत्यान्तदाभीकृतं त्येनो-
भाष्यामतिरिक्तकर्म न नास्तीति न विरोध इति श्रवः । नन्येवङ्कर्मशब्द-
स्यैतन्मते लक्षणापत्तिः । पूर्वमते तु क्रियापि कृत्रिण कर्मेति न लक्षणे-
त्यत आह । कर्त्तरि कर्मेत्यत इति । एकशेदेवेति । ननु सकृन्मनुसंके-
नेतिसूत्रे णेरुशेदेवेत्यर्थः । कर्मान्तरनियुतेः कलगाद । कर्मान्तरेति ।
नत्र हि । स्थलमारोहयतीत्यत्र हि । प्रेरणा वृद्धिर्वादि । यथाऽप्यारो-
पितप्रेषणपक्षे प्रेरणा वृद्धिः पूर्वमते प्रतिपादिता सङ्गत् ॥ अत्र । अत-
मारोहयति मनुष्यागितमत्र । धात्वर्थः । प्रकृत्यर्थः । नन्येनादृजस्य धा-
त्वपन्त्ये प्रथमत आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपक्षा इत्येव भाष्ये दर्शितम्
तु स्थलमपि कर्मेति न्यूनता प्राप्नोतीत्यत आह । आरोहन्तीत्यादि । इ-
त्यस्यैव मूलभूतेति । एवञ्च यत्तत्पुदाहरणत्वेनाभिप्रेतन्तस्य ना कस्या भू-
लभूता न भवतीति न न्यूनतेति श्रवः । तत्प्रदर्शनं प्रियव्यङ्ग्यां वारय-
ति । आरोहयमाणेत्यादिना । तस्य दृष्टान्ता रंभेरोषादानमित्येतद्विषय-
ति । किञ्चास्योदाहरणस्येति । कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वयादिना मनुष्याः
स्थलमारोहन्तीति प्रथमकल्याणमभ्युपगमनानुसङ्गो जी मनुष्यनिष्ठो व्यापा-
रन्तद्व्योपतात्पर्यिका वाच्या । ततः श्रीकृष्णविश्वना कर्मणोऽपि मध्य-

यः । न, च ज्ञानविषयीभवनानुकूलव्यापारस्य यत्र प्रथमकल्यायां विव-
 क्षा तत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार इति याच्यम् । अणी या क्रियेत्यस्याख्यन्ताव-
 स्यास्यधातुजन्यबोधीयक्रिया निष्ठा यावद्विषयतास्ताभिरतिरिक्तविषयता
 यस्यन्तज्जन्यबोधीया नास्ति तस्यन्तादात्मनेपदमित्यर्थात् न ह्येवं पूर्वो-
 क्तविषयतायामस्ति । ज्ञानविषयीभजनस्य द्वेधा ज्ञानादिति बोध्यम् । न
 नु भट्टिप्रयोगे मध्यपाययतेत्यत्रात्मनेपदं दृश्यते तत्रात्मानमित्यस्य क-
 र्मत्वदर्शनेन तस्य कर्मत्वोपपत्त्यर्थं क्रियाधिक्यं स्वीकार्यमिति कथमा-
 त्मनेपदमित्याशङ्क्यामाह । मध्यपाययतेत्यादि । ईदृशमभ्यु-
 त्पलं सुरताभोगः सुरतविमर्हस्तस्मिन्वी विभ्रम्भो विद्यासस्तस्य यदुत्पा-
 दनन्तत्र समर्थमात्मानन्दयित्तस्य कामुकस्यान्तिके समीपे दर्शयित्वाऽप्या-
 यत इत्यन्वयः । ईदृशं यत् पूर्वश्लोकेनोक्तं रत्नसं गणः सुरानलमुपाभुङ्-
 क्ताभ्याहृतयान् तत् । दर्शयित्वेत्यस्याध्याहारे सत्यात्मानमित्यस्य दर्शन-
 क्रियानिष्ठपितकर्मत्वम् न तु धामक्रियानिरूपितमिति कलाधिक्यमात्मनः
 कर्मत्वोपपत्त्ये न कार्यमित्यणी या क्रिया सैव यपन्तेनोच्यते कर्मणो म-
 धुन एवाणी तथात्येऽपोदानीणी कर्तृत्वध्वास्तीति भवति प्रकृतसूत्रेणा-
 त्मनेपदम् । सः मधु पिबतीति प्रथमकल्या । ततः कर्म मधु पिबन्तं
 रत्नोगणं प्रेरयतीत्यर्थे निधि तमपाययतीति द्वितीया कल्या । ततः रौ-
 कर्षयित्तया द्वयोरपि प्रकृत्यर्थनिजर्पय्यापारयोस्त्यागे मध्यपाययतेत्ये-
 यमनेनेवात्मनेपदमिति ज्ञायः । उत्पादनमित्यत्र यपन्तात्पदेः कृत्याप्यु-
 टो मधुलमिति पत्तिरि एयुद् । उदाहरणमूलककल्यायान्दर्शनविशिष्टमप्या-
 न्धात्यर्थो विवक्षित इत्यणी या क्रिया तदधिकास्तीति ज्ञानेन सूत्रेणा-
 त्मनेपदं द्विन्नु निषद्येत्यनेनेत्याशयेमाह । करेणुरित्यादि । गित्वाद्प्रस-
 इति । स्मृ आप्यान इति घटादी पाटेन नित्याद्भ्रमस्य इत्यर्थः । पृथक्-
 त्वसम्पत्तां श्याम्याम्रद्वयं ज्ञाप्यानुभारिमतामाह । अपरे स्थिति । उप-
 क्रमयाति कश्चेति । जेरात्मनेपदविधाने ऽप्यप्यस्य पर्मणगत्रोपलब्धिरि-

परवाक्योच्चारणेन समाधानार्थम्यदृष्ट्वा स आचार्यस्तथापि साक्षाद्याधि-
का क्रिया सैव स्पष्टप्रतिपत्तये प्रदर्शनीया सा न प्रदर्शिता किन्तु सक-
र्मकोदाहरणमेव दर्शितमतोऽयमाचार्यदेशीय इति भावः । इत्युक्ते । प-
रेणैवमुक्ते । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् । कर्मण एव कर्तृत्वे कर्मवत्कर्मणा
तुल्यक्रिय इत्यनेन सिद्धम् । कर्मवद्भावातिदेशे भावकर्मणोरित्यनेनात्मने
पदम्भविष्यतीति भावः । इत्याशङ्क्येति । इदन्तर्हि प्रयोजनमनाध्या-
न इति यत्स्यामि । इह ना भूत् । स्मरति घनगुल्मस्य कोकिराः । स्मर-
यत्येनं घनगुल्मः स्वयमेवेतीत्यनेनाशङ्केत्यर्थः । कर्तृस्यभावकत्वादिति ।
कर्मणि क्रियारुतल्लिखेयानुपलम्भादयत्न कर्मस्यक्रियः । नन्वत्राधीर्गयेति
सूत्रेण कर्मणः शेषत्वविषयता घनगुल्मस्येति यन्त्री वाच्या । एवञ्च कर्म-
ण एवाभावेनाणौ यत्कर्मकारकमित्यंशाभावात्कथमात्मनेपदप्राप्तिरिति
चेन्न । सूत्रस्यकर्गशब्दस्य कलाश्रयमात्रपरत्वात् ॥ न च कर्मवद्भावात्सिद्ध-
मिति भाष्यप्रत्यस्याकर्मकाय्योदाहरणानीति सत्या प्रवृत्तेरत्रैवमित्य-
स्य कर्मवाचकस्योपादानेन नायमकर्मक इति कथमियमाशङ्केति - वाच्य-
म् । कर्मजोधकपदाघटिते स्मरयति घनगुल्म इत्यत्र तात्पर्यात् । यद्य-
पि गतिमुद्गीतिसूत्रे ज्ञानसामान्यस्यैव बुद्धिपदेन ग्रहणम् तु ज्ञानत्वव्यून-
वृत्तिधर्माद्यच्छिन्नवाचकस्येति स्मरयति योगेनायपन्तकर्तुः कर्मत्वप्राप्ति-
रित्यनेमित्यस्यानुपपत्तिस्तथापि तत्र सूत्रे आध्यानार्थस्मरयतेरप्येतद्भा-
ष्यवलादुग्रहणमिति तात्पर्यम् । यथा तत्र तत्र कर्मवद्भावस्याप्राप्तेर्निषेध-
वैयर्थ्यन्तथा ममापि तेनात्मनेपदाप्राप्तेरात्मनेपदविध्यर्थमिदं सूत्रं नि-
त्याह । यथा तवेत्यादि । इत्यर्थ इति । प्रकारवचनार्थकजातीयरप्रत्यय-
स्योपादानादिति ॥ तज्जातीयत्वमित्यर्थः । सकर्मकाय्यप्यस्य इति । क-
र्मवद्भावस्य तु तत्र निवर्तनादिति भावः । दर्शयते भृत्यान् राजेति ।
भृत्या राजानम्भश्यन्ति । भृत्यान् राजा दर्शयते । अत्र प्रथमकल्यायाद्या-
नुपपत्तिविषयत्वानुफूलव्यापारोऽर्थः । ततो दृग्धातोस्तादृशव्यापारानु-

स्य कर्तृत्वविशेषतया तत्र यः कश्चनविलक्षणो न्यग्भवनसमानाधिकरणो
 व्यापारस्तस्य अनुप्यनिष्ठव्यापारजनकत्वविशेषतया अनुप्यान्वयलभारोह्य-
 तीति प्रयोगो यत्र तत्रात्मनेपदव्यावृत्तिपरत्वमस्य भाष्यग्रन्थस्येति वा-
 च्यन्तत्र युक्तमित्याह । न अनुप्या इत्यादिना । स्थलनिष्ठायाः क्रियाया
 अपिकायाः प्रतीत्याऽणी या क्रिया तदधिकायाः प्रतीत्या द्वितीयवा-
 क्यार्थाभावेन आत्मनेपदमिति भवता वाच्यन्तक सम्भवति हस्तिन एव
 स्वरसतः कर्तृत्वस्य प्रतीतेरिति भावः । हस्तिन एव कर्तृत्वप्रतीते ।
 मध्यमणिन्यायेन हस्तीत्यनेन पूर्वोच्चारितवाक्यार्थं परोच्चारितवाक्यार्थं च
 कर्तृत्वप्रतीते । हस्तिन एवेत्येवकारेण स्थलस्य कर्तृत्वं व्यर्थश्चिद्यते ।
 तदेतदुपपादयति । शतृशानजोति । यथा कुर्यन्कुर्याणो वा सृष्टिं हरि-
 र्विजयत इत्यत्र शतृशानच्प्रत्ययार्थं कर्तुं हरेर्विजयत इत्यत्र कर्तृत्वम्प्रती-
 यते तथा सद्यं प्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावतो भवतीति भावः । क्रिया-
 न्तरस्य । आरोहणातिरिक्तक्रियायाः । प्रत्युदाहरणासङ्गतिरिति । तृती-
 यवाक्यार्थाभावेनैतद्व्यावृत्तिलाभाद्वितीयवाक्यार्थं पटकैयकारव्यवच्छेद्यत्व-
 मस्य न सम्भवतीति भावः । ननु नारोह्यमाणो हस्तीति वाक्यार्थं पट-
 कस्य हस्तिनः कर्तृत्वप्रतिपादने आरोह्यमाणो हस्तीति वाक्योच्चारण
 तात्पर्यं हि ननु शुद्धदृष्टान्तार्थं द्वितीयवाक्यार्थं कर्तृत्वं स्थलस्यैव विशि-
 तमित्यत आह । सद्य हस्तीति । तिहन्तमेवेति । तिह्रसंज्ञकात्मनेपदस्य
 श्यायत्वं नैतत्तुल्यतया तिहन्तमेवोच्चारयेदित्यर्थः । फर्मं वाच्यस्य क्रि-
 या परत्ववादिमते भाष्यग्रन्थे न्यूनतापत्तिरित्याह । किञ्च फर्मपदस्ये-
 ति । एष्वारमोभ्यस्याभासस्य ज्ञानम्प्रतियोगिज्ञानजन्यमिति तत्त्वम्यादु-
 नाय द्वितीयकलोदाहृत्यमुचितेति भावः । एवमिति । अस्य इति मू-
 लितमिति परेणान्वयः । अफर्मकाणामेवेतदिति । अधिरव्यच्छेदकल-
 स्य समानक्रियत्वं तत्रैव सम्भवादिति भावः । आथाप्यं दीयेनेति ।
 यद्यपि तत्तद्विं वक्तव्यं वक्तव्यमित्यादिना नमानक्रियन्ताभासप्रदां न-

यत्वात् । न चात्मनेपदनेत्र न तु यक्चिणाविति नियमार्यमेव सूत्रमस्तु ।
 अन्यथा कर्मवद्भावात्तावपि स्यातामिति वाच्यम् । यक् चिणोः प्रतिषे-
 धे णिगन्विप्रन्विज्ञात्मनेपदाऽऽकर्मकाणामुपसहस्रानमिति धातिं केन
 तयोर्निषेधादेव सिद्धेः । न च यत्र क्रिया कर्मस्था तत्र कर्मवद्भाव इष्य-
 ते । कर्मस्थत्यन्व यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते तत्र कल्प्यते
 यथा पच्यते, ओदन इत्यत्र तत्र पक्वापकृतण्डुलयोगिशेषस्य दर्शनात् ।
 प्रकृते तु न तथा । दृष्टादृष्टभवे विशेषानुपलम्भादिति वाच्यम् । पष्धा-
 त्यर्थक्रियाकृतस्य अनादिरूपस्य विशेषस्य कर्त्तर्यं पि सत्येत पष्धातो-
 कर्तृस्थक्रियकस्यापत्तेः । चिन्तयत्यादीनां कर्तृस्थभायकत्वाभावापत्ते-
 र्वा । न हि कर्त्तरि क्रियाकृतो विशेष उपलभ्यते । तस्मादत्र व्ययस्था न
 विशेषपदार्थनमात्रेण । किन्तु फलताद्यापारजन्यतान्यतरावच्छेदकसम्यग्-
 ग कर्तृकर्मवृत्तिकलन्वातुना प्रतिपाद्यते यत्र तत्र स धातुः कर्तृस्थभाय-
 क इति व्यवहारः । यथा पश्यति घटं । ग्रामं गच्छतीत्यादी । अत्र हि
 फलं दृष्टधातुप्रतिपाद्यत्वाद्युपज्ञानविषयत्वानुकूलत्वापारस्य धात्वर्थधा-
 दिनते चालुपज्ञानविषयतैश्च सा फलतावच्छेदकस्वरूपसम्यग्भेन कर्मणि
 स्वप्रयोजकज्ञानवायसम्यग्भेन कर्त्तरि चास्तीत्यवस्थातुः कर्तृस्थभायकः ।
 चालुपज्ञानानुकूलत्वापारस्य धात्वर्थत्वत्वादिगते तु फलतावच्छेदकवि-
 षयतासम्यग्भेन कर्मणि द्वारजन्यतावच्छेदकसमवायसम्यग्भेन कर्त्तरि
 चास्तीति । गम्धात्वादिगत्यर्थरूपातुस्थले संयोगरूपफलमनुयोगिताक-
 रफलतावच्छेदकसम्यग्भेन ग्रामादिर्मर्मणि द्यापारजन्यतावच्छेदकसम-
 वायसम्यग्भेन कर्त्तरि चाम्नि । एवन्देयदक्षमुपपन्नतीत्यत्रापि बोध्यन्त-
 र्नापि हस्धात्वर्थ इच्छानुकूलत्वापारस्मिन्नेच्छा रूपफलं स्वप्रयोज्यदुःख-
 त्यसम्यग्भेन कर्मणि द्यापारजन्यतावच्छेदकसमवायसम्यग्भेन कर्त्तरि
 चाम्नीति । एवमेवान्यत्र कर्तृस्थभायकत्वस्य यथा यथमुपपत्तिः कार्या ।
 यत्र तु कर्त्तव्यवृत्तिपरमं रूपफलमवस्थातुना प्रतिपाद्यते स धातुः कर्मस्थभाय-

फूले व्यापारे णिष् । अत्र सकर्मवत्त्वकर्मस्यक्रियकत्वाभावी स्पष्टावेव ।
 कर्तृस्थभाप्रक्रियप्रदिति । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्यर्थो भावः ।
 सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्यर्थः क्रिया । परिस्पन्दनं शरीरव्यापारः ।
 दृशधात्यर्थं दर्शनेऽपरिस्पन्दनसाधनसाध्यत्वं स्पष्टमेव । अत एव । प्ररु-
 तचञ्चस्वर्गशब्दस्य कर्मकारकपरत्वादेव । द्वितीयपक्षेति । अध्यारोपि-
 पितप्रपणपक्षेययः । कारिकयोः । ऐपाक्षिद्देवदत्तादेरित्यादिनीकका-
 रिकयोः । न च तयोः कारिकयोराद्यकारिकायां देवदत्तादेर्यो व्यापार-
 एव ऐवदत्तादेर्यिना कटादिषु विद्यत्पते इत्यनेन व्यापारस्यैव विद्यता-
 ऽविवक्षे दर्शित इति कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वमेव तदभिमतमिति प्रती-
 यत इति वाच्यम् । देवदत्तादेर्यो व्यापारः प्रधानीभूतः च यदा कटादि-
 षु विद्यत्पते इत्यनेन प्रथमकत्वायाम्प्रधानीभूतधात्यर्थाश्रयत्वन्द्देवदत्त-
 स्य स्वितां पतद्देवदत्तं विनापि कटादिषु विद्यत्तितन्तदा कट एव प्रधा-
 नीभूतधात्यर्थाश्रयो भवति न तु देवदत्ता इत्येतत्प्रदर्शनन्देवदत्तस्य क-
 र्तृत्वाभाप्रदर्शनतात्पर्यमेव न तु कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वाभिप्रायक-
 गत एवैतदुदाहरणदिक्प्रदर्शनाय द्वितीयकारिकया ग्रीकृतप्रपणपक्षे
 स्वस्य कर्तुः प्रयोजकमित्यनेन तस्य प्राधान्यमेव दर्शितमित्यभिप्राया-
 त् । तेनासूत्रस्यकर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वेनातत्र । तस्मिन्पक्षे । सूत्रार्थ-
 प्रदर्शनपरभाष्ये द्वितीयकत्वाप्युदाहरणमिति सूचितम् । अत्रैवस्थोध्य-
 म् । कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वमिति गते जेरणानिति सूत्रस्योदाहरणप-
 क्षे सूत्राभावेऽप्यात्मनेपदद्वयं यद्वावात्यहम् । दृग्धातोश्चाणुयज्ञानदिय-
 यत्प्राणुल्लव्यापारे रुद्रधातोश्च व्यग्नधातुल्लव्यापारे गतः पच्यत
 ओदतः न्ययमेवेत्यत्र यदा पच्यधातोर्विक्रितिगात्रपरत्वे पचंन्यदा क्रि-
 यया तुन्यत्रसत्यादादानेपदज्ञापते तथाप्रकृतगुप्तेटाप्ररणपक्षे दर्शयते
 भव इत्यत्र निजन्तस्य दाणुयज्ञानप्रिययताप्रार्थनार्थं जारीदत्ते ह-
 ग्नीयत्रापि रोगेर्नरगतगतनाश्रयार्थे कर्मस्यया प्रियया गुण्यमित्यत्र-

दाहरणत्वेन तत्र कर्मयद्वायो न भवतीति प्रागुपपादितम् । व्यापारद्वय-
न्यागेनोदाहरणस्यले लक्षणया गङ्गायाङ्घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य घो-
षे लक्षणायामपि टापस्थितिवसिधः स्थितिस्तेनोपपादिता सा न यु-
क्तेत्याह । किञ्च गभीरायामित्यादिना । गभीरनदीतीरे यदि नदीपद-
स्य लक्षणाऽऽश्रीयते तदा नद्याः पदार्थैकदेशतया तत्र गभीरपदार्थान्वयो
न स्यादिति नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदञ्च तादृशोऽर्थे ल-
क्षणायान्तात्पर्यग्राहकमिति यथोच्यते तथा प्रकृते णिधूसन्त्य एव कर्मव्या-
पारे लक्षणा सम्भवति तदभावे तात्पर्यग्राहकाभावात् न सम्भवतीति वक्तुं न-
शक्यम्यच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिदर्शनादिति भावः । स्वास्वयं सम्भवत्येति
स्वार्थप्रतीतिश्चोभयसङ्गात्वे भवतीति तयोरुपादनं स्वार्थकमिति भावः । यक्तु-
मशक्यत्वादिति । नधैवङ्गङ्गायाङ्घोष इत्यत्र तीरे लक्षणायामपि टापः
साधुत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणा हि न शक्यसम्यक्तरूपा ॥ न या
शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य लक्षणया बोध इति युक्तम्
किन्तु शक्यतावच्छेदकारोपी लक्षणा ॥ आरोपितशक्यतावच्छेदकप्रका-
रिकैव प्रतीतिरिति यदुर्मावच्छिन्नबोधनाय टापन्तस्य साधुत्वस्योचित-
त्वाद्दुर्मावच्छिन्नविषयताभात्येव बोध इति नासाधुत्वम् ॥ अत एव कच-
तस्त्रमरति यदनं यदनात्कुचमवहलस्त्रमसति ॥ मध्याद्विभेति नयमन्त्रयना-
दधरः समुद्विजतीत्यतश्चमत्कारो भवति ॥ अत्र कचशब्दस्य राहौ यदन-
शब्दयोश्चन्द्रे कुचमण्डलशब्दस्य कमलकुङ्कुले मध्यशब्दस्य सिंहे नय-
मशब्दयोः कुरङ्गे अचरशब्दस्य रक्तनूतनाम्नादिषु लक्षणाऽस्ति ॥ यदि
राहुत्यादिप्रकारको बोधो लक्षणया स्वीक्रियते तदा न तथा चमत्कारो
यथा कपत्यादिप्रकारकबोध इति । स्वमते उपपत्तिमाह । तस्मादिति ॥
णिजर्ध इति ॥ दर्शयते भव इत्यत्र णिजर्धः ॥ स्वस्य ॥ भवस्य ॥ अत
एव । उदाहरणभूतकल्याणायामपि प्रेरणाया णिजर्धत्वादेव ॥ ह्युक्तरीत्या
पञ्चमी कल्या मूत्रोदाहरणमित्येतद्वोपयितुमादौ दृष्टान्तायाह ॥ निवृत्त-

फः। यथा भिनसि पचपीत्यादी । आद्ये द्विधा भवनन्वितीये विक्रितिः
 फलन्तश्च कर्मवृत्तीति स्पष्टमेव । अत एव कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इ-
 ति सूत्रभाष्ये उक्तञ्च च कर्तृस्थभावकानाङ्गमणि क्रियायाः प्रवृत्तिर-
 स्तीति । तेषाम्नातूनां वाच्यायाः क्रियायाः कर्मभावे प्रवृत्तिर्नास्तीत्य-
 थः । तदुक्तं हरिणा । विशेषदर्शनं यत्र क्रियो तत्र व्यवस्थिता । क्रिया-
 व्यवस्था त्यन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति । एतत्कारिका पूर्वाङ्गोक्तार्थं पू-
 र्वाङ्गानुपपत्तिमपरिचिन्तितोक्तोक्तान्येथाम्भते शब्दैरेव क्रिया व्यवस्-
 था प्रकल्पितेति तेनोक्तम् । शब्दशानुपदमुक्तो ज्ञातव्यः । न च पूर्वा-
 क्तरीत्या दृष्टधातोः कर्तृस्थभावकत्वाद्यद्योयङ्गमं कर्तायम्भवति तत्र कर्म
 कर्तृत्वात्सिद्धमिति भाष्यग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । जेरणाविति सूत्रो-
 दाहरणभूतकल्यायां व्यापारस्य वाच्यत्वाभावेन व्यापारपटितोक्तश-
 ब्देन कर्तृस्थभावकत्वस्योपपादनासम्भवात् । ननु यद्येवमिति भाष्यग्रन्थे-
 न कृता शंका कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्य भाष्योक्तरीत्या न सङ्गच्छते । तत्र
 हि कर्मवदकर्मकाणाङ्गतां कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । किमप्रयोजनम् । भि-
 द्यमानः कुसूलः पात्राणि भ्रिमन्तीति । अत्र भिद्वधात्त्वर्थकलन्विधा त-
 यनन्तश्च कुसूले पात्रे चास्तीति प्राप्नोति । तथा समानधाताविति वक्त-
 व्यम् । इह ना भूत् । पचत्योदनन्देयदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति
 प्रतिपादित मेयस्य प्रकृतसूत्रोदाहरणस्थले समानधातुत्वाभावो निवः
 सत्तासत्त्वान्वागस्तीति चेन्न । तुनाति केदारन्देयदत्तः । लाययते केदा-
 रः स्वयमेवेतियदुपपत्तेः । तत्र यथा प्रथमा तुनाति केदारन्देयदत्त इ-
 ति वक्ष्या । ततो तुनानन्देयदत्तकेदारः प्रयुक्त इति विद्यतया लायय-
 ति केदारो देयदत्तेनेति द्वितीया कस्या । ततः प्रयोज्यप्रयोजकभावा-
 विषयायां लाययते केदारः स्वयमेवेति तृतीया वक्ष्या । तत्र यथा व्युत्-
 क्रियामत्येपि व्यवस्थेद्याया अभिक्रियाया अभावाद्भवति तथा प्रह-
 नेपि मराटिणि । कर्मवद्वयकारकपरत्वमेवेति नते सकर्मकाणामेवो-

धिकरणव्यापारस्याप्रतीतेः । द्वितीयायां यद्यपि तत्प्रतीतिस्तथापि तदा हस्ती न कर्म । तृतीयायां यद्यपि कर्म । तथापि तान्नादाय तुल्यक्रिय-
त्वमेव न । तदा समानाधिकरणव्यापारस्यानुद्भूतस्य प्रतीतेः । तुरीया-
यां तु हस्ती न कर्मेति कर्मवद्भावस्याप्राप्तेरेतत्सूत्रोदाहरणमिति द्रष्ट-
व्यम् । एवञ्च कर्मशब्दस्य कर्मकारकपरत्वमेवेति व्यथम्या सिद्धौ द्विती-
यायां अध्यारोपितप्रेषणपक्षे कस्या तन्नाप्यात्मनेपदमपेक्षितमिति लाय-
पतीति परस्मैपदप्रयोगानुपपत्तिरत आह । तद्वीत्येति । कर्मशब्दस्य
क्रियापरत्ववादिरीत्या । सः । परस्मैपदप्रयोगः । मूले यदुपक्रमे पूर्व-
विप्रतिषेधेनेत्युक्तान्तखण्डयति । एतन्मूर्त्येति । यद्यप्य सूत्रस्योदाहरणोऽ-
प्यायकर्मकादित्यस्य प्राप्तस्तदा युज्यते पूर्वविप्रतिषेधः । यस्तुतो न
प्राप्तिरिति दर्शयितुं शङ्कते । दर्शयत इति । भाष्यप्रयोगदर्शनेन पूर्व-
विप्रतिषेधकल्पनापि नेत्यर्थः । परस्मैपदविधायकमूत्राप्राप्तिमुपपादय-
ति । अयन्तसकर्मकेष्विति । अत एव भाष्ये पश्यन्ति भृत्या राजानमि-
ति दर्शयित्वा दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्ये उपाहृतम् । शिभापीपपदेना
अस्याः प्राप्त्यभिभाषात्वे हेतुनाह । स्वरितेत्यादि । ननु क्रियाफलस्य क-
र्तृगामित्यद्योतकमत्र स्वमितिपदान्तरमुच्चारितमेवेत्यात्मनेपदप्रयोगो न
उच्यतेति यथा हेरामेत्यादी हे इत्यस्य हेद्वाद्येन द्योतितेऽर्थे प्रयोगो न भ-
वति । एतज्ज समीगेच्चारितेन पदेनेत्यनुपपन्नमत आह । फलंभिप्राय
इत्यादि । इहापि प्राप्नोतीति । यत्र स्पष्टप्रतिपक्षये आदी स्वमित्यादि-
प्रयुक्तं तत्रापि व्यतिलुनीत इतिवत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रियाविवरणम् ।

शेपात्कर्त्तरि परस्मैपदम् । शेपात् । आत्मनेपदनिमित्तहीनात् । न-
न्यत्र शेपग्रहणेनात्मनेपदनिमित्तहीनस्य ग्रहणे निवृत्ते पुसूत्रः स्वयमे-
वेत्यत्रापि परस्मैपदमप्राप्नोति । कर्तुः कर्मत्यातिदेशोऽपि स्वराम्य

प्रेषणादिति ॥ प्रारुतेऽर्थे ॥ प्ररुतेरयमप्रारुतः ॥ निवृत्तिप्राक्कालिकपूती-
 तिविषये व्यापाररूपेऽर्थे ॥ ब्रवीति पचतेरर्थमिति ॥ निवृत्तप्रेषणकपचते-
 रर्थमित्यर्थः । सिध्यतिर्न विना णिचेति ॥ चिदुत्थोदन इत्यत्र सिध्यति-
 र्धिक्रितिमात्रार्थको भवति स सिध्यतिर्णिचि सति साध्यतीत्यत्र यत्न-
 समुदायपटकतया पचतेरर्थं पचत्योदनमित्यत्र यः पचतेरर्थस्तस्मिन्सर्व-
 था वर्तते तदा विक्रियगुणकूलव्यापारः साध्यतेरर्थो जयतीत्यर्थः । त-
 द्बुद्बुहेरिति ॥ निवृत्तिप्रेषणकरुहधातोर्णिचि पूर्वायस्थायां यो न्यग्भव-
 नानुकूलव्यापाररूपोऽर्थस्तमादाय तुल्यार्थत्वमिति ॥ इदमुक्ततृतीयक-
 ल्यादाहरणेत्यादि ॥ तृतीयकल्यायामुदाहरणश्रुतपञ्चमकल्याणोच्च सम-
 नमित्यर्थः ॥ ताः कल्या दर्शयति ॥ तत्र द्वितीयेत्यादिना ॥ प्रथमक-
 ल्यायाव्यभयनानुकूलो यो हस्तिपकान्तो व्यापारस्तत्र प्रतीतिः ॥
 आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः ॥ आरोहति हस्तीति द्वितीया ॥ अत्र
 न्यग्भयनसमानाधिकरणो व्यापारो विवक्षितः ॥ ततो हस्तिपकस्य प्र-
 योजकत्ववियक्तया तदीयव्यापारेऽणिचि आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका
 इति तृतीया ॥ तत उभयोरपि व्यापारयोस्त्यागे सति तादृशीमपराहि-
 त्यबोधनाय शुद्धरुहधानुपदिता आरुह्यते हस्तीति तुर्या कल्या ॥ अत्र
 कर्मवद्भावाद्यगोचरेपदे ॥ ततो न्यग्भयनसमानाधिकरणव्यापारस्य प्र-
 योजकत्ववियक्तया तस्मिन्यव्यापारे णिच् ॥ आरोहयते हस्तीति पञ्चमी
 पदया ॥ अत्र स्वयन्दृती दृष्टान्तर्येण कल्पनीया ॥ एतदेव न्यग्भावान्य-
 भयनं यन्नेऽपि पूतिपद्यत इति प्रागभिहितम् ॥ भिक्षार्थः ॥ तृतीयार्था
 द्यधिकरणस्य व्यापारस्य सहाग्र तु नेति भिक्षार्थत्वमित्यर्थः ॥ असम्भवी-
 ऽपीति ॥ न च द्वितीयाभावात् समान प्रियत्वमानीति पाठ्यम् । तत्र
 कर्ममगानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुद्भूतस्य प्रतीतिः ॥ अत्र तु तत्र
 ऐतुयं विवक्षितमत उद्भूतत्वमिति वीजसत्त्वात् ॥ अत्रेतादृशवैशेष्येऽपि
 कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरिति न शङ्क्यम् ॥ अध्येते प्रथमपदवायां समाना-

देश इत्यादिना । इति मत इति । इदञ्च मतमुख्यम् । अत एव
 परिवीरित्यत्र व्येधः क्विपि मस्त्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्किपो लोपेऽपि स्वा-
 निरुद्धायेनाङ्गत्वात् रुदीर्घत्वयोः प्राप्ते परत्वादीर्घं इति मङ्गच्छते । भा-
 ष्यस्वरस इति । आत्मनेपदनाधनाय यत्पूर्वसूत्रे भाष्यरुतीकङ्कर्तृरि-
 कर्तव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणन्त्याख्यायते तत्प्रकृतनुसरन्नागुधनिर्घ-
 से शेषात्कर्तृरि कर्तरीति तद्भाष्यस्वरस इत्यर्थः । पूर्वसूत्रे कर्तृग्रहणस्य
 पूर्वोक्तरीत्या प्रकृतसूत्रार्थत्वस्य स्वीकारादिति भावः । अनेद एव सूचि-
 त इति । एतेनातिदिश्यमानकार्याणानुत्पत्तदेश एव देश इत्यर्थादुक्तम्भ-
 वति । अप्रेषीति । अतिप्रत्यनिज्य इति सूत्रेऽपीत्यर्थः । यीजादिकस्य
 परिमर्पणीति सूत्रे आधृषीयत्वाणिजभाष इत्यपि बोध्यम् । च हि स्व-
 रितेत् । नतान्तरे त्यनुदाहरेत् । व्याङ्गपरिभ्यो रनः । रम्भानुरनुदाह-
 रित्यसारम्भः । अकर्मकाणाम् । युध्नश्जन् इत्येषाम् । तदर्थमिति ।
 अणायकर्मकादित्यस्य तदाऽप्राप्तेः । यो जनयत इति । यः ईश्वरः । अत्र
 धितयत्कर्तृकत्वात्परस्मैपदव्याप्त्यमिति भावः । एयन्तासाधिति । अ-
 णायकर्मकादित्यस्य यो धानुरणावकर्मकस्तत्प्रकृतिकण्यन्त एव प्रवृत्ति-
 रिति भावः । ननु भक्तजनस्य प्रीतिकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपकला-
 श्रयत्याहस्य कर्मसंज्ञायान्द्वितीया स्यादत आह । प्रयोष्यकर्तुरिति ।
 निगरणबलन । कठिनद्रव्यवृत्तिगलाधः संयोगानुरूलव्यापारे निगरण-
 शब्दस्य प्रसिद्धेः पा पान इत्यस्य ग्रहणम् स्यादत आह । अत्र निगर-
 णेति । पाग्रहणादिति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति भावः । ननु च
 मुपातोर्दनाधत्वेन निगरणार्थत्वाच्चीहृपंपद्ये आधानयस इत्यत्रात्मने-
 पदमनुपपन्नमत आह । इभाङ्गिमिति । अत एव । सादरज्ञानलाक्षणि-
 कत्वादेव । कर्मचरिति । गतिबुद्धीतिसूत्रेणेति शेषः । इति न्यायादिति ।
 न धैर्यमदेः प्रतिषेध इत्यस्य यैष्यमिति शङ्कम् । निगरणबलनेति सू-
 त्रस्य नियत्येतत्तूत्रापवादतया यत्र कर्तृगानित्यं क्रियाफलस्य विद्य-

कर्तृत्वस्यानियतनात् । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तका-
 योभायस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वेन समाधानन्तु प्रकृते नास्ति । अतिदि-
 एकर्मत्वेन कर्तृत्वस्य विरोधाभावात् । कर्तुरेष हि कर्मवद्वाधो भवति ।
 अत एव चाभिहिते कर्तरि प्रथमेति प्रथमा कुसूलशब्दाद्भवति । न च
 शेषपदं सप्तम्यन्तं करिष्यते । एवञ्चात्र शेषे कर्तरि गृह्यमाणे कुसूल-
 कङ्कतुर्कर्मत्वातिदेशेनोपयुक्तम्भायकर्मणोरित्यत्रेति परस्मैपदञ्च भविष्य-
 तीति वाच्यम् । एधादिभ्योऽनुदात्तङिङ्गः परस्मैपदस्य शुद्धे कर्तरि
 दुर्वारत्वात् । यदि च स्त्रीत्रनेव शेषादिति पदमावर्तयितुं सप्तम्यन्तत्व-
 कल्पनया शेषाच्छेषे कर्तरोत्युच्यते तदा कर्तरीति व्यर्थम् । आद्यकर्म-
 णोरुपयुक्ततयाऽशेषत्वादिति चेन्न । सप्तम्यन्ते काररीत्यस्योपादाने आ-
 यत्तितस्यैवस्य विशेष्यानुरोधात्सप्तम्यन्तत्वम्भवतीति तत्रैव तारपरं पा-
 णकतया कर्तरीत्यस्य चारिताख्यात् । उत्तरार्धत्वाच्च । अत एवाऽनुपरा-
 ष्याङ्गञ्च इति परस्मैपदमनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेवेत्यत्र न
 भवति । यदि च सप्तम्यन्तस्य कर्तरीत्यस्यायस्यमुत्तरार्धत्वे तत्रैव कर्त-
 र्ये इह कर्तरीत्यस्योपादानाज्छेषपदं सप्तम्यन्तगेषास्तु । अनुदात्तद्वित
 इति सूत्रमनुदात्ताद्वित आत्मनेपदमेवेत्येवमस्मरुतिनियमपरमित्याश्रीयते
 तदा शेषादित्यस्यावृत्तिर्न कार्या । अनुपराभ्याङ्गः । कर्तृगामिक्रिया-
 फलविवक्षायां स्वरितजित इत्यस्य व्याघनार्थमिदं सूत्रम् । अत्र भूले क-
 र्तरीत्येवेत्युक्तम् । एतावत्प्रत्ययवियगपक्षे बोध्यम् । कार्यातिदेशस्य
 मुख्यतमेति । आत्मातिदेशस्य कार्यागम्यतिरुक्तत्वात्कार्यातिदेशस्य मु-
 ख्यत्वम् । एवञ्च प्रकृते आत्मनेपदविधायकं कर्तरि कर्मत्वं च तदनुप-
 राभ्यामित्यतः परमिति वक्तव्यं न भविष्यतीति शायः । चादेशस्य
 गुणत्वात्तुपि चेति दीर्घं इति यत्प्रकृते कार्यागम्यत्वमणोरित्यनेनेत्येवमारी-
 यते तदाप्याह । आत्मातिदेशपक्षे स्थितिः । मुख्यकार्यातिदेशपक्षेऽपि
 कर्तृप्रकरणद्वयस्यानुवृत्त्या वक्तव्यं च कर्तृत्वावश्यकमित्याह । कार्याति-

दृष्टं प्रत्ययः । अतः एव भावनाशब्दस्योत्पादनाशब्दपर्यायवाचकता स-
ङ्गच्छते । ननु फलशब्दस्योत्पत्तेश्चाप्यवरोधकतया द्रव्यादिषु सत्तया स्थी-
यत इत्यत्र स्थितेरुत्पत्तयभावादनुपपत्तिरत आह । फलत्वञ्चेति । फल-
प्रत्ययसमन्विताहार इति फलव्यापारयोः कर्मणि प्रत्यये विशेषणवि-
शेष्यभावव्यत्यासेऽपि फलत्वासम्भवदुदासाय । तद्वात्स्यर्थविशेषणत्वे
सतीति । तद्वात्स्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वे सतीत्यर्थः ।
विशेष्यता च न मुख्यविशेष्यतैः । किन्तु प्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतापि ।
अत एव गत्याद्यर्थकधातुप्रकृतिकणिजन्तस्थले संयोगस्य फलत्वमुपपद्यते ।
तद्वात्स्यर्थत्वञ्च तद्वातुषाध्यत्वम् । वाच्यतायच्छेदकश्च फूत्कारत्वादिक-
मेव । चेतनाचेतनेति । तेन गम्यते चान्ते रथेनेत्यस्योपपत्तिः । अतः
एव । क्रियाया धातुवाच्यत्वादेव । कृञ् । व्यापारार्थककृञ्भाविवरणवि-
श्रियमाणयोः समानार्थत्वस्य भूवादिसूत्रस्थभाष्ये कथं ज्ञायते क्रियाय-
थनाः पपादयः यदेतेपाङ्करोतिना सामानाधिकरण्यमित्यनेन स्पष्टम्प्रद-
शंभात् । क्रियायथना इत्यत्र क्रियात्येन रूपेण क्रियायाः प्रवेशस्तच्च
क्रियात्यङ्गिमित्याकाङ्क्षायामाह । क्रियात्यमिति । धातुवाच्यत्वसमाना-
धिकरण इत्युपासन्नं तु धातुवाच्यतायच्छेदकमिति । क्रियात्यरूपसा-
मान्यधर्मस्य वाच्यतानयच्छेदकत्वात् । अत एव पचति चेन्न इति या-
वज्जन्यशाब्दबोधोभरम्फूत्कारयान्न येति सञ्ज्ञयानुरूपनिः सङ्गच्छते ।
यदि क्रियात्यरूपसामान्यधर्म एव वाच्यतायच्छेदकः स्यात्तु फूत्कार-
त्वादिविशेषधर्मस्तदा सामान्यधर्मावच्छिन्नपूकारनिश्चयस्य विशेषधर्मा-
वच्छिन्नाज्ञायकोटिकसंशयविरोधिता न स्यात् । न चैवं फूत्कारत्वादि-
विशेषधर्मावच्छिन्नपूकारकशाब्दबोधे जाते सामान्यधर्मावच्छिन्नाज्ञाय-
कोटिकः संशयः स्यादिति वाच्यम् । विशेषधर्मावच्छिन्नपूकारकनिश्च-
योत्तरं सामान्यधर्मावच्छिन्नपूकारकमानसस्यानुमितेयां जननात् । जा-
तिविशेषः । शब्दस्यव्याप्य इति शेषः । धातुत्येनेत्यत्र तृतीया .पुस्त्या-

क्षितन्त्रात्रात्मनेपदसम्पादकत्वेन चारिताख्यात् । अणावकर्मकादिति सू-
त्रे यद्विचित्रत्कृतृकादिति तदणायकर्मकादित्यस्य यद्विशेष्यन्तस्यैव विशेष-
यणन्तदभिप्रायेण तत्प्रयोजनमाह । श्रुष्यन्ति ग्रीह्य इति । अत्र ग्रीही-
णां यद्यपि प्राणित्वमस्ति तथापि यादृशं चित्तवत्यम्ननुष्यादीनामस्ति
तादृशमेति विशक्षितञ्च चित्तशब्देन तथैव । चित्तश्चैतन्यम् । अणावि-
त्यत्र प्रतियोगिभूतो निर्हेतुगतिरेव । पूर्यस्निग्धमुधेति सूत्रे तस्यैव
बुधादिभ्यः सम्भवात् । य एव य निशब्द इहानुवर्त्तते । एवञ्च य-
स्यिज्जादनेन परस्मैपदं विधीयते प्रत्यासत्तया प्रतियोगित्वमपि तस्यैव
तेन पुरादिष्यन्ताद्हेतुगत्तौ भवत्येव परस्मैपदम् । चेतयमानम्प्रयोज-
यति चेतयतीति यथा । न पादस्याह । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वत्वादेभ्यः
प्राप्तिक्रमपादिता पितृतिर्निर्गणार्थ इत्यादिना मूले तेषु यदिदम् धातु-
व्यकर्मक एव तदाऽणायकेत्यस्य न प्राप्तिरितीह तदुपधानं व्यर्थं स्या-
दित्याशयेनाह । दमिद्वर्गयोऽपीति । यस्मात्तुः प्रवर्ततसूत्रे व्यादिरेव
गृह्यतेऽत्र प्रमाणमाह । तुग्निकरणेति । धेत्वातोर्निर्गणार्थत्वात्प्राप्त-
स्परस्मै उद्भिषत्तमितुमिहोपसंख्याने शेषादिति प्राप्तस्यापि निषेधे प्रा-
प्ते आह । अनन्तरस्येतीति । योगद्वयस्येति । पादस्यादित्य योगद्वय-
स्यैव प्राप्तेरिति द्वयपदोपादानम् । समीपि इत्यत्र प्रथमा द्विपक्षे वा
उद्भवीति पूर्वमयणंदीर्घः । अनन्तरस्येति व्यापम्येहाश्रयणे मानञ्च
सिद्धायासपतीति हेतुगति चेति नूतनप्राप्यप्रयोग एव ॥

इति परस्मैपदप्रक्रियाविवरणम् ।

मार्धधातुके यक् । अनुवर्त्तते इति । तम् मीप्रस्य मार्धधातुक इत्यस्य
तिशेषणम् । प्रावकर्मगतविनीत्यस्य प्रावकर्मयोधक इत्यर्थः । तेन प्राये
यत्र लभारस्तत्र मार्धधातुकस्य धातुमाध्यमादिनामुपादकत्वेऽपि न इति ॥
प्रायो प्रापनेत्यत्र धातुमुत्तरवर्त्तनुकुलश्यापारयाचकहानाद्हेतुगतायाः

तत्र । आख्याते । आख्यातपदञ्च तिष्ठन्तपरम् । तदाश्रयः । क्रियाश्रयः ।
 शेषग्रहणन्त्यङ्गेति । अयम्भावः । यदि युष्मदीत्यादिसूत्राणानुपपदनि-
 यन्तत्वं युष्मदिच्छन्म एवास्मदि दत्तम् एवेति तदा शेषे मध्यमोक्तम-
 योप्यवृत्तार्थं शेषे प्रथम एवेति नियमोऽपि स्वीकार्यः स च शेषपदस्य
 एवोपपद्यत इतिशेषग्रहणद्वैतव्यम् । यदि पुरुषमियमो युष्मद्वेष न-
 भ्यः । अस्मद्वेषोक्तम् इति तदा शेषग्रहणत्र कार्यमिति विचारे पुष्प-
 नियमोऽपि शेषवचनं कार्यमन्यथा मध्यमोक्तमयोर्नियतत्वेऽपि प्रथमस्या-
 नियतत्वाद्युष्मत्सामानाधिकरण्येऽपि प्राप्नोतीत्यभिधायभाष्यकृतोक्तम् ।
 उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं युष्मदस्मदी नियते मध्य-
 मोक्तमावनियती ती शेषेऽपि प्राप्नुतः । ततो यद्वाभि प्रथम इति ।
 तन्नियन्तार्थम्विष्यति यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भव-
 तीति । एवं व्याख्यानेन भावे यत्र लकारस्तत्र मध्यमोक्तमौ प्राप्तावपि
 प्रथम इत्यनेन व्यावर्तितायिति प्रथमस्यैव श्रवणम्विष्यति । भवताम-
 प्यर्थं विधिनियम आवश्यक इत्याह । तवेति । भावाख्यातस्थले एकव-
 चनमेवेति यदतस्तत्र मतेऽपि यत्रैकवचनञ्चान्यश्च प्राप्नोति तत्रैकवचन-
 मेवेति नियमस्वीकार एवेष्टमिदिरन्यथा द्वित्वे द्विवचनमेव बहु-
 त्वे बहु-
 वचनमेवेति नियमेन द्विवचनबहुवचनयोरनियतत्वादेवत्ये व्येती स्या-
 त्ताम् । यदुक्तम् तस्मिन्निर्गन्तव्येन संख्यानपेक्षणादिति तद्वद्वपयति ।
 एकवचनमित्युत्सर्गेण त्विति । यथा कर्मस्येव द्वितीयेत्यादिरीत्या प्रत्य-
 यनियमेऽयमेवो विभक्तिसामान्याभावे प्रसक्ते सत्येकवचनमिति सूत्र-
 मप्राप्तप्रापणार्थन्तस्तद्विशेषात्सर्वासां सुप्विभक्तीनामेकवचनानि द्विधत्ते
 तथेहापि सर्वेषाम्पुरुषाणामेकवचनानि प्राप्नुवन्ति । पूर्वोक्तरीत्या एक-
 वचनमित्यस्य नियमत्वे तु येनाम्प्रत्ययानामेकवचनञ्चान्यश्च प्राप्नोतीत्या-
 कारकोक्तिगोध्यत्यन्तेऽप्येकवचनमेवेति नियमे प्रथमपुरुषैकवचनमेव प्र-
 यतीति भावः । स्पष्टञ्चेदमिति । शेषग्रहणपरित्यागेन प्रथम इत्यस्यो-

दित्यात् । ज्ञायमान इति शेषः । अन्वयस्यास्य सकलधात्वित्यत्र । गम-
 कत्वात्समासः । धातुत्वञ्च न शक्ततावच्छेदकन्तदज्ञानतोऽपि शाब्दधी-
 पदर्शनात् । शक्ततावच्छेदिका च पद्याद्यानुपूर्व्येण तदाह । तद्व्याप्येति ।
 ना ना शक्तिकल्पना । शक्यतावच्छेदकभेदेन ना ना शक्तिकल्पना ।
 अंशद्वयेति । फलव्यापाररूपांश्चद्वयेत्यर्थः । अकर्मधातोः फलप्रतिपादक-
 त्वादेव स्तीरुमेधत इत्यादौ फलसामानाधिकरण्यास्तोकादिपदेभ्यो
 द्वितीया । तथा कृतत्वात् । धातुवाच्यत्वस्य कृतत्वात् ॥ यत्र तु फल-
 नात्रे वाच्यम् । व्यापारांशस्य त्यागस्तत्र फल एव क्रियात्वव्यवहारोक्त
 एव धातुसंज्ञा तत्प्रयुक्तकार्यञ्च । भावनायाधातुवाच्यत्वाभिधानञ्च भा-
 वनाप्रत्ययप्रोध्येति नीमांसकमतनिरासाय । युष्मदादौति । आदिना-
 स्मब्धसंग्रहः । न ईयं शेषभेदेन युष्मदस्मद्भिन्नोपस्थितौ तत्समा-
 नाधिकरण्यभावात्प्रथमोऽपि कथमिति वाच्यम् । शेषे प्रथम इत्यस्यो-
 पयुक्तसामानाधिकरण्यभङ्ग इत्यर्थात् । यत्प्रमाणया रीत्या शेषपदस्य
 त्यागाद्धा । पञ्चनव्यात्यर्थं इतिनताभिप्रायेणाह । तिङ्नुये इति । इ-
 त्येय सूत्रमिति । एवञ्च तेन यथाऽव्ययेभ्यो भप्रत्ययेभ्योऽस्यातस्थेऽपि
 भप्रनु विशेषानुपलम्भादिति भावः । एका क्रियेति । अत्रैकत्वमेकपुटि-
 विषयत्वेन । तस्य । क्रियागतैकत्वस्य । क्रियायान्तस्यैकत्वव्यान्यदः प्र-
 तिप्रत्ययी सहार्थमिति न्यायादित्याशयेनाह । एवञ्च तस्येति । न केवलं
 भावास्यातस्थल एव क्रियायामन्ययः । किन्तु यत्र यत्तेरि यत्तेरि वा
 तत्रापि क्रियाया सहान्वयः । द्वित्यादिभ्यो न स्यम इत्याह । द्वित्या-
 दिककिति । भाविरा इति । धात्यर्थनिर्द्देशेण एव । उपमानगतद्व्य-
 र्थारोपेनेति । न चोपमानोपमेययोरभेदान्वयस्वीकारादारोपस्य भावो-
 पयोग इति वाच्यम् । ग्राह्यत्ववृत्त्यभेदस्य यत्प्रमाणमात्रञ्च गु वास्त-
 वाभेद इत्यशयात् । गत्यवस्थादिशरङ्गतमस्याया अप्यारोपः पु-
 षो भेत्यत आह । निङ्नुयेति । निङ्गात्तो भेदा । निङ्गात्तो विशेषः ।

मूले आदी कर्मणि लुङ् दाहृतः । अन्यतमेत्यत्र सप्धातुर्दुःखानुकूलव्या-
पारबोधकः । दुःखवत्त्वाद्यैत्रः कर्म । पापहृत् । पापनिष्ठो व्यापारश्चा-
त्मधारणादिरूप इति फलव्यापारयोर्वैयधिकरणयोर्दयं सधर्मकः । पाप-
दुःखयोर्जन्यजनकभावे पापनिष्ठात्मधारणमपि दुःखजनकम् । अत्र फ-
लतायच्छेदकसम्यग्भोग्यच्छेदकता तेन सम्यग्भवेन दुःखस्य धैत्रनिष्ठत्वात्त-
त्त्वकर्मत्वम् । धैत्रशब्दस्यात्माद्यच्छिन्नशरीरपरत्वेऽप्यच्छेदकतासम्यग्भ-
वकलताप्यच्छेदकः । शरीरायच्छिन्नात्मपरत्वे तु समवायसम्यग्भ-
वच्छेदकोपेक्षः । पापेन कर्मा दुःखित इत्यर्थः । यस्य दुःखमुत्पन्नतेनाह-
मन्वतस्तीति प्रयुक्ते दुःखितः शोऽनुतापो गम्यते । यत्र स्वल्पदीयकाश्वरो-
दनादिविषयकज्ञानोत्तरमयमन्वतमेति दुःखितयुक्त्यादन्त्येन प्रयुज्यते त-
दा प्रयोक्तुं अनुतापो गम्यते । अनुतापश्च दुःखविषयकज्ञानवत्यमेव । भावे
येति । यद्वैत्यादिना भावे लुट् यत्र तत्रार्थमाहेत्यर्थः । पापेन पुंसेत्यत्र
पापशब्दोऽर्थं आद्यजन्तः । कर्मणि तृतीया । अत्र दुःखानुमयानुकूल-
व्यापार एव धाम्यर्थः । धात्वर्थसङ्गोक्तकर्मफल्येनायमकर्मकः । अशो-
धीत्यत्र शुष्धात्वर्थोऽपि स एव । अनुज्ञवस्य फलत्वं समवायसम्यग्भवाद्य-
च्छिन्नाश्रयतया । तदनुज्ञो व्यापारश्च मनःसंयोगादिरूप एव । अशो-
धीत्यत्रापि भावे लुट् । अत्राप्यनुतापो यथा गम्यते तथाह । अविचार्ये-
ति । मूले जाले मूले इत्यत्र भावे लिट् । दायिता दातेत्यत्र कर्मणि
लुट् । विवक्षेन विष्णुद्वाभः । अदायि । कर्मणि लुट् । चिन् । ज-
गतादीत्यत्र भावे लुट् । चिन् । धानितेत्यादी कर्मणि प्रत्ययः । निष्पद्भा-
यः । अपिलभोरित्यत्रपर्युद्गमः प्रमत्तप्रतिषेधो छा व्रजयपापि लक्ष्य-
मिदिरित्यागवेगाह । प्रमत्तमेत्यादि । अत्रादीनां शिष्यवृत्तायां तिदेवापि-
धानेन स्यादीनां शिष्यवृत्तमिति दिश्यते तथा च घटः प्रमत्त इति भावः ।
ननु विदग्धावमफिषोऽपि इति इति इति इति इति इति इति इति इति इति इति
नेत्यत आह । यदीतिहीति । न एव । यथादेव एव । इतिरपि गोमुटा

क्तनियमायं त्यं स्पष्टमित्यर्थः । स्वस्तिष्सीयुट् । अव्यञ्जितारादिति ।
 यथा कारिष्यते हारिष्यत इत्यादौ परत्वाद्गुणे रपरत्वं च कृतेऽजन्त-
 त्यस्य व्यञ्जितारोऽस्तीत्यप्राप्तप्रापणार्थमुपदेद्वाग्रहणङ्क्रियते तथा न
 हनादिष्वस्तीति भावः । उपदेश इत्यस्याज्मात्रविशेषणत्वे सापेक्षत्वे-
 नासमर्थत्वेन समासानुपपत्तिपरिहारायाह । अजितीति । द्विपरिणाम
 इति । स्वस्तिष्सीयुट्तासिधित्यस्यावृत्तिङ्कृत्वा एकत्र विभक्त्यविपरिणाम
 इत्यर्थः । नत्वङ्गस्येत्यस्य यद्यन्तत्यङ्बलममेवेति तस्यैवेहस्त्वित्यत आ-
 ह । अङ्गस्य स्थिति । तत्सन्नियोगशिष्टः । विषयद्वावसन्नियोगशिष्टः ।
 भावकर्मणोरित्यस्य कुप्रान्वय इत्याकाङ्क्षायामाह । भावकर्मण इत्यादि ।
 असंज्ञयमुपपादयति । आगमेति । अननुद्यमय इति । तच्चिन्प्रहणक-
 कारसम्बद्धमभूदिति भावः । गुणान्ताच्च परार्थत्वादिति न्यायेनोपदेश इ-
 त्येतदजन्तविशेषणं स्यादित्याशयेन शङ्कते । नन्विति । गुणः कृतात्म-
 संस्कार इतिन्यायमाश्रित्याह । उपदेश इति । आहुं धातुक इति । अ-
 ध्वपदमङ्गविशेषणमाहुं धातुकमित्यपि सप्तम्यन्तन्तरस्य विशेषणङ्गणाना-
 मिति न्याययानुगृहीत इति भावः । तत्रेव । अतो लोप इति सूत्रे यथा
 सीयुट्विशेषणत्वमपीति । तेन विधिलिङो व्यावृत्तिः । तथा च भूयेते-
 ति सिद्धम् । न चात्र नित्यत्वाद्भिष्टः स लोप इति सङ्गोपे यडादित्य-
 नास्तीति त्सन्नियोगशिष्टविषयद्वायो न प्राप्नोतीति सीयुट् आहुं धातु-
 क इति विशेषणं व्यर्थमिति याच्यम् । यडादित्यस्येनपेक्षणात् । अत
 एव नित्यत्वायं यल्लन्निमित्तो विधातोति भाव्ये उक्तम् । न च विधिलि-
 ङ्गं सार्धधातुकत्वाद्यङ् मरात्तस्मिंश्च सति तेन व्यग्रधानाद्गुणधातोश्चि-
 यद्वायो न भविष्यतीति याच्यम् । यगन्तमराप्युपदेशे योऽङ् तदन्ताङ्ग-
 त्वागधायाद्दोषः मरात् । आहुं धातुक इत्यस्य मत्वे एवाहुं धातुकोपदेशे
 यद्गजन्तमित्यर्थो भवति । तपोऽगुतापेच । तपरस्तेः स्थाने प्राप्त्यपिनुतापे
 गपे यत्र निविध्यते तत्र कर्मणि भावे वा लुङ् मरात्तव्यत इत्याशयेन

अहमाकारादिवृत्तानुत्पत्तानुकूलव्यपारस्य प्रकृते चात्पर्येण तादृशनिवृ-
त्तेर्वापारस्य चैकनिष्ठत्वेनाकर्मकत्वादित्यर्थः । भाष्यस्वरसादिति । एव-
ञ्च विभाषा चिसमुलोरित्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वं सममाणमेवेति ध्य-
नितम् । विभाषानेतीति । एवञ्च नुमो नित्यत्वमर्थदेव लभ्यते । सूत्रवि-
षयाणाम् । द्रुहियाचिप्रच्छीत्यादिना भाष्ये पठितानाम् ॥ स्पष्टञ्चेति ।
प्रधानकर्मणीत्यारभ्य यदुक्तान्तत्वर्यमेयमेव स्पष्टमभिहितमित्यर्थः । नन्वे-
वन्दु ह्यते पयो गोपेनेति न स्यात्पयसो मुख्यकर्मत्वादत आह । एतदप्य-
नेकेति । गदा दोग्धश्चाप्यय इति । अत्र गोः करणत्वविषया द्रष्टव्या ।
सपर इति । सह परेण गतिबुद्धीतिसूत्रेण । तत्र गुणकर्मशब्देन प्रयोज्यङ्गम-
विधितम् । अपर आहेत्यादिना एतन्ते कर्तुंश्च कर्मण इत्यभिधानेन
तदेकवाक्यत्वात् । श्रुयवेष्टितयुक्तिषु । श्रुययुक्तिषु । अकर्मकेषु चेष्टितयु-
क्तिषु । गत्यर्थेषु । पूर्वोक्तप्रसिद्धाहु ययुक्तयोः कर्मका उच्यन्त इति कै-
पटः ।

इति भावकर्मप्रक्रियाविवरणम् ।

तत्प्रकारकेति । करणादिकारकेत्यर्थः । अत एव तेषाङ्गानुत्पत्तिः ।
फलसमानाधिकरणेति । एवञ्च कर्तुं संज्ञायाः कर्मसंज्ञा बाधरूपेणैतच्छा-
स्त्रीप्रकर्मसंज्ञकार्यानन्वय्ययंकृत्यसत्त्वेनाकर्मकत्वम् । द्विकर्मकस्यैव एक-
स्य कर्मणः कर्तुं स्वैः परस्परं कर्मणः सत्त्वात् तादृशमकर्मकत्वम् । कर्मव-
त्कर्मणा तुल्याक्रियः । तत्स्या क्रियाकर्मस्थक्रिया । अत्र क्रियाशब्दः फलपरः ।
बहुव्रीहिरिति । तुल्या क्रिया यस्मिन्निति विग्रहः । भेदारोपेणेति । सादृश्य-
स्य सदपठितत्वमताभिप्रायेणेदम् । गोतोषिदिति यद्वतिनिर्द्देशाभावेऽपि
प्राप्नोति त्रिप्यतीति शंकायामाह । कर्मसंज्ञक इति । तयोः । यगात्मने पद-
योः । ननु भावे यत्र पच्यते ओदनेन भेदव्यङ्ग्यमूलेनेति प्रयोगस्तत्र ओ-
दनादिपदाद्वितीयाया आपादानमसङ्गतमतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदे-

सम्यग्नेनेति । हन्तेः सीयुटि चिखदिति वाक्यकल्पनाऽत्र बोध्या ॥ पञ्चा-
 त् । तादृशकल्पनोत्तरकाले । तेन । कल्पितेन तादृशवाक्येन । एतदेवाह ।
 मूले विशेषविहितत्वादिति । सीयुट्त्विति । सौत्रसीयुट्शब्दस्त्वित्यर्थः ।
 न्याय्य इति । अन्यथा द्वन्द्वसैवासाधुत्वं स्यादिति भावः । अत एव ॥
 अपथादत्याभावादेव । ननु भाष्यकाराभिमतदिप्रतिषेधः पूर्वोत्तरीत्या
 यथायथा नोपपद्यत इत्यत आह । चिखद्भाववाक्येऽपीति । अद-
 शिं । कर्मणि लुङ् । तस्य तादेशः । छेद्यिण् । अदशिंपातामित्यत्र प्रा-
 त्स्य क्तादेशस्य निषेधे एव सिधः सम्भय इत्याशयेनाह । न दृश्य इती-
 ति । मूले कर्मणि ॥ इति । शम्धात्वर्थो नाशानुकूलो व्यापारः । तत्र
 फलतादृच्छेदकसम्यग्भ्यः प्रतियोगिता । ततो हेतुमति निधि कृते ना-
 शानुकूलव्यापाराश्रयस्य गतिबुद्धीति सूत्रेण शम्धातोरकर्मकावात्कनु-
 कर्मत्वम् । मूले ऋस्यष्टिकल्पामिहुरिति । अनेन प्रथमस्य जेयो लोपस्त-
 स्य स्थानियद्वाये सति चिष्परणिपरत्यस्यास्तीति दर्शयति । जायित्वाक-
 तिनिर्द्देशेन समाधानस्याभिप्रायमाह । भाष्यगुर्वलमिति । प्रकारान्त-
 रेण । स्फारुतिनिर्द्देशस्वीकारेण । न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणञ्च न कार्य-
 नित्येव युक्तमिति तदाशयः । अभिमान इत्युक्तिर्योग्यप्रकटयति । प्रा-
 त्समूत्रस्येत्यादिना । प्राक् । घटादी । मिद्धरः । शमादिज्यः । तदनभि-
 धानेति । यद्भुकोऽग्निसिधानेत्यर्थः । इत्यंशस्येति । चिण्मुलोऽणिग्रन्थे-
 तानां यद्भुके चोपमह्णमिति हि प्रकृतसूत्रे यान्तिफम् । प्रत्याख्या-
 नाचन्भयः । स्फारुतिनिर्द्देशेनेति रीत्या प्रत्याख्यानासम्भयः । शंशमय-
 तेजिंषि लुङि चिणि अशंशनि । अशंशानि । शंशमम् । शंशाममिति
 यथा सादित्येप्रशयन्तरयां शस्यायप्रशयत्वात् । यदनारम्भ इति । तत्र
 मत इति शेषः । एतद्भाष्यरसो अभिमानशब्दभावेतया गदुक्तव्या-
 ख्यानमेव युक्तमिति भावः । इत्यर्थ इति । प्राचीनमस्मर्तया व्याख्या-
 यत्तमित्यन्ता । स्यमतमाह । भाष्यरीत्या त्यति । अशंशमादिति ।

ति प्रयोगे तृतीया कर्मणीति पूर्वं पदप्रकृति स्वरापह्नेः । अतिदेशविधा-
यकसूत्राभावे दूषणान्तरमाह । निवृत्तेति । नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र चेत्क-
र्मणि प्रत्ययस्तदा दूषणान्तरमाह । नमत इत्यादिना । नन्वेवं स्वयमेवेत्यस्य
देयव्याप्तप्रयोग एव न स्यादत आह ॥ क्व चिदिति । न च लिङ्ग्राशिष्य-
ङित्यत्र लिङ्गङ्गात्पूर्वं लकारप्रक्षेपे तस्य श्रवणापन्निरिति वाच्यम् ॥ संहि-
तापाठे व्यत्ययो बहुलं लिङ्गपाशिषीत्यत्रैव हलो यमां यमीत्यनेन लोपा-
त् ॥ राध्यत्योदन इत्यादी कर्मवद्भावातिप्रसङ्गं वारयति । प्रत्यासहेति ॥
साध्यसिरित्यत्र कर्मणेत्यस्याभावेऽपि कर्मवद्भावस्य नापत्तिरित्याशङ्कते ॥
ननु करणत्वेति । लक्ष्यत इति ॥ एवञ्च लक्ष्यमाणार्थस्य शाब्दबोधविव-
पता सिध्यर्थद्वन्द्वमणेत्याशङ्क्यकमिति भावः । कर्तृरूपेणैव व्ययहार इति ।
पूतान्त्यप्राग्वह्यम् ॥ ज्ञानेच्छाद्यद्यस्यापि कर्तृस्थत्वात् क्रियते घट
इति नैयायिकमते करोतेर्वाच्यकत्वेन सिद्धेऽदित्याह । करोतिरुत्पाद-
नार्थ इत्यादिना भूले । ननु केवलपत्रमात्रस्य कजवाच्यत्वञ्च यदानः कि-
न्तु इत्यनुकूलयवस्येति शङ्कां वारयति । अनापत्तेरिति धीजे तादृश-
यत्राभावादनपत्तेरित्यर्थः । न च करोतिरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारसामान्यार्थ-
कत्वे कृतिशब्दाद्यत्रातिरिक्तव्यापारस्यापि बोधापत्तिरिति वाच्यम् ।
तस्य किञ्जन्ततया यत्रमात्रं कृद्विस्तीकारात् । ननु पच्यते ओदन इत्य-
त्र यथा कर्मस्या क्रिया विक्रितिरूपा सैवावस्था भेदेन कल्पितभेदय-
तो व्यापारस्य त्यागेन कर्तृस्था सम्पत्तेति ताभावाय कर्तृस्थक्रियत्याद्य-
ति कर्मवद्भावस्तथा नान्योऽन्यं स्पृष्टात इत्यत्रस्ति एकस्य चैत्रस्य यत्कि-
यागदाय कर्मत्यन्तरिक्रियामादाय न कर्तृन्यनिति कर्मवद्भावस्य न प्राप्ति-
रिति कथमेतत्कर्तृकाणामन्यस्योदाहरणमत आह । अयम्भाय इति ॥
येवेति । यज्जातीयेत्यर्थः । साजात्याद्भेदापरामर्शेन येवेत्युक्तिः ।
प्रकृते तुल्यत्वमयस्याभेदेन न किन्तु स्वरमत एवेत्याह । आश्रयभेदादिति ।
कर्तृस्थः-त्यर्थ इति । तथा च कथम्वद्भावप्राप्तिरिति भावः । भूलेऽजा

शण्य देश इति सिद्धान्तात् द्वितीयायास्तृतीयापेक्षया पूर्वत्वादित्याशङ्कते । न
 चेति । न शङ्कितमिति । एकस्मिन्नेव पुत्रे ज्येष्ठत्वातिदेशोऽपि कनिष्ठत्वव्यव-
 हारयद्भावे लकारो भविष्यतीति भावः । केचिन्मुख्याः । कर्तुर्लङ्कारवाच्यत्वमु-
 पपादयति ॥ तत्र तस्य विधानादिति । कर्त्तरि लकारस्य विधानादित्यर्थः ।
 द्विलङ्कारकादित्यस्य द्वौ लकारौ यस्मिन्नित्यर्थः । अन्यपदार्थजिज्ञासायामा-
 ह ॥ सूत्रमिति ॥ लुप्तपष्ठान्तलङ्कारसहितं लिङ्गं शिष्यद्विति सूत्रमित्यर्थः ॥
 निर्देशः । लिङ्गीति निर्देशो याऽन्यपदार्थः ॥ इदमिति । मूलोक्तकृत्यक्तेत्युप-
 लक्षणम् । एतत्फलमाह । कतीहेत्यादिना । भिन्दानाभेदयन्तः । भेदो
 द्विधाभयनम् । क्तप्रत्ययविषये विशेषमाह । क्तोऽग्रेति । भवत्येवेति । क-
 मन्त्यं यस्मिन्पक्षे निमित्तन्तस्यातिदिष्टकर्मत्वेन प्रसक्तिर्याख्या गत्यपेक्ष-
 मन्केति क्तस्यतिदेशात्पूर्वमपि प्राप्नोतीति न तस्य बाध इति भावः । अत
 एव । क्तविशेषस्य ग्रहणादेव । लङ्कारवाच्यः कर्त्ता कर्मवदित्यतिदेशा-
 त्तिष्ठेति सूत्रं विहितः क्तप्रत्ययो न भवतीत्युक्तान्तस्य फलमाह । तेने-
 ति । परशुभिन्नः कुसूल इत्यादायिनि । परशुना भिन्न इति परणतृतीया-
 न्तस्य गत्यर्थेति सूत्रविहितत्वात्तेन सह समानः साधनद्वयोति । यद्य-
 त्वातिदिष्टकर्मत्वनादाय तिष्ठेति सूत्रविहितः कर्मणि क्तः स्यात्तदा तृतीया-
 न्तस्य रूपद्वयमन्त्यायकत्वात् उत्तरपदे प्रकृतिस्थरं स्वादित्यर्थं यन्तृतीया
 कर्मणीति सूत्रान्तरप्रयत्नेन । यत्प्रत्ययेन केवदेन तिष्ठेति कुसूल इत्यत्रातिदिष्ट-
 कर्मत्वनादाय द्वितीया कुसूलपदाश्च भवतीत्युक्तान्तत्वे न युक्तद्वयमन्त्याति-
 देशोऽप्यनभिहितत्वाभावेन द्वितीयाया अप्राप्तेः । अनभिहितत्वमिति दिष्ट-
 कर्मत्वस्याप्यतिदेशस्तु यत्तु मशक्यः । सागान्यस्यातिदेशोऽपि विशेषान-
 तिदेशात् । एतेन । लङ्कारवाच्यत्वं केवदेन कर्मत्वान्तिदेशेन । कर्मण्येवेति ।
 पच्यते ओदनं स्वयमेवेत्यत्र मुख्यं कर्मण्येवास्तु । अपाठानिति । कर्त्त-
 रि प्रत्ययो यत्र तत्रैवातिदेश इति भवदुक्तग्राह्यमराशापादयान्नमित्यर्थः ।
 कतीदमिति ॥ तपायं इष्टापत्तिम् । कर्त्तुं न गत्या परशुभिन्नः कुसूल इ-

ति प्रयोगे तृतीया कर्मणीति पूर्वं पदप्रकृति स्वरपक्षः । अतिदेशविधा-
यसूत्राभावे दूषणान्तरमाह । निवृत्तेति । नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र चेतक-
र्मणि प्रत्ययस्तदा दूषणान्तरमाह । नमत इत्यादिना । नन्वेवं स्वयमेवेत्यस्य
वैपर्य्यासप्रयोग एव न स्यादत आह ॥ क्व चिदिति । न च लिङ्गाशिष्य-
हित्यत्र लिङ्गशब्दात्पूर्वं लकारप्रज्ञेये तस्य अयणापत्तिरित्याध्यम् ॥ संहि-
तापाठे ध्यत्ययो बहुलं लिङ्गाशिषीत्यत्रैव ह्रलो यमां यमीत्यनेन लोपा-
त् ॥ राध्यत्योदन इत्यादौ कर्मवद्भावातिप्रसङ्गं वारयति । प्रत्यासर्त्तेति ॥
साध्यसिरित्यत्र कर्मणेत्यस्याभावेऽपि कर्मवद्भावस्य नापत्तिरित्याशङ्कते ॥
ननु करणत्वेति । लक्ष्यत इति ॥ एवञ्च लक्ष्यमाणार्थस्य शाब्दबोधविव-
यता सिध्यर्थङ्गमनेत्याद्यस्य कर्मणि भावः । कर्तृस्थेऽप्येव व्यवहार इति ।
एतात्प्रत्ययमात्रात्प्रहितम् ॥ ज्ञानेच्छाद्यद्यस्यापि कर्तृस्थत्वात् क्रियते घट
इति नैयायिकमते करोतेर्घञ्कार्यकत्वेन सिद्धेऽदित्याह । करोतिरुत्पाद-
नार्थ इत्यादिना मूले । ननु केवलपत्रमात्रस्य रुजशाच्यत्वन्न घदानः कि-
न्तु इत्यनुकूलयत्रस्येति शङ्कां वारयति । अनापत्तेरिति धीजे तादृश-
यत्राभावाद्नापत्तेरित्यर्थः । न च करोतिरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारसामान्यर्थ-
कत्वे कृतिशब्दाद्यजातिरिक्तव्यापारस्यापि बोधापत्तिरिति वाच्यम् ।
तस्य किञ्जन्ततया यद्रमात्रे कृडिस्वीकारात् । ननु पच्यते ओदन इत्य-
त्र यदा कर्मस्था क्रिया विक्रितिरूपा धेवाद्यस्या भेदेन कल्पितभेदध-
र्मी व्यापारस्य त्यागेन कर्तृस्था सम्पत्तेरिति तामादाय कर्तृस्थक्रियत्याह-
ति कर्मवद्भावस्तथा नान्योऽयं स्पृशत इत्यत्रस्ति एकस्य धेवस्य यत्कि-
यागदाय कर्मत्वन्तत्क्रियामादाय न कर्तृत्वमिति कर्मवद्भावस्य न प्राप्ति-
रिति कथमेतत्सकर्मकाणामित्यस्योदाहरणमत आह । अयम्भाय इति ॥
धेवेति । यज्जातीधेवेत्यर्थः । साक्षात्प्राप्तेऽप्यपराधेन धेवेत्युक्तिः ।
प्रकृते तुल्यत्वमयस्याभेदेन न हिन्तु स्वरसत एवेत्याह । आययभेदादिति ।
कर्तृस्थ-स्थं इति । तथा च कर्मवद्भावमाप्तिरिति भावः । मूलेऽजा

ग्रामजयति इति । अत्र मयतेहि कर्मकतया अजारूपकर्मणः कर्तृत्ववि-
 घक्षायाङ्गमस्यया क्रियया तुल्यक्रियत्वसत्त्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो ग्रामरूप-
 कर्मणा सकर्मकत्वान्निपिष्यन् इति भावः । इदन्तु चिन्तयामिति । अजा-
 याः कर्मत्वं संयोगानुकूलव्यापारमादायोपपादनीयं स एवेदानीं कर्तृस्थो
 यद्यपि भवतीति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिसिद्ध्या सा न युज्यते । तद्व्यापार-
 कृतविशेषस्य तत्रादर्शनात् । कर्त्रन्तरभेदमादाय विशेषो वाच्यस्तेऽपि
 नेत्याह । नेतृव्यापारेणेति । तथेति । कर्मणि विशेषसम्पादकः । गम्यर्थ-
 स्थापीति । तथा च गच्छति ग्राम इत्यत्र कर्मवद्भावापत्तिः । अत्र एव ॥
 यत्र क्रियाकृतस्य विशेषस्य सुप्रसिद्धिस्तदेवोदाहरणं युक्तमित्यभिप्राया-
 देव इत्येवेति ॥ एतद्व्याप्तीयकमेव ॥ एतेन प्रकृतशक्तिर्कोदाहरणायसरे भा-
 व्यरुता अन्योन्यमाश्लिष्यतः । अन्योन्यं संस्पृशतः ॥ अन्योन्यं गृही-
 तः इत्येवमुदाहरणत्रयोपादानेन इत्येवेत्युपादानमसङ्गतमित्यपास्तम्
 दुहिपथ्योऽङ्गुलम् । सकर्मकयोर्दुहिपथ्योः कर्ताङ्गुलं कर्मवद्भवतीति वा-
 च्यमित्यर्थः । दुग्धे गौः पयः स्वयमेव । अत्र गौः कर्मणः कर्तृत्वविघक्षा-
 यान्द्रवद्रव्यवृत्तिविभागाः नुकूलव्यापारमात्रं भाव्यः । गौः कर्तृत्वोऽपि प-
 यसः कर्मणः सत्त्वान्निपेधे प्राप्ते यचनम् । पथपातूदाहरणमाह चतुर्मुखः
 कलम्प्यन् इति प्रदर्शितम् । द्विकर्मकत्वे तूदाहरणमुद्वेगजनकत्वात् । प-
 चतीति तत्रोद्वेगस्य कर्मणः कर्तृत्वविघक्षायामुद्वेगः कलम्प्यन् इति
 प्रयोगः ॥ अत्र द्विकर्मकत्वमुपपादयति । दृश्यत्वादित्यादिना । तदु-
 लामोदनमप्यतीत्यत्र विक्रियानुकूलो निष्यत्यनुकूल्य व्यापारो पातव-
 र्थः । स च व्यापारो पदिभूतदेवदत्तादिनिष्ठः । तद्वत् प्रकृते विभागाः नुकू-
 लव्यापारानुकूलो विलक्षणरमोत्पत्त्यनुकूल्य व्यापारश्च भाव्यः । स च
 व्यापारः कालनिष्ठः । यदा गौर्कर्मविघक्षया कालनिष्ठव्यापारस्य त्यागे
 चतुर्मुखनिष्ठव्यापारस्य तादृगत्तोत्पत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यविघक्षा तदा
 कर्मण चतुर्मुखस्य कर्तृत्वं विघक्षाभेदेन यत्निष्ठव्यापारमादय चानन्वि-

पंत्वादादौ कर्मयदित्यस्य प्राप्तिः । विज्ञागः फलावयवनिष्ठस्तन्निष्ठा-
कार्यता स्वाश्रयसमवेतत्वसम्यन्धवच्छिन्ना बोध्या । यद्देति । अयम्भायः ।
द्विकर्मकत्वायस्यायां रसविशेषोत्पत्तयनुकूलव्यापारानुपूर्वी यः कालनि-
ष्ठो व्यापारः स एव धात्वर्थः । सौकर्यविवक्षातः पूर्वं बृहते पाकश्च तादृ-
शरसोत्पत्त्यनुकूलव्यापार एवेति । अनिष्टत्वादिति । बहुलग्रहणमर्थम् ।
परस्मैपदापेक्षबहुवचनम् । यद्येवमर्थो बहुलग्रहणेन । न हि परस्मैप-
दमिष्यत इति ज्ञाप्यकारोक्तिरत्र प्रमाणम् । एदञ्च बहुलग्रहणमत्रत्या-
तमेवेति प्रतिभाति । परस्त्वर्थम्योध्यम् । प्रकृतवार्तिके यद्यपि न बहु-
लग्रहणस्य प्रयोजनन्तथापि करणेन तुल्यक्रिय इति वचने ज्ञाप्यकारप-
ठिते उपयुज्यते । परिवारयति कण्टकैर्दृष्टम् । परिवारयन्ते कण्टका
पृष्ठमिति । अत्र बहुलग्रहणात्साध्यसिद्ध्यनङ्गीत्यादौ न भवतीति कैय-
टः । अत एव तस्याभानिष्टत्वादिति लेखनेनैतद्वार्तिके बहुलवचनस्य
प्रयोजनाभायः सूचितः । मूले चिण् तु विकल्पेनेष्यत इति । तत्र नेय-
मपूर्वोऽपि किन्तु दुहश्चेति सूत्रसिद्धार्थकणनमेतदिति बोध्यम् । तदेवाह ।
दुह इति । इत्येतदर्थ इति । गौः पयो दुग्ध इत्यस्य गौः पयस्त्यजती-
त्यर्थ इत्यर्थः । उचितमिति । करोतेरजन्तत्वादिति भावः । दुहश्चेत्यस्य
कर्मकर्मार्थेय विकल्पेन विशिष्यायकत्वात्तत्रास्मादेव सूत्रात्कर्मकर्मारीत्य-
नुवर्तत इति मूलाशय इति कश्चित् । स चेति । स्रजेः श्रद्धोपपन्नः कर्ता
चेत्यर्थः । विध्यर्थमिति । इदं वार्तिकमिति शेषः । युज्धातुविषये क-
र्मणः कर्तृत्वन्दर्शयति । योग इति । युनक्तीत्यस्य सम्यग्भातीत्यर्थः । स-
म्यन्धश्च योगप्रतियोगिको ब्रह्मकार्यनुयोगिकः । योगश्च शमदमादिच-
म्यन्तिद्वयः । प्रथमरूपायामाश्रयताकृपो यः सम्यन्धस्तद्व्याघ्रस्त्वोरि-
णः कर्मत्वम् । ततो द्वितीयकक्षायां योग्यं प्रमाह । तत इति । यत्तु
द्वितीयकक्षायां युजेः सम्यन्धमात्रमर्थः । योगमिति द्वितीया तु प्रतिश-
ब्दाध्याहारेण तद्योगेऽभिमतः परित इत्यनेन । एवञ्चाकर्मकत्वात्कर्मयद्वा-

यः कर्मवत्कर्मणेत्येव सिद्धः । प्रकृतवार्तिके युजिग्रहणन्तु श्यन्मात्रवि-
धानार्थमिति । तत्र । सृजियुज्योः श्रयैस्त्विति वार्तिकव्याख्यानावसरे
भाष्यरुता दूहिपच्योरिति वार्तिकोत्सकर्मकयोरित्यस्यानुपपत्तिः सृजि-
युज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलङ्कर्मवद्भवतीत्युत्त्वा दर्शिता तद्विरोधात् ।
युज्यत इत्यत्र श्यन्त्यको विशेषश्च स्वरविशेषसम्पादकत्वेन द्रष्टव्यः ।
श्यनि नित्यात्प्रकृतेरादुःसाक्ष्यत्वम्भवति । यकि तु तस्यो लघायंधानुका-
नुदाक्षत्ये प्रत्ययस्वरेण यक एवोदाक्षत्यं स्यात् । भूपाकर्मकिरादीनाम् ।
कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्थं वार्तिकम् । चिखदिहभाष्यायेति । चेनतस्य
सङ्ग्रहः । अयकिरतीति । ताडयतीत्यर्थः । आद्ययोः । कृगुअनयोः ।
कर्मस्थक्रियतयेति । अन्येषामिति । आद्यस्योपादेयत्वादिप्रकारकज्ञाना-
नुकूलव्यापारो द्वितीयस्य धारणानुकूलव्यापारोऽर्थः । एतयोः कर्मणि
क्रियारुतविशेषानुपलम्भः स्पष्टः । तृतीयस्य ज्ञानेच्छानुकूलव्यापारोऽर्थः ।
अत्रेच्छारूपफलविशेषणज्ञानविषयस्यापीच्छाकर्मत्वम् । ग्रामज्जिगमिप-
तीतिवत् । कर्मस्थक्रियकत्याभाषोऽत्रापि पूर्ववत् । आपच्छते चैत्र इ-
त्यादि । मूले चिकीर्षते कट इति । अत्र सन्प्रत्ययार्थेच्छाविशेषणशरो-
र्यप्यनिरूपितकर्मत्वाश्रये उत्पत्तिरूपफलकृतस्य विशेषस्य दर्शनात्सङ्गते-
ऽपि कर्मस्थक्रियकत्यादात्मनेपदव्यतिरिक्तनिषेधाद्यं यत्र तु जिज्ञासते
षट् इति प्रयोगस्तत्रात्मनेपदाग्राप्ते विध्यर्थस्य सन्ग्रहणमिति बोध्यम् ।
न रुधः । अशरुदु गीः । निर्गमप्रतिषेधपृथङ्कदेगविशेषाधिरणचिर-
स्थित्यनुकूलव्यापारो रुध्वात्यर्थः । चिरस्थितेः कर्मनिष्ठत्वादयं कर्मस्थ-
क्रियकः । तपस्तपः कर्मकस्येव । क्रियाभेदादिति । यदा तपसः क-
र्तृत्वविवक्षा तदा या दुःखोत्पत्त्यनुकूलव्यापारमया क्रिया ततस्तपसः
कर्मात्वे या अर्जनरूपा क्रिया आभिलाषीति कर्मस्थया क्रियया तदायक्रि-
यत्वाभावादित्यर्थः । भाष्ये त्विति । न दुहेतिभूने भाष्यइतरित्यप्यर्थः ।
पृथकारमानम्यात् । एवकारवलात् । नियमद्वयनाभावात् योगविभागो इ-

यः कर्मयत्कर्मणेत्येव सिद्धः । प्रकृतवाप्तिके युजिग्रहणन्तु श्यन्मात्रवि-
धानार्थमिति । तत्र । सृजियुज्योः इयैस्त्विति वान्तिकव्याख्यानावसरे
भाष्यरुता द्दहिषच्योरिति वाप्तिकात्सकर्मकयोरित्यस्यानुवृत्तिः सृजि-
युज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलद्वर्मवद्भवतीत्युक्त्या दर्शिता तद्विरोधात् ।
युज्यत इत्यत्र श्यङ्गको विशेषश्च स्वरविशेषसम्पादकत्वेन द्रष्टव्यः ।
श्यनि नित्यात्मरुतेरादुःखदासत्यम्भवति । यकि तु तद्वो लघार्थधातुका-
नुदासत्यं प्रत्ययस्यरेण यक एयोदासत्यं स्यात् । भूपाकर्मकिरादीनाम् ।
कर्मयत्कर्मणेतिसूत्रस्य वान्तिकम् । चिरवदिहभःषायेति । चेमतस्य
सङ्ग्रहः । अवकिरतीति । तादृयतीत्यर्थः । आद्ययोः । कृगुजनयोः ।
कर्मस्थक्रियतयेति । अन्येषामिति । आद्यस्योपादेयत्वादिप्रकारकज्ञाना-
नुकूलव्यापारो द्वितीयस्य धारणानुकूलव्यापारोऽर्थः । एतयोः कर्मणि
क्रियाकृतविशेषानुपलम्भः स्पष्टः । तृतीयस्य ज्ञानेच्छानुकूलव्यापारोऽर्थः ।
अत्रेच्छारूपफलविशेषणज्ञानविषयस्यापीच्छाकर्मस्यम् । यामल्लिगमिप-
तीतिप्रत् । कर्मस्थक्रियकृत्याभाधोऽत्रापि पूर्ववत् । आपृच्छते चैत्र इ-
त्यादि । मूले चिकीर्षन्ते फट इति । अत्र सन्प्रत्ययार्थेच्छाविशेषणकरो-
त्यर्थनिरूपितकर्मत्वाश्रये सत्प्रतिरूपफलकृतस्य विशेषस्य दृग्नात्सङ्गते-
ऽपि कर्मस्थक्रियकृत्यादात्मनेपदव्यतिरिक्तनिषेधाद्यं यत्र तु जिघासते
पट इति प्रयोगस्तत्रात्मनेपदामासे विध्यर्थस्य सन्प्रहणमिति बोध्यम् ।
न रुधः । जशरुदु गीः । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकदेशविशेषाधिकरणचिर-
स्त्वित्यनुकूलव्यापारो रुध्वात्यर्थः । चिरस्थितेः कर्मनिष्ठत्वाद्यं कर्मस्थ-
क्रियकः । तत्पलपः कर्मकस्येव । क्रियाभेदादिति । यदा तपसः क-
र्तृत्वविवक्षा तदा या दुःखीत्यनुकूलव्यापारस्या क्रिया ततस्तपसः
कर्तृत्वे या अज्जनरुपा क्रिया माभिजासोति कर्मस्थया क्रियया मुत्यक्रि-
यत्वाभावादित्यर्थः । भाष्ये त्विति । न दुहेतिभूने भाष्यरुतस्त्वित्यर्थः ।
एवकारमामध्योत् । एवकारवलात् । नियमद्वयभाषाय योगविभागो द-

यत्र यः प्राप्तिस्तत्र श्यन्परस्मैपदश्चेत्यर्थः ॥ यकस्तु सार्वधातुक एव
प्राप्तिरित्यनेन सार्वधातुक एव श्यन्विधीयते इति लभ्यते । एतेन
लिटि लिङि च प्रवृत्तिर्निति ध्वनितम् । चुकुपे पादः स्वयमेव । कोपि-
षोष्ट पादः स्वयमेव । ररर्क्ष्ण यस्त्वं स्वयमेव । रंक्षीष्ट वस्त्वं स्वयमेवेत्य-
त्र न श्यन् । यग्विषये श्यनः कलन्तु नञित्यादिरिति स्वरस्य प्रवृत्तिरूप-
म् । अत्र ताच्छीलिके चानञ्चि कतीह कुडमानाः पादा इत्यत्र श्यन् ।
लवाष्पकतुः कर्मत्वातिदेशविधानेनात्र कर्मत्वातिदेशप्राप्त्या यग्विषय-
ताया अपायादित्यपि बोध्यम् । एवं श्यन्ति कुप्यन्ती जह्या । अत्र
शाप्स्यनोरिति नित्यञ्चुम् । यत्र यत्र स्वयमेवेति प्रयुज्यते तत्र स्वयमे-
वेत्यस्यात्मनेत्यर्थः । तत्रात्मनः करणत्वञ्च तु कर्तृत्वमन्यथा कर्मण्येव
संविधानं स्यात् ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रियाविवरणम् ।

अभिज्ञायचने लृट् । अजिज्ञा स्मृतिः । यदनशब्दः करणस्युद्धतः ।
उदाहरणे गोकुले वरस्याम इति याक्यार्थोऽभिजानासीत्यभ्यर्थे कर्मत्वेन
सम्यध्यते । तेनास्मिन्विषये पश्य मुगो धावतीत्यत्रेव गोकुलाधिकरण-
कारणत्वात् कर्तृभूतानद्यतनवासकर्मकं कृत्स्नसम्योध्यकं स्मरणमिति बोधः ।
हृदक्षित्वमिति । हृदशब्दोपादानेनाभिज्ञायचन इति सूत्रेऽभिज्ञायानि-
त्येव पक्षस्य यथा कथक्षिदभिज्ञा यत्र प्रतीयते तत्राप्यस्य प्रवृत्तिरित्य-
स्य ज्ञानस्य सम्भवेऽपि भाष्ये तथा नोक्तमतः संस्कारजन्यतायच्छेदक-
जात्यवच्छिन्नधातुकोपपदं गृह्यस्य प्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । यदनशब्दस्तु
स्पष्टार्थं एव । यदनेऽभुऽमहीत्यत्र यच्छब्दः स्मृतिविषयार्थस्य श्रुतितुष्टो-
चकमुद्दिष्टतत्त्वद्योतनाय । भूतान्द्यतनत्रयाधिकरणकारणत्वात् कर्मोत्त-
नकर्मकं स्मरणमिति बोधः । विभाषा साकाहे । साकाहपदस्य प्राये-
णाकाह्वाविषये एव प्रसिद्धिर्गंगादाह । विद्यमानेति । तेन निरूपय-

दनुपपत्तिरित्याशयेनाथ क इत्यादुपत्तिरिति ॥ स एवेत्यनेनोत्तरम् ॥
 तपधात्वर्थं एव क्रियापदेन कर्मपदेन च गृह्यते इत्यर्थः ॥ तपधात्वर्थश्च
 ज्ञानविशेषजनकोपयासादिरूपन्ततः ॥ अयमद्यतपिः स एव विशेषः स-
 न्तापपदव्यवहार्यः ॥ अत्र यथा विशेषसामान्ययोः कर्मक्रियाभाषो द-
 र्शितस्तथान्यत्राप्यस्तीति दृष्टान्ततया भाष्ये प्रदर्शितमेतान्योपानपुषत्
 गोपोपमद्वयोपम् । रैपोपमिति । सामान्यपुपेरव्यवयवपुषिः कर्म भवति ॥
 अत्र पोपानिति भाष्यजन्तम् सामान्यन्तस्य विशेषसतर्पकानि गोपो-
 पमित्यादीनि ज्ञायपजन्तान्येव बोध्यानि । ननु विशेषस्य सामान्यानि क-
 पितकर्मत्वेऽपि विशेषस्य सामान्यार्थेऽभेदेनैवान्वयो याव्यस्तथा च कर्म-
 णि लकारो न सम्भवति ॥ सः कर्मणीति सूत्रघटकः यमंशब्दो धात्वर्थं
 भेदसम्यग्भेदान्वयि कर्मबोधक एव भविष्यति कर्तृसाहचर्यादिति कथ-
 न्तापत्तेन तपस्तप्यत इति प्रयोग इति चेन्न । प्रकृतभाष्यपन्थस्य प्रामा-
 न्येन सामान्यविशेषभावेन यस्यान्यपस्तादृशकर्मणोऽपि ग्रहणद्वर्मपदेने-
 ति स्वीकारात् । द्वितीयनियमस्य प्रयोजनम्भाष्यकृतोत्तपतीत्यादिनोक्त-
 न्तापि तपिरन्तर्भावितव्यर्थं एव सुयणं सुयणंकारमुत्तपयतीत्यर्थं एवे-
 त्यर्थः । एतदेव विशदयति ॥ अयम्भाष्य इत्यादिना भाष्ये उक्तमिदम-
 न । उक्तयीशमिति ॥ निरवदित्यत्र सप्तम्यन्तादृशिरिति प्रागुक्तत्वेन
 चिणि यत्कार्यन्तस्यातिदेशोऽयम् । निष्पत्त्यतिदेशो हि न चिणि कार्य-
 मतः स्यादीनामत्र निरवदिट्त्वत्ययेति भाष्यः ॥ कर्मस्यक्रियायमस्येति ॥
 तथा च कर्मवद्भाष्यस्य विषयतामन्यास्येति भाष्येति देशेन यक्चिणोः प्राप्तिर्बो-
 ध्या ॥ भारद्वाजीयवाहिके धीन्वेद्योपास्तत्र तु ऐतुनगिरिति नेन निष्प-
 ऽपि ग्रहणमित्याशयेनोदाहृतम् ॥ सप्तम्यन्तपते गीरिति ॥ ज्ञातगोपदा-
 यमंकाणामित्यस्यात्मनेपदविधी योऽकर्मकस्येत्यर्थं तदज्ञातगोदा-
 हृतम् विदुषंते भिन्नत्वा इति ॥ तदभाष्ये ॥ निरवद्भाष्याभाष्यपरं ॥
 सुपिरक्तोः ॥ न दुष्टेत्यतो गीति यगिति च यन्ते । किन्तु यगिति ।

नन्विति । समुदायो वितर्के । नन्वोर्विभाषा । अत्र ननु शब्दी पर्यायी ।
 प्रत्येकमनयोर्निमित्तत्वमित्याशयेनाह । अनयोरिति । अनद्यतने त्वि-
 ति । अनद्यतनत्वविवक्षायां नित्यत्वार्थः । क्रियागतमिदित्यद्योतको ननु
 शब्दी ॥ पुरि लुङ् चास्ते ॥ मूले भयङ्कस्तुत्यानुयत्त इति ॥ लुङि-
 त्वस्य पुनरुपादानेन लुङिति सूत्रापेक्षयाऽस्य विसृष्टपञ्चोभितमिति प्र-
 कृतसूत्रेऽनद्यतन इत्यस्य सम्यग्भ्यः ॥ अत एव एतदभावेऽनद्यतनत्वमात्र-
 विवक्षायां लङ् परोक्षत्वस्यापि विवक्षायान्तु लङ् भवती । न तु लुङ् ।
 अपवादस्य विषयतायाः सत्यात् ॥ यावत्पुरा । निश्चयद्योतकी । क्रिया-
 गतस्य विषयतया निश्चयविशिष्टत्वस्य द्योतकी । एवञ्च यावद् लुङ् इ-
 त्यत्र भुजधातोर्विषयतासम्यग्भ्येन निश्चयविशिष्टे भोजने लक्षणा । तथा
 प्रत्यायितो निश्चयो यावच्छब्दसन्निधाने शाब्दयोधे भासते । लक्षणप्रति-
 पदोक्त परिभाषयैव सिद्धे निपातग्रहणन्तस्याः परिभाषाया अनित्यत्व
 एव चापकम् ॥ इदं सूत्रं भयङ्कस्तुत्यानुयत्त इत्यत्रानुयत्तं यावत्पदेन
 व्याख्येयम् । तेन यावच्छब्दो भुङ्क्त इत्येवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ मूले करणभू-
 तवेति । एतेन पुरायास्यतीत्यत्र पुरीवाचकात्पूःशब्दान्तीयेति ध्वनि-
 तम् ॥ विभाषा कदाकर्त्तुः ॥ भविष्यतीति लङिति वक्तुं ॥ कदा क-
 र्हि वा भुङ्क्तं । भोक्ष्यते भोक्ता वा । भविष्यत्ये विधीयमानोऽयं लुङ्
 पदाऽनद्यतनत्वविशिष्टेऽपि काले प्रवर्तते । एतदभावे भविष्यत्यमात्र-
 विवक्षायां लुङ् । सामानाधिकरण्यसम्यग्भ्येनानद्यतनत्वस्यापि यदा वि-
 विवक्षा तदा तु लुङ् । ननु कर्हि भोक्ष्यत इत्यनुपपन्नमनद्यतने हिंलन्पत-
 रस्थातित्वेनानद्यतने एवर्हि लुप्त्यस्य विधानेन लुङिव्यपयताया एव
 सत्यात् । लादेशविषये वासरूपन्यायाभावेन वासरूपन्यायेनापि न स
 इति चेत् । भूतमियं द्राह्मणीतिवच्छक्यक्षुलुपहन्तुमितिपद्य भविष्य-
 त्सामान्ये भोक्ष्यत इति पदं व्युत्पाद्य कर्हि शब्दयोगः कार्य इति कल्प-
 नयाऽदोषात् । स्पष्टा चेयं रीतिर्भविष्यति गम्यादय इति सूत्रभाष्ये । तत्र

स्वविषयत्वात्परसम्बन्धेनाकाङ्क्षावैशिष्ट्यं विशेषणमत्रेति बोधितम् ।
 विवक्षितत्वादिति । ज्ञापकत्वेन ज्ञाने कस्यायमर्थो ज्ञापकः । ज्ञाप्यो-
 यमिति ज्ञाने किमस्य ज्ञापकमित्याकाङ्क्षाया उत्थिताया दर्शनात्प्रकृतेति
 रूपकस्यविषयत्वान्यतरसम्बन्धेनाकाङ्क्षावैशिष्ट्यमुभयत्रासीत्पुन्यत्राप्यस्य
 प्रवृत्तिः । ज्ञाप्यज्ञापकभायसम्बन्धेन चाक्षयार्थविशिष्टवाक्यार्थस्य परम-
 त्वमभिज्ञाप्याम्बोध्यम् । परोक्षे लिट् । इदं सूत्रम्नाम्न्याख्यातमप्यत्यन्ताप-
 हृद्य इत्यस्यापरोक्षविषय एव प्रवृत्तिं बोधयितुम्युत्तरत्र व्याख्यातम्
 परोक्षे तेनैव सिद्धेः । भूतानद्यनत्यन्तु इहाप्यपेक्षितमेव । अत्राधितप-
 रोक्तेति एतेन यत्र चैत्रकर्तृकयङ्गमनाभावेऽपि तदीययङ्गमनमन्नात्या
 यङ्गैश्चात्सीरिति प्रकृतं नात्यन्तापहृद्य इत्यर्थादुक्तमभवति । अयञ्चा-
 त्यन्तापहृद्यः स्वरूपतः सन्नेय लिट्प्रयोजको न नत्यस्य शाब्दबोधवि-
 षयत्वापेक्षा । प्रश्ने चासन्नकाले । प्रश्नश्चाद्ये कर्तृपि गङ्गप्रत्ययत्वेन या-
 दृशो वाक्यार्थः सम्पन्नस्तमाह । प्रश्नविषयीकृतंति । अत्राप्यासन्नकाल-
 त्यम्नयोगनियामकमेव न तु तत्रय शाब्दबोधविषयत्वम् । आसन्नकाल
 इत्यत्र यदुद्गीर्णः । मूले लिट्प्रत्यय इत्यनेन भूत इत्यादीनामिहागुवृ-
 त्तिर्ध्वंमिता । लट् स्ते । अस्यापि सूत्रस्य लिट्प्रत्ययमेव प्रवृत्तिः । अत
 एवापवादत्वम् । अपरोक्षे च । ननु लट् स्ते इति सूत्रे परोक्षशब्दस्य
 सम्बन्धो न कार्यः एवम्बोक्तयत्र स्वशब्दयोगे लट् । सिद्धादिदं सूत्रस्या-
 न्यमिति चेत् । तद्वदनद्यतम इत्यस्यापि नियतिशङ्का ना भूदित्यर्थन्त-
 र्व्याप्त । मनी एतप्रतिपद्यते । मूले निवृत्तमिति । लट् स्म इति सूत्र-
 ताप्ये न पुराभूतमात्र इत्युक्तिरत्र प्रमाणम् । ननु क्रियानिवृत्तावपि
 येन चित्प्रवृत्तेन क्रियाया अनुमानेन ननु पूर्वन्तमप्यन्य ननु दुर्याणमप्यपे-
 ति प्रयोगो दृश्यते तत्र शत्राद्यादेशो न प्राप्नोति । यत्तंगाने विहित-
 लट् एव ग्याने तयोर्विधानादन भाव । यदा यमादीति । ननु तेनैव
 प्रचारेण लट् । सिद्धाद्यस्य सूत्रस्य विषय्यंगम भाव । सूत्रमिति । अत्र

परायत्वं स्वगृह्णन्प्रतिगन्तुं प्रयत्नं शिष्यमप्रतिगुरुपत्न्यदेरुक्तिरिहोदा-
हरणमित्यह ॥ मूले उपाध्याययेदित्यादि ॥ स्वार्थे व्यञ्जितिप्रियत-
द्विता दाक्षिणात्या इति भाष्यकारोक्तेः ॥ येनोपाधिनेत्यस्य येन नि-
मित्तेनेत्यर्थः ॥ मूले कदा आगतोऽसीति प्रश्नोद्धरीतो भूतकालाभि-
व्यक्तये ॥ ननु यदा आगत इति प्रश्ने कदेत्युपादानादागमनाधिकरण
कालविषयकजिज्ञासावक्तुः प्रतीयतेऽतोत्रोत्तरवाक्यमपि तादृशकालयो-
धकमेवापेक्षितमित्ययमागच्छामीत्यनुपपन्नम् ॥ किञ्चागमनक्रियाया अ-
तीतत्वादपमितीदमः सन्निरुद्धस्तु परामर्शकस्य प्रयोगद्वानुपपन्न इति
चेन्न ॥ अयमित्यनेन जागमनमप्रतिनिर्दिश्यते किन्तु यत्मानसमीपः सू-
र्योदयादिरूपो यः काल आगमनकर्तृपुरुषगतपांशुलभादस्वपरिकरव्य-
नादिनाऽनुमितः स एव बोध्यते तत्रेत्यस्य चाध्याहारेण वाक्यार्थस्य प-
र्यवसानात् ॥ एवमविष्यत्कालविषयेऽपि येन केन चिन्निमित्तेन तस्य
कालस्य ज्ञाने तस्मिन्नित्यस्याध्याहारेण पर्यवसानद्वरूप्यम् ॥ आशसाया
भुतवत् ॥ अप्राप्तेति ॥ अप्राप्तस्य प्राप्तीच्छा । एतेनैवसर सूत्रसर प्रयो-
जनन्दश्रितम् ॥ यत्मानस्येऽपीति ॥ यस्मिन्काले देवदेवयोर्दीप्तादि
प्रयुज्यते तस्मिन्काले निरुक्ता आशसा अस्ति एतद्विषयो दर्पण तन्नोत्प-
न्नमिति भविष्यत्कालिकवर्षणसम्बन्धादाशंभापि भविष्यत्त्रेनोच्यते ॥ आ-
शसायामित्यस्य विषयभूतायामिति शेषः ॥ एवञ्च प्रत्यास्तगा यादृशा-
र्थेऽभस्तन्दर्थयति ॥ आज्ञासरमानेति ॥ मूले सामान्यातिदेश इति ॥ मृ-
तयदित्यनेन भूतसामान्यसरोपस्थितिर्न तु मृतत्यध्याप्य धर्मसरेति मृ-
तस्यन्याप्यधर्मविशिष्टकालनिमित्ताकङ्कार्यमत्र न भवतीत्यर्थः ॥ अत-
एवात्र भाष्ये सूत्रयदतिदेशे लङ्लिट् प्रतिषेधो यत्कथं इत्युक्ता न वा
अपवादमत्र निमित्ताभावादिति समाहितम् ॥ पूर्वमूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तगाऽ
स्यातिदेशस्य वैकल्पिकत्वादेतद् भाष्ये स्वाश्रयभविष्यत्सामान्यरतमपि
कार्यमित्याशयेन यद्विष्यति वप्स्यान् इत्युपात्तम् ॥ त्रिप्रयत्ने लृट् अत्र

हि भविष्यतीत्यनद्यतने उपसङ्ख्यानम् । श्रो ग्रासं गभी । किम्युनः कार-
णन्न सिध्यति । लुटायन्निर्देशः क्रियते । लुट्छानद्यतने लुटाबाध्यते ।
तेन लुट एव विषये प्रत्ययाः स्युः । लुटोविषये न श्रुतिस्वाशङ्क न
या पयादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमित्युत्तरितम् ।
भविष्यतीति सामान्येन निर्देशात्तावन्मात्रवियक्षाया न यन्मत्प्रत्ययो भवि-
ष्यति विशेषस्य वियक्षायास्तु नेत्याशयेन शङ्का ॥ वास्तव्यविशेषसङ्गा
येऽपि तस्यादायवियक्षया सामान्यस्यैव वियक्षाभावात् तदाश्रयो णि-
गिः अनद्यतनस्यस्तु विशेषः पश्चात् सः शब्दसन्निधाने प्रतीयते इत्यु-
त्तराशयः ॥ व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य श्रोऽग्नीनाधार्यमानेनेत्यादी
फालव्यत्ययपरमथाता अवष्टेति प्राप्त इति भाष्यन्तु वाक्यसंस्कारपक्षा-
भिप्रायेण ॥ किं दृष्टे लिप्सायाम् ॥ अत्र सूत्रे यद्यपि किं दृष्टमिति सा-
मान्येनैवोपास्तत्तथापि प्रयोगानुसारेण अयाजामेव गृहणमिति दृष्टिजा-
राशयः ॥ किं दृष्टमिति सामान्येनोपादानाद्यद्यस्किंशब्दनिष्पन्नत्तस्य सर्व-
स्य गृहणन्तेन कमित्यादीनाङ्गस्य दास्यवीतयादीनाञ्च यद्गृह इति
भाष्यसम्मतैव रीतिर्युक्ता तदाह ॥ १६३ इत्यादिति ॥ लिप्सायामित्यस्य
लिप्सायां वाच्यायामित्यर्थं इति क्लृप्तं धारयति ॥ उदाहरण इत्यादिना ।
ननु यत्र यथाकथञ्चिद्विलिप्तागम्यते तत्राकिं दृष्टेऽप्युक्तं सूत्रेण तत्तद्वत्तदाम-
रुतसूत्रे किं दृष्टगृहणमनर्थकमत आह ॥ अत्र किं गिति ॥ मिदिरहिता-
यामिति ॥ वाचकस्य लिपमायत्रास्ति दानुस्तुऽनेष्टाभावादप्रत्युत्तिना-
त्र किं दृष्टप्रयोग इय राहित्यर्थमिति उत्तरम् ॥ लोहध्वजस्य ॥ प्रेषवि-
षयगोचारणमपाक्रियायवालस्यतेतथाह ॥ कृष्णभोजनमिति ॥ अन्य-
दीये क्षेत्रे गोचारणार्थं प्रदृष्टाङ्गीपम्प्रतिरूपेण विषयवच्छ्रुतायाः क्षेत्रस्था-
मित्यो वाक्यमिदम् ॥ लिट् श्रोतुं गीहति के दिक् दारइति । लट्
दारइत्यापि दिशि दर्शनादिति भावः ॥ अत्र लोहध्वजस्य इत्यनु-
त्तरे ॥ उपाध्यायस्य शत्रुहाराय तत्र यनामगूढादिति न नः

तामहचिम्प्रकटयति । अस्मासीष्य इति । अनुसिधाने प्रमाणन्तु भाष्यकारेण
तथानुक्तत्वमित्येवाऽऽतिक्रान्त इत्यनेनातीतत्वस्याभिव्यक्तिः । कालविभागे ॥
काले न कृतः कालकृतः कालकृतस्यासौ विभागश्चेति कालविभागः शेषप-
क्षीति कालविभागशब्दात्पक्षेक्षया शेषपक्षीत्यर्थः । तेनाहोरात्राणामन्येन का-
लेन विभागे कालान्तरस्य वाऽहोरात्रे विभागेऽहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागे-
वाग्यमिषेधः प्रयत्नं ते मूलेऽथरः पञ्चदशरात्र इति । एतेनैतास्मासीष्यपञ्च-
दशरात्रान्तरेण मध्ये व्यवधानेन आसीष्याभायलाभः ॥ अतः पुँस्त्यमिति ।
बहुव्रीहित्यादेव पुँस्त्यमित्यर्थः । सङ्गापूर्वं रात्रं स्वीयमिति तु रात्राह्वाष्ट
इत्येतदपवादतया द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेवेति योगविभागेन समासान्तररूपना-
पेक्षया पञ्चदशरात्र इत्यस्य साधुत्वमकारान्तरेणाह । पृषोदरेति ॥ आ-
प्ये स्पष्टमिति । तत्र हि कस्मिन्पदस्मिन् कालविभागे । कुत एतत् । योग
विभागमागम्यादित्युक्तम् ॥ अविष्यति मयांदायघने यस्मिन्नहोरात्रा-
णामित्येकयोग एव कर्तव्ये पृथग्योगोपादानम्परस्मिन्विभागेत्यत्र काल
विभागग्रहणसम्यक्कार्यमेवेत्यर्थः । गहायां लङ्पिजात्वीः ॥ अपिजात्वी
योगे लट् स्याद्गहायां विषये ॥ अविष्यतीत्यादिप्रकृतसूत्रे न शङ्काध्यते
तेन कालत्रय इत्यस्य लाभः ॥ नन्वपिजानुशब्दयोगे त्रिषु कालेषु यस्य
कस्य पितृकालस्य विवक्षायां लकारान्तरस्यावश्यमस्या नित्यकाशोऽयं
योग इति परस्यादित्यनुपपद्यमत आह । उट्टट्ट्यादिति ॥ यदा त्यतीता
नागतयोगं हान्ति शेषप्रतिपादनाय यन्तमानस्य सारोपस्तदा यत्तन्तानि
उचितिलटि शानजादेशोऽपि । अपि गणिकामादानम्प्रयेति । प्रकृतमूत्राख्य
नारोपार्थमिति बोध्यम् । विभाषा कथमिति । अत्र अविष्यतीति । अत्र
विजाया कथमिति सूत्रे अविष्यति । अविष्यदर्थः । लिङ्गे निमित्तद्रूपं
शब्दे गहां च एतद्वचनमस्ति अविष्यदर्थमस्ति यदवशिष्टतदाह ।
क्रियातिपत्तावित्यपीति । किं वृत्ते लिट् कृटी । विमायुस्तस्मिन्पदमित्य-
र्थः । कालत्रय इति । अविष्यतीत्यादि नियमैककृत्यात् । लट्ट्यादित्येति ।

धवनप्रहणात्पयांयल.भः । नेत्युक्तौ भूतयदित्यस्यतिदेशस्य निवृत्तौ च-
 कारेण बोधितस्य धर्मानयदित्यस्यप्यतिदेशस्य निवृत्तौ पूर्वोक्तरीत्या
 आशंसाविषयस्य भविष्यत्वात्सुटः सिद्धौ लुङ्प्रहणमनपंकमित्यत ओङ्
 मूले लुटोऽपि विषय इति । तस्य विषयतायाः सूचनाय च इत्युपा-
 सन् । असरेति । क्षिप्रञ्चन इत्यसरेत्यर्थः ॥ एतच्च यत्र क्षिप्रपयांप-
 स्याशंसावाचकस्य च प्रयोगस्तत्रापयाद्विषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवृत्ते-
 भूतयदित्यस्य धर्मानयदित्यस्य चातिदेशस्याप्रवृत्तौ क्षिप्रपयांप्र-
 योगाभावे चरितार्थस्य लिङ्विधायकस्य क्षिप्रपयांप्रयोगस्य सत्त्वा-
 त्प्राप्तलुङ्वाधकत्वमित्याह ॥ क्षिप्रप्रयोगेऽपीति ॥ नानद्यतमयत् ॥ सा-
 तत्यम् ॥ नेरन्तर्पम् ॥ इदञ्च यावज्जीवमित्यस्य प्रयोगेण गम्यते ॥ अ-
 नद्यतनत्यस्य भूतत्वभविष्यत्वादन्यतरसंगानाधिकरणतयाऽनद्यतनवच-
 स्यमेव विहितस्य निषेधेन लुङ् लुटो लिटश्च प्रतिषेधे भूतत्वविषयता-
 यान्तर्मात्रे विहितो लुङ् भविष्यत्वस्य विषयतायाश्च लुट् भवतीति श्री-
 ह्रस्वम् ॥ लुङ् लुटी नेति मूले लिटपि नेति पूरणीयम् ॥ एतेषाम्प्राप्ति-
 भूतत्वभविष्यत्वात्मकसामान्य धर्मसमानाधिकरणविशेषधर्मविषयताया-
 म्योप्या ॥ सामीप्यश्रुद्विधिमसिद्धम् ॥ क लुङ् रुतन्देशरुतञ्च ॥ तद्विधिन-
 यि विनिगमनाविरहाद्दृश्यते तदाह । सामीप्यस्याप्येत्यादि ॥ तत्राललुत
 सामीप्यमुक्त एवोपपादितन्देशरुतन्मस्यमाह । देशसामीप्य इत्यादि ॥
 अति फाल्ता आगामी त्यनयोपधा गङ्गेनापित आधारयत इत्यनयोप-
 यः ॥ न च कालविशेषविहितप्रत्ययस्यैव नानद्यतनयदित्यनेन निषेधा-
 त्प्रत्यासत्ताया फाललुतसामीप्यस्यैव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम् ॥ भविष्यति
 नयादेति सूत्रज्ञाप्यमाणाऽप्येव देशरुतरयापि ग्रहणात् । तत्र हि योऽप्य-
 प्या गन्तःप आघाटलिपुत्रात्प्य यद्वरंभाकेनादित्यादी नानद्यतनयदिनी-
 प्यत इत्युक्तम् ॥ भविष्यति नयादा ॥ सूत्रस्य प्रयोजनमाह । भविष्येत्या-
 दि । नयापयंत्वे प्रमाणमाह । यद्यपीत्यादिना । केवट इत्यादिनागुनि

लिङ् । निवृत्तत्वादिति । वीताप्योरित्युक्तत्वादिति भावः ॥ कामप्रवेद-
ने ॥ मूले कच्चिजीवतीति । न चात्र कामप्रवेदनस्य गमकाज्ञायाश्च लिङः
प्राप्तिरित्युक्तचित्तीति व्यर्थमिति वाच्यम् । कामो भेदस्ति कच्चिजीवती-
ति वाक्यस्य कल्पनमम्भवात् । अथ वा कच्चिदित्यस्येष्टप्रदत्त एव प्रयो-
गात्प्रयोगेणैव कालप्रवेदनमभ्यस्यते तदाह । अयमिति ॥ प्रीतिपदार्थं
व्याचष्टे । प्रीतिरिति ॥ अपि गिरिं शिरसाभिग्राह्यदित्युक्ते कर्तुं त्येन
प्रतीतस्य पुनरप्याङ्गदाहर्निश्चयेऽस्य कृत्यसाध्यमासीति गम्यत इति
भावः ॥ सम्भावनेऽलमित्यत्र च विज्ञातविपरिणागोऽपानुरोधात् । स-
कृदुच्चरित इति न्यायावाधायाह ॥ आयत्येति ॥ अनुष्ठानं समर्थं इति ।
अनेन क्रियानिष्पादनसामर्थ्यनिष्ठायोत्कटत्वास्याविषयतातच्छालिष्ठा-
नममासीति गम्यत इति प्रीतिरित्येव ॥ अलमिति किम् । प्रायेण ग-
मिष्यति ॥ अत्र संज्ञाधनस्य प्रविष्यद्विषयत्वाङ्गविष्यद्विषयसमलकाराप-
वाद इति हरदत्त आह ॥ विज्ञाया धातौ सम्भावनवचने ॥ उत्प्रेक्षत
इति उत्प्रेक्षापि संभावनेव शक्त्यनिष्ठोत्कटत्वास्याविषयताविशेषनिरु-
पितविषयिता शालिष्ठानरूपसम्भावनाया अत्र सत्यात्पूर्वसूत्रस्य प्राप्ति-
रस्ति ॥ प्रत्युदाहरणे । अयदीत्यस्य प्रत्युदाहरणे ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥
हेतुहेतुमतोरर्थयोर्वर्तमानम्या धातुभ्यां लिङ् । यत्र द्वयोर्धातोर्ययोर्हेतु-
हेतुमद्भावः प्रतिपिपादयिपितस्तत्र विनिगमनाविरहादुक्तम्यानपि धा-
तुभ्यां लिङ्भवति ॥ एतत्सूत्रोदाहरणात्कृष्णवमेष्टेत्सुखं यायादित्यादिभ्यो
जायमानः शाब्दबोधो हेतुहेतुमद्भावसम्यग्भवेन हेतुक्रियाविशिष्टकार्यक्रि-
याविषयको भवतीति भवतीह लिङः साधुत्वम् ॥ लिङिति वर्तमान
इति । उताप्योरिति सूत्रादिलिङिति वर्तमान इत्यर्थः ॥ न च विज्ञाया
धातायितिसूत्रे ततोऽनुवर्तमानं लिङ्यणं विज्ञायापदसम्यग्भूतमूदि-
ति विज्ञायापदानुवृत्त्यर्थमत्र लिङ्यणमस्त्विति वाच्यम् । विज्ञायाप-
दमस्यस्यमात्रापीष्टत्वात् । अत एव हेतुहेतुमतोर्लिङ्येति भाष्ये उक्तम् ॥

यदा यत्तन्मात्रस्यविवक्षिता किञ्चित्तत्त्वाद्यो गृहीतं च तदा लिङ्गोऽभावे लट्
 स्यादिति भावः । अपि जातु शब्दयोरन्यतरयोगे तु गृहीयानित्यनेन लट्
 स्यात्लट्प्रहणसत्त्ये तु तस्य योगस्य परत्वाद्नेन चाप इति भावः । ननु
 लिङ्गनिमित्त इति सूत्रस्येदं सूत्रम्परत्याह्वयकम्बविष्यतीति कथम्बविष्य-
 तीत्याद्युक्तिरत आह । लिङ्गनिमित्त इतीति ॥ यावन्नेदादेव क्रियातिप-
 न्यभावेऽपीदं सूत्रं प्रयत्नत इति भावः ॥ अनन्वयस्य ॥ लिङ्गलटावित्य-
 नुदत्तं ॥ भविष्यतीत्यादिनुवृत्तेः प्रागुक्तत्वादाह कालत्रयेऽपीति ॥ ने-
 प्यत इति । तत्प्रयोजकस्वरितत्वस्येहाज्ञायात् । यथा चङ्स्वसूत्रभाष्ये
 स्पष्टमिदम् ॥ अत्राकिञ्चिन्नेऽपीति किञ्चित्प्रहणासम्बन्धप्रतिपादनायोपास-
 न्तश्च न फलं व्यम् । पूर्वसूत्रस्यकिञ्चिन्नाशब्दे स्वरितत्वाभावात्तस्येहासम्ब-
 न्धेनोक्तमत्र सिद्धेः । न चाकिञ्चित् इत्यस्य पर्युदासतया किञ्चित्शब्दसदृ-
 शाशब्दान्तरस्योपपदसंज्ञार्थमेतद्विष्यतीति याच्यम् । अतिङिति समा-
 न्निपेधेनोपपदसंज्ञायाः कलाभावात् । न च यदा सदादेशस्तदा नित्य-
 मनासप्रवृत्तिः फलमस्त्विति याच्यम् । भविष्यतीत्यनुवृत्तं विहितलट्
 एव सदादेशस्य प्रवृत्तेः । तदुक्तम्भाष्ये किञ्चित्स्यागधिकारादुत्तरतश्चा-
 किं चत्प्रहणार्थं व्यम् । तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण किञ्चित्ते चाद्यन्ते च भ-
 विष्यति । इदन्तर्हि प्रयोजनमुपपदसंज्ञां यस्यामि । अतिङिति हि प्र-
 तिषेधः प्राप्नोति । यदा तर्हि सत्संज्ञी तदोपपदसंज्ञा भविष्यति । भ-
 विष्यदधिकारविहितलट् । सत्संज्ञाविति ॥ किञ्चित्कारूपैषु । लिट्प्रहा-
 दत्यगुपपादयति । पूर्वसूत्र इति ॥ लिङ्गो नियन्त्रेति । लट्प्रहणेन त-
 स्यवाचनगुपपदमेवोक्तमित्यर्थः ॥ यावन्नयोः ॥ अवगम्येति ॥ अपिमा-
 नागुपपदोरित्यस्य सदृशः । लिङ्गेत्येति यद्यनेनेदं सूत्रमियमाप्येति न
 प्रमितव्यङ्गिन्नु लङ्गिनाप्येवमप्येतिदित्याह । अनेनेत्यादिना ॥ शेषे नृद-
 यदी । अत्र नृदनेति । एतन्नृदप्य यधिगित्तन्मिन् सति लिङ्गो वि-
 धानाभावेन लिङ्गनिमित्त इति सूत्रप्राप्तेरिति शेषः ॥ श्रुताप्योः समर्थयो-

लिङ् । निवृत्तत्वादिति । धोताप्योरित्युक्तत्वादिति भावः ॥ कामप्रवेद-
ने ॥ मूले कच्चिञीतीति । न चात्र कामप्रवेदनस्य गमकाज्ञादान् लिङ्ः
प्राप्तिरित्यकचितीति व्यर्थमिति धाचम् । कामो मेऽस्ति कच्चिञीयती-
ति वाक्यस्य कल्पनसम्भवात् । अथ वा कच्चिदित्यस्येष्टप्रश्न एव प्रयो-
गात्प्रयोगेणैव कामप्रवेदनङ्गम्यते तदाह । अयमिति ॥ प्रौढिपदायं
धाचष्टे । प्रौढिरिति ॥ अपि निरिं शिरसाभिग्यादित्युक्ते कर्तृत्वेन
प्रतीतस्य पुरुषस्याङ्गदाट्टनिश्चयेऽस्य कृत्यसाध्यतास्तीति गम्यत इति
ज्ञायः ॥ सम्भावनेऽलमित्यत्र च विभक्तिविपरिणामोऽर्थानुरोधात् । य-
कदुच्चरित इति न्यायाभावायाह ॥ आजर्त्येति ॥ अनुष्ठानुं समर्थ इति ।
अनेन क्रियानिष्पादनसानध्यं निष्ठायात्कटत्वाख्याविषयतातच्छालिज्ञा-
नम्ममास्तीति गम्यत इति प्रौढिरित्येव ॥ अलमिति किम् । प्रायेण ग-
मिष्यति ॥ अत्र संभावनस्य नयिष्यद्विषयत्वाद्नयिष्यद्विषयसर्वलकाराप-
वाद इति हरदत्त आह ॥ विभाषा धातौ सम्भावनवचने ॥ उत्प्रेक्षत
इति उत्प्रेक्षापि संभावनैव शक्त्यनिष्ठोत्कटत्वाख्यविषयताविशेषनिह-
यितविषयिता शालिज्ञानरूपसम्भावनाया अत्र सत्यात्पूर्वपूरस्य प्राप्ति-
रस्ति ॥ प्रत्युदाहरणे । अयदीत्यस्य प्रत्युदाहरणे ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥
हेतुहेतुमतोरर्थयोर्वर्तमानभ्या धातुभ्या लिङ् । यत्र द्वयोर्धात्वर्थयोर्हेतु-
हेतुमद्भाव प्रतिपिपादयिषितस्तत्र विनिगमनाविरहादुक्तभ्यामपि धा-
तुभ्या लिङ्त्ववति ॥ एतत्तूत्रोदाहरणात्कृष्णव्रमेष्टेत्सुखं ज्ञायादित्यादिष्वी
जावमानं शाब्दयोषो हेतुहेतुमद्भावसम्भवेन हेतुक्रियाविशिष्टपार्श्वक्रि-
याविषयको भवतीति जयतीह लिङ्ः साधुत्वम् ॥ लिङिति यत्तमान
इति । उताप्योरिति सूत्राङ्गिङिति यत्तमान इत्यर्थः ॥ न च विभाषा
धातावितिभूने ततोऽनुवर्तमानं लिङ्ग्रहणं विभाषापदसम्बद्धनसूदि-
ति विभाषापदानुवृत्त्यर्थमत्र लिङ्ग्रहणमस्त्विति याच्यम् । विभाषाप-
दसम्बन्धव्याप्योपेत्यात् । अत एव हेतुहेतुमतोर्लिङ्हेति भाष्ये दत्तम् ॥

ननु लिङ्ग्रहणसामर्थ्याच्चेद्विषयतीत्यस्य कल्पना तदा भूतेऽथ वा वर्त-
माने इत्येवास्त्विति चेन्न ॥ अविष्यदधिकारे च । अविष्यदधिकारे चे-
ति यत्कथ्यम् । वर्तनीति धावति । हन्तीति पलायत इति भाष्यस्यैव
मानत्वात् ॥ अत्र प्राप्ति । वर्तमानत्वेऽपि प्राप्तिरित्यर्थः ॥ नन्वि-
ह लक्षणहेत्वोरित्यनेन शत्राद्यादेश कुतो नेति चेन्न । शास्त्रीरम्यतरस्या
मिति सूत्रभाष्यपठिते देवघात इति वचने इतियोमे सद्धिधिरित्युक्तत्वे-
न व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ॥ अत्र मूलानुक्तमपि लिङ्गप्रकरणारम्भ-
माह । उपसर्गादेति ॥ कर्तव्ये पण्यन् कर्तव्येऽर्थे सति यथा तस्य
सिद्धिर्भवति तथा चरणप्रतिष्ठा ॥ कर्तव्य इत्यत्रावश्यके कृत्य कर्मणि
पुतादूशे विषये हेतुहेतुमत इति सूत्रस्याप्राप्तिमुपपादयति । अत्रेति ।
आशङ्कोरप्रेक्षा । आशङ्कोटिनिष्ठोत्पटित्वाख्यविषयताकसम्भायना ॥ इ-
च्छार्थेषु लिङ्गोटी । अप्रेक्षार्थेषु लोट् चेति वाच्यम्पूर्वसूत्रविहितस्य लि-
ङ्गसम्यन्वयकाराद्गविष्यतीति केचित् ॥ तत्र । तत्र यथा हेतुहेतुम-
त्क्रियादायकाभ्यामुभयत्र लिङ्गभवति तथेहापीच्छार्थं चादपि लिङ्गसाद-
रस्मादस्य लिङ्गे विलक्षणमुपनाय पुनर्लिङ्ग्रहणात् । अत एवेच्छागी-
त्यस्योपादानम् । लिङ्ग्यच्छार्थेऽप्यित्यत इच्छार्थेऽप्यिति समानवर्तुष्वेपु तुमु-
नित्यत समानवर्तुष्वेऽप्यिति सम्यन्वयते । प्रैषातिमगं प्राप्त्कालेषु प्राहयाभी-
वालय प्राप्तकाल प्राप्ते यो निमित्तत्वेन कालान्तरे स्वीकृतस्त एवाधायकः ।
एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु इत्याशयान्ति लोट् । प्राप्त्काले यथा । भवता
भोक्तव्य जोदनः । भवत प्राप्त् कालो भोजनस्येति यत्र पूर्वकालि-
कस्य निक्षयस्य वर्णाश्रयेण बोध्यते तत्र इत्यप्रत्ययान्तर्यं लोहनास्य वा
प्रयोग प्रवृत्तगुणे पुन प्रैषातिमगं पक्षेणस्य प्रयोजनमाह । अनेयोरिति ।
शान्त्याविहितेति । सर्वेभ्यो धातुभ्योऽप्येमानां विहितानाम् ॥ इत्य-
ग्रहणस्यापि तीयस्येतसम्यन्वेन इत्यग्रहणस्येति बोधनेनेतिहाय
इत्याह सर्वेभ्यो धातुभ्यो विधानाप्रायेऽपि न सति लिङ्गोद्गमनीकृतिर्के-

उद्ध्यंभीहूनि क्त्वं स्वरूपसंज्ञिमित्तञ्च धात्वर्थविशेषणम् न त्वस्यार्थस्य
प्रत्यययाच्यत्वमनेन प्रतिपाद्यते । अन्ययोः । प्रैपातिसर्गयोः । प्राप्ताका-
लपदम्बुद्रोहिसंज्ञकं यजनविशेषणतयोपाह्वङ्गस्यमानस्याध्यर्थस्य स्पष्ट
प्रतिपत्तरथम् ॥ स्म लोट् । स्मशब्दे उपपदे प्रैपादियु गम्यमानेषु क-
हुंभीहूति के धात्वर्थे वर्तमानाद्वातोर्लोट् स्यात् ॥ लिङ्कृत्यानामयमप-
याद् । निरवकाशत्वेन बाधकः । स च नित्य एवेत्येतद्विषये लिङ्गादी-
नानमवृत्तिरेव ॥ अधीष्टे च । अधीष्टः सारकत्यव्यापारः ॥ उद्ध्यंभीहूनि-
कृत्याभावेऽपि प्रवृत्त्यर्थनिदम् ॥ लिङ् यदि ॥ अस्य तु मुनपवादत्वमु-
पपादयति । भाध इति ॥ कर्तुं विंशत्यायामयञ्चुरितार्थः ॥ भगवता भव-
ता कन्या वीरुष्या । वहतीया ॥ सद्विद्यादिगुणसम्पन्नमप्रत्युक्तिरियम् ॥
शक्ति लिङ् च । भावे क्विविति । सूत्रे शकीति शक्यताप्रकृतिकज्ञाय-
क्विप्ताप्रकृतिकम् । शक्नोत्यर्थः सामर्थ्यम् ॥ क्रियाजनभानुकूलविजाती-
यव्यापारः ॥ अत्र शकीतिप्रकृत्यर्थविशेषणम् ॥ तेन शक्नोत्यर्थोपाधिके-
ऽर्थे वर्तमानाद्वातोरित्यर्थः ॥ भाङि लुङ् ॥ सयंलेति । वर्तमानाद्य-
र्थकानामयमपवादो यतस्तत आह्वेयमिति शोधः ॥ ननु निरनुबन्धक-
भाशब्दप्रयोगे यदि सर्वे लकारान्तर्हि मूत्रवैषम्यमत आह । सूत्रमिति ।
असाधुत्वमेवैतादृशप्रयोगाणामनापाणानित्याह । वस्तुत इति । ध्वनि-
तत्त्वादिति । प्रागुपपादितमेतत् ॥ धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ द्विवचना-
न्तेन समासः । धात्वो. सम्बन्ध इत्यर्थः । इदञ्च विधिसूत्रञ्च त्वधिकार-
सूत्रस्तथा सति धातुसम्बन्ध इत्येव सिद्धे प्रत्यया इत्यस्यैवप्यर्थापत्तेः ।
न च एही सद्व्याविशेषणवगमात्कथञ्चिद्वचनान्तेन समासेऽपि सङ्-
ख्याविशेषावगतिरिति वाच्यम् । द्वित्वात्मकमङ्ख्यायाऽनवगतायपि ध्व-
क्तिद्वयत्रतीतौ बाधकाभावात् ॥ ननु धात्वोः सम्बन्धः समानकर्तृकत्वा-
दिरूपो वाच्योऽर्थद्वारक परस्परसम्बन्धार्थकानेकधातुप्रयोगे यत्र तेषा-
मप्रत्ययानां शास्त्रान्तरेण विधानान्ततोऽप्यत्र तेभ्यो धातुन्यः प्रत्ययाः सा

धव इत्यर्थः । एवञ्च गोमानासीत् । गोमान् भवितेत्यादायनुपपत्तिः ।
तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यनेन यन्नाननसत्ताकर्तृगोसम्यग्निपुठपकर्तृकातीत-
सत्तानेन प्रतिपादयि तुल्यशक्या । गोकर्तृकसत्ताप्रतिपादकधातुप्रयोगा-
भावेन तेन सम्यग्निपुठपकारप्रतिपादनासम्भवात् । यदि तथा स्यात्तदा गौ-
रस्तीत्यत्रास्तोरनेन सूत्रेणासीत्काले पूत्ययं विधाय तेन धातुना सम्य-
ग्निः स्यात् । किन्तु विद्यमान एव धैत्रे तद्वधीनामतीतानागतसत्त्वप्रतिपा-
दनायायमप्रयोगो गोसम्यग्निनो दरिद्रत्वभयनमेतद्वद्व्यगम् । एवञ्च गो-
कर्तृकभूतसत्तायाः सम्यग्निवती या गौस्तद्वत्पुठपकर्तृकभूतसत्ताविष्यत्सन्ते-
त्यर्थस्य भाष्यसम्मतस्य प्रतीत्यनुपपत्तिः । न च तदस्यास्तीति सूत्रे का-
लावियत्तयाऽयमप्रयोग इति याच्यम् ॥ धनसत्यस्यातीतस्य धनिमङ्गल-
स्तुक्ते शब्दप्रयोगाधिकरणकालजातदरिद्रत्ववत्पुठपस्यापि प्रतीत्यापत्ते-
रत आह । धातुशब्देनेति । तदर्थः । धात्यर्थः ॥ लत्यत इति । एवञ्च
गोकर्तृकसत्ताप्रतिपादकधातुप्रयोगाभावेऽपि तदर्थस्य नम्यमानतया त-
स्मिन्सत्तारूपेऽर्धेऽतीतस्यसम्यग्निभाष्ये न तदर्थायगतिरित्येव गोम-
न्यस्यातीतत्वात्तद्विधिः पुठपकर्तृकसत्ताया अप्यतीतस्येन गोमानासी-
दिति प्रयोगः । शब्दमात्रपुठपनानेनसम्यग्निभाष्येऽप्यर्थेन युद्धित्वेन स-
म्यग्निो वक्तुं शक्य एव । एवङ्गीमानभवितेत्यत्र गोकर्तृकसत्तायां भ-
विष्यत्ववत्पत्तया प्रयोगस्योपपादनद्वयम् ॥ ननुप्रत्ययो यदाप्यसन्नि-
हितस्तथापि प्रवृत्तसूत्रे प्रत्यया इत्युपादानगगन्ध्यांशस्योक्तरीत्योरपि-
रस्मत्तया यदि प्रत्ययपदप्रवृत्तप्रकरणस्यसकारपरमेवस्यानदा प्रत्यया-
धिवारेणीय सिद्धेऽस्य धैवर्धे ज्ञात् । न चाधिकृतप्रत्ययगुंता परमिति
कथमधिकारेण संश्लेषा इति याच्यम् । सङ्ख्यन्तरम्येह । निर्दोशेन सं-
संघिपरारम्भमाणा । कृतवृत्तप्रत्ययपदमविहितप्रत्ययस्यापि काला-
कारे साधुत्वापत्तिमिति विज्ञायते ॥ न च स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियातम्यस्य व-
त्त्वोपपत्तामिति याच्यम् । नञ्च गौरान् । न च गगन्ध्यां पयसा व-

त्येषास्तु धातोरित्यस्याधिरूतस्य षष्ठ्या विपरिणामेन सम्यन्धविशेषण-
 त्यम्नविष्यतीति याच्यम् । सम्यन्धेऽर्थे प्रत्ययविधायकत्वापत्तेः ॥ प्र-
 त्यया इति बहुवचनं विषयबहुत्याप्तिप्रायेण ॥ ननु तत्तत्प्रत्ययविधाय-
 कमूत्रेणैव प्रत्ययस्य सिद्धौ किमनेन सूत्रेण । अप्राप्तस्य प्रत्ययस्यानेन
 विधानमिति तु न युक्तम् । यस्मिन्नुपाधी याभ्यश्च प्रकृतिभ्यो येषाम्प्र-
 त्ययानां विधानमस्तितेषामुपपदान्तरेऽन्यप्रकृतिभ्यश्च विधानमित्यपि
 पक्षपक्षा इयादत्त आह ॥ यत्र काल इतीति । एवञ्च प्रत्ययानां यथायोगं
 विहितानाङ्गाणान्यन्त्येव प्रतिपादनापेक्षसूत्रमिति भावः । तदेवाह ।
 यत्तमान्ताभीष्य इत्यादिना ॥ एतेन । अर्थायज्ञरा लटोऽन्यकाले साधु-
 त्यरूपत्वेन । प्रयोगे श्रूयमाणानामिति कथनेनास्मिन्प्रकरणे एतत्सूत्रप्रा-
 क्तनसूत्रविहितानाम्प्रयोगे श्रूयमाणानां श्रवणादीनामन्यकाले वक्ष्यसिक्-
 षण्णा न तु लिङ्गानपीति सूचितम् । एतेन श्रूयमाणपदघटित याच्यघट-
 कधात्वर्थयोः साक्षात्सम्यन्धे यथा च भवतीत्यादौ चरितार्थमिदं सूत्र-
 मिति गम्यमानधात्वर्थसम्यन्धे गीमानासीद्रीमान्भवितेत्यादौ न इया-
 दित्ययास्तम् । लिङ्गाम्नाक्तन सूत्रविहितत्वाभावात् । अत्र सम्यन्धो धा-
 त्वर्थयोः समानकारककृत्यस्यकारकसम्यन्धिकारककृत्यान्यतररूपो धीष्यः ॥
 एवं सति यत्राभिनयजातश्रुत्यदत्पुरुषसम्यन्धिप्रधानाभिप्रायेण ग्रामो न-
 भ्यमान आसीदित्यादिप्रयोगस्तत्राप्युपपत्तिः । सूत्रारम्भकसूत्रकारस्या-
 ज्ञायमुपवर्णनं प्रकृतसूत्रानारंभाभिप्रायरुम्भायकारीयकत्वनमाह । भाष्य-
 कतस्त्विति । पर्यायतयेति । न च भावीत्यत्र भूधातुस्त्वभात्यर्थकस्ततोऽ-
 सीते प्रत्ययकल्पनेऽस्तु पर्यायत्वञ्जनिष्यमाणेत्यत्र तु कथमप्यायत्वञ्च-
 नधातोऽतपत्यनुकूलध्यापारवाचकत्वनरधातोऽम्भसायं कत्वमित्यर्थभेदादि-
 ति याच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वेनास्तेरप्युत्पत्यनुकूलध्यापारार्थकत्वस-
 म्भवात् । यत्तमान्त्यं बुद्धिस्थीरुत्य यत्तमान्त्यमारोप्य । प्रत्ययः ।
 जता ॥ तत्फलम् । आरोपेणेतादृशप्रयोगकरणफलमित्यर्थः । प्रत्ययः ।

प्रतीतिः । प्रकृतसूत्रस्य सरूपाणामिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोऽप्युदाहरण-
मित्याह । ननु चोत्पत्तयैवेत्यादिना । तत्र हि पृथक् सर्वेषां विसक्ति-
पराणामेकशेष इति पक्षे एकशेषेण प्रातिपदिकानामस्त्रिवृत्तायपि विस-
क्तिग्रयणापत्तिरूपो दोष उक्तस्तस्य द्वन्द्वे कृते एकशेष इति पक्ष मा-
श्रित्योद्गारयोधकमिदं यावन्ननु चोत्पत्तयैव यच्चनदोषघ्नोदितास्तेति ॥
अस्यार्थः । उत्पत्तता विसक्तिपराणामेकशेषपक्षे दोषमुपक्रमता ध्रुवग्रि-
भक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वादित्यनेन दोषघ्नोदिता स्म इति । अत्रोत्पत्त्य-
ततेति शत्रन्तम् तस्य यत्तमानार्थकलट्स्यानिकत्ये दोषघ्नोदिता इति
भूतार्थकनिष्ठाचात्ययानुपपत्तिरिति प्रकृतसूत्रेण यत्तमानार्थकोऽपि सूते
उपपाद्यः ॥ प्रत्याख्यानपक्षे तु यसन्दर्शेत्यत्रोत्पूर्वकपतधातोर्भूते
यत्तमानत्वारोपेण शतोपपाद्यः । न चोपक्रमतेत्यनुपपन्नम्प्रोपाभ्या
समर्थाभ्यामित्यनेन धातेः प्रारम्भार्थकत्ये आत्मनेपदविधानादिति या-
च्यम् । उपक्रमतेत्यस्य दोषकचनाग्रह्यतेत्यर्थात्प्रारम्भावियज्ञनात् । अ-
प्राप्युत्पत्तनक्रियायाद्युद्भात्यर्थक्रियायाश्च समानकालत्वप्रतीतिरेवं स-
ति भवति ॥ क्रियासमभिहारे लोट् ॥ कालविशेषानुपादानेन विधा-
नादयं सर्वकाले भवति एवञ्च लडादिभिरप्यासायकाशाभायेनायं सर्वेषा
म्याधक इत्याशयेनाह । सर्वलापयाद् इति ॥ लोट् एव स्याते हिम्या-
देशविधानस्य फलमाह । यदीति । एतयोर्हिंस्ययोर्मेपा परस्मैपदात्मने-
पदमज्ञा भवति तथाह । लोटित्यनुयतमिति ॥ द्वितीयदार्ष्ट्ये लोटित्यनु-
यत्यं लोटो लोट्यद्वितीयौ भवत इति यावन्ननुपपत्तिमत्र यदि लोट्यमस्य
कृत्यप्रत्ययत्वमात्रस्यातिदेशार्थं लोट्येदित्यतिदेशस्तत्संतिदेशविधानमैव-
प्यं स्यान्निष्प्रायेण निदुरतो लोटलट्ः स्यादेहालात्पणिक इत्याशये-
नाह । लोडादेशेति ॥ एवमपि भेदादेशानाट्गमयोपगच्छिन् विगिगम-
नाविरहार्थमेवमादेशानामतीत्यन्तेन परस्मैपदात्मनेपदगमयोपगच्छिन् ।
एवञ्च गानागमनिदेशे विशेषाननिदेश इत्येषा परिभाषातिदेशविधा-

नसासम्प्रादाय्यत इति भावः ॥ हिस्वयोरतिदिष्टे परस्मैपदात्मनेपदसं-
 चे यथा सङ्ख्येन भवतस्तदाह मूले क्रमेणेति । हिस्वविधानसामर्थ्या-
 दिति । यद्यनयोः पुरुषैकवचनसंज्ञयोरप्यतिदेशः स्यात्तदा युष्मद्युपपद-
 इत्यस्यैकस्यैकवचनमिति च ज्ञास्त्रसंवादिनी प्रवृत्तिरनयोः स्यादेवञ्च सा-
 म्यशास्त्रेण वचनद्वयैकवाक्यतया विधायकेन सिद्धावेतयोर्विधानं व्यर्थं
 स्यादिति भावः ॥ व्याख्यानादिति । अथशब्दाहर्षमूलकव्याख्यानादि-
 त्यर्थः ॥ मूले हिः कर्त्तरीत्युक्तन्तोपपद्यते अनुप्रयुज्यमानसमन्तिव्या-
 हारेणैव कर्त्राद्यर्थस्याभिप्रेत्यक्तेरेतयोः कर्त्राद्यर्थकत्वानङ्गीकारादत आह ॥
 कर्त्रादयमेति ॥ ननु स्यात्तन्त्रेण क्रियासमन्तिहारे हिस्वौ विधेयौ न
 तु लोट् लोढदिति च वाच्यमत एव सर्वसामञ्जस्ये लोडिति प्रथमान्तक-
 वक्तव्यमिति चेन्न । लोडित्यस्यातिदेशवाक्यघटकस्य लोडादेशयोधकता-
 नापत्तेः ॥ लोटः स्थानेऽनयोर्विधाने हि पूर्वोक्तरीत्या लक्षणा भवति ॥
 क्रियासमन्तिहारे विहितोऽयं लोट् तस्याभिव्यक्तये द्विर्वचननपेक्षते व्यति-
 छिनीत इत्यादावात्मनेपदेन कर्मव्यतिहारस्य द्योतनेऽपि व्यतिशब्द-
 त् । अत एवात्र क्रियासमन्तिहारे द्विर्वचनं वक्ष्यते ॥ यद्गुणरस्मिन्ने-
 वार्थ्यं शक्त इति तस्य न द्विर्वचनापेक्षा ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ अनेक
 क्रियाणां स्वस्वबोधकधातुघटितशब्दबोध्यानां विधत्ता समुच्चयः ॥ प्र-
 कृते समुच्चयशब्दो बहुलग्रहणेन कर्मणि विधीयमानाजन्तोऽयञ्च क्रिया-
 पदार्थस्य विशेषणत्वादाह । समुच्चोयमानेति ॥ अत एव । कर्मार्थकाज-
 न्तस्य क्रियापदार्थविशेषणस्यादेव ॥ भावाजन्तस्ये हि विनिगमनावि-
 रहात्कारकसमुच्चयेऽपि स्यादिति भावः । एवञ्चैककारककानेकक्रियावि-
 यक्त्यापानस्य प्रवृत्तिः ॥ व्याख्यानादिति ॥ पूर्वमूत्रयदस्मिन्नपि मूत्रे वा-
 क्यत्रयकल्पनेन प्रथमवाक्यघटकलोड्कर्तृकत्वयनस्य पुरस्कृन्तिकृत्यमूलक-
 व्याख्यानादित्यर्थः ॥ यथा विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्तिन् ॥ विधानं विधिः
 विधिममतिक्रम्य यथाविधि । विधानस्य सायधिकत्याद्यस्मादित्यस्या-

प्रतीतिः । प्ररुतसूत्रस्य सरूपाणामिति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगोऽप्युदाहरण-
 मित्याह । ननु चोत्पतवैवेत्यादिना । तत्र हि पृथक् सर्वेषां विभक्ति-
 पराणामेकशेष इति पक्षे एकशेषेण प्रातिपदिकानां द्विवचनयोपि विभ-
 क्तिश्रयणापत्तिरूपो दोष उक्तस्तस्य द्वन्द्वे इति एकशेष इति पक्ष मा-
 ग्रियोद्वारद्वोपकमिदं वाक्यञ्च नु चोत्पततैय यच्चनदोषञ्चोदितास्तेति ॥
 अस्यार्थः । उत्पतता विभक्तिपराणामेकशेषपक्षे दोषमुपक्रमता घृणग्रि-
 भक्त्युपलब्धिसदाश्रयत्वादित्यनेन दोषञ्चोदिता स्म इति । अत्रोत्पत्य-
 ततेति शत्रन्तम् तस्य यत्तमानास्त्विच्छब्दस्यानिकत्वे दोषञ्चोदिता इति
 भूतार्थकनिष्ठाचात्वयानुपपत्तिरिति प्ररुतसूत्रेण यत्तमानापकोऽपि भूते
 उपपाद्यः ॥ प्रत्याख्यानपक्षे तु यस्यन्दर्ग्येत्यत्रेयोत्पूर्यकपतधातोर्भूते
 यत्तमानत्यारोपेण शतोपपाद्यः । न चोपक्रमतेन्यनुपपन्नस्रोपाभ्यां
 समर्थाभ्यामित्यनेन धातेः प्रारम्भाधं कृत्ये आत्मनेपदविधानादिति वा-
 च्यम् । उपक्रमतेत्यस्य दोषकचनाग्रहयतेत्यर्थात्प्रारम्भाद्वियज्ञात् । अ-
 ग्राप्युत्पतनक्रियायाश्च दुधात्यर्थक्रियायाश्च समानकालत्वप्रतीतिरेवं स-
 ठि भवति ॥ क्रियासमन्निहारे लोट् ॥ कालविशेषानुपादानेन विधा-
 नादयं सर्वकाले भवति एवञ्च लडादिभिरव्याप्तायकागान्तावेनायं सर्वेषां
 म्याधक इत्याशयेनाह । सर्वलापयाद् इति ॥ लोट् एव स्याने हिम्या-
 देशविधानस्य कलमाह । यदीति । एतयोर्हिंस्ययोर्वया परस्मैपदात्मने-
 पदसंज्ञा भवति तथाह । लोटित्यनुयत्तमिति ॥ द्वितीयशब्दे लोटित्यनु-
 यत्यं लोटो लोड्यद्विस्वी भवत इति वाक्यनिष्पत्तिस्तत्र यदि लोड्धर्मस्य
 कृत्यप्रत्ययत्वमात्रस्यातिदेशार्थं लोड्धेदित्यतिदेशस्तत्संतिदेशविधानवैव-
 र्ध्यं स्थानियद्वायेन सिद्धेरतो लोट्छब्दः श्यादेशलासणिक इत्यागये-
 माह । लोड्देति ॥ एवमपि नैकादेशमादृश्यबोधनक्षिन्नु विभिन्न-
 नाविरहारसर्वेषामादेशानालीक्ष्यन्तेन परस्मैपदात्मनेपदमंशयोऽंशः ।
 एवञ्च सामान्यातिदेशे विशेषानभिदेश इत्येवा परित्यागातिदेशविधा-

नसासम्प्रादाय्यत इति भावः ॥ हिस्वयोरितिदिष्टे परस्मैपदात्मनेपदसं-
 शे यथा सङ्ख्येन भवतस्तदाह मूले ऋमेणेति । हिस्वविधानसामर्थ्या-
 दिति । यद्यनयोः पुरुषैकवचनसंज्ञयोरप्यतिदेशः स्यात्तदा युष्मद्युपपद-
 इत्यस्यैकस्यैकवचनमिति च ज्ञास्त्रसंवादिनी प्रवृत्तिरनयोः स्यादेवञ्च सा-
 म्यशास्त्रेण वचनद्वयैकवाक्यतया विधायकेन सिद्धावेतयोर्विधानं व्यर्थं
 स्यादिति भावः ॥ व्याख्यानादिति । अ्यंशब्दसाहचर्यमूलकव्याख्यानादि-
 त्यर्थः ॥ मूले हिः कर्तरीत्युक्तान्तोपपद्यते अनुप्रयुज्यमानसमभिध्या-
 हारेणैव कर्त्राद्यर्थस्याभिध्यक्तोरेतयोः कर्त्राद्यर्थकत्वानङ्गीकारादत आह ॥
 कर्त्रादयश्चेति ॥ ननु स्वातन्त्र्येण क्रियासमभिहारे हिस्वी विधेयी न
 तु लोट् लौढुदिति च वाच्यमत एव सत्यंसानुस्ये लोडिति प्रथमास्तत्र
 वक्तव्यमिति चेन्न । लोडित्यस्यातिदेशवाक्यघटकस्य लोडादेशाद्योपधकता-
 नापत्तेः ॥ लोटः स्थानेऽनयोर्विधाने हि पूर्वोक्तरीत्या लक्षणा भवति ॥
 क्रियासमभिहारे विहितोऽयं लोट् तस्याभिव्यक्तये द्विवचनमपेक्षते व्यति-
 छुनीत इत्यादायात्मनेपदेन कर्मव्यतिहारस्य द्योतनेऽपि व्यतिशब्द-
 त् । अत एवात्र क्रियासमभिहारे द्विवचनं व्यत्यते ॥ यद्भूपुनरस्मिन्ने-
 वार्थ्यं शक्त इति तस्य न द्विवचनापेक्षा ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ अनेक
 क्रियाणां स्वस्वयोपकथानुपटितशब्दबोध्यानां विद्यता समुच्चयः ॥ प्र-
 कृते समुच्चयशब्दो बहुलग्रहणेन कर्मणि विधीयमानाजन्तोऽप्यङ्ग क्रिया-
 पदार्थस्य विशेषणस्तदाह । समुच्चयमानेति ॥ अत एव । कर्मार्थकाज-
 न्तस्य क्रियापदार्थविशेषणत्यादेय ॥ भावाजन्तत्वे हि विनिगमनावि-
 रहात्कारकसमुच्चयेऽपि स्यादिति भावः । एवञ्चैककारककानेकक्रियावि-
 धत्तायामस्य प्रवृत्तिः ॥ व्याख्यानादिति ॥ पूर्वसूत्रयदस्मिन्नपि सूत्रे वा-
 स्यत्रयकल्पनेन प्रथमवाक्यघटकलोड्कर्तृकवचनस्य पुरस्फूर्तिकृत्यमूलक-
 व्याख्यानादित्यर्थः ॥ यथा विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ विधानं विधिः
 विधिमतिक्रम्य यथाविधि । विधानस्य सावधिकस्याद्यस्यादित्यस्या-

प्रतीतिः । प्रकृतसूत्रस्य सरूपाणामिति सूत्रस्य भाव्यप्रयोगोऽप्युदाहरण-
मित्याह । ननु चोत्पतयैवेत्यादिना । तत्र हि पृथक् सर्वेषां विभक्ति-
पराणामेकशेष इति पक्षे एकशेषेण प्रातिपदिकानान्वितृत्वाद्यपि विभ-
क्तिव्यवस्थापन्निरूपो दोष उक्तस्तस्य द्वन्द्वे कृते एकशेष इति पक्ष मा-
ग्नित्योद्धारबोधकमिदं यावन्ननु चोत्पतयैव यच्चनदोषश्चोदितास्तेति ॥
अस्यार्थः । उत्पतता विभक्तिपराणामेकशेषपक्षे दोषमुपक्रमता वृथग्वि-
भक्त्युपलब्धिसदाश्रयत्वादित्यनेन दोषश्चोदिता स्म इति । अतोत्पत्य-
ततेति शत्रन्तम् तस्य यत्तमानार्थकलटस्थानिकत्वे दोषश्चोदिता इति
भूतार्थकनिष्ठाचात्त्वयानुपपत्तिरिति प्रकृतसूत्रेण यत्तमानार्थकोऽपि भूते
उपपाद्यः ॥ प्रत्याख्यानपक्षे तु यच्चन्दर्शित्यत्रयोत्पूर्यकपतधातोर्भूते
यत्तमानत्वारोपेण शतोपपाद्यः । न चोपक्रमतेत्यनुपपन्नम्प्रोपाभ्यां
सनर्थाभ्यामित्यनेन धातेः प्रारम्भाथकत्वे आत्मनेपदविधानादिति वा-
च्यम् । उपक्रमतेत्यस्य दोषकथनाग्रहवतेत्यर्थोत्प्रारम्भाविवक्षणात् । अ-
त्राप्युत्पतनक्रियायाद्युदधात्यर्थक्रियायाश्च समानकालत्वप्रतीतिरेवं स-
ति भवति ॥ क्रियासमभिहारे लोट् ॥ कालविशेषानुपादानेन विधा-
नादयं सर्वकाले भवति एवञ्च लडादिभिरव्यभिचायकाभावेनायं सर्वेषां
भ्याधक इत्याशयेनाह । सर्वलापयाद् इति ॥ लोट् एव स्थाने हिट्या-
देशविधानस्य फलमाह । यदीति । एतयोर्हिंस्ययोर्पंथा परस्मैपदात्मने-
पदमञ्जा भवति तत्राह । लोटित्यनुयत्तमिति ॥ द्वितीयवाक्ये लोटित्यनु-
यत्यं लोटो लोट्पद्विस्थौ भवत इति यावन्ननुपपत्तिस्तत्र यदि लोट्धर्मस्य
कृत्यप्रत्ययत्वमात्रस्यातिदेशार्थं लोट्पदेदित्यतिदेशसत्वेतिदेशविधानवैय-
र्थ्यं स्थानियद्भावेन सिद्धेरतो लोट्पद्वि- स्थादेशलासणिक इत्याशये-
नाह । लोट्पदेति ॥ एवमपि नैकादेशसादृश्यबोधनद्विस्तु विनिगम-
मादिरहारसर्वेषामादेशानानीत्यनेन परस्मैपदात्मनेपदमञ्जयोलांनः ।
एवञ्च सामान्यातिदेशे विशेषाननिदेश इत्येषा परिभाषातिदेशविधा-

दुःखार्थकेनेत्यसङ्गतमिति याच्यम् ॥ तादर्थ्यान्ताच्छब्दमिति न्यायेन प्र-
 योजकव्यापार एव मनोदुःखपदस्य प्रवृत्तेः ॥ तत्र । तस्मिन्पद्ये ॥ उपा-
 त्तेनेति शेषः ॥ उपादानात् ॥ प्रतिपादनात् ॥ तस्य । रायणस्य ॥ त-
 त्यायगतिः । अतीतस्यस्यायगतिः ॥ तदनुपयोगः । अनुप्रयोगानुपयोगः ।
 फालकारकतद्गतसंख्याविशेषायगत्यर्थं सामान्यवचनस्यानुप्रयोगः प्रार्थ-
 नीयः । तेषाञ्चायगतिः प्रकरणाद्व्यक्तेर्येकदेशन्यायेन भविष्यतीति भावः ॥
 विधी लोट् तदा वक्तव्यो यदि प्रेरणा प्रतीयेतेत्याशङ्कायामाह । स्व-
 सेवकेति ॥ प्रेरणायिष्यद्वासौ अवस्कन्दनादित्यर्थः ॥ अत एव । ग-
 म्यमानस्यलेऽनुप्रयोगानावश्यकत्वादेव ॥ अत एव । प्रकरणसङ्गाधादेया-
 नुप्रयोगे सिद्धे तदर्थं वचनस्यानावश्यकत्वादेव । प्रत्याख्यातमिति ॥
 किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगी यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥
 हिस्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकन्तेनानुप्रयोगी भविष्यति । यथा विधीति
 वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समुच्चये सामान्यवचनस्येति
 वक्ष्यति तत्रान्तरेण वचनं यथा विध्यनुप्रयोगी भविष्यति ॥ समुच्चय एव
 सामान्यवचनस्यानुप्रयोग इति नियमात् क्रियासमन्निहारे यथा विध्यनु-
 प्रयोगी भविष्यतीति भावः । एवमप्रकारेण प्रथमं सूत्रन्वितीयनपि हि-
 स्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकन्तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इतिरुत्त्वाऽनुप्रयोगी भवि-
 ष्यति । इदन्तर्हि प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामि । एतदपि
 नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्याऽनुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति ।
 सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगी भविष्यति लघुत्वादित्यनेन प्रत्याख्यात-
 मित्यर्थः ॥ इदञ्च लाघववद्भूतं चिदेव पर्यायवचनस्यले आद्वियते न सर्व-
 त्र पर्यायेषु लाघवगौरवयोरनादरात्प्रकृते त्वपर्यायत्वं स्पष्टमेवेति भावः ।
 विस्तरस्त्विति ॥ यदि तु पुरीमवस्कन्देत्यत्रावश्यमनुप्रयोगोऽपेक्षित इ-
 ति दुराग्रहस्तदा चक्र इत्यस्य तन्मन्त्रेणोभयप्रान्वयोऽस्त्वित्यनेनेत्यर्थः ॥

ध्याहारः विधानक्रियाकर्म चोपस्थितत्वाङ्गीहेव तस्येत्यस्य चाध्याहार
 इति यस्माद्वातोर्लोहविधानन्तस्यानुप्रयोगोऽनेन बोध्यते । यद्यपि प्रक-
 तस्य छोटः कर्त्राद्यधोनभिधायकत्वेनैतदन्तादपरिसमाप्तोऽर्थ इत्यनुप्र-
 योगः सङ्स्याकर्त्राकाङ्क्षाशान्त्यर्थं प्रकृतसूत्राभावेऽपि सिद्ध एव । तथापि
 यथा विध्यवानुप्रयोग इति नियमार्थमिदं सूत्रम् । पूर्वंस्मिन्निति तु स्प-
 ष्टार्थम् ॥ समुच्चये विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ रुञ्जानुप्रयुज्यत इति सू-
 त्रविहितानुप्रयोगादस्य घेलक्ष्यमाह । अस्येति ॥ यथा विध्यवेति नि-
 यमाद्याहि याहीति यातीत्येव प्रयोगो न तु याहि याहीति गच्छति
 छुनीहि छुनीहीति छिनत्तीति भवति ॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य । सा-
 मान्यमुच्यते येन स सामान्यवचनः । सामान्यं समानो धर्मः स च स-
 मुच्चितधात्वर्थवृत्तित्वे सति अनुप्रयुज्यमानधात्वर्थवृत्तिरेवञ्च यत्सिद्धान्त-
 दाह । सामान्यवचनत्वञ्चेति ॥ अनुप्रविष्टेति । अनुप्रविष्टः समुच्चितधा-
 त्वर्थो यस्मिन्नर्थे तादृशोऽर्थो यस्य धातोस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये स्पष्टमि-
 ति । छोट्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इत्यनेन स्प-
 ष्टम् ॥ अस्यास्परक्रिया इत्यत्रास्याश्चम्य क्रियेति ध्रमवारणायाह । अ-
 स्यास्परमिति प्रथमान्तमिति । तेन प्रथमान्तेन क्रियाशब्दस्य प्रथमा-
 न्तस्य कर्मधारयसमासः ॥ मन्यभेदान्ययतात्पर्यमाहकस्येतिशब्दस्य प्र-
 योगे मन्ये कृतेऽनुप्रयोग इत्यस्य याध्यायविरोध इति चेन्न । अत्रानुश-
 ब्दस्यानुयादकपरत्वात् । ननु गान्दीग्धीत्यादी यथाऽयधित्यफलाक्रयत्व-
 योयुगपद्विद्वतायाम्परत्वात्कर्ममन्त्रायाङ्गीशब्दादुत्पन्नद्वितीयया कर्मात्त्व-
 भानेऽप्ययधित्यम्भासते तथेहापि समुच्चयक्रियासमभिहारयोर्विद्वताया-
 म्परत्वाद्नेन छोटपप्पुभयभानम्भयिष्यत्पतीत्यत आह । उपायेति ॥
 वाकारुक्षामुपपाप्येति । अनेन तस्या सतिपतत्वनिरासः । तस्य । पु-
 ष्यंयस्कन्दनाद्यभिखा स्याश्चम्य । न च मनोवृत्तिदुःखप्रयोजकव्यापारी
 च्चत्रास्याश्चम्यदेन प्रतीयते न तु मनो दुःखमेवेति शब्दाश्चम्यदेन मनो-

मूले ज्ञम एवेति । पुरुषांशे यचनाशे चेति शेषः । पूर्वोक्तरीत्यैव निर्ण-
यसम्भवादिति सकलेष्टसिद्धिः ॥

॥ इति लकार्थप्रक्रियाविवरणम् ॥

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्धं श्रीमधुसू-
तप्रचारिधिमलतरानन्दसद्यज्ञःपार्यणपीयूषभान्वगस्त्यकुलवशावतंसश्री-
भवदेवमिश्रात्मजशैरवमिश्रकल्पितायाञ्चन्द्रकलायां शब्दन्दुशेखरव्याख्या-
यान्तिहन्ताख्यम्प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ श्रीमत्सीतारामबन्धार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

चन्द्रकलायाः

अर्थात्

अगाधमेघश्रीभैरवमिश्रसंकलितायाः

शब्देन्दुशेखर व्याख्यायाः

चतुर्थः खण्डः ।

ग्रन्थकर्तुः प्रपौत्रेण श्रीपण्डितगणेशदत्त-
शर्ममिश्रेण ग्रन्थकर्तृहस्तलिखितपु-
स्तकमवेक्ष्य संशोध्य संस्कृत्य र-
सिकजनसौलभ्याय द्विवेदपं-
डितरामनाथशर्मद्वारा

काश्मिकाशिकायन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सं० १९४४ भा० शु० १४

॥ अथ कृदन्तप्रकरणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

नत्या श्रीजानकीजानिं सानुजं धरदम्भुम् ॥

कृतां व्याख्यानमधुना क्रियते तत्प्रसादतः ॥ १ ॥

धातोः । अधिकारसूचमिदं तस्य कथमाह । सोपसर्गाणामिति । एतत्सू-
चभावे वर्त्तमाने लङित्यादेर्वर्त्तमानाद्यर्थे प्रत्यासत्त्या तादृशार्थप्रतिपादकेभ्यो
लडादयः स्युरित्यर्थे पर्यवसन्ते सति सोपसर्गाणामपि तादृशार्थप्रतिपादकतया
तेषामप्यङ्गत्वापत्तावडाद्यवस्थापत्तेरिति भावः । यद्यपि द्वतीयाध्यायसमा-
प्तिपर्यन्तधातोरेकाचसूचस्य धातोरित्यस्य सम्बन्धेन धातोरेव लडाद्वयो
भविष्यन्तीति न सोपसर्गाणामङ्गत्वस्य प्रसङ्गिस्तथापि द्वितीयस्य धातोरित्य-
स्याधिकारसूचस्याभावे तिङ्शिदित्यस्यार्द्धधातुकमित्यस्य च धातीयं तिङ्-
मित्येते तेषां धातुकामिच्छास्तेभ्यो मिच्छायाद्धातुकामिच्छा इत्यर्थापत्तिः
स्यात् । तथा सति क्तिवन्तानां सूप्रमृतीनामपि धातुत्वाङ्गभ्याम्यभ्यामित्या-
दौ भ्याम्यार्द्धधातुकत्वस्य सत्त्वादित्थमगमः स्याद्वितीयस्य धातोरित्यस्य सत्त्वे
तु उक्तसूचयोर्धातोर्धातोरित्येवमानुपूर्वकशब्दोच्चारणेन विहितानाम्ने संज्ञे
भवत इत्यर्थनिष्पादाय भ्याम्यार्द्धधातुकत्वस्य प्रसङ्गः । नन्वाद्वितीयसमाप्ते-
श्चेदयमधिकारस्तदा स्यादिप्रवृत्तियोष्मे विषये निवृत्त्यात् स्यादियु कतेषु त-
दनन्तरं लस्य स्थाने तिवाद्यादेशस्य तेन व्यवधानाद्यवृत्तिर्न स्यात् । सूच-
तिप् तसित्यस्य चारितार्थ्यं न्तु यस्य विकरणस्य सार्वधातुकनिमित्तकत्वन्तस्य
श्रवादेर्विषये स्यादत आह । स्यादित्यवधान इति । तिप् तसिति सूचो धातो-
रित्येतत्सम्बन्धस्य प्रयोजनमाह । सुनातोत्यादाविति । व्याख्यात इति । पूर्वा-
हं प्रसङ्गतो व्याख्यात इत्यर्थः । वासरूपोऽस्त्रियाम् । असरूप इति श्लेदः । अ-
सरूपत्वञ्च किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां यस्य अविषये सर्वत्र प्रवृत्तिस्तदपेक्षयेति
प्रत्यासत्त्या अपश्यते । एतादृशशोच्यं एवंति पक्षितमत उक्तसूचोऽसरूपोऽप-

ति तस्यैव ग्रहणमुचितमिति भावः । न दीप इति । परिमिष्टितरुषेऽश्रूयमाणं
यद्रूपान्तरता सारूप्यस्य ग्रहणं क्षिप्य अत्रणाभावेन तत्र वामरूपपरिभाषाया
पञ्चाक्षिरूपो दापः इत्यादिति भावः । तदप्यनुबन्धमिवेति । असारूप्यमप्यनु-
बन्धमिव न तमेव । उपदेशावस्थायामनुबन्धः । तस्याप्यसारूप्यस्य सम्भवात् । ए-
तेन विकल्पारम्भेण नानुबन्धतमसारूप्यमिति परिभाषा मिहा । न चानु-
बन्धानामनेकान्तत्वपक्षेऽप्यत्र परिभाषा गतार्थेति वाच्यम् । एकान्तत्वपक्षस्यैव
स्थिरत्वात् । किञ्च तस्मिन्पक्षे चुटू लर्गाक्षितिसूत्रस्य ह्रस्वादिपदस्य पूर्वमसो-
पनाक्षगिकत्वमवश्यं वाच्यमिति चुटू पक्षेण पार्यादित्वकल्पनेन समाधानस्या
सङ्गतिव्यकारलोपेऽप्युकारादिसमुदायपूर्वमामीष्यस्याक्षतत्वात् । यकारप्रक्षेप-
सामर्थ्यकल्पनापेक्षयाऽनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव युक्तत्वादित्याशयः । कर्तृ-
रिक्तत्वं । कार्यं शब्दा इति वादिनः शब्दात्प्रदर्शयन् नित्या शब्दा इति सिद्धा-
न्तानुलोचिभाव समाधातुं कार्यशब्दादमतस्त वदुन्यस्यति न चेति । वाच्य-
मिति परेणान्वयः । प्रत्ययनियतोऽयमिति । धातो पर कल्पत्यय कर्तरि
यत्त तामीष्यत्वेन यो धातो पर श्रूयते सकर्गार सुबन्सन्कृत्तं च म्यादित्य
यनेतस्मिन् म्यादिति तदाशयः । तत्र हतिरिति । धातो परच हतिरित्यर्थः ।
य स्यभावत इति । अर्थस्य लोकोत मिहेन्द्र इध नेन शास्त्रस्यापार इति भा-
वः । अत एव च पक्ष सूत्रस्य संज्ञानियामकत्वादेव । यदि शास्त्रमपूर्वार्थविधाय
म्यातडा ननु त्वस्य हानि म्यात् । अष्टचेदमिति । किमयमाल्लयनियम
प्राज्ञोक्तिन ज्ञानयम इत्यादिना अष्टमित्यर्थः । तयोरेव हत्यष्टसुसर्थाः ।
तथा भूतस्यैव । अनत्वभूतस्यैव । एतेन मय्यानन्वययोग्यता दर्शिता । एक-
यचनम् । हित्याश्रभावेन कश्च म् । तिष्ठन्तवाच्यभावनोऽस्य किञ्चिद्वैतस्य-
रूपो वाहः । स्वभावार्थ इति । शब्दशक्तिरूपावादित्यर्थः । एतावतैव मत्त्वप्रधा-
नानि सामान्यीति निरुक्तत्वात् प्रकृते मद्भूतः । एवकारः । प्रकृतसूत्रस्यैव
कारः । नन्वकर्मस्यैव भाव एवेति कर्तृव्याहृतिपक्षकनियमबोधनायैवकारो
ऽस्ति एत वाहः । कर्तृव्याहृत्य इति । एतेन च कर्मलोपिसूत्रानुसङ्ग-
जनयो इति सूत्रम्यटनीयम् । न इति पदपरित्यक्त्य सम्पूर्णसूत्रस्यैव अनुवर्तनी-
यमाशङ्क्यते तद्वारेवेति न वाच्यमिति कथं विदुहिः प्रत्युक्ता । पूर्वसूत्रादप्य

वाद इति । न चापवादनासरूप उत्तर्गो वा भवतीत्येवार्थोऽस्त्विति वाच्यम् ।
 तथा सत्यपवादस्याव्यक्तेवात्रापि बाधकत्वञ्चित्यमेव प्राप्तमिति प्रकृतमृचस्या-
 पवादविषयेऽप्युपसर्गो भवत्विति विध्यर्थं कल्पो यिज्जल्पस्य कल्प्य इत्युभयवि-
 धादकत्वापत्तौ गौरवापत्तेः । अपवाद इतिकथनादेय विप्रतिषेधविषयतास्य
 सूत्रस्य प्रवृत्तिः । उभयोरपि सूत्रयोस्तत्र चारितार्थ्येन कन्यापि सूत्रस्य स्ववि-
 पयताव्यापकान्याविषयताकत्वस्याभावात् । तदुक्तं भाष्ये । सापेक्षोऽयमिदं श-
 क्रियते वासरूप इति । न चोक्तगर्वेलायाऽद्विद्वदपेक्ष्यमस्ति । अपवादवेलाया-
 म्युनरुत्तर्गोऽपेक्ष्यते । किञ्चिदित्यस्य स्वविषयता व्यापकविषयताकाङ्क्षिदि-
 त्त्यर्थः । अपवादवेलायामिति । बाध्यत्वेन यावदुत्तर्गो भाष्येऽस्ति तावदपवाद-
 स्य प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । अयमभावः । भिन्नरूपत्वं ह्यनरूपत्वान्न च किमपेक्ष-
 येत्याकाङ्क्षाया तद्विधानसमये य सर्वत्रोपस्थितो भवति तदपेक्षयेति कल्प्यते
 एवमपेक्षग सर्वत्रापवादविषय मनुमान एव बुद्धानुपारुढ इत्यतस्तदपेक्षयाऽ
 सरूपत्वङ्मृच्छते । न च प्रकृत्यपवादविषयमिति न्यायेनाज्ञानं स्यादपवादो-
 पेक्षाऽस्तीति वाच्यम् । रुक्मरस्कारवेलायान्तयाऽपेक्षायासपि वाच्यार्थप्रसङ्गि-
 वेलायान्तदभावात् । अस्या परिभाषाया मत्वादपवादशास्त्रस्य च वाच्यार्थ-
 बोधजननवेलायामप्येकवाक्यता भवतीति । अस्य सूत्रस्याधिकारत्वमिदं
 ति । अधिकारत्व इति । प्रत्ययत्वश्राव्यार्थाकल्पनलाघवानुराधेगात् । यदु-
 ति । अत एव । उदात्तगर्वाधकत्वेन नियतस्य भवन्नधिकल्पस्यैवार्थन बोधना-
 देव । यस्य शास्त्रे न विकल्पः बोध्यते तस्यैव वाचिकाभावाप्रवृत्तिकत्वमवतीति
 यदि बाधकत्वविकल्पोऽनेन शास्त्रे न बोध्यते तदोक्तगर्वापवादयोः पक्षे समाधे-
 श स्य देवेति । ननु बाधक इत्यनेनार्थाभाधकमात्राभावे एव बोध्यत-
 इत्यत आह । धर्मनिषेध इति । स्वरितलाटित । तेषाधिक धार इत्यर्थ-
 यणात् छिदासित्यधिकारोपपत्त्यनुराधेगा बोधित्याद्यप्रसङ्गमर्थेति सूत्रघटक-
 स्तोपदेनेति भावः । तेन । अस्मिन्नासित्यन स्वरितत्वकल्पनेन । छिदासित्य-
 धिकारोपपत्त्यविवक्षे तु न विकल्पः । तेन चिकीर्षाजिधीर्षाजिर्गमिषेयादी-
 यप्रत्ययादित्यकारप्रत्यय एव । यनाप्यस्यैवेति । एतत्परिभाषकशशशप-
 च तथादिभिर्वाच्यैः धृष्टमस्कारकतया मज्जमन्त्रादी ददुपसृगमित्यत्र

प्रहणश्चासुयुवपोन्यत्र कार्यम् । हृत्पहण्य कार्यमित्येव कुतो नोक्तमिति वा-
च्यम् ॥ ऋग्यदस्य तत्र पाठे धातुसाहचर्येण ऋधातोर्महणमिति कल्पनस्या-
पि सम्भवात् ॥ नन्वजन्तभूतपूर्वादपि यद्यथा स्यादित्येवमर्थमज्पहणमस्तु ।
अत एव दित्वाभ्यस्तत्त्वादिवाचार्धधातुकसामान्ये बुद्धिर्ह्येतो लोपे कृतोऽ-
पि यद् भवति । तेन यतोऽनाव इत्येवस्वरौ भवति । अतोऽलोप इति सूत्रस-
म्बन्धाच्च धातुकपदे विषयसप्तमीस्त्रीकारेऽपि यस्य बुद्धिर्यस्य प्रवृत्तौ नियाभि-
का तस्य तन्निमित्तकत्वव्यवहारः । अत एव गणयतीत्यत्राक्षोपस्य स्थानिवद्वा-
चाह्वयभाव इति चेन्न । भाष्यकारस्य तथैवेष्टत्वेनेष्टापत्तेः । अत एव भाष्यज्ञ-
तोक्तरोत्याज्पहण्यवैयर्थ्यं सुपपाद्य इदन्तर्हि प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वादपि यथा
स्यादित्युक्तम् ॥ मूलन्तु तस्यार्धधातुकपदस्य परसप्तमीत्वाभिप्रायेण ॥ प्रह-
ताज्पहण्यमेवार्धधातुकपदस्य विषयत्वार्थकसप्तम्यन्तत्वाभिप्रायकमिति तु भा-
ष्यज्ञतामायय । यस्तु दरिद्रातिरार्धधातुकविवक्षायामाकारलोपे भूतपूर्वाज-
न्तत्वेन यत्तिष्ठिरज्पहण्यफलमिति ॥ तत्र ॥ दरिद्रा इत्यस्य ऋचकत्वेन ऋ-
यतोर्विशेषाभावात् ॥ इत्यत्र नेति । यत्प्रत्ययो न । किन्तु ऋत् । एवञ्च यतो-
नाव इत्यस्य तदनुबन्धकपरिभाषयाऽप्रवृत्तौ तिरस्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरित-
त्वम्भवति ॥ हनो वा यद्वधस्य वक्तव्यः ॥ हन्यातोः सकर्मकत्वात्कर्मणि यत् स
चार्धे कृत्यत्वं चयेति योग्यतायाम् ॥ यत्र तु न योग्यता किन्तु वसावठभ्नेन
हन्यते स धात्व एव ॥ तद्धितो वेति भाष्यात् ॥ तत्र हि तद्धितो वा पुनरेव स-
विध्यति वधमर्हति वध्यः । दण्टादिभ्य इति यत् ॥ यदि तद्धिनान्तीऽयन्तदा स-
मासविधायकसप्तम्याभावादसिबन्धो सुसखवध्य इति न प्राप्नोति । यदि पठो
समासस्तदान्तोत्तत्वापत्तिः । यदि हन्धातोर्यत्तदापदन्तस्याद्युदात्ततया तेन सह
साधनहृत्ते समासे गतिकारकोपपदादिति ह्रदुत्तरपदमकृतिस्वरैः आद्युदा-
त्तमेव सविध्यतीत्येवमर्थमिदं वार्तिकस्याप्युक्तता स्थापितम् । भाष्ये अष्टमि-
ति ॥ एवञ्च ह्रदुत्तरपदमकृतिस्वरैणासम्यगभ्दे स्वरितस्त्रेवावस्थानम्भवति ॥
उपाध्यमंसायाम् । प्रथमंसायाङ्म्यमागयाम् । प्रत्ययस्तु मात्सर्यकात्कर्मण्येव ।
तेन यस्य यज्जाहा स्यामि सति प्रथमातस्य सामहेतुका भवति तदिहोदाहरणम्
अत्रापि योत्तुवर्त्तमाने विषयसप्तम्यैव । तेनास्तस्वरितकत्वसिद्धिः । इत्येके

किञ्चिद्वैषम्यसूचनाय तयोरेवेत्यस्यावश्यकत्वात् ॥ वसेस्त्यक्तं रि चिच ॥ व-
 सधातोस्त्यक्तं रि स्यात् च णित् स्यात् ॥ भूलेऽयमिति । केसिमरप्रत्ययः ।
 कृत्यचः ॥ उपसर्गादिति रयाभ्यामिति चानुवर्तते । तस्यात्ताच्छ्रद्धामित्याश-
 येनाह उपसर्गस्यादिति । अत्र प्र । कृतस्यस्येति व्याख्याने च । एतेन कृति परै-
 यतः कृतो विधातन्तदवयवस्योपसर्गस्याभिहितत्वरस्य नस्येत्यर्थं उचित इति
 निरस्तम् । प्रत्या सस्याऽऽपि कृतस्य एव प्राप्ति इति शंकां वारयति । अत्रपी-
 ति । षेर्विभाषा ॥ अत्र षेरिति विधानक्रिया निरूपितापादाने पञ्चमी
 त्याग्येन प्लुतादिहित इति व्याख्यातन्तस्यायमाशयः । अट्कुप्वाडित्यस्य स-
 ख्यत्वेन रयाभ्यामित्यर्थे निरूपितिरभाषावाचेऽपि षेरिति पञ्चमीदर्शनेन त-
 दर्थे निर्दिष्टपरिभाषावाचे मानाभाव इति । एतत्फलञ्च मूलकारिणैव दर्शि-
 तम् । इजादे. सनु ॥ इजादेर्हत्तनादिति यदत्र व्याख्यातन्तदस्य सूत्रस्य नियमा-
 र्थत्वसम्पत्तये । एवं व्याख्याने ह्यस्य सूत्रस्य प्लुतोऽप्रवृत्तिर्लभ्यते तदाह । वि-
 हितविशेषणस्येति । व्याख्यानादिति । अट्कुप्वाडिति सूत्र एव नुमृपद्वयस्या-
 तुस्वारसामान्यार्थकत्वेन तस्यैवैवानुवृत्तिर्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ वा निष्-
 निष्पन्नित्वा ॥ कृत्यच इत्यतः कृतीत्यनुवर्तते । तत्र तत्र यद्यपि नकारवि-
 शेषणन्तयापीहनिमित्तमित्याह ॥ कृतीति ॥ प्लुतभादीनामुपसङ्ख्यानमिति
 वार्तिककारस्य योजनाह ॥ प्रभायमानमित्यादाविति ॥ भादीतो । भावे लट् ।
 शानच् । यक् । अत्र यका व्यवधानाद्भाधानोः परत्वाभावात्कृतो निषेधो न
 स्यादतो वेपामिति पञ्चम्यर्थे पठो विहितविशेषणस्यैवव्यक्तम् । एवञ्च प्लुतस्य
 शब्दाकारत्वादप्राप्ते निषेधे निषेधविध्यर्थं वार्तिकमिति भावः ॥ अत्र । एत्वप्र-
 मकरणोपरिपाठे ॥ कृतो बहुलमिति । बहुलपद्वयेनाम्ये पाठस्तदा पद्वयापेक्षया
 साधवात्कृतो बहुलमित्येव युक्तमिति भावः ॥ तद्वदादिषु यतः पाठेऽयमप्यु-
 क्तगः । अस्य विशेषविहितत्वात्प्रादायक इति भावः । नन्वत्रपद्वयस्यैव दि-
 र्ग्यश्चिरम्यमित्यादौ यति सविपातपरिभाषयाऽतो लोपो न प्राप्नोति तदकरञ्च
 तु प्राप्नोतीति फलमिदं इत्यत आह । अत्रपद्वय इति । ननु यतो व्यता वाधो-
 ऽधुनाऽवयव वाच्य इति यतस्तद्वदादिषु पाठे यस्याहवर्थात्तद्वदादयोऽपि अ-
 ता वाच्ये रक्षित्यत आह । वाच्यरूपेति । न च प्लुतस्यदादिषु पठनीयः । अ

तिभाव इत्यस्यापकर्षणेन प्रमाणमिति भावः । नन्वेवमज्ञोद्यमित्यस्य का
 रत आह भाव इति । अत एव । भाव इत्यस्यापकर्षणाभावादेव । प्रत्यु
 तमिति । हत्यादाविति शेषः । भावे तु सुवाद्यमण्वाद्यमिति प्रत्युदाहृत-
 ते बोध्यम् । पूर्वोक्तमेवार्थेन्द्रद्वयति । स्थलघादिति । इनस्त च । नन्वस्य
 हन्तेस्तकारः । प्रत्ययः क्यप्त्वेवार्थः किञ्च स्यादत आह । व्याख्याना-
 ते । अहत्या वर्त्तत इति भाष्योदाहरणदर्शनं मूलकव्याख्यानादित्यर्थः ।
 १ इति । भावे घञ् । तदप्रामेय इति । तयोरेवेति नियमादिति भावः ॥ अ-
 त्थ इति । कर्मणि ण्यत् । शुना द्यात् इत्यर्थः । अनुपसर्गे किमिति । वद-
 पीतिसूत्रादुपसर्गं भिन्नं सुपि साक्षणिकसुप्यदानुवृत्तिः किमर्थेत्यर्थः । असा-
 तिति । विनापि प्रत्ययमित्यस्यात्रयणे प्रमाणसम्भावे तु साधुरेव । केचित्तु इन
 क्यप्पचिण्लोरित्यनेन सूत्रेण कापि तकारादेशो विधेयः प्रकृते तु ह्रस्व-
 णिव इति सूत्रद्वयमेतावतैव सिद्धो इनस्त चेति प्रथक्सूत्रकरणमस्य क्त-
 दनुपपदेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । तेन निरुपपदेऽपि हत्येति साधित्याहुः ॥ तत्र । भा-
 नुक्तत्वात् । शब्दशक्तिस्वभावादेतद्विहितक्यवन्तस्य स्त्रीत्वम् । एतिसुया । ननु
 माच्छासेरङ् तस्य शासेरुपधाया इत्वमिति कथं शास्त्रे रित्वमत आह । शास
 ङिति । अत्र निरोधस्येति अत एव भाष्ये क्यप्विधौ हजो ग्रहणवर्त्तव्यम् ।
 । माभूत् । वार्या ऋत्विज इत्युक्तम् निरोधश्च देशविशेषे स्थापननियमाचरणा-
 दपः । ननु पूर्वसूत्रे चकारवशात्क्यपः सम्बन्धादक्षिग्यसूत्रे तदसम्बन्धात्क्यप्
 ण्यमस्त्वित्यत आह । तकारस्येति स्पष्टं दमिति । पुनः क्यपुक्तेर्षां द्वाधका-
 ः स्पष्टम् । तत्र हि क्यविति वर्त्तमाने पुनः क्यप्ग्रहणद्विगर्थम् । क्यवेव यथा
 । अदन्वत्प्राप्नोति तस्मा भूत् । किञ्चान्वत्प्राप्नोति । ण्यत् । शोरावश्रके इत्यु-
 म् । ननु हलन्तत्वाण्यतापि रूपसिद्धिर्भवित्यतीत्यत आह । ण्यति त्वि-
 ॥ ई च खनः । अत्र खनधातोरीकार आदेशो विधीयते न प्रत्यय इति
 धियस्य प्रत्ययान्तरस्याभावात्कापोऽनुवृत्तिः सिद्धेव चकारस्तु कार्यद्वयसमा-
 पार्थ एवेति क्यपयानुवृत्तत्वाभावादुत्तरश्च सम्बन्धो भवत्येवेति बोध्यम् ।
 तु ये विभाषेति सूत्रेणकारादेशे कृतेऽप्यात्वप्राप्नोतीति तद्वाधनायेकारा-
 रस्य प्रश्ने पसूचको दीर्घनिर्देश इति ब्रह्मः सुपठ इत्यसङ्गतमत आह । ये

इति ॥ यदि पुनरर्थाभावशब्दस्य नञ्घटिततया सूत्रमङ्गीताव्ययेन समासाभा-
 व इति प्रागुक्ता रीतिस्तदा नाव्ययीभावस्य प्रसक्तिरित्यस्वरमः । समासस्तु नञ्-
 तत्पुरुष एव । पञ्चम्यर्थे सप्तमी ॥ नियमार्थमिति । यमेव यदि यत्तदीपमर्गा-
 भाव एवेति नियमार्थमित्यर्थः ॥ मूले नियमे साधुरिति वेति ॥ यदि पूर्वोक्त-
 नियमस्याबाध एवेति स्वीक्रियते तदा नियमशब्दात्तत्र साधुरिति यत् । नचैवं
 सति त्ववेति द्वितीयानियमपदार्थभूतक्रियान्वयविवक्षया वाचा सा न सम्भव-
 ति कर्तृकमेवैति पक्ष्या बाधात् । कथ्यति तु कृत्यानाङ्गतेरिति वेति शिक्स्या-
 द्वा भविष्यतीति वाच्यम् । कर्तुः करणत्वाविवक्षया तस्याः सिद्धेः ॥ अजयं सङ्गतं
 भव सङ्गतशब्दोऽर्थविशेषे कृते इत्याशयेनाह ॥ सङ्गच्छतीति ॥ निपातनादि-
 ति ॥ अतो बाधाभावाय निजातनस्यावश्यमावयणीयतया तत एवायङ्गतेरी-
 त्ययैकक्षणमपि भविष्यतीति बहुसप्रहणेनेषा कल्पना न कार्य्येति भावः यद-
 स्तुपि यदपि च । उपसर्गप्रहणमिति । तथा च सुप्रहणमुपसर्गं भिन्नसुप्रहा-
 दाक्षयिकामिति भावः । लक्षणायाश्चानमाह । सख्य इतीति ॥ तत्र हि व्यापक-
 मनुपगमं प्रहणमन्यत्र सुप्रहणे उपसर्गप्रहणस्यैवैति भावः । भाव इ-
 त्यव्यापक्यं निमित्तमाह जर्मकत्व इति । उत्तररत्नभुवोऽभाव इति सूत्रे ॥ व्य-
 र्थत्वादिति ॥ तथा च पूर्वसूत्र एव तस्य सम्यग्येन तत्तत्फलमिति शेषः । उत्त-
 रसूत्रेऽपि तस्य भाष्यमाशङ्क्य निराचर्ये ॥ यद्यपीति न तदुपहणमिति ॥
 भूमात्तावित्यभ्यास्तर्भावित्यर्थस्यास्य च न ग्रहणमित्यर्थः । एवञ्च तद्वत्त्वभाव-
 प्रहणमेतत्सूत्रायमेवेति भावः ॥ इदञ्चिदमिति ॥ यदसुपीति सूत्रार्थमेव त-
 त्सूत्रस्य भाव इतीति चिन्त्यमित्यर्थः । ननूत्तरार्थमिति कुतस्तस्मिन्पि सूत्रे च-
 त्सुपूर्वकभूतातः स्रक्कर्मकात्मा भूदित्ययस्तस्यावश्यकत्वादित्यत आह ॥ सोप-
 पदस्येति ॥ मन्त्राद्युपपदसहितस्यैवैति । सोपसर्गस्य व्याहृतिस्तु गदगदिति
 सूत्रादनुपसर्गाग्रहणमुक्त्या भविष्यति । यद्यपि भाष्ये भुवोभावे इति सूत्रे-
 यमुपसर्गप्रहणमन्यत्रो दर्शितस्तथापि सोपपदस्येति सोपसर्गस्याप्युपस-
 र्गपसित्येतत्तात्पर्य्यं कमत एव मत्तु इति सूत्रस्यमुपसर्गोऽपीतिपदनात् सूत्र-
 प्रहणे उपसर्गप्रहणस्यैव व्यापकत्वपरतया संश्लेषपरमम् इति सूत्रस्यापर-
 त्वाविरोधो न सकर्मकत्वादिति । यदेवमकर्मकत्वात्तयोरेवेत्यस्य ग्रहणमर्थ-

तत्र भृशविषये भाव एवेपात इत्यर्थः । मूले भायंगशब्दो बहुवचनात्तः ।
 चजोः कुविस्त्रयोः । रागादित्यादौति । तेन रक्तं रागादिति निर्देशादि-
 त्वर्थः । आदिना त्यागरामहासेत्वस्य सङ्ग्रहः । एषु । न्यंत्यादिषु । कषपो-
 दडितोति । यदा पूमेरण इति धातोः कषप् तदेत्वर्थः । निपातनात्कर्त्तरीति ।
 तयोरेवेति नियमात्कर्त्तर्यप्राप्ते निपातनमावश्यकम् । तत्त्वं न । धनत्वेन ।
 विपुयधिनीय । पूडितोति । पूजितं कवित् पाठः । न्यूनतामङ्गायाह । तैला-
 दाविति । एषु चतुर्विंति । गम्यमानेष्विति शेषः । ननु पत्रगण्डस्य नपुंसकत्व-
 विगिष्टार्थाभिधायकत्वेन युग्यगण्डस्य विशेष्यसमानलिङ्गकत्वं युक्तमेवेति सा-
 मान्ये नपुंसकवमित्यभिधानमशुचितमत आह । पत्रपात्रेति । एतेन । उक्त-
 रोत्या पु स्त्वस्यापि सम्भवेन । अभावस्यदन्यतर । वारगायेति । तकारोच्चार-
 णेन स्यतो निययादिति शेषः । यद्योत्तरमित्यनेन वार्त्तिककारोक्तेः सप्रमाण-
 त्वं यदुक्तस्तदुक्तमेवेत्याह । वार्त्तिकस्येति । श्लोक इत्यस्यासिद्धिरिति । निष्ठा-
 यां सेत्वाद् घञि कुत्वस्याप्राप्त्याऽसिद्धिरित्यर्थः । एवञ्च श्लोकगण्डस्य वार्त्तिकेन
 निष्ठायामनिट इति पूरणेन सिद्धिः सूचिता । बाह्याविति । करबोधकाद् भुज-
 गण्डादित्यर्थः । इत्येतद्ग्राह्यत्वं इति । एतेन निपातनेन स्तोः युनेति सू-
 चानन्तरण्युदजैवे इति वचनद्वार्यमित्यनुमीयते । तत्र स्तोः युनेति सम्प्रत्य-
 ते । उदजेः स्तोः युना योगे यो भवति । एतस्य वचनस्य सन्त्यङोरित्येतद्ग्राह्या-
 ऽसिद्धत्वादुब्जिजिपतीत्यत्र जिगण्डस्यैव हित्वम् । अमुद इत्यादौ पदस्य विभ-
 ञ्यान्वाप्यानमिति पञ्चाशये च वकारादेशविधायकस्यानुमितवचनस्यासिद्धत्वा-
 त्कृत्वमादौ भवति । एतद्वचनस्योक्तविषयेऽर्थविशेषे ग्युज्ज इत्यस्य प्रवृत्तिर्न
 त्वन्येति बोधनाय च निपातनमन्यथा न्युब्जेरचापि द्विहे निपातनं व्यर्थमिति
 गङ्गा स्यात् ॥ अथ ॥ यजयाचेति सूत्रे ॥ व्याख्यानादिति ॥ भष्यामस्यप्रकरणे
 स्तादृगस्यापि स्मृतौ निदर्शनमूलकस्याग्यानादित्यर्थः ॥ चोरायःश्लोके ॥ पव-
 ष्यमित्यथयाभर्माज्ञादित्वाहाये कुञ्ज पञ्चज्यानामिति टिलोपेऽप्य माधुत्व-
 म् । योत्य इति । प्रकरणादिहाप्यशक्यस्य प्रतीतिः । अत्रगकर्त्तव्य इत्यर्थेऽ-
 वयं शब्दो पतते दावैकदंशगत्यायेन । न च नाप्यमित्यनेनैवाप्यशक्यस्य
 प्रकरणादिना प्रतीतिमश्ववादवश्य मष्टस्य प्रयोगोऽनुचित इति वाच्यम् । न

विभाषित्वेति । विषयसप्तमीत्वेऽपीति ॥ कीर्यते स्वयमेवेत्यत्र कर्तृ-
 कीत्याद्युदात्तत्वसिद्धये तास्यनुदात्ते दितिसूत्रादुपदेशपदानुहत्त्वोपदेशेऽजन्ता
 नामित्ययस्याप्यशकत्वे यक्षपदेन सम्बन्धाद्युपदेशेऽजन्तानामिति वाचने
 यच्च जायते स्वयमेवेत्यत्र स्वरो न स्यादिति ये विभाषित्वत्र विषयसप्तमीत्व
 माश्रयकमिति भावः । अथ तदप्राप्त्येति । ये विभाषित्वस्य यादि प्रत्ययप्रिवक्षा
 याचेऽप्रवृत्तिस्तदा प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवेत्यन्ततो यादि, प्रत्यय इति यादि
 प्रत्ययप्रवृत्तिपरामर्शकाल एव सौचक्रमलोचनेष्वर्था न पूर्वकाल इति तस्मिन्
 कालेऽयमोकारान्त इति भावः । उक्तपाठेऽप्येवमेवात्वाप्राप्तिर्वोध्या । एतत्काले
 अपरिहारायेवेति । यदि यादिप्रत्ययविवक्षायां मात्वन्तदाऽऽत्वसुत्तरीत्यानान्तर
 इमिति ई च खन इति सूत्रप्रवृत्तेः प्राक् तस्याप्रवृत्त्या रूपासिद्धि स्फुटैवेति दो
 षपाठेनेकारान्तरस्य प्रथमसामर्थ्याच्च पूर्वमीत्वमित्यन्तरङ्गस्यात्वस्याप्राप्तिः ।
 यदि तु ई चेति सावक्रमानुरोधेनादायीत्वन्ततः कश्चित्क्रमकलानया यादि
 प्रत्ययात्पत्तिकालपूर्वेष्वप्यन्तरेऽन्तरङ्गस्यात्वस्याप्राप्तिरिति कल्पना तदा क्रम
 इति भावः । भृशोऽसंज्ञायाम् । भार्या यधूरित्वत्र संज्ञाया समज्जेति कप, प्रा-
 तिमाशङ्क्य विभक्तौ क्रादेर्वा प्यति भार्या यधूरित्वस्य सिद्धिः संज्ञायो
 समज्जेति कप तु भरतेरवन्त्युक्तमूलै चर्दस्वोध्यम् । यो विभक्तिर्दुभ्वभार
 ण्योपपन्नयारिति तस्य तदनुवन्धकपरिमापया कश्चिद्वी न चङ्गणम् यस्तु भु
 भव्यं न इति क्रादिस्तस्य अकारानुवन्धकत्वाभावाच्च अङ्गणमिह स्वरधिका
 रस्यमूचे च अकारानुवन्धकस्य चङ्गणादिति । अत एव सामान्यं नोक्तम् । कप
 त्विति । अयमिति । भृशोऽसंज्ञायामिति विहितः । स्वरधिकारस्य । संज्ञायां
 समज्जेति सूत्रविहितः । युक्तेः । भृज् इति अकारमाचानुवन्धकोच्चारणरूपस्य
 क्ते । इदमभरतेरेव भवनकयनस्तु स्वरूपनिर्णयाय । न तु भार्या यधूरि-
 त्वस्य समाधानाय । संज्ञात्वादङ्गणस्य तथापातुत । नन्वेवम् । विभक्तौ
 क्रादेर्वा कपयोऽप्राप्तौ । भरतेर्भार्यायां कपवारणायेति । भार्यायं विष-
 दितया भरते, कपवारणायेत्यन्वयः । भार्यायामित्यस्य भर्ताप्यायामिति
 गार्थः, किन्तु स्रोविशेषे योग्यदृष्टौ यो भार्यागच्छतश्चेत्यर्थे न चेह भर्ताप्या
 समज्जेत्येव प्राप्तिस्तस्य भावे प्रवृत्तेः । ननु भर्ताप्ये भाव इति तत्र धर्मात्

यनादिनिर्मितं स्थूलक्षेत्राच्चणिकम् । निपातमच्च खाद्यादेशयोः । एवमे
 योपचार्योऽपि बोध्यम् ॥ समूहो तु सम्पूर्वकाद्वहधातोर्ण्यति सम्प्रसारण्यदी
 र्वच निपात्यते ॥ अत एव प्रत्युदाहरणोपपादनावसरे संग्रहमित्युपात्तम् ॥
 भञ्ज यो विशेषस्तमाह । वह्निममानार्थ इति ॥ चित्वाग्निचित्ये च ॥ चित्वग-
 ष्दे कर्मणि क्ववग्नौ निपात्यते ॥ अग्निचित्वगष्वदे तु भावे स्थवन्तोदात्तत्वयो-
 निपातनम् । अत एवाग्निचित्येत्यन्तोदात्तो भाव इति भाष्यसंवादे ॥ सर्वो
 पकारकत्वात्प्रकरणान्ते आह । प्रैयातिसर्गप्राप्तकालेति मूले ॥ लोटा वा
 धेति । लोटस्तत्र विशिष्यविधानादिह प्राण्यो बाधो नैत्यर्थः ॥ वा सरूपन्या
 येन बाधाभावसिद्धौ पुनरपि कृत्यगृहणवैयर्थ्यमत आह । स्त्राधिकारादिति ॥
 अत्र स्त्राधिकारादूर्ध्वमित्यस्त्रियामित्यस्यार्थकयनम् । प्राप्यागस्तु वासरूप
 विधिस्तच्चित्तित्येव ॥ अत एव । एतादृगस्य प्राप्यागस्य सत्त्वादेव ॥ न नि-
 त्यस्वाध इति ॥ अयभाव । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रस्य समानक-
 र्त्तृकयोरेकयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धातोः त्काप्रत्यय इत्यर्थेन पूर्वकाल-
 कत्वं त्काप्रत्ययद्योत्यन्तश्च प्रकारतयाऽसित्वा भुञ्ज इत्यत्रासनक्रियायाभासते ।
 तादृशो चासनक्रिया यस्य समानकर्तृकत्वस्योत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन भुजि
 क्रियायाप्रकारतया भासते । उत्तोभयसम्बन्धेन पूर्वकालिकासनविशिष्टभोज
 नमिति बोधः । आस्यते भोक्तुमित्यत्रापि तुमुष्वतुलौ क्रियायाङ्क्रियार्थायामिति
 सूत्रे क्रियार्थायामित्युपादानात्तुमुग्रकृत्यर्थक्रियापूर्वकालत्वस्यासनक्रियायाम्
 फलार्थकतुमुन्ममभिव्याहारात्प्रतीयते ॥ एवञ्चोभयोः प्रयोगयोः समानार्थक-
 त्वादास्यते भोक्तुमित्यर्थे आसित्वा भुङ्क्त इत्येव स्यात् । न तु आस्यते भोक्तु-
 मिति । न च तुमुना त्काप्रत्ययस्य बाधशङ्का भवति । त्काप्रत्ययविधायकसूत्रे
 पूर्वकाल इत्यस्य भाष्यादुपादानात् । तुमुन्विधायके तु कार्यार्थकार्यशब्दोपादाने
 न कारणत्वङ्गम्यते । कारणत्वस्य च पूर्वकालघटितत्वेन तत्र पूर्वकालत्वङ्गम्यते ।
 तेन त्काप्रत्ययेन तुमुनो बाध उक्तः । वा सरूपन्यायस्य प्रवृत्तौ तु भुङ्क्तातो
 भुमुनि कृते सति तत्तमभिव्याहारेणामने पूर्वकालकत्वङ्गम्यत इति नास्धा-
 तोस्त्वाप्रत्यय किन्तु भट् । एवञ्च यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियायाचकत्व
 न तत्र तद्व्योतक त्काप्रत्यय इति ॥ तदुक्तं समानकर्तृकयोरिति सूत्रभाष्ये

व्यमानार्थस्यापि अष्टप्रतिपक्षये प्रयोगस्य बहुशो दर्शनात् । व्यतिलुनीत ।
 त्वादौऽयथा । अवग्रहाव्यमित्यादौ मयूरव्यसंकादित्वादवग्रहं शब्दार्थसंकेदे
 शान्वयेऽपि समासः । छदुत्तरपदप्रकृतिसंखरोऽप्येवमेव निपातनात् । सुस्येद
 वग्रह इत्यन्तलोपः ॥ आसुयु ॥ प्रकृतस्यै सुग्रहणेन सुञ एव प्रकृतमित्थं
 प्रमाणमाह । सुनोतेरित्वादाविति ॥ ननु निरनुबन्धकस्यैव निरनुबन्धकपरिभा
 षया ग्रहणं युक्तमत आह । निरनुबन्धकेति ॥ इति पाठ इति ॥ आहः सत्वे
 नोदात्तोपदेशस्येति निषेधविधायकस्यस्यानासमेरित्युक्तत्वादप्रवृत्तिर्भवतीति
 भावः ॥ दक्षिणान्निविशेष एवेत्यत्र विशेषपदोपादानादाह ॥ योगाहंति ॥ यो
 दक्षिणाग्नी तयोर्मध्ये यो मार्गपत्यादानीयते तस्मिन्नेव निपातनमन्तवै । मि
 टाचारानुसारिव्यवहारात् ॥ भूने वैश्वकुसादेरिति । विप्लवद्वैश्वकुसादेरित्य
 र्थः ॥ आदिना भ्राष्ट्रपरिग्रहः ॥ प्रणायोऽसम्प्रताविति बहुव्रीहिरित्यनेन यस्मिन्नेव
 निपातनमत्र धीरादौ क्रियते तस्य बोध्यत्वं सूचितम् । सम्प्रतिरित्यत्र सम्पूर्वं
 काश्चनधातोः प्रीतिभवनानुकूलव्यापारार्थकात्कर्मणि बाहुलकात्किन् । भार्ग
 वीतिनृप्रत्ययेनैवेष्टसिद्धौ तावत्प्रयत्नानुमरणं व्यर्थमित्याशयेन भूले भोगीवादेर
 इति ॥ सायण्यं लोकानावासीत्यर्थविवक्षायां सपून्यर्थे बहुव्रीहिः ॥ अथ वा
 सम्प्रतिशब्दः पूर्ववदेव । सायण्यं नासीति प्रष्टव्यं बहुव्रीहिर्वा ॥ तदुक्तमन्तो
 वासीति ॥ प्रवेयीऽन्य इति । घटादिरिति शेषः ॥ अथ कर्मणि यत् ॥ पाय्यसा
 पाय्य ॥ मानकरणेऽर्थं पाय्यमिति निपात्यते तस्य द्वाभ्यामपि धातुभ्यामुपपत्ति
 रित्याशयेनाह ॥ मिनातीति ॥ पर्यादधिवेत्यर्थ इति ॥ ऐन्द्रन्ध्यमावासाया
 मैन्द्रम्ययोऽमावास्यायामित्युक्तत्वादिति भावः । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हविः सा
 मान्ये प्रयोगस्तु सक्षणाया ॥ भूने धाय्या ऋगिति । सामिधेनीनामर्थे ऋ
 विशेषः ॥ कर्तौ कुण्डपाय्य ॥ अथ कुण्डपाय्ये यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । कुण्डपाय्ये
 यद्विधिः । कुण्डपाय्ये यद्विधेयं । कुण्डपाय्यः क्रतुरिति भाष्यात् । पाधातीर्यति
 मस्य युग्मिपात्यते तेन यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वमवर्तते । तत उपपदस्मादि
 छदुत्तरपदप्रकृतिसंखरोऽकारोदात्तकोऽयम् ॥ सधाय्यगन्धे ॥ अथप्रत्यय एव ।
 प्रकरणात् । निपातनमन्त्यादायस्य ॥ कर्तौ क्तिम् । कुण्डपाय्यम् । मन्थेयः का
 हादिः ॥ अन्तो एतिषाव्योपाचय्य ॥ सुप्तेऽन्निपदे अन्धकारार्थं यदिदकाच-

कत्वतात्पर्यं कत्वादिति न्यायस्य ध्वननादिति ॥

इति कृत्यप्रक्रियाविवरणम् ।

खुल् लृचौ । अत्र लृचः प्रत्ययस्वरेशान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽप्यलृज्जि-
न्यञ् विधेयार्थः । तस्मिन् सूत्रे लृ इत्युच्यमाने मातरौ मातर इत्यत्र प्राप्नोति
अस्यनप्लवणप्रियमार्थं भविष्यति एतयोरेव योनिमस्वन्वयोर्नान्येषां योनि-
सम्बन्धानामिति । एवञ्च तत्रानुपयुक्तत्वाच्चकारस्य प्रयोजनमाह । लृच इति ।
यद्यपि कालविशेषोपादानं कृत्वा एतौ न विहितौ तथापि भाष्यप्रामाण्याद्-
कर्त्तमानकाल एवानयोः प्रयोग इत्याह । अनयोरिति । तदुक्तं भाष्ये लृजादिपु-
वर्त्तमानकालोपादानमध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम् । अध्यापकः वेदाध्यायः अ-
धीतवति अध्येष्यमाणे वा सा भूदिति न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् न
वा कर्त्तव्यम् । किं कारणम् कालमार्त्रे दर्शनादन्येषाम् कालमात्रे अन्ये
प्रत्यया इत्यन्त इति अन्येषाम् खुल् लृज्ज्यतिरिक्तानाम् एतेन वर्त्तमान-
कालोपादानम् क्रियते तदा तस्याधिकारत्वात्प्रत्ययान्तरेषु दोषः स्यादिति
वर्त्तमानाधिकारो न कार्यः अनयोः कालान्तरे अनभिधानमिति ध्वनितम् ।
न ह्यध्यापकोऽध्येता प्रयोगोऽधीतयत्त्वध्येष्यमाणे वा इत्यन्ते । आगिपि च ।
अत्राशिषीति प्रकृत्यर्थस्य विषयतामस्वन्धेन विशेषणम् । न तु प्रत्ययार्थः
कर्त्तरि कृदिति कर्त्तरि प्रत्ययविधानात् । सा आगीः प्रयोक्त्वसमवेताऽप्राप्त-
प्राप्तीच्छा । एवं च जीवक इत्यादौ जीवधातोः शब्दप्रयोगकालावधिकोत्तर-
दीर्घकालावच्छिन्नप्राणधारणेष्वाविशिष्टजीवने लक्षणा । एतादृशस्य धात्वर्थ-
स्य वृत्तप्रत्ययस्य समभिव्याहारेण प्रतीतिः । एवमेव नन्दक इत्यादावपि बोध्य-
म् । तदाह । शास्त्रमिति । कर्मस्वरूपं । धातोरण् प्रत्ययः कर्म धोपपदसंज्ञं भ-
वतीत्यर्थः । मूलेऽनभिधानादिति । अनभिधाने मानन्तु प्रकृतसूत्रस्य भाष्यमेवा
तत्र हि कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम् इह सा मृत् आदित्यं
पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामद्वन्द्वतीति निर्वर्त्यकर्मस्वरूपस्य अङ्गिणा दर्शि-
तम् । सती याऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य
निर्वर्त्यत्वमचक्षते इति । यस्य सती परिणामिनी प्रकृतिः कार्यमामाणाधिक-
रणेन यदा न विवक्षते तदा तन्निर्वर्त्यत्वमोच्यते । यथा कुम्भश्चरोतीति । अत्र

इह कस्माच्च भवति आस्यते भोक्तुमिति । कुत कस्माच्च भवति । किमासे वा
 हो सिद्धुजे । भुजे कस्माच्च भवति । अपूर्वकालत्वात् । आमेस्तर्हि, कस्माच्च
 भवति । यस्माच्च लडभवति । एतदत्र प्रष्टव्यं लडञ्च कथञ्च भवतीति ॥ लट्चाञ्च
 वासरूपेण भविष्यतीति ॥ अत्र लट्चाञ्च वासरूपेणेत्युपादानाच्च घातो
 पूर्वकालविविशिष्टक्रियावाचकत्वन्तश्च ज्ञापत्यय इति ध्वनितमन्यथा लट् पू
 र्वकालार्थकत्वाभावेन कथं वा सरूपेण तदुपपादनम् ॥ न च वा सरूपोऽस्त्रिया
 मितिसूत्रे स्त्रियामित्यनेन स्त्र्यधिकारात्पूर्वं वासरूपविधिर्नेति स्त्रियामित्यधि
 कारनृद्धत्वावासरूपविधिर्निवर्त्तत इति वार्थः इति ज्ञाविषये कथञ्च इति वाच्यम् ।
 अस्त्रियामित्यस्य स्त्र्यधिकारे नेत्येवार्थो न तु तनृद्धेति । एवञ्च स्त्र्यधिकारा
 दूर्ध्वमपि वासरूपविधिर्भवति परन्तु क्व चिदेवेत्याशयेनात्र भूमे दा चित्पदे-
 पादानमिति । मूले क्तस्युडिति ॥ हसितं ज्ञातृत्वं त्यर्थे हसनमित्यर्थे च घञ्जन-
 पत्पान सोम इत्यच्चातो युजित्यस्य विषये खलन ॥ इच्छति भोक्तुमिति तस्य
 विषये इच्छार्थेषु लिङ्गोटाविति लोङ् ॥ लिङ् तु भवत्येव । क्वचित्केत्यु-
 त्ते, ॥ अर्हं कृत्यद्वय ॥ अत्र चकारेण लिङ् यदीति सूत्राज्जितुकर्त्तु । अने-
 न लिङ्गा कृत्यद्वयोर्वाधस्य प्रमत्ति ॥ भव्यगीयप्रवचनीय । यदुक्तमूले कर्त्तरि
 वा निपात्यत इति तस्योपपत्तिमाह । कर्त्तरि कृदित्यत इति ॥ इति कृत्यप्रति-
 येति । न च कृत्या प्राङ् श्रुत्वा इत्युपादानात्कृत्याधिकारस्य प्रागेव निवृत्ते
 भव्यगीयेति सूत्रस्य कृत्येषु श्रुत्वादनमनुचितमिति वाच्यम् । कर्त्तरि कृदिति
 सूत्रभाष्ये कर्त्तरि तिसूत्रस्यानिर्दिष्टा इति न्यायेन प्राप्तस्य सार्धत्वस्य वारकतया
 सार्धकत्वमुक्त्वा घञ्विधायकेन भाव इति सूत्रेण प्रापकेनपुन सार्धत्वाप्रसंग
 माशङ्क्योक्तोभावमिदोभाष्यइत्यनेन तस्य सूत्रस्य चारितार्थस्य दर्शनात्सार्ध-
 कत्वाप्रतिवारकतयाकर्त्तरि तिसूत्रावगममभ्युपगमम् । ततः श्रुत्वाविधायकेषां च
 सूत्रे करण इति पाठेन कृत्यविषयेतयोरित्यनेन विगेषविहितेन साधेसिद्धेतयो-
 र्वेति सूत्रस्यैवकारस्य तत्रभय्याद्यर्थमित्यनेन कृत्यमप्रया कृत्यं प्राया समाधे-
 यश्रुत्वननर्गयोमापयक माश्रयम् । गीयानिमापयन्मामामोत्युदाहरणप्रदमे-
 नेन च भव्यादोनामपि कृत्यान्तत्वं मनुगीयत इत्यभिप्रायेण भव्यं ति श्रुत्वा कृत्यमप-
 त्तियादी श्रुत्वादनम् । भव्यादिष्टकायदादयः । कृत्या । अर्हं वांवाधचकारि

कविधानमित्यनेन सिद्धिर्न गङ्गनीया । घञर्थे कविधानमित्यस्य कर्त्तृकारका
 ऽर्थत्वात्प्रतिष्ठतेऽस्मिन् धान्यादिकमित्यर्थे प्रत्ययशब्दस्य सिद्धिः । वयसि च । वय
 सि गम्यमाने इत्यर्थः । कवचहर इत्यनेन कवचस्यातिगुदत्वे ऽपि तद्वरणेन म
 न्नाथ्यमानेन वा कर्तुं पौगण्डाद्यवस्थाविशेषो गम्यते । गृणातेरिति । तत्र हि
 पुमर्धात्तुप्रद्वयेन टप्रत्ययस्य बाधनमुक्त्वा कुमारवाहवस्त्राह नैपा यद्वरा गङ्ग
 रैपा गृणाति शब्दकर्मा तस्यैव प्रयोग इति प्रतिपादितम् । स्य क चेत्यत्र
 भाष्य इति । तत्र हि किमर्थं स्य कक्षिपावुच्येते न क्षिप्तिह अन्येभ्योऽपि
 दृश्यते इति । कस्यातोऽनुपमर्गे क इति । न सिध्यति । विशेषविहित क सा
 मान्यविहितेऽक्षिपस्याध्येत वामरूपेण क्षिपपि भविष्यति इदं तर्हि शस्य य
 स्या उक्तमेतत् शनि सन्नाया धातुप्रद्वयं कृजो हेत्वादियु टप्रतिषेधार्थमिति न
 ययैवाच् टस्याधते एवङ् कक्षिपावपि याधतेत्युक्तम् । अत्र शंस्य इतिप्रयोग
 सिध्यर्थं को विधेयः । अत्र च कोऽन्वाधकत्वेन चरितार्थ इत्यस्य क्षिपववादत्वप्र
 तिमिति वामरूपन्यायानुसरात्क्षिप परत्वात्त्वेन नित्यम्याध म्यादिति क्षिप
 पि विधेय न चाच्प्रत्ययेन शस्या इति भविष्यतीति वाच्यम् । भदंभानिमित्त
 प्रत्यये आतोऽनोपानापत्तिः । पुरस्तादपवादन्यायेन टस्यैव बाध इति तु न
 गङ्गम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन क्षिवैव बाध इत्यपि वक्तुं शक्यमित्यस्य भाष्यस्य
 बाध्यमामान्यचिन्तामात्रित्योभयबाधकवतात्पर्यकत्वात् । शस्याशब्दे घुमा
 म्येति सूत्रविहितत्वस्य भाष्यकारीयप्रयोगादेवाग्रहन्ति ईत्वमवकारादाविति
 वार्त्तिकस्तु धीर्ध्यायतेर्देधातेर्वेति ध्यायते सम्प्रसारणमिति वार्त्तिकप्याख्याना
 यमरे उक्तत्वेन प्रत्याख्यातमेव । अथ वा किमदं मादृग्यादिव उपलक्षणम् ।
 चरेष्ट इत्यत्र भाष्यमिति । तत्र हि 'कुरु चरतीत्यत्र टप्रत्ययमाशङ्क्य चरेर्भिच्चा
 प्रद्वयं प्रापकद्वर्मण्यप्रसङ्गस्येत्युक्तम् भिच्चाशब्दे उपपदे भिच्चामेनेत्यनेन टो
 विधीयते यद्यनेन कर्मण्युपपदे ट म्यात्तदानेन तत्र टविधानं व्यर्थं म्यात् ।
 अत्र चरतिशरणकरणकेऽर्जने वर्त्तते भच्चार्यको वा । प्रापकपरभाष्यप्रामा
 ण्याज्ज्ञेयस्य प्रयोगः । एदृश्याधिकरण इत्यस्य कर्मणीत्यस्य च सम्बन्धप्रदर्श
 नेन यथायोगं सम्बन्ध इति ध्वनितमिति भावः । चरेष्ट । अधिकरण इतीति ।
 प्रापकेन कर्मण्युपपदेऽप्याग्रहत्वात्तदधिकरण इत्येव परिशेषास्तथम् । प्रत्ययाव

कुम्भस्य विद्यमानापि मृद्रूपा प्रकृतिः कुम्भसामानाधिकरण्येनाविवक्षितेति
 कुम्भात्मके कर्म निर्वर्त्यम् । यदा तु प्रकृतेः कार्याभेदेन प्रतीतिर्जायतामिति
 मृद्या मृदङ् घटङ्गरोतीति प्रयोगस्तदा तद्वटादिरूपङ्गं मविकार्यमेव । अथो
 भयोपादानेन कार्यस्य घटस्य रूपान्तरपरिपङ्कः प्रतीयते इति घटात्मके कर्म
 विकार्यम् । तदुक्तं हरिणा विकार्यं कर्म । प्रकृत्युच्छेदमभूतद्विद्वित्काष्ठादि
 भस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्यासुवर्णादिविकारवदिति । एतदुक्तगार्होपात्तं
 विकार्यकर्मत्वन्तदा घटादेरुच्येव । इदानीमघटादिकं कर्म विकार्यमेव न तु
 प्राप्यम् । क्रियाकृतविशेषाणां मिथिर्यञ्च न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तथा
 प्यमिति कथ्यत इति तद्वचनात् । दर्शनात् प्रत्यक्षात् । यदा तु प्रकृतेः कार्या
 भेदेन करणत्वेन मन्वन्थित्वेन वा विवक्षा मृदा मृदो वा घटङ्गरोतीतिरीत्या
 तदा घटादिकं कर्म निर्वर्त्यमेव । अनुमानेन कर्मरूपाप्रतीतिर्यञ्च तत्कर्म नि
 र्वर्त्यमेव । यथा पुत्रः सुखं करोति । अत्र पुत्रस्य चेष्टादिदर्शनेन पित्रादिनिष्ठं
 सुखान्नकइमं सुखविकामादिनानुमीयत इति । अत्र कर्मणः सुखस्याविद्यमा
 ना प्रकृतिः कार्याभेदेन न प्रतीयत इति यद्यपि तथापि सुखस्य प्रकृतिरन्तःक
 रणीयविलक्षणज्ञानाकारा सा प्रकृतिरनुमिति गौचरा भवतीति प्राप्यत्याभा
 यासिर्वर्त्यत्वम् । प्रकृतेः सामानाधिकरण्येन विवक्षाया अभावात् । एवञ्चा
 दित्यम्भङ्गतीत्याद्यादित्यादिः प्राप्यङ् कर्मेति स्पष्टमेव । ततः कर्मणि निर्व
 र्यमाना विक्रियमाण इति चेदेदाध्यायादीनामुपमङ्गानम् । वेदाध्यायः च
 र्वापारः । ॥ इदमिदानीञ्चिद्विषयेति यद्वक्ष्यम् । भारद्वाजः कमण्डलुप्राङ् उद्भ्रमवा
 यः भारद्वाहः । अपरिगणनं वा न कार्यं परिगणनेन कस्यास्य भवति आदित्य
 पगतिरिति वक्ष्यते श्रूयतेति याभट्टश्चेतीति । अनभिधानात् अनभिधानादेवा
 च न भविष्यतीति । अन्यत्राप्यनभिधानं वा घटाद्ययमित्याह । योऽनपचाटय
 इति । मूले चारम्भसामर्थ्यादिति । सुपोत्वनेन मिद्वेष्ट्याश्चसामर्थ्यादित्यर्थः ।
 चारम्भसामर्थ्यात्पुनर्विषया इतिपुनर्विषये किञ्चिदेनघञ्चमवर्गं वाच्यमे
 वशादेनियामकण्य कर्मरीत्यन्यानुपपत्तिरिव कस्यामे । एवमितिदिष्टार्थत्वा
 द्वाय इति मथन् । अत एवेतद्विहितप्रत्ययान्ताप्य निरयेकवचनान्तत्वात् । नि
 द्रमिद्विद्यु सोऽसादृश्यात् । उपपदममाममिद्विषयत्रयाय याग । तेन पञ्चमे

मामान्यतः प्रवृत्तौ करणाधिकरणयोरित्यनुवर्तमानेऽपि तृतीयोर्ध्वस्थितिसूत्रेण
 घञि विधीयमाने तृतीयौ द्वौ करणाधिकरणे हे तत्र सख्यातानुदेशः प्राप्नोती
 त्यादिना भाष्ये सङ्ख्यातानानुदेशात्ति प्रसङ्गमाशङ्क्य समानयोगे सख्यातानु
 देशे वक्ष्यामीत्यनेन समाधाय धाघटोर्नाडीमुख्यो खलुगोरथात् इतिचकज
 घञ् सिन्ध्वयकराभ्या कन् चण्वौ चेत्यत्र सख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीति ता
 दृशोक्तौ दोष उक्तः । एतदप्ये यथासङ्ख्यमनुदेशः समाना स्मरितेनेत्यनेन
 सिद्धान्तितम् । तत्र दोषप्रतिपादनपरभाष्ये खलुगोरथादित्यस्य सिन्ध्वयकरा
 भ्यामित्यस्य च यथा सूत्रत्वन्तया नाडीमुख्योरित्यस्यापि सूत्रत्वमिति समभि
 ष्याहाराप्रतीयते । वस्तुतस्तु नाडीमुख्योर्विषये सख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीति
 यथासङ्ख्यसूत्रमेकदेश्चुक्तिः । नासिकामूलनयोरिति सूत्रभाष्यविरोधेनात्र य-
 थासङ्ख्याभावस्योक्तत्वात् । तथाहि । स्तने घेष्ट नासिकायां अथ घेष्टयेति
 वक्तव्यमित्यनेन यथासङ्ख्याभावार्थं वास्तविकता योगविभागो दर्शितः । त
 चाप्यन्यासिसुद्धावयन् भाष्यकार आह । अत्यल्पमिदमुच्यते नासिकानाडीसु
 द्विघटोखरोष्विति वक्तव्यम् । नासिकान्धम नासिकान्धय नाडिन्यम नाडि
 न्धय सुष्टिन्यम सुष्टिन्यय इति रेत्या प्रतिपादितम् । उदि कूले रुजिवहो अ
 चोदीति नोपपदम् । हर्द्दंतिनाथयोरितिसूत्र इवोन्मूलनयोरितिद्विवचदनि
 र्द्देशे कर्तव्ये उदि कूल इति विभिन्नविभक्तिनिर्द्देशमामर्शयति किन्तुदि मति
 कूले उपपदे रुजिवहोरनन्तरं प्रत्यय इत्यर्थेऽस्तेन यस्मिन्तदाह मूले उत्पूर्वा
 भ्यामिति । अत एव यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये उक्तत्रोदिरूपपदम् । किं तर्हि विशेषे
 ष्यमिति । युक्तत्वादिति । द्वितीयाया इति शेषः राजदाराणाङ्गुमयतिशय प्र
 तिपादनपरमेतद्वाक्यम् ॥ एव सा गुणता यच्चिवारणानर्हदग्नौनसपि सूर्यश्च प
 ष्यन्तीति ॥ प्रियवशेवद खच । अत्र चकार खचि ङ्ख इत्यत्र विशेषणार्थं उ
 पायतस्तस्य वैयर्थ्यमुपपादयति । खचयिच्चमिति । खे ङ्ख इत्युच्यमाने कुला
 त्छ इति कुलगन्दात् खप्रत्यये कुलीन इत्यत्र यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावेन
 सकारस्योपधात्वेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याह । आवित्यनुवृत्त्येति । नन्यचयेतिप
 रिभाषयाऽत्र इत्यस्योपस्थितौ घञि यददन्तस्योपधाया अच इत्यर्थेन कुलीन
 इत्यत्र मिहिर्भञ्जितीति आवित्यनुवृत्तिर्यथेति चेन्न । ऊदुपधाया इतिसूत्र

यवत्वादिति । उणादीनां ध्रुत्यन्तत्वाभिप्रायेण । अन्तकरशब्दस्य नञा समा-
 सेऽनन्तकरस्य तु नेष्टस्य सिद्धिः । अनन्तशब्दे उपपदे कृञ्छटे उपपदे समासे
 कदुत्तरप्रकृतिस्वरस्य प्रवृत्तिर्भवति नञाऽन्तकरशब्दस्य समासे तु तत्पुरुषे तु
 स्थार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरापत्तेः । यदुक्तम्परत्वोदिति तस्योपपत्तिरूपप्रत्ययस्य
 टप्रत्ययाप्राप्तिर्योग्ये विषये चारितार्थ्यं भवति घटत इत्याशयेनाह । अजहेता
 दाविति । किदीत्यादिना यत्तच्छब्दया परिग्रहः । एतेषा ग्रहणसत्त्वे त्वहेता
 दावपि किमादिपुपपदेषु सूत्रेण टस्य प्रात्याक्षप्रत्ययस्य चारितार्थ्यं न स्या-
 दिति भावः । अभिमान इति वयनवीजन्तु भाष्यकृता सूत्रस्य किमादिग्रहण-
 व्याप्त्याख्यानेनात्र पर्यायेण द्वयोरपि टाचो प्रवृत्तिरिष्टैवेति । किञ्च पु योगा-
 विषयायामपि स्त्रिया कर्तृत्वे किङ्करीति सूत्रकारमतमिदं भयदुक्करीत्याऽ-
 मिहिरपि द्रष्टव्या । कर्मणि भूतो अत्र कर्मणीत्यनुष्ठप्त्तैव भिन्ने पुनः कर्मणीषु
 पादानात्कर्मणीति कर्मशब्दपरम् । अस्य कर्मशब्दस्य । ग्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्य-
 मिति याचित्तु कस्य समुदायेन प्रतिपादयितुमिष्टयोरित्यर्थः । तेन तयोः प्रत्यया-
 र्थकत्वं विशेषणत्वमिवाभिप्रेतमिति बोध्यम् । फले ग्रहिरात्मभरियः । फलेपि
 शब्दस्यार्थविशेषे रुटिभ्यदङ्यति स्यादत्रत्यः फलेपि हरित्यमरः । यस्य वृक्षस्य
 फलग्रहणयोग्यता तस्मिन् वृक्षे चायम्भयोगः फलात्प्रत्ययच्छेदककालमस्य-
 पीयते । ऐज खगः । अत एव । एतादिति व्याख्यानादेव । चरितार्थमिति ।
 शकारोच्चारणस्य सार्वधातुकत्वे शप यथा स्यादिति कृतम् । केवलाद्यज्येयस्य
 स्यात्तदा शपि सत्यमिति वा फलतो न विग्रीयः । न चोत्तरार्थमस्य शिवमदिय-
 ति वाच्यम् । इहार्थत्वस्यापि मन्थये उत्तरार्थत्वमात्रत्वस्यायुक्त्यादिति भावः ।
 न नुमिति । अनर्थयस्य मन्थयेऽपि न सर्वत्राप्ययस्य प्रतिषेधः । उपपत्तिभ्रम-
 न्ये इत्यादौ सुमागमस्येष्टत्वात् । एतथाश्रयीभावस्य मुद्गमगन्तरोपधार्येण
 व्ययत्वस्वीकारण मन्थते । नागिकास्तनः । मुने यथार्थं मन्थते इति । प्रज्ञत
 सुत्रे भाष्ये स्तने घेटः । नागिकायां भ्रमयेति कथनादिति भावः । गाढीमुञ्जी-
 यः । इदं नागिकानाङ्गीमुञ्जीघटीपरिणिति वक्तव्यमिति नागिकास्तनेति भाष्ये
 टगेनेन याचित्तुमिति प्रतीयते यद्यपि तथापि हतावष्टाध्यायाश्च एतन्तु पा-
 ठादयामङ्गल्यनूपस्यभाष्यसारस्याप्युच्यते इति प्रतिषेधः । यथापि यत्पुत्रस्य

कर्तरि भुव खिण्वत्खुञ्जौ अचुवित्वेव आखीभविता अयेदानीमनेन उक्ते-
 ताच्छीलिक इण्वज्जिधीयते सोऽत्र कक्षात्र भवति रुटिगृह्यप्रकाराम्नाच्छीनि-
 का न च रुटिगृह्यागतिभिर्विधेयस्ते न हि भवति देवत- प्रदेवदत्त इतीण्वजा-
 पत्तिपरम् भाष्यमेव भुवयेत्यस्य लोकवेदसाधारणत्वं प्रमाणमिति भावः । न च क-
 र्त्तरि रुटिदिति सूत्रेण कर्त्तर्यस्य सिद्धे कर्त्तरीति व्यर्थम् । करण इत्यस्यानुवृत्तिभ्रम
 वारकतयाऽप्यचारितार्थात् । यदि करण पदस्यास्वरितत्वेनैवासमाभ्य इतिकल्पा
 ततदा तु कर्त्तरीति व्यर्थमेव । ननुभूधातोर्ददात्तत्वेनेटा भविष्णुगृह्यः सिद्ध एवेति
 खिण्वत् इकारो व्यर्थः । एवञ्च प्रत्ययस्वरिणाम्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽप्यत्र न
 कार्य इत्युक्तं स्नाद्यमिति चेन्न । मञ्ज' परत्वं यत्रेणुजस्तस्य तत्र कृत्योक्तेष्वा-
 र्थादयस्येत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमिध्यर्थमिहेकारस्यावश्यकत्वात् इडागमे सत्य-
 यमपि णुजेवेति तु यणुमगम्यम् नाचष्टिकत्वात् । सृगोऽनुदकेक्षिन् । अत्रत्यो
 नकारो भाष्यकृता प्रत्याख्यातः । तथाहि । नार्थं स्वरायं । सृगरेकाच्त्वात् । ना-
 प्युत्त्वित्युत्तरार्थं तत्र दृष्टंकमव्यस्य द्विचनान्तोदात्तयोर्निपातनात् । किन्प्र-
 त्ययस्येत्यत्र विशेषणार्थं इत्यपि न तत्रापि किंप्रत्ययस्येत्येव सिद्धिः । किपो व्या-
 वृत्तिस्तु तदनुबन्धकपरिभाषया भविष्यतीति न च सृग्धातोर्दलुगन्ताद्यत्र
 क्षिन्तवाद्युदात्तत्वमिध्यर्थमित्त्वमस्त्विति वाच्यम् । गकारप्रत्ययाख्यानपरभाष्य-
 प्रामाण्येन यङ्लुक्स्थानभिधानस्य । कल्पनात् । सामर्थ्यादिति । सृग्धातो-
 रेकाच्त्वात्किञ्चिदपि स्वरेऽपि विशेषाभावात् । कुत्वज्ञतो विशेषस्तु न । किम्प्र-
 त्ययस्येति बहुव्रीह्याश्रयणात् । मङ्गू द्विपट्टह । अत्र सदादिषु केषाञ्चिद्वातूना
 मकर्मकात्सुपीत्यनुवृत्तमानेऽपि कर्मण उपपदत्वमाप्नोतीत्यतोभाष्ये उपसर्ग
 पट्टह कर्तव्यमित्युक्तम् । तेन कर्मणोति मित्रत्तमित्यन्वाग्यातभ्रपति । अनुप-
 मर्ग इत्यस्येति । आतोऽनुपमर्ग इति सूत्रस्यस्यानुपमर्ग इत्यस्येत्यर्थः । यत्तु वद
 सुपीति सूत्रेऽनुपमर्गपट्टहानुवृत्तिप्रदर्शनेनपर वाक्तिकस्तदपि नापूर्वदित्तु प्रकृता
 प्रापकमिहार्थानुवादएव । मत्तम्यन्तेतरादिति । यमुमदितिप्रयोगे सप्तम्यन्तेतर
 त्पूर्वपदमित्यर्थः । एवञ्च सृग्धातोर्गत्यर्थत्वात्कर्मण्युपपदे प्रत्ययः सप्तम्यन्त-
 यपपदे किप् दृश्यते । आदितयादिविषद इत्यत्र यथा अत्र सुपामादित्वात्प

तंते । अत्र मन इत्यनेन मन्थतैरेव ग्रहणम् । न तु तनादेः । उत्तरसूत्रे दिवादे
 रेव ग्रहणेनार्थाधिकारात् । आत्ममाने खय । मननं मानः भावे घञ् । आत्म-
 गन्धः प्रत्ययवाच्यत्वे नोपस्थितकृत्ये परएव । कर्मपठ्या समाम् । न तु कृत्ये प-
 ध्वा आत्मगन्धोपादानसामर्थ्या तथा च यत्फलितन्तदाह । स्वकर्मकेति । अत्र
 भावे कर्मकृत्ये ग्रहणं कर्तव्यम् । कर्मापदिष्टो यक् यथा स्यात् । श्यन्मा भूदि-
 त्युक्तम् । अत्र कर्मकृत्ये ग्रहणइत्यर्थमित्यस्य कर्तुः कर्मवद्भावः । पूर्वोक्तरीत्या
 कर्तुर्लकारवाच्यत्वस्याभावेन कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वसत्त्वेन चाप्राप्तो वाच्य
 इत्यर्थः श्यन्मा भूदित्यनेन हि अत्र दिवादेर्ग्रहणमिति स्पष्टमेव । ततः श्यनैव
 मिहो कर्मवद्भावो न वाच्यः रूपे स्वरे च विगेषाभावादिति प्रतिपादितम् । पू-
 र्वपक्षिण इति । परन्तप इत्यादौ सुमागमे सति सोऽनुस्वारे चिकीर्षिते बहिरङ्ग-
 परिभाषयासुमोऽसिहत्वाशङ्कायामेवमुक्तम् । अत एव । श्रियश्चान्य इतिरूपस्यै-
 वामिहत्वस्य ग्रहत्याऽभेदे तत्त्वादेव । न च यदि न सुपो धात्विति लुक् प्राप्ति-
 स्तद्धिपुंमिचरितार्थस्य सुमो न पुंसकत्वे श्रियश्चान्यदुलमित्यत्र लुक् स्यादेवेति वा-
 च्यम् । पूर्वं पदस्योत्तरपदस्योत्तरपदार्थेन सह भेदान्वयाद्यपुंसकत्वाभावात् स्वमो-
 नेपुंसकादितिसूत्रे सुगन्धसाहचर्येणार्थवत्त एवामो ग्रहणस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च ।
 भूते । इदं धात्वर्थस्य विगेषणम् । अत एव भूतार्थादित्युक्तिसङ्गति । सोमेन स-
 ताविगेषेणेति । अत्र सोमगन्धस्य द्रव्यपरत्वे ऽपि न चतिरिति भावः । अग्निष्टो-
 मगन्धस्य द्रव्यार्थमिधायकत्वाभिप्रायेणाह । अग्निष्टोमसंस्थाकेति । अग्नेः
 श्लोमः स्तुतिर्यत्र क्रतौ स क्रतुरग्निष्टोमः । रुदोऽयं गन्धः अग्निष्टोमसंस्थाकेत्य-
 स्यादग्निष्टोमेति संस्थायाचकः गन्धो यस्येत्यर्थः । समुदायार्थविदुष्यावयवार्थ-
 विदुषयति । यजेथेत्यादिना । त्यागय मन्त्रकरणको देवदत्तोर्देष्टव्यको हविः
 कर्मको विवक्षितः एतादृशत्यागकरणकभाषनाया भाष्याकाङ्क्षायां यद्यपि
 श्रमेकामादिपदोपस्थितस्य स्वर्गस्य भाष्यत्वमन्यत्रोक्तन्तथापि तस्य कान्तान्तर
 भावितया भावनायास्तदव्यवहितपूर्वकासहसित्वाभावेन भाष्यकत्वस्य मध्यय-
 त्यतोऽपूर्वस्य भाष्यत्वमाह । पूर्वं भावितवानिति । ननुत्यापाररूपा या भाव-
 ना तथा त्यागात्मकमुक्तस्तत्त्वमन्यत इति तदेव भाष्यत्वेन कुतो नान्वेसीत्यत
 पाह । धात्वर्थेत्यागर्थेति । धातुप्रतिपाद्यर्थघटकतया करणत्वे नोपस्थितैरित्य-

त्वम् । द्युमदित्यत्र पूर्वपदादिति प्राप्तमपि पत्वच्छन्दसीत्यनुवृत्तेर्न । उपनिष
दित्यत्र तु सदिरप्रतेरिति य । स्यष्ट्येदम्भाय इति । तत्र ह्यदेऽनघे इत्ये
सिद्धे क्रय्यग्रहणं वा रूपनिहत्यर्थमित्युक्तमिति । ननु क्रय्याद इत्यस्य प्रथो
दरादित्यात्साधुत्ववत्क्रय्यादित्यस्यापि मिथौ क्रय्ये चेति सूत्रवैयर्थ्यमत आह
क्रय्ये चेति सूत्रमिविति । विधोऽपि सम्बन्ध इति । विज्ञापे छन्दसीति सूत्रादि
अग्रहणं सम्बध्यते छन्दसीति निवृत्तमित्यर्थः । दृशिग्रहणादयथा प्रयोगो
तैश्च तथैव साधनीयमिति लभ्यते तेनोपपदस्य व्यभिचारोऽपि लभ्यत इ
त्याह । दृशिग्रहणादिति ॥ अन्तः । अनितेरितिवर्त्तते । अन्तः इत्य
स्थानितेरिति न विशेषणमव्यभिचारात्किन्तु पदस्येति तदाह । सूत्रे प
दान्तस्येति । हे प्राण । अन् प्राणने किप् अनुनासिकस्येति दीर्घः । न डिम
श्नुध्योरिति नलोपस्य निषेधः । सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छीहये । अजाताविति ह
पीत्यस्य विशेषणम् जातिप्रयुतिनिमित्तकस्याजातावित्यनेन निषेधः । उष्णभोजी
त्यादावुष्णादिग्रन्थो गुणप्रवृत्तिनिमित्तकः । अन्नोपसर्गभिस एवेत्यस्य यथाहा
भस्याप्यकारमाह । सुपीतोति । भाष्येतीति । एव हि भाष्ये उक्तम् सुपीति व
र्त्तमाने पुनः सुवृषहण किमर्थम् अनुपसर्ग इत्येतदभूत् इदं सुग्राहं यथा
स्यात् ॥ उदासारिष्य प्रत्यसारिष्य इति । साधुकारिणीत्यत्र साध्विति क्रिया
विशेषणम् यः सकृदपि साधु यथा स्यात्तथा ददाति साधु करोति स एवमुच्यते
आत एव आर्क्षेति सूत्रे तच्छीलापेक्षया तत्साधुकारोत्पत्त्याप्तम् । प्रते । अ
प्रतग्रन्थे उपपदे इति नार्थः । अथाह भोजीति भाष्योदाहरणात् किन्तु प्रयोगो
पाधिपरम् । एवञ्च यस्मिन्नस्तदाह । सुष्युपपदे इत्यादिना । स्पष्टिलगायीत्यत्र
यथा प्रतङ्गम्यते तथाह । स्पष्टिल एवेति । भाष्योदाहरणे स्वमग्न्येवमागो द्र
ष्टव्यः । नञ् एवायम्भुजिप्रतिषेधवाचिनः आह्वगन्धे नामामग्न्येवमाग इति भा
ष्यात् । अत एवात्र प्रतङ्गम्यते । आह्वगन्धे न नञा समामे तु सर्वेषामेव तथा
त्वेन प्रतञ्च प्रतीयेत । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । अत्राभीक्ष्ण्ये इति धातोर्विशेष
अग्न्येवमागम् । तत्रोक्तं योत्वं इत्यप्युक्तम् । प्रत इति सूत्रमात्रे इति । तत्र अ
थाह भोजीत्यत्र प्रतङ्गम्यमानतायानुद्धान्तत्वेनोपाप्तम् यथा स्पष्टिलमन्त्रा
यो यदा स्पष्टिले न तिष्ठति तदाप्यप्रतङ्गोपो भवतीति । मग्नः । सुपीति व

लक्षितेत्यर्थः । का कवहेवदन्तगृहमित्यत्रास्थिरण काकेन वेदिकापुण्डरीका-
दिकं यद्योपलक्षिते तद्वत् । यद्रूपमिति । कृते इयङि यथान्तं रूपन्तदनुकर-
णमेतत् । एवञ्चानुकरणस्यानुकार्योपस्थापकतया चि चये चि मिवासंगत्यो-
रित्येतदयोरपि ग्रहणे तत्रापि तयोर्ग्रहणापत्तौ भावे कर्मणि या यत्र निष्ठा-
तत्रातिप्रसङ्गवारणाय दीर्घग्रहणमिति भावः । चित्. काम इत्यत्र चिधातो-
न्तर्भावितख्यकत्वेन सकर्मकत्वात् कर्मणि ज्ञाः । भावे तु चितङ्गामेनेति बो-
ध्यम् । दीर्घविधायकवृत्ताविति । दीर्घविधायकस्य सूत्रस्य वृत्तौ विवरणवाक्ये
रदाभ्याम् । पूर्वत्वस्य सावधिकत्वेन प्रथमे वाक्ये निष्ठाया उपस्थितत्वात्तस्या
एवावधित्वङ् कल्प्यत इत्याशयेनाह । निष्ठापेक्षयेतीति । पूर्वग्रहणमिति । र-
दाभ्यान्निष्ठातो नो दश्येत्येव कर्तव्ये कृतं यत्पूर्वग्रहणमितिदित्यर्थः । स्वादिभ्यः ।
यदुक्तं मूलकृता एकाविंशतेरिति तद्भावस्तु यद्यपि गृधृधातु तत्र दश्येते तथा-
पि ताभ्यान्निष्ठाया रदाभ्यामित्येव सिद्धमिति । व्याधातोर्निष्ठायाः संयोगादे
रित्यनेन निदिर्न नत्वस्यासिद्धतया प्रथम सम्प्रसारणे यत्प्रस्ताविरहात् । ग्राम-
कर्मकर्तृकस्येति । ग्राम एव कर्मकर्ता यस्येत्यर्थः । पिण्डोक्रियमाण ओ-
दनादिर्यदा व्यङ्गनदध्यादिसम्बन्धेन स्वयमेव भटिति प्राप्तताम्नाप्नोति तदेत
दुदाहरणम् । व्याख्यानादिति ॥ उत्तरसूत्रारम्भमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । वि-
भापाऽभ्यव । अत्रविभापा भ्यवादिति मिहे पूर्वग्रहणद्विमर्शमत आह । पूर्व ग्र-
हणमिति । पूर्वशब्दाभावे तस्मादितिपरिभाषयाऽभिसंगीनमित्यत्र समा व्यव-
धानाच्च स्यादिति भावः । स्त्रीशरीत्या व्यवस्थितविभापा भाष्योक्तस्थान एवेत्या
शयेनाह । एतदपीत्यादि । अन्नोपपादाने । अन्नपादाने । इत्यसमर्थसमासोऽसूर्य-
नन्वाटयोरिति शब्दः । अपादानवाचकस्य प्रयोगे नित्यर्थः । तदर्थान् । प्रकाशार्थात्
एतेन व्यक्तमित्यत्र नत्वापत्तिनिरस्ता । उदत्तमुदकद्रूपादित्यस्य कूपापादान-
कोद्धरणकर्मादिकमित्यर्थः । यस्य विभापा । अग्रा इति । शब्दाभ्याहार इत्यर्थः ।
यस्येति षष्ठ्यर्थस्याहंघातुकस्येत्यत्रान्वयः । यदोयाहंघातुकस्येद्विकल्पेन वि-
हितस्तस्मान्निष्ठाया इह्न स्यादित्यर्थः । निष्ठादेयः पल्लवरप्रत्ययेद्विविधियु ।
वृक्ष इति । ओवयू छेदने अस्माच्चिष्ठायां अहिंज्येति सम्प्रसारणम् । ओदि-
तयेत्यस्य निष्ठादेगविधायकस्यासिद्धत्वात्स्कोरिति सलोपः । यस्य विभापेतीङ्

यः । त्यागकरणकेन व्यापारेण कश्चावयेदिति यावत्कां ह्येता सा पूर्वविभूता
 र्थातिरिक्त्वविषयिण्येवोचितेति भावः । ननुपस्थितस्यरित्यध्यानुपस्थितकल्पने
 मानाभाय इति न्यायेनोपस्थितस्यैव समानशब्दोपात्तलपत्यासत्या तदात्वमु-
 चितमत आह । पुरुषार्थत्वाभावाच्चेति । यच्चातं सन्मुखसम्यग्भित्तिनेत्यते स पु-
 रुषार्थः । तत्त्वञ्च सुखदुःखाभावाभ्यन्तरस्य साक्षात्तत्वाधनस्य वात्यागद्य तन्मो-
 भित्ति इति भावः । अपूर्वम् । परमापूर्वम् । ननु करणस्य कार्यपूर्ववृत्तित्वस्यैव
 दृष्टव्यागस्तु भावनायाः कार्यञ्च तु भावनापूर्ववृत्तीति कथं करणमत आह ।
 त्यागस्य करणत्वञ्चेत्यादि । भावनायाः भाव्यो भावना भाव्यः भावना भा-
 व्यभावयति जनयतीति भावना भाव्य-वाचकस्त्वम् । अस्ति चेदुक्तं करणत्वं
 न्यागे भावनाभाव्यपूर्वमिति त्यागस्य जनकत्वात् । सर्वत्र । न केवलं फलागम्यै-
 य किन्तु सर्वत्र दण्डेन घटं करोतीत्यत्रापि दण्डस्य भावनाभाव्य घटोत्पत्ति-
 म्पति जनकतायाः सत्वात् । धातोरंगद्वयाभिधायकतया प्रायः फलागस्य भा-
 वनाग्रति भाव्यत्वेन सम्यग्भावात्मकत्वञ्च क्वचित्तु करणत्वेन सम्यग्भित्तिविवक्षा
 तदा द्वितीया तदभिधायकवाचकपदात् अग्निष्टोमे न यजेतेत्यादौ यथा । अथ
 च करणे यज, इति सूत्रमेव मानम् । पूर्वोक्ता बहुव्रीहिः । संख्यावाचकपरत्व एव
 सम्भाव्यते इत्यागयेनाह । संख्यावचनस्यापीति । क्वचित्तु ज्योतिष्टोमगण्यस्येति
 पाठस्तु ष्योति, ष्टोमेन स्पर्शकामो दृजेतेतिवाक्या भिप्रायकः । ईगानाम् । भाव्य
 तया भावनाग्रतिमस्यभित्तिनाम् । यत्र तु फलागम्यैव भाव्यत्वेन सम्यग्भित्तिविवक्षा-
 तप करणावाद्यावद्भिर्भूतकरणवाचकपदेन पुन्यंते काष्ठैः गोभनस्यचमोत्यादौ
 वाद्यकलाकाद्यायाम्युपपत्तये तण्डुलस्यचमोत्यादौ यथा । पूर्वोक्ता नृजगतामन-
 जमान आह । केचित्पितृ, गृहपदारा प्रवृत्तिं प्रति प्रयोत्रको यः सदस्य
 ष्योतिःष्टोमेन स्पर्शं प्रायतामितीत्यादिपदादारा शब्दार्थयोक्तादातामाश्रो-
 ति, ष्टोमगण्यार्थप्रवृत्तिष्टोम शब्दस्यापि तादृशेष्टाविषयतया तदिष्टाग्र-
 ति विषयविधया जगत्त्वेन तदारा भावनाग्रत्यपि करणत्वमिति भावः । अ-
 म्नां चैः । सपि कर्मणोति सम्यग्भित्ति । अमो कर्मणोपपत्तेर्गिर्नेः जिप् । अ
 चापि चतुर्विधो नियम इति कागिकायाम् । अयेनचित्तिगमुदायः स्वभित्ति-
 मये दृष्टकानिमित्तं चाहवनीयधारणार्थं दृष्टः । तदुपनक्षितेति । चतुर्विधोप

कोश्येन परिकृत्य इत्युक्तम् । तत्र कैयटः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगएव लोपस्त-
 धर्ममिष्यति परिरूपसंगो न तु कश्चिन्मतीत्यनुपसर्गत्वात्परेर्निष्ठास्त एव क्षय-
 गच्छ इति तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वव्ययस्वरैणाद्युदात्ततेति । ननु तत्रत्येकदेश-
 स्यापि निपातनमिष्यते इत्यनुपबन्धाध्यानुकृत्वात् अत आह । हत्तिकारैरिति ।
 । नु निष्ठादेश इतिवार्त्तिकेनेङ्भावे सिद्धे तादेशनिपातनस्वीकारो व्यर्थोऽत-
 गच्छ । निष्ठादेश इति । आदितय । नन्विदं सूत्रं विभाषा भावादिकर्मणोरि-
 तेभूत्वेण सहैव पाठ्यमेवञ्च तत्रैङ्गिकत्वाद्यस्य विभाषेति निषेधेनान्यत्रैङ्गभावे
 सहै योगविभागवैयर्थ्यमिति चेन्न । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति
 प्रापनार्थत्वात् । तेन विभाषा गृहमनेत्यनेन विगिप्ताहचर्याङ्गविकरणस्य
 विकल्पविधानात्तस्मादेव निष्ठाया इष्टनिषेधो न तुलुम्बिकरणाभिष्ठाया इति
 कलसिद्धेरिति भाव्यं न्यष्टम् । व्याख्यानादिति । वित्तो भोगीति सूत्रमाप्यसन्नत-
 व्याख्यानादित्यर्थः । तत्र हि वित्तेऽस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेविन्न इत्येते । वि-
 त्ते वित्तस्य विषयभोगे वित्तस्यविन्दतेरित्युक्तम् । ऋणमाधमस्य । ऋणशब्दस्या-
 धमस्य शब्देन बहुव्रीहिः ऋणस्याधमत्वं च दुःखप्रदत्वात् । ततो भावे प्यञ् ।
 तदङ्गत्वे च तादृशव्यवहारे लक्षणा एवञ्च विषयत्वनिरूपकत्वान्यतरसम्ब-
 न्धे न तादृशव्यवहारसम्बन्धिनि गम्यमाने ऋणमिति निपात्यते । निरूपकत्व-
 निषेधे मानं तु धारेवत्तमर्थ इति निर्देश एव । नन्विह निष्ठायामित्येव
 सूत्रमस्तु नित्यार्थत्वञ्चास्यारम्भमार्थ्याद्विविधति विकल्पस्य निरः कृप इत्यनेन
 सिद्धेरत आह । निष्ठायामित्येतत्त्विति । न च निरः कुपोऽनिष्ठायामित्येव
 सूत्रमस्तु एवञ्चानिष्ठायामित्यनेन निष्ठाया विकल्पस्य व्याहृत्तौ पर्युदात्तसा-
 मर्थ्याच्च यस्य विभाषेति निषेधस्यापि बाधे सिद्धे ईदृशग्रहणं व्यर्थमिति
 वाच्यम् । वेः स्कन्दे रनिष्ठायामितिवक्तव्येव विकल्प इति शङ्कास्यादतः पृथ-
 डिष्ठायामित्यस्या वश्यकत्वात् । एवञ्चेद्देव्यग्रहणाद्वाशब्दस्यासम्बन्ध इति सिद्धम् ।
 तोषमहेत्यादावुत्तरञ्च तु सम्बध्यत एव । आरोप्येति । वर्तमाने यत्र प्रत्यय-
 स्तत्रापि यत्किञ्चिदवयवमद्भावे चणै सर्वेषामवयवानांमविद्यमानत्वेऽपि तस्मि-
 न्समूहत्वारोपेण वर्तमाने प्रत्ययसंश्लेषापीति भावः । उपदेशइत्यनुवृत्तेरिति ।
 तच्चोत्तरस्य विशेषणम् । प्रत्ययोपदेश इति प्रत्यासत्त्या कथ्यता कार्या तेन

भावे । निष्ठादेशस्य नत्वस्य ब्रथेति पत्वे कर्तव्ये सिद्धत्वात्परत्वाच्चत्वे पत्वा
भावे चो. कुरिति कुचम् । स्वरप्रत्यय योरिति । उभयोर्ददाहरणमित्यत्र ।
चोवधातोर्निष्ठाया इटि कृतेऽनुपसर्गात्फुल्लचोवेत्त्वनेनेदसहिततकारस्य सोपे
निपातनेन स्वरप्रत्यये च-कर्तव्ये यदि निष्ठादेशस्यासिद्धत्वं स्यात्तर्हि चार्त्त
कत्वादिनिष्ठादेशे सत्यपि स्वरानापत्तिर्ना दृक् इति छ च न स्यादिति क्रमेष दो
ध्यम् । तकारमात्रस्य लोपनिपातनपक्षे तु इडागमे कर्तव्ये तस्य लोपस्य नि
ष्ठत्वादिदभावे स्वरप्रत्यये तल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि दृक् एवमिति स्वरप्रत्यये भू
वत्येव परिष्कन्द. प्राच्य इदचिपातनविधानस्तस्याचरप्रत्ययास्तस्य वेतिमतभेदे
नाह । अथैवेति । प्रत्ययभेदेन स्वरभेदस्तु भवत्येव । प्रतिस्त्वध्वनिस्तर्धो च ।
सौचस्य स्तन्मुधातोर्निष्ठायां यस्य विभाषेतीदभावे स्तन्भेदिति पत्वे प्राप्ते
तदभावस्य निपातनमिदम् । निर्वाणोऽवाते । समानपदत्वाभावात्त्वत्वाभावे
प्राप्ते निपातनमिदम् । कर्तव्यं निष्ठा वाधातोर्गत्वधात् । भावे त्विति । क
र्तव्येव निपातनमिति नियमाभावाद्भावे कर्मणि वा प्रत्यय उभयथा मनुदायेन
धातानभिधाने शक्यमित्यर्थः । अनुपसर्गात्फुल्ल । निरनुबन्धकपरिभाषया कन
नियत्तावित्यस्यैवेदचिपातनं युक्तमित्यागद्वयामाह । ध्याप्यामादिति । भा
ष्याचरश्चनितध्याप्यादित्यर्थः । तत्र हि फलेर्नत्वे उत्पूर्वस्योपसर्ग्यान् कर्तव्य
म् उत्फुल्लोऽनृतइत्ययति । अथैवेतिदमुच्यते उत्पूर्वादिति उत्फुल्लसमुच्चयो
रिति वक्ष्यमित्युक्तम् । अथ फलेर्नत्वे इत्यभिधानेनफुल्ल विक्रमने इत्या
स्य नेदचिपातनम् सत्व इत्येवीक्ष्यतु इदभावे इत्यपि तेनेडाव्यादित्ये
तिमिहि श्रुतिता । एवञ्चअिकलाधातो लो इदभावेऽपि परफलोपेत्यनेनोत्त
म्भत्येवेति तस्मिन्मूले उभयोर्पक्षमस्तीति । भावे अयमिति । तत्रचि च
नुपसर्गादित्युच्यते तत्रेदव मिद्वति । परित्यगमिति । एवमागंय छमे
क एव विहितरगुपधात् नेतविधानम् किन्तर्हि छम एवदनुपधातो वि
हित नेवं गद्यम् सवे हि दोषः स्यात् । निष्ठान्तस्य सेदूपलदा तन्मूला
पार्थक्यादातो कर्मणि ह्यस्ये चद्विरनन्तर इत्यनेनपरित्यगमप्यध्याप्युदात्ता
त्वं भवति । तन्मुभयनायोऽल्लमे यतैरित्रप्रत्यये दायप्रमूलाजिपियदेनालो
दात्ताव्यमनर्थेतेत्यर्थः । एवमागंयपरिभाषि पदस्य भाष्ये इदं पदं पदार्थः

काश्चैनं परिक्रय इत्युक्तम् । तत्र कैयट । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगएव लोपस्त
 चगमिभ्रति परिरूपसर्गो न तु कश्चिन्मतीत्यनुपसर्गत्वात्परिनिष्ठान्त एव कश्च
 शब्द इति तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वं व्यसरेणाद्युदात्ततेति । ननु क्वचित्कदेश
 स्यापि निपातनमिथ्यते इत्यनुपपन्नमिथ्यानुक्तत्वात् अत आह । हत्तिकारैरिति ।
 मनु निष्ठादेश इतिवार्त्तिकेनेडभावे सिद्धे तादेशनिपातनस्वीकारो व्यर्थोऽत
 आह । निष्ठादेश इति । आदितश्च । नन्विदं सूत्र विभाषा भावादिकर्मणोरि
 तिसूत्रेण सहैव पाठ्यमेवञ्च तच्चेद्विकल्पाद्यस्य विभाषेति निषेधेनान्यच्चेडभावे
 सिद्धे योगविभागवैयर्थ्यमिति चेन्न । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधे प्रतिषेध इति
 प्रापनार्थत्वात् । तेन विभाषा गृहमनेत्यनेन विशिष्टाहचर्याच्चविकरणस्य
 विकल्पविधानात्तस्मादेव निष्ठाया इत्यनिषेधो न तुलुम्बिकरणाभिष्टाया इति
 फलमिदं इति भाष्ये स्पष्टम् । व्याख्यानादिति । वित्तो भोगीति सूत्रभाष्यसम्मत
 व्याख्यानादित्यर्थः । तत्र हि वित्तोऽस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेवि च इत्येति । वि
 त्तो वित्तस्य विचयभोगे वित्तस्यविन्दतेरित्युक्तम् । ऋणमाधमस्य । ऋणशब्दस्या
 धमण्यशब्देन बहुव्रीहि ऋणस्याधमत्वं च दुःखप्रदत्वात् । ततो भावे प्यञ् ।
 तदन्तस्य च तादृशव्यवहारे लक्षणा एवञ्च विषयत्वनिरूपकत्वान्यतरमस्य
 न्येन तादृशव्यवहारमस्यन्धिनि गम्यमाने ऋणमिति निपात्यते । निरूपकत्व
 निषेधे मानं तु धारैरुत्तमर्ण इति निर्देश एव । नन्विह निष्ठायामित्येव
 सूत्रमस्तु नित्यार्थत्वञ्चासारभ्रभामर्ण्याद्विषयति विकल्पस्य निर' कुप इत्यनेन
 सिद्धेरत आह । निष्ठायामित्येतत्त्विति । न च निर' कुपोऽनिष्ठायामित्येव
 सूत्रमस्तु एवञ्चानिष्ठायामित्यनेन निष्ठाया विकल्पस्य व्याहृतौ पर्युदासमा
 मर्ण्याच्च यस्य विभाषेति निषेधस्यापि बाधे सिद्धे हेडपहण व्यर्थमिति
 वाच्यम् । वै स्कन्देऽनिष्ठायामितिवाक्यत्वेव विकल्प इति शङ्कास्यादत्तं पृथ
 ङ्निष्ठायामित्यस्या वश्यकत्वात् । एवञ्चेहेडपहणाद्वाशब्दस्यामस्यन्त्य इति सिद्धम् ।
 तोपमहे त्यादावुत्तरञ्च तु सम्बध्यत एव । आरोप्येति । वर्तमाने यत्र प्रत्यय
 स्तुभापि संलिङ्गितव्यमस्मादे च्ये सवर्षासदव्ययानामविद्यमानत्वेऽपि तच्छि
 म्मनुहत्वारोपेण वर्तमाने प्रत्ययस्यापेहापीति भावः । उपदेशइत्यनुवृत्तेरिति ।
 तच्चोदाहारस्य विशेषणम् । प्रत्ययोपदेश इति प्रत्यासत्त्या कल्पना कार्या तेन

भाय । निष्ठादेशस्य नत्वस्य व्रथेति पत्वे कर्तव्ये सिद्धत्वात्परत्वाच्चत्वे पत्वा
भाये चो कुरिति कुन्वम् । स्वरप्रत्यय योरिति । उभयोरुदाहरणमित्यर्थः ।
चोवधाताचिंष्टाया इटि कृतेऽनुपसर्गात्पुङ्ग्वीवेत्यननेदसहिततकारस्य लोपे
निपातनेन स्वरप्रत्यये च कर्तव्ये यदि निष्ठादेशस्यासिद्धत्वं स्यात्तर्हि चान्
कत्वाचिंष्टादेशे सत्यपि स्वरानापत्तिर्ना द्रव्य इति छ य न स्यादिति क्रमेण धी
ध्यम् । तकारमात्रस्य लोपनिपातनपक्षे तु इडागमे कर्तव्ये तस्य लोपस्य सि
द्धत्वादिङभावे स्वरप्रत्यये तस्योपस्थासिद्धत्वेऽपि द्वचक एवयमिति स्वरप्र
त्ययेव परिस्कन्द प्राच्य इदचिपातनचिष्ठान्तस्यापचप्रत्ययान्तस्य वेतिमतमदे
नाह । अत्रैवेति । प्रत्ययभेदेन स्वरभेदस्तु भवत्येव । प्रतिस्तद्धनिस्तद्धी च ।
सौचस्य स्तन्मुधातोर्निष्ठायां यस्य विभापेतीउभावे स्तन्भेरिति पत्वे प्राप्तं
तदभावस्य निपातनमिदम् । निर्वाणोऽवाते । समानपदत्वाभावाण्यत्वाभावे
प्राप्तं निपातनमिदम् । कर्तर्यञ्च निष्ठा याधातोर्गत्वर्थात् । भाष्ये त्विति । क
र्तर्येव निपातनमिति नियमाभावाद्भावे कर्मणि वा प्रत्यय उभयथा समुदायेन
धातानभिधाने षत्वमिच्छर्थः । अनुपसर्गात्पुङ्ग्व । निरगुवन्भक्षपरिभाषया कम
नियत्तावित्यस्यैवेदचिपातनं युक्तमित्यागङ्गायामाह । ध्यात्यानादिति । भा
ष्याच्चरध्यनितव्यास्यादित्यर्थः । तत्र हि कलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्य
म् उत्पुङ्ग्वोऽनृतइत्ययति । अथान्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति उत्पुङ्ग्वसम्पुङ्ग्वो
रिति यत्तद्व्यमित्युक्तम् । अत्र कलेर्लत्वे इत्यभिधानेनपुङ्ग्वं विक्रमने इता
स्य नेदचिपातनञ्च सत्त्वं इत्येवोक्तवत्तु इदभाज इत्यपि तेनेद्रावस्यादित्यर्थे
तिमिदं सूचितम् । एवञ्चजिक्काधातो लो इडभावेऽपि चरपलोपेत्यनेनीत्य
भ्रवत्येवेति तद्धिम्भूते उभयोर्यङ्गमस्त्येति । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्रहि च
गुपसर्गादित्युच्यते तत्रेदञ्च सिद्धति । परिक्रममिति । एवमागप्यं लृगं
क एव विहितङ्गुपधात् नैतचिष्ठान्तम् किन्तर्हि लृग एवङ्गुपधातो वि
हित नैव गप्यम् स्वरं हि दोषं ध्यात् । निष्ठान्तस्य चेदूपगतदा तन्मूकर
पाप्यंकादातो । कर्मणि लृप्रत्यये यङ्गिरनन्तर इत्यनेनपरिक्रमगगप्यध्यासुदात्त
त्वं भवति । तन्मुभवमार्याल्लृगे कर्तव्यप्रत्यये याययञ्ज्हातिजिज्यनेनातो
दात्तयग्यमर्ग्येतित्यर्थः । एवमागप्यप्यन्तर्हि पदस्य लोपोच द्रष्टव्यं पदोपगत

कार्येन परिक्रम इत्युक्तम् । तत्र कैयट । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगएव लोपस्त
 धममिष्यति परिरूपसर्गो न 'तु कृत्रिम्यतीत्यनुपसर्गत्वात्परिनिष्ठान्त एव कृत्र
 मश्च इति तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वव्यसरेणाद्युदात्ततेति । अनु सत्यत्वेकदेश
 स्यापि निपातनमित्यते इत्यनुपसर्गभाष्यानुक्तत्वात् अत आह । वृत्तिकारैरिति
 मनु निष्ठादेश इतिवार्त्तिकेनेडभावे सिद्धे तादेशनिपातनस्वीकारो ध्यर्थाऽत
 आह । निष्ठादेश इति । आदितय । नन्विद सूच विभाषा भावादिकर्मणोरि
 तिभूषेण सदैव पाठमेवंच तत्रेडिकल्पाद्यस्य विभाषेति निषेधेनान्यत्रेडभावे
 सिद्धे योगविभागवैयर्थ्यमिति चेन्न । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधे प्रतिषेध इति
 प्रापनार्थत्वात् । तेन विभाषा गृहमनेत्यनेन विशिष्टाहचर्याच्चविकरणस्य
 विकल्पविधानात्तस्मादेव निष्ठाया इष्टनिषेधो न तुल्यविकरणादिष्ठाया इति
 फलसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । व्याख्यानादिति । वित्तो भोगेति सूत्रभाष्यसम्यत
 व्याख्यानादित्यर्थः । तत्र हि वित्तं सु विदितो निष्ठा विद्यतेवि न इत्यते । वि
 त्तं वित्तस्य विवक्ष्यभोगे वित्तस्यविन्दतेरित्युक्तम् । ऋणमाधमस्य । ऋणशब्दस्या
 धमस्य गन्धेन बहुव्रीहि ऋणस्याधमत्व च दुःखप्रदत्वात् । ततो भावे व्यञ् ।
 तदन्तस्य च तादृशव्यवहारे लक्षणा एवच विषयत्वनिरूपकत्वान्यतरसम्ब
 द्धेन तादृशव्यवहारसम्बन्धिनि गम्यमाने ऋणमिति निपात्यते । निरूपकत्व
 निर्वेशे मानं तु धारकत्वमर्थ इति निर्देश एव । नन्विह निष्ठायामित्येव
 सूत्रमस्तु नित्यार्थत्वञ्चास्यारभमामर्थ्याश्चविद्यति विकल्पस्य निर' कुप इत्यनेन
 सिद्धेरत आह । निष्ठायामित्येतत्त्विति । न च निर' कुपोऽनिष्ठायामित्येव
 सूत्रमस्तु एवञ्चानिष्ठायामित्यनेन निष्ठाया विकल्पस्य व्यावृत्तौ पर्युदाससा
 मर्थ्याश्च यस्य विभाषेति निषेधस्यापि बाधे सिद्धे इहेडप्रहण ध्यर्थमिति
 वाच्यम् । व स्कन्देऽनिष्ठायामितिवाक्यत्वेव विकल्प इति शङ्कास्यादत्त दृष्ट
 निष्ठायामित्यस्या वश्यकत्वात् । एवञ्चेहेडप्रहणाद्वाशब्दस्यामध्यन्ध इति सिद्धम् ।
 तोपमहे त्यादावुत्तरच तु सम्बध्यत एव । आरोप्येति । धर्तमाने यत्र प्रत्यय
 स्तत्रापि यत्किञ्चिदवयवसङ्गावे चक्षे सर्वेषामवयवानांमविद्यमानत्वेऽपि तस्मि
 न्ममूहत्वारोपेण धर्तमाने प्रत्ययस्येहापीति भावः । उपदेशइत्यनुवृत्तेरिति ।
 तच्चोपारस्य विशेषणम् । प्रत्ययोपदेश इति प्रत्यासत्त्या कम्पना कार्या तेन

लुब्धादिभ्यः क्ते निषेधस्य सिद्धिः । न च जागरितमित्यत्रापि निषेधापत्तिरिति वाच्यम् । एकाज्जपहणस्याप्यनुवृत्तेः सम्प्रसारणत्वस्य स्थान्यनुवृत्तित्वेनान्वयिधाविति निषेधे प्राप्ते आह । अत्रेति । ननु हल इत्येतत्सामर्थ्यादित्यसङ्गतमेकादेशे कृतेऽपि परत्वादन्तवद्भावस्य प्रवृत्त्या सम्प्रसारणत्वस्य सुनभत्वादत आह । तत्सामर्थ्यादिति । हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । अयमाशयः । यद्यप्यन्तादिवच्चेति सूत्रम्यस्तथापि विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्येष्टवाचकतया पूर्वोप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः स्यात् । तत्र दृष्टान्तमाह । इदंतिङ्सूत्रस्य भाष्यरीत्येति । तत्र यथाऽतिङ्पहणाभावे चिकीर्षतीत्यत्र गणसहैकादेशे कृते यदि तिङः । कृत्स्नञ्चा स्यात्तदा तुक् स्यादिति प्रयोगतनुञ्चा पूर्वविप्रतिषेधेनान्तवद्भावस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन बाधनात्तुक् प्रात्याऽतिङ्पहणमन्त्यान्यातम् । तथैवापि प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावो न भवति हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति । मूले अनायामसाध्य इति । क्षुण्णमोषधमुष्णोदके प्रक्षिप्तञ्चैतस्मिन्नेव काले यज्जायते तत्काण्डमिति । धृपिगसो वैयात्ये । विकल्पे प्राप्य इति । आदिकर्मणि यत्र निष्ठेत्यादि । भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृपेर्वृत्त्यभावे मानमाह । मूले अतएवेति । तत्र वृत्तित्वाभावादेव । अविनीतेति । विरुद्धं यथा स्यात्तथा यातो विद्यातस्तस्य भावो वैयात्यमिति व्युत्पत्त्यऽविनीतत्वं पुरुषवृत्तिधर्म उच्यते । अथवा धातोरादिच्चादिङ्भावे सिद्धे नियमार्थोऽयं योग इति भावः । एवंमिति वैयात्याभावेऽस्मान्निष्ठाया इडिष्ट एव चेद्वेरादित्वाभावेमिवैयात्ये इड्भावोऽप्यसूत्रस्य विधायकत्वेऽपि भविष्यतीति धृपेरादित्वं व्यर्थमिति हरदत्तमते गण्डयति । अथापरुषीत्यादिना । आदित्वगामर्थो देवानभिधाने प्रमाणसास्तीतिकल्पत इति भावः । अभिधाविदूरे । अथाविदूरगन्दाज्ञावेत्यञ् प्राप्ताणादित्यात् । न नञ्पूर्वादिति निषेधस्तत्र एव निपातना यः परिध्यते हतम् । अधीयत इत्यध्ययनङ् कृत्यन्नुट इति बाहुल्यकात्तर्मवि न्नुट् । तदाहाधीयमान इति । टो ददधोः । अपमादेगम्यान्तः । इङ्गमृत्वे कृते निर्द्देशस्य तात्तादेगपत्तेः प्यपत्तिरित्यागमेन मूले तात्तो वायमादेग १२दुहम् । दम्तीति सूत्रस्य दाधातोर्व्यञ्जनात्तादेगमृत्प्राग्गम्युपगम्येण दीपं वायदाभि

प्रायेण गङ्कते । न चैवमिति । एवम् । आदेशस्य तान्तत्वे । दाधातीर्यस्त
 कागादेशस्तस्मिन्नित्यर्थे यस्मिन्धिपरिभाषया तदादिविधिः स्यात्तथा
 च तकारादावुत्तरपदे दीर्घ इत्यर्थाभिप्रायेण समाधत्ते । तकारादाविति ।
 प्राचीनमग्नतसूचार्थरीत्याध्याय्य भाष्यमग्नतसूचार्थाभिप्रायेणाह । स्वगा-
 स्तोत्यादि । तान्तदाधातावित्यर्थे खुरि चेति चत्वं कृते आदेशस्य तान्तत्वमेवे-
 ति ध्यातृत्वाभावेन नेदं व्याख्यामयीम्यद्भिन्नु यस्मिन्धिपरिभाषासम्भवेति
 शङ्काव्याख्यायति । परिभाषामग्नतध्याय्याने चत्वं ध्यामिदत्वेनादेशस्यातान्तत्वपक्षे
 दीर्घव्याहृतिर्विधेयस्य फलमिति बोध्यम् । तत्र परिभाषावाधेन व्याख्यानम-
 बोचितमिति भावः । दोददित्यनेन यान्तस्यादेशस्यविधानमेवेत्यत्र भाष्यम-
 ग्नतिनाह । तान्ते दीप इति । ध्वनितत्वादिति । तत्र द्विष्टचङ्मिरित्यत्र नलोपे
 कृते ऐम्भावस्य प्राप्तौ सन्निपातरिभाषया तद्वारणरूपस्य प्रयोजनस्य
 नलोपः सुस्वरैत्यनेन नलोपामिदत्वेन वारणेनान्यथामिद्वि कृता न त्वसि-
 दस्य सन्निपातविद्यातकपदेनाप्रहणमित्यर्थप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः । भाष्य-
 कारेण दान्तत्वे निष्ठानत्यस्य धान्तत्वे घत्वप्राप्तिरिति यदुक्तान्तस्योपपत्ति
 साह । जश्मित्यादाविति । अथ उपमर्गात्तः । सम्यैवानुवर्तमानङ् घोरि-
 ति विशेषणम् । अत्राच इति पदमावर्तते एकमुपमर्गस्य विशेषणस्तेन-
 तदन्विधिः द्वितीयमादेशस्य तकारस्य स्थानिवोधनाय । अन्ययोपमर्गादि
 तिपञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येति स्यादिति भावः । इति भाष्यमिति । तत्र द्वि-
 श्चरेरित्वादचष्ट इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन अन्तरित्वव्यावकाशः निर्दिष्टनिर्दि-
 त्तवान् अचष्ट इत्यव्यावकाशः प्रक्तम् अवक्तम् । इहोभयम्नाप्नोति नीत्तम्
 योत्तम् अचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेत्युक्तम् यद्यपि दृष्टायप्येत्यमपवा-
 दस्तथापि तदुक्तत्वमप्यपवाद इत्यपवादयोर्विप्रतिषेधे परत्वात्तस्याम्प्रवर्तत
 इति भावः । कपिष्ठनोगोऽन्ते । गोत्रेऽभिधिक्षिते कपिष्ठन इतिनिपात्यते । यः
 कपिष्ठनगण्डो गोत्रप्रत्ययप्रकृतित्वेन दृष्ट इति यावत् । भाष्यस्यरम इति । त-
 च द्वि कपिष्ठनः कापिष्ठसि. कापिन्नायन इतिरूपस्य गोत्रे यन्निच मित्रये क-
 पिष्ठनोगोत्रप्रकृत्याविति वार्तिककृताञ्जम् । इदञ्च वार्तिकं यो दृष्टरन्त्यस्याध्या-
 कारेण प्रत्याख्यातमिति त्वम्यत् । णोऽधिकरणं च । अथ आद्यया प्राप्य

मित्युक्तम् तत्र स्थैर्यार्थात्कर्तरि प्राप्तिं दर्शयितुमाह । प्रायेणार्कमकादिति य
 यास्थैर्यार्थकं आम्धातुरकर्मकस्तस्माद्व्यर्थार्कमवेत्यनेन कर्तरि प्राप्तिं च
 यमेषाधिपूर्व्ये च ददां सकर्मक एवमुपपूर्व्य सकर्मकस्तदापि कर्तरि प्राप्तिं
 आश्रित्योदनन्दे वंदत्त इति । अत्र हि न कर्मणि प्रत्ययः । ओदनपदाद्वितीया
 दर्शनात् । सकर्मकत्वाद्वावेपि न । कर्तरि त्वप्राप्त इत्याद्युदात्तव्येतद्गुण
 प्रयोगस्येष्टत्वेनेत्यर्थः । अत एव प्रकृते कर्मणोऽविवक्षाया अभवादेव यदि त
 या स्यात्तदा भावे प्रत्ययेऽयुक्तोयन्निर्देश इत्यप्युक्तम् स्यात् । ननु यदि गत्यर्थेति
 सूत्रेणाविवक्षितकर्मकाणामकर्मकर्त्तृ चेद्भावे प्रत्ययः क्त्वाऽच्प्रत्ययान्तस्य प्रयो
 गस्तद्धिं दत्तवानित्यर्थे दत्त इत्यपि स्यात् । कर्मज्ञान्ताम्भतुपि यथा दत्तवानिति
 भवति तथा तदन्तादजपि स्यात् । भावज्ञान्ताद्वा तद्धिन्वसति स्यादत आह ।
 दत्तवानित्यर्थ इति । निष्ठाप्रसङ्गात्तत्प्रसङ्गान्विकार्यजातं समुद्भाष्य प्रकृत व्या
 चष्टे सुयमोर्द्वयनिप् । सुनोतेरिति । अत्रोभयपदिना यजिना साहचर्याकुनो
 तेरेव प्रष्टव्यं तु सु गतो पुप्रसयैर्गर्भयोरित्यनयो । जीर्ण इति । अत्र जृधातो
 कर्तरि प्रत्ययः । धनितमिति । प्रकृतसूत्रभाष्य एव न च क्तसोर्वा वचनञ्चन्द
 सि तिङोऽदर्शनादित्युक्तम् न धनितमित्यर्थः । इग्यतोर्लङ्घ्येनेन त्वादेश
 गतवैक्यमादाय लकारविषये वासरूपन्यायोनप्रवर्तत इत्येव आपनमिति
 भावः । यत्तु वृत्तौ छन्दसि लिट् इति सूत्राज्जिङ्घणानुवृत्तौ विभक्तिविपरिणा
 मेन च सिङ्गे पुनर्लिङ्घण्येन लिट्सामान्यस्यादेशो प्राप्यत इति प्रकृते वा व
 चनमित्युक्तम् । तत्र प्रकृतभाष्यविरोधात् । तत्र हि कानच्कर्मोर्वा वचनञ्चन्द
 सि तिङो दर्शनात् । छन्दसि तिङपि दृग्गते । अहं सूर्यसुभयतो ददर्श । अह
 यावाहयित्री आततानेति । न वाऽनेन विहितस्यादेशप्रचरणात् । न वा एतत्प्र
 योजनमस्ति । किङ्कारणमनेन विहितस्यादेशप्रचरणात् एवमुक्ता केन विहितस्या
 देश इत्याकाङ्क्षायाच्छन्दसि सुट्मडमिट् मित् अवन्यभविष्यतीति समाधाय
 तदेतदाचनन्तिष्ठतु तावन्माशासिकमित्युक्तम् । तत्र तदेतदिति प्रतीकमुपादायो
 सरूपोपयोग्यत इत्युक्तं कैषटेन केचिन्नु तस्य धातुसम्बन्धे विधाने नाधातुसम्बन्धे
 पक्षे भूतमामात्रोऽलिटस्याभिहितं अवधार्यमिदमावश्यकमित्याह । अच्
 प्रवृत्तिरुपपरमितीति । अत्रापि प्रकृतसूत्रभाष्येन मानम् । तत्र हि यथा

योगाजिद किदित्येव किञ्चे विद्वे किल्करण सयोगास्तार्थमित्यभिधाय ह
 चस्य यद्वदधानस्य रोधसो त्वमर्णवान्वदधानामरम्भाः अष्टेः आजिवानिगु
 दाहरणानि प्रदर्श्य छान्दसौ कानचक्रामू निट्च छन्दसि सार्वधातुकमपि
 दितिडित्वादुपधातोपो भविष्यतीत्यभिहितम् । यद्वधानस्येति । वन्
 मन्थने छान्दमत्वादभ्यासधकारस्य निवृत्त्यभावे भस्माच्चक्षुभसीति जश्
 त्वम् । एतद्वाच्यग्रन्थेऽष्टेः आजिवानितिप्रयोगस्य छान्दसस्य प्रदर्शनेनाञ्ज-
 प्रकृतिककसुपरमितिकन्प्यते। यदुक्तमेकाज्पदणसामर्थ्यं लब्धमिति तदेतदुपपा-
 दयति । तद्वीति । ध्याय्यानादिति । भाषायां सदादिभ्यो वा निड्वक्तव्य कि
 म्प्रयोजनम् तद्विषये सुडो निवृत्त्यर्थमिति भाष्यकारोक्तिमूलकव्याख्यानादित्य
 र्थे । इडिति । इण्धातो कसौ द्वितोत्तरमभ्यासेन सह सवर्णदीर्घेऽप्य क्त
 द्वित्वैकाचत्वमत्वाद्वक्षेकाजादघसामितोडिति भावः । पचति ब्राह्मण इति । न
 च सामानाधिकरण्यमेकार्थविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वन्तश्च प्रकृते नास्ति प्रत्य
 यार्थकर्तुर्विशेषणत्वादिति वाच्यम् । काल्पनिकस्य प्रथमासामानाधिकरण्य
 सत्वात् । यथा शब्दगानच्प्रत्ययान्तस्य प्रयोगे सति प्रधानभूतयो कर्त्तृकर्मणो
 प्रतीतिर्न तु लकारस्य प्रयोगे इति लटोऽप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये इत्यनु
 वादोऽनुपपन्न इति प्रक्रियादशायां इन्पिते स्थानिनि लकारेऽप्रथमासामाना
 धिकरण्यमपि कल्पित शास्त्रप्रवृत्तिनिर्वाहकस्तथा च छदन्तं सत्त्वप्रधानानि
 नामानीति यचनात्कर्त्तृकर्मणो प्राधान्यदर्शनेनायं लकारः प्रधानकर्त्ताद्यभि
 धायकस्तथा विधाऽनुवादविषयत्वादित्यनुमानेन छदन्तदष्टान्तेन काल्पनि-
 कमेव तत्प्रक्रियानिर्वाहकत्वादुक्तकल्पना प्रकृते आह्वार्यां सभवायेव । जाते
 त्वःदेशे भावप्रधानमाख्यातमितिवचनेन श्रूयमाणप्रत्ययार्थस्य तिङ्शु विशेष
 यत्वं क्तसु विशेष्यत्वमिति स्वन्धत् । यस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यं समानार्थक
 त्वमाश्रय तु तत्र प्राधान्यनिवेश इति नाह्वार्यायास्तस्या कल्पनेति बोध्यम् ।
 एतच्चिदित्यस्य लाभन् नन्वोर्विभाषेति सूत्रादिभाषापदानुवृत्त्याऽनयोरादेशयो
 र्विकल्पेन प्रवृत्त्या कन्प्यते सा चानुवृत्ति सम्बन्धानुवृत्त्यो मण्डूकगतिवदा
 कार्या । प्रथमासामानाधिकरण्येपि क्त चिदित्यस्य लाभ पुनर्नृपपदस्य क
 रणेन दृग्गिता सा न शब्दाधिकादयोधिक्यमितिकल्पनया किन्तु पुनर्नृपपदे

न पुनर्विधिः । स हि पूर्वेषु विधिनाऽप्रापतेऽपि विषये प्रवर्त्तते इति वृत्तिका
 ररीत्या व्याख्यातः । भाष्ये त्विति । अयमभावः । यदीह लट्प्रवृत्तस्य स्यात्तदाऽस्य
 प्रत्ययान्तरत्वस्य स्यात्तया च वार्त्तरीत्यस्योपस्थित्या कर्मस्थभाषापत्तिरती वो
 गविभागेन लट् एवस्थानेऽयमादेशो विधेय इति । सम्बोधने च ॥ प्रथमाया
 मानाधिकरणेऽप्ययम् । सम्बोधनविषये लटः शब्दगानचो स्तः । लक्षणहेत्वो ।
 यथाययस्योत्थं लक्षणत्वादेर्दृश्यति ॥ शयनमित्यादिना ॥ एवञ्च परिचायकश-
 यनकर्त्तृपयनाभिधानेककर्त्तृत्वा वार्त्तमाना भुजिभियेति बोधः । प्रथमाया
 द्वितीयायां फलभूतार्जनकर्त्तृकर्त्तृको वाम इति तृतीयायां जनकहरिदर्शनान्न
 यनिहो मोक्ष इति बोधः ॥ अर्जयन्पुद्गप इतिरीत्या प्रथमासामानाधिकरण
 स्योध्यम् । विदेः शतुर्वसुः । अथ विदेरितिनिर्द्देशस्य समानत्वेऽपि वार्त्तरेव च
 षण्मिष्य च मानमाह ॥ सत्तेत्यादिना । शब्दप्रत्ययस्योगित्वात्स्यानिवद्भावेनैवो
 गित्कार्ये सिद्धेऽस्योगित्वं यमो सम्प्रसारणमित्यत्र दासोरपि षण्णार्थमन्यथाऽ
 स्य संघट्टार्थं वस इति कथनीयम् ॥ तथा सति निरनुयन्त्रकत्वात्स्यैव षण्ण
 स्यात् ॥ एवमिहै गे तु तदनुवन्त्रकपरिभाषा न प्रवर्त्तते उकारोच्चारणमात्र
 र्यात् ॥ तौ सत् । शब्दगानजमात्रे । मात्रशब्दोऽपि कात्स्न्ये । तेन लट्स्यानिकल्-
 रूपधर्मपरित्यागेन स्वरूपमात्रं शब्दगानचोः भङ्गीत्युक्तमर्थमिति । एतत्फलमा
 च । द्विपन्नित्यादि । द्विपंऽमिषे । लुटः सहेतिसूत्राभ्या विहितोपेतो । प्रवृ
 त्तसूत्रे भाष्यज्ञानैवेतदुक्तम् । नौषण्णं क्रियतेऽसंसर्गार्थमिति । वार्त्तमानत्वादि-
 विशेषणभङ्गद्वयोरपि सङ्घट्टार्थमितिर्धः । लुटः गदा । लुट इत्यनेन
 भविष्यदधिकारे विहितो यो लुट् शेषे चेति लुट् न एव गृह्यते । अत्र
 च दमनशब्दप्रत्ययान्तरितिसूत्रभाष्ये । नच छाकिं हनेऽपीत्यर्थोपपत्तिसंज्ञा
 अप्योजगमभिधाय किञ्चयोजनमिति प्रत्ये उपपदमतिटिति समापमिडि-
 न्युरक्तऽतिडिति प्रतिषेधात्प्रमासमिडिने प्रयोजनमित्यभिधाय यदा तर्हि
 लुटः सप्तमं भविष्यतीति प्रयोजने परेणाभिहिते मिहान्तिनोक्तमत्रविषयदि-
 कारविहितस्य लुटः सप्तमं शतुर्वसुते अपिषिपविहितयायमिति । तदेतदाह ।
 भाष्ये स्पष्टमिति । पृथ्वीः गानन् अथ स्यात्तदर्थे च विधीयते न तु लुटः
 स्यात् । लुट इत्येवमनुरक्तः । कर्त्तृविधायम् । तौ मदितिष्वर्थे भाष्ये पृथ्वी

जी. गानन् । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानंश् । इह धार्यो शब्दच्छृणीतिवि-
हितप्रत्ययान्तरत्वं लादेशत्वं वेतिविचारेऽलादेशत्वं व्यवस्थाप्य सीमम्पवमा-
नः । नटत्रिघ्नान इत्यादौ कर्तृकर्मणोर्विहितपण्या लादेशयोगे निषेधः सोऽ-
[च न प्राप्नोतीत्यागङ्क्य लटः शल्लगानचावितिईष्टगण्यमारभ्य लनो मकाराच-
विति प्रत्योहार इत्याययणेन लन् ग्रहणेनतेषामपि ग्रहणेन न लोके-
तिनिषेध उक्तः तेनेतः प्रत्यया न्तरमेवेति सिद्धम् ॥ ताच्छील्यवयोवचन ॥
अयम्परस्मैपदिभ्योपि ॥ लादेशश्चैवात्मनेपदसंज्ञाविधानात् ॥ अत एव
शब्दु निघ्नान इत्यस्य सिद्धिः । ताच्छील्यन्तस्त्वभावता । यथावहवोऽच मण्डप-
माना । अनेकेऽच पठमाना इत्यादौ । वयोवचन इत्यस्य वयोविशेषस्य प्रति-
पादन इत्यर्थः । यथा कवचस्त्रिभ्राणा इत्यादौ यौवनादिरूपा गरीरावस्या प्र-
तीयते । शक्तिः सामर्थ्यम् । सा यत्र गम्यते तत्र चानग । यथा शब्दु निघ्नान इ-
त्यादौ । सुजो यज्ञमयोगे । सुजः शल्लप्रत्ययः स्यात् । यज्ञेन संयुक्ते कर्तरि शक-
न्तः । वृत्तिश्चेत् । संयोगइत्यत्रकर्मणि घञ् अथ सुजो यज्ञे इत्येव यज्ञविषय-
श्चेत्सुभोत्थर्य इतिऽप्याभ्यया सिद्धे संयोगग्रहणाद्यत्र प्रधानकर्तारोऽभिधीय-
न्ते तत्रैवानेन योगिन प्रत्ययः तादृशमत्र याग इत्याशयेनाह । मूले सर्वे सुन्व-
न्तः । सर्वयजमाना । यज्ञयोग इति किम् । आर्कस्तच्छी । अथ आड भिव्य-
प्लुतो तच्छब्दो धात्वर्थस्य परामर्शकः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र ह्यङ्गावित्यस्य कर्त-
रि भुव इति सूत्रेऽनुयत्नमानस्याप्यभिधितेत्यत्र भूधातोः स्निग्धुजनुत्पत्तिरूपग्र-
योजनमुक्त्वा अयेदानीमनेन उक्ते ताच्छीलिक इण्णुज्विधीयते सोऽच कक्षास-
भवतीति प्रश्ने रुटिगण्यप्रकाराम्नाच्छीलिका न च रुटिगण्ये गतिभिर्विशेष्य-
न्ते न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इत्युक्तम् ॥ ताच्छीलिक इण्णुभुवर्थे तिच्-
चविहित रुटिगण्यप्रकारो रुटिगण्यमदृश ॥ यथा रुटिगण्याना गतिभि-
मव्यधो न भवति तथा ताच्छोनिक्तेष्वपि अव्यधो विशेषः ॥ ये अत्यन्त ग-
ब्दा एव ते अत्रताप्यत्रयशार्थेन व्युत्पाद्यन्ते ॥ क्वचित्तु अवयवार्थमज्ञावेऽपि ॥
यथा गायक इति ताच्छोनिक्ता अपि क्रियाविषयन्ताच्छील्यमुपादाय प्रव-
र्त्तन्ते क्रियाविशेषाभावेपि । कामुक इति । अत्र गतिसम्बन्धो न भवति ।
न हि भवति प्रसामुक इति । क्वचित्तु गतिभिः सम्बन्धो भवति । आगामुकः ।

प्रवर्णक इति यथा । अत एवोक्तमायेषेति । यत्र तु सोपसर्ग एव
 दिग्गन्धास्तथापि वाङ्मने गतिना न भवति सम्बन्धः । यथा व्याघ्र इति ।
 अत्र प्रध्याघ्र इति न भवति । शीलं स्वभावः । फलांशविषयकाकाङ्क्षा
 राहित्यम् । सा शीलं यस्येति बहुव्रीहिः । तद्वर्मा । तत्क्रियाचारव
 र्ता । अथैतत्क्रियाचरणस्यैव धर्म इति ज्ञानमयोजकम् । साधु कारी तु तौ
 विनापि यो धात्वर्थं साधु करोति सः । कर्ता कटानिति । ताच्छीले
 च कृपातोस्तून्प्रत्ययः । अलंकृज्जनिरालङ् । अलंकृज्ज्पहणेन प्रमिहत्वात्करो
 तेरेव अलङ्कृतम् । उत्पत्त्यादियु प्रत्येकमुदः पाठी नियमार्थः । तेनोदः प्रयो
 ग एव श्रुत् । उत्तरार्थे इति । सुव इत्यस्यैव ग्लानिस्थितिसूत्रे चकारिण
 संप्रसार्यः । भाष्य स्वरस इति । प्रतिपादितमेतत्प्राक् । अष्टप्रतिपत्तये इह तमे
 वाह । तत्र हीति । इतिभाष्यमिति ॥ धिनुणकर्मकानामित्येवन्तबीजम् ।
 विनाशेत्यत्र अन्तविनाशेः कृतविलोपेन निर्देशः । अकारवधारणार्थः । मूले
 न्नुलामिह इति । असूयतिभिन्नेभ्य इत्यादिः । अथवाऽत्र स्वरे विभेदमन्तेन
 श्रुत्या सिद्ध इत्युक्तिर्विहता स्यात् ॥ अनभिधानमिति । अत्र प्रमाणमङ्गल
 सूत्रस्यभाष्यमेव ॥ तत्र हि पदिसङ्गममनर्थकमनुदात्तेतत्र हस्तादेरिति सिद्ध
 त्वादित्यभिधाय अयम्यदेककञ्जविधीयते लयपतेति स विभेदविहितकामांशो
 विहितं युच्यमाधेतेति प्रतिपाद्य एतज्ज्ञापयत्याचार्यस्ताच्छीलेनिकेषु ताच्छीलि
 का वासरूपेण नभस्यतीति प्रदर्शितम् । यदि सक्तरादपि पदेः स्यात्तदा प्राप्
 कत्ववर्धनमसंगतं स्यात् । प्राप्यते इति । निन्दन्तिसेतिसूत्रे वामरूपविभिना द
 कादयो नैत्युक्तमिह तु परस्परं न नैत्यभ्यवधायीति विभेदः । शीतो
 वाप्य इतीति नैदम्यार्त्तिकम् । किमयसिद्धमित्येतत्प्रतिपादयति । सुगप्रत्यय
 इत्यादिना । प्रयोजनभावादिति । न च स्वरे विभेदः । यदिनस्योत्तराद्या स्या
 तर्हि गपि सत्यं कोदये च कृते एकादेग उदात्तेनेतिसूत्रेणोदात्तत्वे विभेदा
 भावस्य अटत्यात् । सुगो यादित्येतापोरसंज्ञा व्यावर्त्तयितुं गम्या । इदं मिह
 मितोति । इदमुपपन्नम् । लपानुपपन्नानुगज्ज्योत्पद्येयं मिहः । दाधेत्सिद्ध
 द । दा इतिप्रयोगलपदादपानामनुकरणम् ॥ कमेकत्वमिति ॥ अभावादिति
 भेदः । तेन । चादित्यत्र दकारस्य मन्तेन न तपस्ये चकारस्य तात्पर्यादङ्ग

अथैव ग्रहणं स्यात् ॥ जागरूकः ॥ अधुनेति वस्तुसुदायस्य निपातनेन सिद्धे स्ना-
तशब्देण ऊकस्य विधानमुत्तरार्थम् ॥ मूले भाविनेति ॥ यडि कृते जायमा-
नस्येत्यर्थः ॥ दावदूकशब्दस्तूष्णादिप्रत्ययान्तः । स्वरूपावाधेन । प्रत्ययस्वरू-
पावाधेन । न चैव हि प्रत्ययतत्पठकककारस्येत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् ॥
तत्तुरिर्जगुरिरिति भाष्योदाहरणादित्यस्य ग्रहणं ॥ अत एव स्वरूपावाधेनेत्य-
पि लब्धम् ॥ अघ्नन्सूत्रे भाष्ये उत्तर्गगृहदसि सदादिभ्यो दर्शनादिति ॥ तेन
वेदिः नेमिरित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् ॥ यद्यप्यादिति सूत्रमन्वयस्य कार्यप्रदर्शकप्र-
करण एवोपन्यसनीयन्तयापि भाषायामिति वार्त्तिकं लौकिकप्रयोगाणां साधु-
त्वान्वाख्यापकमिति तर्ह्येच्छनाय प्रकृतेऽस्य लेखः ॥ सप्तम्याय इति ॥ एवमेव
सप्तमित्यर्थः ॥ मूलरीत्यान्वाख्याय सिद्धान्ताभिप्रायेणाह ॥ वस्तुतस्त्विति ।
ननु भाष्ये दृणातेर्द्धस्वयेत्युक्तमिति दीर्यतेरित्यनुपपन्नमत आह ॥ दीर्यतेर्ध्वेति
तत्र हि ददत् दृणातेर्दीर्यतेर्ध्वेति पठितम् ॥ विपरीतनियम इति ॥ संज्ञान्तरयो-
रेव कृत्विति नियम इत्यर्थः ॥ विधेयसंकोचापत्तेरिति ॥ यत्रैवकारस्ततोऽ-
न्यत्र नियम इत्यस्य मिदत्वेन विधेयस्य क्षिपः संकोचापत्तेरित्यर्थः ॥ अत्र सं-
ज्ञात्वञ्च यावद्ब्रह्मभावि संज्ञा तुल्यद्विन्तु व्यक्तिविशेषसम्बन्धित्वमेव ॥ व्याख्याना-
दिति ॥ कर्मण्यपितिसूत्रानन्तरमेव यः द्रवितिवक्तव्योऽत्र प्रकरणे प्रयुगीतादुग-
च्छकरणमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तादृशपाठे यद्यपि दान्त्रीति सूत्रे पुनः द्र-
नूप्रवृणमावशकमन्तयापि साधवमस्येवेति भावः । दान्त्रीशम् । अत्र दर्शयति
कृतमलोपस्य दंशधातोर्निर्देशेनादित्यपि क्व चिदस्य नकारो लुप्यते तेन द-
न्तेषु दर्शना इति प्रयोगः सिध्यति । न च निपातनस्य बाधकत्वमेवेति सर्व-
त्रैवास्य नलोप इति दंष्ट्रेत्यनुपपन्नमिति ग्रहणम् । शूनो दन्तदंष्ट्रेति सूत्रनिर्दे-
शेन क्वाचित्त्वत्वस्यैव कथ्यनात् । दंष्ट्राशब्देऽजादित्वाद्वाविति प्रागुक्तम् । व्याख्या-
नादिति । व्याख्यानादिति । दावनेवादीनामकरणोपपादानामपि प्रयोगद-
र्शनेन मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । यदुक्तं ह्येति तदभिप्रायमाह । एवमन्वय इति
भाष्यस्वरस इति । तत्र हि कर्त्तरि कृदिति सूत्रस्य तच्च मय्याद्यर्थमित्यनेन भण्य-
मयेति सूत्रेण विधीयमानस्य प्रत्ययस्य कर्तर्यपि कर्त्तरि कृदिति सूत्रम-
हायेन ग्रहत्यात्मकप्रयोजनमभिधाय अष्टपिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं

प्रयुक्त इति यथा । अत एवोक्तमायेवेति । यत्र तु सोपसर्गा एव ह
 टिशब्दास्तत्रापि बाह्येन गतिना न भवति सम्बन्धः । यथा व्याघ्र इति ।
 अत्र प्रध्याघ्र इति न भवति । शीलं स्वभावः । फलांशविषयकाकाङ्क्षा
 राहित्यम् । सा शील यस्येति बहुव्रीहिः । तद्वर्मा । सत्क्रियाचारक
 र्ता । अथैतत्क्रियाचरणस्य धर्म इति ज्ञानस्ययोजकम् । साधु कारी तु तौ
 विनापि यो धात्वर्थं साधु करोति सः । कर्ता कटानिति । ताच्छीलेऽ
 च क्षाधातोस्तून्प्रत्ययः । असंज्ञान्निराक्षञ् । अत्र कञ्प्रत्ययेन प्रसिद्धत्वात्करो
 तेरेव प्रहणम् । उत्पत्तादियु प्रत्येकमुदः पाठो नियमार्थः । तेनोदः प्रयो
 ग एवे श्नुच् । उत्तरार्थ इति । भुव इत्यस्यैव ग्लाजिष्येतिशुभं चकारैव
 संयहार्यः । भाव्य स्वरस इति । प्रतिपादितमेतन्नाम् । अष्टप्रतिपत्तये इह तन्नि
 वाह । तत्र हीति । इतिभाष्यमिति ॥ द्विगुणकर्मकानामित्येवमन्वोक्तम् ॥
 विनाशेत्यत्र प्लुतविभागेः कृतणिसोपेन निर्देशः । अकारट्टहारणार्थः । मूले
 ग्लुलासिह इति । अन्त्यतिभिन्नेभ्य इत्यादिः । अन्यथाऽत्र स्वरे विगोपमत्वेन
 ग्लुलासिह इत्युक्तिर्विहता स्यात् ॥ अनभिधानमिति । अत्र प्रमाणम्कृत
 ध्वन्यभाष्यमेव ॥ तत्र हि पदिवहणमनर्थकमनुदात्तस्य ह्रस्वादेरिति सिद्ध
 त्वादित्यभिधाय अयम्यदेककञ्विधीयते लपपतेति स विगोपविहितस्वामात्रे
 विहितं शुचम्याधेतीति प्रतिपाद्य एतदुच्चारणस्याचार्यस्ताच्छीलेकेषु ताच्छीले
 का वाचरूपेण न भवन्तीति प्रदर्शितम् । यदि सक्तरादपि पदेः स्वात्तदा प्राप्
 कत्ववर्धनमसंगतं स्यात् । ज्ञाप्यते इति । निन्दहिसेतिशुभे वाचरूपविधिना क
 लादयो मित्युक्तमिह तु परस्परं स नैत्यभ्यवधायोति विगोपः । शीङो
 पाण्य इतीति नेदम्यार्त्तिकम् । किन्त्यर्थमिहमित्येतत्प्रतिपादयति । शुग्प्रत्यय
 इत्यादिना । प्रयोगसंभाषादिति । न च स्वरे विगोपः । यदिलक्ष्येतसंज्ञा प्ला
 चाहिं गपि सत्यं कादंशे च कृते एकादंश उदात्तेनेतिशुभे नोदात्तत्वे विगोपा
 भाष्य अष्टत्वात् । शुगो यादित्येनापीदमन्त्रा व्यापत्तं गितुं शक्यम् । इदं मिह
 मित्येति । इदमुपलक्षणम् । लपानुस्यहानुगन्धयोत्पत्तिं निनिः । दापिट्मिग
 द । दा इतिप्रयोगस्यटारुपाणामनुकरणम् ३ कर्मकर्तृसंघेति ॥ प्रभाषादिति
 विगोपः । तेन । आदित्यत्र ट्टहारणमस्येन ॥ तपरस्परं चरकारण्य तात्पर्याददृष्टव्य

अन्तरङ्गपरिभाषाया इति । अस्य दोषः ग्रहित इत्यत्रान्वयः । भाष्यकृतेति शेषः । एवं हि तत्रोक्तम् । यथादेशादियुवौ । यथादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिह-
त्ताय प्राप्नुत वैयाकरण । मोक्षश्च इति । लक्षणा हि भवति त्वोरचि वृद्धिप्रम-
ह इयुवौ भजत इति । नैषदोषः । अनङ्काशावियुवौ । अचीति चावश्यकम् ।
प्रैयमघ प्रैयङ्गव इत्येवमर्थमिति । प्रसङ्गादङ्गाकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह ।
यथादेशा इति । नक्षपोतिसाहचर्येणेति । कपिपरेऽणतद्धितपरकएवेत्यर्थाधिका-
रात्केणइतिसूत्रेऽप्यणतद्धितककारपरक एव गृह्यत इति भावः । लोटपलितौ ।
सुयेर्लोऽमिति भाष्यमिति । स्थानेन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये लोट क्षिप्तौ वा-
चुवेगं गत्वे तिभाष्यप्रयोगात्लोऽप्यणोऽर्चोर्चादि । पलितं गैलजे तापे केशपाके
चकहमे । दर्भाङ्कुर इत्युपलक्षणम् । पुल्लिङ्गस्य रोमाञ्चेपि दर्शनात् । सूची
तु लीवनद्रव्ये आङ्गिकोऽभिनयान्तर इति । आङ्गिको रोमाञ्च ॥ प्रागुक्त इति ।
एवञ्चतन्मते प्रकृत सूत्रे ठेत्येव पाठः । पण्डस्तु बाहुलकात् । लोचं चोरचि-
ह्वं । भाष्ये उक्तमिति । एवञ्च बाहुलकत्वेन तथाप्यस्य साधनं बोध्यम् । अग-
स्तिरित्यङ्गागण्ये उपपदेऽसुधातोस्तिप्रत्ययो बाहुलकादित्यादिशयेन मूलेऽ-
सावुक्तं प्रकारान्तरेणापि तस्य सिद्धिमाह । अचेति । इयोः । अगस्तिशब्दाग-
त्यशब्दयोः । आद्यर्थेति । रूपमिति शेषः । अगस्त्यशब्दस्य प्रकारान्तरेणापि
तस्य सिद्धिमाह । अगस्तिशब्द इति । अयते. स्वाङ्गे शिर किञ्च । शिर. शिर
मी । शृणातेर्चञर्थे की इकारादेशेऽदन्तोऽप्ययम् । अत एव पिण्डं दद्यात्तथाशिर
इत्यपि साधु । वङ्गीभ्यां रूपस्त्राङ्गयोः पुट्च । शपो गुञ्जमिति । बाहुलकात्प
प्रत्यये शेषशब्दोऽदन्तोऽपि ॥ यस्यामुयन्त प्राहराम शेषम् । नष्टेर्दिवि भयानह-
धातोस्सुन् भयादेशः ॥ नभो व्योम्नि नभो मेघे आवणे च पतद्गृहे । घ्राणे मू-
ङ्गालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतः । पततद्गृह इत्यस्य पतत कप्तादेश्च ह-
त्यर्थः । पीकदानोतिलोके । मिथुनेऽसिः । धातूपसर्गयोर्योगे मतीष्धातो-
रसिप्रत्ययः स्यात् । पुरुरवा पुरुरवस्शब्दो निपात्यते इत्यर्थः । अस्तरा ॥ प्रा
येणायं भूम्नि । स्त्रियां बहुवचनरस स्वर्गेश्चा उर्यशीसुखा । ध्वनितमिति । ए-
कवचनान्तप्रयोगेण ध्वनितमित्यर्थः । विदिभुजिभ्याम् । आभ्यामसिः स्यात् ।
विश्वेवेदाः । विश्वं वेत्तीति विग्रहः । विश्ववेदास्तनूनपात् । विश्वभोजाः । विश्व-

ज्ञापकमममावेश्य यदयं कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरिति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं
 चकार इति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न समावेशः ॥ अथ समावेशः करणरूपेणा-
 र्थेन बोध्यः ॥ एवमुपपाद्य भाष्यकारिण वार्त्तिककारोक्तिर्यत्तावदुच्यते ऋषिदे-
 वतयो. कृद्धिः समावेशवचनं ज्ञापकमममावेशस्येति- नैतज्ज्ञापकमाध्यमपत्रा
 दस्तर्गा बाध्यता इति ॥ एष एव हि न्यायः । यदुतपदैस्तर्गा बाध्येरपि
 रयुक्तम् ॥ यदि तत्र यथाभंध्यमभिप्रेत स्यात्तदा चकारमज्ञावे सति तस्य सम्भ-
 वादेवमुक्तिरसंगता स्यात् ॥

॥ इति पूर्वकृदन्ताः ॥

अथावतरमहत्त्वोपादिप्रत्ययविषये विग्रहमाह ॥ अथोपादय इत्यादिना ॥
 निरूप्यन्ते इति शेषः ॥ तथापि ॥ कल्पितावयवार्थकल्पनायामपि ॥ अन्यथे-
 ति ॥ वर्त्तमानकालातिरिक्तकालेनेत्यर्थः ॥ इदम्भाष्यम् ॥ अन्यकाले बाह्यते-
 ति यजन्तधातुत्वाध्यानपरम् । व्याकरणास्तरादिति ॥ व्याकरणास्तरादीनाम-
 प्येषा माधुत्वे चातुमानमेव प्रमाणम् ॥ उपादिप्रत्ययाः साधवः, पाणिनिकथं-
 यानुवादविषयत्वादिति ॥ अत एव ॥ व्याकरणास्तरादीनामपि माधुत्वस्याभिप्रे-
 तत्वादेव ॥ प्रयोजनमिति । भाष्यकृतेति शेषः ॥ अथप्रकर्तस्तनुदृष्टे रितिप्रयो-
 गादिभाषा गुणेऽस्तियामित्यस्य च स्थित्यामपि प्रवृत्तिः । एतदेव वचनम्
 व्याचष्टे । शास्त्रास्तर इति ॥ नेहकादयः ॥ एतच्छास्त्रम् ॥ एतच्छास्त्रमित्यम् ।
 पाणिनीयस्यैवमाह । उपाद्यन्ता इति । एतावतैव कृतमिति । पाणिनिनेति
 शेषः ॥ नन्वस्य, त्यस्य चर्षिरागच्छेत्यत्र रिक्तः सर्षिवेत्यत्र प्रकारस्य इत्यने-
 गोऽनुपपद्य प्रत्ययावयवत्वाभावादत आह । सर्षिधेति । अत एव । एतेषाम-
 स्य, त्यस्यत्वादेव । नद्विष्येति । व्याकरणास्तरादीत्येव । अत एव । पशु त्यस्यत्वादे-
 व । तेषामिति । किञ्चोत्थादियुक्तामिति । अत एव । तेषां पाणिनीयत्वा-
 भावादेव । मनु यो एतत् इत्यनुपपद्यम् । युपत्यस्य पाणिनिमतेऽभावादेत आह ।
 गुणेति । उपादिप्रत्ययान्तानामस्य, त्यस्यत्वादीकार् भाष्यविरोधमदृष्टे पारव-
 ति । यस्मिन् । तस्य भाष्यस्य व्याकरणास्तरानुमादित्वे इत्यादिमाह । दधति ॥

अन्तरङ्गपरिभाषाया इति । अस्य दोषः शङ्कित इत्यत्रान्वयः । भाष्यकृतेति ग्री-
प । एवं हि तत्रोक्तम् । यथादेशादियुवौ । यथादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिवृ-
त्तान् प्राप्नुत वैयाकरण । भोवश्च इति । लक्षणा हि भवति त्वोरचि ह्रस्विप्रस-
ङ्गे इयुवौ भवत इति । नैपदोप । अनङ्गकाशावियुवौ । अचीति चावश्यकम् ।
प्रैयमध प्रैयद्वय इत्येवमर्थमिति । प्रसङ्गादङ्गाकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह ।
यथादेशादिति । नकपोतिसाहचर्येणेति । कपिपरेऽणतद्धितपरकएवेत्यर्थाधिका-
रात्केणइति सूत्रेऽप्यणतद्धितककारपरक एव षट्छात इति भावः । लोटपन्नितौ ।
सुशिलोऽमिति भाष्यमिति । स्थानेन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये लोट चित्तौ वा-
हुवेगं गत्वे तिभाष्यप्रयोगान्नलोपशब्दोऽहं चादि । पन्नितं गैलजे तापे केगपाके
चकईमे । दर्भाकुर इत्युपलक्षणम् । पुल्लिङ्गस्य रोमाञ्छेपि दर्शनात् । सूची
तु मीवनद्वये आङ्गिकोऽभिनयान्तर इति । आङ्गिको रोमाञ्च ॥ प्रागुक्त इति ।
एवञ्चतन्मते प्रकृत ध्रुवे ठेग्वेव पाठ । पण्डस्तु बाहुलकात् । लोचं चोरचि-
न्हं । भाष्ये उक्तमिति । एवञ्च बाहुलकत्वेन तयाप्यस्य साधनं बोध्यम् । अग-
स्तिरित्यत्रागशब्दे उपपदेऽम्भातोऽस्तिप्रत्ययो बाहुलकादित्यादिश्रयेण मूलेऽ-
सावुक्त प्रकारान्तरेणापि तस्य सिद्धिमाह । अत्रेति । इयो । अगस्तिशब्दाग-
त्यगशब्दयो । आद्यस्येति । रूपमिति ग्रीप । अगस्त्यशब्दस्य प्रकारान्तरेणापि
तस्य सिद्धिमाह । अगस्तिशब्द इति । अयते स्वाङ्गे शिर किञ्च । शिरः शिर-
सौ । गृणातेर्ध्रजर्षे के इकारादेशेऽदन्तोऽप्ययम् । अत एव पिण्डं दद्यात्तयागिर
इत्यपि साधु । उडगीभ्या रूपस्त्राड्यौ पुटच । ग्रपो गुग्रमिति । बाहुलकात्प-
प्रत्यये ग्रीपशब्दोऽदन्तऽपि ॥ दक्षामुगन्त प्राहराम ग्रीपम् । नष्टेर्द्विवि भञ्जानङ्-
धातोरेसुन् भयादेश ॥ नभो व्योम्नि नभो मेघे थावणे च पतद्गृहे । प्राणि न-
डालसूत्रे च वर्षासु च नभ स्मृत । पततद्गृह इत्यस्य पतत कफादेर्पङ्क इ-
त्यर्थः । पीकदानोतिनोके । मिथुनेऽमि । धातूपसर्गयोर्योसि मतीष्धातोर-
मिप्रत्यय स्यात् । पुद्गरवा पुद्गरवम्शब्दो निपात्यते इत्यर्थः । अप्सरा ॥ प्रा-
येषायं भूयि । स्त्रिया बहुष्वप्सरस स्वर्गेया उर्वगोऽसुखा । ध्वनितमिति । ए-
कवचनान्तप्रयोगेण ध्वनितमित्यर्थः । विदिभुजिभ्याम् । आभ्यामसिः स्यात् ।
विश्वे वेदा । विश्वं वेत्तीति विश्व । विश्ववेदास्तनूनपात् । विश्वभोज । विश्व-

भोजाः शत क्रतुः । हृषूलुटितनिताङ्गिभ्य उक्तम् । तच्छब्दः । अयमन्तोदात्तः ।
 पूर्वस्तु मध्योदात्त इति पुनव्युत्पादितः । ग्रीडो ऋस्वयः । शिखा शाखा वृषि-
 चूडाचूडामात्रेऽपि । चूडामात्रे शिखायाश्च ज्वालायां प्रपदेपि चेति दर्शनात् ।
 जनेष्टन्लोपश्च । जटा । जटालम्बकश्चे मूले मांस्थां प्रचे पुनर्जटी । उपादयो बहुलम् ।
 अत्रोणादिशब्दे नाष्टाध्याय्यामेतत्सूत्रोत्तरसूत्रैर्विहितानाम्प्रत्ययानाम्द्रव्यमिति-
 शब्दावारणाय । अत्रोणादीति । मूले के चिद्विहिता अप्यूष्मा इत्यादिना
 यथा ऋलृकसूत्रभाष्ये लृकारोपदेशस्य प्रयोजनकथनावसरे चतुष्टयीशब्दानां
 अहत्तिरित्ये तत्पक्षोपपत्त्येन लृफिडलृफिडयदयोः परतो लृकारोपदेशे
 सति यद्वेच्छाशक्तिजानुकरणप्रत्ययार्थइत्यनेन यद्वेच्छाशब्दे प्रयोजनमभिधाय
 चयो शब्दानामहत्तिर्न सन्ति यद्वेच्छाशब्दा इतिकथनोत्तरमस्ति प्रहत्तिर्बै-
 द्वि लोके दृश्यते तस्मात्फिडफिड्वावीणादिकी प्रत्ययाविर्युक्तम् ॥ संचास
 चनादिभूतासु कोशादिप्रसिद्धासु ॥ कार्यात् ॥ गुणनिषेधादिकार्यात् ॥ एत
 दुणादिषु शास्त्रं शासितव्यमित्यर्थः ॥ न च वर्तमान इति सूत्रादन्तमान इति
 नानुवर्त्तनीयमेव च भूतादौ मिहिर्भविष्यत्वेति भूतेऽपीत्यादि न कार्यमिति
 वाच्यम् । प्रायेण वर्त्तमान एव का चिदेव तु भूते भविष्यतिवेति व्युत्पादनाय पुनः
 सूत्रारम्भात् ॥ तमुन्वृणुमी क्रियायाम् ॥ अत्र क्रियार्यायामित्येव क्रियाया नामि
 पुनः क्रियायामित्युत्पादानाकाध्यमाचरुभावाद्येतराविशेषतया भासमाना
 क्रिया तदाचकास्य ग्रहणम् ॥ तेन भोक्तुं पाकः ॥ भोक्तुं व्याचक्ष इति च न । न-
 चैवभोक्तुम्यचति पश्येत्यत्राध्यातिरिति वाच्यम् ॥ क्रियायामित्यनेन क्रियाया
 एवोपस्थितौ तस्या उपपदत्वामश्रवेण तदाचकप्रलतिक्ते नष्टत्वावश्यं कार्या ए-
 व च तदाचकप्रलतिमात्रजन्यो यः पदार्थोपस्थित्यात्मको योऽधस्तत्क्रामिकत्वैव-
 तराविशेषत्वस्य ग्रहणात् । तदेतदाह । क्रिया चात्रेत्यादिना । पुनस्तु भोक्ते-
 रिति मूले उक्तमादशङ्कतम् । यद्यत्र तेन शास्त्रेण न्युम् प्याप्तदा भविष्यत्-
 त्वाप्रतीतिरस्तेनाभविष्यदाधर्मण्योऽस्त्यत्राकाशप्रत्ययान्तस्य योऽप्यहोनिधेयः व्या-
 दित्यत्र न्युम्पद्यनमावग्रकमवग्रह भविष्यदधिकारविहितत्वेति न व्यक्त इति
 के चित्तकान्तनूययति । अर्कनोऽस्त्येति । न फलमिति । इत्यादिचयैव भविष्यत्-
 पापकल्याणकामवद्वत्वादिति शेषः । पुनस्तु नुमे गत्यस्य तु प्रकृत्युक्ते न्युम्पद्य

षामावैष्यकान्तमात्रेण न खुला सिद्धमित्यत्र तात्पर्यम् । न चेह खुलप्रज्ञेऽपि
क्रियावाचकप्रकृतिके तेन खुल्स्यादिति वाच्यम् । वाक्यसंस्कारे तादृगक्षलेऽ-
नेनैव खुलः स्वीकारात् । यत्र स्वातन्त्र्येणाकप्रत्ययान्तस्यसाधनोत्तरं वाक्यस्य
प्रयोगस्तस्याकस्य सम्भवेऽपि न तत्र पठोव्याहख्यन्तया ध्याप्यानमित्या-
शयेनाह । न चेत्यादि । ननु यथा दृज् न तथा छट्पि न स्यादत आह ।
छट्त्विति । अचेदस्योध्यम् । यद्यप्यनेन सूत्रेण खुल्वत्तुमुनोऽपि विधान-
न्त्याप्ययम्भावे अश्वयकृतो भाव इतिवाचमात् । अत एव तुमर्थाच्च भावव-
चनादित्यत्र तुमर्थादित्यनेन भाववचनत्वे लभ्य इति व्याख्यातम् । प्रक-
ते च भावोऽमत्वभूत एव । अध्ययार्थे निहसंस्यादीनामनन्वयात् । तुमनन्तार्थ-
स्य चोपपदार्थक्रियोयां स्तोद्देशकत्वस्यसमानकर्तृकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयः ।
एवञ्च कृण्वद्गुं यातीत्यस्मात्कृण्वकमेकभविष्यद्दर्शनविशिष्टं यानङ् कृण्व-
द्गर्गको यातीत्यस्मात् कृण्वकभविष्यद्दर्शनकर्तृकत्वं कस्तादृशदर्शनविशिष्टं
यान मिति च शाब्दबोधः ॥ कर्त्तरि कृदितिग्राह्येण खुलः कर्त्तर्यकत्वप्रति-
पादनेन कर्तुः प्रकृत्यर्थमिति प्राधान्यात् ॥ ननु यावत्पुरा निपातयोरितिस्त्र-
येयावत्पुरादिषु सट्त्रिविधनिर्णयः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिककृतोक्तम् ॥ याव-
त्सुङ्गो पुरासुङ्गो इत्यत्र सटोऽवकाशः ३३ः कर्त्तेत्यादौ सुटोऽवकाशः ॥ यावच्छो-
सुङ्गो इत्यत्र तु सुङ्गोऽवकाशः ३४ः च वार्त्तिकं यावत्पुरेतिस्त्रस्यानद्यतने सुङ्गित्वानुव-
र्त्य वाक्यभेदेन च सम्बन्धेन च यावत्पुरायोगी सटो विधानेन सिद्धा प्रत्याख्यातमे-
वञ्च तुमुन्पुलावितिस्त्रमपि मध्यपतितत्वादत्रापि वाक्यभेदेन तत्सम्बन्धः
स्यात्तथा च यावत्पुरायोगी भविष्यति क्रियार्थायां क्रियायां सङ्गेन व्यादिति
चेत् । विभाषा कदाकस्मिंरित्यत्र वात्रापि तदसम्बन्धात् । मण्डूकप्रुत्या च त-
त्र तस्य सम्बन्धः । अत एव यावत्पुरेतिस्त्रं नद्यतने सुङ्गित्वमिति विशेष्योक्त-
म् । तुमुनः प्रमद्वत्तुमुन्विधायकसूत्रान्तरमुपन्यस्तमूलं ॥ समानकर्तृकेषु
तुमुन् ॥ इच्छार्थेषु निहलोटाविलत इच्छार्थेष्वित्यनुवर्तते इच्छति भोक्तुम् ।
अथ तुमुनन्तार्थस्य विषयतासम्बन्धेनैषात्वर्थमिति विशेषणताऽस्ति तथैव भो-
जनविषयिणी इच्छेत्याकारकस्य शाब्दबोधस्यानुभवात् ॥ न तु भोजनार्थत्वस्य
प्रतीतिरिति पूर्वसूत्रेणाप्राप्तस्तुमुन्विधीयते । विकीर्यति पिपयतीत्यादौ सर्वत्र

कर्तुं मिच्छतीतिरीत्या यच्च विग्रहः क्रियते तच्च सर्वत्रायमेव तुमुन् ॥ वृत्तिवि-
 ग्रहवाच्ययोः समानार्थकत्वस्य न्याय्यत्वेन सन्नन्तजन्यशाब्दबोधे मनर्थेच्छाया-
 प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितविशेष्यतया प्रकृत्यर्थ-
 समानकलंकत्वेन च यथा भानन्तथैव तुमुन्न्तादपोति ॥ शकधृप ॥ अयमप्य-
 क्रियार्थापपदार्थ एवारब्धो योगः ॥ शक्नोति भोक्तुम् । धृणोति भोक्तुम् ॥ जा-
 नाति भोक्तुमिति ॥ शकधात्वर्थानुक्कूलसामर्थ्यविषयकनिययस्तद्वृत्तकानुक्कूल-
 त्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन भुजधात्वर्थस्यान्वयेन भोजनविषयकस्य शकधात्वर्थ-
 प्यानुभवात् ॥ सुख्यविशेष्यतया भानमानो यद्वाद्दृशो निययस्तच्चान् भोजना-
 येत्वन्तु न शाब्दबोधविषय इति तुमुन्गुणावित्यस्याप्राप्तिः ॥ धृप्धात्वर्थानि-
 तादृशो नियय एव ॥ आधात्वर्थे विपरतयाऽन्ययस्तु प्रमिष्ट एव ॥ तदुद्देशेना-
 नुष्ठेयमानत्वं च तादृश्यन्तस्याप्रतीतिरद्वेषः । भोक्तुं ज्ञायति । ग्लानिं सा-
 मर्थ्याभावनिययस्तन्मिन्नपि भोजनस्य विषयतयाऽन्ययः । भोक्तुं घटते च-
 धृप्धात्वर्थो योग्यता सामर्थ्यनिययवत्त्वरूपैव । भोक्तुमारभते । आरम्भवाया-
 तद्विपरिणी कृतिरप्याभोजनविषयकत्वमिति नैव । भोक्तुं नभते ॥ सम्भ-
 त्वर्थे प्राप्तिस्तस्या भोजनमन्वन्धित्वेन तु भोजनोद्देशेनानुष्ठेयमानत्वम् । भो-
 क्तुमक्रमते ॥ भोक्तुमुकृष्टते ॥ उभयत्रापि भोजनविषयकाद्यकृतरेव प्रतीतिः ।
 भोक्तुमहंतीत्यत्रापि योग्यताया एव प्रतीतिः । भोक्तुमस्ति भवति प्रियते वा ।
 सर्वत्राख्यर्थे मन्वन्धित्वमात्रप्रतीतिः व्याख्यानमेवेति । शकधृप्धात्वयोः धृपगुण-
 दानगुणकस्याप्यागमेवेत्यर्थः ॥ एवमस्तीत्यस्य धिक्कृतत्वे गैतस्य पूर्वनिर्मात-
 कर्तव्ये तदकरणमपि भूलम् ॥ कालममययेनासु ॥ भोक्तुं कानोऽयमित्यादौ
 भुजधात्वर्थस्य कान्तिप्रत्ययस्यावच्छिन्नकार्ये तानिरूपितकारणत्वात्तत्कयोप-
 त्तानुक्कूलप्रवर्तनाप्योजकनिययविषयत्वोभयसम्बन्धेन काले प्रमिष्टगतता ॥
 नम् भुजानि पचन्तीतिपदयदाहरणादतेमानत्वस्य धात्वर्थविशेषणतया प्रती-
 तिर्भोक्तुष्ट कान इत्यध्यास्तु न तथेति कथमेतदित्यत आह ॥ पच धात्वर्थमा-
 नेति ॥ भावयतनाय ॥ भविष्यतीति क्रियार्थायाश्च क्रियाप्राप्तिति शानुवर्तते ।
 यध्यमाद्यानां प्रत्ययानां धन्नादीनां विभक्तिविहितेन तुमुन्नादाधामायादेशगुण-
 म् ॥ न च यामरप्रविधिनामेविभक्तिव्यतीति पाठ्यम् । पुत्रश्चपटश्चक्षुश्च-

गिन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे वासरूपन्यायेन दृजादयो नेत्युक्तत्वेन घञ-
 पि न स्यादित्याशयात् ॥ न चायं तुमुन् यद्यपि भावे विधीयते तथापि घञ-
 वाच्यो भावः सत्वभूतोऽयं त्वसत्वभूत इति कथमनेन घञो बाधस्य प्रसक्तिरि-
 ति वाच्यम् ॥ तादृशविशेषस्य स्फुटप्रतिपत्त्यर्थमेवास्य सूत्रस्य' करणात् ॥ भाव-
 यचनयश्चेन घञादीनामुपखित्वर्थमाह ॥ बाहुलकादिति ॥ प्रकृतसूत्रे यचन-
 यद्वणादधिकार्यलाभ इत्याह ॥ न चेत्यादिना ॥ यागाय याति ॥ घञन्तादा-
 त्वर्थमात्रस्य प्रतीतिस्तस्य धात्वर्थक्रियायामनुब्रूलत्वसमानकत्वं कत्वोभयसम्ब-
 द्धेन प्रकारतया शाब्दबोधे भानम् ॥ अथ कर्मणि च ॥ अनेन सूत्रेण विहि-
 तोऽण् कर्तरि भवति कर्तरि क्कदितिसूत्रादेवञ्च क्रियार्थायां क्रियायां विशेष-
 विहितो ण्वुल्प्रत्ययोऽणो बाधकः स्यादित्यस्यारम्भः ॥ चस्य प्रयोजनमाह ॥
 उपपदेति । सन्नियोगः । समुच्चयः । अत एव । अत्र वासरूपन्यायाप्रवृत्तेरेव । एवञ्च ॥
 अस्याणः स्वविषये बाधकस्यापि ण्वुलो बाधकत्वे च ॥ तत्र विधेयमाह ॥ पुनर-
 नुवादेनेति ॥ निषेधाप्रवृत्तिमात्रमिति ॥ अत एवोक्तं प्राड् ण्वुलपीनि ॥ एवम् ॥
 अस्य प्रतिप्रसवविधित्वे ॥ परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थस्तदाह ॥ आह्वयेति ।
 भावो स्पष्टमिति ॥ तत्र हि यः कर्मस्त्वणितिसूत्रेणाण् विहितः स क्रियार्थायां
 क्रियायामुपपदे भविष्यतीत्यत्र च भविष्यतीत्यागङ्क्यागवादविषयेऽनिवृत्त्य-
 र्थमिति समाधानोत्तराद्विमुच्यते ऽपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थमिति । न पुनरुत्कर्गवि-
 षये प्रतिपदविधयं स्यात् इदानीमेव कृत्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वा-
 सरूपेण दृजादयो नेति अण् चापि दृजादिरिति पुनरागङ्गायामिवन्तर्जुभय-
 मनेन क्रियतेऽपवादविषयेऽनिवृत्तिरुत्कर्गविषये च प्रतिपदविधानमित्युक्तम् । त-
 तोऽपुर्वविधानस्येवया प्रतिप्रसवे लाघवादुत्कर्गविषय एव क्कण्डलाशो व्रजती-
 त्यत्र ण्वुलस्याधित्वाऽण् स्यादपवादविषये क्कम्वलटायो व्रजतीत्यादौ न स्या-
 दित्यभिप्रायेण कथं पुनरेकेन दद्वे नोभयं लभ्यमित्यागङ्गायां कर्मप्रवृत्तनाम-
 र्थादित्यभिधाने कथं पुनरन्तरेण कर्मप्रवृत्ते कर्मस्त्वण् नभ्य इति परेषामाह्विते
 यचनयद्वणमपि प्रकृतमनुवर्तत इत्युक्तम् ॥ तन्नाहत्तिर्ष्वन्यतेति भावः । मूले
 मृश्यतीति स्वर्ग इति ॥ रोगविशेषस्य मर्त्येयम् ॥ स स्थिरे ॥ मरति काशान्त-
 रमिति घाट् । माराग्रस्य दृष्टत्वाच्चिरकाल स्थितिर्भवति । मरतेरित्यनेन भा-

दिशुहोत्यादिपठितयोर्ग्रहणम् । स्थिर इति कर्त्तरि कृदितिसूत्रोपस्थितस्य कर्तु-
 र्विशेषणमित्युक्तस्तेन स्थिरशब्दे उपपदे इति शब्दा निरस्ता ॥ मारो वलमि-
 तिमूलेभिहितमेतच्चहृत्पुनमारोणास्त्रित्यर्थे स्रधातुर्विलक्षणचेष्टानुकूलव्यापारा-
 र्थक ॥ वलं हि विलक्षणचेष्टां कारयति ॥ वस्तुतस्तु नैतद्युक्तमित्याह । भाष्य-
 त्विति । तत्र हि वले शान्तसारः खदिरसार इत्यभिहितम् । यद्यपि घञप्रपा-
 पुंसीत्यनेन पुंस्त्वमस्य प्राप्तस्तथाप्यर्थादिगणे पाठादुभयनिश्चोऽयम् ॥ अत-
 एव ॥ सिद्धावस्थापन इतिविशेषणादेव ॥ स्त्रियामिति दिशेपणमिति ॥ कर्म-
 ष्यतिहारे णच् स्त्रियामितिसूत्रघटकं यत्स्त्रियामिति तद्विशेषणमित्यर्थे । अत-
 एव प्रकृतसूत्रभाष्ये पुस्तिङ्नेनेकवचनान्तेन निर्देशात्पुस्तिङ्गे एव भावे एकव-
 चने चैते प्रत्ययाः स्युः ॥ स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोर्नस्युरिति शब्दाया-
 न्नाच्च निर्देशस्तत्त्वमित्युक्तम् ॥ सिद्धावस्थापन इत्यभिधानेन घञादिवाच्यस्य
 भावस्य धात्वर्थभावस्य वैमल्यस्यमभिहितम् ॥ अत्र मानस्तु क्रियान्तराका-
 ङ्क्षायाऽनियमेवदर्शनमेव ॥ प्रत्ययेन सिद्धावस्थस्य भावस्याभिधानेपि प्रकृत्या साध्य-
 वस्थस्य तस्याभिधानं कारकान्वयानुरोधात्स्वीकृत्यत एव ॥ अरेदस्योभ्यम् ॥
 साध्यसिद्धत्वाभ्यां धर्माभ्याम्भावस्य भेदादयोर्भावयोर्भेदेन विशेषणविशेष्यभावेन
 शाब्दबोधिमानमिति न किन्तु सिद्धत्वासाध्यत्वाभ्यामेकस्यैव भावस्य भानम् ॥
 यथा सन्मन्त्रिभेदेनैकस्मिन्नेवपिता पुत्र इति च व्यवहारस्तथ इवाप्युभयोरैक-
 स्मिन्मत्वत्र तु तयोर्विरोधः ॥ एतयोरैकनिष्ठत्वाच्च शाब्दबोधि स्फुटतया भा-
 नम् ॥ एकैव साध्यत्वेन प्रकारता सिद्धत्वेन विशेष्यतेत्यपि केचित् ॥ युक्त-
 तरमर्थेकक्रियाया अन्वये पदार्थः पदार्थेनाम्नेति न तु पदार्थेकदेशेनेति स्यु-
 रपत्तिविरोधः स्यादेव । एकः काग इति सूत्रस्य व्याख्यानादगरे इगन्तात्मेवेति
 यदुक्तस्तस्योपपत्तिमाह । अत्र घञोत्पन्नहृत्योऽपेति । अरोदेशोऽत्र । अत्रपुर्वोदु-
 ष्ठेर्घञ् नलोपश्च निपात्यते । राध इत्यन्तेऽर्थेऽपि नलोपगुणो निपात्यते । पु-
 मन्तेऽप्यनेन तु गुणस्य प्राप्तावपि न धातुलोप इतिनिषेधोऽप्यत्र स्यात् ॥ ओद-
 स इत्यन्तेऽपि च उद्वेगं निम्नोपगुणोऽप्यभावश्चेतिगुणे प्रहिमात्तत्पूर्वस्य
 अन्तेऽपि च ॥ अकृत्तरि च कारके भञ्जायाम् । अत्राकर्त्तरि चेतिचकारस्य
 सेनायामित्युत्तरयोजना बोधोऽप्ययमेवाह ॥ प्राविकमितीति । अट्ठं इति तत्र

हि सन्नायहणमनर्थकमसंज्ञायामपि घञ् दृश्यते । को भवता स्नाभो लब्ध ॥
 कोभवतादायो दत्त इति ॥ यदि सन्नायहण न क्रियतेऽतिप्रसङ्गो भवति कृत
 कटइत्यत्र कार कट इति प्राप्नोति । अतिप्रसङ्ग इति चेत्कारिकद्वारणम् । अभिधा
 नलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् । अभिधानलक्षणा कृतद्वितममासा अनभिधाना
 न्न भविष्यतीत्युक्तम् ॥ परिमाणाख्यायाम् । परिमाणं परिच्छिन्ति ॥ इत्यन्ता ॥
 आस्या उक्ति ॥ एकस्तण्डुलनिचाय इत्यत्र प्रहृष्टदृनियोतिसूत्रस्यापरिमाणा
 ज्यायामप्रत्ययविधायकस्य प्राप्तावप्यनेन बाधः ॥ कर्मण्यत्र चञ् ॥ नि शेषतो
 रागोक्तिगमाणस्तण्डुलसमुदाय ॥ निचाय इतिपाठे स्वरजित्वस्य प्रातिर्वी
 ध्या ॥ होशूर्पनिष्यावो । निष्पृयतेतुपाद्यपनयनेनय शोध्यतेतण्डुलादि सनि
 प्याव । तत शूर्पेण्येन द्वितीयान्तं न समास ॥ अत्र शूर्पनिष्ठद्वित्वसंख्यया प
 रिच्छिन्तिर्गम्यते । हो कारो ॥ क्व विधेये इतिधातो कर्मणि घञ् । विधिपूतो
 धान्यराशि कार ॥ अत्रच्चाधित्वा घञ् ॥ अत्र सर्वेभ्य इत्युक्ते । प्रकृत्याययो
 य प्रत्यय प्रापत सोऽनेन बाध्यते । तेनार्थविशेषात्प्रत्ययो य प्रत्ययस्य भवत्येव ।
 एका तिलम्यउच्छित्तिरिति यथा ॥ अत्र भावे क्तिन्प्रत्यय । दारजारी णिलु-
 कच ॥ अत्र यद्यपि दार इत्येतद्रूपन्दारयते पचाद्यचा सिद्धम् । कर्पाखतइति
 घञाप्यन्तोदात्तत्वात् । तथाप्यच्कावशक्तावित्वस्य बाधनार्थमिदम् ॥ णिलुग्विधा
 नमत्र हृष्टे यत्रणायान्यथा यौ हृष्टावपि मिता क्लृप्त इति क्लृप्तापत्ति ॥ णेरनि
 टीतिणिक्तोपे तु तस्य स्यानिवद्भावेन घञायया हृदिर्न स्यात् ॥ लुक्ति तु न लुक
 स्यानिवत्त्वमपरिनिमित्तकत्वात्तुका लुप्तत्वाच्च । कृपादेर्लृप्ताह्रस्वनभिधा
 नम् ॥ णिलुग्विधानपरभाष्यप्रामाण्यात् । अत्र भाष्ये करणे वा दारजारी व
 त्तस्यावित्वनेनाप्यस्ताहृणातेर्जरयतेर्वा पु मि सन्नायामिति घप्रत्यये प्राप्ते तद
 पवादो घञ् स्वीकृतस्तदात्विद वचनमनावश्यकम् ॥ परन्तु घञ् वचनेन मा
 ध्यो न तु सामान्यसूत्रेण ॥ अन्यथा घञस्युटौ पर्यायेण स्याताम् । इडश्च ।
 अकर्त्तरि कारके इडो घञ् ॥ प्रजयाययस्य । एरजित्वच । ध्याप्यानादिति ।
 पूर्वसूत्रे सर्वेभ्य इत्युपादानेन तस्य प्रकृत्याययप्रत्ययवाचकता निर्णीता स एव
 घञ्प्रिन् सूत्रेऽनुवर्तते इति प्रकृत्याययप्रत्ययवाचकत्वमित्येतन्मूलकस्याप्या
 गादित्यर्थः ॥ ध्याप्यानादिनि ॥ गण्डसन्नायामित्युक्तिमूलकस्याप्यानादित्यर्थः ।

दिशुहोत्यादिपठितयोर्थं ह्यम् । स्थिर इति कर्त्तरि कृदितिसूत्रोपस्थितस्य कर्तु-
 र्विशेषणमित्युक्तम् न स्थिरशब्दे लपपदे इति शङ्का निरस्ता ॥ मारो वलमि-
 तिमूलेभिहितमेतच्च ह्यनुसारेणास्मिन्नर्थे सृधातुर्विलचणचेष्टानुकूलव्यापारा-
 र्थकः ॥ वलं हि विलचणचेष्टां कारयति ॥ यस्तुतस्तु नैतद्युक्तमित्याह । भाष्यं
 त्विति । तच्च हि वले शान्तसारः खदिरसार इत्यभिहितम् । यद्यपि घञप्रपा-
 पुंसीत्यनेन पुंस्त्वमस्य प्राप्तस्तथाप्यर्द्धादिगणे पाठादुभयनिर्द्देश्यम् ॥ अत-
 एव ॥ सिद्धावस्थापन्न इति विशेषणादेव ॥ स्थिरामिति दिग्गेषणमिति ॥ कर्म-
 ष्यतिष्ठारे णच् स्थिरामिति सूत्रवटर्कं यत्स्थिरामिति तद्विशेषणमित्यर्थः । अत-
 एव प्रकृतसूत्रभाष्ये पुलिङ्गेनेकवचनान्तेन निर्द्देशात्पुलिङ्गे एव भावं एकत्र
 चने चैने प्रत्ययाः स्युः ॥ स्त्रीनपुंसकयोर्द्धवचनबहुवचनयोर्नस्युरिति शङ्काया-
 न्नात्र निर्द्देशस्तत्त्वमित्युक्तम् ॥ सिद्धावस्थापन्न इत्यभिधानेन घञादिशब्दस्य
 भावस्य धात्वर्थभावस्य वेनक्षय्यमभिहितम् ॥ अत्र मानस्तु क्रियान्तराका-
 ङ्क्षायाः नियमेव दर्शनमेव ॥ प्रत्ययेन सिद्धावस्थास्य भावस्याभिधानेन प्रकृत्या साध्य-
 वस्यस्य तस्याभिधानं कारकान्वयानुरोधात्स्वीक्रियत एव ॥ अत्रेदम्बोधम् ॥
 साध्यनिष्ठत्वाभ्यां धर्माभ्याम्भावस्य भेदादयोर्भावयोर्भेदेन विशेषणविशेष्यभावेन
 शब्दबोधेमानमिति न किन्तु सिद्धत्वाभाध्यत्वाभ्यामेकस्यैव भावस्य मानम् ॥
 यथा सम्प्रश्निभेदेनैकस्मिन्नेव पिता पुत्र इति च व्यवहारस्तथ इवाप्युभयोरैक-
 स्मिन्मत्वन्न तु तयोर्विरोधः ॥ एतयोरैकनिष्ठत्वाच्च शब्दबोधे स्फुटतया भा-
 नम् ॥ एकत्रैव साध्यत्वेन प्रकारतया सिद्धत्वेन विशेष्यतेत्यपि केचित् ॥ पुन-
 रत्रमपैकक्रियाया अन्यये पदार्थः पदार्थेनास्येति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्य-
 त्पत्तिविरोधः स्यादेव । इकः काश्च इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे इगन्तस्येति
 यदुक्तमस्योपपत्तिमाह । अत्र घञोत्यनुवत्येति । अत्रोद्देशोऽत्र । अत्रपुनोद्-
 श्चेर्घञ् नलोपय निपात्यते । राध इत्यनेन्येर्घञि नलोपगुणो निपात्यते । पु-
 नस्तस्यनेन तु गुणस्य प्राप्तावपि न धातुलोप इति निषेधोऽन्यथा स्यात् ॥ योद-
 म् इत्युपोपादिके उद्देशमनिन् लोपगुणोदभ्यभावयति मूले प्रक्षिप्तान्यतरपूर्वस्य
 शब्दे रित्यादिः ॥ अत्रनेरि च कारके मं प्रायाम् । अत्राकर्त्तरि चेतिककारस्य
 चेष्टायाः मिपुनर्योजना बोध्येत्यामयेनाह ॥ प्रायिकमिति । अटर्चेति तत्र

हि सञ्ज्ञाग्रहणमनर्थकमसञ्ज्ञायामपि घञ् दृश्यते । को भवता लाभो लब्ध ॥
 कोभवतादायो दत्त इति ॥ यदि सञ्ज्ञाग्रहण न क्रियतेऽतिप्रसङ्गो भवति कृत
 कटइत्यत्र कार कट इति प्राप्नोति । अतिप्रसङ्ग इति चेत् । किङ्कारणम् । अभिधा
 नलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य मिहम् । अभिधानलक्षणा कृतद्वितसमासा अनभिधाना
 न्न भविष्यतीत्युक्तम् ॥ परिमाणाख्यायाम् । परिमाणं परिच्छिन्ति ॥ इयत्ता ॥
 आख्या उक्ति ॥ एकस्तण्डुलनिचाय इत्यत्र ग्रहणदृढीयतीति सूत्रस्यापरिमाणा
 ख्यायामप्रत्ययविधायकस्य प्राप्तावप्यनेन बाधः । कर्मण्यत्र घञ् ॥ नि शेषतो
 रागोक्तिरमाणास्तण्डुलसमुदाय ॥ निचाय इति पाठे त्वैरजित्यस्य प्राप्तिवी
 ध्या ॥ होशूर्पनिष्पावो । निष्पृथतेतुपाद्यपनयनेनय शोधतेतण्डुलादि सनि
 प्याव । तत शूर्पशब्देन द्वितीयान्तो न समासः ॥ अत्र शूर्पनिष्ठद्वित्यस्यैव प
 रिच्छिन्तिगम्यते । हो कारौ ॥ कृ विधेये इति धातो कर्मणि घञ् । विधिपतो
 धान्यराशि कार ॥ अचञ्चाधित्वा घञ् ॥ अत्र सर्वेभ्य इत्युक्ते प्रकृत्याग्रयो
 य प्रत्यय प्राप्त सोऽनेन बाध्यते । तन्नार्थविशेषाग्रयो य प्रत्ययस्त भवत्येव ।
 एका तिलव्यडच्छित्तिरिति यथा ॥ अत्र भावे क्तिन्प्रत्ययः । दारजारौ णित्
 कच ॥ अत्र यद्यपि दार इत्येतद्रूपन्दारयते पचाद्यच्चा सिद्धम् । कर्पात्वत इति
 घञाप्यन्तोदात्तत्वात् । तथाप्यचकावशक्तादित्यस्य बाधनार्थमिदम् । णित्त्वविधा
 नमत्र वृद्धे श्रवणाग्रान्यथा यौ वृद्धावपि मिता ऋस्व इति ऋस्वापत्तिः ॥ षेरनि
 टीतिणिष्ठापे तु तस्य स्थानियद्भावेन घञाग्रया वृद्धिर्न स्यात् ॥ शुक्ति तु न शुक्
 स्थानिवत्त्वमपरिनिमित्तकत्वात्तुका लुपतत्वाच्च । क्रयादेर्ण्यन्ताद्वजस्वनभिधा
 नम् ॥ णित्त्वविधानपरिभाष्यप्रामाण्यात् । अत्र भाष्ये करषे या दारजारौ व
 त्त्यादित्वेन नाण्यन्ताद्दृष्टातेर्जरयतेर्वा पु मि सञ्ज्ञायामिति घप्रत्यये प्रापते तद
 पवादो घञ् स्वीकृतस्तदात्विद वचनमनावश्यकम् ॥ परन्तु घञ् घचनेन सा
 ध्यो न तु सामान्यसूत्रेण ॥ अन्यथा घञलुटौ यथायेन स्याताम् । इडश्च ।
 अकर्त्तरि कारके इडो घञ् ॥ प्रकृत्याग्रयस्य । एरजित्यच । व्याख्यानादिति ।
 पूर्वसूत्रे सर्वेभ्य इत्युपादानेन तस्य प्रकृत्याग्रयप्रत्ययवाधकता निर्णीता स एव
 घञ्छिन् सूत्रेऽनुवर्तत इति प्रकृत्याग्रयप्रत्ययवाधकत्वमित्येतन्मूलकस्यास्या
 नादित्यर्थः ॥ व्याख्यानादिति ॥ गन्धसञ्ज्ञायामित्युक्तिमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ।

समुदादघटितैश्च हि संज्ञास्तीति भावः । मूले उच्यते उच्येद्युक्तम् । तत्रोच्यते
 इत्यत्र यथाऽवोदोर्निय इति घञः शब्दा तथोच्येद्युक्त्यापीति ममवारस्याह ॥
 उच्यते इत्यस्मिन्ति । निरन्धोः पूज्योः ॥ अप्रत्ययस्यापवादोऽयं घञ् कर्मणि वि-
 धीयते ॥ कृ धान्ये । धान्यगच्छे टपपदे इत्येतदुभयं धारयति ॥ धान्यविषय-
 वेति । धान्यकर्मस्त्वर्थः ॥ यच्चे ममि म्नुवः ॥ अधिकरणे लृङ्पवादोऽयं घञ् ॥
 यच्चविषयकेऽर्थे ॥ गच्छप्रयोगात्तत्र । तत्प्रत्ययविषयकत्वं यच्चक्रियानिष्पादकत्वे-
 न ॥ प्रे स्तोऽयच्चे ॥ प्रपूर्वेस्तृज्वातुरपि गच्छप्रयोगद्वयार्थं वर्तते । प्रस्तार इति ।
 गङ्गमस्तादेरिति शेषः ॥ प्रयने वाचगच्छे ॥ प्रयने गम्यमाने विगच्छे उपपदेऽव-
 थातेवेञ् ॥ प्रयनमिह विस्तोर्भेता । सा चेह तिर्यगायतिरूपा । ह्यविस्तर इ-
 ति । आच्छादनमात्रमिह धात्वर्थः ॥ प्रत्यविस्तर इति । अत्र स्तृज्वातुर्विस्तो-
 र्भेताया एव बोधकः । छन्दोनामित्र । समुदायेन छन्दोनामिविदक्षिते स्तृपा-
 तेवेञ् । हत्तमिह छन्द गच्छार्थः । गच्छविषयत्वात्पूरेष्वेह प्राप्तिः । उदिप्रह । उ-
 त्पूरेदुपहर्षञ् । प्रहृष्टदृष्टिर्नियतिनिश्चितस्यापोऽपवाद । ममि मुटो । पह इत्यनु-
 तने । अत्र पहधात्वर्थोऽङ्गुष्ठिप्रतिवेगोऽत एव न परिमाणाप्यायामित्यनेन ग-
 तार्थता । मज्जप्य मङ्पाह इति । मज्जप्येति कर्तरि पठो । परिन्धोर्नीशोऽनुता-
 भ्येप्रयोः ॥ यन्ने विषये परिपूर्वको नोधातुः नमस्ततो नयने वर्तते ॥ चम्बो-
 पपदार्थं प्याचटे । पदार्थानामिति । अनपचारोऽनतिक्रमः ॥ धारपौचित्यम् ।
 द्वितीयार्थादाहरणं राजोपगाप इति । हस्तादाने चेरस्ते धे । हस्तादाने गम्य-
 माने चिनोतर्धञ् स्तोयद्योर्ध्वञ्च विविचिर्त्त भवेत् ॥ इति भाष्य इति । यच्च
 हृदृनिधीतिभूत्रभाष्य इत्यर्थः ॥ निशामचिति ॥ चेरिति वर्तते । जागोनिजा-
 य इति ॥ अत्राधिकरणे घञ् । चितो यदुदाहरणत्वाच्च चितिर्धात्वर्थ एव । भावे
 घञ् । नरीरे यत्र प्रत्ययस्तत्राप्यधिराये । भवे चा । चेरिति वर्तते । अनोत्तरा-
 धय इत्यनोत्तरं साधरं चेति ह्यङ्गुष्ठे लता ततो भावे प्यञ्चि नञ्ममामः । अनो-
 त्तराधयंभिये भवे चिर्यञ् । भिक्षुनिकायः भिक्षुश्च हि क चित्तोर्धादो ब्रह्मवि-
 घ्ननाशयं यदापुष्पगतिरन्तो तदाप्रत्ययः । सूकरनिधय इति प्रत्युदाहरणं तु
 मृत्युपानार्थं मिमत्र उत्तराधरभावेन शेरते तदा न भवति प्रत्ययः । भिक्षु-
 तृप्तये सूकरा यदावतिष्ठन्ते तदा भवत्येव सूकरनिजाय इति । कर्मव्यति-

हारे ण च स्त्रियाम् ॥ कर्मयतिहारेवर्त्तमानादातोरित्यर्थः । कर्मग्रन्थोऽत्र
क्रियापरः ॥ क्रियायतिहारश्च परस्परकरणम् । कर्मकारके चायम् । कर्त्तरि
कृदितिसूत्रात् । विशेषणार्थ इति । तेन ज्वनितिकृदन्तेभ्य इतिसूत्रविहित
ण्य न ग्रहणम् । व्यावक्रोशीत्यादौ कृदग्रहणपरिभाषया विशिष्टादञ् प्रत्य
यः ॥ अत्रस्तदित्वादादिहृदि ॥ न च स्त्रियामित्यधिकारे कर्मयतिहारे ण
जित्येव वाच्यम् ॥ स्त्रियामिति त्वधिकारादेव लभ्येत तेन व्यतिपाद्य इत्यत्र न
णच् ॥ एवञ्चात्र स्त्रियामिति न कार्यमिति वाच्यम् । व्यावचारीत्यादौ क्तिन्
वाधकस्य एवास्यत्येति युचोऽपि वाधनार्थान्तदधिकारादहिर्भावस्यावश्यकत्वात्
व्यतीक्षादिषु गुरोश्च हन इत्यस्यापि याधप्रसङ्ग इति तु न वाच्यम् ॥ ततो व
हिर्भावे सति वासरूपविधिना तस्य सम्भवात् । अत एव व्यवक्रुष्टिरित्यत्र क्ति
न् प्रत्यय सिध्यति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु यदुक्तमस्तत्र स्त्रीग्रहणेऽप्यत्रयस्य
कार्यम् ॥ ततो णिति वाच्यत्वेन व्यावचारी व्यावचर्चीत्यादौ णच् सिध्य
तीति तद्वर्त्तिकाग्रयमात्रेण तु तत्र लाघवम् । णिच् इत्यव्यावश्यकत्वात् ॥ व्य
वक्रुष्टिरित्यादेः कृत्यल्युटो बहुलमिति सूत्रस्य बहुलग्रहणेन क्वचिदन्वदेवत्यस्य
केन साध्यतापत्तेर्य ॥ न च स्त्रियामितिसूत्रे स्त्रियामिति तु क्वचित्स्वार्थिका
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इत्यस्य आप्तनयेत्यन्यथोक्तम् ॥ अभिविधी
भावे इतुण् । अभिविधिरनिध्याप्तिः ॥ अभिविधी गम्यमाने भावे इतुण् स्यात् ।
नपुंसके भावे क्व इतिसूत्रान्तरमस्य पाठेन भावे प्रत्यये सिद्धे पुनर्भावे इति न
स्य बाधको यो भावे खल् तस्येवकारान्निमित्त्यत्र प्राप्तस्य बाधनार्थमिति
भाष्ये स्पष्टम् ॥ साराविणमित्यत्र सगच्छेऽभिविधीत्योक्तम् ॥ अष्टगतिम्यभावा
देतदमान्तद्रुपु सकमेव भवति । आक्रान्तेऽन्योर्थश्च । अस्तरितत्वादिति । कि
न्तु घञेव दृष्टानुवृत्तिकत्व इति शेषः । अत्रग्रह पदस्य । ग्रहहृदुनिधीत्यप् । अ
त्रावग्रही विन्मूवेनोच्चारणम् । स्वभाविकार्हमात्राधिककारो नोच्चारणात्मकम् ॥
निग्रहयोरस्य । अत्र निग्रही निरोधः । देशान्तरसचारविरोधिष्यापारानुकूल
व्यापारः । प्रे निष्ठायाम् । निष्ठायां गम्यमानायाभ्यग्रह उपपदे ग्रहेर्धञ्
स्यात् । पात्रप्राज्ञेतिव्यत्र भावे घञ्प्रत्ययः ॥ कर्मपष्ठशास्त्रमात्रे । भिक्षापात्र
गृहीत्वेति फलितार्थः । निष्ठाया किम् ॥ प्रग्रही देवदत्तस्य । प्रकृतोऽभिनि

वेगः । परौ यज्ञे । परावुपपदे ग्रहेर्धञ् । यज्ञे इति वैपयिकाधारे सप्तमी ।
 प्रत्ययान्तार्थो यज्ञविषयश्चेत् । ग्रहदृष्टत्वेन वाध्यते । नौ ह धान्ये । ह
 इति दृष्टव्योः सामान्यग्रहणम् । लुप्तविभक्तिम् । धान्यविषये निगद्ये
 उपपदे ह इत्यस्माद्धञ् निवारा इति । एतत्संज्ञका व्रीहिविशेषाः निवारा क
 न्येति । कर्मणि ग्रहदृष्ट इत्यप् । अजग्ध्यां स्त्रीखलना इत्युक्तेः स्त्रीत्वविशेषा-
 याङ्क्षित्प्रत्ययेन भवितव्यमित्यर्थं । निरासायाह मूले क्षिन्विषयेऽपीत्यादि
 अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेयेऽवशब्दे ग्रहधातोर्वा घञ् ॥ प्र
 वणिजाम् । अथ वणिजामिति पठोप्रधानप्रत्ययानुरोधात् ॥ प्रत्ययस्तु भावे ।
 रश्मौ च । रथशकटादिसम्पदा रज्जूरश्मिः । या रथादियुक्तास्तादेः संयमनार्थाः
 कर्मण्यथ घञ् । ह्योतिराच्छादनाद्यच्छादन इति प्रत्ययान्तसमुदायार्थनि-
 र्देशः परौ भुवोऽवज्ञाने । विभाषेति वर्त्तते । अज्ञानमस्तत्कारस्तद्धिन् गन्ध
 मने परिगद्ये उपपदे भुवो वा घञ् स्यात् । एरच् । भावे इति । अकर्त्तरि च
 कारके इति चानुवर्त्तते । यथा प्रयोगं व्यवस्था । प्रत्ययस्वरैष्यैवेतदन्तस्तातो-
 दात्तत्वे सिद्धेऽप्य चकारस्याथघञ्ज्ञाजविचकारमित्यत्राप्य ग्रहणाय तेन प्रच
 यः प्रचय इत्यत्राप्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरम्बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमभवति । प्रकृतसुप्
 भाष्ये कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेध इति वार्त्तिकमर्थतोऽनुवदति । कल्प्यादिभ्य इति ।
 अनार्पमिति । भाष्येऽदर्शनात् । अप्रविधानमामर्थ्येनेति । निधिग्रहणमामर्थ्य-
 नित्यर्थः ॥ मध्योदात्तमिति । चिधातोर्धातुस्वरान्तोदात्तत्वेऽप्यः पित्वादनुदा-
 त्तत्वे आद्युदात्तो हि चयशब्दः । एतेन । पूर्वोक्तस्याग्यानेन । अपेक्ष मिहम् ।
 अन्तोदात्तत्वं मिहम् । अवन्तस्यापि त्रिमात्रोदात्तत्वमश्रवात् । घञो बाधना-
 र्थमिति । चेन्नादूर्वाङ्कुरादेर्निवर्त्यकरोतीत्यत्र धञ्बाधनार्थमित्यर्थः । अथाद-
 पोऽनिष्टेरिति । अविधो निधिग्रहणममर्थकं स्वीयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् ।
 निम्पूर्वादिनोतिः स्तेये वर्त्तते । अस्तोयार्थं तर्हीर्दं यत्तज्जम् । निम्पूर्वादिनोति-
 स्तेये अप् यया स्यात् । अस्तोयार्थमिति चेन्नानिटत्वात् । न हि निम्पूर्वादिनो-
 तीरन्ते ये अविप्लवाः किन्तार्हि घञ्बन्धेनोपपत्तार्हि मिहं गति यद्विष्य पूर्वोदिनो-
 र्यं गांमि तज्ज्जापयत्याचार्यो यत्तदन्तग्यायघञ्मेति तद्विष्य पूर्वोदिनोर्न भव
 ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निधयः ण्यः षः सिद्धोऽभवतीति भाष्यमथ

मानम् । मध्योदात्तत्वङ्कस्वरिण भवतीति कैयट । वगिरर्योरुपसव्यानम् ।
 वग इत्यत्र भावे घञ् प्राप्य रण इत्यत्रापि रणन्त्यस्मिन् पुरुषा मरण भङ्
 प्राप्त इत्यर्थेनाकर्तरि चकारके इत्यनेन प्राप्यस्य घञो बाधकोऽप्य विधीयते ।
 घञर्थाभाव कर्तृभिधकारक च । अत्र भाष्ये स्त्रास्त्रायाहनीतिपठितन्तस्य
 परिगणनत्वभ्रमवारणायाह । स्त्रास्त्रेत्यादि । प्रस्य [अत्राधिकरणे क । परि
 माणविशेषस्य शानीय सञ्ज्ञेयम् । प्रतिष्ठन्त्यस्मिन् धात्वानि प्रतिष्ठन्ते जना
 ऽस्त्रिदिति व्युत्पत्तेः । प्रस्ये हिमवत शृ गे हिमवत इति काचित्क प्रयोगो न
 तु तस्यैव सञ्ज्ञा । खूपस्य सानुरस्त्रियामिति कोशात् । प्रस्रान्त्यस्त्रिदिति प्र
 स्रो ङद ॥ प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा पानीयमाश्लिका । आविध्यन्ति येन तदा
 विधमायुधम् । विघ्नन्त्यस्मिन्ननामि भर्त्ता विघ्न । अधिकरणे क इति । एतेन
 वृत्तिकारोक्ता करणव्युत्पत्तिर्नीचित्ता भाष्यविरोधादित्युक्तमभवति । भाष्योक्त
 स्यास्य बाध्यभ्योदाहरणमात्रत्वादचना भूमिरित्यादि सिध्यति । न चनत्वस्या
 स्पर्शतद्वत्त्वाद्यसैत्यर्थोक्त ॥ अस्यादाहरणमात्रत्वे प्रमाणन्तु द्वित्वप्रकरणे के हा
 आदीनामिति वार्त्तिकमेव । अनुपसर्ग इत्यभ्योपसर्गभिन्ने उपपदे इति भ्रम
 वारणायाह । अनुपेति । यम समुपनिविषु च । अत्र चकारादनुपसर्ग इति
 सम्बध्यते तस्याप्युक्त उक्तार्थः । अत एव यमया इत्यस्य सिद्धिः ॥ कर्त्तुं वीणाया
 च । अत्र वीणाप्रवृत्त्यनुपसर्ग इत्येतद्बाधरूपस्ययोजनमाह सूक्ष्मे वीणाप्रवृ
 णत्विति । वीणाप्रवृत्त्यनुपसर्गार्थमिति वार्त्तिककारोक्तेः । मदऽनुपसर्गः ।
 अस्यानुपसर्ग इत्यस्य पूर्ववत्त्वार्थ इत्याशयेनाह ॥ उपसर्गभिन्न इति ॥ समुदो र
 ज पशुपु । पशुवित्यस्य पशुपु कारकेषु विवक्षितेवित्यर्थः । प्रचयन्तु भावे ।
 अघैषु गृह । गृह इति रूपस्त्रिपात्यते । अघैषु धात्वन्नेमस्यन्ति त्व न विवक्षितेषु
 यदत्र निपात्यते तदाह । गृह इत्यत्रेति । आडि युड । ह इति सम्प्रसारण
 चेत्यनुवर्तते । युड इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणम् । तेनाधिकरणे प्रचय इति बो
 धम् । निपानमाहाव । आहाव इति निपात्यते । निपान बाध्यचेत् । भावे
 ऽनुपसर्गस्य ॥ अचानुपसर्गस्येति सम्प्रसारणापेक्षया पठौ । ह इत्यनुवर्तते ।
 हनय यध अत्र चकारो भिन्नप्रस ॥ यध इत्यनन्तरन्ट्प्रत्ययः । हन इत्यादेर्गा
 पेक्षया पठौ । आदेर्गायादन्तोऽन्तोदात्तो निपात्यते ॥ घातोऽरित्वस्याप इत्यस्य

च सम्बन्धः ॥ हनो वधादेशः स्याद्वातोऽप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ एवञ्चातो लोपे
 उदात्तनिवृत्तिस्वरान्तोदात्तोऽयम्भवति । उदात्तत्वं प्रमाणन्तु यत्नेन दष्टुमि-
 त्यन्तान्तोदात्तदर्शनम् । घञा सिद्ध इति ॥ जनिवध्योर्थेति वृद्धेः प्रतिषेधादि-
 द इत्यर्थः । यदुक्तं स्वतन्त्रो वधिर्नास्ति किन्त्वादेश एव एतदुत्तराणामुपक्रम-
 दिज्ञायते तदेतदाविष्कर्तुं स्वम्भे कचेति सूत्रमायसम्प्रतिमाह । वनान्तर्गतत्वा-
 दि भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि कष्पादयं को विधीयते । हन्ते रित्याह । तत्र
 न्तिग्रहणवृत्तं ध्यञ्च कर्त्तव्यम्प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्रकृतम् । हनश्च वध इति । त-
 न्नैव अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिद्यञ्च शक्यमनुवर्त्तयितुम् । नैतानि निपातना-
 नि ॥ हन्तेरेते आदेशाः । अप्रत्ययः हलन्ताह्यं ते आदेशा इत्यभिप्रायेण यदि
 हन्तेरेते आदेशाद्यनसरो न सिध्यतीति परेणोक्ते ततो घनादीनां निपातनं
 स्वीकृतम् । स्वम्भे क चेति सूत्रे तु हनश्च वध इत्यस्य सम्बन्धानुवृत्त्या समा-
 हृतम् । ततोऽयं वा पुनः मन्त्रादेशाः । ननु चोक्तं सरो न सिध्यतीति । नैप-
 टोपः ॥ अकारान्तादेशा इति । अतो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि । उ-
 दात्तत्वमविष्यतीत्याह । अन्य इत्यादिना । निधौ निमित्तम् । अथ न
 त्यर्थकाहन्तेः कर्मण्यप् । उपमर्गे धोः किः यद्यपि भारेऽकर्त्तरिकाक-
 र्त्तं प्रकृतन्तयाप्ययस्याहुलकात्कर्त्तर्यपि ॥ अत एवोपसर्गोपे स्वधर्मता
 दधातीति व्युत्पत्तिरपि क्व चिद्वर्जिता । परन्तु सा कारण एवोचितेत्यागयेन
 मूले उपाधीयतेऽनेनेलुक्कम् । स्तु २ तु बहुलमष्टनाम् । कर्मण्यधिकरणे च
 धोरित्यनुवर्त्तते ॥ अथ कर्मण्यधिकरण इति च द्वयमन्युपपदम् ॥ द्वयञ्च म-
 त्तमोनिर्देशात् ॥ नाप्यविकरणे उपपदे कर्मणि प्रत्यय इत्यर्थः ॥ प्रकृतस्यै-
 कर्त्तरि च कारके इत्येतत्सम्बन्धेन कर्मणो प्रत्ययस्य सिद्धत्वादत्त एव देव-
 यंदे कर्मधिशरधिमिति सामान्यिकप्रयोगस्यापपत्तिस्तदाह । व्याख्यानादिति ।
 ननु तथैवाधिकरणे प्रत्ययेनिर्देशाधिकरण इति व्यवसेत आह्वयधिकरणप्र-
 णमिति । निपातान्तिनृभाषादाविनोति । आदिना कारकप्रतिषेधः ॥ केचन च परम-
 तिभूतवृत्तादन्तवृत्ताप्यस्य प्रयोजननिरूपणायनरे भाष्ये आह्वयवृत्ताप्येति व्या-
 द्धिनिमित्तमिति सरो हि चुडकायनिः । आग्निवेद्य इत्यथ व्याहार्यः कृति-
 रित्यथ न स्यादित्युक्तम् पतञ्जोपपादनं मोक्षयेः नागव्यस्तदन्तममस्य इत्यस्या-

नाथयणेन । तत्र क्तिन्पत्ययस्य नित्वं व्यर्थं स्यादिति परिचिन्त्य क्तिनो नि-
 त्वन्तादीं च नितिकृत्वतावित्येतदर्थं स्यादिति कैयटोक्तम् । यद्येकाज् भ्य ए-
 व धातुभ्योऽयन्तदैवमभिधानं युज्यत इति । अनेकाज् भ्योऽप्ययश्चेत्स्यात्तदा
 ज्नित्यादिरिति सूत्र एव प्रयोजनसम्भवात्तावत्पर्यन्तानुधावनेनानेकाज् भ्यो-
 ऽनभिधानमिति तदागमः । अत्र कैट इत्यस्वरसूचनाय । गार्ग्यः कृतिरित्य-
 च न स्यादिति भाष्ये स्पष्टं स्वरौ न स्यादिति रीत्यापि व्याख्यानमन्ववादिने
 काज् भ्योऽनभिधाने न मानमिति । मूले चञोऽपवाद इति । चञो बाधक
 इत्यर्थः । प्रौढगिकस्य घञः पुस्त्वविष्टिं भावे प्रहृते स्त्रीत्वविशिष्टे तस्मि-
 न्नयमित्येतावता तस्य बाधः । पुस्त्वविष्टिं भावे तस्य प्रहृत्तो मानस्त्वधिकः
 कारोधिकार इति स्वरितेनाधिकार इति सूत्रस्य व्याख्यानमिव । भाषादादिति
 व्याख्यानादेव श्रूयते इत्यर्थकस्य श्रुतिशब्दस्वीपपत्तिः । करणार्थकक्तिन्नन्तः
 श्रुतिशब्दः श्रोत्रवाची । एव यज्धातोरेपि देशपूजनार्थकात्करणे ल्युटो बाध-
 नार्थमिदमेव तद्बाधनार्थं वचनम् । अयत्नश्च विशेषः । यज धातुप्रकृतिकः
 क्रिया विशेषे इयधातुप्रकृतिकस्तु ऋष्युज्जोडः । श्रुतिशब्दविशेषे तथा । भा-
 ष्ये नैतदिति । योगविभागेन साधनम् । तस्मात्सुखे कृदोऽयं शब्दो यदोच्यते
 तदा बहुलपद्धतेन साधनीयः । स्यागापापचा भावे । क्तिनो बाधकस्य बा-
 धनार्थमिदं सूत्रम् । न च विभाषाख्याने सूत्ररिचितयोर्ल्युटिजोरपि क्तिना-
 भावे का त्वं स्यापिका स्यापि वेत्तव्यं ल्युटिजोरन्यवशापत्तिरिति बाध्यम् । पु-
 रस्तादपवादव्यायेनास्य क्तिनोऽपवादस्यातयोपसर्गं इत्यङ्गो बाधनार्थमेवैत-
 द्ब्रूवमिति स्वीकारात् । पचधातो पित्वाप्राप्तस्याङ्गोऽप्ययश्चाधकः पचपद्ध-
 यात् । पित्वाच्चाप्रादडपि । स्वास्त्राव्याहाभ्यो धातुभ्यः क्तिनबाधकस्याङ्गो बा-
 धनायात्र भाष्ये स्वास्त्राव्याहाभ्यो निर्वर्तव्य इति वचनमारम्भम् । स्वानि-
 म्लानिर्ज्यानिर्हानिरिति । तेन बहुलपद्धतेन । एतेन व्यवस्यंति निपातमेना-
 डः स्वीकारे निपातनस्य बाधकत्वसिद्धान्तादवस्थितिरिति न स्यादित्यपास्त-
 म् ॥ कर्तृयूतीजूती ॥ अत्रादिभ्यः सामान्यवचनेन क्तिनं मिहो स्वरार्थं कार्य-
 विशेषविधानार्थं च वचनम् ॥ अथ भाव इति न सम्बध्यते ॥ तेनान्यत्राप्ययम् ।
 अत एवीत्तरसूत्रे भाव इति चरितार्थम् ॥ उदात्त इति नृत्तरवापि सम्बध्यत

च मन्वन्तः ॥ जनो वधादेशः स्याद्विधोः प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ एवञ्चातो लोपे
उदात्तनिवृत्तिस्वरान्तोदात्तोऽयमभवति । उदात्तत्वे प्रमाणन्तु वधेन दृष्टुमि-
त्यत्रान्तोदात्तदर्शनम् । घना मिह इति ॥ जनिवध्योऽर्थेति वृद्धेः प्रतिषेधात्
इ इत्यर्थः । यदुक्तं स्वतन्त्रो वधिर्नास्ति किन्त्वादेश एव एतदुत्तराणामुपक्रमा
द्विज्ञायते तदेतदाविष्कर्तुं स्वस्वे कचेति सूत्रमायसम्प्रतिमाह । वनान्तर्गतत्वा
दि भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि कस्मादयं को विधीयते । हन्ते रित्वाह । तत्र-
न्तिग्रहणद्वर्त्तव्यञ्च कर्त्तव्यसम्प्रकृतमनुवर्त्तते क प्रकृतम् । हनय वध इति । त
है अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिद्यञ्च शक्यमनुवर्त्तयितुम् । नैतानि निपातना-
नि ॥ हन्ते रिते आदेशाः । अप्प्रत्ययः हन्ताहो ते आदेशा इत्यभिप्राये । यदि
हन्ते रिते आदेशाद्यनस्वरो न मिध्यतीति परेणोक्ते ततो घनादीनां निपातनं
स्वीकृतम् । स्वस्वे क चेति सूत्रे तु हनय वध इत्यस्य सम्प्रभानुवृत्त्या समा-
हितम् । ततोऽयं वा पुनः सन्त्वादेशाः । ननु चोक्तं स्वरो न मिध्यतीति । नैप-
द्योपः ॥ अकारान्तादेशा इति । अतो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरानापि । उ-
दात्तत्वमविध्यतीत्याह । अन्य इत्यादिना । निधो निमित्तम् । अथ ग-
त्यर्थकाङ्क्षाः कर्मण्यप् । उपमर्गे घोः किः यद्यपि भादेऽकर्त्तरिकाङ्के
इति प्रकृतस्तथाप्ययस्याचुलकात्कर्तर्यपि ॥ अत एवोपसमीपे स्वधर्ममा-
दधातीति व्युत्पत्तिरपि क्वचिद्गिता । परन्तु सा कारण एवोचितेत्यागयेन
भूले उपाधीयतेऽनेनेलुक्तम् । ८७२ तु बहुलमहणात् । कर्मण्यधिकरणे च
घोरित्यनुवर्त्तते ॥ अथ कर्मण्यधिकरण इति च इयमन्युपपदसः ॥ पृथग् स-
हस्रीनिर्देशात् ॥ नाप्यधिकरणे उपपदे कर्मणि प्रत्यय इत्यर्थः ॥ प्रकृतपरेऽ-
कर्त्तरि च कारके इत्येतत्सम्प्रभेन कर्मणो प्रत्ययस्य निरूपणादप्य एव देवं
यदे अलधिग्ररधिमिति ग्रामाणिकप्रयोगस्योपपत्तिस्तदाह । ध्यायानादिति ।
ननु तद्यैवाधिकरणे प्रत्ययेनिर्देशः । अधिकरण इति स्वयमेव आह । अधिकरणपद-
नामिति । जियांति नृभावादाविति । आदिना कारकपरिपक्षेऽप्येवमिति ।
तिष्ठतश्चाद्यन्तावद्वावण प्रयोजननिरूपणायनरं भाष्ये आद्यन्तावद्वावेत्युक्त्या-
दिर्नित्यमिति स्वरो हि चुडकायनिः । आग्निवेश इत्यत्र स्याद्वाक्यः कृति-
रित्यत्र न स्यादित्युक्तम् एतद्योपपादनं भोवयः गाम्यभादन्तमाम्य इत्यस्या-

पदममासो हि नित्यसमासः ॥ सम्यक्पूर्वकः स्पृष्टधातुः सम्बन्धमात्रपरः । सुख-
मिति किम् । कण्ठकानाम्भर्त्तनं दुःखम् । या यौ । अत्र याविति युप्रत्ययपरम् ।
न तु यकारादिप्रत्ययपरमिति सूचयितुमाह । इदं सूत्रमिति । करणाधिकर-
णयोः । घञोऽपवादः । अत्र करणाधिकरणयोरिति नोपपदबोधकमुत्तरसू-
त्रेष्वस्यार्थबोधकत्वस्य दृष्टेत्वेन तस्यैवोचित्यात् । अजभ्यां स्त्रीखलना इति-
वार्त्तिः कृष्याप्यानावसरेऽनप्यायकागः इक्षत्रय इति भाष्याच्च अयम्परत्वादज-
पोः स्त्रीप्रत्ययस्य च बाधकः अजभ्या स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनी विप्रतिषे-
धेनेति वार्त्तिकीति । छादेर्धे । उदुपधाया इत्यत उपधापदस्योपो णावित्यन्ती
णाविति चावानुवर्त्तते तदाह । अत्रोपधेति । एतेन । उक्तार्थस्त्रीकारेण । न
तु घपरं यदङ्गं निपरकस्तदुपधाया इत्यर्थः । असंभवापत्तेरिति भावः । आ-
हुर्वैत्यस्मिन्निति । व्यवहारमिति शेषः । खने, संज्ञेयम् । गोचरमचर । देश-
वाची गोचरयस्योऽधिकरणस्युक्तः । विषयवाच्यम्यम् । उपादानगोचराप-
रोक्षज्ञानमित्यत्र यद्यो तत्राप्यधिकारणे घः । गाव इन्द्रियाणिमच्चरन्त्यस्मि-
न्निति ध्युत्पत्तेः । मंचरन्तोऽनेनेति । समस्तुनीयायुक्तादित्यत्मानेपदम् । संज्ञा
यामित्यस्याच सूत्रे सम्प्रधाज्ञोचरादिशब्दाः संज्ञिविशेषस्यैव बोधकाः । अवे-
तुमोर्धन् । लुटोऽपवादः । प्रायेणेति वर्त्तते इति । तदुक्तज्ञोचरेति सूत्रं भा-
ष्ये । गोचरादीनाङ्गप्रवृत्तं यकप्रमकर्तुम् । घञ्कप्रसास भवति । प्रायवचनात् ॥
यद्यो कपो निकप इति । प्रायवचनादित्यस्य हनयेति सूत्रे प्रायेणेत्यस्य सम्प्र-
त्यादिध्यर्थः । कपो निकप इत्यत्र प्रायवृत्तानुवृत्त्या घञ् न भवति तथा गोच-
रादिष्वपि न भविष्यतीति भावः । अवहारादिषु प्रवृत्तेर्हनन्तत्वाभावाद् घ-
ञोऽप्राप्तैरुपसर्गानाम् । उदङ्कोऽनुदके । अधिकरणे घञन्तोऽपिपातितो ल्यु-
टस्याधिभुवनुदके इति च बोधयितुम् । यदि तु हनयेति सूत्रे प्रायेणेत्यस्य
सम्प्रत्यादेवेष्टमिहिरियुज्यते तदेदसारम्भाणीयम् । तदुक्तभाष्ये । उदङ्कोऽनुद-
कप्रवृत्तमगर्थकम् । घञ् कप्रसास भवति । प्रायवचनात् । गोदोहनः प्रमादन
इति । बाहुनकाटिति । मनु भाष्ये प्रायवचनादिरयुक्तमत्र बाहुनकाटित्युच्य-
ते इति तदिदमिति चेत् । पुनोति सूत्रे बाहुनमित्यस्य सम्यग्येन तस्य का-
चित्कत्वस्य मिथो प्रायवृत्तस्य भाष्यनावरं कचमित्याशयात् । जानमानाय । पा-

एव । ब्रजयजो भावे कृष्ण ॥ किंनो बाधकोऽयम् ॥ उदात्त इत्यनुवर्त्तते ॥ पि
 त्वन्तूत्तरत्न तुक् सम्पादनेन चरितार्थम् ॥ ननु सञ्ज्ञायामिति सूत्रे भाव इत्य
 स्य मन्वन्माद्वादावित्यनुपपन्नमत आह । यच्चविधाविति । नन्वेवमय कृष्ण
 भृजधातोरपि भावादी स्यादत आह । भृजोऽयमिति । भाष्यस्वरम इति । त
 च हि भृज सञ्ज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वादिति याचितं कथं
 संज्ञाया समजेत्यनेन प्राप्तिमाशङ्क्य स्त्रिप्रत्ययप्रकरणे भावग्रहणानुष्ठाना
 न्यथा सिद्धिरुद्घातिता ॥ भृत्याशब्दोऽयमभरणार्थक ॥ अथ सञ्ज्ञाग्रहणादुद्घात
 कस्य मतिशब्दस्योपपत्ति । नैषा सञ्ज्ञा किन्तर्हि क्रियाशब्दोऽयम् ॥ मित्र एव ॥
 सार्वधातुके यगिति सूत्रेण सिद्ध एव ॥ अकर्तरिकारके ऽकृरिणे ॥ गुरोश्च हन ।
 हलइति धातोर्विशेषणस्ततस्तदन्तर्विधिसूत्र्यैव गुरोरित्यपि विशेषणम् ॥ एवञ्च
 तस्य गुरुत्वासम्भवाद्गुरुशब्दाभ्युपगम्य तस्य निपातनादेव तुक् ॥ न च गुर्वन्ताध
 दल इत्येव किञ्च स्यादिति वाच्यम् ॥ आशंसायामित्यादिप्रयोगासङ्गत्यापत्तेः ॥
 न च तथापि शमेरकारो न प्राप्नोति । यस्य निष्ठायामनिट्त्वादिति वाच्यम् ॥
 आशंसायामिति निर्देशेन तच्च शेट्त्वाभावेऽप्यकारप्रत्ययस्य स्वीकारात् । य
 ङविधायेवेति प्राञ्चायध्दार्चाभ्य इति निर्देशात् अन्त शब्दस्य तु अन्त आह
 विधिगत्वेऽपूपमर्गत्वं वाच्यमिति यचनात्तयेति बोध्यम् ॥ प्रत्ययसामान्याभा
 व । विभक्तिभिन्नसामान्याभावः । संज्ञायाम् । अधिकरणकारकेऽयमप्रत्यय ॥
 उद्दालकपुष्पभञ्जिका । उद्दालक श्लेषान्तकस्तस्य पुण्याणि यस्यां क्रीडायां भ
 व्यन्ते सा । नित्यं क्रीडाजीवकयोरिति समान । विभाषास्यानपरिग्रहयोरि
 तिसूत्रे आत्मानगदस्यात्वाचत्वेन पूर्वनिपातेऽपि लोके आत्मानस्य परिग्रहप्र
 येकत्वे नार्थकमानुरोधेन व्याख्यानवाक्ये परिग्रह एवादेश मूलेनिश्चित परि
 ग्रह इति । आक्रोशे । अचाक्रोशशब्द गाधवादी । कर्मणि च येन सम्पत्तात् ।
 अथ संपूर्वकारभृजधातोर्भावे घञ् कर्तुरिति तदर्थकर्मणि घटो येनित्युभयप्रा
 पत्ताविति नियमात्कर्तारि व्यतोया । एवञ्च परिग्रहवात्कर्मणोत्वाच्च कर्मणं वि
 धियप्रकृत्यर्थक्रियानिरूपितमिव ॥ गरीरमुष्मिन्त्यत्र गरीरमभ्यासमस्याकर्तारम
 भ्येव । एवञ्च यत्कनितस्तदाह । अर्वाविति । परमुष्मिन्विहितो ऋदपि गपुम
 कल्पनिगिटे भावे । अत एवेतच्छब्दस्य गित्यमसामान्यार्थवर्त्तनमिति । उप

भवितुमित्यर्थं दुराख्यं भव स्वाख्यं भवमिति भाष्यप्रयोगेणाव्ययानां शब्दा
 धस्य प्रकृते स्वीकारात् । अत एव भञ्जानियमप्रयोगनियमपक्षयोः प्रकृते न
 फलभेदः । कर्मण्युपपदे भवतेः खलोदाहरणान्तु आनख्य आख्य अत एव
 सुभूयते इत्यर्थे स्वाख्य भवमिति अनाख्य आख्य स्वयमेव क्रियते । आनाख्य आ-
 ख्य क्रियते इति । एवमन्यत्राप्युद्धम् । आतो युच् । अस्यापि खलर्थत्वात्तयोरे-
 वेति सूचस्य प्रकृत्या भावकर्मणोरिव युच्प्रत्ययविधायकता ॥ अत एवाभिहिं-
 त इमेति ईपत्पान सोमो भवतित्यत्र सोमपदाग्रयमा मिहि पात्पदान्तात् । नि-
 प्पानम् । सर्पिष्पानमित्यत्र कृत्यच इत्यनेन वा भाष्यकरणयोरित्यनेन वा प्रा-
 तस्य णत्वस्यानेन प्रतिषेधः । प्रकृतेऽ८ सूत्रस्योपयोगस्तु दुष्याने णत्वस्य
 व्यावृत्तिरिति । सप्तमोऽसमाप्ते मानमाह । अथ चेति ॥ अन्यथा । पात्पदादि-
 त्युच्यमानेऽपि पादित्यस्य पदविशेषणत्वेन तदन्तविधिना पान्तात्पदादित्यने-
 नापि मिह फलाग्ने विशेषाभावः । क्तिच्क्तीच् ॥ प्रत्ययस्य रेणास्यान्तोदात्तत्वे
 मिहे न क्तिचोतिश्च भट्टत्ययैव प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ न हौ
 दीर्घस्येत्युच्यमानेऽप्येकानुवच्यकपरिभाषया क्तिनो व्यावर्त्तने प्रयासगोरपम् ।
 एवं सग क्तिचोत्यत्रापि बोध्यम् । अन्तखल्वो प्रतिषेधयो प्राचा घा । छन्द-
 सीति । छन्दसि तुङ्ङङित्यतोऽनुवर्त्तमानं छन्दसीति भावलक्षण इति च नि-
 वृत्तमित्यर्थः ॥ इह प्राचाङ्प्रहणच स्पुट समावेशार्थम् । वासरूपविधिनैवानां
 रुदित्वा रौदनन वेत्यस्य मिहे । यद्यपि स्वरधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचि-
 त्त्वेत्युक्तस्तथापीह तदभावकल्पने मानाभाव इत्याशयेन नूने प्राचाङ्प्रहण-
 मिति । न च क्षाप्रत्ययेनासत्त्वभूतो भावोऽभिधीयते स्पुटा तु सत्वभूत इति
 वाच्यम् । अययकृतो मिहान्ताच्छब्दशक्त्या तथा स्वीकारात् । यदा दानादे-
 भ्यस्त पुरुष सम्प्रदानत्वेनाभिप्रेतव्यापावत्वनिययेनाप्तेन निवार्यते तदाऽन-
 गच्छति । प्रतिषेधराचकस्तेन प्रयुज्यते । अनन्दत्वेति । अद्वित्यस्याध्याहारः य-
 तार्थस्य दानस्य असंशयार्थेऽभावे प्रतियोगितामस्य नान्वयः । दानाभावात्
 तर्का भूतोति बोधः । यदादुग्धजलादिषानार्थं प्रहृत एव पुरुषोऽधिकपरिमा-
 णकदुग्धादिदर्शनेन पीत्वा खल्विति बोध्यते तदा अनुशब्देऽपि प्रतिषेधार्थः ।
 एव भर्तृकृत्प्रतिनोऽप्रमाना न षोढा यदा रौदिति तदाऽनं तानि रुदित्वा

नाय इत्यत्राङ्पूर्वाच्चीधातोः करणे घञ । जालशब्दस्तु ज्वलितिकसन्त इति सूत्रविहितशान्तः एतस्यापि धातकत्वाज्जघातन इति धात्वर्थानुगमनमपि न भवति । खनो घ घ । खनधातोः करणे ञ् । नन्वस्य घित् व्यर्थम् । न हि खनधातो चजोरित्येतत्सूत्रप्रवृत्तियोग्यं कथं न वर्णोऽस्तीत्यत आह । मूले घित्करणमिति ननु तथापि पदमित्यत्र न फलमत आह । भग फलमितीति । ईदृशु स्मृत् । नन्वीपदादीनामव्ययत्वात् खल खित्वस्य न फलमत आह । खित्वमुत्तराद्यमिति । कर्तृकर्मणोरिति सूत्रविषये सुमर्थमित्यर्थः । यद्यप्यत्र सूत्रे कृच्छ्रकृच्छ्रार्थेति सामान्यत एवोक्तमपि योग्यतावशात्सम्बन्धो धी ध्य । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेति किम् । यथाप्यत्रमात्रतात्पर्येणैकदेश इत्युच्यते तत्र म भूत् । तृतीया पंचमो वेति । तृतीया पञ्चे योग इत्यस्याध्याहारः इतरः । कर्मप्रवचनीयादितरः । मूले यदास्त्यतीकर्मप्रवचनीयाविति । अतः कर्मप्रवचनीयत्वे उपसर्गान्तरादित्यमस्त्येव कर्मप्रवचनीयमज्ञाया उपसर्गसंज्ञा बाधकत्वात् । सोः कर्मप्रवचनीयत्वे तु उपसर्गात्परस्वमेयनास्तीत्यभिप्रायेणोभयोरुपादानम् । उपसर्गत्वप्रतिषेधश्चित्ते । वाचिककृदुक्तं इति शेषः । कर्तृकर्मणोः । भूक्तजोः चकार ईपदादिसमुच्चायक एवञ्चैपदादीनामुपपदत्वात्तस्माच्चर्येण कर्तृकर्मणोरित्यष्टुपपदबोधकत्र त्वर्थपरमत एव खल खित्वश्चरितायम् । किञ्चैपदादीनामनुष्ठायैव मिदं चकार सवियोगार्थोऽपि तेन यत्रानयोरीपदादीनाञ्च युगपत्प्रयोगस्तत्रैव प्रत्यग्र । खल खित्वादेवानुवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥ यथा संख्याभावश्च यथासं यस्मिन् भाष्य एव स्पष्टः । न च यथासंख्यभावफलश्रुधातोः कर्मण्युपपदे खलसिद्धिरिति तत्र न संभवति भयत्तरकर्मकत्वात् ॥ यदानुभवरूपेप्रामिरूपेऽयंऽस्य प्रवृत्तिस्तदा मकर्मकत्वेऽपि प्ययं प्रवृत्तिस्त्वस्यकथं संभवइति वाच्यम् । अन्तर्भावितत्वायं भवतेः मकर्मकतया प्राक्प्रधारणानुक्कूलस्यापाररूपकलात्रयत्वविशेषाऽऽप्यस्य तदाकर्मत्वसंभवेन तस्य कर्मण्ययं प्रवृत्तितायाङ्गुलप्रत्ययमिदं प्रयोजनत्वात् । ननु दुमादीनामुपसर्गत्वात्तोषाभ्यातोरेष्यप्रधानेनैव प्रयोगः संभवति । ते प्रागिति सूत्रे तस्यादिति परिभाषाया उत्तराद्विकल्पाया उपसितेः । एकः खित्वन्वीपदाद्यं भागमित्यत्र चरितार्थमिति चेष्ट । यमाद्यं न भवता दुमाद्येन साद्येन न गरा

इदमुदाहरणम् ॥ पूर्ववृत्तिश्चात्र विन्ध्याख्यपर्वत एव । तस्य योगः परगङ्गाया-
 म् । अतिक्रम्येत्यत्रातिगच्छसमभिव्याहृतस्य क्रमधातोः प्राप्तिक्रियाध्वंमोऽ-
 धे । तदेकदेशप्राप्तौ पर्वतकर्मकम्पादेनान्वये नपर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियाध्वं-
 सस्य लाभे तस्य ध्वंसस्य स्वममानकालिकत्वसम्बन्धेन नदीपदार्थनदीप्राप्ता-
 वन्वयाद्दिग्देशस्यपुरुषकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियाध्वंससमानकालिकन-
 दीकर्मकप्राप्तिप्राप्तिक्रियाविषयकगङ्गाब्दयोधे वृत्तेऽवरेण एवतेन परग-
 ङ्गाख्यकर्मकतादृशपुरुषकर्तृकप्राप्तिक्रिया ध्वंसमानकालिकप्राप्तिकर्मत्वरू-
 पो योगी गम्यत इति बोध्यम् । योगपदार्थस्य सम्बन्धः सचात्र क्रियाहारकः ।
 क्वचित्तु साक्षात्क्रिययोरिव परावरयोर्योगा यत्र तत्राप्यस्य प्रवृत्तिः । यथाऽव्य-
 तिकन्यायव्युत्पादनावसरे कथितवाक्यस्य ने । भवेमांसमिति विगृह्याविकग-
 ङ्गाप्रत्ययस्योत्पत्तिरित्यादौ । विग्रहपदार्थस्य विभिन्नत्वेन ज्ञानरूप एवञ्चावे-
 मांसमित्याकारकवाक्यज्ञानस्य स्त्रीत्तरकालिकत्वसम्बन्धेनाविकगङ्गावधिकप्र-
 त्ययोत्पत्तावन्वयः । एवञ्चैवं सूत्रमसमानकर्तृकार्यमपूर्वकाकार्यमिति च द्रष्ट-
 व्यम् । अलङ्कारितिरिति तु क्रियान्तराभावेऽपि कार्यम् । धातुमस्वन् इत्यस्य
 च तत्र मामर्थाद्वाधः ॥ परत्वादिकम्परावरयोग इत्यत्र श्लोकव्यवहारेण पुरुष-
 भेदेन भिन्नवैचिक्यमेव । तेनोत्तराहपुरुषकर्तृकदक्षिणदिगवच्छिन्नदेशकर्मक-
 गमनस्यलेऽप्राप्यपर्वतवदी अतिक्रम्य पर्वत इति प्रयोगस्थाप्युपपत्तिरिति ।
 समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वकाल इति शब्दो बहुव्रीहिर्गुणस्तत्पुरुषः । स-
 मानकर्तृकयोर्ययोः पूर्वकालावच्छिन्नबोधकपूर्वगङ्गापादा-
 नेन पूर्वकाललाभमभवेन कालपदीपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेः । बहुव्रीहौ तु पूर्व-
 कालविशिष्टार्थस्य लाभ इत्येतदर्थलाभार्थं कालपदम् । समानगङ्गास्तुष्यपर्या-
 यः ॥ तच्च तुल्यत्वव वास्तवभेदघटितम् । ययमा सामर्थ्येन च यत्र महर्गौ
 चैवमैवौ तयोर्मध्ये चैवेण प्रयमभुक्तन्तदनन्तरस्य मैवेण तत्र चैवेण भुक्ता-
 मैवो व्रजतोत्यापत्तेः । किन्तु यत्र क्रियाभेदेन तत्तत्स्वरूपितशक्तिभेदद्वयभेदे-
 न । कल्पितः कर्त्ता भेदस्तत्रैव इत्यत इत्यारोपितभेदघटितं सादृश्यन्तथा चैक-
 त्वे पर्यवसानं बोध्यम् । नचैकमेककर्तृकयोरित्येवान्नु समानेति व्यर्थमिति वा-
 च्यम् । सादृश्यमारोपितभेदघटितमपीह शास्त्रे शब्दमाधुनानियामकमिति

इति प्रयोगोऽपि प्रतिषेधवाची अलशब्दः । अलङ्कार इत्यत्र भूषणधारणेऽन्वयश्चे-
वर्तते तदर्थस्य जनकतासम्बन्धेन कृधात्वर्थेऽन्वयः । उदीचा भाडो व्यतीहारे ।
इत्युक्तेति । एतेन भेडो व्यतीहारे नित्यं वृत्तिरित्युक्तम् । भाडस्तु न तथा ।
अत एवोदीचाम्भाड इति निर्देशस्य नानुबन्धस्ततमनेजन्तत्वमिति परिभाषा-
या ज्ञापकत्वपर भाष्यं महगच्छते । अयमित्य याचत इत्यत्र भेडधातोर्दधा-
याच्धात्वर्थपूर्वकालिकत्वाभावास्तद्योषपादयति । पूर्वज्ञप्ताविति । याचनोत्तर-
कालिकं वक्षादिकर्मकम्परिवर्त्य दानमिति बोधः । न चानेन सूत्रेणापूर्वका-
लार्थकादातो ज्ञाप्रत्ये कृतेऽपि याच्धातो पूर्वकालिकक्रियायाचकात्समान-
कर्तृकयोरित्यनेन ज्ञास्त्विति वाच्यम् धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्युक्ताऽस्य विधा-
नेन यत्र ज्ञाप्रत्ययार्थक्रियाया क्रियान्तरविशेषणत्वविधया तदैव त्ज्ञाप्रत्ययो-
त्पत्त्याऽयमेड्धात्वर्थस्य स्वसप्तानकर्तृकत्वस्य पूर्वकालिकत्वोभयसम्बन्धेन याच्-
धात्वर्थप्रतिविशेषणत्वात् । तदा याच्धात्वर्थे पूर्वकालत्वस्य मानसबोधस्य
सत्त्वेनैतस्य विशेषणत्वतात्पर्यकं त्ज्ञाप्रत्ययो न भवति । परावरयोगे च । घ-
र्षार्थं वक्तुमवरगच्छं व्याचष्टे । अवरशब्द इति । एवञ्च परगच्छस्य पूर्वमाका-
ङ्क्षतयाऽवरगच्छस्य परसाकाङ्क्षतया च तयोर्द्वयोर्निमित्तत्वमिह लभ्यते ।
अप्राप्य नदीम्पर्वतः । दक्षिणात्यमाङ्काशुहेय्यकागमनसमये यया पर्व-
स्या भवति तादृश्याः कथनमिदम् । नद्यश्च गङ्गा । पर्वता विन्ध्यः । दक्षिणा-
दिगवच्छिन्नदेगादागमनकर्तृभिर्दक्षिणात्यैर्गङ्गामप्राप्य विन्ध्यादपर्वतः प्रा-
प्यत इत्यर्थः । अत्र नञः प्रागभावोऽर्थः । प्राप्येत्यस्य प्राप्तिक्रियार्थः । तस्या-
द्वितीयायान्तार्थस्य गङ्गाकर्मकस्याभिदेनात्वये न गङ्गाकर्मकाभिन्नप्राप्तिक्रि-
याप्रागभावनामः । पर्वतपदस्य च वाच्यैकदेशन्यायेन पर्वतकर्मकप्राप्तिक्रि-
याऽर्थः । अस्यां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कालिकप्रत्यासत्तिघटितेन गङ्गा-
कर्मकप्राप्तिक्रिया प्रागभावस्यात्वये सति दक्षिणदेशस्यपुष्पकर्तृका गङ्गाक-
र्मकप्रागभावसमानकालिकी पर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियेति शब्दवाधे ज्ञातेऽर्था-
द्गङ्गाया परत्वम्पर्वतस्य ततः पूर्वत्वद्वयमेतत् । परेण पुनस्य योगस्य कालिकता-
माभाधिकरण्यसम्बन्धेन स्वकर्मकप्राप्तिक्रियाप्रागभावविनिर्दिष्टक्रियाकर्मत्वरूप-
प एव । अतिक्रम्य पर्वतपदो । प्राप्यत इत्यस्याध्याहारः । अवरं च परस्य योगी

रान्तर्गतत्वादावाहनक्रियायास्ततो भेदाभावात्कथङ्क्षाप्रत्यय इति षाचम् ।
 आवाहनात्मक विशेषधर्मावच्छिन्नस्य पूजने समानकर्तृत्वात्मकसम्बन्धेन वि-
 शेषणत्वन्तद्विशेष्यपूजने च पौडशोपचारैरित्यस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य वि-
 शेषणत्वमिति स्वीकारात् । यत्र त्वनेकक्रियाप्रयोगस्तत्र स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा
 व्रजतीत्यादौ सर्वक्रियावैशिष्ट्यम्प्रधाना क्रियायाश्चासते न तु तासाम्परस्परं
 विशेष्यविशेषणभावः । गुणानां च परार्थत्वमिति न्यायात् । यत्र त्वयश्चैत्रो भोज-
 नेन दृप्तो न तु पानेनेत्यर्थविवक्षया भुक्त्वा दृप्तो न पीत्वेति प्रयोगस्तत्र जन्य-
 त्वमपि भोजनस्य संसर्गविधया भासते पानस्य चैतादृशसम्बन्धावच्छिन्नभावस्त-
 र्पणक्रियायां विशेषणम् । अधीत्यतिशिवम्पूज्य तदामये तिष्ठतीत्यादौ व्या-
 प्यत्वं समानकर्तृकत्वञ्च सम्बन्धः, तच्च व्याप्यत्वं क्व चित्कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
 ज्ञानान्तेपूषमस्यानमित्यनेन प्रथमस्य गतः प्रतमस्य गत इत्यत्राध्यात्मिसुद्धा-
 व्याप्नोपे च गुरुपूर्वात् प्रतिषेध इत्यनेन प्रतिचिकीर्ष्य गत इत्यत्राध्यात्मिरु-
 द्धाविताः । अत्रोपे कर्तृ यो गुरुपूर्वस्तस्मात्परस्य निर्भूतपूर्वा लघुपूर्वतामायि-
 त्यायादेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । ततो लघुपूर्वादिति वचनात्सिद्धमित्युक्तमर्थः ।
 पष्ठान्तपाठे यातिध्यातिः सा पञ्चम्यस्ततः प्रतमस्य गत इत्यादौ णिच्यत उप-
 धाया इति वृद्धो मितो ऋक्ष इति ऋक्षत्वे कृतेऽप्यभिद्वन्द्वेति तस्याभिद्वत्वा-
 त्कथ लघुपूर्वात्परत्वमिति षाचम् । समानान्यये हि आभीयामिद्वत्त्वभवति प्र-
 कृते च णी ऋक्षत्वं स्यापि गिरयादेश इति व्याप्यत्वं स्पष्टमेव । विभाषापः ।
 यद्यप्याप इतीडोऽप्यध्याप्य गत इत्यत्र सम्भाव्यते तथाप्यत्र लाक्षणिक्त्वेन
 प्रतिपदीकृत्यैवाप इत्यस्य ग्रहणमिति बोध्यम् । मूले कथम्मुखं व्यादायेति । सु-
 खव्यादानस्य नेत्रनिमीलनस्य च स्वापहामोत्तरकालिकत्वेन पूर्वकालविशि-
 टार्थवृत्तित्वाभावात्प्रत्ययः । तदयविवक्षयेति । एतेन विवक्षयेव वक्तुं शब्दानां
 साधुत्वनियामिका । यथा आदिकर्मणि निष्ठास्थले धात्वर्थकदेशस्य स्थिता-
 यपि नुत्पत्तिकालानवच्छिन्नस्य कस्य चिदवयवस्यातितत्त्वविवक्षया निष्ठा भव-
 ति तथा प्रकृतेऽपि स्वापहामयोरेत्किंचिदवयवस्य सुखव्यादाने नेत्रनिमील-
 नोत्तरकालिकत्वेन तदंगापेक्षया पूर्वकालसम्बन्धिक्रियावचनत्वमादायायम्प्र-
 योग इत्युक्तम् । न च यत्रादौ स्वापस्ततो मुखव्यादानतदधिकरणकालोत्तर

बोधयितुमेवमभिधानात् । समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे पक्षी । यथातोरिति
 त्वधिकारनभ्यम् । तस्य च पूर्वकाल इति विशेषणम् । वाचकत्वं मत्स्यर्थे ।
 यत्फलित्तन्तदाह । तद्विशिष्टेऽर्थे इति ॥ अत एव । बहुव्रीहिसमासेनैता
 दृशार्थव्याभिप्रेतत्वादेर । अयं ज्ञाप्रत्ययोऽनिर्दिष्टार्था प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ती
 ति न्यायेन प्रहृत्ये एव । न च भाव एव । एवञ्चाव्ययकृतो भाव इति मित्रा
 कास्याप्युपपत्तिः । कालय ज्ञान्तघटितवाक्यजन्यशाब्दगोषे ज्ञाप्रत्ययार्थक्रिया
 याग्नकारीभूय भासते । अत एव पूर्वं भुङ्क्ते पद्याद्व्रजतीत्यत्र ज्ञाप्रत्ययमा
 शङ्क्य ह्यशब्देभ्योक्तत्वाच्चेति समाहितनाकृतसूत्रे भाष्ये । पूर्वशब्देन पूर्वका
 लरूपोऽर्थः प्रकृतेऽभिधीयते न तु धातुनेति तदर्थः । न च पूर्वशब्दा पद्याद
 व्रजतीत्यत्रापि ज्ञान न्यादिति वाच्यम् । नैतत्क्रियापूर्वकाव्यदिनान्तिर्ज्ञेयं कार्यं
 पूर्वकाव्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुक्ताऽन्येभ्यो भोक्तृभ्यस्तत पद्याद्व्रजतीत्यर्थस्य
 भाष्यकृतेवाभिधानात् । माधनान्तरक्रियापेक्षपूर्वकाव्यमिति नानेन सूत्रेण
 त्का किन्तु विभाषाग्रे प्रथमपूर्ववित्यनेन । अप पूर्वकालक्रियाया वस्तुतोऽती
 तत्वेऽपि तत्वे नाशोधाद्भूत इति नाऽभिहितम् । सूत्रे समानकर्तृकयोरिति द्वि
 वचननिर्देशादित्व विवचनमिति भ्रमनिवारणायाह । मूलं द्वित्वमतश्चमिति
 एतद्व्याख्यानस्य व्याप्यर्थस्य नाटप्रतिपत्त्यर्थेन विवचननिर्देशो न तु विषयतत्वादेव
 पूर्वकालविशिष्टा क्रिया च समानकर्तृकत्वमस्यत्वेन प्रधानक्रियायां विशेषण
 म् । स्वरत्यादिधातुभ्यः परस्य ज्ञा स्वरतीति सूत्रेण प्राप्तोऽपीदं श्रुत इति
 सूत्रेण बाध्यत इत्याह । पुरस्तादिति । अत्र ज्ञात्तार्थक्रियाकर्तुरभिधानेऽपि
 प्रधानक्रियाकर्तुरभिधानेनाप्रधान क्रियानिरूपितगतस्तद्विधानमिति न
 भवेत् । भुक्ता व्रजतीत्यत्र चैवपदादप्रधानक्रियायादाय हतीया । नापि पक्षी
 एवो भुज्यत इत्यत्र द्वितीया । यत्र तु शत्रुगौरिकनिहत्यन्तर्धेयं व्यक्तम् । यत्र
 तु तयोर्मिमाधिकरणकत्वगतं स्वप्रधानक्रियाकर्मवाचका द्वितीया भवत्येव ।
 सोऽदनस्य ज्ञा घातो गम्यते चेत्तेति यथा । न च प्रातः काले गिरं दृष्ट्वा नि
 गि पापं व्यपो हतीत्यादीं क्रिययोरेककर्तृकत्वाभावात्कथं ज्ञाप्रत्यय इति वा
 च्यम् । एतादृगे निषेधे स्थितस्य स्यादेव्याहारं समानकर्तृकत्वमोपपादना
 त् । न च दुर्गोमागच्छ चोदगोपनेस्ताम्रपुत्रयेऽन्यथागमस्य चोदगोपना-

दादत आह । कर्त्तादिविवक्षापक्ष इति । मानाभावादिति । प्रकृतसूत्रविषये
 वा चित्तु संयोगविशेषावच्छिन्नव्यापारनिष्ठव्यापकतानिरूपितम् । प्रपदं वासः
 परिधाय यद्विर्गच्छतोयमित्यादौ यथा । गङ्गाभ्याष्य सेना तिष्ठतीत्यादौ च
 सति तात्पर्येऽप्यवधानमपि सम्बन्धो भासते । एवमन्यत्र यथा यथस्वोध्यम् ।
 न ज्ञा सेट् । कित्पदस्येत्सञ्चकककारबोधकतया सविशेषणे विधिनिषेध
 इति न्यायेन विशेषणीभूतेस्त्वाया निषेधेऽस्य सूत्रस्य तात्पर्यमिति भ्रमवार-
 णायाह । अनेनेति । न सृडसृदेति सूत्रं स्याद्वोरिच्छेति सूत्रान्तरम्यठनीयम् ।
 सङ्ग्रहणञ्च कर्त्तव्यमेवञ्च सृडादिभ्य एव सेट् । ज्ञा किञ्चवति नान्येभ्य इति
 नियमो भविष्यति तावतेव शपित्वेत्यादौ सिद्धौ न ज्ञेति ध्यर्थमिति वाच्यम्
 सृडादिभ्य ङौवदिति नियमस्याप्यपत्तेः । सृडसृङ् । यद्यपीह सेडिति न प्र-
 कृतम् । तत्राप्यस्य सूत्रस्य न ज्ञासेडितिसूत्रप्राप्तकित्कार्यप्रतिषेधबाधकतसे-
 ङ्विषयकमेवेदं सूत्रमित्वाशयेन सेट्ज्ञेति सूत्रेऽभिहितम् । नोपधात्यफान्ता
 हा । न ज्ञासेडिति वर्त्तते इह धातोरिति यद्यपि न प्रकृतस्तथापि ज्ञाप्रत्य-
 यस्य धातोरेव सम्भव इति धातोरित्यस्याद्येपस्यनोपधादिति यफान्तादिति ।
 च विशेषणम् । एवञ्च यफान्तादित्येवतदन्तविधिनायफान्तस्यलाभेसिद्धेऽन्त-
 षप्रहणस्यष्टार्थम् । कोयित्वा । रेफित्वेति । न चेह्नोपधग्रहणाभावे कित्वविक-
 ल्पः स्यादिति वाच्यन्तश्च सम्भवति ॥ रलोष्पुपधादित्यनेन कित्वविकल्पस्य प्रा-
 प्तेरिति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रे नोपध ग्रहणसामर्थ्येन तस्यापि विकल्पस्याप्रवृ-
 त्तेः । न च ऋफधातोः ज्ञा प्रत्यये विकल्पवारणाय नोपधग्रहणमस्त्विति वा-
 च्यम् । हाविमौ धातू ऋफ ऋम्फेति । तत्राद्यस्य ऋफधातोः ज्ञाप्रत्ययेऽस्मि-
 न्सूत्रे नोपधग्रहणे विकल्पस्य वारणेऽपि न ज्ञा सेडिति कित्वनिषेधेऽर्हित्वे-
 ति रूपम् । द्वितीयस्य नोपधादिति विकल्पेन कित्वपक्षे ऋफित्वेति रूपमिति
 फलतो विशेषाभावेन नोपधग्रहणस्य तदभाववर्त्तकत्वाभावात् । वञ्चि-
 तुञ्चूतय वञ्चधातो रुदित्वादुदितो वेतीद् पक्षेऽनेन कित्वविकल्पः । ऋति
 भौवो धातुर्घृणार्थकस्त्वाम्नाज्ञाप्रत्यये चिकीर्षिते आपादय इत्यनेन ऋतेरीय-
 डिति विहितस्य ईयङ्प्रत्यस्याभावेऽनेन कित्वविकल्पः । छपिमृपिलुपे । नो-
 पधादित्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे काग्यपग्रहण पूजार्थम् । अशुधातोरुदि-

मपि स्थापानवृत्तिस्तत्र मुखं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमील्य हस्तोत्थं वा
 विवक्ष्योत्तरकालिकस्वापहामाश्रयमादाय यथा प्रयोगस्तथा यत्र मुखव्यादानेन
 मोलनयोरुत्तरकालिकस्वापहामाधिकरणकाले निवृत्तिस्तथापि मुखं व्यादा
 य स्वपिति नेत्रे निमील्य हस्तोत्थं प्रयोगः स्यादिति याच्यम् । समानकर्तृक
 त्वस्यैव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यत्वस्यापि भेद
 गत्वात् । न चैवं पूर्वकालिकस्वापहामाश्रयोरधिकरणे क्षणे कालिकसम्बन्धे ।
 व्यादाननिमीलनयोरसत्त्वात्कथमेतादृगव्याप्यव्यापकभावस्योपपत्तिरिति वाच्य
 म् । शब्दप्रयोगाधिकरणकालाव्यवहितोत्तरकालाधेयत्वविशिष्टतत्क्रियात्वात्
 च्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकताया एव भेदसम्बन्धाभ्युपगमात् । एवमेव विष्णु
 विस्व व्याप्यास्तीति यत्र प्रयोगस्तथाप्युपपत्तिः । आभीक्ष्ण्येणमुक्तं च । च
 कारोऽत्र स्वविषये क्षाप्रत्ययस्यापि प्रयोगार्थस्तथाशङ्कते यद्यपीत्यादिना । त-
 च सूत्र इति । विभाषाप इति सूत्र इत्यर्थः । तेन न्यायेन । उत्तरकालिकक्रि-
 यायां स्वसमानकर्तृकत्वसम्बन्धेन पूर्वकालिकक्रियायाः सत्त्वमिति न्यायेन ।
 पूर्वविप्रतिषेधेनेति । यत्र प्रमाणस्तत्रैव सूत्रे भाष्यकृतं तस्य सूत्रस्याप्राप्त
 विभाषात्वमुपपादितवन्तदेव । द्योतितमिति । एवञ्च कथं द्विवचनमिति शेषः
 ण्मुनादिनेति । अत्रादिना क्तः संप्रहः । अथान्तरेऽपि । आभीक्ष्ण्यतिरिक्ते-
 ऽपि । तद्विधानादिति । ण्मुनी विधानादित्यर्थः । न चार्थास्तरेऽप्येतद्विधा-
 नादिति कथम् । अस्याप्यव्ययकृती भाव इति सिद्धोक्ताह्वात्र एताप्यसिद्धोक्ता
 रादिति वाच्यम् । आभीक्ष्ण्यभावे दर्शनादित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । विभा-
 षापत्र इत्यादिष्वविषये यथा । मूने वा दीर्घ इति । नमराणां निषेधे मि-
 त्वादृक्त्वस्येणमुनिपरे विष्णुनोदोषाऽन्यतरस्यामिति वादीर्घ इत्यर्थः ।
 न यद्यनाकाशे । सूत्रोदाहरणमत्रमाशङ्क्य निराचष्टे । यद्यपीत्यादिना ।
 अनाकाश इति अथाश्रयस्ताकाशस्यगच्छन् नञ्प्रमाणम् । अनाकाशस्योपा-
 रण्येदित्यर्थः फलितः । अनाकाशा तद्विषयेणोभयार्थप्रतिपादकत्वात् ।
 एवञ्च भयोः । क्रिययास्तथाभावात्तत्रैव निषेधोऽप्युक्तदाहः । यद्यपीत्यादिना
 मूने । अनेनानन्तर्येति न्यायेन नमुन एव निषेध इति न, शङ्कनीयम् । य-
 त्याप्तमिति व्याख्यानेनोभयोर्निषेधात् । नमुपसे भटादय इत्यनुपपत्त्यसंदेहः

वै भुङ्क्ते पयाद्व्रजतीति श्रगन्देनोक्तत्वाच्च भवति । नतर्हीदानीमिदं भवति ।
 पूर्वं भुङ्क्ता तदा व्रजतीति । नैतत्क्रियापूर्वकाल्यद्विस्तर्हि कर्तृपूर्वकाल्यमेतत् ।
 पूर्वद्यसौ भुङ्क्ताऽन्येभ्यो भोक्तुभ्यस्ततो व्रजतीत्युक्तम् । अत्र कैयटः । स्वगन्दे
 नेति । पूर्वकाल्ये द्योत्ये क्तादिर्विधीयते न तु विषयभावे । पूर्वशब्दस्यात्र क्रि-
 यापूर्वकाल्यशचित्वादप्रादिसूत्रेणापि न भवति । अपादीनां साधनपूर्वका-
 ल्यविषयान्तात्त्रयद्वयात् । नैतदिति । द्विविधाच भुजः पूर्वकाल्यता व्रजि-
 यापेक्षा तस्याम्बल्ययः । भोक्तृन्तरसाध्यभुजिक्तियापेक्षा च ताम्पूर्वशब्द उप-
 त्तं ततप्रादिसूत्रेणात्र क्ताणमुक्तौ भवत इति भावः । कर्त्तृपूर्वकाल्यश्च क्रि-
 याधारकमेवेति । कर्त्तृपूर्वकाल्यमित्यस्य कर्त्तृन्तरसाध्यक्षसजातीयक्रियापेक्षपौ-
 र्वकाल्यमित्यर्थः । एवञ्च साधनपूर्वकाल्यविषयान्तामप्रादीनां यत्रोपादानभा-
 वस्य च प्राधान्यविवक्षा तदा क्ताणमुक्तौ यदाकर्तृविषया तदा क्तादय-
 इति बोध्यम् । अत्रभोजमिति प्रकृतसूत्रोदाहरणेऽस्मवाच्येनेति नियमात्म-
 साभावः । कर्मण्याक्तौषे क्त्वः खमुञ् । क्त्वधाभिमतफलानुकूल व्यापारवा-
 ची । चोरं कारमित्यत्र चोरशब्दः स्वरूपपरः । तस्य कर्मत्वचोच्चारणापेक्षे-
 त्युच्चारणमभिमतफलमवाच्ययुक्त इति सिद्धान्ताखमुञ्प्रत्ययोऽपि भावे ।
 एतदन्तार्थस्यापि पूर्ववत्तमानकर्त्तृकत्वसम्बन्धेन क्रियान्तरम्प्रतिविशेषणता ॥
 तत्सिद्धेः । चोरशब्दस्य सुम् सिद्धेः । यत्र चोरोऽमीत्युच्चारणमेव क्तोर्धेन तत्रायम्-
 योगः । यत्र तु नाहं चोर इति वदन् पुरुषयोस्त्वेन सम्बध्यते तत्र नायम्-
 व्ययः आक्तौषपदस्त्वारस्यात् । आक्तौषोऽपि विलक्षणशब्दोच्चारणानुकूलव्यापार
 एव । विशेष्यस्य चोरशब्दोच्चारणानुकूलव्यापारस्य समानकर्त्तृकत्वसम्बन्धेन
 नामान्यधर्माविच्छिन्ने आक्तौषे विशेषणत्वम् ॥ एवं सति क्त्वः प्रयोगस्तत्प्र-
 तिकखमुञन्तशब्दघटितवाक्यस्य माधुत्वार्थमेव न तु खमुञन्तार्थस्यापि शाब्द-
 बोधे भानमित्येव कल्पना साधवादुचितेत्यागयेनाह । यद्वेति । आक्तौषप-
 दायदाचोच्चारणानुकूलव्यापार एव । चोरशब्दः पूर्ववच्छब्दपर एव । तस्यो-
 च्चारणरूपफलान्ययत्वात्कर्मता । सादुमि असुमल्लय इत्यनुयत्तते । सादुमि-
 त्यर्थपरम् । वृत्तिशारादिमन्त्रतथाप्यानात् साद्व्ये उपपदे क्त्वो णमुञ्
 स्यात् सादुगन्दस्य विज्ञातीयमोतिरूपा या रुचिस्तद्विषयपरः । क्त्वधात्वर्थेय

त्यादुदितो वेति विकल्पे प्राप्ते आह । अक्षे पूजायामिति नित्यमिडिति । क्र
 मय द्वि । भलीति वर्त्तत इति । एकदेशे स्वरितत्वसामर्थ्यादिति शेष । य
 स्योदित्वादिद्विभावेऽनुनासिकस्येति नित्यन्दीर्घे प्राप्ते इदम् । जातनशा वि
 भाषा । त्रिम्बकन्देत्यत दीर्घत्ववर्त्तते । अत्र यथा भलीत्यादावित्यस्य सा
 भस्तम्भकारमाह । अनिदितामित्यत इति । तेन । ज्ञान्तोत्तरपटक इति ध्या
 ख्यानेन । स्त्रात्वा कालक इति । भयूरथ्यसकादिसमाम । स्वष्टार्थमिति । अथ
 यपूर्वपदकममास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नत्वव्ययात्परत्वं यत्र ज्ञान्तघटितम
 मामस्य तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थ । अत्र अ परस्य ज्ञान्ती
 त्तरपदकेस्य समासव्यावयवो य कस्येत्यर्थे तु तत्र परमकृत्वाशब्देऽतिव्याप्ति
 भ्यात् । प्रकृत्येति । अत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थगतप्रकर्षद्योतकतया गतित्वारुगती
 ति समाससंज्ञा ॥ ८ त्वङ्गुकोरसिद्ध ॥ कोऽसिचदिति । इह पूर्वपदस्य परादि
 वद्भावेन योऽसिचदित्यस्य पदत्वाक्षकारस्य पदादित्वाभावादिण परत्वात्पूर्व
 प्राप्तेऽविहत्वम् । भाष्योक्तसिद्धान्ताभिप्रायेणाशङ्कते । यद्यपीति । पदान्तपदा
 द्योरिति । अन्यथा वृत्तेच्छ्वभमित्यत्र दीर्घात्पदान्ताहिति विद्याप्यो न भ्यात् ।
 सम्प्रदायमतानुसारेणाह । गतिकारकेत्यस्येति । ननु व्यवस्थितविभाषाणां भा
 ष्यमग्रतानामेव प्रामाणिकत्वमत आह । वा न्यपीत्यस्येति । न न्य पिनपीयय
 भ्यात्मादौ तु षोडशतुर्देवादिको बोध्य । स्यपि ननुपूर्वात् । ननु पूर्वा यन्मा
 दिति बहुव्रीहि । न च प्रश्नमध्येत्यत्र सूत्रधारितार्थेपि विकल्पेत्यत्रायादेशो
 नस्यात्पञ्चमीममामिनालोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम् । पञ्चाद्वाप्योदाहरण
 विष्ठाया मेटोतिमूचे मेटपङ्कणाश्च पञ्चमीममामस्यानित्यत्वात् । ननु ननुपूर्वा
 दित्यत्रान्यपदार्थो वर्ण एव । वध्यशधिमतो साजात्यादेवञ्च प्रतिकीर्यते इत्य
 चापि वर्णपङ्कणे जातिपङ्कणादयादेश प्राप्नोतीति चेत् । प्रवेभिदप्यप्रभृतमप्ये
 त्यादिभाष्योयोदाहरणशेषेन यद्यमीममामानित्यत्वे भैकवर्णात्परत्वं यत्र त
 चेवाप्य प्रवृत्ते स्वीकारात् । वर्णपङ्कणे जातिपङ्कणमिति तु प्रापकमिदं
 सर्वेति परिभाषा मेहायोयते । अत्र एव न्यपि ननुपूर्वमेति व्याप्तिं व्य
 क्तं विरचापत्ते मागन् माधनयोर्वैकाल्यविषयानामप्रादीनां सदृशम् ।
 अत एव समानकृत्यं कर्तुं पूर्वकाल इतिगृहभाषणे इह कथमास भवति । पु

योगो हि प्रयोजनाय भवति निष्प्रयोजन म शब्दः प्रयोगानर्हः । अन्यथा मु
 ङ्क्ते इतिशब्देन यापानर्थोऽभिधीयते तापानेवान्यथा कृत्वा मुङ्क्ते इत्यप्या
 दपि प्रतीयते । न च शाब्दबोधे वैतद्व्यपमस्तोत्रव । अन्यथाभ्यानाम्प्रकारदि
 शेषाभिधायकतया लज्जय क्रियासामान्यवाचकतयोभाभ्याम्प्रकारविशेषदि
 यिष्ट्यापारोपस्थिती युक्त इत्येतच्छब्दादगन्ताधः मयोगानुसूलयापारे उप
 स्थिते सति तयोरर्थयोरभेदान्वयसत्तादिति वाच्यम् । एवं रीत्या वैतद्व्यपम
 शाब्दबोधे सत्यपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिलक्षणकार्यैरेचिञ्शभावेन छाजो नातिप्र-
 योजनवात् । द्वयोः क्रिययोः सामान्यविशेषभावेन भेदादेश्च पीनशास्त्रमिष
 न्यतः क्ताप्रत्ययौऽप्यचिन् विपरीतपामरूपविधिना भवति प्रत्युदाहरणे वाक्ये
 छाजा प्रयोगे गिराऽप्या मुङ्क्ते इत्युक्ते हवस्य कर्त्तव्ये शत्रुध्यानादियकया
 ऽन्यप्रकारेण गिरौ मुङ्क्ते इत्यपि प्रतीयते यथा यशोरक्षाकार निगम्येन मुङ्क्ते
 तथा गिरौ मुङ्क्ते किन्तु भट्टिति मुङ्क्ते इत्यर्थः । यथातथयोरपुन्यप्रतिपत्त
 ने । लज्ज गिराप्रयोगे इति चानुवर्त्तते । यथातथाशब्दयोऽप्यपदयोः पारोपार्थ
 मुङ्क्ते छादस्युपप्रतिपत्तने गम्यगने । चतुर्था । अक्षमा । यदा प्रवृत्तयोप
 पुहपो भोजनस्यतार महात्त लोकाभ्यामिष्टम्पृच्छति सति तदीयदवनश्यणी
 क्षरययमयोग्यौ सामान्यमिति इदमयोग्यमिति चानजन्मसंगुनाः प्रतिशति य
 याधारमित्यदि तदेदमुदाहरणम् । अय्यप्रतिपत्तन इत्यत्र पठितपुन्यपद
 मवारणायात् ॥ अय्ययेति ॥ अय्ययेत्यादि किम् । यथागिराऽह भोक्ष्ये तथा
 द्रव्यमिति ॥ सिद्धाप्रयोग इति किम् । यथा लज्जाऽह गिरौ भोक्ष्ये तथा लज्जाऽह
 गिरौ भोक्ष्ये विन्तायानेनेत्यत्र अमूल मा भूत । यमपि दृष्टि । अत्र कर्मपि
 प्रपदग त्वर्थनिर्देशः । अय्ययज्ञत्वात् । विदपद्येन गर्वस्य विदोप्रवृत्त । स
 शार्थकस्याकर्मनत्वात्किन्तु यदागिरित्वेन गृह्येन जानातोत्याद्यर्थनिर्देश
 अय्यप्रवृत्तात् । माकप्यमत्र यत्तु बुद्धिभ्यावत्कर्मकत्वस्तत्र धातुविशेषपरमर्थदा
 रकाम् एवञ्च कर्मरूपपदे दृष्टिविदो गसुन स्यात् । तयो मावप्ये गम्यमा
 ने ॥ कल्यादर्ग परयतोत्यत्र अनुलन्तोत्तरपदकस्य समामस्य सकलकन्याक
 र्मकदर्शने गति तस्य दर्शनस्य सममानप्रवृत्तत्वस्योत्तरात्किञ्चोभयस्य
 येन परगे स्वीकारेऽन्यत्र । एवञ्च यत्किञ्चान्नादाह । नर्वा कन्या इति । ए

[illegible]

योगी हि प्रयोजनाय भजति निष्प्रयोजन स शब्दः प्रयोगानर्हः । अन्यथा मु-
 ङ्क्ते इतिग्रथेन यापानर्थोऽभिधीयते तापानिवान्धवा कृत्वा भुञ्जत इत्यप्रा-
 दपि प्रतीयते । न च शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति । अन्यथाग्रन्थान्तरादि-
 शेषाभिधायकतया छजय क्रियामामान्यवादकतयोभाम्यान्तरनिषेधदि-
 गिष्ट्यापारोपस्थितौ भुज इत्येतच्छब्दादगन्ताधः संयोगातुल्यथापारे उप-
 स्थिति सति तयोरर्थयोरभेदान्वयसत्तादिति वाच्यम् । एवं रीत्या वैलक्षण्य-
 शाब्दबोधे सत्यपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिलक्षणकार्यवैचित्र्याभावेन छजो गतिप्र-
 योजनत्वात् । द्वयोः क्रिययोः सामान्यविशेषभावेन भेदादेव पौर्नशाप्यनि-
 न्यन, छाप्रत्ययोऽप्यस्मिन् विषये वासरूपविधिना भवति प्रत्युदाहरणी यास्ये
 हजा प्रयोगी गिरोऽभ्यया मुङ्क्ते इत्युक्ते हकस्य कर्त्तव्ये गमुध्याप्रादिगंकया-
 ऽन्धप्रकारेण गिरी मुङ्क्ते इत्यपि प्रतीयेत यथा यशोरङ्गाभ्यां विनष्टेन भुजस्य
 तथा गिरी मुङ्क्ते निगु भटिति भुञ्जत इत्यर्थः । यथातदयोरस्युयाप्रतिपक्ष-
 ने । छज गिजाप्रयोगी इति चागुवर्त्तते । यथातथाशब्दयोपपदयोः करोतीति
 भुज स्यादप्राप्रतिपक्षने गम्यमाने । अनुया । पक्षमा । यदा प्रष्टुमयोग्यः
 पुदपी भोजनदत्तार मष्टान्त मोक्षायानिष्टमृच्छति सति तदीयजननयवर्गी
 क्षरमयमयोग्यो मागष्टमृच्छति इष्टमयोग्यमिति ज्ञानजन्यमगुना प्रतिपत्ति य
 याकारमित्यादि तद्वेदमुगदरान् । अष्ट्याप्रतिपक्षन इत्यत्र पठेतिप्रपञ्च
 सवारणायाम् ॥ अष्टययेति ॥ अष्टयेत्यादि द्विम् । यथातथाऽह भोक्ष्ये तथा
 द्रव्यसि ॥ सिद्धाप्रयोग इति किम् । यथा छजः गिरी भोक्ष्ये तथा कृत्वाऽहं
 गिरी भोक्ष्ये क्रिययानेनैत्यत्र गमुल् सा भूत । कर्मणि दृगि । अत्र कर्त्तव्य-
 पपदश्च त्वयेनिर्देशः । अत्रयत्तत्वात् । विदुषहृदेन गर्भस्य विटोप्रहृत्त । स
 चार्थकस्याकर्मकत्वात्किन्तु यथाशक्तित्वागयेन मुने जानातीत्याद्यर्थनिर्देश-
 अत्रयत्तत्वात् । साकल्यमत्र वस्तुविहित्यावत्कर्मजत्वन्तश्च धातुविशेषपदमर्थदा-
 रकम् । एवञ्च कर्मण्युपपदे दृगिविदो गमुन स्यात् । तयोः साकल्ये गम्यमा-
 ने ॥ कृत्वादर्थं वरयतीत्यत्र गमुलन्तात्तरपदकस्य ममामस्य मन्त्रकन्याक-
 र्मेकदर्शने गतिः तस्य दर्शनस्य सममानवर्त्तकत्वस्तीत्तरवर्त्तकत्वोभयस्य-
 न्येन परस्मै स्वीकारेऽन्वयः । एवञ्च उक्तनितन्तदाह । सर्वा कन्या इति । ए-

नार्थकत्वात्तस्मिन्नर्थे यदा पादघाते हंतीति प्रयोगस्तस्य सिद्धान्तमित्यर्थः दर्शित-
 तयास्मिन्नर्थे हन्धातुरन्यत्राकिञ्च हिंसाप्राणवियोगानुकूलव्यापारो न त्वभिधा-
 ताख्यसंयोगानुकूलव्यापारः धातूनाञ्चानेकार्थत्वात्तस्मिन्नर्थे यदा प्रयोगस्तदाऽ-
 प्यनेन सूत्रेण प्रत्यय इत्यति पाण्युपधातं हंतीति भाष्यप्रयोगात् । फलान्त-
 रमाह हिंसायामित्यादिना । स्नेहने पिप, । स्नेहने इत्यत्र करणे श्रुत् । ह-
 स्तो वृत्तिप्रहो, । करण इति वर्तते । तेन युष्कपूर्णेति सूत्रे एव स्नेहन-
 प्रहणं कृत्वेदं सूत्रस्य कार्यमिति शङ्का निरस्ता । तत्र कर्मणीत्यस्य सम्बन्धा-
 त् । हस्तो वृत्तिप्रहो, । करण इति वर्तते । व्याख्यानाद्याचीनसम्प्रदायपर्य-
 षणमत्र वृत्तिर्लक्षणा निर्दिष्टा । स्नेपुप, । अत्रापि स्ने इत्यर्थप्रहणम् । स्नेवाचि-
 नि करणे उपपदे पुपधातो र्णमुल्लस्यात् । स्वगच्छत्याकादयस्तत्परोर्णा अन्यत्र
 प्र सिद्धास्त एवाशयि । अधिकरणे बन्धः अधिकरणवाचिभ्युपपदे वधातेर्ण-
 मुल् । आह्वयत इति तदुक्तभाष्ये । इह कस्माच्च भवति । धामे बन्धइति । एवं
 वक्ष्यामि । अधिकरणे बन्धः । संज्ञायामिति । अत्रसंज्ञायामिति कथनेना
 कर्पः सूचितः । संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थयिसारम्भः । कर्त्तृजीवपुरुषयोः ।
 कर्त्तृवाचकयोर्जीवपुरुषयोरुपपदयो र्नाशिवहोर्णमुल्लस्यात् । यथासंख्यमत्रेय-
 ते । जीवनाशश्च्यति । कर्त्तृमहान्तस्य जीवमण्डस्योपपदसमासः । जीवकर्त्तृ-
 नाशमिच्छनाशकर्तेति ग्राह्यजोषे वृत्ते जीवो नश्यतीति कलितम् । कर्त्तृ य-
 पिपूरे । उर्ध्वगच्छे कर्त्तृवाचिभ्युपपदे यपिपूरेण्यं मुल् । उर्ध्वगच्छे म्युच्यति । अ-
 चाप्यार्थं पूर्णवत् । उपमाने कर्मणि च । चात्कर्त्तृरिति । उपमानभूते कर्मणि क-
 र्त्तरि चोपपदे धातोर्णमुल् । अत्र धातोरित्यधिकारास्तथम् ॥ उपमानगच्छः
 करणश्रुदन्तः ॥ कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । अत्र कपादिगच्छे न निर्मूल
 समूलयोरितिसूत्रनिर्दिष्ट । कपधातुरुपस्थाप्यते कपादिषु नमुवप्रत्ययप्रकृति
 पु सप्तसु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति यथाविधीत्यस्य विधानमनतिक्रम्येत्य-
 र्थः । विधानस्य यत्कस्मिन्नित्यन्तस्त्रैवापुप्रयोगे तदनतिक्रमा भवति ॥ कपा
 दिप्रकृतिक्षणमुल्प्रत्ययस्य धातुसम्बन्धाधिकारे विधानादनुप्रयोगे सिद्धे
 यथाविध्ये वानुप्रयोग इति नियमार्थमिदं सूत्रम् । धातुमात्रस्यानुप्र योगासम्भ-
 वात्तत्प्रकृतिक्षणप्रत्ययेऽपि प्रयोक्तव्ये तिङ् एवेति नियमे मानाभावादाह । स

वमेव ग्राह्यवेदभोजयतीत्यत्रापि बोध्यम् प्रधानीभूतधात्वर्थस्य कारकविशिष्ट-
 धार्थविशिष्टस्यातिशयप्रतिपादनपरमेतद्वाक्यम् । यावति विन्दजीयोः । अथ
 लाभार्थकस्यैव विन्देर्षङ्गणम् । गुमा विशिष्टस्य निर्देशात् । असाकल्पार्थमि-
 दं सूत्रम् । चर्मोदरयोः । अथ पूरेरिति अन्तस्य निर्देशः । अत एव चर्मोद-
 रयोः कर्मत्वसम्भयः । कर्मणीत्येवेति । 'कर्मवाचकयोश्चर्मोदरयोरुपपदयोः पूरे-
 र्णसुत् ॥' अथ पूर्वकाल इति न सम्भव्यते किन्तु समानकर्तृकयोरित्येव । ए-
 वञ्च समानकर्तृकत्वमात्रं समार्यस्य प्रधानधात्वर्थे सम्भवः । वर्षप्रमाणे उ-
 लोपच क्षमणि पूरेति चानुवर्तते । वर्षशब्दस्यान्यार्थकत्वभ्रमवारणाय । व-
 र्षो वृष्टिरिति । वर्षस्य प्रमाणमित्यत्र परिच्छिन्नं । सा गम्यते चेत्प्रत्ययः ।
 अथ भाष्ये ऊलोपधान्यतरस्याङ्प्रत्ययं शङ्क्यमकर्तृम् । कथङ्गोप्यदप्रवृष्टो देव
 इति । प्राप्तिः पूरणकर्मा तच्चाक्षेपः क ॥ आतोऽउपसर्गे वा इति क । गो-
 प्यदप्रमिति च क्रिया विशेषणमती नपुंसकत्वभेदकत्वञ्च । पदिक विभक्तीनां
 व्यवह प्राप्नोति । श्रूयन्ता एवाव विभक्तयः । राद्यथा । एकेन गो-
 प्यदमाप्रयेतिधने भाष्येणोलोपयेत्यादि प्रत्याप्यातन्त्रापोलोपपङ्गमत्वे गो-
 प्यदप्रन्तरामित्येति । अनभिधानादिति । अथ सागन्तु प्रत्याप्यामपरभा-
 र्थाव । गोप्यदप्रन्तरामित्यप्येवावपि तदेवमानम् । न च पूर्वप्रणि-
 प्यदपूरमित्यप्यपि क्रियाविशेषणत्वाजिज्ञां सूत्रस्याप्यकर्तृव्यतापत्तिरिति ।
 वाच्यम् । गोप्यदपूरयेति शि श्लिष्यशेषपक्षः । गोप्यदपूरन्तरामित्यस्यानापत्ते-
 र्वा । ऊलोपधान्येत्यस्य सूत्रस्य सत्त्वे तु नमुनन्तस्याश्रयत्वेनोभयं सिद्धरिति ।
 चेन्ने क्तोपे । वर्षप्रमाण इत्यनुवर्तते । क्रूयोधातुः गर्ध उम्भे च वर्तते ।
 धनेन सूत्रेण नमुनि कृते तदन्तस्य प्रयोगे मति तावदर्थे जातः येन चेना-
 नि गर्धायन्ते आर्द्राणि वाजातामीति गम्यते चेन्नगर्धोपायपरो वृत्तिकारा-
 दिव्याप्यागात् । निमूलममूलयोः कथः । कर्तृत्वोति वर्तते । निगतं च त-
 द्धर्मं च निमूलम् । मूलेन सहितं ममूले । मूले मन्द इति । विशिष्यतया
 प्रतियोगागनामान्यधर्मावस्थित्यादृष्ट्यर्थे न मानम् । कथादिषु यथाविधीत्यादिभा-
 र्थेनैव प्रयोगः । समूलाकृतजीयेषु । धातुप्यदयोरेव यथा भृत्य करधं हन ।
 यत्न सूत्रस्य सार्यपरमाह । विभाषागामिति । अविभाषागामिति । जनधातोर्नम

नार्यकत्वात्तस्मिन्नर्थे यदा पादघाते हंतीति प्रयोगस्तस्य मिथार्यमित्यर्थे दर्शित-
 तथास्मिन्नर्थे हन्धातुरन्धवाकिञ्च हिंसाप्राणवियोगानुकूलतयापारो गत्वभिघा-
 ताख्यसयोगानुकूलतयापार धातूनाद्यानिकार्यत्वात्तस्मिन्नर्थे यदा प्रयोगस्तदाऽ-
 प्यनेन सूत्रेण प्रत्यय इष्यते पाण्युपघात इतीति भाष्यप्रयोगात् । फलान्त-
 रमाह हिंसायामित्यादिना । स्नेहने पिप । स्नेहने इत्यत्र करणे ष्यट् । ह-
 स्तो वर्त्तिग्रहो । करण इति वर्त्तते । तेन शुष्कचूर्णेति सूत्रे एव स्नेहने-
 ग्रहणं कृत्वा दे सूत्रस्य कार्यमिति गङ्गा निरस्ता । तत्र कर्मणीत्यस्य सम्बन्धा-
 त् । हस्ते वर्त्तिग्रहो । करण इति वर्त्तते । व्याख्यानाप्राचीनसम्प्रदायप्र-
 हणमपि वर्त्तिर्णन्तो निर्दिष्ट । स्नेपुप । अत्रापि स्ने इत्यर्थग्रहणम् । स्नेवाचि-
 नि कारणे उपपदे पुपधातोर्णमुन्स्यात् । खगन्दस्यात्वादयत्वारोर्था अन्यत्र
 प्र सिद्धास्त एवात्रपि । अधिकरणे बन्ध अधिकरणवाचिन्मुपपदे बध्नातेर्ण-
 मुन् । आज्ञाप्यत इति तदुक्तभाष्ये । इह कक्षात्र भवति । ग्रामे बन्धइति । एव
 वक्ष्यामि । अधिकरणे बन्ध । सन्नायामिति । अत्रसन्नायामिति कथनेना
 कर्पः सूचित । संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थोऽयमारम्भ । कर्त्राजीवपुरुषयोः ।
 कर्त्तृवाचकयोर्जीवपुरुषयोरुपपदयोर्नञिबहोर्णमुन्स्यात् । यथासंख्यमन्त्रेण-
 ते । जीवनाशमश्नति । कर्त्तृपठान्तस्य जीवमन्त्रस्योपपदसमासः । जीवकर्त्तृ-
 नाशमिन्ननाशकर्तेति शब्दबोधे कृते जीवो नश्यतीति फलितम् । कर्त्तृ श-
 पिपूर । ऊर्ध्वगन्दे कर्त्तृवाचित्युपपदे शपिपूरर्णे मुन् । ऊर्ध्वशेष म्बुध्यति । अ-
 चाप्यर्थे पूर्णवत् । उपमाने कर्मणि च । चात्कर्तृरिति । उपमानभूते कर्मणि क-
 र्तरि चोपपदे धातोर्णमुन् । अत्र धातोरित्यधिकारात्तन्मम् ॥ उपमानशब्द-
 कारणेषु डन्तः ॥ कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । अत्र कपादिशब्देन निर्मूल-
 समूलयोरिति सूत्रनिर्दिष्ट । कपधातुरपस्याप्यते कपादिषु णसुप्रत्ययप्रकृति-
 णु मत्सु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति यथाविधीत्यस्य विधानमनतिक्रम्येत्य-
 र्थः । विधानस्य यत्कर्मन्धित्वस्तस्येवानुप्रयोगे तदनतिक्रमो भवति ॥ कपा-
 दिप्रकृतिकणमुलप्रत्ययस्य धातुमन्वाधिकारे विधानादनुप्रयोगे मिडे
 यथाविध्यवानुप्रयोग इति नियमार्थमिदं सूत्रम् । धातुमात्रस्यानुप्रयोगात्तन्म-
 वात्तप्रकृतिकप्रत्ययेऽपि प्रयोज्ये तिङ् एवेति नियमे मानाभावादाह । स

चाविशेषादिति । उपदंशस्तृतीयायाम् । उपपूर्वाहं शधातोस्तृतीयान्त उप-
 पदे णमुत्प्रत्ययः स्यात् ॥ न च भूनीकं वचनसामर्थ्यादित्यनुपपन्नसन्दर्भेण
 दम्भ भुङ्क्त इत्यत्र प्रत्ययस्य सम्भवादिति वाच्यम् । करण इत्येव वक्तव्यं य-
 तीयायामित्युपादानात्तृतीयास्तोपपदस्य शब्दतोऽन्यथी दंशधात्वर्थे न चार्थ-
 दन्वयस्तत्रैव प्रत्ययस्य स्वीकारात् । न च वचनसामर्थ्याणमुत्प्रत्ययस्य समा-
 सस्य च स्वीकारेऽपि कृष्णकृत्यर्थनिरूपितकरत्वाभावेन तद्वत् प्रत्ययपरिभाषया
 समासाभावपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञापादनपरमन्यामद्वैतिरिति वाच्यम् । दंशधा-
 त्वर्थनिरूपितकर्मत्वसत्त्वेन तत्पार्थक्यसम्भवेन कारकत्वसम्भवात् । हिंसायां
 नाञ्च समानकर्मकायाम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । हिंसा च प्राथिन उपधातः पेन ए-
 मानकृतं कत्वमित्याकाङ्क्षायां नुप्रयुज्यमानेनेति प्रत्यासत्त्या लभ्यते ॥ काल-
 यतीत्यत्र कलधातुः कलविशेष इति चुरादिः । एवमाङ् आघात इत्यपि चुरा-
 दिः । मत्स्याहोपपीड । चानृणीयायाम् । अर्प इति । दातृगुणकस्य उपधातो-
 गपा निर्द्देशस्तुदादिम्याहत्वर्थज्ञेन तुदादेः द्वाप्रत्यय एव । अर्पे उपक्रय य-
 यान् वपतीत्यत्र यथा । समासत्तौ । समासत्तिः ससिद्धयः । यत्र योऽकारः स-
 श्रेयुः सृष्टीत्या युध्यन्ते तत्र तेषां समासत्तिरुच्यते । युडविषयकान्तरणादत्य-
 गां ससिद्धयश्चाप्य युध्यन्ते इत्यर्थः । प्रमाथे च । प्रमाणमत्रायामातु प्रमाथं
 त्यादिति पारिभाषिकम् । प्रकृतिविशेषानुपादानात्तात्पर्यात्प्रत्ययः । दातृ-
 गुणीत्यर्थं षष्ठिकां छिनत्ति । दयोरङ् गुणोः समाहारो दाङ् गुणम् । तस्यु-
 दपस्याङ् गुनिरित्युच्यते । अङ्गुलीद्वयसमाहारेण परिच्छिद्यञ्च
 चण्ड एव सृष्टिका । अपादाने परीक्षायाम् । परीक्षा तत्रा । अपादाने उप-
 पदे धातोर्गुणम् स्यात् । परीक्षायाद्वयमानायाम् । परीक्षामुपपादयति । ए-
 वं छेति । अनुदात्तस्यऽनिकरत्रैमिः उपपादाने परीक्षायामित्यनेनाप्रधातो-
 र्गुणम् । यच्चान् कासे उदात्त परितो वा विधीयते तथाप्रज्ञानं तत्परित्या-
 गेनान्यदनुदात्तं कर्तव्यमित्यर्थात् । यदि तत्र साधारणत्वमपि नोदर्यात्तत्र
 नमुन्यमानेऽप्युच्यते । अङ्गुलि इति छेदः । अभासज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारण-
 द्वा प्रत्ययदातृ तावदाह । येन विनिति विनिर्णयदिग्जन्ताम् ॥ मन्त्रातोऽपि
 उक्तव्ये न नमुन् । पुनरिज्ञानस्य निश्चिन्त्यर्थमेवमित्यस्य आह ॥ अङ्गुलि

तिस्त्विति ॥ बाहुरूपविधिना तस्यापीष्टत्वादिति शेषः ॥ पाक्षिकीपपदमसा-
ससिद्धिरिति छतीयाप्रभृतीनीत्यनेन विहितेत्यादिः ॥ अस्यतिष्ठयोः क्रियाः ॥
अस्यतेरतिश्रममर्थे ॥ योजनमस्यति ॥ अध्वजमेकमत्यनममत्र व्यवधायकत्र
कालकर्मकम् ॥ नाम्नादिशिष्योः ॥ अत्र नास्तीति न सुवस्तपरद्विगु खरूपपर
न्तत्वे सुपीत्येव यदेतत् आह ॥ नामशब्द इति ॥ अथये ऽयथाभिप्रेताख्याने ॥
अथये उपपदे ह्यत्र । ज्ञानमुलौ स्तोऽयथाभिप्रेताख्याने मस्ये । अत्रायमिद्या
प्रीतशब्द आख्यानाक्रियाया विशेषणम् । अभिप्रेतमभिमतम् । अभिमतयातुर्यथा-
न भवति तथा कथनमित्यर्थः । न च नीचैः कृत्य प्रिय कृते इत्यत्र कथमयया
भिप्रेताख्यानम् । प्रियकृत्तनं यथाभिप्रेताख्यानमेवेति वाच्यम् । अस्याभिमत-
तत्वेऽप्येतत्प्रकारस्य नीचैस्त्वयानभिमतत्वात् । तिर्यच्यपवर्गे । अत्र तिर्यची
ति पठित्वे तिर्यचीत्यस्त्रीपप्रतिमाह । सौच इति । अयं तिर्यक्छब्दोऽन्त-
जराची समाहिवाची च । तत्र द्वितीयासादायौटाहरणम् । तिर्यक्कृत्वा का
छद्वात इत्यन्यप्रत्युदाहरणवाक्यस्य काष्ठमच्छुज्जत्वा गत इत्यर्थोऽभिप्रेत इति ।
न च तिर्यच्यपवर्गे इत्यत्र तिर्यच्छब्दमनुकरणशब्दविशेषस्य तत्रानु कार्येन्द्रग-
भट्टमिया एतदोचितत्वं त्वदाद्यन्वमिवाक्षोपो न कृत इत्येव कृतो गोक्षमि-
ति वाच्यम् । न हि प्रयोजनानुवर्त्तिप्रमाणमिति न्यायविरुद्धत्वात् । सौचत्वस्त्री-
कारे बाधकानि निपातनानीत्यनेन शास्त्राप्रवृत्तिरचितैवेति भावः । स्वाङ्गे
तत्प्रत्यये । प्रत्ययप्रत्ययपरिभाषान्धमर्थमाह । तम् प्रत्ययान्त इति । सुखतः
कारमिति आद्यादियात्तमिः । न च स्वानि तसोत्येव वक्ष्ये प्रत्ययपवर्गं व्य-
र्थमिति वाच्यम् । सुखे तस्य तीतिमुखतमित्यस्यापिप्रवृत्तापत्तेः । अत्वसर्त्तंति
सुखेऽधातोर्लुक्तेर्नदीर्घः । सुखतः कृत्वेति । छतीयाप्रभृतोन्यतरस्यामि-
ति पक्षे समासाभावः । नाधार्यप्रत्यये चार्थः । अत्र ना च धाचेति इन्द्रस्य ना-
धार्यं शक्तिः । तस्य च इन्द्रन्यायंशब्देन कर्मधारयः । नाधौ । नानाधी । धा-
र्थाः । धमुजादयः । धमुजन्तान् सार्थं उदर्शनमिति उपत्ययस्यापि धाऽर्थत्वे-
न तदन्तस्याप्यत्र सहस्रमिति । अन्यथानुलोम्ये । अन्वचीत्यस्यापि तिर्यचीति
वक्षाधुत्वम् । धानुलोम्यशब्दार्थं व्याचष्टे । धानुलोम्येति । धुर इत्येतदनुव-
र्त्तते । प्रत्युदाहरणे त्वन्वङ्गशब्दोविशेषवाचो । तत्र मितः । पुरुषोऽनुजानोऽ-

चाविशेषादिति । उपदंशमृतीयायाम् । उपपूर्वाद्दंशधातीहृतीयान्ते उप-
 पदे णमुन्प्रत्ययः स्यात् ॥ न च मूलोक्तं वचनमामर्थ्यादित्युपपन्नमनैव
 दग्न भुङ्क्षत इत्यत्र प्रत्ययस्य सम्भवादिति याच्यम् । करण इत्येव यत्तथ्ये ए-
 तीयायामित्युपादानात्तृतीयास्तोपपदस्य गच्छतीऽन्ययो दंशधात्वर्थे न चार्पण-
 दन्त्यस्तत्रैव प्रत्ययस्य स्त्रीकारात् । न च वचनमामर्थ्याणमुन्प्रत्ययस्य समा-
 सस्य च स्त्रीकारेऽपि छान्दस्तत्त्वार्थनिरूपितकरत्वाभावेन छद् प्रहणपरिभाषया
 समामाभावपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञापादनपरप्रत्यागच्छतिरिति याच्यम् । दंशधा-
 त्वर्थनिरूपितकर्मत्वमत्वेन तत्त्वार्थान्वयसम्भवेन कारकत्वसम्भवात् । हिंसार्था-
 नाच्च समानकर्मकाणाम् । पञ्चम्यर्थं पठे । हिंसाच प्राणिन उपधातः केन स-
 मानकर्मकत्वमित्याकाङ्क्षायांमनुप्रयुज्यमानेनेति प्रत्यासत्त्या राध्यते ॥ काल-
 यतीत्यत्र कलधातुः कलपिष्ठेव इति चुरादिः । एदन्तु आघात इत्यपि चुरा-
 दिः । मतम्याहोपपीठ । चाहृतीयायाम् । हर्ष इति । हारागुणकस्य हारधातो-
 गया निर्दंशस्तुदादिष्व्याद्यत्वर्थान्न तुदादंः हारप्रत्यय एव । हर्ष उपलब्ध य-
 यान् वपतीत्यत्र यथा । समामन्तौ । समामन्तिः सचिकर्षः । यत्र योवारः की-
 शेषु गृहीत्वा युयन्ते तत्र तेषां समामन्तिरत्येव । युवपिपयकर्मणादत्य-
 नां सचिकर्षेणाप्य युध्यन्ता इत्यर्थः । प्रमाथे च । प्रमाणमवायामास्तु प्रमार्थ-
 णादिति पारिभाषिकम् । प्रकृतिविशेषानुपादानादातुसातान्याप्रत्ययः । द्वाष्ट-
 गुलीज्यपं छण्डिकां छिनत्ति । द्वयोर्द्व गुण्योः समाहारो द्वाष्ट गुणम् । तत्पु-
 द्पन्थात् गुलैरित्यच् समामान्तः । अद्गुलीद्वयसमाहारिण परिच्छिद्यच्छ-
 यच्छ एव छण्डिका । अपादाने परीषायाम् । परीषा तरा । अपादाने उप-
 पदे धातोर्णमुन् स्यात् । परीषायाद्वन्यमानायाम् । परीषामुपपादयति । प-
 यं ह्रीति । अनुदात्तम्यदमेकवर्गेमित्रव्यपादाने परीषायामित्वमनाद्युपधातो-
 र्णमुत् । यणिन् काले उदात्त प्रारिता या विधीयते तथामन्तानं तत्परित्या-
 गीमान्यदनुदात्तं कर्तव्यमित्यर्थात् । यदि तत्र नापादानत्वमदा मोपयातात्र
 णमुन् प्रार्तिष्ठ भुये । अधुने इति द्विः । अमादन्तानं प्रसिद्धोमिथानस्य कारण-
 द्वा प्रपपदार्थं तावदाह । येन विनैति विगिरतिपदिशब्दाम् ॥ नन्वाभोष्णो-
 उक्तयेव णमुन् इ पुनरित्यनन्वयः प्रानिद्वयमेवामित्यत्र आत्तात्तानिह

तिस्त्विति ॥ वातरूपविधिना तस्यापीडत्वादिति शेष ॥ पाचिकोपपदममा-
मसिद्धिरिति तृतीयाप्रभृतीनीत्यनेन विहितेत्यादि ॥ अस्यतिष्ठपो क्रिया ॥
अस्यतेरतिक्रमणमर्थ ॥ योजनमस्यति ॥ अथ्वकर्मकमन्वनगमश्च व्यवधायकश्च
कालकर्मकम् ॥ नाम्नादिशिष्यो ॥ अथ नास्तीति न सुवस्तपरद्विस्तु स्वरूपपर
मत्वे सुपीत्येव ददेत्त आह ॥ नामयश्च इति ॥ अथये ऽयथाभिप्रेताख्याने ॥
अथये उपपदे क्षज । ज्ञाणमुल्लो स्तोऽयथाभिप्रेताख्याने गम्ये । अथायमिथा
प्रेतशब्द आख्यातक्रियाया विशेषणम् । अभिप्रेतमभिमतम् । अभिमतयातुर्यया
न भवति तथा कथनमित्यर्थ । न च नीचैः कृत्य प्रिय कृते इत्यत्र कथमयथा
भिप्रेताख्यानम् । प्रियकथन यथाभिप्रेताख्यानमेवेति वाच्यम् । अस्याभिमत
तत्वे ऽप्येतत्प्रकारस्य नीचैस्त्वख्यानमभिमतत्वात् । तिर्यच्यपवर्गे । अथ तिरची
ति पठिनथ्ये तिर्यचीत्यस्योपपत्तिमाह । सौच इति । अथ तिर्यकश्चोऽनृ
ज्वाची समाप्तिवाची च । तत्र द्वितीयामादायोदाहरणम् । तिर्यककृतत्वा का
ष्ठकृत इत्यस्यप्रत्युदाहरणवाक्यस्य काष्ठमचनुकृत्वा गत इत्यर्थोऽभिप्रेत इति ।
न च तिर्यच्यपवर्ग इत्यत्र तिर्यच्इत्यनुकरणशब्दविशेषस्य तत्रानु कार्यस्यरूप-
मङ्गभिया एतदोचित्यन त्वदायन्त्वमिवाश्रोपो न कृत इत्येव कुतो गोह्यमि
ति वाच्यम् । न हि प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमिति न्यायविरुद्धत्वात् । सौचत्वस्वी
कारे बाधकानि निपातनानीत्यनेन शास्त्राप्रवृत्तिश्चित्तैवेति भाव । स्वाह
तत्प्रत्यये । प्रत्ययप्रवृत्त्यपरिभाषानन्वयमर्थमाह । तत् प्रत्ययान्त इति । सुखत
कारमिति आद्यादिवाच्यति । न च स्वागते तमीत्येव धनस्य प्रत्ययप्रवृत्त्य
र्थमिति ज्ञाप्यम् । सुखे तस्य तीतिमुखतमित्यस्यापिप्रवृत्त्यापत्ते । अथमर्गति
चूरेऽधातोरित्युक्तेर्नदीर्घ । मुखत कृत्वेति । तृतीयाप्रभृतोन्वतरस्यामि
ति पक्षे समाप्ताभाव । नाधार्यप्रत्यये चार्थे । अथ ना च धाचेति इन्द्रस्य ना
धार्यं शक्ति । तस्य च इन्द्रव्यार्थशब्देन कर्मधारय । नार्थो । नानार्थो । धा
पो । धमुजादय । धमुजन्तात स्वार्थे उद्दर्शनमिति उपप्रत्ययस्यापि धाऽर्थवे
न तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति । अन्वचानुलोम्ये । अन्वचीत्यस्यापि तिर्यचीति
वजाधुत्वम् । चानुलोम्यशब्दार्थ व्याचष्टे । चानुलोम्येति । भुज इत्येतदनुव-
र्तते । प्रत्युदाहरणे त्वन्वन्शब्दोविशेषवाची । तत्र स्थित । पुरुषोऽनुकूलोऽ

ननु कूलो वेति न प्रतीयते तेन शब्देन । प्रमाणातिरेण तथा निर्णय इति त्व
न्यत् । अत्र एतन् न । समानकर्तृकयोरिति ह्याप्रत्ययसु भवत्येव । सर्वेष्टस्य
छदन्तस्य प्रयोगस्य मितिः सिद्धिगद्दो मङ्गलार्थः ॥

* ॥ इति कृदन्तविवरणम् ॥ *

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डि-
तसार्वभौमभूमण्डलप्रसारिविमलतरानवद्यसद्यशः पा-
र्वणपीयूषभान्त्रगस्त्यकुलवंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्म-
जभैरवमिश्रकल्पितायां शब्देन्दुशेखरव्याख्यायाद्कृद-
न्ताख्यन्त्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ + ॥

सम्यत् १९ ४४ मिति कार्तिक वदि १३

शुभंभूयात्

॥ अथ वैदिकी प्रकरणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं वेदेहीपतिमव्ययम् ॥

वैदिकस्वरयोर्व्याख्याङ्कुर्वेऽथ क्रमशोऽधुना ॥ १ ॥

वेदलोकसाधारणशब्दसंस्कारविरूप्यावसरसङ्गत्वा वेदमात्रमभ्यन्धिमक्त्वा
रत्रिरूपयति । अयेत्यादिना । छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । द्विवचनस्यैव प्रा
प्तौ निमित्तमाह । हे तारे इति । एकवचनस्य विशिष्यविधानाभावे द्विवचन
मिव स्यादिति भावः । उत्तरचेति । विशाखयोर्धेति सूत्रादुत्तरत्र तिसृपुनर्वसो
र्नञ्च इन्द्र इति सूत्र इत्यर्थः । वृषन्वस्त्वययो । वस्वशब्दयोरप्रत्ययत्वाद्भत्वे
यच्चिभमिति सूत्रस्याप्राप्ती उपसङ्गायते । वृषन्शब्दे वृषधातो कतिन्युवपोति
विहितकतिनन्तः । नन्वप्रोवाभावे कारणस्य भत्वस्याभावः प्रदर्शयितुमुचितो
न त्वद्भत्वाभाव इत्यत आह । अङ्गस्य भस्येतीति । एकत्वान्नयणेनेति । एतेना
ज्ञमज्ञाया अप्यज्ञापनिमित्तत्वमुक्तमभवति । नभ इत्यादिवाचित्कयोश्छन्दसी-
त्युपादानाभावादत्रैवानयोर्लेखने कङ्कारणमत आह । एतद्वार्त्तिकद्वयमिति ।
अयस्ययादीति छन्दसि । अयस्ययादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि निपात्यन्त इत्य
र्थः । अत्र किञ्चिन्निपात्यत इत्याकाङ्क्षयामाह । मूले सञ्ज्ञाद्वयमिति । कल्पनात्मा
घवादाह । सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तं कार्यमिति । एतेन प्रयोजनानुरोधेन भपदमग्रे
बोद्धव्ये । तेनायस्यशब्देऽयमृगशब्दस्य भसञ्ज्ञाभावस्थानेन विधानेऽपि नोभय
संज्ञान्यपीति वार्त्तिकविरोधः । अयस्यशब्देऽयमौयिकार इत्यर्थे द्वारचशब्द
सीति मयट् । वाचाभिना वाजिना । अयस्ययादिनमुदायस्य पाठः । तस्य
समुदायस्य यद्योपपत्तिस्तथा भपदमग्रेयो कल्पना कार्या ते प्रागिति सूचय्य

ननुकूलो वेति न प्रतीयते तेन शब्देन । प्रमाणातरेण तथा निर्णय इति त्व
न्यत् । अत्र एमुल न । समानकार्यकयोरिति द्वाप्रत्ययस्तु भवत्येव । सर्वेष्टस्य
कृदन्तस्य प्रयोगस्य सिद्धि सिद्धिशब्दो महत्कार्य ॥

* ॥ इति कृदन्तविवरणम् ॥ *

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डि-
तसार्वभौमभूमण्डलप्रसारिविमलतरानवद्यसद्यशः पा-
र्वणपीयूषभान्वगस्त्यकुलवंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्म-
जभैरवमिश्रकल्पितायां शब्देन्दुशेखरव्याख्यायाद्कृद-
न्ताख्यम्प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ + ॥

सम्बत् १९ ४४ मिति कार्तिक वदि १३

शुभंभूयात्

॥ अथ वैदिकी प्रकरणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं वैदेहीपतिमध्यमम् ॥

वैदिकस्वरयोर्व्याख्याङ्कुर्येऽथ क्रमशोऽधुना ॥ १ ॥

वेदलोकसाधारणशब्दसंस्कारस्वरूप्यावभरमङ्गत्वा वेदमात्रसम्बन्धिमस्कार-
स्वरूपयति । अयेत्यादिना । छन्दसि पुनर्वसोरैकवचनम् । द्विवचनस्यैव प्रा-
प्ती निमित्तमाह । हे तारे इति । एकवचनस्य विशिष्यविधानाभावं द्विवचन-
स्य स्यादिति भावः । उत्तरवेति । विशाखयोर्थेति सूत्रादुत्तरव तित्यपुनर्वसो
नैव इन्द्र इति सूत्र इत्यर्थः । हपन्वस्त्वययो । वस्त्वशब्दयोरप्रत्ययत्वाङ्गत्वे
यच्चिममिति सूत्रस्याप्राप्ती उपसङ्ग्रायते । हपन्शब्दे हपधातो कतिन्मुहपोति
विहितकतिनन्तः । नन्वस्तीयाभावे कारणस्य भत्वस्याभावः प्रदर्शयितुमुचितो
न त्वङ्गत्वाभाव इत्यत आह । अङ्गस्य भस्येतीति । एकत्वावयवेनेति । एतेना
वसन्नाया अप्यस्तीपनिमित्तत्वमुक्तमभवति । नभ इत्यादिवार्तिकयोश्छन्दसी-
त्युपादानाभावादत्रैवानयोर्लेश्वने कङ्कारणमत आह । एतद्वार्तिकद्वयमिति ।
अयस्त्रयादीति छन्दमि । अयस्त्रयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि निपात्यन्त इत्य-
र्थः । अत्र किन्निपात्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । मूले संज्ञाद्वयमिति । कल्पमाना-
घरादाह । संज्ञाद्वयप्रयुक्तं कार्यमिति । एतेन प्रयोजनानुरोधेन भपदसन्ने
वोदथे । तृनायस्त्रयशब्देऽयम्शब्दस्य भमन्त्रामात्रस्थानेन विधानेऽपि नीभय
संज्ञान्यपीति वार्तिकविरोधः । अयस्त्रयशब्देऽयमोविकार इत्यर्थे द्वाचश्छन्द
सीति मयट् । वाचाग्मिना वाजिना । अयस्त्रयादिसमुदायस्य पाठः । तस्य
समुदायस्य यथोपपत्तिस्तथा भपदमत्रयो कल्पना कार्या ते प्रागिति सूत्रस्य

पूर्वं व्याख्यातत्वात्पुनर्लेखनस्य वीजमाह । ते प्रागित्यनुवृत्त्येति । कृन्दसि परेऽपीत्यपिना पूर्वंप्रयोगेऽपि साधुत्वमेव । अत एवानुव्यचलदित्यस्य सिद्धिः । व्यवहितप्रयोगादेव गतिरनन्तर इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणश्चरितार्थम् । न च ते प्रागिति सूत्रद्वयपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इतिनियमार्थम् । एवञ्च तत्सूत्रानन्तरकृन्दसि नेति सूत्रद्वयार्थान्तेन पूर्वोक्तनियमस्य निषेधे सिद्धे प्रकृतसूत्रद्वयञ्च कार्यमिति वाच्यम् । तन्त्रेण क्वचिन्नोकेऽपि व्यवहितप्रयोग इत्येवमर्थं व्यवहितार्थे त्यस्यावश्यकत्वात् । तेन सुकटद्वराणि घोराणीति भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिः । भाष्ये तु धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना एव ते गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति संज्ञानियमपक्षमायित्येतत्सूत्रद्वयमन्त्याख्यातम् । न च कृन्दसि परञ्च व्यवधानेन यत्र प्रयोगस्तत्र गत्युपसर्गसंज्ञाया असत्त्वेऽपि यथा साधुत्वस्तथा न्नोकेऽपि परप्रयोगे व्यवहितप्रयोगे वा साधुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । क्वचित्तथा प्रयोगे दृष्टत्वात् । वारुणीमग्नयिगहमया वियस्तुपीऽभवदसाविजराग इत्यत्र यथा । तेन स्वाख्येन भूयत्त इत्यस्योपपत्तिः । पचति प्रेतिप्रौदनम्यचतीत्यपि च तर्हि साधुत्वादिति तु नापादनीयम् । अनभिधानात् । तदुक्तभाष्ये । अजिष्टादर्थनात् । न हि कश्चिन्नपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टदृष्ट्येतत्ततो यमार्हं व्यादिति । धातुपाठे भूधातोरादौ पाठाद्वर्तते प्रागुपन्यासे कर्तुं सुचिते इन्विभवतिभ्यामित्युपन्यासे किञ्चीजमत आह । इन्विभवतिभ्यामिति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

इयत् इति । धुधातोः कर्मणि चन् । अग्निशब्दाच्छेषे पठो तदन्तेन समासः । विधायकाभावेन न चतुर्यसिमात इति भावः । न च यथाग्याऽग्निहोत्रञ्च होतीत्यत्र विगेषविशेषणवाचकपदयोरभमानविभक्तिकत्वात्कयमीदान्वय इति वाच्यम् । विरुडार्थं कविभक्त्यनवदृष्टत्वात् । नचैवं न्नोकेऽपि सुरुपेच-
रानां व्याप्तीति शब्दात्कुरूपगर्भादर्थमिदान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम् । एक-
व्या आहनेपरित इतिन्यायेन तादृशप्रयोगस्याभावात् । मिद्रे तु न तथा निय-

मः । इधातोऽस्यागपूर्वकप्रवेपे वर्त्तनादेव यवाग्वाः कर्मत्वम् । अयमारम्भ इति ।
 दिवस्तदर्थं स्येति यष्टी बाधनार्थः । ननु पुरुषमृग इतिवाक्ये चन्द्रमसृगब्दा-
 दपि यष्टी स्यादत आह । बहुलग्रहणादिति । वार्त्तिके बहुलग्रहणादित्यर्थः ।
 अयम् । वार्त्तिकद्वयरूपः । परवर्त्तिङ्मित्यस्य बाधनाय हेमन्तशिगिराविति-
 सूचमारम्भम् । शिगिरशब्दस्य नपुंसकत्वे प्रमाणन्तु वच्चाभकारेति सिद्धान्त-
 गासनसूत्रे शिगिराणि नपुंसक इत्युक्तिरेव । ननु शिगिरोऽस्त्रियामिति की-
 शवयाच्छिगिरशब्दस्य पुंस्त्वमप्यस्तीत्यत आह । शिगिरशब्दस्येति । इत्येत-
 त्रिहत्तय इति नपुंसकत्वपक्षे प्राप्तस्यैत्यादिः । मतान्तरमाह । अमरस्येति ।
 सिद्धान्तगासनविरोधान्नमाह इत्यर्थः । हनति । हन्तीत्यर्थः । गयने । गीते ।
 भाष्यम् । नायध्वम् । टाति । ददातीत्यर्थः । विवष्टीति । अथ शौ द्वित्वे बहु-
 लग्रहणादिति सूत्रेण वक्ष्यमाणेनाभ्यासस्यैत्वम् । मन्वे घसन्नरणस । अचन्निति ।
 अदेर्नुङ् तस्य भिः । च्चुः । लुङ्सनोरिति घञादेशः । हरेति ङृकौठिष्य इत्य-
 स्य कृतगुणकस्यानुकरणमकार उच्चारणार्थः । अमेति कृतगत्वानुकरणम् । कु-
 त्वमिति । एतदभावे त्रयेति पत्वे णष्ट इति रूपम् । अन्नमिति कुञ्ज इति ।
 भेरादेशे ङित्वादगुणाभावे यण् । अन्नतेति । जनेर्नुङ् तस्य भादेशे लेर्नुकि-
 कृते अजनिपतेति प्राप्ते ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अनुप्रयुज्यमानमकगर्थं साधयति । कञो लुङीति । अत्राप्यनुप्रयुज्यमानः
 कञ् क्रिया सामान्यवाची । तदर्थं आमन्तार्थस्याभेदेनान्वयः । पावयां क्रियात्
 निङन्तस्येदं रूपम् । लोक इति । वेदेऽपि लोकवद्ग्रमान्मरुतसूत्रे विदा-
 र्कुर्वन्त्वित्यतोऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्या साधनीयम् । पावयां क्रियादित्यत्र
 सयतेः पुनातेर्वा प्रयोगः निजन्तस्येदं रूपम् । विदामकन् । विदेर्नुङ् ।
 लुङन्तकरोतेरनुप्रयोगः । मन्वे घसेति लेर्नुक् । गुपेऽन्वदधि । चुंरिति निष्ठी-
 त्यतयङिति चानुवर्त्तते । अङ्गुपतम् । गुपेर्नुङ् । यमस्तयादेशः । तुजादीना-
 न्दीर्घाभ्यासस्येति दीर्घ । अगोत्रमिति । कदित्वादित्थभावे यदवजेति वृद्धिः

सिचस्तु भली भलीति लोपः । नो नयति । गुपेरित्यतश्छन्दसीति वर्त्तते ।
 मात्वायत, इति । त्वायत' त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुर्ममकारमभिलापमाकन
 योः कनम्माकार्पीरित्यर्थः । भौउनन्निति लोके । ऊनधातोश्चुरादेरदेस्ताणिचि
 चडि णौ कस्याहोपस्य स्थानिवद्भावेन न शब्दस्य द्वित्वम् । ध्वनयीदिति चौरा
 दिकस्यादन्तस्य ध्वनशब्द इत्यस्य घटादिपठितनान्तस्य वा रूपम् । भाषायाम्
 अदध्वनत् । अदिध्वनटिति वा । ऐसपीत् । इल प्रेरणे चुरादिः । भाषायाम्
 ऐसिलदिति । भाई'यीत् । अई' गती याचने हिंसायाश्च । भाषायामाई'दत् ।
 येतुमप्यन्तस्यैतद्रूपम् । अमरदित्वञ्च व्यत्ययो बहुलमिति परस्मैपदम् । छन्द-
 सि निष्टर्क्यं । यदुक्तमूलं कृततेरित्वादिना तत्र प्रमाणमाह । निष्टर्क्यं व्यत्य
 यमित्यादिता । अत एव । दीर्घस्य निपातनादेव । देवयज्येति स्त्रियामेव ।
 यजेयः प्रत्ययोऽधिकरणे । देवशब्देन कर्मपष्ठान्तेन ममासः । ब्रह्मवाद्यमित्यत्र
 यदेष्टु'त् । न च यन्मात्य एव दीर्घनिपातनमस्त्विति वाच्यम् । यतो नाव इ-
 त्यादुरदात्तापत्तेः । ब्रह्मोद्यं यदन्तीत्यत्र तु व्यत्ययो बहुलमिति क्यप्'तदेवाह
 लोके त्वितीति । ब्रह्मोद्यमित्यत्र व्यत्यया स्त्रीकारे ण्यताक्यपो बाधः स्यात् ।
 छन्दसि वनसन । वनसनो वनपणमभस्ताविति भादिपठितौ गृह्येते । न तु
 तानादिकौ । सातुबन्धकत्वात् । ब्रह्मवतिस्त्वैव ब्रह्मवमतीति विग्रहः । अत
 एव । वैदिकानान्तादृशममहायादेव । उक्तसूत्रे । सनेतेरन इति सूत्र इत्यर्थः ।
 छन्दसि महः । भजो ण्विरित्यतो ण्विरित्यनुवर्त्तते । घृतना पाडिति । पङ्क म-
 पण इतिधातोर्णिन् प्रत्यये उपधा गृहो मष्टेः भाड. प इति पठ्यम् । हरदत्त
 इति । अत्राहचिन्तु णिन्प्रत्ययस्य छन्दसि विधानेऽपि निष्ठतमेपणकादाहधा
 तोर्द्धतुमर्णो तत' णापि तुरामाहमित्यस्य लोकेऽपि साधनं सम्भवत्येवेति । अत
 एवाह वदत्येति । छान्दमा अपि क चिद्भाषायाश्रयस्तीत्याश्रित्य तेषां साध
 नमित्यपि यदस्ति किञ्च । केवलादृशधातोर्णिन्प्रत्यये मति यः प्रयोगस्तस्य
 छान्दमस्येऽपि निजन्तादिषु प्रयोगस्य लौकिकत्वमपि के चिदिच्छन्ति । अ
 तएवाभ्र' मेजो यागिदाह इति प्रयोग । उक्तस्य वाह ऊडितिपृथग्यागिदधहिर-
 द्रमिति परिभाषा अरपकता परभाष्यप्रामाण्येन वक्ष्येदेवां निविधायनमि-
 धानाय भयत इत्यन्यथाशङ्कम् । तत्राप्यनकारान्कारान्त्वोपमं औपपदे इति

विशेषोपादानाद्धारवाह इत्यादि भवत्येवेति । कथ्यपुरीष । वह इत्यनुवर्त्तते ।
 एतत्साध्यानाब्धान्दसत्त्वमेव । हव्येऽतन्तः पादम् । पादस्य मध्ये इत्यन्तःपा-
 दम् नान्तःपादमनन्तःपादमिति समामः । एतदुपादानात्पादान्ते - वर्तमान-
 स्यात्समाधुत्वमिति । मूले हव्यवाल्ग्निरिति । हयोद्यास्य स्वरयोर्मध्यमेत्यसम्प-
 द्यते म उकारो लकार इति प्रातिग्याप्ताप्रकारः । जनसनखन । अञ्जा इ-
 त्यादीनामेधमाह । ऋषूत्पद्यत इत्यादिना । सप्तम्या अनुगिति । हलदन्तादि-
 त्वगेनेत्यादिः । अवे यजः । अवगच्छे उपपदे यजधातोर्ग्विन् स्यात् । मन्त्रे
 यो तव होक्थगमित्यत्रावयजेति पाठे कर्त्तव्ये पृथक्सूत्रकरणस्य प्रयोजनमाह ।
 योगविभागेति । विशुये छन्दसि । यज इति वर्त्तते । अत्र मन्त्र इत्यनुवर्त्तमा-
 ने छन्दो ग्रहणं ब्राह्मणसङ्ग्रहार्थम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । ए-
 वञ्च मन्त्रब्राह्मणान्यतरत्वं छन्दस्त्वमिति केचित्तत्र युक्तमित्यागयेनाह । छन्दो
 ब्राह्मणेति । सुम्यछन्दस्त्वस्येति । एव प्रकृतसूत्रे छन्दसीत्युपादानं यदि यम्य
 सुम्यछन्दस्त्वमन्त्रस्य तस्यैव बोधनायेति चेन्नान्यस्य इत्यनुवर्त्त्यैव सिद्धिरिति
 भावः । आतो मनिन्कनिविति सूत्रोदाहरणमाह । सुधीवेत्यादाविति । यनि-
 पि भूरिदावेति । बहुलच्छन्दसि । ब्रह्मभूणहर्षेण्विति नियमव्यावर्त्तितः
 क्विन्न्यस्मिन्नपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रमित्याह । उपपदान्तरेऽपीति ।
 धातुमस्यन्धाधिकारस्यमिति । तथा च तेन न सर्वत्र सिद्धिरिति शेषः । उत्तरा-
 र्थः । भाषायामिति सूत्रार्थः । अभावायेति । एवञ्च छन्दमिति पृथक्सूत्रेण
 निष्प्रधानसामर्थ्यात्कानचो विकल्पे सिद्धे वा ग्रहणमुत्तरार्थम् । लिटः कित्वा-
 देव । न चैवमिति । एवम् । कित्त्वस्य प्रतिषेधविषये आरभ्यमाणस्यापि गुणस्य
 प्रतिषेधार्थत्वे । समाधत्ते । ऋकारान्तरेति । अररिवानित्यत्र रा दान इति
 राधातोर्लिटः कर्मोर्वस्वे काजितोद् । ततो नञ्ममामे पूर्वपदप्रकृतिभ्ररः ।
 प्रयायुगच्छे । च दीर्घादटीति स्त्वमातोऽटिनित्यमिति नित्यमनुनामिकः ।
 क्वाच्छन्दसि । क्वादित्यनेन क्वच् क्वाडोरेण ग्रहणमिति भ्रमवारणायामाह । कि-
 यो य इतीति । क्वादित्यस्य क्वाडिताद्यगच्छादित्यर्थात् । अनुसूयुव इति । अस्म-
 यन्ते । कण्डादियगतात्प्राप्तस्याप्यु प्रत्ययस्याप्रत्ययादित्यनेन बाधादस्यामाधुत्वम् ।
 बोहितादिसूत्रभाष्यरीत्येति । तत्र हि यय ककारस्य क्वाच्छन्दसीत्यत्राम्य

ग्रहणप्रयोजनन्ते न तुरण्मुभिरण्युरित्येतद्विद्विरूपप्रयोजनमभिधाय याच-
 न्दसीत्येवाम्बु तावतापि सिद्धिर्भविष्यतीत्युक्ता इदन्तर्हि प्रयोजनम् यत्तदङ्ग-
 कार इति दीर्घत्वन्तत्र किदग्रहणमनुवर्त्तते तदिहापि यथा स्यात् । लोहित-
 यतीति । किम्पुनः कारणन्तत्र क्ङिदग्रहणमनुवर्त्तते । इह मा भूत् । उरुपा-
 ध्नुयेति । अत्र तृतीयैकवचनस्य स्थाने सुपां सुलुमिति यादेशः । यदि तत्र
 क्ङिदग्रहणमनुवर्त्तते पित्रमिति रीङ्भावो न प्राप्नोति । रीङ्भावे क्ङिद-
 ग्रहणविवर्त्तिष्यते । पित्रमित्यत्र पितुरागतमित्यर्थेपितुर्यञेति यत्प्रत्ययः ।
 यदि निवर्त्तते कथमसूयावसूयाच यजामह इति । असूयनेरसूया । वसूयनेर्ब-
 सूया । एवमुक्तम् । अत्र यदोति प्रतीकमुपादाय कैयट आह । यदि रीङ्भाव
 एव निवर्त्तते न तु दीर्घविधावपि तदा असुवसुगन्धाभ्यां पूर्ववद्यादेशे कृते
 दीर्घाभावादसूयावसूयेति न सिद्ध्यति असूयनेः कण्डूादियगन्तस्यासूया । वसू-
 यतेरिच्छाक्यजन्तस्य वसूयेत्युत्तरमिति । मन्त्रे हृषेय । स्त्रियां क्तिन्नित्यतः क्ति-
 न्नित्यनुवर्त्तते । ननु साधवाय प्रकृतसूत्रे क्तिरिति पाठ्यमुदात्तवचनञ्च न का-
 र्यमत आह । क्ली विधातव्य इति । उत्तरार्थत्वमुपपादयति । प्रजयजोरिति ।
 प्रमताविति । प्रमतिरित्यर्थेत्वर्थः । अत्र क्तिनो नित्वाभावे गतिकारकोपपदा-
 दिति कदुत्तरं पदप्रकृतिस्ररः स्यात् । स्त्रियां क्तिन्नित्येव क्तिन्प्रत्यये सिद्धे प्रत्य-
 यस्योदात्तत्वाय वचनम् । कन्दसि लुङ् । लोडर्थ इति । आगमत् । अत्र क्ङि-
 त्वादङ् । अकरमिति । कम्पद्वद्विभ्य इत्यनेन चुरङ् भवति न तु मन्त्रे घञेति
 लुक् । सूत्रयोः कदग्रहणेन पाक्षिकप्रवृत्तेरिष्टत्वात् । मृग्य इति । क्रियान्यतर-
 स्योच्चारितशब्दादप्रतीतिरिति भावः । अयम् । सिप्प्रत्ययः । यासिसीष्ठा इत्यत्र
 याधातोर्निङ् तस्य स्थाने व्यत्ययेन याम् । आगिपि चायम् । बहुलपक्षणाक्षि-
 प् । इण्निषेधः । एकाच उपदेश इति विहितः । तत एव । कान्दमत्वादेव । इत-
 य स्त्रीप । अय्य यथा वैकल्पिकत्वमथाह । वैत इति । पतातीत्यत्र प्रक्रियामा-
 ह । पत्त्य गतावित्यादिना । करवाचः । कञो सटोवम् । उर्विकरणः । आट् ।
 आटुत्तमस्य पिबेत्यतः पितृपक्षानुवृत्त्याऽऽटोः पित्वादिकरणस्य गुणः । क-
 रोतेरुदाभावात् । अत्र वल्लभोरित्येव सूचयितुमुचितम् । मादयेत इति । मटो
 ह्ये । निजन्तात्ते । प्रथमस्याकारस्य ऐकारः । परिगीवात् । अम्बस्य द्वि नि

त्यत्वादेरेत्वेन निवृत्तिष्यन्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । न च टेरित्वस्य शब्दा-
न्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं शङ्क्यम् । वैतोऽन्यत्रेति सूत्रेऽन्यत्रग्रहणात् । यदि आत ऐ
इत्यनेनास्यस्यापि स्थानेऽनेन ऐकारः स्यात्तदा वैत इतिसूत्रोद्देश्यस्यान्यत्रैव
सामेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । वैतोऽन्यत्र । वा एत इति छेदः । भेदज्ञाने प्रतियो-
गिज्ञानस्य कारणत्वात्प्रतियोगिजिज्ञासायाम्पूर्वस्य पुरस्कृतिं कत्वात्तद्विषय ए-
व प्रतियोगो बोध्यः । अहमेव पशूनामीयं । ईश ऐश्वर्यं । उत्तम इदं लेदं स्या-
निकः । तस्य टित इत्येत्वं ऐकारः । अहं गृह्यान्तं । ग्रहे, कर्मणि लेदं तस्य
भः । आद । यकि सम्प्रसारणम् । उपसंवादागदयोश्च । उपसंवादः पणवन्ध,
समयकरणमित्यनयान्तरम् । सचान्यप्रति यदीदम्भवात् कार्यकुर्यात्तदा तुभ्य-
महमेतावदास्यामीति कथनरूपः । आगच्छासम्भावना । अहमेवेति । चिपुरवि-
जये देवे, प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचः । पश्यः लौकिका । नेज्जिघ्रायन्त इति ।
इच्छन् आगच्छाद्योतकः । जिघ्राम्यापम् । जिह्माचरणेन गरकपातः सम्भाव्यते
स मा भूदित्यर्थः । तच्च पापत्र सर्वद्विन्तु कुटिलस्तच्च कौटिल्यद्विमित्याकाङ्क्षा-
गन्तये चाह । जिघ्रायन्त इतीति । अत्र जिघ्रगन्दात्परिच्छायाद्वा । अत्र
नच्छायाद्वा । किन्तु आचार एवेति वादिमतमाह । अन्येत्विति । छन्दमि
गायजपि । अम्भभायेति । स्कन्भधातोर्नङ् । तस्य तिप् । अपिगन्दादहावपि
गायच् । गृभायेति । अह उपादाने । लोट मेहि । क्रादित्वादकाच्छातस्य
गायच् । ग्रहेः सम्प्रसारणम् । गानच उदाहरणं बधानेति । छप्रहोर्भ इत्यस्यो-
दाहरणमाह । गृभ्णामीति । व्यत्ययो बहुलम् । व्यत्ययपदं व्याचष्टे । व्यति-
क्रम्येति । नजिति । कर्मव्यतिहारं नजिति अच् । तस्येति । लिङ इत्यर्थः ।
धातोः । वृधातोः । ननु व्यत्यय इत्येवसूत्रं पाठ्यम् । छन्दसि गायत्रपोत्यन्त-
स्य विकरणप्रकरणांस्ते पाठेनप्रत्यासत्ताविकरणानां सामे सिद्धे बहुलग्रह-
णं सर्वोपाधीनामपि व्यत्ययो यथा स्यादित्याह । विकरणेति । ननु दक्षिणा
या इत्यत्र सुपः पठ्याव्यत्ययेऽपि स्यादागमो दुर्वार आगमस्येतेष्वपरिगणना-
दत्त आह । छान्दसत्वादिति । दक्षिणाया इतिप्रयोगस्य छान्दसत्वादित्यर्थः ।
उपपदपदं सुतिङित्युपोपात्तं साचणिकमित्याशयेन व्याचष्टे । उपपदपदे

न्योनित्यपुंसक इत्याशयेनाह । अमृतेति । कारकवाचकस्य ह्यप्रत्ययस्य च
 त्वयः सन्धौनप्रतीयत इत्याशयेनावग्रहेण पठति । अन्नश्रदायेति । कर्तर्यच् । ॥
 दन्तेन पष्ठान्तात् शब्दस्य समासे सुपो तुकि समासे संहितायानित्यत्वादन्नै-
 यमस्य ग्रहेण प्रयोगोऽनुचित इत्याशयेनाह । सचष्टेनेति । - ह्यस्तद्वितानामित्यत्र
 तद्वितपदन्दीयत्वाद्यर्थे विधीयमानठगादीनाद्धर्त्वाचकत्ववादिनो मतेन । व-
 स्तुतो नैव तद्वितः कारकपरः । तद्वितार्थवटकदेवनादेरक्रियात्वात् । एवञ्चै-
 दन्तद्वितप्रत्ययस्य त्वयमात्रतात्पर्यकं बोध्यम् । अत एव त्वं वत्ययति ते जातवेदः
 विग्वेदेवा सोमयुतोयतिष्ठनेत्यत्र किमी विहितो ह्यतिर्यच्छब्दादपि दृश्यते ।
 मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ वच धातोराशीर्लिङोममादेश । अङ् । उम् । छन्दस्यु-
 भययेति लिङ् । सार्वधातुकत्वाद्यासुट् इयाधेगे यमोपः । छन्दस्युभयधा । यद्य-
 पि संचयो, समनियतत्वनन्तथापि कार्यस्य तत्तत्संज्ञामिश्रश्चनस्य छन्दसि दृष्टा-
 नुविधानेन नियम एव । तेनातिप्रसङ्गो न गृह्यः । आह गमहन । अत्र आदिति-
 दान्तं थान्तं वा । तेन तत्परपदे पञ्चमीसमानेऽपि ऋकारपदेन दीर्घस्यापि ग्रहण-
 मिष्टिः । असंयोगात् किदित्येव सिद्धे किं किनो, कित्वं कार्यविशेषार्थमित्या-
 च मूलं लिङ्ग्रहावादेवेति । विनापि वर्ति मत्वर्थो गम्यते तेन लिङ्गदित्यस्य
 लाभः । अनेन लिटि यत्कार्यन्तदतिदिश्यते एवं हि किं किनो; स्वरूपानाधो
 भवति । तेन लस्य स्थाने विधीयमानादिगो न । तुमर्थे सेमेनसं । तुमगच्छोऽथ
 तु मुन्परः । प्रपैरोहिर्वै । प्रपूर्वकाद्याधातोः कैप्रत्ययः । रुहेरिर्वै नजि व्यति
 शायम् । वृगे विप्ये च । कैप्रत्ययस्तुमर्थे निपात्यते । पूर्वसूत्रं पठेतावपि पठि-
 त्तुं योग्यं । छत्वार्यं तवैगेकैत्यन्यनः । अत्र छत्वार्यशब्देन भावनामंशोर्षश्च
 णन्तयोरिवेति सूत्रे विगिष्यतयोरुपादानात् । करणार्थो द्यानीयमित्यादौ य-
 दपि छत्वार्यं भवति तथापि बाहुलकादिनेति न न प्रतिपदोक्तः । नमोऽप्यता-
 ये इत्यत्र तपैप्रत्ययः छत्वार्यं भावे नमोऽप्यतम्यमित्यर्थः । दिदृशेत् इति । द-
 श्धातोः सनिङ्गन्तः । अतो मोपः । कर्त्तव्यमित्यत्र छत्रम्वन् । गुणः । छत्रमि-
 त्यर्थः । अत्रपक्षश्च । अचिह् एगप्रत्ययः । प्रत्ययस्य गित्वात्सार्वधातुकत्वमि-
 ति न्यायादिशाभावः । भावनशब्दस्य ण् अनन्त्येऽनेनैत्यर्थे नाद्यणमिति । भावो
 ऽथ धात्वर्थः । आसंख्याधातो मोदन्ति । अथ सम्पूर्वकं स्याधातुं ममाभौ

वित्तं ते । संतिष्ठते पिष्टयज्ञ इत्यत्र यथा । संस्थादीनामवधित्वेन सदधात्वर्थ-
लक्षणत्वम् । अस्मिन् सूत्रे तुमर्थ इत्यस्य सम्बन्धादजन्तोऽनुप्रत्ययो भावे ।
उदेतोः अपकर्तोऽरित्यादौ इणादिधात्वर्थो यस्य लक्षणं सा क्रिया यथा यय-
सूहनीया । सपिष्टदोः कसुन् । विस्पृष्ट इति । स्पृष्टृगताविति गत्यर्थकात् स्पृ-
धातोर्भावस्य लक्षणत्वे गम्ये भावे कसुन् । कित्वाद् गुणाभावः । एवमाहट्ट
इत्यभोट्ट दिरधातोर्हिंसानादरार्थकात्कसुन् ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेञ्चाजसौ । राशदिभ्यां त्रिवितिचिप्प्रत्ययान्तो रात्रिशब्द आद्युदात्तः ।
अस्मादजस्त्रिपये ङीप् यस्येति लोपेऽप्यनुदात्तस्यैव लोप इत्युदात्तनिष्ठति-
स्सरो न । अत्र नित्यं संज्ञाछन्दसोरिति सूत्रात्संज्ञाछन्दसोरित्यनुवर्तते । एव-
ञ्च संज्ञायां लोकेऽपि । सोऽप्याद्युदात्त एव । एवञ्च यत्फलितस्तदाह । असंज्ञा-
विषय इति । नित्यच्छन्दसि । आरम्भसामर्थ्यादिति । विकल्पस्य पूर्वेण सिद्धेः ।
एवञ्च भुव इति सूत्रविहितो ङीङ् नित्यएव । भुवश्च । भूधातोर्भु प्रत्ययेन ऋसा-
न्तोऽयम् । क्तिवन्तस्य तु स्यभूः । सुहृत्ताच्छ । इन्द्रवरुणेति सूत्रे यात्ति क्तिमिद-
म् । ङीप् नित्येनानुगाकारस्योदात्तत्वम् । दीर्घजिघ्री च छन्दसि । नखसुग्वा-
दित्यतः संज्ञायामित्यनुवर्तते । कटुकमण्डलोः । कटुत इत्यतः कडितिव-
र्तते । गुग्गुल्वादीनां लोकेऽस्तीदाह । गुग्गुल्वादीनामिति । पतयालुः
स्पृष्टिगृहीत्यालुजन्तः । अव्ययाख्यम् । प्राग्ब्याख्यातमपि आविध्यस्ये-
त्यवानुवृत्त्यर्थम्पुनरुपात्तम् । आविध्यस्योपसंख्यानम् । आप्रिध्यशब्द आ-
विर्भूत इत्यर्थे वर्तते । ऋसात्तादाविति पत्वम् । त्यपस्तकारस्य टु-
त्वम् । दाचच्छन्दसि । मयद्धूतयोर्भाषायामित्युक्तेरप्राप्तौ मयङ् विधी-
यते । दाच इति प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । ङच्छन्दसि । सप्तम्यन्तात्सभाशब्दा-
त्साधित्यर्थे ट. स्यात् । पठ्यत इति । एवञ्च छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वा-
द्यतो नाव इत्यस्याग्रहत्तो तित्स्वरितमित्यस्य ग्रहत्तौ तदन्तस्य स्वरितत्वमुपप-
द्यत इति भावः । पाथोनदीभ्यां डाण् । भवार्थं पाथोनदीभ्यांङ्गाण् स्यात् । अत्र

पाथम् गच्छोऽन्तरिक्षवाची पातिलोकानवकाशदानेनेति हृत्तिः । यद्यपि जलेऽ
 न्ने चायमुष्णादियु व्युत्पादितः । अमरसिंहोऽपि कवन्धउदकम्पाथ इत्याह । ॥
 योष्णुषादयो बहुलमिति बहुलग्रहणाऽन्तरिक्षेऽपि भवतीति तद्भावः । वशन्त
 हिमवद्भागम् । विशेर्भवेति व्युत्पादितोऽयमप्यल्वलवाची । पल्वले विद्यमाना इ-
 त्यर्थः । स्रोतसो विभाषा छाड्डगौ । जलप्रवाह इति । नद्यादिप्रवाहेचाऽयम्
 न तु जलसामान्यस्य । सगर्भसयूय । प्रत्ययोऽयं नित् । तेनैतदन्तस्यादुदात्तत्व-
 म् । पूर्वेण अपाद्यदितिसूत्रेण । समुद्राभ्राहः । अभ्रशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये
 परनिपातकरणस्य पूर्वनिपातस्यानित्यत्वबोधनाय । बर्हिपि दत्तम् । अय इति द-
 त्तमित्यस्यादिः अयविशेषनिर्देशादित्यस्याग्रे बोध्यम् अणुत्थयोरिति । रत्नमृग-
 ष्वात्प्राप्तस्याणं यातुशब्दाच्छस्येत्यर्थः । प्रेशस्यस्य च 'इतिनिर्देशात्कर्मणि प्रा-
 मियारणायाह । बाहुलकादिति । सम्प्रसारणमिति । ततो गुण इति शेषः ।
 हविष्या । हविषे हिता । गवादित्वाद्यात् । असुरस्य स्तम् । शैषिकाणोऽपवाद ।
 मायायामण् पूर्वसूत्रे विहितस्य यतोऽपवादोऽयम् । असुरपदघटकी गञ् विरो-
 ध्यर्थक इत्याशयेनाह । असुरेति । तद्वा नासामुपधानो । अशोपजानशब्दः क-
 रणं लुङ्गन्त । उपधीयत अनेन इति व्युत्पत्तेः । चयनस्य करणमित्यर्थः । वर्च-
 स्त्रानिति । वर्चशब्दोऽस्त्वस्मिन्मन्त्रे समन्वो वर्चस्त्रान्देवस्य त्वा सवितुरित्यादि-
 को मन्त्रः । यद्यपि तस्मिन्मन्त्रे पदान्तराण्यपि सन्ति तथापि छन्दसि दृष्टस्यै-
 यानुविधानात्मत्वन्तादेवार्थं यत्प्रत्ययः । यत्तु सृष्टीरुपदधाति । प्राणभृत उपद-
 धातीत्यादिः प्रयोगस्तत्र सृष्ट्यादिगद्दानान्तह्रस्वन्त्रकरणवोपधानकर्माभुता
 स्त्रिष्टकासु लक्षणया प्रयोगः । अस्तिमानण् । अग्निमच्छब्दादुक्तेऽयंऽण् प्यात्
 मतुपय लुक् । अग्निनीरुपदधाति । अग्निन्शब्दवाग्नन्त उपधानोयामान्ता
 इत्यर्थः । मतुपो लुक् इनस्थानपत्य इति प्रकृतिभावः । अग्निमानित्येकवचनम-
 ग्निमत्वमामान्यविषयया । तेन वङ्गनाग्नन्ताणामग्निमतत्वेऽपि नक्षति । अ-
 यस्यासुभू । अच मूर्धन्शब्दस्तत्प्रकृतिके लाक्षणिकः । मतुय्शब्दः प्रत्ययग्रहण-
 परिभाषया तदन्तपरस्तथा च मूर्धन्शब्दप्रकृतिक यन्मनुवन्तन्ताभ्यामतुप् प्या-
 दित्यर्थः । ययप्यामित्यत्र तु ययप्यच्छब्दात्पूर्वसूत्रेण यत् । तेनोभयवचनमर्थ-
 मिदम् । तदाह मूले यस्मिन्मन्त्र इति । मूर्धन्वतोऽस्त्वन्तातो मुटिति मुट् । न च

वयस्यागदस्य छन्दस्येव साधुत्वान्वाध्यानात्सूत्रे प्रयोगोऽनुपपन्न इति वाच्यम् ।
 छान्दसा अपि क्वचिद्वापायाभवन्तीत्यस्य ज्ञापनार्थत्वात् । छन्दोयत्सूत्राणीति-
 भाष्यकारेणा सिद्धत्वात् । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धन्यगद एवास्ति वयमगदस्तु नास्ति
 तन्मन्त्रोपधेयासु मूर्धन्वतीरिति प्रयोगः क्वचिदृष्टस्तु लक्षणया साधुः । मत्वर्थे
 मामतन्वोः । अत्र तनूगदो दीर्घान्तस्तेन चित्वाभावान्नास्य पूर्वनिपातः तदा-
 ह । सूत्र इति मामतन्वीरिति समुदायोपाधिरित्याशयेनाह । मत्वर्थे इत्यादि-
 ना । मधुमन्त इति । अत्रयत्र भवतीति श्रेयः । अनन्तरार्थेवेतीति । अत्र या-
 गदयोर्ये । तेन मत्वर्थे मामतन्वोः समुदायवाच्यत्वे प्रत्ययो यथा भवति तथा
 मामतन्वीरेव वाच्ययोरनन्तरार्थेऽपि प्रत्यय इत्यस्य लाभः । लुगिति । प्रत्ययस्य
 लुगित्यर्थः । मधु अस्म्यस्मिन्नाभांसि मन्थस्मिंस्तयोस्त्वस्मिन्नित्यर्थे मासे एव या-
 ग्ये प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । ननु मासस्यावगिहसमुदायवाच्यत्वेन भग्नगदस्य
 पुंस्त्वापत्तिरत आह । अन्ययोरिति । इय इति । एषणमिद् । अन्यगदस्य ग-
 द इत्याह । इडिति । इकारोदाहरणमाह । शुचिरिति । रिकेत्यस्य प्रत्ययत्व
 भ्रमनिवृत्तये आह । रिको रगद इति । वेगोपग आदे । वेगोपग इति इन्द्र
 स्यादिगद्वेन बहुव्रीहिरित्याह । एतदादिकादिति । भग्नगदार्थमाह । भग
 इति । पूर्वं कृतमिनयी च । पूर्वगदात् तृतीया बहुवचनान्तादयमप्रत्ययः । ए-
 तदन्तस्य त्वेकवचनान्तत्वमपि भवति । अङ्गिः मङ्कृतम् । यदित्येवात्र मन्म-
 ध्यते । महस्त्रेण मन्मिती घ । मन्मितिः माह्वगम् । क्वचित्, ममितायिति
 पाठः । अर्थन्तु न एव । मती च । अत्र मतुगदो मत्वर्थे । एवञ्चेह महस्त्रेणिति-
 पदस्यस्य विपणतम्योध्यम् । मधी । मये चेति सम्प्रध्यते । स्वार्थे इत्यपीति ।
 वमीरिति योगविभागेन स्वार्थे प्रत्ययः प्रथमसूत्रेणेति भावः । अक्षरं समूहे ।
 अक्षरं व्यञ्जनसङ्घिताऽच् । अत्रार्थानिर्देगादयमप्रत्ययः स्वार्थे । सर्वदेयात्तत्तिन् ।
 सर्वदेयादिति समाहारइन्द्रात्पञ्चमी । भावे च । अत्र भवः प्रकृतिजन्यबोधप्र-
 कारः ॥

पाथम् शब्दोऽन्तरिक्षवाची पातिलोकानवकाशदानेनेति वृत्तिः । यद्यपि जलेऽ-
 न्ने चायमुष्णादियु व्युत्पादितः । अमरसिंहोऽपि कवन्धउदकम्पाथ इत्याह । त-
 योप्युष्णादयो बहुनमिति बहुलग्रहणाऽन्तरिक्षेऽपि भवतीति तद्भावः । वशन्त-
 हिमवद्भगाम् । विशिर्भवेति व्युत्पादितोऽयम्पल्लवाची । पल्लवे विद्यमाना इ-
 त्यर्थः । स्रोतसो विभाषा ङाङ्ङी । जलप्रवाह इति । नद्यादिप्रवाहेचाऽयम्
 न तु जलसामान्यस्य । सर्गर्मसयूय । प्रत्ययोऽयं नित् । तेनैतदन्तस्थादुदात्तत्व-
 म् । पूर्वेण अयाद्यदितिसूत्रेण । समुद्राभ्याहः । अभ्रगण्डस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये
 परनिपातकरणम्पूर्वनिपातस्यानित्यत्वबोधनाय । बहिर्दिपि दत्तम् । अथ इति द-
 त्तमित्यस्यादिः अर्थविशेषनिर्देशादित्यस्याये बोध्यम् अण्वुयोरिति । रक्षन्-
 य्दाभ्रासस्याणः यातुशब्दोच्छस्येत्यर्थः । प्रेयस्यस्य य इतिनिर्देशात्कर्मणि प्रा-
 त्तियारणाय । बाहुलकादिति । सम्प्रसारणमिति । ततो गुण इति शेषः ।
 हविष्या । हविषे हिता । गवादित्वाद्यत् । असुरस्य स्त्रम् । गैविकाणोऽपवादः ।
 मायायामण् पूर्वसूत्रं विहितस्य यतोऽपवादोऽयम् । असुरपदघटको गञ् विरो-
 धर्थक इत्याशयेनाह । असुरेति । तदा नासामुपधानो । अक्षोपजानगण्डः क-
 रणं लुडन्तः । उपधीयत अनेन इतिव्युत्पत्तः । चयनस्य करणमित्यर्थः । वर्च-
 स्त्रानिति । वर्चशब्दोऽस्यस्त्रिगन्त्रे समन्त्रो वर्चस्वान्देवस्य त्वा सवितुरित्यादि-
 को मन्त्रः । यद्यपि तस्मिन्मन्त्रे पदान्तराण्यपि सन्ति तथापि ह्रस्वमि दृष्टव्ये-
 यातुविधानान्मत्वन्तादेवायं यत्प्रत्ययः । यत्तु सृष्टीरुपदधाति । प्राणभृत उपद-
 धातीत्यादिः प्रयोगस्तत्र सृष्ट्यादिगण्डान्ताहमन्त्रकरणकोपधानकर्मभूता-
 स्त्रिष्टकासु नक्षत्राणां प्रयोगः । अस्त्रिमानण् । अस्त्रिमण्ड्यादुक्तेऽयं स्यात्
 मतुपय लुक् । आग्निनीरुपदधाति । अग्निगण्ड्याग्नन्त उपधानोपासन्ता
 इत्यर्थः । मतुपो लुक् इनस्यनपत्यइति प्रकृतिभावः । अस्त्रिमानित्येकत्रचनम-
 ग्निसत्वसामान्यविवक्षया । तेन वज्रमाग्नस्ताणामग्निमत्वोऽपि नक्षतिः । व्य-
 यस्यासुम् । अथ मूर्धन्यगण्डस्तत्राह्निके आक्षिपिकः । मतुष्यगण्डः प्रत्ययप्रहण
 परिभाषया तदन्तपरस्तथा च मूर्धन्यगण्डप्रकृतिकं यश्चतुषस्तन्ताध्याग्नतुप् प्या-
 दित्यर्थः । ययस्यामित्यत्र तु पयस्यगण्ड्यात्पुंस्त्रुत्वेण यत् । तेनोभयवत्त्वमर्थ-
 मिदम् । तदाह मुनि यस्मिन्मन्त्र इति । मूर्धन्यनोरित्यन्तातो शुडिति शुट् । न च

वयसाशब्दस्य छन्दस्येव साधुत्वान्वाख्यानान्पूर्वे प्रयोगोऽनुपपन्न इति वाच्यम् ।
 छान्दसा अपि कचिद्भाषायाभ्रवन्तीत्यस्य ज्ञापनार्थत्वात् । छन्दोवत्सूत्राणीति-
 भाष्यकारेणा सिद्धत्वात् । यस्मिन्नन्वे मूर्धन्यशब्द एवास्ति वयस्यशब्दस्तु नास्ति
 तन्मन्त्रोपधेयासु मूर्धन्वतीरिति प्रयोगः कचिदृष्टस्तु लक्षण्या माधुः । मत्वर्थे
 मासतन्वोः । अथ तनूशब्दो दीर्घान्तस्तेन घित्वाभावात्तस्य पूर्वनिपातः तदा-
 ह । सूत्र इति मासतन्वीरिति समुदायीपाधिरित्याशयेनाह । मत्वर्थ इत्यादि-
 ना । मधुमन्त इति । अथयस भवतीति शेष । अनन्तरार्थेवेतीति । अथ वा
 शब्दार्थे । तेन मत्वर्थे मासतन्वोः समुदायवाच्यत्वे प्रत्ययो यथा भवति तथा
 मासतन्वीरेव वाच्ययोरनन्तरार्थेऽपि प्रत्यय इत्यस्य लाभः । लुगिति । प्रत्ययस्य
 लुगित्यर्थः । मधु अम्यस्मिन्नाभामि सन्त्यस्मिन्सूयोस्म्यस्मिन्नित्यर्थे मासे एव वा-
 च्ये प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । ननु मासस्यावशिष्टसमुदायवाच्यत्वेन भन्गशब्दस्य
 पुंस्त्वापत्तिरत आह । अन्ययोरिति । इप इति । एषमिह । अन्यवाच्यं श-
 ब्द इत्याह । इडिति । इकारोदाहरणमाह । शुचिरिति । रेफेत्यस्य प्रत्ययत्व
 भ्रमनिवृत्तये आह । रेफो रगशब्द इति । वेशोपग आदेः । वेशोपग इति इन्द्र
 स्यादिशब्देन बहुव्रीहिरित्याह । एतदादिकादिति । भगशब्दार्थमाह । भग
 इति । पूर्वं कृतमिनयी च । पूर्वशब्दात् तृतीया यद्वचनान्तादयम्वत्ययः । ए
 तदन्तस्य त्वेकवचनान्तत्वमपि भवति । अङ्गिः सङ्कतम् । यदित्येवात्र सम्ब-
 ध्यते । महस्मेण सम्मिती घ । सम्मिति । सादृश्यम् । क चित्, समितादिति
 पाठः । अर्थस्तु स एव । मती च । अथ मतुशब्दो मत्वर्थे । एवमेव महस्मेणेति-
 पदम्यस्य विपणतमोध्यम् । मधोः । मये चेति सम्बध्यते । स्वार्थे इत्यपीति ।
 वसोरिति योगविभागेन स्वार्थे प्रत्ययः प्रथमसूत्रेणेति भावः । अथर समृद्धे ।
 अथर व्यञ्जनसहितोऽच् । अथार्थानिर्देशादयम्वत्ययः स्वार्थे । सर्वदेवात्त.तिन् ।
 सर्वदेवादिति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । भावे च । अथ भ.व. प्रकृतिजन्यशोधप्र-
 कारः ॥

विंशति इत्यत्र विंशतिशब्दात्परिमाणोपाधिकात्पठार्थे ङिनि प्रत्यये ति
विंशतेरिति तिग्यदस्य निवृत्तिः । तत्र विंशतिशब्दवाच्यान्याह । आङ्गिरस इ-
त्यादि । वत्सरान्ताच्छब्दोति सूत्रोदाहरणमाह । इदं वत्सर इत्यादि । छन्द-
सिधम् । समयस्तदस्य प्राप्तमित्यतस्तदस्य प्राप्तमिति ऋतोरणित्यत ऋतोरणि-
त्यत ऋतोरिति वर्त्तते । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । अत्र धातुशब्दो धात्वर्थः
लाक्षणिको न तु धातुसंज्ञकशब्दपरः । तस्योपसर्गाद्येत्वासम्बन्धात् । अर्थशब्दश्च
प्रयोजनवाची । एवञ्च धात्वर्थोऽर्थः प्रयोजनं यस्येत्यर्थः इत्याशयेनाह । धात्व-
र्थविशिष्टसाधन इति । उपसर्गाणामर्थं स्वभावो यत्र समभिध्याद्वतधातुप्रतिपा-
द्या क्रियास्ति तत्र तद्वत् विशेषण्योतयन्ति यत्र तु तथा नास्ति तत्र क्रियावि-
शिष्टे साधने वर्त्तनमिति । यथा निष्क्रीगास्विरित्यादौ । एवञ्च यदुक्त इत्य-
चोक्तमनविशिष्टकर्त्तृभिर्धायकत्वमभ्यासतमेव तदाह मूले उक्तमिति । यद् च
छन्दसि । तस्य पूरण इत्यतो ङङिति नान्तादसंख्यादेरित्यतो नान्तादिति चा-
नुवर्त्तते । पञ्चयमित्यस्य पञ्चानाम्पूरणमित्यर्थः । अत्र न कृत इति । अत्रैव न
कृत इत्यर्थः । छन्दसि परिपन्थिः । पर्यवस्याल्लग्न्यादस्तार्थं ङिनि प्रत्ययः स्यात्
अवस्याल्लग्न्यादस्तार्थं ङिनि प्रत्ययः स्यात् । छन्दो विन् प्रलरणे । छन्द-
सि विधीयमानविन्प्रकरण इत्यर्थः । समान्यत उक्तमपि दीर्घत्वं विशेषविषय-
कमित्याशयेनाह । इयोभयेत्यादि । अन्यत्र दीर्घत्वस्य स्वतः मिहत्वादिति शेषः
यार्त्ति केतूपादागमत्यशयिध्यर्थमिति बोध्यम् । छन्दोविनिर्णयेति चकारेण
प्रत्ययान्तरमङ्पठेऽपि पूर्वमूत्रपठितमङ्पठ इत्याह । चाद इति । ईकारस्यो-
दाहरणइयमाह । रय इत्यादि । वनिपस्तदाह । मघमिति । यममुपोरुदाहर-
णमाह । उक्तमस्यन्विनीत्यादिना । प्रत्ययविधौ पञ्चम्या न्याय्यत्वादाह । आ-
नताप्ययोग इति । या जितो च छन्दमिप्रकारवचने यामित्यतः प्रकारवचन इ-
ति किमर्थं ति च वर्त्तते । केन प्रकारेण वेति । न पृच्छमीत्यत्राप्यान्वयः । पय
पपा न । पपापयशब्दस्य स्वार्थे पपादेर्गोचकार आकारो वा प्रत्ययो बोध्यः ।
तुल्यन्दसि । सुधारश्चप्रयोजनमाह । अत्रादौ इत्यादिना । मङ्गरो नेति । कि-
न्तु यस्मिन् पादायत्रादौ विहितो तस्मिन्नेव भजन इति शेषः । यस्यादिति ।
यद्यप्युक्तजलाऽप्यालदाऽऽस्तुति शब्दादप्यङी कृषोगमस्यान्यादिति तत्रनादे

वायमितिस्त्रीकार्यन्तया च न लोकेति निषेधाच्च पठोति भावः । अत्राह हर-
दत्तः वृज्ज्वादेवायम्प्रत्ययः । कृतपूर्वोक्तमित्यत्र कटगच्चाद्यद्या द्वितीया त-
द्याऽनाप्यासुतिगच्चाद्वितीयेति तद्वृत्त्यति अतिग्रयरूप इत्यादिना । वृत्तान्तस्य
गच्छेति । व्यधिकरणे पृष्ठौ । चो द्विती 'अयम्भावः । कृतपूर्वोक्तमित्यत्र य-
या भावत्तान्तकृतगच्छपूर्वगच्छयोः समासे विशिष्टादिनौ तदन्तार्ये कटस्य क-
मेत्वविषयया कृतान्तगतिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकमेत्व-
स्य कटेऽभावाच्च कटगच्चात्पठो तथा न प्रकृतेऽतिग्रयरूपेऽनर्थस्य करणशील-
तात्पठवृत्तान्तार्यकटं विशेषणभूतार्यविशेषणत्वात्कृतान्तगतिग्रहमात्रप्रयोज्योप-
स्थितिविषयक्रियानिरूपितकमेत्वेऽपि न लोकेति निषेधाच्च पठो यदि तु वृ-
ज्ज्वादेयमित्यन्त्यांस्तदा नलोकेति निषेधाविषयतया पठो स्यादेवेऽनर्थस्य त-
दा वृज्ज्वादेयमित्यायच्छेदककरणकटं त्वविशेषणत्वात् वृज्जन्तगतिग्रहमात्रप्रयोज्योप-
स्थितिविषयक्रियाकर्मत्वस्यासुतिगच्चाद्ये सत्त्वादिति । दोहोयमीत्येतस्य साधनं
यया भवति तथाह । दोग्धीगच्छ इति । ततः प्रागिति । प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागि-
त्यर्थः । अमिहत्वादिति । सपादसप्ताध्यायीभ्यकार्यग्रहत्तियोग्ये विषये त्रिपादी-
त्यग्राह्यासिद्धत्वादग्रहत्ते रित्यर्थः । प्रत्यपूर्वविश्वे मात्यात् छन्दसि । प्रजादिभ्य
इवायेऽयं धातुः । तत्र पूर्वगच्छोऽपि इन्द्रघटको न तु प्रत्यगच्छः पूर्वो यस्येति व-
दुमीहिः । इमगच्छार्थमाह । इदमगच्छ इति । प्रकर्षप्रकर्ष इति । प्रकर्षं विध्य-
मानात्प्रत्ययप्रकर्षं तरवित्यर्थः । अत्रमत्तात्पर्यसंज्ञात् । अत्र मपुंसकादिति
तत्पुरुषविशेषणम् । परवत्प्रिमिति तत्पुरुषस्य मपुंसकत्वम् । छन्दमि च ।
अत्रयोऽयमिदम् । उभयतो दत्त इति । उभयतो दन्ता इत्यर्थः । अतस्तत्पदमि ।
नष्टतयेति कर्षोऽयमिषेधः ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

यो जगारित्यत्र जगृधातोर्निटोति विहितस्य द्वित्वस्यभावात् । तुज्जादीना-
न्दीर्घाध्यामस्य । अस्य भूषण्य छान्दसरावे प्रमाणस्तु तुज्जादिषु छन्दः प्रत्यय-
अमिति याति कर्मय । तुज्जादीनाम्छन्दमि दीर्घो भवति । म प यस्मिन्नप्रत्यये

परत इष्टस्तस्य प्रत्ययस्य ग्रहणश्च कर्त्तव्यमित्यस्यार्थः । अत्र यः प्रत्ययग्रहणमि
त्यत्र सोऽनारम्भो वा छन्दमि दीर्घत्वस्यापरिगणितत्वादित्यनेन प्रत्याख्यातः ।
न हि दीर्घत्वस्य परिगणनद्वर्तुं शक्यम् । अन्येषामपि छन्दसि दीर्घत्वन्द्ध्यते ।
पूरुषो तारक इति । येषाञ्चारभ्यते तेषामपि तस्मिन्प्रत्यये क्वचिच्च दृश्यते ।
मामहान उक्थपाचम् । ममहान इति चेति । तत्रत्यप्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्याने
यद्योक्तस्तथाह । जन्दसि सर्वविधीनामिति । तूतुजान इत्यत्र तुजधातोर्लिट् त
स्य कानच । एवमेव महधातोर्लिटि मामहानमित्यपि । तूतावेत्यत्र तु सीष्ठा
त्तु धातोर्लिट् । बहुलजजन्दसि । इह सम्प्रसारणमिति वर्त्तते । बहुलग्रहणस्य
फलमाह । न च भवतीति । ननु छन्दसौर इतिवत्वमिवर्णान्तात्परस्य विधीय
तेरेवानित्यत्र तु न'तथेति कथं बलमत आह । तत्र विहितेति । चाय की ।
चायते क्वादेशस्य बहुलग्रहणाद्वैकल्पिकत्वमाह । चायतेरित्यादिना । अयस्त्वं
धेयाम् । एतेषु यथायथनिपातनमित्याह । अयपूर्वस्येत्यादिना । अत्र तिङ्ङ
तिङ् इति निघातस्य ग्रहणान्नित्यमिति निषेधः । प्रकारान्तरमिति । नात्राप
शब्दः पूर्वपदङ्ङितु षष्ठ्यधातोर्नङि द्विवचन रेफस्य सम्प्रसारणमकारस्य लोपश्च
निपात्यते । एवञ्चेदमेकमेव पदमिति । आनृचुरित्यस्य मिहये आह । सम्प्रसा
रणेत्यादि । क्रादिनियमादिद् प्राप्तावाह । अनिट्त्वञ्चेति । तित्वाकैत्वयाभ्यां
से इकारस्य मिहये आह । अभ्यामस्येति । त्रीजधातोरागोत्त इति रूपं यथा
मिथ्यति तथाह । शिरादेश इति । अनुदात्तत्वनक्षणात्मनेपदनिवृत्तये आह ।
व्यययेनेति । अजस्तादिति । प्राणिरजतादिभ्य इति सूत्रविहिताजन्तादित्यर्थः ।
मानुषीरिति प्रथमा बहुवचनमत्र मनुगन्धात्मनोर्जातावित्यल् मनुगन्धस्य पु
गागमः । बाधकम्यामि पूर्वत्वस्याभावे बाध्यस्य प्रथमयोरित्यस्याप्रवृत्तये आह ।
पूर्वत्वाभाव इति । प्रत्ययसत्त्वमेति । यस्य त्यदादीनाम इत्यस्य इति शेषः ।
यद्यप्यस्य शिञीपात्परस्तथाप्यपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चिदमोष एषादी
भवति । यदि तु सप्त सुलुगितिपक्षेण नृक तातापिण्डानामित्यादावाकारादे
गन्धोत्त इत्यादी च पूर्वमवर्णादेशगन्धमत्वाच्चुमभावस्तातेत्यत्र त्यदाद्यत्वञ्च
तत्र सप्तसेदीर्घ इति स्वीक्रियते तदर्थं नृचस्य कार्यमिति बोध्यम् । ए
तदादिषु । एमदादिषु गन्धेषु प्रपि । त्वेममिति । त्वाएममिति ।

एवम्व्याघ्रोद्यद्विपरिचयं बोध्यम् । भव्यप्रवर्त्ये च छन्दसि । भव्येत्यत्रापा-
दानेऽपी यदितीभीधातोर्यति गुणे यान्तादेशो निपात्यते । एवमप्रपूर्वे-
कादीधातोर्यत् प्रवर्त्येत्यत्र बोध्यम् । अपादाने प्रत्ययस्तु कृत्यलुटो बहु-
लमिति बहुलप्रहणाद्भवति । अकारस्येति । छदगन्दाद्भवत्यर्थे यति सु-
पो लुकि च कृते छदगन्दावयवाकारस्येत्यर्थः । प्रकृत्यान्तः । इकोऽसवर्ण इति
सूत्रं चेन प्रकृत्येत्यनुकृत्यत इति भाष्यकारोक्त्याऽयम्याठोऽस्तीति निधीयते ।
नान्तः पादमित्यपि पाठः क्वचित् । अस्मिन् पाठे पादमध्यस्थस्य एडो यत्राप-
तन्तवेति व्याख्यानं न पूर्वरूपे निषिद्धेऽयादेशोऽपि न भवति । वाच्छन्दसीति
सूत्राच्छन्दसीत्यस्य मण्डूफस्तुत्याऽनुवर्त्तनादस्य छन्दस्येव प्रवृत्तिः मौलस्यकृपा-
देत्यत्र ऋक्पदं वेदपरम् । प्रकृत्येति पाठे एडः पदादित्यतोऽनुवर्त्तमानमेड
इतिप्रथमया विपरिणमयितव्यम् । प्रकृत्येति द्वितीयान्तम् । प्रकृतिशब्दः स
भाववाची । दुस्यजा प्रकृतिर्नृषामित्यत्र तथा दर्शनात् । तिष्ठेदिति क्रियाप-
दश्चाध्याहृत्यम् । तदाह । प्रकृत्येति । अन्तः शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधान-
स्य मध्ये इत्यर्थकस्य पठ्यन्तपादशब्देनाव्ययीभावः । स्वभावेनावस्थितिवादेशे-
नानिवर्त्यत्वरूपा । तेन विकारसामान्याभावलाभः । व्यपर इत्यत्र बहुव्रीहि
रन्यपदार्थवाच्यं बौद्धस्त्यतियोगिको भेदोऽतीत्येतदर्थतो विगणपणम् । मूले
एतेऽर्धन्तीति । अत्र एडपूर्वपादान्तेः । अकारः परपादादौ । अय्यादवद्याद् ।
अत्राध्यादित्याद्यनुकरणम् । तेषाञ्च सुवन्तत्वात्समासः । अय्यादित्येतदविरा-
शीर्निडिरूपम् । अवद्यात् । अवदापस्येत्यत्र निपातितो योऽवदाशब्दस्तस्य
पञ्चम्यन्तस्य । अवक्रमुरिति क्रमधातोरेवपूर्वाङ्गिति तस्योसादेशे छान्दमत्वाद्दि-
त्वाभावे रूपम् । अव्रतेति हडो लुडि तस्याद्भावे मन्वे घमेति चूर्नुकि यणादे-
र्मी । यजुषपुरः । एडिति वर्त्तते । उरोऽन्तरिचमिति । सस्य इत्वे उत्वे गुणः ।
ननु प्रकृत्यान्तः पादमित्येव सिद्धे प्रकृतसूत्रं व्यर्थमत आह । मूले यजुषि पा-
दाभावादिति । आपो लुपाणो । यजुषीति अतीति च वर्त्तते । प्रकृतसूत्रार्थे-
माह । आप इत्यादिना । योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह । अन्नादेवेति ।
जसन्तमिति । जसन्तानुकरणम् । एवमेव परचापि । अन्वे इत्येतदिति । अ-
न्तेऽस्मिके इत्यनयोस्तु न अस्त्वस्य प्राप्तिरन्वार्थ इत्यचरं यदीत्युक्तत्वादिति भावः ।

अङ्ग इत्यादौ च । अत्राङ्ग इतिसप्तम्यन्तानुकरणम् । तेनोपस्थितस्य सप्तम्यन्ताङ्गे शब्दस्य स्वान्वययोग्यक्रियाचेपकत्वमित्याशयेनाह । विद्यमान इति शेष इति । पठौ तत्पुरुष इति । तस्य आदिरित्यर्थः । ननु सूत्रे तच्छब्दाभावात् दादावित्यनुपपन्नमत आह । सूत्र इति । अनुदात्ते चकुधपरे । बहुव्रीहिरिति । इन्द्रघटितो बहुव्रीहिरित्यर्थः । स चानुदात्ते शब्दसमानाधिकरणः । प्रकार उच्चारणार्थ इति । अत एवाध्वरशब्देऽपि ग्रहणसम्भवः । अथ सौर्गनरिति । अत्राग्निशब्दोऽङ्गे न लोपयेति सूत्रेण निप्रत्ययविधानेन साधितोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः फिपोऽन्तोदात्त इत्यन्तोदात्त इत्युभयत्र शेषनिघातेनाकारस्यानुदात्तत्वम् । अथ शब्दस्यादुगदात्तत्वमाह । ऋच इति । रचस्तत्त्वादादुगदात्त इति । अवयवादि च । अवयवामोति तथा सन्तानुकरणात्सप्तमी । मूले यासि लङीति । अत्र पाठक्रमादर्थक्रमो वलीयामिति लङि यासीति विधत्तम् । आडोऽनुनासिकः । अत्राड इति डिचिर्होमाङ्कित एव ग्रहणम् । स च वाक्य धरणीयोरङिदिति लक्षणलक्षितो डिङ्गिषः । एवञ्चात्रपा अ इत्यत्रेव दर्शय भाषासप्तम्यर्थद्योतक उदाहरणमित्याशयेनाह । विभक्त्यर्थेति । सङ्ख्यन्दि । एतत्तदोरिति सूत्रादन्तीति सुलोप इति चानुवर्त्तते । स इत्यत्र त्वदाद्यत्वेन त्वदोदकारस्याकारे पररूपे तदौ स साविति सत्त्वेन निर्हेगः । त्वदशब्दश्च तच्छब्दसमानार्थ इत्याशयेनाह । एष सभातुरित्यर्थः इति । अस्त्रादन्तीत्तरपदे । अत्र चन्द्रशब्दस्य त्वर्थस्य लाभायाह । उभयनिर्हेग इति । पितरामातरा च । पूर्वपदेऽराडादेशस्य निपातनमत्र उत्तरपदे तु विभक्ते स्थाने आकारादेशे षट्ती लीति गुणः । समानस्य । सङ्ख्य स इत्यत्र स इति वर्त्तते । सगर्भ इति समानो गर्भः मगर्भस्तत्र भव इत्यर्थः । कन्दसि क्रियास्यङुलम् । नन्वत्र विध्यदेवयोरित्युक्ता विज्ञाधीत्युपात्तत्वात्तुपपन्नमत आह । इदमिति । तथा च विध्यदेवयोर्धेति सूत्रस्यकारोऽप्यनुवर्त्तत इति भावः । बहुलपद्वचनमाह । बहुलपद्वचनमिति । मधमादग्नौ । अत्र मधेति नुप्तविभक्तिको निदेशः । मधमाद इत्यस्य मधमाद्यन्ति दृष्टा भवन्ति देवा अग्निमित्यर्थः । मदी धातो रधिकरणे दन्वेति धञ् । यज्ञवाचीत्यर्थः मधः । मादेशकार उच्चारणार्थः । तेन मादयत् क्रियन्ते मधमादौ बहुल्वित्यत्रापि मधादेशः । गज गिठतीति ।

स्थाधातोः कर्त्तरि कः । सार्धैसाट्साटा । एते भयः शब्दानिपात्यन्ते । त-
 षाप्थाया ज्ञाप्रत्यपस्य ध्वे इत्यादेशो निपात्यते । सहिवहीरोदित्यात्वाभावश्च
 सर्वत्र ढत्वदुत्वढलोपदीर्घाः ढतीयस्यादुदात्तस्य श्रवणेन दन्तत्वम् । अत
 एव भूरिचक्रेति मन्त्रे साढेत्यर्थकं साङ्गेत्यादुदात्तमप्यव्यते । शत्रूणामभिभ-
 वितेति तद्वाक्ये व्याख्ययतम् । अत्रेति शब्दः प्रकारे । तेन निष्ठायामपि निपा-
 तनमिदम् । असाढमुषं सप्तमानमित्यादि । ढकारस्य स्थाने छकारादेशविधा-
 यकश्चनस्याष्टाध्यायामभावेऽपि प्रातिशाखीयवचनेनास्य सिद्धिरित्याह । इ-
 योर्धेतीति । छन्वसि च । अटन इतीति । अटन, संज्ञायामित्यतोऽटन इति
 ढलोप इत्यतो दीर्घ इति, चानुवर्त्तते । न चाटनो नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्कम् ।
 सुप्रतङ्गाभ्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकादिविधिभिन्नत्वादस्य दीर्घत्वस्येति नलोपः
 सुबिति सूत्राविषयत्वात् । अष्टापदोत्पत्त्यष्टो पादाभ्यस्या इति बहुव्रीहौ मंथ्यासु
 पूर्वस्येति पादशब्दान्वयस्य लोपे पादाऽन्यतरस्यामिति ङीप् । ओपधेय । न च
 छदिकारादिति ङीपि गतार्थता । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । प्रकृतप्रयोगे ङीपोऽ-
 भावे तु लघावन्त इत्यादुदात्तता सिध्यति । अचि तु नुष । घशब्दोऽन न छ-
 धिमायं प्राहकः घशब्दस्यैव ऋग्वदे दीर्घदर्शनात् । स्यात्वादिति भार्या भ्रातृवा-
 चकात्पञ्चमी । यादेशस्य ङित्वपक्षे इति मूले । भरतस्य च लोपमध्यमपुरुषबहु-
 वचनस्य यस्य तस्यस्यमिपामिति तादेशो लोटो लङ्वदिति लङ्वद्वावात् ।
 ङित्वमस्य सार्वधातुकमपिदित्यनेन । सार्वधातुकत्वञ्च छन्दस्युभययोरिति वैक-
 ल्यिकम् । एवञ्चातिदिष्टङित्वादयं तङिति न तु तङ्प्रत्याहारघटकः । एवञ्चि-
 दंशस्य फलमाह । तेनेति । तङिति निर्देशेनेत्यर्थः । गृणातेति । अत्र तत्तनतन-
 यनायेति तवादेशः । पित्वाञ्च ङित्वम् । उरुथशब्दः कंङ्गादियगन्ती रक्षणा-
 र्थः । ततो लोट् । तस्य हिः । तस्यातो हेरिति लुक् । न इत्यस्य नय धातुभ्य
 इति ण । इकः सुञि । मन्त्र इत्यनुवर्त्तते । तेन ऋचि मन्त्रेऽस्य प्रवृत्तिः । सुञ्
 चात्र निपातः । अत्रैव सुञोयहणार्थस्तत्र अकारः । वापपूर्वस्य निगमे । अत्र
 पपूर्वस्येति पुंस्त्रिङ्गस्योपपत्तिमाह । दीर्घस्येत्यादिना । शमिता यज्ञे । अत्र
 यन्निपात्यते तटाह । यज्ञविषय इति । युपलुयोः । त्यपिलघुत्वतो त्यपीति व-
 र्त्तते । नगरेतद्रूपमिति । लुङन्तस्येति शेषः । अत्र हि नग्धातोर्लुङि तस्य

तिष्ठ इकारलोपे चूर्मन्ते घसेति लुकि हल्द्यादिलोपे नश्वेति लुत्वाभावपक्षे
 पत्वजगत्वयोश्चत्वेन टः । अमाद्योगेऽपीत्यपि शब्दमङ्ग्राह्यमाह । अपिशब्दा-
 दिति । जनिष्ठा इत्यत्र जनेर्लुङ् स्यात् । आवाप्सुरित्यत्र वप्धातोः कर्मणि लु-
 ङ् तस्य व्यत्ययेन परस्मैपदस्माड्योगेऽप्यटो निषेधाभावः । युष्माकं चेन्न भा-
 र्यायां परेषां बीजानिस्तांसि उमानि मा भूवन्नित्यर्थः । इरयोरे । इरे इत्यस्य
 भ्रादेशस्यानुकरणम् तस्यैरेचेरेचेति एकबुद्धिविषयत्वेन सहविषयत्वायामेकशेष-
 तनिषत्थोः । वितन्निरे इति । तनु विस्तारे । लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम् । श्रु-
 त्वा । एभ्यो हेर्हिः स्यात् । श्रुधीहवमित्यत्र बहुलस्यन्दमीति शपो लुक् । श्रु-
 एधीत्यत्र श्रुवः श्रुचेति श्रुप्रत्ययः श्रुमाचय । उतय प्रत्ययादिति हेर्लुक् तु
 न । विधानसामर्थ्यात् । श्रुम् हेर्हिः । पृधातोर्लोङ् हेर्हिः । शपो लुक् । उदी-
 ष्ठात्युत्वम् । ननु सिद्धं पिबेति ह्यादेशस्यापित्वविधानात्कथमटित्वमत आह ।
 छन्दसि पक्ष इति । मन्त्रेष्वध्यादेरात्मनः । आडोऽन्यत्र सप्तम्येकवचने । ऋ-
 त्व्यजाम्य । अत्र निपातनं येषां कार्याणाम्नातानि यथायथन्दृष्ट्यानि । मयटो
 मकारस्य लोपे यस्येति लोपन्तु न । मलोपस्यासिद्धत्वात् । त्यज्जनस्य लोपे य-
 स्येति लोपेऽपि रूपस्य सिद्धिर्वा ॥

॥ इति पटोऽध्यायः ॥

पक्षे इति यन्मूर्तेऽभिहितस्तदुपपत्तिमाह । सर्वेति । दुष्ट इत्यत्र दुहेर्लुङ् ।
 तस्य भः । टेरत्वम् । षट्श्रमिन्त्यर्थे रित्वादडि षट्श्रमोडि गुण इति गुणस्तु न ।
 बाहुलकात् । यदा बाहुलकत्वाद्गौरवम् । व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् ।
 क्तापीत्यपिशब्दमङ्ग्राह्यमाह । अपिशब्दः । अत्र छन्दसि सर्वविधीनायैकस्मिन्क-
 त्वेन न्यत्रादेशोक्तते रूपस्य मिहो क्ताप्यहणस्यन्दसत्त्वमभ्यस्याभावस्यानुवादः ।
 नस्य फलन्तु यथा क्वचित्तावभावेऽपि साधुत्वस्तथा छान्दसत्वाद्देवाममाशेऽपि
 न्यप, साधुत्वबोधनम् । तेनाग्न्येनाग्नीणि अग्न्येति शब्दः साधुर्भवति । तदा
 विनायकस्युक्तं इति च भवति । अपि शब्दः सर्वत्राभावपक्षे च साधुत्वस्या भूदिति
 कृत्यते । सुपातिमिति पठोनिर्देशाऽभ्योक्तपरिभाषाबाधाभावायाह । छान्दस-

त्वात्सर्वादेश इति । प्रकारान्तरमप्याह । उकारेति । अयमिति । प्रकृतो यो
इत्यर्थः । न केवलमप्रकृतसूत्रस्यैव तत्प्रपञ्चत्वद्विन्तु भाष्योक्तवार्तिकस्यापीत्याह
धृपां सुपेति । इदमुपलक्षणम् । निडात्तिडो भवन्तीत्यपि तस्य प्रपञ्चः । अ
न्तर्यादिति । द्वितीयैकवचनस्य स्थाने प्रमाणत आन्तर्यादीकार इत्यर्थः । पूर्व
वर्णां दकार इति । प्रकृतसूत्रस्थभाष्ये इकारस्थान्तर्यतो दकार इत्युक्तन्ते ना
चामपि घोषसंस्वारनाटाल्यप्राणत्वम् । घोषत्वाद्यभावे निरनुनामिकाप्राण
स्वकारोऽपि स्यात् । अल्पप्राणत्वास्वीकारे दधौ पर्यायेण स्याताम् । अचाडघोष
त्वे परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्य भाष्यमपि प्रमाणम् । तत्र हि ज्जाडाधिराम इ
तिन्यामपक्षे पचतीत्यत्र द्वयोर्घोषयोर्मध्ये ऽघोषस्य चकारस्य सत्त्वात्कृतिता सं
ज्ञा न प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत्रैव कौयटः । प्रयत्नविषेयजनितो वर्णाविरमिपरम्यन्
रणरूपीवर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्त्तमानो घोषो ज्जाद इत्युच्यते । संहिता संज्ञा
भावे तु तदधिकारीयस्य स्वरितत्वमप्राप्तिः स्यादिति भावः । नन्वं वम्पूर्वम
वर्णेन परमेश्योमन्नित्यस्यापि मिहो लुक्प्रवृत्तिवैयर्थ्यं मत आह । परमेश्योमन्नि
त्यर्थेति । संयोगान्तलोपस्याभिदत्त्वादिति । प्रकृतसूत्रदृष्ट्या तस्याभिदत्त्वाप
क्षते लुगिवेत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तरीत्या परमेश्योमन्नित्यादेः मिहो लुक्प्रवृत्तमेव न
कार्यमत आह । यस्मिन्वन्तीत्यादाविति । स्मिन्नापत्तिरिति । संयोगान्तलोप
भ्याऽसिद्धत्वाद्यदायत्वे ऽस्मिन्नापत्तिरित्यर्थः । अमार्यञ्चेति । अत्र पूर्वमवर्ण एव
चेद्विधीयते तदालोच्यपरिभाषयाऽन्यादेगत्वापत्तिरिति । इत्वनिषेध इति ।
स्थानिवद्भावेन विभक्तित्वादित्यत्र तस्यैवनिषेधः । भूले न युष्मेवाजवन्धवः ।
अस्मै इन्द्राहहस्यती इति । न युष्मेवाजवन्धवोऽनिमित्त, यनमर्थः । अत्रधम
धिदीधरदिति मन्वस्यैकदेशोऽयम् । वाजमित्यदन्तग्राम । वाजेनामदानेन व
न्धवः वाजवन्धवः । सम्प्रोधनान्तञ्चेदम् । हे वाजवन्धवी युष्मे युष्माभुनिनिता,
यानधि इति सम्बन्धः । विभक्त्यर्थेऽधिगच्छे न युष्मे इत्यनेनाप्यथोभावो नित्यः
प्राप्तोऽपि बाहुलकात् । निमित्त, य न । निन्दनेच्छागीनोऽपि न । निन्दतेर्न
लोपो बाहुलकात् । एवमेवेदमावय । मर्त्यः अथदन्त अशीधरत् । नधारय
दित्यर्थे दीधरदिति धारयतीत्यर्थः । भवदनुमत्यानेन निष्याद्यत्वात् । द्वितीय
मन्त्रेऽपि देवता प्रार्थ्यते । हे इन्द्राहहस्यती अस्मभ्यम् वयिभ्यन्तम् दधातिरिह

तिङ इकारलोपे चूर्मन्त्वे घसेति लुकि हल्द्यादिभ्योर्पे नशेवेति कुत्वाभावपक्षे
 पत्वजशत्वयोश्चत्वेन टः । अमाद्योगोऽपीत्यपि शब्दसङ्ग्राह्यमाह । अपिशब्दा-
 दिति । जनिष्ठा इत्यत्र जनेर्लुङ् स्यात् । आवाप्पुरित्यत्र वध्धातोः कर्मणि लु-
 ङ् तस्य व्यत्ययेन परस्मैपदस्माद्व्योगोऽप्यटो निषेधाभावः । युष्माकं चेत् भा-
 र्यायां परेषां बीजानिहेतांसि उत्तानि मा भूवन्नित्यर्थः । इरयोरे । इरे इत्यस्य
 भ्रादेशस्यानुकरणम् तस्येरेचेरेचेति एकबुद्धिविषयत्वेन सहविवक्षायां कश्चिद-
 तनियत्योः । वितन्निरे इति । तनु विस्तारः । निटः प्रथमपुरुषवद्बुधचनम् । श्रु-
 शृणु । एभ्यो हेर्हिः स्यात् । शुधीहवमित्यत्र बहुलञ्छन्दसीति शपो लुक् । श्रु-
 शुधीत्यत्र श्रुः श्रुचेति श्रुप्रत्ययः शृभावश्च । 'उतय प्रत्ययादिति हेर्लुक् तु
 न । विधानसामर्थ्यात् । एभ्योर्हिः । पृधातोर्लोङ् छिर्हिः । 'शपो लुक् । उदो-
 ष्टेत्युत्वम् । ननु सेर्छापिबेति ह्रादेशस्यापित्वविधानात्कथमटित्यमत आह ।
 छन्दसि पद्य इति । मन्त्रेष्वद्यादेरात्मनः । आडोऽन्यत्र सप्तम्यैकवचने । ऋ-
 रथ्यवास्वरा । अत्र निपातनं येषां कार्याणान्तानि यथायथन्द्रष्टव्यानि । मयटो
 मकारस्य लोपे यस्येति लोपन्तु न । मलोपस्यासिद्धत्वात् । त्यजानस्य लोपे य-
 स्येति लोपेऽपि रूपस्य सिद्धिर्वा ॥

॥ इति पट्टोऽध्यायः ॥

पक्षे इति यस्मूलेऽभिहितस्तदुपपत्तिमाह । भवेति । दुङ् इत्यप दुर्हर्न्द ।
 तस्य भः । टेरत्वम् । अहयमित्यर्थे रित्वाटडि ऋहयोडि गुण इति गुणस्तु न ।
 बाहुलकात् । यदा बाहुल्यकत्वाद्भेदः । व्यत्ययेन यदुपचनस्यैकवचनम् ।
 ज्ञापीत्यपिशब्दसङ्ग्राह्यमाह । अपिनिति । अत्र छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिक-
 त्वेन न्यशादेशोऽल्लते रूपस्य सिद्धौ ज्ञायकव्यष्ट्यान्तमत्वमभ्यस्याभावस्यानुवादः ।
 नाप्यफलस्तु यथा क्वचिज्ज्ञातभावेऽपि माधुल्यमाया ह्यान्दसत्वादेवाममानां अपि
 न्ययः माधुल्यबोधनम् । तन्नाज्येमाचोनि अज्येति शब्दः माधुर्भवति । तथा
 विनायकस्य ज्येति च भवति । अपि शब्दः सर्वत्रभावस्यैव माधुल्यमा भूदिति
 क्रियते । गुणमिति पट्टीनिर्देशादन्त्याप्यपरिभाषायाभावात्तथाह । छान्दस-

हुंङीति । वधादेशः । सुडि चेति । वधादेशः । बहुलच्छदसीत्यङ-
 भाव इत्यपि बोध्यम् । लोपस्त-आत्मनेपदेषु । अत्र सप्तम्युपपत्तये विद्यति-
 क्रियावाचकशब्दमध्याहृत्य ध्याचष्टे । आत्मनेपदेष्विति । क चित्रेति । तकार
 लोपः क चित्रेत्यर्थः । मूले वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारस्यैव
 यवणेन तयोक्तिः प्रामादिकीत्यर्थः । तस्य तात् । मध्यमपुरुषेत्यस्य विशिष्यला-
 भायाह । छन्दसीति । अत एव । तनवादेशस्य पित्वादेव । उभयशब्दस्य सर्व-
 नामत्वात्तसः जीभावश्चावावर्णायाह । उभयास इत्यादाविति । विकल्पवार-
 णायाह । छन्दस्यापाद्येति । एकशेष इति । एवञ्च समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसक-
 त्वाद् ङसो नपुंसक इति ङस्त्वान्तिदमिति भावः । अस्यभिरिति । अमजा-
 दित्वादनङोऽप्राप्ताविदम् । कश्चिदविभक्तावपि दृशिप्रहृषादयम् । अक्षस्त-
 अक्षन्वतेत्यादौ । मूले कीदृङ्ङ् इति । त्यदादिषु इय इति किन् । तुमि
 सति किन्प्रत्ययस्येति न स्यङः । खवानित्यस्य सुहु अवो यस्येत्यर्थः । तुधा-
 तोर्वध्यकादसुनिखं तवोवद्विर्यस्येति विग्रहः । तत्तुरिति । वधातोः किन्प्र-
 त्यये द्विर्वचनेऽर्चोति निषेधात्तृशब्दस्यादौ द्वित्वमृतदनन्तरमुत्तम् । ङु ङरेङ्-
 न्दसि । ङरेरित्यागन्तुनेकारेण निर्देशः ङु इति सुप्तविभक्तिकः । सोमे हरितः ।
 इदगुणाविति । इदसुपलक्षणम् । आदेशाभावोऽपि बोध्यः । वभूयाततत् । उचः का
 दिनियमादिङभावे सिद्धे नियमार्थमिदम् । सनिंससनि । अस्य सुवस्य छान्द-
 सत्वे प्रमाणमाह । सनिमित्यस्येति । सर्वमा इति । अस्तोर्लङ् । तिप् ईङ्-
 भावेऽपृक्तत्वाद्बल्ल्यादिलोपः शपो लुक् । जसादिषु छन्दसि । जसादिनिमित्तके
 कार्ये छन्दसि चेति वक्तव्यम् । अवादिशब्दः प्रकारे । तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टविष-
 येषुपि विकल्पः । दर्वेदर्थि । अथ्येऽव इत्यादौ यथा । देवसुन्वयोः इह यशु-य-
 ष्दस्य वेदीपलक्षणत्वे सति यादृशो वाक्यार्थस्तमाह । यलुर्वेदीयेति । कव्यध्व-
 र । कविष्वरुतना एयामन्यस्य लोपः स्यात्काचि । ऋग्वेदे । सुधितवसुधि-
 त । धिषु हुमास्येतीत्ये प्राप्तेऽनेनेत्त्वन्निपात्यते । धिष्वेत्यथाभ्यासलोप उत्तर-
 षण्डे इत्यस्य । लौकिके तूत्तरषण्डे आभ्यस्तयोरित्यालोपः दधस्तयोरिति
 भपभावः । दाधत्ति । एङो यदा अयशब्दास्तदाह । एङ इति । अस्वयोः ।
 द्वितीयतृतीययोः । तथापि एङो निपातनपक्षे आह । एङस्त्विति । आद्यस्य

दानार्थं । ता अनुष्ठेयावयतात् । व्यवस्थावदह इति । यद्यपि स्थागापापव
इति विहितः शिवातथोपसर्ग इति सूत्रविहितस्याडो बाधकस्तथापि व्यवस्था-
यामिति निर्देशात्क चित्र बाधक इति कल्प्यत इति भावः । आडिति द्वितीयै-
कवचनबीधक आडशब्द इत्यागयेनाह । आड इति । भाष्यस्वरस इति प्रक-
तसूत्रभाष्ये ईकारः इतिव गुष्कं सरसो गयानमितीकारादेशोदाहरणमुपन्य-
स्तान्तास्यायमागयः । शास्त्रान्तरे आदुरदात्तोऽप्ययमप्यव्यतेऽत इदमप्युदाहरण-
मिति । अथ कैयटः सरसशब्दात्परस्य डिशब्दस्य कारादेश इति । अथ दसवधे-
यम् । ईदूतो च सप्तम्यर्थ इति सूत्रभाष्ये ईकाररूपा सप्तमी अस्तीति प्रदर्श-
नाय तत्रापि सरसो यदीत्यस्य व्याख्यानावसरे दक्षिणापथे महान्ति सरसि
सरस्य इत्युच्यन्त इति भाष्यकृतोक्तान्तत्तु यच्छाख्यायामयमन्तोदात्तः पव्यते
तच्छाखास्यमिति । अमो मम् । मगादेशस्याकार उच्चारणार्थस्य ऋकाराभावे
मकारो व्यञ्जनभाषमादेशोऽयच्छालोन्वपरिभाषयाऽमोमकारस्यैव स्यात्तथा
चादेशविधानवैयर्थ्यमत आह । मस्यापीति । अस्यादेशस्य गित्वभाष्ये प्रत्या-
ख्यातम् । तथाहि । हिमकारकोऽयच्छिद्देश इति । न च हिमकारकनिर्देशपक्षे-
ऽपि मशकारकनिर्देशपक्षवदकारस्योच्चारणार्थतयाऽऽदेशस्य व्यञ्जनइत्यात्मक
स्यैव विधेयवाचकपदादुपमितेर्न तस्याहिमकारात्मकादेशोच्चारणे लाघवमिति
वाच्यम् । भिन्नजातीयवर्णोच्चारणे प्रयत्नगोरवभ्रवति समानजातीयवर्णइत्येवा
रणे तु न तर्धत्यागयात् । एकस्याख्यमकारस्य च सयोगाख्यलोपो भविष्यति ।
एतद्वाच्यप्रामाण्यात्क चिटभ्रलोऽपि संयोगाख्यलोप इति यदि हिमकारकोऽय-
च्छिद्देशमादावर्धी ह्रस्वमित्यत्रादित्तिमिषोपृक्त इत्यनेनेटिकत्तं स्य संयोगाख्यलोप-
स्यानिदत्त्वादपृक्तत्वाभावादीन् न प्राप्नोतीत्यागद्वयकारादो न दृश्यति । किं य
कारो न गूयति । मुपनिर्दिष्टो यकार इति तत्रोक्तम् । यकारनिर्देशमादेश-
स्यानिकान्तात्सर्गादेशत्वभ्रविष्यति यकारस्य सुप्तत्वादपृक्तत्वाग्रयप्येवागम-
स्य च निश्चिन्निवृत्ततीति भावः । अथ कश्चित् । संयोगाख्यलोपस्यानिदत्त्वादपृ-
क्तत्वाग्रयप्येवागमस्यानापत्तिरित्येकदेशेऽप्युज्जिरिष्यमिति । तत्र । तस्य दोषस्य
भाष्यकृतोपोद्भावमङ्गला महत्तात्मकादेशपक्षः परित्यक्त इति तस्यैकदेशेऽप्युज्जि-
त्यकपमस्य मन्त्रदायदिवद्वयात् । यथोमित्यस्य निश्चिप्रकारमाह । इत्ये-

तुङीति । वधादेशः । सुडि^१चेति वधादेशः । बहुलव्यदसीत्यङ-
भाय इत्यपि बोध्यम् । लोपस्तु आत्मनेपदेषु । अत्र सप्तस्युपपत्तये विद्यति-
क्रियावाचकशब्दमध्याहृत्य ध्याचष्टे । आत्मनेपदविति । क्व चित्रेति । तकार
लोपः क्व चित्रेत्यर्थः । मूले वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारस्यैव
यवणेन तथोक्तिः प्रामादिकीत्यर्थः । तस्य तार्त् । मध्यमपुरुषेत्यस्य विशिष्यला-
भायाह । छन्दसीति । अत एव । तन्वादेशस्य पित्वादेव । उभयशब्दस्य सर्व-
नामत्वाज्जसः शीभायशब्दावारणायाह । उभयास इत्यादाविति । विकल्पवार-
णायाह । छन्दस्यापाद्येति । एकशेष इति । एवञ्च समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसक-
त्वाद् ऋस्त्वो नपुंसक इति ऋस्त्वान्तिवमिति भावः । अस्यभिरिति । अनजा-
दित्वादनङोऽप्रामाविदम् । क्वचिदविभक्तावपि द्विशिष्यत्वादयम् । अक्षरान्तः
अस्यन्तेत्यादौ । मूले ऋद्वङ् इति । त्यदादिषु द्वय इति क्तिन् । तुमि
सति क्तिन्प्रत्ययस्येति न सङ्गः । स्वानित्यस्य सुष्टु, अथो यस्येत्यर्थः । तुधा-
तोर्ध्वार्थकादसुनिस्त्वं तवोवृद्धिर्यस्येति विग्रहः । तत्तुरिति । वधातोः किन्प्र-
त्यये द्विर्वचनेऽचीति निषेधात्तृशब्दस्यादौ द्वित्वमृतदनन्तरमुत्त्वम् । ऋ ऋरेण्य-
न्दसि । ऋरेरित्यागन्तुनिकारेण निर्देशः ऋ इति तुसर्विभक्तिकः । सोमे ऋरिति ।
इदुगुणोर्विति । इदसुपलक्षणम् । आदेशाभावोऽपि बोध्यः । वभूयाततत् । ऽञः प्रा-
दिनियमादिङभावे सिद्धे नियमार्थमिदम् । सनिंससनि । अस्य सुषस्य छान्द-
सत्वे प्रमाणमाह । सनिमित्यस्येति । सर्वमा इति । अस्तेर्लङ् । तिप्पूर्वङ-
भावेऽष्टकत्वाहल्ङादिलोपः शपो लुक् । जसादिषु छन्दसि । जसादिनिमित्तके
कार्ये छन्दसि वेति यक्तव्यम् । अथादिशब्दः प्रकारे । तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टविष-
येऽपि विकल्पः । दर्वेदर्वि । अथ्येऽव इत्यादौ यथा । देवसुमयोः इह यजुःश-
ब्दस्य वेदोपलक्षणत्वे सति याज्ञयो वाक्यार्थस्तमाह । यजुर्वेदीयेति । कच्यध्व-
र । कविभध्वरश्चतना एयामन्वस्य लोपः स्यात्कारचि । ऋग्वेदे । सुधितवसुधि-
त । चिषु सुमास्येतीत्वे प्राप्तेऽनेनेत्त्वन्निपात्यते । धिष्वेत्यन्वाभ्यामलोप उत्तर-
खण्डे इत्यञ्च । नौकिके तूत्तरखण्डे आभ्यस्तयोरित्यालोपः दधस्तयोरिति
भपुभावः । दाधत्ति । वृडो यदा अयशब्दास्तदाह । वृड इति । अन्वयोः ।
द्वितीयद्वितीययोः । तत्रापि वृडो निपातनपक्षे षाह । वृडस्त्विति । षाद्यस्य

प्रकारान्तरेण साधनमाह । यदेति । रुग्णभावमात्रमिति । ऋतयेति प्राप्तरुग्ण-
भावमात्रमित्यर्थः । दृतोये व्याख्यामेदेन विशेषमाह । दर्धर्पीत्यत्रेति । लोटी-
ति शेष इति । बोभूत्वित्युच्चारणादेवं कल्पना । लोटि गुणाभावनिपातनालो-
प्येव भाषायाङ्गुण इति भ्रमवारणायाह । लोटितिरिक्ते चेति । अत्र मानन्तु
भूसवोरिति गुणनिषेधे सिद्धे गुणाभावनिपातनच्चियमार्थमत्रैव भूधातोर्गुणा-
भाव इति । तैत्तिक् इत्यत्र यङ्लुक्वात्मनेपदचिप्रात्यते । अलर्पीत्यस्य साधनम्
मूल एवाभिहितम् । एवमुत्तरत्रापि । पठितुं युक्तमिति । न च सूत्रेति सू-
त्रारम्भपक्षे निगम एव निपातनन्दाधर्मीत्यत्र पाठे तु ब्राह्मणेऽपि स्यादिति क-
थमेतदिति वाच्यम् । छन्दस्यापाद्यमनरूपाभावात् । बहुलस्य छन्दसि । निजा-
न्वयानामिति सूत्राच्छ्रुतिविति वर्तते । प्रकृतसूत्रे यङ्लुक्मिति तस्य फलमा-
ह । न च भवतीति । चोद्यर्थे ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रमसुपोद । ननु इन्द्राशुदपहन्तादिति टच् प्राप्नोतीत्यत्र आह । अनित्य-
त्वादिति । अत्र प्रापकमन्यत्र प्रपञ्चितम् । यद्यपीह छन्दसीति न प्रकृतम् त-
थापि द्विकृतेन प्रादिना कथन विशेषो नद्योत्यतेऽतोऽनर्थका एतेपाठपूर्वमा-
त्रमप्यादका । नद्येवं विधिव्यानर्थकस्य प्रयोगो लोके दृश्यतेऽतोऽस्य छान्द-
त्वमिति विज्ञेयम् । पादस्य पूरणविषयादनन्तस्मिन्निवर्तते इति शेषः । पाद-
पूरणे किम् । प्रदेवं देव्या प्रिया । छन्दसीरः । छन्दसि सर्वविधीनां धैकल्पक-
त्वात्कचिन्नानेन यत्नम् । योद्धिमां उदनिमां इति । अनो तुद् । छन्दसीति
वर्तते । अक्षरास्त इति । छन्दस्यपि दृश्यम् इत्यनङ् । नुटोऽपि दृष्टात्पद्वचनी-
येऽपि भुतपुनर्गत्या नृद् । तस्यामिहत्वाच्च यत्नम् । जलम् । एतं रूपमिति सूत्रे-
ऽगच्छसंज्ञेऽप्युक्तमत आह । नरगमपोरिति । सुपयिन्नर इत्यत्र सुपयिन्गम्या-
दस्ति पदायंगतप्रकर्षविवक्षया नरम् । प्रकृत्यवयवनस्य लोपः । न च छन्दसि
नरविधीनामिदानीुरीधेन प्रकृतेरत्र नलोपाभावेन मिहो मुद्दिधानपेयस्यम् ।
अथपह्नि विज्ञेयम् । भुविदावत्तर इत्यत्र दाधातोर्नेनिप् । इन्द्रियम् । रयिन्ग-

अथ ईदादेशः स्यात् । रथोतर इत्यत्र नलोपापवाद ईकारादेश इति केचित् ।
तत्र । सर्वर्णदीर्घं कर्त्तव्यं । ईकारादेशस्यासिद्धत्वात्सर्वर्णदीर्घत्वाभावेन रूपा-
मिद्विप्रमङ्गात् । नमत् । एतेषामिति । स्वरूपमिति । शास्त्रसत्त्वादेया शब्दपर-
त्वम् । एते निपात्यन्त इत्यर्थः । तेन रदाभ्यामिति प्राप्तनत्वस्याभावः । अनुत्त-
मिति । अत्रापि निष्ठाया नत्वाभावो निपातनादेव । न च नुदविदेत्यस्य वैक-
ल्पिकत्वे न पक्षे निपातनाभावेऽप्यय शब्दः मिध्यतेवेति वाच्यम् । एतन्निपातन-
सामर्थ्यालोकेऽपि न नुदविदेतिविकल्पो नञ्पूर्वत्व इत्याहुः । प्रतूर्त्तमित्यत्र ज्व-
रत्परित्यूह । यदा तुर्वीत्यस्य तदा राक्षोपः । सूर्त्तित्यत्र निपातनादुत्वम् । नचा-
स्योत्वस्यागिद्धत्वात्परत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । कार्यकालपञ्चाययणात् । अन्न-
रुध । अन्नमशब्द ईपदर्थे । नित्यं कृत्वे प्राप्ते ईकार्यमिदम् । भुवश्चमहाव्याहृ-
ति । महाव्याहृते । अन्तरिक्षवाचकस्य भुवम् इत्यस्यामहाव्याहृतिभिन्नस्य भुव इत्य-
स्यमाधनिकामाह । भवतेरिति । ओमभ्यादाने । अत्र श्रुतश्रुत्योपस्थितस्याच इ-
त्यस्य ओम्शब्दो विशेषणन्तेनान्त्यस्य यकारस्य न । हस्तिमतानुमारिणाह ।
अभ्यादानमारम्भ इति । कैयटानुमारिव्याख्यानमदर्शयन् स्वसम्मतमर्थमाह ।
न सुब्रह्मण्यायामितीति । सुब्रह्मण्योमित्यत्र यज्ञकर्मस्थजपन्यूपणमस्त्वित्यनेन
प्राप्तस्यैकश्रुतिस्ररस्य निषेधमात्रं सुब्रह्मण्यायामित्यनेन कार्यम् । स्ररितोदा-
त्तत्वन्तु न विधेयन्तस्य त्वोमभ्यादान इत्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्यन्यथा मिद्विग-
हान्तरणाय कैयटेनेत्यमुक्तम् । तस्य । ओमभ्यादान इति सूत्रम् । अत एव ।
तस्य सूत्रस्यायज्ञकर्मविषयत्वादेव । तस्य सूत्रस्य तद्विषयत्वेऽपि साधकमाह ।
अभ्यादानपदेनेति । अनेन श्रुतमाहेति । अयज्ञकर्मणि विधीयमान ओमभ्या-
दान इति श्रुतः प्रारम्भेऽपि भवति न त्वभ्यादानपदस्य प्रारम्भार्थकत्वमिति
बोध्यमेकं न सुब्रह्मण्यामिति सूत्रेण सुब्रह्मण्यामित्यत्र यज्ञक्रियायामुच्चारि-
तमन्वाययवे स्ररितोदात्तत्वविधानार्थमिदमावश्यकमिति भावः । न च हस्ति-
मतमन्वाययवे अभ्यादानपदस्यारम्भार्थकत्वमस्तु एवञ्च न तेनान्यथा सिद्धिरिति वा-
च्यम् । यज्ञकर्मणि प्रारम्भे श्रुतोदात्तत्वस्योमित्यत्र मित्रावपि जपे श्रुतानाप-
त्तेः । न सुब्रह्मण्यायामिति सूत्रे स्ररितोदात्तत्वस्य नृदाहरणान्तरमप्यस्ति ।
इह भागच्छेति । अत्र हीन्द्रशब्द सामन्वितत्वादादुदात्तस्यदेकवाक्यतापन्न-

शेषनिघातेनान्याकारस्यानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन स्वरित-
 त्वे कृतेऽनेनोदात्तत्वङ्क्रियते । ये यञ्चकर्मणि । उच्चारित इति शेषः । यञ्चक्रि-
 यायामुच्चारितो ये शब्दः प्रुतः स्यात् । इत्यत्रैवायमिति । किमत्र प्रमाणमि-
 ति चेद्वाच्यसम्मतं व्याख्यानमेवेति गृह्याण । तत्र हि ये यञ्चकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो
 भवति इहापि प्राप्नोति । ये देवासो दिव्येकादशस्य इति । सिद्धन्तु ये यजाम-
 ह इति ब्रूयादिपुपसंस्थानात् । सिद्धमेतत्कथम् । ये यजामहशब्दो ब्रूयादिषु-
 पुपसंस्थेय इत्युक्तम् । एतेन यञ्च यजानेन प्रुत इत्यति ते ब्रूयादिषु द्रष्टव्याः प्र-
 कृतसूत्रञ्च न कार्यमित्यभिहितम् । एतेन ये देवास इत्यत्र न भवतीति स्पष्ट-
 मेव लभ्यते । प्रणवष्टेः । यञ्चकर्मणीति वर्त्तते । प्रणवशब्दस्य लोके श्रीकारमा-
 चे प्रसिद्धिसत्त्वादाह । टित्यागिक इति । भाष्यादायिति । तत्र हि प्रणव इत्यु-
 च्यते कः प्रणवो नाम । पादस्य वा अर्कचंस्य वा अन्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाक्ष-
 रशेषस्य स्थाने विमाच श्रीकार श्रीकार् वा विदधति तन्मणवमिस्थापयति
 इत्युक्तम् । अत्र पादस्य वेत्यनेन शास्त्रान्तरे यः प्रणवशब्दार्थः प्रसिद्धः स एवा-
 भावीर्यत इत्युक्तम् । देवतेत्यादिशब्दस्य यथो शास्त्रान्तरप्रसिद्ध एवार्थोऽस्मिन्-
 म्यायीयते तथा । अन्यमक्षरमुपसंहृत्येति । अक्षरमक्ष । अन्यमक्षङ्गहीत्वा
 इत्यर्थः । तदाक्षरशेषस्येति । अत्र तच्छब्दोऽक्षरमाधी । अक्षरञ्च शेषमाक्षर-
 शेषम् । शेषशब्दो हल् बोधकः । स आदिर्यस्य तत्तदादि । तदादि च तदक्षर-
 शेषश्च तदाक्षरशेषतस्य टिसंज्ञकस्येत्यर्थः । न च टित्यागिकादिशब्दैव चेत्य-
 णवसंज्ञा तदा प्रकृतसूत्रे टिप्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । वाक्यस्य टेरित्यधिका-
 रादन्तोक्त्यपरिभाषाया उपस्थानाद्देवस्योकारः स्यात् कृते ॥ टिप्रहणे श्री-
 कार श्रीकारश्च टेरिव भवति टिरिव यटिरित्येवम् मन्त्रवेनान्तोक्त्यपरिभाषाया
 अगुपस्थानादेव च टिप्रहणमेवोक्तयोर्द्वयोः प्रणवसंज्ञायामुभयोर्विधेयत्वे च मा-
 नम् । अक्षरपरिभाषयोपस्थितमजिति टेर्विशेषणमन्त्रमन्त्राधी यटिप्रहणे त्वर्थः ।
 वस्तुतस्तु प्रातिगाथ्योक्तरीत्या टित्यागिकस्यैव प्रणवप्रहणेन प्रहणमिति प्रक-
 तसूत्रस्य टिप्रहणमुक्तानुवाद एवेत्याशयेनाह । टेरितित्यिति । गृभोक्त्यादिप्रह-
 णप्रयोगमनुपपादयति इत्यन्त इतीत्यादिना । तदभावे । प्रकृतसूत्रे टिप्रहणा-
 भावे । टेरित्यनगृह्यता । टिप्रहणोऽभिदन्त्यर्थेन विशेषणतापक्षो योऽर्थस्तथा-

त्ययंकस्थानमुद्वेष्टा । तदानीमनुवर्त्तमानष्टिग्रहणमलौक्यपरिभाषयोपस्था-
पितो योऽन्यपदार्थस्तस्य विशेषण भूतो योऽर्थस्तत्तात्पर्यको भविष्यतीति भा-
षः । तदन्वयः । अनुवर्त्तमानष्टिग्रहणार्थान्वयः । ननु भूतश्रुत्याऽचपरिभाषोप-
स्थित्यान्वयाच्च एवौकारः स्याच्च तु ह्यलोऽत आह । व्यभिचारमावादिति ।
चोक्तारस्य विमात्रस्यैव प्रणवपदार्थत्वात् । न चोक्तारस्य भूतोक्तारवटितस्य न
विमात्रत्वमिति वाच्यम् । भूताभिन्नं प्रणव इत्यर्थे तस्येहानुपस्थिति स्यादिति
भावः । यदीत्ययमपीयत इत्युच्यते तदाऽस्याहं चतुर्मात्रिकस्येष्टत्वे न तस्य भू-
तत्वाभावाद्भूत इत्यस्याचानुपस्थितिकल्पनमेवेति तात्पर्यम् । यदा तु भूत इ-
त्यस्याऽनुवृत्तिस्तदा भूत इत्यनेन शब्देन विधानाभावादचपरिभाषायाचानुप-
स्थितिरेव । इदं सर्वं सौनटिग्रहणस्य प्रयोजनवर्णनम्प्रातिपाद्योक्तमतमिदम-
ताभिप्रायेणेति बोध्यम् । याज्यान्तः । याज्यापदार्थं व्याचष्टे । याज्याऽनुवाक्ये-
ति । अन्त इति किमिति प्रत्याभिप्रायमाह । यद्यन्तग्रहणमिति । अयभाषः ।
सौत्रमन्त इतिभूतश्रुत्योपस्थितस्याच इत्यस्य विशेष्यं विशेषणं वा । नाद्यः ।
इत्यन्तस्य सूत्रस्य प्रवृत्त्यभाषापत्तेः । न द्वितीयः । अन्ताभिन्नोऽच् तस्येत्यर्थे
प्रकरणप्राप्ते न टिनाऽचपदार्थं विशेषयितुं शक्यत इत्यन्तस्य लाभो भविष्यतीति । उक्त-
राभिप्रायस्त्वन्तपदसामर्थ्यादच सर्वान्वयस्यैव ग्रहणमिति । तदुक्तभाष्ये । अन्त-
ग्रहणं किमर्थम् । याज्यानामन्तचो वाक्यमनुदायस्तच्च यावन्ति वाक्यानि स-
र्वेषां टे. भूतः प्राप्नोति । इत्यते चान्वयस्य स्यादिति तच्चान्तरेण यद्वत्त मिध्य-
तीत्येवमर्थमन्तग्रहणमिति । अन्तग्रहणमामर्थ्याद्याज्यानामन्तो यद्विस्तस्य
योऽच् तस्य भूत इत्यभिप्रायः । ब्रूहिमेव्यथोपट् । हरदत्त इति । तादृगा-
नामुच्चारणस्य याज्ञिकसम्प्रदायनिवृत्तमत्र मानमिति तद्भावः । भाष्यत्रयोदा-
सीनम् । अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निराचष्टे । आवहेति । अग्नीप्रेषणे । प्रादेरित्य-
नुवर्त्तते । अग्नीप्रेषण इति वाक्यस्येत्यस्यानुवर्त्तमानस्य विशेषणम् । एवञ्चा-
ग्नीषः प्रेषणे यदाकान्तस्यादेरिति लब्धम् । परशब्दोपादानेनावध्याकाहया
तस्मादित्यस्याध्याहारे सति तत्पदार्थजिज्ञासामाशङ्क्य । आदिभूतादिति । इ-
त्यनयोरेवायमिति । ओश्चाश्चयाश्चाश्चययोरिति यत्तत्त्वमिति भाष्योक्तिरच
भोजम् । पित्रायामन्यत्राप्यादेस्तस्मात्परस्य च दर्शनादाह । भूतमाचम्येति ।

भवत्येवेति । एवञ्च न भाष्ये परिगणनद्विन्तु श्रुतस्य वैकल्पिकत्वेनाप्रवृत्त्यन्वा-
 य्यानमेवेति तात्पर्यम् । अत एव भाष्ये बहुलमन्वयापीति वक्तव्यम् । उच्यते
 उच्यते अभिहराश्च अभिहर । आहराश्च आहर । तत्तर्हि वक्तव्यं वक्तव्यम् । यो-
 गविभागः करिष्यते । अग्नीषोपणेपरस्य च विभाषा । ततः पृष्टप्रतिवचने हे ।
 विभाषेति । अपर आह । सर्व एव श्रुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्या
 इत्युक्तम् । विभाषा पृष्टप्रतिवचनेति सूत्रघटकापृष्टप्रतिवचनशब्दं व्याचष्टे ।
 पृष्टप्रतिवचनमितिनिरुद्धोऽप्यतद्व्याचष्टे । निरुद्धोति स्थवन्तमित्यादिना । आम्ने-
 हितभर्त्सने । नन्वाम्ने हितसंज्ञापरभागस्यैवेति तस्यैव श्रुतः स्यात्तु पूर्वभागस्य
 इत्यतः तु पूर्वभागस्यापीत्यत आह । उपसक्षणमितीति । अत्र मानन्तु भक्तने
 पर्यायेवेति । वक्तव्यमिति वार्तिकम् । चीराश्चीर । चीरचीराश्च इति भाष्य-
 र्चेति । यद्योभयो मिद्विस्तम्भकारमाह । तर्चैकैकेति । मण्डूकप्रत्यागुरोरनृत
 इति सूत्रादेकैकपक्षस्यानुवृत्तिः । समर्थे इति । समर्थे सूचयितव्ये सम्बोध-
 नस्योक्तकस्याङ्गशब्दस्य प्रयोग इत्यर्थः । अनुमये । सान्वये । अनाकाङ्क्षीदाहर-
 णम् । से पङ्गुपथेति । अचामर्थसूचनायाङ्गेत्येवोच्चार्य पथेत्येवं यत्रोच्चारितम्
 चोभयोरिव प्रयोगेण शब्दबोधपर्यवसानस्य त्वन्याकाङ्क्षेति भावः । कोटिद्वय-
 शृङ्गिति । कोटिद्वयविषयकमित्यर्थः । मन्वयेष्व विचार्यमाणत्वस्य तु वाक्यस्ये-
 ति विचार्यमाणानामिति कथं याक्यानामिति पदेन समानाधिकरणमत आह ।
 इह त्विति । श्रुतविकारः । एवौ प्रयत्नस्यादूरादूत इति सूत्रेण पूर्वाहंश्च श्रु-
 तरूपो विकारः । पूर्वन्तु । अत्र तु शब्दोऽवधारणे । विचार्यमाणार्थप्रतिपादक-
 वाक्ये यत्पूर्वप्रयुक्तमर्थेत्यर्थः । अत्र पूर्वसूत्रेण मिद्वे इदं सूत्रमित्यमार्थम्यु-
 न्नेति तु शब्दस्त्वित्यनोऽवधारणसूचनाय । प्रतियवसे च । अत्र प्रतिपूर्वकः
 नृपातुर्येष्वयं पक्षः ते तालर्यामाह । प्रतियवसमित्यादिना । अभ्युपगमः ।
 अत्रोक्तः । प्रतिज्ञागम् । आचम्यकत्वस्य क्रियायाव्योधानम् । एतयोरर्थयोरेव
 प्रतियवस्यशब्दस्य प्रयोगस्तदा प्रतियवसे गतिममान इति कथनेनेति । यो । शब्दा
 एवेति दृशितम् । यतोये दत्तकिमान्ता इत्यनेन मन्त्रे अयन्ताभिमुख्यं स्पष्ट
 तदा प्रतीयते । अनुदात्तमन्त्राणां । अचानुवर्तमानस्य श्रुत इति पदस्योद्देश-
 मापेक्यकचनेन दूरादूगादिषु निद्वय मन्त्र उदात्तपदेनोदात्तत्वे मातेऽनु

दातृत्वमाचमनेन क्रियते इति फलति । प्रशान्ते यजानेनानुदात्तत्वविधानस्त-
 पानस्यस्यापि प्रशान्त्यानयोरिति श्रुतस्य किमृच्छसि त्वमित्यादिर्विध्यस्तथा
 सत्यग्निभूतेऽश्वस्य प्रशान्तत्वं सम्यगायाति प्रशान्तरेणापि प्रशान्तत्वमाह ।
 आद्योदाहरण इत्यादिना । चिदिति चोयमर्थः । चिदिति निपातः । उपमार्थं
 यथास्य प्रयोगस्तत्र वाक्यस्य टेरनुदात्तः श्रुतो भवति । अनेन शास्त्रेणाप्राप्त
 एव श्रुतोऽनुदात्तत्वगुणविशिष्टो विधीयते । अथ सूत्रे इतिशब्दयिदित्यस्योप-
 मार्थकस्य प्रयोगे सति वाक्यस्यटेः श्रुतार्थः । तदभावे तु उपमानेयत्किञ्चिच्छब्दे
 प्रयुज्यमाने सति चिच्छब्दस्य श्रुत इत्यर्थो गम्येत । इति शब्दोपादानेन तु
 वाक्यस्य टेरित्यस्य प्रकरणप्राप्तस्याबाधो बोधितो भवति । प्रयुज्यमान इति पदस्य
 प्रत्युदाहरणेऽग्निर्माणवकोभायादित्युपमार्थस्य शब्दान्तरस्य गम्यमानत्वेऽपि
 चिच्छब्दोऽपि गम्यत इति भवति प्रत्युदाहरणम् । उपरिस्त्रिदासीत् । अयं शब्दः
 स्वरूपपरः । इति चेत्यस्यास्य शब्दस्येत्यर्थः । अनेनापि शास्त्रेणानुदात्तत्वगुण-
 मात्रं विधीयते । श्रुतस्तु विचार्यमाणानामिति सिद्ध एव । स्वरितमास्त्रेडिते ।
 स्वरितमिति सामान्ये नपुंसकम् । पूर्वन्तिङन्तमिति । यदा पूर्वन्तिङन्तघटित-
 वाक्यप्रयोगेण तादृशन्तिङन्तार्थघटकक्रियाकर्तुः क्षिया विवक्षिता तदोत्तरन्ति-
 ङन्तस्य प्रयोग आवश्यक एव । न हि पूर्ववाक्यमात्रप्रयोगेण क्षिया गम्यते ।
 एवञ्च तादृशस्यपूर्ववाक्यजन्यशब्दबोधविषयक्रियायाः स्वसमानकर्तृकत्वस्वम-
 मानकानिकत्वोभयसम्बन्धेनोत्तरवाक्या र्थक्रियाम्प्रतिविशेषणत्वम् । तत्वाका-
 रत्वञ्च तमिष्ठविषयतानिरूपिताया विषयतातन्त्रिरूपकविषयताविशिष्टबोध-
 जनकत्वेनाभिमतत्वम् । क्षियाया यत्र विवक्षा तत्र द्वयोः क्रियानिष्ठविषय-
 तयोः साक्षान्निरूप्यनिरूपकभावः । इतरयोः परस्परया न । द्विविधोऽपि नि-
 रूप्यनिरूपकभावः प्रकृते विवक्षितः । अनन्त्यस्यापि । अपिनान्त्यस्य महत्पदः ।
 प्रमाणेन ज्ञानगमनकम्प्रतिकार्यान्तरसूचनाय नेदं वाक्यद्विन्तु प्रत्यवायघटक-
 मिति ध्वननायाह । आद्योदाहरण इति । तज्ज्ञानन्यापेक्षया विशेषमाह । तथा-
 स्यस्य त्विति । नन्वेतन् विधीयमानस्य स्वरितश्रुतस्य नित्यत्वात्पक्षे इत्यनुपप-
 त्तमित्यागस्त तस्यैकस्मिन्कालं साधयति । यद्यपीत्यादिना । प्रशान्त्यस्य तृता-
 नुदात्तः श्रुतो विधीयतेऽनेन, तु, स्वरितः, उभयमपीदम्परस्परविबुद्धमिति स्वरित-

स्य पाक्षिकप्रवृत्तिकत्वमिति भावः । वचनसामर्थ्यादिति । ऐष इत्यस्येदुतावि-
त्ये तद्विशेषणेन वचनकदेययोर्ग्रहणमिति भावः । ऐषोर्मात्राववर्णस्येति । न च
ऐषोद्योत्तरभूयस्त्वादित्यनेनात्र विषयविभागः प्रदर्शित इति तेनेदं विद्वद्भूमिति
चेत् । तस्य पक्षान्तराभिप्रायकत्वात् । स्पष्टश्चेदमिति । तत्र हि इत्यत एव च
तुर्मात्रः श्रुत इत्युक्तम् । अकाल एवाजितिनियमो न्यायीयते तेन चतुर्मात्र-
स्याप्यवकार्यमभवति । प्रत्यङ्ङैःतिकायनः । अत्र हसुट् । स्त्रीऽभातित्यत्रानवि-
चेति दिवचनमभवतीति कैयटः । ननूकासोऽजिति योगेन चिमात्रस्य श्रुतसंज्ञा
विधीयतेऽयत्तु न तथेति कथमस्य श्रुतत्वान्तदभावेऽप्यत्वमपि कथं पक्षकस्या-
क्षप्रवृत्त्यभावादिति चेत् । प्रकृतभाष्यप्रामाण्येन तत्र छतीयपाक्षे अक्षका-
इति पदमेकविंशतिभिन्नलोचनिकमित्यत्र तात्पर्यात् । तदेवाह । अथेति ।
एषोऽप्रवृत्त्यस्या । अनेन । याज्यान्तेष्वेवेत्येव कारेणानुदात्तः स्वरितो वेति ।
अनुदात्तमग्रान्तेति सूत्रेण यत्र श्रुतसंज्ञाऽनुदात्तः स्वरितमात्रेऽदित्यस्य वि-
षये तु स्वरितः । ननु वाक्यस्य टेरिति सूत्रस्यस्योदात्तपदस्य श्रुतेन सम्बन्ध-
श्रुतत्वात्कथमिदुदभ्यान्तस्य सध्यन्तोऽत आह । व्याख्यानादिति । इदुतोऽवदा-
त्तयोः व्यवहृत्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तत एव । व्याख्यानादेव । भाष्ये तादृ-
शकारप्रदर्शनमूलकव्याख्यानात् । इदम् । परिगणनेति कथनोत्तरमदूरादुत
इति न यत्तद्व्यमिति कथनम् । अथनुरोधेनेत्यभिधानमूलकप्रदर्शयति । किं चित्ति-
ति । आगच्छ भीमावकाशमभूत इत्यादौ श्रुतम् दूरादुत इत्यनेनैव तस्मात्तु-
दात्तत्वमभिपूजितविषयत्वात्प्राप्तमनेनादूरादुत इत्यनेन क्रियते इतिनिषेध-
व्यावश्यकत्वमेव । तत्र प्रमाणमाह । भाष्यादिति । तत्र हि एषः श्रुतविकारै-
पदान्तपक्षकत्वमर्थम् । इह मा मृत् । भद्रहरोपि यीररिति । विषयपरिगण-
नश्च कर्तव्यम् । मन्त्रान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेत्यिति व-
क्ष्यमित्युक्त्वा मन्त्रान्ता इत्यादिना तेषामनुदाहरणानि मूलोक्तानि प्रतिपादिता-
नि तेन विषयपरिगणनेऽपि प्रतिषेधव्यावश्यकत्वमर्थम् । सावधिपद-
मिति । सादिवित्यस्य पदसंज्ञाविधायकसूत्रे प्रवृत्तरेणोत्तरपदके चापदा-
द्विविधावित्यस्याकर्तव्यता प्रदर्शनकाक्षे स्वीकृतेऽप्यनूपय इत्यर्थः । याज्यान्ता-
त्वाभावादिति । याज्यान्तेरेतिनती वाक्यपक्षमप्यनुवर्तते तेन याज्यान्ता-

अथः पदान्तान्तराग्नेन भुतप्रसङ्गे विशेषो बोध्यत इत्यतो भद्रहरीधीत्वञ्च पदा
 न्तर्वेऽपि वाक्यान्तत्वाभावाच्च तस्य भुतप्रसङ्गे विशेषः । ननु भाष्ये पदान्तप
 रसङ्गत्वं व्यभिच्ये बोध्यञ्च तु वाक्यशब्दस्यापि तन्वीक्षारण्यमती न्यूनतापत्तिर
 भावः । पदगण्डेनेति । वाक्यमपीत्यपि शब्देन पदसंज्ञकस्य संसङ्गः । पदान्त
 पदमिच्छञ्च पदशब्देन पद्यते बोध्यतेऽर्थो येनेति व्युत्पत्त्योभयोरपि सङ्ग
 भावः न्यूनतेति भावः । अप्राप्त इति । दूरादाज्ञानमत्वात् भुतविकारस्या
 प्राप्तिः । भुतस्तु गुरोरन्त इत्यनेन प्राप्नोत्येव । न च गुरोरन्त इति सूत्रे वा
 क्यस्य यदनन्त्यप्यदन्तस्य टेः भुतविधायकमिति पत्नी वा इत्यन्त्यस्य कथस्या
 पृतिरिति याच्यम् । अनन्त्यस्यानन्त्यस्य पदस्येति नार्थः । किन्तु दूराद्भूते यद्वा
 क्यन्तदवयवानन्त्यस्यापीत्येवार्थः । एवञ्चाख्येव प्राप्तिरित्याशयात् । अथ वा
 दूराद्भूते चेति सूत्रेण वाक्यान्तस्यैवं भुते प्राप्ते तस्य भुतस्यास्यानन्त्यात्स्या
 निकत्वमात्रदुरोरन्त इत्यनेन क्रियते न त्वनन्त्यपदस्यापीत्यनेनानन्त्यस्यैव
 पदस्य योऽनन्त्योऽपि शब्दादन्तरस्याप्यपूर्वभुतविधायकमेतदिति भुतस्य
 सिद्धस्य स्थानिप्रदर्शनमात्राङ्क्रियते । तथा च दूराद्भूते चेत्यनेनात्र
 भुतस्य प्राप्तिरख्येवेत्याशयात् । तयोर्द्यावद्विचिञ्चितायाम् । अथ त-
 योरिति पूर्वसूचनिर्दिष्टयोः परामर्शकमित्याशयेनाह । पूर्वसूत्राभ्यामिति ।
 अथ द्विचनोपादानेन भुतावैच इदुतावित्यनेन स्थिरयोरिदुतोः भुतमात्रवि-
 धानमिदो प्रगृह्यस्येत्यनेन तु भुतयोरवयवकारयोर्मात्रिकयोरैवेदुतोर्विधान-
 मिति सूचितम् । अथ पूर्वसूत्रादिदुतोरनुष्ठत्या सिद्धे तयोरिति पूर्वसूत्राभ्यां
 विहितयोरेव बोधकस्तच्छब्द इत्यस्य सप्तप्रतिपत्त्यर्थमिति बोध्यम् । इदम् । प्र-
 कृतसूत्रम् । अन्त्या इन्द्रमिति । स्थितिप्रदर्शनमेतत् । भुतप्रकरणं व्याख्याय
 तस्मिन् विशेषं चक्षुः सुपक्रमते । यद्यपीत्यादिना । तस्य । भुतस्य । दास्यान् ।
 अस्य सूत्रस्य वैदिक्यामेव लेखनस्य निमित्तमाह । प्रसङ्गादित्यादिना । कान्द-
 चानाम्ययोगाणां साधकसूत्रव्याख्यानास्तादृश्यात्भूतस्यास्य सूत्रस्यापि व्या-
 ख्यानसूचितमतोऽप्येवोक्तमिति भावः । तदनुबन्धकपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्यद्वा-
 यामाह । मूले अनुबन्धपरिभाषेति तदनुबन्धकपरिभाषेत्यर्थः । अत एव । अनु-
 बन्धोच्चारण एव तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिस्तीकारादेव । प्रकृतत्वादिति ।

अस्त्वित्यनुवर्तते इति भावः । एवञ्च । उभयघेत्यस्योपादानेन कार्यस्य वैक-
ल्पिकत्वबोधने च । सूत्ररीत्या । उभयघर्त्तिंति सूत्ररीत्या । आतोटीति सूत्रस्य
त्वागे लाघवमप्याह । सर्वविकल्पानामित्यादिना । व्यवस्थितविकल्पेनेति ।
विकल्पस्य व्यवस्थितत्वञ्च छान्दसत्वाद्भवित्यति । सूत्राण्यपीति । स्फुटार्थानीति
शेषः । कः करत् । अदितिभिन्नात्परस्य विमर्गस्य सः स्यात् । उदाहरणे करि-
त्यादीनाह्वाधातुप्रकृतिकत्वस्योध्यम् । पञ्चम्याः परावध्यर्थे । अत्र परावध्यर्थ इति
समानाधिकरणे सप्तम्यौ । अध्यर्थ उपरिभावः । सट्प्रथमैकवचनात्तत्त्वभ्रम-
निवृत्तये आह । यानावितोति । मनुः पुत्रेभ्य इति । अत्र मनुरिति प्रथमान्तञ्च
तु पठारवास्ति । निसप्तपता । आसेवनम्योनः पुन्यनातोऽन्यथेत्यर्थः । उदाह-
रणे निवृत्तमित्यस्य सकृत्तप्तमित्यर्थः । लोकावेदमाधारणत्वादिति छान्दसीत्य-
स्याप्रकृतत्वादित्यस्य छान्दसत्वप्रयोजकस्याभावादिति भावः । निवृत्तरत्न इत्यस्य
छान्दस्यादेतस्यानेन शास्त्रेण साधनमित्यभिप्रायेणास्य सूत्रस्य वैदिक्यां लेखन-
मिति केचित् । युष्मत्तत्तत्तु । छान्दमानामुदाहरणानाम्दर्शनादस्य छान्दस-
त्वमित्यस्यात्र नेष्टः । विशेषणमिति । व्यावर्त्तकं विशेषणमित्यर्थः । इतरयो-
स्तु परस्त्रकतत् । न त्वेकदेशस्य युष्मच्छब्दस्य । समानघटकत्वात् । यशुर्थे
केषाम् । यशुगर्भे पर इति भ्रमवारणायाह । यशुर्विषय इति । न तु स ए-
षार्थः । युष्मत्तत्तत्तुचित्वम्यामुहतेः । मृतृस्त्रोमयो । ननु गोमृत्त्रोममित्यस्य
याकृत्वात्कयम्यूर्वपदादित्यनेन सिद्धिरत आह । पूर्वपदमिति । तदुक्तभाष्ये ।
भृत्स्त्रोमयोऽह्ममि वचनमनर्थकम् । किङ्कारणम् । पूर्वपदादिति सिद्धत्वादित्य-
ति । पूर्वपदमात्रस्येति । पूर्वोक्तभाष्यादत्र पूर्वभूतपदमात्रस्य चङ्गणमिति भावः ।
सुञ्ज । उदाहरणकमूर्वपदादित्यनुवर्तते । निपातपङ्क्त्यमिति । न तु धातोरेति
शेषः । मनोतेरनः । अहमिति वर्त्तते । मनोतेरन इति समानाधिकरणे पठनी
नत्यन इति पूर्वपदस्य । विशेषणमिण्कोटिनाधिकारात् । नियमार्थमिति । अ-
र्गङ्गारोमाप्येति नियमार्थमित्यर्थः । इत्यः परस्य भ्रमोत्पत्त्याख्यारण्यं पलायन-
कोराभाप्येति नियमः । अत एव भाष्ये मनोतेरन इति वचनमनर्थकम् ।
पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वादित्याह । नियमार्थमिदं यद्व्यभिचिन्ति शब्दमन्यद-
र्थं गोमनिमित्तिनियमस्यावलीमुक्तः । सप्रमादिषु कृतत्वात्तिष्ठमिति कथमेव

गोसनिमित्तस्य सिद्धिरुक्ता । केचित् भाष्यानुसारिण । अथान्त इति । प्रकृति
ग्रहणे अधिकस्य ग्रहणमिति नास्तीति भाव । तदा शय । अथान्तस्य व्यावर्त्य
स्य यथादर्शनान्तदाशय । अन्य इति । एतदण्युक्तभाष्ये । अथ वा अयमस्याण्य
न्त । सिसनिघतेरप्रत्यय सिसगीरिति । नियमप्रवृत्तिरिति । सामान्यतः प्रवृ
त्तिर्नियमस्य दर्शिता । सहे एत । छन्दमीति वर्त्तत इति । सुतस्तोमयोरित्यत
इत्यादि । उभयत्र संहिताधिकारस्य फलमाह । अवग्रह इति । मनोरमेति ।
न हि वृत्तीयनेन प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घे सिद्धेऽन्येषामपीत्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारो
निष्फल इत्यनेन ध्वनितम् । निष्प्रभित्य । सुनोत्यादिग्रहणाननुहत्याह । एभ्य
इति । सुनोत्यादेरिति । एतस्य लाभप्रकारमाह । प्रकरणप्राप्त्येति । छन्द
स्पृष्टवग्रहात् । नोण इत्यनुवर्त्तते । अवग्रहादित्यकार्यं आद्यच् । नन्वेवमवग्र
हेऽपि एतत् स्यादत आह । अवग्रहविषयत्वञ्चेति । चस्त्वर्थे । तेन संहिताधि
कारस्याबाध सिद्ध । अवग्रहविषयत्वमुपपादयति । यदकाले चेति । अत एव
अवग्रहविषय एव एतत्प्रवृत्तिस्वीकारादेव । नञ् धातुस्यो । निमित्तात् । रिफ
पकाररूपात् । तेन । सुजोऽनुकरणस्वीकारेण । नमृशब्दे विग्रेयमाह । नसि
तोति । उभयो । नोसिकाशब्दादेर्गाल्शब्दादेशयो । हरदत्त इत्यनेन सूचि
तामहचिन्मकाशयति । उत्तरसूत्र इति । धातुस्यात्परस्योदाहरणमाह । रचा
ण इति । इति शिवमित्यत्र शिवशब्दो महत्कार्ये ॥

इति श्रीवैदिकप्रकरणेऽष्टमोऽध्यायः ।

अप्यित्यनुवर्तते इति भावः । एवञ्च । उभयधेतुभ्योपादानेन कार्यस्य वैक-
 ल्यिकत्वबोधने च । सूत्ररीत्या । उभयधर्त्विर्ति सूत्ररीत्या । आतोटीति सूत्रस्य
 त्यागे नाद्यन्मप्याह । अर्थविकल्पानामित्यादिना । व्यवस्थितविकल्पेनेति ।
 विकल्पस्य व्यवस्थितत्वञ्च छान्दसत्वाद्भविति । सूत्राण्यपीति । भूटार्यानीति
 शेषः । कः करत् । अदितिभिन्नात्परस्य विभक्त्यर्थः सः स्यात् । उदाहरणे करि-
 त्यादीनाह्वधातुप्रकृतिकत्वस्योध्यम् । पञ्चम्याः परावध्यर्थे । अत्र परावध्यर्थे इति
 समानाधिकरणे संपूर्णस्यो । अर्थस्य उपरिभावः । नटप्रत्ययैकवचनान्तत्वभ्रम-
 निवृत्तये आह । यानावित्येति । मनुः पुत्रेभ्य इति । अत्र मनु रिति प्रथमान्तत्र
 तु षष्ठ्यास्ति । निमग्न्यता । आसेवनस्योनः पुन्यनातोऽन्यत्रेत्यर्थः । उदाह-
 रणे निटपुत्रमित्यस्य सकृत्पुत्रमित्यर्थः । लोकादिदमाधारणत्वादिति छान्दसीत्य-
 म्यप्रकृतत्वाद्यस्य छान्दसत्वप्रयोजकस्याभावादिति भावः । निटपुत्रं रश्च इत्यस्य
 छान्दस्यादेतस्यानेन गाम्भीरेण साधनमित्यभिप्रायेणस्य सूत्रस्य वैदिष्यां लेशन
 मिति कैचित् । युष्मत्तत्तत्तु । छान्दगानामुदाहरणानान्दगानादस्य छान्दस-
 त्वमित्यस्यात्र लेशः । विगेषणमिति । व्यावर्त्तकं विगेषणमित्यर्थः । इतरस्यो-
 ष्टुपरस्त्वकन्तत् । न त्वेकदगस्य युष्मच्छब्दस्य । समासघटकत्वात् । यशुर्थे
 केषाम् । यशुःगण्डे षष्ठ इति भ्रमवारणायाह । यशुर्विषय इति । न तु स ण-
 यार्थः । युष्मत्तत्तत्तुचित्यस्यानुवृत्तेः । मृतुस्तोमयोः । ननु गोस्तोममित्यस्य
 र्थापत्वात्कथम्यपूर्वपदादित्यनेन मिहिरत आह । पूर्वपदमिति । तदुक्तभाष्ये ।
 मृतुस्तोमयोऽन्त्यमि वचनमनर्थकम् । किट्टारणम् । पूर्वपदादिति सिद्धत्वादि-
 ति । पूर्वपदमात्रस्येति । पूर्वोक्तभाष्यादेव पूर्वभूतपदमात्रस्य ग्रहणमिति भावः ।
 शेषः । उदाहरणकम्पूर्वपदादित्यनुवर्त्तते । निपातग्रहणमिति । न तु धातोरिति
 शेषः । मनोतिरमः । छान्दसीति वक्तव्ये । मनोतिरम इति समानाधिकरणे षष्ठ्यो
 नत्वेन इति पूर्वपदस्य विगेषणमित्युक्तमित्यधिकारात् । नियमार्थमिति । अ-
 नंकारान्ताप्येवेति नियमार्थमित्यर्थः । इणः परस्य मनोतेः मकारस्य प्लुप्तमनु-
 कारान्ताप्येवेति निवृत्तः । अत एव भाष्ये मनोतिरम इति वचनमनुवर्त्तकम् ।
 पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वादित्यागच्छ । नियमार्थमिदं वक्तव्यमिति सूत्रकृतस्य द-
 र्शनीयमिति नियमार्थमाश्रित्यमुक्ता । मयनादिषु कृतत्वादिमिति कथ्यते

स्वर । मकाराकार इति । तस्य शास्त्रविशेषेण विशेषस्य विधानाभावात् । परिभाषाया लिङ्गम् । परिभाषाया उपस्थितिप्रयोजकं लिङ्गम् । स्वरविधीतीति । स्वरविधित्वमेवास्य लिङ्गमिति भावः । अत्र को वर्जनीय इत्याकाङ्क्षायामाह । अनुदात्तस्येति । स्वराणां प्रवृत्तिव्यवस्थामाह । अत्रेति । परिमाणार्थमिति । यावत् पदत्वभावि तावत्समुदायपरम् । अत एव । पदशब्दस्य तादृगसमुदायलाक्षणिकात्वादेव । न दोष इति । पदशब्दस्य तादृगसमुदायलाक्षणिकत्वाभावे धातोरिति सूत्रस्य प्रवृत्तिकाले पदमन्त्रकममुदायाभावेनास्या परिभाषाया अप्रवृत्तिः स्यात् । नन्वेवमप्यटशब्दोपादानवैयर्थ्यमत आह । तद्व्यावर्त्यमिति । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि अनुदात्तादेरजां विधाने आदुदात्तान्डीय उपसंख्यानमिति वार्तिकम् । कुवन्तीवदरी । कुवन्तीवदरीशब्दौ ग्रामादित्वादादुदात्तात्तो ताभ्या गौरादित्वान्डीय प्रत्यये कृते प्रवृत्तेरादुदात्तत्वात्प्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षे डीयप्रत्ययस्य प्रत्ययभङ्गासन्नियोगशिष्टत्वादादुदात्तत्वे तदेकशक्यतापन्नशेषनिघातेनानुदात्तादिरिवायमित्यभिप्रायेण समाधानं मिश्रान्तिना कृते षट्स्थानुदात्तादित्वम् । पदस्य निघात सुप्तिङन्तश्च पदस्य व्याप्तिपदिकाश्च प्रत्ययो विधीयते इति पूर्वपक्षिणीकम् । ततः निघात्येवमदेशो आह । न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्याम इति । तत पुन पूर्वपक्षो आह नेत्रं शक्यम् । इह प्रमज्ज्येत वाचो विकारस्वचो विकारः । सावेकाचुम्बतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्त्युत्पत्त्यर्थे कृते शेष निघातेन समर्थस्य विभक्त्यन्तस्यानुदात्तादित्वात्प्राप्तीतीति भावः । इह च न व्यात्सर्वेषां विकार सार्वे इति । सर्वसुपोति विभक्त्यन्तस्यादुदात्तत्वात् । तन्मार्थैव शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानइत्यर्थम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्न्याययति यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । यदयश्चिदादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठद्वरोति । कथङ्गत्वात्प्रापकम् । भिच्चादिषु गर्भिणीशब्दस्य एतत्तत्पद्योचनसंनूदात्तादिनक्षत्रं ऽङ्गभूदिति यदि च पदस्य निघात गर्भशब्दोऽयमादुदात्तत्वादिदितिरित्यन्तादः प्रत्ययः प्राप्नोति मतावल्यात्तन्निघातमिते निघातः तत्र केऽनुदात्तादिनक्षत्रस्याङ्गः प्रमद्व पश्यति त्वाचारः । यावत्येव द्वितीयस्य स्वर

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ स्वर प्रकरणम् ॥

सर्वप्रकरणोपकारकतया साधारणस्वरानाह । मूले अयेत्यादिना । अतुदा-
त्तं पदमेकवर्जम् । अतानुदात्तमर्थोऽर्थं आद्यजन्तः । अत एव पदपदसामाना-
धिकरणस्योपपत्तिरिति वक्ष्यते । कर्त्तव्यमित्यस्वाध्याहारः । अद्यप्रकृतिमूर्तोऽ-
च्छब्दार्थस्य बोधकोऽनुदात्तमर्थः । पदमित्युक्तं श्रवम् । एवञ्च एकवर्जमप्यदमनुदा-
त्तावकाभिब्रह्मर्त्तमित्यर्थः । एकवर्जमित्यस्योपपत्तिमाह । द्वितीयायाश्चेती-
ति । यत्र त्वरा प्रतीयते तत्रैव द्वितीयायाश्चेति सूत्रेण समुल्लंभयति आऽत्र न
प्रतीयत इति कथन्तेन समुल्लिख्यमाह । नन्वित्यादिना । सभाषन्ते इति ।
अत एव यावत्समुदायस्य पदत्वभावितावत्समुदायस्य क्रमेणान्वाख्यानं तन्मध्य-
घटकस्य यस्य यम्योदात्तादिर्विधीयते शास्त्रेण तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतयाऽस्य पु-
नः पुनः प्रवृत्तिर्भवति । पश्चान्तरमाह । यदेति । अस्य सूत्रस्य विधिसूत्रत्वमेक-
पदार्थानिश्चयान्न सम्भवति नाप्येतत्संज्ञासूत्रम् । पदस्य समुदायात्मककानु-
दात्तमंज्ञायामपि तस्याः संज्ञाया विध्यन्तरोपकारकत्वाभावादत आह । परि-
भाषेयमिति । यद्यनुदात्तस्वरितविधायकं शास्त्रन्तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतयाऽस्य
प्रवृत्तौ तत्तत्सूत्रविधेयम्यावस्थान्भवतीत्यस्य नियामकत्वमुपपादनीयम् । अ-
स्वरितत्वादिति । उत्तरञ्च सम्बन्धप्रयोजकस्य स्वरितस्याभावादित्यर्थः । दोषवि-
शेषरूपं यत्स्वरितत्वनादभावस्यास्तुत्यादाह । एकवर्जमिति । वैयर्थ्यापत्ति-
मुपपादयति । तत्तदिति । अधिकारत्वे सर्वैकवाक्यतया असम्भवोऽपि भवती-
त्याह । किञ्चेति । एवञ्च विधिपक्षे एकपदार्थानिश्चये च । विधित्वपक्षे शास्त्र-
मामान्यस्य पक्षं स्यादित्यागयेनाह । शास्त्रविहित इति । उदात्तचतुष्टयं त्र-
यवापत्तिमुपपादयति । तत्रेत्यादिना । ङीप् । आतिसचयो ङीप् । कर्त्तरः ।
यामलक्षणात् इति विग्रहे सप्तम्याच्चेनेर् इति सूत्रविधीयमानऽप्रत्ययश्च

त्यर्थे । युगपदप्रवृत्तेनेति । तत्रैवान्तर्गतं युगपदित्यनेन तत्रैवप्रवृत्त्यान्तर्गतास्त उ
 दात्ता गतिस्थानान्तरं प्रकृत्येत्यनेन कृत्स्नरापवादभूतेनान्वेन वाड इत्याद्यावुभ
 योरुदात्तयो यवणार्थं युगपदप्रवृत्तक्रियते यदि यत्र विनापि समावेशस्तदा
 तत्रैवप्रवृत्त्यान्तर्गतादात्तत्वे कृते तस्य गतिस्थानिनं प्रकृतिसम्बन्धे बोधितं तस्य नि
 प्राता आदुरादात्ता इत्यनेनादुरादात्ततयाभयो समावेशे सिद्धे किं युगपदप्रवृत्ते
 न । कृतञ्च तद्यक्षाभावे समावेशाभावः प्रापयतीति भावः । एवञ्च विवृत इ
 त्वचान्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्यमाणत्वात्तम उदात्तत्वेन व्यञ्जमानमिति ।
 प्रापकं विनापि विवृत इत्यादौ न दोष इत्याह । वस्तुतः इति । आदुरादात्तस्य
 त्यादि । आद्येऽपिस्वरान्तरितस्वरणीयत्वेन पितृस्वरतिस्रस्वरणीयविप्रतिषेधविचार
 कार्या ज्ञेया इत्यत्र शब्दस्तादापि कृते तत एकादेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावेन तं
 स्वरस्य परादिवद्भावेन पितृस्वरस्य च प्राप्तो विप्रतिषेधेन तितृस्वरो भवतीत्युक्तं
 कर्तुं विप्रतिषेधाभावेऽपि प्रथमं पितृस्वरितमिति स्वरितत्वं कृते तत एकादेश
 आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयो स्थाने जायमानं स्वरितो भविष्यतीत्यभिहितम् ।
 तथादौ स्वरितत्वमेव कथञ्चित्त्वत्वादेकादेशेन भाव्यमिति परेण शङ्किते स्वरभि
 न्नस्य प्राङ्मुख्यधिरनित्य इति परिभाषयैकादेशस्य शब्दान्तरमास्या स्वरितत्व
 मप्यनित्यमुभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरितत्वमित्यभिहितंऽन्तरङ्गस्तृतीयं कादेशोव
 र्णावायित्वैकादेशः पठस्य स्वरितत्वमिति पूर्वपक्षिणा कथितं स्वरितत्वमप्यन्त
 रङ्गमपदप्रवृत्तमस्मरिमाणमिति युक्तम् । एतेन पदस्य न कार्यता । किन्तु कार्ये
 त्वं वणस्त्वैव स्वरितत्वे । पदस्य तु तदेव वाक्यतापन्नगीपनिघातयोऽप्योपलक्षक
 तेति सूचितम् । द्वितीये द्विचिभ्या पाङ्गमृद्वित्वञ्च द्विचिभ्या यमृद्वु इति कृतं
 समामान्तस्य निर्देशो युक्तोऽथ वाऽकृतसमामान्तस्य युक्त इति विचारे यदा स
 मामान्तोदात्तत्वचित्वस्य समामान्तस्तदाऽकारान्तपठनं यदा तृत्तरपदस्थाने
 नोदात्तविविधानमिति पक्षस्तदा कृतोऽपि समामान्तो तस्योत्तरपदे अनन्तर्भा
 वाच्चकारान्तस्य स्वरविधिरित्यभिप्रायके कृतसमामान्तनिर्देशे समामान्तविधे
 रनित्यत्वात्तस्मिन्नने द्विमुद्गा द्विमुद्गश्च यस्मिन् न प्राप्नोतीत्यभिप्रायान् तर्हि
 नकारान्तस्य पठनमिति कथिते द्विमुद्गस्त्विमुद्ग इत्यत्र कृते समामान्तो उत्तर
 पदस्य विधीयमानमनोदात्तव प्रत्ययस्य न प्राप्नोतीति शङ्कायामुदात्तनिवृ

राज्ञत्वमादौ न प्रयत्नते । विकरणध्वरस्य त्वबाधकत्वादादुदात्तमदम्भवति ।
 एवञ्च यावत्पदत्वभावीति व्याख्याने च अस्या यथोद्देशत्ववादिमतनूपयति य
 स्त्वितिना । अत एव । यथोद्देशत्वाद्दीकारादेः अन्त इति वक्षते इति ।
 कर्पात्त इत्येत इत्यादि । इत्यपि ज्ञापकमिति । यदन्तम्यादुदात्तस्य यजगार्ध-
 कृतन्तत्तन्मिचयं ज्ञापकमित्यर्थः । अन्यथा । अस्या कार्यकालत्वे । तयोया-
 रितार्थे नति । तद्यतस्तिस्त्वस्य यतो नाव इति सूत्रस्य च चारितार्थे नैत्यर्थः ।
 ननु सन्निपातपरिभाषायाः स्वरविधावप्रवृत्तैर्वक्ष्यमाणत्वान्नेदं युक्तमत आह ।
 किञ्चेति । कर्त्तव्यं वा । कण्ठा, क्तेत्यत्र कण्ठस्य तित्स्वरितमिति किमो-
 दिति विधीयमानस्य यतः स्वरितत्वात्तत् परत्वे न कण्ठास्तत्रत्यत्र चनो लि
 खेन तत्र ग्रन्थ आदुदात्त इति उदात्तपरत्वे न नोदात्तत्वेत्यस्य प्रवृत्तिरिति भा-
 य । एवं नीत्या परोक्षस्य यथोद्देशत्वस्त्रोकारो ज्ञापकस्य खण्डनेऽस्याः कार्य-
 कालतैव । विपाद्यामप्रवृत्तौ तूपायान्तरमाह । तस्मादिति । अधिककार्यार्था-
 दिति । एतेनास्वरितत्वादित्यनेन न विरोधः । उत्तरसूत्रेषु मन्त्रप्रयोजकस्य
 स्वरितत्वस्यास्त्रीकारात् अथैव सूत्र इति । तत्र हि परिभाषेयम् । किङ्कतभ-
 यति । शीयेकाल मन्त्रपरिभाषं यत्र कार्यन्तरोपस्थितमिदमृष्टमित्युक्तम् ।
 अत एव । अस्याः कार्यकालत्वादेव । अन्यथा । यथोद्देशत्वे । उभयाः सम्भवे
 न । दीर्घकाशित्यनेनादेराकारम्योदात्तचमन्तागात्पूर्वमित्यनेन नकारोत्तराका
 रस्योदात्तत्वमित्येव सम्भवेन । विप्रतिषेधेति । अस्य भाष्योक्तत्वादि । अत
 एव । कार्यकालत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञयाऽप्रवृत्तिस्त्रीकारादेव । अन्यत्वे प्रति-
 योगित्वेनाष्टमिकस्यापि अक्षरगण्ठा वारयति । अन्यत्वं इति । एवञ्च सप्ताध्या-
 योतिपदमटमाध्यायातिगिक्तस्यैव बाधकमिति भावः । उक्तरीत्या । स्वरितत्वे न ।
 अत एव । उक्तरीत्याऽऽद्येऽप्रवृत्तं रेव । याछादुदात्तत्वे आमन्त्रितस्य चेत्यादु-
 दात्तत्वे । अनेन । प्रतादात्तत्वेन । कयश्चिह्नतिरिति । यदि भुतोदात्तत्वे ना-
 यनुदात्तमपटमित्यस्यैकवाक्यता स्यात्तदा जातम्यामन्त्रितादुदात्तस्य यवणश्च
 स्यादिति हि तत्राभिमतन्तश्च न सम्भवति । भुतोदात्तत्वम्यासिहत्वादिति तद्वा-
 य । बाधकाभावादिति । पूर्वत्र परमसिद्धत्वं तु परस्मिन्पूर्वस्यामिहत्वमिति, प-
 रद्वया पूर्वम्यादुदात्तचय मिहचासिद्धत्वं स्यादेवेति भावः । ध्वनितमिति ।

त्तिस्वरैरान्तोदात्तत्वमयस्य भविष्यतीत्युक्तम् । एतेन समामोत्तरपदस्यान्तो
 दात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन प्रत्ययस्यानुदात्तत्वमिति ध्वनितमन्यथा
 ऽनुदात्ते परे टिनोपाभावेनोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्राप्तौ न स्यात् तच्चानुदात्तत्व
 म्पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वे मत्पुपपद्यत इति । द्वितीये पुमानित्यस्य दुदात्त
 स्य परमपुमानित्यस्यान्तोदात्तस्य मिध्यर्थमसुदुपदेशिवद्बचन स्वरमिध्यर्थस्वहि
 रङ्गलक्षणत्वादिति वार्त्तिककृतोक्तम् । एवञ्च विभक्त्युत्पत्ते प्रागुपदेशावस्था
 यामेवासुड भवति अन्यथा पूजो डुम्सुन्निति डुम्सुन्नन्त पुम्सगण्यो नित्स
 रेणादुदात्तस्तदवयवसंस्कारस्य स्थाने जायमानोऽसुडादेशो यथा पुमानित्यत्र
 मेस्त्रनवर्मेणो हल स्थाने जायमानत्वादनुदात्तो भवति तथापरमपुमानित्यत्रा
 पि स्यादिष्यते त्वन्तोदात्तत्वेन मकाराकारस्योदात्तत्वमत उपदेशिवद्बचनेन
 समामान्तोदात्तत्वात्पद्याग्रजन्त मानात्पूर्वमेवासुडादेशो स्वीक्रियतेऽन्यथाऽपर
 निमित्तकत्वेन समामान्तोदात्तवस्य, अङ्गत्वात्पूर्वनामस्थाननिमित्तकस्यासु
 डादेशस्य बहिरङ्गत्वात्पूर्व समामान्तोदात्तत्वेन परमपुमानित्यत्र पु शब्दीका
 रस्योदात्तत्वे कृते तदनन्तरमसुडादेशेऽपि सोऽनुदात्त एव प्रमेज्जातेति मध्यो
 दात्तम्पदमसृज्येत । तत परेणादुदात्तोऽसुडादेश उच्चारणीय इत्यभिप्रायेणा
 दुदात्तनिपातनङ्गरिष्यते निपातनस्वर समामस्वरस्य बाधको भविष्यतीत्य
 भिहिते मिहान्तिना निपातनस्वरस्य प्रकृतिस्वरबाधकत्वापत्त्या पुमानित्यत्रा
 प्यन्तोदात्तत्वापत्ति स्यादत उपदेशिवद्बावारम्भ एव युज्य इत्यभिहितम् । यदि
 यथाप्रवर्तमानरम्यविधाश्रयकवाक्ये कथापन्नशेषनिघातेन पूर्व प्रवर्तमानस्यो
 दात्तत्वं न बाधो न स्यात्तटाऽऽदुदात्तत्वनिपातनैकवाक्यतापन्ननिघातेन वा
 धनम भविष्यतीति निपातनस्वरस्य प्रकृतिस्वरबाधकत्वापत्तिरभिहित्वा सा वि
 रुध्यतेति पदग्रहणस्य परिभाष्यत्वं युक्तमेव । यावत्पदत्व भावीति । अत्र याव
 दिति कालस्य परामर्शकत । यावत्कालपर्यन्तस्य इत्यन्वाशोत्वर्थः । नन्वेवदि
 न्धिचत्र शेषोपिषेति ह्यादेशस्यापित्करणेन प्रत्ययादुदात्तत्व ह्यादेशस्य भव
 तीति तदकवाक्यतापन्नशेषनिघातगोभयोरनुदात्तयो अत्रण स्यादिष्यते त्वा
 दुदात्तत्वेत्यत आह । चिनु इति त्विति । इति न्यायेन । अन्तरङ्गानपि विधी
 त्यहिरङ्गा नुवाधा इति न्यायेन । एवञ्च मुक्तप्रयोजकस्य वनवत्प्रत्ययादा

मितकतया परिभाषात्वन्तरेति भावः । तत्स्वरस्यापि । एकादेशस्वरस्यापि ।
तत्त्वेन । वहिरङ्गत्वेन नानेन । आन्तर्यतो वायमानैकादेशस्वरण । स्वरितत्वे-
नामिदं प्रवृत्तिरित्येवामिदं नम्य द्विविधस्यापि ग्रहणमिति भावः । स्पष्टञ्चेदमि-
ति । तत्र हि गाङ्गेऽनुप इत्यत्राख्यन्तगाङ्गशब्दस्य सप्तम्येकवचनेनैकादेशे ए-
कादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वे कृते ततो अनुपशब्दावयवाकारेण महैङः प
दात्तादतोत्थैकादेशस्य पक्षे स्वरितत्वश्रवतीत्येवमर्थं स्वरितग्रहणं सुप्रकृता
कृतत्वं न कार्यमित्यभिप्रायेण स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुं इयमनुदात्ते परत उ-
दात्तः भवतीत्येव मिदम् । केनेदानीं स्वरितो भविष्यति गाङ्गेऽनुपे इति । आ-
न्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । इदन्तर्हि प्रयोजनन्ते न
वर्ज्यमानता सा भूदिति प्रतिपादितम् । अस्याय भावः । प्रकृतसूत्रे स्वरितप्र-
हणभावेऽनुदात्ते पदादौ य एकादेशस्तस्याऽनेन सूत्रेण बोदात्तता विधेया
यदा नोदात्तता तदोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्यान्तरस्यादुभयधर्मवान् स्वरितो
भविष्यतीति सिद्धान्तिर्नाहो पूर्वपक्षिणोक्तमिदन्तर्हीति । य आन्तर्यात् स्वरित-
स्यास्य सिद्धत्वात्तदेकवाक्यतापक्षेपनिघातेन पेशब्दोऽनुदात्तः स्यात् उदात्तार्थ-
यते यदा तु प्रकृतसूत्रे स्वरितग्रहणद्विष्यते तदाऽस्य स्वरितस्यासिद्धत्वाद्दर्ज्य-
मानता न भवतीति । पुनः सिद्धान्तो आह । वहिरङ्गलक्षणत्वात् । अमिदस्य-
हिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवमभविष्यति । यथैव कन्यानुप इत्यत्र कन्याराजमनु-
पायामन्त इति अन्तस्य स्वरितत्वे तत एकादेशस्य स्वरितानुदात्तयोः स्याने
जायमानस्य स्वरितत्वमान्तरस्यास्य सिद्धत्वाद्दर्ज्यमानस्य मनुदात्तस्वरित
योर्वांगपक्षे प्राप्तात्यतोऽत्र य. परिहारोऽमिदस्यहिरङ्गमन्तरङ्गलक्षण इति न
एव गाङ्गेऽनुप इत्यत्रापि भविष्यतीत्यभिप्रायेण यथैव तर्हि क्रियमाणो यः स्वर-
रितः सिद्धस्तं न वर्ज्यमानता न भवति एवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति त-
न्मायार्थः स्वरितग्रहणेन । अमिदस्यहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्येव मिदम्
इति । स्वरित इति । अन्वोयस्तकाराकारः मस्वरित इत्यर्थः । न चेति । या-
प्यमिति पर्णान्वयः । उदात्तस्वरितयोः । उदात्तो यकाराकारः स्वरितस्तका-
राकारः एतयोः । तटस्य गङ्गे । न चेति । उदात्तमुपजीव्यस्वरितत्वं कृते उ-
पजीव्यविरोधस्याप्याप्यत्वात्स्वरितैकवाक्यतापक्षेपनिघातो न भविष्यतीति

तच्च हि प्राचामिति वचनद्विमर्थमिति विचारि एकेकग्रहणेन पर्यायार्थेन वि-
 कल्पस्य मिद्विमुक्ता एकेकग्रहणं योगपद्येन भुतो मा भृदि-येतदर्थमित्यभि-
 धायानुदात्तस्य दमेकवर्जमिति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन सम्भवः । अमिदं भुत-
 स्तस्यासिद्धत्वाच्चियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपीदन्तप्राप्तिद्वयं तत्त्व-
 मिदम् । कथम् । कार्यकालसंज्ञापरिभाषाम् यच्च कार्यन्तर्बोपस्थितन्द्रष्टव्यम् ।
 गुरोरन्तर्गतोऽनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचामुपस्थितमिदमभवति अनुदात्तस्य दमेकव-
 र्जमिति । इहापि तद्धि न प्राप्नोति । देवदत्ताः । मिद्वामिद्वविती । यो हि
 मिद्वामिद्वविती वा तयोर्नियम इत्युक्तम् । इहानुदात्तस्य दमेकवर्जमिति व-
 चनाच्चास्ति यौगपद्येन सम्भव इत्यभिधामेकमिव गुरोरिति सूत्रं सकृदेव
 सर्वेषां पुनर्विधायकमित्येवं वक्तुमशक्यमेतदेकवाक्ये । अपरं अनुदात्तमिति व-
 चने एकशब्दोपादानेनैकस्य वर्ज्यमानताऽन्येषां तत्त्वित्वं व समयेऽनुदात्तत्वं
 विधीयत इति निष्कर्षोऽस्ति तथा च कस्यैकस्य वर्ज्यमानतमिति निश्चयाभावेन
 'योगपद्येन वक्तुमशक्यमित्यभिप्रायेण । ततश्च नैकवाक्यतैव न सम्भवतीत्याश-
 येनाह । मिदं भुत इति । अत्रामिद्वत्वाभिधानद्वार्यकालपक्षेऽपि स्वरितत्वप्रति-
 ष्ठया त्रिषाद्यान्तस्या परिभाषाया अप्रवृत्त्यभिप्रायेण तेन स्वरितत्वेनाप्रवृत्ति-
 र्ध्वनितेति । ततः परेण यथोद्देशपक्षाभिप्रायेणानेनामिद्वत्वाभिधानद्वयतन्त्रेण
 न सम्भवति कार्यकालपक्षाभ्युपगमादित्याशयेन नैष दोष इत्यादिना कार्यका-
 लपक्षे प्रदर्शितं ततः समाधाताऽह इहापि तर्हीति । देवदत्ताः इत्यवामन्ति
 तादुदात्तत्वं न भुतोदात्तवममावेशो न स्यादिति भावः । मिद्वामिद्वविती ।
 अमन्त्रितादुदात्तव मिदं तस्मिन् स्वपेक्षिते भुतोदात्तोऽमिदं इति निघातो न
 भविष्यतीत्यर्थः । भुतोदात्तत्वस्यामिद्वत्वात्तदेकवाक्यतापक्षस्यानुदात्तस्य दमित्य-
 स्यात्त्वमिद्वत्वाच्च निघात इति भावः । अत एव । कार्यकालपक्षेऽप्यमिद्व-
 त्वा अथगाश्लोकवाक्यताया स्वरितत्वेनाश्लोकारादेव । शेषनिघाताभावात्
 मुपपादयति । कन्याशब्दोऽश्लोकादिना । अस्तादात्त इति । अथ
 तदेकवाक्यतापक्षेऽप्यनिघातेनानूपगमादिरकारोऽनुदात्त इति शेषः । अ-
 नुदात्तत्वं स्यादिति । मम तु । अमिद्वत्वाअथगाश्लोकवाक्यताया स्वरितत्वेना-
 श्लोकार्त्वं मम तु । बहिरङ्गतया पूर्वपरोभयमापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया । अपरनि-

आपक इत्यादाविति बोध्यम् अनुदात्तस्य च । कर्णाच्चत इति सूत्रेऽन्तोटा
 त इति यद्यपि समस्तान्तघाट्येकदेशे स्वगित्यप्रतिज्ञादनादिहान्तपदरहितं
 एव भवत इत्याह । अत्रेति । अनुहन्ती चेति । अत्र वाजारीऽनास्यायाम् । युष्म-
 धमित्यादाविति । अथोऽभ्यमि कृते टिजोपऽभ्यमोऽकाराद्यादिभृत्याग्नेनीदा
 तत्तरणात् । युष्मच्छब्दो मदिकृपत्ययान्तत्वे नास्तीदात्त । सुप इति । विभ-
 क्षिपदस्य तथैव हस्तेरिति भावः । तत्रम् । उदात्तलोपनिमित्तत्वम् । एकत्र प
 देऽमावेनेति । अथवहितयोरित्यादि । तेन तवैवान्तर्धत्वे तदुदाहरणे तथा
 त्वेऽपि न घति । अनुदात्तमात्रेति । अत्र मात्रपटङ्गादर्थः । तेन स्वतन्त्रास्वत-
 न्यमात्मान्यप्येत्यर्थः । तदेवाह । अत इति । एतप्रवृत्तिरिति । अनुदात्तस्य चेति
 सूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । माहिधुजातामिति । अत्र सा शब्दो न साज्योऽङ्गटो
 हि शब्दस्य निवातस्य प्रतिषेधार्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । जुडोत्यस्य विषयत्वञ्च
 वि जुडोत्यवाच्योक्त इति भावः । यदुक्तम्पूर्वम्पदत्वादिति तदत्र न नियामक
 मित्याह । अन्तरङ्गत्वादिति । अकारादुपदिश्यमानात्परत्वेन लभार्थधातुकानु-
 दात्तत्वस्य प्रवृत्तावाच्यत्वाद्भ्याचोत्यस्य प्रवृत्ती गु क्लेति ममुदायस्यान्ययान्तघा-
 ष्णादित्वविशेषणस्य निमित्ततायच्छेदकस्याचाग्रयणमतः । प्रवृत्तान्तेऽपीति । जु-
 टोत्यस्य परमसमीपत्वे । तदालस्य म्यानेऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वा-
 त्पूर्वमादेशस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अटोपादिति । प्रत्ययस्यैव ण्वस्योदात्त-
 स्य लोपप्रवृत्त्या टोपाभावादित्यर्थः । इत्यत्र भाष्य इति । तत्र हि न कर्ता
 इत्यादौ तस्मान्निकडादेशविषये प्रकल्प्यत्वादविषयमिति न्यायेन, नमार्थधा-
 तुकानुदात्तत्वविषये प्रत्ययस्वरप्रवृत्तावनुदात्तत्वमप्राप्नोति । तत्परत्वादिजोपो-
 षाधनं । तन्मिग्नते मौऽमावविद्यमानोदात्तत्वं अनुदात्ते उदात्तोऽनुपपन्न इत्युक्तम्
 तत्र कैशट । शास्त्रीयस्तथाऽनुदात्तो न गृह्यते । किन्तुऽनुदात्तत्वाभावरूप इ-
 ति । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावश्यकप्राप्तिमुपपादयति । देवटोषीमित्यादिना ।
 शास्त्रिण्येन पूर्वपदान्तोदात्तत्वे उदात्ताऽनुदात्तस्येत्यस्यपरित्यक्तम् । अतदि-
 त इतिवाचित्वस्य विशेषणं । तद्विनाभिर्धरे यो गुमाकारोऽदितिप्रामि-
 विषये । मूलं व्याख्याय भाष्यानुमारेणाह । वस्तुत इति । अथ सूत्रे । आवि-
 ति गतं । तत्र हि पौरुषहित इति वक्ष्यमिह मा भूत् । टापीषो माधुय इ-

भाव । पूर्वपक्षी समाधत्ते । तस्या इति । शेषनिघातो न स्यादिति । परम
वाचा । अग्निमानित्यत्र शेषनिघातो न स्यादित्यर्थः । तस्मात्सन्निपातपरिभा
षाया अनित्यत्वाद्प्रवृत्तिर्वाच्येति भावः । यथा गोपायतमित्यत्रापान्तायो
दात्तत्वे गोकारोऽनुदात्तो भवति तथाऽन्यत्रापि प्राप्नोतीत्यभिमानेन शङ्कते ।
किञ्चेति । भद्रं करिष्यसीति । अत्र कृधातुरनुदात्तस्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति
स्वरितत्वम् । नचाचतिङ्ङितिङ इति सूत्रेण समुदायस्य निघातेन भाव्यमि
त्यस्य शब्दस्यानुदात्तत्वमस्येति कथमिदमाशङ्कतेति वाच्यम् । अन्ते भद्रं क
रिष्यसीति वाक्यस्य यदा यद्वृत्तममभिध्याहृतत्वस्तदा यद्वृत्तानित्यमिति नि
घातस्य प्रतिषेधात् । अस्य स्वरितस्य । ककारस्य जायमानो य उदात्तादनुदा
त्तस्येति स्वरितस्तस्य । तस्मिन् सतीति । अत्र यस्तच्छब्दस्तेन यः पूर्वज्ञात
मपरावृत्त्यतः । एतत् । सति शिष्टस्वरवर्तीयस्त्वमित्याकारकं वाच्यम् । अनया ।
अनुदात्तमिति परिभाषया । अत एव । उत्तरकालप्रवृत्तिकस्य वक्ष्यत्वादेव ।
नन्वेकमेवादुदात्तयोति सूत्रं कथं स्वस्यैव बाधकमत आह । आदुदात्तये
ति । अत्र चेति । अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यंशे । अन्यथा । तदंगाभावे । क्रियमा
णस्य तामि स्वरस्येति । प्रत्ययादुदात्तत्वेन जायमानस्य तासेरुदात्तत्वस्य ।
इत्यनुवर्त्येति । आयादय आर्द्धधातुकैर्वर्त्यत आर्द्धधातुक इति पदमनुवर्त्येत्य
र्थः । तदेदमिति । आर्द्धधातुकलकारावस्यायामेव तासेरुदात्तत्वज्ञातत्वात्तन्म
स्वरस्त एवाधुना सति शिष्टो जात इति तस्यानुदात्तत्वमिदमे तास्यनुदात्तेदि
त्यावश्यकमित्यस्य ज्ञापकत्वञ्च सम्भवतीति भावः । अस्य च । अन्यत्र विकरणे
भ्य इत्यंशस्य च । अत एव । धातुस्वरापेक्षया प्रावक्ष्यादेव । इदमपि । विकर
णस्वरस्य दुर्बलत्वमिति । न दोष इति । अत्र चिन्विति नुशब्दस्योदात्तस्य अथ
णाभावापत्तिरूपो दोषो नैत्यर्थः । अन्तोदात्तस्येदमिति । यूयत इति शेषः ।
तस्य । यद्वृत्तादित्यस्य । व्यवहितेऽपीति । पूजनात्पूजितमिति सूत्रे पूजनगणस्य
सम्बन्धिगण्यत्वात्पूजितशब्दे सिद्धे पुनः पूजितप्रवृत्तमनन्तरपूजितत्वाभार्यम् ।
तेनायं प्रकरणे निर्दिष्टपरिभाषाऽव्यवधानागरहिता पञ्चमी निर्दिष्टेऽपि प्रवृ
त्तन इति ज्ञायते । अतो व्यवहितेऽपि प्रवृत्तिः । एतच्च तत्रैव सूत्रे मुले स्पष्टम् ।
तेन दारुण्याध्यापक इत्यत्र समाभावादात्तत्वं बाध्यते । न तु दारुणगण-

३। ग्रामन्वितस्य च । पदादित्वपोदादाविति चानुवर्तते । इमंश्च इत्यत्र स्व-
 रपञ्चतिप्रक्रियामाह । अथ गङ्गे इति । नामन्विते समानाधिकरणे । सामान्य-
 वचनं विशेषम् । नन्वेवमग्ने भ्रातरित्यत्राप्यविद्यमानवद्भाविनिषेधाभिघातः
 स्यादत आह । अग्ने भ्रातरिति । पट्टीशब्दस्य पट्टीविभक्तिमात्रपरत्वे गोपु-
 क्षामित्रित्यत्र पराङ्मवद्भावासिद्धिः स्यादत आह । अथेति । ग्रामन्वितनिरूपि-
 तकारकाप्रसिद्धेराह । ग्रामन्विताद्यैकदेश इति । इत्येत इति । एतच्च समर्थानु-
 हत्या चेति द्वितीयपक्षे कदाचनतया कदाचित इति बोध्यम् । ननु समर्थं पदवि-
 धिरिति सूत्रस्यः समर्थशब्द एकार्थ्यभावमन्वयमास्यर्थं विगिष्टपर इत्यत आह ।
 ग्रामर्थं च तिसृष्विति तिसृष्विति चतुष्टयो बुद्धिस्तस्य परामर्थक्यं च क इत्याका-
 ङ्गमाह । ग्रामन्विताद्येभ्योति । तद्विमित्तमित्यत्र निमित्तत्वस्य कारणत्व-
 म् । ग्रामन्वितशब्दजन्यप्रतीति विविधनिरूपितकारणत्वस्य भद्राणां राजवि-
 त्वस्य सद्वपदार्थं विरहात् । किंत्वामन्विताद्यैकदेशकान्निरूपितनिरूपकत्वजन-
 कत्वान्यतरूपम् । अत एव । तद्विमित्तप्रवृत्त्यादेय । पट्टासन्वितकारकवचने
 हि गोष्वित्यस्य द्वैविध्याभावेन पराङ्मवद्भावो न स्यात् । न च पट्टीशब्दस्य तद-
 र्थकविभक्तिपरत्वप्रागभिहिततत्त एवेष्टमिद्विगिति वाच्यम् । तस्य मतान्तरा
 मिश्रायकत्वात् । अत एवावृत्त्युक्त्याक् प्रकृतसूत्रभाष्ये समर्थपदानुवृत्तिर्य-
 दपि न प्रदर्शिता तथापि सुविधि किम् । करीष्यटन् । नैतदस्ति । अग्रामर्थ्या-
 दपि न भविष्यति । कयमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणसममर्थवद्वयति । इदन्त-
 र्हि । पीये पीयमानेति । इदंवाप्युदाहरणम् । करीष्यटन् । ननु चोक्तं समा-
 नाधिकरणसममर्थवद्वयतीति । नैव टाप । अथात्वभिहितमित्ये वस्तुदिति वा-
 चनिकमप्यसामर्थ्यं गच्छते नास्तीति उपक्रमे प्रतिपादितत्वं न प्रकृतसूत्रे सम-
 र्थपदानुवृत्तिः प्रदर्शितेति भ्रमेण कैश्चिदसमर्थपदानुवृत्त्या अग्रमन्ते जरिता ।
 एतेनान्ते वृत्त्यन्तेवार्तिप्रसङ्गो नेत्युक्तन्तेदेवात्र मूलकारणाय प्रदर्शितम् ।
 पान्तु समर्थपदानुवृत्तिर्न भाव्यमस्मत्ता । समर्थपदस्यैकार्थ्यभावात्मकमामर्थ्य-
 विगिष्टार्थकचय व्यवस्थापनात् । पञ्चानुवृत्तित्वं पराङ्मवद्भावस्य प्रवृत्ते-
 मदर्शनाच्च । न च समर्थपदानुवृत्तौ कृतेन मित्रावकणाहताहधाहृतमृग्रेत्या-
 दो पराङ्मवद्भावोति । अथ हि मित्रावकणाहताहधाहृतमृग्रेत्या-

अत्र सुपो लोपो मा भूदित्यादौ प्रयोजनमभिहितम् । ततः सुवन्तकार्यं एव
पराङ्मवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिककार्यं इत्यभिप्रायेण न या सुदन्तैका-
न्तत्वात् । न वा कर्तव्यम् । किङ्कारणम् । सुवन्तैकान्तः परादिबद्धानो भवती-
त्यनेन पूर्वोक्तप्रयोजनान्ययामिद्विरुद्धाविता । उक्तञ्च कैयटेन । सुवन्तैकान्तः
सुवन्तावयवः पराङ्मवद्भावविपर्ययात्पराङ्मवद्भावे उच्यते । पराङ्मवदित्यसन्नि-
तमन्विधानात्परशब्देन शृङ्गते तच्च सुवन्तमेवेति सुवन्तकार्यं एव पराङ्मवद्भावो
ऽन्तरङ्गत्वाच्च तु प्रातिपदिककार्यं इत्यर्थः । अङ्गशृङ्गणमिति । परादिश्रुतौ
पूर्वस्य यत्कार्यस्यैव भवति तमप्रातिपदिकः स्यात्तदोभयोगादुदात्तत्वमामन्वि-
तम्येत्यनेन स्यात् । अङ्गशब्दोपादाने तु पूर्वस्मिन् परामन्वितावयवत्वात्तिदेशे
पूर्वपरघटितसमुदायनैकपरिमाणकत्वबुद्धौ तादृशसमुदायावयवसमोदात्तत्वे
तदेकारक्यतापन्नशेषनिघातेनान्यत्र सर्वत्र तदवयवमनुदात्तत्वमभवतीति भा-
वः । पूर्वाङ्गवदित्यमत्रामन्विते परे सुवन्तं यस्य कस्य चिदङ्गवदिति भ्रमवार-
णायाश्च । सुवन्तमिति । पूर्वाङ्गवदित्यत्र अङ्गशब्दोपादानेन प्रत्यामन्वित-
ते इत्यध्याहृतमत्र पूर्वस्मिन्नित्यमत्र समानाधिकरणमिति भावः । अनुवादेऽपि
पठोक्षान इति परिभाषा प्रवृत्तिः सम्प्रदायमिद्वेत्याह । इदमर्थवेति । परः ।
द्वितीयोऽभिप्रायः । निघातो गेति । तथा चाग्राशब्दे द्वयोः स्वरितोदात्तयोः
अवयवभरति । न्यानिन्देव । अनुदात्त एव । प्रदमंस्कारपक्षमादायशब्दे । न
च प्रदमसंज्ञासूच इति । भाष्यकैयटरीत्येति । अमी इत्यत्र यथा पूर्वं भूतेऽपि
प्रदमसंज्ञाया यद्योद्देशत्वेन निमात्रे द्विमात्रोऽयमिति बुद्ध्या प्रदमसंज्ञा प्रव-
र्तते तद्वत् । अन्तरङ्गत्वात् । सनिमित्तमद्भावेन योग्यप्रवृत्तिकत्वात् । तथा य-
त्तुमशक्यत्वादिति । यणादेशात्पूर्वं स्वरितप्रवृत्ते देहसुमगक्यत्वात् । आश्रया-
स्मिदत्वमिति । यणादेशे कर्तव्ये स्वरितः मिहो भवतीति वचनकल्पनेनेति
शेषः । अतिप्रसङ्गमवोपपादयति । उदात्तादिति । प्रत्यग्निरिति । अत्र हि प्रति-
शब्दस्य निपातत्वादादात्तत्वे शेषनिवातेनानुदात्तस्य कारमा यणादेशात्पूर्-
वमुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वापत्तौ तस्य यो यन् तमादायाग्निगच्छाय-
वाकारमा स्वरितत्वापत्तिरित्यर्थः । इति निषेध इति । उदात्तो य इकारस्त-
स्मिन्मग्नितस्य निषेध इत्यर्थः । अन्यथा । अनन्तरमिति न्यायानङ्गीकारः ।

यदि पराङ्मत्तत्वात्तदा ऋतेनेत्यस्यादादात्तचाप्रप्तिः स्यात् । समर्थपदानुवृत्तौ
तु ऋतेनेत्येतच्च मित्रावरुणावित्यनेन समर्थमृतेनेत्यस्य मित्रावरुणावित्यस्य
च तस्यानृचि यदा न शब्दे इत्यर्थकमागच्छे इति पदन्तर्द्वयान्वयेन परस्पर-
मनन्वयात् । समर्थपदद्वये शब्दाधिकारेण व्यपेक्षाविगिष्टार्थकत्वविधायीति
वाच्यम् । पष्ठममन्वितकारकवचनमिति परिगणनमप्यदर्शं तन्निमित्तप्रवृत्तये
त्युक्तान्तेनैव ऋतेनेत्यत्र पराङ्मत्तवद्भावस्य वारणसम्भवात् । अत एव भाष्ये सुवक्त-
माचम्य पराङ्मत्तवद्भावे चतुर्णां स्त्रायां गंभस्यास्त्रामित्रेणाग्ने मित्रधिये यत्
स्वेत्यत्र पराङ्मत्तवद्भावोपत्तिरित्येतदर्थमपरिगणनन्तन्निमित्तप्रवृत्तये वा कर्तव्यमि-
त्यभिधाय यिष्मन् नरच ज्ञायः तन्निमित्तप्रवृत्तये च ज्ञायः इदमपि मित्रभवति
गोपुस्तामिन् पशुपुस्तामिन् एतदि नैव पष्ठमन्तर्वाप्यामन्वितकारकमित्येवोक्तं
तु समर्थपदानुवृत्तिर्दृग्गता यदि समर्थपदानुवृत्तिरभिप्रेता स्यात्तदा भाष्यामङ्ग-
तिः स्पष्टैव चतुर्णां इत्यादौ परस्परव्यपेक्षाया विरहात् । यत्तु कैयटेन
परस्परसामर्थ्याभावेऽपि क्रियाकारकं सामर्थ्यमस्तीत्युक्तान्तु न युक्तम् । स्वार्थ-
पर्यवसायिनामाह्वावशात्परस्परमन्वयस्यैव व्यपेक्षापदार्थत्वात् । निरूपित-
मिति । एवमेव तत्र निरूपितमित्यर्थः । प्रकृतसूत्रस्य स्वरप्रवृत्तस्य प्रयोजनमा-
ह । स्वर इत्युक्तेरिति । कृप इत्यस्य पराङ्मत्तवद्भावे तु मिश्रचित्येतदवयवमका-
रस्य पदादित्वाभावापत्तौ मात्पटाद्योरिति पत्यस्य प्रतिषेधो न स्यात् । आ-
दिपदेन चर्ममन्त्रित्यस्य परिग्रहः । अत्र पराङ्मत्तवद्भावे चर्मनमन्त्रित्यङ्गपद-
आत्मितिनमन्निति नकारस्य चत्वप्रसङ्गः । पूर्वमत्र पराङ्मत्तवद्भावविधानेन पूर्व-
स्यैव परममन्त्रिकार्यप्रवृत्तिफलकोऽयमतिदेश इत्यभिप्रायेणागङ्गते न चेति ।
परप्रयुक्तेति । परमत्वा प्रयोज्येयम् । तच्च परनिष्ठमादुरक्षतत्वं । अथवात्र ।
पूर्वस्य पराङ्मत्तवद्भावपूर्वमन्त्रित्यस्य तत्त्वार्थभावतु पराद्यावच्चनिष्ठं यत्पदादि-
त्वान्तु न नियार्थेति । पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तापत्तिः । अस्मदपदाययत्त्वप्रयुक्त-
त्वमात्रं प्रवृत्तावित्यर्थः । तच्चिष्टेति । परनिष्ठे त्वये । अस्य निवृत्तावन्वयः । स-
माश्रयो यत्र पदत्वमात्रं तत्र निवृत्तापत्तिः यावत् । अस्मदपदाभावेनेति ।
परावयवे निमित्तानधिकरणनिमित्तत्वपदाययत्त्वमुद्दिष्टु नकारस्यादेवेति
गात्र । एतत्प्राप्तत्वेनेति । तत्र हि स्वरेऽप्यारम्भं सुवर्णोपायस्य गता गच्छन् ।

मधुदकमित्युदाहरणमित्यर्थः । मधुमित्यमुदकमित्यर्थः मधुगण्टोदकगण्टयो
ममामे उदकेऽकंयले इति सूत्रेणाकेचनं मित्यन्तद्वाचिनि समामे उदकगण्टे
परं पूर्वमन्तोदात्तमित्यर्थकेन पूर्वप्रदान्तोदात्ते कृते तत एकादेशं मन्थचरस्य
ऊकारस्योदात्तत्वमभवतीति प्रथमवाक्यस्यैतदुदाहरणमुक्तम् । द्वितीयवाक्यस्य
तु न प्राप्तिः पूर्वस्य स्वरितत्वाभावात् । क्वावरमित्यत्रापि प्रथमवाक्यं नोदात्त
त्वम् । न तु प्रकृतसूत्रेणेति हान्दमत्वादिति यदुक्तन्तदेतन्प्रातिगाप्य क्वाक्य
तथा प्राप्ताणि क्रमेण । शौनकीयप्रातिगाप्येऽपीति । उक्तमिति शेषः । प्राप्ति
गाप्यद्वयरीत्या क्वावरमित्यत्र क्वागण्टाकारस्योदात्तत्वम् प्राप्नोतीत्यतश्चान्दम
त्वमेव कल्पनीयम् । लोके तु स्वरितोदात्तयारादेशं चान्तरगतस्यास्वरित एव ।
तदाह लोके त्विति । युक्तमाभातीति । उक्तप्रातिगाप्यमन्वादादुक्तत्वं । किञ्च
उदात्तस्वरितयोरिति सूचानन्तरं सूचकता एकादेशं उदात्तं नेति सूच्यमिति
न्तेनाचानुदात्तपदानुवृत्तिरभिप्रेता । भाष्येऽपि स्वरितो वेति सूत्रे उदात्तात्
दात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेशं उदात्तं नोदात्त इत्येतद्वतीत्युक्तन्तेनानुदात्त-
पदानुवृत्तिः सूचितैव । अयमिति । एकादेशं उदात्तं नेति विधीयमान इत्यर्थः ।
भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि वृत्ते इदम् । वृत्ते इदमित्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि
पूर्वोपस्थितनिमित्तकं एकादेशं कृतं एव । यादेशं प्राप्नोति सांक्षिप्तत्वे उदा
त्तानुदात्तस्यानिकत्वं नोभयान्तरतमः स्वरितः प्राप्तस्तु मा भूदित्येवमर्थमेका
देशस्योऽन्तरङ्गमिदं वक्तव्यम् । चान्तर्यत उदात्तस्यांदात्तेऽयादेशो यथा स्या
दित्युक्तम् । प्रपचतीतीत्यादाविति । अत्र पचतीत्यस्य तिङ्ङितिङ इति नि
घातं निपातत्वादादात्ते इति शब्दे परं य एकादेशस्तत्स्थानिकोदात्तत्व
स्यामिदत्वमभवत्वं व पदद्वयमन्वयवर्णावाचित्य जायमानो य एकादेशस्तस्य
वहिरङ्गतया तत् स्थानिकैकादेशस्यापि वहिरङ्गत्वादिति भावः । इति न प्रथ-
र्त्तते । अनन गतनिघातो न भवतीत्यर्थः । निघातो नेति । यदि पूर्वमकादेश-
स्वर स्यात्तदा तीत्यस्यादात्तत्वं कृते यथात्वपूर्वान्तवद्भावेन तिङ्ङितिङ इति
निघातः स्यात् । प्रयाजनगन्तराणीति । यथा गाङ्गेऽनूप इत्यत्रैकारस्योदात्त
स्यैकादेशं उदात्तेनेत्यनेन कृतस्यानूपशब्देन य एकादेशस्तस्य स्वरितो वेत्यनेन
न स्वरितत्वमवति विकल्पेन पचे नुदात्तः । असिद्धत्वं चान्तरगतस्यास्वरित

अत एव । अन्तरस्येति न्यायाङ्गीकारादेव । पूर्वसूत्रम् । विभक्तमुदात्तयण
इति सूत्रम् । एतदनुवर्तमानम्प्रकृतिभूतन्तादृशानुपूर्वीकशब्दपरम् । स्वरितश
ब्दस्यार्थं तद्विशेषणम् स्वघटितसूत्रनिष्पाद्यत्वं पठार्थं । नाध्वेनाह । यदेति ।
स्वरविधाविति । स्वरोद्देश्यके विधात्रित्यर्थः । एवम् । स्वरितग्रहणाभावे । त्व
गष्टाकारस्य स्वरितत्वमुपपादयति । तत्र ईत्यदिना । स्थानिवद्भावादि ।
पञ्चमीममासेनेत्यादि । तन्निषेधात् । स्थानिवद्भावनिषेधात् । एतेन । उदात्त
त्वा स्थानिवद्भावनिषेधेन । प्रतिपदोक्तस्यैवति । भाष्ये साधपदानामवन्तोपो
ऽपि प्रकृत इति शीत्वा तेषामेव योजनया तादृशवचनस्य व्युत्पादनेन सूत्रप
ठिततादृशशब्द न यो निषेधस्तस्यैवेत्यर्थः । अनुदात्तमिति । अनुदात्त सर्वम्
पाठादावित्यधिकारादननुदात्तमित्यर्थः । अनुदात्त । आन्तरतस्यादिति शेषः ।
हस्ताविति । हस्तिग्रन्थ इत्यर्थः । अमिहगपत्तेरिति । अत्र हि स्वरितोदात्तस्या
निकर्ष्यैवादेशस्योदात्तस्य श्रुतिः प्रामाण्यिकीति भावः । आहुरित्यस्वरमबीज
मकटयन् मिहान्तमाह । वस्तुत इत्यादिना । भाष्यादिताऽपीत्यपिना हस्ते
परिग्रहः । स्वरितान्तेन । यत्प्रत्ययान्तत्वेन स्वरितत्वस्य तत्र सत्त्वात् । उदात्त
स्य । निपातत्वादुदात्तस्य । इत्युक्तमिति । यदि प्रकृतसूत्रेऽनुदात्तस्येत्यस्यानुह
त्तिर्नाभिप्रेता स्यात्तदाऽनेनैव प्रथममुदात्तो भविष्यतीति स्वरिताभावेन तत्सू
त्रस्य प्रातिग्रह नस्यात्तदनुवर्त्ततां तु स्वरितोदात्तयोरेकादेशस्य नानेनोदात्तत्व
मिति आन्तरतस्याः स्वरितत्वम् । एवमेव क्वावरमित्यत्रापि स्वरितोदात्तयोरे
कादेश आन्तरतस्याः स्वरितो भविष्यतीति भावः । स्वाक्षार्थं प्रातिशाप्यमर्क
तिमाह । तथा चेति । अत्र उदात्तव्येकी भावे उदात्तं सन्ध्यमक्षरमित्येकं वा
क्यम् । अनुदात्तोदये पुन स्वरितं स्वरितोपध इति द्वितीयम् । प्रातिशाप्यस्य
अथमवाक्य व्याचष्टे । यस्मिन्नित्यादिना ज्ञातव्यमित्यन्तेन । प्रातिशाप्यं स
न्ध्यमक्षरमित्युक्तमतः सन्ध्यमानमक्षरमित्यर्थोऽभिप्रेतो न तु शास्त्रान्तर ए
वा सन्ध्यक्षरेति भग्ना क्रियत तथामेवेह चरणमिति । द्वितीयं व्याचष्टे स्वरि
तोपध इति । उपधाशब्दः पूर्वशाची । उदयगच्छ परस्य वाचकः । एवञ्च यत्र
स्वरिते पूर्वमित्त्वं अनुदात्त पराजित्त्वं स्थिते एकादेशा भवति तत्र सन्ध्यमानम
क्षरं स्वरितवत् प्राप्नोत्येकं फलम् । मिथुशब्दरश्मिति । अग्निमवाक्यं

त्परस्थानुदात्तस्य मुरितत्वे प्राप्ते निषेधः । विरोधमङ्गत्वाद् । एकश्रुतिदूरात् ।
 एकवचनं मध्योदरित्येकवचनान्तस्यैव मध्युद्भिन्नाविधानादाह । समुच्चिप्र
 हणमिति । एकश्रुतिगच्छस्य याच्यार्थमाह । मुराणामिति । भेदेन । पृथक्त्वेन ।
 मुरिताङ्गेद इति । मुरिते हि तस्यादित इत्यादिमुदात्तत्वमिह तु नेति निवेकः ।
 तयोः । उच्चनीचयोः । वचनसामर्थ्यादिति । गुरोरनृत इति म्रुतोदात्तत्वविधा-
 नवलादित्यर्थः । तदा चोभयोरिति । यदा म्रुतोदात्तत्वस्तदोदात्ते कथ्योरित्य-
 र्थः । यज्ञकर्मण्यजपः । यज्ञकर्मण्यत्र कर्मशब्दः क्रियापर इत्याशयेनाह । यज्ञवा-
 मे चेति । यजति नोदनेति । यज्ञधातुघटिता या नोदना विधिवान्यन्तद्वाधि-
 तङ्गमेत्यर्थः । अतस्त्वम् । असम्बलम् । ननु समान इति मन्वृष्यैकश्रुत्या कर्म-
 निशये हविरभिर्शने षठनस्य सम्प्रदायसिद्धत्वात्करणत्वेन कथमेतत्प्रत्युदाहरण-
 मत आह । यद्यपीति । एष्विति । समान इति मन्वृष्यकपटेष्वित्यर्थः । वैय-
 र्थ्यापत्तेरिति । एवञ्च नञुच्चारणसामर्थ्याद्विकल्पस्याप्यप्रवृत्तिरिति भावः ।
 पर्युदासे जपपर्युदामान्त्रन्त्रेष्वेवैषा एकश्रुतिः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु तादृगनि-
 यमात्माभ इति विचिन्त्य गङ्गते । न चेति । पूर्वसूत्रस्य । यज्ञकर्मणीत्यस्य । प्र-
 मज्यप्रतिषेधे तस्य यज्ञक्रियापठितवाक्यमामान्यविषयकत्वादिति भावः । छ-
 न्दस्त्वस्य मन्त्रब्राह्मणान्यतरत्वरूपतया विकल्पस्य ब्राह्मणे चारितार्थान्द्रष्टव्यम् ।
 सामर्थ्यादिति । यज्ञे इत्येव षठनीयम् । एकश्रुते शब्दधर्मत्वाद्वाक्यत्वसामाना-
 धिकरणत्वेन प्रवृत्तिमिदौ कर्मग्रहणमतिरिच्यमाणमुद्देश्यतावच्छेदकस्यापक्वप्रवृ-
 त्तिकचलाभार्यमिति भावः । अत एव । पर्युदासवरीन मन्त्रेष्वेव यज्ञकर्मणी-
 त्यस्य प्रवृत्तिस्त्रीकारादेव । अत्रोदिति । एतेनोहितत्वमस्तीति ध्वनितम् ।
 तद्वाच्यम् । गतपथब्राह्मणभाष्यम् । अत एव । ऊहितस्यामेवतया तत्रैकश्रुत्य-
 भावादेव । एतेन उक्तभाष्यविरोधिनः । अथ । यज्ञकर्मणीत्यस्य । अत एव ।
 प्यवस्थितविभाषात्वमीकारादेव । अत एव । उक्तार्थमन्त्रादेव । अच्छन्दसि ।
 अमन्त्रे ब्राह्मण इति यावत् । चरितायेनेति शेषः । ऊहेषु । यत्किञ्चिदूहितेषु ।
 अस्य मन्त्रावयवत्वमुपपादितम् । पूर्वसूत्रस्य चारितार्थान्तु यत्र न किञ्चिदप्यु-
 हस्तमिमन्त्रे । किञ्चित्तु विभाषा छन्दसीत्यस्मिन् सूत्रे विभाषाप्रदानकारण-
 काण्य प्रश्ने पेगाय चन्दा योजनीयः । अथैवसूचनाय वैपरीत्य न लेख इति

एव स्यात् । तथा तुदतीत्यत्र ताम्यनुदात्ते दिति शतुरनुदात्तत्वे कृते उदात्ते
नशप्रत्ययाकारिण य एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेन जातस्य सिद्धत्वा
च्छतुरनुमो नद्यजादी इत्यन्तोदात्तादित्यपस्यरो भवति । तथा तुदन्ति लिख
नीत्यत्रैकादेशस्योदात्तस्य सिद्धत्वे सति तेन वर्ज्यमानता भवतीति । वीदमि
त्यत्रानुदात्तादिपरत्वभुपपादयति । इदमशब्द इति । उदात्तेति । दिवशब्दा
त्परत्वात् । व्यवस्थितविभाषात्वादिति यदुक्तन्तदुपपादयति मृले इकारित्यादि
ना । तदर्थमाह । ऋस्व इति । अत एव । वेद एवेति नियमस्वीकारादेव । उक्त
श्चेत्यनेन यदुक्तन्तच्छाकल्पस्य मतेनेत्याह । अदिशेपेणेत्यादिना । सुचीवष्टत
मिति । अत्र सुचि शब्दोऽन्तोदात्तस्तदधयवेकारिण सहेकादेशे स्वरित । यो
जान्तिन्द्रते हरी । अत्र हरीत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वमवर्णस्य स्वरितत्वम् । ते व
र्चन्तमूनवम इति । तिङ्ङितिङ्ङ इति निधाते ते शब्देन सहेकादेशस्य स्वरित
त्वम् । अनुदात्तो य उकारोऽकारस्तस्य रूपम् । पूर्वरूपमित्यर्थः । अत्र स्वरितत्व
स्यापिनीचेन मुरितो वेति सूत्रेणापि सिद्धति । पूर्वोदाहरणयोस्तु एकादेश
उदात्तेनेत्युदात्ते प्राप्ते मुरितत्व विगिष्य शाकल्यस्य मतेन विधीयत इत्यवि
शिषेणेत्युक्तम् । यदुक्तम्पूर्वशेकारयोरित्यादिना तदघटकाज्ञाना संज्ञी क इ
त्याकाङ्क्षानुत्यानायाह । ऋमुहयेत्यादिना । व्यवस्थितविभाषामुक्त्वा परिगण
नाभावात्तथा त्वकयनत्र युक्तमित्यभिप्रायेणाह । वस्तुतस्त्विति । मुरितप्रसङ्गे-
नाह । उदात्तादनुदात्तस्य मुरित । भङ्गितायामिति वर्त्तत इति । अत्र गहि
ताशब्दो न वेदपर । किन्तु पर । मन्त्रिकर्प इति सूत्रबोध्या यातत्परः । अग्नि
मील इत्यस्याव्ययधर्मानोच्चारणेऽग्निमितीकारादुदात्तात्परस्य ईन इतीकारस्य
मुरितत्वम् । ईङ्ङधातोर्नटि उत्तमपुरुषैकवचने तिङ्ङितिङ्ङ इति निधात ।
इयोश्चास्येति वक्ष्यमाणेन उकारस्य लकारः । मुरोर्ह्रस्वविधित्वेन मकार
स्याविव्यवह्नावेनोदात्तात्परत्वम् । तमोगानाम इत्यत्रेशधातो गानचि मत्य
न्तोदात्त ईगानशब्दस्तस्माज्जस सुप्तातनुदात्तत्वेऽनेन मुरितत्वम् । आज्ञमेर
सुगित्यसुगागमः । नोदात्तमुरितोदयः । उदात्तादिपरमेवेति । मुरितमिति शेषः ।
अन्तोदात्तमिति । ये इत्येकारादुदात्तात्परस्याकाराभ्यामुदात्तस्य मुरितत्वे
प्राप्तेऽनेन निषेधः । आदुदात्त इति । तच्चन्त्यादित्यादि । तथादादेरकारा

त्यारब्धोदात्तदरितपरस्य सध्वर इत्यन्ता या नवध्वरो मोदात्तादनुदात्तस्य
 स्वरित इत्यन्तात्प्रा कर्त्तव्या इत्युक्तमस्य तद्वदकतयाऽमिहत्वमन्वयेति
 भावः । तत्फलन्तु इमस्यो गङ्गे यमुन इति मन्वी उदात्तादिममित्यन्तात्पर्य-
 स्य मे इत्यनुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वे कृतं ततः पराणामनुदा-
 त्तानामनेनश्रुतिमिहि । अन्यथा यः मिह मूरितस्ततः पराणाद्वार्यन्दे वदन्त य-
 द्दन्त इत्यादौ तित्मूरितमिति विषय एव स्यात् । एवञ्च सुनद्विषयायामिति
 सुनद्विषयामिन्द्रधामध्वेत्यादावेव स्यात् । अत्र आपक्रस्तु देवद्विषयोऽनुदात्त
 इत्यनेन मूरितस्यानुदात्तविधानमिति भाष्ये उक्तम् । एषे । उर्ध्वस्तरामिति सू-
 चप्रवृत्त्यभावपक्षे । अत एव । आहृत्या अर्धद्वयस्याभिप्रेतत्वादेव । अत्र इत्यन्त्या
 येइयपरवे यथा मूरमेऽस्त्योपपादयति । तत्र अत्रेतीति । इत्यनेनेति । अन्तो-
 दात्तमिति शेषः । पुनर्गन्धोऽन्तोदात्तः फिट्गुरेण । गन्धोऽपीति । अन्तोदात्त
 इति शेषः । अत एव । उक्तोऽर्थः । मूर्त्तसर्वनामेति । अत्र सर्वनामशब्दस्तद्विह
 यत्ते । मूर्यु सर्वनामेत्यर्थः । यथा सर्वनाम्नः सर्वपदार्थपरामर्शार्थमयोगस्तथा
 स्या एकश्रुतेरपि सर्वत्र प्रयोगः । अत एव । भाषायामर्थकश्रुतिमन्वादेव ।
 अत एव । उक्तोऽर्थः । भाषायामेकश्रुतिमूर्त्तकारे शब्दः । किमर्थमिति । एतेन ।
 उक्तप्रकारेण । मूर्त्तौ व्यञ्जितविभाषायां खण्डयति । एते त्विति । मूर्त्ताद्यं
 भाष्यान्तरमस्मतिमप्याह । एकश्रुतिरिति । ते तेऽन्येति । के चन केसुर्वेष के
 चनैकश्रुत्या । अद्यादिति । मूरदीपेण इन्द्र एव शातायितमन्वन् इति यद्वा
 स्यादावभिहितमस्मतिरूपो दीपो नित्यं । यच्चर्मणोत्वस्यापीति । अनेनः-
 पिना व्यञ्जितविभाषायां अप्रामाण्यत्वे पूर्णैव निवेदित मूरितस्य तृदात्त
 इति आपकेन चैकश्रुत्यभाषकत्वापेक्षया नेत्युपादानेन भाष्यादिपि मूर्त्तकार
 एव योग्य इति सूचितम् । प्रकृतसूत्रे यच्चर्मणोत्वमुबभूत इति वादिना मत
 माह । के वितु यद्वाति । मूरितस्य तृदात्त इति आपकादेव तदभावे हिदे ने-
 ति व्यर्थमत आह । नेति त्विति । इति वदन्तीति । प्राचीनानुशास्त्रे इति
 शेषः । अत एव । त्रिषाद्यामस्य काण्डस्योक्तपदेव । तयोरपि । उदात्तशोरपि
 के वितु न मुनेचन नेति योगविभागेन वा चिदन्वयाप्यमिहत्वन्नेत्यर्थकेन
 वार्तिकानाममिहत्वाभावः कस्या इत्याहुः । तत्र । योगविभागस्य भाष्यानाह-

योजयन्ति अत्र विभाषा छन्दसीत्यत्र तन्त्रस्त्रीकारेणाच्छन्दसीत्यपि विवक्षित
 मत एवेत्यस्य पूर्वत्र सत्त्वेऽपि विभाषापदोपादानम् । इदमेवमतं युक्तमित्यु-
 क्तत्र च व्यती भविष्यति । अत एव । अस्य विभाषाच्छन्दसीत्वं तदपवादत्वादेव
 यथा न्यातम् । यथा शास्त्रम् । सूत्रस्यमिति । कात्यायनसूत्रस्यमित्यर्थः । याज-
 मन्मन्त्राणाम् । यजमानपठ्यमानमन्त्राणाम् । कल्पसूत्रेति । कात्यायनसूत्र-
 मित्यर्थः । धर्माधिक्यमिति । एतेन दृष्टव्यं भूयैषोच्चारणे नास्ति तथापि ध-
 र्माधिक्यकामनया एकश्रुत्योच्चारणेऽपि नञ्जतिरिति सूचितम् । धर्माधिक्यभा-
 वानुष्ठानेन प्रमद्वार्हकस्मिन्कालेऽव्यवस्थां वारयति । वैकल्पिकेष्वादित इति ।
 आदित इत्यत्रादिशब्दास्तन्मन्त्रात्तमि । अन्यतरोक्षे च इति । चैष
 यैष मन्त्रानुच्चार्येति वा एकश्रुत्या मन्त्रानुच्चार्येति वा उक्षे च कार्यः । तद्विशि-
 ष्टेति । आधेः तासम्बन्धेनोर्ध्वं देशविशिष्टेत्यर्थः । अथ भवनक्रियायामन्वयः ।
 व्याख्यानादिति । तुल्यार्थवमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । द्वावापि हि देवतासम्प्र-
 दानस्य द्योतको । नचैवमप्रतिपत्तिभाषवाय वीपडित्येव कुतो गौक्षमिति वा-
 च्यम् । मायागौरवप्रमद्वारात् । ननु वीपटशब्दादेर्नूहिप्रैषेत्यनेन प्रतीदात्त-
 र्वं विधीयत इति कथमनेन तस्योदत्ततरत्वविधानमत आह । तथोकारस्ये-
 ति । तदपेक्षया । पूर्वोदात्तापेक्षया । गजातीयापेक्षया प्रकर्षे इति तद्व्याजः । न
 व्यदत्तमाह । अन्ये त्विति । याज्यावाक्ये याज्यान्त इत्यनेनाख्यस्य श्रुतिविधा-
 नादादेस्तत्रैकश्रुतिर्भवति तदपेक्षयायम्प्रकर्षः । वीपटशब्दे तु याज्यावाक्ये
 ब्रूहिप्रैषेत्यनेनादेः श्रुती भवति । एकश्रुतिश्च यत्रकर्मणीत्यनेन तस्य वाक्यस्य
 भवति तद्वद्वीपटशब्दे उच्येत्तरामित्यनेन पक्षे उदात्ततरत्वस्यैव एकश्रुतिय-
 भवति । तदेकश्रुत्यपेक्षया प्रकर्षः । भाष्यस्वरमिति । एकश्रुतिदूरादिति सूत्र-
 भाष्यस्वरस्य इत्यर्थः । तत्र हि किमियमेकश्रुतिरुदत्ता आहोमिदनुदात्तेति
 विचारे उदात्ताः । कथं प्राग्यते यदद्यमुभैस्तृणं वा वषटकार इत्याह । कथं कृत्व
 प्रापकम् । तन्वन्तारनिर्देशः । उच्येदं हि । उच्येत्तरामित्ये तद्वद्वीपटशब्दे के-
 यटेन । मोमम्यान्तं योहीवीपडित्यत्र अन्ये यत्रकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिविधिना त-
 दपेक्षया वीपटशब्दस्योदत्ततरत्व विधीयते मतिः । चैकश्रुतं कदाचानुरागे तद-
 पेक्षः प्रकर्षो युज्यत इति । अथ्योदत्तस्य इति । तस्यादित उदात्तमर्धं श्रमदि-

धानमिति वादिमतविरम्यति । यत्त्विति । मानाभावादिति । भाष्यानुक्तत्वे न
गाह्यकस्य भाष्यान्मानाभावादित्यर्थः । प्रत्ययुततादयो कस्यता सूत्रविदहापीत्या-
ह । अपि, चैकेति । एवञ्चेति । अस्या एकश्रुत्यपवादत्वे च । अग्निद्वन्द्वेति ।
कन्याराजन्यमनुयाणामन्त इत्यनेनान्यस्य मुरितत्वेऽनुदात्तस्य ककाराकार-
स्यानेन मन्तरापात्तरित्यर्थः । परास्तमिति । एकश्रुतिप्रियता च मन्त्रोर्ध्वे
यदाक्यन्तावाग्निद्वन्द्वे त्वच तु न तथात्वमिति तदुक्तम्परास्तमित्यर्थः । अनूदात्त-
मुरितयोरित्येव निहे परग्रहणवैयर्थ्यमत आह । अनुदात्तानामिति । नन्वेवम् ।
अस्य सन्तरस्यैकश्रुतिबाधकत्वमुक्तादि । अत्र पाठेनेति । ग्राह्यान्ते उक्तार्थे
ज्ञापकात्कस्याते परन्तु तस्यास्तत्रैव पाठे कर्तव्य इव पाठो ज्ञापकः परम्परम-
मिहत्वाभावस्येति भावः । एतेन । अन्यस्मत्त्वमिहत्वस्य निययेन । न निहतमि-
ति । किन्त्वामन्त्रतत्वादादुदात्तमेव । इयञ्चैकश्रुतिरोद्भूतामन्त्रधनवाक्यस्य
भवति ऋतस्तूदात्त एव विधानमामर्ष्यात् ।

॥ इति साधारणस्वरा ॥

धात्वादिमाधारस्येन जायमाना मूरा इत्यर्थः । धातुमूरस्य प्रथमतो निरूपणे
सङ्गतिमाह । प्रकृतिरिति । येऽनुदात्ता एव धातवः । पाणिनिना पठितास्तेष्वपि
धातारित्वान्तादात्तत्वश्चयतीत्याह । येऽप्युपदग इति । मृपादिर्हिंसामच्यनिटि
ताम्यनुदात्तदित्यतो समावेधातुकमिति आदि । मित्र इत्यत आदिरिति चानु-
वर्तते । अन्यतरस्यामिति च । मृपान इति । चानगप्रत्ययोऽव । यन्तु द्वित्येवे-
त्यत इति मूनेर्भिहितश्च इत्यनुगेधिनः । तपाश्चायमाशयः । अस्य पैकान्पकत्वे-
नैतदभावे मृपानोत्वश्च धातुमूरेषादुदात्तत्वमेव भवतीति विगेषाभावादर्थं वि-
धिर्नेति मृपमामच्येण हि नमानोत्वनाम्यय विधिर्नेति ग्रमम्तश्चपतितन्या-
येन धात्वयवत्वधातुमूरेषादुदात्तत्वे कृते मध्यादात्तम्यदभवति । ततः पर-
स्य मुरितत्वमिति । परस्मिहेत्यत इत्यभिधानश्च युक्तस्याध्यानुक्तत्वादित्याह ।
नैतद्वाच्य इति । अम्यस्तानामादि । पाटि. मित्र इत्यत आदिरित्यस्यानुद-
ग्येव निहे प्रकृतस्यैव आदिषट्पद्विपर्ययमत आह । आदिरिति । नित्यार्थमि-

दत्वात् । देवब्रह्मणो । इदम्पूर्वमूर्धकदेशस्य सूरितस्य तूदात्त इत्यस्यापवादः ।
 अत एवाह । सुब्रह्मण्येति । अत एव । अस्य वैकल्पिकत्वादेवाऽऽभयचामन्विता
 दूदात्तत्वे शेषनिवाते चोदात्तादनुदात्तस्य सूरितः तस्यानेनानुदात्तः । ब्रह्माण
 इत्यस्याष्टमिकोनिघातस्तु न । आमन्वितम्पूर्वमविद्यमानवदिति देवा इत्यस्या
 विद्यमानवद्भावे सति षटात्परत्वाभावात् । एषा च कल्पना देवा ब्रह्माण इ-
 त्यनयोरेयधिकारस्यवादिमतेन । अन्ये तु ह्यपि समानाधिकरणावेव । तन्म-
 ते विभाषितं विशेषयचने बहुवचनमिति देवा इत्यस्य विकल्पेनाविद्यमानव-
 द्वात्पक्षे आष्टमिको निघातो भवत्येव । प्रकृतसूत्रेण सूरितस्य निघातस्तु
 देवा । इत्यत्र वकारस्य नित्यः । एतदवाभिप्रेत्य भार्य देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक
 इत्युक्तम् । सूरितात्तद्विधायामनुदात्ताणाम् । नन्विमीसे इत्यादीति । अत्र
 ईश इत्यत्र तिङ्ङितिङ इतिनिवातेऽग्निमित्युदात्तात्परस्येकारस्यानुदात्तस्य
 सूरितत्वे ततः परस्यैकस्य मे इत्यस्याप्यनेनैकश्रुतिमिद्धिः । नन्वेवमेकवचनेन
 निर्देशे कर्त्तव्ये बहुवचनोपादानमनर्थकमत आह । बहुवचन इति । अनेका
 त्व इति । इमं मे गते यमुने कर्मश्रुतिगत्तुलीत्यत्र यथा । भङ्घातः कार्यीति ।
 समुदायः कार्यीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे ज्ञापकग्रीहीभृद्भूमदेति सूत्रे व्यक्ती भविष्य-
 ति । अयमेति । फलमन्यत्र संहिताविषयविहितकार्यातिरिक्ता इत्यतोऽन्यत्रे-
 ष्युक्तम् । ज्ञाप्यन्तु पथमीनिर्देश इत्याद्येव । मे शब्दोऽनुदात्तः । अनुदात्तं म-
 पेमपाटादायित्वधिकारात् । हा वः सुख इति । कश्यदस्यात्तत्त्वयान्तत्वं न तित्
 सूरितमिति सूरितत्वम् । निवेयितत्वादिति । अत्र ज्ञापकस्यान्वर्णितम् । अत ए-
 व । नत्र सूत्राऽऽत्कवादेव । उदात्तसूरितः । प्रकृतसूत्रे सक्तरेत्युपादानाप्र-
 मिहानुदात्तापेक्षयाऽस्यैकश्रुतौ वैमर्शः स्यादिति शङ्कावारणायाह । 'एकश्रु-
 तोत्यादि । न कश्चिदिति । एकश्रुतैककृष्यायेवमेव कल्पयत इति भावः । सप्त-
 भुरगणनेति । एकश्रुतिदूरादिति सूत्रभाष्ये कृता या सप्तभुरगणना तस्यामि-
 त्यर्थः । उदात्तः । उदात्ततरः । अनुदात्तः । अनुदात्ततरः । सूरितः । सूरिते य
 उदात्तं सोऽन्येन विशिष्टः । एकश्रुतिः प्रथम इति हि तथोक्तम् । अनुदात्तस्य
 मदिधानमिति । अनुदात्ततरविधानमित्यर्थः । एकश्रुतीति पूर्वेष्वपादेकश्रुतिप-
 दस्य ज्ञतसुर्भेऽनुवर्त्य तस्य घट्टनात्प्रत्ययनयाऽनेन तस्याः व्याप्तेऽनुदात्ततरवि

आडागमस्तस्य पिचं त्वनेन पित्वातिदेशादप्रत्ययस्यापि पितः सन्धवीऽस्तीति वाच्यम् । आहुत्तमस्य पिचं त्वनेन यस्योत्तमस्याङ्घ्रिधीयते तस्यैव पित्वातिदेशः क्रियते नत्वाट एवागमिनः पित्वमतिदिश्यते तस्याडागमे विगिष्ठस्यापि पिदृष-
हणेन ग्रहणश्रवत्वेति प्रत्ययग्रहणे विगेषाभाव इति प्रत्यः । समाधत्ते । प्रत्य-
यात्पूर्वमिति । प्रत्ययात्पूर्वोऽजित्यर्थः । सङ्घातः । अथ्यम्भमञ्जः समुदायः स
उदात्तो मा भूत् । प्रहतसूत्रं पूर्वग्रहणमपि न कार्यं पितेति सप्तमीनिर्देशा-
त्तस्मिन्नितीति परिभाषायाः प्रहृत्वा पिति घरेऽश्रवहन्पूर्वेषां भीप्रमृतीनाम-
न्यस्याच इति कल्पनया सङ्घातस्य न भदिप्यतीत्याभिप्रायेणाशङ्कं । न चेति ।
सङ्घातः कार्यमिति । यत्र सङ्घातस्य कार्यप्रवृत्तियोग्यता तत्र सङ्घात एव कार्यं
नावयम् इत्यर्थः एवञ्च तत्रावयवस्य कार्यनिष्पादकानामलोक्यस्य त्यादीना-
मनुपस्थितिरिति भावः । अत एव । सङ्घातस्य कार्यित्वादेव । चरितार्थमिति ।
सङ्घातस्य कार्यित्वे हि घञ उदात्त इत्युक्ती समुदायस्यादात्तत्वशरणायास्त
इति चरितार्थमित्यर्थः । सङ्घातः कार्यमिति स्त्रीकारे सति यथा प्रहतसूत्रे प्र-
त्ययात्पूर्वमिति चरितार्थस्तथाह । यद्यप्यनेक इत्यादिना । चरितार्थमिति ।
विमेतीत्यादौ प्रत्यये पिति परे यः सङ्घातस्तदवयवस्य ययायेनोदात्तत्वस्या भू-
दन्त्यस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थमप्रत्ययात्पूर्वमित्यावश्यकमिति भावः । तेन ।
सङ्घातः कार्यमिति स्त्रीकारेण । अन्यथा । सङ्घातस्य कार्यित्वाभावे चादेरित्य-
मन्वशाभावादिति । चादेः परस्येत्यस्य प्रत्ययाऽनन्वशाभावादित्यर्थः । नन्वेवम् ।
पूर्वोपपादितरीत्या प्रत्ययग्रहणस्यावश्यकत्वे । मौवयं इति । श्वरिः भयाः मौष-
यस्तत्र भय इत्यर्थेऽङ्गिहारादीनाश्चैत्ये जागमः । आपनार्यत्वादिति । एवञ्च
प्रत्ययात्पूर्वमित्यप्याभावे पिप्रत्ययान्तस्य त्वर्यापत्तौ विमेति जिघ्रितीत्यादौ
प्रत्ययनक्षणेन सङ्घातस्य पिप्रत्ययान्ततया पुनः पूर्वोपपादितरीत्या ययायः
प्यादिति भावः । अविषये पञ्चसुसोपादानस्य चारितार्थमाह । प्रत्ययादि-
तीति । इदञ्च । मौवयः सप्तम्यस्तादन्तमस्य इत्येतच्च । अत एव । निर्दिष्टप-
रिभाषाविषय एवेति स्त्रीकारादेव । पूर्वोत्तरमाह्वयोः । पूर्वसुप्रसागितः
कर्तेऽनुत्तरसुचञ्च, एापिते चेति तयोः सूचयोर्यं घटकास्ते पाश्चर्यमानातया न
निर्दिष्टपरिभाषाविषयावन्तया नाभ्यां साहचर्यादित्येति साम्याः प्रथमादि-

विशेषः श्रुत एव । सूत्रद्वये । उपोत्तमं इति । चञ्चलतरस्यामिति सूत्रद्वये ।
 पञ्चद्वयेऽपीति । सामान्यापेक्षत्रापक्षं विशेषापेक्षं वेति पञ्चद्वयेऽपीत्यर्थः । मध्य
 इति । तिसृभ्यो जनः । सा वेंकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्येतयोर्मध्य इत्यर्थः ।
 एतयोः सूत्रयोः विभक्तिस्वरविधायकनया चतुर इत्यन्यापि तत्रात्वे चतुरः श्रम
 इत्वं व पूर्वसूत्रवद्वेत् । उपमानं सञ्ज्ञायामिति सूत्रस्येति । उपमानगणः सं
 ज्ञायामादुरादात्त इत्यर्थकं यत्संज्ञायामुपमानमिति सूत्रन्तर्वाख्यानभाष्ये त्व
 यः । तत्र हि चञ्चलं चञ्चलत्वाद्दौ जितोत्तयेव मिदं संज्ञायामुपमानमित्यस्य वै-
 यर्थ्यमागच्छातुमन्यत्रापि स्वरं प्रत्ययलक्षणं भवतीत्यर्थं संज्ञायामित्यस्य ज्ञा-
 पंकतोक्ता माजितोत्तस्य तदन्तमपनमोर्त्वे न लुप्तता तस्मिन्निति न्यासेन नि-
 पेक्षामास्याप्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्योपपादयितुं शक्यते नान्यथेति तद्व्याप्यविरोधादि
 त्वर्थः । एवं सतीति । तेन सर्वस्यादुरादात्तत्वमेव विधीयते तत्र तदन्तविधिम
 स्वासत्वाभ्याद्वार्यमिदाभावेन तदन्तविधिने स्यादिति भावः । इष्टायत्तावाह ।
 तथा चेति । सर्वस्योत्तममिदिरिति । सर्वस्योत्तमस्यस्यादुरादात्तस्यामिदिरित्यर्थः ।
 वक्तुं शक्यत्वाच्चेति । एषश्च सौवरीणामित्यस्य सामान्यापेक्षतैव युतीति शेषः ।
 नर्गावस्थाविदा इत्यादौ दोषग्रन्थपरभाष्यविरोधश्चिद्वदिति । न लुप्तंतीति ।
 यार्त्तिकानि । लुप्तप्रतिषेध इत्यादिवात्तिकानि । इतिवदिति । तस्य यथा
 प्रयत्ने नान्यथासिद्धिप्रदर्शनेन प्रत्याप्यत्वेऽपि पुनस्तथा पाठेनावगता सूचि-
 ता तद्वत् । कौयटाविरोधमप्युपपादयति जिनीति । उपलक्षणमिति । अना-
 द्वादिद्वयेतत्सौवरीणां सप्तमीनान्तदन्तबोधकत्वादित्यन्यापि बोधकमित्यर्थः
 क्विञ्चिदान्यच्चेति । जिनिक्किन्मूरा । प्रतिषेधो ग्राह्य इति । तत्र भाष्ये हि
 अङ्गोरविधाने लुप्तता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवतीति वक्तव्यम् । अहर्दाती-
 त्वत्र रोऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदित्युक्तम् । लिति । प्रकृतभूर्ध
 भीङीति सूत्र इवाभ्यस्तानामित्यतोऽभ्यस्तानामिति सन्न्यथेत अन्तरमस्य
 पाठादत आह । अत्रेति । परत्वात् । शितोति सूत्रात्परत्वात् । अत्र परस्मि-
 न्निति स्थानिद्वयस्य प्राप्तिमागच्छाह । स्वरदोर्ध्वेति । आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ।
 अभ्यस्तानामिति मण्डूकगत्यात्र सम्यज्यते । तस्य समुल्लङ्घनात्पश्चादाह ।
 समुनीत्यस्येति । मातिप्रसङ्ग इति । मना व्यवधानेन समुनीऽभ्यस्तात्परत्वा-

स्वकल्पनेन न निर्दिष्टपरिभाषाविषयत्वमिति भावः । लाघवादाह । यस्तुत
 इति । चतुर. शसीति सप्तम्याः मौवरीत्वेऽपि न परिभाषाविषयत्वमित्याह ।
 चतुर इति । अत्र । सौवर्गः सप्तम्यस्तदन्तमण्टम्य इति परिभाषाविषयः ।
 सामान्यापेक्षमिति । तदन्तविधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां स्वराग्रयकार्यभेदो यत्र त्वे य
 विधयस्यमाश्वविशेषानपेक्षमित्यर्थः । तेन । सामान्यापेक्षत्वे न । ज्वनीत्यनेना-
 दुरादात्तत्वविधानेन तदन्तविधिमन्त्रेऽमन्त्रे वा कार्यात्त्वमादेरन्तमेव यद्यपि
 तथापि तदन्तविधिर्भवतीति । न चैवमिति । ज्वनीत्यत्र तदन्तविधिस्वीकारे ।
 यद्यत्र तदन्तविधिने स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणस्य न नुमताङ्गत्वेति प्रतिषेधः स-
 म्प्रति तु नति भावः । ममाधत्ते । इत्यदेति । इत्यदाविषयकप्रनीत्यविषय इ-
 त्यर्थः । एतदभेदः शब्दे एवेति वक्ष्यमाणानुबन्धनिमित्तशब्दार्थकदेशस्य शब्दस्य
 विशिष्टत्वसिद्धिः । अत्राङ्गत्वाभावेपीति कथनञ्च नुमताङ्गस्येति सूत्रेऽङ्गत्वेने-
 नाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यत इतिवादिनः सन्तोषाय वस्तुतस्तथा नेत्याशये-
 नाह । प्रत्यये परतः पूर्वकार्येति । अत एव । पूर्वोक्तस्य आपकसिद्धवचनस्य स-
 त्त्वादेव । अत्रय इति । अविशब्दादित्यानञ इति ठकि सत्यविभृग्विति लुक् ।
 किञ्चस्तदन्तस्यान्तोदात्तत्वविधायकमेतदित्याशयेनेह दोषमद्वावगङ्गा किञ्चसा-
 दितस्तस्यैवास्तोदात्तत्वविधायकमेतदित्याशयेनाह । वस्तुत इति । अन्यस्य ।
 तदस्यद्विहितपूर्ववर्तिनः शब्दस्य । अत एव । अमतः स्यादित्यत्राधादेव । अनु-
 बन्धनिमित्त इत्यस्यानुबन्धबोधकशब्दनिमित्त इत्यर्थः । एवञ्च सिच् छन्दस्यापि
 चकारानुबन्धबोधकत्वेन तथात्वमस्तीत्याशयेनाह । माहिदानामित्यादाविति ।
 अत्र माशब्देऽटो हि शब्दस्य निघातस्य प्रतिषेधाय । पथिप्रियो मथिप्रिय इति ।
 बहुव्रीहिसमासे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं पथिमयोः सर्वनामस्या-
 न इत्यनेन सर्वनामस्यानन्तपथिमविशब्दयोरादिरुदात्त इत्यर्थकेनादुरादात्त-
 त्यापत्तिः सा वचनेन वार्यत इति भावः । आप्य वचनमत्र न्यु कल्पयत इत्या-
 शयेनाह । यटि प्रागुक्तमिति । मंत्रायामुपमानमिति आपकमित्यर्थः । मथ्यम-
 न्तं विशेषमाह । के चित्त्विति । तपहृत्तिरिति । मोत्र्येः सप्तम्यस्तदन्तमण्ट-
 तस्य इत्यस्य प्रहृत्तिरित्यर्थः । आपकविषये कार्यभेदमाह । भीष्मोत्थचेति ।
 दग्धिधातुविषय इति । अस्य वाचकत्वेनाग्रादनीयद् प्रत्यये ण्यन्तापटि वा

ननु वदप्रहयाभावे तदन्तविधिः कथं विशेषाभावादत आह । धञाक्षितेति ।
ननु प्राक् इत्यत्र ककारस्याऽविद्यमानवद्भावेनादन्तात्परत्वमस्यैवेत्यत आह ।
स्वरविधाविति । निर्विश्वमानपरिभाषयेति । इदमनागमकानां सागमका
आदेगा इति पक्षाभिप्रायेण । अन्यथा तु यदागमा इति परिभाषयेति बोध्यम् ।
इत्यर्थः स्यादिति । सामर्थ्यादिति शेषः । प्रकृतसूत्रस्यान्तशब्दस्य सार्थक्यमाह ।
यद्यपीत्यादिना । एवञ्च । उल्लरीत्यान्तपदसार्थक्ये च । सिद्धेरिति । अत्र हि
ह्रस्ववध इति सूत्रेणादन्तवधादेशोऽपूप्रत्ययस्य च विधानिनानुदात्तस्य च य-
थोदात्तलोप इत्यनेन सिद्धेरित्यर्थः । गरो विप इति । गरो व्याधायुपविदे त्रि-
शेषे करणे गरम् । अन्तोऽन्तोदात्त इति । गरवाचकस्योच्चादिगणे पाठादिति
शेषः । अन्यत्र । उपविपातिरिति । आदुरादात्त इति । नपुंसिप्रत्ययेत्यनेनादुर-
दात्तः इत्यर्थः । करणे घञन्ता इति उच्चादिगणेऽप्यन्त इति शेषः । आदुरादा-
त्ता एवेति । तेषामपाठादिति शेषः । स्तोत्र इत्यस्य व्याख्यासामनीति । अन्य-
र्भेति । वर्त्तनीवर्जुपिण्डे स्याद्वर्त्तनी मन्त्रिने पवि इति कोयात् । अन्तोदात्त
इति । अन्तिप्रत्ययान्ततयान्तोदात्त इत्यर्थः । अन्यत्र । श्रम्भातिरिति । चरसीदि
चरो मेघं दरः साहमगर्तयोः । कदरे तु दरीमादुरीपदर्थः दरोऽप्ययम् । चतुरः
गमि । गम इत्यर्थेति । तिष्ठन्धी जम इत्यस्य पठान्तस्योपक्रमादिवापि पठने-
य निर्विश्व उचित इति भावः । तकाराकारस्येति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमा-
नवदिति सकाररेफयोरविद्यमानवद्भावात्तकारकारस्य प्राप्तिः । आदुरादात्त-
निपातनसामर्थ्यादिति । एकश्रुत्या तिष्ठयतस्त्विति इन्मममममत्वेनान्तोदात्तं
वा उच्चारयितव्ये आदुरादात्तस्य चतस्रशब्दस्योच्चारणमयोगे तादृशस्य व्यवहा-
र्यमिति तस्मात्सामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र । पङ्गादिषु । वार्त्तिकप्रामाण्येनेति । प्रकृत-
सूत्रमार्थे शसि स्त्रियाम्प्रतिषेधः । शसि स्त्रियाम्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युपक्रमे
चतस्रः पञ्चेत्यत्र प्रतिषेधस्य प्रयोजनमुक्त्वा आदुरादात्तनिपातनं करिष्यतीति स
निपातनस्वरयतुरः शमीत्यस्य बाधको भविष्यतीत्यनेन पुनर्वार्त्तिककृष्टं त-
तो निपातनस्वरस्य मतिश्रितत्वाच्चतस्रणामित्यत्र यो विभक्तिस्वरः पटविचतु-
र्ध्वो ह्रस्वादि रिति तस्यापि बाधः स्यादत उपदेशयद्वाचो वक्तव्य इति परेण श-
ब्देन पटनीति सूत्रे क्रमादिष्वप्यत्र चतस्रशब्दादन्त्ययोजनमाश्लेषतो

भावात् । विशेषाभावमिति । अथ च्चस्यादुदात्तविधायकतया तदन्तसप्त-
 मोत्वे परसप्तमोत्वे वा फलतो नैकचिद्विशेषः । एतेन । अभ्यस्ताम्पर इति व्या-
 ख्यानम् । अनुदात्त इति । तस्य परमाश्लेषितमनुदात्तत्वेति सर्वानुदात्त ।
 उभयमप्युदात्तमिति । आदिर्धनुलीत्यस्याः वैकल्पिकतया यदाऽनेनादुदात्तता
 तदा लोभ्य उदात्त । एतदभावे तु क्षितीत्यनेन लूयम् उदात्त इत्यर्थः । अ-
 चः कर्त्तव्यक । इत्यर्थादिति । अतो मूलज्ञता कर्त्तव्यक पर इत्येव व्याख्या-
 तमिति शेषः । पञ्च । अचः कर्त्तव्यकोत्येतच्छूचप्रत्ययभावपञ्च । इदञ्च । उपदे-
 शेऽजन्तानामिति व्याख्यानञ्च । एवं उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्यानम् । ये
 इति । ये विभावेति शूचे ये इति । ययायेवेति । अय्य [वैक-
 ल्यिकात्वादित्यादिः । 'चञ्चन्यतरस्याम् । एतद्वाख्यानभूते चङन्ते धा-
 ताविति वाक्ये धातावित्यपाठः । चङन्तस्याधातुत्वात् । अन्तश्चदस्य
 परसप्तमोपपरत्वेन चङ्परि धातावित्यर्थ इति तु न धातावित्यस्याप्रकृतत्वात् ।
 आद्येपेण लाभस्तु न । आद्येपे अनुपपत्तेः सह कारितया तदभावात् । फला
 भावाच्च । सौवर्ग्य सप्तम्यस्तदन्तमप्तम्य इत्येतद्विरोधाच्च । अनुदात्त इति ।
 एवञ्च मा हि धीकरतामित्यत्र चङ एवोत्तम्ये प्राप्ते धात्वकारस्योदात्तत्वार्थ-
 मिदं सूचमिति शेषः । मा हि दधदिति । विभावा धेद्वङ्गोरिति चङ् । अथ
 निप्रधृतीनामभावादुपोत्तमश्चङन्तस्य नास्तीति चङ् एवोदात्तभवति । परस-
 प्तम्यान्तु धातोः स्यात् ॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

अथ प्रातिपदिकस्वरा इति । निरूप्यन्त इति शेषः । तेषु विनियमाश्च । ते
 चेति । अत एव । प्रातिपदिकादिर्धन्नाप्रयोजकप्रत्ययवलेन स्वरप्रवृत्तिकल्पना-
 देव । सर्वानुदात्तत्वमेव व्यजन्ते चित इत्यनेन व्यजकारस्योदात्तत्वे तदेकवा-
 क्यतापस्यगेपनिघातन-पुर्व स्यनयोरनुदात्तत्वे मत्यवगिष्टोऽकार एवोदात्तः स
 तु लुप्त इति सर्वानुदात्तत्वमेव । अत एव । उपादिपूणादिप्रत्यये स्वरकल्पना-
 देव । तथैव अशोदात्तमेव । आदुदात्तत्वम् । अक्षरकारस्योदात्तत्वार्थे न स-
 ङाङोदात्तेन सङ्काटेश्चान्यतरतम्यादुदात्तत्वादादुदात्तत्वम् । कर्पाखनः ।

ननु वदपदभावे तदन्तविधिः कथं विशेष्यभावादत आह । पञ्चाक्षरेति ।
ननु पाक इत्यत्र ककारस्याविद्यमानवज्ञावेनादन्तात्परत्वमस्येत्यत आह ।
स्वरविधाविति । निर्विद्यमानपरिभाषयेति । इदमनागमकानां-मागमका
आदेया इति पद्याभिप्रायेण । अन्यथा तु यदागमा इति परिभाषयेति बोध्यम् ।
इत्यर्थः स्यादिति । सामर्थ्यादिति शेषः । प्रकृतसूत्रस्यान्तशब्दस्य सार्थक्यमाह ।
यद्यपीत्यादिना । एवञ्च । उक्तरीत्यान्तपदसार्थक्ये च । सिद्धेरिति । अत्र हि
हनय वध इति सूत्रेणादन्तवधादेशोऽप्यप्रत्ययस्य च विधानेनानुदात्तस्य च य-
चोदात्तस्योप इत्यनेन सिद्धेरित्यर्थः । गरो विप इति । गरो व्याधावुपविषे वि-
शेषे करणे गरम् । अवन्तोऽन्तोदात्त इति । गरवाचकस्योष्वादिगणे पाठादिति
शेषः । अन्यत्र । उपविधातिरिक्ते । आदुरदात्त इति । नपुविषयस्येत्यनेनादुर-
दात्त इत्यर्थः । करणे घञन्ता इति उष्वादिगणे पठ्यन्त इति शेषः । आदुरदा-
त्ता एवेति । तेषामपाठादिति शेषः । स्तोत्र इत्यस्य व्याख्यासामनीति । अन्य-
चेति । यत्त नीवर्कुपिण्डे स्याद्वर्त्तनी मलिने पथि इति बोधात् । अन्तोदात्त
इति । अन्तिप्रत्ययान्ततयान्तोदात्त इत्यर्थः । अन्यत्र । स्वभातिरिक्ते । स्वरदीर्घ-
श्चरो मेघं दारः माहमगर्तयोः । कदरे तु दरीमादुरोपदर्थः दरोऽप्ययम् । चतुरः
गति । गत इत्येवेति । तिसृभ्यो जम इत्यस्य पठ्यन्तस्योपक्रमादिहापि पठ्य-
य निर्विद्य उचित इति भावः । तकाराकारस्येति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमा-
नयदिति मकाररेफयोरेविद्यमानवज्ञावात्तकारकारस्य प्राप्तिः । आदुरदात्त-
निपातनसामर्थ्यादिति । एकश्रुत्या तिसृष्वतस्त्रिति इत्यममममत्वेनान्तोदात्त-
या उच्चारयितव्यं आदुरदात्तस्य चतसृशब्दस्योच्चारणस्ययोगे तादृगस्य श्रवणा-
र्थमिति तन्नामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र । पङ्गादिषु । वार्त्तिकप्रामाण्येनेति । प्रकृत-
सूत्रभाष्ये शसि स्त्रियाम्प्रतिषेधः । शसि स्त्रियाम्प्रतिषेधो यत्तस्य इत्युपक्रमे
चतस्रः पश्येत्यत्र प्रतिषेधस्य प्रयोजनमुक्त्वा आदुरदात्तनिपातनं कारित्वे स-
निपातनस्वरश्चतुरः शसीत्यस्य बाधको मविपतोत्यनेन पूर्ववार्त्तिककदण्डित त-
तो निपातनस्वरस्य सति शिष्टत्वाच्चतसृणामित्यत्र यो-विभक्तिस्वरः पट्विचतु-
र्भ्यां हलादिरिति तस्यापि बाधः स्यादत उपदेशवद्भावो यत्तस्य इति परेण श-
दितं पट्वीति सूत्रे श्रमादिप्रहणस्य चतसृशब्दादन्त्यप्रयोजनमास्तीत्यतो

विभक्तिस्वरस्याबाधस्य सिद्धिरित्युक्तम् । पटसप्तकाना बहुवचनान्तया जग्ग
 सोरष्मात्परयोर्लुब्धिविधानेन च पटसप्तकविषये न प्रयोजनम् तिसृशब्दोऽपि न
 प्रयोजयति । द्विवचनैकवचने न स्त । अर्थ सर्वनामस्थानमिति प्रतिपेधात् ।
 शसि तूदात्तयणो हलपूर्वादित्यनेन सिद्धम् । अन्यथा सर्वा हलादिविभक्तयः ।
 चतु शब्दस्यापि न प्रयोजयति । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जमि न भवित
 व्यम् शसि तु चतुर शसीत्यनेन भवितव्यमिति चतसृशब्दादेकस्माज्जसि परे
 विभक्तिस्वरस्याप्रवृत्तये हलादिप्रहणमित्यभिहितम् । यदि गौणे हलादिप्रहण
 म्य चारितार्थ स्यात्तदा विभक्तिस्वरभावय हलादिप्रहणादिति वार्त्तिकविरो
 ध स्पष्ट एवेति । अत्राहुरित्यनेन सूचितामर्शं स्वयमेशाह । तत्त्विति । तिस्र
 भ्यो जम इति सूत्रे भाष्ये जम इत्यस्य तिस्रका इति प्रयोजनमादावभिहित
 न्ततो नितृस्वरैणाच बाधो भविष्यतीत्याशयेन जमप्रहणमनर्थकमन्यत्राभावा
 दिति वार्त्तिककृतोक्तम् । शसि उदात्तयणो हलपूर्वादित्यनेन सिद्धमन्याविभ
 क्तया हलादयस्तासु पटविचतुर्थ्यो हलादिर्भन्तुपोत्तममित्याभ्या भवितव्यमिति
 तदोशय । अनेन प्रकारेण जमप्रहणाभ्यां वाचिककृता प्रतिपादिने उपसमस्या
 र्थमेके जमा प्रहणमिच्छन्ति । अतितिस्रो । अतितिस्र इति भाष्यकारेणोक्तम् ।
 अथ द्विवचने एव जमप्रहणाभावेऽतिप्रसङ्गापादने तात्पर्यम् । जमि त्यथेत
 एव तिस्रभ्यो जम इति प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । एवमकारेण वार्त्तिकं यथा ख
 ण्डितत्वात् चतुर शभीतिसूत्रंऽपि पटवीति सूत्रस्य हलादिप्रहणस्योत्तरीत्या
 विभक्तिस्वरा बाधकत्वे चापकता वार्त्तिककृताऽभिहिता ततोऽप्ये भाष्यकृता
 चतस्र पर्यंत्यत्र नैत्र वा मुन शमि स्वर प्राप्नोति । यथादेशे शम पूर्व उदा
 तभावी नास्तीति कृत्वेत्यनेन वार्त्तिककारमतद्विण्डितम् । अकारस्य यथा
 देशे तस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाच्च तकाराकारस्य प्राप्ति स्वयिधी स्थानि
 यत्वाभावेन न ऋकारस्यैव प्राप्तिरित्याशयः । स्वरविधिमन्त्रेति स्थानिवत्त्वं
 निषेधस्तु नास्ति । स्वरदीर्घेभ्योपञ्च लोपाज्जादेयस्यैव स्थानिवत्त्वं निषेध इति
 नियमात् । वार्त्तिकदूषणपरभाष्याभिप्रायमाह । तस्यादित्येति । उक्तभाष्यप्र
 घट्टकरीयापमङ्गल इति । अस्त्वुपोत्तमम् । अपत्राट इति । येन
 नाप्राप्तन्यायेनत्यादि । आपडमिति तमुदायेऽप्युपोत्तममभयोऽप्येवमिति क

यमुपोत्तमयङ्गस्य प्रत्युदाहरणमिति शङ्कावारणायाह । आ इति भिन्नम्पद
मिति । सर्वस्य सुपि । सर्वशब्दस्य स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्यादुदात्तत्व सिद्ध
मेवेत्याशङ्क्यामाह । सर्वशब्दश्चेति । एवञ्च सुपीत्यस्य तदन्तमपूतमीत्वेन प्र
त्ययन्वचनेनादुदात्तस्य यवणमस्येव । ननु ह्युक्तप्रयोगेऽत्यन्तस्वार्थिकस्य प्र
योगस्तस्य तु सुपुत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्तिरत आह । अत्यन्त इत्यादि सुपीत्युक्तेः
फलमिति । यदि सुपीत्युच्यते तदा सुवन्तस्यादुदात्तत्वम्भक्तस्त्वनुदात्तादि-
त्वमिति व्यवस्था सिध्यतीति भावः । अन्तोदात्त एवेति । चित्तमप्रकृतैर्बहुधा
क्षर्यमिति वचनात् । श्रित्वादिर्नित्यम् । अत्रादिपदमन्तपदासम्बन्धबोधनाय ।
तद्धि यल्लि च संटीतिपूर्वसूत्रे स्त्रान्वयस्त्वन्तपदार्थकमभूत् । नन्वेव मति
तत्त्वम्भङ्गान्यतरस्यामित्यस्य निवृत्तिरिति सिद्धेवेति नित्यमिति व्यर्थमिति चेन्न ।
अष्टार्थत्वात् । सन्नन्तस्य विधीयमाना धातुमन्त्रा सन्तो नित्यश्चेत्युभयमपि पर-
स्परपरिहारेणाचरितार्थमित्यः शयेनागद्वते । जुगुप्सं त्यादावित्यना । नितृस्वरस्य
धारितार्थं तु द्वितीयस्कन्तोयोभास इत्यादौ । सति शिष्टस्यापीति । धातुस्त्र-
स्येति शेषः । पथिमयोऽन्तोदात्ताविति । अष्टस्वरैरेतावन्तोदात्तावित्यर्थः । अत
एवाह । अत्रेति । अथ । पथिमयोः सर्वनामस्यान इति सूत्रस्य । प्रकृतसूत्रा
तत्पुरुषे तुल्यार्थव्यस्य परत्वात् न बाधाचेत्यपि बाध्यम् । अयो निवासे । नि
वासे वाच्ये सति त्रयशब्द आदुदात्त स्यात् । इति घ इति । निवास इत्यच्चा
ध्येवम् । तेनैव । पु मि सञ्ज्ञायामित्यनेनैव । अन्यत्र । जयातिरिक्ते । हपाटी
नाह । श्रित्वादिरित्यत आदिरित्यनुवर्तते । अविहितादुदात्तस्येति । अवि-
हित आदुदात्ता यस्य तस्येत्यर्थः । पठार्थ इति । आदिपदार्थापेक्षया या प-
ठो तदर्थ इत्यर्थः । आशित कर्त्ता । आशितशब्दस्य कर्त्तृवाचकत्वमुपपादयति ।
सकर्मकेति । भाष्यानुसारिमतान्तरमाह । आङ्पूर्वत्व इति । इत्यस्याप्येति ।
अपिना प्रत्ययस्वरपरिग्रहः । भाष्यामन्मतमिति । तत्र हि किन्निपात्यते । आ-
शिते कर्त्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमादुदात्तत्वञ्च । आशित इति क्त कर्त्तरि
निपात्यते । अशितवान् आशितः । आदुदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात्किहम् ।
उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् । आङ्पूर्वस्य प्रयोग इति प्रातिपादितम् । रिक्तेऽपि
भाषा । रिक्तशब्दावयवस्यैवाय स्वरो विहितो न तु तस्मिन् परेऽन्यस्येत्याशये

नाह । पूर्वोत्तरेति । आश्रितः कर्ता लुटादिने इत्युभयचीपात्तशब्दावयवस्यैव
कारित्वे नायमश्रदित्यर्थः । सप्तम्युपपत्तये आह । विद्यमान इति । पद्ये
सप्तमीत्यपि वक्तुं शक्यम् । पक्ष इति । हृन्दसीति शेषः । नित्यमन्त्रे । पूर्वं
सूत्रस्य ब्राह्मणे विकल्पविधायकता द्रष्टव्या । सूत्रविरोधात् । नित्यमन्त्र इति
सूत्रविरोधात् । यथा सङ्गमप्रकृतिप्रत्ययोः प्राप्तं वारयति । योगविभाग इति ।
विभक्तोरुदात्ते प्राप्ते इति । युष्मच्छब्दस्य भदिकप्रत्ययान्ततया तदादेशस्या-
न्तरतम्यादन्तोदात्तस्य तथ शब्दस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्ते प्राप्त इत्यर्थः ।
पर्युदासैकवाक्यतयाऽप्येमाह । नौभिन्नाद्विहित इति । ह्रस्वरप्राप्ताविति ।
ह्रस्वः स्वरप्राप्तावित्यर्थः । ह्रस्वः स्वरप्राप्तिमुपपादयति । ह्रस्वादावादेरिति । तद्वि-
षयकेति । ह्रस्वादिविषयकेत्यर्थः । 'प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदस्य सम्प्रदायमिद्वत्वात् ।
अष्टश्वेदभाष्ये इति । समासस्येति सूत्रभाष्ये इदं स्पष्टमित्यर्थः । तत्र हि आ-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति भदयं यतोऽनाव इति प्रतिषेधं
शास्त्रीरूपूक्तम् । नचैवं नाप्यमित्यत्राप्यादेर्नकारस्योदात्तगुणकः स्यान्नकृतान्तर-
तम्यवान् लकारः स्यात्तद्वशावर्त्तकतयाऽनाव इतिप्रतिषेधस्य चारितार्थ्येन क-
थमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । हाक्त्वमस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ लिङ्गम् । यदि
नकारस्य स्यानेऽप्युपपत्तदा निमित्तस्य हाक्त्वस्य विनाशः स्यादित्युपजीव्य-
विरोधात्तादृशऽङ्ग भविष्यतीति नोप्रतिषेधो व्यर्थ इत्याशयात् । अत्र केचित् ।
नोप्रतिषेधो ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यर्थ एव ज्ञापक इति न ।
किन्तु स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यर्थ एव । स्वरविधिगच्छे च तत्तन्मा-
त्रेण स्वरस्य विधिः स्वरविधिः स्वरैर्ण विधिः स्वरविधिरित्यर्थयतमस्यस्यो' विष-
यितः । अथ वा सम्बन्धमामास्यार्थकपठरा समान एवास्तु । तत्र पठार्यः स-
म्बन्धस्य क्रियाकर्मभावो निमित्तनिमित्तिभावव्याभिमत इति ह्रस्वरप्राप्तावि-
त्यस्य स्वरोद्देश्यके विधावित्यस्य च लाभः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादायपृथिवीरु-
द्रेत्यादिप्रतिषेधैकवाक्यतया चायमर्थः कम्पाते स्वरं विधातव्ये व्यञ्जनमविद्य-
मानवदित्यत्र व्यञ्जनं स्वरस्यानित्वेन प्रसक्तं विवक्षितं ज्ञापकसाक्षात्वात् ।
एवञ्च नोप्रतिषेधस्य पृथिव्यादिपर्युदासस्य च या ज्ञापकताऽप्यत्राभिहिता नो-
क्तार्थद्वयस्य विवक्षायामित्याह । ईडशब्दसंगमदुष्टम् । दानुष्यत्वादिति ।

तकारस्यानुबन्धस्योपादानादस्ति तदनुबन्धकपरिभाषाप्राप्तिः । वेणुगण्य-
दुदात्तत्वमुपपादयति । स्योरित्येति । स्वरमेदप्रतिपादनमन्यकल्लेखस्वरमि-
तुमाह । यत्त्विति । प्रतिषेधादिति । तथा च नोदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरिति भा-
वः । इत्येते इति । अत्र प्रमाणानु प्रकृतसूत्रभाष्ये किमियमप्राप्ते विभाषा आ-
होन्विदप्राप्ते । कथञ्च प्राप्ते कथञ्चाप्राप्ते । यदि भञ्जायामुपमानमिति नित्ये
प्राप्ते; पारश्चस्तनः प्राप्तेऽन्यथात्वप्राप्ते । अप्राप्ते विभाषा । प्राप्ते नित्यो विधिः ।
वेणुरित् वेणुरिति प्रतिपादनमेवेति । स्वागराग । विभाषावेणित्यतो विभाषा-
प्रवणमनुवर्त्तते । एतदभावे स्वरमाह । मूले आद्या इति । तत्र । आद्येषु ।
तत्र । अक्षरेषु त्रिषु । प्रत्ययस्वरैष । प्रत्ययस्य यः स्वरः प्राप्तस्तनेन । चित्त्वं हि
प्रत्ययस्येति त्रीनात्तीदात्तत्वमाप्तमिति फलितम् । मतोः पूर्व । पूर्वशब्दार्थस्या-
दिरयेतद्विषयत्वत्पुंस्त्रिनेन निर्देशे कर्त्तव्ये नपुंसकनिर्देशोऽनुपपन्नोऽत
आह । पूर्वमिति । स्त्रियां भञ्जायामिति अधिकरणे सप्तम्यावित्यागयेन व्या-
चष्टे । स्त्रियामित्यादि । उट्टावतीति । यौगिकोऽयम् तु भञ्जा । उदुस्वराव वि-
ति । देगस्य भञ्जेयम् । उदाहरणे । उदुस्वरावती इत्यत्र । नगर्याः भञ्जेयम् ।
गवाहनी इति । अस्ति यस्यां मा अदनी । अधिकरणे लुट् । टित्वाङ्गीप् ।
गौरदनीति विग्रहः । नाद इति लोके । इत्यर्थः स्यादिति । तथा च पूर्वप्रह-
णमन्यवहितपूर्वपरमिति बोध्यम् । अस्तोऽवत्वाः । अवत्वा इत्यच्चाकारीस्वारग-
म्य प्रयोजनमाह । वत्वा अस्त इति त्विति । ननु वेजवतीत्यादाववतीगण्यो
मादुपधाया इत्यप्याऽभिहत्वाच्चास्तोति कथमुदाहरणमत आह । वत्त्वन्वाद्य-
येति । अयं क्तिट्सूत्राणीति । क्तिषां सूत्राणि व्याख्यायन्ते इति शेषः । एतेषां
साधुत्वव्यवस्थापकत्वे प्रमाणमाह । अपाणिनीयेति । आशय्यकत्वादिति । अय-
ञ्च पञ्चः पाणिनीयानामपि भग्नत एव । पाटसा । नचाधस्त इति प्राप्त इति
कथनमेकादेशापा सह यावत् ज्ञातस्तावत्प्राप्तमिप्रायेण । तस्येवोपधिनिर्देशे
उदतया ततः स्त्रियाण्टाप उत्पत्तेः । बाधकबाधनार्थत्वादिति । आद्यामुखदा-
धकस्यान्यस्याभावादिहैव निपातनमाश्रीयत इति भावः । अन्तराऽमिति ।
स्यादावकत्वस्य टावत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वात्तस्यान्तरात्त्वमिति भावः । धपूर्-
स्य स्त्रीविषयस्य । धपूर्वस्यैवन्तपदायै विमेषणमभेदेन मा च स्यान्वष्टी ।

नाह । पूर्वेतरेति । आशिन कर्ता जुष्टापिते इत्युभयभोपात्तशब्दावयवस्त्रैव
 फारित्वेनाश्रयणादित्यर्थः । सप्तस्युपपत्तये आह । विद्यमान इति । पञ्चर्वे
 सप्ततमोत्यपि यकतु शक्यम् । पञ्च इति । छन्दसीति शेषः । नित्यमन्त्रे । पूर्वं
 सूत्रस्य ब्राह्मणे विकल्पविधायकता द्रष्टव्या । सूत्रविरोधात् । नित्यमन्त्र इति
 सूत्रविरोधात् । यथा सङ्ग्रहाम्भकृतिप्रत्ययो प्राप्तं वारयति । योगविभाग इति ।
 विभक्तौ उदात्ते प्राप्त इति । शुभश्चन्द्रस्य भदिक्रमत्ययान्ततया तदादेशस्या
 म्तरतस्यादन्तोदात्तस्य तथ शब्दस्यैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्ते प्राप्त इत्यर्थः ।
 पर्युदामैकवाक्यतयाऽयमाह । नौभिश्चाद्विहित इति । हलस्वरप्राप्ताविति ।
 हल स्वरप्राप्तावित्यर्थः । हल स्वरप्राप्तिमुपपादयति । हलादावादौ रिति । तच्च
 प्रयकेति । हलादिविषयकेत्यर्थः । प्रतिकृष्टं लक्षणभेदस्य सम्प्रदायमिदत्वात् ।
 स्पष्टश्चेदन्नाथे इति । समासस्येति सूत्रभाष्ये इदं स्पष्टमित्यर्थः । तत्र हि आ-
 चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवा परिभाषेति श्रुत्य यतोऽनाव इति प्रतिषेध
 शास्त्रीतृप्तम् । नचैव नाश्रयित्वेनाप्यादेर्नकारस्योदात्तगुणक स्यान्नाहतान्तर
 तस्यवान् लृकार स्यात्तद्वशावर्त्तकतयाऽनाव इति प्रतिषेधस्य चारितार्थ्येन क
 थमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । हाचकत्वमस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ लिङ्गम् । यदि
 नकारस्य स्यानेऽवस्थात्तदा निमित्तस्य हाचकत्वस्य विनाश आदित्युपजीव्य
 विरोधात्तादृशऽङ्ग भविष्यतीति नोप्रतिषेधो व्यर्थ इत्याश्रयत् । अत्र केचित् ।
 नोप्रतिषेधा हलस्वरप्राप्ते व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यर्थे एव ज्ञापक इति न ।
 किन्तु स्वरविधी व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यर्थे एव । स्वरविधिगम्ये च तन्मन्त्रा
 येन स्वरस्य विधि स्वरविधि स्वरैः विधि स्वरविधिरित्यर्थयतस्तस्य नो दिव
 चित । अथ या सम्बन्धमामान्यार्थकपठना समाम एवान् । तत्र पठार्थे स
 म्यन्त्रस्य क्रियाकर्मभावो निमित्तनिमित्तिभावस्याभिमत इति हलस्वरप्राप्तावि
 त्यस्य भवरोहेऽङ्गके विधावित्यस्य च लाभः । नोत्तरपठेऽनुदात्तादायपृथिवीद
 द्रेत्यादिप्रतिषेधैकवाक्यतया चायमर्थः कल्पते स्वर विधातव्ये व्यञ्जनमविद्य
 मानवदित्यत्र व्यञ्जनं स्वरस्यानित्येन प्रसक्त विवक्षित ज्ञापकताज्ञात्वात् ।
 एवञ्च नोप्रतिषेधस्य पृथिव्यादिपर्युदामस्य च या ज्ञापकताऽव्यथाभिहितता नो
 त्पार्थक्यस्य विवक्षायामित्याह । ईडगम्यदृगमदुष्टम् । दानुषम्यत्वादिति ।

दानेनान्तोदात्तत्वमिद्विः प्रयोजनस्तदा चित्वादेव सिद्धमतोऽन्यत्राप्य सूत्रस्य
प्रवृत्तिर्गच्छेति भावः । उदाहरणान्तरमेवाह । परिवर्त्तरिति । अनेन । प्रकृत-
सूत्रेण । तद्वार्थमिति । सम्पूर्णाचिदित्यत्र चिदित्यस्योपादानं व्यर्थमित्यर्थः ।
पङ्क्त्यादिष्वेति । तेन प्रातिर्द्धितिरित्यस्य व्यावृत्तिः । साधावित्यस्यार्थमाह ।
प्रवीण इति । वाच्य इति शेषः । खाद्यास्यायाम् । दर्शयित्वित्यनुवर्त्तते । बा-
धकशोधनार्थत्वादिति । तथा च परस्याप्यनेन बाधः स्यादिति भावः । अस्तो-
दात्त इत्येवेति । मण्डूक्युक्त्याऽनुवर्त्तते इति शेषः । कृष्णो मृग इति । गुणो-
पमर्जनद्रव्यशब्दयम् । अत्र वर्णानान्तर्गत्येष प्रवर्त्तते । पक्षे । वा नामधेयस्ये-
त्यस्याप्रवृत्तौ । आदुदात्तत्वमिति । वाग्रहणमामर्थ्यादिति शेषः । अस्तोदात्त-
त्वमेवेति । फिट्स्वरणेति शेषः । शुक्तशब्दे प्रकारान्तरमप्याह । ऋक्छन्देतीत्या-
दि । शङ्केति । वस्तुतोऽस्वरितत्वादेव तत्त्वमन्याभावे सिद्धे स्वार्थमेवान्तर्गत्यो-
पादानमिति भावः । अङ्गुष्ठोदकीति सूत्रस्याङ्गुष्ठशब्दस्य प्रयोजनमूलेऽभिहित-
मिति तत्परित्यज्योदकशब्दोपादानस्य प्रयोजनमाह । उदकस्येत्यादिना । व-
शाशब्दस्य चित् इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थमुपादानमित्याह । मूले यग-
प्रवृत्तिमिति । तत् । आदुदात्तत्वम् । आदुदात्त एवेति । यतोऽनाद्य इत्यनेन-
त्यादिः । आपकादित्येतत्पर्यन्तानुमरणमनुचितमित्याशयेनाह । स्त्रीविषये
ति । आन्विषयायामियेतद्वावर्त्ते । नित्येत्यादिना । अवतीति । अत्र अश-
ब्दः अवगच्छपरस्वस्मान्मत्तुप् । बहुलेति । आर्या बहुलेति छत्तिकापर्यायो ।
ताभ्यां स्याधिके के इत्यमित्याशयेनाह । आधिकेत्यादि । अत्र । घृतादिगणे ।
ज्येष्ठकनिष्ठयोः । वयनीत्यस्य प्रयोजनमाह । बहुयुवेति । उदात्तप्रवृत्त्यानुवृत्ते-
रिति । एवञ्च वित्यतिथयोरन्तः स्वरित उदात्तो वेति सूत्रार्थ इति भावः ।

॥ इति प्रथमः पादः ॥

वलिशब्दस्य स्वभावात् स्त्रीलिङ्गता । तस्य साधार्यमाह । वलि-
शब्द इति । मन्त्रशब्दरित्यत्र मन्त्रशब्दो देवविशेषवाची । मन्त्रवेष्टुरिति ।
नैतो नित्यस्त्रीलिङ्गी । न च वल्यादिशब्दस्यापि वलिरित्येवार्थं निङ्गान्तराभि-
धायकवमन्त्र इति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये सतीत्यस्यापि विवक्षितत्वा-

स्त्रीविषयस्यैवयवपट्टी । लघावन्त इति । एकादेशात्प्रागस्य प्राप्तिः । ध्वनि-
तश्चेदमिति । तत्तु न भाष्ये क्वचिद्विधौ वृत्तपद्वयम् । क्वचिद्विधौ वृत्तपद्वयवृत्त-
व्यभिह मा भूत् । वार्या ऋत्विज इत्यभिहितम् । तत्र कैयटः । क्वचिविधाविति
ईडवन्दवृत्तसदृहा ष्यत इति वार्यगण्डस्यादुदात्तविधानादेतज्ज्ञायते । तत्र
ह्रीडिवन्दिभ्यामात्मनेपादिभ्यां साहचर्याद्गण्डेन वृणातिर्गृह्यते । ततो भाष्ये
अस्त्रोचोपमन्थानं कर्तव्यम् । आज्यम् । यदि क्वपृहद्विर्न प्राप्नोति । तस्मात्प्रा-
देशः । यदि ष्यत् । उपधातोपो न प्राप्नोति तस्मात्काचेषः । ननु चोक्तं द्विर्न
प्राप्नोति । आङ्पूर्वस्य प्रयोगो भविष्यतीति । अत्र तस्मात्प्रादेश इति प्रतीकसु-
पादाय ननु स्त्रे भेदो भवति । क्वपि सत्यादुदात्तम्यदम् । ष्यति सत्यन्तस्त्र-
रितम् । नैप दोषः । नवविषयस्यानिसन्तस्येत्यादुदात्तविधानादिति कैयटे-
नोक्तम् । एव व्युत्पत्तिमार्गप्राप्ते ष्यदन्ते नवविषयस्यैवचोपन्यासेन लक्ष-
नुमारेण फिदस्त्रस्य बाधकताऽन्यत्राप्युहनीयेति ध्वनितमिति । स्वात्तस्या-
श्मादेरिति सूत्रमपि इत्यस्य यद्वाधकन्तबाधनार्थन्तद्वाधकप्रदर्शनस्य मूल
एव कृतमश्मादेरिति पर्युदासस्योपपादनावसरे उक्तसूत्रेऽप्रतिद्वत्यङ्गावार-
णायाह । इदमिति । स्वाङ्गत्वापेक्षत्वादिति । न च टाप उत्पत्तौ स्त्रीत्वापेक्षा-
स्तीति साम्यमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्तिकाले लिङ्गस्याप्युपस्थिति-
सत्त्वेन लिङ्गाधिक्ये तस्मिन् स्त्रीतनीये टावादेरुत्पत्त्या लिङ्गोपस्थितिरगम्योत्प-
त्तिप्राक्कालिकत्वेन न निङ्गोपस्थितिकर्तृ टापी वहिरङ्गत्वमित्याशयात् । एतेन
स्त्रस्य वहिरङ्गत्वमनितम् । इदमस्यापेक्षमन्तरङ्गं घञपेक्षं वहिरङ्गमिति वा-
दिमतेन । चिन्त्यमिति । अत्रैव चिन्तयन्ति । स्वाङ्गगिटामिति सूत्रेऽन इत्येवं
सदन्तविधिनास्तपदार्थनाभेऽन्तवचनमुद्देश्यतापेक्षेदकसंज्ञाप्रवृत्तिकालिकमद-
न्तत्वं सूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति शिष्यगण्डस्य यदा प्रातिपदिकसंज्ञा तदैव
स्वाङ्गत्वस्य प्रातिरेकादेशस्य तु टापुत्पत्त्युत्तरम्प्राप्तिरेतावतैव स्त्रस्यैकादेशा-
पेक्षयाऽन्तरङ्गत्वमिह विवक्षितमिति तन्मतमेवाह । तन्मादिति । स्यस्योत्पदा-
हरणमाह । अस्यादीति । नञ्नागण्डोपादानमाभ्यर्थात्पूर्वोक्ता कल्पन चेत्त-
टा प्रोत्रागण्डे वागण्डोदात्तस्य अथण्डुप्रोत्रायामित्यत्र यसहिरोप इत्यत
प्राह । प्रोत्रायामिति । मिहमिति । तथा च मन्त्रागण्डे एव चेदस्त्रगण्डोपा-

कृता पुंवद्भावातिदेशागकत्वम्प्रतिपाद्य ई च द्विवचन इतीकारादेशस्याय-
 श्चकत्वं सूचारम्भादिरीत्याभिहितम् । ततः स तर्हि पुंवद्भावो वक्तव्यो न व-
 क्तव्यः प्रकृतम्पुंवदिति वर्तते इत्यनेन पुंवद्भावस्यायश्चकत्वप्रदर्शनेनेच द्विवच-
 ने इत्यनेनेकारादेशविधामन्न कार्यम् । स्वस्य मिहिंसु यस्यान्यत्र नपुंसकवन्
 दृष्टन्त्यास्त्यपि नपुंसकत्वे आदुटात्तत्वभवति नपुंसकविषयतासम्बन्धस्यो-
 पलक्षणभावेनाय्ययादिति ध्वनितम् । नुग्न मधुगन्धादुत्पन्नस्य नुगकारेकार-
 र्क्काच्च यक्तव्या इत्यनेन कार्यः । यत्त्वञ्च कैयटेन पुंवद्भावस्य मधोर्गभूता-
 तीत्यर्थमावश्यकत्वेऽपि वाक्यभेदेन गम्यन्त्यः क्रियते ह्यन्तसि नपुंसकम्पुंवदित्येकं
 वाक्यम् । अस्यादीनाञ्छब्दमीकारादेशो वक्तव्य इति द्वितीयं वाक्यमित्युक्त-
 त्तु भूषाभिप्रायवर्णनमिति न तद्विरोधः । दण्धाध्यानाच्च दण्डाम् । धान्य-
 वाचकस्य तिला इत्युदाहरणम् । न चास्य धान्यवाचकत्वे माघे मामि ति-
 न्मभक्षणमेकादश्यां विरुध्यतेति वाच्यम् । तस्यासमस्यन्येकादश्यामिव वचन
 बलाग्रहणेः । तिला इत्यस्यादुदात्तत्वद्वैयतासम्मतमिति शङ्कते । यत्त्विति ।
 इदञ्चित्यमिति । तिलगन्धस्य दृतादौ पाठकम्पनञ्चित्यमित्यर्थः । इदञ्चित्य-
 मिति । दण्डामित्यस्य गोधूमा इत्यथादुदात्तत्वाग्रहण्यभिधानत्रयोक्तञ्चित्यमि-
 त्यर्थः । यः सद्गतायाः । नान्तरेफान्तमहारावाचकस्यादिरुदात्तः स्यात् । सद्गता-
 या इति स्त्रीनिष्प्रनिर्देशश्चङ्गागन्धार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य नान्तरेफान्तगन्धे पा-
 रोपेण । ननु पञ्चेत्यत्र नलोपे कृते न नान्तत्वसम्बन्धोपासिद्धत्वेन तथात्वन्तु
 यत्तु मगवन्निन्नकर्तृकत्वादित्यत्र आह । पञ्चेत्यादाविति । पाणिनीये इति ।
 गान्धो, कर्त्तव्य इति शेषः । एतदेवाह । अनुदासं त्यादिना । मप्ताष्टगन्धयो-
 रप्यतिश्यामिं वारयति । मप्ताष्टगन्धाविति । मूलानुक्तं र्क्कादाहरणं स्वय-
 माह । रत्योदाहरणमित्यादिना । ममाम उदाहृत इति । अस्य अस्माभिरि-
 त्यादिर्बोधः । चतुष्कपाल इति ममाम उदाहृत इत्यर्थः । स्वाद्वगिटान् । प्रा-
 द्रवादिनामदस्तानां गिटान्धादिरुदात्तः स्यात् । इदम् । प्राग्गि सूत्रम् ।
 तेन । तादृगश्चाप्यानेन । सर्वोदिगन्धेऽनिप्रमद्वं वारयति । सर्वोपेति । तद्वा
 दर्शनात् । अन्तोदात्तस्य दर्शनादित्यर्थः । परं माचयेति । परगन्धस्य सर्वना-
 मस्य न खोदं त्वादुदात्तत्वमेव भवति । ननु मयादिगन्धवत्परगन्धोऽपि गम्य-

त् । विषयपदोपादानसामर्थ्यमत्र बीजम् । नन्विषय । अत्र पूर्वसूत्राद्विषय-
दानुवृत्त्यैव सिद्धे विषयेति व्यर्थमित्यत आह । इत्येत्यादि । यथाश्रुते यैव-
चणमलभ्यमित्याह । इत्यान्तयेति । नपुंसनिमित्तस्यैव पूर्वसूत्राद्विषय-
दानुवृत्तिं प्रदर्शनीया मा स्त्रीविषयस्येति पाठे विषयपदस्य समासघटकतया
क्षिप्येति पूर्वसूत्रस्य पाठप्रदर्शनमेतत् । पुनर्विषयपदमिति । अयमायः । नह
विषयपदद्वित्यनपुंसकलाभाय । तस्य पूर्वसूत्रस्यविषयपदानुवृत्त्यैव लाभात् ।
किन्तु नपुंसकविषयतासम्बन्धि यत्तस्य लाभाय । एवञ्चोपलक्षणीभूतो नपुंस-
कविषयतासम्बन्ध इहाश्रयोयते । निम्नव्यत्ययेन प्रत्ययलोदेन वा यत्प्रातिपदिकं
सिद्धान्तरसम्बन्धतदपि नपुंसकविषयतासम्बन्धोपनक्षितं भवत्येवेति । ध्वनि-
तत्वेदमिति । तत्र ही च द्विवचन इति सूत्रस्य किमुदाहरणमिति प्रश्ने षादौ
अस्ती ते इन्द्र पिङ्गले इत्यभिहितम् । ततश्चान्दसत्वात्पुंवद्भावेन श्यादेशानुमा-
गमयोरप्राप्ती प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेनाधि षी इति स्थिते एकादेश इत्याश-
येन नैतदस्ति पूर्वसवर्णेनाप्येतत्किदमिद्युक्ता अस्तीभ्यान्तं नासिकाभ्यामिदमु-
दाहरणमित्युक्तम् । इदञ्चाप्युदाहरणमस्ती ते इन्द्र पिङ्गले । ननु चीताभ्यूर्वस-
वर्णेनाप्येतत्किदमिति । तुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णा न प्राप्नोति । छन्दसि
नपुंसकस्य पुंवद्भावो यत्तस्य । मधोस्तृता इवामते इत्येवमर्थम्पुंवद्भावेन तृती
निवृत्तिर्नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम् । स्वरारम्भेर्हकारो यत्तस्यः । उदा-
त्तस्तरहकारो यत्तस्य उदात्त ईकारो यथा स्यात्पुंसकस्वरो मा भूत् । नन्वि-
षयस्यानिमित्तस्यैव त्वनेनादुदात्तत्वम्भा भूदित्यर्थः । मधोस्तृता इत्येतदर्थम्पुंव-
द्भावेन चावश्यक इत्याशयेनाह । ननु च पुंवद्भावातिदेगादेव स्वरो भविष्यति ।
अगम्यः पुंवद्भावातिदेगस्तवाययितुमिह हि दीपः स्यात् । मध्वजिह्वसि स-
धुमोस इति । सामान्ये नपुंसकमात्रस्य पुंवद्भावो न किन्तु ए विदेवेत्यागये-
नाह । स तर्हि पुंवद्भावो यत्तस्यो न यत्तस्यः । प्रसङ्गम्पुंवदिति पक्षे ते इति भा-
वे उक्तम् । ननु च पुंवद्भावेऽप्युक्तिरप्युत्पत्तिपक्षाभिप्रायेण व्युत्पत्तिपक्षे तु अ-
ज्ञेनिर्दिष्टे निष्वादादात्तत्वेन भाष्यम् । अथ मधुमोस इति प्रतीकमुपादाय
कैपटिन प्रतिपादितम् । सत्यर्थं सामगम्याः मधोर्ज चेति यत उपपन्नं सुकि-
माते पुंनि मधुमश्वो यत्तत इत्यादादात्तत्वम स्यात् । इत्यर्थो न यत्तं न भाष्य-

भवति प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम् । वरणा इति । अन्तोदात्तोऽयम् । नामेत्या-
 टि किमिति । उपमेयस्येत्येवास्तु । उपमेयत्वञ्चार्थस्य न च तस्य लुबन्तत्वमिति
 उपमेयशब्दस्य तदाचकं हृत्त्वेऽमिहिर्भविष्यतीति प्रश्नः । न तु तस्य संज्ञेति ।
 नामधेयशब्दः संज्ञापर इति भावः । न ह्यपर्वत । उपमेयनामधेयस्येत्यनुवर्त्त-
 ते । विशेषपटोपादानादिशेषवाचकस्यैवोद्देश्यत्वं निषेधे । तेन स्वरूपस्य व्या-
 षत्तिः । एवञ्च ह्यह इव ह्यहः पर्वत इव पर्यत इत्यत्र पूर्वणादुदात्तत्वमत्रत्येव ।
 राजविशेष । आङ्गित्यत्राङ्गशब्दः क्षत्रियममानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्य-
 वदित्यजन्तात्कनि तस्य लुपि तदन्त उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणमिति ।
 बहुत्वे लृप् । तदन्तात्कनो लृप् । एवञ्च । पूर्वसूत्रानुवृत्तौ च । राजविशेषवा-
 चकस्य लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य चेद्बहुभ्यैवेति नियमोऽत्राभिप्रेतः । ह्युप-
 पत्तये मतविशेषमाह । यमन्वाशब्द इति । कानिङ्ग इत्युदाहरणमिति । अत्र
 कानिङ्ग इव कानिङ्ग इत्युदाहरणे बोध्यम् । इच्छन्तीति । एतन्नतःकृतकनृक-
 मोगोदाहरणबोध्यम् । लघावन्तो । अस्यादिरित्यधिकारे पाठेऽयसश्चार्थे प्रमा-
 णमाह । अत एवेति । आदिरित्यस्यासम्बन्धादेव । नन्वेवं वराहशब्दोऽपि स-
 ष्योदात्तः स्यादत आह । वराहशब्दस्त्विति । अनेनैवादादात्तत्वमिदमे शङ्कते ।
 न चेति । लघावन्त इत्यादि किमिति । बहुषो गुरुरित्येवास्त्विति प्रश्नः । वा-
 तप्रमोरिति । अत्र संयोगे गुर्वित्यनेन तकाराकारस्यापि गुरुत्वादस्याप्युदात्त-
 त्वापत्तिरिति भावः । सिद्धान्ते त्वचान्वस्य लघोर्द्वयोर्वा लघोरभावादितत्त्वज्ञाप-
 हर्त्ता श्रुतपदप्रकृतिस्वरूपान्तोदात्तत्वमिति । वातप्रमोरित्यचान्वस्यलघु-
 त्वं सञ्जननशब्दस्य द्वयोर्वा लघुत्वेऽपि गुरोर्न तत्परत्वमिति प्रदर्शयितुमन-
 योरुपादानम् । कपालीशब्दस्य निप्रत्ययान्ततयाऽन्यस्य लघुत्वसम्भावनयाऽस्य
 सूत्रस्य प्रवृत्तिशङ्कां वारयति । नान्तत्वादिति । नान्तत्वं न सर्वनामस्याने परतो
 दीर्घे कृते नाचान्वलघुपरत्वमिति भावः । किमनयमिति । गुरुपदाभावेऽन्य-
 सतुपरकस्य लकाराकारस्य गुरुद्वयपरकस्य सकाराकारस्य वा उदात्तत्वापत्ति-
 रिति भावः । न च किमनयशब्दे प्राप्तमप्येतत्त्वम् यान्तस्याऽन्यात्पूर्वमि-
 त्यनेन परत्वाद्वाच्येति वाच्यम् । किमनयकमित्यस्योपलक्ष्यत्वात् । अस्य प्रा-
 प्तिमात्रेण । स्त्रीविषयेत्यस्य प्राप्तिमात्रेण । बाधादिति । तथा च द्वितीय-

न्तोदात्त पठनीयस्तावतैव सिद्धौ व्यत्ययकथनमसङ्गतमत आह । परमिति ।
 कुपूर्वमिति पाठे पूर्वशब्दस्य प्रथमान्तत्वादादिरित्यनेन सामानाधिकरण्यम
 भवोऽस्ति । कुपूर्वाणामिति पाठे तु कथमस्य सम्बन्ध इत्याशङ्क्यामाह । तस्य
 समूह इति । ननु पूर्वशब्दस्य सर्वनामत्वादाय सुट् स्यादत आह । सर्वनाम
 कार्यन्विति । कर्हमादिरयमिति । तन्नादिर्हितीयो वा पर्यायेणोदात्तौ । क्ली
 त्यादीति । कुपूर्वमिति कथमित्यर्थ । हरदत्तोक्तपाठ । कुपूर्व इति पाठ ।
 आङ्गुरित्यखरसवीजस्तु कावित्येव सिद्धे पूर्वशब्दोपादानमिव सप्रत्ययकमाप
 द्यतेति । खड्गवर्णम् । कृषिमाख्येतरस्य कृषिसस्याख्या पुरुषप्रयत्नमाध्यस्या
 ख्येत्यर्थ । वन्धु क । पुष्पविशेषस्याख्येत्यर्थ । ऋतुवर्णान्तत्वाप्राप्तमतिप्रसङ्ग
 वारयति । पितेत्यादि । व्यर्थे इति । सस्वरस्य तकारस्य प्रथमोपादानेन यङ्ग
 सम्भवादिति भाव । बोध्य इति । तेन श्चेतो वाजीत्यत्रान्तादात्तपाठस्योपप
 त्ति । इत्यन्तस्य । अत्रादिरिति सम्बन्धते । प्राप्तमिति । कप्रत्ययान्तत्वादन्तो
 दात्तो यम् । ताच्छीर्ष्ये किमिति । ताच्छीर्ष्ये गम्ये इत्यर्थकन्ताच्छीर्ष्य इति
 पदद्विमर्थमित्यर्थ । इत्येके इति । लोके प्रवीणे कुगलशब्दप्रयोगोऽपि ताच्छी
 र्ष्यस्य प्रतीयत इत्यखरसवीजम् । अत्र एवाह । अन्तोदात्त इति । मूले पञ्च
 स्यादेवमस्य । देवनागद्वय करणलुङ्गन्त । अर्हस्यासमद्योतने । असमद्योतने
 योऽर्धशब्दस्तस्यादिक्दात्त । समस्य समागकस्य द्योतने प्रतिपादने किन्तु
 णान्तोदात्तत्वम् । पीतदर्थानाम् । आदिरिति सम्बन्धते । ताच्छीर्ष्यानवगमा
 न् । मसुदायेन गङ्गावपगमात् । लुप्तल्योपमेयनामधेयस्य । उपमेयनामधेय
 स्येत्यस्योपमेयवाचकमित्यर्थ । चक्षेव चक्षेति । इषे प्रतिज्ञताविति कनो पु
 न्ननुष्ये इति लुप् । न च लुप्शब्दाऽभावस्य तस्य च नावयवत्वमिति वदन्नात्र
 यत्राधकान्तशब्दार्थप्रसिद्धिगति वाच्यम् । लुप्तल्येत्यस्य लुप्प्रविगटस्येत्यर्था
 त् । वैगिशब्द अविषयकज्ञानाधिकरणधनोत्पद्यध्व मप्रतियोगिममयहृत्तित्व-
 सम्बन्धेन । अग्निमोक्षक इति । अत्राग्निशब्द उपमानवाची । मापवदशब्द
 उपमेयवाचकश्च न लुपता इति । यद्यप्यपत्ये कुक्षिते मुट्टे मनारौत्सर्गिक
 गत । नकारस्य च मुट्टेन्यद्वेन निधायि माग्न इत्युक्तेर्मापप्रगण्डोऽत्र
 त्वादात्तादात्त एव । तथापि तत् पार्यिके के प्रत्ययस्यैवास्तोदात्तोदात्तमिति

रित्यपि प्रकृते सम्बन्धस्तेनादेरपि पक्षे उदात्तत्वमवतीत्याहुः । इगन्ताना-
 च इषाम् । इगन्तानाच्च त्वञ्च चण्दी वाक्यान्तद्वारे । वेत्वमुवर्त्तते इति ।
 विकल्पाधिकः प्रकृते वाग्व्योऽनुवर्त्तते गद्याधिकारान् । वाग्व्यन्तनुवर्त्तित-
 मिषेत्याह । काम्दसत्वादिति । केषाञ्चिन्मतमाह । ये त्विति । एतन्मते रूपि-
 शब्दः प्रत्युदाहरणम् ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

अभिमान इति । एकम्येधोभाभ्यामुदात्तत्वस्येव प्रात्या विरोधाभावेन पर-
 त्वादित्यमङ्गतमित्येवमुक्तिः । अष्टोदाहरणन्तु जघनमिति बोध्यम् । उदाहर-
 णादिगतिः । तेनाञ्च कूपेर इत्युदाहरणमिति ध्वनितम् । रसना । यदनमित्यन-
 तु स्राग्गण्डामित्यादुदात्तत्वम् । मादीनाञ्च । मादीनां चाप्रान्द्वितीयमुदात्त-
 म् । अष्टोदाहरणं यन्मूले मलय इत्युदात्ततन्तदन्वया मिदमित्याह । मलय
 इत्यादिना । सङ्गाभूतः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकः । मकरवरुदेत्यञ्च तु जातिप्रवृ-
 त्तिनिमित्तकी गृह्यते । इति न्यायेनेति । एवमुक्तिः प्रातिपदिकस्य कार्येऽपि
 प्राचाम्प्रते त्वस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तु जातिविशिष्टस्य गीत्रोपस्थितत्वा-
 द्वाचकतामस्यभ्येन तद्विशिष्टग्रहणम् । जलजन्तुविशेषे प्रमिद्वोऽयम् । गादीनां
 शाकानाम् । शकारादीनां शाकवाचिनाम्प्राण्द्वितीयमुदात्तम् । मूले गीत-
 न्यागतपुण्या इत्युक्तम् । तत्र गीतम्येत्युदाहरणम् । तेन । आदुरदात्तत्वविधा-
 यकमिति कथनेन । कैयटमते वृत्तिविरुद्धमित्याह । किडिति । चाचत्वाभावा-
 दिति । उभयोरप्युदाहरणत्वे नोपन्यास इति वादिमतमनङ्गतमित्यनेन कथि-
 तम् । कैयटादिरीत्येति । तन्मते चापामित्यप्याचामस्यन्यादिति भावः । के-
 चिस्त्विति । चाचपदस्य चित्त्वभङ्ग्याविशिष्टाच्यरतया ग्रंथे यथाशदिति रीत्या
 चतुरच्कादिष्वपि चाचः सङ्गात्र इति भावः । यदन्तोति । अनेनाच्यरतः सूचि-
 तः । स चाक्षरमङ्गाद्याः पूर्वमन्वयावाधकत्वाच्च न हि त्रिपुञ्जादिपुञ्जपदेषां ज-
 भत इत्यादी सुप्रमिद्वतया एकाचकदाचकस्य प्रत्युदाहरणमित्यमङ्गतमिति ।
 पास्तानाङ्गमादीनाम् । एतद्विधोऽभ्युनमविद्यमानवदित्यस्य सामान्यतः प्र-
 त-

स्थोदात्तत्वमिह भवति । उदाहरणमदत्तमिति । मूले इति शेषः । अक्षुपूर्वा-
 णामित्य । व्यधिकरणो बहुव्रीहिर्मूले दर्शितस्तद्विजमाह । अच्चादेरिति ।
 अन्वयानापत्तेरिति । सामानाधिकरण्येनावधानापत्तेरित्यर्थः । यटि त्वघोः
 पूर्व, फिपोऽवयव इत्युच्यते तदा ध्यर्थत्वं क्लिष्टत्वञ्चेति भावः । शकुनीनाम् ।
 पक्षिविशेषवाचकानामित्यर्थः । बहुवचनस्यारम्भात् । न तु शकुनिशब्दस्येत्य-
 र्थः कार्यः । अस्यात्पूर्वमिति । पूर्वशब्दस्यावधिमन्त्राद्यर्थप्रतिपादकताऽन्यस्य
 लङावन्त इत्यवन्तस्य निमित्तत्वेन श्रवणादिह तदर्थस्यावधित्वमिति भावः ।
 एतेन । मध्योदात्तद्वयेनेन । व व्री हेत्विति । लङुः पूर्वो यस्य तस्य समुदाय-
 स्यादित्यर्थकत्वनया तित्तिरेरित्यादाविष्टमिहोः सञ्चरादित्यभिप्रायः । अन्-
 योः । अक्षुप्रणिवाचकयोः । मूले यथालक्षणप्राप्तमिति । उत्तर्गवाधकसूत्रेण
 प्राप्तमित्यर्थः । अन्तोदात्तत्वमिति । उत्तर्गः पातसूत्रेणान्तीदात्तत्वमित्यर्थः ।
 कैयटश्चेति । चिन्त्य इति शेषः । धान्यानाम् । इहचान्तानामित्यत्र कर्मधारयः ।
 चान्तानामित्यत्र ककारण गौरी पृथङ्निमित्ते चान्तानामिति वक्तव्ये चान्ताना-
 मिति कथनेन पकाराकारो विवक्षितः । एवढकाराकारोऽपि चान्तानामिति
 तु भौवः प्रयोगः । लङ्यानुसारिण्याख्यानादित्याशयेनाह । इहसंज्ञकेत्यादि ।
 त्वधान्येति । लङ्यविशेषवाचकस्य बहुवचनमित्यर्थः । केचित्तु तत्र सूत्रे ईपा-
 नात्येति सूत्रादादिर्धेत्वस्यानुवर्तनात्तस्य वैकल्पिकत्वेन मध्योदात्ताऽप्यप्यलङ्-
 विविशेषाधी भवतीत्याशयेन तत्र पाठ इत्याहुः । ननु चान्तानामिति सूत्रे
 उत्तमिह त्वकारान्तमुदाह्रियत इति तद्विरोध इत्यत आह । चान्तानामिति ।
 जनपदगम्यानाम् । जनपदवाचिनामजन्तानामादिहदात्तः । तस्याप्यनेनेति ।
 अपिना किम् इत्यस्य मध्यहः । अत्रो राजेति । ततः सचिद्यसमानगम्यादिति-
 विहितप्रत्ययस्य जनपदे सुबिति गुप् । एवमदृश्यादेऽपि । अयादीनाम् । ला-
 न्तानामित्यत्र येति मनुष्यायो विवक्षितः । न चैवमभ्युक्तं इति ध्यर्थम् । अन्तोऽण-
 न्तरा इति अञ्जनमुदायस्यैव संयोगसंज्ञा विधीयते नत्वज्जटिमस्येति वाच्य-
 म् । अतेशुभ्रत्वस्य अञ्जनात्तरासंज्ञिष्टो यो नस्यादन्तानामित्यर्थोऽम् । पूर्वमि-
 त्यप्यान्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अन्तो नु द्वयोर्द्वययोगमिति प्रत्यक् मसावेगादुत्तर्गा-
 दन्तः पूर्वमित्यनेनेन ध्यर्थो नन्वेवामप्येऽपि ध्यर्थः । नन्वप्रकरणप्राप्त्यादि-

ये । अत एव । आदिपदसम्बन्धादेव । ननु कौटोक्तावन्त इत्यप्रकृतस्याभिधानम् । किञ्च द्वितीयमित्यन्यत्राभिधानेन न्यूनता चेति दोषद्वयमत आह । अत्रान्तगच्छेनेति । काशिकायां विरोधाऽप्येवमेव परिहर्तव्य इत्याह । एवमिति । इत्येव सिद्धेरितान चाधुनापि द्वितीयोऽन्यत्पूर्वं एवेति त्रयाणां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । आदेरप्युदात्तत्वसम्पादकत्वं न चारितार्थात् । ईपान्तस्य ह्यादेरादिर्वा । अत्रादेरुदात्ताभावेऽन्तोदात्तत्वमुक्तिप इत्यनेन प्राप्तमपि न किन्तु द्वितीयस्य एतत्सूत्राश्रयवृत्तप्राक्तसूत्रे द्वितीयमित्यस्य सम्बन्धः । न च प्रागोपादिति प्रागभिहितमिति कथमत्र द्वितीयमित्यस्य सम्बन्ध इति वाच्यम् । तत्र प्रागोपादिति आपूर्वेद्विन्तु प्रकृतसूत्रे विभिन्नार्थकादिपदोपादानेन च तद्वटितवाक्ये द्वितीयमिति न सम्बध्यते इत्याशयकमेव वाग्रहणेनादेरुदात्ताभावे तु विरोधाभावेन द्वितीयमित्यस्य सम्बन्धः स्यादेवेत्याशयात् । अत एवाह । पक्षेऽधिकारादिति । मञ्जूषेति । अत्र ईपान्तस्यनेन प्राप्ताद्युदात्ताभावे भादोनाच्चेति द्वितीय उदात्तः । अन्वरोपमिति । अत्राद्युदात्ताभावे लघावन्त इति सूत्रेण द्वितीयस्योदात्तत्वम् । उगीरदागेर । अत्रादिरित्यनुपसर्तते । वेति तु निवृत्तम् । हृदयगच्छोपादानस्य प्रयोजनमाह । अत्र हृदयेति । देवरपक्षमिति । प्रकृतसूत्रे देवरपदोपादानाभावेऽप्यादेरुदात्तत्वञ्च योलेषोः परतः उच्यते । गुरोरेकारस्य तेनैव सिद्धमिति भावः । अनित्यज्ञापनार्थमिति । ताफलस्तु कपालुगच्छे गुरोर्द्वितीयस्योदात्ताभावेऽन्तोदात्तत्वमुक्तिः सूत्रेण भवति । के चित्त्विति । एतन्मते प्रकृतसूत्रे यदि देवरगच्छो न स्यात्तदा त्वन्तोदात्तत्वमेव घृतादीनाच्चेत्यनेन स्यात् । देवरगच्छोपादानमस्य तु घृतादिपाठनामर्थ्यात्पक्षे प्रकृतमाद्युदात्तत्वमभवति अथ वा वेत्यनुपसर्तते । एतदभावे तत्र पाठादन्तोदात्तत्वमिति भावः । के चिदिति । सुख्या इत्यर्थः । सन्निधयपाठयोः । जायाचेष्टका च जायेष्टके जायेष्टकयोराख्येति समाम् । इहान्तेन्युमाणस्याग्यागच्छस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । मित्यादि किमिति । सहिष्यपाठगोरिति किमर्थमित्यर्थः । सिद्धीति । इयमपि सिद्धस्य या जाया तदार्थेति भावः । जाया गच्छस्यात्र भार्यापरत्वात् । उच्यते दिकिमिति । सहिष्येति राक्षसपक्षां रुद्रोपच त्वा भार्यामामान्यवाची योजयागच्छस्तादोध्यबोधक इति भावः ।

अभ्यभिधीति । अत्राभिगच्छ्यादुदात्तत्वाभावेऽन्तोदात्तत्वे मति यथादेशे
उदात्तस्यानेऽय यणिति द्वितीयाभिगच्छ्याकारस्य स्वरितत्वभवति । इदं सूत्र
मिति । उपमर्गाद्याभिवर्जमित्येतत्सूत्रघटकमुपसर्गाद्येति पदमित्यर्थः । तद
भावज्ञापनाय । आदुदात्तत्वाभावज्ञापनाय । एवमभिवर्जमित्यपि न वाच्य
मित्याह । अभिधेयमादिषु पाठ्य इति । एवञ्च निपातत्वात्प्राप्तमप्यादुदात्त
त्वमेवादीनामन्त इत्यनेन बाधित्यत इति भावः । के चिच्छ्रिति मते त्वमेरेव
मादिषु न पाठ इति बोध्यम् । एवादीनामिति पाठ व्याचष्टे । एवादीति ।
गणे । आदिगणे । मूले तच्चिन्त्यमिति । मह्यशब्दस्य एवादिषु पाठादन्तोदात्त
त्वस्य न्यायमिद्वत्वात् । ते पुनश्चुरिभिरित्यत्रान्तोदत्तदर्शनाच्च । चिन्ताबीजश्चि
न्त्यमिति यदुक्तान्तव साधकमाह । सह्यशब्दस्यापीति । ननु सह्यशब्दस्य निपा
तत्वेऽपि परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्चान्तोदात्तो भविष्यतीत्यत आह । प्रयुज्यते
चेति । आदुदात्त प्रयुज्यत इत्यर्थः । क्व चिदस्यान्तोदात्तत्वं दृश्यमानन्तु छा
न्दसमित्याह । ते पुनरुत्थादिना । वावादीनामुभौ । अत्र सूत्रे उदात्तावित्यस्य
पाठदर्शनेन तस्य सूत्रघटकत्वमिति भ्रमनिवृत्तये आह । अनुवृत्तिप्रदर्शनमिति ।
प्रकरणादेवोदात्तावित्यस्य साभात् । वावादीनामित्यत्र द्विरुक्तानां वावादीना
न्निर्देशः । त्रिसूत्रग्रामः । वावादीनामुभौ । चादयोऽनुदात्ताः । एवमपूर्वपठित
एवादीनामन्त इति इतित्रिसूत्रग्रामः । यदि पूर्वसूत्रेऽप्यादिशब्द प्रकारे तर्हि
तत्सूत्रव्याख्यानावसर एव कुतो नित्य व्याख्यातमिति चेत् । शृङ्गप्राज्ञिकान्या
येनेति गृह्यण । प्रकारे । भादृश्ये । न तु गणनिर्देश इत्यर्थः । सादृश्यञ्च नि
पातत्वेन । चादयोऽनु । यदत्र निपातपदानुवृत्तिरुक्तातत्फलमाह । पशुनैती
ति । अत्र पशुशब्दी न निपात इति नानेमानुदात्तत्वम् । यथेतिपा । आदुदा
त्ता इत्यस्य चादयोऽनुदात्ता इत्यत्र बाधदर्शनात्प्रकृतेऽनुदात्तपदस्यैवानुवृत्ति
रित्याह । अनुदात्त इतीति । अनुवादकमिति । कर्मधारयवद्भावे सति समाम
स्येति सूत्रेणान्तोदात्तस्य मिद्वत्वादनुवादकमित्यर्थः । शेषमिति व्याचष्टे । प्र
कारादीति । अनुवादकमिति । तस्य परमास्त्रेडितमनुदात्तत्वेत्यनेनानुदात्त
त्वस्यसिद्धत्वादनुवादकमित्यर्थः । अनुदात्तमप्यदमित्यर्थेति । नेट वचनम्प्रका
रादिद्विरुक्तावित्यस्य शेषभुतद्विस्तु सर्वविशेषविधायकवचनशेषभूता या परि

महिषीजायेति मूले महिषीशब्दस्तु जायापर्यायवाची । अघाटा उपदधातीत्य-
त्रापाटाशब्द इष्टकावाचकः । प्रत्युदाहरणे तु न चक्षवाचकस्तदाह । अघाटेति॥

इति तृतीयः पादः ।

शकटि शकथोरत्तरम् । पर्यायेणेत्यस्य प्रयोजनमाह । अत्रोभ इति । युग
पदग्रहणबोधितेत्यस्य इत्यर्थे त्यत्रार्थेऽन्वयः । इति पदेन अनुकरणभूतसमुदाय-
स्य परामर्शः । अस्य वामीयमितिबहिर्भक्तोरुक् तत्फलम् । पर्यायेणेत्ये तत्फ-
लम् । अनुवादकमिति । वस्तुतस्तस्या परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति
तत्त्वम् । मूलेऽन्वयेति । ब्राह्मणनामधेयातिरिक्त इत्यर्थः । तेन दौर्गिकस्य सा-
भः । पारावत । ब्राह्मणनामधेयस्येत्यत्र न सम्बध्यते । उपोत्तमवर्जमिति यदु-
क्तान्तत्फलमाह । अत्र वशब्द इति । कपिकेश । एतयोश्छन्दसि अक्षरमक्षरस्य-
र्यायेणोदात्तम् । अच्छन्दसि स्वरप्रवृत्तिमाह । भाषायामिति । कपिरन्तोदात्त
इति । इगस्तानाञ्च द्वापामित्यादुदात्तत्वप्राप्तमपि न भवति घृतादित्वात् ।
न्यङ्स्वरौ । तदनुपाटकम् । उक्तरीत्यासिद्धस्य स्वरितस्याऽनुवादकम् । तिस्र-
गिक्य । स्वरितापिति वचनविपरिणामेन सम्बध्यते । सूत्रस्यवार्तिकेनेति । नव-
स्वरमर्त्ययिष्ठेभ्यो यदिति वार्तिकेन यत् स च स्वार्थः । प्रयुज्यते चेति । अस्त
स्वरितो धान्यशब्दः प्रयुज्यते इत्यर्थः । स्वरितान्तोऽन्तोदात्तो वेति । कर्षमा-
दीनाञ्चेत्यनेनादुदात्ते तदेकवाक्यतापक्षेपनिघातेनाभ्यस्यानुदात्तत्वे उदा-
त्तादनुदात्तस्येति स्वरितः । आदुदात्ताभावे त्वन्तोदात्तः किंत्वर्येण । त्वस्वस-
ममिति सूत्रे विशेषानुपादानादाह । सर्वानुदात्तानोत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्या-
दिति । तत्र हि प्रत्ययादुदात्तादाहोर्न्तः । प्रत्ययादुदात्तादाहोर्न्ता इत्येत-
द्वति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययादुदात्तत्वस्यावकाशः । यत्राऽनुदात्ताप्रवृत्तिः । स-
मत्वं निमित्तम् । धातोर्न्तइत्यस्यावकाशः । यत्राऽनुदात्तः प्रत्ययः । पचति प-
ठतीति । इहोभयम्नाश्रीति । गोपायति । धूपायति । धातोर्न्तइत्येतद्वति ।
विप्रतिषेधेनेत्युक्तम् । अत्र प्रत्ययादुदात्तत्वस्यावकाशप्रदर्शनावमरे लोकिने सम-
त्वं निमित्तमिति प्रयोगेऽनुदात्तत्वप्रदर्शनेन प्रवृत्ते छन्दमिति न सम्बध्यत इति
सम्भवे । निपाता आदुदात्ताः प्रत्ययान्तेति प्रमदं वाच्यमि । अशुकीत्यादिना ।

प । इति नियमेनेति । यदि क्वपोऽनेन सूत्रेणोदात्तत्वस्य प्राप्तिवारणाय तद्वि-
तस्येति द्रुपे तदा मन्त्रे ह्यपेथ्य चेति सूत्रादुदात्त इत्यस्य व्रजयजोरिति सूत्रेऽ-
नुवृत्त्या व्रजयजोर्भावे यः कश्च एवोदात्त इति नियमः स्त्रीकार्योऽन्यथा इत्य इ-
त्यत्रैव तस्याप्युदात्तत्वमिहोदात्तग्रहणानुवृत्तिश्चर्या स्यात् । एवञ्च तेनैव नि-
यमेनेतोत्यादि विहितस्य क्वप उदात्तत्ववारणे सिद्धे तद्वितस्यैत्यस्य नेदमत्यु-
दाहरणमिति भावः । अविदूषमिति । अवेर्दुग्धे दूषप्रत्ययः । तिसृभ्य इति
सूत्रे तिसृभ्यश्च शब्दस्वरूपपरतया बहुवचनासङ्घातिरत आह । बहुवचन-
मिति । वार्त्तिककृदुक्तं जमयहणानर्थक्यं दूषयन्त्यस्य सायंक्यमाह । यच्चित्वा-
दिना । अनेन । उपसप्तस्यार्थमेक इति कथनेन । इति सूचितमिति । यत्र यत्र
पञ्चमोर्निर्देशस्तत्र तत्र तस्मादिति परिभाषा प्रवर्त्तते विहितविशेषणतया
व्याख्यानञ्च भाष्यकारादिष्व्याख्यानं यत्र साधकस्तत्रैवेत्यप्यस्मादेव भाष्यात्क-
स्याते । प्रकृतसूत्रे जमयहणे कृते सत्येतत्सूत्रापहृतावति तिस्रावित्यादौ स्वर-
प्रवृत्तिमाह । अतितिसृभ्यश्च इति । इत्युक्तेरिति । यद्यपि यथा श्रुतसूत्रसत्त्वे-
ऽप्यतितिसृभ्यश्चावयवस्य तिसृभ्यश्चाकृदन्ततयाऽतिसृभ्यात्परस्य तिसृभ्यश्च
स्वरः सिद्धस्तथापि पञ्चमाणरीत्याऽनिर्द्वातुलोप इत्यस्यावश्यकतया तादृश्या-
सेऽप्यत्र स्वरः प्राप्नोतीत्याशयेनेत्यमुक्तिः । तथा । अन्तोदात्तः । सायैकाचस्वती-
यादिर्विभक्तिरितिसूत्रस्य सुपरकं यदेकाज् रूपत्र द्वि ततः परा तृतीयादिविभ-
क्तिः सम्भवतीति यथा श्रुतार्थो न घटतेऽतो नैतस्मावेकाजिति विशेषणद्विभू-
पलक्षणतया तद्विवक्षितमित्याशयेनाह । सौ यदेकाज् रूपमिति । इष्टमित्यस्या-
ध्याहारः । यदिति शब्दस्वरूपापेक्षया नमुं सकनिर्देशः । उपलक्षणीभूतधर्मा-
श्रयणफलान्तु राज्ञेत्यत्र विभक्त्युदात्तत्वव्याहृतिरिति स्फुटश्रूले तच्चानुपपन्न-
म् । राजस्वित्यत्र जेत्यस्मादेकाचः सौदर्शनेन ततः परत्वं राजभ्यामित्यादौ स-
म्भवत्येवेत्यत आह । अयं वत्परिभाषयेति । एवञ्चायं वत्परिभाषैकवाक्यतया
यादृशी वाक्यार्थो भवति तमाह । सौ यदर्थविशिष्टमिति । राज्ञेत्यत्र स्वरपह-
त्तिमाह । राजन्शब्द इति । ननु एकाज्ग्रहणमात्रे सावित्यध्यावर्त्तकमत
आह । सावित्यस्येति । साविति प्रथमैकवचनबोधकमेवास्वित्याशयेन श्रुते
सप्तमीत्यादौति । प्रथमैकवचनस्य सुपदेन ग्रहणे सावित्यस्य व्यावर्त्यं मन्त्रि-

भाषा तस्मिन्नुदात्तत्वानुवादकमित्यर्थः । शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु सूत्रेष्विति दर्शनेन शान्तनोरचार्यस्य यदपत्यन्तस्य प्रवेष्टव्यमिति भ्रमनिवारणायाह । इदमभाव इति । तथा च शान्तनुशब्दात्तेन प्रोक्तमित्यम् । तदन्तस्याचार्यप्रणीतशब्देन कर्मधारयः । आचार्यश्च शान्तनुरेवेत्यर्थाक्षयते । नन्वेव शान्तनुशब्दस्या-
 चार्यशब्देन कर्मधारयकृत्वा तदन्तस्य द्वितीयास्तस्य प्रणीतशब्देन समासो विव-
 चितस्यार्थस्य लाभसम्भवे किमर्थम्योक्तार्याणस्तस्याचार्यप्रणीतशब्देन समासनि-
 र्देश इति चेत् । प्रियतङ्किता दाक्षिणात्या इति लौकिकवेदिकेषु कृतान्ते वि-
 त्यत्र भाष्यकृतोक्तोद्देशनेन सूत्रापि दाक्षिणात्यत्वसूचनायेति गृह्यमाणम् । फिद-
 सूत्राणि समासानीति । फिदां संस्कारोपयुक्तानि सूत्राणि सम्यगाप्तानि व्या-
 प्यानेन व्याप्तानीत्यर्थः ॥

इति फिदसूत्रवृत्तिविधरणम् ।

अथ प्रत्ययस्वरः । व्याप्यायन्त इति शेषः । मूलेऽग्निरिति । अग्नेर्निः स
 चादादात्तः । उणादिप्रत्ययेष्वपोदमवर्त्तत इत्याशयेनाप्योपादानम् । वस्तुतस्तु
 फिदसूत्रेणान्तोदात्तत्वेनाप्यभिहितं चादौ कर्त्तव्यमित्यस्यैव विवरणम् । त-
 व्योऽयमिति । तस्य तस्यानीयर इति सूत्रनिर्दिष्टो द्वितीयः प्रत्ययः । प्रथमस्य
 त्यागस्तु तस्य सूत्रान्तरेण संस्कारात्तदाह । तस्यत्विति । स्वरितो भवतीति ।
 एवञ्च तित्वप्रयुक्तो न विशेष इति शब्दा । विशेषमाह । तथापीति । अत्रार्थः ।
 स प्रकृतेरित्यर्थः । अन्यथा । स प्रकृतेरित्यर्थाभावे । तस्य । अकचः । ककाराद-
 कार उच्चारणार्थोऽन एव पचतकोत्यस्य सिद्धिः । इति न्यायादिति । एवञ्चाक-
 ते एव स्वरं लुङ् । पुनस्तु न स्वरप्रवृत्तिः प्रत्ययलक्षणनेत्याह । प्रत्ययलक्षणस्त्व-
 णि । नन्वेव चतुः फगेतीत्यत्र द्विषत्तुभ्यं इति विहितसुचो कोपाक्षित इत्य-
 च्य प्रवृत्तिर्न व्यादित्यत आह । चतुरिति । ततः परः । अकचः परोऽकारः ।
 तदनुसारेण व्याचष्टे । योगं विभज्य व्याचष्ट इत्यर्थः । ननु योगविभागाभावे-
 ऽपि च्फजयित्वमामर्थ्याच्च तित्त्वरौ वाचको भविष्यतीत्यत आह । च्फजयि-
 त्वमिति । चाग्रायनादपीति । अपच दाक्षादिभ्यः फजिति फञ् । मा भूदिति ।
 कृतादि प्रत्ययादादात्तत्वेन भवति । वयमिति । एतिष्ठुमाद्यहजुप इति कच-

स्वित्त्वगादेशे कृते भवत्येकाच् । प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाच् न भवतीति
 वराप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तेनापि । कैयटेनापि । अर्थभेदात् । स्त्रीत्वविशिष्टाद्यंवा-
 चकत्वमस्त्वेनार्थभेदादित्यर्थः । इति निषेधादिति । तस्मिन्नपि सूत्रे सप्तमीव-
 द्भूषणप्रहणेन तत्र एत्वप्रवृत्तिप्रोक्तासेऽवर्णान्तत्वमस्तीत्याशयेन शङ्क्यम् । प्र-
 थमैकवचनेति । तस्मिन् सूत्रे तथैव भिन्नान्तात् । इष्टापत्तेरिति । इष्टम्यैव
 भवता साधनात् । ननु प्रागुक्तं सर्वानुदात्तत्वद्वयमत आह । एभिरय इत्यादि ।
 प्रस्तोदात्तादुत्तरपदात् । अनित्यसमास इत्यस्यार्थे प्रतियोगितया विशेषणीभू-
 तन्नित्यसमासपदं व्याचष्टे । नित्यशब्दस्येति । वाशब्द उदात्तः । समासस्वर-
 णशब्द उदात्तः अग्निचितेति । अग्नौ चेरिति क्तिप् । यदुक्तन्नित्याधिकारवि-
 हितेत्यादि तस्य फलमाह । यस्त्विति । पदमात्रेत्यत्र मात्रपदमवधारणे । इ-
 ति विग्रह इति । अत्र विद्यमानेत्यस्याधिक्याच्च समस्यमानपदमात्रवटितत्वं
 यिप्रवृत्त्येति निरुक्तन्नित्यसमासत्वमत्र कृतवद्वृत्तीहे । इदञ्चेति । नित्याधिका-
 रविहितममासादन्यचेति यत्तदित्यर्थः । वृत्त्याद्यनुरोधेनेत्यनेन भाष्यानुरोधा-
 भावे उक्तः । भाष्यान्तरविरोधोऽप्यस्तीत्याह । उपपदमपीति । अन्यथा । एता-
 दृशनित्यसमासभेदस्यापि प्रयोजकत्वाविवक्षायाम् । उपसर्गेन । स्वस्य समीपमु-
 पसृन्तेन । अक्षेण्डस्यसर्वनाम । अचामर्वनामस्थानमित्युक्तेः फलमाह ।
 यमादिरित्यादिना । अस्य लाघवायेत्यादिः । इकः । इक्षुतिपाधिति विहित-
 स्यैकः । विवक्षित इति । एतन्मते प्राञ्चेत्यादुरदाहरणम् । नन्वत्र न गोश्वन्नि-
 तिसूत्रेण निषेधो भविष्यतीति कथमेतदुदाहरणमत आह । छन्दसीत्यादि ।
 निषेधः । सावेकाच्च इति प्राप्तस्य निषेधः । तस्यापि । न गोश्वन्निति निषेधस्या-
 पि । लघ्वविरोधादिति । अत्र विभक्तेरुदात्ताया दर्शनं नकाराविवक्षायामुप-
 पद्यते । यदि तु नकारस्य विवक्षा तदेतन्न नध्यदिन्तु प्राञ्चेत्याद्येव तदा मा-
 मान्यतस्तस्य निषेधस्य प्रवृत्तौ तदेवोदाहरणमस्यापि सूत्रस्येति प्रतीचरत्वबो-
 दात्तत्वंमतम् । चापहतौ नोपपद्यते नकारस्य विवक्षितत्वं तु एवञ्च स्यादिति
 लघ्वविरोधः स्पष्टः । आकर्णति । पदमन्त्र्यादीत्यर्थः । तत्र ह्यस्येति सूत्रस्य
 चाधिति सूत्रधाधिकतौका । सा यद्यत्र नकारस्य विवक्षा स्यात्तदा चाधित्यस्य
 नुमाकारनकारेऽनुतावेव प्रवृत्त्याऽप्य सूत्रस्य तु तथाप्रवृत्त्या न सङ्गच्छेतेति

ति भविष्यति । विवृतिग्रहण इति । प्रथमैकवचनपरकं यानिति यान्त इति वा तद्विकृतिरूपमेवेति भावः । आगमसहितेति । यानित्यस्यनुमागमविशिष्टत्वात् । लोकिकेन तन्मध्यगतितन्वायेनासिद्धिमाह । तन्मध्येति । य एकाच् । य. शब्द एकाजित्वयोस्त्विति भावः । ततः परेति । दोषा दोषभ्यामित्यत्र प्रथमैकवचने यः शब्द एकाच् दोःशब्दस्तस्मात्पराऽस्त्योति भावः । नन्वेवमपीति । सौ मपूतमीवहुवचने यदेकाञ्जरूपन्तः परा विभक्तिः स्थानिवद्भावेनास्ति । स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धिजननोदिति भावः । अत एव । स्थानिवद्भावस्वीकारादेव । मम तु । स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धिस्वीकर्तुर्मम तु । न दोष इति । शुनः शुनेत्यत्र श्वस्त्रित्यत्र य एकाच् तस्यैव सर्वे सर्वपदादेगा इति न्यायेन तत्त्वबुद्ध्या तन्मात्पराया विभक्तिस्तस्या उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्निति निषेधस्य प्रहत्या निषेधोदाहरणसङ्गतिरूपं दोषो नास्त्योति भावः । वारणादिति । दोषभ्यामित्यत्र स्थानिवद्भावेन प्रसक्तस्य दोषस्य वारणात् । दोष इत्यत्र तु न दोषः । मपूतमीवहुवचने य एकाच्दोःशब्दस्ततः परा न विभक्तिः किन्तु दोषत्वादेशस्य य आदेशस्ततः परा । परम्परया स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । एवमेव त्वयेत्यत्र टोयं वारयति । त्वयेत्यादाविति । प्रथमैकवचनप्रवृत्तेः । युष्मच्छब्दस्य । अविधानादिति । युष्मच्छब्दस्य त्व आदेशादेशस्तस्य स्थाने त्वय इत्यादेशेऽपि यः प्रथमैकवचने एकाच् ततो न विभक्तिरिति भावः । रूपविवक्षायाः फलान्तरमप्याह । किञ्चेति । न गोश्वन्निति निषेध इति । अथ गोशुभोः प्रतिषेधो ज्ञापक इत्यर्थः । इति भाष्यमेवेति । तत्र हि मपूतमीवहुवचनस्य प्रवृत्तम् । कथं ज्ञायते । यद्यत्र गोश्वन्भाववर्णनेति गोशुभोः प्रतिषेधो ग्राह्यः । कथं ज्ञायते । यदि प्रथमैकवचनस्य प्रवृत्तं स्याद्गोशुभो प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यादित्युक्तम् । अथ कैयटः । गोषु ग्रास्त्विति मपूतमीवहुवचने एकाच् स्वाद्गोभ्यां गभ्यामित्यादौ विभक्तोः प्राप्तमुदात्तत्वमप्यतिविध्यते प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः । प्रथमैकवचने हि यदेकाञ्च्छब्दरूपद्गोभ्यामित्याकारात्तत्र च तन्मात्परायादिर्विभक्तिः परामश्वतोति प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधनेति भाव इति । रूपविवक्षायामप्यतिप्रसङ्गमाह । स्यादेतदिति । कैयटरीत्येति । तेन शब्दादेशेऽगमुदाहरति । एवम् एभिरिति, मपूतमीवहुवचने

एष्वित्यशादेशे कृते भवत्येकाच् । प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाच् न भवतीति
स्वराप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तेनापि । कैयटेनापि । अर्थभेदात् । स्त्रीत्वविशिष्टाद्येवा-
चकत्वमन्वेनार्थभेदादित्यर्थः । इति निषेधादिति । तस्मिन्नपि सूत्रे सप्तमीव-
हुवचनग्रहणेन तत्र एत्वग्रहत्तिप्रोक्तालेऽवर्णान्तत्वमस्तीत्याशयेन शङ्केयम् । प्र-
थमैकवचनेति । तस्मिन् सूत्रे तथैव सिद्धान्तात् । इष्टापत्तेरिति । इष्टस्यैव
भवता साधनात् । ननु प्रागुक्तं सर्वानुदात्तत्वद्वयमत आह । एभिरेव इत्यादि ।
अन्तोदात्तादुत्तरपदात् । अनित्यसमास इत्यस्यार्थं प्रतियोगितया विशेषणीभू-
तन्नित्यसमासपदं व्याचष्टे । नित्यशब्दस्येति । वाशब्द उदात्तः । समासस्वरण
वाशब्द उदात्तः अग्निचितेति । अग्नी चेरिति क्लिप् । यदुक्तन्नित्याधिकारवि-
हित्त्यादि तस्य फलमाह । यस्त्विति । पदमात्रेत्यत्र भाष्यपदमवधारणे । इ-
ति विग्रह इति । अत्र विद्यमानेत्यस्याधिक्यात् समस्यमानपदमात्रघटितत्वं
विग्रहस्येति निरुक्तन्नित्यसमासत्वमत्र कृतवदुपग्राहे । इदञ्चेति । नित्याधिका-
रविहितसमासादन्यत्रेति यत्तदित्यर्थः । वृत्त्याद्यनुरोधेनेत्यनेन भाष्यानुरोधा-
भावे उक्तः । भाष्यान्तरविराधोऽप्यस्तीत्याह । उपपदमपीति । अन्यथा । एता-
दृग्नित्यसमासभेदस्यापि प्रयोजकत्वाविवक्षायां । उपस्येन । स्वस्य समीपसु
पक्षगतेन । अक्षेऽक्षन्दस्यसर्वनाम । अत्रासर्वनामस्थानमित्युक्तेः फलमाह ।
शसादिरित्यादिना । अस्य साधवायेत्यादिः । इक । इक्श्रुतिपाविति विहित
स्येकः । विवक्षित इति । एतन्मते प्राञ्चेत्यादुदाहरणम् । मन्त्रं न गोश्वन्नि-
तिसूत्रेषु निषेधो भविष्यतीति कथमेतदुदाहरणमत आह । छन्दसीत्यादि ।
निषेधः । सावेकाच इति प्राप्तस्य निषेधः । तस्यापि । न गोश्वन्निति निषेधस्या-
पि । लक्ष्यविरोधादिति । अत्र विभक्तेरुदात्ताया दर्शनं नकाराविवक्षायामुप-
पद्यते । यदि तु नकारस्य विवक्षा तदेतच्च लक्ष्यद्विन्तु प्राञ्चेत्याद्येव तदा सा-
मान्यतस्तस्य निषेधस्य ग्रहणौ तदेवोदाहरणमस्यापि सूत्रस्येति प्रतीचरत्ययो-
दात्तत्वमेतत्कूत्राग्रहणौ नोपपद्यते नकारस्य विवक्षितत्वे तु एवञ्च स्यादिति
नल्लक्ष्यविरोधः स्पष्टः । आकर्गति । पदमन्त्रादीत्यर्थः । तत्र अक्षरेरितिसूत्रस्य
चाविति सूत्रबाधकतात्ता । सा यद्यत्र नकारस्य विवक्षा स्यात्तदा चावित्यस्य
नुसाकारनकारिऽश्रुतावेव ग्रहण्याऽस्य सूत्रस्य तु तथाग्रहण्या न सङ्गच्छेतेति

ति भविष्यति । विरुतिग्रहण इति । प्रथमैकवचनपरकं यानिति यान्त इति वा तद्विरुतिरूपमेवेति भावः । आगममहितेति । यानित्यस्यनुमागमविशिष्टत्वात् । लोकिकेन तन्मध्यएतितन्यायेनामिद्विमाह । तन्मध्येति । य एकाच । य शब्द एकाजित्यर्थोऽस्त्विति भावः । ततः परेति । दोषा दोषभ्यामित्यत्र प्रथमैकवचने यः शब्द एकाच् दोः शब्दस्तस्मात्पराऽस्तीति भावः । नन्वेवमपीति । सौ सप्तमीवहुवचने यदेकाज् रूपस्ततः परा विभक्तिः स्थानिवद्भावेनास्ति । स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धिजननादिति भावः । अत एव । स्थानिवद्भावस्वीकारादेव । मम तु । स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धिस्वीकर्तुर्मम तु । न दोष इति । गुणः गुणेत्यत्र ज्वलित्यत्र य एकाच् तस्यैव सर्वं सर्वपदादेगा इति न्यायेन तत्त्वबुद्ध्या तन्मात्पराया विभक्तिस्तस्या उदात्तत्वे प्राप्ते न गाम्प्रकृति निषेधस्य प्रवृत्त्या निषेधोदाहरणसङ्गतिरूपा दोषो नास्तीति भावः । वारणादिति । दोषभ्यामित्यत्र स्थानिवद्भावेन प्रसक्तस्य दोषस्य वारणात् । दोषा इत्यत्र तु न दोषः । सप्तमीवहुवचने य एकाचदोः शब्दस्ततः परा न विभक्तिः, किन्तु दोषत्रादेशस्य य आदेशस्ततः परा । परम्परया स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । एवमेव त्वयेत्यत्र दोष वारयति । त्वयेत्यादाविति । प्रथमैकवचनप्रकृतेः । युष्मच्छब्दस्य । अत्रिधानादिति । युष्मच्छब्दस्य तत्र अदित्यादेशस्तस्य स्थाने त्वय इत्यादेशेऽपि य प्रथमैकवचने एकाच् ततो न विभक्तिरिति भावः । रूपविवचायाः फलान्तरमप्याह । किञ्चेति । न गौश्वन्निति निषेध इति । अथ गौश्वन्नो प्रतिषेधो ज्ञापक इत्यर्थः । इति भाष्यमेवेति । तत्र हि सप्तमीवहुवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । यद्यत्र गौश्वन्नमायवर्णेति गौश्वन्नो प्रतिषेधो ग्राह्यः । कथं ज्ञायते । यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्याद्गौश्वन्नो प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यादित्युक्तम् । अथ कैयटः । गोषु श्वन्निति सप्तमीवहुवचने एकाच् स्वादोभ्यां शब्दभ्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वमतिविधत्ते प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्रात्यभाषाप्रतिषेधोऽनर्थकः । प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपद्वौ-रित्योकारान्ताश्च तन्मात्ततोयादिर्विभक्तिः परामश्रवतीति प्रात्यभाषात्किमतिषेधेनेति भावः इति । रूपविवचायामप्यतिप्रसङ्गमाह । स्यादेमदिति । कैयटरीत्येति । तेन स्यादेमेमुदाहरति । एभ्य णभिरिति सप्तमीवहुवचने

ये । अपर्यन्तामस्यानविभक्त्याक्षितस्यार्थवत् इत्यस्य विशेषणतायामूढ इत्य-
स्य विशेषत्वे एकाजभिन्नादूठोऽर्थवत्तः परादित्यर्थो वाच्यः स चासम्भवस्तु ।
ऊठोऽर्थवत्त्वमभवादित्यपि बोध्यम् । ननु आक्षिप्तं विशेषणमर्थवत्त्वदार्थस्तत्र
ऊठमेदो वाधित इत्युडित्यस्य ऊडघटिते लक्षणा भविष्यति तदमेदस्य न वि-
शेष्येऽर्थवदिति वाधित इत्यत्र आह । तद्वटितेति । ऊडघटितेत्यर्थः । अस्मिहीति ।
तथा चैकाज्प्रहणचोडित्यस्य विशेषणमिति भावः । इदं गच्छस्य चैकाज्प्रह-
णं विशेषणत्वमेव । आभ्यामित्यत्र सम्भवस्येकमभ्यामित्यत्र व्यभिचारस्य
च सम्भवात् । एकचोपात्तस्येदमित्यस्य तद्विशेषणम् । पदादयश्च प्रहस्य इति
सूत्रनिर्दिष्टा बोध्यास्तोषु निगूढपर्यन्तानामेवैकाचचस्य सम्भव इति तद्विषये
आह । एवमप्यदाय शोऽपीति । प्रकृतेरिति । अथेवत इत्यर्थः । अत्र एव । उपा-
त्तविशेषणत्वादेव । इदमेव ध्वनयितुम् । उपात्तविशेषणत्वमेव ध्वनयितुम् । जू-
रेत्येति । ज्वरधातोः क्विपि ज्वरत्वरिति सूत्रेण यस्योपधायस्य स्थाने ऊडा-
देगः । ततोदात्तमिति । जूरेति नोदात्तमित्यर्थः । जूरेत्यस्य तदुदात्तत्वे
एकाज्प्रहणस्य प्रकृतिविशेषणत्वेऽपि चत्यभावगङ्गा स्यादिति भावः । तदमा-
मेरिति । द्वितीयादिविभक्तिरित्यस्य तस्मिन् सूत्रे उपादानादिति भावः । ए-
कानिति । द्वितीयादौत्वेन इत्येनादेगः । सर्गानुदात्तमिति । एनादेगोऽनु-
दात्तः । विभक्तियानुदात्तमिति भावः । यत्त्वञ्च सूत्रेऽपर्वनामस्यानविभक्तिरुदा-
त्तेति व्याख्यातस्तत्र युक्तम्याग्दिगी विभक्तिरिति सूत्रभाष्यात्तृतीयादिवि-
भक्तिरित्यस्य सावेकाश्च इति सूत्रादनुवृत्तेर्भावादिति केचित्तत्र युक्तमित्याग-
येनाह यद्यपीत्यादि । भाष्यादिति । एवं हि तत्रोक्तम् । विभक्तित्वे किमप्यो-
जनम् । विभक्तित्वे प्रयोजनमितिपेधः । इटानोम् । न विभक्ता तुभ्या इति
प्रतिपेधः सिद्धो भवति । यथेवडिमोत् । वा प्रेषन्दीप्यमे । एादमासा इत्य-
थापि प्राप्नोति । तौ चोक्तम् । द्विमुक्तम् । विभक्तौ तत्रयप्रतिपेधोऽतदित इति ।
इदमो विभक्तिस्वरस्य प्रयोगनम् । २ । इतः । इह । इदमभूतीयादिविभक्ति-
दात्ता भवतीत्येव स्वरः मिश्रो भवतीति भाष्ये । अथ कोयटः । इत इति सु-
प्यमुदाहरणमथ नित्स्वरं प्राप्ते दडिदमित्युदात्तत्वभवति । इत्येवञ्च तु प्र-
त्ययस्वरं पान्तोदात्तत्वं सिद्ध्यति । ननु मध्येऽप्यवादन्यायेनानुदात्तो मण्यता-

भावः । इहापि मूलैऽस्य चुस्वरबाधकनीक्षा । नन्वस्य सूत्रस्यासमाप्ते चारि-
 तापर्याक्यञ्चुस्वरबाधकत्वमत आह । अत्रोत्तरपदादित्येति । उत्तरपदेन म-
 मामानेने सति तस्य विशेषत्वमुत्तरपदभूताश्चतेस्तद्विशेषणत्वन्तया च यादृशी
 वाक्ययस्तमाह । तेनोत्तरित्यादिना । तदपवाद इति । चावित्यस्यापवाद इत्य-
 र्थः । अथ तदपवादत्वमुपपादयति । कृताकारिति । सावकाशमिति । एवञ्चाप-
 वादलोकितिविरुद्धा । समाधत्ते । तर्चेत्यादिना दध्यश्चेत्यत्र पूजायाश्चकारन्तो-
 पाभावेन चावित्यस्याप्राप्त्याऽस्य सूत्रस्य तत्र प्राप्त्या तदप्राप्तियोग्येऽपि विषये
 प्राप्तिरित्यवताऽपवादत्वाभावशङ्का न युक्ता तत्र न गोश्रमिति निषेधेन चा-
 रितार्थस्य विरुद्धादिति भावः । दध्यग्भ्यामिति । अशान्तोपाभावेन चावित्य-
 स्य नकारलोपस्य सत्त्वेन न गोश्रमिति निषेधस्य चाप्राप्तिरिति भावः । तत्रा-
 पि । दधीच इत्यत्रापि । पराञ्च इत्यादीवस्य चारितार्थमाशङ्क्य निरावृष्टे ।
 नचेत्यादिना । इष्टत्वादिति । अत एव भाष्ये चौरनिगन्तोऽश्चतावप्रत्यये । चु-
 स्वरानिगन्तोऽश्चतावप्रत्यय इत्येतद्वति विप्रतिषेधेन । चुस्वरस्यावकाशः । दधी-
 चः पश्य । अनिगन्त इत्यस्यावकाशः । पराद् पराञ्चो पराञ्चः । इहोभयम्प्राप्नो-
 ति । अवाचा । अवाचे । अनिगन्त इत्येतद्वति विप्रतिषेधेनित्युक्तम् । न च
 चुस्वरस्य दधीच इत्यत्र चारितार्थमप्रदर्शितमिह तु भवता चुस्वरस्याधिल्लासे-
 ऽञ्छन्दसोत्यस्य प्रवृत्तिरुच्यत इति विरोध इति वाच्यम् । अवकाशप्रदर्शनपरमा-
 न्यस्य लौकिकोदाहरणविषयत्वात् । सति शिष्टेति । भाष्ये विप्रतिषेधन्दूष-
 यित्वा सति शिष्टत्वेनैवानिगन्त इत्यस्य चुस्वरबाधकनीक्षा । एतस्यापि । अ-
 ष्छेऽञ्छन्दसोत्यस्यापि । पराञ्च इत्यादौ प्रकारान्तरेणाप्याप्रवृत्तिमुपपादयताम्-
 तमाह । के चिच्चर्चेति । अत एव । अन्तोदात्तादित्यस्य सम्प्रदायेव । अनु धा-
 तुस्वरेणाश्चतिरन्तोदात्त एवेत्यत आह । सामर्थ्यादिति । अन्तोदात्तादित्येतदि-
 श्रियणसामर्थ्यादित्यर्थः । विभक्त्युत्पत्तिकालावच्छिन्नमिति । यस्या विभक्तौ र-
 यं स्वरो विधीयते तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नमित्यर्थः । छिद्विदम् । इति च घर्त्त-
 त इति । एकाज्भ्योऽन्तोदात्तेभ्य णभ्यः पराऽसर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता ।
 अथानुवर्त्तम नमेकाज्प्रवृत्त्यं यत्र अफर्त्त तदाह । तर्चैकाजिति । अथभिधा-
 रदिति । ऊगद्व्यङ्ग्यं सूत्रप्रवृत्तियोग्यबोधकतया तस्यैकाज्भ्यामन्विभारादित्य-

चद्युवा । अतद्युवे इति भाष्यमेव मानमित्यर्थः । यद्यूठ उदात्तत्वत्र निपाति-
तं स्यात्तदा विभक्तौ रन्तोदात्तात्परत्वाभावेनोदात्तत्वाप्राप्त्योऽप्युपधाग्रहणं कर्त्त-
व्यमित्यप्याक्षय्यवेत्यत्र प्रयोजनकथनमसंबन्धं स्यादिति भावः । उपधाग्रहण-
इत्यर्थमित्यस्योपधाभूतऊठ ग्राह्य इत्यर्थः । अन्यथा पञ्चमीनिर्देशादन्य एव
गृह्यतेति बोध्यमात्रतः परत्वन्तु येन नाव्यवधानन्यायेन अत एवाऊठ उदात्तस्य
निपातनादेवातस्त्वात् । अन्वादेशत्वात्वातेन । सूचोपात्ता इति कथनेन । तेन । ए-
काच इत्यस्य सम्यग्नेन । ग्रहणेऽपि । पदादिशब्देनोपस्थितावपि न दोषः ।
नीकपट्चमङ्ख्याहानिः । मध्योदात्तमेवेति । अन्वाप्राप्तेरिति शेषः । भाष्यकौ
यटयोरिति । एतच्च प्रागुपपादितम् । भाष्ये ध्वनितमिति । अष्टमी दीर्घादि-
ति सूत्रस्य दीर्घग्रहणस्यात्वं वैकल्पिकमित्यर्थं ज्ञापकत्वोपपादनेनेति शेषः ।
अत एव । अन्तोदात्तत्वादेव । भाष्यकौयटयोः स्पष्टमिति । प्रकृतसूत्रस्य दीर्घग्र-
हणस्य कृतात्वस्य पदमञ्जा भवतीत्यत्र ज्ञापकतोक्त्या स्पष्टमित्यर्थः । शतुरनु-
मो नद्यजादौ । बहुव्रीहिरिति । स च शतुर्विंशेषणमिति शेषः । अथपत्रगी-
इति । नमार्वाधातुकस्यादुपदेशात्परत्वाभाव इत्यर्थः । तुदन्तीत्यादायैकादेश-
स्य प्रत्ययद्वयसम्यग्निवर्णद्वयापेक्षत्वं शतुरित्यस्य तु न पूर्वप्रत्ययसम्यग्निवर्णा-
पेक्षत्वमिति शतुरित्त्वस्यान्तरङ्गत्वमित्यग्येन शङ्कामभ्युपेत्य निराचष्टे । न
चेत्यादिना । तेन । श्रूयमाणशब्दविशेषणत्वं न । मुञ्चतीत्यादाविति । शिं मुचा-
दीनामित्यनेन मुञ्चातोरेव तुमागमसत्त्वेन शतुरनुमकत्वमेव । कस्य चि-
न्मतमाह । अन्तोदात्तादितोतिान स्यादिति । यदि तदन्तस्यान्तोदात्तादिविशे-
षणञ्च स्यात्किन्तु शतुः स्यात्तदाऽदुपदेशात्परत्वेन शतुर्निवातात्तुदतीत्यत्र न
स्यादिति तद्भावः । अत एव । शतुर्विंशेषणत्वादेव । अतुम इत्यस्य पञ्चम्यन्तत-
याऽन्तोदात्तादित्वे तत्पञ्चम्यन्तं यद्विशेषणन्तस्यैवेदमपि विशेषणमतस्तत्ता-
र्थक्यमिति भावः । अशुक्तवन्तस्योपपादयति । तुदतीत्यत्रेत्यादिना । तत्त्वेनेति
उदात्तत्वेनेत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वन्त्वस्य व्यपदेशिवद्भावेन । तस्मात् । अमभयो
हि नात्र शब्दविशेषत्वे यतो हेतुस्तत इत्यर्थः । तस्य । पञ्चमीप्रमाद्येन स्यानि-
वहावस्य । वार्तिकवैयर्थ्यमाशङ्क्य निराचष्टे । यद्यपीत्यादिना ।
इत्यादीनामेति । किन्त्वत्र विभक्तौ रन्तोदात्तत्वादेनः प्रत्ययस्वरणाद्युदा-

वित्त्वं तं स्वरं विभक्तिस्वरौ बाधते न लिप्स्वरम् । नैष दीप । ऊडिदमित्येत-
 ल्लूषं लितीत्यत्रानुवर्त्तते तेन लिप्स्वरम्बाधित्वा विभक्तिस्वरौ भवतीति ।
 लितीत्यत्र ऊडिदमित्यस्यानुवृत्तौ न कैयटोक्तिरेव प्रमाणद्विन्वित इत्यत्र
 विभक्तिसंज्ञाप्रयोजनप्रदर्शनपरम्भाप्यमेव । अस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वमुपपादय-
 ति । तत्रैवेति । एतत्प्रवृत्त्युक्तेः । ऊडिदमिति सूत्रस्य प्रवृत्तिरुक्तेः । अत्र पञ्च-
 म्यास्तमिलिति विहितस्य विभक्तिसंज्ञा मत्त्वेऽपि द्वितीयादित्वत्वास्तीत्यस्य
 अष्टम्यतीति । यत्त्वेतद्भाष्यप्रत्ययोजनार्थं द्वैयटेन द्वितीयादिप्रवृत्तेन च द्विती-
 याभारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते इत्युक्तम् । तत्र युक्तम् ।
 अन्यत्र द्वितीयादिरित्यनेन द्वितीयादि सुपामिव प्रतीतेर्दृष्टत्वादिवार्थान्तर-
 कल्पनायाभाष्यान्तरादर्शनादिति । न च्यविसम्बादाच्चेति । अत्रेत इत्यस्याद्यु-
 दात्तस्यैव । दर्शनेनेत इत्यस्यान्तोदात्तत्वकल्पनसम्भाव्यमिति भावः । ये ल-
 क्षिन् सूत्रे सावेकाच् इत्यस्याप्यनुवृत्तिरुक्त्यर्थे दान्तं तत्र युक्तमित्याह । सावेका-
 च् इति त्विति । एष्विति रूपादिति । सौ यदेकाञ्चूपनृष्टन्ततः परेत्यर्थस्य प्रा-
 क् प्रदर्शनादित्यर्थः । प्रवृत्तिरिति । वृत्त्येति श्विप्रत्ययान्तोऽत्र वादगन्धः ।
 वचनम् । ऊटुपधिति वचनम् । व्यवहार एवेति । स्वरानुवादस्य मत्त्वेन स्वरौ-
 द्वेऽश्वकविधित्वादिति भावः । अत एव । स्वरौ द्वेऽश्वकविधावेव स्वरविधावित्य-
 स्य प्रवृत्तेरेव । अत्र । अचक्षुयेति प्रयोगे । ऊटुच्छोः श्रुडित्युट् । अन्तोदात्तो-
 ऽयमिति । अयमचक्षुशब्दोऽन्तोदात्तो भवतित्यर्थः । ततो विभक्तानुवृत्तादिग-
 उदात्तस्यानिकर्त्तृनोदात्त इति मध्योदात्तोऽयम् । तत्रानुनासिकस्य द्विभ-
 लोरित्यतः क्षिभलोरित्यनुवर्त्तते । तत्र क्षिभलोरिति विषयसप्तमीत्याशयेना-
 च क्षिपि विवक्षित इति प्रतिपादितम् । यदि त्वियम्परसप्तम्येव तदा तुल्य-
 त्वादनुनासिके चेत्यपि तथा स्यादिति प्रतिसन्धायाह । क्षिपि परत इति ।
 सतिगिष्टः स्यादिति । अनुनासिकादिप्रत्ययोत्पत्युत्तरकालिकोपभक्ततया स-
 तिगिष्टः स्यादित्यर्थः । न स्यादिति । तथा चेष्टस्य स्योन इत्यस्यान्तोदात्तस्य
 प्रयोगस्य सिद्ध्यर्थमनुनासिक इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वमावश्यकमित्ये-
 कवाच्यघटकयोर्निमित्तत्वेनोपात्तयोः क्षिभलोरित्यत्रापि विषयसप्तम्येवेति
 भावः । इदमेव भाष्यमिति । ऊटुपधायणवृत्तस्यगन्तव्यं सा भूदिति । अ-

द्युदात्त एवेति नुट्. शीर्षेखानित्यन्तोदात्तात्परत्वाभावेन मनुष्य उदात्त
 त्वन्न स्यादत आह । शिरस इति । छन्दस्युदात्तस्य शीर्षेखानितिप्रयोगस्य
 दर्शनमत्रमानम् । वार्त्तिकमेतदिति । वार्त्तिकैकदेशस्य निवन्धनमेतत् । वा-
 र्त्तिकस्वरूपन्तु मनुष्युदात्तत्वे रेग्रहणमित्याकारकमेव । अत एव । मनुषि
 यो ङ्ग इति व्याप्यानादेव । अत्र ङ्ग इत्यस्य दृष्ट इति शेषो बोधश्च । अ-
 न्यथा । नामन्यतरस्यामित्यत्र मनुष्यदानुवृत्त्यभावेन ङ्गस्त्वान्तादन्तोदात्ता-
 त्परो नाम्गङ् इति व्याप्याने । दीर्घेनामीति दीर्घे । चरितार्थमिति ।
 तत्र न 'तिस्रचतस्रिति दीर्घस्य निषेधात् । अन्योक्तमवकाशप्रदर्शनन्दूपयति ।
 चतस्रणामित्येति । आद्युदात्तत्वादिति । आद्युदात्तनिपातनमादेशस्य त्याद्यु-
 दात्तत्वादित्यर्थः । पक्षे । नामन्यतरस्यामित्यस्यैकस्पर्शकत्वात्तदभावपक्षे । व्या-
 प्यानादिति । जयन्तीनामित्यादिनष्टे विभक्तौ रन्तोदात्तत्वादिदर्शनमूलकस्या-
 प्यानादित्यर्थः । वेत्यनुवृत्तेर्नेहेति । वेत्ये तत्रमानार्थकान्यतरस्यामित्यस्यानुवृ-
 त्तेरित्यर्थः । आद्युदात्तमेतदिति । मत्तुरदुपदेशात्परत्वेन निघाते कृतेऽनुदात्त-
 योः शवकारशचकारयोरैकादेशः सोऽप्यनुदात्त एव । डीप् चानुदात्त इति धा-
 तुधरेणाद्युदात्तः । षट्त्रिचदुभ्यो । एभ्यः परा इमादिर्विभक्तिश्चक्षुः । प्रिय-
 चीन् पश्यत्यादीति । एतेन गौणेऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति प्रागुक्तं स्मारितम् । अत्र
 यङ्गत्वमिति । गौणेऽपि प्रवर्तत इत्यादि तत्रोक्तमित्यर्थः । न गोश्वन्मा ।
 सौत्रत्वादिति । अवर्णपदस्य वर्णग्रहणपरिभाषया तदन्तपरत्वेऽपि तस्य सा-
 वित्येतद्विषेयणसापेक्षत्वेनामामर्ष्यादप्राप्ती इह । सौत्रत्वाद्वयतीत्यर्थः । सप्त-
 म्यनुक् चेति । सौत्रत्वादिति शेषः । पाठिकस्वर इत्यर्थे इति । एवं व्याप्या
 नेन विभक्तिरारम्य मनुष्यस्वरस्य च सङ्ग्रहो ध्वनितः । तत्रायानुमरणे । अ-
 न्तरस्येति न्यायानुमरणे । अमश्रवादिति । अभावस्य भावप्राप्तिपूर्वकत्वस्य
 न्याय्यत्वादनन्तरस्येत्यनेन नैकस्यैव ग्रहणमिति भावः । एतच्च । पाठिकस्व-
 र इत्यर्थस्वीकारे च । न भवतीति । साधवर्णान्तत्वाच्च भवतीत्यर्थः । देवो इ-
 ति । पथादिगणे देर्जाडिति पाठात् । टित्वानुडोप् । तस्मिन्त्यस्येति चेत्यकार-
 मोपः । अनन्तरस्येति न्यायानुमरणेऽनुदात्तस्य च यत्वेत्यप्यापि बाधः स्या-
 दिति भावः । प्राचीनोक्तप्रकृतमृष्याप्याममयुक्तमित्यागयेनाह । यस्मि-

नत्वाम्भ्योदात्तत्वमेव । सूत्रेणामिहेरिति । बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधा
 नेनानुदात्तत्वादिति भावः । तस्याप्यप्रवृत्तेरिति । वार्त्तिकस्याप्यप्रवृत्तेरित्य
 र्थः । इत्यन्तोदात्तत्वादिति । उगादीनामभ्युत्पन्नत्वादिति शेषः । विदुषीति ।
 विदे शतुर्वसुरिति वखादेशः । बहुतितवा इति । ईषदपरिममास्तितउर्वा
 वृत्तितऊरित्वयोऽत्र न ब्राह्मणीपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । किन्तु बहव
 स्तितवो यस्या इति बहुव्रीहिः । बह्वनि तितऊनीति वा । तित उपरिपवनमि
 ति भाष्यात् अन्तोदात्तत्वमस्याह । बहोरिति । अथ । उदात्तयण इति सूत्रे ।
 ननु शमादय इत्यनुपपन्न अप्रकृतत्वादत आह । अमर्येति । सुभूरिति । ऊड
 प्रत्ययस्वरिणोदात्ततया ब्रह्मवन्धेत्यप्यन्तोदात्तमिति बोध्यम् । एतेनान्तोदा
 त्तादित्यस्यानुवर्त्तमानस्याबाधोऽध्वनितः । ऊस्त्रनुद्भ्याम् । अथान्तोदात्तादि
 त्यनुवर्त्तमानमेकदेशस्य ऊस्त्रेत्यस्य विशेषणम् । ऊस्त्रेत्यत्र वर्णप्रकृति तदन्त
 ग्रहणम् । प्रकृण्वेति । तदनुबन्धकपरिभाष्येति शेषः । अधिकरणे किरिति ।
 उपपदमसामि ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिणान्तोदात्तत्वम् । उदात्त इति । अस्थिद
 धीति सूत्रादुदात्तग्रहणानुवर्त्तेरित्यादि । इपुराद्युदात्त इति । उध्देरिच्चादे
 रित्यत इदित्यनुयत्ये ईषे किञ्चित्त्वनेन निदित्यधिकारीयस्योपत्ययस्य विधा
 नात् । मरुत्वानितीति । तसो मत्वर्थ इति भसन्नया पदत्वस्य बाधाऽज्ञत्व
 च । व्यञ्जनस्याविद्यमानवज्ञाय प्रकृतेऽन्तोदात्तत्वव्यवहारायावश्यक इत्यभिप्रा
 यिकामाशङ्कान्निराचष्टे । न चेति । यद्युप्ययमपि विधि स्वरौहेश्यकस्तथापि
 निमित्तत्वावच्छेदकतयोपात्तस्वरव्यवहारस्य व्यञ्जनं प्रतिपत्त्यो नैवेद्यक
 स्याते एवञ्च परमात्रनिष्ठावच्छेदकताकव्यवहारो भवति । इह तु ऊस्त्रस्या
 पि निमित्ततावच्छेदकतयोपादानात्तन्निष्ठावच्छेदकत्वव्यवहारप्रतिपत्त्यो भव
 त्यगति भावः । अत एव । स्वरौहेश्यकविधौ तत्प्रवृत्तेरव । अत एव । उक्तवि
 पये प्रवृत्तेरव । अत एव ह्यनिति । उक्तरीत्या स्वरविधाविति परिभाषयाऽ
 मष्टप्रवृत्तेरव । विषय एव नास्तीति । मरुत्वानित्यत्र ऊस्त्रान्तात्पर्यो मतुवि
 ति व्यपगमे कर्त्तव्ये विषयो नास्तीत्यर्थः । पर एव । अन्तोदात्तादित्यनुव
 र्त्त बाध्यमेदेन नुद्धिग्रहणमपीति भावः । ननु ययने स्याद्गिर किञ्च
 त्वमुदन्त गिरम इति तस्य स्थाने य गोपचादेन नोऽपि निदन्तवाटा

न्तमेव । अस्तीत्याह । इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति विधिश्च
सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । तेनेति स्वर
पु सि न सिध्यति । न चावश्यं पु स्येव स्त्रियां पु सि नपु मके च । तेन ब्राह्मणेना
तया ब्राह्मण्या । तेन कुण्डे नेति । सममीवहुवचनस्यापि ग्रहणे एष दोषो भ-
वति । तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिषेधे यत्तदोद्य ग्रहणइत्तव्यम् । न गीश्वन्सावय
र्णण्डडकुङ्कुङ्गो यत्तदोद्येति भाष्य उक्तम् । एतेन भाष्यप्रघटकेन सावेकाच इति
सूत्रे सावित्यनेन सममीवहुवचनस्य ग्रहण रूपविवक्षा च न गोश्वन्निति सूत्रे
तु प्रथमैकवचनस्य ग्रहण रूपा विवक्षा चेति निर्णय इति प्रतीयते । एतेन ।
उपलक्षणविधया सुपरकत्वविशिष्टावर्णान्तत्वस्याश्रयणेन । अदोषादिति । श्व
ग्रहणवैयर्थ्यं रूपदोषाभावादित्यर्थः । अत एव । अस्मादेव । अत एव । स्वर
निषेधेऽपि कर्त्तव्ये नलापामिदत्वस्य ग्रहणेरेव । यदि निषेधे कर्त्तव्ये नलोपा
सिद्धत्वञ्च स्यात्तदाऽनडादेशस्य यो नकारस्यास्य लोपे कृते प्रत्ययसंक्षणेनावर्णा
न्तस्य सुपरत्वाद्ब्रह्मणुडभ्यामित्यस्य प्रतिषेध स्यात् । सावेकाच इति सूत्रे यथा
रूपविवक्षा तथा प्रकृतसूत्रेऽपि रूपविवक्षा तदेकवाक्यत्वादित्याशयेनाह ।
यस्तुतस्त्विति । उत्पत्तिकालावच्छिन्नमिति । प्रथमैकवचनोत्पत्तिकालावच्छि
न्नमित्यर्थः । अत एव । अत्रापि रूपविवक्षायत्त्वादेव । वेतस्त्वानित्यर्थेति । सौ
यदवर्णान्त रूपन्तत परत्वाभावेऽपि वेतमशब्दस्य प्रथमैकवचनोत्पत्तिकाले-
ऽवर्णान्ततया तत परत्वान्निषेधगद्वा या कृता सा सुयोजा । इममुपो मतुवग्रह
णेन न ग्रहणमिति त्वन्यत् । अत एव । पूर्वोक्तार्थस्य विवक्षा सत्त्वादेव । नन्वे-
व यत्तच्छब्दात्परविभक्ते प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यत आह । यत्तदर्थमिति । अत
एव । तादृशार्थविवक्षा सत्त्वादेव । न निर्पेध इति । विभक्त्युत्पत्तिकालेऽवर्णा
न्तत्वाभावादिति शेषः । राडिति राजृ दीप्ताविनि धातो क्तिवन्तस्य रूपम् ।
आद्ये । प्राञ्चैत्यञ्च । ननु प्राञ्चैत्यञ्च न सावेकाच इत्यस्य प्रातिस्नेज यादृशम
र्येवद्रूपन्तादृशरूपकात्परत्वाभावादत आह । अस्मिन्कन्दमीतीति । अन्यमेव ।
प्रत्यक्षेत्येतत् । स्यादेवेति । सावेकाच इत्यनेनास्मिन्कन्दमीत्यनेन वास्यादेव ।
शुपतनकारस्याग्नीति । तत्र हि दधीच पश्येत्युदाहरणमुक्तम् । नन्वेवमतीचो
याङ्नित्यत्रास्मिन्कन्दमीति प्राप्तस्य स्वरस्य प्रतिषेध स्यात्तथा चोदात्तविभ

ति । लक्ष्यविरोधात् । योरवत्तममित्ये तल्लक्ष्यविरोधादित्यर्थः । एतेन । अनस्त
 रस्येति न्यायेनोक्तयोरेव बाधक्यनेन । आक्षिप्त इति । अक्षैर्दीव्यतीति ठ
 क् । पूर्वोक्तन्यायेनानुदात्तम्पदमित्यस्य बाधाभावस्य सिद्धावपि तत्र प्रकारान्त
 रमप्यस्तीति सूचयन्नाह । अनुदात्तम्पदमित्यादि । स वार्णान्तत्वात्प्राप्तमतिप्र
 सङ्गं वारयति । ऊडिदमित्यस्येति । भावित्यस्य तत्र सप्तमीऽङ्गवचनबाधक
 त्वं रूपस्य च विवक्षेति प्राग्व्यवस्थापितमिति गवां गतेत्यत्र न प्राप्तिरित्या
 शयेनाह । नस्तत्रेति । ननु स्वरे कर्त्तव्ये स निषेधो भवति वार्त्तिके स्वरे इ
 त्युक्तत्वादिति कथं निषेधे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत आह । नत एवे
 ति । स्वरे निषेधस्येऽपि तस्य निषेधस्येष्टत्वादेव । सुगुपाल इति । शोभना
 गावोयस्य स सुगुप्तस्य पाल इत्यर्थः । स्वरो न । पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । किन्तु
 पूर्वपदस्यानुदात्तत्वमेव भवति समासस्येत्ये तदेक्यतापन्नग्रीपनिघातात् । द्वि
 कारोक्तमिति । निषेधोदाहरणमिति शेषः । परास्तम् । गोघृष्टे न गुग्गुलु
 प्रहणात्परोस्तम् प्राप्तिरेव निषेध इधेर्नास्तीति भावः । तथा चात्र यः स्वरो
 भवति तमाह । एवञ्चेति । भवत्येवेति । नञ्सुभ्यामित्यनेन सुगुग्गुलुस्यान्तोदा
 त्तत्वात् । ननु गुनश्चिच्छेपमित्यपि कथमुदाहरणम् । सप्तमीवङ्गवचने श्लक्ष्मि-
 दर्शनादत आह । अचेति । बाहुलकात् । अत्ययो बहुलमिति बहुलपद
 णात् । ततः परेति । अन्निति रूपात्परेत्यर्थः । अर्हन् नविकारस्य मत्त्वादेकदे-
 शविज्ञानन्यायस्य प्रवृत्तिः । एवञ्च पदपाठकाले पठ्यमाने शुनः शेषमित्यत्र स
 हितायाश्च शुन इत्युदाहरणमिति बोध्यम् । भावेकाच्च इतिवत्तप्तमीवङ्गवच
 नशङ्कां वारयति । नत्विति । व्याख्यानादिति । प्रकृतस्य स्वभाव्यदर्शनमुक्तक-
 व्याख्यानादित्यर्थः । तत्र हि साविति किमिदम्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्त्रि-
 त्तप्तमीवङ्गवचनस्य । कुतः सन्देहः । समानो निर्देशः । पुरस्तादेव निर्णयः स-
 तप्तमीवङ्गवचनग्रहणमिति । इहापि तदेव भवितुमर्हति । यदि सप्तमी वङ्गवच-
 नस्य ग्रहणन्ताभ्यां ब्राह्मणाभ्याम् । याभ्याम् ब्राह्मणाभ्यामत्र न प्राप्नोति । वि-
 धिरप्यत्र न सिध्यति । किङ्कारणम् । न ह्येतद्वयति यस्मोरूपम् । इदमार्हं तंभ्यो
 ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । विधिय मिहो भवति । निषेधस्तु न प्राप्नोति ।
 अस्ति सप्तमीवङ्गवचनस्य ग्रहणे किञ्चिदिष्टं मङ्गलहीतञ्चवति प्राप्नोतिहोपा

हेत्यस्याप्युपदेश इत्युपदिश्यमानाकारात्परत्वात्कृतं नुनामिकलोपे इतो ह्य
इत्यत्र प्राप्नोति । यदि त्वकारेणोपदिश्यमानं विग्रेथते तदोपदिश्यमानं
यदकारान्तमित्यर्थो भवति तदात्र न भवति । यस्याकारान्तस्य स्वरूपबोधन-
तात्पर्येणाद्योच्चारणस्यपिकर्तृकन्तदेव तयो भवति । प्रकृते तु नकारान्तस्य यत्-
स्वरूपन्तबोधतात्पर्यकमाद्योच्चारणमिति भावः । तदुक्तमकृतसूत्रभाष्ये कथ-
मिदं विज्ञायते अकारो य उपदेश इति आहोस्विटकारान्तं यदुपदेश इति ।
किञ्चातः । यदि विज्ञायते अकारो य उपदेश इति इतो ह्य इत्यत्रापि प्राप्नो-
ति । अथ विज्ञायते अकारान्तं यदुपदेश इति न दोषो भवतीति । न च स
सुदायबोधनतात्पर्येणावयवस्याप्युच्चारणात्कथमेतदिति वाच्यम् । समुदायो-
च्चारणस्य कार्यार्थत्वात्समुदायोपदेशे तात्पर्यन्तन्निष्पादकतया त्ववयवाना-
म्भाव्येकमुपदिश्यमानत्वव तु हेति समुदायस्य तत्त्वमित्यागयात् । आत्मने
पदिति । परस्मैपदस्य तिपद्येदयमादेशस्तदास्थानिवशावेन पिष्वादेशानुदात्त-
त्वं सिद्धमिति भावः । आत्मनेपदैकवचनेकृतं न्यनेन निघाते, तस्योच्चारणमि-
दमुपपादयति । एकवचन इति । स्वरूपेति । तथा च नानुदात्तस्य अवन-
मिति भावः । फले विग्रेषः । अनुदात्तस्य अवगो न विग्रेषः । उपदेशविग्रे-
षणत्वादिति । उपदेशशब्दार्थो यत्रोपदिश्यमानस्तद्विग्रेषणत्वादित्यर्थः । साम-
र्थ्यादिति । येन विधिरितिसूत्रबोधिततदन्तविधित्वेनान्तगण्यस्य चरमावयव-
वाचकतयाऽनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे द्वित्यटार्थस्यैकप्रकाशकारभ्यान्वयवस्य
चरमावयवत्वाभावेन विग्रेषणसामर्थ्यादवयवत्वमेव भविष्यति । ननु शप उपदे-
शे पान्तत्वेन कयमुपदेशेऽदन्तत्वमत आह । स चेति । गप् चेत्यर्थः । अका-
रभक्तत्वादिति । अत्रस्यातो सुमित्यर्थेनायमकारस्यावयवमस्मादित्यर्थः । सु-
मिधानसामर्थ्याद्वर्णग्रहणे यदागमा इति परिभाषा न प्रवर्तते इति वादिम-
ताभिप्रायेणागङ्गा तत्रातमभ्युपेत्यैव समाप्रते । न चेत्यादिना । भावादित्यन्ते
न । ननु सप्रत्ययावयवाकारस्य नञो मुक् न तु स्तेति समुदायस्येति कयमु-
पदिश्यमानं यदन्तान्तद्वग्रहणेन ग्रहणमत आह । वक्ष्यमाण इत्यादि । वचस्ती
त्यत्राप्यस्य स्यात्प्रवृत्तिमार्गकते । नित्यत्वादिना । नित्यत्वात् । कृताकृतप्रम-
त्तित्वेन नित्यत्वात् । अन्तरङ्गत्वात् । एकादेशस्य वर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्ग-

त्वन्तप्रयोगविरोध इत्यत आह । प्रतीचो वाङ्मनित्यादीति । कृततिवेति ।
 उभयोरपि कृदिति रूपस्य सम्भवेन विनिगमनाविरष्टादिति शेषः । दिवो भू-
 ल । दग्भिरित्यचोडिदमित्यस्य तवान्तोदात्तपहणानुहत्तरप्राप्तिमाशङ्कते, न-
 न्विति । निपात्यत इति । अथ च दिवो भूलिति निषेधशास्त्रारम्भ एव मान-
 म् । सामर्थ्यादिति । यटि विभक्तिस्वरं स्यात्तदा तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघाते-
 न प्रकृतेरनुदात्तत्वं स्यादिति निपातमप्यवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । अन्तरङ्गे-
 ति । प्रथमप्रवृत्तिकेत्यर्थः । प्रकृतिस्वरस्य । फिट्स्वरस्य । बाधेन । उत्तरकालप्र-
 वृत्तिकत्वेनेत्यादिः । नृ चान्यतरस्याम् । निषेधविकल्पे विधिविकल्पपर्यवसानादा-
 ह मूले, योदात्तेति । स्थानिवद्भावेनेति । न च स्थानिवद्भावस्य गोः पूर्वत्वगित्वा-
 त्वस्वरेष्वित्यनेन निषेधात्कथमिह प्राप्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्वादिसाहचर्येण
 गोशब्दसम्बन्धेन विहितस्य प्रतिषेधात् । इदम् । प्रकृतसूत्रे भूलोत्पन्नवर्त्त-
 इत्येतत् । न च सावेकाच इत्यनेन नृ चेत्यनेन वा विभक्तेरुदात्तत्वविधाना-
 त्फलतो न विशेष इति वाच्यम् । सावेकाच इत्यस्य नित्यत्वमस्य तु वैकल्पिक-
 त्वमिति विशेषात् । ननु क्व चित्तरीति रूपमादुदात्तस्यत्यते तस्य कथमुपप-
 त्तिर्यतो भूलादित्वविरष्टेन नृ चेत्यस्याभावेऽपि पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वेन सा-
 वेकाच इत्यस्य प्राप्तेरित्यत आह । वेदे क्व चिदिति । एतेन । छान्दस्यकल्प-
 नया व्यत्ययो बहुलमिति स्वरव्यत्ययकल्पनेन । इष्टमिदिरिति । नृ चेति सूत्र-
 बोधिताभावांगस्यैव प्रवृत्तिरिति नरीति प्रयोगे सावेकाच इत्यपि न प्रवर्त्तते
 तेनैवादुदात्तत्वसिद्धौ छान्दस्यव्यत्ययकल्पनमन्याय्यमिति भावः । विधायकत्व-
 शङ्केति । नैवस्यासम्बन्धेन विधायकत्वशङ्केत्यर्थः । तित्स्वरितम् । तितिप्रत्यय-
 ग्रहणइत्तं व्यमिति वार्त्तिकमूलकव्याख्यानादाह । तित्प्रत्ययस्येति । क्व नून-
 मित्यपाठः मूलेऽपि दर्शनात् । क्वापरमित्यप्योपलक्षणं वा । कर्त्तव्यमिति ।
 अथ तव्यव्यादुदात्तत्वम् । पर्यायेणेति । शेषनिघातप्रयोजकस्य स्वरितव्यस्य
 पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात्तु युगपदेवाव्यत्ययो । तत्रैवान्तय युगपदित्यनेन स-
 मावेशाभावबोधनात् । ताम्यनुदात्तेत् । न तु ताम्यनुदात्तेद्दशमिति । व्यभि-
 चाराभावादिति शेषः । कर्मधारय इति । एतत्फलमुत्तरं व्यक्ती भविष्यति ।
 इत्यपि स्यादिति । समुदायोपदेश एवात्रयवोपदेश इति इन्द्रपदेश एव

परतो लोपः अमोऽवयवस्य भवति सार्वधातुकस्याङ्भक्त्यं समुदायरूपमित्यत्र
 स्तादृगसमुदायसम्पादकस्यापि लोपश्चातिनिमित्तत्वमित्याशयेन शङ्केयम् ।
 परोक्तमभ्युपेत्यैव समाधानमाह । सति शिष्टोऽपीति । वस्तुतस्तस्याच समु-
 दायघटकत्वं न निमित्ततावच्छेदकत्वमेव न तु निमित्तत्वमनुदात्तस्य घ य-
 ञेत्यनेन यदनुदात्तस्योदात्तलोपश्चातिनिमित्तता तस्यैवानुदात्तस्योदात्तविधा-
 नमिति स्वीक्रियते तदाच न तस्य सूचस्य प्राप्तिरिति बोधायन । न तूपदेश इ-
 ति । प्राप्तिरदुपपादितम् । निष्पद्यदिति । मृगविभुजादित्वेन विधीयमान-
 काप्रत्ययान्तनिष्पद्यदप्रकृतिकाचारक्रियन्तादित्वर्थः । एतेन । उक्तार्थकनिष्पद्यद-
 दिति कथनेन । दीव्यमान इत्यपीति । अत्र हि श्यन उपदिश्यमानाकारान्ता-
 रपरत्वं स्पष्टमेव । दीव्यमान इत्यपि प्रत्युदाहरणमशुभम् । श्यना निघ्येन त-
 दन्तस्याद्युदात्तत्वेन तदेकवाक्यतापक्षनिघातेन प्राप्तस्यापि तास्यनुदात्तेदि-
 त्वनुदात्तस्यैव हेतुनुदात्तस्यैव । अत्रणादित्याशयेनाशङ्क्य निराचष्टे । न चेति ।
 ससार्वधातुकस्वरम् । सस्य व्यन्ति जायमानसार्वधातुकस्य यत्प्रत्ययत्वादानुदा-
 त्तत्वन्तत् । सार्वधातुकस्वरमात्रं इति । अत्र मात्रपद कात्स्न्ये । तथा च चानश-
 विप्रत्ययकमन्तोदात्तत्वमत्रैवेति भावः । भाष्ये व्यवस्थापितत्वादिति । त-
 द्वा हि सार्वधातुके यमिति कसञ्चाचिन्नि मत्वधातुके विधीयमानो यक यया-
 स्यादित्येवमयैवमर्कतृग्रहणद्वर्त्तयमिति वाचि कङ्कतोऽम् । ततः कयाच पि-
 शेष यको वा श्यना वा । यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । श्यनि सत्या-
 द्युदात्तत्वेन । श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कयम् । सङ्ख्यस्वर-
 यङ्गस्वर वाधियते सति शिष्टत्वात् श्यङ्गस्वर प्राप्नाति । आचार्यप्रवृत्तिर्नापि-
 यति सति शिष्टोऽपि विकरणस्वर सार्वधातुकस्वर न बाधते इति । यदय-
 तासे परस्य ससार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति । ससार्वधातुक एवैतज्जाप-
 क स्यात् । नेत्याह । अविज्ञेयेन प्रापकमिति प्रतिपादितम् । विन्दीन्धि-
 दिभ्यो न । तास्यनुदात्तेदिति सूत्रभाष्येऽप्य वचनस्यानुपलब्धादाह मूले एत-
 धानुदात्तस्य चेति । तत्र हि । अद्युदात्तस्येयनेन यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तो कु-
 प्यते तस्यानुदात्तस्योदात्तत्वं विधीयते तत्र यादृगस्थले समुदायरूपेऽनुदात्ते
 उदात्तसापस्तत्रसमुदायाऽथवस्यान्तस्यादेशानेनोदात्तत्वं विधीयते इतिविधा-

त्वं स्वरस्य सार्वधातुकसंज्ञकममुदायापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः । त
 ग्रहतावपीति । उभयत आत्ययण इत्यस्यानङ्गीकारेणेत्यादिः । व्यपगम्य
 भेदस्य । परत्वव्यवहारस्य पूर्वपरयोर्यत्र भेदस्तत्रैव प्रवृत्तिरिति भावः । इष्टा
 पत्तेरिति । एकादेशस्यले स्वरग्रहतावपीष्टापत्तेरित्यर्थः । ननु पचस्तीत्या
 दावेतत्सूत्रेणान्यस्यानुदात्तत्वाभावे सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणास्तीटात्तत्वाप
 त्तिरतश्चाह । पचस्तीति । मतान्तरमाह । स्वरभिन्नस्येति । एकादेशात्पूर्वमेत-
 स्सूत्रग्रहतावनुदात्तस्यैकादेश एतदग्रहत्तौ नूटात्तस्येति स्वरभिन्नस्येत्यर्थः । प
 चमेकादेशो न नित्यउक्तरीत्यास्वरोऽप्यनित्य इति भावः । अन्तरङ्गत्वमपि ख
 ष्ययति । पूर्वपर इति । दीर्घे । अतो दीर्घो यजोति दीर्घे । स्वरान्पूर्वमस्य प्र-
 वृत्तिः परत्वाद्दीर्घा । पचेदित्यत्र तु परत्वादियादेशेऽपि स्वरस्य गुणात्पूर्वम-
 वृत्तिः । इति परिभाषया । इति परिभाषयाऽदन्तमुदिश्यमानप्रत्ययसंज्ञकमेव
 गृह्यते । तेनेति शेषः । जहि शचुमन्तिक इति । अत्र जादेशात्परस्य निघा-
 तोऽन । सा । प्रत्यायाप्रत्यययोरिति परिभाषा । एवञ्चाकारास्तोपदिश्यमानेति
 व्याख्यानमपरिभाषाप्रवृत्तितात्पर्यक्रमेवेति बोध्यम् । परिभाषाभावे त्वाह । छा
 न्दस इति । तत्र । जहीत्यत्र । अनुदात्ते प्रयोगस्य उदात्तस्य प्रयोगान्छान्दस-
 त्वात् । अत इति । अदिप्रवृत्तिभ्य इति लुकि बलवत्तरे लृते प्रत्ययनक्षपण-
 चस्य विधायकत्वपक्षे आपकीपन्यासः । तस्य सूत्रस्य नियमाद्येत्वमिति पक्षे
 प्राप्तिरेव नास्तीत्याह । प्रत्ययलक्षणस्येति । प्रसङ्गादिति । स्वरस्य निरूपणप्र-
 सङ्गादित्यर्थः । तस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते । धातोः शेषनिघाते प्राप्ते, सिद्धपिषे-
 न्यपित्वे सप्रत्ययाद्युदात्तत्वेन हेतुदात्तत्वाच्छेषनिघातस्य प्राप्तिः । यत्र प
 रस्येत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्रैवाद्युदात्तत्वेत्यस्य प्रवृत्तिरिति तदागम्यः । धन्तुतो ना
 यन्निघन इत्यागमेनाह । यदि त्विति । प्रत्ययत्वाद्युदात्तत्वयोः भन्निघोतेनाद्यु-
 दात्तत्वस्याग्रहत्तौ प्रत्ययसंज्ञापि न स्यादिति गच्छेत्वाभावापत्तौ खण्ड इति
 निर्द्देशानुपपत्तिरिति भावः । परवे त्वन्वाच्य इति । यत्र परचस्य बाधकानु-
 तारस्तत्रतत्रवर्तते आद्युदात्तत्वमुतदभावेऽपीत्याकारक इत्यर्थः । अत एव । प-
 रत्वाभावेऽपि प्रत्ययसंज्ञास्वीकारादेव । इत्यर्थमिति । धातोर्दस्य दस्येतिम
 हस्यविधानात् । तदन्तु । मध्वादात्तत्वमन्तु । पञ्चमानस्येति । मार्यधातुके

सूत्रे विन्दीभिस्त्रिदिभ्यो नैति यत्तद्व्यमित्वेवाभिहितमत्र त्वेभ्यो लिङ्गस्त-
 ङोऽनुदात्तत्वे प्रतिषिद्ध इत्यभिहितमित्यत्र लिङ् इत्यप्रकृताभिधानमिति दूष-
 णम्परिहृतम् । अत्र लिङ्प्रदृश्योक्तवार्तिके स्थितत्वात् । ता- नुदात्तेदिति
 सूत्रभाष्य इति । अत्र भाष्य इति कथनेन न तादृशं वचनं । किन्तु तत्रत्य-
 प्रघट्टकाक्षभ्यते इति सूचितम् । तथा हि । तत्र हि तुदत इत्यच्चादुपदेशात्प-
 रत्वात्तावकाशं वचनम्यच्चत इत्यत्र ग्रप उपदेशे यकारान्तत्वाच्च प्राप्नोतीत्या-
 ग्रयेनतद्योपमङ्गानङ्कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् । ततोऽनेकान्ता अनु-
 वन्धा इत्यस्मिन्प्रश्नेन समाधाने कृते यद्यनेकान्ता अनुबन्धाः । अदिप्रभृतिशु-
 षोत्पादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतः । शुद्धत इति अदुपदेशादित्यनुदात्त-
 त्वमप्राप्नोति एवम्यूर्वपक्षे वार्तिकानु सारिणा कृते स्थान्यादेशाभावात् ।
 नैवात्र स्थानिनश्चैवादेश्यमश्याम इति प्रत्याख्यानवादिनोक्तम् । आदेशोऽभा-
 वरूप इत्युपदेशात्परत्वव्राम्नि स्थानिवद्वात्रयात्विधित्वाप्रतिषिध्यत इति
 भावः । ततः समाधानान्तरमभिहितमनुदात्तलिङ्प्रदृशणाद्वा । अथ वा यद्यम-
 नुदात्तलिङ्प्रदृशङ्करोति तज्ज्ञापयत्यागयर्चा न लुक् शु विकारणेभ्योऽनुदात्त-
 त्वमभवतीति । नैतदस्ति आपकम् । अमर्थमेतदप्यात् । विन्दाते । खिन्दाते
 इति । एतेनाभिधानेन विन्दाते खिन्दात इत्यत्र समार्वधातुकानुदात्तत्वमव-
 तीति लभ्यत इति । प्रौढिवाद इति । अनुदात्तस्य च यच्चेति सूत्रभाष्यपठित-
 वचने समार्वधातुकानुदात्तत्वमिति नकारस्य साक्षादभिधानादस्य भाष्यस्य
 प्रौढिवादत्वमित्यर्थः । किञ्चाकारान्तादुपदिश्यमानादित्यर्थेन पचत इत्यादिसि-
 द्धावितयोपमङ्गानमित्यस्यानुपयोग एव । किञ्चानेकान्तपक्षेण समाधानमपि
 क्लृप्तम् । तस्यः स्थिरत्वात् । एकान्तपक्षेऽप्युदीचाम्नाडो व्यतीहार इति । नि-
 र्द्देशेनावयविप्रयुक्तकार्येष्वनुबन्धा न प्रतिबन्धका इति कल्पनया पचत इत्यादौ
 दोषाभावमेति । आदिः मिचो । प्रत्यययङ्गपरिभाषया मिच इत्येतत्तदस्तपरम् ।
 याशिष्टमितीति । बहुवचनस्यमाडित्यट्प्रतिषेधः । मध्योदात्तमिति । यमरमन-
 मातामिति जातम्येष्टः भिन्नत्वावयवतया उदात्तत्वेन मध्योदात्तमा मा हि काष्टोम् ।
 अत्र त्वट्प्रतिषेधो माडः प्रयोगादेशः । हि चेति निघातस्य प्रतिषेधः । कृधातोः
 मिचि इतिरिति ह्रिदि । प्रत्ययस्वरैः । अथ मिचोऽनच्कत्वेन स्वरायोग्यतय

र । यद्यनुदात्तस्येति सूत्रे कर्षात्तत इति सूत्रादन्त इत्यनुवर्त्तते तदान्तस्येति पक्षस्य यदि नानुवर्त्तते तदा आदेरिति पक्षस्य सम्भवः । अनयो पक्षयोः प्रकृतसूत्रेऽन्त इति नानुवर्त्तते इति युक्तमित्याभाति । अयच्चित्करणसामर्थ्यात् । तद्धि द्वयन्त्रयमित्यत्र द्वित्रिशब्दावयवेकारस्यायच्प्रत्ययावयवारीसोपेऽयच्चित्वेऽस्मिन् तस्यान्तरतम्यादनुदात्ततया तदादेरनुदात्तत्वेन तस्मिन्नादिभूते उदात्तलोपादुदात्तनिवृत्तिस्वरैषाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वं दद्यात्त्यादित्येवमयम् । यदि त्वस्मिन् सूत्रेऽन्तपदानुवृत्तिस्तदा चित्वाभायेऽपि तयपोऽनुदात्तम्यायजादेशोऽन्तरतमोऽनुदात्तस्तस्मिन्नुदात्तलोपे सति तस्यायचोऽन्तस्योदात्तत्वमनुदात्तस्य च यच्चेत्यनेनैव सिद्धमित्ययजादेशस्य चित्त्वं व्यर्थं स्यात् । इत्यमन्तपदानुवृत्तिस्तदाऽयच्चित्वसामर्थ्यादेवानुदात्तस्य चेत्यनेनादेरुदात्तत्वं विधीयत इति पक्षस्य साम । तथात्तपद्वृत्तानुवृत्तिपक्षे विदविचारणे खिद दैन्य इति धातुभ्याम्परस्य लस्य स्थाने आतामित्यादेशे तस्य लमार्वाधातुकानुदात्तत्वे कृते अमोऽवयवस्य अमोरलोप इत्यनेन लोपे विन्दते विन्दते इत्यत्राकारेऽनुदात्ते प्रत्ययत्वादुदात्तस्य अमोऽवयवस्य लोप इति तस्यातामोऽवयवस्याकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरैषोदात्तत्वं सिद्धमिति यद्यन्तपदानुवृत्तिस्तदैकारस्य प्राप्नोतीति दूषणमादो भाव्येऽभिहितम् । ततोऽन्तपद्वृत्तानुवर्त्तत इत्यभिप्रायेणास्तु तर्ह्यादि । आदेरिति चेदिन्धीतद्वयमित्यन्तोदात्तत्वं विधेयम् । इन्धीतेत्यत्रेभ्योर्लिङ् । तङ् । तस्यानुदात्तेदित्यनुदात्तत्वम् । सोयुत् स चागमानुदात्तत्वेनानुदात्त । अम् । अमोऽलोप इत्यलोपः । आचलोप इति नलोपः । अत्रेकारेऽनुदात्ते अमोऽवयवस्याकारस्योदात्तस्य लोप इत्युदात्तत्वप्रसङ्गः । द्वयमित्यत्र यम्येति चित्पलोपस्य जातत्वेनायच्च आदादनुदात्त उदात्तस्य लोप इत्याद्युदात्तम्याप्नोतीति भावः । एवम्यतिपाद्य चस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति । ननु चोक्तमादेरिति चेदिन्धीतद्वयमित्यन्ता इत्यन्तोदात्तत्वं विधेयमिति । त्रिंशोऽन्धिरिदम्यत्र लमार्वाधातुकानुदात्तत्वं निश्चिनेति यथैक्यमित्युक्तं वाचिककृताः । ततो भाष्यकृतोक्तम् । निष्ठपद्वृत्तिर्नायः । विन्दोन्धिरिदम्यत्र लमार्वाधातुकानुदात्तत्वत्वेत्येव । इदमपि सिद्धमिति त्रिंशोऽन्धिरिदम्यत्र लमार्वाधातुकानुदात्तत्वम्भविष्यतीति । पतेनाच

भावे स्पष्टमिति । तत्र हि प्रकृतसूत्रेणैव उदात्तविधानादस्य सूत्रस्य मन्थ-
 व प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण सेङ्गप्रहणद्विमर्थेन यत्प्रोक्तोवेत्येवोच्यते ।
 इदन्तोवेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत पपक्य । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र
 इति वर्तते । इदन्तर्हि प्रयोजनमपार्येत्युक्तम् । आदिर्णमुलीत्यत आदिप्रह-
 णश्चानुवर्तते । न च सौचान्तपदार्थेन सहादिप्रायस्य विरोधः । पर्यायेण प्रवृ-
 त्तिसम्भवादन्येव वक्ष्यति । कार्यविकल्पार्थमिति । पक्षे । प्रकृतसूत्रप्रवृत्त्यभा-
 वपक्षे । क्षिप्तस्वरइति । एवञ्च यलो लितः पूर्वस्यादेशदात्तत्वविधानेन तुलदि-
 येभ्यश्च लकाराकारस्य जयाणां स्वराभासे-उदात्तत्वम् । कार्यविकल्पार्थमि-
 ति । कार्यिणः स्थानिनो-विकल्पार्थमित्यर्थः । आदिर्णमुलीति सूत्रस्यान्यतर-
 स्यामित्यस्य तत्र कार्यविकल्पमभ्यादकत्वस्य सम्प्रतिपन्नतया तस्येहापि का-
 र्यस्योदात्तस्य विकल्पबोधकता स्यादिति भावः । ननु यदि प्रकृतसूत्रस्यवा-
 यद्वयेन कार्यविकल्प एव क्रियते तदा कार्यस्य कथं विकल्प इत्यत आह ।
 अन्यतरस्यामिति । एतेन तदप्यनुवर्तते इति बोधितम् । इत्यादाविति । आ-
 दिना तवैचान्तश्च युगपदित्यस्य परिग्रहः । पपिथेत्यादाविति । भारक्षा निय-
 माद्यदेशागमस्तदेत्यादिः । न चोक्तरोत्या सिद्धादिह सेङ्गप्रहणवैयर्थ्यमिति
 वाच्यम् । पपक्येत्यत्र दोषोपपादनपरभाव्यबलेन शब्दीत्यनेन-यत्प्रोक्तं निमित्त-
 स्य सदायो यत्र तस्य सर्वस्य कार्यं स्यात् । इङ्गप्रहणन्तु यत्तदु तत्र तस्यापि
 कार्यमित्यस्य कल्पमन्त्रवात् । उपोत्तमं इति । अत्र सौवर्यः समस्यस्तदन्तसम-
 स्य इत्यनेन तदन्तस्योपोत्तमङ्गप्राप्त्यन्तेन प्रत्ययावयवस्यापि कार्यमित्याश-
 येन मूलैरिप्रत्ययान्तस्य इति ध्याप्यातम् । नन्वाहवनीयेति समुदायस्य रि-
 प्रत्ययान्तत्वाभावात्कथमेतदुदाहरणमतीवोपोत्तममिति सूत्रप्रवृत्तेः-फलमा-
 ह । ततो गतिसमास इति । ततः । उपोत्तममिति सूत्रप्रवृत्त्यनन्तरम् । प्रत्यय-
 स्वरा इति । प्रत्ययसम्बन्धिनः स्वरा इत्यर्थः । एवञ्च प्रत्ययनिमित्तकः प्रत्यय-
 स्यैव वा यः स्वरः स सर्वोऽपि सङ्ग्रहीतः ॥

॥ इति प्रत्ययस्वरविवरणम् ॥

प्रत्ययस्वरिण तामादेशस्योदात्तत्वे नान्तोदात्तत्वम् । नन्वत्र सिचयित्वेन तद्विष-
ये न प्रकृतेरित्यस्योपस्थित्या काग्रन्दावयवाकारस्योदात्तत्वेन भाव्यमित्यन्तो-
दात्तत्वमित्यनुपपन्नमत आह । सिचयित्वेनेति । एतच्च सिच उदात्तत्वार्थम् ।
सिच स्वतोऽनच् आदौ भवति इति कृते तु साचकस्तत्राप्यागमानुदात्तत्वस्य
प्रवृत्तौ सिचयित्वं व्यर्थमिति भावः । मानाभावादिति । मा हि कार्पोमित्यत्र
सिच स्वरायोग्यतया सति शिष्टत्वं न सार्वधातुकप्रत्ययस्य प्रत्ययादुदात्तत्वभ-
यत्येव । एतस्य प्रत्ययस्य चित्रत्ययप्रकृतिर्घटितं समुदायाघटकतया तत्र प्रत्य-
यादुदात्तत्वभवत्येवेति भावः । नन् चित इत्यनेन सति शिष्टत्वेन प्रकृतेर्धा-
तोर्दुदात्तत्वं स्यादत आह । विकरणस्वरस्येति । एतच्च प्राग्वदवस्थापितमेव
धातुस्वराप्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टतया समुदायस्यान्तोदात्तत्वं स्यादेवेति भा-
वः । आदिः सिच इत्यस्य वैकल्पिकत्वेनैतदभावे पितृत्ययस्यानुदात्तस्य अव-
स्थापितिरत आह । अनिट इति । अत्र वार्त्तिकेऽप्यन्यतरस्यामिति सम्प्रधीते ।
अत एवाह । पक्षे आदुदात्तमिति । वार्त्तिकप्रवृत्त्यभावपक्षे आदुदात्तमिति ।
आदिः सिच इत्यनेनेति शेषः । पक्षे । वार्त्तिकप्रवृत्तिपक्षे । ईटः । अस्ति सिच
इति विहितस्य ईटः । अयं स्वरः । अनिटः पित इति स्वरः । एतस्य प्रवृत्ताव-
न्तोदात्तम्यदं स्यात् । समाधत्ते ईटः पूर्वमिति । ईडागमप्रवृत्तेः पूर्वमित्यर्थः ।
इत्यर्थेति लोपान्नागिति शेषः । ईटस्तदा न प्राप्तिरपृक्तत्वाभावात् । एवञ्चेटी
घहिरङ्गत्वन्तत्कालाप्रामाणिकत्वरूपमनिटः पित इत्यस्यान्तरङ्गत्वन्तु तत्कालाप्रामा-
णिकत्वरूपम् । स्वरै कृते । तिम उदात्तत्वे कृते । ततो लोपे कृते इति शेषः ।
सस्य इति । पित्वावच्छिन्नोद्देशकत्वेन न लक्ष्ये सक्षणस्येति न्यायस्यात्र प्रवृत्ति-
र्भाष्या । न च स्वरान्नागितयस्य प्राप्त्यः । स्वरस्य ततः परत्वेनादौ प्रवृत्तेः ।
न च लोपो नित्यः । स्वरमिदं प्राप्या तस्याप्यनित्यत्वादिति भावः । अत
एव । ईटः स्वरस्यानिष्टत्वादेव । यवानिट इत्यस्य प्रवृत्त्योदात्तत्वव्यपन्नयति त-
दुदाहरणम्पदार्थयितुमुचितमिति भावः । मतान्तरमाह । भाष्योदाहरणेति । उ-
पलक्षणत्वादिति । तथा च मा हि कार्पोदित्यप्युदाहरणमित्यर्थोपलक्षणत्वा-
दित्यर्थः । लक्ष्यमेदेनेति । लक्ष्यव्यक्तिमेदेनेत्यर्थः । अकृते ईटि शिवयवकारस्य
तात्परस्योदात्तत्वङ्कृते तु तस्मिन्नात्यर्थमेवेति मेदः । यमि च भेटीङन्तो या ।

दुपपदङ्कति नञ्त्स्य स्वरौ वलीयानिति वक्तव्यम् । अकरणिः । अवाक्रोशे-
नञ्ज्यनिः । सहनञ्निर्दिष्टस्य च नञ्स्वरौ वलीयानिति वक्तव्यम् । अज्ययी ।
अथ जिह्वीति सूत्रेऽव्ययेति निपातनादातुम् । सह नञ्ममासे मलोपे प्र-
त्यय इति प्रत्ययस्वरस्य सतिशिष्टत्वेऽपि वचनाच्चञ्स्वरस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति
विहितौ वलीयानित्वर्थः । अतिसः । विभक्तिस्वराच्चञ्स्वरौ वलीयानिति वक्त-
व्यम् । अचत्वारः । अनङ्गाङ् । विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरौ वलीयानिति
वक्तव्यम् । एवं वचनारम्भेण नञ्स्वरः साधितः । भाष्ये त्वित्यनेन भाष्यक-
तास्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमनेकवचनानि यद्यप्यारब्धानि तथापि वचनेन पूर्वोक्ताना-
म्फलानां साधनापेक्षया परिगणनमध्ये नञः पृथक् पाठकरणेन भाष्यक-
तैवोक्तानामभयोजनानामन्यथा मिद्विः सूचिमेतेति स एव प्रकारो लाघवाद्यु-
क्तोऽत एव सुप्यार्यकैकशब्दोपादानङ्कतमिति बोध्यम् । एवञ्च । चादिपु कु-
शब्दपाठे च । छात्वा कालकः । अथ छात्वेत्यस्य कालकपदस्य च मयूरव्यं-
सकादित्वात्तत्पुरुषः ॥ किमनेन । किमपरिगणनेन । अन्तोदात्तनिपातमि-
ति । छात्वा कालकशब्दोऽन्तोदात्तो मयूरव्यंसकादिपु पठनीय इत्यादि-
त्येत्यर्थः । इत्थ एवेतीति । एवञ्च छात्वा कालक पोत्वा स्थिरक इत्यत्र स-
मामार्थनिपातनस्यावश्यकत्वेन तेनैव स्वरे मिद्वे परिगणनञ्च कार्यम् । सामि-
कृतमित्यादिमिद्विद्यानायासिन भविष्यति । एवञ्चापरिगणन । दध्यप्युपपदप्रकृति-
स्वर एवास्तु । इति द्वितीयेति । अव्यन्तसंयोगे चेति समामः । मुहूर्तशब्दो
नचावन्त इति मध्योदात्तस्तस्य द्वितीयान्तस्य प्रकृतिस्वरः । अन्योक्तमुदाह-
रणत्वन्यथा मिद्वमित्याह । काष्ठश्रितादाविति । न प्रवर्त्तत इति । स्वरविधा-
यकसूत्रे ह्रत्यतुल्याभ्या इत्येव सिद्धे कृत्यतुल्यार्थयोर्वियोगेन पाठादर्थपदीपा-
दानाच्च तदंशे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति तेषां भावः । अत
एव कुशगार्हपतेति सूत्रे पण्यकम्यलं भंज्ञायामिन्नुपादाय ह्रत्यप्रत्ययान्त-
त्वात्पूर्यपदप्रकृतिस्वरे मिद्वे पण्यकम्यलः भंज्ञायामिविति नियमार्थमिदमिति
भाष्यकैपटयोरुक्तम् । विगेषणममाम इति च व्याख्यातम् । ह्रत्यतुल्याभ्येति प्र-
तिपदोक्तः ममामस्तु दुर्लभः । कम्पनपदस्य जातिवाचकत्वात् । कथिदिति ।
अथारुचिवीजन्तु परिनिष्ठितविभक्त्या समामम्भदग्ने परमकारकमित्यादौ

समासस्य । अन्तोऽवत्या इति सूत्रादन्त इत्यनुवर्तते । हल्स्वरप्राप्ताविति ।
 भक्तशब्दस्य चरमावयववाचकतया कचिक्कमासस्य चरमावयवो हल्पि स
 भवतीति तस्य स्थाने स्वरस्य प्राप्तिर्विध्या । बहुव्रीहौ प्रकृत्या । अनुवर्त्त-
 मानमिति । मण्डूकश्रुत्याऽनुवर्त्तमानमित्यर्थः । कर्षात्वं इत्यत उदात्त इति
 तित्स्वरितमित्यत स्वरितपदमनुवर्त्तते अर्थादिर्कीरस्ये हाथीयते तद्वति वर्त्तते
 इति । लक्षणयेति शेषः । लाघवादाह । यहेति । अस्मिन्पक्षे न गच्छद्वयस्य ल-
 क्षणा इति भावः । पूर्वपदस्योपीति । तात्पर्यात्ताच्छब्दमिति न्यायेनेति शेषः ।
 समासस्येत्यस्यापवादोऽयम् । न्यूनत इत्यादि । असुनकर्मणीति बोध्यम् । वि-
 चयवा इति । अत्र पूर्वपदस्य चित्रशब्दस्यामिचिमिदिगसिभ्य क इति कप्र-
 त्यायान्ततयान्तोदात्तत्वे न तस्यैव स्वरस्यावस्थानाश्रयोदात्तत्वम् । समपाद-
 इति । सम पादो यस्येत्यर्थः । सूत्रोऽमविति । द्वित्वाद्विस्तीर्णे पिप्त्वादनुदा-
 त्तत्वे तस्मिन्नातुस्वरेणोदात्तस्य टेनीपे उदात्तनिष्ठस्वरेणातोदात्तत्वे प्राप्ते
 त्वत्त्वसमसिमेत्यनुदात्तत्वम् । बहुव्रीहामित्यस्य समासस्येति सूत्रापवादत्वाच्चापि न
 गृह्यते । नन्विति । अत्र समपाद इत्यादौ । अस्मिन्स्वरे । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे । अस्य
 सूत्रस्यापूर्वस्वरविधायकत्वाभावादिति शेषः । प्रियविश्व इत्यादाविति । प्रियग-
 द्धोयान्त्यस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्त । यद्यत्र समासान्तोदात्तत्वं स्यात्तद्दीदात्त-
 यसमावेशः स्यादिति भावः । एवञ्च पूर्वोक्तदीपपरिहारस्यावश्यत्वं च । तदप्रवृ-
 त्तौ । समासान्तोदात्तत्वाप्रवृत्तौ । पादशब्दस्येति । स्वाङ्गशिष्टमिति पादगच्छत्या-
 द्युदात्तत्वात् । श्लोकपादवाचकस्य तुष्टपादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रावृत्तस्यैव
 ति । तथा सति प्रकृतसूत्राप्रवृत्तौ समासान्तोदात्तत्वं भवत्येति भावः । तत्प-
 क्षे तुल्यार्थः । यदन्तः । नीवयेवमेतियदन्तः । टण्पि । राजाह मखिभ्य इ-
 ति टण्पि । परिनिष्ठविभक्त्या समासपञ्चमिप्रायेण गृह्यते । नन्विति । प्र-
 वृत्तादिति । अस्तिचात्र लक्षणप्रतिपदीकपरिभाषाप्राप्तिगततत्तच्छब्दानुवादेन
 विधानात् । बाधनार्थमिति । पुनरुपादानेन परस्यापि बाधनिर्विधायकान्तर-
 कल्पनया भवतीति भावः । सत्तात्परमाह । अश्वयथेत्येत्यादिना । अश्वयथी-
 त्वेव नञ्युपपदे व्ययधातोर्जिह्वधीतोनि छते व्यथीगच्छोपपदमस्यः ।
 विभक्तिस्वरस्य । तिसृभ्यो जस इति विभक्तिस्वरस्य । यचनाम्बेति । तप चि य

च । उक्तरीत्या सामानाधिकरण्योपपादने च । सूत्रे प्रतिबन्धिगण्यो न स्वर-
पपरः कित्त्वर्थपरो ह्य्यादिमस्यतव्याख्यानात् । पदेपदेये । अत्रापदेशे गण्यो
व्याजोदेगोलच्यतेति कोयाद् व्याजपर इत्यागयेनोक्तमूलं व्याजवाचि-
नि पदगण्य इति । निवासे वातवाणे । अत्र निवातगण्येऽर्थभावेऽध्ययीभावः ।
वातस्य वह्निर्विशमानार्थत्वात् । बहुव्रीहिसमासमाह । निरुद्ध इति । आद्ये
अध्ययीभावममासस्वीकारपक्षे । कुव्यादिगण्योऽत्र पक्षे सार्थहेतुकार्यं ना-
स्त्यर्थः । अस्त्ये । बहुव्रीहपक्षे । तत् । सामाधिकरण्यम् । उभयत्रोत्तरपद-
स्य साहित्येन समुदायस्यैतदाचक्रता बोध्या । गारदे । कर्मधारये पूर्वोत्तरप-
दार्थयोः सामानाधिकरण्यमयोजकमित्याशयेनाह । रज्जुगण्य इति । नचात्र
पठोसमास एवास्त्विति वाच्यम् । अत्रापि पक्षे रज्जोः साक्षाद्गुहारमाधनत्वात्-
पक्ष्या लक्षणाया आवश्यकत्वमित्यागयात् । किञ्च करणस्य शेषत्वविवक्षा
स्वीकार्यो तदपेक्षयोक्तरीत्या कर्मधारय उचित इति भावः । गरदि भवमिति ।
अष्टस्रलमित्यर्थः । उदाहरणे तु गारदः पीतमुक्ते स्याच्छास्त्रीनेऽप्रतिमे नवे ।
गारदो विषभेदे स्याद्विरुद्धे पारदेऽपि चेति कोयात्पीतमुक्तादौ गारदगण्यो
रुद्धः । तेनास्यपदविषयः । प्रथम् । समुदाय । दौर्भारिककषायगण्ये प्रष्टो त-
त्पुरुषः । अथ समुदायस्य जातिवाचकत्वमित्याशयेनाह । रुद्धिगण्योऽप्रमिति ।
सदृशप्रतिरूपयोः । अत्र सूत्रे यत्सदृशग्रहणन्तस्तत्पुरुषविशेषणमित्याह । सा-
दृश्यवाचिनीति । पित्रा सदृश इत्यर्थं प्रयुज्यमानः पितृमदृश इति शब्दः । पूर्वो-
त्तरपदार्थयोः सादृश्यमयति । दृतीयमासमास । पूर्वमदृशेति सूत्रविहितद्व-
तीयाममासे । अक्षुप्तमामार्थम् । पठ्या आकीर्ण इत्यनुक्तमासार्थम् । ननु
यत्र पठोसमासश्चात्र तेन सूत्रेणाप्राप्त एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽनेन विधीयत इ-
त्यस्त्वित्यत आह । पठोसमासद्विविति । तदुक्तम्यक्ततसूत्रभाष्ये । तत्र प्रकृतमृ-
चस्यमदृशग्रहणस्य प्रयोजनं वक्तुमादौ गद्वामदृशग्रहणमनर्थकमन्तर्तीयासमास-
वचनात् । पूर्वमदृशेति दृतीयाममासेन मिश्रम् पक्षार्थं न्तर्हीदं वक्तव्यम् । पितुः
सदृशः पितृमदृश इति । पठार्थमिति चेतृतीयासमासवचनानर्थक्यम् । इहा-
स्माभिस्त्रैगण्यं माध्यम् पित्रा मदृशः पितुः सदृशः पितृमदृश इति तत्र द्वयोः
समानार्थयोर्न केन विग्रहः । अपरेण वृत्तिर्भविष्यति । अत्रिगविकन्यायेन । अत्रि-

स्वरप्राप्तिमाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्विती-
या तृतीया सप्तमी समासस्तास्य ग्रहणमिति भाव्ये उक्तञ्च तु कृत्याग्नेऽप्युक्त-
परिभाषाप्रवृत्तिरुक्ता प्रकृत सूत्रभाष्ये । तेन तदग्रे भाष्यप्रामाण्यादेव परि-
भाषाप्रवृत्त्यभावे सिद्धे ज्ञापकानुपयोग इति । कुरुगार्हपतेति सूत्रभाष्याच्च ।
वर्णो वर्णेष्वनेते । अचानेते इत्येतत्समानाधिकरणं वर्णेष्वित्यस्य विशेषणम् ।
न च विशेष्य वाचकमप्यदन्वहुवचनान्तन्तस्यैकवचनान्तमनेत इत्येतत्कथं वि-
शेषणमिति वाच्यम् । नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्रधानतयोत्तरपदार्थस्यैकत्वेन
समुदायस्यैकवचनान्तस्य तद्विशेषणत्वसम्भवात् । कृष्णसारङ्ग इति । अत्र व-
र्णो वर्णनेति समासः । वर्णवाचकयोः समासे वर्णवाचकस्य कृष्णशब्दाद्यु-
दात्तत्वेन समुदायस्याद्युदात्तत्वम् । मौलमाद्युदात्तोदाहरणं लौकिकमि-
ति सूचयितुमाह । वेदेति । एकमिति । विशेष्यविशेषणान्यतरमित्यर्थः । प्र-
त्युदाहरणेषु प्रतिपदोक्तसमासाभावादेव दोषाभावादिति भावः । गाधलवण-
योः । अत्रिगाधमित्यत्र पठ्योक्तत्वरूपः । अत्रिणशब्द इवान्तत्वेन मध्योदात्त-
स्तस्य प्रकृतिभावे सतीकारस्यैवास्मिन् प्रयोगे उदात्तस्य ग्रहणम् । दायाद्य-
म् । अस्य सूत्रस्य धनदायाद इत्याद्युदाहरणस्तदा भवेद्यदि दायाद्यशब्दः
स्वत्ववत्परः स्यात्तथा तु न सम्भवति कृतकृतसमासेभ्यः सव्यन्धाभिधानभाव-
प्रत्ययेनेति सिद्धान्तादत एतस्य तत्परत्वमुपपादयति । दीयत इत्यादिना ।
दाधातोः कर्मणि घञ् । तदन्तप्रकृतिकपष्ठान्तस्य आङ्पूर्वादाधातोः कर्त्तरि
के निष्ठाञ्जे नादशब्देन समासः । ततो भावे थञ् । प्रकृतिजन्मबोधे कर्त्तृत्वा-
शि क्रियायाः प्रकारतया भानाभिप्रायेण दायाद्यशब्दस्य दयादानपरत्वमुक्तम् ।
माघाक्षियायाः कर्त्तृत्वसव्यन्ध एव प्रकार इत्याशयेनाह । तत्तत्सव्यन्धो धेति ।
लक्षणया दायाद्यशब्दस्य दीयमानपरत्वकल्पने क्लेश इत्यतः प्रकारान्तरमाह ।
यदेति । आङ्पूर्वकादाधातोर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः आदत्त इत्यर्थं यो-
ध्यः । प्रतिषन्धि । ननु गमनचिरमित्यनयोः सामानाधिकरण्यसमुपपन्नगमन-
शब्दस्य क्रियाकरवशादित्यादत्त आह । भाववाचित्वादिति । तथा च गम्धातो-
र्भावे ल्युटिह योध्यः । ननु तथापि कथं सामानाधिकरण्यचिरशब्दस्य काल-
वाचकत्वादत्त आह । चिरजम्भ्यो गति । वर्तमानम् । लक्षणयेत्यादिः । एव-

क्ष । उक्तातीत्या सामानाधिकरण्योपपादने च । सूत्रे प्रतिबन्धिगच्छो न स्वर-
 पपरः किन्त्वर्थपरो वृद्धादिसम्मतव्याख्यानात् । पदेपदेये । अथापदेशे शब्दो
 व्याजोदेशोन्मेषश्चेति कोशाद् व्याजपर इत्यागयेनोक्तमूलं व्याजवाचि-
 नि पदगच्छ इति । निवाते वातत्राणे । अत्र निवातगच्छेऽर्थाभावेऽव्ययीभावः ।
 वातस्य वहिर्विद्यमानार्थत्वात् । बहुव्रीहिसमाप्तमाह । निरुद्ध इति । आद्ये
 अश्वयीभावममासस्वीकारपक्षे । कुद्धादिगच्छेऽत्र पक्षे स्वार्थहेतुकार्यं ला-
 क्षणिकः । अन्ये । बहुव्रीहपक्षे । तत् । सामाधिकरण्यम् । उभयचोत्तरपद-
 स्य साहित्येन प्रमुदायस्यैतदाचकता बोध्या । शारदे । कर्मधारये पूर्वोत्तरप-
 दार्थयोः सामानाधिकरण्यमयोजकमित्याशयेनाह । रज्जुगच्छ इति । नचात्र
 प्रठीसमाप्त एवास्त्विति वाच्यम् । अत्रापि पक्षे रज्जोः साक्षादुद्धारसाधनत्वानु-
 पपत्त्या लक्षणाया आवश्यकत्वमित्याशयात् । किञ्च करणस्य शेषत्वविवचा
 स्वीकार्या तदपेक्षयोक्तरीत्या कर्मधारय उचित इति भावः । शरदि भवमिति ।
 अश्वत्थलमित्यर्थः । उदाहरणे तु शारदः पीतमुक्ते प्याच्छास्तीनेऽप्रतिमे नवे ।
 शारदी विपक्षेदे स्याद्विष्णुने पारदेऽपि चेति कोशात्पीतमुक्तादौ शारदगच्छो
 दूढः । तेनास्यपदविषयः । अयम् । समुदाय । दौषारिककषायगच्छे प्रष्टो त-
 म्पुरुषः । अन्य समुदायस्य जातित्राचकत्वमित्याशयेनाह । दूढिगच्छोऽयमिति ।
 सहगप्रतिरूपयोः । अत्र सूत्रे यत्सहगग्रहणन्तत्तत्पुरुषविशेषणमित्याह । सा-
 दृश्यवाचिनीति । पित्रा सहग इत्यर्थे प्रयुज्यमानः पितृसहग इति शब्दः । पूर्वी-
 क्षरपदार्थयोः सादृश्यमयति । दृतीयोऽसमाप्तः । पूर्वमहमेति सूत्रविहितदृ-
 तीयाममाप्तः । अनुपपत्तिसामर्थ्यम् । पठ्या आक्रोश इत्यनुपपत्तिसामर्थ्यम् । ननु
 यत्र पठोसमाप्तस्तत्र तेन सूत्रेषाप्राप्त एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरौऽनेन विधीयत इ-
 त्यस्त्वित्यत आह । प्रठीसमाप्तस्त्विति । तदुक्तमन्ततसूत्रभाष्ये । तत्र प्रकृतशू-
 चसमहगग्रहणस्य प्रयोजने वक्तुमादौ ग्रहामहगग्रहणमनर्थकमदृतीयोऽसमाप्त-
 यचनात् । पूर्वमहमेति दृतीयाममाप्तेन मिदम् पठार्थं न्तर्हीदं वक्तव्यम् । पितुः
 सहगः पितृसहग इति । पठार्थमिति चेत्तृतीयाममाप्तवचनानयं कम् । इहा-
 व्याभिष्टौगच्छां साध्यम् पित्रा सहगः पितुः सहगः पितृसहग इति तत्र द्वयोः
 समानार्थयोरेकेन विषयः । अपरेण वृत्तिर्भाविष्यति । अद्विरविकल्पाद्येन । अवि-

रविक इति समुदायोऽनुकरणशब्द इति न्यायशब्देन समासेऽपि लुगभावः ।
तद्यथा अवेर्मांसमिति विग्रहश्च अविग्रहशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवं
पितुः सदृश इति विग्रहश्च पित्रमदृश इति भविष्यति । पित्रा सदृश इति विग्र-
हश्च वाक्यमेव भविष्यति । अयश्चतुर्तीयासमासो वक्तव्यः । यत्र पठ्यर्थो नास्ति
तदर्थम् । भोजनसदृशः । अध्ययनसदृश इति । अत्र हेतौ तृतीया । भोजनहे-
तुकसादृश्यवानित्यर्थः । पठ्यर्थो नास्तीत्यस्य तृतीयासमानार्थकपठ्यर्थो ना-
स्तीत्यर्थः । एवञ्च समामविधौ समाससिध्यर्थे सदृशप्रत्ययमावश्यकत्वे नैव सदृश-
शब्दस्य तृतीयासमासे तत्पुन्येत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे प्रकृतसूत्रे सदृ-
शप्रत्ययस्य कार्यमित्याशङ्क्य इदमप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थम् ।
दास्याः सदृशी ह्यस्याः सदृश्य इति । अनेन प्रकृतसूत्रस्य सदृशप्रत्ययस्य सा-
र्थक्यमदर्शितमनुक्तमास एव न तु पित्रसदृश इति समासो दर्शितस्तोनान-
भिधानमित्याशयः । अनुक्तमामस्य सादृश्यवाचकत्वात्तच्चानेन पूर्वपदप्रकृति
स्वरे विहिते सति यस्य स्वरस्यायस्थानान्तमाह । एवञ्चेति । अन्तोदात्ततये-
ति । दंसेः षो न आचेति दंभधातोऽप्रत्ययो नकारस्थाकारः । प्रत्ययस्वरेणान्तो
दासशब्दस्ततः षष्ठ्यान्डोपि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्त इत्यर्थः । ह्यप्लीग-
धस्तु जातिनक्षत्राण्डोपन्तत्वादन्तोदात्तः । इत्यादीति । अनेनादिना पूर्वसदृ-
शेति सूत्रोक्तस्तत्पुन्यवयवसदृशशब्दाकरणप्रकारः सूचितः । तत्र हि भोजन-
सदृशः अध्ययनसदृश इत्यस्य भोजनेन कृतः सदृशः अध्ययनेन कृतः सदृश इ-
त्यर्थं प्राप्यते तदा प्रतिपदोक्तस्य तृतीयातत्कृतार्थेनेति विहितममासस्य
सखत्तत्पुन्ये तुल्यार्थेति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य मिहो पूर्वमदृशेति सू-
त्रे सदृशप्रत्ययस्य कार्यमिति सदृशप्रत्ययप्रत्याख्यानप्रकारो याधितः । सदृश-
प्रतिरूपयोरिति सूत्रस्य भाष्यत्वे कदेश्चुक्तिरिति च तस्मिन् सूत्रेऽभिहितस्त-
स्य च सदृशः । प्रतियोगिविरोधसमर्पणार्थम् । सादृश्यप्रतियोग्युपमानविरो-
धसमर्पणार्थम् । द्विगौ प्रमाणे । समानाधिकरणे मन्मथौ । बहुव्रीहौ प्रकृत्ये-
त्यनः पूर्वपदमित्यस्य मन्मथेन तेनोत्तरपदस्यासेपेण प्रमाणत्वादिनि द्विगा
वुत्तरपदे तत्पुन्यसमामे पूर्वपदमित्यर्थः । समाहारे द्विगुरिति । समानां म-
मानां समाहारः मन्मथमम् । मनपुंमकमिति नपुंसकञम् । अथपाठ इति । न-

पुंसकत्वस्य न्याय्यत्वात् । उपसर्जनत्वादित्यादि नपुंसकद्वयत्वोपलक्षणम् ।
उदाहरणे प्राच्यशब्दो द्युपगयागिति यदन्तत्वादाद्युदत्तः । गन्तव्यं प-
ण्यं वाणिजं । वाणिजो व्यवहर्ता । मद्देषु वाणिज इत्युक्ते मत्तस्यन्तपदमत्रि
धानवशात्तद्दे शीयवणिकत्वप्रतीतौ तत्र गत्वा व्यवहरतीत्यर्थमिदम् । गन्तव्यद्व-
मनकर्म । पण्यमपणितश्चम् । गीशब्दो ङोप्रत्ययान्तः । लब्धस्येति । शौण्डादि
गण्येऽस्य पाठाभावेन मत्तस्यन्तपूर्वपदकोऽत्र समासः सुष्पुपेति वाक्यनिष्पन्न
एवेति योगविभागस्तु भाष्यानारूढ इति भावः । न च पठोममामि सूत्रस्य च-
रितार्थत्वात्कथं सुष्पुपेति समासद्वयवित्वा चारितार्थप्रदर्शनमिति वाच्य-
म् । न ह्येतत् सूत्रारम्भमामर्ष्यादेवद्वयनं किन्तु तादृशकल्पनया मत्तस्यन्तपद-
घटितेऽप्यस्य प्रवृत्तिर्न्याय्येत्यागयात्तदाह । पठोममामर्थमिति । मात्रो य-
ज्ञो । नपुंसकगचिनीति । लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वादेवमुक्तिः । पाणिन्युयन्नमित्य-
चातथोपमर्ग इत्यहन्तेनचाशब्देन पठोतत्परुपः । इजन्तः पाणिनिशब्द
प्राच्युदात्तः । उपसर्गोपक्रममिति नपुंसकत्वम् । इक्षुक्षायमित्यस्येक्षुणाञ्छाये-
त्यर्थः । छायावाङ्मय इति नपुंसकत्वम् । अक्षपदेति । भिक्षायास्तुल्यप्रमाण-
मिति कथनेन लोकोक्तो विग्रहस्तुल्यप्रमाणशब्देन कार्य इति दर्शितम् । सु-
खप्रिययोर्हिते । यदेति । ममनप्रियमित्यादिकर्मधारयो यदायत्याम्प्रोति-
करन्तद्धितमित्यन्वयः । प्रियशब्दः प्रीतिकरे सुखशब्दः सुखजनके वर्त्त-
ते । तस्य नाना विधस्य मन्त्रवाहमनस्येतरस्यावर्त्तनाय विशेषणत्वविवचे-
ति भावः । गमनमेव विगेष्यमित्यभिप्रायेणाह । मयूरेति । प्रीती च । सुखप्रि-
ययोरित्यनुवर्त्तते । । प्रीतिरिच्छा । एवञ्च यद्वाङ्मयस्य सुम्नजनकम्प्रोतिभ-
रं या भवति तदाचकशब्दघटित समासाज्जायमानगाश्चोभोत्तरम्यूर्ध्वपदा
र्यस्य प्रीतिर्गम्यत एवेति प्रीतावित्यव्यावर्त्तकमत आह । सुखप्रिययोरिति ।
प्रीत्यतिगमय प्रीतिनिष्टोक्तत्वात्स्यविषयतानिरूपकत्वम् । ब्राह्मणछात्रयोः
पायमाऽनध्यायविषयकप्रीत्यतिगम एतयोः सुखजनकत्वादस्येव । ब्राह्मण-
शब्दोऽन्तत्वादन्तोदात्तः । छात्रशब्दस्तु छात्रादिस्यो ण इति णान्तत्वात्तया ।
उदाहरणवाक्यप्रयोगे कृते तद्वटकोत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य नित्यमाकाङ्क्ष-
त्वात्पापमादिप्रयोगोऽध्याहारो वा आवश्यक इति भवति पूर्वपदार्थतग-

प्रोत्यतिशयप्रतीतिः । राजसुखमिति प्रत्युदाहरणे यदुत्तरपदन्तदर्थविषयके-
 च्छा राजनि यद्यप्यस्ति तथापि न तत्र प्रोत्यतिशयप्रतीतिः । भास्त्रणसुखस्या-
 यसमित्यत्र लौकिकव्यवहारात्तथास्तीति बोध्यम् । पत्यावैश्वर्ये । तथा । प्र-
 कृत्या । गृहपतिरित्यत्र यदुत्तरपदन्तस्य ईश्वरवाचकतया विशेषणतया ऐ-
 श्वर्यं द्रव्यते पूर्वोत्तरपदार्थयोः स्वस्वामिभावमन्वधात् । प्रत्युदाहरणवाक्य-
 स्योत्तरपदार्थेन न ससम्बन्धी विवक्षितः । अन्यदीया वृषण्यपि काम-
 कस्य विप्रस्य नायिका मौन्दर्यास्तम्भवतीति विशेषः । समाहारद्वन्द्व इति ।
 अत एव नपुंसकत्वेनेह दिक्षिपूगण्डस्य ऋस्रत्वम् । क्षिप्रन्ता इति । एवञ्च
 धातुस्वरिणान्तोदात्ता इत्यर्थः । ऊप्रत्ययान्तः । चन्द्रदृग्भूरित्यनेन व्युत्पादित
 ऊप्रत्ययान्तः । वा भुवनम् । ऐश्वर्यवाचिन्युत्तरपदे भुवनमित्येतत्पूर्वपदं वा
 प्रकृत्या । भुवनपतिर्विष्णुरित्यत्र विष्णावैश्वर्यस्य प्रतीतिः प्रसिद्धेऽ । ऐश्वर्यं
 किम् । भुवने पतिश्चौरस्य शूद्रोऽस्तीत्यर्थे भुवनपतिरित्यत्र सुष्ठुपेति ममासौ मा
 भूदिति । आगद्वावाधने दीयस्मू । अत्रागद्गच्छो गुरोश्चेत्यकारप्रत्ययान्तः ।
 गमनागद्गमित्यन्तोभयोः क्रियागण्डत्वाद्भवति गमनगण्डस्य विशेषणवाचकत्व-
 म् । तद्विषयकेति । गमनविषयकेत्यर्थः । अत्रापि कीटाबुक्तटलं विषयतादि-
 शेषः । यस्यां यद्वायां भासमानयोर्भावाभावयोरैकस्मिन् भावेऽभावे चोक्तटत्वा-
 द्यविषयताविशेषोऽस्ति नादृशं ज्ञानमेवागद्गण्डार्थः । निरस्तर इति । गमन-
 गण्डस्य भावव्युत्पन्नतया गमनगण्डो नितोत्यनेनादुदात्तः । गमनावाधम् । अ-
 चाङ्पूर्वावाधधातोः कर्मणि पूर्ववदकार एव । गमननेदीयोनिष्ठातरमित्य-
 र्थोऽन्तिरुगण्टादीयसुनृप्रत्ययेऽन्तिकगण्डस्यान्तिकवाटयोर्नेटमाधाशित्यनेन ने-
 टादेगः । पूर्वं भूतपूर्वं । अयम्भूतपूर्वार्थं पूर्वगण्डो वृत्तिविषय एवेत्यस्यपदविप्रद
 एव । मविधमनोड । मविधेत्यत्र विधधातोर्घञर्थे कविधानमिति क । विपूर्व-
 कादाञ्चात् आतयोपमर्ग इति के आतो लोपो वा भमानगण्डस्य गादेगः । मनी-
 टेत्यत्र भमानपूर्वकार्णिकधातोर्घञर्थे इति के प्रपोदरादित्वादीर्घञकारो । अ-
 यथा निपूर्वादाञ्च के आकारलोपे दीर्घञकारो पूर्ववत् । उदाहरणे सर्वत्र प-
 णो ममासः । मद्रममयादमिति । मयादया मङितम् । योपमर्जनस्येति मङित्य
 मः । मद्रम्य ममयादमित्यर्थः । मवेगमदेगयोः समानवेगदेगौ वाच्यौ । एवं

व्युत्पत्तिमात्रम् । प्रकृते तु ममीपे रुढिरेषाम् सामीप्यस्य रुढ्यर्थतावच्छेदक
तया तत्र वृत्तिरेषाम्बोध्या । सामीप्ये किम् । विधान विधारचना । समाना
रचना यस्य क्षेत्रस्य तत्त्वविधम् । मद्रस्य सविधमित्यर्थः । अत्र समाना उच्चनी-
घरहितेति विवक्षितं तु तुल्यत्वस्य विवक्षा । विस्मृतादीति । कर्मधारयाभा-
वेऽपीति । सुदन्तार्थविशेषान्वयित्वे एव मामानाधिकरणस्य सम्भवात् । भयू-
रस्य सकादिषु तत्त्वसमुदायस्य पाठेन यथा कथञ्चिदन्वयेन मामर्थेऽपि समान
सम्भा भवति । विस्मृते वा दाभ्येत्यनेन निपातितस्यष्टशब्दस्य विगच्छेन समा-
सः । विविधे विपूर्वकाश्चिधधातोयुरादिष्वन्तात्प्रकृतेरैरच् प्रादिसमान ।
विविधे चित्ती सन्नात इतिधातोर्निष्ठाविगतश्चित्तमस्येत्यर्थः । व्यक्तशब्दे तु
अञ्जुधातोर्निष्ठा तदन्तस्य निष्ठा चेति आञ्जुदात्तत्वे गतिकारकोपपदादिति
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वर । सम्पन्ने सम्पूर्वज्ञात्पदे कर्त्तरि क्ते गतिममासे याथा-
दिस्वर । नित्वादिति । कलिपाटीत्यादिना व्युत्पादितो य उग्रत्वय म धा-
न्ये नि यधिकारान्निदिति भावः । पण्डितेत्यत्र पण्डाशब्दादितच्प्रत्ययश्चित्वा
दन्तोदात्तत्वनिष्ठान्तो वायमः । कुशले तु कुशान् खातीति विपहे खाधातोरा-
तोऽनुपमर्गे क इति के कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिणान्तोदात्तत्वम् । यज्यायमकन् ।
तद्वत् इति । आद्यादेगयत इत्यर्थः । एतेषादेशा इष्टवादिषु भवन्तीति तद्वन्त
इष्टन्नाद्यन्तसमुदायस्योऽत्र विनापिवच्छब्दसम्बन्धः लभ्यते एवञ्च पापवच्छब्दे
न हन्तः । गत एवाह । वदिति त्विति । पाठान्तरम्विति । मूले पापवाचिनि
चेति पाठान्तरमित्यर्थः । प्रामादिकमिति । पापपर्यायेष्विति प्रसङ्गात् । न च
प्रादिमाहचर्यात्पापयाचक इष्टवाद्यन्त एव प्रलीप्यत इति वाच्यम् । पर्यायप्र-
कृतिकेष्टवाद्यन्तस्यापि ग्रहणापत्तेरिति भावः । गमनार्थेष्टमित्यादौ गमनश-
ब्दो भावस्तु उक्तः । मः । इष्टन् । अजादीशुणवचनादेवेत्युक्ते । शुणोपसर्जनद्व-
यवचनानामेव शुणवचनमज्ञासत्वात् । कुमारस्य । तथा । प्रकृत्या । तत्त्वमि-
ति । उक्तयोः पक्षयोर्मध्ये क पक्षो युक्तियुक्त इत्येतत् । अपरे तु पूर्वोत्तरसूत्र-
माहचर्यादुत्तरसूत्रविषये प्रतिपदीककर्मधारयस्यासम्भवादर्थोधिकारानुरोधा-
दप्रतिपदाशेषग्रहणमित्याहुः । कुमारशब्दः पचाद्यजन्तः । आदि प्रत्ये नमि-
एतेन पठ्यर्थे प्रथमेति कम्पनेन । भृगेवन्त्यतरस्याम् । अत्र भृगेविति बहुवचन

निर्देशादर्थग्रहणस्तस्य चोत्तरपदत्वामश्वत्तदाचिनो लाभस्तुत आह । तदा-
चिन्त्युत्तरपद इति । आदिरित्यनुवर्तते । इगन्तकालकपाल । पञ्चारत्रिरित्यत्र
पूर्वपदप्रकृतिस्वरं मति नृः संख्याया इति पञ्चनृशब्दस्यादुदात्तत्वात्समुदाय
आद्युदात्तः । ननु पञ्चारत्रय इत्यत्र जसि चेति गुणे सत्युत्तरपदरयेगन्तत्वाभा-
वात् स्वरो न स्यादत आह । पञ्चारत्रय इत्यादाविति । अन्तरङ्गत्वात् । विभ-
क्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । स्थानिवत्त्वेन । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन ।
सर्वे सर्वपददेशा इति न्यायेनेगन्तत्वबुद्धिः सुखमेति भावः । तत्तत्त्वेऽपि । अ-
कृतव्यूहपरिभाषासत्त्वेऽपि । भगालशब्दः कपालपर्यायः । यद्वन्धतरण्याम् ।
इगन्तादिपूर्वपदेषु द्विगुसमासे बहुशब्दः पूर्वपदभूतो वा प्रकृत्य । मूले बहु-
शब्दोऽन्तोदात्त इति । बहिः षष्ठाविति धातोर्लघिर्बन्धोर्नलोपयेति कुप्रत्यय
स्तेनान्तोदात्त इत्यर्थः । पक्षे । पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावपक्षे । इयसचो वेति ।
प्रथमस्य द्वितीयस्य कर्तुं माने मती ममेति भाष्यीयमिद्वान्तादरे तु माचवृत्तिर्यङ्
मानत्वे द्रष्टव्यः । अन्यथा तु इयमच । सिद्धसुष्क । स्थान्त इतीति । बुद्धिणि-
ति सूत्रेणेत्यादि । आतपशुष्कः । अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरिणादुदात्त आतप-
शब्दः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । कृत्तः को हे चेति कप्रत्ययान्तत्वेन प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तः । अकालादित्यस्य प्रत्युदाहरणे पूर्वाह्नसिद्ध इत्यत्र क्तदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वर एव । तथा च समुदायस्यान्तोदात्तत्वम् । सूत्रस्य प्रयोजनमाह 'मूल-
कारः कृतस्वरेणेति । परिप्रत्युपायाः । इन्दाव्ययीभावविषयाणीति । पारिगे-
प्यादिति शेषः । एतच्चाग्रे स्फुटम् । अनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरि मत्पुसर्गा आ-
द्युदात्ता इत्यादुदात्तत्वम् । मा भूत् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूत् । किन्तु म-
मासान्तोदात्तत्वमेव । राजन्यबहुवचन । अथ राजन्यबहुवचनशब्दयोः कर्मधा-
रये तस्य इत्यशब्देन पठोत्पुरुषः । बहुवचनशब्दस्य विशेषणवाचित्वेऽपि
राजन्यशब्दस्य शेषः पूर्वनिपातः । इन्द्रे इत्यस्य भक्त्यस्तस्य वर्तमान इति
शेषः । शिनिवासुदेवा इत्यत्र शिनिशब्दो बाहुलकाच्छोद्धो निप्रत्ययो ह्रस्वये-
ति तिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । शिनियैक्यत्वाद्द्वयवचनात्त्वस्योपपत्तये
मूले शिनिशब्दस्य नक्षत्रोक्ता सा च शक्यतावच्छेदकारोपपत्त्येत्याशयेनाह ।
शिनित्वारोपेणेति ॥ राजन्यानामन्धकहस्मिपदशेनैव मल्लहे भिर्नराजन्यप्रदं

ध्ययमतो मूले राजन् इति । अभिपिक्तवश्यानामित्यत्र कर्मधारयः । तथा च
 ब्राह्मणवशिष्ठन्यायेन घृयगुक्तिरिति भावः । राजन्शब्दस्य विशेषपरत्वमन्धक-
 ष्णिपदसन्निधाने भवति तदभावे तु चत्रियमात्मान्यपरत्वं स्यादित्याशयेना-
 ह । कुरुपञ्चाला इति । सह्या । इन्द्र इत्यनुवर्तते । त्रयोदशेत्यत्र त्रयस्य दश
 चेति इन्द्रः । त्रिगदस्य त्रयसादेशस्तस्याद्गुटात्तत्त्वमुपपादयति । त्रयोदश चम
 इति । आचार्योपमर्जन । पष्ठो बहुवचनेति । इन्द्र इत्येतद्विशेषणत्वात्पेक्षिते
 ये बहुवचने तयोः स्थान इत्यर्थः । आचार्य उपमर्जनं विशेषणं यस्य सः आ-
 चार्योपमर्जनः । अस्ते वसतीत्यन्तेशामी शिष्यः । समानाधिकरणपटाभ्यामा-
 चार्यप्रकारकशिष्यविशेष्यकोपस्थितिजनकानामिति फलितम् । छात्रा इति ।
 एवञ्च शैपिको ब्रह्मर्षि इति छ । गोत्रे जन्तत्वाभावादिति । तथा च युवप्र-
 त्ययान्तत्वेनेजयेत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । ध्याय्यानादिति । एतादृशानामिव
 इन्द्रस्य भाष्ये उदाहरणत्वं न प्रदर्शनेमूलकाहत्यादिमन्त्रत आख्यानादित्यर्थः ।
 तदुक्तभाष्ये । आचार्योपमर्जनेनेकस्यापि पूर्वपदत्वात्तद्वद् इ । आपिशलपाणि-
 नीयध्याडोयगोतमीयाः । एकम्यद् वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि तत्र न ज्ञा-
 यते कस्य पूर्वपदस्य स्वरैश्च भवितव्यमिति । लोकविज्ञानास्त्रिष्वम् । तद्यथा अ-
 मीषाम्वाङ्मणानाम्पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते एवमिहापि यत्स-
 र्वपूर्वपदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वमवशिष्यतीति । पूर्वपदशब्दस्य योगिकत्वाभिप्रायेण
 पूर्वः पञ्चः । लोकविज्ञानादित्यादिना न्यायेन व्युत्पादनेन समाधानस्तु पूर्वप-
 दशब्दः समाप्तस्य प्रथमावयवे कृट इत्यभिप्रायेण । सर्वपूर्वपदमित्यस्य सर्वेषां
 समुदायभावमापन्नानां य पूर्वोवयव इत्यर्थस्तु न चात्र न निर्धारण इति नि-
 पेक्षस्य विषयता नेति बोध्यम् । मूले आचेति किमिति । आचार्योपमर्जनंति
 पठश्चिमर्थमित्यर्थः । छान्दसवैयाकरणा इति । अत्रोभयोरपि पठयोरध्ययनकर्म-
 विशेषणकाध्ययनकर्तृ त्रिगोत्रकबोधजनकतयाचार्यस्य न भानमतो न तत्त्वम् ।
 विभक्त्यन्तपाठ इति । प्रायेण गणेषु प्रातिपदिकमात्रस्य पाठदर्शनादत्र विभ-
 क्त्यन्तस्य पाठो वैलक्षण्यसम्पादको बोध्यः । तत्रापि यादृशो विभक्त्यन्तो इन्द्र
 घटितः समुदाहः पठितस्तत्रैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ न तु कार्त्तमाण्डूकेयावि-
 त्यत्र । प्रातिपदिकमात्रस्य यस्मिन् गणि पाठस्तत्र न पठितसमुदायविवर्त्तेति

भावः । महान्ब्रह्म । अत्रापि इन्द्र इत्यस्य सम्बन्धाच्चहाव्रीहिरित्यादिर्इन्द्र ए
वेति के चित् । तत्र । प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तथा हि । तत्र हि किम
र्यग्रहतः प्रहृदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते न कर्मधारये निष्ठे
त्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किङ्कारणम् । ऐश्यादिसमास इत्येवन्तदित्युक्तम्
यदि इन्द्र इत्यस्य प्रकृतसूत्रे सम्बन्धः स्यात्तदा कर्मधारये निष्ठेत्येवेति भाष्य-
विरोधः स्पष्ट एव । अत एव सन्महदिति प्रतिपदीक्य एवेति भूलमपि सङ्गच्छ-
ते । कुल्लकश्च वैश्वदेवे । चशब्दाद्ब्रह्मानित्यस्य सम्बन्धः । एषु । महानित्यादि
सूत्रेषु । नानुवर्त्तितमिति । न तु तदग्रन्थदर्शनेन तत्पुरुषाधिकारस्य राज-
न्यबहुवचनेति सूत्रे इन्द्र इत्यस्य दर्शनेनेव निवृत्तिसम्भावना कार्या तथा च
अचिच्छिष्टसम्मतस्याख्यानेन तत्पुरुषपदासम्बन्धेऽपि ततोऽग्रे सम्बन्धोऽस्येव ।
तत्पुरुष इत्यस्यासम्बन्धेऽपि समासत्वेति सम्बध्यत एव ततश्चैषां सूत्राणाम्-
न्तुरूपेऽपि प्रवृत्तिः । युक्तश्चेतदिति । तत्पुरुषेऽपि प्रवृत्तिरित्येतद्युक्तमित्यर्थः ।
अन्यथा । तत्पुरुषेऽपि प्रवृत्तिरित्यस्यास्वीकारे । तस्मादेव । सदेरेव । कुबगा-
र्हपत । सूचीपात्तं पु पञ्चकम्बलान्ताः समुदाया पृथग्भूता यथा पठितास्तथैव
स्वरोद्देश्याः । दामीभाराणामित्यत्र तु बहुवचननिर्द्देशाद्वचननिर्द्देशः । उपत्य-
यान्त इतीति । कञ् उच्चेति विहितो य उपत्ययस्तदन्तोऽयम् । तत्र । उपत्य-
यविधायके । एवञ्चादुदात्तः । पर्यायेणेति । इगन्तानामित्यत्र हयादीनामि-
त्यन्तो वेत्यस्यानुवर्त्तनेन निदित्यस्यानुवृत्तौ फलाभावः । आदुदात्तत्वमेगन्ता-
नामित्येव सिद्धे । निदित्यस्यानुवृत्तिर्वादिमतेऽपीगन्तानामित्यस्य प्रवृत्त्या पा-
ञ्चिकादुदात्तत्वमश्रवादिमतेऽपि भावः । मूले त्विति । अत्र तुना अरुचिः सुचि-
ता । अन्तोदात्तत्वमात्रकथनस्यानुचितत्वादिति । हज्जेरिति वक्तव्यमिति ।
गार्हपते पर इति शेषः । कुबहज्योर्गार्हपत इति हि प्रकृतसूत्रभाष्ये पाठात् ।
हजिशब्दस्य गुणधात्वदितीव्रत्वत्वादादुदात्तत्वमपि पूर्वपदगन्तानामिति
सूत्रस्य प्रवृत्तौ तु पर्यायेणभावपश्यादुदात्तः । आदुदात्त इति । न च्छतो अछत
इति ममाभिप्रेत्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादादुदात्तः । अग्नीमहदरूपा । अग्नीमहदो
नञ्मसामत्वादादुदात्तः । अस्याहदरूपत्वमुपपादयति । आत्रण्यादीत्यादि-
ना । तथा च आत्रण्यरहितत्वादग्नीनाकुञ्जत्वादिदोपरहितत्वादहदरूपा । अत्र

पगब्द' स्वरूपपरस्तस्य दृढत्व' दोषराहित्येन । अशीलेत्यस्य श्रीर्यस्यास्ति
सा शीला सिद्धादित्वात्प्रत्यर्थो ल । कपिलकादीनामिति वद्व्यमिति
श्रीगन्धावयवरेफस्य लत्वम् । शीमनवर्णरहितत्वादशीला । पारं वडवेवेति ।
वडवा सादृश्यं जवदाद्यादिमत्त्वेन । छात्रार्थेऽपि इनस्थानपत्य इति प्रकृति
भाष्यवारणायाम् । छात्रार्थे इति । तैतिलकदूरित्यत्र षष्ठोऽसमासः । पण्यकम्ब
सद्व्यस्य पण्यगन्धोऽवद्यपण्येति यदन्तत्वाद्यतोऽनाव इत्यादुदात्त । इत्येव
मिदमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति शेषः । प्रतिपदोक्तत्वमिह कृत्यगन्धोच्चा-
रणेन विहितत्वमेव । ननु यस्य कृत्यप्रत्ययान्तस्य समासस्तच्छब्दानुवादेन वि-
हितत्वरूपम् । विशेषणसमास इति । कृत्यतुल्यास्येति सूत्रेऽज्ञात्येत्युपादाना
जातिवाचकमित्यस्यैव कृत्यप्रत्ययान्तस्य समासो न तु जातिवाचके नैति य-
द्यप्यस्ति तथापीह बहुलग्रहणाद्विशेषणसमास इत्यर्थः । न्यायसिद्धेति । कृत्ये-
तिसूत्रत्रयमर्थमिति हि प्रसिद्धन्तश्च तदोपपद्यते यद्ययं योगो जातिवाचक-
मित्येन सह समाससंज्ञाविधायक स्यात् तदा हानियमस्य प्राप्तिर्यदि जाति-
वाचकेन समाससंज्ञाविधायकमेतद्वेत्तदा कृत्यतुल्याप्यानामेव पूर्वनिपातनि-
यमार्थमेतत्सूत्रमिति चक्षन्त्याऽङ्गनियमस्तत्र विशेषणमिति सूत्रेण समाससं-
ज्ञायामपि मिह इत्यज्ञात्येति न्यायमिहानुवादमित्यर्थः । तत्फलम् । अनुवा-
दफलम् । इत्याहुरिति । ह्यनुसारिण इति शेषः । स्वरविधायके । तत्पुरुषे
तुल्यास्येति सूत्रे । परिभाषायाः । प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः । नियमार्थमिदमि-
ति । एवं विधनियमार्थमिदमित्यर्थः अत्र एव गुणग्राह्यतेति सूत्रभाष्ये प-
ण्यकम्बल, संज्ञायामिति वक्तव्यम् । यो हि पणितय कम्बलः पण्यकम्बल ए-
वार्थो स्यात् । अपर आह । पण्यकम्बल एव यथा स्यात् क मा भूत् । पण्यग-
यः । पण्यहस्तो इत्युक्तम् । तत्र कैयटेनापि संज्ञायामिति प्रतीकमुपादाय सं-
ज्ञायामिव पण्यकम्बल प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवतीत्युक्तम् । यदि क चिज्जातिवा-
चकस्य समास इष्टस्तदा स बहुलग्रहणेनैव साधनीयः । अन्यचेति मूलस्यासं-
ज्ञायामित्यर्थः । पणितस्येति योगार्थप्रदर्शनेनासंज्ञात्वमनितम् । तेन । तादृ-
गनियमेन । सोऽपि । कृत्या इति स्वरोऽपि । चतुर्थी तदर्थः । अत्र चतुर्थीति
प्रथमान्तम् । फार्यि । तदर्थः इति सप्तम्यन्तमुत्तरपदस्य विशेषणम् । प्रकृतिवि-

हातिभाव एवेति । समासमंत्रायास्तत्रैव प्रवृत्तेः । खरस्य तत्रैव प्रवृत्ती मान
 माह । अथ इत्यादिना । देवाथेमित्यादावनेनैव खरस्य सिद्धत्वात् । न च गो
 हितमित्यत्र खरमिदार्थेऽङ्गे चेति सूत्रमावश्यकमिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या
 तत्र क्ते चेत्येतद्वृत्तेरनिष्टत्वात् । कुवेरवलिरित्यत्रेति । अत्र वलिशब्दो दी
 यमानद्रव्यपरः । तस्य द्रव्यस्य तदुपकारकत्वरूपतदर्थत्वमस्यैव । गोसुखमि
 ति । सुखपदार्थस्य न तदुपकारकत्वम् । सुखस्यैव सुगन्धफलतया तस्य पूर्वपदा
 र्थाभिप्रेतफलान्तरजनकत्वाभावादिति भावः । इति विग्रह इति । इदं सु
 मादिकमिति विग्रेष्यमत्र बोद्धव्यम् । प्रतिपदोक्तत्वात् । ज्ञान्ते न प्रतिपदोक्तस्य
 चतुर्थी समासस्य ग्रहणात् । प्रतिपदोक्तचतुर्थीसमासो गोहितमित्यत्राप्यस्ती
 त्यभिप्रायेण गोहितमित्युदाहरणमूलोऽभिहितम् । भाष्यानुसारितमाह ।
 अन्ये त्विति । अत्रापि । क्ते चेति सूत्रेऽपि । द्वित्वशब्दस्य सुखार्थकतया तस्य
 पूर्वपदार्थापकारकत्वरूपतादर्थ्याभावात् । अत एव । तदर्थ इति पदस्यानु
 त्तरेव । गुरुत्वादिति । न्यामान्तरकल्पनेन ज्ञापकत्वोपन्यासस्य युक्तत्वकल्पना
 याङ्गत्वात् । तस्य ज्ञग्रहणस्य । कर्मधारये निष्ठा । क्ते चेत्यतः क्त इत्यनुवर्त
 ने । अनिष्ठेति छेदः निष्ठेत्यस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषया निष्ठान्तपरतया नञा
 समामानिष्ठान्तभिन्नमूर्ध्वपदज्ञान्तोत्तमपदपरकर्मधारयसमासघटकमप्रकृत्या
 इत्यर्थः । घटकत्वं मपूतम्यर्पः । प्रतिपदोक्तेति । अनिष्ठान्तस्य ज्ञान्ते न प्रतिप
 दोक्तः । यद्यप्यनिष्ठान्तमिति समासविधौ नोपात्तमपि ज्ञान्तस्य साक्षादु
 पादानादेस्ति प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिः । तेन । प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रह
 णेन । इदम् । प्रतिपदोक्ततत्त्वविविहितस्यैव ग्रहणमित्येतेत् । भाष्ये स्पष्टमिति ।
 तत्र हि किमर्थमज्ञतः प्रवृद्धशब्दे उत्तरपदे प्रकृतिखरत्वमुच्यते न कर्मधारये
 निष्ठेत्येव मिदम् । न सिध्यति । किञ्चरणम् । अथ्यादिममाम इत्येवमन्तत् ।
 किम्पूनः कारणं अथ्यादिममाम इत्येवमन्तदिति मा भूत् । महाभि इष्टो द
 क्षिणा दीयत इत्युक्तम् । तत्र कैयट । अथ्यादिममाम इति । नचनप्रतिपदो
 क्तपरिभाषया ज्ञान्तं न प्रतिपदोक्तं यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थ इति ।
 प्रतान्तरमित्यत्राप्युक्तं सति लक्ष्यग्रहणपरिभाषया याज्ञतमशब्दस्य ज्ञान्तत्व
 मिच्छागमे तादृ । कृतमिति छेद इति । इदमुपमचनम् । अथ्यादिषु पण्डित-

शब्दः पठ्यते कृतादिषु च समाम्यातशब्द एतयोः प्रतिपदोक्तः यं व्यादयः कृ-
तादिभिरिति समामोऽस्ति तथापि प्रकृतसूत्रे ऽनिष्टे तिपदानुपादाने पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरापत्तिः । पण्डितशब्दा हि नवावन्त इत्यादुदात्तः । अहीनशब्दं व्या-
चष्टे अविभागेति । अविभागवाचोत्वञ्च नञो विभागवाचिशब्दप्रकृतिसुवन्तेन
समामः । विभागवाचकत्वञ्च यथा कथञ्चित् । कटयित इति समामघटकत्रि-
तशब्दार्थं कथमपि विभागस्य न घटकता कान्तारातीत इत्यत्र त्वतीत शब्दस्य
विभागानुकूलव्यापाराय्यवाचकतया विशेषणता विभागस्यास्येवेति भावः ।
इत्याहुरिति । भाष्यानुसारिणः । तदुक्तश्चाप्ये । अहीने द्वितीयानुपमर्गः । इह
मा भूत् । सुखप्राप्तिं दुःखप्राप्त इति । यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्ह्यहीनप्रवृत्त-
करिष्यते इहापि कान्तारातीतो यो जनातीत इति । अनुपमर्ग इत्येव सिद्ध-
मिति । नचानुपमर्ग इत्युक्तावयवहीन इति वाच्यमन्यथा भूमिपतित इत्यत्रापि
स्यात् । तदुक्तं तु नायव्योपः । एतधातोर्विभागजन्याधः संयोगानुकूलव्यापा-
रवाचकतया । हीनवाचित्वाभावादिति वाच्यम् । एतधातोरेधादेशसंयोगानु-
कूलव्यापारवाचकतया न तु विभागजन्यत्वस्य तत्र प्रवेशः । यदा शाखाया
वृक्षत्यागी नास्ति तदापि कुत्र चिद्दीर्घा शाखा यदा भूमिमव्यवहा तदा भूमि-
म्यतति गच्छेति प्रयोगस्य दर्शनात् । कुष्मात्पतितोऽम्बात्पतित इत्यादौ तु पञ्च-
म्युपपत्तये पञ्चधातुर्विभागविशिष्टव्यापारे लक्षणा स्वीक्रियते । एवमन्यत्रापि
तद्वगशब्दयोरे यदि पञ्चम्युदात्तानि दृश्यन्ते तदा तथापि विभागविशिष्टोत्तरदे-
शनयोगानुकूलव्यापारे न तथा । अस्मिन् चोत्तरदेशमयोगानुकूलव्यापारे एदा
अहीनप्रवृत्त इत्याख्यानपरमाश्रयादिति वाच्यम् । अत एव मूलोक्तमहीन-
वाचिनोति साधु मङ्गच्छो । ततोऽयं कर्मणि । क्ते चेति वर्त्तते । अशक्तेः क्त
इति । कर्मणेति शेषः । तदन्तर्गते निष्ठा च हाजनादित्यादुदात्तत्वे प्राप्ते
छतादीनाञ्चेत्यन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । मूले रययात इति । या धातोर्मेत्यर्थकत्वा-
त् कर्त्तरि क्तः । यद्यपि प्राप्यं याधानुवाच्यत्वाद्यपि तद्वटकप्राप्तिर्गतिं विना न
भवतीत्याशयः । रयमत इत्यपि प्रत्युदाहरणबोध्यम् । गतिरनन्तरः । गतिश-
ब्दस्य श्रियाङ्क्तिविति श्रियन्तत्वे पुत्तिङ्गे नानन्तरपदेन सामानाधिकरण्यामनु-
पपन्नमत आह । गतिः क्लिजन्त इति । विहायमा गतिः पक्षिणामित्यादौ ग

तिर्य्यपि क्लिबन्तः स्त्रोत्रिह एव तथापि गतिश्चेति सूत्रघटको गतिशब्दः
 क्लिबन्तौ च संज्ञायामिति क्लिबन्त एवेति भावः । हरदत्त इति । वसेस्तिरिति
 सूत्रविहित उपादिघटको यस्तिप्रत्ययः सोऽत्र बाहुलकाद्भेदपरि तदन्तस्य पुंस्व
 न्तु अगस्तिरित्यत्रेव भविष्यति न त्विह क्लिबन्तौचेति सूत्रे संज्ञापदेनैकव्य-
 क्त्युपनिवेशिनीया संज्ञा सा गृह्यत इति तद्भावाः । गतिशब्दस्येति । अस्य क्लि-
 बन्तत्वे ऽपीत्यादिः । तस्य । उद्धृतशब्दस्य । दर्शनादिति । तत्तुल्यन्यायेनाभ्यु-
 द्भृतशब्देऽपि उद्धृतशब्दादेरुकारस्यैवेष्ट इति भावः । पूर्वपदत्वाभावादिति ।
 इदम्पूर्वपदशब्दः भमासप्रथमावयवैकृष्ट इति मतेन । तन्मत्तरीत्यैवाहाधातीरि-
 त्यादि । अन्यथा । अनन्तर इति व्याख्यानाभावे । इदमेव । अनन्तर इत्यामु-
 र्धोपुरस्कारेणोपात्तनेव । इति सूत्रादनुपमर्गग्रहणमिति । तस्मिन्सूत्रे वार्त्ति
 ककारोक्तमनुपमर्गग्रहणमित्यर्थः । न्यायप्राप्तेति । तत्रोक्तरीत्या । एतेन । योगं
 विभज्य व्याख्यानेन तादौ च निति कृत्यती । अयम् । कृतीत्युपादानेन, कृत्स्न
 रस्यावश्यमाप्ते रयं योगोऽपवाद इत्यर्थः । इत्यादि सिध्यतीति । कृत्स्नरस्या-
 धित्वा गते, प्रकृतिस्वरैणादुदात्तस्य प्रलपितशब्दस्य सिद्धिरित्यर्थः । व्यवस्था ।
 शास्त्राणाम्प्रवृत्तिक्रमः । मूले प्रकृत्याक इति । अथ अल्पधातोर्जल्पमिषेति
 पाकत्रयस्य सत्त्वात्क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैश्च अकाराकार उदात्त । आग-
 न्तिरित्यत्र, सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्जुशिभ्य इति तुर्वन्ते । उपायान्तर-
 स्थानुमर्त्तव्यत्वात् । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रं । स्वरव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वस्य त-
 चानुसर्त्तव्यत्वात् । न दोष इति । नान्तोदात्तत्वाऽसिद्धिरूपो दोष इत्यर्थः ।
 तत्रैवास्तस्य युगपत् । चेन गतिरित्येतदिह सम्बध्यते अन्त उदात्त इति यन्मू-
 लकताऽभिहितस्तद्भाभीपायमाह । यद्यप्युदात्त इति । दुर्लभमिति । तदन्वि-
 कारादिति भावः । बुद्धिमारोहतीति । गतेरुदात्ततया प्रकृतिभावेन तस्यैवाव-
 स्थानबोधनेनैवास्तस्य तादृशो भवतीत्युक्ते उदात्तनाम इति भावः । अन्ये त-
 याहइत्यत्रानुपूर्वकादिगन्धातोः कृत्याये मयेकेनिति तत्रैवप्रत्ययः । एतन्प्रवृत्तिरि-
 ति । अनिगन्त इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अपूर्वविधित्वादिति । स्थानिमुता-
 दयः पूर्वत्येन दृष्टस्य विध्यभावादित्यर्थः । प्रतीच इति । इदमुपलक्षणम् । इ-
 कोऽमवर्ण इति शास्त्रप्रपञ्चेऽनिगन्त इत्यस्य चारितार्थ्यदृष्टव्यम् । यदि न

मिन्नित्यममामयोः शाकलप्रतिषेध इत्याश्रीयते तदाऽच इत्यस्योपविषय एव
 चारितार्थम् । इति वचनेनैवेति । एतच्च नेन्द्रस्येति ज्ञापनादरेणेति बोध्यम् ।
 यदि तु तस्य सूत्रस्य पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गमपि सन्धिकायेने-
 त्येतस्मिन्नर्थे ज्ञापकत्वं स्वीक्रियते तदा वचनं विनापि प्रकृतसूत्रस्यमनिगन्त
 इति चरितार्थमिति द्रष्टव्यम् । साकद्रीधीति । किमशब्दपूर्वपदकः कट्टीची-
 शब्दः । यिष्वग्देवयोरित्यद्रादेशः । अनु वक्ष्यमाणरीत्या परत्वादित्यसङ्गतमत
 ग्राह्य । यस्तुतस्त्विति । भाष्यकारेणैवेति । पुस्वरानिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इ-
 त्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेति भाष्यकारेणेत्यर्थः । एतस्मिन्स्वरे । न्यधीचेति स्व-
 रः । स्वरितस्यानिकयणादेशोदाहरणमाह । अथ्यङीति । पूजायामिदमुदाहरणं
 पुस्वरादिति । विप्रतिषेधेनेति शेषः । ईपदन्यतरस्याम् । अत्रेपदिति स्वरूप-
 परम् । अत एव प्रतिपदोक्तममासस्यैव ग्रहणादेव । के चित्त्विति । भाष्या-
 नुसारिण इत्यर्थः । एवञ्चैपद्दे इत्यनेपदन्यतरस्यामित्यस्य प्रवृत्तिवारणाय
 प्रतिपदोक्तस्येति न वाच्यमिति भावः । एवं हि भाष्ये उक्तम् । ईपत्स्वरा-
 त्कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । ईपत्स्वरस्यावकाशः । ईपत्कडारः । ईपत्पि-
 ङ्गलः । कृत्स्वरस्यावकाशः । इष्मप्रप्रचनः । इहीभयम्प्राप्नोति । ईपद्देदः । कृत्-
 स्वरो भवति विप्रतिषेधेनेति । अत्र भाष्ये । ईपद्दे इत्यनेभयम्प्राप्नोतीत्युक्त्या
 प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्यभावः स्फुट एव । प्रथमोऽचिरीप । समुदायेनाचिरी
 पमस्यत्तो गम्यमानायामित्यर्थः । न दीपः । आर्यब्राह्मण इति समुदायावय-
 वार्यशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरो न । किन्तु ममासान्तोदात्तत्वमेव । राजा
 च । राजशब्द इति । अत्र । राजा चेति सूत्रे । तेन राजब्राह्मणीत्यत्र न
 दीपः । पठो प्रत्येनेति । प्रतिगतमेनः पाप यम्य मप्रत्येनाः । राज्ञः प्रत्येना
 इति पठोममामः । क्वे नित्यार्थे । अत्र क्वेति तदन्तपरमुत्तरपद इत्यस्य वि-
 शेपणम् । ग्रामः शिन्धिनि । अत्र ग्रामेति स्वरूपग्रहणम् । शिन्धिनीत्यत्र त्व-
 र्थग्रहणम् । लक्षानुसारित्याख्यानात् । ग्रामशब्दोऽग्रमेराचेति मन्प्रत्ययान्तत्वा-
 दाद्युदात्तः । राजा च प्रगमायाम् । प्रगंसायाङ्गम्यमानायाम् । पठोममाम इ-
 ति । कर्मधारय इत्यप्यासम्बन्धेन समामद्वयेऽप्यस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । राजयो-

ग्यतयेति । राजपरिचर्यायोग्यतवेत्यर्थः । अधिकारोऽयमित्यस्यायं योग इव
 येऽन्त इति सूत्रेऽन्तशब्दस्य विरुद्धान्यकपरत्वात्समुदायस्य ततः । प्राङ्निवृत्ति
 स्यात्तथाचोदात्त, इत्यस्यापि सम्बन्धो न स्यादत आह । अन्त इत्यत इति । अ
 यमित्यस्य सूत्रः प्रथमान्तः शब्दो बोध्यः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन वि
 धेयान्वयः । सप्तमीहोरीणौ । धर्मशब्दोऽत्र लाक्षणिक इत्याशयेनाह । धर्मो
 नामेति । ननु देयमित्यधिकमत आह । प्रकृत इति । एवञ्च स्वीकारस्य यत्कि
 ष्टिकर्माकाङ्क्षात्वादप्रकृतकल्पनायामिदं व्याख्यानलभ्यमित्यर्थः । अहरणइत्येत
 द्दम् इत्यस्यविशेषणमित्याशयेन वाडवहरणमितिप्रत्युदाहरणम् । अहरणमि
 ति स्वरूपपरम् । कर्ममाधन इति । कर्मबोधकह्युङन्तोऽत्र हरणशब्दः । युक्तो
 चाश्वयुक्त इत्यस्य युक्तशब्दपरतया युक्तशब्दे परे इति नार्थः । युक्तस्वरथ कृतस्वरा-
 द्भवति विप्रतिषेधेन । युक्तस्वरस्यावकाशः । गोचरवत् । अस्वरवत् । कृतस्वरस्यैवप्र
 यत्नः । इहोभयम्नाप्रोतिगोमहः । पशुमहः । युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेनेति भा-
 ष्यानुसारिष्याख्यानात् । किन्तु युक्त इति ममास्यविशेषणम् । याचकत्व
 मिहविशेषणताप्रयोजकमस्वन्व इत्याशयेनाह मूले युक्तवाचिनीत्यादि । इ-
 थ्यत इति । अनुपदम्भदर्शितभाष्यमिह मानम् । गोचर इति । गोषु सम्यक्-
 त्यात इत्यर्थः । न च सङ्गाशब्दस्य कप्रत्ययान्ततयायायेति सूत्रविषयत्वेन
 कथमिह कृतस्वरात्पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनमिति वाच्यम् । प्राथमिकप्रात्यभिप्राये-
 णैवमभिधानात् । इति क इति । कर्मणीतिशेषः । अध्यक्षशब्द इति । अध्यक्ष-
 शब्दोत्तरपदकः समास इत्यर्थः । पापञ्च शिल्पिनि । पापमिति स्वरूपपरम् । शिल्पि-
 नीति त्वर्थपरम् । नत्पानुसारिहत्वादिमन्त्रतथाख्यानात् । उदाहरणे पापशब्द
 अग्रे आद्यजन्तः । गोचरान्ते वासिपापयोः । गोचरान्ते वासिगण्योः । अस्ययो ।
 परगण्योः । समास इति पूर्वपदमिति चाधिकारमन्वम् । गोचरवाचिनि अन्ते
 वासिनि चोत्तरपदे मानवव्राह्मणशब्दयोश्च परयोः पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ।
 यद्यपि मानवव्राह्मणशब्दयोरपत्यार्थकत्वमश्वस्तथापि विशेषरूपेणोभयोनपा-
 टानमामर्यादिह गोचरशब्दमहाचकत्वेन प्रसिद्धपरइत्याशयेनाह । मानवेति । पुत्र-
 शब्दः सुगण्यश्च शब्दयोस्तमामेन सम्यक्प्रवणकर्तृपरस्ततोऽपत्ये प्रत्ययः । अ-
 थ्य भार्या धीमत्वेन निन्दा । अङ्गानि । अषाढशब्दो येन मैत्र्यं सम्यग्दानं तस्य

र । न मयमिति । किन्तु रसविशेषविशिष्टमर्थम् । अदनीयेति । अर्हं कृत्य ।
 भिन्नागन्धोऽवाकारप्रत्ययास्त । कर्मणि चात्र प्रत्ययः । पठोममाम इति ।
 चतुर्थी यदि तादर्थ्यं कल्प्यते तदा तदन्तस्य प्रकृतिविकृतिभावाभावेन समा-
 सो न स्यात् । आद्यविशेषस्य । अदनीद्विगेषस्य । न द्रव्यमिति । तथा च भा-
 वे घञ् प्रत्यय द्रष्टव्यः । पठोममाम इति । तदा प्रियोऽन्यदुरुपस्य स च भिन्ना
 आहृत इति सामर्थ्यं द्रष्टव्यम् । अत्रान्तोदात्तव मनुदायस्य वीध्यम् । गो-
 विडालमिह । उपमानगन्धः कारणमाधनः । घर्तनक्रियापेक्षयोपमान इति
 मतमीत्याशयेन ह । उपमानार्थ इति । धान्यगत्र । धान्यं गौरिधेते सौमिक-
 रिषह । गौरित्वितनुकीति टच् । आगुदात्तत्वेन चित्स्वरस्य दाध । अर्क-
 जीविकार्थः । अर्कप्रत्ययमात्रस्य जीविकार्यामसम्भवाजीविकार्थे इतिममान-
 सत्य विशेषणमित्याशयेनाह । जीविकार्थसमाम इति । श्लोकगण्डे कर्त्त-
 रि गुरुन् दृष्टव्यमिति गुरुन् । ननु यदि प्रतिशब्दोऽसमाम एवेदन्तर्द्धा इति
 ध्येयमत आह । अर्क इतीति । प्राचा क्रीडायाम् । प्राचामिति क्रीडापदार्था-
 पेक्षया पठोत्यागयेनाह । प्राचामितीति । प्रत्यतपुर्वे क्रीडायामित्यस्याकर-
 षे प्राचामिति पठोत्वकप्रत्ययेनाक्षितक्रियापेक्षया भविष्यतीत्यभिप्रायेण तय
 पुष्पप्राशयित्तेति प्रत्युदाहरणम् । अग्निनि । तत्पण न भवतीति । किन्तु य-
 दा राज्ञा वदिर्ममनगथायना तदाधिपाररक्षणार्थमेव व्यवस्थतीति शेषः ।
 गित्विनि चान्तजः । अर्होति वर्त्तते । विनि । नृपमतस्यस्त्रेण । जत इति
 सूत्रभाष्यादाविति । यद्यपि भार्य न नागात्कलत्रेणाभिहितान्तजपि ध्वनि-
 तर्ह्येतेन नु नागादेव कथितमित्यभिप्रायेण नागाद्विनिमित्तम् । तत्र
 भाष्ये किमुदाहरणम् । अत्रादभोजी । किं याऽत्राहभुङ्क्ते सोऽत्रादभोजी ।
 शिष्टात् । यदा साध्याह्नत्र भुङ्क्ते तदास्य व्रतनोप स्यात् । अत्राह्नया
 भोज्यमिति तद्व्यापनस्तत्र यदोपयामादियार्थं द्विषोऽत्राह्नत्र भुङ्क्ते त-
 दास्य व्रतनोप स्यादित्यर्थः । एवमानह्य एवन्तस्मिन् गिन्यन्तं न गमामा भ-
 विष्यति । न अत्रादभोजी अत्रादभोजीति । नैव गमयम् । एवं हि दोष स्यात् ।
 अत्रादभोजीत्यत्र एव प्रमथ्यते । अत्रादभोजीति धेनवे । एवञ्च हि नञ् ए-
 वाद्यभूतिप्रतिषेधार्थम् । अत्राह्नत्र गतमर्थमत्राह्न इति । एवं च इति त-

लोकमुपादाय नञा आहभोजिगच्छस्य समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर. स्यात्
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वमिष्यत इत्यर्थः । ननु च णिनीत्यनेन पू-
 र्वपदाद्युदात्तत्वेन भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः । अवाहुः । णिनीति सूत्रे
 संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । इयच्च न संज्ञेति स्वरभेदोऽस्यैवेति कैयटेनीलम् ।
 तेन । संज्ञापहणानुवर्त्तनेन । अवेति । नञा क्रियायां सम्बन्धात्कृदन्तस्य का-
 रकात्परत्वमिह बोध्यम् । संज्ञापदेन संज्ञात्वेन प्रसिद्धा एव गृह्यन्त इत्याग-
 यः । उत्तरसूत्रेति । उपमानं शब्दार्थेति सूत्रस्य भाषादित्यर्थः । तत्र हि उपमा-
 नमिति किमर्थम् शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्व्वेणातिप्रसक्तमिति कृत्वा
 नियमोऽयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः इह न स्यात् । पुष्पहारी । फलहारी ।
 उपमानग्रहणे पुन क्रियमाणेन दोषो भजतीत्युक्तम् । यदि णिनीति सूत्रे म-
 ज्ञायामित्यस्य सङ्गः स्यात्तदा पूर्व्वेणातिप्रसक्तमित्यभिधानस्य इह न स्यात्,
 पुष्पहारी फलहारीत्यभिधानस्य चामङ्गतिः स्यादिति स्पष्टमेव । संज्ञात्वेन
 प्रसिद्धा एव संज्ञापदेन गृह्यन्त इति भावः । तत्त्वमिति । संज्ञायामित्यस्य त-
 च सूत्रे मङ्गलान्मन्त्रयोस्तत्त्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु व्रत इति सूत्रस्य भाष्यप्रांसा-
 ष्येन संज्ञायामित्यस्य णिनीत्यत्र सम्बन्धोऽस्यैव । उपमानमिति सूत्रेऽ-
 पि यथा । किन्तु भाष्यद्वयप्रांसाख्यादाधुनिकसंज्ञापि संज्ञापदेन गृह्यते । व्र-
 त इति सूत्रभाष्योपायाहभोजीत्यर्थं स्वरः प्रमज्येतेत्यत्रायाहभोजीगच्छो द्वि-
 र्यधसंज्ञाभिध इति कल्पनया भाष्ययोरविरोध इत्याशयेनाह । वस्तुत इति ।
 उत्तरसूत्रेऽपीति । अपि णिनीति सूत्रस्य सङ्ख्याहकः । उपमानं शब्दार्थप्रकृ-
 तावेव । अत्रानुवर्त्तमानं यण्णिनीति तदर्थे णिन्त्यन्तस्य शब्दार्थप्रकृत्यामिति
 विशेषणम् । नञा भूदिति । तथा चेष्टतेऽवधारणार्थ एवकारः । न स्यादिति ।
 पूर्व्वेति शेषः । युक्तारोक्षा । पूर्व्वपदोत्तरपदेति । विनिगमनाविरहादित्यादिः ।
 अन्य इति । णिनीति सूत्रे संज्ञायामित्यस्य सम्बन्धवादिन इत्यर्थः । तदप-
 वादोऽयमिति । धीरहोद्यगच्छस्य युक्तारोक्षादिषु पाठः । एकः गितिः पादो-
 ऽप्येतीति । गिति लण् । तत्पुरुषः । द्विगुप्तमासः । तिगच्छ एवेति । समाम-
 न्येण सत्रिगिटेन तिगच्छ एवादात्त इत्यर्थः । निमिभिस्वरूपनीयस्येति । नि-
 मिभो यः समामो द्विगुप्तश्चयुक्तस्वरूप्य वनीयस्वरूप्येत्यर्थः । समामेव इति ।

यस्येत्युक्तमित्यत्रान्वयः । एतच्छब्दपाठेन । एकश्रितिपाच्छब्दपाठेन । तेन ।
 पूर्वोक्तार्थज्ञापकस्यैकश्रितिपाच्छब्दस्य पाठाभावेन । अत एव । उक्तार्थं ज्ञाप-
 कस्याभावादेव । दीर्घगदस्य सन्नात्वान्न स्वरूपग्रहणद्विन्वर्थग्रहणमित्याशयेना-
 ह । दीर्घान्तमिति । अन्यथात्पूर्वम् । जे इतिपटमनुवर्तते । उटाहरणे जगद-
 य सप्तम्यां जनेई इति जन्धातुपक्षतिकडान्तः । ग्रामेऽनिवसस्तः । निपूर्वका-
 इन्धातोलेटः शब्दादेशेन नियमच्छब्दस्य निवामकर्तृबोधकतया एकवचने-
 न निर्देश उचित इति कथमेतदित्यत आह । सूत्र इति । के चित्त्विति ।
 व्यत्ययास्त्रीकत्तार इत्यर्थः । भजस्तम् । तुभूगृहिमिभाभिसाध्निगण्डिमण्डिजि-
 नन्दिभ्ययेति विहितो योभक्चरत्ययोऽधिकरणे तदन्तम् । समासविशेषणमि-
 ति । नञा बहुव्रीहिसमासेनानिवमस्तगच्छ समासस्य विशेषणमित्यर्थः ।
 अस्मिन् पदे व्यत्ययेन प्रथमा तु स्त्रीकार्येव । न निवमस्ता निवामाधिकरणं य-
 स्मिन् समासे तत्रेति भजस्तस्त्रीकारपदे बोध्यम् । समासनिष्ठो निवामाधि-
 करणाभावश्च याचकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको याज्ञः । पठोसमामः ।
 उदाहरणभूतो भजधामादिशब्दः पठान्तपदघटित पठार्थश्च स्वस्वामि भा-
 वः । प्रत्युदाहरणमाह । दाक्षिणाम इति । एवमुच्यते इति । द्वितीयमतेनेद-
 म् । प्रथममते तु दाक्षीणात्रिष्वन्कर्तृत्वमात्रेण पूर्वपदस्य निवासकर्त्तृभिधाय-
 कत्वम् । प्रत्युदाहरणभूतोऽपि पठोसमाम एव परन्तु पठार्थे आधाराधेय-
 माव इति बोध्यम् । घोषादि च । एषु शब्देषु परेचित्यये । छात्रादयः शा-
 लायाम् । छात्रादयः शब्दाः पूर्वपदभूताः शालाशब्दे उत्तरपदे आद्युदा-
 त्ताः स्युरित्यर्थः । उक्ताविति । छात्रादिपूर्वपदके प्रतिपदोक्तत्वेनाप्य ग्रह-
 त्तिरिति पक्षमुचितमित्यभिप्रायः । निरवकागत्वमतिपटोक्तत्वस्युपेग्रहत्ती नि-
 यामकमिति मते त्वस्थानपुंसकत्वे चारितार्थायपुंसकत्वे परत्वात्तत्पुरुषे
 शानायामित्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव । विभाषा सेनतिवानपुंसकत्वमत्र भ-
 वति । प्रत्ये ह्रस्वम् । प्रत्यः शिखरमानयोः । कक्वादिपर्युदासादिति । न च सू-
 त्रेऽह्रस्वमित्युपात्तमेवेति किमेतावदभिधानमिति वाच्यम् । अह्रस्वमित्यस्य
 लिङ्गाविवक्षया समासविशेषणत्वग्रहावारणायेत्यमभिधानात् । समासस्य ह-
 र्दमंज्ञागामधेयत्वाद्यदा भविष्यति तदा प्रत्युदाहरणत्वस्य सम्भवात् । नि-

तोदनुदादाय नञा थादसोत्रिगच्छ्य मन्नामेऽथ्यवर्तुषदप्रहनिम्वर. छात्
 छदुत्तगप्रदप्रहनिम्वरत्रेनान्नादात्तप्रमिष्यत इत्यर्थः । ननु च विनीचनेन पु-
 षेपदाद्युदात्तत्वेन मायमिति भास्ति स्वमेष्टः । अथाहुः । विनीति सूत्रे
 मन्नायामित्यनुवर्तने । इत्यह न मन्त्रेति स्वरमेष्टोऽस्त्विति केदंटेनेष्टम् ।
 तिन । मन्नायद्वदानुवर्तनेन । अथेति । नञः क्रियायां सत्यन्वाहृदमस्य ज्ञा-
 न्वात्प्रत्यभिह बोध्यम् । मन्नायदेन मन्नात्वेन प्रविष्टा एव गृह्यन् इत्याम
 यः । उपरस्त्विति । उपमानं गच्छादिति सूत्रस्यमायादित्यर्थः । तत्र हि उपमा-
 नमिति त्रिमर्थम् गच्छाद्यं प्रवृत्तावेवेनायत्तु, अमानं पूर्वैकानिग्रममिति ह्यत्रा
 नियमोऽयं विज्ञेयः । तत्र को दोषः इह न स्यात् । पुन्यहारी । प्रमहारी ।
 उपमानप्रवृत्तिं पुनः क्रियमाणेन दोषो भवतीत्युच्यते । यदि विनीतिः सूत्रे म-
 न्नायामित्यस्य मन्त्रः आनदा पूर्वैकानिग्रममिति मन्त्रमिग्रानस्य इह न स्यात्,
 अहारी प्रमहारीत्यभिधानस्य चापहृतिः आदिति अहमेव । मन्नात्वेन
 प्रविष्टा एव मन्नायदेन गृह्यन् इति भावः । तत्त्वमिति । मन्नायामित्यस्य न
 च सूत्रे मन्त्रायामित्यस्योक्तत्वेमिग्रयेः । यन्तुतन्तु व्रत इति सूत्रस्यमायगता
 न्नैव मन्नायामित्यस्य विनीत्यत्र मन्त्रस्योऽप्येव । उपमानमिति सूत्रे
 यि यथा । त्रिन् मायद्वयमायादादुनिह्वनेष्टापि मन्नायदेन गृह्यते । त-
 न इति सूत्रमायोदात्तादसोत्रायेवं स्वरः प्रमहारेण्यथादसोत्रायेवं वि-
 विधमन्त्रमिव इति कथनया मायद्वयविशिष्ट इत्यामयेष्टः । यन्तुत इति
 उपरस्त्विति । अत्रिनिर्गतिः सूत्रस्य मन्त्रादहः । उपमानं मन्नायदेष्ट-
 तावेव । अथानुवर्तमानं यद्विनीतिः सूर्येऽप्युच्यते । अथाहं ह्यविनि-
 र्गमेवम् । इति । भुवि । तथा चेतन्मन्त्रादसोत्रायेव स्वरः । न आदिति ।
 पूर्वैरेति मन्त्रः । दुष्टागोष्टाः । पूर्वपदोत्तरपदेति । विनिर्गममाविष्टादित्ये-
 वम् इति । विनीति सूत्रे मन्नायामित्यस्य मन्त्रमवादिन इत्यर्थः । मन्त्र-
 दादोऽयमिति । मन्त्राहं ह्यमस्य दुष्टागोष्टादित्यु पाठः । अत्र मन्त्रे पाठो
 येनेति । इति तत्र । मन्त्रस्यः । विनिर्गमस्य । विनिर्गम इति । मन्त्रा-
 यदेन मन्त्रमिष्टेन मन्त्रस्य मन्त्रादात्त इत्यर्थः । विनिर्गमस्य मन्त्रादयति । इति
 मन्त्रे न मन्त्रस्यो विनिर्गमस्य मन्त्रस्य मन्त्रे इत्यर्थः । मन्त्रे मन्त्र इति ।

पर्यन्त्युक्तमित्यत्रान्वयः । एतच्छब्दपाठेन । एकश्रितिपाच्छब्दपाठेन । तेन
 पूर्वोक्तार्थप्रापकस्यैकश्रितिपाच्छब्दस्य पाठाभावेन । अत एव । उक्तार्थं प्राप
 कस्याभावादेव । दीर्घगच्छस्य मञ्जात्वाच्च स्वरूपपद्वर्णद्वित्वयग्रहणमित्याशयेन
 ह । दीर्घान्तमिति । अन्वात्पूर्वम् । जे इतिपदमनुवर्तते । उदाहरणे जगच्छ
 य सप्तम्यां जनेर्छे इति जन्धातुप्रकृतिकठान्तः । ग्रामेऽनिवसन्तः । निपूर्वका
 हम्धातोर्लटः शब्दादेरेन निवसच्छब्दस्य निवासकर्तृबोधकतया एकवचने
 न निर्द्देश उचित इति कथमेतदित्यत आह । सूच इति । के निश्चिति
 व्यत्ययास्त्रीकर्तार इत्यर्थः । भजन्तम् । तृभूजहित्रमिभामिनाधिगण्डिमण्डिमि
 नन्दिभ्यर्थेति विहितो याभ्वृत्वयोऽधिकरणे तदन्तम् । समामविशेषणमि
 ति । नञ्चा बहुव्रीहिसमासेनानिवसन्तगच्छ समामस्य विशेषणमित्यर्थः
 अस्मिन्पदे व्यत्ययेन प्रथमा तु स्त्रीकार्यम् । न निवसन्तां निवासनाधिकरणं
 ष्यिन् समामि तच्चेति भजन्तस्त्रीकारपदे बोध्यम् । समामनिर्द्धा निवासनाधि
 करणाभावस्य याचकतामस्यथावच्छिन्नप्रतिर्योगिताको पाठः । पठोसमासः
 उदाहरणभूतो मञ्जपामादिगच्छः पठान्तपदघटित पठार्थस्य स्वस्वामि भा
 वः । प्रत्युदाहरणमाह । दाक्षिणाम इति । एवमुच्यते इति । द्वितीयमतेनेद
 म् । प्रथममते तु दाक्षीणादिवाप्तकर्तृत्वमात्रेण पूर्वपदस्य निवासकर्त्रभिधाय
 कत्वम् । प्रत्युदाहरणभूतोऽपि पठोममास एव परन्तु पठार्थं चाधाराधेय
 भाव इति बोध्यम् । घोषादि च । एषु शब्देषु परञ्चित्वये । छात्रादयः शा
 लायाम् । छात्रादयः शब्दाः पूर्वपदभूताः शालाशब्दे उत्तरपदे चाद्युदा
 ताः व्युत्पत्त्यर्थः । वृत्ताविति । छात्रादिपूर्वपदके प्रतिपदोक्तत्वेनास्य मह
 त्तिरिति प्रकृतमुचितमित्यभिप्रायः । निरवकाशत्वमतिपदोक्तत्वमप्युपेतुतो नि
 यामकमिति मते त्वम्योनपुंसकत्वे चारिताप्यादिपुंसकत्वे परत्वात्तत्पुंस
 शालायामित्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तवशेन । विभाषा मनेतिवानपुंसकत्वमत्र
 वति । प्रत्ये हहम् । प्रत्यः शिष्टरमानयोः । कर्त्तादिपर्युदात्तादिति । न च स
 चेऽहमित्युपात्तमवेति किमेतावदभिधानमिति वाच्यम् । अहमित्यप्य
 निद्राविषयता समामविशेषणत्वमहावारणायेत्यमभिधानम् । समामस्य ह
 हसंतागामधेयत्वात्ता भविष्यति तदा प्रत्युदाहरणस्य महावारणम् ।

दान्ताभिप्रायेणाह । प्रत्युदाहरण इति । मालाढीनाह । मालादिषु पाठने
 दादाह । शोषेतीति । अर्मे चा । अर्मगण्ठो ऋधातुप्रकृतिकमन्त्रप्रत्ययान्तचक्षू-
 रोगनाची । ननु नथगण्ठस्य संख्यावाचकस्य नामन्ततया स्वरभिर्धौ ननोप-
 स्वागिदत्वेन कारान्तत्वाभावात्कथं चार्ममिति प्रत्युदाहरणमत आह । न
 वगण्ठ इति । इदमिति । मङ्घातविष्टहीतार्थमित्येतत् । द्विवो दासादीनाम् ।
 आद्युदात्तत्वस्येति शेषः । सर्वेऽगुणः । पृथेपदमिति प्रक्रान्तमेव । सर्वमेत
 इति कमेधारय । ननु सर्वमहानित्येष सन्नहत्परमोत्तम इति समाने मङ्
 षण्ण्डस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह । सर्वमहानित्येति । विकारकार्त्तमि-
 ति । सौवर्णगण्ठस्य विकाराद्येषाप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । सातिगय इति ।
 एवञ्चातिगयप्रतिपादनायायम्ययोगो न तु गुणकार्त्तप्रतिपादनायेति तात्पर्य-
 म् । जयतीति । कुमारीगण्ठ उत्तरपद इत्यादि । अत एव । आरापितकुमा-
 ररत्नप्रहजिनिमित्तकत्वादेव । स्वरं दत्त इति यः क्रमो नूनेऽभिहितस्याप्युक्त-
 माह । निन्द्रग्येतीति । द्विगो क्रतौ । द्विगावित्युत्तरपद इत्यस्य विशेषणम् ।
 इत्येव पाठ इति । रात्राणां ह्यस्य सग्यापुर्वमित्यनेन बाधादिति भावः ।
 पुरं प्राचाम् । पुरगण्ठे उत्तरपदे पुरेपदमन्तादात्तम् । प्राचार्थं नामिधाने ।
 ननु सतामान्तानां समामायेवापराययवृत्त्यभिधानादहक्पूरिति विहित-
 काराण्यस्य कथं यङ्गमत आह । न ह्येति । परिटगोऽप्यु । पुर इत्यनु-
 र्तने । पुरोप्राप्तं सप्तम्यन्तमनामविशेषणमित्याशयेनाह । नुने पूर्वं समाप-
 इति । तदादिसममिति । परिटदिपूर्वापययङ् इत्यर्थः । न ह्यस्ति । पुर इ-
 ति वर्तते । ह्यस्ति पुरादीं पुरं प्राचामिति प्राप्तस्य प्रतिषेधः । नृगण्ठ-
 यः समाहारपदः । अन्यकार्यपरममिति । इत्यादिमन्त्रान्याख्यानादित्यादि ।
 पूर्वपुत्रागमस्येत्येष पुर्या अ.म.विषु फाल्गुनी चेति मन्त्राः । पञ्चदेस इ-
 ति । अनन्य एवैष पुरपदमन्त्राणां दासादेः दत्त इत्यादि । साताप्रादि-
 रान्तोपवर्तये आह । यस्मादेवमेव इति । न च पञ्चम्यगण्ठस्य परिटदिपद-
 निमान्देशमाभिप्रायययङ् कथमवयवे प्रवर्तमिति याच्यम् । सताप्रा अ-
 न्यप्रादिति भावः । दिङ्गण्ठनामायादिति । अथ साताप्रादिपदवाचक-
 म् इत्यादि । अन्ताद्योपवर्त्तेन । इत्यर्थे पदमेति । यदुपलब्धमानादित्यादि ।

एतद्वान्तो वामिनीत्वनेन सामानाधिकरण्यम् । आचार्यप्रकारकान्ते वामि-
विशेषकौषम्यतिजनकग्रन्थे पर इत्यर्थः । मूले आ चेति किमित्यस्याचार्यपि-
सर्जनग्रहणं किमर्थमित्यर्थः । तदाप्यन्तं वासीत्यस्यान्ते वामिविशेषकबोध-
जनकत्वर्थस्यादेवेति भवति पूर्वान्ते वामीत्वत्र टोपः । अन्ते वामिगण्डस्या-
न्ते वासित्वप्रकारकबोधजनकत्वात् । एवमन्ते वासिपदभावेऽप्याचार्यप्रका-
रकबोधजनके पर इत्यर्थं पाणिनीयग्रन्थस्य प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तस्यास्ति पा-
णिनिप्रकारकबोधजनकतेति पूर्वपाणिनीयमित्यत्र टोपः । स्पष्टश्चेदिति ।
तत्र ह्यतद्वाचितस्यापि वृद्धिमन्नेत्यर्थं सर्वमाम सर्वकारक इत्यत्रोत्तरपदव-
हो सर्वश्चेत्यस्य प्रवृत्तिमागङ्ग्येवमुक्तम् । तादृगायनाभ्यन्तात्माह । वृद्धिमा-
हेति । सर्वपाश्चात्तक इत्युदाहरणं सुमर्वाङ्गाजनपदव्यति वृद्धिमाह्वयस्ति ।
अस्य । सर्वमाम इत्युक्तस्य । बहुव्रीहो । संज्ञायामित्यस्य सञ्ज्ञितत्वाद्भिन्नग-
ण्डविशेषणत्वमनवृत्तये आह । संज्ञायामित्येति । विश्वकर्मत्युदाहरणं वि-
श्वगण्डे रिशि ह्यनिनृप्रत्ययसत्त्वात्पूर्वप्रदप्रवृत्तिस्वरणादुरदात्तत्वे प्राप्ते पूर्वप-
दान्तोदात्तत्वस्य विधानम् । विश्वकर्मत्वत्र विश्वकर्मत्वकर्म यप्येत्यर्थः । कर्मग-
ण्ड क्रियापरः । उदराग्रे । बहुव्रीह्याविति वर्तते । अनेन सूत्रेणान्तोदात्तत्व-
विधानस्य फलमाह । नेन्द्रस्येत्यादिना । यदोदसस्यात्तदा बहुव्रीह्याविति पु-
रुषपदप्रवृत्तिस्वर. प्यात्तया च हरिगण्डस्य सार्वदातुभ्य इतीकन्ततयादेरुदात्त-
त्वत लिङ्कारस्येत्युदात्तत्वानिर्कृत्यं यणो न म्यात् । हरिगण्डस्येति विषयः ।
इत्याहुरिति । अत्र इत्युत्तरसूत्रस्य संज्ञायामिव प्रवृत्तिरिष्टतया तत्र संज्ञायामि-
ति सम्यग्यग एवेति प्रकृते तस्यासम्यग्यं मण्डुकपुत्र्यापत्तिः । सा च सम्यग्यत-
दभावाभ्या गुर्वेतः । प्रकृतसूत्रेऽपि संज्ञायामित्यस्य सम्यग्य इति यादिन इत्य-
र्थः । कश्चिन्तत्वात् । सार्वकश्चिन्तत्वात् । तथा । आदुरदात्तः । इत्यपीति । चि-
न्तमिति शेषः । इदम्यपूर्वसूत्रविषये उपात्तम् । चिन्ताधीजन्तु सूत्रद्वयस्यापि
सन्निकेषु केशेपुरित्वत्र प्रवृत्त्यर्थमिषुगण्डोपादानमावग्रकमित्यपि महिपुरित्वपि
यद्वृहोह्यित्वे तदपवादत्वादनयोरुदाहरणन्तयान्वया मिहमिति । सन्निकाग-
ण्ड स्त्रीविषयवर्णान्तुपूर्वाणामित्यादुरदात्तः । कुगण्डस्तृणधान्यानामित्यनेन
तथा । तदेव । सवसुभ्यामित्येतदेव । ततोऽपि । नवसुभ्यामित्यतोऽपि । इति

बोध्यम् । अनेनोत्तरपदान्तोदात्तत्वबोध्यम् । निष्ठोपसर्गपूर्वम् । प्रधोतपाद २
 त्वव धावुधातोः ऋ क्षीरित्वूठि षडिः । गतिस्वरिषादुदात्त इति । एवञ्च निठे-
 त्वम्याभावे समुदायस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरिषादुदात्तत्वमिति भावः । न चोपन-
 गेपूर्वस्य कृदग्रहणपरिभाषया निष्ठाग्रहणेन ग्रहणे मिदं उपसर्गपूर्वग्रहणं ध्ये-
 मिति वाच्यम् । परिभाषायाद्वैतिगण्डस्य प्रत्यामत्त्या कृदन्तार्यक्रियानिरूपितग-
 तित्वविगिष्ठबोधकत्वात् । प्रकृतसूचस्यमुपसर्ग इति पदञ्च क्रियान्तरमात्वपि य-
 दपसर्गमन्त्यापि ग्रहणार्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तेन प्रकृदग्रहणधीतगन्धयोः
 ममासे पूर्वपदान्तर्गतस्य कृदग्रहणस्य लोपेऽप्योदम्भवर्त्तत इति बोध्यम् । इदमेवो-
 पसर्गपूर्वग्रहणमन्त्र प्रत्यामत्तिगमकमिति । उत्तरपदादिः । ह्यक्पदमिति ।
 अत्र एवावधिभेदेन मन्त्रस्येऽपि न क्षतिः । इयोत्तरस्य सर्वत्र न मन्त्रस्य । य-
 क्तव्ये त्वस्य विरोध्यर्थकस्य प्रकृत्यामगानमित्यत्र भस्वात् । कर्णो वर्णलक्षणात् ।
 पठार्थे प्रयमेति । व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययकल्पनयेति शेषः । वर्णलक्षणादिति
 समाहारहन्तः । वर्णस्य लक्षणेऽपि पृथगुपादानमर्थविशेषपरिग्रहार्थमित्या-
 ह । अत्र लक्षणेति । शंकुकर्ण इत्यत्र गङ्गः कर्णे यस्येति विग्रहः । गङ्गादिवा-
 त्कर्णस्य परनिपातः । म्यूनगन्ध इति । किट्स्वरिषेत्यादिः । काण्डपूतः । यथापि
 पठार्थे प्रयमा । एवमग्रेऽपि । भञ्जोपस्ययोरितोहापि सम्यध्यने । भञ्जभूत-
 योपस्यशची वा यो बहुव्रीहिस्तस्मिन्नित्यर्थः । इत्युचितम् । आभ्यामन्तोदात्त-
 त्वमुचितम् । ननु नीनग्रीवादुदात्तग्रहणसर्वेऽपि सुयोपगन्धस्य मन्तोदात्तस्य
 अत्रथं विरुध्यत इत्यत आह । चेनेति । गृहमन्त्रस्यायाम् । अत्रम्यायाद्वम्या
 नायाम् । चाज्भोपस्ययोः । मृतगन्धस्य नपुंसकत्वे परस्मिन्निष्ठमिति जगादि-
 हन्त्यस्य नपुंसकत्वे घाते आह । सूत्रे त्विति । अमेरिष भीति । तदा नमः
 परत्वमेव भाव्यतीति भावः । तत्पुरुषे । मिषगन्धेन तत्पुरुषे । परस्मिन्निष्ठाप-
 तिरिति । नपुंसकत्वापरितिरिक्तं । यस्यापि । तत्पुरुषस्यापि । इत्यादुरिति ।
 विगिष्यामिषगन्धस्य मिष्टान्तरानुष्ठेयस्याशामपि पुंस्यमेवेत्यामययना आह
 रित्यर्थः । इरदत्त इति । मिष्टानुगामनस्यै त्रिषत्रलक्ष्येण दात इति तद्वाच्यः ।
 आदादात्तः । अथपुनर्वदन्त्यस्यस्वरिषादुदात्तः । ईष्योपगन्धस्येति । ईष्य-
 रोपस्य यथा परदन्त्यस्यो ह्योहर्णः मन्तोदात्तः । यन्निष्कन्त्यस्यो ह्योहर्णः

पो. सतोरादुदात्तः । ईश्वरशब्दाहरजन्तात्पुंयोगमचये ङीपि कृतेऽन्तोदा-
त्तमिति विप्रकारकत्वमीश्वरीशब्दस्यऽयथाऽभवति तथाऽस्यापीति सतभेदेना-
मिवशब्दोऽपि विप्रकारो भवतीत्यत्रेष्टापत्तिरिति भावः । उत्तरसूत्रयमपीति ।
तेष्वपि सीरित्यस्य सम्बन्धात्। इत्यनेनैवेति । कर्मन्शब्दस्य कृधातुप्रकृतिकमनि-
नृप्रत्ययान्ततयाऽऽदुदात्तत्वे न बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरम्बाधित्वा तत्र वृत्ते-
र्न्याय्यत्वादिति भावः । सुयुज इति सर्वधातुभ्योऽनेत्यमिप्रत्ययान्तः । अन्यत्र
सम्भावितामध्यासि' वारयति । सुस्रष्टित्यत्रेति । न च धत्वत्रयवानोऽप्यन्शब्देन
ग्रहणेऽस्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययम धारणत्वेन कथम्प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्त्या त-
दन्तानाम् इति वाच्यम् । अग्निनष्टाच्चितिवचनेन यथाऽर्थवत्परिभाषायास्तदंशे-
ऽप्रवृत्तिस्तथा प्रत्ययमात्रग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिरिति नियमस्यापि
त्यागात् । प्रत्ययभिसस्यैव ज्ञानार्थकत्वं सम्भवतीति । सुप्रथिमैत्यत्र प्रथिमन्श-
ब्दः पृथ्यादिभ्य इमनिज्येभीमनिजन्तः । आदुदात्तश्चाह । आदुदात्तमित्यस्य
विधेयमपैकस्य प्रकरणादेव लाभे पुनः सूत्रीपात्तमुद्देश्यबोधकतया आदु-
दात्तस्यादुदात्तविधानमनर्थकमत आह । आदुदात्तमेवेति । अरथ इति । अ-
त्र नञ्सुभ्यामिति प्रवर्तते । उद्देश्यसमर्पकादुदात्तपदस्य प्रयोजनमाह ।
कुप्रत्ययान्त इति । हिरण्यशब्दस्यादुदात्तत्वबोधयति । कान्यनन्तोऽयमिति ।
रक्प्रत्ययान्त इति । तथा चास्यान्तोदात्ततयाऽऽदुदात्तश्चाजितव्याप्राप्तिरिति
भावः । ननु वीर्यशब्दस्यादुदात्ततया सुवीर्यत्वञ्च पूर्वमेव सिद्धमत आह । मूले
वीर्यशब्द इति । आदुदात्तानि स्युरिति । अव्ययीभाष इति शेषः । सुप्रथमि-
त्यत्र सुविनिर्दुर्भ्य इति पत्वस्यासिद्धत्वात्समशब्दे द्रष्टव्यः । यद्यपि समुदाहरेऽ-
व्ययीभावस्य विषयमित्यत्रात्वयोभावे तस्य सम्भवस्तथाप्ययोन्तरेऽव्ययीभाष
त्वायाह । मूने तिष्ठद्गुप्रभृतीनीति । तिष्ठद्गुप्रभृतीत्यस्योपादानस्य फलान्तरम-
प्याह । अधिसममित्यत्रेति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावोऽत्र । कोममन्यगूर्पपाय ।
उदाहरणेषु तद्विधायै दिगुः । प्रत्युदाहरणे समाहारः । तत्पुरुषे गालावाघ्र-
णगालमित्यादी नपुंसकत्वप्रशुक्लस्वरस्य चारितार्थ्येनानपुंसकत्वे चरितार्थं न
छात्रादय इत्यनेन बाध इत्याह । छात्रियालमित्यादाविति । विभाषासेनेति
वा नपुंसकत्वम् । चेन्नसेट । चेन्नशब्देऽप्यपरिमाणजोर्णवस्तपर । पुत्रचेन्मि-

त्वचोपमितं व्याघ्रादिभिरिति ममासेन यम्यार्थस्य लाभस्तमाह । ऐनवत्तु
इति । पलनसू । पललादीनामुत्तरपदानामुपादानान्मित्र इति ममासविशेषण-
मित्याह । मित्रे ममासार्थ इति । अथयपूर्वपदेति । अथ प्रमाणं भाष्यकारी-
क्तिरेव । चेलराज्यादिभ्योऽव्ययमिति । वर्ग्यादयः । वर्ग्यादय उत्तरपदानि त-
स्युरूपे आदादात्तानि प्युः । अथ सूत्रे वर्ग्यादीत्युपात्तग्रन्थे तु वर्ग्यादिरित्यु-
क्तमित्येतद्विद्वमत आह । त एवेति । पुनः पुंभ्य इति सूत्रे पुमिति न पुन-
शब्दपरद्वित्तु पुंमिद्वगब्दपरम् । बहुवचनोपादानादिति केचित्तत्र युक्तमि-
त्याशयेनाह । निषेधकोत्तरेति । नाचार्यः । ज्ञातिपदस्य सजातीयपरत्वे सम्म-
न्विताचकभंगुक्तपदोपादानमनर्थकमत आह । सूने संयुक्ता इति । स्त्रीमन्व-
न्विन इति । स्त्रीहारकमन्वन्वयना इत्यर्थः । सूने ज्ञात्याख्याशब्दस्यार्थविशेषा-
भिधायकत्वं युक्तपदोपादानादेवेत्याशयेनाह ज्ञातय इति । होतु पुर्वं ऽपीति ।
अनुमिति शेषः । चूर्णादीन्यपानि । पठोपदन्तदन्तपरन्त्याप्राणिनाचकशब्दस्य
विशेषणम् । अप्राणिपठश इति कर्मधारयः । विशेषणस्य परनिपातः नौपवा-
त् । पट् च काण्डादीनि सूत्रारम्भकत्वमाह । काण्डस्येत्यादिना । कुण्डं यन्मा-
उत्तरपदभूतं कुण्डशब्द आदादात्तः स्यात् । यनं योभ्यच्चेदित्यर्थः । ननु कुण्ड-
शब्दस्य पाचशचकतया कथमिह यनस्य बोध्यतेत्यत आह । मादृशेनेति । पु-
ण्डस्य यया बहुवचनकजनाधारत्वं तथा यनस्य बहुवचनकहृद्याधारत्वमिति य-
ज्ञशयनमनेताशयज्याधिकारणत्वेन मादृशमिह विशचितम् । अग्नौ त्रिति ।
भाष्यानुसारिण इत्यर्थः । दुरुपपादत्वादिति । प्रमिदधर्मप्रयोप्यसादृशस्य दुरु-
पपादत्वादित्यर्थः । यत्किञ्चिदमप्रयोप्यन्तु तदव्यायर्तकम् । एतास्मते वनमिति
कुण्डशब्दस्य विशेषणम् । वनचैवसाध्यमित्यर्थम् । अथ नत्र भाष्ये यम्यार्थो
चेत्कुण्डशब्द इत्युक्तम् । विमिताधारजनवाचिन इत्यस्य विमिदः परिशिष्टस्य
वापारो यस्य सादृशजनवाचिन इत्यर्थः । अयमत्रविशेष एव यम्यार्थे सशब्द-
व्याप्तः विमिताधारऽपि प्रयुज्यते । पाचत्वम् । इत्याहुः केदटादय इति शेषः ।
कुण्डं यममिति सूत्रे वनशब्दस्य मापादुपादानेन तत्तमुदाहृत्यैव तच्छब्दो-
पगतर परेत्याशयेनाह । अगते इति । इत्याहुः । शब्दस्यावयव ज्ञानम् । प्रम-
त्याभगानम् । अथादिरिति निवृत्तम् । ममासमिद्वेव वनलोपादानादुपादानम्

वाचीत्यनुपपन्नमत आह । अथ चेति । व्याख्यानमिति । कुम्भीनदालमित्यादौ
 दाशब्दाश्चयवस्योदात्तस्य अवनमूलकव्याख्यानमित्यर्थः । भगालमित्यत्र सुपां
 सुपो भवन्तीति बहुवचनस्थाने एकवचनादेशो व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययो
 वा द्रष्टव्य इति भावः । शितेर्निन्त्या । अत्रावहजित्युत्तरपदविशिष्यमित्युचित-
 म् । शितिशब्दपूर्वपदकबहुव्रीहौर्बहुवृत्तत्वाव्यभिचारादित्याशयेन मूले शितेः
 परवित्यावष्टकमिति । शित्यस इत्यनांसशब्दो रोगार्थकाम् धातुप्रकृतिकस-
 नूप्रत्ययान्तत्वादादुदात्तः स एव शितिरंशो यस्येति बहुव्रीहौ प्रकृत्या । शि-
 तिललाट इति । अथ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिसंख्येणादुदात्तत्वम् । शि-
 तिशब्दस्य वर्णान्तरात्त्वादुदात्तत्वात् । गतिककुदिति । एतद्वटकः ककु-
 ष्चब्दः ककुदशब्द एव एकदेशविज्ञतस्थानन्यत्वादिति यो बह्वच् तदभिवर्त्तन
 न शिति ककुदित्युत्तरपदस्य नित्यावहचत्वमिति भावः । गतिकारकोपपदा-
 त् । कुगतीति समास इतीति । गतिसमास इत्यर्थः । कारकोदाहरणमाह ।
 नृवाहुरेति । इभप्रत्ययनशब्दे समासद्वयसत्त्वात्तदुत्तरपदप्रकृतिसंख्ये सत्यपि
 व्यवस्थामाह । प्रत्ययन इत्यादिना । खरे कृत इति । एवञ्च प्रत्ययनशब्दो म-
 ध्योदात्तः । णसुखिधाविति । अथ्यये यथाभिप्रेतेति । णसुखिधावित्यर्थः । ग-
 त्यंश इति । तत्रोदात्तवनेति गतेस्तिङन्तेन समाससंज्ञायाः सम्भवादिति भा-
 वः । बाधकमिति । समाससंख्येबाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंख्येनानवकाशत्वेन
 बाधकमित्यर्थः । तिङन्ते सावकाशत्वेन नानवकाशत्वमित्याशङ्कते । छदपह-
 णप्रत्याख्यानमिति भाष्योक्तिखितवार्त्तिकेन प्रत्याख्यानं । तदुक्तम् । गत्यादिभ्यः
 प्रकृतिसंख्ये छदपहणानर्थक्यमन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति । परत्वादिति ।
 अथ्ययपूर्वपदप्रकृतिसंख्येबाधका परत्वादित्यर्थः । निवृत्ते । गनेर्निघाते । इदम् ।
 गतिकारकेति सूत्रम् । परत्वात् । अथ्ययपूर्वपदप्रकृतिसंख्येबाधका परत्वात् ।
 बाधकमिति । प्रकारकमित्यादावित्यादिः । कारकोपपदाग्रे तु समाससंख्ये
 बाधकमपवादत्वादेव । के चिदिति । अमत्रकाशत्वे एवापवादत्वमिति वादि-
 नः । बाध्यत्वेनाभिप्रेतं यच्छास्त्रन्तदप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थं छापवाद-
 त्वाभावप्रयोजकमन्वात्र नास्तीत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंख्येबाधकाभ्ययसमपरादौ भवत्ये-
 वेत्याशयेनाह । अथ्ये खिति । उक्तमतयोर्द्वितीयमतमेव युक्तमित्याह । आया-

दय इति सूत्रभाष्यादिति । तत्र यथा आयादय आर्हन्वातुके वेति सूत्रं यदा-
 र्हन्वातुक इति सप्तमी सा परसप्तमीति पक्षे आयादिप्रकृतयेदार्हन्वातुकन्तस्मि
 नूपरे आयादीनामुत्पत्तिर्भवति अथ वा आयादिभ्यो यदार्हन्वातुकन्तस्मिन्नुत्पत्ति-
 आयादीनामिष्टतिरिति विकल्पः प्रथमपक्षे गुमिजुं गोपेतीष्टमिहावपि गोपाया
 इतीष्टमिहाति द्वितीयपक्षे आयप्रत्ययान्तादकारप्रत्ययेनः क्तिन्प्रत्ययस्य वा-
 धनाहुतिरिति न सिद्ध्यति जुगोपेति चेष्टमिहाति गोपाशकारेति प्रसङ्ग-
 प्राप्नोतीति दूषणमभिधाय सिद्ध्यन्तु सार्वधातुके नित्यमिति सूत्रभङ्गे न समा-
 दितम् । अस्मिन्पक्षेऽविशेषेणायादयः सार्वधातुके तु नित्यमिति यच्चनेन समा-
 धाय यद्यविशेषेणायादिप्रकृतिभ्यो णः प्रत्ययस्तस्मिन्नायादीनामुत्पत्तिस्तदा-
 स्यादिभिरायादीनाम्परत्वाद्वाधनम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्या नवकाशा आयादयस्ते व-
 चनाद्वाच्यन्तीत्युक्तन्ततो गोपायतीत्यत्रायप्रत्ययस्य चारितार्थं शङ्कायामवापि
 शप्प्यादिः प्राप्नोतीति प्रतिपादितम् । ततो नाम्नयत्र विशेषः शपि सत्वमति-
 येति पूर्वपक्षिणाभिहिते अन्यदिदागोमुच्यते नाम्नि विशेष इति यत्तु तदु-
 क्तमायादीनां स्यादिभिरप्यासीद्वकाशः स नाम्नयत्रकाश इति सिद्धान्तिर्नाश-
 न्तथा इहापि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरामासियोग्ये त्रिपयेऽचारितार्थं गतिप्र-
 णप्येति तदपवादत्वमेव दुक्तमिति । प्रकृतसूत्रे छदपहणाभावेऽपि छदन्तोत्त-
 रपदस्य लाभो भविष्यतीत्ये तदपवादयति । क्रियायोग इत्यादिना । क्रियाप-
 दाद्येपे । क्रियायाचकधातुप्रकृतिरूपप्रत्ययचटितपदाद्येपे । तस्यैव । भागोऽपि ।
 क्रियारूपमर्थप्रत्ययेव । अमरभूता या क्रिया तद्वपमर्थप्रत्ययेव । विशिष्यभूत-
 क्रियाया इति । अमरभूताया इति शेषः । अमरभूताभिप्रायः गच्छते । न चे-
 ति । समाधत्ते । निष्ठाद्यमन्यथीति । अथ । उत्तरपदमित्यत्र । एवं चेति ।
 गतीति सूत्रविहितः सारः छदपहणाभावे सति यत्र छदन्ते न समामस्तार्थेपेति
 नियमाभावादि चेत्यर्थः । आसम्भवे न समाधि इति । एतदत्र प्रसंगो दृष्टव्यः ।
 तदपवादत्वमन्यथार्थित्वं मानादत्र दाम् न तु समान्यत्वं तदपवादं न समाधि ।
 पदान्तरादि कार्ये न सिद्धिरन्यथा । किञ्च यत्तु एवमप्येवोपक्रमस्य आशङ्क्या
 भेदाभावात्तत्र कस्यना भवति । अत्रते त्यागश्चिन्तितवत्त्वमस्य लाप्यमर्थोप-
 त्तय दृष्टव्यमिति तावन्मात्रेणैवार्थोपपत्तिरिति शङ्कायाः प्रसङ्गः न

समाप्तः । अथ च समाप्तः कुगतीत्यनेन तत्र सुपेत्वस्य गिष्टत्वेनामन्ते न न तु
ततः सुबुत्पत्तेरपेक्षा । गतिकारकोपपदानाङ्गदन्तेनैव समाप्त इति नियमस्तु
नास्ति किन्तु तेषाङ्गदन्तेन यत्र समाप्तः प्राप्नोति तत्र च सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रव-
र्त्तते इत्येव नियमः । क्व चिदप्य त्याग इति त्वन्यत् । न च यत्क्रिया युक्ता
इति दचनाप्यहातुवाच्यक्रिया तुक्तास्तन्वातुम्यत्वे वगतित्वमिति कथमा-
मन्तेन गतिसमाप्त इति वाच्यम् । यत्क्रिया युक्ता इत्यत्र याचासौ
क्रिया चेति, कर्मेधारयान्ययणात् । तन्मतीत्यस्य तदाचक्रगष्टमती-
त्यर्थात् न चासह्यभूतक्रियामात्रवाचको नास्त्येति कृत्वा धातुप्रकृतिक-
प्रत्ययोत्पत्तेरपेक्षाश्चैव । प्रयोगोक्तोरित्यत्रापि क्रियाविशिष्टकर्तुः, प्रतीतिरिति
नास्य, क्रियामात्रवाचकत्वम् । न च प्रभवनस्य भावस्युदन्तस्य क्रियामात्रवाच-
कत्वमस्तीति वाच्यम् । अत्रापि द्रव्यधर्मविशिष्टस्यैव प्रतीतेः । कृदभिहितो द्र-
व्यवद्भवतीति भाष्यकारस्य सिद्धान्तात् । द्रव्यवदित्यत्र वतिनिर्देशः प्रतीतेः यो
द्रव्यवाचको घटादिशब्दस्तदपेक्षः । यथा घटादिशब्दैर्लिङ्गसद्व्यापारकगति-
युक्तस्य प्रतीतिस्तथा भावविहितकृदन्तेनापि लिङ्गाद्यन्वितस्यैवाभिधानम् ।
एवञ्च यत्क्रिया युक्तास्तदवाचकता पचतितरामित्यामन्तस्याप्यस्तीति भवति
तेनैकार्यी भावः । एवमेव भोक्तृभ्याक इत्यत्र तुमुन्प्रत्यय क्रियार्थाया क्रिया-
यां विहितः मङ्गच्छते । न च प्रस्तुत्येत्वञ्च ज्ञापत्ययान्तेनामस्त्वभूतक्रियासा-
चप्रतिपादनमस्येति वाच्यम् । अत्राप्युत्तरकान्तिकचादीनाङ्गज्ञापत्ययथोक्त्या-
नां सत्त्वाच्च क्रियामात्रवाचकत्वमिति सिद्धान्तात् । अथ बोदात्तवता गतिसमा-
प्त इति । समाप्त इतिवार्तिकेन समाप्तः । तिङेत्यस्य तिङटितेनेत्यर्थात् ।
इदञ्च वार्तिकं कुगतीत्यत्र सुबुत्पेत्वञ्च च पठितमित्येतद्विहितस्य तत्पुनरपत्वा-
भावः । एतेन कुगतीत्यत्रोपपदमितिङिति सूत्रादितिङित्यस्यापकर्षात्तस्य च ति-
ङन्ताघटित इत्यर्थात्कथमपचतितरामित्ययामन्तेन प्रशब्दस्य कुगतीति सू-
त्रेण समाप्त इति दूषणचिरम् । एकीयमतत्वेन यच्चूलकता तरवन्तेनेत्या-
द्यभिहिततन्तु, पूर्वोक्तरीत्या न युक्तमित्यद्विविजं स्फुटमेव बीजान्तरमप्याह
अत्राह्वीति तथा सति । ममासादाम उत्पत्तिस्वीकारे सति यान्तत्वाभावा-
दिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेत्यादि । प्रशब्दस्य पृथक्पृथगर्थवशे इष्टपत्तिरिति

वैयाख्याद्यदि द्रव्यान्तवाच्याह । किञ्चेति । भाष्यप्रामाण्यादिति । प्रत्याख्यान-
 परभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः । प्रपचति देशादावपीति । अयं सरो भवतीति
 शेषः । उपपदममास इति । उपपदस्य समास उपपदममासः । उपपदश्च प्रा-
 दिस्तस्य समासः पृथग्भूतेन गतिप्रहणेन समासः । एतेन प्रगल्भादेरुपपदत्वा-
 सम्भवादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् । तिङि चोदात्तवतीति सूत्रस्येति । तच्च द्वादौ
 तिङ्प्रहणस्याभावे आमन्त्रैरिन्द्रहरिभिरित्यादौ मन्द्रगन्धे निघातः स्यादित्य-
 नेन तिङ्प्रहणस्य प्रयोजनमभिधाय यत्क्रिया युक्ता इतिवचनेन मन्द्रगन्ध-
 ति न गतित्वमितिरीत्या तच्च दोषाभावमुक्त्वा यद्योगादितित्वमित्यस्य स्वीकारे
 यत्प्रकरोतीत्यत्र धातोरुदात्तत्वमावाचिधातो गतेर्न स्यादतस्तिङ्प्रहणमिति
 सप्रयोजनमितिङ्प्रहणमित्यभिधाय यदि तिङ्प्रहणङ्क्रियते आमन्त्रेण प्राप्नोति
 प्रपचिततराम् । प्रजल्पतितराम् । असति पुनस्तिङ्प्रहणे क्रियाप्रधानमाख्या-
 तस्तस्मादतिशये तदपि तदन्तात्स्वार्थे भाम् एवं रीत्या यत्क्रिया युक्ता इतिवच-
 नेन धातुत्वमिति क्रियायोगाद्भवति निघातस्तस्याच्चायेस्तिङ्प्रहणेन । आमन्त्रे-
 रित्यत्र दीपपरिहारः पूर्वगतः । यत्प्रकरोतीत्यत्र दीपपरिहारमु या क्रिया य-
 त्क्रियेति समासेनार्थमिति गतित्वञ्च चार्थे कार्यमिति तद्वाचकगन्धमामास्य-
 प्रहणमिति प्रतिपादितम् । अत्र भाष्ये यदि तिङ्प्रहणे क्रियते आमन्त्रे नि-
 घातो न प्राप्नोतीति दूषणाभिधानकृतं यदि गतिकारकोपपदादित्यत्र छदुप-
 हणमप्यत्याप्यायते तदा गनीत्यादिसूत्रेणोत्तरपदप्रकृतिस्तरिण प्रगल्भस्य निघातः
 निवृत्त्येति भाष्यविरोधः स्पष्टः । तस्य परिहारस्तु सहेति योगविभागीन चेत्
 माममस्तदा नात्र गतिकारकोपपदादित्यस्य प्राप्तिस्तस्य समासस्य तादृश्यत्वा-
 भावात् । उदात्तवतीति याति कस्यापि सहेति सूत्रे पाठात्तत्पुरुषत्वाभावात् एव
 स्वीकार्यम् । किञ्च सहेति सूत्रनिहितममाममप्राविषये एकार्येभाष्यजिह्वस्थो-
 कारातिङि चोदात्तवतीति सूत्रभाष्योपपद्योगे समासामात्र एव वास्तु । तदा
 च न गनीत्यस्य प्राप्तिः । ईदमे विषये कुगनीति समासस्य तु न प्राप्तिस्तस्मि-
 न् सूत्रेऽतिङ्प्रहणस्य तिङ्प्रहणादित्यस्य स्वार्थकस्यापकर्षेण बोधनादिति भावः ।
 प्रपचति देशमित्यत्र गनीत्यनेनोत्तरपदप्रकृतिस्तरिण नेत्यनेन च छदुपहणा-
 भावे प्राप्नोतीति छदुपहणमावश्यकमिति वादिमन्मद्वयमिति । अत्रापीति ।

भाष्यविरोध एवेति । कृदग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यर्थः । कृदग्रहणा-
 करणेऽन्यदपीष्टं सिध्यतीत्याह । तिङन्तसमास इति । नन्वत्र कयन्तत्पुरुषत्व-
 मत आह । नित्यमिति । अत एव । तिङन्तेन समासस्य तत्पुरुषत्वस्यापीष्ट-
 त्वादेव । गतीत्यस्य प्रवृत्तौ चाहुदात्तत्वस्यैव अग्रणम् । तिङन्तनिघातस्य तु
 यच्छब्दयोगाभिप्रात्यैयदाद्यदोत्वनेन निषेध इत्याह । अत्रेति । नित्यङ्कीडेत्य-
 च योगविभागाभावेऽप्याह । उदात्तत्रतेति । ननुऋतोत्याट्स्वरस्य चेच्छ्रवणस्त-
 दा क्व चिदन्तोदात्तयवणविरोध इत्यत आह । यत्र त्विति । तत्कल्प्यम् । अ-
 न्तोदात्तत्वकल्प्यम् । गतिगूयत्वात् । याहीत्यस्य गतिमत्त्वाभावात् । ननु महे-
 ति योगविभागस्तस्यसमासस्य यथा तद्विहितप्रकरणपठितमेष इति सूत्रस्य सूत्र-
 णाधिकारत्वोभयरूपत्वसायोभयरूपत्वभविष्यतीत्यत आह । उदात्तस्वरितयो-
 गिन इति । उभयरूपत्वस्वीकारादेव तत्पुरुषत्वप्रयोज्यस्याव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरस्येति वक्ष्यमाणप्रत्यस्य सङ्गतिः । भाष्यस्वरसादाह । परे त्विति । क्रियाया
 विशेष्यत्वादिति । गतित्वनिरूपकक्रियायाः प्रधानीभूताया अग्रणात् । न चात्र
 कृदर्थभावस्य प्राधान्यत्र त्वसत्त्वावस्थापत्र क्रियाया इति कथमेतदिति । एकैव
 क्रियाविलक्षणधर्माभ्याभासत इत्यस्य स्वीकारात् । प्रणीरित्यत्र तु प्रत्ययार्थे
 कर्त्तरि तस्य विशेषणत्वमिति स्पष्टमेव । अत एव भाष्ये या चासौ क्रिया चे-
 ति यत्क्रिया युक्ता इत्यस्यार्थम्वदश्यं गतित्वनिरूपकक्रियामात्रवाचक कोऽपि
 शब्दो नास्तीति कृत्वा प्रणीरुक्षीरित्यत्रैव न्यात् प्रणायक इत्यत्र न स्यादित्य-
 नेन कृदग्रहणस्य प्रयोजने कथिते प्रणीरुक्षीरित्यपि प्रणायकतुल्यमेव एयोऽपि
 हि कर्त्तृविशिष्टस्यैव वाचक इत्यनेन प्रत्याख्यानवादिनाऽन्यथा मिहो प्रद-
 र्शितायां सिद्धान्तिनाऽयन्तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचक प्रभवनमिति प्रदर्श्य त-
 स्मात्कृदग्रहणकर्त्तृत्वमित्युक्तम् । कर्त्तृविशिष्टस्येत्यस्य कर्त्तृविशेषणक्रियावा-
 चक इति प्रणायकशब्दादविशेष इत्यर्थः । प्रभवनमित्ययन्तु विशेष्यतया तस्यै-
 वार्थस्य वाचक इति कृदग्रहणभावशकमित्यर्थः । तत एकदेशिना प्रकृतसूत्रे
 कृदग्रहणे कृते प्रपञ्चिततरामित्यादौ गतिकारकोपपदादिति विहितस्वराभावे
 शङ्किते शङ्कास्तमेव भाष्यन्दर्शितम् । स्वयमेव समाधिद्वययिष्यतीति परबुद्धिप-
 रोक्षणाय समाधिर्वाक्ता । तमेव समाधिमाह प्रपञ्चिततरामित्यादिना तिङ्

अथमप्याख्यातमित्यन्ते न । अतिप्रसङ्ग इति । यदि तिङि घोटात्तवतीति सचे-
 तिङ्प्रहणस्य क्रियते - तर्हि आसन्दैरिन्द्रहरिभिर्याहीत्यत्राति प्रसङ्ग इत्यर्थः ।
 प्राग्वदेव । यत्क्रिया युक्ता इति यचनाश्रयणेनैव । अत एव । अनुपटीकरीत्या
 छदप्रहणस्यावश्यकत्वादेव । नोक्तमितीत्यस्योपसंहारग्रन्थे नोक्तमित्यर्थः । किञ्च
 क्रियाविशेषणकबोधजनकेनापि यच्च समामस्तत्र स्वरमिध्यर्थद्वयप्रहणद्वय-
 म् । इदमेव आपकङ्क्रियावाचकप्रहणे प्रधानोभूतक्रियावाचकग्रन्थस्य प्रह-
 णमित्यर्थस्य । तेन भोक्तु, हतो भोक्तु, म्याक इत्यादौ तुमुच भवति । यत्तु, कार्य-
 ङ्क्रियामात्रनिमित्तकत्वात्, गुणभूतायाङ्क्रियायामपि भवति । कारकविभ-
 ञ्णयः, हत्वमुजादयः प्रत्ययाश्च यथा । यत्तु, कैयटेन छदमिहितो भावो द्रव्य-
 त्रकाशते तेन प्रभवन्निमित्तेषोऽपि, 'ग्रन्थः' स्वचटकधातुप्रतिपाद्यप्याप्त्यभूत
 क्रियारूपार्थस्य प्रत्ययार्थद्रव्यधर्मनिर्द्देशमङ्ग्यामुक्तार्थस्य च वाचक इति क्रि-
 यामात्रस्यैव वाचको न कश्चिदिति यथा कयञ्चित्क्रियावाचकस्य प्रहणभवि-
 ष्यतीति छदप्रहणमप्याख्यातमित्युपसंहृतत्वात्, नोचितम् । एवं व्याख्यानेऽपि
 माध्यत्वावस्था सिद्धावस्थेत्यवस्थाद्वययुक्ता क्रियैव प्रदर्शिता न त्वग्यः कर्मादि-
 रिति तत्रैवानेन स्वरः स्यात् न तु प्रपायक इत्यादाविति छदप्रहणस्य सर्वत्र
 स्वरमिध्यर्थमावश्यकत्वात् । उभे वृत्त्यवस्थाद्वये । सूच्यारभस्य प्रयोगनमाह ।
 वनग्रन्थ इत्यादिना । तथा आदुदात्त इत्यर्थः । अन्यथा । आदुदात्तनिपा-
 तनाभावे । निपातनतुल्यत्वप्रदर्शनायाह । एवमिति । तथा च गणे सूत्रे वा
 न्यायप्राप्तस्यराद्विपरीतोच्चारणेन निपातनतुल्यत्वमात्र इति भावः । नपाद्य-
 ङ्गेन लोपाभावनिपातनमधिकमिति त्वग्यत् । आदादात्ताविति । नगम्ये न-
 काराकारस्य धातुपरिवीदात् । अकारस्यानिकादेशस्य लोपात्तत्वात् । गंतगन्तं
 तु जित्स्वरिति बोध्यम् । गन्तः गीप इतीति । गन्त इव गीपे यत्प्राप्तार्थः । गीप-
 पुण्यलाट् लुप्तिव्यनुक् । अन्यतरेति । एतदन्तं न गन्त इत्यस्यालोपात्तस्य प्र-
 ग्नेनम् । आहोत्यनेन तु गीपग्रन्थस्यादादात्तस्य प्रदर्शनमिति विशेषः । गीपग-
 ङ्गः पदप्रतिष्ठावाची । देयता इत्येव । उभे इत्यनुवर्तते । तत्रैव । आदादात्त-
 पर । अस्मिन्ग्रन्थेनूदात्तादित्युपपादयति । अन्यग्रन्थ इति । अन्यलोपात्त-
 इति । अन्तर्गन्तं पदं ति व्युत्पादनात् । आदा इति । अदितीति । अन्तर्गन्तं यः-

दुदात्त । पृथिवीशब्दः प्रत्ययान्तत्वे नान्तोदात्तो ङीप्नन्तत्वादतोऽनुदात्ता-
दित्वसुत्तरपदस्य बोध्यम् । सोमारुद्राविति । सोमशब्दोऽत्र चन्द्रवाचकोऽतो
नैकशेषः । यद्यप्यभ्यर्हितत्वं दुद्रशब्दस्य पूर्वनिपातो न्यायस्तथापि पूर्वनिपात-
प्रकरणस्यानित्यत्वादुद्रशब्दस्य परनिपातः । अथपाठ इति । सोमशब्दस्यादु-
दात्ततयोत्तरपदस्यानुदात्तादित्वाभावेन, अभिध्यादिपर्युदासाविपयत्वात्, अ-
न्तोदात्ताविति । शुक्रमयिनशब्दाविति शेषः । तथा सति । अनुदात्तादौ हन्त
इत्यर्थं मतिः । मूले विषयविभागार्थमिति । अनुदात्तादावित्यस्याभावे उत्तरप-
द इत्यपि न वाच्यसुत्तरपदस्य हन्ते सङ्गावस्थाप्रशङ्कतया तदुपादानस्य व्यर्थ-
त्वात् । एवञ्च विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यादिति भावः । तत्र गङ्गते ।
न चेत्यादिना । समाधत्ते । पूर्वसूत्र इति । यदि भवदुक्तो विषयविभाग एवा-
भिमतः स्यात्तदा देवताहन्ते पृथिवीरुद्रयूयमान्वित्विति ब्रूयादित्यर्थः । ज्ञापय-
तीति । अन्यथा पृथिव्यादीनां व्यञ्जनादित्वादनुदात्तादित्वाभावात्पर्युदासस्य
व्यर्थत्वापत्तिरिति भावः । स्वरोद्देश्यकत्वञ्च स्वरविशेषानुवादेन विहितत्वम् ।
स्वरितः सिध्यतीति । स्वरोद्देश्यकेति वचनाभावे मकारिण्यवधानादुदात्ता-
त्परत्वाभावेनोदात्तादनुदात्तस्यैव त्वस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । धायघञ् । गति-
कारकोपपदादिति मण्डूकप्रुत्याऽनुवर्तते । कथनिति । हनिकुपिरमिकागि-
भ्यः कथनिति कथन् । तृतीयातत्पुरुषे त्विति । पुरुभिः स्तुत इति विषष्टेण
तृतीयातत्पुरुषइत्यर्थः ॥ अयः । प्रचय इत्यत्र अयशब्दः । अयं स्वरः । धायेति
सूत्रविहितमन्तोदात्तत्वम् ॥ एवञ्च अयशब्दस्यामन्ततया निचयशब्दो मध्योदा-
त्त एव भवति ॥ सुस्तुतमित्यत्र सुशब्दस्य सु, पूजायामिति, कर्मप्रवचनीयत्वाच्च
गतित्वमिति धायेति सूत्राप्रवृत्तावश्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरैकाद्युदात्तत्वमेव ॥ अयं
स्वरः । उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वम् ॥ एतच्च यथा श्रुतसूत्रपाठेन सिध्यतीति क
ष्टपञ्चशब्दस्यायेति सूत्रे पठनीय इति तात्पर्यम् ॥ मनान्तरमाह । कष्टपञ्चस्ये-
ति ॥ समामनिर्द्देशात्कृतेति । गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रे समामनिर्द्देशा-
त्कृतेत्यर्थः ॥ सूपमानात् ॥ समाहारहन्तः ॥ कर्मप्रवचनीयात्को परत्येऽयं स्वरो
नित्यागयेनाह । अत्रापीति । अत्रापि समामनिर्द्देशाभिप्रायेण गतिकारकोप-
पदादित्वत्वं दम्भुतो गतिप्रवृत्तमात्रस्यैव प्रयोजनम् । गन् मोरित्यर्थात् ।

ऋणमत्याग्यातमित्यन्तेन । अतिप्रमद इति । यदि तिङि चोटात्तवमोतिचर्च
 तिङ्प्रहणश्च क्रियते - तर्हि आमन्त्रेरिन्द्रहर्षिमिर्याहोत्यच्चाति प्रमद इत्यर्थः ।
 प्राग्प्रदेव । यत्क्रिया युक्ता इतिवचनाययत्नेनैव । अत एव । अतुप्रहोहरीत्वा
 छदप्रहणस्यावग्रकत्वादेव । नोक्तमितीत्यस्योपसंहारग्रन्थे नोक्तमित्यर्थः । किञ्च
 क्रियाविशेषणकबोधजनकनापि यच्च समामस्तच्च स्वरमिध्यर्थद्वन्द्वप्रहणइति ध्य-
 म् । इदमेव आपकङ्क्रियावाचकप्रहणे प्रधानीभूतक्रियावाचकगच्छस्य ग्रह-
 णमित्यर्थस्य । तेन भोक्तुङ्गतो भोक्तुम्याक इत्यादौ तुमुश्च भवति । यत् कार्य-
 ङ्क्रियामात्रनिमित्तकत्वाच्च गुणभूतायाङ्क्रियायामपि भवति । कारकविभ-
 तयः कृत्यसृजादयः प्रत्ययाश्च यथा । यत्, कैयटेन छदभिहितो भाषो द्रव्य-
 प्रकाशते तेन प्रभयनमित्येवोऽपि गच्छः स्वघटकधातुप्रतिपाद्यस्यासत्यमृत
 क्रियारूपार्थस्य प्रत्ययार्थद्वयधर्मनिर्दिष्टमङ्ग्यायुक्तार्थस्य च वाचक इति क्रि-
 याभावन्यैव वाचको न कश्चिदिति उवा कयश्चित्क्रियावाचकस्य प्रहणभवि-
 यतीति छदप्रहणमत्याग्यातमित्युपमङ्गतत्वात्, नोचितम् । एवं व्याख्यानेऽपि
 माध्यत्वावस्था । सिद्धावस्थे त्ववस्थाद्वययुक्ता क्रियैव प्रदग्गिता न त्वस्य कर्त्तादि-
 रिति तच्चैवानेन स्वरः स्यात् न तु प्रसायक इत्यादाविति छदप्रहणस्य सर्वत्र
 स्वरमिध्यर्थमावग्रकत्वात् । उभे वनस्पत्यादिषु । सूचारभ्यस्य प्रयाजनमाह ।
 वनगच्छ इत्यादिना । तथा आदुरदात्त इत्यर्थः । अन्यथा । आदुरदात्तनिपा-
 तनाभावे । निपातनतुल्यत्वप्रदर्शनायाह । एवमिति । तथा च गवे सूत्रे वा
 न्यायप्राप्तस्तरादिपरीतोच्चारणेन निपातनतुल्यत्वमात्र इति भावः । नपाच्छ-
 व्देन लोपाभायनिपातनमधिकमिति त्वन्यत् । आदुरदात्ताविति । नरगच्छे ॥
 काराकारस्य धातुस्वरणोदात्त अकारस्थानिकादेगत्वे नोदात्तत्वम् । शतगच्छे
 तु चित्स्वरणेति बोध्यम् । गुन जेप इतीति । गुन इव जेपो यज्येत्यर्थः । जेप
 पुच्छसाङ्गुलेष्वित्यनुक् । अन्यतरिति । एतदन्तेन गुन इत्यस्यान्तोदात्तस्य प्रद-
 शेनम् । अर्हं सन्नेन तु जेपगच्छस्यादुरदात्तस्य प्रदर्शनेमिति विवेकः । जेपग-
 च्छः पुनर्लिङ्गवाची । देवता इत्ये च । उभे इत्यनुवर्तने । तथैव । आदुरदात्त
 एव । अग्निगच्छानुदात्तादित्वमुपपादयति । अग्निगच्छ इति । गम्भीरात्त
 इति । अर्हं नमोपस्यति ध्युत्पादनात् । ध्याता एतिथी इति । ध्यातागच्छ या

छन्दो व्याख्यातमित्यत्र कर्मपष्ठान्तस्य । राजगयनादीं तु कथं पठ्येति बोध्य-
म् । गणै पठिता इति । अत एव तत्र पठोसमाधः । सुष्ठुपेति ममांस इति ।
ममस्यन्तपूर्वपदक इति शेषः । मूलकारोक्तान्तन्युपे तुल्येति प्राप्तमित्येतयो-
जयति । पुण्यगच्छस्येति । एतदपवादत्वम् । छत्स्वरापवादत्वम् । ननु सुष्ठुपे-
तियादौ न चेत्समासस्तादात्र न तन्युप इत्यस्य प्राप्तिरित- 'आहं' तत्पूर्व-
प इति । छत्स्वर इति । भवतीति शेषः । तदा नास्य प्राप्तिः 'मपत्स्यन्तात्स्य'-
त्वाभावात् । प्रकृतिस्रर इति । छतीयापूर्वपदप्रकृतिस्रर इत्यर्थः । 'छतीयातत्-
छतेति सूत्रेण समासमं प्रायाः सत्तादिति भावः । व्याख्यागादिति । माप-
विकलमित्यादिपदानामन्तोदात्ताभावान्द्वयेनमूलकश्याप्यानादित्यर्थः । इदम् ।
ऊनायेति सूत्रम् । ननु समगच्छपूर्वपदको यत्र समास ममांस इत्यादौ तत्र
छत्तरपदान्तोदात्तत्वमिध्यर्थद्वितीयापहणमावश्यकम् । न हि तत्र पूर्वपदस्य
प्राप्तिः समगच्छस्य त्यस्यसममिम इत्यनेन सर्वानुदात्तत्ववधानेनोदात्तत्वात्
योगित्वाभावादिति शङ्कते । न चेति । समासस्तु तत्रार्थेन नित्यसमास इति
प्राप्तिर्केन । प्रकृतिस्रराभावे । अर्थे इति सूत्रविहितप्रकृतिस्रराभावे । समाध-
त्ते । तदभाव इति । पूर्वपदप्रकृतिस्रराभाव इत्यर्थः । इत्याहुः । ऊनायेति
सूत्रेऽयं इतिस्वरूपपरमिगे वादिनः । आहुरित्यं तस्मै चितामर्चिप्रकाटयति ।
परे त्वित्यादिना । छतीयाया इत्युपादानव्यापि चारितार्थमाह । अर्थेति ।
प्रतिपदोक्तपरिभाषाभाव इति । याचादूनादिगच्छोपादानेन विहितो यः स-
मासस्तस्यैव ग्रहणमित्यं तदर्थकपरिभाषाभाव इत्यर्थः । मामपूर्वं इति । छती-
यापूर्वपदप्रकृतिस्ररोऽयः । मित्यनुप । छतीयाया इति वक्तुं । इत्यं पदं द्रव्येण
इति । एषत्वस्यगच्छस्य द्वितीयं कटिरिति भावः । तर्ह्ययर्थम् । अनुपसर्गग्रहण-
थेयर्थम् । प्रतिपदोक्तसमासविधायकानुपसर्गस्यैव पाठात् । ब्राह्मणमित्य इति
प्रत्युदाहरणस्य यदा ब्राह्मणराजकार्यमाधनाद्भोकारे कृतं सति राज्ञा कस्य
चिदयत्वेनाद्भोकारः क्रियते तदाप्रवृत्तिः । नञा गुरुमासपेदे । अत्र गुणगच्छो-
जातिमंशातिरिक्तपदपरः । अलमित्यन्तद्वयव्याप्यगच्छेन यदुमीह ।
कमेण । उदाहरणकमेण । मुने नञ् किंमिति । गुणप्रतिपदे इत्यं वास्तु प्रति-
प्रतिपदे यत्तत्र एव दृश्यते इति प्रश्नः । विगादभर्ग्यक इत्यत्र गार्हभ

एवं सति सूपमानादित्यत्र स्थितिं नुत्तपञ्चम्यन्तस्मृद्यक्षुपदमिति स्वीकारेऽपि न चर्ततः । संज्ञायामना । गतोत्यादिना इति च वर्त्तते । इति प्राप्तमिति । तत्परत्वाद्नेन बाध्यत इति शेषः । अगवि संहितेत्येतद्व्याचष्टे । गोरम्यस्येति । कारकादत्तश्रुतयोः । संज्ञायामिति वर्त्तते मण्डूकमुत्था । अत एवाह । संज्ञायामिति । नियमोऽयमिति । संज्ञायाङ्गान्तस्याग्निषि चेदत्तश्रुतयोरेवेत्यर्थं विधौ नियमोऽयमित्यर्थः । आग्निषिक्तान्तस्य वृत्तिं सूचयति । देवा एनमित्यादिना । कारकात्किमिति भूनीकस्य तात्पर्यमाह । कारकात्किमित्यादिना । सभ्रूयादिति । रामायणपारायणस्य भाषित्वे मत्वे तादृगव्यवहारो लोके ईश्वर्यते । सौचस्यैवकारस्य विपरीतनियमगङ्गाधारणार्थत्वमाह । भूले एव किमित्यादिना । एवकाराभावे दत्तश्रुतयोरेत्कारकादेवेति नियमोऽपि सम्भाव्येत तथा चेष्टस्यसे न स्यादन्तोदात्तत्वमित्याह । तेन संश्रुत इति । देवखातेति । संज्ञेयं श्वभ्रविशेषस्य । आग्निष्येवेत्येवमर्चष्टौ नियम इत्यभिधानमयुक्तद्वारकावधारणमित्यादिना दत्तश्रुतयोरेवेत्येव मन्वयस्योक्तत्वादत आह । इत्येवमप्यर्थेति । अत्र प्रमाणानु कारकादत्तश्रुतयोरनाग्निषि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनाहती नदति देवदत्तः । सिद्धन्तुभयनियमात् । उभयतो नियमः करिष्यते इति भाष्यमेव । अनाहती नदति देवदत्त इत्यत्र देवदत्तगम्यः श्वविशेषस्य धनस्त्रयसम्बन्धिनः संज्ञा । वाक्यभिदेने द्विविधो नियमः कार्य इति भावः । श्वविशेषस्य यत्र संज्ञा तत्र देवा एनं देवासुरित्वयो न प्रतीयत इति तात्पर्यम् । अत्र कारकादिति योगमिति । तत्र संज्ञायामिति न सम्बध्यते । दूरादागत इत्यत्रागत इत्यस्य ज्ञान्तत्वाङ्कद्वयद्वयपरिभाषया बोध्यम् । इत्यभूतेन ज्ञतम् । अत्र ज्ञत मितिकर्मज्ञान्तमतस्तुतीयाकर्मण्येति सूत्राधवादत्वमस्य तत्फलमाह । भावे यदेति । अनो भावकर्म । कारकादित्यनुवर्त्तते । पुर्यात्तरसाहचर्यादत्र योऽनगम्यः सोऽनप्रत्ययमात्रबोधक इति तदन्तविधिः । मनुक्तिन् । कारकादिति वर्त्तते । नन्वस्य ज्ञतृत्वरूपवादत्वाभिधानममङ्गतत्वात्कीर्तगम्ये ज्ञतृत्वरूपवादकस्य तृतीयाकर्मण्येत्वस्य प्राप्तेरत आह । कीर्तित्विति । एवञ्च यद्यपि तत्र तृतीयेत्यस्य प्राप्तिस्तथापि ज्ञतृत्वरूप्य प्राप्यमित्यप्राप्तिभावेन ज्ञतृत्वस्यैव प्राप्तमिति भावः । रयवर्त्तवाचिनिर्जतिरित्यनयोः कर्त्तृपठ्यासमानः ।

नञर्थसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादप्राप्त इमनिञ्ज्ञापकाद्व्यवस्थामिति । एवमकारेण
नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादुत्तरतश्चित्तविषये प्रत्ययोत्पत्तिरूपमभ्योजनमभिहितम् । अ-
स्यायथा । सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादप्राप्तस्तद्वित इति न नञ्पूर्वादिति प्रति-
षेधो न कार्यं स तु कृत इति ज्ञापयति ततश्च न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधस्य
स्वतस्त्वियं चारितार्थमिति । ततः सिद्धान्तिनोक्तमेतदपि नास्ति प्रयोजनमा-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्व एते तद्विता सापेक्षाद्वन्ति । यदयन्नञो गुणप्रति-
षेधे मन्माद्यहं हितात्मन्यस्तद्विता इत्याहति । एवमकारेण न नञ्पूर्वादिति
सूत्रमत्याख्यातम् । एवमन्तत्सूत्रोक्तमात्रप्रवृत्तेन नञर्थस्यैकदेशान्वयेन, सापे-
क्षत्वेऽपि गुणप्रतिषेधप्रवृत्त्याप्रापकात्तद्वितोत्पत्तिर्भवतीत्यर्थं स्वीक्रियत
इति बोध्यम् । न नञ्पूर्वेति सूत्रमात्रस्य व्याख्यानावसरे कैयटेन
तु यद्यपपादितस्तदुपयति । यत्त्विति । तत्र हि यदयमिति प्रतीकमुपादाय
कैयटेनाभिहितम् वक्ष्येभ्यो न हि त इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षयात्तद्वितानुत्पत्तौ
नञ परस्य सम्पादाद्यर्थतद्वितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नत्कृतं मामा-
न्येन सर्वस्तद्वितो नञर्थसापेक्षादपि भवतीति ज्ञापयतीति । वक्ष्येभ्यो न हि त
इति एव कथनेन प्रधानस्य सापेक्षत्वं स्पष्टमेव । कैयटोक्त्या नञो गुणप्रती-
तिसूत्रस्य सम्पूर्णस्य ज्ञापकता लभ्यते मा न युक्त्याह सूत्रं सार्यव्यादिति ।
पूर्वात्तकैयटरीत्यार्थविवक्षायास्तन्मतसिद्धसूत्रसार्यव्यन्तदा भवेद्यदा गुणप्रति-
षेधो गम्येत तदैव तु नोपपद्यत इत्याह किञ्चिद्विशेष इत्यादिना । ज्ञाभिमतज्ञ-
प्रतिषेधप्रवृत्तस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति । भिदार्थकत्वे त्विति । न गहंभरय
महंतोत्यर्थं युगपद्गहंभरयस्य नञर्थस्य च तद्वितार्थान्वयविवक्षायाभेदार्थकत्वं
स्पष्टमेव । एवञ्च । सूत्रेणिकाया मत्याह । पञ्चावजमप्राप्ते । वक्ष्येभ्यो नञ-
मन्माद्यहं हितात्मन्यस्तद्वितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नत्कृतं मामा-
न्येन सर्वस्तद्वितो नञर्थसापेक्षादपि भवतीति ज्ञापयतीति । वक्ष्येभ्यो न हि त
इति एव कथनेन प्रधानस्य सापेक्षत्वं स्पष्टमेव । कैयटोक्त्या नञो गुणप्रती-
तिसूत्रस्य सम्पूर्णस्य ज्ञापकता लभ्यते मा न युक्त्याह सूत्रं सार्यव्यादिति ।
पूर्वात्तकैयटरीत्यार्थविवक्षायास्तन्मतसिद्धसूत्रसार्यव्यन्तदा भवेद्यदा गुणप्रति-
षेधो गम्येत तदैव तु नोपपद्यत इत्याह किञ्चिद्विशेष इत्यादिना । ज्ञाभिमतज्ञ-
प्रतिषेधप्रवृत्तस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति । भिदार्थकत्वे त्विति । न गहंभरय
महंतोत्यर्थं युगपद्गहंभरयस्य नञर्थस्य च तद्वितार्थान्वयविवक्षायाभेदार्थकत्वं
स्पष्टमेव । एवञ्च । सूत्रेणिकाया मत्याह । पञ्चावजमप्राप्ते । वक्ष्येभ्यो नञ-
मन्माद्यहं हितात्मन्यस्तद्वितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नत्कृतं मामा-
न्येन सर्वस्तद्वितो नञर्थसापेक्षादपि भवतीति ज्ञापयतीति । वक्ष्येभ्यो न हि त
इति एव कथनेन प्रधानस्य सापेक्षत्वं स्पष्टमेव । कैयटोक्त्या नञो गुणप्रती-
तिसूत्रस्य सम्पूर्णस्य ज्ञापकता लभ्यते मा न युक्त्याह सूत्रं सार्यव्यादिति ।
पूर्वात्तकैयटरीत्यार्थविवक्षायास्तन्मतसिद्धसूत्रसार्यव्यन्तदा भवेद्यदा गुणप्रति-
षेधो गम्येत तदैव तु नोपपद्यत इत्याह किञ्चिद्विशेष इत्यादिना । ज्ञाभिमतज्ञ-
प्रतिषेधप्रवृत्तस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति । भिदार्थकत्वे त्विति । न गहंभरय
महंतोत्यर्थं युगपद्गहंभरयस्य नञर्थस्य च तद्वितार्थान्वयविवक्षायाभेदार्थकत्वं
स्पष्टमेव । एवञ्च । सूत्रेणिकाया मत्याह । पञ्चावजमप्राप्ते । वक्ष्येभ्यो नञ-

धिकशब्दस्य विशब्देन निपातानामनेकार्थकतया नञ्समासेन मयूरव्यंमका-
 दित्वात्समासेऽपि प्रसङ्गः स्यादित्युत्तरम् । गुणप्रतिषेधे किमिति । एतदभावे-
 ऽपि नञा समासे गुणस्यैव प्रतिषेधो गम्येतेति प्रश्नः । अन्योन्याभावार्थकत्वं
 यत्र नञस्तत्रान्तोदात्तत्वस्या भूदित्युत्तरम् । किन्तु तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 एव । तत्र प्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावस्य स्वार्थच्छेषप्रतियोगिताकभेद-
 समनियतत्वाभिप्रायेण शङ्कते न चेति । वाच्यमिति परित्याज्यः । परत्वात्तद्वि-
 त्तं । नञ्समासविधायकशस्त्रापेक्षया छेदादिभ्य इत्यस्य परत्वात्तद्वित्तं । एक-
 देशद्वारकेति । गर्हभरधिकशब्दस्य योऽर्थो गर्हभरथकर्मकार्षणकर्त्ता तदेकदे-
 शगर्हभरथस्य प्रतियोगित्वेनान्वयस्य विवक्षितत्वादस्यैव तद्वहारकं सामर्थ्य-
 मिति भावः । एकदेशद्वारकसामर्थ्यं समासग्रहत्तच्च विस्मयपदुरित्यत्र दृष्टेः ।
 आरोपितमिति । एते द्रव्यभेदप्रतीतौ विद्यान्तिमूचिता प्रत्ययार्थोपसर्जनेति ।
 यद्यप्युभयोरिकक्षात्ते यदा विवक्षा तदा न प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वं सिद्धन्त्याप्यर्थ-
 णां विविधपक्षताऽस्यैवेति सापेक्षत्वशङ्का । स्पष्टञ्चेदमिति । न नञपूर्वादिति-
 च्छब्दे प्रतिषेधस्यानिर्देशेन कस्यायमप्रतिषेध इत्याशङ्का स्वतन्त्रोः प्रतिषेध इति
 समाधाने इत्येते नञपूर्वात्तत्पुरुषास्त्वन्नावब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति प्रतिपाद्य-
 न नञपूर्वादित्यधिकारसूत्रमित्याभिप्रायेणाचार्येणात उत्तरम्यठति । न नञपू-
 र्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः । न नञपूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः कि-
 यते । इत्येवमभिहिते पृष्ठादिभ्य इत्यादिना परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो
 भावप्रत्ययो विधीयते न च तत्र का चिन्नञपूर्वा-प्रकृतिर्गृह्यते तदस्तविधिसु-
 नास्तिपक्षवतेत्यनेन प्रतिषेधादिति पूर्वपक्षे यत्र साक्षादन्तशब्द उपात्तस्तत्र
 प्रयोजनमभिव्यक्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति परेणाभिहिते यद्येतावन्-
 योजनं स्यात्तत्रैवायम् श्रूयात्पत्यन्ताद्यम् भवति पत्यन्ताच्चञ् तत्पुरुषार्थेति म-
 माधाय एवन्तर्हि प्रापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो नञपूर्वाद्गृहीतं भवतीति
 कथितम् । अयिद्यमानाः पृथवो यस्यांति विवक्षायां यथा । एवमिदं नेत्येते
 स्वतन्त्रावेवेत्येते इत्येवमप्रतिपादने एवन्तर्हि प्रापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्य-
 यः सापेक्षादपि भवतीति किमिदं प्रापने प्रयोजनमनञ्समासादभ्यो भावप्र-
 चनः परोक्षरपदद्वयार्थमिष्टमनुपपन्नमभवति । न पृथोर्भाव इत्येति विवक्षया

इत्यर्थविवक्षायान्तु प्रत्युदाहरणम् । दीक्षित इतीति । दीक्षा यन्नदीक्षा । यज्ञा-
रम्भ सङ्ख्यः । सा सञ्ज्ञाता यस्य तस्य पाकी निषिद्ध इत्यर्थः । प्रकृतसूत्रे द-
क्षिता इति न सम्प्रदात इत्याशयेनाह । उत्तरेति । गतिकारकपूर्वत्वे ऽपीति ।
अविलिख इति यथा । इमुपधनक्षणः कः । छान्दात्रग्रहणमत्वात्छादग्रहणपरि-
भाषाप्रवृत्तिः । स्वयं छदग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तेः स्थानान्तरमाह । अप्रपञ्च इती-
ति । अत्र । आक्रोशे चेति सूत्रे । इति-स्थितमिति । यदि प्रकृतसू-
त्रे तयोरनुवृत्तिः स्यात्तदा पूर्वविप्रतिषेधविचारसङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वे-
वमत्र तयोरननुवृत्तौ संज्ञायामित्युत्तरसूत्रवैयर्थ्यन्तस्याप्याक्रोश एव प्र-
वृत्तेरत आह । संज्ञेति । तत्कार्यम् । देवकार्यम् । अत्र । छान्द इति सूत्रे ।
भाष्यसम्भादेन पूर्वत्र गुणप्रतिषेध इत्यस्यामस्यन्त्ये ऽपि मण्डूकप्रुत्याच मस्यध्यते
इकारादेरितीति । छिण्णुच्प्रत्ययस्य भूधातोर्निधानात्तस्योपदेश उदात्तत्वाद्-
लादिलक्षणे निडागमेन सिद्धे छिण्णुजित्यर्चकारोच्चारणमिच्छुज्ग्रहणेन छिण्णु-
च्प्रत्ययस्यापि ग्रहणार्थमिति ह्यनुबन्धकत्वं ऽपि न तदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृ-
त्तिरिति भावः । चार्वादीन् प्रदर्शयति । चारुसाधिन्यादिना । विभाषाद्वयस्य ।
नञ इत्यनुपसर्गो तदाह । नञ् दशापीति । वेति श्रेष्ठः । बहुव्रीहौ । अत्र प्रथमपू-
रणयोरित्यन्तपदार्थापेक्षयाऽवयवमष्टौ । द्वतीयेति योगविभागादिति । हेताव-
च द्वतीया । इदम् । यागविभागेन समास इत्येतत् । समासान्ता इत्यत्र स-
मासपद समासीयोत्तरपदपरमिति वादिमतेऽन्तोदात्तत्वद्वय एव स्यात्परन्तु
तन्मतमिरास्य समासावयवत्वमेव व्यख्यापितमिति यत्र कप् तत्रापि कपः
पूर्वस्यैवोदात्तत्वभवतीत्याशयेनाह । समासान्तस्त्विति । मङ्गायाः स्तनः ।
सङ्गावाचकात्परः स्तनग्रन्थो बहुव्रीह्यावन्तोदात्तः स्यात् । द्विभूतेति । पापा-
णमयी प्रतिमाऽत्र विग्रहे । त्रैनास्त्रास्त्रान् डीप नाडीप् तत्र यत्र विशेषमाह ।
द्विभूनीत्यादाविति । पदे । उत्तरपदस्य स्तनग्रन्थस्यान्तोदात्तत्वाभावे । अत्र
बहुव्रीह्याविति । द्विभू मित् यन्मेतिविग्रह इत्यादिः । इत्येव भवतीति । पू-
र्वपदान्तोदात्तत्वमेव भवतीत्यर्थः । परत्वात् । बहुव्रीहौ प्रकृत्येतदपेक्षया प-
रत्वात् । अन्तरग्रन्थस्य सर्वनामत्वेन पूर्वनिपाते प्राप्ते आह । उदाहरणेति ।
लक्षणसंचितमिति । तेन स्वमङ्गमिति यौगिकस्य व्याहृतिः । नाव्यदृष्टिः ।

पश्यन् इति तेव वक्तव्ये सम्पूर्णसूत्रोपादानमनर्थकमिति वाच्यम् । अत्र
 ज्ञानस्य भावज्ञानसापेक्षमिदिकत्वे न प्रतियोगिपमिद्विभौलभ्याय तथोच्चारण
 त् । इत्याहुः । भाष्याचरस्वारस्य वेत्तारः । यदेतस्य सूत्रस्योदाहरणमकार्षवे
 किकमित्यादि तत्र कथञ्चनप्रतिषेधार्थकत्वञ्च इत्याकाङ्क्षानुत्यानाय गुणपद
 र्थनिर्वचनसमूहे गुणो हीत्यादि । प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तत्त्वञ्च वाच्यत्वे सति
 वाच्यवृत्तित्वे मति स्तुभित्वाच्यानधिकरणत्वम् । प्राथमिक वाच्यपदमर्थमि
 कयत्किप्रद्योयसुख्यविशेषताययभित्परम् । द्वितीयन्तु तदीयविषयतासामा
 न्यायपरमेव । येन सम्बन्धेन यस्य प्रवृत्तिनिमित्तताऽभिप्रेता तत्त्वस्यत्या
 ष्छिन्ना हति ऽपि प्राप्ता । जात्यावृत्तिव्यक्तिचितयस्य जात्यावृत्तिव्यक्तय प
 दायां इति गीतमसूत्रादाच्यत्वेऽपि घटादिशब्दाणाञ्जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्त
 त्वावृत्तिस्तस्या भवयवभंयोगविशेषरूपायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे साक्षात्तस्य स
 यांगम्याऽवयव्यवृत्तितया स्यादयसमवेतत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदकत्वं ता
 यज्ञातिः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु समवायसम्बन्धस्तथेति साधवमिति जातिरे
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । चाकाशशब्दस्य शब्दावच्छिन्ने शक्तिरिति शब्दत्वे प्रवृत्तिनि
 मित्तताऽऽकाशशब्दस्य स्यादिति तद्वारणाय द्रव्यत्वे घटादिपदप्रवृत्तिनिमित्त
 ता वारणाय वा वाच्यत्वे मतीति । मृत्तयव्यक्तिविशेषे घोटकोऽयमिति य
 प्रयोगस्तथावृत्तिप्रकारकोपस्थितिसत्त्वेऽप्याकृते, प्रवृत्तिनिमित्तता वारणा
 वाच्यवृत्तित्वमिति । तदुपादानं चाकृतेर्न समवायेन वाच्यवृत्तित्वमिति नाति
 प्रमदः । द्रव्यादिहाणुकममवेतवासरेणात्रति व्याप्तिवारणाय स्वभिन्नवाच्यान
 धिकरणत्वस्य निवेगः । प्रमेयत्वे प्रमेयत्वरूपप्रमेयाधिकरणेऽप्याप्तिवारणाय
 स्वभिन्नेति । नचैवमपि प्रमेयत्वे स्वभिन्नवाच्यत्वाधिकरणत्वस्य सत्त्वादप्याप्
 तिरिति वाच्यम् । स्वमनियतमित्यर्थं यच्छस्य तदनधिकरणत्वस्य विवक्षित
 त्वात् । मज्ज्म्वर एवेति । अथयपुत्रपदप्रवृत्तिवत् इत्यर्थः । यद्यतोपातदर्थं
 तद्विज्ञा इत्यनुपपत्तेः । यवनविपरिणामेन ययतीरित्यत्र तस्य सम्बन्धः । चाकरे
 भाष्यातिरिक्ते । भाष्यवत्प्रोदासीनमिति भाषः । उक्तमेत्या । अथयवद्धारक
 त्वस्यऽपि तद्विज्ञात्वव्यक्तिव्यक्तयकः । अपृक्ताव । गुणप्रतिषेधार्थेति । स
 यनापय इत्यस्य न पशुं गत इत्यर्थाऽभिप्रेतो यत्र तथोदाहरणम् । पपादस्य

न्यपदार्थ उत्तरपदं समासी-वेत्याशयेन पूर्वञ्च उत्तरपदे समासं वेति व्याख्यातम् । पूर्वमिति द्वितीयं वाक्यम् । तच्च नियमार्थम् । कपि परे यदुत्तरपदन्तद्वटितसमासेऽन्यादेव पूर्वमिति तेन यत् फलितस्तदाह न कपि पूर्वमिति । पुनस्तद् ग्रहणम् । पूर्वग्रहणम् । यदुक्तम् लोभक इत्यत्र कश्चिन्तस्यैवेति तदुपधादयति । अस्यात्पूर्वं इति । एतदभावे । ऋक्षान्त इति सूत्राभावे । अनेन नियमेन । ऋक्षान्त उत्तरपदे कपि पूर्वस्योदात्तत्वमेति नियमेन । कप एवोदात्तत्वमिति । कपि पूर्वमिति सूत्रस्य नियमेन व्यावृत्तौ प्राथमिकप्राथमिकं यच्चञ्सुभ्यामिति तस्य प्रवृत्तौ कप एवोदात्तत्वमित्यर्थः । वहीर्नञ्चुत् । यष्टुः सुवदिति । बहुगण्डः सुवपदेऽं समत इत्यर्थः । तथा च बहुगण्डस्य सुवपदे न पद्वि नञ्सुभ्यामिति सिद्धमेव पुनर्नञ्वदिति सूत्रान्तरप्रवृत्त्यर्थमित्याशयेनोदाहरणान्तरोपादानमिति भावः । बहुमिष इत्यस्य बहुनि मिषाणि यस्येत्यर्थः । अचोत्तरपदस्य मिषगण्डस्याप्युदात्तत्वमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सप्तम्यन्तस्य पूर्वपदस्य बहुगण्डस्य प्रकृतिस्वरः । न गुणादयो । वहीरिति वर्त्तते । अथवा इति श्रुतत्वादगुणादीनामेव विधेयम् । न्यूनतामपाकर्तुमाह । नञ्चुत्वेति । एतत् । नान्तोदात्ता इति वाक्यम् । तेन । उपलक्षणत्वेन । इतीति । चैत्यस्यैतच्छेपत्वे नोभयोरप्यप्रवृत्तिरिति फलितमिति भावः । उपसर्गात् स्नाहम् । उपसर्गग्रहणमादीनामुपलक्षणम् । नेति नानुवर्त्तते । अस्वरितत्वात् । तत्पुरुष इति । प्रपृष्ठ इत्यादौ तत्पुरुष इत्यर्थः । आयुधवाचिनः पशुगण्डस्य स्नाहवाचकत्वाभावादाह । पशुः पार्श्वमिति । वनं समासी । समास इति पदं समाससामान्यग्रहणार्थम् । उक्तार्थकमुपसर्गग्रहणमनुवर्त्तते । स्वरः प्राप्त इति । स वाध्यत इति शेषः । इतिप्राप्तमिति । इति सूत्रप्राप्तमित्यर्थः । तेन पर्यादीनाम्प्राप्तस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधः । अन्तः । नुप्तपञ्चम्यन्तमेतत् । अन्तय । उपसर्गग्रहणमण्डूकमुत्यानुवर्त्तते । अकारान्तान्तगण्डप्रकृतिकप्रथमान्तमेतत् । न निविभ्याम् । प्रथमान्तमन्त इत्यनुवर्त्तते । परेरभितो भावि । बहुव्रीहिरित्यादि । तेष्वर्थं विधेयः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तिरव्ययीभावे तु परिप्रत्युपापेति कूलतोरेत्यस्य वा प्राप्तिः । बहुव्रीहौ परितः कूलमस्येति परिगतद् कूलादित्यर्थकाव्ययी भा

यद् । सुखस्वाङ्गमिति मध्यपूर्वसूत्रमनुवर्तते । अव्ययादिभ्यः परः स्वाङ्गवाचि
 सुखमन्तोदात्तश्च स्यात् । अनेन सूत्रेणात्तोदात्तत्वनिषेधे सति यः स्वरः प्रव-
 र्त्तते तमाह । उच्चैरादीनोति । भाव्यस्वरस इति । तत्र तुङ्मुखस्वरपञ्चारा-
 इत्यनेन सुखस्वरनिवृत्तिरध्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनकथनात् । सिद्धमेव ।
 समासस्येति सिद्धमेव । पुत्रशब्दोऽन्तोदात्त इति । फिटस्वरणेति शेषः । एवञ्च
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मन्तोदात्तमेतत् । एवमुत्तरपदेषु यथा यथामूहनीयम् । वा-
 काति । अवयविनो जातशब्दस्यान्तपदार्थनिरूपिताधारत्वविवक्षया वृद्धे वा-
 खेतिवत्समी । सुखादिस्वरूपं शृङ्गादिहान्यायेनेह दर्शयति । सुखदुःखे-
 त्यादिना । उदाहर्तुमुचितमिति । प्रकृतसूत्रविषयतामत्त्वादिति शेषः । एवञ्च
 मासपक्ष इत्याद्युदाहरणम् । नञ् सुभ्याम् । उत्तरपदपक्षमत्र मन्व्यते एव-
 ञ्च तस्यैव कार्यत्वे प्राप्ते आह । समासान्तानामिति । कपि पूर्वमित्यस्माज्-
 ज्ञापकादिति । यदि नञ्सुभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशादुत्तरपदमेवेह कार्यस्थान-
 दा यत्र कप् तत्रापि कप् पूर्वस्योत्तरपदान्तस्य कार्यं सिद्धमेवेति तस्य सू-
 चस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवञ्चेहोत्तरपदान्तस्य समासस्येत्येवार्थस्तावतापि प्र-
 कृतसूत्रेणाग्नीहिरित्यादावन्त्यस्योकारादेरुदात्तत्वं सिद्धम् । यत्र च समासान्तो-
 ष्टकपुरित्यनेन विहितस्तत्रानृच इत्यादावकाप्रत्ययस्योदात्तत्वमिति भावः ।
 कपि पूर्वम् । पूर्वसूत्रेणोत्तरपदान्तस्य समासस्य कार्यविधानात्तमासान्तानां
 समुदायावयवत्वेनोत्तरपदान्तसमासपदेन कवन्तस्य ग्रहणात्कपः पूर्वोदात्त-
 त्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वमिष्यत इत्यस्यारम्भः । एवञ्चात्रानृचभ्यूक इत्या-
 दौ कप् पूर्वस्योकारादेरुदात्तत्वमवतीति भावः । तदन्तस्य समासस्येति । य-
 च समासस्येति पक्षो कपि पूर्वमिति पूर्वपेक्षयाऽवयवत्वात् तया च पूर्वसूत्रा-
 दिशेष इति बोध्यम् । अस्मान्ते । उत्तरपदपक्षश्च प्रकृतसूत्रे भाववर्तते । तयो-
 रैकमुत्तरपदावयवके माचष्टिकन्तदेकदेशस्योत्तरपदस्य अस्मान्ते इति विज्ञे-
 यमस्मित्यागयेनाह । अस्मान्तोत्तरपदकसमास इति । उत्तरपदस्येति पक्षोपल-
 तसूत्रेऽस्यापेक्षया । एवञ्चाग्नीहोक् सुभाषक इत्यादौ त्रीहिरित्यादयस्यो यो-
 रैकादुत्तर ईकारादि न एवोदात्तो भवति । नृनि पञ्चमिमेदेनेति । अस्मान्ते-
 ऽस्यादित्येकं वाक्यम् पूर्वमित्यनुवर्तते । अस्मिन् यस्मिन् यस्मिन् यस्मिन्

गतो गौर उपगौर इत्यत्र योऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त च न तत्पुरुष एव कि-
 न्तु समासान्तरेऽपीत्याह । बहुव्रीहेति । सौरवक्षेपणे । अवक्षेपणाच्चिन्दा ।
 सुप्रत्ययमित इत्यत्र याथादिस्वरेणैव सिद्धमिति शङ्कां वारयति । एवञ्चेति ।
 मनु सुशब्दः यदि पूजायामस्ति तदा कथमत्राप्येवमतीतिरत आह । अनर्थ-
 इति । मनु मोरित्यस्याभावे कुत्राप्यत्र इत्यत्र यदि प्रकृतसूत्रेणात्तोदात्तत्वस्त-
 दा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रघटकाव्ययपदेन नञ्कुनिपातानामिव ग्रहणार्थं
 यत्परिगणनस्तत्र लुपग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरत आह । नञ् कुनिपातितिरूपदर्थ इति ।
 रूपदर्थककुशगर्भे न यत्र समासस्तत्रावक्षेपणाविवक्षायामित्यर्थः । विभाषोत्प-
 ष्छे । सप्तमीसारस्यादाह । तत्पुरुषरूप इत्यादि । त्वत्, च्छन्दस्तत्पुरुषसं-
 चक इत्याशयेन यदा त्व तसूत्रेऽभिहितम् । तत्र उदिति पृथक्पदमित्याशये-
 नाह । के चित्त्विति । लाक्षणिकत्वादिति । षिडन्तप्रकृतिकाजन्तस्य विलम्बि-
 तप्रतीतिरुवादित्यर्थः । न तत्पुरुष इति । पुच्छमुदन्त्यतीत्यर्थे पुच्छभाण्डे तिषि-
 ङि चिकीर्षिते यद्यप्युपमर्मममाभाकारस्योच्छन्दस्य पृथक् कृतिस्तथाप्युच्छ-
 ष्दस्य पुच्छिगर्भेन सामर्थ्यमन्धे देनेतिव्यायाच्च तु तत्प्रकृतिकाजन्ते न तस्य स-
 म्वन्ध इति उदित्वस्यनाजन्ते न समानस्य प्रवृत्तिरित्याशयः । तदवयवक
 इति । अजन्तावयवक तद्वचक । अजन्तममुदायघटकाऽकारान्तः पुच्छग्र-
 ष्द इत्यर्थः । अत एव । अजन्तममाभास्तनिर्देशादेव । ददादेग इति । कृते स-
 तोति शेषः । प्रवृत्त्यर्थमिति । अन्य सूत्रव्येत्यादि । अत्र । पङ्क्तिव्यादेर्ग । अत
 एव । बहुव्रीहिव्रतणादेव । एवञ्च । उक्तरीत्या समासान्तमित्रस्य वारणे च ।
 ध्याख्यानादिति । अक्रान्तादिष्वुपादानमूलकथाःस्यानादित्यर्थः । यदि नञि-
 ति सूत्रविहितजन्तस्य यत्तर्ह्य न्यासदा चक्रवक्त्र इत्यादौ प्रातिरेकास्य
 न स्यादित्यक्रान्तादिति ध्ये स्यादिति भावः । एतस्य चप्रवृत्त्यभावपक्षे पूर्वपद
 प्रकृतिस्वरे मति यः सती भवति तदाह । युक्तगौरयोरिति । तत्र हि वा नाम-
 धेयस्येत्यतो वा ग्रहणानुवृत्त्याऽऽदेकदात्तवाभावेऽन्तोदात्तत्वम् । इदम् । वेद-
 भाष्योक्त्याव्यानानुगोचन मूलोक्तमुत्तरा इत्यन्तोपादानम् । अन्तोदाह-
 रणम् । परादिरित्यन्तोदाहरणम् । अथ ऋतमश्वादिहृदात्त । अथ प्राप्त
 इति । तस्मिन् सति हकाराकारोदात्तत्वं स्यात् । वा ग्रहणेऽनुवर्तमान इ-

न त्वयः । प्रादस्वाङ्गम् । अस्वाङ्गवाचकत्वं ग्रहादीनामपीत्याययेनाह । प्र
 हादय इति । प्रपदमिति प्रत्युदाहरणे पूर्वप्रकाशितस्वरः । प्रपदशब्दः प्रादाप्रवा-
 ची । निरुदकादीनि च । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतश्च तदु-
 कमिति तत्पुरुषो वा । अर्थाभावेऽप्ययीभावो वा यद्यप्यत्र सम्भाव्यते तथा-
 पि तत्रैतत्पुरुषप्रवृत्तिं विनापि समाप्तोदात्तत्वेनेव सिद्धम् । अमेर्मुखम् । सु-
 खं स्त्राङ्गमिति तु न भवति । नाव्ययेन निषेवात् । अस्य सूत्रस्याधुवार्थत्व-
 प्रदर्शनाय मूलेऽभिमुखा गालेति । अथयीभावेऽपीति । सुखं वर्जित्वेत्व-
 र्थकाव्ययी भावेऽपीत्यर्थः । स्तिगपूत । हरदत्तप्रामाण्यादिति । एतेन कोमा-
 दिमाधका भावो खनितः । व्याख्यानात् । शिष्टकृतादिति शेषः । एवञ्च ना-
 ज्ञापकापेक्षेति भावः । अपपाठ इति । वीणाया अस्वाङ्गत्वात्पिहेरिति शेषः ।
 अनोरप्र । मूले प्रादिसमाप्त इति कथमयुत्तरपदायैस्त्राधान्यसूचनाय । पुर-
 पथा । अप्रधानशिष्ट इति । अप्राधान्येन कथित ईत्यर्थः । यथा सभृत्वं राजा-
 नं पृजयेत्यत्र भृत्यानामन्वादित्वम् । अनुगम्योपादानस्वरस्य सिद्धयदितिप-
 चे तु यदा देवदत्तानयने प्रवृत्तपुरुषमतिपद्याद्यदत्तज्ञानयेति कथिते स-
 ति यज्जदत्तस्यान्वादित्वम् । अनेर । अग्रचार्यः । पदशब्दस्य कार्यत्वप्रापकश-
 ब्देन कथितोऽर्थः । भाष्यान्विति । अनेर्वातुलोप इति वक्तव्यम् । अज्ञत्वद इ-
 ति ह्यव्यसने इह च प्रमज्ज्येत । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्य इति । इह च न
 स्यात् । अतिकारक । अतिपदः शङ्करी इति भाष्यास्त्वित्यर्थः । अस्माद्वाप्याद्य-
 या श्रुतम्यासिऽतिपदेत्यत्राव्याप्तिः प्रतीयते सा भवदुक्तार्थं न व्यादिति पदश-
 ब्दस्य वक्ष्यमानत्वप्रापकं व्याख्यानमेव यथा श्रुतम्यामभ्योचितमिति भावः ।
 अतिकारक इत्यस्य कावकमतिक्रान्तइत्यर्थ इति धातोरप्रयोग एव धातुलोपः ।
 वृत्तिविषयेतिशब्दः क्रान्तार्थवृत्तिरिति धातोर्नापः स्पष्टः । मेरनिधाने । अनि-
 धानेऽर्थे गम्ये इत्यर्थः । निर्गतमूलमस्येत्यर्थं मूलस्य भूतमाप्तिगेतस्य प्रकाश-
 ता प्रतीयत इति भवत्युदाहरणम् । प्रत्युदाहरणात् दण्डो निर्दिष्ट इत्यर्थं प्र-
 तीते प्रकाशताया न प्रतीतिः किन्तु व्यापनमात्रमिति नार्थ एव इत्याह ।
 निगम इति । निगमस्य निधानार्थकत्वे साधकमाह । प्रादयो हीति । अत्रा-
 मनामाप्तविधेरित्यर्थः । उपादाज । गौरादिभिन्नन्दाजिति धावार्थः । उपा-

कान्वितक्रियाबोधकन्तिङन्तधयो वाक्यमिति लक्षणेनान्यै कवावात्वाभिघात
 ष्यादित्यभिप्रायः । वाक्त्तिकानुसारिणाह । वस्तुत इति । तदुक्तभाष्ये । अतिङ्
 मुचनमनर्थकम् । समानगाक्वाधिकारादिति । अनन्वयापत्तेरिति । पदार्थक
 देशत्वं नानन्वयापत्तेरित्यर्थः । यदादय इति । सूत्रपठिता इति शेषः । पृथग्-
 हणादिति । यदि सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यात्तदा यत्र ग्रहणं न कार्यन्ते
 स्य यत्र प्रयोगस्तत्र यच्छब्दयोगादेव निषेधस्य सिद्धत्वादिति भावः । निपा
 तानां यदादीनामर्थानाह । यद्यदार्थं चेति । एतेन । छान्दमन्वेन । अत्र समा-
 ध्यन्तरमाह । इत्नी इत्यादि । नेश्चब्दयोगे प्रतिषेधोदाहरणमाह । नेदेवमि
 ति । निषेच्छब्दयोरखण्डनिपातत्वं वारयति । अत्रेति । यत् कूजतीति । अत्र
 कूजतीति सर्वानुदत्तम् । परम्परामन्वयस्य चान्वयान्वयित्वरूपो बोध्यः । सा
 चाक्षम्यस्य इति । तदन्वयित्वञ्च दधम इत्यस्येति पूर्वोक्तपरम्परासम्यस्य इहा
 स्तीति भावः । प्रतिषेधयुक्तत्वमुपपादयति । पूर्वमिति । सुप्तद्वतीयाकमिति ।
 भूञ्च इति शेषो बोध्यः । आद्युदात्तमिति । कुर्वेति प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तमिति
 शेषः । अमर्षे इति । प्रत्युदाहरणेऽपि सम्बोधनविभक्त्यन्तमिवाङ्गशब्दो यद्यपि
 प्रयुज्यते तथाप्यमर्षे निति प्रयुज्यते एवञ्च प्रयोक्तृममवेतकोधस्य व्यञ्जक इ
 ति प्रातिपत्यमिव । आद्युदात्तमिति । धातुस्वरणेति शेषः । छन्दस्यनेकमपि ।
 हि चेत्यनुवर्त्तते । उदाहरणे यत इत्यस्य यद्यपि साक्षात्सम्बन्धो मत्तपदार्थे त
 थापि परम्परयाहयोरेपि तिङन्तयो माकाङ्क्षत्वमस्यैव । अग्निर्हीति । अत्र
 हि शब्दसाक्षाद्बलमजयदित्यनयोस्तयोरनेन निघातनिषेधः प्राप्तस्तथा
 पि विघ्नोप इत्याह । अत्रैकमिति । यावद्यथा । इत्युक्तमिति । निपातयद्यदी
 ति सूत्रव्याख्यानावसर इति शेषः । सोऽयथा शब्दार्थमाह । यथेति । यावद्यथा
 भ्यामित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वमवारणायाह । भ्यामितीति । तेन यस्मिन्वाक्ये
 यावद्यथाशब्दयोः परत्वन्तत्रापि निषेधमिह । देवइत्त पचति यावदिति
 यथा । पूजायान्तरान्तरम् । अत्रान्तरमिति तिङित्यस्य विशेषणम् । नेत्यपि-
 प्रकरणमाप्तमनुवर्त्तते । एवञ्चाभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात्प्रतिप्रसवोऽय-
 मिति फलितमिति बाध्यम् । अनिघातनिषेधस्य । पूर्वपूर्वविहितनिषेधनिषे
 धस्य । एवञ्च निति यथक्कान्तन्तदेवानुवर्त्तते इति सिद्धम् । पृथग्योगकरणमि

ति । वामनानार्थके विभाषापहणेऽनुवर्त्तमान इत्यर्थः । विभर्त्तीत्यत्र भीष्मी
त्यस्याप्रवृत्तौ त्वभ्यस्तानामदिरिति भवतीति बोध्यम् ।

इति समासस्वरविवरणम् ।

तिङो गोत्रादीनि । गम्यमानयोरिति शेषः । गोत्रमित्यस्य । व्याख्यासकुल
ति । सुखाकरोतीति । एवं हि कर्त्तुं, स्तुतिर्भवति न तु कुप्सेति न कुत्सनपह
णेनान्यथा निहिरिति भावः । पाटनियेषणमिति व्याचष्टे । योगविभाग इ-
ति । गोत्रादीनि दर्शयति । गोत्रेत्यादिना । कुप्सितं गोत्रमिति । अत्र गोत्रय
स्यो गुह्यगोपचिवचियमिदित्तिभ्यश्च इति चप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त । सर्व
नुदात्तमिति । सर्वेऽनुदात्ता यस्मिन्नित्यर्थकमेतत् । नन्वतिङ्, परस्य सर्वस्यादे
रित्यर्थ आदे परस्येत्येकवाक्यतया स्यादिति कथं सर्वानुदात्ततापदस्येत्या
यद्वायामाह । यथाचेति । निरूपितमिति । तत्र हि विनिगमनाविरहात्सर्व
नुदात्तत्वस्य सामेऽपि सर्वग्रहणं स्यादर्थम् । अलौक्यस्यादे' परस्येत्यनयोस्त्व
च न प्राप्तिः । अनुदात्तन्तिङिति श्रुतप्रथमान्तानुरोधेन पदस्येत्यस्य विभ
क्तिविपरिणामेन प्रथमान्तत्वकल्पनया स्थानपक्षाभावादिति निरूपितमि-
त्यर्थः । विशेषमाह । उदात्तस्वरितेति । भाष्यस्वरस इति । तत्रैकादेशस्य
सोऽन्तरङ्गः, सिद्धो वक्तव्य इति हि वार्त्तिकम् । उदात्तानुदात्तयोर्ध्व आदेशस्य
प्राप्तिरतस्यात् स्वरितो भवति तस्य स्थाने एकादेश उदात्तेनेत्यनेनीदात्त क्रि-
यते इति मते यद्यपि ब्राह्मणान्तुदन्ति ब्राह्मणा लिखेतीति प्रयोगे श्रव्या-
न्तिग्रन्थावयवाकारस्य च य एकादेशस्यास्यान्तरतम्यात् स्वरितस्य तिङ्ङित्तिङ
इति निघातविधानादुदात्तस्याप्रयोगः सिद्धस्तथापि स्वरितापवाद उदात्त
एकादेश उदात्तेनेति सूत्रेण विधीयत इति दर्शने जातम्याप्युदात्तस्यासिद्ध
त्वात्तिङ्ङित्तिङ इति निघातो न स्यादिति प्रयोगे उदात्त एव श्रूययेत्स्वभि-
प्रायेणीत्तवार्त्तिकस्य किमयोजनमिति प्रत्ये सर्वानुदात्ताद्यमिति प्रयोजन
सूक्तो न भाष्यपत्रे मोदात्तस्वरितगुणयोगि तिङ्ङित्तिङ्ङित्तिङ इति पक्षो न-
भ्यते । पावोऽप्यतीति । पणिक्रिया भवतीत्यर्थः भवतीति तिङ्ङित्तिङ्ङित्तिङ
दिवाविशेषको बोधः । तत्र भवमक्रियाभ्यते पणिक्रियाया कर्तृणात्कार

त इति भावः । एव हि भाष्ये उक्तम् । किमर्थमिदमुच्यते । न गत्यर्थलोटा स्त्र-
 डित्येव सिद्धम् । नियमार्योऽयमारम्भः । एहि मन्ये प्रहाम एव । क मा भू-
 त् । एहि मन्ये रयेन यास्यमिति । अस्मिन् भःप्योक्तवाक्ये यास्यसीत्यस्य
 निघातो भवत्येव । प्रत्युदाहरणे गत्यर्थलोटेत्यस्य प्राप्तिमुपपादयति । एही-
 त्यस्येत्यादि । आङ्पूर्वादिषो लोट् । मिप् । तस्य हि । ज्ञातपूर्वम् । उभयत्र ।
 विशेष्यविशेषणयोः । अनन्तरपदवादिति । तिङन्तस्यापूर्वमिति विशेषणश्चेत्त-
 दाऽऽह । देवदत्त पचतीत्यादौ पचतीत्यादेः मपुत्रंवादिवा निघातो न भविष्यती-
 ति तस्मिन् सूत्रेऽनन्तरपदस्योपाददीत कृतञ्च तन्निमित्तविशेषणमित्यर्थं ज्ञाप-
 यति । पूर्ववत् । व्यत्ययेन । व्याप्यानमेवेति । आकरसम्मतं व्याख्यानमेव ।
 आहो उताहा । अत्रानन्तरपदं यं शेषे विभाषित्युत्तरसूत्रे शेषपदार्थस्य स्पष्टप्रति-
 पत्त्यर्थमित्याह । सात्तत्वं हीत्यादिना । आहो उताहोऽप्यस्य सूत्रमेतदर्थनिर्दि-
 टस्य लुप्तपञ्चम्यन्ततया निर्दिष्टपरिभाषयैवानन्तरपदस्योपादयन्मन्तरपदमन्तरपदमन्तरपद-
 भावः । युक्तमनन्तरपदस्य प्रयोजनमन्यथा सिद्धमित्याह । गत्वपूर्वमिति । न
 तिङन्तविशेषणमिति । किन्तु निमित्तविशेषणमिति शेषः । एवञ्चाहो देवदत्तः
 पचतीत्यत्र निमित्तस्यापूर्वत्वात्त्रिधातनिषेधः स्यादिति कर्तव्यमनन्तरपद-
 णमिति भावः । निमित्तविशेषणस्य प्रयोजनम् । नून एव स्पष्टम् । गत्यर्थलो-
 टा । स्पष्टश्चेदभाष्ये इति । तत्र हि कर्तृपेक्षया यदन्यत्कारकत्वात्तस्यान्यत्वे अग-
 ष्ठ देवदत्त धाममीदृशश्चायम इत्यादौ निघातनिषेधापत्तिशङ्कायामेक-
 दैमिना व्यक्तमेव पठितव्यं चेत्कतौ सर्वाभ्यो भवतीति समाधानं कृतं लङ्-
 क्तान्तेवदत्तेन शानयः यच्चङ्क्तेन भोक्तव्य इत्यत्र कर्मण एकत्वेऽपि कर्तुःभे-
 दान्निषेधस्याप्राप्तिः स्यादिति परेण दूषणे कथिते मिदन्तु तिङोरेकद्रव्या-
 भिधानात् । मिदमेतत् । कथम् । तिङोरेकद्रव्याभिधानात् । यत्र तिङ्भ्यामेक-
 द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यमिति निदान्तिनभिहितम् । लोट् च । अत्रा-
 तुवर्तमानं यत्र चेत्यादि तद्वदितवाक्यार्थमाह । गत्यर्थेति । विभाषितं सो ।
 अत्रानुत्तममिति सोपमर्गमिति च लोटो विशेषणम् । निषेधस्य प्रिकल्पे
 विशिष्टिकल्पः फलतोत्याशयेनाह मूत्रे वानुदात्तमित । अनेन कृतस्य विक-
 लस्य फलमाह । पच इति । पचे । एतच्छास्त्रप्रवृत्तिपदे । पचे । एतच्छास्त्र-

नि । तु पक्षे ते पूर्वतः एवाहोगच्छते कर्तव्ये पृथग्योगकरणमित्यर्थः ।
 शेषपक्षार्थं व्याचष्टे । पूर्वमिति । यदा इति त्वनुवर्तते एव । पुरा च परीक्षा
 याम् । पुरागच्छत्यदतोयान्तत्वधर्मादिरस्यति । पुरागच्छोऽनेति । यद्यपि सु-
 धान्तरमाहचयेव व्यवस्थापकमिति सिद्धं, तस्माद्यापि निपातप्रक्रमान्निपातस्य
 शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । सुप्तद्वितीयेति । सुप्ता सुप्तमिति सुप्तद्वितीया
 न्तमित्यर्थः । उभयोरपीति । समयविषयऽर्जो ऽहमश्वस्य विषयः समयविष-
 यता च परस्परं भिन्नयोऽवयवयोर्भावाभावायोः । एवाहोवाहोस्तिदित्येत-
 दुपादानादुभयोः समयविषयत्वेनाहम् किंवायुक्तत्वमिति भावः । केचिदि-
 ति । शब्दज्ञानस्य येन र । आत्मा स्विच्छन्दः समयविषयताद्योतकः । किं श-
 ब्दज्ञेया प्रश्नः । इदं तत्त्वमिति । यथा किञ्च ज्ञियायाः समयताप्रतिपादक-
 स्तथा आहोस्तिच्छन्दोऽपि व्याक्तत्वेन प्रत्यविषयताद्योतक इति तस्यागमः ।
 किञ्च शब्दः प्रत्ययेकत्वेन तन्नामे सिद्धे प्रश्नप्रश्नमनर्थकमित्याशयेनाह प्रत्ये-
 किमिति । किमप्यतीति । यत्र किञ्च चेति । सूक्तोक्तमन्त्रादाहरणमयुक्तमि-
 त्याह । किमप्यतीति । इदं युक्तमिति । विज्ञानाप्रान्यव्यापठनं प्रति-
 पिङ्गम् ब्रह्मचिन्तननिरतस्यापठनं हि युक्तमिति । सूक्तोक्तमेवेति । अथैव श-
 ब्दोपादानेन यत्र प्रतिषेधप्रतियोगित्वसुदाहरणत्वेनाभिप्रेतवाक्याम्यतीयेति
 तत्र प्रकृतसूत्राप्रवृत्तिशोऽकमप्रतिषेधप्रवृत्तिमिति ध्वन्यते । कोपे विभाषा ।
 क्रियेत्याद्यनुवर्तते । तत्र पठ्या विपरिणम्यते । अपाप्तविभाषेति । यत्र
 प्रयुज्यमानेन तादृशेन किंवायोगस्तथैव पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिरिति भावः । के-
 चिद्विद्वति । योगः मध्ये स च द्रव्यभूय न शब्दस्य सम्भवत्यत आद्यापर-
 म्यस्या वा तदर्थविषयतानिरूपितविषयताययार्थवत्तद्वत् एव पादः । स
 चाप्रयोरीति सम्भवतीति भावः । एहि मन्त्रे प्रवृत्तिः । मनु एषे मन्त्र इत्युक्त-
 म्मानिर्देशाद्यत्र प्रवृत्तिः च मन्त्रोपपद इति सूत्रेण पुरुषस्य मन्त्रस्तथैवाप्युक्त-
 चस्य प्रवृत्तिर्न तु तदभावे इति प्रवृत्ति इत्यप्याभावे एहि मन्त्रे इत्यत्र कथं
 तापत्तिरत आह । सूत्र एवोच्चादि । इत्यर्थे इतीति । यत्र यद्यपि मन्त्रधातो-
 र्वातमोऽस्ति तथापि न प्रवृत्तिरिति सूत्रविहितं किञ्च यद्यप्युक्तमिति सू-
 त्रविहितं यत्र । प्रवृत्तिरिति सूत्रस्य सामानाधिकरण्यात् यत्र यद्यप्युक्तं प्रवृत्ति-

त इति भावः । एव हि भाष्ये उक्तम् । किमर्थमिदमुच्यते । न गत्यर्थोऽतोऽत्र
 द्वित्वेव सिद्धम् । नियमार्योऽयमारम्भ । एहि मन्त्रे प्रहाम एव । क मा भू-
 त् । एहि मन्त्रे रयेन यास्यतीति । अस्मिन् भाष्योक्तवाक्ये यास्यतीत्यस्य
 निघातो भवत्येव । प्रत्युदाहरणे गत्यर्थोऽतोऽत्र प्राप्तिमुपपादयति । एही-
 त्वस्येत्यादि । आङ्पूर्वादिषो मोट् । मिप् । तस्य हि । जात्वपूर्वम् । उभयत्र ।
 विशेष्यविशेषणयोः । अनन्तरप्रहणादिति । तिङन्तव्यापूर्वमिति विशेषणश्चेत्त
 दाऽऽहा देवदत्त पचतीत्यादौ पचतीत्यादे मपुञ्चादेशानिघाता न भविष्यती-
 ति तस्मिन् सूत्रेऽनन्तरप्रहणादितो कृतञ्च तस्मिन्निमित्तविशेषणमित्यर्थं ज्ञाप-
 यति । पूत्रेण । अत्ययेन । व्याख्यानमेवेति । आकरसम्यक्त व्याख्यानमेव ।
 आहा उताहा । अत्रानन्तरप्रह । ३ शेषे विभाषित्युत्तरसूत्रे शेषपदार्थस्य अष्टप्रति-
 पत्त्यमित्याह । सान्तरं हीत्यादिना । आहा उताहोम्यस्य सूत्रमेतदर्थनिर्दि-
 टस्य लुप्तपञ्चम्यस्ततया निर्दिष्टपरिमाणयैवानन्तरप्रहणमेवेति
 भावः । युक्तमनन्तरप्रहणस्य प्रयोजनमन्यथा सिद्धमित्याह । गत्वपूर्वमिति । न
 तिङन्तविशेषणमिति । किन्तु निमित्तविशेषणमिति शेषः । एवञ्चाहो देवदत्त
 पचतीत्यत्र निमित्तव्यापुञ्चादेशानिघातनिषेध स्यादिति कर्तव्यमनन्तरप्रह-
 णमिति भावः । निमित्तविशेषणस्य प्रयोजनस्तु भूत् एव स्यात् । गत्यर्थो
 टा । अष्टषेदभाष्ये इति । तत्र हि कर्तव्येक्षया यदन्यत्कारकस्तस्यान्यत्वे प्राग-
 ष्य देवदत्त याममोदनश्चाख्यम इत्यादौ निघातनिषेधापापतिशङ्कायामिज-
 द्देशिना व्यक्तमेव पठितव्यत्र चेत्कर्ता सर्वान्यो भवतीति समाधानं कृतं कृष्ण-
 ण्तान्देवदत्तेन शान्तय यजुःक्षेत्रे भोक्तव्य इत्यत्र कर्मण एकत्वेऽपि कर्तुं भे-
 दान्निषेधस्याप्राप्तिः स्यादिति परेण दूषणे कश्चिन्निमित्तं तिङोरेकद्रव्या-
 भिधानात् । मिहमेतत् । कथम् । तिङोरेकद्रव्याभिधानात् । यत्र तिङ्भ्यामेक-
 द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यमिति निहान्तिनभिहितम् । तादृ च । अत्रा-
 न्वर्तमानं यस्य चेत्वादि तद्वटितवाच्यं समाह । न दर्शयति । विभाषितं भो ।
 'अत्रानुत्तममिति सोपमर्गमिति च मोटो विशेषणम् । निषेधस्य विकल्पे
 विद्विद्वत्कल्पः फलतीत्याशयेनाह भूते वायुदात्मिना । अनेन कृतस्य विक-
 ल्पस्य फलमाह । पच इति । पचि । एतच्छास्त्रप्रवृत्तिपदे । पचि । एतद्वद्वत्-

भाषयति । अस्यापीति । अपिना पूर्वगात्रसङ्ग्रहः । आमे एकाक्षरः । अत एव । अनन्तिकशब्दस्योभयार्थकत्वादेव । दूरत्वे एवोभयोर्विधानादिति भावः । उभयार्थकत्वे मानन्त्वनन्तिक इत्युपादानमेव । अन्यथा दूरग्रहणमेव दुर्यात् । सूत्रघटकमपुस्तस्य यत्प्रयुज्यते तत्रेति शेषः । पक्षान्तरमिति । तत्र अनन्तिक इत्युच्यतेऽनन्तिकश्च किम् । दूरमित्युक्तम् । तत्र तस्मिन् पक्षे । सामर्थ्यादिति । दूराद्यप्रयुज्यते तत्र यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधोऽनेन क्रियते तत्र चैकान्यमेव प्राप्नोति न तु निघातः । एकान्यतेर्निघातबाधकत्वात् । अत एव । अन्य सूत्रस्यैकान्युतिबाधकत्वादेव । ननु कथमसिद्धत्वप्राप्तेः । एकान्युतिविधायकस्य प्रथमाध्याये पाठादिति चेन्न । देयब्रह्मणोऽनुदात्त इत्यनेन स्वरितस्योदात्तादनुदात्तस्येति सूत्रविहितस्य स्थानेऽनुदात्तत्वविधानेन तस्यादित उदात्तमिति सूत्रादिगवसुत्रया उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति सूत्रात्परत्र स्थितिः सत्त्वस्य आपनादेकान्युतेरसिद्धत्वप्राप्तेः । नन्वस्य सूत्रस्य निघातबाधकत्वव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह । प्रकरणार्थेति । ननु दूरेऽनुदात्तत्वस्यापि विधानेन तस्याप्यवस्यतिपेव इति स्यादत आह । अनुदात्तत्वस्येति । इति वार्तिकेति । एका न्युतियेन तदेकान्युति तस्य भाव ऐकान्यत्वस्येत्यर्थः । अस्यैकान्युतिनिषेधबाधकत्वं मूलसम्यतिरपीत्याह । मूलेऽपीति । प्रत्याख्यानमिति । एवं हि भाष्यकृतोक्तम् । अनन्तिक इत्युच्यते अन्यथ दूरभग्नदन्तिकमिति । प्रथमाध्याये । दूर इत्येव वक्तव्येऽनन्तिकशब्दोपादानमामर्थोद्दूराभिप्रायोऽनन्तिकशब्दस्याश्रीयते । अनन्तिकमन्तिकसहग यत्र दूरश्चास्ति तदादित्यर्थः । आद्यः पक्ष इति । न नाककर्म नामास्ति । अतस्तदूरश्चास्ति इति पक्ष इत्यर्थः । व्याख्यानमिति । साधनादूरशब्द एवोपारणीये तदनुगारणादिति शेषः । अनुदात्तमिति । प्राप्त इति भाषावादिति भावः । यदि तु परम् । यदि तु परं गद्याः परं यत्प्रादिति बहुमीदृशः । भाष्य उक्तत्वेनेति । तत्र हि मित्रतत्पुत्रपरप्रवचनमिति पक्षः । यदि तु परस्य दूरस्य निघातोऽन्यपरमितिपे धार्य इति प्रतिपाद्य स्यात् । रोहादिद्वयोश्च संज्ञा चेत्तन्मगत्वमंशोऽश्वमेदोऽनेन युक्तस्य रोहादित्यस्य । रोहादित्यनेन युक्तस्य । पातः न निमित्तमप्योजनमुभयमिति शङ्क्येति । न-

त्यर्थमोटा युक्त इति प्राप्नोति इत्येवमाशङ्क्य गत्यर्थकर्मकेति सूत्रे पृथग्पु-
 ष्पेपादाच्च रुद्धिर्गत्यर्थ इत्यादायुक्तम् । ततो यदि न रुद्धिर्गत्यर्थस्तर्हि आरो-
 हन्ति इन्दिन इन्दिपका । आरोहयति इस्ती स्तस्मन्नुत्थानिचय गतिवु-
 षीत्यनेन कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति गत्यर्थत्वाभावादिति रुद्धिर्गत्यर्थत्वमावश्यकम् ।
 सोऽचेत्यनेन ङ् पुर्वेणानुधातुना निष्पन्नस्यैहीलस्य निघ तप्रतिषेधस्तु न । छा-
 न्दसत्वादिति प्रतिषेधितम् । इत्याहुरिति । अत्राहचिञ्जीजस्तु यदि विभाषित-
 मिति सूत्रेणैव तदभावस्तर्हि भाष्ये छान्दसत्वाभिधानममङ्गतमिति विक-
 ल्यभिधानममङ्गतमिति । गत्यर्थकर्मकेति सूत्रे रुद्धिग्रहणस्तु प्रपञ्चार्यमवेति
 बोध्यम् । अनचिदिध । अनिहत एवेति प्रज्ञातसूत्रेण निषेधादिति शेषः । स-
 ट्भाष्य इति । तत्र हि गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणद्वर्त्तयम् । इह मा भूत् । नृ-
 णीकर तिचन । कृषीकरोतिचनेत्युक्तम् । अथैवेत्यमभिधानमिति न ।
 किन्तु सर्वत्रैवाष्टमिके । तदप्युक्तभाष्ये अपर आह सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रह-
 णे उपसर्गग्रहणद्वन्द्वम् । गतिर्गतौ । तिङि चोदात्तवति वर्जमिति । इह मा
 भूऽेत्यस्य गतिरिति प्रतिषेधो मा भूदित्यर्थः । सर्वत्रैत्यनेन चादिषु च । अवा-
 योमे प्रथमेति सूत्रयो नङ्ग्रहः । तयोरपि गतिग्रहणानुषर्त्तनात् । तिङो गो-
 चादीनीति सूत्रे कुल्लनाभोच्छायाोरिति पाठविशेषणमिति यदुक्तान्तरस्था-
 रयति । कुल्लनेति । चादिषु च । अत्र चादिपदेन गणे पठितानाच्चादीनाङ्ग-
 णमिति शङ्का यारयति । न च बाहेतीति । तत्रिकृतत्वात् । अनुदात्तमि-
 त्यधिकारमध्यपाठे न गोप्नोपस्थिति कत्वात् । प्रकृतसूत्रेण देशः पक्षतीत्या-
 दौ प्रथमस्य पक्षतीत्यस्यैव तिङन्तस्य निघातप्रतिषेधो न तु द्वितीयस्य स्था-
 दिति चेत्तस्यापि । तस्य निघातप्राप्तेरेवाभावादित्याह उदाहरण इत्यादिना ।
 तदागय । हत्यागयः । नियमाऽयमिति । प्रथमेत्यस्याभावेऽपि प्रथमस्य साभि-
 मिद्धे पुनरेतदुपादानवियमार्थमिति भावः । अस्यैत्यस्योत्तरवाक्य इत्यनेनान्व-
 यः । एवञ्च प्रथमत्वमस्योपपन्नमिति भावः । इति चियायाम् । चियापदार्थ-
 माह । एका इति । इयोमाभावादिति । प्राथम्य भावाच्चैत्यपि बोध्यम् विनि-
 योगपदार्थमाह । अनेकप्रतिप्रति । समानकर्तृक इत्यस्य क्रियावाचकपदद्वय-
 तगत्वाद् इति शेषः । निघाताभावस्येति । चादिभ्योपे विभाषेत्यस्य वैकल्पिक

कश्चन का चित्रिवातोदाहरणप्रदर्शनेऽपि न मू नतेत्यभिप्रायः । उदाहरण-
 स्तरम् । उत्तरवाक्ययोर्भवन्तीत्यादि । अन्यशब्दसाहचर्यादेकशब्दम्यान्यार्थक्य
 ग्रहणे मित्रे समर्थोभ्यामिति व्यर्थमन आह । अत्र प्रकरण इति । तत्रयोजने
 यावद्यथाभ्यामिति सूत्रे यावदित्यनेन वक्तव्यमपि ग्रहणमिति । न च नि-
 पातेर्यद्यदीति सूत्रस्थनिपातग्रहणे नाभ्यासं च प्रवृत्तिरिति चेन्न व्यर्थमिति
 वाच्यम् । स्पष्टायेत्यात् । यद्वृत्त्याचिन्तम् । यदि यदिति शब्दस्य हस्तमुच्चारण-
 मिययंस्तदा यः पचति । यत्पचतीत्यत्र न व्यात् । तत्प्रकृतिकविभक्त्यन्तादुच्चा-
 रितादित्यर्थे 'उत्तरहस्तमात्तास्थंस्तरः' पचति । दक्षमः पचतीत्यस्मात् स्याद्दि-
 भक्तेरनुच्चारणइतो हृत्प्रधानोरकर्मकवाच्यत्वादधिकरणे न तदन्तात् पठ-
 ताच्छब्देन ममामो यद्वे हन्तामिति । अधिकरणवाचिना चेति प्रतिषेधश्च-
 स्मात्प्रपातनात् । यच्छब्दा यस्मिन् पदे प्रसृते तत्पदे यद्वृत्तमात्रादित्यर्थः
 स्वीकार्य इत्यागयेनाह । मूले यच्छब्द इत्यादि । यथा किं हस्तश्च चिदुत्तर-
 मिति सूत्रस्यान्यानाञ्चरे विभक्त्यन्तं 'उत्तरहस्तमात्ता' किमो रूपमित्युक्तान्ता-
 येहापि विवक्षितमिति कश्चिद् भाव्येदत्त आह न त्विति । भाष्ये ध्वनितमि-
 ति । यद्युद् वायु पचते । यत्कामास्ते लुप्तम् इत्युदाहरणोपन्यासेन ध्वनित-
 मित्यर्थः । स्पष्टप्रतिपत्तयेऽस्मिन् व्याख्यातश्च भाष्ये यदस्मिन् प्रसृते यदनमिति ।
 ननु यद्वृत्तादिति पञ्चमीनिर्देशात्तत्तद्वृत्तपरत्वेव व्यादिति कथं यद्युद्
 वायुर्वातीत्युदाहरणमग आह । मूनेऽत्र व्यवहित इति । यद्येवमवृत्तादिति ।
 देवकानाञ्चनपेक्षेयताधनता ज्ञानमार्गेण या प्रवृत्तिः सा यद्येवमवृत्तिस्त-
 व्याहृत्यमानायामित्यर्थः । तद्वृत्तमादिति । भाष्यापर्यालोचनमूनकभ्रमात् ।
 भाष्ये हि पुञ्जितस्यानुदासत्वे काष्ठादिनक्षत्रवर्णव्यम् । 'काष्ठादिभ्यः पुञ्जना-
 दिति वक्ष्यमित्यभिहितम् । प्रापितमेतदिति । काष्ठादयः पुञ्जनापचना पाप्मा
 इति बोधितमित्यर्थः । अत्रान्वयमित्यस्य प्रकान्तत्वेऽपि पुनरेतन्निमित्तं सूत्रेऽनुदा-
 सवचनसंज्ञा निवृत्त्यर्थम् । अत्र हस्तिश्यामादय इति । अत्रादित्यनेनान्वयः ।
 अत एव । सममान एव प्रवृत्तेरित्यादिषु । दाहयमित्यादय इति । दाहयम-
 व्यापक इत्यादय इत्यर्थः । भाष्याविद्वत्त्वादिति । मर्गोपच वक्ष्यः । दाहया-
 व्यापक । दाहयाभिरुपक इति भाष्याविद्वत्त्वादित्यर्थः । एवञ्च यन्मूने ममा-

धातोदात्तत्वापवाद एतत्समास इत्यत इति तद्वृत्त्यनुसारेणेति बोध्यम् । दा-
 षाध्यापक इति प्रत्युदाहरणदर्शनायसंज्ञकमृष्टम् । सङ्गतिरपि तिङ् ।
 पूजनादित्यनुवर्त्तते । काष्ठादिभ्य इत्यस्यापि शेष । निपातैर्यद्यदीति निषेधे
 प्राप्ते प्रतिपन्नवार्धमेतन्मूलम् । फलान्तरमप्याह । न लुङित्यादीति । इत्याहु-
 रिति । क्येयटादय इति शेषः । नाभार्यमिति । उत्तरमुखे तिङ्पङ्क्त्यादित्या-
 दिना प्रागुक्तमपि पुनर्दाव्ययि आरितमिति बोध्यम् । भाष्यमिति । निरूपित
 भिनम् । पङ्क्त्ये त्वधिकारात्कर्मस्तिङ्न्तव्याप्राप्ते, गतिप्रवृत्तमिति गतेस्तिङ्
 न्तस्य च निवातोऽमेन विधेयम् । प्रतिप्रेव एवेति । न च गतिप्रवृत्तम्योपसर्ग
 परत्वे सगतिरपोत्यस्य सौपसर्गाऽपीत्यर्थः । अपिनाऽनुपसर्गस्यापि प्रवृत्तमिति
 शक्तीकरोतीत्यत्र सूत्रस्यास्य प्राप्तिरस्येति वाच्यम् । प्रियोगस्य प्रियेपाशग
 तिहेतुत्वे नानुपसर्गोऽपीत्यनेनोपसर्गसंज्ञकमव्यययोगयोग्यता यस्य धातोस्तात्-
 क्तिकस्तिङ्न्तङ्गमृष्टम् । तद्योगयोग्यस्य यत्र धात्वव्यवहितप्राग्वर्तनेर्वाचरणं स
 एव तं प्राग्वर्तातेति सूत्रस्वारस्यात्तादृगन्तुनायमित्याशयात् । कुक्षने च सु ।
 पदादिति निवृत्तमिति । अत्र प्रमाणन्तु कुक्षने क्रियाया । क्रियाया' कुक्षनेइति
 प्रकृत्यम् । कर्तुः कुक्षने माभूत् । पचति पूतिरिरिति पूतिरिति भाष्यकारोक्तिरेव ।
 क्रिया विशेषणत्वादिति । अयम्पूतिग्रन्थः कुक्षितपात्री स चामिदेन धात्वर्थपा
 लविशेषणम् । बाहुलकादोणादिकेति योति । वसेस्तिविति विहितस्यान् बहु-
 लपङ्क्त्यात्पूज पूयीधातोर्वा स्वीकार्यः । तथा च धातुस्वरेणादुदात्तत्वात् प्रा-
 त्तिरिति भावः । इदम् । चकारानुवचकत्वम् । अस्यदेति । यया वा बहुवचमि
 ति वचनेन बहुवचनात्सस्य तिङन्तस्य विकल्पेन निघाने योधिने निघाताभा-
 वपक्षे पचन्ति पूनीत्यत्र पूतिग्रन्थ आदुदात्त एव । अभावेति । अयमुचरती
 त्यत्र । विशेषाभावेऽपीति । अमे, प्रातिपदिकस्यरेणान्तीदात्ततया तस्य यथादे
 शे कृते य उदात्तस्तच्छब्दवृत्तविशेषाभावेऽपीत्यर्थः । इति नियमादिति । यदा
 प्रकृतसूत्रे गताविति नास्ति तदाऽनेनैशोदात्तवति तिङ्न्तस्येऽनुदात्तत्वे मिहे
 तिङीति सूत्रत्रयमार्थमिति भावः । ननु तं प्राग्वर्तातेत्यन्मि गतेर्धानीरव्यव-
 धानेन प्राक् प्रयोगविधानात्कथमप्याडो व्यवधानेन प्रयोग इत्यत आह । ते
 प्रागिति । प्रयोगनियमार्थेवमिति । प्रागेव अनुपसर्गा धातो प्रयोक्तव्या इत्या-

कथं न क्व चिद्विधातोदाहरणप्रदर्शनेऽपि न न्यूनतेत्यभिप्रायः । उदाहरण-
 स्तरम् । उत्तरवाक्यप्रार्भञ्जनीत्यादि । अन्यग्रन्थमाहचर्यादेकग्रन्थस्यान्यार्थक्य
 ग्रहणे भिदे समर्थाभ्यामिति व्यर्थमन आह । अत्र प्रकरण इति । तत्रयोजने
 यावद्यथाभ्यामिति सूत्रे यावदित्यनेन बलवन्त्यपि यद्वयमिति । न च नि-
 यतेयंयदीति सूत्रस्थनिर्वाणग्रहणे नाप्यर्थेय प्र-जितवादिदं व्यर्थमिति
 वाच्यम् । स्पष्टार्थत्वात् । यद्वद्वत्वाच्चित्तम् । यदि यदिति यद्वत् इतिमुच्चारण-
 मिथ्ययंस्तदा यः पचति । यमपचतीत्यत्र न स्यात् । तत्रकृतिक्रमिभक्त्यन्तादुच्चा-
 रितादित्यर्थे उत्तरवृत्तमात्रात्यन्तरः पचति । यस्ततः पचतीत्यस्मात् स्याद्वि-
 भक्तेरनुच्चारणार्थतां हृत्पातोरेकमेकवाच्यत्वादविकारत्वे न तदन्तश्च पठ्य-
 माग्रच्छब्देन समामी यदेवृत्तामिति । अधिकरणवाचिना चेति प्रतिषेधश्च-
 स्माच्चिपातनात् । यच्छब्दा यस्मिन् पदे पचने तस्यदे यद्वृत्तमात्रादित्यर्थः
 स्वीकार्य इत्याशयेनाह । मूले यच्छब्द इत्यादि । यथा किं वृत्तञ्च विदुस्तर-
 मिति सूत्राभ्यानामन्तरं विभक्त्यन्तं उत्तरवृत्तमात्रं किमौ रूपमित्युक्त-
 येष्वपि विवक्षितमिति कथं न भ्राम्येदन्त आह न त्विति । भाष्ये ध्वनितमि-
 ति । यद्युड् वायु पचने । यत्कामास्ते जुहुम इत्युदाहरणोपस्थानेन ध्वनित-
 मित्यर्थः । स्पष्टप्रतिपत्तयेऽन्यो व्याख्यातश्च भाष्ये यदस्मिन्वर्तते यद्वयमिति ।
 ननु यद्वत्तादिति पञ्चमीनिर्देशात्ततः इववर्हितपरस्येव व्यादिति कथं यद्युड्
 वायुर्वातीत्युदाहरणमत आह । सूत्रेऽत्र व्यवहित इति । यथेष्टग्रन्थापिनि ।
 देवकालावनवेत्येष्टनाधनता ज्ञानमात्रेण या पचति, सा यथेष्टग्रहणिसू-
 च्याह्वयमानायामित्यर्थः । तद्वत्त्वमादिनि । भाष्यापर्यालोचनसूत्रकभ्रमात् ।
 भाष्ये हि पुञ्जितस्यानुदागत्ये जाताद्विषयवृत्तस्यम् । काष्ठाद्विषय वृत्तता-
 दिति वक्ष्यमित्याभिहितम् । प्रापितपेनेदिति । काष्ठादयः पुनरावृत्तता यादृशा
 इति बोधितमित्यर्थः । अनुदागतमित्यास्य प्रकान्तत्वेऽपि पुनरेतानिान् सूत्रेऽनुदा-
 तवृत्तवृत्तौ निरूप्यम् । अत्र वृत्तित्यामदय इति । अत्राद्विषयनेतामयः ।
 अत एव । यममात्र एव पचति स्मिद्वत्तादयः । दाद्वयमित्यादय इति । दाद्वय-
 व्यापक इत्यादय इत्यर्थः । भाष्याविवक्षित्यदिति । ममोपय वक्ष्यः । दाद्वय-
 व्यापकः । दाद्वयमित्यप्यत्र इति भाष्याविवक्षित्यादित्यर्थः । एवञ्च यमूमे ममा-

त्या ताम्परिहृत्य यद्योगादित्वन्तस्योदात्तस्य ग्रहणे पुनरपि प्रत्ययस्योदात्तस्य
सङ्गावो यत्र तत्राध्यासिस्तदवस्थैवेत्युक्ता नैव दोषः । यत्क्रियायुक्ता इति नैव
विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया इति कथन्तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रिया
युक्तास्तन्मतिगन्तुपसर्गसञ्ज्ञे भवत इति समाहितम् । एवञ्च गतित्वनिरूपकस्य
क्रियारूपस्यार्थस्य ग्रहणेऽर्थे कार्यासम्भवात्तदाचिनि शब्दे परत कार्यं विज्ञा
यमानस्तादृशक्रियाप्रधानं यद्यत्तत्र सर्वत्र भविष्यतीति प्रत्ययादात्तवत्यपि भ
विष्यतीत्येतत्तात्पर्यकेण तादृशक्रियाशोधकघटिते तिङपदस्य सञ्ज्ञेति ध्वनि
तमिति । तत्र विशेषमाह । एते निष्ठाता इति । सहिताधिकाराभावात्कास्त
त्रिनखे मोक्षारण्य चतिकरमिति भावः ।

इति तिङन्तस्वरनिरूपणम् ।

मूले तिङडतिङ इति निघात इति । एवञ्च निहतस्य विच्छिद्य पाठे अत्र
णमिति भावः । सहिताया विशेषमाह । सहितायामित्यादि । तदन्तर्भावादि
ति । सहिताधिकारान्तर्भावादित्यर्थः । कास्तव्यवायेऽपि प्रवृत्तिश्चापनस्य फ
लमाह । तेनेत्यादिना । पूर्वोक्तसिद्धान्ते शङ्कते । नन्विति । विविध विधाना
दिति । एवञ्च वैदिकत्राक्रे तथोच्चारणन्तच्छाखीयानाम् चतिकरमिति भावः ।
नन्वेवमिति । प्रातिशाख्येन व्यवस्थास्त्रीकारे सतीत्यर्थः । उपगन्तवै इत्यथो
पगन्तवैत्येव । अन्वे तवै इत्यथानुपतवै इत्येवमवग्रहः । उत्तराखण्डेति । प्रथमे
गकाराकारस्य द्वितीये त्वं कारस्य स्यात् । प्रथमे उपगन्तव्यस्य तवैप्रत्ययान्तगन्त
वैशब्देन युगतीतिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरैणोकारस्योदात्तत्वे शेषनिघाति
उदात्तादनुदात्तस्येति यकाराकारस्य स्वरितत्वे सति प्रचयस्य द्वितीयेऽप्येवमै
वैकारस्य प्रचयमाप्तिः । द्वितीये इणधातोस्तवैप्रत्ययः । उभे वनस्यत्यादिषु युग
प्रदित्यनेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरविधानेन प्रातिशाख्यीयवचनान्तरेण व्य
वस्था प्रकृते स्त्रीकायति समाधत्ते । पद्यादीनिति । अनेन प्रातिशाख्यीयवच
नान्तरेणामेहितवद्भावे सति तस्यादित इत्यारभ्य नव सूत्रा इहोक्तर्पेण प्रचय
विधायकस्य प्राप्तावप्यसहितवद्भावेनाप्रवृत्तिरिति भावः । रत्नधातम् । अथ र
त्नधातममित्यवग्रहः । अनना भवन्तीरित्यथानना भवन्तीरित्यवग्रहः । न प्र

कारकनियमार्थत्वमित्यर्थं छन्दसि परेऽपि व्यवहितार्थत्वेनेन व्यवधानेनात्र
 प्रयोगेऽपि गतित्वमाहोऽस्येति भावः । सन्नानियमार्थत्वमिति । धातो प्राक्
 प्रयुज्यमाना एव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता इति पक्ष
 इत्यर्थः । तद्वत्त्वाख्यायत इति । प्रयोगनियमार्थं चेदनुकरणस्येति करणपरप्र
 तिपेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं छन्दसि परव्यवहितवचनस्येति गौरवाभिधानेन
 प्रत्याख्यायत इत्यर्थः । इहाप्युक्तमभ्यास्ये । छन्दाऽर्थमिति चेन्नागतित्वात् । यत्
 क्रियायुक्तास्तन्मन्त्रेण गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । अयमेवार्थ इति । छन्दसि
 परेऽपि व्यवहितार्थेति सूत्रद्वयप्रत्याख्यानपरक एवाचक्ष्यो अन्य इत्यर्थः । पर
 निमित्तानुपादान इति । यद्युपसर्गस्य सञ्जि उपसर्गादसमासेऽपीत्यादौ तत्रैव
 यत्क्रियायुक्ता इति न्यायसञ्चारो न त्वर्थेति भावः । समर्थपरिभाषेति । येन
 गते सामर्थ्यन्तप्रतियोगि गति स तस्मिन्निवृत्त्यत इत्यर्थ इति भावः । एकार्थी
 भाव एवेति । न चात्रैकार्थीभावस्य सम्भावना । साक्षाद्विध्युद्देश्ययोर्विधेयो
 द्वेऽश्रयोर्वा तस्य स्वीकारात् । उक्तमाध्यन्तर्धं व्याख्येयम् । यथा क्रियायाऽव्यय
 धितपरशब्दयोर्ध्याया युक्तास्तद्वाचकधातुमन्त्रेण गत्यादिभञ्जा । प्रकृते तु यथा
 क्रियाया दोगस्तत्र कस्य व्यवहितत्वेन भञ्जानियमपक्षे गतित्वाभावो येन चा
 व्यवधानन्तस्य क्रियावाचकत्वाभाव इति सर्वथा गतित्वाभाव इति । अत एव ।
 साधनान्ययाप्रागुपसर्गयोर्न्याय्यवृत्तित्वादेव । तिङि चोदात्त । अपवादोऽय
 मिति । येन नामाप्तिन्यायेनेत्यादि । तदेवोपपादयति । अनुपसर्गमिति । गृही
 शब्दस्य निघातः । अनेन सूत्रेण भवतीति शेषः । तच्चिह्नितिरिति । मन्द्रशब्द
 स्य निवृत्तिरित्यर्थः । अयमभावः । गतिसंज्ञाया क्रियायोगे विधानात्तद्वाचकस्य
 यत्र परत्वन्तश्च निघातेन भाष्यमन्द्रशब्दस्तु न तादृशः । न च ऊदन्तोऽतिप्रस
 रः । तत्र सुनुत्पत्ते प्राक् समाने छान्दस्वरधायादिस्वरगतिसंज्ञायां यथायद्यम
 हत्या शेषनिघातेनानुदात्तत्वज्ञेति निवृत्तिरिति तिङ्प्रपञ्चं व्यर्थमिति । मूले प
 रिमाणार्थमित्यर्थे यत्ताविशेषाद्विचित्रमनुदात्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । तत्र ।
 पूर्वोक्तार्थे नियते । ध्वनितस्येदमर्थ इति । तत्र हि यदि तिङ्प्रपञ्चं क्रियते
 चामन्ते न प्राप्नोति प्रपञ्चिततराम् । प्रपञ्चिततरामित्यचामन्ते तिङ्प्रपञ्चेऽ
 व्याप्तिमुक्ता तदकरणे चामन्तेति चाप्यायतिमुक्ताय यत्क्रियामुक्ता इति ३

ज्यत इति भावः । उष्णादयो बहुलमिति सङ्गृहीतमाधुत्वकानां ध्युत्पन्नत्व
 मास्त्राग्रादे प्रमिदमिति तदभिप्रायेणाह । अन्य इत्यादि । अवनि । पत्तिरु
 धृधम्यस्यस्यवितृभ्योऽनिरित्यनि । चमूरिति । क्षपिचमितनिधनिष्ठजिखर्जिभ्य
 ऊरित्यू । दयू । अथ वकारस्य छीरित्यूठ । अमनिभर । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ।
 मिन्यन्त । भूमि । नियो मिरित्यतो मिरित्यनुवत्ये विहितो भुव किदिति
 नि । ग्लानि । वृद्धिच्युदुगलाह्वारिभ्यो निदिति नि । वन्द्यादिगद्धाना
 निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह । वृद्धिष्ठ । वृष्णि । वृष्टपिभ्यां किदिति
 नि । अग्नि । अद्नेनेनोपयेति नि । आणियोन्तू । योणि योनि । वृद्धि-
 श्रीती नि । कर्म । अर्त्तेरुत्तेति नि । ईकारान्तस्य । अथ ईकार प्रत्यय
 एव । पूर्वोत्तरमाहचर्यात् । सस्मोरिति । अथ सस्मेरुट चेति सूत्रेऽवितृभ्यो
 न्यिभ्य ईरित्यत ईरित्यस्यानुवृत्त्या तनेकार प्रत्यय । एवमभ्यादिधातुभ्य ई
 कारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तच्छया । अवीनारी रजस्वना । तरोर्नी । स्त्रीर्धूम ।
 तन्नीर्वीणादेर्गुण । न च यापा किञ्चेति सूत्रविहितेकारान्तास्यापि स्त्रीत्वा-
 र्पात्तरिति वाच्यम् । पुंस्वाधिकारोक्तेन योपध योपध इत्याभ्याम्परत्वाद्वाधात् ।
 गुप इत्यादौ प्रथमस्य समय इत्यादौ द्वितीयस्य चारितार्थात् । एवञ्च त्रियीप
 यीमदस्य पु स्येऽपि न क्षति । ऊडावन्तस्य । ऊडुत इत्यूड । आम्प्रहणे न
 टाव्डाव्चापाङ्प्रहणम् । द्यन्तमेकाक्षरम् । ईकारोऽथ प्रत्यय । ऊकारमाहच
 र्यात् । धिगत्यादिरानवते । धिगत्यादय पङ्क्तिर्विगतीति सूत्रनिर्दिष्टा ।
 दुस्तुभिरक्षेपु । अक्षेपु बोधनीयेषु य प्रयुज्यत इत्यर्थः । नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रि
 भिर्क्षे योनाभिगच्छ प्रयुज्यते स क्षिया म्यात् । इयमाभिरिति । पुरुषावयवे
 इदम् । उभायन्यत्र पुंसि । इद स्पटार्थम् । पूर्वसूत्रयोरनेष्वक्षत्रिय इत्यभिधा
 नेन सिद्धे । कयन्ताहीति । अथ यत्कोमनेरिति तदनुपपन्नम् । स्त्रीनिष्ठनाभि
 गच्छार्थविशेषणत्वात् । सामान्य इति । निष्ठविशेष इतिवचनानां ननु भक्तोमले
 रिति प्रमाध्य तस्य नाभिगच्छार्थविशेषणत्वं स्वीकार्यम् । विशेषप्रतिपादकस्य
 यथा पुंस्त्वन्तत्वाप्यापि भविष्यतीत्यागयेन समाधानान्तरमाह । वस्तुतस्तदिति ।
 चक्ष्मण्यक्षत्रियोरित्येष चक्ष्मण्यक्षत्रिययति इन्द्र । अत एव प्राप्सङ्गे
 इयोरिति सङ्गच्छते । तच्छन्त । तस्य भावस्त्वनन्ताविति सूत्रविहिततत्त्वमस्या

वर्तत इति । पूर्वोक्तरीत्याऽसहितवशावादिति शेष । परिग्रह इति । अथग्रह
योग्यपदघटितस्य संघृतस्य क्रमकाले वेष्टनमपरिग्रह । वेष्टक इति । क्रमकाले
इति शब्दघटितशब्देनोच्चारणरूप वेष्टनमेव वेष्टकमिति । अलला भवन्तीरि
त्यलला भवन्तीरिति यथा । सर्वेष्ट सिद्धिरिति । सर्वेषामिष्टानाम्प्रतिसाध्यीय
चनेन सिद्धिरित्यर्थः ॥

इति प्रदर्शितरीत्या स्वरविधायकशास्त्र-

प्रवृत्तिविवरणम् ।

मूले अधिकारसूत्रे एते इति । उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि निष्कमित्याशा
क्षसमाप्तिर्द्वितीयस्तु तारा धारति यावदिति विवेकः । अथापि लिङ्गश्री-
यम्प्रागुक्तमेव विवक्षितम् । तद्यार्थनिष्ठ तत्तच्छब्दप्रतिपादकम् । तथायुधिमे
ष । शब्दशक्तिस्वभावेन कस्य चित्तर्वलिङ्गप्रतिपादकता कस्य चिदेकलिङ्ग-
प्रतिपादकता कस्य चिद्विनिर्गुणार्थप्रतिपादकता चेति । यद्यपि शब्दानाम
र्थानाञ्जानस्याप्रातिस्त्रिकरूपेण तेषां ज्ञान योगिनां युतयुक्तान्त्वेन व्यवहृ-
रयोग्यानामेव सम्भवति न त्वच्छादादीनामज्ञानाम् । तथाप्यश्वदादुद्देशेन
शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघुनोपायेनाश्वदादीनां ज्ञानश्रवणशब्दः । अकारान्ता इ
त्यादिना । स्त्रीतिपदमेव सूत्रेषु मध्यम्यते तच्च भावप्रधाननिर्देशेन स्त्रीत्वपर-
म् । तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिमसामि स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकार्येण न
त व्यवहारः । तत्रादिशब्दानां विशेषतः उपादानात्पर्येति लक्ष्यम् । अत्रधा-
रणस्य तु यथानाभस्तत्प्रकारमाह । अस्मादिशक्तकथ्येवेति । स्त्रीनिर्देशेन । न
षट्स्त्रादिभ्य इति सूत्रेण स्त्रीणां निर्देशेन । कर्षीत्यादिरिति । अनेन प्रत्ये
देन योगिकाः शब्दा अकारान्ता परिपाद्याः । ऋट्छ कौट् प्रशुतिशब्दस्या
दिना परिग्रहः । न च मपूतेरेति षट्छ कौट् इति नियमानुपपत्तिरिति वा
च्यम् । आदिशब्दानां ज्ञानात् । पश्येत्त्वयोत् । यद्यपि भावमज्ञानं अज्ञानकौट्-
रित्यादि विग्रहाः प्रयाग निवृत्तायेत्यपेक्षे क्षियाश्वदत्तं सामप्य कौट् शब्द
स्याप्यादिशब्दानां ज्ञानम् । तथापि परिनिमित्ते शब्दाद्यमोक्षारान्ता एव प्रमु

चि वसुशब्दो नपुंसके च द्रष्टव्यः । कृत्वन्तः । शुकारोनकारिष्कञ्चकः । मेरुः ।
 सेतुरित्यत्र सितनिगमिमसिसच्चविधाङ्कुशिभ्यस्तुनिति तुन् सूर्यवाचकः प्रथ-
 मः । दारुकसेरु । जच्चादित्वाद्गुप्रत्ययान्ता एते । कंसं चाप्राणिनि । कंसमि-
 ति शब्दस्य निर्देशान्नपुंसके चेत्यस्य संबंधः । अप्राणिनि वाच्ये कंसशब्द-
 इत्यर्थः । दिनानाहनी । दिवसाभिधानाविमौ । खारीमानिके । मानाभिधा-
 नत्वात् पुंस्त्वे प्राप्तोऽस्मारश्चः । बहुत्वश्चेति चकारः पुंस्त्वस्य समुच्चायकः ।
 नाद्ययजनोपपदानि प्रणाङ्गपदानि । अत्रोपपदशब्दः पूर्वपदपरः । न तु त-
 चोपपदमिति तत्सञ्चकपरः । तस्य प्रात्यभावात् । क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थमिति । न-
 पुंसकाधिकारि सुखनयनेत्यादिष्वस्यमाणसूत्रेण विवराभिधानत्वेन क्लीबत्व-
 व्याप्तस्तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अमरस्त्विति । एवञ्च तन्मतेऽर्चार्चिदिष्वयन्द्रष्टव्यः ।
 भावे व्युत्पन्नः । इदञ्च सूत्रं यद्यपि नपुंसके भावे क्तः व्युटोक्तेनेन गता-
 र्थस्तथापि अष्टार्थमुपात्तम् । एवमन्तग्रहणश्चेति बोध्यम् । इक्षप्रमेधन इति ।
 अत्र करणे व्युट् । निष्ठा च । अत्र निष्ठापदं क्तस्य बोधकम् । इदमपि सूत्रं न
 पुंसके भावे क्त इत्यनेन गतार्थम् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् । त्वय्यौ तदि-
 ती । भावे इत्यनुवर्त्तते । यद्यपि तस्य भाव इति सूत्रे भावशब्दः । प्रकृतिज-
 न्यधीधीयप्रकारताययधर्मपरः । भावे व्युत्पन्न इत्यत्र तु भावशब्दो भायना-
 बोधक इति भेदस्याप्यपीह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्वयार्थको द्रष्टव्यः । क-
 र्मणि च । चास्त्रावे । त्वय्यत्रावित्याद्यनुवर्त्तते । स्तेनाद्यत्रलोपश्चेति । यद्यपी-
 दं सूत्रम्नाम् व्याख्यातमेव । तथापीतः प्रभृतिकथितानात्रपुंसकत्वस्य अष्ट-
 प्रतिपत्त्यर्थमिच्छोपादानमिति बोध्यम् । इन्द्रैकत्वमिति । इन्द्रस्य प्राणितूर्येत्या-
 दिना येषान्दन्धानामेकवद्भावो भवति ते इन्द्रा नपुंसकत्वाभिधायका बोध्या-
 इत्यर्थः । अभाषायामिति । इदमपि सूत्रं हैमन्तगिशिरावहीरात्रे च छ-
 न्दसीतिसूत्रे छन्दमोत्युपादानेन गतार्थम् । हैमन्तगिशिरावित्यत्र तु निर्दे-
 शादेव पुंस्त्वप्रतिपादकता बोध्या । स्त्रियाश्चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः ।
 विभाषा सेनेति विभाषापदोपादानेनेदमपि गतार्थम् । परवदिति । परवस्त्रि-
 ङ्गमिति सूत्रोपात्त इत्यर्थः । परवदितिसूत्रस्य स्मारकमिह परवदिति न त्व-
 दमपूर्वम् । तत्पुरुष इति । इन्द्रस्याप्युपनयणम् । संख्यापूर्वा रात्रिः । संख्या-

स्त. स्त्रियां स्यात् । भूमिविदुदिति । अत्राभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दगत्वता-
 यच्छेदकधर्मावच्छिन्नगत्वपरस्तेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः । एवमन्यवापि बोध्यम् ।
 यादी नपुंसकम् । पूर्वेत्यापवादः । स्त्रीषोऽपि नपुंसके च । चकारेण स्त्रियामि-
 त्यस्यानुकंपणार्थमस्यात्र लेखः । ग्राह्येति । स्त्रीशब्दस्य पूर्वच चानुक्तत्वेऽपि
 स्वरितेनाधिकार इत्यस्याधिकः कार इतिव्याख्यानस्यापि प्रसिद्धत्वादत्र सम्ब-
 न्धः । दर्विविदि । दर्विशब्दो हृद्भ्यां विनितिर्विन्नन्तस्तस्मात्सर्वतोऽस्तिचर्यादि-
 त्येक इति विकल्पेन ङीप् दर्वी इति । तिथिनाडि । एते प्राग्वदिति । स्त्रियां
 स्त्रु रित्यर्थः । पुंस्त्वेवेति । देवासुरात्मैत्यनेन पुंस्त्वबोधकेन परत्वादाधादिति
 भावः । भाष्यप्रयोगादिति । तेन भाष्ये णाविति सूत्रनिर्दिष्टानाम्यदुत्वं प्रा-
 यिकमिति कल्पयते तेनान्यत्र बहुत्वाभावेऽपि न क्षतिः । काचिद्व्यभिचारमिति ।
 तेन तिथिशब्दस्य पूर्वच यथा पुंस्त्वं प्रदर्शितमन्याऽन्ये पामन्यलिङ्गत्वेऽपि सा-
 धुत्वमिति सूचयति ॥

इति सूत्र्यधिकारः ।

भाष्ये एवेति । भावे यो घञ् तदन्तस्य पुंसरमित्युक्तम् । एतन्नाभप्रका-
 रमाह । नपुंसकेत्यादि । भयनिङ्ग्रेत्यादि । पूर्वत्यापवादोऽयम् । यत्कौ पुं ।
 किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्यात्तादृशो यो हुमंशकी धातुस्तदितिः पुमानित्य-
 र्थः । देवासुर । अत्र षष्ठ्यन्तहन्तङ्कत्वा तस्य षष्ठोसमानोऽभिधानशब्दे-
 न कर्तव्यः । अभिधानशब्दः कारणवृद्धन्तो वाचकशब्दपरस्तेन देव, दिशब्द-
 वाच्यतावच्छेदकेत्यादि पूर्वबोध्यम् । शब्दः स्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् ।
 विविष्टम् । स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽभ्यारम्भ इति । अत एवाष्टाभ्यारम्भ-
 ः । स्त्रिवे निविष्टपमिति । योः स्त्रियाम् । अप्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंसत्वम् । पु-
 र्यं प्राप्तेऽभ्यारम्भः । इत्युवाह । भुजपर्यायवाचकोऽयम् । वाचकाण्डो । गरा-
 भिधानोऽयम् । नास्त इति । नास्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः । अत्रचपुंसकमिति । नि-
 षाभिधानत्रिपये पूर्वेत्यापवाद इत्यर्थः । निङ्गमेवविधिरिति । निङ्ग म जेपो-
 ऽवशेषस्तस्य विधिः व्यापी । काण्डवयस्य व्यापको यदि विवेकग्राहो वा ना-
 धितो न स्यादित्यर्थः । नपुंसके चेति । चान् युमि । ननु चायेनापि । अयं ना-

न्तः छद्मग्रहे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमक्षरः ग्रह्योऽपि । चा-
 न्तः । अप्रत्ययान्तो नपुंसक स्यात् । सर्वधातुभ्यस्तद्विति चनूप्रत्ययो नकारानु-
 वन्धक इति । यावा भावा । हुयामिति विहितस्त्रनूप्रत्ययोऽपि चग्रहेण 'ग्रह्ये-
 'तेति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । 'एवकारोऽन्यासिद्धवाध्यवाधकभाषानुवाद-
 कः । भूषामिव । पूर्वस्यापवादः । यत्त्विति 'दोषान्तरमित्यन्ता तदुक्तिः । म-
 ध्योदात्तः । मकारेकारस्य प्रत्ययादुदात्तत्वेन मध्योदात्त इति तद्भावः । चित्त्व
 इति । चित्त्वस्य सत्त्वात् । नन्वमिषग्रह्यो न चन्तः किन्तु अमिचिमीति मिधा-
 तुविहितप्रान्तमिषग्रहेण मजः समासे सति सिद्ध इत्यत आह । नञ्समासे-
 ऽप्येवमिति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । परवृत्तिरिति । एवं सति नपुंसकत्वं स्या-
 त् । हरदन्तोक्तनूपयति । तत्पक्षतैत्यादिना 'नञोऽजरमरेति । यदि तु न मि-
 षममिष इति नञ्समासस्तदा न मजो जरमरमिषेत्वस्य प्राप्तिस्तस्य बहुव्री-
 हिसमासे प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । कुसुमाभिधायित्वेऽपीति । वस्तुतः कुसुमाभि-
 धायित्वेऽपीत्यर्थः । यदि तु कुसुमविशेषाभिधायिकोऽयम् तु कुसुमग्रह्यस्य
 तावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति विभाष्यते तदा त्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधान-
 मिति । सतान्तरेण । जलजग्रह्यस्य जलजातकुसुमान्तराभिधायकत्वमित्यभि-
 प्रापकमतान्तरेणेत्यर्थः । आहवयंयामो पुंसि । एतयोयुक्ताभिधायकत्वान्नपु-
 षकत्वे प्राप्ते । एवमाजिग्रह्योऽपि । फलजातिरिति । फलपदोपादानाद्व्यपर-
 स्यामलकोयस्य स्त्रीत्वंऽपि न चति । 'हरीतकीति । हरीतक्याः फलानि
 हरीतक्यः । हरीतक्यादिवु व्यक्तिरिति स्त्रीत्वाभिधानात् । रयाङ्गादापिति ।
 आदिना देवनाचपरिषद् ॥

इति नपुंसकाधिकारः ।

स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् । नपुंसकत्वेति । चात्स्त्रीपुंसयोः । गन्ताका-
 धाचोति । सा च गन्ताका कासादिनिर्मिता । तत्र मानमाह । तथा चेति ।
 अविगिष्टनिष्ठम् । तत्तद्विद्वत्वाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषगुण्यम् । शिष्टा इति ।
 पूर्वोक्तग्रह्यान्वयतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवन्तः । परवदिति । विशेषव-
 दित्यर्थः । गुणवचनम् । परवदित्यनुवर्तते । इत्याह । कल्पयामास्य

पूर्वं रात्रडक्तीवमित्यस्यानुवादः । द्विगु स्त्रियामेति । आक्षेपमकमिति न
 स्वध्यते । इदमपि अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्ट । पाश्चाद्यन्तस्य नित्य
 नेन गतार्थमत एवाह । व्यवस्येति । इमुमन्त । अर्चिश्चिद्भुस्यपिह्वादिहृदि
 इभ्यसि । जनेरुसि । एतयोरुपात्तावतौ । छदि । स्त्रियामिव । यद्यपि छदि
 रित्यस्ये सन्तत्वेन मपुमकत्वे प्राप्ते विशेषापादानेन स्त्रियामिचनेनेव निय
 मीत्वलाभे मिहे एवकारो व्यर्थः । तथापि पटलज्जदित्यमरपद्यदर्शनेन ना
 ह्यर्थान्नपुमकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणार्थेऽकारः । अत एव पश्य
 ति । अमरस्याव्यातार इति । अथ । सुखनयनंति सूत्रस्य । सीरार्थीदना ।
 सीरगण्ठो हलाभिधानः । अर्थगण्ठन्तु धनगण्ठस्य पर्यायः । श्रीदनगण्ठोऽथ
 याचो । भिक्षाभिस्तटागण्ठो तु दानान्वराजिति तयो स्त्रीचोऽपि न चतिरि
 ति । अटजी स्त्रियाम् । अथ यनाभिधानः । सङ्ख्येति । सङ्ख्यायाचोत्य
 र्थः । गतायुतः । अथ गतगण्ठोऽनन्तयाचो । गतादिरिति पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ।
 नचाकीटी । एतयोरपि महारावाचकत्वाच्चपुमकत्वे प्राप्ते ददम् । स्त्रीवऽपी
 ति । एवञ्चायमर्थचोदिषु द्रष्टव्यः । शकु पुंसि । अथ शकुगण्ठस्य महारावि
 ग्रीपवाचकत्वाच्चइत्यादि । सङ्ख्येति नपुमकत्वे प्राप्तेऽप्यारम्भः । सङ्ख्येति
 चित् । क्व चिदिति । अर्थविशेष इत्यर्थः । महद्यगोपां पुनय महज्जास सङ्
 खपादित्यत्रामनायाचो । नचात्र महस्यगण्ठस्यानन्तपरत्वे महारापरत्वाभावेन
 महस्यपादित्यत्र सङ्गास पुनर्यति पादगण्ठान्यनापो न व्यादिति वाच्यम् ।
 नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपमहारात्याभावापि यथाशयश्चित्तदाया प्रतीति
 रिति भावः । यस्तुतज्ज्जान्दसो लाप इति सूचितम् । मन् इत्यङ् । अथ मन्
 प्रत्ययः श्रूयमाणनकारान्त सर्वधातुभ्यो मनिनिति त्रिदितः । यम पमेति । य
 रादिधातोर्मनिन् प्रत्ययः । बाहुनकादिङभायः । अलिभादेः विट् । टाभय
 अपि सर्वधातुभ्यो मनिनित्यगनेव मनिन् । परत्वर्यं विमेषः । उवादिप्राय
 यान्तात्ता मन्तागण्ठेन यादृगी व्युत्पत्तिर्यचोचिताः ना ज्ञानायेति कर्त्त
 र्यपि प्रत्ययः मन्त्रमतीति । यद्यति । धृष्टेर्नोचोति मनिन् प्रत्ययः । अतस्तो
 दान्ज । सर्वधातुभ्योऽपुनिति त्रिदितोऽपुन् । तज्ज्जान्दसो धेवमुनितिरादत्ता
 अपि वाच्यः । अष्टे माडिदिनि विजितासन् पश्यमानेदम्भय मन् इत्युत्प

॥ श्रीः ॥

चन्द्रकलायाः

अर्थात्

अगाधमेधश्रीभैरवमिश्रसंकलितायाः

शब्देन्दुशेखर व्याख्यायाः

द्वितीयः खण्डः ।

ग्रन्थकर्तुः प्रपीत्रेण श्रीपण्डितगणेशदत्त-
शर्माभिप्रेतं ग्रन्थकर्तृहस्तलिखितपु-
स्तकमधेस्य संग्राह्य संस्कृत्य र-
सिकजनसौलभ्याय द्वियेदपं-
दितरामनाथशर्मद्वारा

वाणिज्यवाणिज्यादयश्च ये मुद्रयिन्ना प्रकाशिताः ।

१९११ १०८ १०८ १०८

बोधाः । सर्वादीनि सर्वनामानि । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परबोधाणि ।
 स्पष्टायति । लोकश्चुत्पत्त्यैव तत्तद्विद्वाभिधानस्य सिद्धत्वात् । अत एव लिङ्ग-
 मयि च लोकश्चुत्पत्त्यैव लिङ्गस्येति भगवता भाष्यकृतोक्तम् । तेन यौगिकेषु म-
 न्येषु लोकश्चुत्पत्तिरेव लिङ्गाभिधाने प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

इति लिङ्गानुशासनविवरणम् ।

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डल
 सञ्चारिविमलतरानवद्यसद्यज्ञः पार्ष्णपीपूषभान्वगस्त्यकुल्य-
 शायतंसश्रीमद्भगवदेयमिश्रात्मजशैरयमिश्रकल्पितायां

शब्देन्दुशेखरटीकायामुत्तराहुं समाप्तम् ।

शशपट्टसिद्धिपन्थारये नम्रये शुभयत्सरे ॥

भाषे नास्य सिते पक्षे मूले कामतिथौ शुभा ॥ १ ॥

पूर्णायारे दिनमणेरियञ्चन्द्रकलाभिधा ॥

शब्देन्दुशेखरव्याख्या शैरवेण ययामति ॥ २ ॥

कल्पिता रामरूपया प्रमोदं शिवयोः सदा ॥

करीतु विदुषाम्भेदमधिकं प्रीतिमङ्गलम् ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमत्सीतारामचन्द्राभ्यान्नमः ।

अथाव्ययीभावः

भीतया सहितं रामं वन्दे चं रघुनन्दनम् ॥
महाविभिर्धमिष्ठाद्यैर्वैरैर्हनुमदादिभिः ॥ १ ॥
सुतं भिङ्गाभर्तु रत्नमये भस्मिन्मथ्ययम् ॥
घटानादधिष्ठां सिद्धिं लभन्ते परमाभुवि ॥ २ ॥
प्रपथ्य पितरग्निरभयदेवाभिधं गुदम् ॥
भीताश्च जननीं कुर्वे ममामाटी यथा मति ॥ ३ ॥
आप्यां गिरुदितामिताभ्याम्भ्याम्भु कथयो मयि ॥
लपया परया तेषु विदितोऽयमयाचलितः ॥ ४ ॥
आभीष्टपिवरः श्रीमान्गणेशः कुशमभवः ॥
देनेकधुनुर्जनैव पीतो जलनिधिर्महात् ॥ ५ ॥
अगस्त्या दुराधर्षा आताप्यादिभिर्नित्या ॥
रतिष्ठा दिक् लता येन गरुड्या पुराणमया ॥ ६ ॥
अदीप्तं तप्यं धुमे आतो अगदीगदादायात्र ॥
वदित्तिन् रतिष्ठातो यायेयं कुशमभवति ॥ ७ ॥
श्रीमशमीरैर्नाम्भ्यां च विष्ठातिमादता ॥
मदाभक्तो लक्ष्म्यो भुदितोऽयमदायात्र ॥ ८ ॥
भरदवाभिध श्रीमान् विरहा उदात्तो ॥
दत्ताभिं वन्द्योऽयमिच्छोऽयमिच्छोऽयमिच्छो ॥ ९ ॥
महामूर्तिश्च आम्नायामो मिर्दोऽयमभवत् ॥
नारायणरत्नो वीरि-भे-नेन वन्द्योऽयमभवत् ॥ १० ॥

धीयन्ते तैऽपवादत्वाद्धाधका भविष्यन्ति । ततोऽग्रे धातुग्रहणस्य प्रयोजनसु-
 क्षम् । अङ्गपरिभाषार्थं धातुग्रहणद्वर्त्तव्यम् । अन्यथा सोपसर्गोऽध्यात् । अपि
 च धातोर्विहितं प्रत्ययः शेष आर्हधातुकसंज्ञो भवतीति सन आर्हधातुकसं-
 ज्ञापि सिद्धा भवति । यच्चोक्तं सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारिऽपि मनी वि-
 धानसकर्मत्वादिति । नैप दोषः । कर्मण इति नैपा धातुममानाधिकारणा प-
 क्षमी क्लिष्टि अवयवयोगे एषा पठो कर्मणो यो धातुरवयव इति । ततः क्ले-
 वत्तादुत्पत्तिरिक्कीर्णतोत्यत्र न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य व्यपदेशिवद्भावेन माधयि-
 त्वा कामन्तर्द्धनैव हेतुना खजपि कर्त्तव्यः । महान्तमुचमिच्छतीति क-
 र्मणो यत्सुबन्तमवयव इति । न कर्त्तव्यः अमामर्थश्च भविष्यति । कथममा-
 र्थम् । सापेक्षममर्थं भवतीति । अत्र कैयटः सुबन्तात्कारज्विधानात्पदवि-
 धित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति भावः । अत्रैव यद्यप्ये तद्भाष्यव्याख्यानाव-
 सरे कैयटेनोक्तम् सन्विधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिरिति ।
 तथापि वाचनानर्थक्यञ्चेत्तुत्तरभाष्यपर्यालोचनया सन्विधापि समर्थप-
 रिभाषोपस्थितिरित्यभिप्रायेण स एवाह । अथ वा धातुरेव विगिह्वाङ् क्रिया-
 भाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभाव इति । तथाहि । वाचनानर्थ-
 क्यन्तत्र नित्यत्वात्सः । वाचनश्चानर्थकम् । किङ्कारणम् । तत्र नित्यत्वात्ता-
 नः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षयावृत्तिपक्षयः । स्वभावतथैतद्वति वाक्यश्च प्रत्य-
 यश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वाचनेन किमन्यच्छ-
 द्यमभिसम्बन्धुम् । अन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येति ।
 तस्माद्धार्यो वाचनेनेति । अत्र कैयटः वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वापेक्षाविष-
 यत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद्वाध्यशोधकभावाप्रसङ्गादिति भावः । न च संज्ञा-
 या इति । अनर्थः प्रत्युत वाच्यहणाद्भवति । प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे भति तन्नि-
 वन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गादिति । अत्र यद्यपि मनः पदविधित्वाभावात्समर्थप-
 रिभाषानुपस्थितौ कथमस्यैकार्थीभावविषयत्वमिति शङ्का भवति । तथापि
 एतद्भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभावविषयत्वम् । अधिकमन्यत्र अष्टम् । नन्
 विधीयमानसमामर्थज्ञाया न समर्थत्वमत आह । पदविधिरित्यादि । सुब-
 समर्थगण्डो लाक्षणिक इति भावः । व्याख्यानादिति । अत्रैव सूत्रे भाष्ये उ-

कारकान्तेन सप्तमोद्देश्यमन्विनी संज्ञान्तव्युक्तकार्येषु निरूप्य तत्प्रस-
 ज्ञात्समासनिरूपणमारभते । समर्थं यद इति । कर्मसाधन इति । भावसाधन-
 त्वे पदानामिति कर्मपष्ठान्तेन वक्ष्यमाणविधानस्य पदकर्मकत्वाभावेन समा-
 सानुपपत्ति समर्थपदसामानाधिकरण्यस्य नोपपद्यत इति भावः । शेषपठ्या
 समास इति । योग्यत्वात् । कर्मणि पठौ तु न विधीयमानस्य वक्ष्यमाणस्य प-
 दकर्मकत्वविरहात् । ननु पदोद्देश्यकत्वम्पदसंज्ञायोग्यमनुदायस्य तादृगसमु-
 दायादा यत्क्रियते तस्य सम्भवति न तु सन्नन्तविषय इत्यत आह । पदविधि-
 मङ्गचरित इति । अत एव । पदविधिसङ्गचरितस्य पदविधिसङ्गेन ग्रहणादेव
 सन्नन्तादावेकेति । एतस्य पदविधिसङ्गचरितत्वन्तु पदोद्देशेन विधीयमानस्य
 च्प्रत्ययविधायकशब्दे सन्विधायकसूत्रस्योच्छायामित्यस्यानुवृत्त्या पदोद्दे-
 श्यकविधिविधायकशब्दसमस्याशब्दबोधप्रयोजकपदघटितवाक्यविधेयत्वेन
 बोध्यम् । ननु सन्नन्तादावेकार्योभावे किन्नामिति चेत् । सन्सूत्रस्य भाष्यस्यैव
 मानत्वात् । तथाहि । धातोरिति किमर्थम् । प्राकर्तुमैच्छत् । प्राचिकीर्षत् ।
 सोपसर्गोन्मा भूत् । संघातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते इति ततः सन् प्रा-
 प्रीति ततश्च संघातादेर्दिवचनादिप्रसङ्गः । यद्यपि लङन्तेऽपि दीपस्तायाप्युप-
 सर्गात्पूर्वमङागमप्राप्तिर्यदङ्गितुमत्र लङन्तप्रयोगः । ततो धात्तिककार आ-
 ह । कर्मपष्ठस्यासन्विधौ धातुग्रहणोनर्थक्यम् । कर्मणः समानकर्मकादिच्छायां
 वा सन्भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति अथोपसर्गममभिव्याहाराद्विशिष्टा
 क्रिया प्रतीयते कर्मत्वन्तु विद्येयमात्रस्येति भावः । ततो भाष्यकार आह ।
 सोपसर्गे वै कर्म तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । सोपसर्गइमेति चेत् कर्मविशेषकत्वा-
 दुपसर्गस्यानुपसर्गइमेति । सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारिऽपिऽमनो विधान-
 मकर्मत्वात् । यदि संघातस्य कर्मत्वमर्थदारा स्वीक्रियते तदावयवव्याप्तकर्मत्वा-
 त्तदावयवकर्मत्वप्रत्ययो न स्यात् । अतः कर्मधात्वयस्य कर्मत्वं वाच्यमिति ने-
 दध्धातुग्रहणस्य प्रयोजनम् । इदन्तर्हि प्रयोजनम् । सुवन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् ।
 अत्र केयटः । विकल्पितस्यात्मनः यथे सावकामाः कृतादय इति भावः । ततो
 भाष्यकार आह । सुवन्ताद्याप्रसङ्गः अजादीनामपवादत्वात् । सुवन्ताज्ज-
 नाप्रसङ्गः निडावनम् । अजादीनामपवादत्वात् । सुवन्ताज्जादयो वि

धीयन्ते तेऽपवादत्वाद्धाधका भविष्यन्ति । ततोऽप्ये धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । अङ्गपरिमाणार्थन्धातुग्रहणइर्त्तव्यम् । अन्यथा सोपसर्गात्स्यात् । अपि च धातोर्विहित प्रत्यय शेष आर्हधातुकसङ्गो भवतीति सन आर्हधातुकसंज्ञापि सिद्धा भवति । यच्चोक्त सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारिऽपि मनो विधानमकर्मत्वादिति । नैष दोषः । कर्मण इति नैया धातुसमानाधिकरणा पद्धती किन्तु च वयस्ययोगे एषा पद्धती कर्मणो यो धातुरवयव इति । तत केऽलादुत्पत्तिरियकीर्पतीत्यत्र न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य व्यपदेशिवद्भावेन माधयि वा कामन्तर्द्धननैय हेतुना क्वजपि कर्त्तव्य । महात्मन्मुनिच्छतीति कर्मणो यत्सुवन्तमवयव इति । न कर्त्तव्य असामर्थ्याच्च भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । अत्र कैयट सुबन्तात्क्रान्तिधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषीपस्यानादिति भावः । अत्रैव यद्यप्येतद्वाच्यव्याख्यानावसरे कैयटेनोक्तम् सन्विधी तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि मन उत्पत्तिरिति । तथापि वाचनानर्थक्यञ्चैत्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया सन्विधावपि समर्थपरिभाषीपस्थितिरित्यभिप्रायेण स एवाह । अथ वा धातुरेव विशिष्टाङ्ग क्रिया माह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभाव इति । तथाहि । वाचनानर्थक्यन्तत्र नित्यत्वात् । वाचनसन्धानार्थकम् । विङ्कारणम् । तत्र नित्यत्वात् न । इह हो पक्षौ हृत्तिपक्षयाहृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यञ्च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके हृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्रामे वाचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धम् । अन्यदत सञ्ज्ञाया । न च सञ्ज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मात्कार्यो वाचनेनेति । अत्र कैयट हतरेकार्थोभावविषयत्वाद्वापेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य मित्रार्थत्वाद्वाच्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः । न च सञ्ज्ञाया इति । अनर्थं प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति । प्रत्ययसञ्ज्ञाया विकल्पे सति तन्नित्यनकार्यविकल्पप्रसङ्गादिति । अत्र यद्यपि सन पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थितौ कथमस्यैकार्थोभावविषयत्वमिति शङ्का भवति । तथापि एतद्वाच्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थोभावविषयत्वम् । अधिकमन्यत्र स्पष्टम् । ननु विधीयमानसमामसञ्ज्ञाया न समर्थत्वमत आह । पदविधिचेत्यादि । सूत्रे समर्थगच्छो लाक्षणिक इति भावः । व्याख्यानादिति । अत्रैव सूत्रे भाष्ये उ

कारकान्तेन सुषं द्रोहेश्चमन्त्रिणीं संज्ञान्तमयुक्तकार्येषु निरूप्य तत्प्रस-
 ज्ञात्तमामनिरूपणमारभते । समर्थः पद इति । कर्मसाधन इति । भावसाधन-
 त्वे पदानामिति कर्मपष्ठान्तेन वक्ष्यमाणविधानस्य पदकर्मकत्वाभावेन समा-
 मानुपपत्तिः समर्थपदसामानाधिकरण्यश्च नोपपद्यत इति भावः । शेषपठो-
 समास इति । योग्यत्वात् । कर्मणि पठो तु न विधीयमानस्य वक्ष्यमाणस्य प-
 दकर्मकत्वविरहात् । ननु पदोद्देश्यकत्वम्पदसंज्ञायोग्यममुदायस्य तादृगमसु-
 दायादा यत्क्रियते तस्य सम्भवति न तु सन्नन्तविषय इत्यत आह । पदविधि-
 सङ्घचरित इति । अत एव । पदविधिसङ्घचरितस्य पदविधिसङ्घेन पद्व्यादेव
 मन्त्रन्तादावेकेति । एतस्य पदविधिसङ्घचरितत्वन्तु पदोद्देशेन विधीयमानक-
 च्प्रत्ययविधायकशास्त्रे मन्त्रिधायकसूत्रस्योच्चार्यामित्यस्यानुवृत्त्या पदोद्दे-
 श्यकविधिविधायकशास्त्रसम्प्राप्त्याद्बोधप्रयोजकपदघटितवाक्यविधेयत्वेन
 बोध्यम् । ननु मन्त्रन्तादावेकार्थीभावे किम्यामिति चेत् । मन्त्रसूत्रस्य भाष्यस्यैव
 मानत्वात् । तथाहि । धातोरिति किमर्थम् । प्राकर्तुमैच्छत् । प्राविकीर्षत् ।
 सोपमर्गात्मा भूत् । संघातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते इति ततः सन् प्रा-
 प्रीति ततश्च संघातादेर्द्विर्वचनादिप्रसङ्गः । यद्यपि लङन्तोऽपि दीपस्तयाम्पु-
 मर्गात्पूर्वमङागमप्राप्तिरदगंयितुमत्र लङन्ताप्रयोगः । ततो वार्तिककार आ-
 ह । कर्मप्रवृत्तात्मन्विधौ धातुप्रवृत्तौ नयनम् । कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
 वा सम्भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति अनोपमर्गमभिव्याहारादिशिष्टा
 क्रिया प्रतीयते कर्मत्वन्तु विशेष्यमात्रस्येति भावः । ततो भाष्यकार आह ।
 सोपमर्गं ये कर्म तत उत्पत्तिः प्राप्तीति । सोपमर्गइमेति चेत् कर्मविशेषकत्वा-
 दुपमर्गाध्यानुपमर्गइमेति । सोपमर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि नो विधान-
 मकमेत्वात् । यदि संघातस्य कर्मत्वमर्थद्वारा स्वीक्रियते तदायवयव्याऽकर्मत्वा-
 न्नाशकत्वात्कर्मप्रययो न स्यात् । अतः क्षेत्रमधात्वर्थस्य कर्मत्वं वाच्यमिति नि-
 दग्धानुपपत्त्यस्य प्रयोजनम् । इदमर्थं प्रयोजनम् । सुवन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् ।
 अत्र केयटः । पिबन्ति तत्रात्मनः पयं यावकागाः कज्जादय इति भावः । ततो
 भाष्यकार आह । सुवन्ताद्याप्रसङ्गः कज्जादीनामपवादत्वात् । सुवन्ताद्य म-
 नाऽप्रसङ्गं निवारणम् । कज्जादीनामपवादत्वात् । सुवन्ताङ्गाज्जादयो नि-

स्मृभाष्ये पाठात् । तद्योपस्थितिरिति । विगिष्टार्थोपस्थितिरित्यर्थः । समुदा-
येति । इत्यात्मकसमुदायेत्यर्थः । समुदायशक्तिग्रहश्च राजपुरुषादिपदं रा-
जमग्न्यन्धविगिष्टपुरुषादौ शक्तमित्यादिरीत्या भवति सा यटा प्रत्येकपदश-
क्तिग्रहस्तदैव नान्यदेत्याशयेनाह । एवञ्चेति । प्राचान्नतद् खण्डयति । जहः
दिति । महाबाहुरिति । आम्नहतइत्यात्वस्थार्थवन्महच्छब्दमस्त्रन्धितया जह-
त्स्वार्थत्वेऽन्वयानुपपत्तेः । ननु समानाधिकरण्ये उत्तरपदे परे तस्यास्त्वविधाय-
कत्वात्स्वार्थस्य त्यागे पूर्वस्य पदस्य सर्वत्रैवान्वयकतया सूत्रमयं व्यर्थमिति त-
न्नामर्यादनयंकत्वेऽपि भविष्यतीत्यत आह । सुपत्या इति । पयिमध्यृभिवत्य-
स्य केषले चरितार्थत्वादिति भावः । ननु भूतपूर्वगत्योक्तसूत्रद्वयस्यापि निर्वाह
इत्यत आह । भूतिति । तत्रैव । रयन्तरगान्निपर्णीगौरखरन्ध्रवेन्द्रगीपादौ ।
एतेषु रुढेः प्रतिबन्धकत्वाज्जहत्स्वार्थमेव । रुढेः प्रतिबन्धकत्वञ्च समुदायशक्ति-
ज्ञानेन विमलक्षणाविषयकमाह्नद्विषे जननीयेऽवयवशक्तिज्ञानस्य महत्कारि-
त्वाकल्पनमेव । न तु भषिमन्वादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वङ्गीरवात् । एतेषु स-
मुदायावयवेषु आगोपितार्थवत्वमादाय साधुत्वम् । राजपुरुषाद्यवयवेषु त्वारो-
पो बलुमग्नयः । प्रसिद्धार्थवाधाभावात् । किञ्च जहत्स्वार्थत्वादिव्यवहारः पू-
र्वपदमादायेव । तत्रैकार्थोभाषोपपत्तये शास्त्रकृतकल्पितमेव । अत एव यदि
जहत्स्वार्थो पुरुषमात्रस्यानयनमाप्नोतीति भाष्येऽभिहितम् । परिभाषेयमिति ।
मात्रपात् । न त्वधिकारः प्रतियोगसुपस्थितिकल्पने गौरवात् । पदविधिग-
द्दोषादानस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च । परिभाषात्वस्वीकारे तु पदविधिरिति निवृत्ति-
ति यस्तत्रोपतिष्ठत इत्यस्याध्याहारिण्यं पदविधिस्तत्र समर्थ इत्युपतिष्ठ-
त इत्यर्थकल्पनमश्ववादिति भावः । तत्र विगेषमाह । सा चेति । एकार्थोभा-
षविषये विगेषनाह । एकार्थोभावयेति । कल्प्यात इति । अत एव द्वितीया
श्रितेत्यादौ समर्थप्रकृतिकेन सुबन्धोनेत्यर्थकल्पना भवति । तत्र । अनौकिके
कल्पिते विपक्षवाक्ये । अत्र । नटोऽप्रयमासमानाधिकरणानुमानव्यञ्जे । त-
र्क इति । व्यभिचारादिगद्गानिवर्तकस्यार्थे इत्यर्थः । नट् । अप्रयमासमा-
नाधिकरणः । अप्रयमासमानाधिकरणत्वादेर्गोह्यत्वात् । यद्ययमप्रयमासमा-
नाधिकरणो न स्यात्तदा तादृगानुवादविषयो न स्यादिति । अनामर्थ

वयवे चैतत्परिममाप्यते । न समुदाये इति । अस्मिन्नुपसृष्टस्य भाष्ये प्राति-
पदिकशब्दस्य जातिशब्दत्वमित्यभिप्रायेणाकृतिस्तु प्रत्येकम्परिसमाप्यत इ-
त्युक्तत्वेन त्रयो शब्दानाम्प्रवृत्तिरिति पक्ष एव स्वीकृतः । अत एव । आकृतेः
प्रत्येकपरिसमाप्तत्वादेव । विभक्तित्वमपि प्रत्येकसमाप्तमेव भविष्यतीति भा-
वः । यद्यपि वैयाकरणसिद्धान्तेऽनुवाद्यविशेषणञ्च सर्वत्राविवक्षितम् । आर्ह-
धातुकस्येडितिचूत्रे वलादित्वरूपस्यानुवाद्यविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । त-
थापि भाष्योक्तरोत्या दीपपरिहारि सिद्धे भाष्यानुक्तसङ्ख्याविवक्षया दीपप-
रिहारस्यायुक्तत्वमित्यभिप्रायः । युगपत्समाप्त इति । न तु क्रमेणेति शेषः । सा-
धकाभावात् । क्रमास्वीकारिपि व्यचलदित्यनेनानी, समाप्तसंज्ञास्वीकारादुदात्त-
मतेतिवार्त्तिकस्योपपत्तिरिति भावः । इदमिति । सुपतिचूत्रमित्यर्थः । अन्ये । अ-
धिकारत्वे । देयः करातीति । अत्र प्रथमान्तार्थस्याख्यातार्थमिति विशेषणत्वा-
दस्तिविशेषणसमाप्तप्राप्तिः । अङ्गनिमित्तस्येति । धातुप्रातिपदिकयोर्मैदेनोपा-
दानमकृत्वाऽङ्गस्य सुप इत्येव सूत्रमस्त्विति भावः । अङ्गनिमित्तस्येत्यस्याङ्गसं-
ज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः कार्यः । यजानेन लुगिष्यते तत्र प्रथमं सुपोऽनेन सूत्रे-
ण लुकि प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वप्रयुक्तद्वयमिति भावः । परन्त्वदं व्या-
ख्यानमसङ्गतम् । राजानमित्यादौ सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वाच्च लो-
पादीनामापत्तेः । किञ्चामि पूर्वः टाडसीत्याद्यनेकमूत्रविषयेऽनुपपत्तिः ।
अत एवोक्तं भ्रमवारणायेति । न चाङ्गस्येति पक्षो न निमित्तनिमित्तिभा-
वात्मकसम्बन्धे किन्तु अवयवावयविभावात्मकसम्बन्धे । एवञ्चाङ्गावयवस्य सु-
प इत्यर्थो भविष्यतीति वाच्यम् । परमदक्षस्यापत्यम्यारमदक्षिरितीष्यते तस्या-
सिद्धापत्तेः । तथाहि । परम सु दक्ष सु इति स्थिते परिनिष्ठितविभक्त्या स-
माप्तपक्षे परम डम् दक्ष डम इति वा स्थिते समुदायस्य समाप्तसंज्ञायामपि
सुपो लुगर्थं समुदायादिभक्त्युत्पत्तौ ततः समुदायस्याङ्गसंज्ञायां सुपो लुक्-
पि श्रूयमाणपठग अकारान्तप्रकृतिकसुप्तविरहेणैव प्रत्ययो नोपपद्यत इति ।
किञ्च बहुपठ्य इत्यत्र विभाषा सुप इति बहुचि जसोऽङ्गावयवत्वाभावेन ज-
सो लुगभावापत्तौ धित इत्यन्तोदात्तत्वं जस एव व्यात् । ननु प्रत्ययपङ्क-
परिभाषया बहुपटु जमित्यस्य प्रत्ययान्तत्वाभावेन तस्य प्रातिपदिकभङ्गाया

मिति । यदर्थबोधकविग्रहवाक्यजन्यशब्दबोधे परस्परमर्थानां सम्बन्धो भा-
 सते तत्र कल्पितेऽलौकिकविग्रहवाक्ये एकार्थिभावस्य कल्पनेति भावः ।
 कचि तु सामर्थ्याभावेऽपि सम्प्रसो भवति अत्रसूर्यपश्चानि सुखानि किमो-
 दनः शालीनाम् । सत्काटकमापणीयानामित्यादौ शिष्टप्रयोगात् । समा-
 ससंज्ञकमिति । प्राक् समाससंज्ञकमित्यर्थः । प्राकङ्गारादित्यत्र प्राग्ग्रहणात्मा-
 यमसम इत्यधिकारस्तेन वक्ष्यमाणसंज्ञाभिः समावेशः । समासशब्दस्य सं-
 ज्ञात्वन्तु प्राकङ्गारसूत्रे समाससंज्ञेतिभाष्यकारीयव्यवहारात्कल्प्यते । समास-
 इत्यत्र कर्मणि घञ् । सम्पूयकास्यते. संज्ञेऽप्योऽर्थ इत्यन्वर्थेयं संज्ञा । ननु प्राग्ग्र-
 हणस्यापि हिंशार्थत्वात्समावेशो वक्ष्यमाणसंज्ञाभिर्न भविष्यति किन्तुप-
 र्याय इत्यत आह । प्राकङ्गारादित्यत्रेति । अत्र । विभक्तेः सुप्ता इत्येतत्पद-
 स्यायिऽनुवर्त्तमानसुप्पदार्थे च । तत्फलमाह । तेन महिष्या इत्यादि । न
 चार्थं पठोत्यस्य सूत्रस्य विषय इति पठोत्येकत्वविवक्षायाः फलमिति वक्तव्य-
 मतोऽत्रास्योपादानमफलमिति वाच्यम् । अस्योपलक्षणत्वात् । अत एव वार्त्ति-
 ककृता गतिमता तिङा गतेः समास उक्तो न तु गतिमसुदायस्य तिङेति ।
 कौयटादय इत्यनेन सूचितामरुचिन्मकागयति । परे त्विति ॥ अनुवाद्यत्वादि-
 ति । अनेनाविवक्षाया हेतुकत्वं । अहं सम्प्रार्थित्यर्थेयः । एवञ्च । जातिविश्र-
 यायाश्च । प्रत्येकसमागत्वं नेति । अत एव मतुष्पूषभाष्ये आह्वतो शास्त्राणि
 प्रवर्त्तन्ते आह्वतिय प्रत्येकम्परिममाप्यते । यावति चैतत्परिममाप्यते प्रा-
 तिपदिकादिति सुष्पुधेति च तावत् उपपत्त्या भवितव्यव्यवयोर्धैतत्कमाप्यते न
 बहुध्वित्युक्तं मङ्गच्छते । सुवन्तात्वस्य जातित्वं योदमेव भाष्यभागम् । सुव-
 न्तादीत्यादिना प्रातिपदिकत्वरिच्छ । तेन मतुष्पूषस्यभाष्येण मङ्गति ।
 तत्र हि अयेह कम्प्रास भवति चित्रा गावो यस्य मन्तोति । कुतः कम्प्रास
 भवति । किमवयवादाहोविकमुदायात् । अत्रयवात्कम्प्रास भवति । अनामर्थ-
 त्वयमनामर्थम् । भाष्यमममर्थमभवति । समुदायात्तर्हि कम्प्रास भवति ।
 अप्रातिपदिकत्वात् । ननु च भोः आह्वतो शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते । तद्यथा सु-
 ष्पुधेति वर्त्तमानेऽन्यथान्यस्य च समामो भवति । मत्वमेतत् । आह्वतियु-
 प्रार्थकम्परिममाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत् उपपत्त्या भवितव्यम् । अ-

वयवे चैतत्परिममाप्यते । न ममुदाये इति । अस्मिन्नुक्तसूत्रस्य भाष्ये प्राति-
पदिकशब्दस्य जातिशब्दत्वमित्यभिप्रायेणाकृतिस्तु प्रत्येकम्परिममाप्यत इ-
त्युक्तान्तेन त्रयी शब्दानाम्प्रवृत्तिरिति पक्ष एव स्वीकृतः । अत एव । आकृतेः
प्रत्येकपरिममाप्तत्वादेव । विभक्तित्वमपि प्रत्येकसमाप्तमेव भविष्यतीति भा-
वः । यद्यपि दैयाकरणसिद्धान्तेऽनुवाद्यविशेषणञ्च सर्वत्राविवक्षितम् । आर्ह-
धातुकस्येडितिष्ठञ्च पलादित्यरूपस्यानुवाद्यविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । त-
द्यापि भाष्योक्तरीत्या दोषपरिहारि सिद्धे भाष्यानुक्तसङ्ख्याविवक्षया दोषप-
रिहारस्यायुक्तत्वमित्यभिप्रायः । युगपत्त्वमान इति । न तु क्रमेणिति शेषः । मा-
धकाभावात् । क्रमास्वीकारेपि व्यञ्जलदित्यनेनानोः समाससंज्ञास्वीकारादुदात्त
यतीतिवार्तिकस्योपपत्तिरिति भावः । इदमिति । सुपतिसूत्रमित्यर्थः । अन्त्ये । अ-
धिकारत्वे । देवः करातीति । अत्र प्रथमान्तार्थस्याप्यातार्थमिति विशेषणत्वा-
दस्तिविशेषणसमासप्राप्तिः । अङ्गनिमित्तस्येति । धातुप्रातिपदिकयोर्भेदेनोपा-
दानमङ्गत्वाद्भ्रस्य सुप इत्येव सूत्रमस्त्विति भावः । अङ्गनिमित्तस्येत्यस्याङ्गसं-
ज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः कार्यः । यवानेन लुगिष्यते तत्र प्रथमं सुपोऽनेन सूत्रे-
ण लुकि प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वप्रयुक्तद्वयमिति भावः । परन्त्विदं व्या-
ख्यानमसङ्गतम् । राजानमित्यादौ सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वान्न लो-
पादीनामापत्तेः । किञ्चामि पूर्वः टाडसीत्याद्यनेकसूत्रविषयेऽनुपपत्तिः ।
अत एवोक्तं भ्रमवारणायेति । न चाङ्गस्येति यद्यो न निमित्तनिमित्तभा-
धात्मकसम्बन्धे किन्तु अवयवावयविभावाम्भक्तसम्बन्धे । एवञ्चाङ्गावयवस्य सु-
प इत्यर्थो भविष्यतीति वाच्यम् । परमदक्षस्यापत्यम्पारमदक्षिरितीयते तस्या-
सिद्धापत्तेः । तथाहि । परम सु दक्ष सु इति स्थिते परिनिष्ठितविभक्त्या स-
मासपक्षे परम डम् दक्ष डस इति वा स्थिते समुदायस्य समाससंज्ञायामपि
सुपो लुगर्थं समुदायादिभक्त्युत्पत्ती ततः समुदायस्याङ्गसंज्ञायां सुपो लुक्-
पि न्यूनमात्रपठ्या अकारान्तप्रकृतिकसुप्तविरहेणैवप्रत्ययो नोपपद्यत इति ।
किञ्च बहुपठ्य इत्यत्र विभाषा सुप इति बहुवि जमोऽङ्गावयवत्वाभावेन ज-
मो लुगभाषापत्तौ चित इत्यन्तीदात्तत्वं जम एव स्यात् । ननु प्रत्ययपठ्य-
परिभाषया बहुपठु जमित्यस्य प्रत्ययान्तत्वाभावेन तस्य प्रातिपदिकभङ्गायां

समुदायाज्जसि तस्मिन्पूर्वस्याङ्गत्वे तदवयवस्य पूर्वजसो लुकि पटुशब्दोकारस्यो-
दात्तत्वमभिप्रेत्यतीति चेत् । तथापि सुगौरित्यत्र पूर्ववत् सु गो रु इतिममु-
दायात्तो पूर्वकालस्थितयो. सुशब्दयोर्लुकि श्रूयमाणसोर्गोशब्दाद्विहितत्वा-
भावेन णिद्वद्भावानापत्तः । विहितविशेषणाययणन्तु हे भानव इत्यत्र णि
द्वद्भाववारणायवश्यकम् । तस्मिन्सूत्रे गकारस्याविवक्षितत्वात् । न च हे
भानव इत्यत्र पञ्चमीसमासेनाचः परस्मिन्नितिसूत्रेण स्थानिवद्भावोभावाति-
देशस्यापि सत्त्वाङ्गविष्यतीति श्लोकारात्पर इत्यर्थेपि न दोष इति वाच्यम् ।
एवं सति हे भानो इत्यादावपि पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावे मति सम्बुद्धि-
लोपानापत्तः । न च तत्र भावातिदेशस्यापि सत्त्वेन कृत्वान्तात्परत्वात्समु-
द्धिलोप इति वाच्यम् । तथा सति हे हरे इत्यादौ कृत्वान्तात्परत्वादेव लोपे
सिद्धे एङ्प्रवृत्तवैयर्थ्यमिति भावातिदेशस्य तथाप्रवृत्तिसंस्तीकारात् । यदि
त्वेपु सम्बुद्धिलोपायं पूर्वस्मादव्यवहितात्परस्येत्यर्थ आशीयते तदा भानव इ-
त्यत्र णिद्वद्भावोपि वारयितुमशक्य एवेति प्राचीनमते सुगौरित्यत्र णिद्वद्भावा-
वस्थाभावापत्तिः सुपोऽङ्गत्वेति न्यासे दुर्वारैव । परे त्वित्यादिना प्रागुक्ते
सप्तमप्रतिपदोक्तपरिभाषया हे भानव इत्यत्र णिद्वद्भावस्य वारणे यद्यपि वि-
हितविशेषणानाययणात् सुगौरित्यत्र न दोषस्तथापि परमसर्वग्रे इत्यत्र दोष
एव । पूर्ववदिभक्तेः सर्वनाम्नो विधानाभावेन सर्वनाम्नः स्मै इति शास्त्राप्ता-
तेः । न च सुपोऽङ्गत्वेति न्यासे वर्णाग्रमेतराणामित्यादौ सर्वनाम्न आम्नो वि-
धानाभावेन सुदप्राप्त इन्द्रे चेति सूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । समुदायगतकुत्सा-
विवक्षायां कञ्प्रत्ययान्तस्यार्थव्यवस्थात्वात् । न च सुद्धिर्धो विहितविशेषणा-
ययणवैयर्थ्यमिति गङ्गम् । इन्द्र इति मत्तम्याः प्रथमार्थत्वमिदं नान्तात्समुदायस्य
वर्णाग्रमेतराणामित्यत्र सर्वनामत्वनिषेधेऽप्यवयवस्य सर्वनामत्वात् ङापत्तेः । न
च तरेतरयोगइन्द्रेषु कृतावयवभेदस्य समूहस्य प्राधान्यमिति मिदं नान्तादुद्देश्या-
वयवस्य वर्णाग्रमेतराणामित्यत्रेतरशब्दोपमर्जनत्वाच्च सुदप्राप्तिरिति विहित-
विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । सामपूर्वाणां वर्षपराणामित्यत्र समुदायस्य अ-
तीयासमाप्त इति प्रतिषेधेऽप्यवयवस्य सर्वनामत्वात् ङापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि
त्यङ्गस्येत्यनेनेकवाक्यतयाऽवर्णान्तसर्वनामसंज्ञकाङ्गात्परस्याम इत्यर्थेन प्रत्या

सद्या श्राम्निरूपिताङ्गस्यात्रयणाश्रंसपूर्वाणामित्यादौ न दीप इति विभाव्यते तदा सुङ्विधायकमूत्रे विहितविशेषणाभावेन परमसर्वेषामित्यादौ सुपोङ्गस्येतिन्यासे दोषाभावेऽपि सुकुलमित्यादौ दोषः स्यादेव । अत्र हि सुः सुकुल सु सुः इति स्थिते प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्सुपोङ्गस्येतिमूत्रम्याधित्वा पूर्वं स्वमोर्नपुंसकोदिति द्वितीयस्य सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वाद्विशिष्टावयवयोर्द्वयोरपि सुपोरनेन लुकि स्थानिनोऽभायेनातोऽमित्यस्याप्रवृत्तौ रूपासिद्धिः स्फुटैव ॥ ननु समर्थस्य सुप इति न्यासोऽस्तु सामर्थ्यैककार्योभाव एवाश्रीयते । तादृशसामर्थ्यविशिष्टावयवस्य सुप इत्यर्थो भविष्यतीति सुकुलमित्यत्रापि विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् सुपो लुकि ततः सुकुलग्रन्थात्मावतोमित्यमादेशे रूपसिद्धिर्भवतितीति चेन्न । त्वयकेत्याद्यवयवस्य लुगापत्तेः । कुलित इति मूत्रमाश्रित्योक्तरीत्या कुलत्वादभिः सुवन्तस्यैककार्योभावात् । किमोदनः शालीनामसूर्यम्यश्यानि सुष्ठानीत्यादावसमर्थसमासे लुगनापत्तेश्च । न चासूर्यम्यश्यानीत्यालुगेवास्त्वितिवाच्यम् । उत्तरपदे स्थिति सुम्विधानस्य परन्तप इत्यादौ चारितार्थ्येऽपि किमोदनः शालीनोम् । सप्तधाटकमाप्रणीयानामश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । एतेन सुपो वृत्ते रित्येव न्यासोऽस्त्विति परास्तम् । त्वयकेत्यादेर्मूलकेनीपदंशमित्यादेष्टामिद्व्यापत्तेरिति दिक् । अन्यथेति ॥ भूतपूर्वं इति निर्देशस्यात्रयणाभाव इत्यर्थः । अनियमः स्यादिति । न चोभयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि पूर्वशब्दस्य पूर्वकालावच्छिन्नपरतया तस्य भवनकर्तृविशेषणत्वेनोपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थतया पूर्वशब्दस्यैव नियमेन पूर्वनिपातः स्यादिति कथमनियमवर्णनमिति वाच्यम् । उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वकायादिसिद्धये समासशान्तस्यप्रथमानिर्दिष्टशब्दगतस्याप्राधान्यस्यैवात्रयणमावश्यकमिति तादृशाप्राधान्यस्यप्रकृतेन सम्भव इत्यभिप्रायेणानियमकथनात् । न च तथापि पर्यावेशोभयोः पूर्वनिपातेऽपि भूतपूर्वं चरदिति निर्देशोपपत्तेः कथन्तेन निर्देशेन नियममिद्विरिति वाच्यम् ॥ उपसर्जनमर्थमिति मूत्रस्य प्रतिलक्षणादेन प्रकृतोदाहरणविषयेऽपि तस्य पृथग्भूतस्य कल्पनया तद्धिन् वाक्ये यदुपसर्जनपदन्तस्य लौकिकोपसर्जनत्ववद्बोधकता भविष्यति तद्या च पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादतस्त-

स्य निर्देशस्य नियामकत्वभावश्चकर्मित्वमिषायात् । ननु पूर्वशब्दस्य भूतशब्दा-
र्थकदेशभवनक्रियाविशेषणतया सुवन्तार्थविशेष्यानन्वयित्वेन कथमत्र समा-
सप्राप्तिरत आह । अत एवेति । अस्मादेवेत्यर्थः । एवमेवान्यथाप्याह ।
विस्मष्टेति । इवेनेतिवचनेन भातेवेत्यस्य साधुत्वमिति कस्य चिदुक्तिर्दृष्ट-
यजयति । हरीतकीमित्यादिना । न चैवञ्चैव इव मैत्रो गच्छतीत्यादावपि चैव
इत्यादेरित्यर्थेऽन्वयात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यम् । एतादृशे स्थले चैत्रादेर्मैत्रा-
दायभेदान्नय एव । इयशब्दस्तात्पर्येणाहक इति स्वीकारात् । हरीतकीमि-
त्यत्र त्वेवं वस्तुमशक्यम् । भाष्टपदाहितीयापत्तेरिति टिक् । इदञ्च वाचि-
कत्वाप्राप्तिसमाससंज्ञाविधायकद्विन्तु सुपेतियोगविभागसिद्धसमासानुवादेन वि-
भक्त्यलोपविधायकम् । सहेतिसूत्रभाष्ये एव इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वञ्चेत्यस्य पाठात् । अत एवाह कैयटः । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात्समा-
सो सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनमिति । याससी इव । कन्थेइवेत्युदाहरणम् ।
यासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुग्रत्ययान्तत्वादायुदात्तः । समासादुत्पन्नस्य सुपः अ-
प्ययादिति लुक् । कन्थाशब्दस्तु । कन्थाराज्यमनुष्याणामन्त इतिफिट्पूर्वभा-
न्तस्वरितः । एतेन वाचिकेन समासविधानापूर्वमिति ध्वनयति । एतद्योगी-
ति । मन्त्रस्य सुपेतिसूत्रमिदमसमासस्य वैकल्पिकतया एतदभाष्ये यथार्थत्वप्रयुक्तम-
सासो दुर्वार इतीवशब्दस्य पूर्वनिपातोऽपि भ्यादत आह । अप यथार्थत्वादीति ।
ननु तत्र तस्यैवेतिनिर्देशेनेवशब्देन यथार्थत्वप्रयुक्तस्य समासस्याभावकल्पने-
ऽपि मणीषोदस्य जम्बन्त इत्यस्य भारतप्रयोगस्य कथमुपपत्तिः । वगशब्दस्या-
घोषार्थकत्वादित्यपत्तिस्तु कर्तुमशक्या । वगशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गादिति
चेन्न । तेन निर्देशेन यथार्थत्वप्रयुक्तमसमासस्य काचित्कत्वस्योकारात् । साधा-
रणादाधकल्पनापेक्षया काचित्कत्वरूपधर्मकल्पनाया अगुरुत्वात् । अप वि-
भक्त्यलोपयत्त्वमेव यदिभक्त्यन्तस्य इवेन समासः प्रात्यासत्या तस्या एवा-
लुविधानमिति बोध्यम् । निर्दिष्टपदञ्च ध्वन्यमिति । समासे प्रथमेत्यर्थे वा-
च्यम् । प्रथमापदस्य अन्तर्भागापरतया समासघटकस्थोपमर्जनधर्मा भविष्यती-
ति भावः । सम इति । न चेति ।

वाच्यतासंबन्धेन । यन्प्रति । यदर्थम्प्रति । यदप्रधानम् । यदप्रधानीभूतार्थस्य प्र-
तिपादकम् । तं प्रति त शब्दम्प्रति । तदुपसर्जनम् । तच्छब्दस्वरूपमुपसर्जन-
संज्ञम् । एवञ्चोपसर्जनम्पूर्वमित्यस्य यदर्थोपसर्जनीभूतार्थप्रतिपादकं यत्तत्तद-
पेक्षया पूर्वम्प्रयोज्यमित्यर्थेन न कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपात इति भावः । एव-
म् । अर्थगताप्राधान्यवर्तितार्थकरणे । समाधत्ते । समासेत्यादि । यस्मतीत्य-
स्य यं शब्दस्मतीत्येवाद्यो न तु यदर्थस्मतीत्यर्थः कार्यः । इदं शब्दगतमप्राधा-
न्यमपि लौकिकमेव तदुपपादयति । भवतीत्यादिना । एवमन्यत्र । पूर्वापराधरो-
भारमितिसूत्रे । न चैवभूतपूर्वं चरदितिनिर्द्देशादितिपूर्वप्रत्ययमङ्गतिरेवेति वा-
च्यम् । तत्र सध्यानुरोधेन लौकिकस्य द्विविधस्याप्राधान्यस्याद्ययणात् । अत
एव । शब्दगतस्यैतादृशप्राधान्यस्याभिप्रेतत्वादेव । ननु बहुव्रीहिसंज्ञाविधाय-
कग्राह्ये तृतीयान्तपदोपादानाभावाच्चिह्नमप्राधान्यन्तत्र नोपपद्यत इत्य-
त आह । बहुव्रीहौ त्वेकेति । अर्थगतलौकिकाप्राधान्याभिप्रायेण व्यस्यसु-
पपादयताम्नतमाह । यत्तु, अर्थगताप्राधान्य इति । तस्त्वामर्थ्येति । प्रथमानि-
र्द्देशसामर्थ्येत्यर्थः । नन्यन्विभक्त्युच्चारणमेव तच्च स्त्वित्यत आह । प्राथम्या-
दिति । किञ्च पूर्वोक्तरीत्या भक्तलभ्यवस्यामिहौ सामर्थ्यपर्यन्तानुसरणकौ गो-
ष्ठ्या तदाह । अलमिति । सप्तम्यां द्विपरिणम्यतं इति । वृत्ते शास्त्रेति यदत्र म-
हामौ एवञ्च सप्तम्यर्थोऽत्र घटकत्वम् । प्रथमानिर्द्देशपदबोधित्वेपि प्रथ्यामर्थ्य-
वैतादृशदोषोपि धारयितुं शक्य इत्याशयेनाह । मृष्टान्तयोरेति । अर्थस्य प्रधा-
नस्य । पठानिष्ठत्वमर्थः । मस्यस्याभावे चास्यान्यथः । मस्यस्याभावश्च प्रतियो-
गितामस्यस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताको बाह्यः । एवञ्च येन सुवन्तेन पठान्तं मं-
द्भिष्टम्भदति तत्सुवन्तार्थानुयोगिकमस्यप्रतियोगिवाचकमेव पठान्तं गृह्यत
इतीह कुमार्या इति पठान्तं कुमार्या इत्यनेन सुवन्तेन मसामविधौ पठोपदेन
न गृह्यते किन्तु राज्ञ इत्येवेति तस्यैव पूर्वनिपात इति भावः । मस्यस्याद्येकम्
तदर्थनिरूपितमस्यप्रवृत्तिनिमित्तकम् ॥ न भिद्यते । अप्रधानत्वरूपभेदवा-
च्य भवति । एतदेव स्पष्टप्रतीत्यर्थं विहस्योति । राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत
इति ॥ व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकमस्यस्यः । एवञ्च पुरुषः प्रधानभूतो राजपदा-
र्थनिरूपितभेदनिश्चयनमस्यस्यवाच्य भवति । विमेषवाचकपदार्थोतिपि राज्ञ

इत्युक्ते राज्ञि विशेषणत्वावगतौ विशेषणतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा भवति
 पुरुष इत्युक्ते पुरुषे स्वार्थनिरूपितप्राधान्यस्य भानेपि न संबन्धाकाङ्क्षेति वि-
 शेषणताया एव सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियम इति विशेषणनिष्ठ एव सम्बन्धः ।
 सम्बन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वञ्च प्रतियोगितासम्बन्धेन । पुरुषे तदभावश्च प्रतियो-
 गितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । इत्युक्तमेवेति । अर्थगतस्याप्रधा-
 नत्वरूपोपसर्जनत्वस्यान्यथे पूर्वकायाद्यसिद्धिरित्यनेनोक्तमित्यर्थः ॥ यत्तु प्र-
 थमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति संज्ञामूचञ्च कार्यम् । किन्तु प्रथमानि-
 र्दिष्टं समासे पूर्वमिति पूर्वनिपातप्रकरणे पठनीयम् । न चोपसर्जनसंज्ञ-
 सूत्राभावे गोस्त्रियोरित्यस्य ङ्गविधायकसूत्रस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 लौकिकस्याप्रधानार्थकत्वस्य तच्च ग्रहणात् । न चैवं कुमारीमिच्छन् कुमारी-
 याचरन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ङ्गप्राप्तिरिति वाच्यम् । ङ्गविधायकसूत्रे
 समासस्येत्यस्यापि पाठात् । तेन समास एव ङ्गो भविष्यतीति ॥ तच्च ।
 राज्ञः कुमार्या इत्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे पठ्यतीतिपदेन कुमा-
 र्या इत्यस्यापि ग्रहणसम्भवेन तस्य पूर्वनिपातापत्तेः । उपसर्जनसंज्ञासूत्रम-
 प्ये तूक्तरीत्या प्रत्यामत्तिलाभेन दोषस्य परिहारः सम्भवति । किञ्च ङ्ग-
 विधायकसूत्रे लौकिकोपसर्जनत्वस्यान्यथे ब्राह्मणी चामी धूर्ता च ब्राह्म-
 णधूर्ता । गार्गी चामी हृन्दारिका चेत्यर्थे गार्ग्यहृन्दारिका इतीष्यते तत्रो-
 त्तरपदस्य ङ्गत्वापत्तिः । समासस्य लौकिकोपसर्जनान्तरत्वात् । शास्त्रीय-
 स्य तस्य भवन्मतेऽभाय एव । न चास्तु परपदस्यापि ङ्गत्वस्यापि मनुदा-
 याद्यापि कृते रूपमिदमविष्यतीति वाच्यम् । गोवृक्षदण्ठौ । काठप्रयत्नी
 प्रत्यादावुत्तरपदे ङ्गत्वपत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपसर्जनसंज्ञासूत्रमस्ये तु प्रज्ञ-
 ते तादृगापसर्जनत्वाभावेन न दोषः । एतेन प्रथमानिर्दिष्टं समासे पूर्व-
 मितित्वाभेपि येन सुशक्तेन समासविधौ यन्प्रथमानिर्दिष्टमस्यमासे पूर्व-
 म्प्रत्येकस्यमित्यर्थेन पठ्यतीति समासविधौ पठ्यानास्य येन सुशक्तेन समास-
 न्तरादर्थानुदोगिकप्रमत्तप्रतियोगिजायकमेव पठ्यतीति पदेन स्पष्टते तथा च
 राज्ञः कुमार्या इत्यर्थेऽप्यस्य न कुमारीमन्दस्य पूर्वनिपात इत्यप्राप्तम् ॥
 एकपदशक्तिरिति । अथारण्यमनेमानान्यथये एकैः विभक्तिविरुद्धाया-

तिपदिकादित्येकशब्दोपादानं ध्येयमेव स्यादिति भावः । एकपदस्यैकजा-
तीयपरम् । तेनैकवचनद्विवचनादिभेदेनानाविभक्तिसम्भवेऽपि न क्षतिः ।
इदमेव । एकविभक्त्येति सूत्रमेव । तुभ्यार्थेति सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि
परमेण कारकेणेत्वर्थे परमकारकेणेति मन्त्रासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरमाप्तिमाग-
ह्यस्य लक्षणप्रतिपदीकपरिभाषया वारणद्वयम् । अनेकमिति सूत्रभाष्य इति ।
तत्र हि प्रथमपदसम्बन्धेन प्रथमान्तरानामेव समाम उक्तः ॥ अत्र विग्रहे
अन्यतविभक्तिकमित्युक्त्या विग्रहघटकपदान्तरापेक्षया नियतविभक्तिक-
मित्यर्थो लभ्यते न न युक्त इत्यभिप्रायेण मित्रान्तार्थमाह । परे त्विति ।
प्रत्यासत्त्येति । विग्रहे नियतविभक्तिकमित्युक्तौ समासस्य नियमेनोपस्थि-
तेः । अनेन । एकविभक्त्यनेन । नन्वनेकयङ्गणभावे कयस्यङ्गणाम्बहु
प्रोहिममास इत्यत आह । बहूनामिति । ननूत्तरपदनिमित्तकद्विगुविधा-
ननुत्तरपदेन परिमाणेतिवचनविषये चरितार्थमत आह । एवञ्चेति ।
ननु आपकेन बहूनां समामयेद्राज्ञः कुमार्याथ धनमित्यर्थे राजकुमारी-
धनमितिप्रयोगापत्तिरत आह । अतिप्रसङ्ग इति । उपसर्जनार्थमिति । प्र-
थमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनमन्त्राभिप्रायमित्यर्थः । न वेति । इदं खण्डनमपि
वार्तिककारकृतम् । भाष्यकारस्तु तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमित्यब्देन प्र-
त्यावर्त्ते ॥ एकविभक्तित्वादिति । चिन्ता यस्य गावः सन्ति स चिन्तगुः स-
तिष्ठतितम्प्रच्छतेन कृतमितिरोत्या प्रथमान्तेन विग्रहप्रदर्श्य एकविभक्त्येति-
सूत्रेणोपसर्जनमन्त्रा भविष्यतीति प्रथमसूत्रेण संज्ञासिद्ध्यर्थमनेकपद्वचनं न कार-
यमित्यर्थः ॥ अन्यत्वेत्वानुक्तेरिति । यं शब्दभ्रतीत्यादिरोत्योक्तान्यर्थत्वानुक्तेरित्य-
र्थः । तत्तच्छण्डनम् । प्रथमवार्तिकशण्डनम् । भाष्यरोत्येति । कुतचिदेव
किञ्चित्पदमध्याहृत्य समामस्यानेकविभक्तिकत्वेऽपि प्रथमान्तेन विग्रहे राज्ञः
कुमारी राजकुमारीत्युदावपि तथात्वापत्तिरिति मन्त्रासेऽपेक्षया नियतविभ-
क्तिकत्वमिति मिश्रान्वितन्त्रद्वेस्त्वर्थः ॥ एतदिति । १. एकविभक्त्येति सूत्रस्य ।
अत्र बहुप्रोहिमन्त्राविषये । अन्यथा समामापेक्षया नियतविभक्तिकत्वानाव्य-
यर्थः । तत्त्वम् । नियतविभक्तिकत्वम् । अनुत्पत्तेरिति । न. तु जातस्य
निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वमद्वात् ॥ स्वयंत इति । अत्र एव गोटाद्वयम् ॥

मिति वार्तिकप्रत्याख्यातम् ॥ अत एव स्त्रीशब्दस्य चातुर्थिकप्रत्ययमात्र-
 रत्वञ्च तु स्त्रीशब्दपरत्वञ्च वा स्त्रियां विहितेकारप्रत्ययपरत्वन्तदाह । त-
 नेति । तेनातिसत्त्वमीरित्यादौ न ब्रह्मन् । स्त्रीशब्दस्य तादृशप्रत्ययमात्रपरत्वा-
 देवाह । प्रत्ययग्रहणेति । ताभ्याम् । गोशब्दप्रत्ययान्तपरस्त्रीशब्दाभ्याम्
 अन्यथोपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वेनातिशब्दा इत्यादौ समुदायस्य
 स्त्रीप्रत्ययान्तत्वविरहेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तान्तत्वाद्युक्तत्वसिद्धिः ॥ व्यपदेशिवद्वा-
 येन गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यत्रातिप्रसङ्गशङ्कायामाह । गोकुलमित्यादि ।
 उक्तमिव दाढीय पुनः स्मरयति । महासंज्ञाकरणेनेति । सप्तस्वम्बिकत्वाच्चेति
 शेष । तदन्तेत्यादि । तदन्तञ्च तत्तत्समासरूपप्रातिपदिकञ्च तस्य योन्य-
 स्तस्येत्यर्थः । तदन्तेत्यत्र तत्पदङ्गोस्त्रीप्रत्ययान्तपरम् ॥ एवञ्च यत्समामगास्ते
 गोस्त्रीप्रत्ययान्तयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वं यत्समामापेक्षया एकविभक्तित्वं वा प्र-
 त्यासत्त्वा गोन्तादेस्तास्यैव समासस्य कृत्वत्वमित्यर्थसिद्ध्या गोकुलमित्यादौ न
 दोषस्तदाह । भाष्ये स्पष्टमिति । पूर्वोक्तार्थे समामापेक्षयेति यदुपात्तन्तत एव
 गृह्यते । यद्यपीति । चार्थसूत्रे भाष्य इति । तत्र ह्येवमुक्तम् । इतरैतरयोगी ।
 ब्रह्मचर्यं न्यप्रोधयेत्पुत्रो गम्यते एतत् ब्रह्मचर्यं न्यप्रोधमहायी न्यप्रोधोऽपि ब्रह्म-
 महाय इति । समाहारेपि क्रियते ब्रह्मचर्यप्रोधमिति तत्रायमप्यर्थः इद्वैकवद्वा-
 यो न पठितव्यो भवति समाहारैकत्वादेव सिद्धमिति । अत्र भाष्यकारेण सहा-
 यस्त्रीभयत्राभिधानप्रदर्शनात्सहायस्य विशेष्यता दर्शिता समाहारेपि क्रियते
 ब्रह्मचर्यप्रोधमितीत्यनेन च इद्वैक्यद्वावस्थापठितव्यत्वाभिधानेन तिरोहितावय-
 यभेदता च प्रदर्शिता । अत एव । शास्त्रीयस्य निरुक्तोभयक्षपस्योपसर्जनत्वस्य प्र-
 कृतसूत्रार्थघटकत्वादेव । अत एव । शास्त्रीयस्यैव ग्रहणादेव । इद्वैक्यमिति सूत्रे
 भाष्य इति । तत्र हीदृचनस्य गोणीमात्रमिदद् गोष्वित्यत्र प्रयोजनमुक्तम् अत्र
 प्रमाद्ये अर्थे मात्रस्यो लुकि गोणीशब्दस्य गोणीपरिच्छेद्ये उक्तावपि न शास्त्री-
 यमिदंमुपसर्जनत्वमिति भावः । अतिराजकुमारित्यादाविति । अत्र हि
 निर्दणं शास्त्रीयमुपसर्जनत्वं राजकुमारीशब्दस्य तस्य कथं स्त्रीप्रत्ययान्तत्व-
 मितिगद्गानिवारणायेदमभिहितम् । यथाकथञ्चिदुपसर्जनत्वे मति पतिभा-
 पापटन्तानुपसर्जने नेतिनिषेधस्य रिषय इत्यभिमानेन गृह्यते । न चेति ।

प्रत्यासत्तिमायित्व समाधत्ते । यस्येति । तुना व्यक्तेर्दादिति । वाक्यभेदस्य सूचनादित्यर्थः । इदम् । अपदिशमिति शब्दस्वरूपम् । तदुपन्यास इति । तस्य गोस्त्रियोरिति सूत्रस्योपन्यास इत्यर्थः । न टजिति । एतेन टचि कृते यस्येति चेति सूत्रेणाकारस्य लोपे झलत्वस्य प्रकृते विषय एव नास्तीति गोस्त्रियोरित्यस्य प्रकृते उपन्यासयित्व इत्यपास्तम् । अभाव इति । झलन्तादिशब्दस्य श्ररदादौ पाठात् । इदं व्याख्यानमूलोक्तदिशयोर्मध्यमिति विग्रहाभिप्रायेणेति सूचयन्नाह । अमर इति । क्लोषाध्ययनत्वपदिशब्दोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः । इत्यादिसङ्ग्रह इति । अस्याद्वयनायाम्प्रमाणन्तु नाव्ययीभावादिति सूत्रस्य सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वार्तिकमेव । अत्र ऋद्धिरितिपदं तुप्तसप्तम्यन्तम् । ऋद्धिरूपार्थे योऽव्ययीभावस्तस्मात् नव्ययवः सभाभो नदीसमासस्तस्मात् सङ्ख्यावयवाः सङ्ख्याविशेषास्तेभ्यः परं यदुत्तरपदस्तदन्तादव्ययीभावात्सप्तम्या नित्यमभाव इत्यर्थः । विभक्त्यनेनेति । विभक्तिसंज्ञा यस्य प्रत्ययस्य तस्याव्ययार्थत्वनास्तीत्यर्थमङ्गतिपरिहाराय विभक्तिशब्दोच्य लाघणिक इति भावः । अत्र सुवन्तनेत्यन्येति । एवञ्चाधिहरि भक्तिरिति शब्दाद्वयधिकरणिका भक्तिरिति बोधो भवति । अत्राधिहरिशब्दात्पुनर्न सप्तमी किन्तु प्रथमेति स्त्रीकारेऽपि तादृशः शाब्दबोधो भवति सप्तम्यर्थस्यान्तर्भावात् । तदुत्तरेति । इयार्दिशब्दोत्तरेत्यर्थः । अत एव । समर्थप्रकृतिकेति व्याख्यानादेव । अत एव । विभक्त्यर्थान्तर्भावादेव । द्वितीयार्थस्य त्वन्तर्भावो भवत्येवेत्याह । द्वितीयान्तमिति । ननु समाससंज्ञोत्तरप्राप्तिकलुषपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादित्संज्ञायाः पूर्वस्यास्या हरि ङि अधीत्यलौकिकविग्रहप्रदर्शनमनुचितमत आह । फलाविशेष इति । केचित्तु समासेऽधिगच्छस्य पूर्वनिपातदर्शनेन तदर्थप्रदर्शकविग्रहेष्यधिगच्छस्य पूर्वम्ययोग एवोचित इत्यधिहरिङीतिप्रदर्शनमनुचितमित्याहुस्तत्र युक्तमिति ध्वननायाह । व्यथोरिति । वचनमामर्थमुपपादयति । प्रत्यामन्येति । तदिभक्त्यैव सुवन्तस्य ग्रहणे यदि प्रकृतेऽधिगच्छाभिहितत्वात्सप्तमी न स्यात्तदा समासविधानमेवानुपपद्यमिति भावः । इदं सामर्थ्याभिधानमप्येति प्रागुक्तरीत्या वस्तुतस्तया नास्तीत्याह । तिङ्शतद्वितेति । अत एव । प्रागुक्तप्रत्यामत्यङ्गीकारादेव । अधि-

करणशक्तिप्रधानत्वेऽपीति । अनेन विभक्त्यर्थवृत्तित्वमुपरीत्यस्याध्ययस्यास्ती-
ति सूचितम् । गृहस्योपरीत्यत्र तु पष्ठान्तेन समासप्रसङ्गस्तद्विभक्त्यर्थवृत्तित्व-
मुपरीत्यस्य नास्तीति भावः । अधिहरीत्यत्र तत्पुरुषसंज्ञयाऽव्ययीभावसंज्ञा-
या बाधमाशङ्कते । न चेति । अस्य । अव्ययीभावस्याप्राप्तेरप्रधानस्येति । ए-
वञ्च सप्तम्यर्थवृत्त्यधिगन्धयोगे तस्याप्राप्तिरेवेति भावः । एतच्चेति । विधानसा-
मर्थोपपादनञ्च । यद्यचाव्ययीभावः आत्तदा समयानिकपाशब्दयोगे द्विती-
याया अपराच्छब्दयोगे पञ्चम्या विधानाभावेऽपि तत्तद्योगे पठोऽङ्कत्वाऽव्य-
यीभावसंज्ञा कार्या तावतापि रूपसिद्धिर्भवित्यतीति भावः । मध्यार्थकसमयाग-
ब्दयोगे सामीप्यत्र प्रतीयत इति तत्र द्वितीयाविधानश्चरितार्थमित्यन्वयः ।
यदि द्वितीयापञ्चमीविधानश्चरितार्थस्तदा समया ग्राममित्यादौ कुतो नाव्ययी-
भाव इत्याशङ्क्यामाह । समयेत्यादि । अधिकरणशक्तिप्रधाना इतीति । स-
मया ग्राममित्यादेर्ग्रामस्य समीपे इत्यादिरीत्या बोधः । उपलक्षणमिति शब्दा-
त्तु लक्षणसामीप्यवानित्याकारक एव बोधः । अयमचेति । एवमयोगी योऽपि
एव भक्षयति तस्मिन्नेव जायत इति तत्र यथाऽवधारणगर्भः समासो भवति
तथाऽत्रापि विभक्त्यर्थादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैवानेन सूत्रेणाव्ययीभावस्य विधा-
नमिति भावः । अत्र विभक्त्यर्थमात्रेऽयुपादानाद् गृहस्योच्चैरित्यत्र नाव्ययी-
भावः । समृद्धादिवाचकत्व इति । अत एव समुद्रमित्यस्य मद्राणां समृद्धिरि-
त्येवं विवरणद्वयमव्ययार्थस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थम् । द्योतक इति । द्योत्या-
र्थस्य विशेषणत्वमनिवृत्तमेवाह । समृद्धा मद्रा इतीति । समस्यमानपदार्था-
भावस्य । समस्यमानोत्तरपदार्थप्रतियोगिताकस्याभावस्य । तदेव दर्शयति ।
अर्थाभावेति । एवञ्च दुर्यवनमित्यादौ यवनपदार्थाभावो न प्रतीयते किन्तु
तदीयपदवाच्यता इति नात्रार्थाभावपक्षेणात्मसादनिरासो व्यूहिपक्षेणाप-
क्षकम् । अत एवार्थाभावे इत्यव्ययीभावस्यैव प्राधान्यादित्यादि नोपात्तम् ।
व्याख्यानात् । व्यूहिपक्षेऽपि पादान्मूलकस्याप्यानादित्यर्थः । ननु घटो न पट इ-
त्यत्र नञा पटपदस्य समासापत्तिः पटप्रतियोगिताकाभावाच्च प्रतीतेरत-
चाह । नञा त्विति । नायम् । अव्ययीभावः । गृहस्योच्चैरेति । अप्यतत्तदर्थ-
बोधकपदपटकतयेत्यादिः । गृहस्योच्चैरेत्यस्य गृहोपात्तेत्यर्थः । अभावाच्च न-

प्रतियोगिकत्वनियमाभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । प्रतियोगिभूतेति । प्रतियोगिभूतो यो बहिर्विद्यमानोऽर्थस्तत्समानाधिकरणो योऽभावस्तदाचकेनेत्यर्थः । प्रतियोगिमामानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन य प्रतियोगिसम्बन्धी तन्निरूपिताभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वरूपम् । एवञ्च पटभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्येन सम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धिनि पटे न पटभेदस्तेन सम्बन्धेन वर्तते इति न निष्पट इत्यत्र समासः । मत्तिकाणामभाव इत्यत्र तु मयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभाव प्रतीयते स चाव्याप्यवृत्तिरतस्तस्य तादृशप्रतियोगिमामानाधिकरणमस्यैव । तेन । प्रतियोगिनि बहिर्विद्यमानत्वनिवेशेन । अयम् । अव्ययीभावः । एवञ्च निर्घटी निष्पट इत्यादौ घटादेरत्यन्ताभावस्य तात्पर्यविषयत्वे भग्येव । भेदस्य तथात्वे तु न भवतीति सिद्धम् । शशशृङ्गशब्दार्थस्तुन बहिर्विद्यमानः । प्रागभावायेन तेन । निरा । न च पटप्रागभावस्य प्रतियोगी पटस्तदधिकरणेषु तन्तुषु पटप्रागभावो वर्तते एव पटोत्पत्तिप्राक्क्षणावच्छेदेनेति ममासापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । एकाक्षणावच्छेदो काधिकरणवृत्तित्वस्यैवात्र सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात् । अत एव । ध्वसस्यापि तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वविरहादेव ॥ मूलोक्तमव्ययीदाहरणमुपयति । तद्दाहरणमिति । तदतिशयस्य । हिमाधिक्यस्य । युत्थन्तरमप्याह । अत्ययशब्द इतिरिति । अतिनिद्रमित्यत्र तु नास्य निषेधस्य विषयता । युजिक्रियान्तर्भावेण समासभ्युपगमेन निद्राया अत्ययो ध्व सो न प्रतीयते किन्तु युजिक्रियायामप्राशस्त्यम् । एवं सत्यतिनिद्रमिति शब्दादिद्राकर्तृकवर्तमानकालिकयुजिक्रियाऽप्रशस्त्येति वीधः । वर्तमानकालिकत्वस्याप्राशस्त्येऽन्वयः । नन्वेवं वर्तमानत्वभूतत्वयोर्विरोधादतिनिद्रमासीदित्यत्राव्ययीभावसमासानुपपत्तिरत आह । अतिनिद्रमित्यादाविति । लक्षणेतीति । एवञ्च तादृशव्यवहारविषयकर्तृकसत्त्वक्रियायाभूतत्वमप्रतीयते तस्य च तादृशाभावनिष्ठवर्तमानत्वेन न विरोध इति भावः । मूचघटकमश्वप्रादुर्भावशब्दार्थमाह । शब्दप्रादुर्भाव इति । इतिहरीत्युदाहरणे हरिशब्दस्वरूपपरस्तेन पठान्तेन शब्दप्रकाशार्थकेति शब्दस्य समाम । भाष्यप्रयोगादिति यन्मूले उपात्तान्तस्याप्रसिद्धत्वशङ्का वारयति । अत्र परस्मिन्नितीति । इदमुपलक्षणम् । अ

नादध्ययनक्रियायाः समासार्थेन्तर्भावात्काम्यधीत इति वाक्यानुपपत्तिरिति
 शङ्कावारणायाह । अधीत इत्यस्येति । नन्वध्ययनक्रियाया अनन्तर्भावे तदधीत
 इत्यण्प्रसङ्ग इत्यभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । तथाशब्दस्यापि सादृश्ये ह्यस्या
 तेन सह समासापत्तिं वारयति । तथाशब्दस्येति । प्रतियोगिवाचकेनेति । प्रति-
 योगितामन्वयेन सादृश्यान्वयिवाचकेनेत्यर्थः । तथाशब्दार्थसादृश्यस्य तु तथा
 हर इत्यवानुयोगितासम्बन्धेन हरिऽन्वयः । एतादृशकल्पनायां हेतुमाह । सा-
 दृश्य इत्युक्त इति । मूले द्योतयतीत्युपात्तत्वं तु यत्रा प्रतिपादयतीत्युक्तं तद्दी-
 जमाह । सामान्यस्येति । यद्यपि भाष्ये यथाशब्दः सादृश्ये वर्तत इत्युक्तान्तया-
 पि तत्र द्योतनयेति शेषो बोध्यः । सामान्यस्यैकस्यैकबुद्धिविषयत्वं न नृद्धी-
 तस्येत्यर्थः । भेदकः । सादृश्यस्य प्रायेण भेदनियतत्वाद्देदबुद्धिसम्पादक इत्यर्थः ।
 तदभिन्न इति । उपमानोपमेययोरभेदान्धयबोधो व्युत्पत्तिश्चिह्न एव । अत एव
 नृगचपलेत्यत्र पुंवद्भावसिद्धिः । ननुभयचकस्य विशेषधर्मस्याधिकरणत्वप्रती-
 तावपि नोपमानोपमेयभावप्रतीतिरत आह । यत्तच्छब्दाभ्यामिति । ननु अ-
 सादृश्य इतिपदस्य सादृश्येनेत्यर्थः कृतः । एवञ्च यथा हरिस्तथा हर इत्यत्र-
 हरिः सादृश्यन्ध्योतयतीति वाच्ये उपमानत्वन्ध्योतयतीत्यनुपपन्नमत आह ।
 सूत्रेऽपीति । यास्सूत्रे सामान्यस्य भेदको यो धर्मस्तद्रूप इत्युक्तत्वं तु यावर्थः
 सादृश्यं प्रकृतबोधि प्रकार इत्युक्तमत्र किम्पीजमित्यत्र नियामकमाह ।
 यास्सूत्र इत्यादि । सिद्धान्तमाह । भाष्यानुसारिणस्त्विति । यथाशक्ति यथा-
 वल्लमित्यस्य यत्किमनतिक्रम्य इत्याद्यर्थः । अत एव । उक्तार्थस्याभिप्रेतत्वादेव ।
 पदार्थानतिवृत्तौ समासार्थं यथाशब्दस्यावश्यकत्वेन सम्पूर्णसूत्रस्य कैमर्थ-
 शङ्का न भवतीत्यभिप्रायः । ननु पूर्वसूत्रेणैव समासो भिन्नेऽस्य सूत्रस्य वैय-
 र्थ्यमत आह । यथार्थत्वेनेति । सूत्रग्रहीतत्वात् । यथार्थशब्दघटकत्वात् ।
 इदमपि । एतत्सूत्रकरणमपि । उक्तार्थानभिन्नः शङ्कते । न चेति । उक्तार्थसम्प्र-
 क्षेपयति । अत्र सूत्र इत्यादि । तदर्थक एव स इति । पदार्थानतिवृत्तिबोधको
 यथाशब्दः परिशेषादित्यर्थः । असादृश्यग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापरिहारायाह । य-
 दपीत्यादि । द्योतयतीत्यस्य द्योतनया प्रतिपादयतीत्यर्थः । द्योतना च व्यञ्ज-
 नेव तथोपस्थापितार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वं भवत्येव तदाह । उपमानदेवद-

क्षाभिन्न इति । लक्षणांमूलव्यञ्जनाख्यल इवेति । यथा । साधयन्ती ।
 भग्नं क्षणेक्षणे दूनासि मम क्षते । सद्भावस्ते ह्यकरणोयसदृशगन्तावद्विरचितः ।
 अन्धोपनायकसमीपे प्रेषिता या दूती सा तन्नायकमुपभोगेन निवृत्तं च्छा-
 युगर्नायिकाया निकटे समागत्य स नायातीत्युत्तुका विरता तत उपभोग-
 न्हेन तं हस्तान्तं ज्ञात्वा तां दूतीमिति नायिकाया उक्तिरियम् मम, प्रियं र-
 मयन्त्या त्वया गच्छत्वमाचरितमिति लक्ष्यते । तेन कामुकविषयं सापराधत्वप्र-
 काशनं व्यङ्ग्यम् । उभयोः शब्दार्थव्यङ्ग्यार्थयोः । तत्र यथा व्यञ्जना न लक्षणया
 गतार्था तथाचपि व्यञ्जना न गतार्थेत्याशयः । अत एव । उपमानोपमेययोरमी-
 दान्वयादेव । पूर्वपदार्थप्राधान्याभाव इति । पूर्वपदार्थत्वेनाभिप्रेतो यो य-
 थाशब्दार्थस्तत्प्राधान्याभाव इत्यर्थः । प्रसिद्धत्वात् । सादृश्ये प्रसिद्धत्वात् ।
 तत्सामर्थ्यात् । समासविधानसामर्थ्यात् । तदभावेपि । पूर्वपदार्थप्राधान्याभावे-
 पि । अत्र प्रकारवचने यालन्तस्य साधुत्वान्वाख्यानोऽपि कुशलशब्दस्य प्रवीण इव
 पदार्थानतिवृत्त्यादिष्वपि प्रयोगो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाशङ्कते न चेति । सादृ-
 श्यमन्यसीत्यनेन चेति । तस्य सादृश्येपि हस्ते दर्शनमिति भावः । तत्र । सादृश्ये ।
 तदप्रयोगात् । पदार्थानतिवृत्तिबोधकस्याप्रयोगात् । तत्रार्थः । प्रकाररूपेऽर्थे । सा-
 धो । यथाशब्दस्य । एवञ्चाशु त्वय्यथाशब्दस्यैव समासबोधकमिदं सूचमिति भावः
 अत्र मानमाह । इदमेवेति । अतदर्थकस्य । असादृश्यार्थकस्य । इत्यर्थकोक्त्ये-
 ति । एवं हि तत्र भाष्यमसादृश्य इति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञद-
 त्तः । असादृश्य इत्युच्यते तत्रेदं मिथ्यति । यथाशक्ति यथावलमिति । कि-
 द्धारणम् । यथेत्ययमकारवचने यान्म स सादृश्ये वर्तते । भैरवोपः । अयं य-
 थाशब्दोऽस्त्वयि पाष्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीक्षायाधी अस्ति प्रकारवचने यान्म ।
 तत्र यदप्युत्पन्नं वीक्षायाधि तत्त्वेदं चरणम् । अत्र वीक्षापहणमुपलक्षणम् ।
 तेन, यथायथापदार्थानतिवृत्तौ अपि यथायी इति कथ्यते । अथ यः प्रकारवचने
 यान्म तस्य चरणद्वयमात्रं भवति पूर्वेण प्राप्नोति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् भवि-
 ष्यतीति । एतद्वार्थोऽसादृश्ये वर्तते इत्यर्थोपमानोपमेयत्वस्योक्तक इत्यर्थः ।
 इदं चरणमित्यर्थे तत्त्ववीक्षामित्यर्थः । तद्विपर्ययेन । असादृश्य इत्यप्यपि-
 पर्ययेन । अत्र इतिरिति । तद्विपर्यये पूर्वेण प्रातिपदिकाया पदभाषः स्या-

दिति भावः । तद्वाच्ययोजनायाह । तस्मादिति । कैयट इति । सूत्रगृहीतेत्यादे
 स्तेनानङ्गीकारात् । परन्तु पूर्वोक्तरीत्या तथा कल्पनमावश्यकमित्याशयेना
 ह । सूत्रगृहीतेति । अन्यक्तं व्याख्यानं यथाकथंचित्त्वत्तदुक्तिकमप्यसङ्गतमि
 त्याशयेनाह । नियमत्वापेक्षयेति । विधिनियमसम्भवे विधिरिव ज्ञायान् ॥
 विगेषमाह । तत्र सूत्र इति । अत एव । सादृश्याग्रहणादेव । अत एव । पूर्वो
 क्तोर्थः । इत्युक्तमिति । न तु यथार्थमिति शेषः । मूलोक्तमनूद्य दूषयति । न
 चेति । अन्यथाप्यग्रहणार्थमिति । तेन रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यस्य सिद्धिः ।
 वीष्मादावपीति । अत्रादिना योग्यतापरिग्रहः । वीष्मायासुदाहरणं यथास्त्र
 मिति प्रसिद्धमेव । योग्यतायासुदाहरणन्तु यथास्त्ररूपस्य विष्मादानमित्यत्र
 श्रेयम् । गन्धस्त्रिष्वपि सूत्रे यथार्थं विद्यमानं यदध्ययमिति व्याख्यानं कुतो
 नैत्याशङ्क्याह । अत्र सूत्र इति । अध्ययमिति । अनव्यययावच्छब्दस्यावृत्तये
 अध्ययग्रहणानुवृत्तेः । अध्ययस्य समासः । यावन्तः श्लोका इति वक्तुं
 स्तेनानव्ययेनास्त्रपदविग्रहः । अन्यथाप्ययमव्ययमङ्गको दृष्टः । यावदमत्र
 ब्राह्मणानामनूचयस्वेत्यत्र यथा । अध्ययनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वसूत्रे तु त
 दनुवृत्तिरस्येव । तादृशाप्ययेनेति । तद्वतात्पत्वतात्पर्येण यत्र प्रयोगस्तत्रेति
 शेषः ॥ ननु वृत्तमतीत्यत्र समासे कर्मप्रवचनीयसङ्गाविधानं ध्यर्थमत
 आह । कर्मप्रेति ॥ तदर्थः इति । विपरीतवर्त्तनमर्थः । मूलोक्तोदाहर
 ण इति शेषः । लौकिकविषये वृत्तमिति क्रियावाचकगण्यसत्त्वाच्चूतीयान्त
 सुक्तम् । समासे तदभावादाह । अत्र ङमिति । एवास्त्र साधुत्वमिति ।
 अस्त्रादयस्मृतीयान्ता पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । कितव्यवहारे च एकत्वेऽ
 च्छगन्ताकयोरितिवार्त्तिकसवादात् । पूर्वोक्तस्य पूर्ववृत्तस्य । धातूनामने
 कार्यत्वाच्चिरिह वर्त्तने । यथा न तत् । तद्वर्त्तनं यथा पूर्वं वृत्तं त
 दा चेदित्यर्थः । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेतस्यैव विवरणमाह । कृतमयथाद्योतन
 इति । अययागृष्टो वैपरीत्ये विपरीतत्वद्योतने । पराजयद्योतन इति
 यावत् । वृत्तो नास्त्विति । अस्य द्योतकाभाव इति शेषः । तेन कुमा
 र्यगारम् । यध्यगारम् । यौष्माकीनस्तावकीन इत्यादौ संख्यायामस
 र्वेष्वपि न घटति । नैथत इति । न च सङ्गाया भावाभावाविष्येते इ

नाभिच इति । लक्षणां मूलव्यञ्जनास्थल इवेति । यथा । साधयन्ती सखि स-
 भगं चणेषणीं दूनासि मम कृते । सद्भावस्ते ह्यकरणीयसदृशन्तावद्विरचितत्वया ।
 श्रवोपनायकसमीपे प्रेषिता या दूती सा तन्नायकमुपभोगेन निवृत्तेच्छाद्वत्वा
 पुनर्नायिकाया निकटे समागत्य स नायातीत्युक्त्वा विरता तत उपभोगवि-
 न्हेन तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तां दूतीमिति नायिकाया उक्तिरियम् मम, प्रियं र-
 मयन्त्या त्वया शब्दत्वमाचरितमिति सूच्यते । तेन कामुकविषयं सापराधत्वप्र-
 काशनं व्यङ्ग्यम् । उभयोः शकार्यव्यङ्ग्यार्थयोः । तत्र यथा व्यञ्जना न लक्षणया
 गतार्था तथात्रापि व्यञ्जना न गतार्थत्वात्प्रयः । अत एव । उपमानोपमेययोरु-
 दात्तवादेव । पूर्वपदार्थप्राधान्याभाव इति । पूर्वपदार्थत्वेनाभिप्रेतो यी य-
 याशब्दार्थस्तप्राधान्याभाव इत्यर्थः । प्रसिद्धत्वात् । सादृश्ये प्रसिद्धत्वात् ।
 तत्सामर्थ्यात् । समासविधानसामर्थ्यात् । तदभावेपि । पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽ-
 पि । अत्र प्रकारवचने यान्तस्य साधुत्वात्वाप्यानेऽपि कुशलशब्दस्य प्रवीण इव
 पदार्थानतिवृत्त्यादिष्वपि प्रयोगो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाशङ्कते न चेति । साद-
 र्यसम्पत्तीत्यनेन चेति । तस्य सादृश्येपि वृत्तं दर्शनादिति भावः । तत्र । सादृश्ये ।
 तदप्रयोगात् । पदार्थानतिवृत्तिबोधकस्याप्रयोगात् । तत्रार्थे । प्रकाररूपेऽर्थे । सा-
 धोऽयथाशब्दस्य । एवञ्चाप्युत्पन्नयथाशब्दस्यैव समासबोधकमिदं सूत्रमिति भावः
 अत्र मानभावः । इदमेवेति । अतदर्थकस्य । असादृशार्थकस्य । इत्यर्थकोक्त्ये-
 ति । एवं हि तत्र भाष्यमसादृश्य इति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यशद-
 त्तः । असादृश्य इत्युच्यते तत्रैव दत्तं सिध्यति । यथागतिं यथायत्नमिति । वि-
 हारणम् । यद्येवमकारवचने यान्म स सादृश्ये वर्तते । नैव दोषः । अर्थे य-
 याशब्दोऽऽकुर्ये वाप्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीष्वावाची अस्ति प्रकारपक्षमे यान्म् ।
 तत्र यदप्युत्पन्नं वीष्वावाचि तस्येदद् यद्वचनम् । अत्र वीष्वापद्वचनमुपलक्षणम् ।
 तेन, योग्यतापदार्थानतिवृत्तौ अपि यथार्थं इति कैयटः । अथ यः प्रकारवचने
 यान्म् तस्य ग्रहणद्वयमात्रं भवति पूर्वेण प्राप्नोति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् भवि-
 ष्यतीति । एतद्व्याख्येऽसादृश्ये वर्तते इत्यप्युपमानोपमेयत्वयोक्तक इत्यर्थः ।
 इदद् यद्वचनमित्यर्थे तत्पक्षेयमित्यर्थः । तद्विपर्ययः । असादृश्य इत्यप्य वि-
 पर्ययः । असादृशतिरिति । तद्विपर्यये पूर्वेण प्राप्तिगद्व्याख्या यथाभावाः व्या-

स्यात्तत्तु नैत्याशयेनाह । वाराणस्या इति । वृत्त्यन्तरे प्रवेशो निति । समु-
 च्चेतव्यस्याभावादेतदर्थमेव चकार । तदुक्तभाष्ये । किमर्थश्चकारः । एव-
 कारार्थः । तिष्ठद्गुप्रमृतीत्येव । क्त मा मूत् । परमन्तिष्ठद्गु । अत्रैवका-
 रार्थ इत्यनेनैतत्क्षूचितन्तिष्ठद्गुप्रमृतीत्येवैकार्यीभावविषयाणि न त्वेतेषां
 शब्दान्तरैरेकीर्यीभावः । नन्वातिष्ठद्गु इत्यादौ समासान्तरे प्रवेशदर्श-
 नादिदमयुक्तमत आह । आतिष्ठद्गु जपेदिति । अन्यपदार्थेऽव्ययीभाव इ-
 ति । तिष्ठद्गु कालविशेषे । तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावो
 यस्मिन् काल इतिभाष्यात् । इदम् । निपातनरूपम् । अन्ये । आयतीगव-
 मित्यत्र । अव्ययीभावविषये अव्ययीभावाभावे तत्पुरुषप्रवृत्त्युपायमाह ।
 अयमभाव इति । एकस्वभावः । समानस्वभावः । स्वभावशब्दोऽत्र धर्मवा-
 ची । नन्वेवमिति । स्वपदार्थप्राधान्यस्वीकारे इत्यर्थः । मूले विद्यातद्वतामि-
 ति । तद्वत्त्वञ्चात्र तत्पर्येष्टत्वसम्बन्धेन । एवञ्च विद्यावत्त्वात्मकधर्मसम्बन्धादि-
 मुनिशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तस्तदारीपेण व्याकरणे विमुनिशब्दस्य प्रवृत्तिरिति
 भावः । इमं श्लोकमपरिहर्तुमुपायान्तरमाह । अन्ये त्विति । नन्वेवम्वहुषीष्टौ पू-
 र्वपदप्रकृतिस्त्रयोऽव्ययीभावे त्वन्तोदात्तत्वमिति स्वरभेदापत्तिरत आह । स्वर-
 भेदयेति । इष्ट एवेति । समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः सर्वसम्मतत्वादिति
 भावः । लोकाप्रसिद्धानुसारेणाह । परे त्विति । नन्वेवं विमुनि व्याकरणस्थेत्य-
 स्य कथमुपपत्तिरत आह । यदीयत इति ॥ ननु गर्गस्य गोत्रापत्यानाइत्यमि-
 त्यर्थं गर्गशुभ्रमित्यत्र यथा यजजोर्थे तिस्र्वेण यजो लुभभवति तथा एकविंशति-
 भारद्वाजमित्यत्राजो नुक् स्यादित्येतादृशप्रयोगानुपपत्तिरत आह । वृत्तायिति ।
 अनयोरिति । अनयोः । एकविंशतिभारद्वाजम् । त्रिपञ्चाशद्वीतममित्यनयोः ॥
 ननु नदीभिर्ये तिस्र्वं समानाधिकरणसमाप्तमात्रवाचकमय वा पुरस्तादपवाद-
 न्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्य वाचकमुभयथा एकनदीतरंतिप्रयोगानुपपत्तिरव्ययीभावे
 नपुंसकङ्गत्वपत्तेरत आह । तत्रैवेत्यर्थ इति । तद्विदद्यायाम् । समाह्वारा-
 यिवद्यायाम् । एतेनैकापूषीवक्षमाहारविवद्यायामेकनदितर इति भवत्येव । स-
 मामान्तापत्तिं वारयति । अत्रत्यवेति । वाक्याभावेन । श्लोकिकविग्रहवाक्यम-
 न्वन्धित्वाभावेन । एवञ्च नित्यसमामस्यले विशेषाभावादिशिष्टाभावः प्रकृते

तिभाष्यविरोधात् । न ह्येकार्थीभावे संज्ञाया अभाव इत्यर्थः । ध्वनित-
 चेदमिति । इह हो पक्षौ वृत्तिपक्षयावृत्तिपक्षयः । तत्र स्वभावतश्चेत-
 वति वाक्यञ्च वृत्तियेत्यनेनोक्तसूत्रस्थभाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । तत्रत्याख्या-
 नम् । विभाषाऽधिकारस्य प्रत्याख्यानम् ॥ अत एव । एकार्थीभाववि-
 कल्पबोधकत्वादेव । एतत्करणत्वात् । विभाषेतिसूत्रकरणत्वात् । सुषुप्तेत्यस्य
 मित्यत्वाङ्गीकारे दोषमाह । एवञ्चेति । तस्य नित्यताङ्गीकारे चेत्यर्थः ।
 ननु अव्ययमित्यादिसूत्रैः समाससंज्ञाविधानस्यैवास्तीत्यत आह । उपपदे-
 ति । उद्देश्याप्रसिद्धेति । क्वचित्सुबुत्पत्तेः प्राक् समासस्येष्टत्वात् । क्व वि-
 त्सुबुत्पत्तत्वासम्भवादिति भावः । बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽपि क्व चिदप्रसिद्धि-
 माह । अनेकेति । नन्वव्ययमित्यादिसूत्रैः समाससंज्ञाविधानाभावे कथं
 सुपसर्जनसंज्ञित्यत आह । प्रथमानिर्दिष्टमिति । उक्तभाष्यादपीति । वि-
 स्मृतं पटुरितिभाष्यादपीत्यर्थः । भानसबोधविषयस्य न शाब्दबोधविषय-
 त्वमित्यभिप्रायेणाह । अग्निज्ञाप्यमित्यादि ॥ द्योत्यस्याप्यर्थस्य शाब्दबोध-
 विषयत्वं बहुषु दृष्टमिति तद्वदवाप्युचितमित्याशयेनाह । अग्निज्ञाप्यमि-
 ति । कर्मप्रवचनीयद्योत्यमस्यन्धेन । लक्ष्यलक्षणभावेन । द्योतनाभाव इ-
 ति । लक्ष्यलक्षणभावस्तु तथापीत्यत एव । नन्वेवद्वर्मप्रवचनीयसंज्ञावि-
 धानवैयर्थ्यमत आह । अस्य समासस्येति । अग्निदेग इति । अग्निग-
 मनदेश इत्यर्थः । तेन मस्यन्धेन । लक्ष्यलक्षणभावमस्यन्धेन । एवञ्चा-
 नुगच्छं वाराणसीत्यत्रानुगच्छद्योत्योर्धो दैर्घ्यमदुग्दैर्घ्यन्तदेकदेशे प्रथमतो
 भानमाने दैर्घ्यं गङ्गापदार्थस्याधेयतामस्यन्धेनान्वयो न त्वनेन गङ्गापदा-
 र्थस्य वाराणस्यामन्वयस्तदभिप्रायेणाह । तद्योत्यमस्यन्धेनान्वयाभावादि-
 ति । एवञ्च गङ्गापदार्थस्य कर्मप्रवचनीयद्योत्यमस्यन्धप्रतियोगित्वाभावाच्च
 द्वितीयेत्यर्थः । यस्य चायाम इति सूत्रविषये आह । तथा बोध इति । पू-
 र्वसूत्रविषये आह । यमस्य समीपगत इतीति । मिन मस्यन्धेनान्वये लि-
 ति ॥ अनुद्योत्यमस्यन्धेनान्वये लिख्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह । निर्देशेति ।
 ननु ज्ञाप्यत्वज्ञापकत्वाभिमतविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमेव तथाज्ञानस्य
 सम्भवति प्रकृते च वाराणस्याप्यस्यनादा भवेद्यदि वाराणपूर्वमज्ञातात्

संज्ञीत्तर समासान्तस्तन्मतेऽपि सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बन्वत्त्वादन्तोदा
तत्त्व मिदमेवेति उच्यते इत्यर्थमेव । बहुव्रीहो प्रकृत्येति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृति
स्वरविधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वरो न भविष्यतीति यत्तु भगवन् कण्विषये
पारितोष्यादिति वाच्यम् । अनुदात्तम्पदमिति सूत्रे पटग्रहणस्य परिमाणार्थं
तथा समासान्तस्य समासावयवत्वबोधनेन च पूर्वपदस्वबहुव्रीहो प्रकृत्या तच्च
यर्जयित्वा यावान्बहुव्रीह्यवयव सन्निहितो भावो वा नाऽनुदात्त इत्यर्थेन
उपप्रत्ययस्यानुदात्तत्वं स्यादतचित्त्वं सफलमित्याशयात् । तस्मात्पर्येनेति ।
उच्यते त्वसामप्यनेत्यर्थः । तेन । आद्युदात्तयेत्यस्यासबन्धेन । पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरसिद्धिरिति । यदि समासान्तविधावाद्युदात्तयेत्यस्य सम्बन्धः स्यात्त
दा तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन पूर्वपदस्यानुदात्ततयोदात्तस्वरितयोगित्वा
भावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यादिति भावः । तेन समुदात्तग्रहणस्यैव य
थं परिनिष्ठितं भवति । ननु समाससञ्ज्ञासमकालमेव समासान्तप्रवृत्ति
स्वीकारे द्विचिभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधः प्राप्नोति । तत्र हि कृतममासा
न्तपाहत्याहधयोऽकृतसमासान्ते मूर्धन्यग्रहेऽस्य प्रवृत्तिस्तदा समासान्ते क
र्तुं एव द्विमूर्धनमित्यादी प्रवृत्तौ नान्तत्वं वक्तव्यम् । यदि तु मूर्धस्त्रि
तिनिर्देशात्ताहचयमनाहत्याकृतसमासान्ते प्रवृत्तिस्तदा कृते समासान्ते
द्विमूर्ध इत्यत्र स्वरो न प्राप्नोति । एवं वितर्क्याकृतसमासान्तस्यैव मूर्धस्त्रिति
निर्देशाद् ग्रहणम् । समासान्तविषये तु समासान्तापेक्षया परत्वात्स्वरे कृते
तत्त समासान्ते टिलोपे च कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरैण सिद्धिरित्युक्तम् । यदि
समाससञ्ज्ञासमकालमेव समासान्तप्रवृत्तिस्तदा समासान्तात्परत्वात्स्वरप्रवृत्ति
स्यादित्येतदसङ्गतं स्यादत आह । द्विचिभ्यामिति सूत्रेति । उक्तभाष्यद्वयेति ।
गास्त्रियोरिति सूत्रान्तइतिसूत्रस्य भाष्येत्यर्थः । समाससञ्ज्ञासमकालं समासा
न्तानाम्प्रवृत्तिपक्षे तु द्विचिभ्यामित्यत्र मूर्धस्त्रिति निर्देशदर्शनादहतसमा
सान्तेऽस्य प्रवृत्तिः । समासान्तविधिद्वयानित्यः । यत्र तु समासान्तस्तथापि स
मामस्य कार्यत्वेनाययणात्समासान्तसङ्घातस्यापि ग्रहणेनानेनैव स्वरस्य
मिद्धिरिति कल्पनया निर्वाहो बोध्यस्तदाह । अन्यत्रेति । अत एव । समुदा
यावयवत्वादेव । टिमोपाभाव इति । अवयवग्रहणेन समासान्तस्य ग्रहणात् ।

तु लौकिकविग्रहवाक्यसत्त्वेऽपि तस्य संज्ञाबोधककतया विशेषणाभावादिशि-
ष्टाभावोऽक्षत एवेति भावः । न चैतावता लौकिकत्वसममानार्थकत्वाभ्यां वि-
शिष्टस्य वाक्यस्याभावेनेति सिद्धम् ॥ एवं सति प्रतियोग्यप्रसिद्धाऽभावाप्रसिद्धि-
रिति वाच्यम् । लौकिकत्वसमानार्थकत्वोभयाभाववद्वाक्यकत्वेनेत्यर्थात् तदेत-
दाह । समासघटकेति ॥ अत एव । विग्रहमन्वादेव । अर्थे वा । अत
एव । एतस्य नित्यसमाससदृशत्वञ्च तु नित्यसमासत्वमेवेति स्वीकारादेव ॥
अत एव । समासपदस्य समाससम्बन्धलौकिकविग्रहवाक्ये सञ्चयास्वी-
कारादेव । अन्यथा समाससामान्यापेक्षत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य ऋस्रत्वे सत्त्वेण
तद्वहत्यापत्तिः स्यात् । समानार्थलौकिकविग्रहे सञ्चयायान्वन्तरङ्गत-
कविति न दोषः । गोस्त्रियोरित्यत्र भाष्य इति । तत्र हि कपि ऋस्रत्व-
स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः । न वक्तव्यः । कपि हतजनन्य-
त्वादृष्टत्वञ्च भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । कप् क्रियताम् । ऋस्रत्व-
मिति । परत्वात्कप् । समामसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गं ऋस्रत्वम् । अन्त-
रङ्गततः कप् । ननु चायं कप्समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्यान्ताच्छेद्यभा-
विष्यतीत्युक्तम् । न कपीतिनिषेधस्त्वनन्तरस्येतिन्यायेन केऽपि इत्यन्येव वा-
चक इति भावः । अन्त इतिच्छेदे भाष्ये संति । तत्र हि किं समाम-
स्यान्त उदात्त आहो म्पिदुत्तरपदस्य । आद्ये इदमयमका इत्यादौ क-
पि पूर्वस्योपसंख्यानइर्तप्यम् । अन्त्येऽनृच इत्यादौ नञ्सुभ्यामित्यनेना-
न्याकारस्योदात्तत्वानापत्तिरित्युक्तम् । यदि समामे कृते समामान्तः प्रव-
र्त्तत तदा इदमयमका इत्यत्र ममाक्षे कृते समामान्तापेक्षया परत्वादितेतत्त-
द्वाः प्रथमपूरणयोः क्रियागणन इत्यनेन नृच कृते ततः कपि दोषाभावसि-
द्धौ भाष्यामङ्गतिः स्फुटैव । पूर्वोक्तश्रवणानेन यविहस्तदाह ॥ एवमेति ।
ममाममंभ्राममकाममेवेत्यत्र ममामपदमध्ययोभावादीनामप्युपलक्षणम् ॥ म-
मामार्थलौकिकविग्रहवाक्यस्यान्ताः समामान्ता इति सिद्धान्तो गृह्यते । न
च पूर्वं समामान्त इति ॥ यत्र पूर्वमित्यस्य ममाममंभ्राममयाभ्यकार्यान्तर-
दृष्टेः पूर्वमित्यर्थः एतेन पूर्वोक्तममकासत्त्वोद्भिदविरोध इत्यप्राप्तम् चित्तं
व्यर्पयतीति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे भैशान्तोदात्तगमिर्दे । न न यस्य ममं ममाम-

यमाह । अव्ययीभाव इति । नन्वेवमनर्थेत्यस्यापि अत्रन्तं यत्प्रातिपदिकन्त-
प्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकाव्ययीभावार्थवाक्यादित्येवार्थः । उचित इत्यत्रन्तादि-
त्यनुपपन्नमत आह । अत्रन्तेति । केचिदिति । भय इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्व-
वादिन इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या भय इति नित्यमेव । लक्षणेने-
ति । अक्षः समुखमिति विग्रहः । अव्ययीभावाप्राप्तिः । परमित्यर्थे वि-
धायकाभावादव्ययाघटितत्वाच्चेति भावः । यस्तुतस्त्वस्मिन् गणसूत्रे परशब्द-
पाठ आकरविरुद्ध इत्याह । अचेति । ननु पूजार्थमितिभूलप्रत्याह्निर्येति
सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्ध इति प्रतीयते तत्र युक्तम् । वक्ष्यमाणयुक्तिरि-
त्याशयेनाह । वेति वक्तव्य इति । अत एव । अन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वा-
भावादेव । भाव्य इति । तत्र हि कृत्रिमाकृत्रिमन्यायं व्युत्पाद्योक्तम् । यदि त-
र्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याप्रहाय-
णीभ्य इत्यत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याप्रहायणीप्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति
तद्विशेषिभ्यस्तर्हि प्राप्नोति । गङ्गायमुने इति । एवन्तर्ह्यार्च्यमवृत्तिर्वापयति न
तद्विशेषिभ्यो भवतीति । यदयं विप्राशृण्वं शरणमृतिषु पठतीति । अत्र पौर्ण-
मास्याप्रहायणीप्रहणसामर्थ्यादिति । यदि नदीसंज्ञकस्य प्रहणन्तदाऽनयो-
रुपादानं व्यर्थं स्यात् । नन्वनयोरुपादानं नियमार्थमविव्यति ईकारान्तस्य चे-
दनयोरेवेति चेत् । एवन्तर्ह्यपौर्णमास्याप्रहायणीभ्य इत्येव वदेदिति नदीश-
ब्दोपादानं प्रापकमेव । साङ्ख्यार्थं कपदेन नदीसंज्ञकोकारान्तस्य प्रहणं
भविव्यतीत्यभिप्रायः । ये तु नदीपौर्णमासीतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्धं
वदन्ति अस्य च सूत्रस्य व्यवस्थितविभाषात्वं स्वीकुर्वन्ति तेषां देवतात इत्या-
द्युक्तव्यवस्थितविभाषात्वरिगणनविरोधः स्पष्ट एव । तस्याच्चेति । अशब्दसं-
ज्ञितिनिषेधस्येत्यर्थः । अत एव । लक्ष्यानुसरणस्य सूत्रमत्वेऽप्यावश्यकत्वादेव ।
तत्सूत्रम् । स्वरूपमिति सूत्रम् ।

इत्यव्ययीभावविवरणम् ॥

द्विगुणेतिपाठेऽपि द्वयोः संज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिस्तीकारेऽपि चकारदरि-
ताय इत्यत आह । संख्यापूर्वं इति । इत्यर्थलाभ इति । तत्प्रकृतिके लक्षण्या-

कैयटोक्तोत्तरपदावयवत्वपक्षस्वसंगत इत्याह । यत्त्विति । फलाभावादिति ।
 समासपदस्य समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यात्मकसमुदायपरत्वभाषकारोक्तं य-
 त्तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति तदनुगृहीतमभवति । उत्तरपदावयवत्वे तु न तादृश-
 भाष्योपलब्ध इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि समासान्तो नोत्तरपदावयवस्तदा
 द्विधुरीत्यत्राकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्ट इत्यस्य कथमप्युत्तरित आह ।
 द्विधुरीत्यादाविति । अत एव । लिङ्गस्य लोकाग्रयत्वादेव । नपुंसकत्वसिद्धि-
 रिति । उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि प्राप्तस्त्रीत्वस्य लोकाग्रयत्वेन धारणं
 कार्यमिति भावः । उत्तरपदावयवत्वस्त्रीकारं भाष्यविरोधमपि दर्शयति । अत
 इत्यादिभूतेति । अन्तोदात्तत्वासिद्धिरिति । यद्ययमुत्तरपदावयवः स्यात्तदा
 नञ्सुभ्यामितिभूतेणान्तोदात्तत्वमप्यचकारस्य स्यादेवेति भावः । विग्रहवाक्ये
 समुदायावयवत्वे सरूपभूतस्यभाष्यविरोधं धारयति । मरूपेति । तस्यानर्थ-
 कत्वेन । समासान्तरहितस्य ऋच् इत्यस्यार्थवत्त्वाभावेन । मानाभावादिति । न
 च इन्द्रपदादत्वव्यवहार एव मानम् इन्द्रसमासस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया-
 म्प्रत्येकं सुवृत्त्युत्तावेव प्राप्तेः । उक्तइन्द्रानामितिपक्षे तु सुतरान्तघेत्यत आ-
 ह । विग्रिष्टरूप इति । अर्थबोधकतावच्छेदकानुपूर्वी विग्रिष्टरूपेत्यर्थः । त-
 द् विग्रिष्टमेव । सुप्विग्रिष्टमेव । तन्भूतभूतेति । सुयन्तात्तद्वित इतिसिद्धान्तभू-
 तभूतेत्यर्थः । अत एव । परिपूर्णमिति युक्तेः सार्धकविषयत्वादेव । तस्या-
 मवस्थायाम् । यावथावस्थायाम् । सामान्यत उक्तमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये विग्रि-
 त आह । तत्रेति । तद्वयव्येन । समसप्रत्ययेन । न च समासान्तस्य भवदु-
 क्तरीत्या वाक्यावयवत्वेन वाक्यप्रत्ययेन ग्रहणमभवत् न तु समासप्रत्ययेन ग्रह-
 णमभविष्यतीति वाच्यम् । वाक्यमध्येव समासमन्त्राविधानेन समासगण्यताभिध-
 तया समासगण्येन विग्रिष्टस्य ग्रहणमभविष्यतीत्यागयान् । अन्यथा । मनुज-
 रीत्या तावदित्यस्य व्याख्यानाभावे । तदनपेक्षत्वेन । कथनपेक्षत्वेन । अत
 एव । सुप् परम्तादित्यन्यथादेव । दिगिति । दिगर्थस्तु यदन्यत्रोक्तमलौकि-
 कत्रिपञ्चवापरे समामान्ते कृते तद्विज्ञानात्प्रातिपदिकत्वे ध्वनितं प्रत्यय-
 मक्षणं प्रत्येकं सुयन्तात्वेन समासमन्त्रेति नच मुक्तमुक्तभाष्यप्राप्त्येन म-
 ; सामान्तस्य समासमन्त्रागच्छेत्कालमप्रतिपत्तत्वेन साध इत्यादिः । यथा-

र्यमाह । अव्ययीभाव इति । नन्वेवमनयेत्यस्यापि अन्नन्तं यथातिपदिकन्त-
 अकृतिकसुबन्तोत्तरपदकाव्ययीभावार्थवाक्यादित्येवार्थः, उचित इत्यन्नन्तादि-
 त्वनुपपन्नमत आह । अन्नन्तेति । केचिदिति । भव्य इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्व-
 यादिन इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या भव्य इति नित्यमेव । लक्षणेने-
 ति । अक्षः सम्मुखमिति विग्रहः । अव्ययीभावाप्राप्तिः । परमित्यर्थे वि-
 धायकाभावादव्ययाघटितत्वाच्चेति भावः । यस्तुतस्त्वस्मिन् गणसूत्रे परशब्द-
 पाठ आकरविरुद्ध इत्याह ॥ अचेति । ननु पूजार्थमितिमूलपन्थाङ्गिर्येति
 सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्ध इति प्रतीयते तन्न युक्तम् । वक्ष्यमाणयुक्तेरि-
 त्याशयेनाह ॥ वेति वक्तव्य इति । अत एव । अन्यतरस्यामित्यस्य स्मरितत्वा-
 भावादेव । भाष्य इति । तच्च हि क्वचिमाकृचिमन्यार्थं व्युत्पाद्योक्तम् । यदि त-
 र्हि क्वचिमाकृचिमयोः क्वचिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहाय-
 णीभ्य इत्यत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्याच्च भविष्यति
 तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति । गङ्गायमुने इति । एवन्तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्प्रापयति न
 तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यदयं त्रिपाशुशब्दं शरत्प्रवृत्तिषु पठतीति । अथ पौर्ण-
 मास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि नदीसंज्ञकस्य ग्रहणन्तदाऽनयो-
 र्प्रदादानं व्यर्थं स्यात् । नन्वनयोर्प्रदादानं नियमार्थं भविष्यति ईकारान्तस्य चे-
 दनयोरेवेति चेत् ॥ एवन्तर्ह्यपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इत्येव वदेदिति नदीश-
 ब्दोपादानं ज्ञापकमेव । साहचर्याच्च रूपदेन नदीसंज्ञकोकारान्तस्य ग्रहणं
 भविष्यतीत्यभिप्रायः । ये तु नदीपौर्णमासीति सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्धं
 वदन्ति अस्य च सूत्रस्य व्यर्थस्थितविभाषात्वं स्वीकुर्वन्ति तेषां देवचात इत्या-
 युक्तव्यवस्थितविभाषात्वं परिगणनविरोधः स्पष्ट एव । तस्याच्चेति । अशब्दसं-
 ज्ञातिनिषेधस्येत्यर्थः । अत एव । लक्ष्यानुसरणस्य सूत्रसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वादेव ।
 तत्सूत्रम् । स्वरूपमिति सूत्रम् ॥

इत्यव्ययीभावविवरणम् ॥

द्विगुणेतिपाठेऽपि द्वयोः संज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिस्तीकारेऽपि चकारयदि-
 तार्थ इत्यत आह ॥ संख्यापूर्वं इति । इत्यर्थलाभ इति । तत्प्रकृतिके लक्षणया

कैयटोक्तोत्तरपदावयवत्वपक्षसंगत इत्याह । यत्त्विति । फलाभावादिति ।
 समासपदस्य समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यात्मकसमुदायपरत्वभाष्यकारोक्तं य
 त्तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति तदनुगृहीतमभवति । उत्तरपदावयवत्वे तु न तादृग
 भाष्योपलब्ध इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि समासान्तो नोत्तरपदावयवस्तदा
 द्विधुरीत्यत्राकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्तियामिष्ट इत्यस्य कथमनुत्तरित आह ।
 द्विधुरीत्यादाविति । अत एव । लिङ्गस्य लोकाययत्वादेव । नपुंसकत्वसिद्धि-
 रिति । उत्तरपदावयवत्ववादिभतेऽपि प्राप्तस्त्रीत्वस्य लोकाययत्वेन वारण
 कार्यमिति भावः । उत्तरपदावयवत्वस्त्रीकारे भाष्यविरोधमपि दर्शयति । अत
 इत्यादिसूत्रेति । अन्तोदात्तत्वमिहिरिति । यद्ययमुत्तरपदावयव स्यात्तदा
 नञ्मुभ्यामिति सूत्रेणान्तोदात्तत्वमत्र चकारस्य स्यादेवेति भावः । विग्रहवाक्ये
 समुदायावयवत्वे सरूपसूत्रस्य भाष्यविरोध वारयति । सरूपेति । तस्यानर्थ
 कत्वेन । समासान्तरहितस्य ऋच् इत्यस्यार्थवत्त्वाभावेन । मानाभावादिति । न
 च इन्द्रापवादत्वव्यवहार एव मानम् इन्द्रसमासस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसङ्गाया
 मत्येक सुबुत्पत्तावेव प्राप्ते । कृतइन्द्रानामितिपक्षे तु सुतरान्तर्धेत्यत आ-
 ह । विगिटरूप इति । अर्थबोधकतायच्छेदकानुपूर्वी विगिटरूपेत्यर्थः । त
 द् विगिटमेव । सुप्विगिटमेव । तन्मूलभूतेति । सुवन्तात्तद्विहित इति सिद्धान्तमू
 लभूतेत्यर्थः । अत एव । परिपुष्णेमिति युक्ते सार्यकविषयत्वादेव । तस्या-
 मवस्थायाम् । वापगायस्थायाम् । मामान्यत उक्तमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये विग्रेष-
 त आह । तच्चेति । तदग्रहणेन । समामग्रहणेन । न च समामान्तस्य भवदु-
 क्षरोत्या वाक्यावयवत्वेन वापग्रहणेन ग्रहणमभवत् न तु समामग्रहणेन ग्रह-
 णमभविष्यतीति वाच्यम् । वापग्रहणेन समामग्रहणाविधानेन समामग्रहणाभिष-
 तया समामग्रहणेन विगिटस्य ग्रहणमभविष्यतीत्याशयात् । अन्यथा । भदुक्त-
 रोत्या तावदित्यस्य व्याख्यानाभावे । तदनपेक्षत्वेन । कथनपेक्षत्वेन । अत
 एव । सुप् परस्मादित्यन्याययादेव । दिगिति । दिगर्थेभ्यो यदन्धचोक्तमलौकि-
 कविषयवाक्ये समामान्ते कृते तद्विज्ञानत्वात्प्रातिपदिकत्वे शुभ्रशुक्ति प्रत्यय-
 मस्येन प्रत्यये सुवन्तत्वेन समामग्रहणेति तत्र युक्तशुक्तभाष्यकारयोः न
 , मामान्तस्य समामग्रहणायाश्चैकज्ञानप्रवृत्तिरित्येव भाव इत्यादि । शुभा

र्थमाह । अव्ययीभाव इति । नन्वेवमन्येत्यस्यापि अन्नन्तं यथातिपदिकन्त-
प्रकृतिकसुबन्तीत्तरपदकाव्ययीभावार्थवाक्यादित्येवार्थः उचित इत्यन्नन्तादि-
त्यनुपपन्नमत आह । अन्नन्तेति । केचिदिति । भय इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्व-
वादिन इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वच्यमाणरीत्या भय इति नित्यमेव । लक्षणने-
ति । अक्षः सम्मुखमिति विग्रहः । अव्ययीभावाप्राप्तिः । परमित्यर्थे वि-
धायकाभावादव्ययाघटितत्वाच्चेति भावः । वस्तुतस्त्वस्मिन् गणसूत्रे परशब्द-
पाठ आकरविरुद्ध इत्याह । अर्चेति । ननु पूजार्थमिति मूलप्रत्याह्निर्येति
सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्ध इति प्रतीयते तन्न युक्तम् । वच्यमाणयुक्तेरि-
त्याशयेनाह । वेति वक्तव्य इति । अत एव । अन्यतरस्यामित्यस्य स्मरितत्वा-
भावादेव । भाष्य इति । तत्र हि कृत्रिमाकृत्रिमन्यायं व्युत्पाद्योक्तम् । यदि त-
र्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहाय-
णीभ्य इत्यत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति
तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति । गङ्गायमुने इति । एवन्तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न
तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यदयं त्रिपाश्वशब्दं शरत्प्रसृतिषु पठतीति । अत्र पौर्ण-
मास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि नदीसंज्ञकस्य ग्रहणस्तदाऽनयो-
रुपादानं व्यर्थं स्यात् । नन्वनयोरुपादानं नियमार्थं भविष्यति ईकारान्तस्य चे-
दनयोरेवेति चेत् । एवन्तर्ह्यपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इत्येव वदेदिति नदीश-
ब्दोपादानं ज्ञापकमेव । साहचर्याच्च ऊपदेन नदीसंज्ञकोक्कारान्तस्य ग्रहणं
भविष्यतीत्यभिप्रायः । ये तु नदीपौर्णमासीतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्धं
वदन्ति अस्य च सूत्रस्य व्यवस्थितविभापात्वं स्वीकुर्वन्ति तेषां देवतात इत्या-
द्युक्तव्यवस्थितविभापात्वपरिगणनविरोधः स्पष्ट एव । तस्याच्चेति । अशब्दसं-
ज्ञेति निषेधस्येत्यर्थः । अत एव । लक्ष्यानुसरणस्य सूत्रसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वादेव ।
तत्सूत्रम् । स्वरूपमिति सूत्रम् ।

इत्यव्ययीभावविवरणम् ॥

दिगुर्धृतिपाठेऽपि द्वयोः संज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिस्तीकारेऽपि चकारचरि-
तार्थ इत्यत आह । संख्यापूर्वं इति । इत्यर्थेलाभ इति । तत्प्रकृतिके लक्षणया

कैयटोक्तोत्तरपदावयवत्वपक्षस्वसंगत इत्याह । यत्त्विति । फलाभावादिति ।
 उमासपदस्य समासार्थालोकिक्विप्रहवाक्वात्मकसमुदायपरत्वभाष्यकारोक्तं य-
 तादर्थात्ताच्छब्दमिति तदनुगृहीतमभवति । उत्तरपदावयवत्वे तु न तादृश-
 भाष्योपलभ्य इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि समासान्तो नीतरपदावयवस्तदा
 द्विधुरीत्याकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्ट इत्यस्य कथमग्रहत्तिरत आह ।
 द्विधुरीत्यादाविति । अत एव । लिङ्गस्य लोकाग्रयत्वादेव । नपुंसकत्वमिष्टि-
 रिति । उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि प्राप्तस्त्रीत्वस्य लोकाग्रयत्वेन वारणं
 कार्यमिति भावः । उत्तरपदावयवत्वस्त्रीकारे भाष्यविरोधमपि दर्शयति । अन्त
 इत्यादिष्वेति । अन्तोदात्तत्वासिद्धिरिति । यद्ययमुत्तरपदावयवः स्यात्तदा
 नञ्मुभ्यामिति सूत्रेणान्तोदात्तत्वमथ चकारस्य स्यादेवेति भावः । विप्रहवाक्के
 मसुदायावयवत्वे सरूपसूत्रस्यभाष्यविरोधं वारयति । सरूपेति । तस्यानर्थ-
 कत्वेन । समामान्तरहितस्य ऋच् इत्यस्यार्थवत्त्वाभायेन । मानाभावादिति । न
 च इन्द्रापवादत्वव्यवहार एव मानम् इन्द्रसमासस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया-
 मत्येकं सुबुत्पत्तावेव प्राप्तेः । कृतइन्द्रानामितिपक्षे तु सुतरान्तर्गतेत्यत आ-
 ह । विगिट् रूप इति । अर्थबोधकतायच्छेदकानुपूर्वी विगिट् रूपेत्यर्थः । त-
 द् विगिट्मेव । सुप् विगिट्मेव । तन्मूलभूतेति । सुबन्तात्तद्वित इति सिद्धान्तमू-
 लभूतेत्यर्थः । अत एव । परिपूर्णमिति युक्तेः सार्थकविषयत्वादेव । तस्या-
 भवस्यायाम् । वाचसावस्यायाम् । सामान्यत उक्तमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये विग्रेष-
 त आह । तर्चेति । तदग्रहणेन । समामग्रहणेन । न च समामान्तस्य भवदु-
 क्तरीत्या वाचसावयवत्वेन वाचसाग्रहणेन ग्रहणमभवत् न तु समामग्रहणेन ग्रह-
 णमभविष्यतीति वाच्यम् । वाचसाग्रहणेन समामभेदाविधानेन समामग्रहणाभिप-
 तया समामग्रहणेन विगिट्पथ्य ग्रहणमभविष्यतीत्याशयात् । अन्यथा । मनुक्त-
 रीत्या तापदित्वस्य ध्याग्यानाभावे । तदनपेक्षत्वेन । कथनपेक्षत्वेन । अत
 एव । सुप् परस्तादित्यध्याग्ययत्वादेव । दिगिति । दिगर्थस्तु यदन्यत्रोक्तमभौकि-
 कविप्रहवाक्के समामान्ते कृते तद्विज्ञानात्प्रातिपदिकत्वे शुबुक्ति प्रत्यय-
 मत्वेन प्रत्येकं सुबन्तात्वेन समामग्रहणेति तत्र युक्तसुक्तभाष्यशरणात्वेन न-
 समामान्तस्य समामग्रहणागच्छेत्कालमग्रहणकालेनैव भाव इत्यादिः । ७७५।

र्थमाह । अव्ययीभाव इति । नन्वेवमनर्थत्वस्यापि 'अन्नन्तं' यन्नातिपदिकन्त-
 त्प्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकाव्ययीभावार्थवाक्यादित्वेवार्थः, उचित इत्यन्नतादि-
 त्वनुपपन्नमत आह । अन्नन्तेति । के विदिति । भय इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्व-
 यादिन इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या भय इति नित्यमेव । सत्त्वर्णे-
 ति । अल्लः सम्मुखमिति विग्रहः । अव्ययीभावाप्राप्तिः । परमित्यर्थे वि-
 धायकाभावादध्ययाघटितत्वाच्चेति भावः । वस्तुतस्त्वस्मिन् गणसूत्रे परशब्द-
 पाठ आक्षरविग्रह इत्याह ॥ अर्चेति । ननु पूजार्थमितिभूतग्रन्थाद्विरुद्धेति
 सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्ध इति प्रतीयते तत्र युक्तम् ॥ वक्ष्यमाणयुक्तंरि-
 त्याशयेनाह ॥ वेति वक्तव्य इति । अत एव । अन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वा-
 भावादेव । भाव्य इति ॥ तत्र हि क्वचिमाक्वचिमन्यायं व्युत्पाद्योक्तम् । यदि त-
 र्हि क्वचिमाक्वचिमयोः क्वचिमे कार्यसम्पत्त्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहाय-
 णीभ्य इत्यत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्याच्च भविष्यति
 तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति । गङ्गायमुने इति । एवन्तर्द्धाचार्यप्रवृत्तिर्प्रापयति न
 तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यदयं विपाश्शब्दं शरत्पञ्चतिषु पठतीति । अत्र पौर्ण-
 मास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि नदीसंज्ञकस्य ग्रहणन्तदाऽनयो-
 रूपादानं ध्येयं स्यात् । नन्वनयोरूपादानं नियमार्थमभविष्यति ईकारान्तस्य चि-
 दनयोरेवेति चेत् ॥ एवन्तर्द्धाचार्यमास्याग्रहायणीभ्य इत्येव यदेदिति नदीश-
 ष्ठोपादानं ज्ञापकमेव । साङ्घर्षाच्च ऊपदेन नदीसंज्ञकोक्कारान्तस्य ग्रहणं
 भविष्यतीत्यभिप्रायः । ये तु नदीपौर्णमासीतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्धं
 वदन्ति अस्य च सूत्रस्य व्यवस्थितविभाषात्वं स्वीकुर्वन्ति तेषां देवचात इत्या-
 युक्तव्यवस्थितविभाषात्वरिगणनविरोधः स्पष्ट एव । तस्याच्चेति । अशब्दसं-
 ज्ञेतिनिषेधस्येत्यर्थः । अत एव । सख्यानुसरणस्य सूत्रसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वादेव ।
 तत्सूत्रम् । स्वरूपमितिसूत्रम् ॥

इत्यव्ययीभावविवरणम् ॥

द्विगुण्येतिपाठेऽपि द्वयोः संज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि चकारयदि-
 तार्थ इत्यत आह ॥ संख्यापूर्वं इति । इत्यर्थेनाभ इति । तत्प्रकृतिके सत्त्वण्या

कैयटोक्तोत्तरपदावयवत्वपक्षस्वसंगत इत्याह । यत्त्विति । फलाभावादिति ।
 समानपदस्य समासार्थालौकिकविषयवाक्यात्मकसमुदायपरत्वभाष्यकारोक्तं य-
 त्तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति तदनुष्ठहीतमभवति । उत्तरपदावयवत्वे तु न तादृश-
 भाष्योपलभ्य इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि समासान्तो नीभरपदावयवस्तदा
 द्विधुरीत्यत्राकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्तियामिष्ट इत्यस्य कथमप्रतिरत आह ।
 द्विधुरीत्यादाविति । अत एव । लिङ्गस्य लोकाग्रयत्वादेव । नपुंसकत्वसिद्धि-
 रिति । उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि प्राप्तस्त्रीत्वस्य लोकाग्रयत्वेन वारणं
 कार्यमिति भावः । उत्तरपदावयवत्वस्त्रीकारे भाष्यविरोधमपि दर्शयति । अस्त
 इत्यादिभूवेति । अन्तोदात्तत्वासिद्धिरिति । यद्ययमुत्तरपदावयवः स्यात्तदा
 नञ्मुभ्यामिति सूत्रेणात्तोदात्तत्वमत्र चकारस्य स्यादेवेति भावः । विषयवाक्ये
 समुदायावयवत्वे सरूपसूत्रस्य भाष्यविरोधं धारयति । सरूपेति । तस्यानर्थ-
 कत्वेन । समानान्तरहितस्य षट्च् इत्यस्यार्थवत्त्वाभायेन । मानाभावादिति । न
 च इन्द्रापवादत्वव्यवहार एव मानम् इन्द्रसमासस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया-
 म्प्रत्येकं सुवृत्पत्तावेव प्राप्तेः । छतइन्द्रानामितिपद्ये तु सुतरान्तयेत्यत आ-
 ह । विगिष्टरूप इति । अर्थबोधकतायच्छेदकानुपूर्वी विगिष्टरूपेत्यर्थः । त-
 द् विगिष्टमेव । सुप्विगिष्टमेव । तन्मूलभूतेति । सुवन्तात्तद्वित इतिसिद्धान्तमू-
 लभूतेत्यर्थः । अत एव । परिपूर्णमिति युक्तेः सार्थकविषयत्वादेव । तस्या-
 मवस्थायाम् । वाक्यावस्थायाम् । सामान्यत उक्तमेवायं अष्टमतिपत्तये विगिष्ट-
 म आह । तत्रेति । तदुपहृत्वेन । समामग्रहणेन । न च सामानान्तस्य भवदु-
 क्षरीत्या वावग्रावयवत्वेन वाक्यग्रहणेन ग्रहणमभवत् न तु समामग्रहणेन ग्रह-
 णमभविष्यतीति वाच्यम् । वाक्यस्यैव समामसंज्ञाविधानेन समामग्रह्याभिज्ञ-
 तया समामग्रह्येन विगिष्टस्य ग्रहणमभविष्यतीत्यागत्याम् । अन्यथा । भदुक्ष-
 रीत्या तावदित्यस्य व्याख्यानाभावे । तदनपेक्षत्वेन । कवनपेक्षत्वेन । अत
 एव । सुप् परस्तादित्यव्याययत्वादेव । दिगिति । दिगर्थेभ्यो यदन्त्येनादिसमभोजि-
 कविषयवाक्ये समानान्ते छते तद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुप्सुक्ति प्रत्यय-
 मत्तत्वेन प्रत्येकं सुवन्तत्वेन समाममज्ञेति तत्र युक्तसुक्तभाष्यस्यारथ्येन म-
 , सामानान्तस्य समामग्रह्यायायैकज्ञानग्रहणितत्त्वत्वेन भाव इत्यादिः । यथा-

र्यमाह । अव्ययीभाव इति । नन्ववमनर्थेत्वस्यापि अत्रन्तं यत्रातिपदिकन्त-
 अकृतिकसुवन्तोत्तरपदकाव्ययीभावार्थवाक्यादित्येवार्थः, उचित इत्यत्रन्तादि-
 त्यनुपपन्नमत आह । अत्रन्तेति । केचिदिति । भय इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्व-
 यादिन इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या भय इति नित्यमेव । लक्षणेने-
 ति । अक्षः सम्मुखमिति विग्रहः । अव्ययीभावाप्राप्तिः । परमित्यर्थे वि-
 धायकाभावादव्ययाघटितत्वाच्चेति भावः । वस्तुतस्त्वस्मिन् गणसूत्रे परशब्द-
 पाठ आकरविरुद्ध इत्याह ॥ अत्रेति । ननु पूजार्थमिति मूलग्रन्थाङ्गिरेयेति
 सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्ध इति प्रतीयते तत्र युक्तम् । वक्ष्यमाणयुक्तरि-
 त्याशयेनाह ॥ वेति वक्तव्य इति । अत एव । अन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वा-
 भावादेव । भाष्य इति ॥ तत्र हि क्वचिमाकृचिमन्यार्थं व्युत्पाद्योक्तम् । यदि त-
 र्हि क्वचिमाकृचिमयोः क्वचिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहाय-
 णीभ्य इत्यादिमि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यात् भविष्यति
 तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति । गङ्गायमुने इति । एवन्तर्ह्यार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न
 तद्विशेषेभ्यो भवतीति । यदयं त्रिपाशुशब्दं शरत्प्रभृतिषु पठतीति । अत्र पौर्ण-
 मास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि नदीसंज्ञकस्य ग्रहणन्तदाऽनयी-
 रूपादानं व्यर्थं स्यात् । नन्वनयोरूपादानं नियमार्थमभिव्यति ईकारान्तस्य चे-
 दनयोरेवेति चेत् ॥ एवन्तर्ह्यपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इत्येव वदेदिति नदीश-
 ष्ठोपादानं ज्ञापकमेव । साहचर्याच्च रूपदेन नदीसंज्ञकोकारान्तस्य ग्रहणं
 भविष्यतीत्यभिप्रायः । ये तु नदीपौर्णमासीतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्धं
 वदन्ति अन्य च सूत्रस्य व्यतिथितविभाषात् स्वीकुर्वन्ति तेषां देवचात इत्या-
 द्युक्तव्यवस्थितविभाषात्परिगणनविरोधः स्पष्ट एव । तस्याच्चेति । अशब्द-
 प्रेतिनिषेधस्येत्यर्थः । अत एव । लक्ष्यानुसरणस्य सूत्रमन्त्रेऽप्यावश्यकत्वादेव ।
 तत्सूत्रम् । स्वरूपमिति सूत्रम् ॥

इत्यव्ययीभावविवरणम् ॥

दिगुशेतिपाठेऽपि द्वयोः संज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिस्तीकारेऽपि चकारशरि-
 तार्थ इत्यत आह ॥ संख्यापूर्वं इति । इत्यर्थेनाम इति । तत्रकृतिके लक्षण्या

तन्नाम इत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येनेति । समासप्रत्ययविधायित्वस्योदाहरणस-
मये कटं श्रितः कटश्रित इत्यत्र यथा स्वात्कष्टम्परमश्रित इत्यत्र मा-
भूदित्युक्तप्रामाण्येनेत्यर्थः । अत एव निर्देशात् । पतित इति निर्देशात् ।
यद्वा सेऽसिचीतिवेदकत्वात्कन्तवेरिडभावे सिद्धेऽस्य ईदित्वमिडभावार्थं य-
त्तेन यस्य विभाषेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनादितः सिद्धिः । कर्तृशक्तिप्रधानम् ।
कर्तृत्वविशेषकबोधजनकम् । समासमज्ञायाः प्रवृत्तेः फलस्य स्पष्टप्रतिप-
त्तये आह । अममास इति । जातम इतीति । असमीप्यकारीत्यर्थः । तेन ।
जातमइतिकथनेन । केवलरुद्धत्वादेव न हि वाक्येन निन्दा गम्यत इत्यस्यो-
पपत्तिरित्याह । एतेनेति । खट्वामारोहतु मा वा योयोऽसमीप्य कारी-
स एवमभिधीयते । वाक्येन तु योगार्थस्यैव प्रतीतिः । काला इत्यनेन
स्वरूपस्य पङ्कजिरस्यति । कालवाचिन इति । अत्र भानमाह बहुवचना-
दिति । उत्तरसूत्रेण मित्र इति । कालवाचकमितीयागत् समर्थप्रकृति-
कसुवन्तेन सहितं समाससंज्ञकमिति तदर्थोत् । तुमुनिर्ति । भाव इति
शेषः । आरब्धवानित्याहः प्रयोगात्प्रमितेत्यत्र मादधातोरादिकर्मणि कर्तरि-
क इति सूचयति । तुमुगन्तव्याव्ययत्वात्ततो जातायाः शेषपङ्क्या लुक् । मा-
सपरिच्छेदारम्भकर्त्तेति बोधः । प्रतिपञ्चरे ष हि मासपरिच्छेदः क्रियते । प्रति-
पञ्चाम विभ्रया चन्द्रस्य प्रथमा कलेत्यभियुक्तोक्तेः । कृतद्वारकमामर्थ इति ।
तदुक्तमर्थः । तत्कृतार्थेनेति किम् । दध्ना पटुः । एतेन पटुः । नैतदस्ति ।
असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । मापेक्षमसमर्थमभवति । न
हि दधुः पटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि भुजिना । दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति इहापि
तर्हि न प्राप्नोति । गङ्गुणाप्यष्टः किरिकाच इति अत्रापि न गङ्गुमायाः
पृष्ठेन सामर्थ्येन तर्हि करोतिना । गङ्गुनया लतः पृष्ठ इति । ख-
ण्डगङ्गस्य गुणोपमजलद्रव्यवचनत्व-साधकमवस्थाभावादपञ्चद्विक्रियापेक्षिता-
व्यापारमन्तरा कारकत्वायोगात् । यचनाहविष्यति । करोतिद्वारकमध्यम्या-
येनेति भावः । इहापि तर्हि यचनाप्राप्नोति । दध्ना पटुः एतेन पटुरिति । त-
द्यात्तरक्तगार्पयहणद्वर्तव्यम् इति । निपुणप्रस्थाभ्यां समासविधानादिति ।
न च तद्व्यागद्व्यापि व्यापकत्वमश्रवादुभयोरेवोपादानमपकमिति पाच्यम् ।

परतः सदृशग्रहणस्यानावश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । गुणवचनेत्यत्र समासानु-
पपत्तिं वारयति । गुणेत्यस्येति । ननु गुणेनेत्येव सिद्धे वचनग्रहणद्विभर्त्यमत-
आह । वचनग्रहणम्विति । छर्तन पाठवमित्याटाविति । एतेषां केवलगुणवा-
चकत्वञ्च तु गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वमिति भावः । व्याख्यानादिति । गुणेने-
तीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणद्वरोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यद्य-
विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति भाष्याच्छङ्खुमाखण्ड इत्युदाहरणदर्श-
नमूलकादित्यर्थः । अन्यथा खण्डि मेदने इतिधातोर्घञि निष्पन्नखण्डगण्येन
न स्यात्कदन्तत्वादिति भावः । पूर्वसदृश । नन्वेनेन सदृशगण्येन समासे छ-
तीयान्तपूर्वपदम्प्रकृतिस्वरमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सिद्धौ सदृशगण्येनो-
पादेय इत्यत आह । तत्र हीति । पठ्या चतुर्ष्विति । पठ्या आक्रोश इत्यनेन
ननु मनसा सदृश इत्यर्थमिदमप्यावश्यकमित्यत आह । मनसा सदृश इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिरिति । विधायकाभावादिति शेषः । उपमानबोधक
पूर्वपदक एवेति । अत एव तत्सूत्रस्यसादृश्यग्रहणस्य तत्सूत्रभाष्ये परमसदृ-
श इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । कैयटेन ध्वनितमिति । सम्यग्मात्रविवक्षाया-
पठोसमासेन पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वाभिहितत्वादिति यत्नेन । एकदेश्युक्ति-
रिति । तत्र हि सदृशग्रहणमनर्थकगच्छतीयासमासवचनात् । सदृशगण्येन छ-
तीयासमास उच्यते तत्र छतीयापूर्वपदम्प्रकृतिस्वरवतीत्येव सिद्धम् । पठ्या-
र्थान्तर्हीदं वक्तव्यम् पितुः सदृशः पित्रसदृश इति । प्रथममिति चेत्तृतीया
समासवचनानर्थक्यम् । इहास्माभिर्होत्रमर्थं साध्यम् । पित्रा सदृशः । पितु-
सदृशः । पित्रसदृश इति । तत्र पितुः सदृश इतिविषये पित्रसदृश इति भ-
विष्यति । पित्रा सदृश इतिविषये वाक्यमेव । अग्निरविक्रान्तायेन । अवयवग-
तीयासमासो वक्तव्यः । यत्र पठ्यार्थो नास्ति । भोजनसदृश इति । यदि त-
स्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम् इदमवक्तव्यम् । इदमध्यवश्यं वक्तव्यम् ।
यत्र पठो न्यूयते तदर्थम् । दास्याः सदृशः । उपन्याः सदृश इति । एतेन प्रथ-
मेन पूर्वमदृशेति सूत्रस्यसदृशग्रहणस्य सदृशप्रतिरूपयोरितिसूत्रस्यसदृशग्रहण-
स्य चावश्यकत्वमिति सम्भवेति सा चोक्तरीत्या न सम्भवतीति । ऐकार्थ्यमिति ।
एकः समानोऽर्थो यस्य तस्य भाव इत्यर्थः । अर्थगण्यः सम्पादनीयवाची ।

ऊनार्थोऽपीति । तथा च पूर्वसदृशेत्येव सिद्धे इदञ्च कर्तव्यमिति भावः । व्य-
 वस्थाविषयेति । सर्वनामसंज्ञकार्यमित्यर्थः ॥ प्रत्याख्यानादिति । तृतीयासमा-
 सेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिं ह्यवचनात् । अन्तर्यामि यचनमर्थगतिर्भविष्यति ।
 तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । नायमर्थनिर्देशः । किन्तु हिं योगाद्वि-
 दमिर्दिश्यते । सति च योगाद् योगविभागः करिष्यते । तृतीया ताकृतेन गुण-
 वचनेन समस्यते । ततः अर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः ।
 यसनार्थः । हिरण्यार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणञ्च कर्तव्यम् । अथ भा-
 ध्ये योगविभागशब्दो योगविभागसमानफलकवाक्यभेदपरः । अर्थशब्दो च ध-
 नपर्यायः । इत्युदाहरणार्थेति । तत्र हिः पूर्वसदृशीति सूत्रमनुपन्यास्य तृतीया
 तत्कृतेति सूत्रोपन्यासेन ध्वनितमित्यर्थः । अस्य । अवयवस्य । परिभाषार्थमा-
 ह । यत्र गतिकारकेति । केवलस्यापीति । एतेन मन्त्रमित्र इत्युदाहरणमपि
 युक्तमेव । कर्तृत्वकर्मत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन तदाचकं सुवस्तान्तद्विस्तान्तघ-
 टितमपीत्यभिप्रायेण भूलेऽतिप्रसङ्ग उक्त इत्याह । काष्ठैरिति । मतान्तरमा-
 ह । अन्ये त्विति । इत्यर्थान्तदिति । एतेनैतत्सूत्रे सुपेति न सम्बध्यत इत्यत्र ता-
 त्पर्यपादकं कदप्यहणम् । ननु काष्ठैः पचतितरामित्येतद्वारकतया कदप्य-
 हणस्य चारितार्थ्यात्कथङ्कदन्तमेवेत्यस्य लाभ इत्यत आह । उक्त इति ॥
 गानजन्तादिभिरिति । आदिना गद्यतवतुप्रभृतिपरिपहः । इस्तेन भुञ्जानः इ-
 स्तेन कुर्वन् । दाक्षेण मूनवान् । परशना द्विषवान् । बहुलपहणेनेति । इदसु-
 पलक्षयम् । बहुलपहणेन कचित्सूतीयातिरिक्तकारकविभक्त्यन्तर्गतापि ममामः ॥
 पादाभ्यां द्वियते पादहारकः । गमे शीघ्र्यते गलेषोपक इति । उभयत्रापि बाहु-
 ल्यकालर्मणि शुम् । उत्तरचामुर्ध्वमस्तकादित्यनुक् । गानजन्तादिभिः समामा-
 भाये किम्यमाशमिति चेत् । कर्तृकारणे कृता क्तेन कर्तृकरणे कृता क्तेनेति
 वक्तव्यम् । अहिहतः । नयनिर्मितः । दाक्षमूनः । परशश्चिषः । कृता क्ते-
 नेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दाक्षेण मूनवान् । परशना चिष्यवान् । तत-
 हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलपहणाद्विभक्तिर्भाष्यमेव । पादहारकादि-
 पु तु मापनद्वयेति वा पादहारकाद्यर्थमिति भाष्यमेव समाशपहणो गानम् ॥
 अधिकाद्यर्थेन इत्याद्याधिक्येन गानाधिक्येन च अधिकाद्यर्थेन गानमिति पाद-

नमित्यर्थः । तच्च स्तुत्यर्थे निन्दार्थं वा तदाह । स्तुतिनिन्दाफलकमित्यादि । पूर्णाभस्वेनेत्यादौ यथायोगमन्वयः उत्तरसूत्रेऽपि बहुलग्रहणमनुवर्तते । तेन यत्तुल्यतुल्ययान्तयोगे समासो भवति काकैः पातव्यद्वत्यादौ न । क्वचित्तु साधनवैकल्यप्रतिपादनाय यत्र वाक्यप्रयोगस्तत्रापि भवति । यथा वुसोपेन्ध्यम् । छणोपेन्ध्याम् । घनघात्यमिति । अग्नेरल्पत्वात्कष्टमेतद्दुःसेन वा छणेन वा प्रज्वालीयम् । यत्र वा शर्करानिर्मितमोदके दन्तैर्हस्ताभ्यां वा क्षोदस्यासम्भवप्रतिपादनाय घनेनायः प्रभृतिर्नदं घात्यमित्युच्यते तत्रापि भवति । अत एव भाष्यकृतोक्तं साधनद्वैतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति । तदर्थान्तर्भाव इति । उपसेकाद्यर्थान्तर्भाव इत्यर्थः । छतोयान्तस्य क्रियावाचकेनैव सामर्थ्यं न त्वग्येनेति सामर्थ्याभावात्समासाप्राप्तिपरिहारायेदं वाक्यमयुज्यते तत्रोपसेकादिक्रियाया एवान्तर्भावो न तु युक्तक्रियाया इत्यत्र मानमाह । सर्वलोकप्रसिद्धेति । प्रविश पिण्डीमित्यत्र वात्रापि वाक्यैकदेशप्रयोगेण दध्नेत्यादेरोदनादिना सामर्थ्यम् । योगाद्द्विर्बलौयसीति । योगमर्यादया यत्रार्थप्रतीतिस्तत्रावयवशक्तिज्ञानस्याप्यपेक्षा यत्र तु कृष्या तत्र न तस्यापेक्षा अत एव कृटेर्बलौयस्त्वम् ॥ तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव समासे इत्यत्र बलिरचितग्रहणस्य प्रापकत्वमुक्तान्तदुपपादयति । तद्योगे हीति । एतत्सर्वमिति । चतुर्थी तदर्थार्थ इति सूत्रविषयता यत्र प्रकृतिविकृतिभावस्तत्रैवेत्यत्र बलिरचितग्रहणस्य प्रापकत्वमभ्यवामादौ पठोसमास इत्यादि चेत्यर्थः । ननु बलिरचितग्रहणस्यैव प्रापकत्वमुक्तम् तु हितसुखग्रहणस्येत्यत्र किम्बोजमत आह । हितसुखयोग इति । हितसुखयोगे तादर्थ्यं चतुर्थ्यसम्भव उपपादितः हितसुखाभ्यामित्यादिना ॥ ननु रन्धनाय स्वास्तीत्यत्रापि पठोद्वृत्त्याऽध्वासादिवक्ष्यमासः कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाह । रन्धनायेत्यादि । अभिधानस्वाभाव्यात् । शब्दशक्तिस्त्रभावात् । न तत्र पठोसमास इति । तदुक्तद्वैयटेन । रन्धनस्याख्यादयस्त्वनभिधानात्पठोसमामा न भवन्तीति । किमत्र प्रमाणमिति चेदुपक्रमस्य भाष्यमेवेति गृह्याण । तथाहि । चतुर्थी तदर्थभावेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थभावेण सह प्रसङ्गो भवति । अनेनापि प्राप्नोति । रन्धनाय स्वास्ती । अवहननायोऽनूत्तलमिति । अद्यानेनापि प्राप्नोतीत्युक्ता समासः कथमप्येव न भवति ॥ एतेन । पूर्वा-

कनार्योऽपीति । तथा च पूर्वसदृशेत्येव मिदं इदं कर्तव्यमिति भावः । य-
 वस्याविपयेति । सर्वनामसंज्ञकार्यमित्यर्थः ॥ प्रत्याख्यानादिति । तृतीयासमा-
 सेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिं ह्यवचनात् । अन्तर्यामि वचनमर्थगतिर्भवति ।
 तत्कृतस्यार्थत्वाच्च भिचारादित्यर्थः । नायमर्थनिर्देशः । किन्तु हिं योगाद्वि-
 दन्निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया तत्कृतेन गुण-
 वचनेन समस्यते । ततः अर्थेन । अर्थग्रहणेन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः ।
 वसनार्थः । हिरण्यार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अथ भा-
 र्ये योगविभागशब्दे योगविभागसमानफलकवाक्यभेदपरः । अर्थग्रहणे च ध-
 नपर्यायः । इत्युदाहरणार्थेति । तत्र हिः पूर्वसदृशेति सूत्रमनुपपन्नं तृतीया-
 तत्कृतेति सूत्रोपन्यासेन ध्वनितमित्यर्थः । अथ । अवरशब्दस्य । परिभाषार्थमा-
 ह । यत्र गतिकारकेति । केवलस्यापीति । एतेन मल्लभिस इत्युदाहरणमपि
 युक्तमेव । कर्तृत्वकर्मत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन तद्वाचकं सुवस्तन्तद्विज्ञानार्थ-
 टितमपीत्यभिप्रायेण मूलोऽतिप्रसङ्ग उक्त इत्याह । काष्ठं रितीति । मत्तान्तरमा-
 ह । अन्ये त्विति । इत्यर्थान्तदिति । एतेनैतत्सूत्रं सुपेति न सम्बध्यत इत्यत्र ता-
 त्पर्यपादकं लक्ष्यग्रहणम् । ननु काष्ठैः पचतितरामित्येतद्धारकतया लक्ष्य-
 ग्रहणस्य चारितार्थात्कथङ्कदन्तेनैवेत्यस्य स्वाभ इत्यत्र आह । उक्त इति ।
 शानजन्तादिभिरिति । आदिना शतशतवतुप्रभृतिपरिग्रहः । हस्तेन भुक्ष्णानः ह-
 स्तेन कुर्वन् । दात्रेण मूलवान् । परगुणा विववान् । बहुलपक्षेनेति । इदमु-
 पलक्षणम् । बहुलपक्षेन कश्चित्तृतीयातिरिक्तकारकविभक्त्यन्तस्यापि नमाम ।
 पादाभ्यां द्वियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपक इति । उभयत्रापि बाहु-
 ल्यकात्मकेण शुभ् । उभयत्राभुर्हमस्तकादित्यनुक् । शानजन्तादिभिः समाना-
 भावे किम्पमाणमिति चेत् । कर्तृकारि कृता क्रो न कर्तृकरणे कृता क्रोनेति
 यत्तद्व्यम् । अहिहतः । मगनिभिः । दात्रन् । परगुणियः । कृता क्रो-
 नेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण मूलवान् । परगुणा विववान् । तत-
 हि यत्तद्व्यम् । न यत्तद्व्यम् । बहुलपक्षेनापि इति भावमेव । पादहारकादि-
 पु नु नाधनङ्कतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति भावमेव समानप्रवृत्तौ शानम् ।
 अधिकार्येवम इत्युदाधिरूप्य व्याभाविकार्येवम । अधिकार्येवमन्यनिपादः

वाधित्वा पूर्वपदस्य सर्वशब्दस्यान्तीदात्तत्वमभवति । सर्वेषाम्यष्टानामयं श्वेतो
गुणो धिक इत्यर्थः । न निवारण इत्यस्यापवाद इत्युक्तान्तचासद्वतमिर्धारण-
पठ्या एवाप्राप्ते रित्याशङ्कते । नन्विति । त्रितयसन्निधाने निर्धारणस्य स्पष्टम्-
तोतेः । तमवापत्तिर्येति । बह्वनाम्यर्थे प्रकर्षमत्त्वात् । एवञ्च तरवप्युपपन्न इति
द्वयान्तराधेयापेक्षया षट्पु श्वेताधिक्यप्रतिपादनेऽस्य वाक्यस्य तात्पर्यान्न त-
मपः प्राप्तिः ॥ इत्यस्यापवाद इति । एतेन शेषलक्षणपट्टीभिन्ना सर्वाऽपि प्रति-
पदाविधानेति सूचितम् ॥ द्विजादिशब्दै रिति ॥ गृणामित्यस्य द्विजशब्देन सम-
भिव्याहारे एव निर्धारणपट्टीत्वमिति भावः । अत एव । त्रितयसन्निधान इति-
नियमस्त्रीकारादेव । भाष्ये उक्तमिति । तत्र त्रितयसन्निधानाभावात् निर्धार-
णे पट्टी । एतेन त्रितयसन्निधान इत्यस्याङ्गत्वनायाभात्यमपि प्रमाणम् । ननु
धूरणगुणैतिसूत्रेण निषेधात्कथं पट्टीसमास इत्युक्तान्तचाह । गुणवचनेनेति ॥
अनित्य इति । संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्द्वादिदिति मूलै एवोक्तम् ॥ यस्तुतः पुरुषो-
त्तम इत्यत्र कर्मधारय इत्याह । उत्तम इति ॥ प्रतिपदविधानेत्यस्य धातुकारक-
विशेषोपादानेन विहिता पट्टीत्यर्थस्तदाह । योऽविदर्यस्येति । प्रतिपदविधा-
नेत्यस्य युक्तिसिद्धत्वादित्येवमस्ति । यस्त्विति । शेषत्वविवक्षाभाव इति ए-
वसूत्रोपधं शरीरे तैत्तेनीपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थे तैत्तस्य प्रतिजानीते शरीरे शीय-
धमित्यादौ शरीरीयधशब्दाच्छेषत्वविवक्षया पट्टी न । तत्रेति । कर्माश्रयपट्टी-
विषये सूत्रोपात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचनमिति यार्त्तिकप्रत्याख्यानाय शेष इ-
ति वक्तृते इति भाष्यकृतोक्तपरिण शेषस्य क इति पृष्टे पट्टी शेष इतिसूत्रोक्तं क-
र्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धान्तिना स्मारितमैतावता कृत्योर्थ इत्यत्र तत्त्व-
म्बन्ध इति भाष्यव्याख्यायाः प्रामाण्यस्वीकर्तुंस्तवेत्यर्थः । ननु न मम कृत्योर्थ इत्य-
त्र शेषपदासम्बन्धोऽनुमतः । किन्तु शेष इत्यस्यावापि सम्बन्धः । अत एव द्विर-
हन्वध्ययनमिति प्राक् प्रत्युदाहृतम् । अत एव च कर्मादीनामविवक्षा शेष इ-
त्यवादिपदोपादानमित्यत चाह । कृत्योर्थ इति । भाष्यानुग्रहाभावादिति ॥
दृढतरभाष्यानुग्रहाभावादित्यर्थः । बहुवचनदर्शनेनमात्रेण तत्र तत्त्वम्बन्धकल्पनं
तस्य तु पट्टी शेष इतिसूत्रोक्तानुवादकतयापि चारितार्थमिति भावः । नात्य-
क्तमिति । यदा कर्म विवक्षितमभवति तदा पट्टी न भवति स्मराम्यहम्यातरमि-

क्रियाख्यानेन । ननु यदि प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमाभावादा चतुर्थी
 समासे चतुर्थी तदर्थ इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपत्तिरत आह ॥ चतुर्थी स
 मासेऽपीति । अनेन । चतुर्थी तदर्थ इत्यनेन । अत एव । त्वे चेति सूत्रेऽपि तदर्थ
 इत्यनुवृत्तेरेव । उक्तार्थेति । चतुर्थी तदर्थ इति सूत्रस्य प्रकृतिविकृतिभाव ए
 प्रवृत्तिरित्यनेनाभिहितो योऽर्थस्तज्ज्ञापकत्वेत्यर्थः । यस्मिन् भवेनेति ध्वने भयग
 ष्टस्यैवोपादानाङ्गीतिभीषद्वाभ्यां समाससंज्ञासिद्ध्यर्थमेकेन वार्त्तिककृतोक्तभय
 भीतिभीभिरिति । अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सामिरिति तदनुसारेणाह । नि
 गेतेति । नन्वेवमपि उपरतादिशब्दैः समासो न प्राप्नोतीत्यत आह । भोगोपर
 तेत्यादि । न च भयार्थे रित्येव मिदं भीत्यादीनामृष्यगुणादानं व्यर्थमिति वा
 च्यम् । वृक्काच्चास इत्यत्रापि समासापत्तेः । कानि चिदेवेति । एवञ्चाभिधान
 स्वाभाव्यात्समाससंज्ञाप्रवृत्तिरिति प्रासादात्पतित इत्यत्र न भवतीत्युक्तम् तत्र
 स्वर्गपतितः प्रासादात्पतित इत्येव भवति न तु स्वर्गात्पतितः प्रासादपतित
 इति कुत इति नागङ्गनीयम् । भंगलसम्बन्धाभाव इति । अमङ्गलसम्बन्धाभा
 वस्याप्युपलक्षणम् । यद्व्याख्यान्मङ्गलनामङ्गलवचनमिति हि वार्त्तिककृता श
 म्विधायकसूत्र उक्तम् । सेनादय इति । अत्रादिशब्देन सत्वादयो गृह्यन्ते ।
 व्याख्यानादिति । व्याख्यानमेव स्पष्टयति । सूत्रोक्तस्याभ्यामित्यादिना । गुणा
 तरेत्येतिवचनस्याप्रमिद्व्यग्रा वारयति । इदमेति । यद्यपीदं वचनं सर्वज्ञ
 षकारण्य इति सूत्रे भाष्ये पठितस्तथापि समाससंज्ञासम्यग्वाच्योक्तम् न कृतता
 तत्र हि कारण्यं पदवृत्तिमर्थम् । सर्वज्ञ इतीत्यत्र चमाने इहापि प्रमथ्येत ।
 सर्वेषां श्रेतः । सर्वश्रेतः । कथञ्चात्र समासः । यतो सुवर्त्तते न समस्यत इति ।
 गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवमर्हं गुणात्तरिच समासकारणोपपन्न
 र्वेषां श्रेततरः सर्वश्रेत इति । अत्र भाष्ये गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्युक्त्वा
 यतोसमास एवार्त्तन न कर्मधारयादिः । तरमोषोऽपि समसमन्वितयोगात्पतो
 समास एव न तु कर्मधारयादौ । न च यतोसमासः सर्वगन्धर्व । अग्निसंज्ञमे
 सर्वं गुणेति सूत्रागम्यमित्यनुवृत्तेः । एतदर्थमेव सर्वज्ञ इति सूत्रे पठितं तु समा
 सप्रकरणे । एव मति याहमो वाक्यार्थः सम्यक्स्तमाह । गुणबोधकादिति ।
 एवञ्चार्त्तन यतोसमासे तरपत्ययस्य लोपे सर्वज्ञेन इत्यत्र समासान्मोदाशक्त

भावादेव । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि कर्मणि या पठो सा न समस्यते इति
या कर्मणि यः क्त इति वा सूत्रार्थ इति मन्दिह्य कर्मणि या पठोतित्याख्याने
इधमप्रव्रथनः पलाशशानन इत्यत्र समासनिषेधप्राप्तिमभिधायकर्मणि यः क्त
इतित्याख्याने किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्ताः । हपलस्य पीतः । ज्ञानिर्दे-
शेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । समामः कक्षात्र भवति । असामर्थ्यात् । कथमसाम-
र्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमवापेक्षते इत्युक्तम् । तत्र कैयटः । ब्रा-
ह्मणस्येति पठो न भुक्तापेक्षया । न लोकेतिनिषेधात् । किन्तु ब्राह्मणस्य य
पीदनादिस्त्रोऽन्येन भुक्त इति प्रतीयते इत्युक्तन्तेन न्यायेन ब्राह्मणस्य गत इत
इत्यत्रापि समासाप्राप्तिरुक्तौ वैतर्क्यः । काष्णर्गादय एवाचेति । क्षैत्रलगुणवाचका
एवैतर्क्यः । ननु शुक्लादीनाह्वलगुणपरतायान्तेषामप्युदाहरणत्वसम्भव इत्य-
त आह । गुणिपरतापीति । एवञ्च विशिष्टबोधकशब्दविशिष्टोपादाने प्रकरणा-
दिना तथोक्तरीत्याऽसामर्थ्यम् । नान्यत्र । विशिष्टाक्षराने । एवञ्च यदा शुक्ला
इत्यादीनाम्योगस्तदापि विशिष्टे दन्ते हस्तिरस्त्रेव । गुणे शुक्लादयः पुंसोति-
कोशस्य गुणात्मकविशिष्टे हत्तावित्यर्थः । शुक्लो वर्ण इति यथा । एवञ्च ब्राह्म-
णस्य शुक्लो वर्ण इति यत्र प्रयोगस्तत्राप्युक्तरीत्या शुक्ला इत्यनेनासामर्थ्यम-
स्येव । अत एवोक्तकाष्णर्गादय एवाचोदाहरणमिति । तदुक्तमरुतसूत्रे भाष्ये
पठोतिसूत्रे । किम्युनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत ।
नैवं शक्यमिह न स्यात् । काकस्य कार्पाशम् । बलाकायाः शौक्लामिति ।
एतदेव शुल्यपि तच्चिन्त्यो गे उदाहरणम् । दक्षोदम्ब्राह्मणशुक्ला हपलस्य कृष्णा
इति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।
द्रव्यमवापेक्षते दन्ता इति । तस्माद् गुणेन नेति वक्तव्यमिति । एतेन ब्राह्मणस्य
शुक्ला इत्यत्र शुक्ला इत्यस्य वाक्यैकदेशान्वायेन शुक्ला दन्ता इत्यर्थे प्रयोगात्समर्थ-
प्रकृतिकत्वाभायः स्फुट एव । पुरणार्धेन चेतीति । अनित्य इति शेषः । तत्र
प्रमाणप्रदर्शनायाह । लोपे सेत्पादपूरणमित्यादीति । मध्यमलोपी समामः ।
कर्मधारयः । नन्वेवं काककाष्ण्यमित्यादपि स्यादत आह । अग्यचेति । अत
एव ऽप्यस्य निषेधस्यानित्यत्वाभावादेव । नन्वस्थानित्यत्वाभावे गोविंशतिरि-
ज्यादिमिहिः क्षयमत आह । सङ्ख्यागन्धा इति । भावगन्धा इतीति । भावप्रह-

येन सुवन्तेन समासस्तद्विरूपितसम्बन्धार्थकमेव पठान्तं गृह्यते इत्युक्तमित्यत्र
तादृशपठभावात्कथं समासप्राप्तिरिति निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । यत्र
व्यधिकरणपठान्तयोः समासस्तत्र तादृशेव पठो गृह्यते पूर्वात्तभावात्समा-
स्यात् यत्र तु सामानाधिकरण्येन नान्यद्वियमः । यत्र प्रकृतसूत्रस्य समाना-
धिकरणग्रहणमेव मानमिति सूत्रकाराभिप्रायः । तत्पक्षेऽपीति । १. पार्थिव-
सामानाधिकरण्येन तत्पक्षेऽपि समासनिषेध इति प्राचीनाः । वस्तुतस्त्वेन
सूत्रेण निषेधकरणसामर्थ्यात्तत्पक्षेऽपि परस्परान्वय एव । तदेवोपपादयति ।
क्रियान्वेति । अस्यावश्यकत्वात् । सामानाधिकरण्यग्रहणस्येत्यर्थः । ननु समा-
नाधिकरण्यममर्थवदित्यस्य तत्त्वकस्य संप्रत्येक्यत्र चारितार्थात्प्रकरणान्तरस्य
इत्थमोः सामर्थ्ये इति सूत्रे कथमग्रहत्तिरत आह । समर्थसूत्रेति । तत्त्वकस्य म-
र्थस्येत्यत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य तत्त्वकत्वस्य संप्रत्येक्यत्वविशेष्यतावच्छेदक-
त्वमिवास्तिभावान्न न विशेष्यममासप्राप्तिरिति जादिसमन्वितिरस्यति । विशेष्य-
मित्यादिना । विशेष्यभावादिति । उभयपक्षाऽप्यन्तीदात्तत्वात् । नन्वेवमपि प्र-
थमान्तयोः समामं कृत्वा ततः पठान्तचकमर्थस्येति स्यादेवेत्यत आह । एव-
मिति ॥ अन्यत्राप्यनभिधानग्रहकानिरासोऽपि । एतच्चेति । एवं च । भाष्य-
हत्याशुदाहृतेति स्वीकारे च । ननु प्रकृतसूत्रे सामानाधिकरण्यग्रहणसामर्थ्या-
दित्येव वक्तव्यं बहुलग्रहणपर्यन्तानुधावनमफलमत आह । निषेधसामर्थ्येति ।
तत्कार्यत्वादिति । सामानाधिकरण्यग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । तथा चान्तीदात्तस्य
यमनर्थेयस इत्यस्य वारणाय सामानाधिकरण्यग्रहणमिति भावः । गुणग्रहत्तिनि-
मित्तकत्वेनेति । एतेन प्राचीनसम्मतमुपसर्जनमंशाबोधमुपसर्जनत्वमप्यस्ये-
वेति सूचितम् । गोरितोनि । षोडशुवतीतिमूत्रेण समामविधानादिति भावः ।
कस्य चिन्मत स्वरूपव्याक्तियैव पराक्रियेति रीत्याऽसङ्गतमिति सूचयचाह ।
येत्विति । पठान्तयोरिति प्रागुक्तभाष्याभिप्रायेणाह । परेत्विति । इदम् । स-
मानाधिकरण्यग्रहणाकरणम् । उक्त आशयः । येन सुवन्तेन समः प्रस्तादर्थेनिह-
पितपठान्तेनासामर्थ्यं सद्भावः । कथमिति । परस्परान्वयात्कर्मधारयस्यस-
त्वात्त्वेव सामर्थ्यमिति भावः । व्याख्यानात् । कर्मणि चेति सूत्रभाष्ये कर्मणि
यः क इत्यर्थे पूजयाम्प्रतिषेधोऽनर्थकः रात्राम्पजित । रात्रामपितः । कर्मणी-

त्तिनिमित्तका इत्यर्थः । अत्र भावशब्दो धर्ममात्रपरस्तस्य भाव इत्यत्र यथा ।
 पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाव्यमिति । तत्र कैयटोऽपि । भाव इव भावः ।
 यथा गुक्तादिभावः पराश्रय एवमन्योऽपि धर्म इति । तत्रैषामिति । विंश-
 त्यादीनामित्यर्थः । तस्मादृश्यात् । गुणसादृश्यात् । अन्यथा । गुणबोधकत्वं
 स्यैव स्वीकारे । न चैवं रीत्या कार्णार्श्यापि भावत्वात्तद्वाचकेन कथञ्चि-
 पेध इति याच्यम् । यन्धर्मस्युद्दिष्टोक्तस्य यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य शब्दस्य
 गुणे प्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्य गुणिसमानाधिकरणतादृशपूर्व्यवच्छिन्नगद्वप्रवृ-
 त्तिनिमित्तत्वे भावशब्दत्वेन प्रकृते व्यवहारः । विंशत्याद्याः भदैकत्वे स-
 र्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्येयोरिति कोशेन विंशतिरित्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैवोभयत्र
 प्रवृत्तिबोधनेन गतां विंशतिरित्यादौ विंशतिशब्दस्य यन्धर्मस्युद्दिष्टोक्तस्य
 प्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्य विंशतिर्गाव इत्यत्र यो विंशतिशब्दस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्व-
 मस्येव । कार्णार्शब्दस्य तु यद्धर्मं प्रवृत्तिस्तस्य कार्णार्श्वस्य न कदापि
 गुणिसमानाधिकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति भावः । इत्यादि न स्यादिति ।
 अत्र हि यथा गुणत्वं पराश्रितत्वमिति सम्बन्धे नित्यसाक्षाद्भावत्वरूप-
 म्नाया धनापत्यशब्दयोरप्यन्येवेति समाननिषेधादिति शेषः । गुणवच-
 नानामिति शक्तिर्वाक्ये तु गुणवचनशब्देन गुणिसमानाधिकरण्येन गुणप्रति-
 पादकानामेव ग्रहणम् । ननु सुहितेत्यत्र कर्त्तरि कस्य सत्त्वं फलानाम्भ-
 गिरित्यत्र कथञ्चिपेध इत्यत्र आह । भावे क इति । फलानामिति करणस्य शी-
 यत्वविशेषाया पठौ । तत्र । फलसुहित इत्यत्र । सम्बन्धत्वेनेति । अवयवगति-
 ज्ञानमदकारेण समुदायस्य बोधकतया वाच्यार्थबोधकत्वस्य मत्वात् । कर्मणि
 क इति । यत्र भावे क इत्युक्तम्पूर्वत्र तत्र, सुहितार्थस्य च सूत्रे द्रष्टव्यम् ।
 सकर्मज्ञानादेव पितृगतार्थोदितमहिमयोग, मत्तन्वदेन । तत्र भावे कस्य कोऽ-
 धिपतिरिति सूत्रेण बोध्यः । अत एव । उदयस्यभ्येव यद्व्यादेव । एतान्
 र्थेनेति । गुणलार्थविशेषानन्यमित्यात् । प्राचीनोक्तं कटाक्षयसाह । परं ति-
 ति । तादर्थ्येनेति । तेनाग्राय याम इत्येव तथा च प्राप्तिरस्य खेनेति गुणो-
 त्तमसङ्गतमिति भावः । परिनिहितविभक्त्या भवान् इति । प्राप्त इति शेषः ।
 न च पठान्तादा । समानिधर्माभिदाचधान्यपुर्वनिपात इत्येतद्विदप्यत्रागते

तिनिर्देशात्तृजकाभ्यामित्यस्थानित्यत्वकल्पनेन सर्वेष्टसिद्धिः । स.मर्थ्यादिति ।
कर्त्तरीति न पूर्वोपस्थितयोस्तृजकयोर्विशेषणन्तृजकाभ्यामित्येव सिद्धेरत-
स्तदुपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । निषेधस्य सिद्धेरिति । यदीदन्निषेधसूत्रं स्या-
त्तदा जीविकायान्दन्तानां लेखक इत्येवोदाहरणं स्यात्तत्र तु तृजकाभ्या-
मित्येव सिद्धमिति भावः । नित्यग्रहणाच्चेति । यदीदन्निषेधसूत्रं स्यात्त-
दा विकल्पेन निषेधाप्राप्तेर्नित्यग्रहणव्यर्थं स्यादिति भावः । तृचोनभि-
धानादिति । अकान्तान्तशब्दे एव वाच्यरूपेण उच्चारिते जीविकाप्रतीतेरन-
भिधानादित्युक्तम् । क्रीडायान्तृचोऽसम्भवादिति । संज्ञासद्भानात्रियता-
नुपूर्वोक्तत्वात् । अनुसूत्रावधिसामान्यसूत्रस्य तत्रापि प्राप्तिः सम्भावनाया-
माह । विच्छिन्नत्वादिति । कर्त्तरि चेति सूत्रस्य कर्तृपक्षान्तस्य एव प्र-
वृत्तेः सा च तृजन्तेन योगे न सम्भवति । कर्त्तुरभिहितत्वादिति भावः ॥
मन्वेवमूर्ध्वपदाद्युदात्तत्वविधायकेऽके जीविकार्थ इति सूत्रेऽकशब्दोपादानवै-
यर्थ्यमूर्ध्वोक्तरीत्या तस्यैव सम्भवादत आह ॥ अके जीविकार्थ इतीति । अ-
धिकरणार्थमिति । अधिकरणस्य प्राधान्यविवक्षायां भावत्वर्थस्य विशेषणत्वाच्चा-
त्यर्थनिर्देश इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः । उदाहरणः श्लेषमातकः ॥ अवयवविवाच-
केनेतीति । अत्र सूत्र एकदेशिनेत्यत्र कर्मधारयादपि मत्वर्थीयः । बहुव्रीहिस-
मासस्य कृटार्थानभिधायकत्वात् । लृणसर्पवान्बल्मीक इति यथा । न चैक-
गोपूर्वादिति ठञ्प्रत्यय एवोचित इति वाच्यम् । अवयविने निर्देशस्यैवेनृप्रत्यय-
प्रवृत्तौ मानत्वात् ॥ लिङ्गाविवक्षेति । तेन तस्येदमिति सूत्रस्येदमर्थस्य पुंस्त्वा-
दिविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तिः । नित्यनपुंसकत्वाभावादिति । एवञ्च भित्तं शकलख-
ण्डे वा पुंस्त्वर्द्धोर्द्धं समेऽशके इत्यस्य प्रायेणेति शेषो बोध्यः । एवं सति प्रकृतसूत्रे
नपुंसकशब्दो नपुंसके यो वर्त्तते तस्य ग्रहणार्थं तु पुंवाचक एव यस्तस्य ग्रह-
णार्थमित्याशयेनाह । अवयववाची त्विति । तदुक्तमर्थः । इह कस्मान्न भवति ।
ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति । अर्द्धशब्दस्येदन्नपुंसकस्य ग्रहणं पुलिङ्गयार्द्धशब्दः । क-
पुनरयन्नपुंसकलिङ्गः क पुंलिङ्गः । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः । अवयववाची
पुंलिङ्ग इति ॥ ननु ग्रामार्द्धन्नगरार्द्धमित्यत्रावयववाचिनो नपुंसकत्ववृत्त्यत ए-
वेत्यत आह । अपुपार्द्धमित्यादि । भाष्यतत्त्वमत्रैव । यत्त्वत्र कैयटः अवयववाची

त्येय सिद्धमिति प्रतिपादितस्तदर्थनमूलकात् । यदि सूत्रोपसंख्यान्युपाय-
 र्थं स्यात्तदा प्रकृतोदाहरणस्य क्लेन च पूजायामित्येतदुदाहरणत्वसम्भव इति
 भावः । न च पूजारूपेऽर्थे कस्य विधानाभावेन पूजार्था यो धातुरित्यर्थकस्य न-
 याप्येतद्व्याप्यं योजयितुं शक्यमिति वाच्यम् । तथा सति पूजार्थेभ्य इत्येव सिद्धे
 पूजायामित्युपादानानर्थक्यापत्तेः । तद्वनयन्निति । भूते यः क्लृप्तदन्तेन योगी
 कारकपट्टा अभ्यस्येन शेषपट्टाव स्यात् यद्ययं शेषपट्टान्तस्य समामनिधेयो
 न स्यात्तदा पट्टान्ते नैव समासे सिद्धे तृतीयान्तेन समासकथनमफलं स्यादित्ये-
 धं कथयता ध्वनितमित्यर्थः ॥ एतेन कारकपट्टा एव समासनिधेयोऽयन्तेन क-
 लहंममाममहितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगोपपत्तिरिति वदन्तः प्रत्युक्ताः । भ-
 ट्टिप्रयोगस्य तु राजपूजितत्रदुपपत्तिः सम्भवति तत्क्रकोष्ठिन्यन्यायादिति ।
 सतिबुद्धिपूजार्थेभ्य इति विगम्य विधानादस्य शङ्कासम्भवः । अभ्यस्यदिति । ए-
 वञ्च विषयभेदाच्च बाध्यबाधकभावसम्भव इति भावः । एतेन वर्त्तमानकाले
 प्रत्ययविधानेन वर्त्तमानकालो भूतकालताभ्याधेतेत्यागद्वयं तेनैकदिगन्वत-
 स्तेनेत्यनुवर्त्तमाने उपपन्न इत्यर्थे प्रत्ययविधानेनाबाधः कलत्रत इति मनी-
 रमायामुक्तम् । दण्डिनापि तथैवानुगदितस्तन्निष्कलमिति ध्वनितम् ॥ क-
 र्मणीति चेति । कर्मणीत्यानुपूर्वकगण्यघटितसूत्रेणेत्यर्थः । एवञ्च । उक्तव्या-
 प्याने च । नियमग्राह्याणां विधिरूपेण प्रवृत्तिरिति सिद्धास्तानुरोधेन तादृश-
 सूत्रेणेति व्याख्यातम् । यजर्का । न च उच्यतेऽहवर्गात्कर्त्तव्यं वाक्यं यज-
 ष्यन्निति किङ्कर्तृपदघेनेति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे भावार्थक्ये वाक्यः सम्भवे-
 नाप्याधिकारात्तुरीयात्प्रत्ययसूत्रेण भावार्थक्यं यज्जमिति शङ्कावारणा-
 य तत् ॥ ननु यज्जम्य भर्त्तेति मूनीकोदाहरणासङ्गतिः । भर्तृगण्यस्य याजकादि-
 गणे घातेन समासस्येष्टत्वादत आह । गृहे पश्यत्यभर्तृगण्येत्येति । तच्च । याजका-
 दिगणे । विभुवनविधातुरित्यतस्तत्तज्जकाभ्यामित्यप्यजागदकत्यादित्यागद्व्या-
 निवारणाय शेषपट्टा लुक्श्रुते तथापि यज्जकाभ्यामित्यस्य कुतो न प्रातिरिति चे-
 त आह । प्रत्यामत्येति । सूत्रे कर्मणोऽप्युपादानेन कर्तृकर्मणोरित्यप्युपास्यात्वा
 कारकपट्टा उपपत्तिरित्याह । तद्विधेयः । समासनिधेयः । कोपटीको रप्रतिदत्तस्य-
 न्नाभावात्तद्व्याप्यं । गन्तिविशेषक इतीति । यन्तुगन्तु अनिकर्तृ-पदकतिस्तद्विधेयक-

तिनिर्देशात्तृजकाभ्यामित्यस्यानित्यत्वकल्पनेन सर्वेष्टसिद्धिः । स.मर्थादिति । कर्त्तरीति न पूर्वोपस्थितयोस्तृजकयोर्विशेषणन्तृजकाभ्यामित्येव सिद्धेरत-
स्तदुपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । निषेधस्य सिद्धेरिति । यदीदन्निषेधसूत्रं स्यात्-
तदा जीविकायान्दन्तानां लेखक इत्येवोदाहरणं स्यात्तत्र तु तृजकाभ्या-
मित्येव सिद्धमिति भावः । नित्यग्रहणाच्चेति । यदीदन्निषेधसूत्रं स्यात्त-
दा विकल्पेन निषेधाप्राप्तेर्नित्यग्रहणव्यर्थं स्यादिति भावः । तच्चोनभि-
धानादिति । अकान्तान्तशब्दे एव वाक्यरूपेण उच्यते जीविकाप्रतीतेरन-
भिधानादित्युक्तम् । क्रीडायान्तृचोऽप्रभवादिति । संज्ञासंज्ञानास्त्रियता-
नुपूर्वोक्तत्वात् । ण्वुल्द्वचावतिसोमान्यसूत्रस्य तथापि प्राप्तिसम्भावनाया-
माह । विच्छिन्नत्वादिति । कर्त्तरि चेति सूत्रस्य कर्तृपष्ठान्तरत्वेन एव प्र-
वृत्तेः सा च तृजन्तेन योगे न सम्भवति । कर्त्तुरभिहितत्वादिति भावः ॥
नन्वेवम्पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधायकेऽके जीविकार्य इति सूत्रेऽकशब्दोपादानवै-
यर्थ्यम्पूर्वात्तरीत्या तस्यैव सम्भवादत आह ॥ अके जीविकार्य इतीति । अ-
धिकरणार्थमिति । अधिकरणस्य प्राधान्यविवक्षायां नित्यत्वस्य विशेषणत्वात्ता-
त्पर्यनिर्देश इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः । उद्दालकः श्लेषमातकः ॥ अवयवविवाच-
केनेतीति । अव सूत्र एकदेशिनेत्यत्र कर्मधोरयादपि मतवर्तीयः । बहुव्रीहिस-
मासस्य रुढार्थानभिधायकत्वात् । कृष्णसर्पवान्बल्मीक इति यथा । न चैक-
गोपूर्वादिति ठञ्प्रत्यय एवोचित इति वाच्यम् । अवयविने निर्देशस्यैवेन्प्रत्यय-
प्रवृत्तौ मानत्वात् ॥ लिङ्गाविवक्षेति । तेन तस्यैदमितिसूत्रस्यैदमर्थस्य पुंस्त्वा-
दिविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तिः । नित्यनपुंसकत्वाभावादिति । एवञ्च भिन्नं प्रकलख-
ण्डे वा पुंस्त्वर्होर्हं समेऽशके इत्यस्य प्रायेणेति शेषो बोध्यः । एवं सति प्रकृतसूत्रे
नपुंसकशब्दो नपुंसके यो वर्त्तते तस्य ग्रहणार्थं तु पुंवाचक एव यस्तस्य ग्रह-
णार्थमित्याशयेनाह । अवयववाची त्विति । तदुक्तं भाष्ये । इह कस्मात् भवति ।
यामार्हो नगरार्ह इति । अर्हशब्दस्यैदन्नपुंसकस्य ग्रहणं पुंसिद्वयार्थशब्दः । क
पुनरयमपुंसकलिङ्गः क पुंसिङ्गः । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः । अवयववाची
पुंसिङ्ग इति ॥ ननु यामोर्हंनगरार्हमित्यवावयववाचिनो नपुंसकत्ववद्भ्यस्त ए-
वेत्यत आह । अपुणार्हमित्यादि । भाष्यतत्त्वमचैव । यत्तत्र कैयटः अवयववाची

पुंलिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गो न भवतीत्येवम्परमेतत् ॥ अवयवाची
 त्वभिधेयवशात्सर्वलिङ्गः । तथा च प्रयोगो दृश्यते । अपूर्णार्द्धमाया भक्षितन्दस्ता-
 र्द्धमास्यात्पतितमिति । तत्र । एषोडेच इगितिस्त्रस्यभाष्यप्रामाख्येन समप्रवि-
 भागेऽपि पुंस्त्वदर्शनात् । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग इति भाष्ये नपुंसकलि-
 ङ्गोऽपीति शेषो बोध्यः । तदुक्तं समप्रविभाग एवेति । अत्राप्यवयवमानविषया-
 यान्तु ग्रामार्धः पिप्यत्त्वर्द्ध इत्येव ॥ आहुरिति । भाष्यतत्त्वविदः । अर्द्धाहारः ।
 अर्द्धजरतीयमित्यादिप्रयोगे तु कर्मधारय एव । पिप्यत्त्वा एकविभक्तित्वादिति ।
 नियमेन पष्ठरन्तादित्यर्थः । एकविभक्तावपष्ठरन्तवचनमित्यन्यैकविभक्तीति-
 पदघटितसूत्रे यदेकविभक्तिपदन्तपष्ठरन्तस्य बोधकमित्यर्थः । तथा च
 पञ्चानाङ् खट्वानामित्यत्र खट्वाग्रन्तापठोदशनेनोपसर्जनत्वस्य प्रतिषेधः
 प्राप्नोतीत्याशयेन गृह्यते । नन्वेवमिति । अस्य निषेधस्यैकदेशिभ-
 मासविषयकत्वं मानमाह । इदञ्चेति । ननु पूरणगुणेतिनिषेधस्या-
 धित्वेतिभूलोक्तान्तोपपद्यते द्वितीयशब्दस्य भागार्थकान्प्रत्ययान्ततया पू-
 णार्थकप्रत्ययान्तभिन्नत्वादत आह । भागार्थकेति । भाष्ये स्यादिति ।
 तत्र अन्यतरस्याङ्पठस्य पठे पठोसमासकलकत्वमभिधाय क्रियमाणेऽपि वै
 अन्यतरस्याङ्पठस्य पठोसमासो न प्राप्नोति । किङ्कारणम् पूरणेर्नातप्रतिषे-
 धात् । नैतत्पूरणान्तम् । अना एतत्पर्यवपन्नम् । व्यवहितम् स्वरभेदमाम इति
 यावत् । एतदपि पूरणान्तमिवापूरणसामार्थ्यस्तमाह तीयशब्दः । अतः पूरणं योऽसौ
 पूरणान्तात्स्वार्थं भागे अन् सोऽपि पूरणमेवेति । पूरणसामार्थ्य इत्यस्य पूरणाभिन्नो
 योऽर्थस्तस्य प्रतिपादनमन । स्वार्थकत्वात्तदन्तेनाप्यर्थवैतथ्यं । पूरणशब्दे बाह्व-
 लजात्कर्त्तरि ल्युट् । पूरयति सघटितसमुदायविज्ञेये विवक्षितमङ्गल्याप्रकारक-
 प्रतीतिश्चनयतीति व्युत्पत्तेः । भाष्योक्तैकदेशिममासप्रत्ययान्तप्रकारमाह । पू-
 र्वस्यादीति ॥ समानाधिकरणममासः । अर्द्धा चासौ पिप्यन्ती चेत्यादिविषयः ।
 भाष्यस्वरम इति । तत्र हि किमर्थप्रकारः अनुकर्षणार्थः । अन्यतरस्यामित्येत-
 दनुक्षप्यते । किमयोजनमन्यतरस्या ममासो यद्या स्यात्समासेन मुक्ते यावत्-
 सपि यस्य स्यात् । जोडिकाभ्याम इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रजता महा-
 विभाषा तथा वाच्यमपि मजिष्यति । इदन्तर्हि प्रयोजनमिदानीयाममासोऽपि

यथा स्यात् । अयमप्युच्यते; द्वितीयाममासोऽपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति ।
 एवन्तद्धि नायमनुकर्षणार्थवकारः । किन्तु त्वमनेन विधीयते । प्राप्तापन्न
 द्वितीयान्तेन सह समर्थ्येति । अत्र च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता जीवि-
 काप्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका इत्युक्तम् । अत्र कैयटः ।
 चकारेण ममुच्यार्थेनाकारप्रश्ने योऽनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्द्देशस्य प्रकृतिभावः
 प्रष्टव्याय यो न भवति ॥ एवमाप्यकाराभिधानेन प्राप्तापन्नयोरुद्देश्यत्वात्प्रति-
 धानेन च प्राप्तापन्न इत्यवैवाकारप्रश्ने योऽनुमीयते ॥ अनिष्टव्याहृतद-इति । य-
 दा जातशब्दात् पठोद् कृत्वा समासमञ्जा क्रियते तदा अनिष्टमोप्रोति । इदं
 सिद्धमिति । मासजात इति रूपमित्यर्थः । जातवच्छब्देन । ज्ञवतुप्रत्ययान्तो न ।
 एतेन तत्र पूर्वाक्तस्वरविधायकस्याप्राप्तिर्लभ्यते । के चिदित्यनेन सूचितामरचि-
 म्प्रकटयति । परे त्विति । यदुक्तमुपक्रमे पठोममासिन सिद्ध इति तदमङ्गतमि-
 त्याशयेनाह । परिच्छेद्येत्यादि । अत एव । एतादृगनियमस्त्रीकारादेव । अन्य-
 था । परिच्छेदकादपि पठोस्त्रीकारे । तस्याधान्यम् । जातशब्दार्थप्राधान्यम् ।
 तत्रैव समापीति । त्वयापि जातशब्दाद्यदा पठो तदेव वैपरीत्यापत्तिः स्त्रीकृता
 यद्यपीत्यादिनोक्तमप्यसङ्गतमित्याशयेनाह । किञ्चेति । गमनादिकर्तुरपीति ।
 भवदुक्तविग्रहवाक्याज्जननकर्तृत्वमप्राप्त्यैव प्रतीयते । मामस्यान्यपदार्थं स-
 म्वन्धय वहुव्रीहिना चित्रगुरित्वञ्च स्वस्वामिभाव इव प्रकृतेऽपि कथञ्च कल्प-
 नीयः । स च स्वपरिच्छेद्यजननाश्रयत्ववत्स्वपरिच्छेद्यगमनशयनकर्तृत्वमपि स-
 म्भवतीति भावः ॥ हृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनियमाभिप्रायेणाह । अर्चति ।
 पूर्वजातमस्कारेति । पूर्वाक्तनियमेन परिच्छेद्यवाचकात्पठो जातापि हृत्त्यर्थबो-
 धकतायास्तदन्तर्घटिते विवक्षायां न निवर्तत इत्यर्थः । अन्यथा । हृत्त्यर्थबोधक-
 विग्रहवाक्ये मासशब्दात्पठोस्त्रीकारे । प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व-
 नियमस्य प्रकृते त्वामि बीजमाह । शब्दस्वभाव एवेति । अस्यैव हेतुत्वमाह कै-
 यटोऽपि । हृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वभावाद्भ-
 वत इति । अन्यमतं स्पष्टयति । यत्त्विति । समानार्थत्वेति । समानविशेष्यकप्र-
 तीतिजनकत्वं हि समानार्थत्वमिति भावः ॥ ननु किमधानोऽयमित्यादिभाष्ये-
 ण समासस्यैव प्राधान्यन्द्यमित्यत्र तु विग्रहस्येति कथमेतदित्यत आह । किम-

धानोऽयमित्यादि । अन्यथा । उभयपरत्वाभावे ॥ एतद्विषये विशेषमाह । अत्रे-
ति । अनभिधानादिति । गमकामावेन द्वित्वाद्यप्रतीतेरिति भावः । एतद्विषय-
मेव । तत्रत्यतत्पुरुष पदस्यैतद्विहिततत्पुरुषपरत्वादेव ॥ सप्तम्यन्तस्य शौण्डादि-
भिः सामर्थ्यमुपपादयति । अधिकरणेति ॥ मनोरमोक्तन्दण्डाङ्गुलक्ष दूषयति ।
आसक्त्यादीति । तदप्रतीतिः । आसक्त्यादिक्रियाया अप्रतीतिः । अत एव भाष-
कृता एवत्राभिहितम् ॥ तपसा सिद्ध इति । प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समाप्त ।
ज्ञात इत्यर्थे इति ॥ अस्मिन्नर्थे न सापेक्षत्वमपीति भावः । व्याख्यानादिति । धा-
ह्येण चेपेऽर्थग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् । तीर्थकाक इतीति भाष्यमूलकादित्यर्थः ।
एव हि निन्देति । तदुक्तभाष्ये । यथा तीर्थे काकायिरं स्यातारो न भवन्ति । एवं
यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरन्तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति । उपलक्षणमि-
ति । तदुक्तभाष्ये । कृत्यैर्नियोगे यत्प्रत्ययेनेति वक्तव्यम् । पूर्वाह्णेति यं साम ।
प्रातरर्ध्वयोऽनुवाक इति । तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इ-
ह यद्यस्य नियोगतः कार्यं ऋणस्तस्य तद्वति । तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् । यद्य-
स्येति । अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यथापि ऋणशब्दस्य प्रयोगदर्शना-
दौघस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन कचिद्गृहणमित्यर्थ इति कैयटः ॥ अभिधान-
स्वाभाव्यादिति । तदुक्तभाष्ये । यद्गृह्ये इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पूर्वाह्णेदात-
व्या र्भक्षेति ॥ नन्वभिहितत्वात्तत्रेति शब्दात्सप्तमी दुर्लभेत्यत आह । अधिकार-
इति । तेन । सप्तमोपहणानुवर्त्ततेन । तृतीयापदेन परमेण कारकण परमका-
रकेणेत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरवारणाय प्रतिपदीकृतस्य तृतीयासमासस्य पक्षणात्त-
त्साहचर्यात्सप्तमीपदेन प्रतिपदीकृतस्य समासस्य पक्षणादिति भावः । ननु पूर्वप-
दप्रकृतिसंस्वरोऽप्ययत्वे न सिद्ध इत्यत आह । अप्ययत्वेनेति ॥ नकुलस्वितशब्दस्य
ज्ञानत्वमुपपादयति । लङ्गुञ्चेति ॥ अकारवजाद्व्यन्तर इति मोक्तव्यं बीज-
माह । समासिति । तदुक्तभाष्ये । किमर्थंयकारः । एषकारार्थः । पात्रे समि-
तादय एव । परमं पात्रे समिता इति ॥ अत्र कैयटः । वैयधिकरण्येऽपि विष्णु-
पटुपत्तमामः प्रोक्षेति । परममिति क्रियाविशेषणमिति । परमाः पात्रे समिता
इति पाठो ज्ञायाम् ॥ पूर्वकानेति शब्दस्य समासदर्शनादाह । अत्र पूर्वकालग-
द् इति । ग्रासानुमितादिसत्त्वदर्शनमत्र व्याख्याने गरणम् ॥ अनेयत्वेऽपीति ।

गुणक्रियाशब्दत्वात् ॥ अप्रसिद्धत्वादिति । तेन श्रीगोपस्थितिकत्वात् व्यापक-
कत्वस्यैव प्रमाणम् । विशेषणमित्यस्यैवेति । तस्य स्वविषयताव्यापकविषयता-
कत्वात् । तत्फलमाह । तेनेति ॥ कालवाचकत्वादिति । दिग्ग्रहणेन दिग्वा-
चकस्य ग्रहणमिति भावः । अत एव पूर्वप्रदार्थप्रधान इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ।
देशवाचकेनापीति । समामो भवतीति शेषः ॥ तद्वितार्थे वाच्ये इति । यस्मिन्प्र-
थे तद्वितो विधीयते तस्मिन्वाच्य इत्यर्थः । अत एव । पूर्वोक्तकल्पनया तद्वितोत्प-
त्तिस्वीकारादेव । अतभिधानादिति । अत्र प्रमाणन्तु मत्वर्थे प्रतिषेध इति
वार्त्तिकमेव । युक्तान्तरमाह । तदर्थे इति । नेन पञ्चखट्वा दशखट्वा । अत्रदिगु-
समासो न भवति । सति च तस्मिन् दिगोरिति डीप् स्यात् तथा च बहुव्री-
हेटाप् तथा पञ्चगुर्दशगुः । अत्र दिगौ गोरतद्वितलुकीति टच् मा भूदिति । अ-
त एव । भावव्यञ्जकत्वादेव । यदि समाहारपदे कर्मणि चञ् स्यात्तदा पञ्चख-
ट्वाः समाहृता इत्येवार्थः स्यात्तदा नियतविभक्तिकत्वञ्च स्यात् । एवञ्च समा-
हारपदेकस्याङ् क्रियायां गुणे वा समीपीकरणमिहार्थो विवक्षितः । बुद्धिपरि-
कल्पितभेदवान् । अत एव पञ्चानामिति यष्टी ॥ समूहसमाहारशब्दयोः पर्या-
त्वाभिप्रायेण शङ्कते । समूहस्येति । तस्मान्मर्थ्यात् । समाहारग्रहणमामर्थ्यात्
एवञ्च समाहारे यत्र समासस्तत्रोक्तार्थत्वात्तद्वितलुकीत्युत्पत्तिरेव नेति न तद्वितलु-
ग्विषयनिर्देशस्य प्रवृत्तिः । सति शिष्टत्वात् । तत्पुरुषसंज्ञाया उत्तरकालिक-
त्वात् ॥ पापमातुरेऽनपत्य इत्युक्तेर्न लुक् । ततश्च । विकल्पे मति च । एतेन क-
र्मधारयपूर्वप्रदक्षबहुव्रीह्यान्वयणेन पूर्वशान्ताप्रियशब्दे पूर्वशान्ताग्रन्थान्त्यस्यो-
दात्तत्वे सिद्धे प्रकृतसूत्रे उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यपान्तरम् । कर्मधारयसंज्ञा-
या वैकल्पिकत्वात्पक्षे पञ्चगोधनस्यापत्तेः । स्पष्टश्चेदमिति । तत्पुरुषसंज्ञाया
अवयवप्रत्ययान्त्या नित्यत्वं स्पष्टमित्यर्थः । अत एव । वार्त्तिकस्य नित्यत्वमात्र-
फलकत्वादेव । तत्र विशेषमाह । तत्र तत्पुरुष इति । अत एव । तत्पुरुषसं-
ज्ञाया उभयत्र प्रवृत्तेरिति त्वादेव । इन्द्रविषये विशेषमाह । इन्द्रस्त्विति । ननु प्र-
दार्थभेदे इन्द्रस्य प्रवृत्तिदर्शनाद्बहुव्रीह्यान्वयस्य चैकार्थत्वात्कथम्वबुद्धीह्यान्वयवा-
ना इन्द्रः वार्त्तिकबलादभेदेऽपि इन्द्र इति चेदुभयत्रापि नित्यत्वमात्रदोषकं वा
र्त्तिकमिति पूर्वग्रन्थविरोध इत्यत आह । वाग्दृष्टप्रिय इत्यादाविति । यदुः

तत्त्वबहुव्रीह्यवयवोत्तरपद एवेति तत्फलमाह । न इन्द्रावयव इति । भाष्यप्रयोगेति । एतेन चतुर्णान्दन्धे एकार्थीभावबलाद्वाग्दृष्टच्छब्दोपानहमित्यत्रापि चन्द्रमज्ञाऽवयवो म्यादित्यपास्तम् । ननु बहुनामेकार्थीभावेऽपि पृथग् द्वयोरकार्थीभावाभावकथं सन्नान्तरमत आह । पदयोरिति । निष्कृत्यैकार्थीभावाभावेऽपि हस्ति परमगाम्यायण इति भाष्यप्रामाण्यादस्तु निष्कृत्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिरित्यत्र तु न मानमत आह । एवन्तयोरिति । अत एव । निष्कृत्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिसिद्धिकारादेव । अत्र त्रयाणाम्बहुव्रीहिसंज्ञायामपि द्वयोस्तद्वितार्थेति सूत्रेण द्विगुसंज्ञायां पश्चिमगामाशब्दान्वस्योदात्तत्वव्यतिरेकशब्दस्य पु वङ्गावयव सिध्यति । न विनिगमकमिति समुदायवृत्तावयवानाम्ना कदा चिदप्यहस्तिभूदिति वार्तिकाशयवर्णनपरभाष्यप्रामाण्येन निष्कृत्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिसंज्ञा भवति । वाग्दृष्टपदप्रिय छत्रोपानहप्रिय इति भाष्यप्रामाण्यादिति भावः । अस्य प्रत्याख्यानपक्ष इति । वार्तिकप्रत्याख्यानपक्ष इत्यर्थः । एव हि भाष्ये वार्तिकाशयवर्णनोत्तरमुक्तम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् वक्तव्यम् । इह हीं पक्षी हस्तिपक्ष्याहस्तिपक्षयदा हस्तिपक्षस्तदा सर्वेषामिव हस्ति । यदा अहस्तिपक्षस्तदा सर्वेषामहस्तिरिति । समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्न युक्तो विरोधात् । तत्र नित्यत्वमपि सिद्धमिति भावः । इत्यादिबहुव्रीह्यावित्यत्रादिना हीं सुनी वङ्गी प्रियी यस्य ति बहुव्रीहिर्हिोह्यश्रमिण्या अस्येति बहुव्रीहिष्य सत्पक्षः । आद्ये सप्तद्वयोपः । अस्य बहुव्रीहि सख्येय इति समासान्तापत्तयः । अस्यैकार्थीभावादित्यत्रादिना तत्पदपदमपह । अत एव चित्राङ्गरद्वयोरिति प्रयोगसङ्गतिरन्यथा पूर्वकालैकैययययोऽन्तर्गुह्ये जरतीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः । तत्र । अतश्चित्तुकील्युपादानेन । ननु समाहारी वङ्गना मन्त्रजति न त्वेकस्येति कथमेकापूपीति प्रयोगोऽन आह । एकापूपीति । अनभिधानादिति । अस्यैकैयट इति शेषः । तथाहि । सप्यापूर्वं इति शब्दे किमानन्तरं योगे य मन्त्रापूर्वं न द्विगुमंश आहो निगपूर्वमात्रे । किञ्चातः । यद्यनन्तरयोगे एकमाटी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अतः पूर्वमात्रे एवमिच्छा अपापि प्राप्नोति । अस्यानन्तरं । कथमेकमाटीति । ईकाशान्तेन समाप्तो भवित्यति । यत्ता माटी पञ्चमाटी ।

इह तर्हि कापूषो । द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वभावे । कथमे-
कभिधा । टावन्ते न सह ममासो भविष्यति । एतेन यदा भिन्नगन्धेन गुरोश्चङ्गल
इत्यकारान्तेन समासस्तदा एकभिद्योतीष्यत एवेत्यस्मिन् प्रकरणे नोक्तमित्यन-
भिधानाद्विद्यगन्धेन ममासो न भिधाना न भवतीति सूचितम् । इदन्तर्हि म-
मेय इगन्ते द्विगवित्येयस्वरः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वभावे । कथमेकापूषो ।
ममाहार इत्यत्र सिद्धमिति । भाष्ये उक्तम् । अस्मिन् प्रकरणे एकभिद्यो इति
भाष्ये नाभिहितमित्यनभिधानद्वयटेनोक्तम् । परन्तु प्रयोगाप्रदर्शनमात्रेणान-
भिधानत्र युक्तमित्यनभिधाने भानान्तरमन्वेषणीयम् । लाघवादि । अन्य-
द्विगावपि प्रहृतिस्वीकारे विधायकत्वापत्त्या गौरवापत्तेः । अत एव । अनुदा-
दकत्वादेव । एकशेषे नेति । तत्रैकस्य पञ्चपुत्रीगणस्य वृद्धयोभिधायकतया
बहुवचनमेव भवति । न केवलमनुवादत्वे एकशेषेऽप्रहृतिरेव फलं किन्तु पा-
लान्तरमप्यस्तीत्याह । अनुवादफलत्विति । तथा विवक्षायाः । उद्भूतावय-
यभेदत्वविवक्षायाः । अनुवादत्वकल्पनायाम्प्रकृतसूत्रस्य ममाहारप्रहृणश्च तद्वि-
तार्थप्रतिषेधार्थमिति वार्तिकमाय साधकमिति बोध्यम् । न नपुंसकमिति सू-
त्रघटकस्य तच्छब्दस्य द्विगुरेकवचनमित्यारभ्य यास्तरोऽहितावययभेदः समूहः
प्रतिपादितस्तद्विपादकतया यल्लभ्यन्तदाह । न नपुंसकमित्यत्रेत्यादिना ।
ध्याप्यानादिति । प्रकृतसूत्रभाष्ये किमुदाहरणम् । वैयाकरणसूत्रिः । किं
ध्याकरणद्विस्तमाहो स्त्रिंश्याकरणः । वैयाकरण द्विस्तमास्मिन् कुमिते त
तस्यमपि कुमितमवतीति भाष्ये उक्तम् । एतेन प्रहृतिनिमित्तम्याययकुक्षया
यच कुमा गम्यते तत्रैवैतत्सूत्रप्रहृतिरिति लभ्यते । आशयकुमा च शब्दप्रयोग-
ममानकालिको तत्र प्रयोजिकेतिव्याख्यानमूलकादित्यर्थः । अत एव । पूर्वपट-
स्य लाघणिकत्वादेव । उपमानानित्युपादानात्तत्प्रतिमस्यन्विवाचकोऽथ मामा-
न्यवचनशब्द इत्याशयेन सामान्यवचनशब्दार्थस्त्रिर्वाहः । सामान्येति । स्वमिहा-
न्तमाह । परे त्विति । उभयत्र । उपमानोपमेययोः । अत एव । उपमानोपमे-
ययोरभेदान्वयादेव । अन्यथा । उपमानत्वेनोपमानबोधनेत्यर्थास्वीकारि । तेन
ममासन्नाम इति । उपमानेन सनासन्नाम इत्यर्थः । न चैतदनुपादाने पूर्वनि-
पातव्यवस्था कथमिति वाच्यम् । प्रहृतिनिमित्तमप्युपादानेनैव न चैतदनुपादाने पूर्वनि-

तन्महद्बुद्धीह्यवयवोत्तरपद एवेति तत्फलमाह । न इन्द्रावयव इति । भाष्यप्रयो
 गेणेति । एतेन चतुर्गान्दन्ते एकाथीभावबलादागृह्यच्छत्रोपानहमित्यच्चापि
 चन्द्रसञ्ज्ञाऽवयवो ष्यादित्यपास्तम् । ननु बह्वनामेकाथीभावेऽपि पृथग् द्वयोर
 कार्थीभावाभावत्कथं मन्त्रान्तरमत आह । पदयोरिति । निष्कृत्यैकार्थीभावा
 भावेऽपि हस्ति परमगार्म्यायण इति भाष्यप्रामाण्यादस्तु निष्कृत्य सामानाधि
 करण्याभावेऽपि बहुव्रीहिरित्यत्र तु न मानमत आह । एवम्ययोरिति । अत
 एव । निष्कृत्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिसूत्रकारादेव । अथ यथा-
 षाम्बुव्रीहिसञ्ज्ञायामपि द्वयोस्तद्विधितार्थेति सूत्रेण द्विगुसञ्ज्ञायां पक्षमगमना
 शब्दान्त्यस्योदात्तत्वम्यसिमाशब्दस्य पु वज्ञावयव सिध्यति । न विनिगमकमिति
 समुदायहस्तावयवानाम्ना कदा चिदप्यहस्तिभूदिति वार्त्तिके काशयवर्णनपरभाष्य
 प्रामाण्येन निष्कृत्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिसञ्ज्ञा भवति । वाग्
 ह्यपदप्रिय छत्रोपानहप्रिय इति भाष्यप्रामाण्यादिति भाव । अस्य प्रत्याख्यान
 पक्ष इति । वार्त्तिकप्रत्याख्यानपक्ष इत्यर्थः । एव हि भाष्ये वार्त्तिके काशयवर्ण
 नोत्तरमुक्तम् । तत्तर्हि यथाप्यत्र वक्तव्यम् । इह ह्यौ पक्षौ हस्तिपक्षश्चाहस्तिपक्षश्च
 यदा हस्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव हस्ति । यदा अहस्तिपक्षस्तदा सर्वेषामहस्तिरि
 ति । समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्न युक्तो विरोधात् । तेन नित्यत्व
 मपि सिद्धमिति भावः । इत्यादिवहुव्रीहावित्यच्चादिना ह्यौ सुनी वग्री प्रियौ
 यस्य ति बहुव्रीहिर्द्विगुसञ्ज्ञायां अस्येति बहुव्रीहिन्य गृह्यह । आद्ये सरि
 दोप । अन्य बहुव्रीहौ संख्येय इति समासान्तापत्तिश्च । अव्ययीभावादि
 त्वित्यादिना तात्पर्यमवयवः । अत एव चित्राञ्जदगुरिति प्रयोगमद्वितिरन्यथा
 पूर्वकासैकेत्यवयवयोस्तत्पर्युदये करतोऽशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः । तेन । अतर्हि
 तत्तुकीत्युपादानेन । ननु ममाहारी बह्वनां सम्भवति न त्वेकस्येति कथमेका
 पूषीति प्रयोगोऽत आह । एकापूषीति । अगभिधानादिति । अप्येतिकेयट
 इति शेषः । तथाहि । सत्यापूर्व इति सूत्रे किमनन्तरं योनेयं भत्यापूर्वं न
 द्विगुमञ्त्र आहो गित्पूर्वमात्रे । किञ्चात । यद्यनन्तरं यामि पक्काटी द्विगोरि
 तीवारी न प्राप्नोति । अतु पूर्वमात्रे एकभिषा अत्रापि प्राप्नोति । अप्यनन्तरं
 २ । कथमेकयाटीति । ऋक्कागन्तेन समाधो भविष्यति । यत्ता याटी पक्काटी ।

सौकारेदेवोपपत्तौ परिणामस्य पृथगलङ्कारता न स्वीकार्या । एवं सामान्यध-
र्मप्रयोगे मयूरव्यंशकादिसमासे रूपकमेव । विभिन्नलिङ्गकस्य लेख्येवमेवेत्यादि
दृष्टव्यम् । स्वमतमिहप्रक्रियया शब्दबोधकारमाह । उपमानशूरत्यादि । तत्त्व-
मिति । उपमानत्वमित्यर्थः । ननु विशेषणस्थोपमानस्य नित्यसापेक्षत्ववदुपमेय-
स्यापि नित्यसापेक्षत्वे नैव समाससंज्ञा सिद्धावत्र चेदमेव ज्ञापकमिति वर्णनम-
युक्तमत आह । यद्यप्युपमेयत्वमिति । तद्वत्त्वेन । साधारणधर्मवत्त्वेन । तत्त्व-
म् । साधारणधर्मवत्त्वम् । व्याख्यानात् । वक्ष्यमाणयुक्तिमूलकात् । तामेवा-
ह । व्यावर्तकत्वरूपमिति । विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकत्वादन्यतरोपादाने-
नैव सिद्धे उभयोपादानेन यत्किदन्तदाह । अर्चति । जातिशब्दस्य गुणक्रिया-
समभिध्याहारे विशेष्यबोधकता नीलोत्पलम् । विकसितमालतीत्यादौ । संज्ञा-
शब्दस्य तत्त्वम्यङ्गितचैवः पाचकचैव इत्यादौ । अनियम एव । कुक्षसृङ्गः ।
सृङ्गकुक्षः । पाचकपाठकः । पाठकपाचकः । इत्यादौ यथा । व्याप्यव्यापकेति ।
परस्परव्याप्यव्यापकभावानापन्नयोरित्यर्थः । अत्र च तयोः सादृश्येऽपि सादृश्यस्य
द्रूपकताबीजानिरुक्तेस्तादृशधर्मयोर्जातित्वं न किञ्चिदाधकमिति बोध्यम् । भू-
तभूतयोरिति । भूतत्वञ्चन्यविशेषगुणत्वावच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदक-
तया भूतत्वञ्च क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धम् । तद्भावापन्नयोः ।
व्याप्यव्यापकभावापन्नयोः । अवयवशब्द इति । व्याप्यधर्मविशिष्टवाचकः शब्द
इत्यर्थः । न त्वत्र मुख्योऽवयवावयविभावः । अत एव । अवयवशब्दस्य विशेषण-
त्वादेव । अन्यथा । पूर्वोक्तनियमास्वीकारे । कर्मधारये । वर्णो वर्णेनेति सूत्रसा-
ध्य इत्यादिः । तादृशनियमस्वीकारे तु प्रकृते कृष्णशब्दस्य कृष्णयात्किञ्चिदवय-
वकपरतया सारङ्गशब्दस्य च नामाजातीयरूपवद्विरवयवैरारब्धपरतया च कृ-
ष्णशब्दस्यावयवशब्दत्वेन कर्मधारयेऽपि पूर्वनिपातनियमः स्पष्ट इति तद्व्याप्य-
सङ्गतिरिति भावः । द्वयोरवयवशब्दत्व इति । कृष्णपीतः पीतकृष्ण इति यथा ।
न च विषयतासम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नमपि समवायसम्बन्धेन रूपस्य
कारणत्वमिति कार्यकारणभावानुरोधेन चिदाख्यरूपान्तरस्वीकारात्कथञ्च-
सारङ्ग इत्यादावयवशब्दत्वमिति वाच्यम् । समवायानङ्गीकारेणावयवावयवि-
नोर्गुणगुणिनोस्तादात्मगाङ्गीकारादवयवरूपेणैव प्रत्यक्षस्वीकारादिति सङ्गे-

भाष्यस्वरम इति । तत्र हि यत्र किञ्चिदमोनङ्गिच विशेषस्तत्रोपमानोपमेवौ
भवत इत्युक्त्वा उपमानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते तत्समीपे यत्रात्य-
न्ताय मिसीते तदुपमानमेवमुक्त्वा शस्त्रीश्यामेति सूत्रीदाहरणमित्युक्तम् । म-
मानाधिकरणेनेति वर्तत इति चोक्तम् । तेनोपमानोपमेययोरभेदान्वय इति
स्पष्टमेव लभ्यते । यद्यपि वैयधिकरणेष्वप्युपमानोपमेयभावी गौरिव गवय
इत्यत्र दृश्यते । प्रस्थादिमानं यथा धान्यपरिच्छेदकरोति यद्यपि धान्यं स्वरूपतो
निर्ज्ञातमेव तथापि विशेषधर्मवत्त्वेन न 'निर्ज्ञातमस्यादिसम्बन्धेन तु विशेष
ज्ञायते एतावतैव तस्य परिच्छेदकता गवयस्यापि गवयशब्दवाच्यत्वेन रूपेण
ज्ञानेऽपि ईदृशाकारो गवय इति ज्ञानङ्गु ग्रामीणस्य पूर्ववत्तास्ति गौरिव गवय
इत्यारण्यकवाक्यात् तादृशशब्दबोधी भवतीति तस्यापि परिच्छेदकत्वम् । प-
रिच्छेदकत्वसाधर्म्यादुपमाने मानमामीप्यव्यवहारः ॥ न चैव ध्यायानेऽप्ययी
भावमभासे उपमानानीति न स्यादिति वाच्यम् । उपमानानीत्यनेन निर्देशेन
तत्पुरुषस्य निपातनात् । किञ्च प्रस्थादिमानस्यसौम्येनापरिच्छेदमन्यान्यन्नानि-
र्ज्ञातस्य प्रस्थस्य परिच्छेदकमिह तु कदाचिन्नवय इव गौरित्वापि भवतीति मान
मामीप्यव्यवहारः । तथापि प्रकृते सामान्यवचनैरित्यस्योपादानात्समाना-
धिकरणाधिकाराच्चैतादृशे विषये समासाभावः । उपमानस्य विशेषणतैवेति ।
विशेषणस्य विशेष्यपरिच्छेदकताया लोकप्रसिद्धत्वात् । उपमितमित्ये तत्स्वार-
ण्यादिति । उपमेयत्वे नोपमेयबोधकमित्येतदर्थबोधकत्वात्तस्येति भावः । अत
एव । समाननिद्रकस्यन एवैतस्य प्रवृत्तिस्तीकारादेया । अन्यथा । सममाननि-
द्रकस्यसौम्यस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिस्तीकारे । भाष्याच्चिरित्यादि निहुपायमाह ।
भाष्याच्चिरिति । लिङ्गभेदेऽपीति । एतेन यत्र सामान्याप्रयोगस्तत्राप्युपमितिषु
त्राप्यप्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । मयूरर्थमकादिममासस्य पूर्वपदार्थप्रधानम-
ति । न चेति । भाष्याच्चिरित्यादाविति । प्रसन्नेन दृग्बुजनेत्यादीनामादिपदेन
सङ्ग्रहः । रूपकमेव । चमेटरूपकमेव । भाष्याच्चिरित्यत्र पूर्वपदार्थप्रधानम-
मापनिर्देशं पूर्वपदार्थेतिगभीरत्वादिविशेषयथान्यथाय कीकृतयेत । दृग्बुजने-
त्यत्र बोधनान्यथाय यथा । प्राचीनाऋत्तिरप्यति । यस्मिन्ति । यत्तिदमपात्तप-
मंय सादृश्याभावविषयाया स्थलमाह । मन्त्रमन्त्र इति । दिगिति । रूपकस्य

विशिष्टपदापादानेन विशिष्टपदस्य विमलस्यार्थकत्वकल्पनेयाऽवधानः यं यस्या
 तर्भावश्च कृत्वा नञमात्रकृतवेषतस्तथ्यविशिष्टनेत्यर्थकत्वञ्च विशिष्टपदस्य क
 ल्पनीयमिति समानप्रकृतिकत्वमात्र इति । तत्र । तद्यार्थकत्वेन नुडिडधिकेना
 गितानगितेन जीवति क्लिष्टाक्लिगितेन जीवितीत्ययामिदमापत्त । अपादिग
 यप्रहायाह । नञप्रहायश्चति । कृतापकृतादीत्यत्रादिना भुक्तविभु पीत
 विपीतमित्यनयोऽप्यह । अत्रप्रमाणन्तु कृतापकृतादीनाञ्चोपगन्तानामपि
 यातिकमेव । वार्तिकारम्भफल वक्तुमाह । यद्यपीति । ननु महापापमभवति
 प्राणाग्ननादित्यत्र पूजाभावात्कस्य समाससिद्धिरत आह । महापापमित्या
 दायाति । स्वगुणाग्ने । अधिकद्वैतजनकत्वरूपे । ननु उतमच्चप्रत्ययस्य लातिप
 रिप्रश्न एव विधानेन तिष्ठे कतरक्तमाविति सूत्रे जाह्नपिरिप्रश्नप्रद्वय अर्थमत्र
 आह । इयौरेकप्येति । व्याख्यानादिति । कतरकतमौ कर्मधारय इति सूत्रे
 विकल्पेन पूर्वपदप्रकृतिस्तरविधायकौ कर्मधारयग्रहणकरणसामर्थ्यं नूनकादि
 त्वये । तच्च तत्सूत्रे यद्यपि प्रतिपदोक्तपरिभाषया निष्कान्तथाप्ययौ ब्राह्म
 णकुमारयोस्त्रियुत्तरसूत्रस्य कुमारस्य ब्राह्मण कुमारब्राह्मण इत्यत्र पठोगत्प
 न्ये अप्रवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि प्रकृतसूत्रे समानाधिकरणपदावयवक इत्यर्थो
 न स्यात्तदा पठोगत्पुरुषस्यापि शाभनादिपदसमानाधिकरणत्वान्नस्य तत्रानु
 हतिरित्यर्थो स्यादिति तत्र । एवमिति प्रकृते समान अधिकरणपदमर्शयाद्यत्र
 नन्दद्वयम् । पुम्बत्कर्मधारयेति सूत्रे स्त्रिया पुम्बदितिसूत्रवटकपदेषु केपाच्च
 दनुवृत्तिर्भवति केपाच्चित्त्वं त्वञ्च निमित्तमात्र । व्याख्यानादिति । पुत्रकृतनिधि
 धेप्रकारं समाम्यद सूत्र कृतम् यद्यपूरणीप्रियादिवित्यव्याप्यनुवृत्तिरप्याप्तडा
 कर्मधारयाग्ने स्त्रिया इतिसूत्रस्य प्रकृतसूत्रस्य च समानप्रियत्वमेव व्याख्या
 मति प्रकृतसूत्र निधेधप्रकरणस्य न कापधाया इत्यारभ्य कस्यच कापकमेवैत
 मर्थोऽपवादस्यायाविषयतया स्त्रिया पुम्बदितिस्त्वानन्तरमेवेदं सूत्रं पठित
 म्यात् पुंवदिति च न कृत स्यादित एव पु वद्वयप्रकरणमूनकधारयः कार्ति
 त्वये । एतेन । पूरणीप्रयादिविषयस्य प्रहसि स्वाकारः । एतेनेति । कापधादि
 विषयेऽपि पु वहावस्योऽत्वं नित्यञ्च । कापधादेरित्यत्रादिपदसुपात्तमटपाद्वा
 गि सूत्रानि यद्वर्तमानपक्षे प्रदशयति । न कापध उा इत्यदि । एतत् ५ १ १

य. । एवञ्च । पूर्वोक्तनियमसिद्धौ च । असाध्वेवेति । इत्यशब्दस्य भेदाशब्दत्वादिति भावः । शाब्दबोधे भानादिति । वाक्यार्थत्वादित्यादि । एतेन विशेषणविशेष्यभावव्यवहारस्योपपत्तिरसूचिता । समर्थसूत्रे भाष्य इति । तत्र हि सर्पिकालकम् । यजुः पीतकमित्यादाविसुभो भामर्थ इतिसूत्रप्राप्तपत्वनिवारणाय समानाधिकरणमममर्थवदितिवचनारम्भे सर्पिणीयते यजुष्क्रियत इति प्रयोगे पत्वाभावशङ्काया अघातव्यमिहितमिति समानाधिकरणाग्रे विशेषणदानेन वारणे कर्तव्ये वीर पुरुषो वीरपुरुष इत्यत्र सामर्थ्यात्मसामाभावशङ्काया सुक्तं समानाधिकरणेयूपमङ्गानमिति । ततो न वा वचनप्रामाण्यात् । न वा कर्तव्य किङ्कारण वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समानो भविष्यति समानमध्यमध्यमवीरार्थेति । अत्र वचनारम्भसामर्थ्यादत्र समानो भविष्यति इति भाष्यकृतोक्तम् । अत्र प्रैयट् वचनप्रामाण्याद्वाचनिकसामर्थ्यव्याध्यते । वीर पञ्चवित्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समानाभावान्मन्ते इति । यदि क्रियाशब्दे पाचकादिभिः समान स्यात्तदा वचनप्रामाण्याभिधानममङ्गतमेव म्यादित्याशयः । यस्तु भृत्यभरणीय इत्यादौ विशेषणमिति समानोऽनुपपन्न समानार्थत्वाद्यत्र किञ्चित्समानव्यतिरेकविशेषस्तथैव विशेषणममास इति कस्यिदाह तत्रेत्याशयेनाह । भृत्यभरणीयादाविति । ८-चैवेति । समर्थसूत्र इत्यर्थः । भृत्यभरणीय इत्यत्र नैतौ समानार्थौ । अत्र छेकत्र शब्दार्थे अपरवार्त्तायै कृत्य । तेन । श्रेण्यादिषु ध्व्यर्थवचनमित्यस्य ज्ञेयमेव । अत्र वार्तिके ध्व्यर्थत्वापादानाद्यत्र चिप्रात्ययो वैकल्पिकत्वाच्चेत्पक्षदादर्थस्याभूततद्भावस्य च विवक्षा तथापि न सूत्रेण समानम् । यत्र तु चिप्रात्यय एव तत्र तु परत्वादुत्तरसूत्रग्रहणतिरित्याशयेनाह । पुनस्तानान्विति । कृतादिराजतिगण इति । एतेन श्रेण्यादिपदेन तु पठितानामेव ग्रहणम् । श्रेण्यादयः पक्ष्यस्तैः कृतादिराजतिगण इति भाष्यात् । एकप्रकृतिकत्वं एवेति । प्रत्यासत्तवन्तीयस्यात् । तेन मिहञ्च तदभुञ्जन् कर्तव्यञ्च तदकृतत्वं न समानम् । न ज्ञेयमित्यस्य व्याप्यवदितोत्तरत्वमस्यर्थम् । एवञ्च विगिटपदोपादानमप्यप्यर्थम् मनसा इत्यर्थः मिहे । एकप्रकृतिकत्वं इत्यत्र प्रमाणानुपपन्नतत्पक्ष्यस्य विगिटं समानप्रकृतिपदव्यवहृत्यमितियातिर्कमेव । यत्, मनसेत्यर्थः मिहे

विशिष्टरदापादानेन विशिष्टपदस्य विमलनार्थकत्वकल्पनयाऽवधानेन येस्या-
 त्तर्भावश्च कृत्वा मन्त्रमात्रकृतैस्तत्तत्पदविशिष्टैरेतत्त्वर्थकत्वञ्च विशिष्टपदस्य क-
 ल्पनीयमिति ममानप्रकृतिकत्वलाभ इति । तत्र । तद्यार्थकत्वेन नुडिडधिकैना-
 गितः नागितेन जीवति क्लिष्टाक्लिगितेन जीवितो न्ययामिदमापत्तेः । अप्रादिगं
 अस्मदप्रहायाह । नजप्रहणश्चति । क्षमापकृतादीत्यत्रादिना भुक्तविभु ' पोत
 विपोतप्रियन्वयो' सप्रह । अत्रप्रमाणस्तु कृतापकृतादीनाञ्चोपमङ्गानामिति
 यातिकमेव । वार्तिकारम्भफलं वक्तुमाह । यद्यपीति । तनु महापापंभवति
 प्राङ्गाग्नमादित्यत्र पूजाभावात्कथं समाप्तमिदिरत आह । महापापमित्या-
 दाविति । स्वगुणायि । अधिकदं खञ्जनकत्वरूपे । ननु उतमचूत्रायस्य नातिप-
 रिग्रह एव विधानेन मित्रे कतरक्तमाविति सूत्रे जातिपरिग्रहप्रहणं व्यर्थमत-
 आह । इयोरैक्येति । व्याख्यानादिति । कतरक्तमौ कर्मधारय इति सूत्रे
 धिकृत्येन पूर्वपदप्रकृतिस्मरविधायके कर्मधारयग्रहणकारणसामर्थ्यं भुनक्तादि-
 त्वाये । तच्च तत्सूत्रे यद्यपि प्रतिपदोक्तपरिभाषया निष्कलन्ताद्याप्यर्थो वाक्ता-
 त्कुमारयोरेत्युत्तरसूत्रस्य कुमारस्य ग्रहणं कुमारग्रहण इत्यत्र यद्वीक्षण-
 क्ये अप्रप्रत्यर्थं क्रियते । यदि प्रकृतसूत्रे मन्त्रनाधिकरणपदावगवका इत्यर्थो
 न व्याप्तदा यद्वीक्षणपुरुषस्यापि शाभनादिपदसमानाधिकरणत्वान्नस्य तत्रानु-
 हतिव्यर्थो स्यादिति । त्व । त्वमिति प्रकृते ममान धिकरणपदमशेषाद्यज-
 न्ददृष्ट्यम् । पुम्बकर्मधारयेति सूत्रे स्त्रिया पुम्बदितिसूत्रघटकप्रदेशु केषाञ्च
 दनुहतिर्भवति केषाञ्चिन्नं त्वञ्च निमित्तमाह । व्याख्यानादिति । पुत्रकृत्तनिपे-
 धप्रकरणं समाप्त्य दं सूत्रं कृतम् यद्यपूरणीप्रियादिव्यत्यव्याप्यगुहृति व्याप्तदा
 कर्मधारयाग्ने स्त्रिया इतिसूत्रस्य प्रकृतसूत्रस्य च ममानविषयत्वमेव व्याख्या-
 मति प्रकृतसूत्रे निषेधप्रकरणस्य न कापधाया इत्यारभ्य कृत्यस्य बाधकर्मत्वेत-
 मर्थेऽपवादत्यायाविषयतया स्त्रिया पुम्बदितिसूत्रानन्तर्येवेदं सूत्रं पठित-
 म्यात पुंवदिति च न कृत म्यादिति पुन पु वदुषद्वयकारणसूत्रकाश्यानादि-
 त्वाये । एतत् । पुरणीमद्यादिप्रत्यय प्रवृत्ति स्वाकारः । एतेनेति । कापधादि-
 दिप्रदेशेपि पु वद्भावस्योदत्वेनेत्यर्थः । कापधादेरित्त्वपादिपदमुपात्तमादृश्या-
 नि सूत्रानि यदपतिपत्तये प्रदशयति । न कापध या इत्यदि । एतत् ५ न ।

पः । एवञ्च । पूर्वोक्तनियमसिद्धौ च । असाध्वेवेति । इत्यशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वादिति भावः । शाब्दबोधे भावादिति । वाक्यार्थत्वादित्यादिः । एतेन विशेषण-
विशेष्यभावव्यवहारस्योपपत्तिः सूचिता । समर्थसूत्रे भाव्य इति । तत्र हि सर्पिः
कालकम् । यजुः पीतकमित्यादाविसुसोः सामर्थ्यं इतिसूत्रप्राप्तपत्वनिवारणा-
य समानाधिकरणमसमर्थवदितिवचनारम्भे सर्पिष्यीयते यजुष्क्रियत इति प्र-
योगे पत्वाभावशङ्काया अधात्वभिहितमिति समानाधिकरणाग्रे विशेषणदाने-
न वारणे कृतेऽपि वीरः पुरुषो वीरपुरुष इत्येव सामर्थ्यादमासाभावशङ्काया-
सुक्तं समानाधिकरणेनूपसङ्गानमिति । ततो न वा वचनप्रामाण्यात् । न वा
कर्तव्यं किङ्कारणं वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति
समानमध्यमध्यमवीरायेति । अथ वचनारम्भसामर्थ्यादत्र समासो भविष्यति
इति भाष्यकृतोक्तम् । अथ कौयटः वचनप्रामाण्याद्वाचनिकसामर्थ्यं व्याध्यते ।
वीरः पचनित्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाभाव-
व्यान्यते इति । यदि क्रियाशब्दैः धावकादिभिः समासः स्यात्तदा वचनप्रामा-
ण्याभिधानमसङ्गतमेव स्यादित्याशयः । यत्तु भृत्वभरणीय इत्यादौ विशेषण-
मिति समासोऽनुपपन्नः समानार्थत्वाच्च किञ्चित्समानद्वयिष्ठ विशेषस्तत्रैव
विशेषणममास इति कश्चिदाह तत्रेत्याशयेनाह । भृत्वभरणीयादाविति । त-
त्रैवेति । समर्थसूत्र इत्यर्थः । भृत्वभरणीय इत्यत्र नैतौ समानार्थौ । अथ ह्ये-
कत्र शब्दार्थे अथरत्नार्थे कृत्यः । तेन । श्रेण्यादिषु च्छ्वयर्थवचनमित्यस्य उ-
प-
नेन । अथ वार्तिके च्छ्वयर्थत्वादायान्यत्र विप्रत्ययो वैकल्पिकत्वाच्चाप्यस्य द-
र्थस्याभूततद्भावस्य च विवक्षा तत्रानेन सूत्रेण समासः यत्र तु विप्रत्यय एव
तत्र तु परत्वादुत्तरसूत्रप्रवृत्तिरित्याशयेनाह । चुरात्सानान्तर्यामि । कृतादिराह-
तिगण इति । एतेन श्रेण्यादिपदेन तु पठितानामेव चङ्गणम् । श्रेण्यादयः प-
त्यस्ते कृतादिराहतिगण इति भाष्यात् । एकप्रकृतिकत्व एवेति । प्रत्यामशो-
धनीयत्वात् । तेन मिहञ्च तदभुक्तञ्च कर्तव्यञ्च तदकृतञ्चेत्यत्र न समासः । न-
ञ्चेतिगणञ्च स्यात्पचदितोत्तरत्वसम्भवेन । एवञ्च विगिटपदोपादानमत्र श-
ष्टार्थम् मनसा इत्येव मिहः । एकप्रकृतिकत्व इत्यत्र प्रमाणन्तु प्रकृतगुणस्य-
नुविगिटे समानप्रकृतिग्रहणइत्यंशमिति शक्तिर्कर्मणः । यत्तु, मनश्चेत्यं च मिह

अने उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायक इत्यर्थः । अत एव । प्रतिपदोक्तस्य-
तत्पुरुषविहितममामस्य अक्षणादिव । कर्मधारयप्रकरण इति । इदं स्वरविधायक-
मुच्यते । अत्रावमेवेति सूत्रानन्तरम्पठनोपनिमित्तं भावः । वाजि कलधमिति । पो-
टायुरतीति मृचम्यं जातिप्रदणन्तु कृत्यतुल्यान्या इति सूत्रेण निश्चितमायङ् उ-
च्यते । न मानमिति भावः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरिति । अथ तत्पुरुषे तु धार्थ्येति
सूत्राद्विहित इत्यादि । एतदन्तर्गण इति । मयूरस्य मकारान्तर्गण इत्यर्थः ।
क्रियाप्रधानमिति । अथ तिङन्तमिति मोठ । कर्त्तरर्मित्येवं कर्त्तृशब्दस्य
नित्यमाहृत्वाटाकाह्यापूरणायाम् । उक्त रित्यादिरिति । तदन्तर्गणपाठयति ।
जहोत्यादि । प्रत्यये भाषायामित्यस्याप्राप्तेराह । अर्चति । अथमायुरां मभा
दिराकर्तगण । तेन कां दिश गच्छामीत्यर्थेकार्त्तुगीकृत्य गच्छा पुरुषोऽह
मिति या मन्यते न अहोपुरुषस्याप्याहं गच्छोहंगुक्त इति यस्यामित्यन्तःसमञ्ज-
सिकेत्यस्य या इच्छा इत्यर्थं यदृच्छा इत्यस्य साधुत्वं जाध्यम् । अर्चति इत्य-
स्यानन्तरात् । अत एवेयद्वार्य इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः निति ।
इदं चात्र मुष्पेति भगवता भवति । अकारानुच्चारणं त्वनेन मभागी पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरमाह्वय्ये नञकुनपातानामातिपरिगणनसूचकवाक्ये अकाररहित-
तनकुनपातानामातिपाठाभिप्रायेण । अथये परिगणने च प्रकारमाहितपाठे
तु न राजित्यादौ टजभावः फलस्योध्यमः । अथैव । नैकधेत्येव । अत ए-
व । अकाररहितस्याभावादेव । अथ इति भाष्योक्तमित्यनेनान्वयः । इत्याशय-
इति । पूर्वपाठेण इति शेषः । अथयेषु पाठितस्यैवैवानुकरणादिति भावः ।
पामनपुत्र इति । अथ अकाराच्चारणमिति नन्वापापति । भाष्योक्तं सङ्गच्छत-
इति । यद्यथयेषु अकाररहितमस्यार्थं स्यात्तदा नैकधेत्यादावेव नलोपः स्या-
दिति । अकाराच्चारणस्यैवैवानुकरणादिति भावः । अथैव । नैकधेत्येव । अत ए-
व । अकाररहितस्याभावादेव । अथ इति भाष्योक्तमित्यनेनान्वयः । इत्याशय-
इति । पूर्वपाठेण इति शेषः । अथयेषु पाठितस्यैवैवानुकरणादिति भावः ।
पामनपुत्र इति । अथ अकाराच्चारणमिति नन्वापापति । भाष्योक्तं सङ्गच्छत-
इति । यद्यथयेषु अकाररहितमस्यार्थं स्यात्तदा नैकधेत्यादावेव नलोपः स्या-
दिति । अकाराच्चारणस्यैवैवानुकरणादिति भावः । अथैव । नैकधेत्येव । अत ए-
व । अकाररहितस्याभावादेव । अथ इति भाष्योक्तमित्यनेनान्वयः । इत्याशय-
इति । पूर्वपाठेण इति शेषः । अथयेषु पाठितस्यैवैवानुकरणादिति भावः ।

दृष्टतमस्य प्रकृतमूत्रस्य निषेधप्रकरणानन्तरस्याठेन सर्वनिषधवाध इति सूचि-
तम् । यन् प्रकृतमूत्रस्याप्युपक्रम स्त्रिया पु वज्रापतपु स्काटनृडित तुय
पाठ दुक्तम्

म इतिन्याः

ति । विधेः

चारितार्थादिति । पु वत्पदघटितविधेरच रितार्थादित्यर्थः । पुरस्तादपवाद-
न्यायस्य लन्यानुबन्धनं प्रकृतान्नाश्रयणादाह । बाध्यमामान्यवित्तेति । इमं
पौष्टेयच भगवदस्य जातिवाचकत्वप्रदर्शनादाह । जात पूर्वनिपातार्थमिति ।
प्रगस्त्येत्यर्थः इति । एतन्मृत्नी एवमेव पाठ इति सूचयति । प्रगस्त्यगच्छत्य-
विश्वानिहत्यात्यर्थे निहृपारणाममानन्दक । जरतीमहयति । इदं हि जर-
तीशब्दस्य परप्रयागार्थमत्र सूच्ये पठितम् । यदि जरत्या युवतीधमारोपणार-
ोपतप्रवृत्तिनामत्तकाच्च युवतीशब्द स्यात्तदा युवतीशब्दस्यैव विश्वपणवोधो-
क्तया विश्वपणममामनैव सिद्धमिति भावः । तुल्यमहानित्यस्य सम्महादितिसूचने-
नमामे सम्महादित्यस्य पूर्वनिपात स्यादत आह । तुल्येति । ननु परत्वेन सम्मह-
दितिसूच्य यदीदम्याधकन्तदा सत्कृत्यमित्यादिप्रयागाणां हि गतिरत आह ।
सत्कृत्यमित्यादि । ननु भाव्य यदीदम्याधकन्तदा सत्कृत्यमित्यादिप्रयागाणां हि गतिरत आह ।
दमहेतावाप विश्वपणममाम स्यादवेत्यत आह । मामर्थ्यादिति । पुरभीति ।
अस्य जातिवाचके न ममाम इत्यादि उभयत्रापीति । सूचयप्रवृत्त्याप्येत्य-
र्थः । मामर्थ्यादित्येवममामाप्रवृत्तिवत्पणमपवादयति । जातोति । पूर्वनिपा-
त नित्यम् इति । गुणक्रियाशब्दाविश्वपणविश्वपणभावस्यानियमत्वादिति भावः ।
इदम् । प्रकृतमूत्रम् । अथाप्यात्येयेतदभावपि जातिवाचकगानेन मूत्रं न ममा-
कन्ततो न विश्वप इति जातिमित्रवाचकेन शब्देन सह समामावधायक-
मूत्रभाष्यतीति प्राचीनोक्तस्य युक्तमित्याह । परे त्विति । उक्त्याह । कृत्य-
त्वात्ता जातिमित्रवाचकेनैव प्रायेण समख्यतो वा । यत्तु त्वयि तिमूत्रस्य सह
नमपणागुण्याऽप्रवृत्तिरस्य स्पष्टप्रतिपत्तेर्भावेत्यर्थः । तादृशेनात । ममा-
नाधिपत्येनेत्यर्थः । इति च सिद्ध इति । यच्चैकोऽयमशब्द इत्यादिना तस्य
निगमनस्यापि भावः । इति प्रवृत्तिभावक इति । नन्वाप्रवृत्तिरस्य

चरत् उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायक इत्यर्थः । अत एव । प्रतिपदीकृत्य
 तस्मै विहितसमासस्य चङ्गणादेव । कर्मधारयप्रकरण इति । इदं स्वरविधायक
 मूषं श्रज्याशमेवेति सूत्रानन्तरम्पठनोपनिमित्तं भावः । वाजिं कलधमिति । पी
 टायुगतीति मृचस्य जतिप्रदणन्तु अत्यतुत्याग्या इति सूत्रेण निश्चितवगाण्डुव
 भुना च न मानमिति भावः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरिति । अथ तत्पुरुषं तु यार्थः ।
 स्वविहित इत्यादि । एतदन्तर्गण इति । मयुरस्य सकलान्तर्गण इत्यर्थः ।
 क्रियाप्रधानमिति । अथ तिङन्तमिति प्राठः । कर्त्तरमित्यत्र कष्टप्रकारस्य
 नित्यमाहुत्वाटाकाङ्क्षापूरणायाञ्च । उक्त रित्यादिरेति । तदन्तर्गणपाठ्यति ।
 जहीत्यादि । प्रत्यये भाषायामित्यस्याप्राप्तेरिति । अनेति । अथगायुरस्य म
 दिरकृतगणः । तेन का दिश गच्छामीत्येकान्दिगीवस्य गच्छा पुरुषोऽ
 मिति या मन्वते म अहापुरुषस्तस्याह गच्छोहगता इति यस्यामित्यनेऽहम
 मित्यस्य या इच्छा इत्यर्थं यदृच्छा इत्यस्य माधुत्य बाध्यम् । गच्छत्यस्य
 स्यात् इति । अत एवपदस्य इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । पूर्वपदप्रकृतस्वरः । निति ।
 इदं चात्र मुष्पेति समासा भवति । जकारानुच्चारणं स्वर्गेन समासे पूर्वपदप्र
 कृतस्वरप्राप्तरथ्ये नञकुलपातानामातिपरिगणनसूचकवशेन जकाररहित
 तनकुलपातानामातिप्राठाभिप्रेयेण । अथ्ये परिगणने च जकारमहितपाठे
 तु न राजित्यादौ टजभावः फलस्योद्यमः । अथैव । नकधेत्येदावेव । अत ए
 व । जकाररहितस्याभावादेव । अथ इति भाष्योक्तमित्यनेनान्वयः । इत्याशय
 इति । पूर्वपाठेण इति शेषः । मय्येषु पठितस्यैव हानुकरणादिति भावः ।
 पामनपुत्र इति । अथ जकाराच्चारणमिति नलोपापत्तिः । भाष्याक्त सङ्गच्छत
 इति । यथय्येषु जकाररहितमस्य यथ स्यात्तदा नकधेयाटावेव नलोपः स्या
 वत्तयितुं जकाराच्चारणस्याप्यन्यकत्वेन पामनपुत्र इत्येतत्पर्यन्तः धातुन व्य
 र्थस्यादिति भावः । उभयत्र । नञ इति सूत्रे नलोपो नञ इति सूत्रे देव्यर्थे ।
 न च पामनपुत्रो दायाभावात् जकारस्यावश्यकत्वेन स्पष्टाह इति सङ्गतमिति
 वाच्यम् । नलोपविधायकस्योत्तरपदाधिकारस्यत्वेन तेन पूर्वपदान्त्येण
 पूर्वपदभूतस्य नस्य नाप इत्यर्थेनादाप इत्याशयात् । नन्ववर्षकवेत्यत्र नलो
 पापोत्तरत आह । नैकधेत्यादौ । साविता । नन्वाभावात् नलोपेयादि ।

ऋतेरिति । यच्च सामन्तु तदधिकारीयकार्याणामुत्थममामात्रय एव प्रदर्श
 तम् । पञ्चम्या म्नाजादिभ्य इति सूत्रे तादृशस्य ह्रस्वत्वेनार्थाधिक राख्यत्वे
 तादृशस्यैव पदेष्वर्थेऽपि बाध्यम् । गुडभाजस्येति । नम पविधानम् १ १
 वरित येम् । श्याख्यानादिति । अतस्त्वोत्थादिनिर्द्देशमुत्पन्नस्याख्यानादित्यर्थः ।
 मुक्त तु ग लत इति । तस्य गुणिति न्यासेनैव हि । उमुट्प्रमडादिनाम्
 मन्त्राणां च पुरेजानां इत्यत्र उमुटोक्तिरप्येव लुप्तनकारावयव एवमुक्त
 तं न दन्तायादन्त य इति वाच्यम् । भजोतिमसम्याः चकारेण चकारेण
 गदा-नीदे । गुडरूपे उमुट्प्रमडादये प्रापकस्यायदपि नौरुतात् । न च न
 तादृश-गर्भेऽन्तः उमुट्प्रमडे प्रापकत्वमधीयते । किन्तु ग्राहकस्यावयव
 हन च । तन्मिति उदेन तद्विधानक उमुट्प्रमडादयमन्त्रादनिर्भक्तत्वमिति दर्श
 नदर्शनाय उमुट्प्रमडे इति वाच्यम् । न च उदेन उदेन उदेन उदेन
 एव एव मित्रावास्यानयतेन एव एव उदेन उदेन उदेन उदेन
 एव उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन
 एव उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन
 एव उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन
 एव उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन उदेन

य । अथ पक्षे । प्रत्यपदार्थप्रधानत्वम् । प्राग्बदेव ॥ अनन्तरमात्रप्रधानस्य चा-
पक्षवादेन । सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेनाप्यपदस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेनेत्या-
ये । स्थालात्मरूपकारणस्य सम्प्रधानमाह । यदेति । गुणवचननामिति । तत्र
वृत्तिप्रकारमदर्शयति । अभावेनेति । अन्यथा । प्रतियोगिन आश्रयत्वात्कल्पने ।
गुणवचननामित्यत्र गुणपदमन्याश्रितपरमिति भावः । तद्विधेयेति । अत्रापो ई-
मन्त इत्यादौ लिङ्गवचनामिदिरूपद्वयेत्यर्थः । एतत्प्रमत्तकृतत्वात् । एतत्त्वमेव
मन्त्रकृतत्वम् । तत्राधानत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । अन्यथा । नञाऽय-
योभावस्वीकरोति । अययोभावमिदमिति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्ष इत्यादि ।
क्रियादिप्रतियोगिकेति । अत्रादिना गुणस्य मङ्गल्यत्वात् । नञाऽययोभावमाह ।
पूर्वोक्ता युक्ति आश्रयति । क्रियेति । इदमश्रयमिति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षे
ऽययोभावमिदिरूपद्वयप्रधानभिधानपरम्याश्रयमित्यर्थः । न तदमन्त्रमिति । तत्र
हितमिति शब्दानुपपत्तिः । अत एव । मन्त्रिणापरपर्यायसंज्ञितशब्दस्वीकारादेव ।
पद्यादीस्तुद्वयानामसमहितवदुत्तरागिति प्रातिपत्ये तद्व्याप्ये च तत्त्व वा
तथा वान्तौ तन्मृगचोतिपूर्वयोरित्यस्य व्याख्येयवर्गः तथा वा संज्ञितवद्वा अर्थ-
हितवदित्युक्तमित्यर्थः । पर मन्त्रिकर्तृ इति सूत्रस्य भाष्येयव्याख्यानानायाभावे-
ऽययोभाव इति भ्रम व्यादृतस्तद्वाप्यविरोधमात्रेण परिहरति ॥ अत एवेति ।
नञाऽययोभावमावादेन । प्रवृत्तादिति । नलोपप्रमत्तत्वादित्यर्थः ॥ अप्रागल्भ्ये-
ऽय नञः । अत एव । नञा नलोप इति वचनात्प्राग्बदेव । मूलोक्तरीत्याह । नञा
समाम इति । एवमेव । नमश्चैनं गृहममामादेव । येन मन्त्रोक्त्या त्वनेषु
पूर्वादरादित्वमेव कल्पाम् । पाठित्वस्य शब्दत्वेन व्याख्यानं प्रमादमाह ।
पाते क्षिपीति । वैचित्रार्थमिति । सूत्रे उपासमापि वचनस्याधिवचनरूपवै-
चित्र्याय बाधनमेत्यर्थः । न विद्यते सत्यं उपासनेऽसत्या । न असत्या भाष-
त्या इत्यर्थः । अथ च रुद्र इत्याह । अग्निनोरेवायमिति । हरदत्त इति । प-
त्रेण नमुचिगच्छेत् रुद्रेण साहचर्याद्दृष्टव्येवेदाक्षपातमिति तद्वाच्यं ॥ तेन ।
अथयस एकस्यैव कुशस्य गृहणेन । तदनुवर्तते इति । क्रियायोगप्रधान-
मनुवर्तते इत्यर्थः । अत एव । एतदनुवर्तनादेव चिन्हात्प्रत्ययमात्रस्य क्रि-
यायोगाभावादिति भावः प्राङ्मुपासा इत्याधकाराद्वाह । कुर्यादय इति ॥

निपाता सन्त इति । एव व्याख्यानेन गतिनिपातमश्रयो ममावेमभिदि
येन तु व्यवधानेन प्रयोगस्तत्र ते प्राग्धातीरिति सुबस्य सञ्ज्ञानियमत्वपत्ते ग
तिमज्ञाऽभावेऽपि निपातमज्ञा भवत्येव मेनाय्यमज्ञाया मुपो लुक्मिदि ॥
क्रियाशब्दार्थं व्याचष्टे । मयादेति ॥ श्रुतिरिति । भाव इति शेष । यस्तु कर्तृ
भ्युडन्तो दाभीवाची यस्य कमन्युडन्त श्लोकवाचकस्त ध्युडस्यात् । दाभीत्या
दि । व्याख्यानमिति । गतिर्थे तिसूत्रभाष्ये कारिकाशब्दस्यापभाव्यामिति वा
क्तिकव्याख्यानावसरे कारिकाकृत्येत्युदाहृतमन्तर कैयटेनाह क्रियायोगप्रकरणेन
कारिकाशब्दस्य विशषणात् क्रियावृत्तेश्च हलादिना तन्मूलक दित्यर्थः । अथवा
व क्रियायोगश्च नाम्न्यभिरूपणं च विशचित्तम् । किन्तु वाच्यवाचकाभावेऽपि गृह्य
ते विनिगमनावरज्जातः । एतच्च प्रकृते तु द्वितीये एव प्रयोगदर्शनादवसीयत
इति ॥ मज्ञानियमाश्रय इति । धातोः प्राक्प्रयुज्यमानानामव गन्धुएगमेन्द्रा
इत्येवं छन्दस्य । प्रयोगनिघ्नमार्थं दात । अथमव ७ : सूत्रकारमग्रतः । प
त एव छन्दसि परेऽपि व्यञ्जितार्थे तिसूत्रे प्रणीतवान् ॥ इदमिति । अनि
तिपरमवर्णमित्यर्थः । अत एव । मज्ञानियमस्याभिप्रेतत्वादिव । ननु रुद्रानि
यमपक्षेऽपि कटं मुकरणीति प्राप्ताख्यत आह । कटं मुकरणीति ॥
अमभिधाने मानन्तु सूत्रद्वयारम्भपक्षे मु कटं करणि योराणीत्यत्र गतं प्राक्
प्रयोगं प्राप्तात् लुप्तम् । तत इष्टार्थातिनिवारणार्थमुभयं कृतस्य वर्तुं कमण
य गूढजीरितिपूर्वावाहितस्त्रय खिन्नस्य ज्ञापकत्वापपादनमस्ये थाद आह
ग । प्रयोग स्यातांगच्छरणमनयक व्याहृतिरस्यत्वादित्येव । अथ प्राप्ति
स्यादिति रक्षाचारणेनाभिधानमव । अत्र पक्षे । खल गिरजेन ज्ञापकेन मज्ञा
नियमादत्यममयनपक्षे । घनहिमेषणाभाप इति । अनिति परामर्शाविशिष्ट
गाताव इत्यर्थः ॥ एतद्वत्वादिव । पर वद्वज्रमादेवेत्यर्थः । तच्च । वरपद
स्य ॥ अनादरपदे तत्पुरुषभूमि वरस्यात् । अनादर इति ॥ आग्रमु
र्ध्वं इव इति भाष्ये प्रत्याख्यातम् । गोप्यं गोपनीयतापगतमृचेऽङ्गे वतपट म
चुरादावाद्गोप्यद्वेषामरत्नतैत्यस्यापि प्रकृत्यनादरपदलिनीमहे । गुणम
फलोऽऽ ये व

तयो च प्राप्य नदीमवत इत्यत्र यथा पवेतप्राप्तिक्रियायाश्च नदीकर्मकप्राप्तिक्रिया
प्रागभावममानकालिकत्वनाभेऽपि ज्ञा भवति तथाऽत्रापि प्रय, प्राप्तिक्रियायाः
ग्रहातिपयश्च ननप्रागभावममानकालिकत्वे विवक्षितेऽपि ज्ञा भवतीति भावः ।
मूले पुरोऽध्ययमिति सूत्रे पुरस्तत्वेऽपि बोधोपपत्तिरुद्देशेनानाम्यापि - कुत्रयोग
एव प्रवृत्तिरिति सूत्रमभ्यासविधारणायाश्च । पुरोभूयेत्यादि । अत एव पुरो-
हितमित्यत्र गतिरनन्तर इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धः । न-चैवममु-
२ पश्चिमि' देवदारुमित्यत्र नमस्युरनोरिति मत्वापत्तिरिति वाच्यम् । मित्व-
त्यस्य धातुरेण द्विभिरन्यत्र गतित्वात् । अध्ययपदमनुवर्त्तत इति । उत्तरसूत्र
इव तस्याऽऽद्यक्ततया प्रकृतेऽपि मन्वन्त्या भवति । क्रियायां गदत्वनवर्त्तनं गतिः ।
तथा च गत्ययपदधात्वर्थक्रियायोगेऽस्तेत्यत्र गतिसङ्गमिति सूत्रार्थः । अनुस्वा-
रव्यवधानादिति । अर्थेति शब्दस्य त्याटि । इदमायिकमिति । शार्थेति तत्त्व
मायिकमित्यर्थः । ऊर्थादिषु स्वरादिषु चेत्तत् पठनीय इति शेषः । फलमि-
हमिति । ऊर्थादिपठितस्य गतित्व स्वरादिपठितस्य तदभाव इति - विकल्पक-
मभिहितमित्यर्थः । ननु मध्यादीनां समन्वयानामागतमज्ञानमभियोगिन-सतस्य
नुद्धिप्राप्तनेन मिहे पदन्तत्वाविपातन व्यर्थमत आह । समी त्विति । मध्यम् ।
पिदमिति । व्यधिकरणे एते पदे । प्रत्यये । ज्ञा । न । व्यवहार्यामीति । एतैर्नै-
पा यव विषयता तत्र समाम कुगतीति सूत्रेणैव । वार्तिकानामव्ययव्यवहार्य-
कत्वमिति सूचितम् । ननु द्वितीयाया, अथगसिद्धिफनककर्मप्रवचनीय-ज्ञा
विधानमामप्यादेव समामाभावे मिहे कर्मप्रवचनीयानामिति व्यर्थमत आह ।
मा सङ्गात्वात् । यद्यत्र निषेधादान्त्य । सुगजाऽतिरुद्ध- अतिराज इत्यादि-
भाष्यप्रयोगात् । कर्मप्रवचनीयानामिति वचनस्यानावश्यकत्वमह । भवति त्वि-
ति । एतद्वेति । क्ताङ्खितिवचनमन्वयः । एवामावश्यकत्वेनातः । अर्थव्य-
वहार्यभाववश्यकत्वेनान्त्य । अत एव । आधकारत्वादिव । इत्यादि - सङ्गच्छते ।
इत्यादि प्राचीनव्यहार सङ्गच्छते इत्यर्थः । चेत्तत् सूत्रेणैति शेषः । तन्वे कस्य-
चन्योभयविधायकत्वे कथमत आह । कस्योभयान्यादाविति । तत्त्वम् । स्नि-
ह्याच्यतागिदपितवाचकतामन्वयेन तस्मिन्पदे विद्यमानम् । एवं सति यत्फ-
नितस्तदाह । तद्वैत्यमिति । मन्वाभज्येति ॥ या चाम्बर्गन्याय कृतः समीपे

चारितम्यमिति । एतेन तदाचक्रपदलाभः । तत्कृतिके । स्तम्भकर्णोपपत्ति-
 कः । अन्यथा । मत्तयाया अनाद्ययने । स्तम्भकर्णयोरिति मत्तया प्रथमार्थत्वे
 न रमिजपोरनन्तरमचूपत्त्यया भवति स्तम्भकर्णो चापपदमंशकी भवति इत्य-
 यापत्त्या यच्च सुवन्तममत्तम्यन्तपदस्ये यच्च मत्तम्यन्तपदस्यं तत्रसुवन्तमिति
 सूत्रायानुपपत्तिः । ननु स्तम्भकर्णयोरित्युपादानसामर्थ्यात्तयो सुवन्तत्वाभा-
 वेद्युपदसंज्ञा भविष्यतीति चेदेवमाप समासेश्चाविधायकं उपपदमिति-
 सूत्रे प्रथमान्तसुवन्तपदानुहृत्योपपदमंशकसुवन्तस्य तेन समासविधानाद-
 नुपपत्तिरेव तदाह । समासानुपपत्तिरिति । सुवन्तमेवोपपदमिति सुपीतिमा-
 म्याः प्रथमार्थत्वादिति भावः । समाससंज्ञाविधायकमूत्रस्याहत्वाऽप्येदमप-
 त्वं भविष्यतीति चेत्तत्राह । आहृत्येति । महासंज्ञाविरोधस्येति । स्तम्भ-
 र्णोतिपातिपदिकयोः उपपदमंशास्त्रीकारे महासंज्ञाविरोधस्तयोः पदस्यभावा-
 न् । एतेन प्रपञ्चेन पदस्यैवोपपदमंशेऽनुक्तमभवति । स्तम्भकर्णयोरित्यत्र
 नक्षत्रेत्युक्तमेव । सुव्यजातावित्यादावाह सुव्यजातावित्यादीति । अथादि-
 ना सुपि स्य इत्यादिमन्त्राह । तेषाम् । अथमच्छादीनाम् । अत एव ।
 मन्त्रासंज्ञाकरत्वेन विभक्तयन्तस्यैवोपपदमंशस्त्रीकारादेव । यद्युपपदमिति
 सूत्रे सुसुपेत्यस्य मत्तस्य व्याजता सुव्यजातावित्यादिना सुवन्तस्यैवोपपद-
 मंशाविधानेनोपपदमंशकसुवन्ताभावात्तत्रानुपपत्तिः स्यात् ॥ नन्यानुप-
 र्णव्यवधानादयमेव सुवन्तमस्त्वरोतीत्यादावह्म व्यादत आह । सुवन्तित्या-
 दिः । मत्तमिति । अस्याधिकारत्व इत्यर्थः । नक्षियोगमिति । यच्च म-
 त्तमविधायकसूत्रस्य मत्तम्यन्तपदघटितत्वमनुपपन्नं मत्तम्यन्तपदं कदाप्युप-
 पादयति तेन सूत्रेण प्रत्ययविधेयस्य मत्तम्यन्तपदस्यस्योपपदमंशायाव पि-
 धानं युगवति यच्च सुपत्ययविधायकस्य न तथात्वमस्य केचनप्रत्ययवि-
 धायकत्वम् । तदा तस्यतप्योऽयोर इत्यादीनाम् । अन्यथा । उपपदमंशापत्ति-
 र्योगमिति नदीकारे । अस्यावयवोऽहं मत्तम्येति । तथाह । कः स-
 त्तित्यादी कर्तारो यस्मिन् मत्तमे विधीयमानात्प्रत्ययप्रत्यययोश्चयित्वाच्च न
 सोपपदमंशापि भवति । धातारण्यप्रत्ययस्तु तदभावेऽपि भवतीति मत्तम्यन्त-
 मत्तम्योऽपि मत्तम्यन्तपदमंशापत्तिः । तथाह । यमोऽपि मत्तम्यन्तपदमंशापत्तिः

प्राविधायकत्वेन चरितार्थम् । न ग्रहतिरिति । तत्र हि भाव इति मस्य-
धिकरण एव भावेऽर्थे कश्च भवतीति तदर्थीत् तस्मिन् सूत्रेऽनुवर्त्तमानं यत्सु-
पोति तत्र या सुपोति सप्तमी सा प्रथमार्थे सौची । एवमन्तिगेषणबोध-
केऽनुपसर्ग इतिपदेऽपि प्रथमार्थ एव । तद्व्यवस्थेति । का चित्सप्तमी प्रथमार्थे
का चित् स्वार्थेऽधिकरण एवेति व्यवस्थेत्यर्थः । अनुनामिकत्वादिवदिति । उ-
पदेशेऽजनुनामिक इदितिसूत्रग्रहण्युपयोग्यनुनामिकत्वादिवदित्यर्थः । लघ्यानु-
नामिकत्वात् । प्रथमभूयमितिशब्दजन्यशब्दबोधे धात्वर्थस्य भवनस्यैव विशेष्यतया
भानमनुभवमिदमिति भाव इति मस्यः प्रथमार्थत्वम् । भव्यमभयमित्या-
दी कषप्रोऽदर्शनेनानुपसर्गे सुपोत्यनयोस्तु प्रथमार्थत्वमेवेति कल्पनमेव सत्या-
नुरोधात्कल्पनीयमिति भावः । अत एव । सुवन्तस्योपपदमञ्जास्त्रीकारादेव ।
नन्वीप इति । राजनि युधि कञ् इति सूत्रे राजनीति मस्यः प्रथमार्थत्व-
कल्पनया सुवन्तस्यैव कनिष्प्रत्ययविधानममकारास्त्रीकारा-
दिति भावः । प्रकृतसूत्रघटकस्यातिङितिपदस्य प्रयोजनमाह । एधानाहारक
इति । अत्र हि ऋषिधायकसूत्रस्यायाः क्रियायाद् क्रियार्थीयामिति मस्य-
ः प्रथमार्थत्वेन व्रजतोत्यस्य विभक्त्यन्तस्यापपदत्वेऽपि समामसञ्ज्ञाविधाय-
कसूत्रे इतिङित्यस्योपादानाच्च समासः । उपपदसञ्ज्ञाफलं तु तदुच्चारण एव प्रत्य-
यस्य भवनमिति । तिङन्ताघटित इति । समासश्च तिङन्तत्वमप्रत्ययपक्षपरि-
भाषया न सम्भवतीत्यतिङ्पदं तत्र तिङन्ताघटिते नास्त्विकमिति भावः । इद-
ञ्च बोध्यम् । उपपदमितिङितिसूत्रेणोपपदेन नित्यैकार्थीभावो बोध्यते समर्थ-
परिभाषाया उपस्थापनात् । अत एव महान्तड कुम्भइतीतीति वाक्यमेव न तु
तत्राङ्प्रत्ययः । एधानाहारको व्रजतोत्यश्च ऋन् तु भवत्येव । क्रियापदस्य का-
रकपदेन नित्यमाकाङ्क्षात् । इदमिति । कुम्भ चमित्यङ्ङकारानुच्चारणमित्य-
र्थः । अग्रहत्तेरिति । शास्त्रग्रहत्तेः सफलकत्वसमावादिति शेषः । अथ । उपप-
दममाम्य । महान्तरोत्याह । कारकपक्षोत्वेनेति । अत्र भाव इति । तत्र ह्यन्त-
रित्वाभिप्रायेण वार्तिककारोऽपक्षोऽममामादुपपदममामो विप्रतिषेधेनैत्यनेन
विप्रतिषेधस्य स्वरूपं नृत्वा पक्षोऽममामस्यापि कारकपक्षोऽपिपक्षे सुवृत्त्यन्तेः प्राक्
ग्रहण्यभिप्रायेण वा विभाषा पक्षोऽममामः यदा न पक्षोऽममामस्तदोपपदम-

मास इत्यनेन तत्र नित्यैकार्थीभावस्यैव बोधनादिति । एवञ्च । गतिकारकेति-
परिभाषायाद्वारकशब्दमात्रस्योपादानेन कारकविभक्त्यन्तस्य कृद्भिः समास-
विधायकं यद्यच्छास्त्रन्ते पाह्वदन्तात्, नुत्पत्तेः प्राक् प्रहस्तिरित्यस्य सिद्धौ चेत्य-
र्थः । अत एव । कारकसामान्यविषयकत्वादेव । तदंशे । कारकांशे । प्रमाण-
सोपन्यस्तमिति । एवं चायमंशो वार्चनिक इति लब्धम् । ननु भाष्योक्तपरिभा-
षाप्रत्याख्यानविरोध इत्यत आह । परिभाषा नेत्यादि । विशिष्टायाः । गति-
कारकोपपदेति चंशविशिष्टायाः । अकर्त्तव्यत्वपरमिति । चंशययोपेताऽपूर्वा
न कर्त्तव्या किं तु कारकेत्यंशविशिष्टा अपूर्वा कर्त्तव्या इति भावः । तादृशक-
ल्पनायोन्मानमाह । अत एवेति । तदंशेऽपूर्वत्वादेव । दिगिति । अयमभावः । अत्र
भाष्येऽतिडिति किमर्थम् । कारको व्रजति । द्वारको व्रजति । अतिडिति शब्द-
मवक्तुम् । इह कस्माच्च भवति कारको व्रजति । सुप् पठति वर्तते । अत उक्तं
पठति अतिडिति तदर्थस्यायमतिषेधः । कस्य । तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः
क्रिया । अत्र क्रियायास्तिङर्थत्वकथनन्तस्याः प्राधान्याभिप्रायेण । यदि क्रिया-
वाचकस्य प्रतिषेधस्तर्हि लाघवादक्रियेत्येवास्त्वित्याशयेन तदुक्तङ्क्रियाप्रति-
षेधो वा । अथ वा व्यक्तमेवेदम्पठितव्यसुपपदमक्रियेति । अयाक्रियेति किम्-
त्युदाह्रियते कारको गतः । अत्र कैयटः । गतशब्दः क्रियावाच्युपपदन्तश्च तुम्-
ग्लु लाविति णुन् । कर्तुं व्रत इत्यर्थः । अत्र प्रकृतिवाच्यक्रियाययो यदि णुन्
तदा तदायय. समामनिषेधोऽपि स्यात् । ततो भाष्यस्ततोक्तञ्चैतत्क्रियावाची-
ति । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्याच्च प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थः । अत एव भा-
ष्ये किं तर्हि द्रव्यवाचीति । नन्वेवमत्र समामः स्यादिति चेन्न । तस्यानुपपद-
त्वात् । यद्यपि धातोः क्रियावाचकत्वत्वादाययो ग्लुन् स्वीक्रियते तथापि त-
स्योपपदसंज्ञाऽन्वयाभावाच्च प्राप्नोतीति भावः । वस्तुतो नैतत्क्रियावाचीति
भाष्यस्वारस्यादत्र णुन्पि न । प्राधान्येन क्रियावाचकस्यैव प्रत्ययोरपत्तिनिमित्त-
त्वादिति भावः इह तर्हि कारकस्य गतिः । कारकस्य व्रज्येति । भाष्येऽत्र
प्रत्ययसङ्गादेन क्रियावाचित्वमस्तीति पूर्वपक्षाशयः । एतदपि द्रव्यवाचि । क-
यम् । छदभिहितो भाषो द्रव्यवद्भवतीति । निश्चयकसामान्यत्वाद् द्रव्यवाचित्व-
मिति भावः । अत्र कैयटः । धातुश्च माध्यमतां क्रियाव्यतिपादयति प्रत्ययम्

तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमभूतां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थस्य प्रधानमि
ति यत्तु चन्तस्य तत्क्रियावाचि यत् क्रियावाचि तच्च सुबन्तम् । एतेनात्रापि एतु
न मन्भवति । तुमुश्चुलाविति सूत्रे क्रियार्थायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशेन क्रि
यार्थायाः क्रियाया एव लामे पुनः क्रियाग्रहणेन साध्यमात्रावश्यक्रियाप्रतिपा
दकस्यैव ग्रहणात् । न च कारकी प्रजतितरामित्यत्र समामाभावार्थं तदर्थप्र
तिषेध आवश्यक इति वाच्यम् । तादृशप्रयोगाणामभिधानाभाव इत्याशयात् ।
कौयटोक्तोपसंहृतक्रमभूतामित्यस्योपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणवैजात्यरूपामि
त्यर्थः । तत्र सिद्धान्तिना एवन्तर्हि सिद्धे सति यदतिष्ठिति प्रतिषेधं शास्ति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुषुपेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन
म् । गतिकारकीपपदानां छद्भिः सह समासो भवति प्राक् सुबुत्पत्तेरिति परि
भाषा न कर्तव्या भवति । अत्रानयोर्योगयोरित्युपादानेनातिङ्प्रहणस्यैव पू
र्वयोगनियमकत्वमपि कथ्यते । अतिङन्तः समास इति सूत्रद्वयविहितः समा
सो विशेष्यत इति भावः । एतदर्थस्तूक्त एव । न च प्रपञ्चिततराम्प्रजस्यतितरा
मितिप्रयोगसिद्धिं चोदात्तवतीति सूत्रस्य भाष्ये दृश्यते । तत्र हि तिङ्प्रहणस्याम
न्त्रैरिन्द्र हरिभिर्याहीत्यत्र प्रयोजनमभिधाय यत्क्रियायुक्ता इतिन्यायेन मन्द्र-
ग्रन्थस्य गतित्वरत्तत्रिभ्यं यदि यन्निरूपितव्रतित्वन्तस्यैवोदात्तवती ग्रहणं त-
दा यन्नकारोतीत्यत्र प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति गतिनिष्ठाती न स्यात्तन्मत्यग
तित्वादिति तिङ्प्रहणद्वक्तव्यमिति रीत्या तत्रप्रयोजनमभिधाय यदि तिङ्प्रह
णङ्क्रियते भामन्ते न प्राप्नोति । प्रपञ्चिततरां प्रजस्यतितरामित्युक्तं तत्र नित्यम
मासवारणायतिङ्प्रहणमन्विति वाच्यम् । तिङि चोदात्तवतीति सूत्रस्य भाष्य-
प्रामाख्येन तत्र नित्यममासस्यैव इत्यादिति कै चित् । वस्तुतोऽत्रातिङ्प्रहणेन
गतिममामनिपेधात्सुषुपेत्यस्य वैकल्पिकत्वात्समासाप्राप्तेऽपि तिङि चोदात्त-
वतीति सूत्रस्य भाष्यं सुयोजमिति प्रकृतसूत्रस्य मतिङ्प्रहणस्य सुषुपेत्ये तद्विह-
त्तिप्रापकतापरश्चाथैव सम्यगेव । अत्र उपापदत्वमङ्गीकृत्य सूत्रे सरा अयात्तु-
दिति प्रत्युदाहृतम् वस्तुतस्तु तस्योपपदत्वमेव न त्यागयेताह । किञ्चेत्यादि ।
समीपोच्चारितत्वं यस्य तस्यैवोपपदत्वमिति भावः । ननु पूर्वोक्तमत्र सप्तम्यन्त-
पदपठितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थान्वयित्वरूपमप्यारिभाषिकमुपपदत्वमुद्गमय

मास इत्यनेन तत्र नित्यैकार्यभावस्यैव बोधनादिति । एवञ्च । गतिकारकेति
परिभाषायाद्वारकशब्दमात्रस्योपादानेन कारकविभक्त्यन्तस्य कृद्धिः समास-
विधायकं यद्यच्छास्त्रान्ते षाङ्कदन्ताक्ष्मुत्यन्तेः प्राक् प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धौ चेत्य-
र्थः । अत एव । कारकसामान्यविषयकत्वादेव । तदंशे । कारकांशे । प्रमाण-
सोपन्यस्तमिति । एवं चायमंशो वाचनिक इति लब्धम् । ननु भाष्योक्तपरिभा-
षाप्राप्त्याख्यानविरोध इत्यत आह । परिभाषा नैत्यादि । किञ्चिष्टायाः । गति-
कारकोपपदेति चंशविशिष्टायाः । अकर्त्तव्यत्वपरमिति । अंशचयोपेताऽपूर्वा
न कर्त्तव्या किं तु कारकेत्यंशविशिष्टा अपूर्वा कर्त्तव्या इति भावः । तादृशक-
ल्पनायोक्तानमाह । अत एवेति । तदंशेऽपूर्वत्वादेव । दिगिति । अयमभावः । अत्र
भाष्येऽतिडिति किमर्थम् । कारको व्रजति । हारको व्रजति । अतिडिति शब्द-
भवत्तुम् । इह कस्मान्न भवति कारको व्रजति । सुप्नुपेति वर्तते । अत उत्तरं
पठति अतिडिति तदर्थस्यायमतिषेधः । कस्य । तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः
क्रिया । अत्र क्रियायास्तिङर्थत्वकथनन्तस्याः प्राधान्याभिप्रायेण । यदि क्रिया-
वाचकस्य प्रतिषेधस्तर्हि लाघवादक्रियेत्येवास्त्वित्यागयेन तदुक्तङ्क्रियाप्रति-
षेधो वा । अथ वा व्यक्तमेवेदम्पठितव्यसुपपदमक्रियेति । अयाक्रियेति किम्-
त्युदाह्रियते कारको गतः । अत्र कैयटः । गतशब्दः क्रियावाच्युपपदन्तत्र तुमु-
श्चुलाविति एतुम् । कर्तुं व्रत इत्यर्थः । अत्र प्रकृतिवाच्यक्रियाययो यदि एतुम्
तदा तदाययः समासनिषेधोऽपि स्यात् । ततो भाष्यकृतोक्तमैतत्क्रियावाची-
ति । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थः । अत एव भा-
ष्ये किं तर्हि द्रव्यवाचीति । नन्येवमत्र सामानः स्यादिति चेत् । तस्यानुपपद-
त्वात् । यद्यपि धातोः क्रियावाचकत्वत्वादययो एतुम् लोक्रियते तद्यापि त-
स्योपपदमंशाऽन्वयाभावात् प्राप्नोतीति भावः । वस्तुतो नैतत्क्रियावाचीति
भाष्यसारख्याटत्र एतुमपि न । प्राधान्येन क्रियावाचकस्यैव प्रत्ययोरपत्तिनिमित्त-
त्वादिति भावः । इह तर्हि कारकस्य गतिः । कारकस्य व्रज्येति । भाष्येऽत्र
प्रत्ययसङ्गमेन क्रियावाचित्वमभ्युपगम्यते । एतदपि द्रव्यवाचि । क-
थम् । लदभिहितो भाषो द्रव्यवद्वनतीति । निहमङ्गरामस्यस्याद् द्रव्यवाचित्व-
मिति भावः । अत्र कैयटः । धातुरत्र साध्यभूता क्रियाव्यतिपादयति प्रत्ययम्

चे तादृगव्ययस्यामिहौ । अत्रापि । प्रकृतसूत्रेऽपि । सङ्गच्छत इति । समामस्य
 तिङवटितत्वं शास्त्रेण निषिद्धमित्यकिं हत्तस्योपपदत्वे फलाभाव इति भावः ।
 अष्टेवेति । सूत्रेऽकिं हत्तस्येत्यस्याभावेऽकिं हत्तस्योपपदत्वनामो न स्यादित्यन्य-
 यानुपपत्त्याऽकिं हत्तप्रवृत्तस्यावश्यकत्वादिति भावः । अतिङितिसौत्रत्वात्, सङ्ग-
 तोयान्तमित्याशयेन यत्केन चिद्वास्यातन्तद्दूषयति । उपपदमतिङन्तेनेति
 नायं इति । भाष्यामङ्गतेरिति । अष्टेनोत्तरपदस्यानुपादानाभिप्रायेण केनेदानी-
 मिति तत्र प्रश्नः । समर्थपरिभाषोपस्थित्यभिप्रायेण च समर्थेनेत्युत्तरत्वात्ति-
 ङन्तेनेति, व्याख्याने विरुध्यतेऽतिङन्तरूपोत्तरपदस्य तेन बोधनादमङ्गतं व्या-
 दिति भावः । तत्र । पूर्वसूत्रे । प्रपचिततरामित्यत्र नित्यममासव्यावृत्तेस्तत्-
 फलत्वमश्ववादिति भावः । अनेन । अतिङ्ग्रहणेन । यदि सुप्पुपेत्यस्य सम्बन्धः
 प्रकृतसूत्रे स्यात्तदा कारकोव्रजति हारको व्रजतीत्यत्र ममासव्यावृत्तिः निहै-
 वेति तिङन्तस्यावृत्तकमतिङ्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । भाष्याच्चेति । परिभाषा-
 स्वरूपप्रदर्शनपरगतिकारकोपपदानामिति भाष्याच्चेत्यर्थः । ननु कारकस्यापि
 सुबुत्पत्तेः प्राक् ममासस्वीकारे धनक्रीतेत्यादौ क्रीतशब्दादुत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः
 प्राक्ममासं क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रेणादन्ताद्विधीयमानो ङीप् स्यादत आ-
 ह । कर्तृकरणेति । अत्रेदमवधेयम् । प्रकृतसूत्रभाष्येऽनयोर्योगोर्निहत्तं सुप्पुपे-
 त्युक्तं त्वनिहत्तमित्युक्तत्वाच्चोपाध्यायैरितिङित्यस्योभययोगीयत्वं योगवि-
 भागेन प्रदर्शितमितिङन्तस्य ममास इति च व्याख्यातत्वाच्च समामस्य तिङन्तत्व-
 दयमपि न सम्भवतीति तिङन्तशब्दस्य तिङन्तवटिते लक्षणेोपाध्यायाभिप्रेतेनैव ।
 कारकाग्रे लोपायाप्रदर्शनपरभाष्याच्च तदंगे प्राचीनपठितपरिभाषाघटकत्वमा-
 श्रित्य तु यदुक्तपक्षस्य तदंगमाधकत्वमनिर्दिष्टम् । यदि तु यदुक्तपक्षमेव
 तदंगमाधकं यदुक्तपक्षमेव तदंगव्यापहृतिमाधकत्वेति व्याख्यायते तदेकस्य
 भाष्याभाषमाधकत्वं विरुद्धमित्राभातीत्येवमवबोध्यम् । तत्र योगविभागोभययोग-
 म् परित्यागं विना न सम्भवति ज्ञेयत्वस्य तदेकमाधकतादपर्यादित्युपपद-
 मतिपूर्वतत्पदेनेतानेनैव युक्तम् । न तु योगविभागः परित्यक्तम् । गौरवप्रस-
 ङ्गात् । तत्र गतिहारकोपपदानां ममासस्य निहत्तत्वेति तदंगव्याप्यत्वं क्लृप्ता-
 न्या सुबुत्पत्तिरुत्तरपदादयदा व्यासङ्गैव स्यादिति नक्तद्वोपपदेकस्य व्याप्यत्वं

इत्यत्र वाक्ये वेत्यत आह । किञ्च माडो नोपपदत्वमिति । मानाभावादिति । न-
 न्वस्योपपदमंत्रासिद्धार्थमेव प्रथमार्थत्वमस्त्वित्यत आह । तस्योपपदमंत्रेति ।
 उपपदमंत्रां स्वीकृत्य प्रकृतसूत्रेण समासं वारयितुमतिङ्यङ्गं कर्त्तव्यमिति
 तदपेक्षया माडोति मत्तस्याः प्रथमार्थत्वाभावकल्पनमेव वरमिति भावः । ननु
 तुमुण्णु नौ क्रियायामिति सूत्रे क्रियायामित्यस्याः मत्तस्या अधिकरणार्थत्वा-
 भावकल्पने किञ्चानमत आह । तुमुन्विधाविति । तिङन्तार्थेति । तिङन्तशब्द-
 जन्यशाब्दबोधविषयेत्यर्थः । अस्ति च कारको गत इत्यत्र गतशब्दस्य तथात्वङ्-
 ष्छतीतिशब्दजन्यशाब्दबोधविषयभूता या गमनानुकूलव्यापाररूपा क्रिया सा
 गतशब्दजन्यशाब्दबोधेऽपि प्रकारतयाभासते इति भावः । तिङन्तार्थत्वाभावे-
 नेति । तिङन्तशब्दजन्यबोधे या प्राधान्येन भासमाना क्रिया साऽत्र नास्ति
 कर्तुः प्राधान्यादिति भावः । गत इत्यस्योपपदत्वमेव नास्तीत्याशयेनाह । कि-
 ञ्चेति । यदि गतशब्दे मति ण्वुन् स्यात्तदो गतशब्दस्योपपदत्वं स्यात्तदेव तं
 नाप । ण्वुलस्तत्राप्तादिति भावः । भाष्ये ध्वनितत्वादिति । नैतत् क्रियावा-
 चीति भाष्येण ध्वनितत्वादित्यर्थः । पदत्वपर्यन्तमिति । क्रियाफलकक्रियायाच-
 कप्रकृतिके पदे सति तुमुण्णु नौर्विधानादिति । मूले सुपेत्येवोक्तत्वेन प्रथमा-
 न्तसुप्रहणस्याप्यशक्यत्वमिति प्रतीयते तस्मैवस्याद्वाजदर्थीत्यत्र पूर्वपदस्य प-
 दत्वाद्यन्तोपसिद्धिरिति फलमणुपलभ्यते परन्वेतत्र युक्तमनयोर्योग्योर्निवृत्तं
 सुप्सुपेति भाष्यविरोधादित्याशयेनाह । सुमित्यस्येति । राजदर्थीत्यस्य मिडिस्तु
 महासंज्ञायास्तत्र सुगन्तमस्वभित्तया सुगन्तस्येत तत्रोपपदत्वमिति नलोपसि-
 द्धा मवियमिति । यद्यन्यतरानुवृत्तिपण्डमपरन्तद्वाच्यमिति कल्पनया दृतीयान्ता-
 निवृत्तिरेवोक्तेति सुपेत्य तावन्मात्राभिधानस्य भावकल्पना तदा तयाभावक-
 ल्पनाप्यशक्येत्याशयेनाह । किञ्चेति । द्रमते उभयनिष्ठयुग्मादनभायमाह ।
 परिभाषेति । दृतीयान्ताप्यापि निवृत्त्या सुप्तपतः प्राक् समासप्रवृत्तिनामादि-
 ति भावः । कनाभावेनेति । गतेऽपि दन्तमिषत्वस्य दान एव गत्वादिति भावः ।
 चत एव । ममागविशेषपत्त्यादं । न गतिममाय इति । न गतेर्नित्यममाय इ-
 व्यर्थः । तदाह । किञ्चित्ति । इदमप्ययतितरामित्यस्य ममास्तत्तमभ्युपेत्य । व-
 स्तुतोऽत्र समासप्रज्ञाया अपावेऽपि दानभाव इति दातुमन् ! तत्रेति । पूर्वम्

यदि तिङ्प्रहणङ्क्रियते आमन्थे न प्राप्नोति प्रपञ्चितराम्रजस्यतितरामि-
 त्येव पाठस्तस्य तु वैकल्पिकसमासस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ चोपपत्तिर्भवति । वैक-
 ल्पिकसमासप्रवृत्तिपक्षेऽर्थे क्रमः । भिन्नपदसापेक्षत्वात्समासो बहिरङ्गः । आ-
 म् तु स्वार्थिकत्वेनास्तरङ्गः समासात्माक् प्रवर्तते । आम्प्रहितस्य तरयन्तस्य च
 क्षाप्यप्रयोगेण तन्मात्रेणैकार्थ्यभावासम्भवादामन्तेनैव समास इति । यच्च वै-
 कल्पिकसमासस्य नित्ये न गतिसमासेन बाध इति । तदपि न । नित्यसमास-
 विधायकस्य तिङन्ताच्छ्रित इत्यर्थः कैयटादिमन्त्रत इत्यतो नित्यसमासमाप्ते-
 रैवाभावात् । यद्यप्यतिङ्गिति न बहुव्रीहिः । किन्तु तत्पुरुषो बाधवाडिति ।
 तत्र । अनवक्तृत्वसम्पत्तिरिति सूत्रेऽतिङ्गिति प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय न
 विद्यते तिङ्प्रहणसमासे शीर्षतिङ्गिति बहुव्रीहिसमासात्प्रत्ययादिति व्याख्यान-
 परकैयटपत्रविरोधात् । यदपि मा भूत्तरामित्युपपदमिति सूत्रेण समास-
 वारणायातिङ्प्रहणस्य चारितार्थ्यसम्भवेनातिङ्प्रहणस्य प्रापकत्वासम्भव इ-
 तिदूषणाभिधानं तत्तु माह उपपदत्वाभावेनैवास्त्वभावसरम् । व्याङ्गीतिसम-
 भ्याः प्रथमार्थकत्वद्वन्द्वयित्वा माह उपपदत्वं स्वीकृत्य प्रकृतसूत्रस्यपरिमाया-
 प्रापकपरभाषासङ्गतिकल्पनापेक्षया सम्भ्याः प्रथमार्थत्वाभावकल्पनमेव वर-
 मिति दिक् । ननु सुबुत्पत्तेः प्राक्समासस्वीकारेऽपि लिङ्गापेक्षस्य प्रत्ययस्य स-
 मासात्माक् प्रवृत्तौ व्याप्ती इत्यादिप्रयोगाणामगतिरेवेत्यत आह । औपम्यय
 इति । ननूपपदसंज्ञाया अमा तुल्यविधानत्वेऽपि संज्ञिनः कथन्तुल्यविधानत्व-
 मत आह । संज्ञाया इति । अत एव । समर्पणपरिभाषाया उपपत्तिरेव । अप-
 द्वादत्वादिति । महामन्त्राद्यौध्यार्थ्यभावेन औपपदगम्येन समुदायग्रहणमिति
 भावः । वाग्रहणादिति । वाग्रहणं शब्दस्य ग्रहणादित्यर्थः । एकार्थ्यभावे एव
 संज्ञाभावकल्पने भाष्यविरोधगद्गं वारयति न चेति । आहुः । निहान्तानु-
 सारिणः । समयक विभाषेयम् । अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा मूलकेनोप-
 दंशमित्यपि भवति । अन्येनापि तुल्यविधानस्याप्राप्ते यथा उक्तेः कारमाचष्ट
 इति । अत्राप्यपेक्षयाभिप्रेताख्यान इति सूत्रेण ज्ञानमुक्तौ भवतः । समासपक्षे
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेशीत्तरपदादुदात्तत्वमवति । सितोतिभूजविषयतायाम्भ-
 ं सत्वात् । एवञ्चोच्चैरित्यनुदात्तम् । अममासे तु प्रातिपदिकत्वगणान्मोदात्त

प्राक्सुबुत्पत्तेरिति गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासः स प्राक्सुबुत्पत्तेरेवेत्येव वचनव्यक्तिरभिप्रेतो । यत्तु गत्यादीनां यः समासः स कृद्भिरेव भवति न च सुबुत्पत्तेः प्रागेवेति नार्थः । तथा सति प्रपञ्चिततरामित्यादावामन्तेन समासः कुगतीत्यनेन न प्राप्नोति तत्राभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधेनोत्तरपदप्रकृतिस्वर इत्यभाषो गतिकारकोपपदात् कृदिति सूत्रे कृदग्रहणादप्रसक्तस्तत्प्रत्याख्यानान् भाष्यकैयटयोः सहृद्वितीति विरुध्यते । यच्च तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे यदि तिङ्प्रहणं क्रियते तदा प्रपञ्चिततरामित्यामन्तेन समासे निघातो न प्राप्नोत्यतिङ्प्रहणस्याभ्यासिसुपस्यस्य तत्प्रत्याख्यानान्नितिनिघातेनाभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनादिदृष्टिसिद्धिरिति भाष्यकृतोक्तस्तच्च यदोत्तरपदप्रकृतिस्वरविधायके कृदग्रहणस्य प्रत्याख्यातान्तदेति वेदितव्यम् । असति त्विह कृदग्रहणे तावदेव शेषनिघातेनेदृष्टसिद्धेस्तिङ्प्रहणे सत्यपि नास्ति दोष इति तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे कैयटोपाध्यायैकतयादिति । तच्च । सुप्पुपेत्यभ्यासुहसौ प्रकृतसूत्रम्यातिङ्प्रहणवैयर्थ्यप्रदर्शनपरमार्थेण सुप्पुपेत्यस्य निहसौ बोधितायाङ्गतिकारकोपपदानां यः समासः प्राप्तः स सुबुत्पत्तेः प्रागिति विज्ञाते सति कारको व्रजतीत्यत्र पुनः समासे प्राप्ते सत्यतिङ्प्रहणेन समाससंज्ञायास्तिङ्गताविषयकत्वे सत्ये सति गत्यादीनां कृद्भिः समास इत्येवमुद्देशपर्यवमानेन तत्रैव सुबुत्पत्तिप्राकालिकत्वं विधातुमुचितमिति गत्यादीनां यः कृद्भिः सह समासः स प्राक्सुबुत्पत्तेरेवेत्येव वचनव्यक्तिर्भविष्यतीति गत्यादीनां यः समासः स कृद्भिरेवेति नियमसम्भावनाकरणस्यानौचित्यात् । किञ्च प्रपञ्चिततरामित्यत्र चेत्समास इष्टः स्यात्तदोपपक्षं गतेष्वयः समासः स तिङ्गताघटित इत्यर्थेऽतिङ्प्रहणस्योभयगेष्वन्वाभि सति स सुप्पुपेत्यनोपपाद्यो न तु तच्च गतिममासः स्वीकार्यः । यच्च प्रपञ्चिततरामित्यत्र गतिसमासमभ्युपेत्य गतिकारकोपपदादिति सूत्रस्याभाष्यकैयटविरोधोद्भावनत्वाच्च युक्तम् । वैकल्पिकसुप्पुपेतिमममामसर्वेऽपि तस्य भाष्यस्य सुयोजत्वात् । तच्चिन्त्ययोगे गतिममासो कृदग्रहणमन्ते उत्तरपदप्रकृतिस्वरो न प्राप्नोतीत्येवमुक्तं नोक्तम् । यच्च तिङि चोदात्तवतीति सूत्रस्याभाष्यविरोधोद्भावनत्वाच्च त्वमर एव नास्ति । न हि तच्च प्रपञ्चिततरामित्यामन्तेन समासे निघातो न प्राप्नोतीत्येवमपाठो भाष्येऽस्ति किं तु

यदि तिङ्प्रहणङ्क्रियते आभक्त्ये न प्राप्नोति प्रपञ्चितराम्रजल्पतितरामि-
त्येव पाठस्यास्य तु वैकल्पिकसमासस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ चोपपत्तिर्भवति । वैक-
ल्पिकसमासप्रवृत्तिपक्षेऽप्येवं क्रमः । भिन्नपदसापेक्षत्वात्समासो बहिरङ्गः । आ-
म् तु स्वार्थिकत्वेनास्तरङ्गः समासाभ्याम् प्रवर्तते । आम्प्रहितस्य तरवन्तस्य च
ज्ञाप्यप्रयोगेण तन्मात्रेणैकार्थ्योभावासम्भवादात्मन्तैव समाम इति । यच्च वै-
कल्पिकसमासस्य नित्ये न गतिसमासेन बाध इति । तदपि न । नित्यसमास-
विधायकस्य रितिङ्गन्ताघटित इत्यर्थः कैयटादिमन्त्रत इत्यतो नित्यसमामप्राप्ते-
रेवाभावात् । यद्यप्यतिङिति न बहुव्रीहिः । किन्तु तत्पुरुषो लाघवादिति ।
तस्य । अत्रवक्तृत्वमप्ययोरिति सूत्रेऽतिङिति प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय न
विद्यते तिङङिम्बसमासे मोऽतिङिति बहुव्रीहिसमासाग्रयणादिति व्याख्यान-
परकैयटग्रन्थविरोधात् । यदपि मा भूत्तरामित्युपपदमिति सूत्रेण समास-
चारणायातिङ्प्रहणस्य चारितार्थ्यसम्भवेनातिङ्प्रहणस्य ज्ञापकत्वासम्भव इ-
तिदूषणाभिधानं तच्च माह उपपदत्वाभावेनैवासम्भावमरम् । व्याडोतिसप्त-
म्याः प्रथमार्थकत्वङ्गान्यत्वा मोह उपपदत्वं स्वीकृत्य प्रकृतसूत्रस्यपरिमाणा-
ज्ञापकपरभाष्यासङ्गतिकल्पनापेक्षया सप्तम्याः प्रथमार्थत्वाभावकल्पनमेव वर-
मिति दिक् । ननु सुबुत्पत्तेः प्राक्समामस्वीकारेऽपि सिद्धापेक्षस्य प्रत्ययस्य स-
मामाभ्याम् प्रवृत्तौ व्याप्ती इत्यादिप्रयोगाद्यामगतिरिवेत्यत आह । स्त्रीप्रत्यय
इति । ननुपपदसंज्ञाया अपमा तुल्यविधानत्वेऽपि संज्ञिनः कथन्तुल्यविधानत्व-
मत आह । संज्ञाया इति । अत एव । समर्थपरिभाषाया उपस्थितरेव । अप-
वादत्वादिति । महासंज्ञाव्योभ्यामर्थभावेन नोपपदशब्देन नमुदायग्रहणमिति
भावः । वापङ्ग्यादिति । वार्यस्य शब्दस्य बहणादित्यर्थः । एकार्थ्यभाव एव
संज्ञाभावकल्पने भाष्यविरोधशङ्का वारयति न चेति । आहुः । मिहान्तानु-
मारिणः । उभयत्र विभाषेयम् । अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा मूलकैर्नोप-
दंशमित्यपि भवति । अन्येनापि तुल्यविधानस्याप्राप्ते यथा उर्ध्वः कारमाघट
इति । अपाव्ययेऽयथाभिप्रेतान्यान् इति सूत्रेण ज्ञानसुप्तौ भवत । समामपदे
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेशोत्तरपदादुदात्तत्वम्भवति । लितोति सूत्रविषयतायाम्ना-
मत्वात् । एतच्छेरेरित्यनुदात्तम् । अममामे तु प्रातिपदिकस्वरान्तादात्त

प्राक्सुबुत्पत्तेरिति गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समाम् । न प्राक्सुबुत्पत्तेरे-
वेत्येव वचनव्यक्तिरभिप्रेता । यत्तु गत्यादीनां यः समामः स कृद्भिरेव भवति
न च सुबुत्पत्तेः प्रागेवेति नार्थः । तथा सति प्रपचतितरामित्यादावामन्तेन
समासः कुगतीत्यनेन न प्राप्नोति तत्राभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधेनोत्तरपदप्रकृ-
तिस्वर इत्यभाषो गतिकारकोपपदात् कृदिति सूत्रे कृदप्रहणादप्रसक्तस्तत्प्रत्या-
ख्यानेन भाष्यकैयटयोः सहृष्टहीतो विरुध्येत । यच्च तिङि चोदात्तवतीति सू-
त्रे यदि तिङ्प्रहणं क्रियते तदा प्रपचतितरामित्यामन्तेन समासे निघातो
न प्राप्नोत्यतिङ्प्रहणस्याभ्यासिसुपव्यस्य तत्प्रत्याख्यानाहतिनिघातेनाव्ययपूर्वप-
दप्रकृतिस्वरबाधनादिटसिद्धिरिति भाष्यकृतोक्तमन्तश्च यदोत्तरपदप्रकृतिस्वरवि-
धायके कृदप्रहणस्य प्रत्याख्यातन्तदेति वेदितव्यम् । अस्मति त्विह कृदप्रहणे
तावतैव शेषनिघातेनेष्टसिद्धेस्तिङ्प्रहणे मत्पि नास्ति दोष इति तिङि चोदा-
त्तवतीति सूत्रे कैयटोपाध्यायैरुक्तत्वादिति । तत्र । सुष्पुपेत्यप्यानुहत्तौ प्रकृत-
सूत्रम्यातिङ्प्रहणवैयर्थ्यं प्रदर्शनपरभाष्येण सुष्पुपेत्यस्य निहत्तौ बोधितायाङ्-
तिकारकोपपदानां यः समामः प्राप्तः स सुबुत्पत्तेः प्रागिति विघाते सति का-
रको व्रजतीत्यत्र पुनः समासे प्राप्ते सत्यतिङ्प्रहणेन समासमन्त्रायास्तिङन्ता-
विषयकत्वे लब्धे सति गत्यादीनां कृद्भिः समाम इत्येवमुर्ध्वश्रवणवसानेन त-
त्रैव सुबुत्पत्तिप्राक्कालिकत्वं विधातुमुचितमिति गत्यादीनां यः कृद्भिः सह स-
मामः न प्राक् सुबुत्पत्तेरेवेत्येव वचनव्यक्तिर्भविष्यतीति गत्यादीनां यः समामः
स कृद्भिरेवेति नियमसम्भावनाकरणस्यानौचित्यात् । किञ्च प्रपचतितरामित्य-
त्र चैतन्माम इष्टः स्यात्तदोपपत्त्यै गतेषु यः समामः न तिङन्ताघटित इत्यर्थः
इतिङ्प्रहणस्योभयशेषत्वलाभे सति न सुष्पुपेत्यनेनोपपाद्यो न तु तत्र गतिम-
मासः स्वीकार्यः । यच्च प्रपचतितरामित्यत्र गतिममानमभ्युपेत्य गतिकारकोप-
पदादिति सूत्रस्य भाष्यकैयटविरोधोद्भावनाच्च युक्तम् । वैकल्पिकसुष्पुपेतिस-
ममानमन्त्रेऽपि तस्य भाष्यस्य सुयोजत्वात् । तस्मिन्प्रयोगे गतिममासि कृदप्र-
हणमन्त्रे उत्तरपदप्रकृतिस्वरौ न प्राप्नोतीत्येवम् नोक्तम् । यच्च तिङि चोदात्त-
वतीति सूत्रस्य भाष्यविरोधोद्भावनाच्च त्वदन्तर एव नास्ति । न हि तत्र प्रपच-
तितरामित्यामन्तेन समासे निघातो न प्राप्नोतीत्येवम्पाठो भाष्येऽस्ति किं ॥

पमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वाभावादत आह । मयूरिति ।
द्विगोरदाच्च खार्या इत्यर्थं द्विगोः परी यः खारीशब्द इति भ्रमः स्यात्तद्विवा-
रणायाह । खारीशब्दान्तादिति । प्राग्वत् । लोकात् । परिमाणत्वाद्वा इति ।
अगोपुच्छसत्यापरिमाणादिति प्रयुं दामाङ्कीऽप्राप्तेरिति भावः । एतदिति ।
समावेनेत्येतदित्यर्थः । भूनात्प्रविष्टे सुगद्गद्वा इत्यत्र समासानुपपत्तिपरि-
हारायाह । अधिकरणस्येति । नन्व काटशेत्यत्र संख्यावाचक उत्तरपदे आत्व-
भनुपपन्नं विधायकाभावादित्याशङ्कते । नन्वेति । अन्वाचय इति । महच्छ-
ब्दस्य घानादिच्चात्वम् । यत्र तु स्त्रीत्वत्वाच्च पुंवद्भावोऽपीत्यर्थात् । मतान्तर-
मिति । पूर्वमते तु भाष्योक्तमुदाहरणमुपलक्षणम् । नन्वच्प्रत्ययस्तत्पुरुष एवे-
त्यत्र नियामकाभावाद्दुग्गोहानुपपत्त्यनुपपन्नमत आह । तत्पुरुष एवेति ।
ध्वनितानभिधानादिति । तत्र हि एकादश द्वादशेति कौट्यं समासः । एका-
दीनां दशादिभिर्हन्वसमासः । एकादीनान्दशादिभिर्हन्व इति चेद्विश्रुत्यादिषु
वचनमप्राप्नोति । वचनम् । द्विवचनम् । बहुवचनश्चेत्यर्थः । एकादिगतिर्द्वाविंश-
तिः । एवम्यूर्यपञ्चिणीक्ते मिदान्तिगोक्तम् । मिधं तु अधिकास्ता गङ्गाया ग
ङ्गाया समानाधिकारणाधिकारिणोऽधिकलोपयेति वक्तव्यम् । एकाधिका विंश-
तिः । एकविंशतिः । द्वाधिका विंशतिरिति । यदि समानाधिकारणाः स्वरो न
मिधति । यत् तत्कस्याप्युपपदमकृतिस्वरभयतीति हन्व इत्येवं तत् । द्वि-
पुनः कारणं हन्व इत्येवं तत् । इह मा भूत् । गतमस्त्वमिति । पङ्क्तिस्तपु-
प्रोऽयम् । अस्तु तर्हि हन्व । ननु विंशत्यादिषु वचनं न सिध्यति । नैव दोषः ।
सर्वो हन्वो विभाष्यकश्चरति इत्युक्तम् । अथैकादशद्वादशविषय एव गङ्गाया
माधानयोः करणादेकादिनान्तानाहन्वतत्पुरुषयोरनभिधानमिति सूचि-
तम् । सर्वो हन्वो विभाष्यकवदित्यनेन समाहारहन्वाभिधानेनैकवचनस्योप-
पत्तिकरणैकवचनमवेप्यत इति कण्ठ्यते । यदीतरैतरयोगोऽपि भवेत्तर्हि तत्प-
देऽन्यवचनापत्तेर्दुर्वीरतया न्यायमिहेन वचनेन समाधानस्य निर्दलतापत्ति-
भूतदेतद्व्यति । इतरैतरयोगस्त्विति । समाहारहन्वपक्षे लिङ्गदीपं परिहरति
स्त्रीत्वं लोकादिति । हन्तिविषय इति । द्वेकयोरित्यादौ यथा । विंशत्यादौ
माह सर्वे । हन्तिविषये वाक्ये च । विंशत्याद्याः गर्दकात्वे सर्वा मन्त्येय-

मुच्चैरिति भवतीति विशेषः । अमृगहणस्तु पूर्वसूत्रादननुष्ठाना भवति । तेन ।
 र्याप्तो भोक्तुमित्यत्र न । ननु मूलकेनोपदंशमित्यत्र मूलकेनेति तृतीयान्तस्य
 भुजिक्रियाम्प्रति करणत्वेनान्वयादुपदंशमित्यनेनानन्वयादसामर्थ्येन कथं स-
 मासप्राप्तिरत आह । उपदंश इति । प्रधानक्रियानुरोधित्वादिति । प्रधानेतर-
 योर्यत्र द्वयस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिगुणाद्ययो तत्र प्रधानमनुसृत्यत इत्युक्ते ।
 ज्ञा चेत्यत्र ज्ञेत्यस्य प्रथमान्तत्वेऽर्थासङ्गतिरत आह । तृतीयान्तमिति । तृती-
 याप्रभृतीनीत्यनेनाभ्ययासिद्धिस्परिहरति । अलंखत्योरित्येति । तद्विधेति
 समास इति । हे अङ्गुली प्रमाणमस्येत्यर्थः । इन्द्रार्थमिति । अत एव हेमन्त-
 शिशिरावहोरात्रे च छन्दसोतिनिर्देशमङ्गतिः । अनभिधानमिति । इन्द्रार्थत्व-
 वर्णनपरभाष्यप्रामाण्यात् । इति धेति । इष्टः प्रावक्ष्यात् । समामान्तस्य समुदा-
 यावयवत्वं सिद्धान्ते तस्य फलमाह । उत्तरपदेत्यादि । ननु दृष्टीन इत्यत्र त-
 द्विधार्थं द्विगौ टचि सति टग्रहणादेव टिलोपे सिद्धे खग्रहणवैयर्थ्यमत आह ।
 समामान्तविधेरिति । अत एवेति । समामान्तास्त्रीकारादेव । न च खे टिलो-
 पवचनसामर्थ्यादेव । समामान्ताभावे सिद्धेऽनित्यत्वपर्यन्तानुधावनमफलमिति
 वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् । अत एव । सिद्धविशिष्टपरिभा-
 षाया अनित्यत्वादेव । स्पष्टार्थमिति । वर्णग्रहणश्च सर्वत्रेति तदन्तविवरण प्र-
 करणे नैत्यर्थस्य प्रतिपत्त्यर्थः । अत एव रपाभ्यामित्यत्र न तदन्तविधिः । वस्तु-
 तोऽत्र तदन्तविध्यभावः सरूपाणामितिनिर्देशेनैव सिद्ध इति बाध्यम् । वादि-
 नान्मत इति । यथाश्रुतकीर्त्याद्येवाङ्गिणाम् । तदेतन्मध्ययति । वस्तुत इति । प्र-
 त्यामत्याश्रयणेन गङ्गते । न चेति । तथैव ममाधत्ते । सूत्रोपस्थितेति । अन्यथे-
 ति । व्याकरणेकवाच्यताया अनङ्गीकार इत्यर्थः । तत्पुरुषातिरिक्त इति । अत
 एव पूर्वोक्तस्य पराङ्मस्योपपत्तिः । ननु दीर्घाङ्गीगण्डे शुभादित्याणत्वाभाव-
 कल्पने शुभादिषु पाठमनुज्ञा युवादिषु पाठः करिष्यत इत्युक्तभाष्ये तद्विरोध
 इत्यत आह । युवादिरपीति । तात्पर्ये । अदन्तानुकरणधर्मे । अन्यथ । भङ्गा-
 दिभिन्नस्य । उपानममिति । उपगतमनः उपानमम् । छटानो गङ्गानां यथा-
 कयन्तिदुत्पादमं कर्तव्यमित्ययमिवमिजार्थकः शीकार्थः । सतः । गङ्गः । ननु
 फलकमिव मकथि इति विषद्विष्युपमानमगतामो न प्राप्नोति । मकथिमन्मस्यो-

द्विगुपदं समाहारद्विगुपरत्वं भवति किंतु तद्वितार्थेभ्यो द्विगुस्तत्परं वाच्यम् । तत्र
 च तद्वितार्थस्य प्राधान्यात्परवलिङ्गमिति सूत्रे परपदोपादानेन यत्र पूर्वपदप्र-
 युक्तलिङ्गप्राप्तिस्तत्रैव तस्य सूत्रस्य प्राप्ता तद्वितार्थद्विगौ तस्याप्राप्तेरिति भा-
 यः । अत एव । द्विगुग्रहणस्य व्यर्थत्वादेव । अत एव । अलंशब्देन नित्यसमाभा-
 भावादेव । इदञ्च प्रतिप्रसववचनमनावश्यकमित्याशयेनाह । इन्हेकेति । इति-
 न्यासेनेति । यदा तादृशन्यासेन परवलिङ्गमिति सूत्रस्य तत्पुरुषग्रहणमिकदेशि-
 समासप्रत्याख्यानान्न प्रत्याख्यातन्तदास्य प्रतिषेधवचनस्य प्रयोजनत्रासीति भा-
 यः । अत एव । अतन्त्रत्वादेव । ननु समुदायस्य पूर्ववलिङ्गत्वमपि, वडवाशब्दे
 टापः सत्त्वात्स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावादश्ववडवे इति स्यात् । सूत्रे टापो,
 निवृत्तावपि लौकिकैर्प्रयोगे टापः सत्त्वादत आह । अश्ववडवाविति । समु-
 दायस्यावन्तत्वाभावादिति । उडूतावयवभेदसमाहारस्य विशिष्टत्वेनोपसर्ज-
 नत्वात् । वस्तुतस्तु गोवडवे इतिप्रयोगमिदये आबन्तान्तं यदङ्गमितिरीत्या
 तदन्तविधिद्वयमवश्यं स्त्रीकार्यन्तया चाश्ववडवावित्यस्यामिद्विद्वं वरिषेति
 पूर्ववदश्ववडवेतिसूत्रनिर्देश एव टान्निवृत्तिसाधक इति बोध्यम् । नन्वेवम-
 तिदेशवैयर्थ्यमत आह । अतिदेशेति । गोभनावश्ववडवाविति यथा । ननु पू-
 र्ववदश्ववडवावित्यानुपूर्वीकसूत्रेण कथमनुप्रयोगे पूर्ववलिङ्गत्वप्रतिपादनमत
 आह । अश्ववडवशब्दार्थः इति । अतः एव । रात्राङ्गेतिसूत्रस्य द्विगुप्राप्ते-
 र्वादिनिषेधविषयेऽपि प्रवृत्तिस्त्रीकारादेव । प्रत्याख्यातमिति । यदि रात्रा-
 ङ्गेति सूत्रस्य द्विगवादिविषयेऽप्रवृत्तिः स्यात्तदा परवदिति सूत्रे तत्पुरुष-
 पदसत्त्वे तन्निषेधार्थमारब्धेन प्राप्तेत्यादिवाचित्त्वेन रात्रेत्यादिसूत्रमपि
 बाधः स्यात् यदि तु तन्निनसूत्रे तत्पुरुषग्रहणस्य क्रियते एकदेशिग्रहण-
 कृत्या वार्तिकप्रत्याख्यायते तदा रात्राङ्गेतिसूत्रस्य वार्तिकविषये प्रवृ-
 त्तिरितिफलभेदस्य स्पष्टतया वार्तिकप्रत्याख्यानविरोधः स्पष्ट एव । ननु पर-
 वदितिसूत्रस्य तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्याने प्रकृतसूत्रे तत्पुरुष इत्यस्य कथं ला-
 भ इत्यत आह । अत्रैवेति । तत्पुरुषे चेतिप्रकृतसूत्रे पठनीयमिति भा-
 यः । अत एव । वार्तिकविषयेपि रात्रेतिसूत्रस्य तत्पुरुषग्रहणकरणेन
 प्रवृत्तेरेव । प्राङ्ग पराङ्गः सर्वाङ्ग इति च प्रादिसमासः । चरितार्थमिति ५।

संख्ययोरिति कोशात्। भाष्यविरोधशङ्कां वारयति । भाष्य इत्यादि । 'एकदेशिग
 'इति । 'एकदेशित्वं' स्पष्टयति । सा चेति । इदमपीति । अस्तु तर्हि 'इत्येतत्कथ
 नमपि । व्याख्यानादिति । सन्धिवेलादिगणे त्रयोदशैर्गण्यस्य पाठदर्शनमूल-
 काद्व्याख्यानादित्यर्थः । सुजयं 'इति । चिरादुक्ता दश त्रिदशाः । एकादिसैक-
 'स्य चादुक् । अत्रादुगागमेऽकारोच्चारणसामर्थ्यात् पररूपम् । प्रसिद्धत्वादिति ।
 प्रकृतसूत्रे दृष्टं इति सूत्रात्सङ्ख्यायामित्यस्यानुवृत्त्या संख्यायामेवास्य प्रह-
 त्या तदुच्यते तस्मान्नदटकतया शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यपि बोध्यम् । योगवि-
 भागव्यादर्शनादाह । मयूरेति । व्याख्यानादिति । धे चेत्येव यत्तस्य धात्विति
 बहुवचनोपादानेन नानाधिकरणवाचिनः संख्यागम्यादुच्यते तदर्थं वर्तमाना-
 दयो धाप्रत्ययो विधीयते तस्येदं ग्रहणमत एवोत्तरपदाधिकारबाधस्तदंगे क-
 ल्प्यते इत्येवम्प्राचां व्याख्यानादित्यर्थः । धात्विति मत्तमोनिर्देशात्तन्निमित्तक-
 कार्यस्यैव विकल्पस्तदाह । उत्तरस्येति । उत्तरपदादेरित्युत्तरपदशब्दः प्र-
 त्यासत्वात्प्रकृतवाक्यघटकनिमित्त परः । तेन धाप्रत्ययस्योत्तरपदत्वाभावेऽपि
 न क्षतिः । वाक्यभेदेन च दृत्वविधानम् । विधेयभेदस्य न्याय्यत्वात् । विभिन्न-
 वाक्ये च वाक्यभेदो न सम्बध्यते । तेन तस्योत्त्वाभावेऽपि प्रवृत्तिस्तदाह । नित्य-
 मिति । अत एव भाष्ये यत् उत्तरपददशधासूत्रपदादेः दृत्वं च यत्तस्य धा-
 तु वेति यत्तस्यम् । उत्तरपदादेः दृत्वं यत्तस्यमिति पृथग्वचनानि पठितानि ।
 'हरदत्तमतमाह । उत्तरपदे नित्यमिति । सौम्यत्वाभावे दृत्वस्याप्यभाव इति ।
 'अथ । मतद्वयमध्ये । परवृत्तिमिति सूत्रे इन्द्रपदमितरितरयोगपरमित्याशये-
 नाह । समाहार इति । तत्र । इतरितरयोगद्वन्द्वे । तेन । अर्थपरत्वेन । प्रकृत-
 सूत्रे इन्द्रतत्पुरुषयोरिति यही न तु मामी । तेन इन्द्रं तत्पुरुषे च परपद-
 स्येव निम्नं पृथपदस्येति नार्थः । न चेष्टार्थात् । मयूरीकुक्कुटाविति वाक्ये पृ-
 थपदे स्त्रीप्रत्ययनिष्पत्त्यापत्तेः । परवृत्तित्वं यद्व्याख्यातः । द्विगुप्राप्तेति समु-
 दितं 'दा'पि 'इ'मित्यभिव्यक्तिवारणाय । द्विगुपदमिति । कैयटानुगेधेनेति ।
 द्विगुरेकप्रथममिति सूत्रे समाहाराविशेषार्थं पञ्चकपालो पञ्चकपाला इति भा-
 ष्यप्रयोगादेकविभक्त्येति सूत्रभाष्यव्याख्यावमरे तेन परवृत्तिरित्येवमप्यपदमनाचेति
 भावः । द्विगुपदत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह । वस्तुत इति । द्विगुपदपर

द्विगुपदं समाहारद्विगुपरञ्च भवति किन्तु तद्वितार्थेन्यो द्विगुस्तत्परं वाच्यम् । तत्र
च तद्वितार्थस्य प्राधान्यात्परवत्तिष्ठमिति सूत्रे परपदोपादानेन यत्र पूर्वपदप्र-
युक्तलिङ्गप्राप्तिस्तत्रैव तस्य सूत्रस्य प्राप्या तद्वितार्थद्विगौ तस्याप्राप्तिरिति भा-
वः । अत एव । द्विगुग्रहणस्य व्यर्थत्वादेव । अत एव । अलेशब्देन नित्यसमामा-
भावादेव । इदञ्च प्रतिप्रसववचनमनावश्यकमित्याशयेनाह । इद्वैकेति । इति-
न्यासेनेति । यदा तादृशन्यासेन परवत्तिष्ठमिति सूत्रस्य स्तरं रूपग्रहणमेकदेशि-
समासप्रत्याप्यानेन प्रत्याप्यातन्तदास्य प्रतिषेधवचनस्य प्रयोजनवन्मतीति भा-
वः । अत एव । अतस्तत्त्वादेव । ननु समुदायस्य पूर्ववत्तिष्ठत्वेऽपि वडवाग्रब्दे
टापः सत्त्वात्स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्भववडवे इति स्यात् । सूत्रे टापो
निवृत्तावपि लौकिकीं प्रयोगे टापः सत्त्वादत आह । अश्ववडवाविति । समु-
दायस्यावन्तत्वाभावादिति । उद्धूतावयवभेदसमाहारस्य विशेषत्वे नोपसर्ज-
नत्वात् । वस्तुतस्तु गोषडवे इतिप्रयोगमिदये चावन्तान्तं यदङ्गमितिरीत्या
तदन्तविधिद्वयमवश्यं स्वीकार्यन्तया चाश्ववडवावित्यस्यामिद्विर्गवरैवेति
पूर्ववदश्ववडवेति सूत्रनिर्देश एव टाप्रतिष्ठितसाधक इति बोध्यम् । नन्वेषम-
तिदेशवैयर्थ्यमत आह । अतिदेशेति । शोभनावश्ववडवाविति यथा । ननु पू-
र्यवदश्ववडवावित्यानुपूर्विकसूत्रेण कथमनुप्रयोगे पूर्ववत्तिष्ठत्वप्रतिपादनमत
आह । अश्ववडवशब्दार्थः इति । अतः एव । राजाङ्गति सूत्रस्य द्विगुप्राप्ते-
रन्यादिनिषेधविषयेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारादेव । प्रत्याप्यातमिति । यदि राजा-
ङ्गेति सूत्रस्य द्विगुद्विषयेऽप्रवृत्तिः आत्तदा परवदिति सूत्रे तत्पुरुष-
पदमत्वे तन्निषेधार्थमारब्धेन प्राप्तेत्यादिवाचित्केन राजेत्यादिसूत्रस्यापि
साधः स्यात् यदि तु तस्मिन्सूत्रे तत्पुरुषग्रहणस्य कियती एकदेशिग्रहण-
कृता वार्त्तिकप्रत्याप्यायने तदा राजाङ्गति सूत्रस्य वार्त्तिकविषये प्रवृ-
त्तिरितिफलभेदस्य स्पष्टतया वार्त्तिकप्रत्याप्यानविरोधः स्पष्ट एव । ननु पर-
वदितिसूत्रस्य तत्पुरुषग्रहणप्रत्याप्याने प्रवृत्तसूत्रे तत्पुरुष इत्यस्य कथं ना-
भ इत्यत आह । अत्रैवेति । तत्पुरुषे चेतिप्रवृत्तसूत्रे पठनीयमिति भा-
वः । अत एव । वार्त्तिकविषयेऽपि राजेतिसूत्रस्य तत्पुरुषग्रहणप्रवृत्तेन
प्रवृत्तेरेव । प्राह पराङ्गः सर्वाङ्ग इति च प्रादिसमामः । चरितार्थमिति ॥

पुण्याहं सुदिनाहमित्यत्र रात्रे त्वनेन पुंस्त्वे प्राप्ते पुण्ये त्वनेन नपुंसकत्वं वि-
 धेयम् । यदि तु अथ वचनस्याप्येकदेशिसमामविषयकत्वमेकदेशियहणानुह-
 य्या सम्पाद्यते तदाऽस्य सूक्ष्म्यं पूर्वाह्नं पूर्वरात्र इत्यादिरेवोदाहरणम् भविष्य-
 तीति प्राह सर्वाह्न इत्याद्यमिदं पुण्येति च व्यर्थम् । पुण्याहमित्यादावुत्तर-
 पदार्थस्य प्राधान्यात्तत्तद्वत्त्वमनायासेनैव सिद्धमिति भावः । अभावादिति ।
 टच समुदायाययवत्वात् । प्रतिप्रसवेति । तत्पुरुषसमासे प्राप्तस्य राजाज्ञाज्ञा
 इत्यस्य सख्यापूर्वमिति यच्चनेन नपुंसकत्वस्वीकारे प्राप्तस्यैव पर्याह्नत्वस्यार्था-
 द्विधानं सम्भवतीति साध्यसम्भवतीति भावः । ननु संख्यापूर्वमिति वचनस्वीकारे
 विशदरात्रं यक्षदशरात्र इति प्रयोगविरोध इत्यत आह । भविष्यतीति । यदि
 त्वे तयोर्वैदुषीहितमवप्रत्यन्वेत्येवाजितियोगविभागनाचप्रत्ययस्य स्वीक्रियते
 तदा पुंस्त्वमनायासेन मिथ्यायेव परन्त्वर्थमिदं स्पष्टं । तादृशीति । अपयमित्य-
 तदित्यर्थः । ननु समामनिरूपणप्रस्तावे जात्याप्यायामित्यादिसूत्रविवरणमप्र-
 स्तुतमत आह । नन्विति । एवं चानायश्रकत्वमात्रं ख्यातिज्ञानुशामनप्रस्तावे
 जात्याप्यायामित्यादिनिर्दिष्टं सद्गतमेवेति भावः । यदादिशब्दानामिति ।
 सम्यक्तां यय इत्यादौ । बहुवचनविधानस्य फलमाह । तत्रेति । एकत्वमिति ।
 जातिगतमेकत्वमित्यर्थः । एतच्चेति । जात्याप्यायामिति सूत्रमित्यर्थः । सूत्रो-
 क्तार्थ इति । सूत्रार्थे जातायेव बहुवचनार्थकत्वस्यान्ययस्वीकारः सम्भवति तु
 बहुवचनार्थस्य बहुत्वस्य व्युत्पाद्यत्व इति मतमिदं स्पष्टं पर्येति भावः । एतेन ।
 पूर्वोक्तप्राप्त्यानेन । नृप्यार्थ इति । सतत्त्वोच्चारयित्वाचरोधकत्वं यदाऽप्य-
 च्छब्दस्य तदन्वयः । उपासितेति । उपासिताद् गुरोर्वा प्रज्ञा तस्या योऽभिमान-
 स्तं नोद्यता इत्यर्थः । ननु गार्ग्योऽहमित्यादौ गार्ग्यं गच्छत्येतादयस्ये नोरे तदो-
 कत्वमहमित्ये तदर्थस्य तु विधेयत्वमिति नाप्यदर्थस्य सविशेषणत्वमत आह ।
 गार्ग्योऽहमित्यादि । द्वयोरेकमुक्तं इति । तत्र द्विपदभावप्रधानमिदं गौतम-
 विवरणम् । एत एव । प्रत्यक्षे बहुवचनयवत्वादेव । तत्रैकवचनस्य । जाति-
 रसाभिजातिमित्युक्तेरप्येकत्वस्य । स्पष्टं दमिति । तत्र हि बहुवचनमर्थं नि-
 र्दिशयाम् । उदितमित्यनुवर्तते । कथंशब्दोक्तमिति । जातिद्वय एव दृश्यते-
 ति । अजातिन निनि प्रतिषेध प्राप्नोति । एतत्तद्वि निज इति यद्वद्वत्तद्वत्

षड्रोति तन्त्रज्ञापयत्याचार्यः सर्वो हन्दी विभाषैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञा-
 पने प्रयोजनम् । वाञ्छवशालङ्कायनम् । वाञ्छवशालङ्कायना इत्येतत्किदम्भवति ।
 अथ वां नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः इत्युक्तम् । कथं चात्रैक-
 वचनमिति पूर्वपक्षिणो हन्त्यर्थं त्यादिप्रकरणस्य प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इ-
 त्यर्थकत्वमनुमतम् । जातिहन्त्युत्तरपादिनस्तु प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्य-
 र्थाऽत्रेति निश्चयः । नक्षत्रवाचकानाञ्जातिवाचकत्वस्तु प्रतिमन्वन्तरेऽन्यानि
 नक्षत्राणि भवन्तीति दर्शनेन कौयटेनोपपादितम् । एवञ्च प्राण्यङ्गादीनां समा-
 हार एवेति नियमे कृते तद्वतिरित्यहन्त्योभयरूपत्वस्वीकृत इति फलितम् ।
 नक्षत्रवाचकानाञ्जातिवाचकत्वेऽपि प्राणित्वमेषामिति न्यायप्राप्त्योभयरूपह-
 न्तस्य नक्षत्रवाचकगण्ठावयवकस्यैव । अथ इति तिष्यपुनर्वस्त्रोरिति सूत्रे बहु-
 वचनग्रहणं सार्थकमिति भावः । मया हन्त इत्यस्य हन्त्यर्थं त्यादिप्रकरणाविषयः
 भवे इत्यर्थः । न च न्यायमिह एव । अथ वेति । न ह्येतेषु प्राणित्वेन व्यवहा-
 री लोके किं तु प्राणिनास्तदधीनस्थितिकत्वात्प्राणिनामेतं प्राणा एव । अङ्गिर्वि-
 ना येषाम्प्राणा न्नायमाना भवन्ति ते प्राणिन इत्युच्यन्ते । नक्षत्रत्वेन ये प्र-
 सिद्धास्तोपाम्प्राणा अङ्गिर्विना न न्नायमाना इत्येते न प्राणिनः । इदमेव पु-
 ञ्यत्वभाष्ये भवच्छब्देनोच्यते । एवं सति यदि जातीति सूत्रस्य नित्यैकवद्भाव-
 विधावकत्वमेव स्यात्तदा नक्षत्रवाचकानाहन्त्यस्य नित्यैकवचनान्ततया बहुव-
 चनाभावात्तिष्यपुनर्वस्त्रोरिति सूत्रममङ्गुतार्थकं स्यादतस्तद्वैकल्यकत्वमप्यनेन
 बोध्यते इति भाष्यकृता ध्वनितम् । नन्वेवं सर्वा हन्त इत्यनेनैतत्प्रकरणाविषय-
 स्यैव ग्रहणं जातिहन्त्येतत्प्रकरणस्य त्वात्तस्यापि नित्यत्वमेवायातमिति कथ-
 म्बहुवचनग्रहणचारितार्थमिति वाच्यम् । यद्यपि विनाऽनुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य
 ज्ञाप्यत्वादिति श्रुत्येन सर्वा हन्त इत्यस्यैकवद्भावविषयो जातिहन्तः सर्व इत्य-
 र्थात् । अत एव विभाषा वृधेति सूत्रेऽपि समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे एक-
 वद्भावविधानमनर्थकमित्यागच्छा पूर्वपक्षं नित्यार्थमुत्तरपक्षं व्यभिचारार्थमिति भा-
 ष्यकृतोक्तम् । तत्र कौयटः । पूर्वपक्षेति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्य-
 र्थः । उत्तरपक्षे चिञ्जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विभाषा इत्याह । क्व चि-
 दित्यनेन भाष्योक्तव्यभिचारो दर्शितः । व्यभिचारार्थमित्यस्य व्यभिचारार्थमि-

पङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो हृद्यो विभापैकवद्भवतीति । किमेतस्य प्रा-
पने प्रयोजनम् । वाञ्छवशात्तद्वायनम् । वाञ्छवशान्नद्वायना इत्येतत्सिद्धमभवति ।
अथ वा नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः इत्युक्तम् । कथं चात्रैक-
वचनमिति पूर्वपक्षिणो हृदयं त्यादिप्रकरणस्य प्राण्यङ्गादीनामिव समाहार इ-
त्यर्थकत्वमनुमतम् । जातिद्वन्द्वेऽप्युत्तरपादिनस्तु प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्य-
र्थोऽवेति नियमः । नञ्चवचकानाञ्चातिवाचकत्वस्तु प्रतिमन्वन्तरेऽन्यामि-
नञ्चवाणि भवन्तीति दर्शनेन कैयटेर्गोपपादितम् । एवञ्च प्राण्यङ्गादीनां समा-
हार एवेति नियमे कृते तद्व्यतिरिक्तहृदयभयरूपत्वम्वीध्यत इति फलितम् ।
नञ्चवचकानाञ्चातिवाचकत्वेऽपि प्राणित्वमेपर्यमितिन्यायप्राप्त्यभयरूपह-
ृदस्य नञ्चवचकशब्दावयवकस्यैव । अत्र इति तिथ्यपुनर्वस्योरिति सूत्रे बहु-
वचनग्रहणं भार्यकमिति भावः । सर्वा इन्द्र इत्यस्य इन्द्रस्य त्यादिप्रकरणाविषयः
सर्व इत्यर्थः । न च न्यायमिह एव । अथ वेति । न ह्येतेषु प्राणित्वेन व्यवहा-
री लोके किं तु प्राणिनाम्तदधीनस्थितिकत्वात्प्राणिनामिति प्राणा एव । अङ्घ्रिर्वि-
ना येपाम्प्राणा न्नायमाना भवन्ति ते प्राणिन इत्युच्यन्ते । नञ्चवत्त्वेन ये प्र-
सिद्धास्तोपाम्प्राणा अङ्घ्रिर्विना न न्नायमाना इत्येते न प्राणिनः । इदमेव पु-
ण्यत्वभाष्ये भवच्छब्देनोच्यते । एवं सति यदि जातीति सूत्रस्य नित्यैकवद्वाय-
विधावकत्वमेव स्यात्तदा नञ्चवचकानाद्वन्द्वस्य नित्यैकवचनान्ततया बहुव-
चनाभावात्तिथ्यपुनर्वस्योरिति सूत्रमनङ्गतायकं स्यादतस्तद्वैकश्लिषकत्वमप्यनेन
बोध्यते इति भाष्यज्ञता ध्वनितम् । नन्वेवं सर्वा इन्द्र इत्यनेनैतत्प्रकरणाविषय-
स्यैव ग्रहणे जातिद्वन्द्वस्यैतत्प्रकरणस्यत्वात्तस्यापि नित्यत्वमेवायातमिति कथ-
ञ्चबहुवचनग्रहणधारितार्थमिति वाच्यम् । यद्यता विनाऽनुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य
प्राप्यत्वादिति न्यायेन सर्वा इन्द्र इत्यस्यैकवद्वायविषयो जातिद्वन्द्वः सर्व इत्य-
र्थात् । अत एव विभाषा हर्षेति सूत्रेऽपि समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे एक-
वद्वावधिधानमनर्थकमित्यागम्य पूर्वं नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति भा-
ष्यकृतोक्तम् । तत्र कैयटः पूर्वं चेति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्य-
र्थः । उत्तरत्र क चिज्जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विभाषा इत्याह । क चि-
दित्यनेन भाष्योक्त्यभिचारो दर्शितः । व्यभिचारार्थमित्यस्य व्यभिचारार्थमि-

त्वर्थः । स च क्वचिदेकवद्भावात्क्वचित्चित्यत्वाभावाद्धोध्यः । न केवलमप्रकृतसूच-
 स्य बहुवचनस्य स्थाने द्विवचनदिशविधायकत्वीपपत्तिरेवेतादृशकल्पनायाः प्र-
 योजनम् । किं तु मृदङ्गशङ्खतूषणाः पृथङ्गदन्ति संमदीति भाष्योक्तप्रयोगस्या-
 प्युपपत्तिरिति । प्रकृतसूचं समासग्रहणमकृत्वा द्वन्द्वग्रहणमेव कृतन्तत्प्रयोजन-
 माह । नचचेति । विपर्यासबुद्धिविपरया इत्यस्य विशेष्याहत्तिधर्मप्रकारकबुद्धि-
 विपरया इत्यर्थः । सा च तिथ्यविशेषिका पुनर्वसुत्वप्रकारिका पुनर्वसुविशेषि-
 का तिथ्यत्वप्रकारिका ज्ञेया । पूर्वं यद्यपि जात्याख्यायामितिसूचसमूहवदि-
 त्यनेनास्मदो हयोद्येत्यस्यानावश्यकत्वं सूचितमेव तथापि तत्र पुन्यनभिधा-
 नात्तां वक्तुम्युनराह । अस्मद इत्यादीति । तथेति । अनावश्यकत्वमित्यर्थः ।
 इति भाव इति । लिङ्गविशेषबोधकसूचव्याख्यानामन्तरङ्गात्त्याख्यायामित्यादि-
 सूचव्याख्यानकर्तुर्भाव इत्यर्थः । उच्छङ्खनास्त्विति । एवमभिधानभाष्यकृता तु-
 ल्यपदानुवृत्त्यानावश्यकत्वसामिहितमिति सूचनाय । अत एव भाष्यकृता जा-
 त्याख्यायामितिसूचव्याख्यावसरे आदौ सूचस्य प्रयोजनसुज्ञा अग्रिण्यं वा बहु-
 वत्पृथक्ताभिधानादितिवाचिकं व्याख्यातम् । अग्रिण्यो वा बहुद्वाव इत्यादिना ॥
 अस्मदो हयोद्येतिसूचं फलुनीतिसूचं च अयमपि योगः शक्योऽवक्तुमित्यभि-
 हितम् । तेन तुल्यपदे स्वरितत्ववास्तीति गम्यत इति । व्याख्यानादिति । द्वि-
 गुरेकवचनमिति सूचस्य समाहारस्यैकत्वेनैव द्विगुरेकवचनभविष्यतीत्यभि-
 प्रायेण न या समाहारैकत्वात्समाहारस्यैकत्वादेकवचनभविष्यतीत्यनेन प्रत्या-
 ख्यानकृतमिति तत्सूचस्यङ्गुपपदे समाहारद्विगुपरमेव । तथा विभाषाममीप
 इतिसूचं उपदशम्याणिपादमितिसमाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकस्याभिधानकृतमि-
 त्यत्रत्यनच्छब्दस्य पूर्वोक्तोभयपरत्वमित्यभिप्रायकस्याख्यानादित्यर्थः । यदि द्व-
 न्द्वग्रहणमात्रानुवृत्तिरभिप्रेता स्यात्तदा द्वन्द्वग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे तच्छब्दोपा-
 दानं व्यर्थं स्यादिति भावः । सूचशब्दस्य पाषाणस्य पाठाभावेऽपि बहुसूचमि-
 तिभाष्यीयप्रयोगस्योपपत्तिमाह । बहुसूचमितीति । प्रथमान्तमिति । एतेन
 यष्टान्तत्वगङ्गा पारयति । रात्राद्वाहा इतिसूचं चर्चर्च इतिसूचं च प्रथमा-
 न्तयोरेव सखेन प्रकृतेऽपि तथैव कल्पनादिति भावः । ननु पथः सङ्घे इतिसूचं
 सङ्घागच्छोपादानेन सङ्घागच्छोपादारेण यः समानस्तद्विचार्येत्यनेन विधीयते

तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वादुपहृष्टे स्यादत आह । प्रतिपदोक्तेति । व्याख्यानादिति ।
 अथयसाहचर्यमूलकव्याख्यानादित्वर्थः । ननु विपर्ययत्वापि हतममासान्तप-
 यशसत्त्वात् न पुंसकत्वापत्तिरत आह । विपर्ययति । अनेनैव । पथ इति सूत्रेणैव ।
 अनियतलिङ्गेति । सामान्ये इत्युपादानाद्यत्र नियतलिङ्गत्वस्तत्र तु तच्छब्द-
 स्वभावात्तस्मिन्त्वमेव । लिङ्सर्वनामेति । सर्वनामशब्दोऽत्र सर्वनामसदृशपरः ।
 लिङ्गानां सर्वनामेति समासः । यथा सर्वमात्रः सर्वद्रव्यपरामर्षकत्वं तथा नपुं-
 सकत्वमनियतलिङ्गेषु सर्वत्र प्रवर्तत इति भावः । अनेनैव । सामान्ये नपुंस-
 कमित्यनेनैव । फलांशस्येति । व्यपदेशिवद्भावेनेति शेषः । फलस्य कारकत्वमु-
 पपादयति । तस्येति । न च फलस्य कर्मत्वास्त्रीकारे का चतिरिति वाच्यम् ।
 एवं सति तद्विशेषणशोभनादेर्द्वितीयान्तत्वञ्च स्यात् । इष्टापत्तिरिति चेत् । नि-
 पुणस्त्वम्पश्चिद् नृदु त्वा राजा द्विविधेन योजयतीत्यत्र सपूर्वायाः प्रथमाया वि-
 भाषेतिविकल्पापत्तेः । करणत्वं नाम्न्य इति । तत्र फलांशस्य करणत्वविवक्षा-
 स्त्रीकारात् । विकृतिप्रकरण इति । अत्र करणत्वनिष्ठा विपर्ययता संमर्गरूपा ।
 न तु प्रकारतारूपा । अपदार्थत्वात् । तस्याः । विकृतिः । कैपाश्चिदिति । ए-
 तेन तादृगव्यवहारो न युक्तः फलानाश्रयत्वादिति सूचयति । ज्योतिष्टोमेन भ-
 क्तिपूर्वं यजेतेत्यत्रापि ज्योतिष्टोमेनेतिद्वितीयोपपत्तये फलांशस्य करणत्वं नाम्न्य-
 याह्मिपूर्वमिति द्वितीया कथमिति न गड्ग्वम् । तत्र भक्तिपूर्वमित्यस्य भाव-
 नाविशेषणत्वेन प्रथमान्तत्वात् नपुंसकत्वञ्च । स्वर्गकाम इत्यादिपदमभिध्या-
 हारं तु स्वर्गकामतावत्कर्तृत्वमाख्यातार्थभावनायाश्चासते । एवञ्च तादृ-
 गपुरुषपक्षोऽष्टायाभ्यां तद्वात्वर्यप्रयोज्यत्वमात्र इति दिक् । अधिकारोऽय-
 मिति । तेन वक्ष्यमाणभूषाणाञ्चभूमसासकर्मधारयभिन्नममामे प्रवृत्तिः ।
 आरोपितस्य नञर्थत्वेन नञ्ममामभ्यापि कर्मधारयत्वाच्चपक्षपक्षेयर्थ्यं ग-
 दायामाह । अनास्ति । नास्तीतीति । तदुक्तमाथ्ये । न हि संश्रयां कदा-
 न्त एमीनरेष्वन्तपुरुषो नञ्ममामः कर्मधारयो वाप्तीति । तदुपक्रमं भौ-
 जन्यमित्यादिष्वदित्वाभावात्कथमुपपन्न इति सूत्रप्रवृत्तिरत आह । इह स मेति ।
 नाया । प्रायोक्षी । इह यद्वीतपुरुषं विनेति । तदुक्तं माथ्ये । न हि त-
 दाद्याविद्यामायामुपपन्नोपक्रमान्तोऽन्तपुरुषो नञ्ममामः कर्मधारयो वाप्ती-

विचगु क देवदत्त इति । एवं रीत्या प्रथमागतपदार्थेन सामानाधिकरणप्रदर्शनपरतया ममाधानलङ्घनन्तश्च लकादित्यर्थः । तच्च तद्वन्विक्कम्पनापेक्षया यदिभक्त्यर्थे ममामविधानं तद्विभक्तिप्रकृत्यर्थ एव संबन्धित्वेन कथ्यते । तत्र । अथप्रथमाविभक्त्यर्थे ममामाश्रयमध्ये । कर्तृकर्मवचनेति । कर्तृवचनस्य यथा । प्राप्नोदको ग्राम इति । यथा चात्र वृत्तिविश्रद्धाव्याख्यार्थयो कम्पना तथान्यत्र प्रपञ्चितम् । कर्मवचनस्य यथा । उडतौदना स्यासीत्यादौ । ननु तः परो यस्मादित्यादौ मत्वर्थभावेऽपि बहुव्रीहिरदर्शनाभात्वर्थे बहुव्रीहिरित्याद्यनुपपन्नमत आह । त पर इति । अन्यार्थ इत्येव हि द्वे पदपक्षेण द्विमर्थमित्याकाङ्क्षायामाह । आहवती नदीति । बहुव्रीहिव्याहृत्यर्थम् । बहुव्रीहिर्भञ्जाव्याहृत्यर्थमित्यर्थः । बहुप्रदो बहुव्रीहिरिति । तथा च जरती चित्रा गोरित्यर्थेऽपि बहुव्रीहे माधुत्वापत्तिः । अत्र बहुपद इत्याभिधानेन राजपुरुष इत्यादौ यद्यप्येकमंशाधिकारात्तत्पुरुषो बहुव्रीहिव्याधते तथापि तस्य नावसर इति सूचयति । तदेयोपपादयति । द्वयोरिति । अनेकं किमिति । सुप्तुपेत्यस्य संबन्धादेकस्य पदस्य सर्पिषोऽपि स्यात् गोमूत्रस्यापि स्यादित्यत्राप्रयुज्यमानविन्द्यर्थे विद्यमानस्यापि बहुव्रीहिर्भञ्जा न भविष्यतीति प्रश्नः । बहूनामपीति । अन्यथा तत्पुरुषवद्वयोरिव सा स्यादिति भावः । पुवत्वप्रेति । उत्तरपदपरत्वाभावात् । कपिञ्जलाधिकरणेति । तत्र यथा कपिञ्जलानामभेदेत्यत्र प्रथमोपस्थितत्वाग्रयाणामेव ग्रहणन्तथा प्रकृतं न निजान्द्रयाणामिति सूचे चयाणां ग्रहणात्सूक्ष्मजटकेनेन सुनताजिनयामसा इति बहूनामपि बहुव्रीहिर्प्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्याच्च । तदाह । चतुरादीति । उत्तरपदे परतममामविधानाज्ज्ञापकादिति । यद्यपि तद्विधायित्वेन सूचं च विधीयमानविगांष्टाङ्गजातादौ चारितार्थन्तथापि दिग्वाचकस्योत्तरपदे ममामविधानं ज्ञापकमिति भावः । उपमर्जनभञ्जामिहिरपि न प्रयोजनमित्याह । विचगुरित्यादाविति । स्पष्टार्थमिति । चार्थे इन्द्रइत्युत्तरसूचेऽनुवृत्त्यर्थत्वमपि न । पूर्वोक्तज्ञापकस्य वृत्तिघटकपदान्युदात्ते विद्यमानानां बहूनामपि ममाम इत्यर्थे ममान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेन इन्द्रस्य बहुपदवन्विन संभवात् । एवं ज्ञापकेन बहूनां ममामकम्पनापेक्षया स्पष्टप्रतिपक्षार्थमवानेकपक्षमिति भावः ।

ति । तद्वाहुन्य इति । आवरकवाहुन्य इत्यर्थः । नाध्यायधिकारेति । न हि
 शायान्तो बाहुल्येन तत्पुरुषो नञ्ममाम कर्मधारयो वाऽस्तीति भाष्यका
 रोक्ते । पर्यायस्येतीति । जित्पर्यायवचनस्यैव राजादर्थम् । जित्निर्देश
 कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यमपर्यायवचनस्यैव ग्रहणम्भवति । किम्प्रयोजनम् । रा
 जादर्थम् । मभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसमभोश्वरसभम् । तस्यैव न भव
 ति । राजमभा । तद्विशेषाभाश्च न भवति । पुष्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसमेति
 भाष्यकारोक्तिरिह प्रमाणम् । नाधिकारोपयोग इति । एतदपि भाष्ये स्पष्टम् ।
 विभाषा सेनेति सूच एवाधिकारस्य प्रयोजनभाष्ये दर्शयतमन्यत्र तु स्पष्टा
 र्थमेव तत्त्वमन्यत्र ॥

इति तत्पुरुषविवरणम् ॥

व्याख्यानादिति । शेषो बहुव्रीहिरिति सूचघटकशेषपदस्योपयुक्तादन्यपर
 तया यस्य पदस्यार्थस्य वा पूर्वबोपयोगस्तस्यादावप्रसिद्धिसुत्कृता चिकित्ता शेष
 इति भाष्यकृता मिहान्तितन्तश्चूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अथ भाष्यः । पदस्य
 शेषस्य ग्रहणे यस्य पदस्य सामान्यतो विशेषतो वा उपयोगस्तदन्याप्रसिद्धि
 सामान्यतः सुप्पुपेल्यबोपयोग विशेषतो द्वितीयाश्रितित्वादौ न । अर्थोपि पु-
 र्वपदार्थप्रधानत्वेऽन्यपदार्थप्रधानत्वेऽन्यथीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानत्वे त
 त्पुरुषः प्रसिद्ध एवात्र यस्य चिकित्स्य विगिष्य ममामो नोक्तः स शेष इति वि
 धिचितम् । युक्तप्रकारमाह । प्रथमान्तात्वादिति । शेष इत्यस्य प्रथमान्तात्वादित्यर्थः ।
 अन्यपदार्थ इत्यन्यपदस्य भेदविगिष्टार्थकतया भेदस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां
 शेषपदोपस्थितस्य प्रतियोगित्वे नान्यथाद्वितीयान्ताद्यर्थ इत्यस्य नाभः । व्याख्या
 नादिति । प्रकृतसूचभाष्ये पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितं त्वान् ।
 चिन्मगुर्द्वेवदत्त इति । चिन्मगुगुर्देनाभिहितं कार्यं इति तत्त्वाऽनुप्रयोगानुपप
 त्तिरित्येव गद्गाहृता सामान्याभिधाने विशेषानभिधानम् । नामाग्ये ह्यभिधी
 यमाने विशेषोऽभिहितो भवति । तत्राग्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोगस्य ।

व्यक्रियाशब्दास्तथा स्तु तद्धिङ्सङ्ख्याम्स्तु । तस्य भेदका विभेदभूतार्थे
 प्रतिपादका इत्यर्थः । गुणशब्दाः । गुणप्रवृत्तिनिमित्तकाः । एवन्द्रव्यशब्दा इ-
 त्यस्य द्रव्यप्रवृत्तिनिमित्तकाः । द्रव्यप्रकारप्रतीतिजनका इति यावत् । तेनेति ।
 प्रसज्यप्रतिषेधाच्चयनेनेत्यर्थः । ऐडविड्भार्य इति । इडविड् भार्या यस्येत्यर्थः ।
 अत्रेडविड्शब्दाश्चनपटशब्दात् क्षत्रियादजितिसूत्रेणात्रि कृते तस्यातयेति
 लुकि इडविड्शब्दादूडोऽभावसत्त्वान्पुंस्त्वश्वतीति भावः । ननु पुंवद्भावस्य
 सूत्रेण विधाने वरटा भार्यायस्येत्यर्थविवक्षाया इमभार्य इति स्यादत आह ।
 प्रत्या सत्येति । इडगुरिति नेति । ननु इडगुरितिरूपे इष्टापतिः । इडा गुरि
 तिविप्रर्हं तस्येष्टत्वात्समानार्थत्वाच्चेत्यत आह । वरटेति । अस्य नित्यस्तीति
 ब्रह्म पुमासमित्यगाभावेन न पुंस्त्वम् । एवमेव सत्त्वणाभार्य इत्यत्रापि वो
 ध्यम् । अत्र च । एतत्तूचोदाहरणे । अर्यातिदेशे दोषमाह । न त्विति । अर्या
 तिदेशे तद्वाची शब्दः प्रयत्नत इत्यर्थे दोषः स्यादिति भावः । रूपातिदेशे प्रम
 ण्दोषः वारयितुमाह । यद्यपीति । अर्थस्यापि निवृत्तिरिति । एवञ्च न वतण्डा
 चेत्यस्य प्राप्तिः । ध्वनितश्चेदमिति । अर्यातिदेशे एवविधे प्रदेशे फलतो रू
 पातिदेशे ययं वसानश्वतीत्येतद् ध्वनितमित्यर्थः । तत्र हि तृतीयादिषु पुंस्
 दित्वनेन भवतीति यावद्विशेषेण पुंसि यथा नुस्त्व भवति तथा भाषितपुम्कस्त्व
 न्तस्यापि तृतीयादिषु न भवतीत्यर्थः य मणीशब्दस्य नपुंसकत्वत्वे कृते गुण-
 नाभावतुडीत्वानामप्रतिषेधो ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलायेत्यादौ वक्तव्य इत्युक्ता
 अर्यातिदेशात्स्मिन् । भाषितः पुमानध्यक्षार्थे प्रवृत्तिनिमित्तरूपे तद्युक्तस्य
 र्यस्य पुमर्थो गयतीत्युक्ता पीनुने इत्यत्र फलत्वव्याप्तपीनुत्वरूपे पुमर्थोतिदे
 शमाशङ्क्य समानायासाकृतो यद्भाषितपुम्कस्तस्य पुमर्थो भवतीति समाहित
 म् । अत्र च यथा स्त्रियो पुं वदितिसूत्रे भाष्ये न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीत्य
 भिहितस्तथा नाभिहितस्तनेतद् ध्वनितमर्थोतिदेशेऽर्थविशिष्टशब्दरूपस्याति
 देश इति । तेन क्रीडत्वविशिष्टार्थवाचकस्य शब्दस्य पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकत्व
 रूपातिदेशात्क्रीडत्वस्य निवृत्त्या तत्प्रयुक्तकार्याग्रामप्रवृत्तिरिति । अत एव ।
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्यानिवेशादेव । इत्युत्तरितमिति । हत्तो यद्यपि युग
 पदधिकरणवचनत्वे नैकविशेषकप्रतीतिजनकस्य तथापि हत्ते प्राक्तनानि

तृतीयास्तत्त्विति । यदाऽनेकग्रहणं स्पष्टार्थं कृतन्तदाऽनेकं सुवत्सं सुपा स-
 मस्यत इत्युक्तं त्रिप्रसूतीनोमेव स्यादिति भावः । अत एव । सर्वपदशकत्वा-
 देव । वा लोप इति । अस्यैवापूर्वविधेयत्वम् । समासस्तु अनेकमिति सूत्रेणा-
 पि सिद्धं । अधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपीति । उर्ध्वदेशनिष्ठाऽधिकरणतेत्यर्था-
 त् । आधेयप्रधानत्वादिति । शब्दशक्तिस्वभावादूर्ध्वदेशहतिबोधकत्वात् । आ-
 धारत्वविवक्षयेति । भाषितं पुमान्पुस्वविशिष्टोऽर्थो यस्येति वक्तव्ये आधेय-
 स्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षया सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिप्रदर्शनं स्वर्यकृतवै-
 रल्यभिनवेक्षणाभाववत् समानानुपूर्वीकस्य यदा स्त्रियाभ्यहतिस्तदापि त-
 देव प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति बोधयितुम् । येनेति । शब्देनेत्यर्थः । नोक्तमिति ।
 पुवद्भावयोग्येन स्त्रिया वर्त्तमानेन शब्देन कदापि पुस प्रतिपादनस्याभावा-
 दिति शेषः । ननु भाषितं पुमान्येनेत्येवमप्यपदार्थं प्रवृत्तिनिमित्तमेव विवक्षि-
 तं । ततोऽग्राह्यत्वात् सङ्ग्रहत्वा स्वर्यकृतवैलक्षण्यभिनवेक्षणाभाववत्
 स्यादगस्य स्त्रिया वर्त्तमानस्य पुवद्भाव इत्यर्थोऽस्त्वित आह । कुटोजीविक-
 इति । आदिना पाञ्चोभार्यो द्रोणीभार्य इत्यस्य सङ्ग्रहः । कुटशब्दस्य येन
 प्रवृत्तिनिमित्तेन पुमान्भाषितो भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमस्तीति सूचय-
 ति । कुटशब्द इति । एव परिमाणवाची पाञ्चशब्दोऽर्हत्वादि । भाजने तु
 स्त्रीक्षिप्तः । द्रोणशब्दोऽपि परिमाणोऽर्हत्वादि । सहशपरत्ये तु भार्यानामा-
 नाधिकारणम् । प्रवृत्तिनिमित्तक्ये विवक्षितेऽव्याप्तिगद्वा वारयति । प्रसृतभा-
 र्ये इति । कैयटादय इत्यनेन सूचितामरुचिभ्रकटयति । अन्ये त्विति । तर्धति
 प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । अभाव एवेति । नन्वेवमुपपन्नं प्रसृतभार्ये इत्यत्र
 स्यादत आह । पुवद्भावार्थमिति । आदौ । भाषितपुस्कादित्यस्यादौ । अत-
 एव । यागविभागन्येष्टत्वादयः । ननु कर्त्तव्य इत्यनेन प्रसृतशब्दे समानप्रवृ-
 त्तिनिमित्तकत्वमाधनाय यत् कार्य इत्येव बोध्यमे इत्यत आह । न हीति ।
 एवम् । गर्भिणीशब्दस्यानवयवगर्भमन्वयप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिदं च । ननु
 दारशब्दस्य पुत्रिज्ञतया तत्प्रमाणनाधिकरणगुणवाचकस्यापि पुस्त्वमेव युक्त-
 मिति गर्भिणी दारा इत्यनुपपन्नमन आह । स्त्रीदाराभिरिति । अप्यर्थः ।
 स्त्रीदाराभिर्योग्येति ह्यभ्यासप्रतिपादके यदेत्येदिमेवमनुमत्तान्ताम्नाङ्गु-

या दर्शनीयदेशीयेत्यत्र चारितार्थादिति भावः । अस्यामिति । निषेधाद्ये-
 तिपरिभाषायामित्यर्थः । अत्र । तमिनादिषु । तमिनादिषु कप्रत्ययपाठे प्र-
 भाणमुपन्यस्यति । पुंवच्चाङ्गस्त्वामिति । दारदिकेति । दरदोऽपत्यं स्त्री दग्त्
 द्रज्जलघणस्याणोऽतश्चेति लुकि ततः कप्रत्यये पुंवङ्गावे मति दारदिकेत्यस्य
 मिद्विस्तमिलादिषु कप्रत्ययपाठे भवतीति भावः । ननु दारदिकेत्यत्र जातेर्ये-
 तिनिषेधः कुतो नेत्यत आह । दारद इति । अगोचत्वेनेति । अनन्तरापत्ये प्र-
 त्यये मतीत्यर्थः । जातिषाचकं यत्स्त्रीप्रत्ययान्तमित्यर्थेऽत्र निषेधप्राप्तिः । गो-
 चापत्ये प्रत्ययसत्त्वे त्वाङ् । किञ्चेति । व्याख्याननेनेति । जातेरितिपञ्चमीनिर्ह-
 श्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । परिगणने सत्यव्याप्तिग्रहायामाह । तस्यामिति ।
 मर्यान्नाह इत्यस्य समास एव प्रवृत्तिभ्रमं निराकरोति । अतस्तुच इति । त्वत-
 लोरितिस्त्वे गुणवचनेतिमंशास्वरूपोच्चारणादाह । अर्चति । अत एव । गुणव-
 चनसंज्ञकस्य ग्रहणादेव । हास्तिकमित्यस्य प्रकारान्तरेण मिद्विमाशङ्गाह । य-
 म्येतीति । तस्य । यस्येतिलोपस्य । मिद्वयेति । दरदि भवो दारदीय इत्यादि
 मिद्वर्यमुक्ताया इत्यादिः । व्याख्यानमिति । आम्नेय इत्यत्र पुंवङ्गावस्य भाष्ये
 करणद्वयममूलव्याख्यानमित्यर्थः । तत्त्वमन्यस्य । भाषितपुंस्कादित्येतत्त्वम-
 न्यस्य । एतत्फलन्तु लक्ष्मी च युवतिश्च लक्ष्मीयुवती तयोः साधुर्मन्मोयुवत्य
 इत्यत्र पुंवच्चाभाव इति । समाधत्ते । आरोपितेति । एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तैक-
 मस्येवेति भावः । तटमपीति । आरोपितगङ्गात्वेन प्रतीतिकान् इत्यादिः ।
 गङ्गाभाष्यं इत्यत्र भाष्यशब्दोऽत्र भर्त्तव्यपरः । भाषितपुंस्क इति । शत्रुत्वस्या-
 भयत्र समानत्वादिति भावः । अयमिति । विवाहनिबन्धनपतिशब्दमात्रित्य
 साधित इत्यर्थः । स्वमतमाह । परे त्विति । अयम् । द्वितीयः । सापक्षे पुंव-
 च्चम्प्रोतीति । इयं गङ्गा द्वितीयादाणि तादृयरूपप्राप्तिरित्यभिप्रायेण । प्रकृत्य-
 न्तरत्वादिति । एतेन शत्रुपर्यायमपक्षीगण्डात्तस्य मिद्वि सूचिता । द्वितीय-
 स्य मिद्विमाह । किञ्चेत्यादिना । तच्च भाष्यमिति । सापक्षः प्रकृत्यन्तरत्वादि-
 तिभाष्यमित्यर्थः । अपक्षीगण्डाभावमन्यमानस्य । प्रथमत उक्तस्य अपक्षीगण्ड्या-
 भावमन्यमानस्येत्यर्थः । उत्तरागयन्तु मोऽपि वर्त्तत एवेति । कैयटीकङ्क-
 टाक्षयमाह । परे त्विति । दुर्वार इति । यद्वि प्रथमस्याभाव एव पूर्वपक्षिणोऽ-

ति भावः । ननु तृतीयो मङ्ख्याविशेषानवगमेन चित्रा गावोऽस्येतिविषये
 न्याविशेषभावेन तृत्तिसमानार्थकत्वं नैतादृशविग्रहस्येत्यत आह । दत्तावि
 ति । अत एव । पूर्वपदाच्चेपाभावादेव । अत एव । समुदायस्य भाषितपु स्त
 त्याभावादेव । परमतद्वटाक्षयच्चाह । परे त्विति । पूर्वपदस्य विशेषणमिति
 अत्र कैवल्यं स्वाध्ययहितोत्तरत्वसम्भाच्छिन्नस्वघटितसमामघटकनिष्ठप्रति
 योगिताकाभाववत्त्वम् । तच्च विशेषणं यदि पूर्वपदगच्छस्य समासप्रथमाव
 यये कूटिः स्यात्तदाऽऽवावर्त्तकत्वेन व्यर्थं स्यादिति भावः । ननु चित्राजरद्
 रितिभाष्यमितिमूलोक्तमसङ्गतम् । संप्रत्युपलभ्यमानभाष्यप्रत्ये तादृशप्रथ
 गानुपलम्भादतो व्याचष्टे । चित्राजरद्वुरितितीत्यस्येति । पट्टीमृदुभाष्यं इति
 इन्द्रपूर्वपदकोऽत्र बहुव्रीहिः । यदुक्तं रात्रिः पुरणीवाच्या चेति तदुपपादयति ।
 उद्भूतावयविति । निघ्नतयेति । अत्र इनधातुर्गत्यर्थः । वार्त्तिकवादिति । अप्
 रणीतिस्त्वं एवं हि वार्त्तिककृतोक्तम् । अपि प्रधानपुरणीग्रहणम् । अपि प्र
 धानपुरणीग्रहणद्वर्त्तव्यमिति । कल्याणी पञ्चमी यस्य पञ्चम्य स कल्याण
 पञ्चमीकः पञ्च इत्यत्र सा भूदिति भाष्यकृतोक्तम् । श्रिया, पुवदितिस्त्वं च
 पूरण्याम्प्रधानपुरणीग्रहणम् पूरण्या प्रधानपुरणीग्रहणद्वर्त्तव्यमिति । प्रधानं
 या पुरणी तत्रेति वक्तव्यम् । इह सा भूत् । कल्याणी पञ्चमी यस्य स क
 ल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति । अत्राण्यत्ययस्य पुंवद्भावनियेधस्य चाकरणाद्यत्र
 पूरण्या प्रधानं तत्रोभयोः प्रवृत्तिः । पञ्चम्य प्रधान्ये च पूरण्या न प्राधा
 न्यं तिरोहितावयवमिदमुदायस्य पक्षत्वादिति भावः । नयन्तादिति तु मी
 ऋमिति । नयन्तो यो बहुव्रीहिर्लोके प्रयुज्यते तदीयान्लोकाधिक्यिष्यवाय
 इति तु नोक्तमित्यर्थः । ध्वनितमिति । तत्र हि कुण्डोधीत्यत्र कथापादनपर
 भार्येणोदध्वनितमित्यर्थः । तत्राप्येतादृशार्थ एव कथापत्तिः कृता । नट
 न्तानां यो बहुव्रीहिरितिस्त्वायमात्रित्य परिहारः कृत इति त्वन्यत् । ध्या
 यानात् । केतिस्वरूपग्रहणे श्रुतम्याक इति निर्देशावङ्गिति । इत्ययमात्रग्रह
 णे तु राका धार्क्यत्वातिव्याप्तिरितिलक्ष्यदशमगमूलकस्याप्यानादित्यर्थः । ना
 म्यादिविषयानुपपादयति । अदार्प्येति । ननु पु पक्षमधारयेत्यस्य निषेधाप
 वादत्वं न परत्यादित्यमङ्गतमित्यत आह । मधारयामिति । दशमीयजातो-

अथविधे. पुंवद्भावस्य न हि तत्त्वन्निपातविघातककादेशमिति साक्षात्सिद्धि-
त्वम् । पुंवद्भावे मति कादेशो भवतीत्येवं रोत्या शास्त्रेणाबोधनात् किन्तु ता-
न्त्रत्वमस्यादनद्वारैवेति मोक्षात्तन्निपातविघातकत्वम् पुंवद्भावस्येति यद्विद्व-
यात्तदाप्याह । ठादिति । उच्चारणार्थत्वेनेति । अत एव साध्यतिक्रम्य सिद्धिः ।
भाष्यकारिण्यैतद्व्याधयति । अन्यवार्त्तिकानामिवेत्यर्थः । इदञ्च । भाष्यकारीय-
त्वञ्च । अन्त्यन्तस्तीर्थिको वेति । मयडित्यर्थः । अत एव । साध्यग्रहणकल्पस्य
तादृगर्थस्यैव स्त्रीकारादेव । अतिप्रसङ्गमिराचष्टे । तृतीयेत्यादि । तदितरेति ।
तस्या इतरा इत्यर्थः । अथ यथा पूर्वपदे भवतितथोत्तरपदे नोपलभ्यत इति भा-
वः । प्रत्याख्यानप्रकारमाह । जातिभावेति । नोदनायामिति । कुक्कुटाण्डस्य-
ग्नौत्यादौ । इदमुपलक्षणम् । कुक्कुटाण्डमस्तीत्यत्रापि तथाभावात् । कुक्कुट-
स्याण्डमित्येष विग्रहः । पूर्वः । कण्डपेक्षया पूर्वः । सः । कण्ड । तादृगममुदाय
पर्वति भावः । वैनेपिकमिति । अण्महिष्यादिभ्य इत्यण् । उत्तरनिषेधाः । स-
न्नापूरणोश्च त्यादयः । तादृगर्थं मानमाह । तदुक्तमिति । एवमाद्येति । स-
न्नापूरणोश्चेत्येवमादीत्यर्थः । एतद्वार्त्तिकेति । तत्र हि किमिदमेवमाद्यनुक्रम-
ाद्यस्य योगस्य विषये आहोस्त्रिपु वद्भावमाचक्ष । किञ्चातः । यद्याद्यस्य योगस्य
विषये साध्यमिकयोः शाल्किकीयः अथ न प्राप्नोति । साध्यमिकायां भवः
वेणुकादिभ्यन्त्रण् वक्तव्य इति छण् । शाल्किकायां भव इत्यर्थे वृषादकेकान्ते-
ति छः । उभयत्र नगरीवाचका इवार्थे तद्धिते भव्याट इति वार्त्तिकेन पुंवद्भा-
वे न कोपधाया इति निषेध इत्यतः स न प्राप्नोतीत्यर्थः । वार्त्तिकेनापि भाषि-
तपु स्त्वस्यैव पुंवद्भावी विधीयते नगरीवाचकस्य तु न भाषितपुंस्त्वमित्य-
भिप्रायेण तदनन्तरम् । विधिरप्यत्र न मिथ्यति । किं कारणभाषितपुंस्काद-
मूडित्युच्यते न ह्यत्र भाषितपुंस्कादमूङ् । इह तद्धिं विलेपिकाया धर्म्यं वैले-
पिकम् । अथ विलेपिकाग्रन्थोऽनुमन्तस्तस्यादण्महिष्यादिभ्य इत्यण् । विधिश्च
मिश्रो भवति । प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति । अथ पुंवद्भावमाचक्ष्य विषये ।
इतिानीनां समूहो द्वास्तिकसः । जातिनक्षत्रः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति । एव-
महिं न कोपधाया इत्यर्थं योगः पुंवद्भावमाचक्ष्य विषये । तत उत्तरमे-
व माद्यनुक्रममाचक्ष्य योगस्य विषये इत्युक्तम् । शूत्रमग्रतश्च शूत्रकारम-

भिमेतस्तदार्थाद्वृत्तीयसत्ता तन्मनसि वर्त्तते इति कल्पनीयमेव । तथा सति
 द्वतीयादपि सापतो दुर्वार इत्यर्थः । कौयटाशय इति । सापत इतीत्यते तच्च
 न सिध्यति शिवादिगणे प्रथमस्यैव पाठेन सापन्न इति स्यादित्याशयकल्पने-
 नोपपादनीयः सः । अज्ञानेति । तच्च शिवादौ द्वतीयास्यापि पाठ इति यदि न
 कल्प्यते किं तु प्रथमस्यैव पाठ इति कल्प्यते तदोपपन्नमवतीति भावः । इत्य-
 न्यापीति । उभयोरपि शिवादौ पाठः । एवं सति सापन्न इति यथा भवति
 तथा सापत इत्यपि प्राप्नोतीति तटाशयकल्पनयोपपाद्यः । तस्याः । इष्टापत्तिः ।
 प्रकृत्यन्तरत्वमेवेति । सापन्ने पुंस्त्वभा प्राप्नोतीत्युक्त्याऽप्यनिरूपितमकृत्यन्तरत्वं
 स्पष्टमेव लभ्यत इत्यर्थः । उपसंहरति । तस्मादिति । एवञ्च । सपन्नगण्डस्यैव तत्र
 पाठ इति व्यवस्थानसिद्धौ च । ततः । द्वतीयात् । ठकोऽप्यपवाद इति । यथाऽग्रेव
 इत्यत्रात इजिति सूत्रेण प्राप्तस्योपवादत्वाच्चावकस्तथा ठकोऽपीति भावः ।
 तद् ध्वनयन् । सपन्नगण्डस्य पाठमनयन् । नन्वेवन्द्वितीयस्य पाठाभावेनाप्य-
 योरित्यसङ्गतमत आह । सपन्नगण्डेत्यादि । ननु द्वतीयाभिन्नविशिष्टपरिभाष-
 या स एवेत्यसङ्गतम् । परत्वाद्धठकः प्राप्त इति आह । एवञ्च स्यादय इति । द्वैते-
 यादितेययोः सिद्धय इति । त्रिजन्तदित्यदितिगण्डाभ्याहृदिकारादिति डीपि
 निष्पन्नदित्यदितिगण्डप्रकृतिकठगतयोरित्यर्थः । पाकरे । कौयटे । तदा सा-
 पन्नो य इति । सपन्नीगण्डस्य शिवादौ पाठाभावेन ततश्चमेवेति भावः । अन्यपे-
 ति । भाष्यकृतकृताऽनित्यत्वपरिगणनेष्वेतयोरगणमादप्रत्ययनङ्गीकारे । रुट-
 योरित्येतत्सोक्तरीत्या व्याचष्टे । सपन्नगण्डेति । उक्तत्वादिति । एवञ्च रुटयो-
 रित्युक्तमङ्गतिरिति भावः । रुटिः समुदायगतिः सा यद्यप्येकार्योभाषणीकत्वं
 मते सर्वत्रास्ति । तथापि यत्रावयवार्थोभिसममुदायार्थोपस्थितो समुदायग-
 तिपदम्यावयवगतिपदमङ्गकारेणैव जनकत्वस्तत्र रुटिरिति व्यवहारस्तथात्र
 यत्रातिप्रमद्वमभयस्तात्र लोकात्तु सुचिन्तमिति भावः । ठक्शमोरित्यत्र टप्पुद-
 ष्य प्रयोजनमाह । ठावस्थायामिति । ननु ठण्येकादेगे भट्टेन भण्डाद इति
 पुंस्त्वं निहमन्वेत्यत आह । इकादेगे त्यति । मविपातपरिभाषयेति ।
 चजादिप्रत्ययमविपातेन पुंस्त्वं मति प्रकृते तान्मत्वं तदनन्तरे यदि तान्मा-
 त्पत्त्वमाश्रित्य कादेगे व्यासदोषजोष्यविरोधः स्पष्ट एव । नन्वेव मविपातप्र-

धानात्तस्य वृद्धिनिमित्तत्वे न व्यपदेशिगद्वावेन तस्य तस्मिन् स्थित्या दीपस्तदव
 र्थ एवेत्यत आह । निमित्तग्रहणेति । यदि वृद्धेर्निमित्तमिति व्याख्यायते तदा
 व्याकरणशब्दादिहितेऽपि णकारमद्वावात्तस्मिन्नपि निषेधप्राप्त्या वैयाकरणीभा
 र्य इति प्राप्नोतीति चेदिष्टापत्तिरित्याशयेनाह । ऐचौ प्रति चेति । निमित्तत्व
 मस्य वेति । अत्र निमित्तशब्दोऽगं आद्यचा निमित्तवत्परः । निमित्तवत्त्वम
 स्य वेत्यर्थः । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिरितिव्याख्यानेऽपि वैयाकरणीभार्य
 इत्येव प्राप्नोतीत्याह । किं चैजिति । वृद्धाभिन्न ऐजितिसूत्रार्थाग्रवणादिति भा
 वः । अत एव । तथापि वृद्धिपदसम्बन्धादेव । अत एव । वृद्धिशब्दाभिदे न यु
 ष्यामिति सूत्रेणैवो विधानस्येष्टत्वादेव । न युष्यामिति सूत्रस्य निषेधविधाय
 कत्वपक्षे शङ्कते । यद्यप्यपवाद इति । एवमुक्तमिति । दाध्यग्निरित्यादौ विष
 यार्थमित्युक्तमित्यर्थः । सिंहावलोकनन्यायेनाह । किञ्चात्रेति । वैयाकरणभार्य
 इत्यत्रेत्यर्थः । एतेन । उक्तव्याख्यानेन । अयं स तदन्तत्वासम्भवादाह । तदन्त
 स्येति । एवमेव । तदन्तस्येति व्याख्यानमेव । ननु मानिन्शब्दे यो निषेध म
 मानिनीशब्दे न स्यादत आह । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । एवञ्च स्त्रीप्रत्यय
 रहिते वृद्ध्योत्तरपदत्वस्य मानिनीशब्दे पर्याप्तमस्यन्धेनातिदेशाभ्यानिनीश
 ब्दस्यात्तरपदत्वम् । यद्यप्यय स्त्रीप्रत्ययो दीर्घमुखमानिन्शब्दादिहितस्तथाप्य
 सुपमर्जनत्वान्मानिनीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वम् । ननु स्त्रीप्रत्ययस्ततो न विहि
 त इत्यत आह । यत इति । ननु सूत्रे जातेरित्युपादानात्प्रतिपदोक्तपरिभाष
 या जातेरस्तीतिसूत्रविहितस्त्रीप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति शूद्राभार्य इति
 भ्रूनीक्तोदाहरणामङ्गतिरत आह । स्वाङ्गादित्येतदिति । व्याख्यान । दिति न को
 पधाया इतिसूत्रभार्ये ज्ञास्तिकमित्युदाहरणेऽनेन सूत्रेण निषेधमाशङ्क्योपम
 ङग्यानि कस्य नायचिषेध इति प्रतिपादितन्तम्भूनकस्यास्यानादित्यर्थः । तत्
 फलमाह । अत एवेति । अत एव । जाते पर इति व्याख्यानादेव । दारदिकेति ।
 दरकोऽपत्य स्त्री दरत् । इजमगयेत्यण् । अतयेति लुक् । तत अन्नाताद्यर्थे
 प्रागियात्क । तमिलादिषु कप्रत्ययस्यापि पाठानुमानात्पु वद्वाय । स च सीव
 इति जाते स्त्रिया इति व्याख्याने निषेध स्यादिति भावः । यदि तु पृथोक्त
 भाष्यमगत यदधसाद्यनुऽमणमाद्यस्य विषय इति तदाद्रियते तदा दारदभाष्य

म्यतत्वम् । न च सूत्रकारमम्यतत्वे स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रस्य समानाधिकरणपद-
 स्य ढभिन्नत्वेति बोधकतापि लक्षणया स्त्रीकार्या एवं सति विलेपिकायां भव-
 इत्यर्थं यो विलेपिकशब्दस्तत्र स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रस्यैव प्राप्तिरिति आद्यस्य
 योगस्य विषये इति पक्षे प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् ।
 सूत्रकारमम्यतत्वमित्यनेन सूत्रघटकपदस्य लक्षणया वार्त्तिकोक्तार्थसङ्ग्राहक-
 त्वमिति नोच्यते किं तु सूत्रप्रणयनान्तरं वार्त्तिकोक्तार्थस्य स्मृत्तावपि तदंगस्य
 वार्त्तिककारेण पूरयिष्यमाणत्वज्ञानेऽप्युपेक्षया तदकरणेन सूत्रशेषत्वं वार्त्तिक-
 कस्येति बोधनेन सूत्रकाराभिप्रायविषयत्वमित्येवोच्यत इति । न विरोध इ-
 त्याशयात् । एवं द्वितीया च होरितिसूत्रस्य भाष्यविरोधे प्राप्ते तत्परिहरति ।
 यत्त्विति । पाचिकाभार्य इत्यत्र ककारो खुलुमस्वन्धीत्येतद्दर्शयति । खुलका-
 देशेति । ठनिति । रमशब्दादिति शेषः । पाका बालेति । अथ हि इण्भीका-
 पाशङ्गतिमर्चिभ्यः कनिति सूत्रेण पाधातोः कन् । आवर्त्तत इति । अथ हृदि-
 रादैचसूत्रस्य भाष्यमेव मानम् । तत्र हि आदैज्मात्रस्य हृदिसंज्ञेति सिद्धान्ते
 तावद्धार्यो योवद्धार्य इत्यत्र पुंवद्भावः स्वीकृत इति । व्याख्यानादिति । प्रवाह-
 णस्य ढे इतिसूत्रस्य भाष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तदेवाहात एवेति ।
 अत एव । हृदिशब्दाहृत्तिसत्त्वादेव । इति भाष्ये उक्तमिति । यद्यत्र हृदिशब्दाह-
 त्तिर्न स्यात्तदोत्तरपदस्यादेर्हृदिनिषेधे पूर्वपदस्य वैकल्पिकत्वाद्द्वयभावेऽपि तद्दि-
 तस्य स्वरूपयोग्यतालक्षणं हृदिनिमित्तत्वमस्येवेति पुंवस्त्वनियेधस्य प्राप्तिर-
 स्येवेति निषेधो न प्राप्नोतीति च न्यासङ्गतिः स्यादिति हृदिनिमित्तस्येति सूत्रे
 हृदिशब्दाहृत्तिर्धनितेति भावः । तत्फलमाह । अर्धप्रत्ययकार्ये इति । प्रत्य-
 यार्थमर्धप्रत्ययः । मोऽस्मिन्नस्तीत्यर्धप्रत्ययः । अर्धप्रत्ययपरिमितपान्यघटितः समुदा-
 यस्तं कायत्यभिधत्ते इत्यर्धप्रत्ययकस्याहाचकोऽर्धप्रत्ययकशब्दस्तमधीतेऽर्धप्र-
 त्ययिकी सा भार्या यस्येत्यर्थः । अर्धप्रत्ययकशब्दादध्ये तयर्थेऽपि अर्धात्परिमा-
 णस्येति प्राप्तहर्दन्ता इति निषेधे पूर्वपदस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावो बोध्यः । एतेन
 न कोपधाया इति निषेधोऽत्र दुर्वार इत्यप्यस्तम् । फलोपधानेऽपि विशेषमाह ।
 फलोपधानस्येति । निदानार्थमाह । परे त्विति । भाष्य इति । हृदिनिमित्तह-
 र्दणः यस्मिन्नित्यर्थः । अन्येऽपि चतुर्णां सर्वमान्य इत्यनेन हृदिनि-

अ इति सूत्रेण विकल्पेन संज्ञाविधानात्सर्वनामसंज्ञाकार्यघटितस्य तदभावघटितस्य वा प्रयोगेपि नामाधुत्वम् व्यवस्थितं यथा । एवञ्च । सगयविषयप्रतिषेपकत्वे च । अस्मात् । द्वित्रा इति शब्दात् । तदुक्तभाष्ये । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति । तत्र कैयटः । विरुद्धानेकविषयत्वादिमर्गस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुमङ्गलं नया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते इति । घटे पटे वा चैत्रस्य स्त्रत्वमित्यर्थे घटपटयोरन्यतरस्त्रिसंज्ञं चैत्रस्य स्त्रत्वमिति प्रयोगो यथा भवति तथा प्रकृतेऽप्यन्यतररूपं वार्यं बहुव्रीहिं स्त्रीक्रियते तदा पूर्वसूत्रेणैव प्रकृते समास इत्यागयेनाह । वस्तुत इति । अत एवाहितोयरीत्या बोधस्त्रीकारादेवाद्वित्वमन्योत्पत्तिका दृशेति । द्वित्वसंख्याया उत्पत्तिर्येषु तादृशा दृश्येत्यर्थः । अथ दशमशब्द उद्भूतावयवभेदसमुदायपरः । अधिकदशा इत्यर्थमिति । अधिकं दश यासान्ता अधिकदशा गाव इत्यर्थे यदानहोत्रे बहुव्रीहिं क्रियते तदा यद्यपि पूर्वसूत्रेण सिद्धिर्भवति तथापि यदा दशम्योऽधिका इत्यर्थे समास क्रियते तदा सख्येयस्य दशमशब्दार्थत्वादन्वपदार्थाभावात्पूर्वेषां प्राप्तः समास इत्येतदर्थमिदं सूत्रमित्याशयः । फलान्तरमप्याह । कवभावायमिति । नन्वापि बहुव्रीहौ सख्येये उज्ज्वलमिति उच्यते विधानां भ्रातृभ्रातृमासान्तत्वमिति कवभावः । सिंह एवेत्यत आह । शिपादितोति । भाष्ये अष्टमिति । इदमग्रे स्फुटीभविव्यति । सत्येयस्यान्वपदार्थत्वमाश्रित्य यदि पूर्वसूत्रेण समास क्रियते तदा क्व न गत्येवेति भावस्तदाह । एव चेति । विशतेर्गवाः सङ्ख्येय इति । अथ विशतिशब्दः अङ्गस्थाने वर्तते । पिशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वा सत्येयसख्ययोरितिकौशात् । अत एव । दिप्रूपस्यान्तरालस्य ग्रहणादेव । तत्र । युद्धे । अत एव । युद्धस्य विशेष्यत्वादेव । न तदुपादानमिति । युद्धमित्यादेरनुपादानमित्यर्थः । इदम् । युद्धमित्येतत् । अत एव । उपलक्षणत्वादेव । कर्णाकर्णति । कर्णेषु कर्णेष्वित्यर्थः । हस्ताहस्तीति । हस्ते न हस्ते नित्यर्थः । इति शब्दादिपयविशेषस्य यथा लाभस्तत्प्रकारमाह । इति शब्दार्थेति । तत्त्वञ्च । प्रकाशत्वञ्च । तत्राप्येति । कर्मव्यतिहारोऽप्यसमासस्यैत्यर्थः । इति कर्मव्यतिहार इति भूतोक्तस्यास्मिन्कर्मव्यतिहारोऽनेन वचनेन दीर्घ इत्यर्थः । अन्यार्थमपीह वचनमित्याह । तुरापाडोति । एवञ्च कर्मव्यतिहारवद्

इत्यस्योपलक्षणमिदम् । इदं यथाश्रुतमाप्यरीत्या । यदि तु आद्यस्येत्यस्य पा-
णिनीयस्येत्यर्थः कियते तदा तसिलादिष्वित्येतस्यापि विषये जातेत्यस्य
प्रवृत्तिः स्यादेवेति दारदिकेत्यप्युदाहरणम् । ननु स्त्रियाः पुं वदितिसूत्रेऽनूडि-
त्यस्य पर्युदासत्वपक्षे ऐङ्विङ्भार्य इत्यत्र पुं वत्त्वस्य प्राप्नोतीति नोक्तत्वेनात्र
जातेरिति निषेध इष्ट इत्यनुमीयते स च भवदुक्तायै न प्राप्नोतीत्यत आह ।
स्त्रियाः पुं वदिति सूत्र इति । एतच्चानन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्यापि जातित्वमतेना
वस्तुतस्तु तत्र युक्तमित्याह । यस्त्वित्यादिना । सर्वोऽपि निषेध इति । न च न
कापधाया इत्ययन्निषेधः पुं वद्भावमात्रस्य विषये तत उत्तरमेवमाद्यनुक्रमण-
माद्यस्य योगस्य विषय इति प्रागभिहितमिह तु सर्वोऽपि निषेधः मौचस्येत्य-
नेनाद्यसूत्रातिरिक्तस्य तसिलादिष्वितिसूत्रस्यापि निषेध इति लभ्यते तेनैतद्वि-
रुध्यत इति वाच्यम् । आद्यस्येत्यस्य पाणिनीयस्येत्यर्थप्रदर्शनेन सर्वस्य सूत्रीय-
पुं वद्भावनिषेधस्य प्रागप्यभिधानात् । न च केशानामप्याकृतिपक्षेति जाति-
त्वमभव इत्यनेन सूत्रेणैव सुकेशीभार्यस्य सिद्धौ स्वाङ्गादिति व्यर्थमिति वाच्य-
म् । जातिवाचकान्वितं यत्प्रोत्वन्तर्दर्थको यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य प्रकृतसूत्रे
प्रवृत्त्यात् । अत एव बहुवो ब्राह्मणा यस्याः सा बहुब्राह्मणा । बहुब्राह्मणा भा-
र्या यस्य स बहुब्राह्मणभार्य इत्यत्र निषेधो न । अभिधानस्याभावात् । अभि-
धानं शब्दस्मृत्याभावात् तच्छक्तिसमावादित्यर्थः । अत एव । उत्तरपदभूतस-
हो यद्वृत्तिमद्वयानिरूपितसामीप्यवती या सद्गता । तत्प्रकारकोपस्थितिमस्वाद-
य । पदभिस्यस्यान्त इति । न च शकन्तुः कर्कन्तुः इत्यत्रापि पदभिस्यकशब्दा-
न्यायवयाकारात्परत्वं मानेनैव तथापि पररूपे सिद्धे शकन्तादिषु तादृशाना-
भ्याठौ व्यर्थे इति वाच्यम् । पदस्यार्थवत्तया पदभिस्यस्याप्यर्थवत्त एवास्याकारो
पाद्य इत्यर्थेन तादृगपाठस्य तथावश्यकत्वादत एव ब्राह्मणापागच्छेत्यत्र न
पररूपम् । परस्परप्रतिषेधकः । परम्परविरुद्धः । तत्र । मंगयविषये । वनवत्तर-
प्रमाणेनेति । यथा ऋणप्रत्याहारः पूर्वेषु शकारेण परेण वेतिसन्देहे च विदित्यति
सूत्रे गुह्यमिदं गीनेण प्रत्याहारः परस्मैवेति नियमः । यत्र न तया बाधक-
मिति । यथाऽपि विभावेति सूत्रे विभाषापदीपाठमिदं सत्यमदभावयोरुप-
स्थितौ व्यवसितविभाषाशयमिति शक्यता । पृच्छित्वञ्च यथा विभाषा दिक्कासा-

च साधकमाह । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादिति । तत्फलमाह । महकृत्वेति ।
सहशब्दविशेषणत्वेऽत्र स्यात् । साक्षात्समामविशेषणत्वे फलमाह । महकृत्व-
प्रिय इति । व्याख्यानादेव । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव । सपुत्रादेरिति । एतेषु
सहशब्दस्य लौकिकोपसर्जनत्वाभावेऽपि शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमन्येव । तेन स-
हेतिसूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । व्यधिकरणत्वादिति । तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति ।
सपूर्वायाः प्रथमाया इति निर्देशात् । इतिशब्दादिति । अस्योपादानादस्य सु-
त्रस्य प्रयोगदर्शनात्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु कवभाषार्थमिति पूर्वोक्तत्वात्क-
र्मक इत्यत्र कप्रत्ययानुपपत्तिरत आह । स्वार्थे क इति । अत एव । स्वार्थेकप्र-
त्ययस्वीकारादेव । अमश्ववादिति । व्यधिकरणत्वादेरभावादिति भावः । नन्वे-
वं सहैव दशभिः पुत्रैरित्यत्र तृतीया कथमत आह । सहैवेत्यादि । विद्यमा-
नतावाचीति । एतेन व्यधिकरणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च । सहशब्दस्य विद्यमानव-
चनत्वेन । प्रकृत्याऽऽशिषि । अत्र नेति वक्तव्ये प्रकृत्या इत्युपादानमदृष्टार्थम् ।
नन्वेवमाशीर्वचने मपुत्रस्येत्यस्य प्रयुज्यमानस्य का गतिरत आह । सपुत्रस्ये-
तिरूपे विशेषाभावादिति । एवञ्चावहुगणादिति प्रतिषेधवैयर्थ्यमिति शेषः ।
प्रत्याख्यानत्विति । प्रत्याख्यानपूर्वपक्ष इत्यर्थः । सूचितमिदमिति । प्रत्याख्यानं
सूचितम् । अत्र पक्षे । प्रत्याख्यानपक्षे । कवपीति । सङ्ख्येयेऽन्यपदार्थं यदाऽ-
नेकमिति सूत्रेण समासः क्रियते तदा कवभवत्येव । यदा तु विंगत्यादीनां स-
ङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरतयाऽधिकविंशा इत्यादौ अधिका विंशतिर्यामामित्यर्थ-
कल्पने किञ्चिदधिका विंगतिः सङ्ख्या यामामित्यर्थमश्ववेऽपि दशादीनां स-
ङ्ख्येयमाश्वपरतयाऽधिकदशा इत्यादिसिद्ध्यर्थं सूत्रमारभ्यते तदा पूर्वोक्त एवा-
र्थः । एतच्चावचिबोधकेन तुना सूचितम् । तथा चोक्तं भाष्ये इदन्तु न सिध्य-
ति । अधिकदशा इति । वार्त्तिककारयाह । मत्वर्थे पूर्वो योगः । अमत्वर्थोऽय-
मारम्भः । अनेन सूत्रस्यावश्यकत्वं वार्त्तिककारमभ्यतमिति स्पष्टमेव । द्वित्रा
इत्याद्यर्थमत्वर्थग्रहणकर्तव्यत्वेऽपि न एवाह । कवभाषार्थं वेति । एतसूत्रवि-
हितममामस्य शेषाधिकारस्यत्वाभावेन कपोऽप्राप्तेरिति भावः । न च द्वेयक
योगित्यादिसिद्ध्यर्थमेकादिनयान्तानां सङ्ख्यापरत्वस्यापि स्वीकारादिदन्वित्या-
द्युक्तमगद्वगमिति वाच्यम् । भौत्रप्रयोगविषय एव तथा स्वीकारेऽप्यन्यत्र ने

व्रीह्यावित्यपि प्रस्तुताभिप्रायमेव । न त्वन्येषामपीतिवचनार्थं प्रवेश । अथ च
 वृत्त्यादीति । इत्थं प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठ इत्यर्थः । पराङ्गवत्त्वायाव्ययत्व
 मिति । तत्र हि पठ्यामन्वितकारकवचनमिरयुक्तत्वादस्य कारकविभक्त्यन्तत्वे
 सति पराङ्गवद्भावः स्यादेवञ्चेदङ् कुर्वन्वितिप्रयोग इत्यर्थः । द्वितीयान्तद्वितीयाया
 याव्ययत्वाद्गुगिति भावः । अव्ययीभावेऽभोवादिति । तुल्यमुखसरोपचारा इ
 तिपरिगणनादिति भावः । वृत्त्यादीत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकाशयति । केचि
 त्त्विति । तत्प्रयोग इति । केकाकेषु कुर्वन्वितिप्रयोग इत्यर्थः । इत्थं प्रत्ययस्य य-
 दि स्वरादौ पाठस्तदाऽव्ययत्वादव्ययानाच्चेतिनिषेधात्पराङ्गवद्भावो न स्यादि
 तिगङ्गातुत्यानायेत्यमभिहितम् । स्थित्यादिक्रियेति । देशेषुकेषु गृहीत्वा स्थि
 तयोरित्यर्थः इत्यनेन प्रवृत्तस्थितिक्रिययोः समानकर्तृत्वत्वन्दर्शितम् तु युष्मकर्तृ
 कप्रवृत्तिक्रियामादाय द्वाप्रत्ययस्योपपत्तिरसमानकर्तृकत्वात् । पुरुषाणामिति ।
 एवञ्च स्थितयोरितिद्वयवचनमपिप्रवृत्तमिति भावः । अनेकमिति सूत्रेणाम्य म-
 मामभ्यागतार्थतामाह । इदं सूत्रमिति । प्रक्रियन्नाद्यर्थमप्याह । ओरविति । ननु
 संज्ञापूर्वकतिपरिभाषासावेद्विभक्त्यापूर्वत्वेन न युज्यामितिनिषेधस्यानित्यत्वा
 दप्रवृत्तौ द्विप्रवृत्तौ द्वारादित्वादेचि शौवादेष्टौ मणिरित्यस्य सिद्धिर्भवति परिभा
 षाया अभावे तु न स्यादत आह । शौवेति । यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति प-
 रिभाषामखे शौवादेष्टस्य सिद्धिर्भवति परिभाषाया अभावे तु शून्यो दन्तदष्टेत्य
 नेन दीर्घं ग्रादद्वागप्यद्विद्वद्वाऽस्य सिद्धिर्न स्यादत आह । शौवेति । भाष्यप्र
 योगादिति । एतेनात्रान्येषामपीत्येव दीर्घविधायकं शून्यो दन्तेति त्वस्यैव द्व
 विप्रवृत्तस्य प्रपञ्च इति ध्वनितम् । स च दीर्घः प्रयोगदर्शनेन कल्पः । प्रवृत्तं च
 तद्वितीत्यन्ते प्रागप्रवृत्तिः कल्पनीया । एव सति वृत्त्याभावाच्चाप्याप्राप्तेरपि ।
 ततः द्वारादित्वादेष् । अन्येषामपीति दीर्घः । द्विप्रवृत्त्यादेवाप्रवृत्तिकल्पना-
 यागदृष्टान्तः अपुष्पवदिति । एवमेव । यथा संज्ञापूर्वक इतिवचनमप्रामाणिक
 त्वदत् । तत्तद्वचनप्रमाणाधायितुमिष्टा प्रयोगान्त्वान्दमातिरिक्ता अप्रामाणिका
 एवेति बोध्यम् । तद्योतकमिति । तुल्ययोग इति प्रामाण्या योतनामप्यभाष-
 ण्यद्राधारत्वमयं इति भावः । ममामपिगोपत्वमुपपन्नमप्यन्यत्वं न तु मङ्ग
 प्यद्विगोपत्वमन्यमिचारात्ममामविगोपत्वमेव । इत्युपमर्जनमप्यन्यत्वं यथास्तत्तम ।

अ साधकमाह । नत्थानुसारिव्योख्यानादिति । तत्फलमाह । महकृत्वेति ।
 सहगद्दविशेषणत्वेऽच स्यात् । साक्षात्समामविशेषणत्वे फलमाह । सहकृत्व-
 प्रिय इति । ध्याप्यानादेव । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव । सपुत्रादेरिति । एतेषु
 सहगद्दस्य लौकिकीपसर्जनत्वाभावेऽपि शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमन्येव । तेन स-
 ह्येति सूचारभस्य प्रयोजनमाह । व्यधिकरणत्वादिति । तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति ।
 सपूर्वायाः प्रथमाया इति निर्द्देशात् । इतिशब्दादिति । अस्मीपादानादस्य सू-
 चस्य प्रयोगदर्शनात्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु कवभावार्थमिति पूर्वोक्तत्वात्क-
 र्मक इत्यत्र कप्रत्ययानुपपत्तिरत आह । स्तार्थे क इति । अत एव । स्तार्थेकप्र-
 त्ययस्त्रीकारादेव । अमश्वोदिति । व्यधिकरणत्वादेरभावादिति भावः । नन्वे-
 यं सहैव दगभिः पुत्रैरित्यत्र तृतीया कयमत आह । सहैवेत्यादि । विद्यमा-
 नतावाचीति । एतेन व्यधिकरणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च । सहगद्दस्य विद्यमानव-
 चनत्वेन । प्रकृत्याऽऽगिपि । अत्र नेति वक्तव्ये प्रकृत्या इत्युपादानमदृष्टार्थम् ।
 नन्वेवमाशीर्वचने सपुत्रस्येत्यस्य प्रयुज्यमानस्य का गतिरत आह । सपुत्रस्ये-
 तिरूपे विशेषाभावादिति । एवञ्चावहुगणादिति प्रतिषेधवैयर्थ्यमिति शेषः ।
 प्रत्याख्यानित्विति । प्रत्याख्यानपूर्वपक्ष इत्यर्थः । सूचितमिदमिति । प्रत्याख्यानं
 सूचितम् । अत्र पक्षे । प्रत्याख्यानपक्षे । कवपीति । सङ्ख्येयैऽन्यपदार्थे यदाऽ-
 नेकमिति सूत्रेण समामः क्रियते तदा कम्भवत्येव । यदा तु विंगत्यादीनां स-
 ङ्ख्यामहर्त्ययोभयपरतयाऽधिकविंगता इत्यादौ अधिका विंगतिर्यामामित्यर्थ-
 कल्पने किञ्चिदधिका विंगतिः सङ्ख्या गमामित्यर्थमश्वेऽपि दगादीनां स-
 ङ्ख्येयमात्रपरतयाऽधिकदगा इत्यादिमिदार्थं सूत्रमारभ्यते तदा पूर्वोक्त एवा-
 र्थः । एतच्चावचिवोधकेन तुना सूचितम् । तथा चोक्तं भार्ये इदम् न मिध्य-
 ति । अधिकदगा इति । वार्त्तिककारयाह । मत्वर्थे पूर्वा योगः । अमत्वर्थोऽय-
 मारभः । अनेन सूत्रस्यावग्रक्तत्वं वार्त्तिककारसम्मतमिति स्पष्टमेव । द्वित्रा
 इत्याद्यर्थमत्वर्थग्रहणकर्तव्यत्वेऽपि स एवाह । कवभावार्थं वेति । एतसूत्रवि-
 हितममामस्य शेषाधिकारस्यत्वाभावेन कपोऽप्राप्तेरिति भावः । न च द्वेक
 योरित्यादिसिद्ध्यर्थमेकादिनवान्तानां सङ्गापरत्वस्यापि स्त्रीकारादिदन्वित्या-
 द्युक्तमद्वयमिति वाच्यम् । मौखप्रयोगविषय एव तथा स्त्रीकारेऽप्यन्यत्र ने

व्रीह्यावित्यपि प्रस्तुताभिप्रायमेव । न त्वन्येषामपीतिवचनायै प्रवेग । अथ च
 वृत्त्यादीति । इत्थप्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठ इत्यर्थः । पराङ्गवत्त्वायाव्ययत्व
 मिति । तत्र हि पष्ठ्यामन्वितकारकवचनमित्युक्तत्वादस्य कारकविभक्त्यन्तत्वे
 मति पराङ्गवद्भ्यः स्यादेवष्टेदड कुर्वन्वित्येतदपेक्षया द्वितीयान्तद्वितीयाया
 याव्ययत्वाद्गुणिति भावः । अथयीमावेऽभोवादिति । तुठमुठस्त्रोपचारा इ
 तिपरिगणनादिति भावः । वृत्त्यादीत्यनेन सूचितामरुचिश्चकाशयति । के चि
 त्त्विति । तत्प्रयोग इति । केगाकेषि कुर्वन्वितिप्रयोग इत्यर्थः । इत्थप्रत्ययस्य य
 दि स्त्ररादो पाठस्तदाऽऽश्रयत्वादथयानावेतिनिषेधात्पराङ्गवद्भाजो न स्यादिति
 तिशब्दानुत्थानायेत्यमभिहितम् । स्थित्वादिक्रियेति । देशेषुकेषु गृहीत्वा स्थि
 तयोरित्यर्थः इत्यनेन अक्षयस्थितिक्रिययोः समानकर्तृत्वत्वन्दिर्गतिस्तत्र तु युक्तकर्तृ
 कप्रवृत्तिक्रियामादाय क्षाप्रत्ययस्योपपत्तिरसमानकर्तृकत्वात् । पुरुषाणामिति ।
 एवञ्च स्थितयोरितिद्विवचनमविवक्षितमिति भावः । अनेकमिति सूक्ष्मेणाम्य म
 मामस्यागतायेतामाहाइद सूचमिति । प्रक्रियान्नाद्यवार्थमप्याह । शौरविति । नन
 मन्नापूर्वकैतिपरिभाषामावेष्टमन्नापूर्वत्वेन न युग्यामितिनिषेधस्यानित्यत्वा
 दप्रवृत्तो वृद्धिप्रवृत्तो हारादित्वादैचि शोवादंष्टो मणिरित्यस्य मिद्धिर्भवति परिभा
 षाया अभावे तु न स्यादत आह।शोवेति।यद्वा मन्नापूर्वको विधिरनित्य इति प
 रिभाषामन्वे शोवादद्वयस्य मिद्धिर्भवति परिभाषाया अभावे तु शूनो दन्तदष्टेत्य
 नेन दीर्घ आदश्चागच्छाहडाच्छेऽस्य मिद्धिर्न स्यादत आह । शोवेति । भाष्यप्र
 योगादिति । एतेनान्येषामपीत्येव दीर्घविधायकः । गनो दन्तंति त्वभ्येव इ
 त्तिप्रवृत्तस्य प्रपञ्च इति ध्वनितम् । न च दीर्घः प्रयोगदशनेन कल्प्यः प्रवृत्तः च
 तद्वितीत्यर्त्ते प्रागप्रवृत्तिः कल्पनीया । एव मति हृष्टत्वाभावाच्छब्दाप्राप्तेरण ।
 तता हारादित्वादैच । अन्येषामपीति दीर्घः । द्विप्रवृत्तादेवाप्रवृत्तिक्षयना
 यान्दृष्टान्तः श्रुपुच्छवदिति । एवमेव । यथा मन्नापूर्वक इतिवचनमप्रामाणिक
 न्तइत् । तत्तद्वचनवन्नाज्ञायितुमिष्टा प्रयोगान्छान्दमातिरिक्ता अप्रामाणिका
 एवेति बाध्यम् । तद्योतकमिति । तुभ्ययोग इति मत्तस्या द्योतनामस्यत्वाव
 च्छिन्नाधारत्वमय इति भावः । समानविशेषणत्वमुपमर्दनमश्रुत्वं न तु मत्तग
 द्द्विविशेषणवन्मभिवाराद्यमामविशेषणत्वेऽप्युपमर्जनगद्व्यस्यत्वात्तत्त्वम

व साधकमाह । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादिति । तत्फलमाह । महकृत्वेति ।
 सहशब्दविशेषणत्वेऽत्र स्यात् । साक्षात्समामविशेषणत्वे फलमाह । सहकृत्व-
 प्रिय इति । व्याख्यानादेव । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव । सपुत्रादेरिति । एतेषु
 सहशब्दस्य लौकिकोपसर्जनत्वाभावेऽपि । शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमस्यैव । तेन स-
 हेतिसूचारश्च प्रयोजनमाह । व्यधिकरणत्वादिति । तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति ।
 सपूर्वायाः प्रथमाया इति निर्देशात् । इतिशब्दादिति । अस्योपादानादस्य सू-
 चस्य प्रयोगदर्शनात्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु कवभावार्यमितिपूर्वचीकृत्वात्सक-
 र्मक इत्यत्र कप्रत्ययानुपपत्तिरत आह । स्वार्थे क इति । अत एव । स्वार्थेकप्र-
 त्ययस्वीकारादेव । अमभवोदिति । व्यधिकरणत्वादेरभावादिति भावः । नन्वे-
 वं महैव दग्गभिः पुत्रैरित्यत्र तृतीया कयमत आह । सहैवेत्यादि । विद्यमा-
 नतावाचोति । एतेन व्यधिकरणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च । सहशब्दस्य विद्यमानव-
 चनत्वेन । प्रकृत्याऽऽशिषि । अत्र नेति वक्तव्ये प्रकृत्या इत्युपादानमदृष्टार्थम् ।
 नन्वेवमाशीर्वचने सपुत्रस्यत्यस्य प्रयुज्यमानस्य का गतिरत आह । सपुत्रस्ये-
 तिरूपे विशेषाभावादिति । एवञ्चावहुगणादिति प्रतिषेधवैयर्थ्यमिति शेषः ।
 प्रत्याख्यानत्विति । प्रत्याख्यानपूर्वपक्ष इत्यर्थः । सूचितमिदमिति । प्रत्याख्यानं
 सूचितम् । अत्र पक्षे । प्रत्याख्यानपक्षे । कथपीति । सङ्ख्येयेऽन्यपदार्थे यदाऽ-
 नेकमिति सूत्रेण समामः क्रियते तदा कवभवत्येव । यदा तु विंगत्यादीनां स-
 ङ्ख्यामङ्ख्येयोभयपरतयाऽधिकविंगता इत्यादौ अधिका विंगतिर्यामामित्यर्थ-
 कल्पनेऽकिञ्चिदधिका विंगतिः सङ्ख्या यामामित्यर्थसम्भवेऽपि दग्गादीनां स-
 ङ्ख्येयमात्रपरतयाऽधिकदशा इत्यादिमिदार्थं सूत्रमारभ्यते तदा पूर्वोक्त एवा-
 र्थः । एतच्चारुचिबोधकेन तुना सूचितम् । तथा चोक्तं भाष्ये इदन्तु न मिध्य-
 ति । अधिकदशा इति । वार्त्तिककारयाह । मत्वर्थे पूर्वं योगः । अमत्वर्थोऽय-
 मारम्भः । अनेन सूत्रस्यावग्रहकत्वं वार्त्तिककारसम्मतमिति स्पष्टमेव । हिषा
 इत्याद्यर्थमत्वर्थग्रहणकर्तृत्वत्वेऽपि स एवाह । कत्रभावार्थं वेति । एतच्चूचवि-
 हितममामस्य शेषाधिकारस्यत्वाभावेन कपोऽप्राप्तेरिति भावः । न च द्वैक-
 योरित्यादिसिद्ध्यर्थमेकादिनवान्तानां सङ्ख्यापरत्वमपि स्वीकारादिदन्वित्या-
 द्युक्तममद्वयमिति वाच्यम् । भौतप्रयोगविषय एव तथा स्वीकारेऽप्यन्यत्र ने-

त्याशयात् । माय्येऽनन्तरबहुव्रीह्यपेक्षयेति । शेषादिमापेति सूत्रे माय्ये उक्तम् ।
 क शेष याभ्य प्रकृतिभ्य समासान्तो न विधीयते म शेष इति सामान्ये मोक्षे
 ये प्रतिपद विधीयन्ते ते बाधका मज्जिन्तीति पूर्वपक्षिणोक्ते कपो वैकल्पि
 कत्वात्तदभावे सायकाशत्वेनापवादत्वाभावात्परत्वाग्रतिपदविहितममासान्त
 विषये कप प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणद्वयम् । तत किमपेक्ष शेषत्वमिति
 प्रश्ने यस्माद्विजिष्य समासान्तो न विहितस्तदपेक्ष शेषत्वमित्यर्थे कश्चित्पण्डित
 मिति न सिध्यतीति परेणोक्ते अनन्तरो यो बहुव्रीह्याधिकारस्तदपेक्ष शेषत्व
 मित्युक्तम् । स चाधिकारो बहुव्रीहो सकथ्यस्त्वोरिति । स च बहुव्रीहि प्रायस
 कल्पिक । एवञ्च तदधिकारीयममासान्तस्याचाविधानेन कवपि भवतीति भाव
 इदम् कृतमिति । बहुव्रीहो मङ्गल्येये उज्ज्वलगुणादिद सूत्रम् कृतमित्यर्थः ।
 सहस्राया इतीति । सहस्रान्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तो उज्जित्यर्थः । अथ्ययादे
 रिति । अथ्ययादेरिति च वक्तव्यमिति पूर्ववार्त्तिकशेषात् । ननु यद्यथ्यया
 देरित्युच्यते तदान्यत्राधिकलोपादित्यपि वार्त्तिककृतोक्तम् । इति अधिकार विग्रति
 ह्यविशतिकारधिका विशतिरेकविशतिरिति च फलसुक्तान्तस्त्रीपदार्थेऽथ्यया
 दित्वाभावादत आह । अन्यत्वेत्यादि । स्त्रीरित्येति । तेनाथ्ययादेरित्यस्यानुपादा
 नाच्छेषपूरणस्य भाष्यकृता कृतत्वादिति भावः । किं चैकविशतिरित्यादी भा
 ष्यरीत्या तत्पुरुषभावाच्च डच् प्राप्तिरित्याह । भाष्यकृता त्विति । इन्द्र पवे
 ति । एवञ्च सध्यतेति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्त्रो भवति । एवमेव । व्यत्ययेन ।
 ऊर्ध्वमानविवक्षायामाह । इयसचो वेति । तदन्तग्रहणस्यास्तीति । एवञ्च र
 पाभ्यामित्यनेनान्वयाय पूर्वपदशब्दोच लाक्षणिका बोध्यः । अनभिधानमिति ।
 सप्तान्वाक्रान्तानामित्यादि । रघुनाथादिग्रन्थेऽतिप्रसङ्गं वारयति । रघुनापेति ।
 पदेऽजिति । णसादेगस्य वैकल्पिकत्वेनैतदभावे पूर्वसूत्रमवर्त्तत इति भावः ।
 भाष्य इति । एतद्वार्त्तिके वाप्यहणमित्यर्थः । चुरचुराभ्यासम यत्कस्य इत्येव
 पाठात् । एवञ्च चुरणम इत्याद्यमाध्वेव । उपसर्गसंज्ञाया क्रियायोग एव प्रवृ
 त्तेर्नासिकाग्रार्थयोग उपसर्गत्वामभवादुपसर्गपक्षस्यादुपलक्षणमित्या
 शयेन मूले व्याख्यातम् प्रादिति । अन्यथा । यनोत्पर इत्यर्थे योपादाने । प्रा
 खदयेति । प्रादुपलक्षणम् । नसादेग इति । एवञ्च नैव प्रथमासम् । किं तु ।

इतोयान्तम्। सुप्रात इत्यादाविति। अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य
 क्षमम्भन्धिकर्मविशेषलक्षणाया शोभनपदेन सोमानाधिकरणम् । यद्यपि प्रा-
 तःकल्पमित्यादाविव दृष्टिविषये शक्तिमत्परत्वे नापि निर्वाहो भवति । तथापि
 कामस्य स्वतः शोभनत्वमुदृत्य वा न सम्भवतीत्युपाधिसंसर्गैव तदाप्यन्तद-
 पेक्षया लक्षणाया कर्मविशेषपरत्वमुचितमेव । निपातनादिति । पाञ्चशब्दस्य कृ-
 तसमासान्तत्वाभावेनालोपस्य न्यानिवद्भावेन च पादः पदित्यस्याप्राप्तिरिति
 भावः । अस्य । ननुदुःसुभ्य इत्यस्य । न च प्रकृतसूत्रे हलिप्रहणं व्यर्थम् । इक-
 शब्देन समासेऽहल इत्यस्य सिद्धिर्भविष्यति महत्त्वप्रतीतिरपि प्रकरणादिना
 भविष्यतीति याच्यम् । असिचप्रत्यये सति दुर्हल इत्यत्र चित्त्वादन्तोदात्तत्वभ्रव-
 ति । प्रकृतसूत्रे हलिप्रहणाभावे हलग्गणेन समासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरिणादु-
 दात्तत्वापत्तिः । हलिग्नयेन समासेऽनुक्तसमासान्तत्वेन कदापत्तिश्च स्यात् । ह-
 लिप्रहणसत्त्वे तु प्रकृतसूत्रेण समासान्ते कर्तृ कब्रु भवतीत्याशयात् । ननु
 प्रजामिधाशब्दान्तयद्वुव्रीहिः सिचप्रत्यय एव विधातव्यो यस्येति लोपाभावेऽपि
 अप्रजा इत्यादि भविष्यतीत्यत आह । प्रकारोच्चारणत्विति । अपसरितत्वे ना-
 न्यतरस्याद्व्यपहणस्यासम्बन्धेन नित्यत्वे सत्त्वं नित्यप्रहणद्विमर्शमत आह ।
 नित्यप्रहणमिति । भाष्यस्वरम इति । भाष्यकृता प्रकृतसूत्रस्यनित्यप्रहणस्य प्र-
 योजनान्तरस्रोक्तम् । एतेन यत्प्रकृतसूत्रस्यनित्यप्रहणमन्यतोऽप्ययन्तं नात्यमेधम
 इति सिध्यतीति उक्तकदादुक्तान्तरस्तम् । रुद्धौ न मानमिति । रुढावेव न
 मानमित्यर्थः । तेन पाठस्य पदान्येति सूत्रे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सूत्रे च रुद्धि-
 सत्त्वेऽपि न सति । सजातीयेति । अत्र साजात्यं स्वघटितसमामघटकत्वेन ।
 अभावथाश्रयवहितोत्तरत्वमन्यावच्छिन्नप्रतियोगिताको आह । अदृष्टार्थ इ-
 ति । अथानुकरणभूतनाकारेणादृष्टशब्दस्य समासः । अथः अदृष्टो यस्य सः । अ-
 दृष्टाः अदृष्टाः प्रयोजनं यस्य सोऽदृष्टार्थः । तादृगय निजन्तो धर्मशब्द इति
 भावः । साहचर्यादिति । पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यादप्रत्ययधकारसाहचर्यादित्यर्थः ।
 परमतश्च खण्डयति । यसादाविति । युवजामिरित्यत्राचूस्यानिकत्वेन दोषा-
 भावेऽप्याह । गौधेर इति । मधुरभिभ्य इति यश्चभोनिर्होयात्तन्मादिति परिभा-
 याप्रस्तावप्याह । समानान्ता इति । गन्धशब्दो द्रव्यवाची गुणवाची च । बहु-

ति जलमियम्पिनष्टि गन्धानित्यादौ द्रव्यवाची । गुणवाची ॥ चन्द्रस्य गन्ध इत्यादौ दृष्टः । प्रकृतसूत्रे तु द्रव्यवाचिनो न ग्रहणमिति बोधनाय वार्तिक-
 कृतोक्तङ्गमस्येत्वे तदेकान्तग्रहणमिति तत्रैकान्तशब्दस्यावयववाचकतया गु-
 णस्यावयवत्वाभावादाह । मूले एकान्त इवेति । पातञ्जलमतेनाह । गुणसमु-
 दाय इति । अन्ये । मुख्यः । यद्यपि गन्धशब्दो नानार्थः तथाप्यस्याख्यायामि-
 त्युपादानात्तत्रैववाचकस्याच ग्रहणमित्याह । तथा चेति । ननु मूलोक्तं द्विधा-
 मित्यप्रकृतमत आह ॥ स्त्रीलिङ्गानामेवेति । कुम्भपदीयुः चेतिस्वरूपप्रयोजन-
 माह । यदिहोपेति । शिशुत्वावस्येति । पशुविषये तादृशी प्रमिदिलींकीऽस्ति ।
 उपचयादय इत्यादिनाऽपचयग्रहणम् । एकवचनान्तपाठे न यथार्थविशेषना-
 भस्तत्प्रकारमाह । सर्वत्र गण इति । समासान्तसामान्यस्य तदभिप्रायविषय-
 त्वमित्यत्र तदुक्तिरेव प्रमाणमित्याह । तद्वक्ष्यतीति । समामान्तापेक्षया शेष-
 ग्रहणे शेषग्रहणं व्यर्थं स्यादिति कस्य चिदुक्तिर्दृक् खण्डयति । समासान्तार्थेति ।
 समासान्तसामान्यापेक्षया शेषग्रहणं सति याक्तिहन्तदाह । एवं चेति । प्रियप-
 थिक इति । अत्र परत्वात्कण् । ऋक्पूरित्यकारस्तु यदा न कप् तदा भवति ।
 प्रियपथ इति । तदाह अपोति । अत एव । यदा सत्ययेऽन्यपदार्थेऽनेकमिति-
 सूत्रेण समामः क्रियते तदा उज्ज्विमयेऽपि कप इष्टत्वादेव । अन्यत्र पाठः ।
 अनन्तरो यो बहुव्रीहौ सक्थ्यस्त्रोरितिबहुव्रीह्याधिकारस्ततोऽन्यत्र पाठः । अ-
 न्यत्र विस्तार इति । अनन्तरो यो बहुव्रीह्याधिकारस्तदपेक्षया शेषपदार्थस्य
 ग्रहणमुक्ता कथमनृचो यत्तच्च इति । वक्तव्यमेवैतत् । अनृचो माणवे । वन्द्य-
 चरणस्याख्यायामिति भाष्ये उक्तम् । कथमिति । बहुव्रीह्याधिकारविधानाच्छेष-
 त्वात्कप्प्रसङ्गः । वक्तव्यमेव । एतदित्यनेन विशेषवचनेन कपो बाध एव । विनि-
 गमनाविरहेनानृचो माणवे एव । माणवेऽनृच एवेत्युभयविधनियमात्प्रयणात् ।
 यत्त्वच कथंटेनीकम् । समामान्तापेक्षेऽपि शेषत्वेऽनृचवन्द्यचयोर्विशेषवचनादन्य-
 चानृचयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्य चिद्विषयाप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्याधि-
 कारापेक्षः शेष आचर्यते । किञ्चोपदगादिभ्यः पक्षे कपमात्रेति अनन्तरे बहुव्री-
 ह्याधिकारे उच्योविधानान्प्रियपथः प्रियपथ इत्यत्र च मात्रेति तत्प्राक्तसामान्या-
 पेक्षमेकशेषत्वमात्रयणीयमिति । एतदेवानुक्तसामान्यादिति मदगा मूलज-

तापि समासाश्रितमिति । अत्रैदंश्चित्त्वमनैव कवपेचं शेषग्रहणमापि समास
 पेक्षमित्यनेन नञ्घटितवाक्यद्वयेन पूर्वोक्तपक्षद्वयोपमर्द्दं हत्वा भाष्यकृता अनन्त
 रो यो बहुव्रीह्याधिकारः सोऽपेक्ष्यत इत्यनेन तृतीयपक्ष एव स्वीकृतोऽतः स प
 षादरणीयः । कपो वैकल्पिकत्वेन पक्षे प्रियपथिक इतीष्टमेव । भाष्यकृता य
 तादृशदोषानुडावनात् । अप्रतिपिदमनुमतं भवतीतिन्यायात् । समासान्तर्द्ध
 सूत्रस्य उच्चधुरइतिप्रयोगस्तु कवभाषपक्षे बोध्यः । न च विशेषापेक्षासामान्य
 पेक्षमन्तरङ्गमितिन्यायेन समाससामान्यापेक्षत्वेन ऋक्पूरित्यन्तरङ्गमि
 षाष्यम् । प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन तस्यापि समत्वात् । सामान्यापेक्षत्वेनान्तर
 रङ्गत्वस्य भाष्यकृताऽनाश्रयपाक्षः । ननु यद्यनन्तरी यो बहुव्रीह्याधिकारस्तदा
 चया शेष आश्रीयते तदा बहुव्रीह्याधुरः प्रभृतिभ्यः कप् । इनः स्त्रियाम् । ।
 द्यातच । विभाषा । इत्येवं कप्प्रकरणं समास्य सकृद्यक्षयोः स्वाङ्गात् पच्
 षद्भुल्लेख्येति । इत्यादिष्वच कर्तव्यम् । प्रकृतसूत्रस्य शेषग्रहणत्र कार्यं वि
 पविष्टिताः पञ्चादयो बाधका भविष्यन्तीति चेन्न । विभाषा श्रवणारोकाभ्या
 पूर्णाद्विभाषा इत्यनयोर्वैकल्पिकत्वेनैतयोरभावे कवापत्तेः । मम तु अनन्त
 यो बहुव्रीह्याधिकारः सोऽपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीह्याधिकारि यस्माद्बहुव्रीहिः ।
 सामान्तो न विहित इत्यभिधानात्तद्विषये कपोऽप्राप्तेर्न दोषः । किं च शेष
 दाभावे शेषाधिकारस्यबहुव्रीहेरित्यर्थसाभोऽपि न स्यादिति बोध्यम् । ।
 पादित्यस्यैव निषेध इति । तिनोरः प्रभृतीति कप संज्ञायाश्चबलत्वेव । विश्वे दे
 वस्येति लौकिकविषयद्वयं व्याचष्टे । विश्वाख्येति । अथ पियङ्गे बहुवचनोच्
 रणस्य बीजमाह । उद्भूतेति । विश्वाख्येत्युपादानेन तस्य गणयिशेषस्य वि
 इत्यपि संज्ञा । गणयोद्भूतावयवभेद एव प्रतीयते शब्दशक्तिस्त्रभावात् । इदम
 बोध्यम् । न संज्ञायामितिनिषेधो नावयवस्य संज्ञात्वमादाय किं तु समुदा
 स्यापि संज्ञात्वादेव । कप्रचिता चेत्संज्ञा विवक्षिता तदा कप् न भवतीति
 सूचयामात् । सा च संज्ञा लोके विभक्त्यन्तविश्वशब्दघटितैषोच्यते । न च
 ज्ञायस्या नियतापूर्वोक्ता एवान्यथ दृश्यन्ते इह तु विश्वान्देवान्निम्नेभ्यो दे
 भ्यो विश्वेवान्देवानामित्यनियमो दृश्यत इति कथमिति दाष्यम् । देवशब्दप्र

साजात्यश्च समानार्थकत्वविशिष्टसुप्तेनेति । विश्वे देव इति त्वपाठ इति ।
 रिनिष्ठिते प्रयोगे विभक्त्यलुब्धिविधायकसूत्राभावादिति भावः । अत एव तस्मै ।
 यसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते । ईयस्य
 ति सूत्रविषयेऽनन्तरस्येति न्यायाप्रवृत्तौ बीजमाह । न संज्ञेयसो हि सर्वेति ।
 यस्य प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तत्तदन्तपरमतौ लिङ्गविशिष्टपरिम
 याया इह प्राप्तिः । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधवचनं यद्यपि नोपलभ्यते तथा
 पि तादृशानुपूर्वीकस्य यथा लाभस्तम्भकारमाह । ईयसो बहुव्रीह्याविति । गो
 स्त्रियोरिति सूत्रात्स्त्रीग्रहणमत्र सम्बध्यत इत्याशयेनाह । स्त्रीप्रत्ययस्येति । अ
 त सूत्र इति । ईयस्येति सूत्र इत्यर्थः । विषयत्वं सप्तम्यन्तार्थः । ननु यत्
 पुत्रज्ञावो विधीयते तदा कुलस्यान्यपदार्थत्वे शिशुनुमादीनामपि प्रतिनिष्ठ
 ति प्राप्नोतीत्यत आह । दीर्घत्वमिति । एतद्वचनैकवाक्यतया पूर्ववचनेन पु
 त्रज्ञावविधानेऽपि क्लृप्तत्वस्यैव प्रकरणप्राप्तस्य तेन निवृत्तिर्विधीयते इति कल्प
 नीयम् । अनेन । पुत्रवचनेन । आवश्यकतेनेति । अन्यथा दीर्घत्वविधानस्य पुमि
 जातेऽपि गोस्त्रियोरिति क्लृप्तत्वे पुनरनेन दीर्घत्वविधायकतया चारितार्थ्यं
 अप्रुमकक्लृप्तत्वनिवृत्तिर्न स्यादिति भावः । निषेध इति । कप इत्यादि । एते
 न । पूजित इतिकथनेन । कर्त्तव्यत्वद्वारेणेति । अत एव समासप्रयोजकं सा
 मर्थ्यमत्र वैयधिकरण्येपीति । अन्यथा मामर्थ्यमज्ञावेऽपि सप्तम्यन्तेनैकविम
 ल्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्समासो न स्यादिति भावः ।
 सप्तमीविशेषण इति सूत्रे विशेषणपदेन सप्तमीपदसाहचर्यादुत्तरपदार्थविशेष
 णीभूतार्थप्रतिपादकस्य ग्रहणमित्याह । उभयोरपीत्यादि । सर्वनामसंख्ययो
 रितिवचनारम्भस्य प्रयोजनमाह । ऋतेति । अन्यथा विशेषणत्वाच्छ्रुतगुणयो
 रैव पूर्वनिपात स्यादिति भावः । अन्येतरा इति । वन्या इतरे येभ्य इतो
 टक्षिणो यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यावन्यपदार्थप्राधान्येऽपि सर्वनामत्वमुपपादयति ।
 वचनेति । अत एव । शब्दपरविप्रतिषेधस्याभिमतत्वादेव । साधारणमिति ।
 सम्ययाऽप्येति सूत्रभाष्ये हिता । विचतुरा इत्युदाहरणादिति भावः । भूमे
 हृन्नेऽपीत्यपिशब्दात्पुरुषस्यापि मसुषायक इत्याशयेनाह । महराणामिति ।
 इदम् । वापियस्येति वचनम् । प्रियगुड इत्यप्येत्यर्थः । बहुव्रीह्यावेति । तेन

तत्पुरुषे न । सहप्रिय इत्यस्य बहुव्रीहित्वेऽपि तत्र नेदं वचनमवर्तते । यत्र पदार्थस्य विशेषणत्वेन प्रियपदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तत्रास्यैव वचनस्य प्रवृत्तिः । स्त्रीकारात्सहशब्देन समासे तूत्तरपदे सादेशविधानेन सहशब्दस्यैव पूर्वनिपातप्रसङ्ग इति तत्र वा प्रियस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । वृत्तौ 'अष्टमिति । भाष्यानुज्ञात्वेन सिद्धान्ते व्यवस्थितविभापात्वे मानाभाव इति भावः । क्रियाशब्दत्वादिति । एतेन तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारः सूचितः । चारुस्मित्यादीति । अत्रादिना चारुदत्तो चारुनेव इत्यनयोः सहग्रहः । ज्ञापितमिति । इदं वचनमिति शेषः । वाग्रहणानुवृत्तेरिति । निष्ठेति सूत्रभाष्ये पठितं यज्जातीतिवचनं तत्र वा प्रियस्येति पूर्वसूत्रपठितवार्तिकेणाद्यग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः । वस्तुतस्तु भाष्ये जातिकालेत्यन्तीदासत्वविधायकवचनेऽकृतमिति प्रतिपत्ता इति प्रतिषेधवचनस्यैतादृशविषये निष्ठान्तस्य परनिपाते ज्ञापकत्वमुक्त्वा अकृतत्व्यादिप्रतिषेधविषये राजदन्तादित्वकल्पना निरस्त्या तेन जातिकालसुखादिभ्यः, परा, निष्ठेति वचनस्य ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वसूचनेन सर्वेष्टमिदमवर्तते बोध्यम् । यदि तु प्रतिषेधविषय एव निष्ठान्तस्यापरनिपातः स्यात्तदा पीतशब्दस्य तत्र पाठाभावात्पीतोदकमिति प्रयोगामिद्विः स्यादित्येतदुदाहरणीयत्वात् नूनकृताप्ययमर्थः ध्वनितः । क्व चित्तेति । वाग्रहणानुवृत्त्याऽऽहिताग्नादित्वकल्पनया वा इदमपि सिद्धम् ।

॥ इति बहुव्रीहिविवरणम् ॥

तत्फलमिति । अनेकग्रहणानुवृत्तेः फलमित्यर्थः । तस्य वाक्यस्येति । चैत्रेण मैत्रेण कृतमिति वाक्यस्येत्यर्थः । तस्य चैत्रेण मैत्रेणेत्यस्य तद्वाक्यत्वाभावाच्चैत्रमैत्राभ्यामिति समुदायमाधुत्वप्रयोजकवाक्यत्वाभावात् । अत एव । वृत्तिविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वनियमादेव । न तदुदाहरणमिति । न हन्वोदाहरणमित्यर्थः । प्रत्येकान्वयविवचायामिदम् । समुदायस्यान्यत्रान्वयविवचायान्तु भवत्येव । धवखदिरौ किञ्चीति यथा । एतेन । उक्तप्रकारेण । तमेवाह । राजनूहन्दारकेति । वार्तिकविरोधशङ्कां वारयति । तिडिति । अत एव । समुदायस्य कर्तृत्वादेव । आहत्या । क्रियावाचकपदाहत्या । तदन्वया-

दिति । तदर्थेऽन्वयादित्यर्थः । तेन । अनेकस्थेत्युपादानेन । सापेक्षत्वेपीति । ईश्वरङ्गुलश्च भजस्वेतिवाक्याच्चशब्दस्य द्योतकतया ईश्वरसमुच्चितङ्गुलमिति-
 बोधेन गुरुपदार्थस्थेश्वरमापेक्षत्वे प्रोक्षरपदार्थस्य गुरुपदार्थानपेक्षत्वेनामा-
 मर्थान्न तत्र समामः । समभिव्याहारस्यात्र स्वीचार्णकालाव्यवहितपूर्वकालो-
 चरितत्वम् । अत एव । एतादृशे विषये एकस्यैवेतरसापेक्षत्वादेव । ईश्वरक-
 र्मकभजनक्रियायां गुरुकर्मकभजनक्रियाभिन्नत्वादेकस्मिन्नित्यमङ्गतमत आह ।
 एकधर्मावच्छिन्न इति । अपिनाऽवच्छेदधर्मस्यावैक्यत्वं विवक्षितमिति
 भावः । अन्वयपदस्य सम्बन्धप्रतिपादकतयाऽन्वयः समुच्चय इत्यमङ्गतमत आह ।
 यत्रैवमिति । अन्वयः । विशेषणता । वक्ष्यमाणोटाहरणे । ईश्वरङ्गुलश्चेत्यादौ ।
 अत्र प्रातिपदिकार्थसमुच्चयसत्त्वादेतेषां च यद्धर्मावच्छिन्नक्रियानिष्ठविशेष्यता-
 निरूपितविशेषणतापन्नविभक्त्यर्थविशेषणत्वमपरस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्न ए-
 व परम्परयाऽन्वयादिति भावः । आद्यः । विशेष्यतया । क्रियासमुच्चय इति ।
 अत्र चशब्देन क्रियागते समुच्चितत्वन्योत्पत्तेः । क्रियायाश्च विशेष्यतयाभावस्या-
 नुभवसिद्धत्वादिति भावः । साधारणानुपङ्गिकपदार्थतावच्छेदकमाह । आनु-
 पङ्गिकत्वमिति । एकस्य प्राधान्ये तदितरस्यानुपङ्गिकत्वव्यवहार इत्यानुपङ्गि-
 कपदप्रतिमम्बन्धितया प्राधान्यपदव्यवहस्तव्यतावच्छेदकमाह । अन्यस्येति ।
 अन्वाचयस्थले चशब्दे तद्वद्योत्यमर्थइयमाह । अन्वाचय इति । एवं च भिन्ना-
 मट गाञ्चानयेत्येवविधेऽन्वाचयाभिप्रायेण वाक्ये उच्चारिते मति चशब्दसमभि-
 व्याहृतपदप्रतिपाद्या या क्रिया तस्याच्चशब्दोत्पत्त्यर्थस्य विशेषणतयाभानञ्चो-
 यते । अतुह श्यन्भिन्नाटनस्याप्यङ्गवानयनमिति बोधः । अत्र परम्परमनन्वया-
 त्तामर्थाभावः स्पष्ट एव । परम्परापेक्षाणामिति । इतरैतरयोगनिरूपणावसरे
 ब्रह्मस्य न्ययोधयेत्युक्ते गम्यते एतद्ब्रह्माऽपि न्ययोधमहायो न्ययोधोऽपि ब्रह्म-
 महाय इति भाष्यकृतोक्तम् । अत एव परम्परापेक्षासूचनायेदृशे विषयेऽनेकच-
 कारप्रयोगः । यद्यपि निमित्तानामन्वय इत्येवग्रहलताभिहितस्तेन माहित्य-
 रूपग्रेलनं वर्तिषदार्थे विशेषणमिति प्रतीयते । तथापि इन्द्रे माहित्यस्य वि-
 शेष्यतया भानस्याप्यमत एव मोक्षियोरुपमर्जन्येतिदृशे कुङ्कुटमयूरीवित्यत्र
 कुङ्कुटमयूरीगच्छार्थस्य माहित्यमिति विशेषणतयोपमर्जनस्यादृष्टमत्वमागच्छ

इन्हे नेति वचनमारब्धम् । मिलितानामित्यस्य परस्परपेक्षाणामित्येवार्थः । परस्परपेक्षापदार्थनिर्वृत्तिः । उद्भूतावयवभेदेति । समूहरूपाणामिति । समूहेन ये रूप्यन्ते तेषामित्यर्थः । उद्भूतः प्रकटः अवयवानाम्भेदो यस्य तादृशसमूह-
निष्ठविशेष्यतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानामिति यावत् । एकधर्माव-
च्छिन्नेऽन्वय इत्यस्य फलमाह । तेन नीघातोरिति । अत एव । परस्परपेक्षा-
सत्त्वादेव । मिलितानामन्वय इत्येतद्वचनं तत्रेत्यध्याहारः । आचष्टेऽऽयन्नैवमि-
ति । प्रत्यवयवं समूहेति । एकैकपदार्थं समूहरूपत्वारोपेऽपि धदस्मदिरावित्यत्र
न बहुवचनापत्तिः । अतिरिक्तस्य पदार्थस्य तत्र भागाभावादिति । प्रत्येकवृत्ति-
धर्मव्यप्रावृत्तिनिमित्तमित्युक्तमत एवैतादृशविषये इन्हीतरोत्पन्नद्विवचनबहु-
वचनार्थसंन्यायाः शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयः । यन्नानेकधर्मस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वन्तर्वाद्वा श्रुतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्ते सम्बन्धत्वस्वीकारा-
त् । इति विशेष इति । अत्र ह्येकवचनमेवोत्पद्यते तदर्थस्य शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धे-
न प्रकृत्यर्थेऽन्वयः । चार्थे वृत्त्यभावेनेति । समुच्चयस्य ले च समभिधायित्वमैकस्य
चार्थे वृत्तावप्यपरस्य चार्थे वृत्त्यभावेनानेकस्य चार्थे वृत्त्यभावोऽन्वाचये तूभयो-
रपि तत्त्वाभाव इत्यर्थः । एतच्चोपपादितम्प्राक् । प्रकारान्तरेण समुच्चयस्य ले न
सामाभावन्दर्शयति । किञ्च इति । तत्र । समुच्चयस्य ले । स्पष्टश्चेदमिति । चार्थस्य
प्राधान्ये समामप्रवृत्तिरित्येतत्स्पष्टमित्यर्थः । अमत्वभूतत्वादिति । चादयोऽन-
व इत्युक्तेः । यद्व्याप्यतः । यद्व्यापिन्न इत्यर्थः । एतेनैवविधिलेखेन समामा-
र्थस्य साहित्यस्य तत्र विशेषणत्वमितिकम्पना निरस्ता । अतः । निष्प्रदीपादा-
नन १२ नन्वेवमिति । इतरतरयोगेपि समूहस्य प्राधान्यस्वीकार इत्यर्थः । तदति-
रिक्तः । अवयवातिरिक्तः । अत एव । समूहस्य विशेष्यत्वादेव । प्रक्षान्तरादिति ।
न च प्रथमद्वितीयपक्षयोरर्थेन पक्षान्तरादित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । यदेति-
द्वितीयपक्षे उद्भूतावयवभेदस्य प्रथमोक्तः प्रकारः प्रथमपक्षे उद्भूतावयवभेदस्य
द्वितीयरोक्तः प्रकारो दर्शित इत्यभिप्रायेणान्तरपदोपादानात् । गम्यमान-
साहित्यमादाय समामापत्तिस्तिरस्यति । अहरहरिति । उक्तोऽर्थः । स
मूहरूपः । इदम् । राजदन्तादिवितिसूत्रम् । इदं एवेदमिति । अप्याचूतरमि-
तिसूत्रमर्थे पाठादिति शेषः । अप्याचूतरमित्यत्र तरपः सत्तामुपपादयति ।

दिति । तदर्थेऽन्वयादित्यर्थः । तेन । अनेकस्येत्युपादानेन । सापेक्षत्वं पीति । ईश्वरङ्गुलं भजस्वेतिवाक्याच्चशब्दस्य द्योतकतया ईश्वरसमुच्चितङ्गुलमिति बोधेन गुरुपदार्थस्येश्वरसापेक्षत्वे पोश्वरपदार्थस्य गुरुपदार्थानपेक्षत्वेनासामर्थ्याच्च तत्र समासः । ममभिव्याहारस्यात्र सोश्चारुणकालाव्यवहितपूर्वकालोच्चरितत्वम् । अत एव । एतादृशे विषये एकस्यैवेतरसापेक्षत्वादेव । ईश्वरकर्मकभजनक्रियाया गुरुकर्मकभजनक्रियाभिन्नत्वादेकस्मिन्नित्यमङ्गतमत आह । एकधर्मावच्छिन्न इति । अपिमाऽवच्छेदधर्मस्यापैक्यं विवक्षितमिति भावः । अन्यपदस्य सम्बन्धप्रतिपादकतयाऽन्वयः समुच्चय इत्यमङ्गतमत आह । यत्रैवमिति । अन्यः । विशेषणता । वक्ष्यमाणोटाक्षरणि । ईश्वरङ्गुलं चेत्यादौ । अत्र प्रातिपदिकार्थसमुच्चयसत्त्वादेतेषां च यद्धर्मावच्छिन्नक्रियानिष्ठविशेष्यता निरूपितविशेषणतापक्षयिभक्त्यर्थविशेषणत्वमपरस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्न एव परस्परयाऽन्वयादिति भावः । आद्यः । विशेष्यतया । क्रियासमुच्चय इति । अत्र चशब्देन क्रियागते समुच्चितत्वम्योक्तते । क्रियार्याय विशेष्यतयाभावस्यानुभवमिद्वत्वादिति भावः । साधारणानुपङ्गिकपदार्थतावच्छेदकमाह । आनुपङ्गिकत्वमिति । एकस्य प्राधान्ये तदितरस्यानुपङ्गिकत्वव्यवहार इत्यानुपङ्गिकपदप्रतिमसम्बन्धितया प्राधान्यपदव्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकमाह । अन्यस्येति । अन्वाचयस्थले चशब्दे तद्व्योक्त्यर्थव्यवहारमाह । अन्वाचय इति । एवं च भिन्नामट गाञ्चानयेत्येवविधेऽन्वाचयाभिप्रायेण वाक्ये उच्चारिते मति चशब्दममभिव्याहृतपदप्रतिपाद्या या क्रिया तस्याश्चशब्दव्योक्त्यर्थस्य विशेषणतयाभानञ्जीयते । अतएव श्रुतिभिराटनस्याव्यङ्गवागयनमिति बोधः । अत्र परस्परमनन्ययास्सामर्थ्याभावः स्पष्ट एव । परस्परपेक्षाणमिति । इतरेतरयोगानिरूपणाधर्मप्रवचन्यपोधयेत्युक्ते गम्यते एतद्वत्सोऽपि न्यपोधमहायो न्यपोधोऽपि प्रवचनमाय इति भाष्यकृतोक्तम् । अत एव परस्परपेक्षासूचनायेदमे विषयेऽनेककारणप्रयोगः । यद्यपि मिश्रितानामन्वय इत्येवमूनलताभिहितस्तेन नाहित्यरूपमर्जनं वर्तिपदार्थे विशेषणमिति प्रतीयते । तथापि एवमेवाहित्यस्य विशेष्यतया भानस्याव्यमत्त एव गोप्त्रियोरुपमर्जनस्येति सूत्रे कुट्टमयूरीवित्यत्र कुट्टमयूरीगद्गार्थस्य नाहित्यमिति विशेषणतयोपमर्जनस्यादुभयत्वमागच्छ

इदं द्विकपाणविकमित्युपात्तन्तेन यादकस्यात्र ग्रहणमित्येव सम्भवेति । वादक-
स्य च नाङ्गत्वग्राह्यवयव इत्येव सम्भवतीत्याशयेनाह । मध्येतूपकारकेति ।
सेनाशब्दान्तद्वन्द्वत्वाऽङ्गशब्देन पठितव्युक्तयोऽत्र कार्यस्तदभिप्रायेणाह । अ-
ङ्गशब्दस्येति । तेन प्रत्यासत्तिस्वीकारेण । एवमेव । यथाद्वन्द्वेति सूत्रे प्रत्यास-
त्त्याश्रयणेन दीपो वार्यते एवमेवाध्वर्युः क्रतुवाचिनोऽध्वर्युः क्रतुवाचिना सहैव यो
द्वन्द्वस्तस्यैव ग्रहणमित्येव । तेनार्कवक्ष्यावित्यत्र न । एकवचनशब्दादेकवदि-
त्यस्य यथा लाभस्तथाऽह । एकवचनेति । एकार्थबोधकपदवदिति । एकत्वाविशि-
ष्टबोधकं यदेकपदं तद्यथा नित्यैकवचनान्तान्तथा एषां द्वन्द्वोऽपि भवतीत्यर्थः ।
भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि पूर्वत्र नित्यार्थमिति भाष्यकृतोक्तम् । तत्र च कै-
यटनोक्तम् । पूर्वत्रेति । प्राण्यद्वादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमिति । अग्रञ्च
नियमः समाहारद्वन्द्वपक्ष एव भाष्यकृता तच्चीपपादित इति मूलकृतापि तथै-
वोपपादितम् । द्वन्द्वेत्यादीनां विध्यर्थत्ववादिमतश्चिरसितुं गङ्गते । न चेति ।
व्याख्यानम् । विभाषावृत्तेति सूत्रीयभाष्यकृतकृतनियमप्रदर्शनमूलकव्याख्याने-
नेत्यर्थः । तत्र । समाहारद्वन्द्वे । तदनुवादेन । समाहारद्वन्वानुवादेन । फलाभा-
वात् । समाहारद्वन्द्वस्य तिरोहितावयवभेदसमूहाभिधायकतया फलाभावात् ।
धनितश्चेदमिति । मूलकृतेति शेषः । तत्रैवोक्तमिति । एतद्वाच्यसमाहारस्य
कदाप्युद्भूतावयवभेदविवक्षा नेति तेन द्वन्द्वे उभयविवक्षा भवतीति । नन्वेया-
मेव समाहार इत्येव नियमः किञ्च स्यादत आह । विपरीतेति । प्रतिपत्तेति ।
अस्य प्रतिपाद्यत इत्यत्रान्वयः । सिद्धस्योपन्यासमुपपादयति । प्रकृत इति । य-
दा तु न सिद्धानुवादस्तदाह । असिद्धेति । पष्ठार्थ इति । अत एव द्वन्द्वपदेना-
न्वयः । पदक्रमकयोरध्ययनेन या प्रत्यासत्तिस्तामुपपादयति । अध्ययनगतेति ।
पदान्वधीते पदकः । क्रमादिभ्यो वुन् । एवञ्च ममकेऽपि । ननु पदक्रमयोरपि
प्रत्यासत्तिरध्ययनेन सम्भवति । प्रदाध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनादतस्तदेवैतच्छू-
चोदाहरणत्वेन प्रायम्याहङ्गमुचितमित्याशयेनाह । पदक्रमशब्दयोरिति ।
जातित्वादिति । शब्दत्वव्याप्यजातिविशिष्टवाचकत्वादित्यर्थः । अस्मिन्सूत्रे ला-
घवादाध्ययनतः सचिक्रष्टाध्यायामिति वक्तव्येऽविप्रकृष्टाध्यायामित्युपादान-
म्परम्परया सचिक्रपर्यग्रहणार्थम् । अध्ययनत इत्यस्यानुपादाने पितापुत्रावित्यत्रा-

यथाकथञ्चिदिति । अत एव । तरङ्गचिन्तविशेषाभावादेव । अत एव । अदृष्टा-
 र्थस्यापि शब्दविशेषस्य सत्त्वादेव । अनुदात्तानामितिवद्बहुवचनार्थस्य विवक्षित-
 त्वे यत्र बहुनामनुदात्तानां सत्ताऽस्ति तत्रैवैतत्तूत्रप्रवृत्तिः स्यादयोर्यत्र स्थिति-
 स्तत्र न स्यादिति हेतोर्न तथा तत्र बहुवचनमुपात्तमध्यविवक्षितन्तर्थापि तरङ्ग-
 विवक्षित इति भावः । ननु यदि तरङ्गिर्देशोऽविवक्षितः स्यात्तदा द्वयोर्मध्ये
 एकस्य प्रकर्षे तरङ्ग उत्पत्तेर्बहुषु सम्बन्धितेषु द्विवचनोपपदे विधीयमानतरङ्ग-
 शब्दघटितस्यैतस्य सूत्रस्याप्रवृत्तेर्नृदङ्गशब्दतूष्णवा इत्यादि न सिध्यन् त्वविव-
 क्षितत्वपक्षेऽत आह । नृदङ्गेत्यादि ॥ इत्यादावित्यादिना पृथङ्गदन्ति संसदि ।
 प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्यस्य नृदङ्गप्रवृत्तिः । इन्धोत्तरपदो इन्ध इति ।
 शङ्खय तूष्णवस्य शङ्खतूष्णवौ । शङ्खतूष्णवौ च नृदङ्गस्यैवं सङ्ग विवक्षया इन्धः
 कार्य इत्यर्थः । भाष्योक्तपक्षान्तर इति । तत्र हि किमयन्तन्त्रन्तरनिर्देशः आ-
 दौ खिदतन्त्रम् । किं चातः । यदि तन्त्रन्धयोर्नियमः । बहुष्वनियमः । तत्र कौ-
 दोषः । शङ्खदुन्दुभिवोषानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः
 प्राप्नोति । अथातन्त्रम् । नृदङ्गशङ्खतूष्णवाः पृथङ्गदन्ति संसदि । प्रासादे धन-
 पतिरामकेशवानामित्येतन्नृदङ्गसिध्यति । एवम्यच्चद्वयेऽपि दोषमभिधाय यथेच्छ-
 मि तथास्त्वित्युक्तम् । तदुत्तरन्तरनिर्देशस्य तन्त्रत्वपक्षे पूर्वोक्तदोषानुवादङ्गत्वा-
 यदेतदस्यात्तरमिति तदस्याजिति वक्ष्यामि । तुनरतन्त्रत्वं स्वीकृत्य नृदङ्गे-
 त्यादिदोषमुपन्यस्य इन्धघटितहन्नेन समाहितन्त्रेण प्रकृते तरङ्गिर्देशस्य सत्त्वे-
 ऽपि यथा फलैक्यं भवति तथैव यत्रः कार्य इति सूचितमिति भावः । यद्यप्य-
 न्नोपपादितरीत्याः फलाविशेषः पक्षयोर्भवति तथाप्यनयोः कः पक्षो युक्त इ-
 त्याकाङ्क्षायामाह । तन्त्रपक्षेऽपीति । दण्डुगल्लविरस्यति । अथ्येति । सर्वयार्थाभा-
 व इति । स्वार्थिकत्वेऽर्थाभाव एव स्यादिति भावः । अत्रापि बहुष्वनियम इति
 यथा धर्मादिवनियमस्तथाऽस्यान्तरमित्यत्रापीत्यर्थः । इदमकरणम् । पूर्वनिपा-
 तप्रकरणम् । अन्यत्रापि विप्रतिषेधदर्शयति । अत्राद्यदन्तायेति । अत्रेति । इ-
 न्धय प्राणिनूयन्तिष्व इत्यर्थः । नूयन्शब्दो नृत्यपरस्पादङ्गत्वञ्च वाद्यवादकयोर्भाष-
 तीत्युभयोरपि पक्षेण शङ्कावारणायाह । यादका एवेति । भाष्ये भनितमिति ।
 नृदङ्गशङ्खतूष्णवा इति बहुवचनात्पदोपात्ताद् धनितमित्यर्थः । नूयन्तिपि सा-

इदं द्विकपाणविकमित्युपात्तन्तेन वादकस्यात्र ग्रहणमित्येव लभ्यते । वादक-
 स्य च नाहृत्वम्याख्यवयव इत्येव सम्भवतीत्याशयेनाह । मध्येतूपकारकेति ।
 मेनागशब्दान्तः सङ्गृह्यत्वाऽङ्गशब्देन पठ्योक्तत्वरूपोऽत्र कार्यस्तदभिप्रायेणाह । अ-
 ङ्गशब्दस्येति । तेन प्रत्यासत्तिस्वीकारेण । एवमेव । यथाद्वन्द्वेति सूत्रे प्रत्याम-
 ष्याग्रयणेन दीपो दार्यते एवमेवाध्वर्युं क्रतुवाचिनोऽध्वर्युं क्रतुवाचिना सहैव यो
 द्वन्द्वस्तस्यैव ग्रहणमित्यमेव । तैनाकवचनावित्यत्र न । एकवचनशब्दादेकवचि-
 त्वस्य यथा लाभस्तथाऽह । एकवचनेति । एकार्थबोधकपदवदिति । एकस्वविशि-
 टबोधकं यदेकपदं तद्यथा नित्यैकवचनान्तन्तथा एषां द्वन्द्वोऽपि भवतीत्यर्थः ।
 भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि पूर्वत्र नित्यार्थमिति भाष्यकृतोक्तम् । तत्र च कै-
 यटेनोक्तम् । पूर्वत्रेति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमिति । अश्व-
 नियमः समाहारद्वन्द्वपक्ष एव भाष्यकृता तत्रोपपादित इति मूलकृतापि तथै-
 वोपपादितम् । द्वन्द्वेत्यादीनां विध्यर्थत्ववादिमतश्चिरसितुं गइते । न चेति ।
 व्याख्यानिनः । विभाषाहचेति सूत्रीयभाष्यकृतकृतनियमप्रदर्शनमूलकव्याख्याने-
 नेत्यर्थः । तत्र । समाहारद्वन्द्वे । तदनुवादेन । समाहारद्वन्द्वानुवादेन । फलाभा-
 वात् । समाहारद्वन्द्वस्य तिरोहितावयवभेदसमूहाभिधायकतया फलाभावात् ।
 धनितश्चेदमिति । मूलकृतेति शेषः । तत्रैवोक्तमिति । एतद्वाच्यममाहारस्य
 कदाप्युद्भूतावयवभेदविवक्षा नेति तेन द्वन्द्वे उभयविवक्षा भवतीति । नन्वेवा-
 मित्र समाहार इत्येव नियमः किन्न स्यादत आह । विपरीतेति । प्रतिपत्तेति ।
 अस्य प्रतिपाद्यत इत्यत्रान्वयः । सिद्धस्योपन्यासमुपपादयति । प्रकृत इति । य-
 दा तु न सिद्धानुवादस्तदाह । असिद्धेति । पष्ठार्थ इति । अत एव द्वन्द्वपदेना-
 न्वयः । पदकक्रमकयोरध्ययनेन या प्रत्यासत्तिस्तामुपपादयति । अध्ययनगतेति ।
 पदान्यधीते पदकः । क्रमादिभ्यो बुन् । एवङ् वमकेऽपि । ननु पदक्रमयोरपि
 प्रत्यासत्तिरध्ययनेन सम्भवति । पदाध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनादतस्तद्वैतक-
 योदाहरणत्वेन प्राथम्याहङ्गुमुचितमित्याशयेनाह । पदक्रमशब्दयोरिति ।
 जातित्वादिति । शब्दत्वस्याप्यजातिविशिष्टवाचकत्वादित्यर्थः । अस्मिन्सूत्रे सा-
 ध्यादध्ययनतः भद्रिकृष्टाग्यायामिति वक्तव्येऽविप्रकृष्टाग्यायामित्युपादान-
 म्परम्परया सचिकर्षणार्थम् । अध्ययनत इत्यस्यानुपादाने पितापुत्रावित्यत्रा-

तिप्रसङ्गः स्यादस्ति चैतयोजन्यजनकभावधारकः सन्निकर्षः । अविप्रकृष्टेति किम् । वैदिकयाज्ञिकौ । अप्राणिपदस्य प्राणसम्बन्धवद्विषयपरत्वे विभाषा दृष्टे-
 तिसूत्रस्य भाष्यविरोध इत्यतो विशेषपरत्वमित्येतदुत्पादयति । यद्यपीत्यादि ।
 भाष्यस्वरम इति । तच्च हि बहुप्रकृतिः फलसेनाधनस्य तिसृगशक्तुनिष्ठद्रवजन्तु-
 धान्यदणानामिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकोक्तनियमविषये शङ्कितद्विष्णुनरनेन
 या प्राप्तिः सा नियम्यते आहो स्विदविशेषेण । किञ्चातः यद्यनेन या प्राप्तिः
 सा नियम्यते ब्रह्मन्यघोधै । जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वैकवद्भावः प्राप्नो-
 ति अथाविशेषेण न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्वित्युक्तम् । यदि प्राणिप-
 दप्राणसम्बन्धवन्मात्रपरं स्यात्तदा ब्रह्मन्यघोधयोरपि प्राणसम्बन्धवत्त्वादप्राणि-
 त्वाभावेन जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति भाष्यमसङ्गतं
 स्यादिति तद्वाप्यालोकप्रसिद्धानामिह ग्रहणमित्यर्थः । पर्युदामादिति । प्राणि-
 नान्मनुष्यादीनान्द्रव्यत्वात्तन्निष्ठयुक्तन्यायेन द्रव्यत्वव्याप्यजातिविशिष्टवाचको-
 नामिह ग्रहणमिति भावः । जातिप्राधान्येतीति । जातिग्रहणोपादानादय वि-
 पयविशेषो लभ्यते । अन्यथाऽप्राणिनामिति पर्युदामादेव जालुपसृजनद्रव्यवा-
 चिनाद्ग्रहणोपपत्तौ तद्व्यर्थं स्यादिति भावः । धानाशष्कुलिशब्दस्यापि जाति-
 विशिष्टद्रव्यत्वज्जातौ प्राधान्याभावेन सूत्रोदाहरणासम्भव इति शङ्कापहि-
 राय प्राधान्यपदार्थविवर्ति । प्राधान्यञ्चेति । पञ्चान्तरमाह । यदेति । द्रव्यं
 विशिषणमिति । धानात्वशष्कुलीत्वजातिविशेषत्वे धानाशष्कुलि भक्षयतीत्यत्र
 जातौ भक्षणकर्मत्वान्वयानुपपत्तिरत आह । बाह्याद्यन्वय इति । जातिप्राधान्य
 इत्यत्र साधकान्तरमाह । क्षीरोदक इत्यादि । जातियचनावेताविति । जाति-
 विशिष्टद्रव्यवचनायेतावित्यर्थः । पर्युदाम इति । एतेन नञ्पक्षे वाभाषणद्वारा व्य-
 दामः । व्याख्यानादिति । अनगराणामिति वक्तव्यमिति वार्त्तिककभूनादस्या-
 नादित्यर्थः । तेन । पर्युदामप्रतियोगित्वेन नगरस्यापह्णनेन । तत्फलमाह ।
 मयुरापाटनिपुत्रमिति । अनयोर्नगरवाचकत्वेऽपि सूत्रमप्यसंगत इति भावः ।
 हे वाक्त्र इति । नदीवाचिनान्देगवाचिनाञ्चैत्यर्थः । उक्तरीत्येति । प्रत्यामत्या-
 श्रयणरूपमुत्था । अग्रामा इति बहुवचनोपादानरूपामविशेषाणाद्ग्रहणाभि-
 प्रायेण । अत एव देगपदेन मनुष्यनिशमयोग्यानाद्ग्रहणम् । न तु पर्युदामानाम् ।

तेन केनामगम्यमादने इत्यत्र न । देशपदेनैतादृशस्य ग्रहणादेव नदीपहणञ्च
रितार्थम् । अन्यथा तामासमपि मत्स्यादिनिवामयोग्यत्वाद्देशपदेनैव ग्रहणे सिद्धे
नदीपदे व्यर्थमेव स्थातृान चाग्रामा इति पर्युदासेन देशग्रहणमविवक्ष्यतीति देश
पद व्यर्थमिति वाच्यम् । गृहादिविशेषमन्निविष्टप्रदेशस्यैव सादृश्यादपहणमि
ति गृहावारणायैतदुपादानम् । तेन कुरुकुरुचेत्वादीनां ग्रहणमिह । विशिष्ट
लिङ्गपदस्य विशिष्टे विनक्षणे लिङ्गं येषान्ते प्राप्तमित्यर्थः । इदञ्च न हन्त्वविशेष
णम् । सर्वस्यापि हन्त्वस्य किञ्चिदपेक्षया विनक्षणलिङ्गतयैतदुपादानं व्यर्थमेव
स्यादतो हन्त्वावयवविशेषणम् । नदीपदाग्रे क्वचिमाकाशमन्यायस्य तु न ग्रह
ति । देशपदमाहचर्यात् । अत एवेति । नदस्यापि ग्रहणादेव । शाश्वतिकेग
न्दस्य माधुत्व दर्शयति । शश्वच्छब्द इति । निपातनादिति । अत एवाव्ययत्वे
पि व्युत्पुल्लो न । शाश्वतिकेगन्दस्योक्तरीत्या निस्त्वचनत्वेन विराधस्य चाव्यय
नाशेन कालविशेषेण वा नाशदर्शनेन विरोधः शाश्वतिक इत्यत्र सामानाधि
करण्यानुपपत्तिरत आह । स्वाभाविक इति । अहितकुलादिरिति । एषामप्यशु
त्वेन लोकप्रसिद्धाभावात् । न तु महाज्ञवस्थितिः । एकदेशकालावच्छेदेनैक
वावर्त्तमानत्वञ्च गृह्यते । न च देवासुरैरमृतमस्य निधिर्ममस्य इति प्रयोगानु
पपत्तिरेतयामपि विरोधसत्त्वादिति वाच्यम् । शाश्वतिकपदेन वारणात् । एतं
मां हि कार्यविशेषमाधने विरोधी न तु स्वाभाविक इति भावः । स्मृत्युक्तप्र
कारिण । भयना शुध्यते काप्यन्तास्त्रमस्त्रेन शुध्यति । रजसा शुध्यते नारी न
दी धर्मन शुध्यति इत्युक्तप्रकारिणः । गणपाठे रूपमिति । यादृशं रूपङ्गणपाठे
इत्यतः तस्य ग्रहणम् । तेन कृतावडादेशस्य ग्रहणमिह । गवाग्वप्रभृतिषु मूत्र
पुरीषे गृह्यतेमामगोणितादीनाङ्गग्रहणमवयुप्रकृत्यर्थमन्येधा सामान्यतः प्रा
प्तं नियमार्थम् । भाष्ये तयोक्तेरिति । मित्तद्विषेधाया हृत्वाव्यर्थमिति तत्रोक्तम् ।
मृगादिपट्कमिति । एतेषामपि विशेषाणाङ्गग्रहणम् । प्रागुक्तरीत्या । प्रत्याम
न्याययणेन । नित्यमेवेति । एतेषां चेन्नित्यकाले प्राणित्वं ऽपि मनुष्यादिभि
स्यतया जातिरप्राणिनामित्यस्य प्राप्तिः । ननु वनस्पत्युदाहरणं प्रचक्ष्यसाधमिति
भाष्ये उक्तं तेषां वानस्पत्य फले पुण्याक्षैरपुण्याक्षेनस्पतिरितिकोगीतवन
स्पतिवामभय इत्यत आह । अथ वनस्पतीति । इदम् । फलेनेतिपरिगणनम् ।

तिप्रसङ्गः स्यादस्ति चैतयोर्जन्यजनकभावद्वारकः सन्निकर्षः । अविप्रकृष्टेति
किम् । वैदिकयाज्ञिकौ । अप्राणिपदस्य प्राणसम्बन्धवद्विषयपरत्वे विभाषा ह्ये-
तिसूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यतो विशेषपरत्वमित्येतदुत्पादयति । यद्यपीत्यादि ।
भाष्यस्वरस इति । तत्र हि बहुप्रकृति फलसेनायनस्पतिभृगशकुनिक्षुद्रजन्तु-
धान्यहणानामिति वक्तव्यमितिपार्त्तिकोक्तनियमविषये शङ्कितद्विभ्युत्पन्ननेन
या प्राप्तिः सा नियम्यते आहो खिदविशेषेण । किञ्चातः यद्यनेन या प्राप्तिः
सा नियम्यते भूक्षन्धयोधी । जातिरप्राणिनामिति नित्या इन्धैकवद्भावः प्राप्नो-
ति अथाविशेषेण न दोषी भवति यथा न दोषस्तथास्वित्युक्तम् । यदि प्राणिप-
दप्राणसम्बन्धवन्मात्रपरं स्यात्तदा भूक्षन्धयोधयोरपि प्राणसम्बन्धवत्त्वादप्राणि-
त्वाभावेन जातिरप्राणिनामिति नित्यो इन्धैकवद्भावः प्राप्नोतीति भाष्यमसङ्गतं
स्यादिति तद्वाप्याहोक्तप्रसिद्धानामिह ग्रहणमित्यर्थः । पर्युदासादिति । प्राणि-
नाम्ननुप्यादीनान्द्रव्यत्वान्नजिष्युक्तान्यायेन द्रव्यत्वव्याप्यजातिविशिष्टवाचका-
नामिह ग्रहणमिति भावः । जातिप्राधान्येतीति । जातिग्रहणोपादानादयं वि-
षयविशेषो लभ्यते । अन्यथाऽप्राणिनामिति पर्युदासादेव जालुपसर्जनद्रव्यवा-
चिनाङ्ग्रहणोपपत्तौ तद्वयं स्यादिति भावः । धानागष्कुलिगच्छस्यापि जाति-
विशिष्टद्रव्यत्वाज्जाते, प्राधान्याभावेन सूत्रोदाहरणासम्भव इतिगद्वापरिहा-
राय प्राधान्यपदार्थविवर्ति । प्राधान्यत्वेति । पश्चान्तरमाह । यदेति । द्रव्यं
विशेषणमिति । धानात्वगष्कुलीत्वजातेर्विशेष्यत्वे धानागष्कुलि भक्षयतीत्यत्र
जातौ भक्षणकर्मत्वान्वयानुपपत्तिरत आह । बाह्यान्वय इति । जातिप्राधान्य
इत्यत्र साधकान्तरमाह । श्रीरौदक इत्यादि । जातियचनावेतामिति । जाति-
विशिष्टद्रव्यवचनावेतामित्यर्थः । पर्युदास इति । एतेन नञ्प्रत्यये वाभाषगद्वाध्य-
ताम । व्याख्यानादिति । अनगराणामिति वक्तव्यमितिपार्त्तिकमूलाद्व्याख्या-
नादित्यर्थः । तेन । पर्युदासप्रतियोगित्वेन नगरस्यावच्छेदः । तत्फलमाह ।
मथुरापाटनिपुत्रमिति । अनयोर्नगरवाचकत्वेऽपि सूत्रमप्यर्त्तत इति भावः ।
हे शक्य इति । नदीवाहिनान्देगवाचिनाच्चैत्यर्थः । लक्ष्मीत्येति । प्रत्यामस्या-
श्रयणरूपयुक्त्या । अयामा इति बहुवचनोपादानदृष्टामविशेषाणाङ्ग्रहणाभि-
प्रायेण । अत एव देगपदेन मनुष्यनिवासयोग्यानाङ्ग्रहणम् । न तु पर्युदासानाम् ।

दृष्टास्त । प्राचीनरीत्याह । किञ्चित्तातेषामितरुत्तरयोगे माहिल्वविगेषणतया द्रव्य-
म्य प्राधान्येन भानास्वापेक्षत्वे पि वृत्तेः प्राप्तिरिति भावः । स्वमतमाह । परे त्विति
। दन्तोष्ठद्वारकमस्वन्नेन । स्वाययघटितत्वमस्वन्नेनाहन्वदेत्वम्याप्यप्राप्तिरिति ।
ममाहारद्वन्द्वेयैव तेन नियमादिति भावः । तत्रापिप्रियोभमाहारद्वन्द्वप्राप्तिप्रि-
पये । अत एव । उभयनिषेधादेव । ननु सूवारश्चमामप्यास्वमाहारांगे विगेष-
णीभूतो यस्तद्दघटकमप्यदार्थस्तत्रैवान्वयः कुतो न कल्प्यत इत्यत आह । माम-
र्थ्येनेति । मूलकाराविरोधं स्वमतं साधयति । मूलेऽपीति । परस्परामस्वन्नेन
यत्रान्वयविवक्षा तत्र व्यवस्थामुक्ता साक्षात्स्वन्नेनान्वयविवक्षायामाह । म-
माहारइति । अतुष्टम्य च । अधिकरणैतावच्च इत्यस्य । नन्वेकवदेवेतिनि-
यमनिषेधे दन्तोष्ठपदे नित्यैकवचनान्तत्वाप्राप्त्या दन्तोष्ठं दन्तोष्ठा इति भवतु
उपदगमुपदगा इति तु कथमन आह । तत्र समाहारद्वन्द्व इति । अत एव ।
अथ्ययीभावस्यानुप्रयोगादेव । दन्तोष्ठेति ममुदायार्थस्य संख्येयरूपतया तत्रो-
पदगम्यदार्थस्य दशमुख्येयसमीपसंख्येयस्य नवत्वेकादगत्वान्यतरधर्मवतोऽभि-
दोऽबाधित इति भावः । यदा त्वनुप्रयुज्यमानार्थे दन्तोष्ठम्यदार्थभेदविवक्षा त-
दा त्वाह । उपदगन्दन्तोष्ठस्येतीति । उपदगं दन्तोष्ठमिति यदा प्रयुज्यते तदा
तस्याहन्तोष्ठममाहारो दशसंख्येयसमीपमह्म्येयनवैकादगान्यतराभिधबोधः ।
भेदविवक्षायां तु दन्तोष्ठममाहारमस्वन्निदशममीपनवैकादगान्यतरदिति बां-
धः । नन्वथ्ययीभावस्य पूर्वपदार्थप्राधानतयोपदगम्यदशममीपबोधकत्वे-
न समीपस्य कालस्य देगस्य वा प्रतीतिः । स्यात्तस्य चाभेदा दन्तोष्ठममाहारे
नास्तीति कथमथ्ययीभावेन सामानाधिकरस्वमत आह । तत्र सामानाधिक-
रस्वमिति । तस्या बहुव्रीहिः । समीपप्रधानतयेति । दशममीपे ये सन्तीत्यर्था-
वगमादित्यर्थः । नन्वागडादेशमभ्यन्धिनकारस्य चिह्नोपेन निवृत्तिस्तदा तद-
नुच्चारणमेवास्त्वित्यत आह । नकारोच्चारणमिति । अत्र । पूर्वसूत्रे । अस्यादे-
गार्थ इति । अन्यथाऽनेकान्त्वात्तर्वादेगः स्यात् । विद्यायोनिमस्वन्मपदमर्गभा-
याद्या विद्यायोनिस्तमस्वन्मवत्परस्तत्र विद्याकृतमस्वन्ममुपपादयति । एषामि-
ति । विद्याहारकः । विद्याघटितः । एकयज्ञत्विहत्वमित्यस्य होषादिकर्तृक-
यज्ञोपयोगिविद्यावत्त्वविशिष्टतद्वत्त्वकत्वेत्यर्थः । मस्वन् इत्यर्थः । केयनयोगिक-

एतेन । प्रकरणशेषभूतत्वकथनेन । जातिरिति । अत्र जातिरप्राणिनामिति सूत्रोपन्यासेन प्रकरणशेषत्वं सूचितमित्यर्थः । न च यच्च बहुवचनाभ्यां प्रकृतस्तु चैवेतिनियमस्वीकारे तत्र जातिप्राधान्याभावेन जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भाव इत्यनेन विरोध इति तु न वाच्यम् । जात्याश्रयसकलव्यक्तिप्रतीतिर्जातिः प्राधान्यरूपावात् । ननु विभाषा हचेति सूत्रस्योदाहरणनिरूपणावसरे भूले गोमहिषमित्युपात्तस्तत्र सेनाङ्गत्वाभावान्नित्यैकवद्भावस्य प्राप्त्यभावाद्विशेषेण कथनमयुक्तमत आह । गोमहिषमिति । प्राप्तिमात्रेति । पशुत्वात्प्राप्तिरिति भावः । इदं च स्वस्वगृहस्थयोगीमहिषयोः प्रकृतगोमहिषपदार्थत्वे बोध्यम् । यदा तु भारवाहकवाचकयोस्तयोरुपादानस्तदा तु सेनाङ्गत्वमपि सम्भवति । अत एव । बहुप्रकृतिकद्वन्द्वस्य यैकस्विकैकवद्भावविधानादेव । घट इति । अत्र फलत्वव्याप्यजातिप्रवृत्तिनिमित्तकयोरितयोर्जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावेऽपि विकल्पः । अत्र पठितमिति । विभाषा हचेति सूत्रे पठितमित्यर्थः । मन्वेवमिति । यद्वि चार्त्तिकोक्तानां ग्रहणं विशेषार्थान्तदेत्यर्थः । अन्यद्विति । शृगाणां शृगभिर्नैतित्यर्थः । शृगवानरादित्यादि यथा । ननु विप्रतिपिदमिति सूत्रोदाहरणनिरूपणावसरे शीतोष्णम् । शीतोष्णे इत्युपात्तमेतयोस्त्वैप्राणित्यादिरासम्भवेन कथं विप्रतिपिदत्वमत आह । विरोधोऽचेति । सहानवस्थानम् । एकावच्छेदकावच्छेदेन सहानवस्थानमित्यर्थः । एतेन सहस्रं सरस्यं मध्याह्नं तरणिकिरणसयोगादुपरितनभागावच्छेदेनोष्णत्वस्याधस्तनभागावच्छेदेन शैत्योपलम्भादेकस्मिंस्तादृशोदके उभयोः स्थितिसम्भवादुदाहरणमव्यतिरिति परास्तम् । व्याख्यानादिति । विप्रतिपिदग्रहणस्य प्रायस्यात्तस्योद्देश्यत्वात्प्रायमित्येतद्दर्शनमूलकादधिपयथादिगणे ऋक्तामवाप्तमयोः पाठदर्शनमूलकाच्चेत्यर्थः । यचनम्यक्तेरिति । नियामकशास्त्रवशादेव विधिनियमकम्पनयेति भावः । मूले शीतोष्णे उदके इत्युपादानं शीतोष्णगन्धयोगुणोपमर्जनद्रव्यपक्षमिति ध्वनयितुम् । सामान्यत इति । सामान्यधर्मायच्छस्य । शीतोष्णम् । शीतोष्णे इति । अत्र शीतोष्णगन्धोपगताकगुणपरी । न दधीत्यस्य सर्वनिषेधकत्वे यादृशी यचनम्यद्विस्तामाह । यथादिति । तेन । नियामकस्यापि निषेधेन । पूर्वमन्यद्विति । अयं वैपरीत्यागे

शङ्काम् । एकारोपादानेन व्यत्यस्तानुपूर्वोपाधबोधने भाष्यतात्पर्यात् । द्वि-
वचनातिरिक्तोऽपि अरादेशो दृश्यते । मातरापितरानूचिद्विष्टाविति । एवं च
भ्यामाटोवप्यरादेशघटितप्रयोगसिद्धिः । न च पूर्वोत्तरपदयोरित्यस्य पूर्वोत्तर-
सूत्रघटकपदयोरित्यर्थः भ्यामाटौ च यत्र मातरा इति दृश्यते तत्र सुपां
सुलुगित्याकारादेः एवास्त्विति वाच्यम् । पूर्वोत्तरपदयोरित्यस्य पूर्वोत्तरसूत्र-
घटकपदपरत्वे शाकपार्थिवदित्वद्वयनीयम् । पूर्वोत्तरशब्दस्य पूर्वोत्तरसूत्रघट-
के लक्षणा वा चाययणीयेति गौरवस्य स्पष्टत्वात् । अरावित्यर्थे कगोपन्तु
न । उत्तरपदे अरा इत्यादेशस्य पूर्वपदेऽरइत्यादेशस्य चाभिमतत्वं न वै-
ष्यमन्तावादिति सर्वेष्टमिहः ॥

॥ इति द्वन्द्वविवरणम् ॥

अपवादेति । इन्द्रापवादमद्वयत्वार्थः । न चापदस्यापि मङ्गलित्वे मप्रमङ्ग उ-
पोद्घातो हेतुतावमरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे प्रोढा मङ्गलितिरित्यत इत्यने-
न प्रोढात्वकथनविरोध इति वाच्यम् । अपवादेत्यनेनापवादापवादकभावरूप-
स्य प्रसङ्गनिर्वाहकमन्बन्धस्य सूचनात् । हृदो यूनेतिसूत्रे हृदपदमपत्यमन्तहि-
नं हृदमित्यभिप्रेत्योक्ते गोत्रप्रमित्यभिप्रायेण मृत्ते गोत्रमिति व्याख्यातम् ।
गोत्रयुषप्रत्ययेत्यत्र प्रत्ययपदम्प्रतीतिपरमित्यभिप्रायेण व्याख्यातम्प्रतीतिमात्र
इति । स्पष्टार्थमिति । एवकारेण प्रत्ययार्थकुक्षायाः प्रकृत्यर्थस्य च व्यव-
च्छेद इत्यर्थस्य स्पष्टप्रतीतिर्भावेत्यर्थः । सूत्रारम्भफलमाह । स्त्रीत्वमिति । फ-
लमाहेति । सुगामकम्फलमाहेत्यर्थः । बहुत्ववदर्थं वर्तमानं यद्वोचप्रत्ययान्तमि-
त्यर्थं यः शिष्यत इति न्यायेन शिष्यमाणगोत्रप्रत्ययान्तस्य बहुत्वप्रत्ययं हस्तिर-
स्येवेति लुक्मिह । अस्त्रियामित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधपरत्वेन व्याप्यानपक्ष इदं
प्रयोजनम् । यदि तु पशुं टाम एव नाधवादाश्रीयते तदोक्तन्यायेन शिष्यमा-
णस्य स्त्रीभिप्राये हस्तिरव्याहतत्वात्पुंस्त्वातिदेशाभावेऽपि लुक् प्यादेवेति क-
ल्प्यते तदा गगोप्यस्यैव नत्वमिहः प्रयोजनम् बोध्यम् । अत एव । मरु-
पाणांसित्यस्य विभक्तावित्यर्थं चानुहस्तेरेव । जननीवाचिमाद्यगच्छे न य-
दिति डीन्निषेधः । परिच्छेदवाची त्वत्र पुंमिह । इत्यनेनेति । शिष्यमा

इति । पूर्वञ्च तत्पदस्यैवार्थः । योनिभूत इति । ज्ञानिर्हानी सधन्याश्च योनि
 स्यादाकरे भगे इतिकोशोक्तिदर्शनन योनिशब्दस्य भगपरत्वे मातापुत्राविति
 यद्यपि सिध्यति तथापि पितापुत्राविति न सिध्यति । अत्रापि सयुक्तजन्यत्वम
 स्तीति चेत्पितान्तराविति न सिध्यतीत्यत आद्यात्परम्परया वा योनिभूतो य
 मस्यन्व स ग्राह्य इति भावः । मूले पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति । एतच्च क्वाचित्कम
 भ्रातृपुत्राविति दर्शनात् । पितापुत्राविति । ऋदन्तमर्धावययकत्वाभावात्पुत्र
 इत्यनुवृत्त्यभावेऽपि न स्यादिति भावः । अत एव । मण्डूकपुत्रिस्रीकारादेव
 वाक्यभेदेनेति । अत एव मातापितरावित्यस्य सिद्धिः । तेन । ऋत इत्यस्यानुवृ
 त्तत्वेन । वित्यादीति । अत्रादिना स्कन्दवरुणावित्यस्य सङ्ग्रहः । इदृशाविति
 सूत्रध्याय्यानावसरे इदमिदुत्तरपद इति यद्ग्राह्याततज्ञाभिप्रकारमाह । देवता
 इत्य इति । अन्तरङ्गत्वादिति । इदंस्मद्वितनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भा
 यः । अलौकिकइत्यनेन इन्द्रालौकिकस्य भ्रमः स्यादत आह । तद्वितालौकि
 क इति । ननु तदानीमोत्तरपदस्य इदमिदमन्त आह । इदमिदमिति ।
 भाष्येव निमित्तमिति । तेन अग्नियः मातृतयः अग्नमातृतावित्यस्य सङ्
 ग्रहः । इत्याभावादिति । इत्यस्यानङ्गपवादतयाऽपवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्त्या
 यैवेति भावः । पृथिवी इत्यस्य द्विवचनास्तत्त्वोपपत्तये आह । इतरिति । अ
 त एव । द्विवचनान्तत्वादेव । यावा चिदस्मै इत्योत्तरपदपरत्वाभावेन यावा
 देगम्याप्राप्तिगद्वा कन्दसि दृष्टानुविधानेन समाधाय प्रकारान्तरेण तदुपप
 त्तिमाह । अन्यं त्विति । उत्तरञ्च तु मिदमिति । उत्तरपदे गुणस्य प्रवृत्त्योत्तर
 पदस्य रीकान्तत्वं निदमित्यर्थः । मातरपितरावित्यनैकशेषस्य ऐक्यमप्येकत्वा
 त्तदभावे इत्य । पदद्वयेऽपि । पूर्वोत्तरपदयोः । अन्ये । मृत्या । भाष्यकारीयः
 ध्याय्यानेनेतादृशकल्पनाया एवोचित्यम् । तथाहि । अत्र हि भाष्ये मातर
 पितरावुद्देशाम् । पितरामातरा चेति सूत्रद्वयस्योपादानं कृत्वा कन्दमि कि
 विपात्यते पूर्वोत्तरपदयोर्वर्तकाराकारात् । मातरपितरौ भाजयः । मातरपित
 रावामयः । आ मा गन्ताम्यितरामातरावेत्युक्तम् । अत्र पूर्वोत्तरयोरेत्युक्त्य-
 नोत्तरपदेऽप्येतादृशस्य विपातनमुभयोरपि सूत्रयोः कन्दमत्वं कन्दमि किं
 विपात्यत इति कथनेन मध्यमेन । न सोभयश्च विपातनमुत्तरसूत्रप्रियेयमेवेति

प्रमङ्गमाशङ्क्याहृत्यदाद्यन्तर्गतयोरिति।संख्याया अर्थसम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्च-
त्यनेन भाष्यकृता ध्वनितमित्यर्थः।मङ्ख्याया अर्थस्य अममप्रत्ययात्।सप्त्यारूपस्या-
र्थस्यैव सम्प्रत्ययाभावात्।एकावित्युक्तेऽमहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वाविति। अ-
न्यपदार्थत्वाच्च त्वस्यान्यस्य पदस्याप्ययमर्थो भवति।योऽर्थ एकावित्यनेनाभिधा-
स्यते तस्मिन्वर्गोऽसन्देहे न द्वावितिपदान्तरन्दौ च द्वौ चेत्यर्थे चत्वार इति प्रवर्त्त-
त इत्यर्थः।अन्यपदादस्यैकशेषस्याभावे इन्द्रस्तर्हि स्यादत आह।इन्द्रोऽप्येतयोर्ने-
ति। चार्थ इति सूत्रशेष इति। तत्र हि एकादशद्वादशेति कोऽर्थ समास इत्याश-
ङ्क्य इन्द्र इत्युत्तरे विंशत्यादिषु वचनमित्यनेनैकाविंशतिर्द्वाविंशतिरित्यादौ वच-
नम्प्राप्नोतीत्युक्ता मिहन्वित्यादिना शाकपार्थिवादित्वकल्पनया समासकथ-
नेन सा शङ्का परिहृता न त्वेकादिनवान्तविषये शङ्कासमाधाने कृते तेनैता-
दृशे विषयेऽनभिधानं सूचितमिति। एवञ्च। एकादिनवान्तानां इन्द्राभावा-
त्सिद्धौ च। एकद्विकरण इति। लोभस्येदं वर्णनम्। महापातकानि ब्राह्मण-
जनसुवर्णचौर्यगुर्वङ्गनागमनसुरापानानि एतेषां ये कर्तारस्तै सह सवामये-
ति एतेषामध्ये एकस्यद्वयोर्वा करणे उत्पादने हेतुभूतो यो कामकोपां तो पञ्च-
कारयन्तो लोभस्तुणवन्मन्यते स धन्य इत्यर्थः। इत्यसाध्ये वेति। एकद्विकरण-
इतीकारान्तद्विशब्दघटितमन्माध्वेवेत्यर्थः। यदि तु एको वा द्वौ वेति बहुव्रीहौ
अधि एकद्विकरण इति पठ्यते तदा तु माधुरेवायमिति बोध्यम्। पठितत्पुरुष-
इति। पठ्यन्तत्वस्य सुवन्तत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वादसाधुत्वमित्यर्थः। अन्य। त्व-
दादित शेष इत्यस्य। अहम् इत्यस्य इन्द्रतत्पुरुषविशेषणभूतार्थप्रतिपादकानां
त्यदादीनां शिष्यमाणानां पुत्रपुत्रकता सिद्धवचनानि भवन्ति किं तु विशेष्य-
निर्णयमेव तेषामित्यर्थः। एतादृशे विषये विशेष्यानुसृत्य व वचनमित्यस्य दा-
र्यसम्पादनाय बहुवचनान्तोदाहरणमप्याह। तत्पुरुष इति। रक्षितोर्योग इ-
त्यादाविति। जीव ईशा विशुद्धा चित्तया जीवेशयोर्मिदा। अविद्या तस्मिन्तो-
र्योगः। पञ्चम्राकमनादय इत्यत्रत्वमयम्। अन्ययमिति। विभक्तिप्रतिरूपकमव्यु-
मित्यर्थः। त्वदादीनोतिस्मृते परस्परसाहचर्येणानव्ययस्य चङ्गणमिति भावः।
एतो गाथावित्यत्र शङ्क्यदोषादाने कृते यथा साम्ये तिसृष्वप्याग्रहस्तिस्त्वयोपपा-
दयति। मङ्कगण्येति। शङ्क इति। अत्र तु द्वयोरैव समुदाय इति शेषः। अनु

मान्तात्पोत्तरपदावयवत्वमभ्युपेत्यापि दूषणमाह । किं चैवमिति । एवम् । उत्तर-
पदावयवत्वस्त्रीकारे । इति भाव इति । इदं सर्वमेकविभक्तावेकशेष इतिमती-
पस्तुतः पन्थानावित्यादिरूपामिद्विरेव दोष इति बोध्यम् ॥

इत्येकशेषनिरूपणम् ।

प्रमत्तादिति । वृत्तिनिरूपणप्रसङ्गादित्यर्थः । तदर्थपरः । परार्थपरः । मध्य-
मपदलोपिममासोऽर्थग्रन्थेन । तेन परार्थेन युक्तो योऽर्थस्तस्याभिधानमिति फ-
लितम् । तदाह । एवञ्चेति । तत्करणमिति । तत्करणं शब्दस्वरूपं यस्यावयवः
समुदाय इत्यर्थः । कप्प्रत्ययो वैकल्पिकत्वात् सतः व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।
तत्करणशब्दादर्थं आद्यञ्चा । समासघटकमवयवपदानामितरायाभिधायकत्वपक्षे
इदम् । एकस्यैव तदभिधायकत्वपक्षे आह । यद्वा परेणेति । एतत्पक्षे प्रधानप-
दे स्वार्थभिधायकत्वस्यापि मत्त्वान्न लङ्गन्त्वार्था वृत्तिरिति भावः । राजपुरुष इ-
त्यत्र हि प्रधानं यत्पुरुषपदन्तेन राजार्थमवब्रूतः स्वार्थं उपस्थाप्यते एतावतै-
वैकार्यभावाव्यवहारः । पूर्वपक्षे द्वयोरपि पदयोरन्यार्थमवब्रूतस्वार्थभिधायक-
त्वेऽन्यार्थमवब्रूतार्थस्य यारद्वयभ्रान्तापत्तिः । द्वितीयपक्षे तु नेति भेदः । न च
यदुत्तरपदमेव राजमवब्रूतपुरुषपदप्रतिपादयति तदा राजपदस्य निरर्थकत्व-
मेव सम्पन्नमिति पूर्वपदार्थाभावेन पूर्वपदार्थप्रकारकोत्तरपदार्थविशेषकबोध-
जनकत्वव्यवहारानापत्तिरिति वाच्यम् । आसौटान्त्र्यमादाय लोकेयया चम्पक-
पुटः मालतीपुट इति व्यवहारस्तथा पूर्वपदस्य मत्त्वात्तथा व्यवहारः । न च ब-
हुव्रीहि वृत्तिघटकयोर्द्वयोरपि प्राधान्याभावेन प्रधानपदेन परार्थाभिधानं यत्र
तत्र वृत्तिव्यवहार इति पक्षे कथस्तादृगव्यवहार इति वाच्यम् । तत्र समासोक्त-
कमसुदाये प्रधानपदत्वव्यवहारो घटकयोस्त्वप्रधानत्वव्यवहार इत्यप्रधानमव्य-
मनमरूपे व समुदायार्थेऽन्यपदार्थे इत्यदोषात् । त्रिनिगमनाविरहेण पञ्चान्तर-
माह । यदा परेणाप्रधानशब्देनेति । विशेषत्वेन भ्रष्टमिति । स्वार्थप्रकारकप-
रार्थविशेषकबोधजननमित्यर्थः । मा चेति । इतरार्थमवब्रूतस्वार्थापस्थितिरि-
त्यर्थः । अथवा । माष्टाश्रुत्कल्पिता । एवम् । लटादीनाम् । मा च । ममुदाय-
मस्ति । मानान्तरमिहेति । माघवरूपमानेनेत्यर्थः । तदुक्तमन्यत्र वङ्गना इ-

वत्सा इम इतिप्रत्युदाहरणममङ्गतम् । पुत्रादौर्तर्णके वत्स इतित्रिकाण्डशेषात् ।
 तर्णकम् । मद्योजातापत्यम् । बांलो युवा हृदो वत्सो दस्यो बलीवर्ह इतिहृदि
 मञ्जाम्बुस्थभाष्ये युवा इत्येतदपेक्षया वत्सत्वंस्य पृथगुपादानाच्च वत्सशब्दस्य
 युववाचकत्वाभावादत आह । अपत्यमात्रेति । अतएवान्तर्वत्पतिवतीरिति सूत्रे
 तरुणवत्सेतिवत्सस्तरुणत्वेन विशेषित । इदम् । प्रत्युदाहरणम् । प्रायेणापत्येन
 प्रसिद्ध इत्याशयेनाह । वस्तुत इति । अन्तरङ्गत्वादिति । अत्रान्तरङ्गत्वं हेतुम
 द्वावनिमित्तकप्राप्तिकत्वरूपम् । ननु यदि विभक्त्युत्पत्तेः प्राग्वैकशेषस्तदा ए
 कशेषस्य तेनेत्यनेनोक्तं यद्ययोजनमन्तर्निमित्तत्वं वाच्यन्तश्च न सम्भवति । शा
 स्त्रेण तथाऽप्रतिपादनादत आह । इन्द्रध्वेत्यादि । ननु यदि समामान्तः पूर्व
 स्यात्तदा भस्य टिलोप इति टिलोपे सर्वनामस्थाने परे पथ्याद्यवयवकारस्या-
 कारविधानमनुपपन्नमत आह । इतोऽदिति सूत्रमिति । ननु पथ्या इत्यस्य टि-
 रात्वविधाने निर्विभक्तिरिति । पथिमथीति सूत्रप्रसूत्येवम्यठनीयम्यथिमप्युभया
 न्यान्य सर्वनामस्थाने भस्य लोप इति । टेरित्यस्यानुवृत्तय भविष्यतीत्यत
 आह । मथिनादाविति । अत्र हि समासान्तविधायकाभावेन तन्निमित्तकटि-
 लोपस्याप्यभावादिकारस्यास्ये दीर्घे च कृते नकारस्य अवर्णभवति टिरात्ववि-
 धाने तु नकारस्य अवर्णन स्यादिति भावः । अत्र भूमे समामान्तो निर्युक्तश्च तु
 समामान्ते कृते यस्य दीपस्य प्रमत्तिस्त्व उद्भाषित इत्यतः स्वयं दीपमुपपादयति ।
 कृतइन्द्रानामिति । तन्प्राप्तिः । समासान्तप्राप्तिः । उत्तरम् । पथित्यकारान्तम् ।
 अनर्थकमिति । समामान्तस्य समुदायावयवत्वादेनर्थकमित्यर्थः । एतद्वाच्य इति ।
 ऋक् क ऋक् च ऋचौ समामान्ते कृते अमारुप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति भाष्ये-
 त्यर्थः । योजनार्थमिति । समासे कृते एकशेष इतिपक्षे भाष्यकृता समामान्ते
 कृतेऽमारुप्यादेकशेषाभाव उक्तस्तद्योजनार्थइत्येतेनोक्तमन्तर्वर्तिन्या विभक्तौ तु-
 का लुप्तत्वात्प्रत्ययमचणप्रतिषेधावाक्ये कविभक्तिपरतयेकशेषनिमित्त समुदा-
 यादिभक्तिरुत्पाद्या तस्याय भास्ति मारुप्यम् । एको हि ऋक्शब्दोऽपर ऋक्श-
 ब्दः । समामान्तः समामान्तोवाचयवो नाशरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधाना-
 समामविभक्तौ एकशेषो न भ्याम् समामार्थस्योत्तरपदस्यान्ताः समामान्ता इत्य-
 पि भाष्यकारस्य मतमिति ऋक्शब्दयोर्वैकल्प्यमात्रस्य भाष्यकृता दीप उद्भा

ययत्वमस्तीह व्याकरणस्येति भावः । ननु यदि व्याकरणं सूत्रगद्धार्याद्विद्य-
ते तदा व्याकरणशब्दादत्र पठो स्यादिति कस्य चिच्छब्दान्निराकरोति । पठो
तु नेति । अयं भावः । अत्र कारकपठ्यापाद्यते उत शेषलक्षणा । नाद्या
इत्याह । सूत्रं येति । शेषे पठित्वपि न । कारकत्वस्य कर्मत्वस्य च व्याकरणे
सत्त्वेन शेषत्वाभावादिति । एषामिति । मुण्डादीनामित्यर्थः । वृत्तिविषयमे-
वेति । णिजन्तघटकतायामिवेत्यर्थः । यथा क्रियावचनान्मुण्डगद्धार्याणि भवति
तथा सुवन्तास्तस्मात्कञ्जपि स्यादित्याशङ्क्यामाह । मौण्डगार्थकादिति । अन-
भिधानादिति । सुप आत्मन इतिसूत्रभाष्ये ण्यजन्तस्य कानि साधनानीति
प्रश्ने भावः कर्त्ता च । अथ कर्म । नास्ति कर्म । ननु चायमिषिः सकर्मकः ।
यस्यार्थं व्यञ्जिधीयते । अभिहितान्तकर्मान्तर्भूतं धात्वर्थं, सम्पन्नं, न चेदानी-
मन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् । कथन्तर्ह्ययं सकर्मको भवति अपुत्रम्युच-
मिवाचरति पुत्रीयति माणवकम् । अस्यच विशेषः हे ह्यत्र कर्मणी उपमानक-
र्मोपमेयकर्म च । उपमानकर्मन्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । अ-
यन्तर्हि कथं सकर्मको भवति । मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि हे कर्मणी
सामान्यकर्म विशेषकच सामान्यं कर्मन्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति इ-
त्युक्तम् ततः सापेक्षत्वे नासामर्थ्याण्यिच् स्यादित्याशङ्क्य नात्रोभो करोतियुक्तौ सु-
ण्डो माणवकश्च न हि माणवकत्वं क्रियते । एवञ्च कस्यान्तर्भावेऽप्यपरस्य माणव-
कस्यान्तर्भावाद्वति तेन कर्मणा सकर्मकत्वम् । ततः शङ्कितं भाष्यहता कामन्त-
र्ह्यनेनैव हेतुना कञ्जपि कर्त्तव्यं । माणवकं मुण्डमिच्छति । न कर्त्तव्यं,
उभावपि युक्तौ मुण्डो माणवकश्च । कथं तर्ह्यमौ मौण्डमात्रेण संतोषद्वरो-
ति । माणवकस्यमौण्डमिच्छति । माणवकस्य मौण्डाकरणेन भंस्कायत्वादेक-
स्वात्त्वयोत्पत्तिः सापेक्षत्वाच्च भवतीति कैयटः । एवमेव सापेक्षत्वाच्चिजपि
न स्यादित्याशङ्क्य तत्करोतीति मिहे णिचि पुनर्मुण्डमित्येतिसूत्रेण णिञ्जि-
धानं सापेक्षेभ्योऽपि णिज्यमिति समाहितम् । ततः पद्यान्तरेण भाष्ये उक्त-
मयं योक्तमेतत् । नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्यः गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति सु-
ण्डयति माणवकमिति अत्र कैयटः व्यापारो नात्रयशोयः प्रयश्चमन्तरेणापीह-
स्य मिष्टत्वादित्यर्थः । अत्र गमकत्वाच्च भवति । एतेन प्रघटकेन स्वन्तहत्तौ मु-

निधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्दीरवन्तस्मादेकार्थीभाव आश्रित इति ।
 तत्सादृश्यमिति । पदविधिसङ्घचरितोऽपि विधिः । पदविधिः । प्रातिपदिकप्र-
 कृतिकक्षिपोऽपि कर्तुः क्यङिति सूत्रे उपसङ्गानात्तत्त्वम् । एवं णिचोऽपि धा-
 तुप्रकृतिकस्य सुण्डमित्येत्यतोऽनुवृत्त्या । अत एव । पूर्वभागसम्बलितीत्तरभा-
 गाभिधायकत्वसत्त्वादेव । येन सम्बन्धेन पूर्वभागार्थसम्बलनमुत्तरपदार्थे स स-
 म्बन्धः । प्रवृत्तिनिमित्तमत एव कृतद्वितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेना-
 न्यत्र कृष्यभिरूपार्थविचरितसम्बन्धेभ्य इति सङ्गच्छते । अन्यत्वेत्यनेन जङ्-
 त्स्वार्था वृत्तिः सूचिता । ननु कृतः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपर-
 त्ववत्तद्वितपदस्यापि तदन्तपरत्वे बहुजाद्यसङ्ग्रह इत्यत आह । तद्वदिति ।
 लङितशब्दात्मत्वर्थीयोऽर्थ आद्यच् कर्तव्य इति भावः । एकार्थीभाव आश्रय-
 क इति । अत्र न्यूनमाणस्यानेकार्थकालं यः शिथल इति न्यायेन सुप्रसिद्धमेव ।
 एकपदार्थस्यान्यपदार्थसम्बन्धश्च चार्थमादाय इन्द्रस्यल इवैकपदार्थनिष्ठविषय-
 तानिरूपितस्वार्थविषयतानिरूपितान्यपदार्थनिष्ठविषयतायाः शिथीभजनकत्वा-
 दुपपादनीयः । इत्यभिमान इति । यच्च वृत्तय इति वदत इति शेषः । अभिमा-
 नोक्तिवीजन्दर्शयति । यस्तुत इति । भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति । इह हि शब्दस्य
 स्वाभाविकी वा अनेकार्थता स्यादावनिकी वा । तद्यदि तावत् स्वाभाविकी
 अगिष्य एकशेष इति अन्ये नोक्तत्वादित्यर्थः । अत एव । एकशेषस्य वृत्तित्वाभा-
 यादेव । क्यजादेरिति । सुवन्तादेयां विधानेन पदविधित्वं स्पष्टम् । सम्येका-
 र्थीभावसुपपादयति । सति स्वभावत इति । सः । एकार्थीभावः । क्रियात्वादित्य-
 त्ति । नित्यसाकाङ्क्षत्वे हेतुकथनमेतत् । मुण्डशब्दात्करणेऽर्थं प्रत्ययो विधीयते
 न हि मुण्डपदार्थस्य भाष्यवकस्य करणसम्भव इति विधानसामर्थ्यादमर्थवचना-
 त्प्रत्ययः । एवञ्च मुण्ड इति विजन्तस्य मुण्डनरूपक्रियानुबूलव्यापारयचनत-
 या भाष्यवकस्य मुण्डनरूपफलाग्रयत्वाद्भवति कर्मत्वमिति मुण्डयति भाष्यवक-
 मितिप्रयोगोपपत्तिः । यद्यप्यत्र मुण्डनात्मिका क्रिया कर्मभूता विजन्तार्थेऽन्त-
 र्भूता तथापि भाष्यवकादिकर्मणोऽनन्तभावात्कर्मकत्वम् । एवमेव । भाष्यव-
 कमुण्डयतीतिवदेव । अथ हि व्याकरणमष्टाध्यायीरूपं वस्तु तच्च सूत्रेण क्रिया-
 त्वयः । मुण्डं हि विजातीयरणभारूप्योर्वापयंश्चोच्चारणात्मकमिति यावत्तदा-

ययत्वमस्तीष्ट व्याकरणस्येति भावः । ननु यदि व्याकरणं सूत्रगद्धार्याद्विद्य-
ते तदा व्याकरणगद्धार्यपठो स्यादिति कस्य चिच्छब्दान्निराकरोति । पठो
तु नेति । अयं भावः । अत्र कारकपठ्यापाद्यते उत शेषनक्षणा । नाद्या
इत्याह । पूर्वमेति । शेषे पठोत्यपि न । कारकत्वस्य कर्मत्वस्य च व्याकरणं
सत्त्वेन शेषत्वाभावादिति । एषामिति । मुण्डादीनामित्यर्थः । हस्तिविषयमे-
वेति । निजन्तघटकतायामेवेत्यर्थः । यथा क्रियावचनान्मुण्डगद्धार्याणि भवति
तथा सुवन्तात्तस्मात्कजपि स्यादित्यागद्धार्यामाह । मौण्डगार्थकादिति । अम-
भिधानादिति । सुप आत्मन इति सूत्रभाष्ये व्यजन्तस्य कानि साधनानीति
प्रश्ने भावः कर्ता च । अथ कर्म । नास्ति कर्म । ननु चायमपिः सकर्मकः ।
यस्यायं व्यञ्जिधीयते । अभिहितन्तत्कर्मोन्तर्भूतं धात्वर्थः सम्प्रश्नः न वेदानी-
मन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् । अयन्तर्ह्ययं सकर्मको भवति अपुत्रस्युत्र-
मिवाचरति पुत्रीयति माणवकम् । अत्र च विगेषः । हे ह्यत्र कर्मणी उपमानक-
र्मोपमेयकर्म च । उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । अ-
यन्तर्हि कयं सकर्मको भवति । मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि हे कर्मणी
सामान्यकर्म विगेषकच सामान्यं कर्मान्तर्भूतं विगेषकर्मणा सकर्मको भवति इ-
त्युक्तम् ततः मापेक्षत्वे नामासमर्थ्यादिषु स्यादित्यागद्धार्यानां करोतियुक्तौ मु-
ण्डौ माणवकय न हि माणवकत्वं क्रियते । एवमेव कस्यान्तर्भावेऽप्यपरस्य माणव-
कस्यान्तर्भावाद्वति तेन कर्मणा सकर्मकत्वम् । ततः ग्रहितं भाष्यकृता कामन्त-
र्ह्यनेनैव हेतुना अत्रापि कर्त्तव्यः । माणवकं मुण्डमिच्छतीति । न कर्त्तव्यः
उभावपि युक्तौ मुण्डौ माणवकय । कथं तर्ह्यमौ मौण्डमात्रेण संतोषद्वरो-
ति । माणवकस्यमौण्डमिच्छति । माणवकस्य मौण्डाकरणेन संस्कारत्वादेक-
ध्यातृत्वयोत्पत्तिः मापेक्षत्वाच्च भवतीति कैयटः । एवमेव मापेक्षत्वादिजपि
न ध्यादित्यागद्धार्या तत्करोतीति मिहे निश्चि पुनर्मुण्डमित्येति पूर्वेषु निवृत्ति-
धानं मापेक्षेभ्योऽपि निजव्यमिति समाहितम् । ततः पक्षान्तरेण भाष्ये उक्त-
मथ वीरभक्तम् । नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्यः गमकत्वादिव हस्तिभविष्यति मु-
ण्डयति माणवकमिति अत्र कैयटः व्यापारी नाशयणीयः प्रयत्नान्तरेणापीष्ट-
स्य निहतत्वादित्यर्थः । अत्र तु गमकत्वाच्च भवति । एतेन प्रचक्षतेन स्यात्तदुक्तौ मु-

एङ्गशब्दो भावप्रधान इति गमकत्वात्तत्र वृत्तिर्भवति क्यजन्तवृत्तौ तु धर्मिपर
 एवातस्तत्र नेच्छाक्वच सामर्थ्यादित्युक्तमभवति । यदि क्यज्विपयेऽपि धर्मपर
 स्यात्तदा तत्रापि गमकत्वमस्तीति क्यच् स्यादिति धर्मवचनात् क्यचोऽनभिधान
 ध्वनितम् । वृत्त्यर्थबोधकमिति । वृत्तिवाक्यं यादृशविशेष्यविशेषणभावापन्नार्थ
 बोधक तादृशविशेष्यविशेषणभावापन्न एव वाक्यार्थबोधो भवतीत्यर्थः । तदुपपा
 दयति । आख्यातमिति । स्पष्टशायमिति । तुल्यो यत्र वृत्तिवाक्यजन्मशब्दबोधयोऽपि
 विशेष्यविशेष्यभावस्तत्र वृत्तिर्भवतीति स्पष्टमित्यर्थः । तत्र प्रथमे रथ वृत्तिरित्येव
 त्यनेव रथस्य बोद्धा इत्यर्थे तस्येदमिति प्रत्ययो भविष्यतीति यासिक्कृतोक्तम् ।
 ततः शब्दभेदादविधानम् शब्दभेदादविधिः सम्भवति । अन्यो हि शब्दो रथ
 वृत्तिरित्यन्या हि शब्दो रथस्य बोद्धेति । तस्येदमिति पष्ठान्ताद्विधीयमानो हि
 तीयान्तादेतत्सूत्राभावे न स्यादिति भावः । पष्ठोवाच्यकर्मत्वापेक्षया हि
 तीयावाच्यकर्मत्व विलक्षणमित्यभिमानः । एतन्न समानार्थत्वं यत्र तत्र वृ
 त्त्या भवितव्यमिति सूचितम् । शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थान्ययत्वाग्रत्यय
 विधानमर्थानामान्यात्किञ्चम् । शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थान्यय प्रत्ययवि
 धि स एवार्थो रथ वृत्तिरिति । न एवार्थो रथस्य बोद्धेति । तन्नार्थानामान्यात्कि
 ञ्मित्युक्तम् । अथमानान्यादर्थेक्यात् । वृत्तित्यस्य क्रियाप्रधानत्वेऽपि वि
 शेष्यविशेषणभावव्यवस्थासिन् कर्तृरूपार्थस्यैव तद्वितार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति
 भावः । कर्मत्वयोर्भेदे मानाभावः । अत एवाक्तं स एवार्थ इति । तद्वितार्थोप
 दर्शकवाक्यस्यतिङन्तस्य य क्तदन्तेऽयं प्रधानोभूतः न एवेत्यर्थः । एकत्वमव
 दर्शयति । आख्यातमिति । अत्र तद्वितार्थस्येत्युपलक्षणम् । क्तदर्थोपदर्शकवि
 षहवाक्यस्यतिङन्तस्येवमत्र तुल्यन्यायात् । अत एव तत्रापि न वृत्तिविषयवा
 क्यया समानार्थत्वमङ्गः । एवञ्च वृत्तौ वृत्त्यर्थप्रत्ययकविषयवाक्यादपि चित्रगो
 मन्मथीत्येव बोधः । यदुक्तं वार्त्तिककृता एकतिङ् वाक्यमात्रे तत्प्रकृते न
 विवक्षितमित्यागयेन वाक्यव्यप्यमाह । तत्तत्समाभिति । भग्न्यायामिति यत्र न
 सात् तद्विषये त्रिनेपमाह । भग्न्याविषयेति । एतावान् विवेचय । विषयवा
 क्यार्थघटकेन पदार्थकदेगत्वव्यवहारा वृत्तौ तु समर्थपरिभाषावलादेकायो
 भावसत्त्वात्पदार्थकदेगत्वव्यवहार इति । एवञ्च । पूर्वोक्तम्यवस्थापिषो च । प्रा-

धीनरीत्या आह । अत एवेति । उभयपदार्थप्रधानत्वादेव । तदभाव । सर्व-
नामत्वाभाव । केचित् । प्राचीनानुयायिन । अन्ये । मुख्या । अनेकपदस्यैक
भिसार्थकत्वे इन्द्रबहुव्रीहोरैवेतिनियमानुपपत्तिः समामसामान्यस्य तथात्वाद
त आह । अत्रादौत्यर्थ इति । आयश्चकी चेदिति । अनुधबोधनायेत्यादि । सर्व
त्र । वाक्यचतुष्टये । सुप् तिङघटितत्वमिति । अत्र सुप्तिङपदं तदन्तपरम् । त
द्वटितत्वम् । तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । यद्वेति । यथोभयोपादानस्य सार्थ
कत्वभवेत्तथा कल्पनोचिता इत्येतदभिभेदायेत्यमभिहितम् । अभिधानलक्ष
णा । अभिधानं लक्षणचिन्तामकं येषामित्यर्थः । अभिधानपदार्थनिर्वृतिः । अ
भिधानञ्चेति । ततः । तेभ्यः । सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि स्यादुपहणद्विभर्गम् ।
इहमाभूत । प्रासादो देवदत्तस्य । प्राकारो नगरस्येति । अक्रियमाणे स्यादुपह
णे निश्चितस्वस्वामिभावात्मकमस्वस्वप्रतिपादनाय यत्र प्रयोगस्तत्रापि स्यादि-
ति भावः । अथ क्रियमाणेऽपि स्यादुपहणे इह कस्मान्न भवति । प्रासादो दे
वदत्तस्य स्यात्प्राकारो नगरस्य स्यादिति । यदा देवदत्तनामकं कश्चिदाव्य
प्रामादमहात्मगृह्णा प्रामादस्वामित्वेन सभाव्यते तत्रापि स्यादिति भावः ।
एवम्प्राकारस्य महत्त्वे नगरमस्वमित्वसंभावनेति द्रष्टव्यम् । इतिकरणं क्रियते
ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी चक्ष्येव । प्रायोगिकी लौकिकी च प्रायोगिकी
विवक्षा । प्रयोगिका हि मृदाया चिन्धया शस्त्राया जिह्वया मृदून् चिन्धान् । शस्त्रान्
शब्दान् प्रयुङ्क्ते । मृदूनि । अपभ्रंशानित्यर्थः । एवमुत्तरोऽपि प्रकारो गाने
प्रसिद्धः । एवञ्च प्रायोगिकी विवक्षाऽप्यवर्तकत्वात् शब्दमस्कारप्रयोजिकेति भावः ।
लौकिकी विवक्षा । यत्र प्रायस्य सम्प्रत्ययः । प्रायस्य । समग्रकम्पस्य । समग्र क-
म्पोनिचयी यस्येत्यर्थः । समग्रत्वं याथार्थ्यम् । शास्त्राधीनत्वमिति फलितम् ।
एवञ्च पृषोदरादीति सूत्रे ये शिष्टा उक्ता अप्यस्ते प्राज्ञाः । तदाह भाष्ये
प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रामादो देवदत्तस्य स्यात्प्राकारो नगर-
स्य स्यादित्यत्रात्यक्षमात्रेण प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्ययः स्यात् । यद्येवमार्थः
स्यादुपहणेन । न हि प्रामादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रात्यक्षमात्रेण प्र-
त्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्ययः स्यादित्युक्तम् । एतेन शिष्टानां येभ्यः कृतहितम
मासेभ्योऽर्थबोधो भवति तेषामेव माधुल्यवान्येषामिति सूचितम् ॥

॥ इति सर्वसमासस्य शेषः ॥

एङ्गश्चो भावप्रधान इति गमकत्वात्तत्र वृत्तिर्भवति वयजन्तवृत्तौ तु धर्मिपर
 एवातस्तत्र नैच्छाक्यच सामर्थ्यादित्युक्तमभवति । यदि क्वञ्चिपयेऽपि धर्मपर
 स्यात्तदा तत्रापि गमकत्वमस्तीति वयञ् स्यादिति धर्मवचनात् क्वचोऽनभिधान
 ध्वनितम् । वृत्त्यर्थबोधकमिति । वृत्तिवाक्य यादृशविशेष्यविशेषणभावापवादार्थ
 बोधक तादृशविशेष्यविशेषणभावापन्न एव वाक्यार्थबोधो भवतीत्यर्थः । तदुपपा
 दयति । आख्यातमिति । स्पष्टयायमिति । तुल्यो यत्र वृत्तिवाक्यजन्यशब्दबोधयोवि
 शेषणावशेष्यभावस्तत्र वृत्तिर्भवतीति स्पष्टमित्यर्थः । तत्र प्रथमे रथ वहति रथ्य इ
 त्यर्थेव रथस्य बाढा इत्यर्थे तस्येदमिति प्रत्ययो भविष्यतीति वार्तिककृतोक्तम् ।
 ततः शब्दभेदादविधानम् शब्दभेदादविधिः सम्भवति । अन्या हि शब्दो रथ
 वहति अन्या हि शब्दो रथस्य वोढेति । तस्येदमिति पष्ठान्ताद्विधीयमानो वि
 तीयान्तादेतत्सूत्राभावे न स्यादिति भावः । पष्ठोवाच्यकर्मत्वापचया वि
 तीयावाच्यकर्मत्व विनञ्चणमित्यभिमानः । एतन् समानार्थत्वं यत्र तत्र वृ
 त्त्या भवितव्यमिति सूचितम् । शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थान्यत्वात्प्रत्यय
 विधानमर्थसामान्यात्किञ्चम् । शब्दभेदादभिधानमिति चेदर्थान्यत्वं प्रत्ययवि
 धि स एवार्थः रथ वहति । न एवार्थो रथस्य वोढेति । तत्रार्थसामान्यात्कि
 ञ्मित्युक्तम् । अयसामान्यादर्थेक्यात् । वहतीत्यस्य क्रियाप्रधानत्वेऽपि वि
 शेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन कर्तृरूपार्थस्यैव तद्वितार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति
 भावः । कमत्वयोर्भेदे मानाभावः । अत एवाक्तं न एवार्थः इति । तद्वितार्थाप
 दशकयावत्स्थितिङ्गत्वात् यः कृदन्तेऽर्थः प्रधानीभूतः स एवेत्यर्थः । एकत्वमत्र
 दर्शयति । आख्यातमिति । अत्र तद्वितार्थस्यैत्युपलक्षणम् । कृदर्थपददर्शकवि
 पक्षवाक्यन्यतिङन्तस्यैवमत्र तुल्यन्यायात् । अत एव तत्रापि न वृत्तिविपक्षवा
 क्यया समानार्थत्वमत्र । एवञ्च बहुव्रीह्यर्थपदार्थविपक्षवाक्यादपि विपक्षा
 सम्यग्योक्त्यर्थः बोधः । यदुक्तं वार्तिककृता एकतिङ् वाक्यमिति तत्र कृतं न
 विवक्षितमिच्छागतेन वाक्यस्वरूपमाह । तत्तत्त्वमासिति । भङ्गायामिति यत्र न
 माह तद्विषये विशेषमाह । भङ्गाविषयेति । एतावान् विगणः । विपक्षवा
 क्यार्थघटकेन पदार्थकदेगत्वव्यवहारा एवोक्तः ॥ भगवत्परिभाषावजादकार्थी
 भावसत्त्वात्पदाद्येददेगत्रयवहार इति । एवञ्च । पृथक्त्वव्यवहारादिषु च । प्रा

व्यम् । एवं व्याख्याय वैयाकरणाख्यायामिति सूत्रे आत्मन इत्येवेति व्याख्या-
तन्ते नात्मन इतिसूत्रमेवेत्याशयः प्रतीयते स न युक्त इत्याशयेनाह । यद्याशुते-
ति । आत्मनश्च पुरण इतिवार्त्तिकम् । धारद्वयमस्योपादानोत् । पुरण इत्येता-
वन्नाशस्य वार्त्तिकत्वे आत्मनस्येत्यस्य पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात् । नन्वेवमा-
त्मन इत्यस्य वैयाकरणाख्यायामित्यत्र सम्यग्यो न स्यादत आह । वैयाकरणे-
त्यादि । वार्त्तिकस्यैवेति । वार्त्तिकस्य सूत्रशेषत्वादिति भावः । वार्त्तिक-
स्यपदस्याननुवर्त्तितमभिप्रेत्याह । यदेति । एषं सूत्रमिति । वैयाकरणाख्यायाश्च-
तुर्थ्यां परस्य चेत्येकं सूत्रवृत्तव्यमित्यर्थः । तत्र चकारेण प्रकृतिसमुच्चायक्रीना-
त्मन इत्यस्य सम्यग्यो भविष्यति । परप्रतिहन्वितया । वैयाकरणाख्याया यः प-
रशब्दस्तप्रतिहन्वितया । यथापरशब्दस्य वैयाकरणीया आख्या परस्मैपदमिति
तत्प्रम्पादकत्वन्तया तादृशी या आख्या आत्मनेपदमिति तत्प्रम्पादकत्वमात्मन-
शब्दस्यैककार्यमम्पादकत्वेन प्रतिहन्वित्वम्यण्डितयोरित्येति भावः । आत्मन-
स्येति सूत्रे द्वितीयापदमनुवर्त्तते । ना च द्वितीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या अन्यार्थे च ।
अन्यार्थे चैषा द्वितीया द्रष्टव्या आत्मा पञ्चमोऽस्य आत्मना पञ्चम इतिभाष्यात् ।
यद्यप्यनुदात्तङित आत्मनेपदम् । शिपात्कर्त्तरि परस्मैपदमितिनिपातनादेवा-
नयो, मिहिक्षुद्यापि व्याकरणान्तरीया या आख्या आत्मनेभाषपरस्मैभाष इ-
ति तत्पदप्रहार्यमिदं सूत्रं भाष्ये तथैवोदाहरणात् । उचितमिति । चतुर्थीति-
योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् । उणादिप्रत्ययान्तानां व्युत्पत्त्यभिप्रायेणाह ।
स्त्रिरशब्द इति । अवादितः । अवादेशान्नाक् । अतुल्यधेरिति । ह्रददुभ्याश्चे-
तिसूत्रमपि संज्ञायाम्प्रवर्त्तते । न चैवं ह्रदन्तादिभ्यो व मिहोऽस्य वैयर्थ्यमिति
शङ्का । ह्रदयं ह्रदगतीत्यर्थे द्वितीयाया एव प्रात्या मत्स्यर्थं मत्स्यनुवादव्याव-
य्यकत्वात् । तथा चामुगर्थमत्सया उद्देश्यत्वं यत्प्रत्यमित्यनुवादमामर्षात्समी-
ति भावः । यन्तुतन्तु ह्रददुभ्यामिति सूत्रे संज्ञायामिति न सम्प्रवृत्ते सूत्रस्या-
नुक्तप्रकरणे पाठमामर्षादित्याशयेनाह । अभूदिति । संज्ञायामित्यनुवर्त्तते रिति ।
मणुकृत्त्याऽत्र संज्ञायामित्यनुवर्त्तते इति भावः । कारनाश्रयः । अत्र सूत्रे
नियमचयम् इत्यनुवर्त्तनीकृतदाह । कारनाश्रयं वेतीति । कर एव कारः आ-
पिचोऽत्राप । द्वितीयनियमाभावेऽप्यतिप्रसङ्गं वारयति । अभ्यर्हितपद्मादेरिति ।

लुप्तविभक्तिक । लुप्तप्रथमान्त । अनधीयानेऽपि तद्वर्ग्ये व्यवहारोपपत्तये
 आह । अध्येष्टव्ययोग्यतेति । क्रियायोगाभावादाह । उपसर्गग्रहणश्चेति । एव
 च । प्रदिघटकस्यैव ग्रहणसिद्धौ च । इत्याहु रिति । तत्सूचविषय एवाभ्योदा
 हरणात् । प्राचीनोक्तरीत्या व्याख्याय सिद्धान्तमाह । भाष्य इति । कथित् ।
 भाष्यतत्त्ववित् । इतरेतरयोगद्वन्द्व एवोदाहरणदानबीजमाह । समाहार इति ।
 अव्ययीभाव इति । न चाय बहुव्रीहिसमास एवास्तु । चाद्यास्त्रयो बहुव्रीह
 य । तत परे एकादश इन्द्रा । ततोऽव्ययीभाव इति भाष्य विरोधात् । तत्पुरुष
 एवेतीति । तत्सूक्त्यु रूप । निश्चित यैयो नि श्रैयसमितिभाष्यात् । षष्ठीस
 मास एवेदमिति । तत षष्ठीसमास इतिभाष्यात् । अव्ययीभाव एवेदमिति ।
 अव्ययीभाव इत्युक्ता शुन समीपमुपशुनमितिभाष्योक्ते । एतर्चेति । प्रससा
 या आमीर्विषयत्वद्योतकत्वञ्च । वृत्तिरिति । वृत्तिप्रामाण्यादेवास्तु सुष्ठुत्वस्य
 यत्र प्रयोगस्तत्र साधुत्वभाष्यत्वचोदासीनम् । सप्तमीशब्द प्रत्ययपरो न हि
 तत्र प्रतिशब्दस्य वृत्तिरत आह । सप्तम्यर्थवृत्तेरिति । ननु यद्यावृत्तिक्रियाजन्म
 गणने सूचग्रद द्विगुणेति व्याख्यान विरुद्धमत आह । द्विगुणेति त्विति । कि
 म चेप इतिसूचोदाहरणविषये कर्मधारय । नञस्तत्पुरुषादितिसूचो नञ्प
 दञ्चपूर्वपदके लाक्षणिकमित्याशयेनाह । नञ्पूर्वपदकादिति । पय सस्ये-
 ति । एवञ्चाप्यत्रपु मकमिति न कार्यमिति भाव । स्वीकुर्वतामिति । यन्तुतस्त
 तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीतेन तत्तदर्थकाव्ययेन नाव्ययीभाव इति प्रा
 गुक्तत्वादिदममङ्गतमतस्तत्पुरुष एव ॥

॥ इति साधारणा समासान्ता ॥

कृत्वो मानमाह । पद इत्येवेति । अनभिधानादिति । करणे चेति सूत्रे-
 णामत्त्ववचनेभ्य प्रश्नस्या विधानेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया तत्कृत्वविहितैक
 वचनान्त एव समामप्राप्ते द्विवचनस्य तेभ्योऽविधानादित्यर्थ । पुमा हेतुनेति ।
 यतुन इति मय्यहारऽप्रज्ञस्य पु सो हेतुत्वेनावुजत्वे पु सो हेतुत्वमद्वयम् ।
 स्वरितत्ववमादिति । पुरणशब्दे स्वरितत्ववमादित्यर्थ । तदधिकारिति । पुर
 णाधिकारस्यर्थ । प्रत्ययान्तश्रवणेनेति । सङ्गाशब्दादेव तस्य विधानादिति भा
 व । इह । मूले । आत्मनय । आत्मनय यतोयाया अनुष्वात् । पुरण इति तत्त

व्यम् । एवं व्याख्याय वैयाकरणाख्यायामिति सूत्रे आत्मन इत्येवेति व्याख्या-
तन्तेनात्मन इति सूत्रमेवेत्याशयः प्रतीयते स न युक्त इत्याशयेनाह । यथानुते-
ति । आत्मनश्च पुरश्च इतिवार्तिकम् । वारह्वयमस्योपादानोत् । पुरश्च इत्येता-
वन्मात्रस्य वार्तिकत्वे आत्मनश्चेत्यस्य पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात् । नन्वेवमा-
त्मन इत्यस्य वैयाकरणाख्यायामित्यत्र सम्बन्धो न स्यादत आह । वैयाकरणे-
त्यादि । वार्तिकस्यैवेति । वार्तिकस्य सूत्रशेषत्वादिति भावः । वार्तिक-
स्यपदस्याननुवृत्तिसमभिप्रेत्याह । यदेति । एकं सूत्रमिति । वैयाकरणाख्यायाश्च-
तुर्थ्या परस्य चेत्येकं सूत्रद्वयमित्यर्थः । तत्र चकारेण प्रकृतिसमुच्चायकेना-
त्मन इत्यस्य सम्बन्धो भविष्यति । परप्रतिद्वन्द्वितया । वैयाकरणाख्याया य, प-
रशब्दस्तत्प्रतिद्वन्द्वितया । यथापरशब्दस्य वैयाकरणीया आख्या परस्मैपदमिति
तत्सम्पादकत्वन्तया तादृशी या आख्या आत्मनेपदमिति तत्सम्पादकत्वमात्मनू-
शब्दस्येत्येककार्यसम्पादकत्वेन प्रतिद्वन्द्वित्वमपि दत्तयोरिवेति भावः । आत्मन-
श्चेति सूत्रे द्वितीयापदमनुवर्त्तते । आ च द्वितीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या अन्यार्थे च ।
अन्यार्थे चैवा द्वितीया द्रष्टव्या आत्मा पञ्चमोऽस्य आत्मना पञ्चम इतिभाष्यात् ।
यद्यप्यनुदात्तङित आत्मनेपदम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति निपातनादेवा-
नयो, सिद्धिस्तथापि व्याकरणान्तरीया या आख्या आत्मनेभ्योपरस्मैभाष्य इ-
ति तत्तद्व्यवहार्यमिदं सूत्रं भाष्ये तथैवोदाहरणात् । उचितमिति । चतुर्थीति
योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् । उणादिप्रत्ययान्तानां व्युत्पन्नत्वाभिप्रायेणाह ।
स्थिरशब्द इति । अवादितः । अवादेशात्माक् । अर्तुस्त्वधेरिति । ह्रद्दुर्भ्याश्चे-
ति सूत्रमपि संप्रायामनुवर्त्तते । न चैवं ह्रलदन्तादित्ययं सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यमिति
शङ्कम् । ह्रदयं स्पृशतीत्यर्थे द्वितीयाया एव प्राप्त्या सप्तम्यर्थः सप्तम्यनुवादस्याव-
श्यकत्वात् । तथा चालुगर्थमसम्या उद्देश्यत्वं वक्तव्यमित्यनुवादमामर्षात्सप्तमी-
ति भावः । यस्तुतस्तु ह्रद्दुर्भ्यामिति सूत्रे संप्रायामिति न सम्यगुच्यते सूत्रस्या-
लुक्प्रकरणे पाठमामर्षादित्याशयेनाह । अमूर्हेति । संप्रायामित्यनुवर्त्ततेति ।
मण्डूकप्रत्याङ्ग संप्रायामित्यनुवर्त्तते इति भावः । कारनाच्च । अपच सूत्रे
नियमचयम् ह्रस्वनुसारणोक्तन्तदाह । कारनाच्च वेतीति । कर एव कारः स्ना-
यिकोऽत्राण् । द्वितीयनियमाभावेऽप्यतिप्रसङ्गं वारयति । अभ्यर्हितपद्मादेरिति ।

तदादिविधिनैव सिद्धे हलादावित्यत्रादिग्रहणमदृष्टार्थमित्याह । हलाटाप्रित्या-
 दीति । कैयटानुसारेणेति । तेन हि प्राचामिधेति नियमादुदीचां कारेऽनुद्धि-
 त्वेत इत्युक्तम् । भाष्ये त्विति । स्थितमित्यत्रान्वयः । तदेव भाष्यमाह । कार-
 नाम्नीति । वावचनार्थमिति । इदं प्राचामित्युपादानेनोदीचास्तेत्यर्थकल्पनया
 फलितार्थकथनम् । अन्यत्र । चक्रवन्ध इत्यत्र । चक्रे बन्धोऽस्येतिष्यधिकरण-
 दोऽत्र बहुव्रीहिः । अनुवृत्तिरिति । तत्पुरुषेति सूत्र इत्यादिः । अत एव । हलद-
 न्तादित्यस्याननुवर्त्तनादेव । स्वरूपग्रहणमिति । तनयशब्दसाहचर्यात् । प्रकृत्य-
 र्थं प्रकर्षेति । सप्तमीप्रकृत्यर्थस्य प्रकर्षवियचयेत्यर्थः । सूत्रे इति । चकामेति सूत्र
 इत्यर्थः । अननुवृत्तिरित्यत्रान्वयः । अतिप्रसङ्ग इति । परिनिष्ठितविभक्त्या स-
 मासे घटीकाले स्थितिरस्येति त्वत्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । युक्तः पाठ इति । आधुनिक-
 भाष्यपुस्तके क्व चिन्नतिष्यति पाठस्यास्युक्तिरित्युदाहरणस्य च दर्शनात् ।
 प्राचीने तु नैवंविधः पाठः । वस्तुतस्त्वपो योनीति नानुपूर्वं वचनद्विन्तर्हि बहु-
 लग्रहणं तत्पुरुषे कृतीति सूत्रे कृतमन्त्रादयमर्थो लभ्यते । क्व चिन्नतिः क्व
 चिदप्रवृत्तिः क्व चिद्भिभाषा क्व चिदन्यदेव । विधेर्यधामं बहुधा समीच्य चतु-
 र्विधस्वाङ्गुलकं वदन्ति इत्यभियुक्तोक्तेः । न केवलमभियुक्तोक्तिरेवात्र प्रमाणं हि-
 न्तु भाष्यकारोक्तिरप्यत्र मानम् । तथाहि । तत्पुरुषे कृतीति सूत्रभाष्ये बहुलम-
 कर्मधारये । बहुलमकर्मधारय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । परमे कारके य-
 रमकारके इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् वक्तव्यम् । बहुलवचनाच्च भविष्यति । अथ
 किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव मिदम् । लुगलु-
 गनुक्रमणमङ्गुलवचनस्याङ्गुलत्वत्वात् । लुगलुगनुक्रमणं क्रियते अङ्गुलत्वमङ्गुलव-
 चनमिति । अङ्गुलत्वम् । अङ्गुलत्वकारि । न हि बहुलग्रहणमात्राङ्गुलकोः क्व
 चिन्नतिरिति विषयविभागः परिज्ञातुं शक्यः । एवञ्च मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय
 लुगलुगनुक्रमणमिति भावः । तत इतरङ्गापूर्णत्वमङ्गुलत्वमित्यभिप्रायेण ग-
 दितम् । यद्यङ्गुलं बहुलवचनं यदनेन कृतमङ्गुलतन्तम् । एवं गद्यायामेव तर्हि
 न भ्रमोऽङ्गुलत्वमिति लङ्गुल्यकारके च साधकश्च नियतकश्च यदनेन कृतं
 युक्ततन्तम् । अङ्गुलत्वम् । परिपूर्णम् व्यापकमित्यर्थः । अङ्गुलमप्यप्यप्यप्यप्यप्य-
 र्थाऽपि हस्ते स्नाहगत्यगहानिचारगत्याह । कारकमिति । अङ्गुलकार्यकारि इ-

त्वर्थे । ननु कारकमपि प्रारब्धस्यान्तागमनाद्यतिवन्धकसहोवादात्कृत्स्नं स्याद-
त आह । साधकं चेति । साधकमपि कटा चिट्सामर्थ्यादकृत्स्नं स्यादत उक्त-
निर्वर्तकश्चेति । सर्वदा सर्वे कार्यविष्यादयतीत्यर्थः । एतेन क चित्रहन्तिः क
चिदप्रहन्तिः क चिदिभाषेन्वेतावदुक्तम् । तत उक्तमुदाहरणभूयस्त्वादिति । भू-
शोभ्य, दाहरणानि प्रपञ्चेन ज्ञाप्यन्त इत्यर्थः । ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृ-
हीता भवन्ति येषां लक्षणमपञ्चय । केवलं लक्षणद्वेयनः प्रपञ्चो वा न तथा
कारको भवति । अपञ्चं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलमन्यतरम्यामुभयथा
एकीयामिति । सर्ववेदपारिपदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुमि-
त्युक्तम् । सर्ववेदपारिपदं सर्ववेदसाधारणञ्च प्रातिपत्यवत्तत्तच्छाखामात्रस-
म्बन्धि । लौकिकानाञ्च शब्दानामनेन व्युत्पादनादिदं ततोऽप्यधिकम् । अत्र
सर्ववेदशब्दस्य पारिपदशब्देनावयवद्वारकमसम्बन्धे पठान्तस्य समासः । पारि-
पञ्चशब्दस्य वेदाध्यैकसङ्गभवपरः । नैकः पन्था इत्यनेन क चिदन्यदेवेत्यपि
सूचितमिति । अतिप्रसङ्गव्याजेनेति । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इतिसूत्रस्यातिप्र-
सङ्गनिवारणायानुगुत्तरपद इतिसूत्रे वार्तिककृततोक्तमकवच्च । एकवच्चातुग-
भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्तोकाभ्यां सुक्तः स्तोकेभ्यो सुक्त इति पि-
ष्टञ्च स्तोकाभ्युक्त इति यथा स्यात् । एकवद्भावयानर्थक । द्विवद्भोरतुक्तस्माच्च
भवति । द्विवद्वचसमास । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गम्यते ।
उक्तं वा । किमुक्तमनभिधानादिति । तच्चावश्यमनधानमाययितव्यम् । एकव-
द्वचने हि गोपु चरेऽतिप्रसङ्गः । एकवद्वचने हि गोपु चरेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । गो-
पुचरः । वपाभ्यश्च जे । वपाभ्यश्च जेऽतिप्रसङ्गो भवति । वपांसुजः । अपो यो-
नियन्मतुषु च । अपो यो नियन्मतुषु चोपसङ्गानं कर्तव्यम् । अपुजः । अपु-
योनिः । अपञ्चः । अपुमतिः । अपुचरः । एव्यतिप्रसङ्गव्याजेनाप्यापो योनी-
त्यप्योपन्यामात् । स्तोकाभ्यां सुक्त इत्यत्रातिप्रसङ्गस्तु द्विवचनवद्वचनयोरुत्प-
त्तिमभ्युपेत्य । यदि तु पूर्वोक्तरीत्या तदनुवर्तिरेव कल्पते तदा नायमतिप्रस-
ङ्गः । अत्र व्याजेनेति यत्तत्स्पष्टयति । न ह्यपुमस्ताविति । तस्य । एकवद्भाव-
स्य । तस्य । अपुमच्छब्दस्य । सुकोऽप्राप्तेरिति । अनुकरणत्वेन सुपो धातुप्रा-
तिपदिकयोरित्यस्याप्राप्तेरित्यर्थः । अत एव । अनन्तरस्येतिन्यायमश्वारादेव ।

तदादिविधिनैव सिद्धे हलादावित्यत्रादियहणमदृष्टार्थमित्याह । हलादावित्या
दीति । कैयटानुसारेणेति । तेन हि प्राचामेवेति नियमादुदीचा कारेऽलुङ्गि
त्यत इत्युक्तम् । भाष्ये त्विति । स्थितमित्यत्रान्वयः । तदेव भाष्यमाह । कार
नाम्नीति । वाच्येनार्थमिति । इदं प्राचामित्युपादानेनोदीचास्येत्यर्थकल्पनया
फलितार्थकयनम् । अन्यत्र । चक्रबन्ध इत्यत्र । चक्रे बन्धोऽस्येतिव्यधिकरणप
दोऽत्र बहुव्रीहिः । अनुवृत्तिरिति । तत्पुरुषेति सूत्र इत्यादि । अत एव । हलद
न्तादित्यस्याननुवर्त्तनादेव । स्वरूपप्रहणमिति । तन्मशब्दसाहचर्यात् । प्रकृत्य
र्थे प्रकर्षेति । सप्तमीप्रकृत्यर्थस्य प्रकर्षविषयचयेत्यर्थः । सूत्रे इति । घकास्येति सूत्र
इत्यर्थः । अननुवृत्तिरित्यत्रान्वयः । अतिप्रसङ्ग इति । परिनिष्ठितविभक्त्या स
मासे घटीकास्ये स्थितिरस्य स्थचातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । युक्तं पाठ इति । प्राधुनिक
भाष्यपुस्तके का चिन्मतिरिति पाठस्याप्सुमतिरित्युदाहरणस्य च दर्शनात् ।
प्राचीने तु नैवविधः पाठः । यस्तुतस्त्वपो योनीति नापूर्वं यचनङ्गित्तद्धिं बहु
लप्रहणं तत्पुरुषे कृतोति सूत्रे कृतन्तहलादयमर्थो लभ्यते । का चिन्नवृत्तिः का
चिदप्रवृत्तिः का चिद्धिभाषा का चिदन्वदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतु
र्विधस्याहुलका वदन्ति इत्यभियुक्तोक्तेः । न केवलमभियुक्तोक्तिरेवात्र प्रमाणङ्गि
न्तु भाष्यकारोक्तिरप्यत्र मानम् । तथाहि । तत्पुरुषे कृतोति सूत्रभाष्ये बहुलम
कर्मधारये । बहुलमकर्मधारय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । परमे कारके य
रमकारके इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् वक्तव्यम् । बहुलवचनाच्च भविष्यति । अय
किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव मिथम् । लुगलु
गनुक्रमणम्यहुलवचनम्याहस्तत्वात् । लुगलुगनुक्रमणं क्रियते अहस्तस्त्वहुलव
चनमिति । अकृतस्यम् । अकृतस्यकारि । न हि बहुलप्रहणमात्रात् लुगलुको का
चिन्नवृत्तिरिति विषयविभागः परिज्ञातुं शक्यः । एवञ्च मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय
लुगलुगनुक्रमणमिति भावः । तत इतराणां पूर्णत्वमकृतस्यत्वमित्यभिप्रायेण श
ङ्कितम् । यद्यकृतस्य बहुलवचनं यदनेन कृतमकृततन्नात् । एव शङ्कायाभिप्रायं तर्हि
न प्रमोऽहस्तस्यमिति कृतस्यकारकं च साधकस्य निवर्त्तकस्य यदनेन कृतं
युक्ततन्नात् । कृतस्यम् । परिपूर्णम् व्यापकमित्यर्थः । कृतस्यमदृष्टावयवका
र्योऽपि हस्ते स्नाहस्तमदृष्टानिवारणायाह । कारकमिति । कृतस्यकार्यकारि ५

इदं तर्हि आमलकम् । अत्र हि वृद्धसंज्ञासत्त्वाद्भवं मयटि नास्तीति पुंवत्व-
स्याप्राप्तिरिति कैयटेनोक्तम् । अत्र पुंवद्भावेन सिद्धमित्युपादानाद्वापितपुं-
स्त्वत्वं स्पष्टतयैव लभ्यत इति । तेना विहितेतिव्याख्यानेन । नित्यं ऋष इति ।
घरूपेति नित्यं ऋष इत्यर्थः । अस्मन्तात्स्त्रीप्रत्ययविधानेन नद्या उगितोऽवि-
धानादिति भावः । असिद्धत्वेन । वहिरङ्परिभाषयाऽसिद्धत्वेन । निर्मूलत्वे
हेतुमाह । न होति । ननु यदि नपुंवत्वबाधस्तदा शमिनीतरतिभाष्यप्रयोग-
स्यैक्यमुपपत्तिरत आह । शमिनीतरतीति । एवञ्च । तदंगे तदन्तविध्यभाव-
मिहो च । इच्छद्भ्य स्वतन्त्रस्य सत्त्वेऽप्यादेशविधानस्य प्रयोजनमाह । इच्छ-
द्भेनेति । प्रपञ्चं स्पष्टयति । प्रयोगद्वयेति । अयम् । पूर्वसूत्रविहितः पदित्यादे-
शः । निपातनादिति । एवञ्चाजिगृह्येभ्यस्तत्त्वेनास्तीदात्वेन प्रदाजित्यच्
व्युत्पत्तिपक्षे ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपेऽपि सति शिष्टस्य पदशब्दसम्बन्धिन उदात्त-
त्वस्यैवत्ववत्त्वात्स्वरितो वेति पाचिकं स्वरितत्वं स्पष्टम् । व्याख्यानादिति ।
पूर्वस्मिन् पाठस्य पदान्यातीति सूत्रे आख्यादियु प्राख्यङ्भ्यैव सुप्रसिद्धत्वेना-
र्थधिकारानुरोधः प्रकृते पद्यत्वतदर्थ इत्याद्यापि प्राख्यवयवस्यैव प्रक्षणादित्ये-
तन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तेन दाभ्याम्पादाभ्यां क्रीतमित्यर्थे पणपादभाषे-
ति यति पदादेशो नेति भावः । अनार्पणमिति । प्रकृतवार्त्तिकेन सिद्धेः । चतु-
र्थीगवाचीति । प्राख्यवयवस्यासम्भवात् । ननु यदि संज्ञायामेवोदादेशस्तर्हि
योगिकस्य प्रमत्तोदं मर इत्यस्य का गतिरत आह । प्रमच इति । पूर्वविप्रतिषे-
धेनेति । यदा पुरयितव्यस्य उदयानमिति संज्ञा तदा पूर्वविप्रतिषेधेनोदकस्योद-
इत्येव प्रवर्त्तते । न वेतिविभाषेति सूत्रभाष्ये एकह्रस्वादाविति सूत्रस्याप्राप्तवि-
भाषात्वस्त्रीकारादिति भावः । प्राचीनरीत्या सूत्रं व्याचष्टे । एकगश्च इति ।
व्यवच्छिद्यत इति । एकगश्चार्थघटकनञेति शेषः । भाष्यानुमारेणाह । प्रसिद्ध-
त्यादिति । निषेध इति । वार्त्तिकेनत्यादिः । एकतद्वित । अत्रैक इति नुमप-
ठस्तम् । सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । एकगश्चान्यस्येति । मन्त्राद्वन्द्वमोरित्य-
स्यानुवृत्तावपि त्यक्ता संज्ञा न प्रसिद्धेत्यत आह । संज्ञाया इति । अनुवन्द्येनेति ।
अनुवन्धानुसारणे यस्य टकारानुसारणे व्यञ्जः पकारानुसारणे आहोपहणं
स्यादिति बोध्यम् । हल इति सूत्रेणान्यथा सिद्धिर्गृह्यते । हल इत्यनेनेति ।

देवानामितीति । यद्यपि भाष्ये मूर्खपदञ्च दृश्यते तथापि तत्रैव बहुश प्र-
योगस्य दर्शनादेवमुक्तम् । इदञ्च वचनं मनोरमाया मूर्खा हि देवानाम्नीतिञ्च
नयन्ति देवपशुत्वादिति यद्यपि व्याख्यातम् । तथाप्यन्यादृशमप्यस्य व्याख्यानं
सम्भवतीति तदभिप्रायेणाह । मूर्खाणामिति । स्पष्टञ्चेदमिति । आनङ् कृतो
हन्द् इतिसूचघटको कृत इतिगद्दो हन्द् इत्यस्य विशेषणमिति पक्षे ननु धो
ज्ञाम् । कृत्कारान्तानान्द्वन्द्वे पुत्र उपसङ्गानमिति । नैपदोष । पुत्रपदङ्गमपि प्रक-
तमनुवर्त्तते । क प्रकृतम् । पुत्रेऽन्यतरस्यामिति । यदि तदनुवर्त्तते विभाषा
स्वसृपत्यो पुत्रे चेति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति । नैप दोष । सम्बन्-
धमनुवर्त्तिष्यते । यद्यग आक्रोशे । पुत्रेऽन्यतरस्याम् । यद्यग आक्रोशे । आनङ्
कृतो हन्द् पुत्रपदङ्गमनुवर्त्तते । यद्यग आक्रोश इतिनिवृत्तमिति । ननु पि-
तु पुत्र इत्यपुष्टार्थम् । यो हि पुत्र स पितुर्नैव भवतीत्यत आह । प्रख्यातात्पि
तुरिति । विशेषणमामर्थ्यात्पितृशब्दोऽत्र प्रख्यातपितरि सात्त्विक इति भा-
वः । विद्यायोनीति । विद्यासम्बन्धयोनिमसम्बन्धवाचकयोरन्यतरस्य यत्र पूर्वप-
दत्वमुत्तरपदत्वञ्च तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । रेफान्तानुकरणम् । यदि सान्त-
स्यानुकरणङ् क्रियते तदा मातु प्वसेत्यत्र विसर्गपक्षे न स्यात् । विमर्गान्तस्या-
पि नानुकरणम् । तथा मति वा मरीतिसूचनिष्पन्नविसर्गस्यैव ग्रहणमिति भ-
भावना स्यात् । पितुर्भ्यामिति रूपासिद्धिश्चेति भावः । ननु रेफान्तानुकरणे वि-
सर्गपक्षे कथमत आह । विसर्गादाविति ।

इत्यलुक्समासः ।

घादीनामप्रत्ययत्वात्तदन्तविधिगद्गावारणायाहालेखग्रहण इति । ह्रदयस्य ह्रस्वे-
त्येव यस्मिन्नेखग्रहणन्ते नित्यं । यदि प्रत्ययग्रहणं तदन्तप्रत्ययत्वात्तदाऽप्यग्रहणे
नैव निहं लेखग्रहणं न कुर्यात् । न च घञस्तत्तेत्यस्य प्रयोगप्रत्ययत्वात् यत्र तथा
व्यादेशार्थं लेखग्रहणमस्तिविति वाच्यम् । लेखग्रहणञ्चोक्तार्थं प्रापकत्ववर्णेनपरभा-
ष्यप्रामाण्येन घञस्तत्तेत्यशब्दोत्तरपदकहदादेयकपूर्वपदस्य प्रयोगस्यानभि-
धानात् । प्रापनादिति । भाष्यकृतेति शेषः । नपदान्तसूचस्यभाष्यादिति । त-
च्च हि नृपि किमुदाहरणम् । शिष्यम् । यदरम् । नैतदस्मि पुत्रदायेन विदम् ।

यम् । ननु समुहर्त्तमितिग्रथान्ते उदाहरणमुक्तमेव तच्चाव्ययीभावे चाकान् इत्यनेन गतार्थम् । 'सुहर्त्त' शब्दस्य अन्यविशेषपरतयाऽकालत्वादत आह । सुहर्त्तादिशब्दानामिति । अकाल इति निषेधादिति । कालवृत्तिधर्महेतुकप्रवृत्तिके शब्दे नेत्यर्थादिति भावः । अत्र प्रमाणं तु भकाष्ठम् समुहर्त्तमितिभाष्यप्रयोग एव । योगविभागस्य अन्यकारतात्पर्येकत्वमपीत्याह । छान्दममपीदमिति । इत्याहुरिति । काशिकाकारानुयायिनः । भाष्यमभ्रतभ्रकारमाह । भाष्येति । अयमिति । सहयवचनं सहशब्दः । भूनीकृन्ते नायमस्त्वपदविग्रह इत्येतद्वा चष्टे । तेनेति । अत एव । योगविभागाभावादेव । तत्र । सोदर इत्यत्र । दुर्लभ इति । मादृश्याप्रतीतेरिति शेषः । अत्र पक्षे । योगविभागाभावपक्षे । तस्य । ब्रह्मचारिणः । तस्य । वेदस्य व्रतस्य वा । तत्त्वम् । समानत्वम् । व्रतभेदं वेति । अत्र वाकारो व्रतस्य समानत्वात्कृद्भेदेऽप्यभेदमभावनायाम् । यस्तुतस्तु वेदस्य समानत्वं विवक्षितमन्तदध्ययनार्थं यद्व्रतमन्तस्य समानत्वोपपादनस्य प्रकृते नोपयोग इत्याशयेनाह । समानमिति । भाष्यादिति । तत्र हि अत्र किन्निपात्यते । ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वं व्रते कर्मणि चरणिनिर्व्रतस्योपयः । ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वं व्रते कर्मणि चरणिनि प्रत्ययो व्रतलापयः निपात्यते । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सन्नब्रह्मचारी इति । समाने ब्रह्मणि वेदे यो व्रतचरति स सन्नब्रह्मचारीत्यर्थः इति कैयटः । सूत्रे चरणशब्दः शाखावाची । चरणे समानत्वेन गम्ये इति विवक्षितम् । लोपयेतिचकारणं समानशब्दस्य मभावोऽपि निपात्यत इति सूचितम् । विवक्षित इति । अत एव न तदादिविधिः । ननु समानतीर्थं वानीतिसूत्रेण समानतीर्थशब्दात्तस्यन्तादिधीयमानो यत्प्रत्ययः सतीर्थशब्दात् प्राप्नोतीत्यत आह । सादेश इति एकदेशविक्षतन्यायेन । स्थानिवद्भावेन । तेन परिच्छिन्नपरिमाणत्वेऽपि न दोषः । एतदर्थमेव । सति शिष्टस्य यस्वरस्य प्रवृत्त्यर्थमेव । अन्यथा । विषयसप्तमीत्वाभावे । ननु यदि यादिप्रत्ययविवक्षायां नैव सादेशस्तदा यानृति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यक्षोऽपि सहायताम् । अपत्यानन्तगच्छन्त सोदरोऽपि विमुञ्चतीति प्रयागानुपपत्तिरत आह । सोदरोऽपीतीति । उक्तरीत्या । अत्राप्यस्त्वपदविग्रहेण वृत्तौ समानार्थकमहशब्दस्य प्रयोग इति भावः । सवर्णदीर्घ इति । अन्य मुचम्याभिहित्वादित्यादि । अङ्गुले मङ्ग इत्यादि ।

अत एव । प्रत्यासत्त्याश्रयणादेव । शास्त्रोरितिसूत्रभाष्यपरिगणितव्यवस्थितवि-
भाषास्रस्यापाठात्स्वयं समाधानमाह । परे त्विति । ग्रामणि कुलमिति । ग्राम-
मण्यः कुलमित्यर्थः । दीर्घत्वमेवेति । सकृद्वृत्तिन्यायादिति शेषः । कवभावपक्ष-
एवेति । त्रयाणान्निमित्तत्वेनाश्रयणादेवेति शेषः । ननु मातुर्मातजितिवचन-
नियन्त्रमस्य द्विपरकमातजादेशानुवादेनैव सिद्धे निपातनाश्रयणमफलमत आ-
ह । अयमिति । तत्रैव । बहुव्रीहादेव । ननु द्यापोरित्येव सिद्धे इष्टकेपीका-
मालानामिति ध्येयमत आह । अमंज्ञेति । सत्यद्वार इतीति । शपथेऽत्र सत्य-
स्य वृत्तिः । तदेतदभिमन्यायाह । सत्यस्याश्रय इति । तददेव । ध्रुप्रत्ययवदेवा-
ततः पूर्वम् । अग. पूर्वम् । यत्र तु कारग्रन्थो नाश्रयन्तः किं तु घञन्तः अथ य-
सत्यग्रन्थोऽश्रयये वर्त्तते तत्राप्याह । घञन्तेऽपीति । सत्यद्वार इत्यस्य शपथ-
करणम् । शपथकर्त्ता चार्थः । एवमगदद्वार इत्यस्यापि विपादिप्रतिद्वन्द्वव्या-
दुरापायजरूप वैद्यो वाऽर्थः । अस्तुकार इत्यस्याभ्युपगमकरणम् । तत्कर्त्ता वाऽ-
र्थः । धेनुश्रव्या भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः । भव्येत्यत्र भव्यगीयेतिसूत्रेण भविष्य-
ति काले कर्त्तरि यत् । अतः । मयूरव्यासकादित्वादेव । कृतोऽमश्रवात् कृदन्त-
इत्यर्थे इत्यस्य सूत्रारम्भमामर्थ्यान्नेष्यग्रहणेन आप्रति वचनमनित्यमिति कवय-
ते । आचारक्षिबन्तरात्रिशब्दात्कृतः सम्भवेऽपि अभिव्यक्तपदार्था य इतिन्यायेन
तत्राप्यप्रवृत्तिरितिभावः । अत्र भाष्य इतिरात्रे रप्राप्तविभाषा । प्राप्ते नित्यो वि-
धिरिति । पूर्वविप्रतिषेधकत्वनयेत्यर्थः । उदात्त इति भोष्यमिति । तत्र महग-
र्थस्य यः सादेगस्तस्योदात्तानुदात्तव्यङ्ग्यस्य स्थाने जायमानत्वेनान्तर-
स्यात्स्वरितत्वमप्राप्नोतीत्यागद्वय मपुत्रः सभार्य इत्यत्र यः सादेगस्तस्य उदात्त-
निपातनश्चरिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवम-
प्युद्देशिवद्वाधो वक्तव्यः । स यथैव प्रकृतिस्वरस्याधते एषं समामस्वरमपि बाधे-
तेत्युक्तम् । यत्रोपदेशिवद्वाधकचनेन समामस्वरप्रकृतिस्वरविषये एषं स्वयम्या ।
मपुत्रः सभार्य इत्यादिबहुव्रीहौ समामस्वरबाधकस्य यपुत्रोदो प्रकृत्येतिपुत्रप-
दप्रकृतिस्वरस्य प्रवृत्त्या आदुदात्तत्वं मिष्यति । नास्मि शिष्टे । मपुत्रवशमि-
त्याश्रययोगभावे आदुदात्तत्वस्य प्रवृत्ताप्यपि ततः समामस्वरेऽनोदात्तत्वश्रव-
तीति बोध्यम् । उपपदसमाम इति । लुपुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्त्या मपुत्रोदात्तोऽ-

स्तादृशाश्च योगिन एवेति भावः । तादृशाचार्यावर्तनिवासिनः । कः पुनराचार्या-
वर्तः । प्रागादर्थात् । प्रत्यकालकवनात् । दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण
पारियात्रम् । एतस्मिन्नाचार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या भ्रूलो-
लुपा अष्टद्व्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारं गतास्तत्र
भवन्तः शिष्टा इत्युक्तम् । यथोपदिष्टमित्यत्र जातावेकवचनम् । प्रागादर्शादि-
ति । आदर्शः । कुरुक्षेत्रं पर्वतः । कालकवनं प्रयागः । पारियात्रो विन्ध्यः ।
मत्तरप्याह । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च म-
ध्यदेशः प्रकीर्तित इति । दक्षिणेनेति । दक्षिणास्मिन्देश इत्यर्थे एनवन्त्यतरस्या-
मित्येनप् । एनपेति द्वितीया । कुम्भ्यामेव धान्यं येवाम् । ननु दम्भार्थमेव न
कुम्भीधान्यत्वमित्याशयेनोक्तमनोलुपा इति लामिच्छारहिताः । अष्टद्व्यमाणका-
रणा इत्यस्य दृष्टकारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्त्तिनः । किञ्चिदन्तरेण । गुरु-
पदेशादिरूपो योऽभियोगस्तं विनापि । कस्याश्चिदित्यस्य सर्वविद्याया इत्यर्थः ।
अभ्ययानामनेकार्थत्वात् । तयोर्वस्त्रादेव शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभातसर्वविद्या इत्य-
र्थः । उत्तरपदाधिकारात्पृषोदरादीतिसूत्रं समासविषयकमितिवादिमत
प्राह । उत्तरेति । स्रमतमाह । परे त्विति । उणादयइतिसूत्रस्यैव प्रपञ्चत्वमि-
ति भावः । मूलउक्तं स्वयमाह । उद्गाशादाविति । दुःखेन दाश्रयते नाश्रयते
दभ्यते इत्यर्थे त्रिभ्यः खल् दम्भेर्नकारस्य निपातनादेव खोपः । कप्रत्यायन्तरस्ये-
ति । आतयोपसर्ग इतिकान्तव्य । धीशब्दस्य च ग्रहणम् । तन्त्रेण वार्त्तिके प्र-
हणम् । प्रयोगे तु डमन्तस्य प्रयोगः । तत्र क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्त्ररेणान्तोदात्त-
स्य दुर्धोशब्दस्य यणादेशे उदात्तस्वरितयोरितिसूत्रेण डसोऽकारस्य स्वरितोवे-
ऽन्तस्वरितत्वं सिध्यति । श्रुतौ कप्रत्ययान्तस्य ग्रहणशङ्कां वारयति । श्रुतावि-
ति । पष्ठार्थप्रतीत्यनुरोधेनाह । डम्ब्वानिकेति । एतत्फलम् । सहिताधिकार-
फलमित्यर्थः । उत्तरपदाधिकारादिति । अस्य उत्तरपदनिमित्तकानामिति शेषः-
पः । तेन वन्ते इत्यत्र मतौ वङ्गश्च इत्यत्र अथग्रहे दीर्घव्याहृतेः फलस्य वक्तुं श-
क्यत्वेऽपि न न्यूनता । यदि त्वेतयोर्नावषहो वृहमन्तस्तदा यथाश्रुतं माधु ।
एतच्चाव्यवस्थितविभाषात्वच्चाव्यवस्थितविभाषात्वमनङ्गीकुर्वतां मतमाह । के चि-
त्त्विति । क्ततदीर्घेभ्य इति । एतेन नियमनिमित्तभूतं भञ्जत्वं सूचितम् । वनं

यादृशपूर्वोत्तरपदकममुदाये प्रवृत्तिस्तेषामचीपादानम् । न च समासाभावे विभक्त्या व्यवधानादिषः परत्वाभावादेव यत्वाप्राप्तेः प्रत्युदाहरणसङ्गतिरिति वाच्यम् । ज्योतिषः स्तोम इति न प्रत्युदाहरणं किन्तु ज्योतिषो ज्योतिःशब्दात्परो यः स्तोमः स्तोमशब्दस्तस्य व्यपेक्षाभावेऽपि पश्य ज्योतिः स्तोमस्तिष्ठतीतिसमुदायघटकज्योतिःस्तोमशब्दावयवस्य सकारस्य शरूव्यवधानेऽपि स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । एवमेवाङ्गुलैः सङ्ग इत्यत्रापि बोध्यम् । अङ्गुलियशब्दत्वं त्वैकदेशविकृततन्वायेन । अन्ये तु अग्नेः स्तुस्तोमी । सोमः । ज्योतिरायुषः । इत्येव सूत्रचयमस्तु स्तोम इति सूत्रे अग्नेरित्यनुवर्त्तते । ज्योतिरिति सूत्रे च सोमप्रवृत्तमनुवर्त्तते । एतेन सर्वेष्टसिद्धौ पुनर्ज्योतिरितिसूत्रे स्तोमप्रवृत्तं यत्र स्तोमशब्दस्य ज्योतिःशब्दात्परत्वमात्रं तत्र यथा स्यात् । निर्दिष्टपरिभाषापरत्वमात्रबोधिकोपतिष्ठते न त्वव्यवधानांगस्याप्युपस्थितिरिवच्छेषो व्यवधानेन परत्वेऽपि भविष्यति । अत एव ज्योतिषघटोमोऽत्र तत्र न साङ्ग इत्यर्थे पठ्या आक्रोश इत्यलुकि समासे यत्वसिद्धिः । न च यत्र ज्योतिषां स्तोम इत्यत्रालोक तत्रापि स्यादिति वाच्यम् । ज्योतिरायुष इति सूत्रोपस्थित विभक्त्यतिरिक्तविभक्तियहणे मामाभावे इत्याशयकल्पनात् । एवञ्च व्यपेक्षायामपीदमप्रत्युदाहरणमित्याहुः । एवं हि । अङ्गुलैः सङ्ग इत्यर्थे प्रत्यामत्या तयोः पदयोरिति व्याख्याने हि । एतयोः । एतीत्यस्य नचचेत्यस्य चेत्यर्थः । ननु नक्षत्रप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुगतीति सूत्रविहितमममप्रवृत्तेन इष्टस्य मिद्धिर्भविष्यतीति तत्पुरुष यद्वर्णं व्यर्थमत आह । इदमेवेति । ननु पुरुषगतमामर्थस्य नूनत्वाभिप्रायेणपठयंकुगण्डेन ममामस्तत्रापि विकल्पापत्तिवारणाय पूर्वविप्रतिषेधाययणमयुक्तम् भाष्यानुक्तत्वादत आह । भाष्यानुक्तमपीति । हस्तिप्रामाण्यादित्वनेन विकल्पविषये इष्टापत्तिः सूचितः । पादिशब्दो न व्यवस्थावाची तयात्वे पाठादेव निपातनञ्जानमिदो यथोपदिष्टमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह । पादिशब्द इति । प्रकारे इत्यनेन स्वरूपनोऽस्मिन् गणेऽपठितानामपि माधुत्वमूचनाय यथोपदिष्टं गिटैस्तया तेषां माधुत्वमिति सूचितम् । प्रत्यक्षमभूतोपदेगम्बरूपमाह । उपदेग इति । भाष्ये स्पष्टमिति धिनाऽभिनिवेगं यस्यां कस्यां विदितायां ये पारं गतास्तोऽत्र भवन्तः गिता-

स्तादृशाश्च योगिन एवेति भावः । तादृशाचार्यावर्तनिवासिनः । कः पुनराचार्या-
वर्तः । प्रागादर्शात् । प्रत्यकालकवनात् । दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण
पारियात्रम् । एतस्मिन्चार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलो-
लुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याचिद्विद्यायाः पारं गतास्तत्र
भवन्तः शिष्टा इत्युक्तम् । यथोपदिष्टमित्यत्र जातावेकवचनम् । प्रागादर्शादि-
ति । आदर्शः । कुरुक्षेत्रं पर्वतः । कालकवनं प्रयागः । पारियात्री विन्ध्यः ।
मनुरप्याह । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्पान्विनगनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च म-
ध्यदेशः प्रकीर्तित इति । दक्षिणेनेति । दक्षिणास्मिन्देस इत्यर्थे एनवन्यतरस्या-
मित्येनप् । एनपेति द्वितीया । कुम्भ्यामेव धान्यं येपाम् । ननु दम्भार्थमेव न
कुम्भीधान्यत्वमित्याशयेनोक्तमनोलुपा इति लामेच्छारहिताः । अगृह्यमाणका-
रणा इत्यस्य दृष्टकारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्तिनः । किञ्चिदन्तरेण । गुरु-
पदेषादिरूपो योऽभियोगस्तं विनापि । कस्याचिदित्यस्य सर्वविद्याया इत्यर्थः ।
अध्ययानामनेकार्थत्वात् । तयोर्वेलादेव शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभातसर्वविद्या इत्य-
र्थः । उत्तरपदाधिकारात्पदोदरादीति सूत्रं समामविषयकमिति वादिमत
आह । उत्तरेति । स्वमतमाह । परे त्विति । उणादय इति सूत्रस्यैव प्रपञ्चत्वमि-
ति भावः । मूलउक्तं स्वयमाह । उद्गाथादाविति । दुःखेन दास्यते नास्यते
दभ्यते इत्यर्थं त्रिभ्यः खल् दश्चर्नेकारस्य निपातनादेव स्त्रीपः । कप्रत्यायन्तस्ये-
ति । घातघोपसर्ग इति कान्तस्य । धीशब्दस्य च ग्रहणम् । तन्मेघेण घातिकां च
ग्रहणम् । प्रयोगे तु डसन्तस्य प्रयोगः । तत्र कदुत्तरपदप्रकृतिस्त्ररेणान्तोदात्त-
स्य दुर्धोशब्दस्य यणादेशे उदात्तस्वरितयोरिति सूत्रेण डमोऽकारस्य स्वरितत्वे-
ऽन्तस्वरितत्वं सिध्यति । श्रुतौ कप्रत्ययान्तस्य ग्रहणशङ्कां वारयति । श्रुतावि-
ति । पष्ठार्थप्रतीत्यनुरोधेनाह । डसूच्यानिकेति । एतत्फलम् । सहिताधिकार-
फलमित्यर्थः । उत्तरपदाधिकारादिति । अस्य उत्तरपदनिमित्तकानामिति शे-
षः । तेन वले इत्यत्र मतौ वक्ष्य च इत्यत्र अश्रयहे दीर्घव्याहृतेः फलस्य वक्तुं श-
क्यत्वेऽपि न न्यूनता । यदि त्वेतयोर्नावपद्यो ह्रस्वस्य तस्तदा यथाश्रुतं साधु ।
एतच्च अथवस्थितविभाषात्वस्याव्यवस्थितविभाषात्वमनङ्गीकुर्वतां मतमाह । के चि-
त्त्विति । कृतदीर्घेभ्य इति । एतेन नियमनिमित्तमूतं सञ्चाल्य सूचितम् । वनं

यादृशपूर्वोत्तरपदकममुदाये प्रवृत्तिस्तेषामत्रोपादानम् । न च समासाभावे विभक्त्या व्यवधानादिषु परत्वाभावादेव पत्वाप्राप्तेः प्रत्युदाहरणसङ्गतिरिति वाच्यम् । ज्योतिष स्तोम इति न प्रत्युदाहरणं किन्तु ज्योतिषो ज्योतिःशब्दात्परो यः स्तोमः स्तोमशब्दस्तस्य व्यपेक्षाभावेऽपि पश्य ज्योतिः स्तोमसिद्धतीतिसमुदायघटकज्योतिःस्तोमशब्दावयवस्य सकारस्य शब्दव्यवधानेऽपि स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । एवमेवाङ्गुलौ सङ्ग इत्यत्रापि बोध्यम् । अङ्गुलिशब्दत्वेकदेशविकृतन्यायेन । अन्ये तु अग्ने स्तुरस्तोमौ । सोमः । ज्योतिरायुषः । इत्येव सूत्रचयमस्तु स्तोम इति सूत्रे अग्नेरित्यनुवर्तते । ज्योतिरिति सूत्रे च सोमप्रवृत्तिमनुवर्तते । एतेन सर्वेष्टसिद्धौ पुनर्ज्योतिरिति सूत्रे स्तोमप्रवृत्तिं यत्र स्तोमशब्दस्य ज्योतिःशब्दात्परत्वमोक्षं तत्र यथा स्यात् । निर्विष्टपरिभाषापरत्वमात्रबोधिकोपतिष्ठते न त्वव्यवधानांशस्याभ्युपस्थितिरेवञ्चेष्टो व्यवधानेन परत्वेऽपि भविष्यति । अत एव ज्योतिष स्तोमोऽत्र तत्र न साङ्ग इत्यर्थे पठ्यतां आक्षेप इत्यलुकि समासे पत्वसिद्धिः । न च यत्र ज्योतिषो स्तोम इत्यत्रालुकि तत्रापि स्यादिति वाच्यम् । ज्योतिरायुष इति सूत्रोपस्थित विभक्त्यतिरिक्तविभक्तिप्रवृत्तेरिति मानाभाव इत्याशयकल्पनात् । एवञ्च व्यपेक्षायामपीदमप्रत्युदाहरणमित्याहुः । एवं हि । अङ्गुलौ सङ्ग इत्यर्थे प्रत्यामत्या तयोः पदयोरिति व्याख्याने हि । एतयोः । एतीत्यस्य नक्षत्रेः त्वस्य दित्यर्थः । ननु सप्तमप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुगतीति सूत्रविहितममामप्रवृत्तिर्न इष्टस्य निर्विर्भविष्यतीति तत्पक्षे यद्वृत्तं व्यर्थमत आह । इदमेवेति । ननु पुरुषगतमामर्थ्यं न्यूनत्वाभिप्रायेणैषट्शककुशब्देन समामस्तत्रापि विकल्पापत्तिशरणाय पूर्वविप्रतिषेधार्थमयुक्तम् भाष्यानुक्तत्वादत आह । भाष्यानुक्तमपीति । वृत्तिप्रामाण्यादित्यनेन विकल्पविषये इष्टापत्ति सूचिता । पादिशब्दो न व्यवस्थावाचो तयात्वे पाठादेव निपातनञ्चानमिहो यथोपदिष्टमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह । पादिशब्द इति । प्रकारे इत्यनेन स्वरूपतोऽग्नौ गणेऽपठितानामपि साधुत्वसूचनाय यथोपदिष्टं गिटेस्तथा तेषां साधुत्वमिति सूचितम् । प्रज्ञाव्यर्थभूतोपदेगस्वरूपमाह । उपदेग इति । भाष्ये ष्यटमिति विनाऽभिनिवेगं यस्यां कस्यां चिदिन्द्रियाणां ये पारं गतास्तोऽत्र भवन्तः गिता-

स्नादृशाश्च योगिन एवेति भावः । तादृशाचार्यावर्तनिवासिनः । कः पुनराचार्यवर्तः । प्रागादर्शात् । प्रत्यकालकवनात् । दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्चार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणा कुम्भीधान्या अलो लुपा अष्टद्व्यमाणकारणा किञ्चिदन्तरेण कस्यापिदिद्याया पारं गतास्तत्र भवन्तः शिष्टा इत्युक्तम् । यथोपदिष्टमित्यत्र जातावेकवचनम् । प्रागादर्शादिति । 'प्रादर्शः' । कुरुक्षेत्रे पर्वतः । कालकवनं प्रयागः । पारियात्रो विन्ध्यः । मनुरप्याह । हिमवद्दिन्ध्ययोर्मध्ये यत्राग्निमयनादपि । प्रत्यगैव प्रयागाच्च मध्यदेशं प्रकीर्तित इति । दक्षिणेनेति । दक्षिणास्मिन्देस इत्यर्थे एनवन्यतरस्यामित्येनम् । एनपेति द्वितीया । कुम्भ्यामेव धान्यं येषाम् । ननु दम्भार्यमेव न कुम्भीधान्यत्वमित्याशयेनोक्तमलोलुपा इति लामेच्छारजिता । अष्टद्व्यमाणकारणा इत्यस्य दृष्टकारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्तिनः । किञ्चिदन्तरेण । गुरुपदेशादिरूपो योऽभियोगस्तत्र विनापि । कस्यापिदित्यस्य सर्वविद्याया इत्यर्थः । अययानामनेकार्थत्वात् । तयोर्वलादेव शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभातसर्वविद्या इत्यर्थः । उत्तरपदाधिकारात्पटोदरादीतिसूत्रं समासविषयकमितिवादिमतयाह । उत्तरेति । स्वमतमाह । परे त्विति । उणादयइतिसूत्रस्यैव प्रपञ्चत्वमिति भावः । मूलउक्तंस्त्रयमाह । उदाशादाविति । दुःखेन दास्यते नास्यते दभ्यते इत्यर्थे त्रिभ्यः खल दश्चेर्नकारस्य निपातनादेव स्त्रीपः । कप्रत्यायन्तस्येति । पातयोपसर्ग इतिकान्तस्य । धीशब्दस्य च ग्रहणम् । तन्त्रेण वार्त्तिके ग्रहणम् । प्रयोगे तु डसन्तस्य प्रयोगः । तत्र कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपान्तोदात्तस्य दुर्धिशब्दस्य यणादेशे उदात्तस्वरितयोरितिसूत्रेण डसोऽकारस्य स्वरितत्वेऽन्तस्वरितत्व सिध्यति । श्रुतौ कप्रत्ययान्तस्य ग्रहणशङ्का धारयति । श्रुताविति । पठार्यप्रतीत्यनुरोधेनाह । डम्भ्यानिकेति । एतत्फलम् । महिताधिकारफलमित्यर्थः । उत्तरपदाधिकारादिति । यस्य उत्तरपदनिमित्तकानामिति शेषः । तेन वने इत्यत्र मतौ यद्वच इत्यत्र अश्वघ्ने दीर्घव्याहृतेः फलस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि न न्यूनता । यदि त्वेतयोर्नावयहो हृदसश्चतस्तदा यथाश्रुतं साधु । एतदाश्रयस्थितविभाषात्वञ्चाप्यश्रयस्थितविभाषात्वमनङ्गीकुर्वतां मतमाह । केचित्त्विति । कृतदीर्घस्य इति । एतेन नियमनिमित्तमृतं सञ्ज्ञात्वं सूचितम् । वन

पुरगेत्यत्र यथा स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा । न च पुरगामित्रकेतिदीर्घानुवादमा-
मर्थादेव अष्टाभ्य औशित्ववेव दीर्घे मिहे वनगिर्यांरित्वच कीटरादिग्रहणं व्य-
र्थमिति वाच्यम् । आनुमानिकवचनकल्पनापेक्षया वचनेन तस्मिन्ही साधवात्
टावन्त्यनिर्देशसम्भावनापत्तेर्याव्याख्यानादितिलक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादि-
त्यर्थः । अत एकाकृतदीर्घनिर्देशादेवाविपरीतनियमो नेति। एभ्य परस्य यदि पत्रं
भवति तर्हि वनशब्दस्यैवेतिविपरीतनियमो नेत्यर्थः । विपरीतनियमपक्षे सारि-
क्षाणामित्यत्र पत्रव्याख्यात्त फल स्यात् । विध्यर्थत्वदीजन्दर्शयति । अप्रेक्षण-
शब्दस्येति । बल इति सूत्रं बलशब्द प्रत्यय एव गृह्यत इत्यत्र मानमाह । यथो-
पदिष्टमिति । अण इत्येवेति । द्रुमोप इत्यतोऽणग्रहणमनुवर्त्तत इत्यर्थः । य-
जोऽसम्भवेन तदन्तविधिरिति एनेनोत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तिनि-
मित्तन्दर्शितम् । अन्त्येयामपीति सूत्रस्येति । एतच्च सूत्रं तुरापाडित्वाद्यर्थमाव-
श्यक तस्येत्यर्थः । तथा साध्वीतीत्यायच दीर्घो न दृश्यते तत्र ह्रस्वचटितमेव सा-
ध्विति बोध्यम् । ननु सूत्रे यदभञ्जायामपीति तद्वर्गम् । भञ्जायामित्यस्य प्रका-
न्तस्य निवृत्तिकल्पनेनोभयत्र प्रवृत्तिमश्ववादत आह । अप्येत इति । तथा च त-
न्निवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिदमिति भावः । ह्रस्वमात्रमिति । एतेन वानम्रत्य-
फलै पुण्यात्तैरपुण्याह्नस्यतिरित्यजान्तरभेदोऽत्र न विवक्षित इति सूचितवान् ।
व्याख्यानादिति । नुपि युक्तवदितिसूत्रभाष्यममतव्याख्यानादित्यर्थः । तथाहि ।
तत्र व्यक्तवचन इति किमर्थम् । गिरीयाणामदूरभवो ग्रामः गिरीपा । तस्य
धनः गिरीपवनम् । अत्रादूरभवस्यैत्यणी वरणादित्वाद्युपि सति प्रकृतिगद्धार्यग-
तवनस्यतित्वस्याप्यतिदेशः स्यात्तथा च विभाषीपधीतिसूत्रेण पत्रापत्तिरित्युक्त-
म् । पुण्यैर्धिना फलवान्निह वनस्यतिरित्यभिधीयते न च गिरीपस्तादृगः । एवं
च तत्रैव वनस्यतित्वस्याप्तीति वनस्यतित्वमतिदिश्यतेत्यमद्वतं स्यादित्येतेन
तत्र वनस्यतिगद्धार्यगत्तत्वात्मकस्यापकजात्यवच्छिन्नमात्राचणिक इति बोध्यम् । त-
द्देवाह । ध्वनितमिति । मूले ह्रस्वश्चाऽभ्यामेवेति । अत्र मान ह्रस्वरत्नापी-
म्य एवेति भाष्यम् । तत्राक्षरगद्धार्यगत्तत्वात्मकस्य इति भावः । अत ए-
व देवदारुवनमित्येतावत्पर्यन्तं प्रत्युदाहृतम् । इरिकादिभ्यः प्रतिषेध इत्यप्यत-
एव गमच्छते । अस्यायाऽप्य पूर्वोक्तनियमेनैव व्याहृतिमिडावेतस्य धेयप्यापत्ति

म्यात् । हरिकायनमित्यत्र त्वौपधिवाचकत्वात्प्राप्तिर्वाच्या । बाह्वनमाहितादि
ति सूत्रे यदाहितपदं तत्र भूतकालो न विवक्षित । आहितशब्दस्य स्वस्वामि
भावनिहृत्तिमात्रपरत्वात् । एषश्च बाह्वन लोके यद्यपि स्वामिन एव प्रसिद्धस्त-
द्यापि यत्र स्वामित्वमारोप्य तद्बाह्वनत्वेन बाह्वन धिदक्षितत्र तु तत्र बाह्वने या
ह्यस्य स्थापनहृत तत्रापि भवति बाह्ववाहकभावमात्रविवक्षायाः सन्निधानमा-
त्रेणापि सम्भवात् । तदाह सूत्रे । आरोप्येति । शिखरे अनेनेति । आरोप्येति क
थनेनेत्यर्थः । अवेतनत्वमिति । आरोपस्य तत्रैव सम्भवात् । पूर्वोक्तव्याख्यानं
भाष्यश्रमाणयति । तदुक्तमिति । आहितोपस्थितयोरित्यनेन बाह्वने बाह्वस्य
स्थापने सन्निधाने वेति कथितम् । बाह्वनं बाह्यादिति । वहनीयशक्तिन पर-
मित्यर्थः । एतेन पूर्वपदस्य वहनीयवाचकत्वविवक्षा यदा तदा भवति स्वामि
मात्रवाचकत्वविवक्षा तदा मा भूदित्युक्तमभवति । गर्गाणां बाह्वनामिति । अत्र
स्वस्वामिभावसम्बन्धे पठो । अपविद्धमिति । वहनशक्तिविकलभ्रनष्टमित्यर्थः ।
एतत्कथनं च तदा गर्गा बाह्वत्वेनाविवक्षिता इति सूचनाय । ननु क्षीरम्यान
येषामित्यनुपपन्नस्यानशब्दस्य क्रियावचनत्वेन क्षीरशब्देन सामानाधिकारण्या
सम्भवादिन्यत आह । कर्मणीति । बाहुलकात् । कृत्यलुटो बहुलमिति सूचस्य
यद्बहुलमिति पदत्वेन निर्वृत्तमित्यर्थोऽरीहणादित्वाद्बुज्यबहुलशब्दो बहुलपक्षेण
निर्वृत्तपरः पुनर्भावप्रधाननिर्द्देशेन बाहुलकशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः । बहुलपक्षेण
निर्वृत्तत्वादिति प्रकृते विवक्षितम् । उशीनरशब्दस्य उशीनरदेशनिषामिपर इ
त्यागयेनाह । देश इत्यस्येति । करणे वा क्युडिति । यद्यपि पूर्वसूत्रे प न्ग
ब्द कर्मण्युडन्त इति व्याख्यातम् । तथाप्यस्मिन् सूत्रे तस्य भावकरणयोरित्यु
पादानाच्छब्दाधिकाराश्रयणेनार्थान्तरपरत्वमित्याश्रयात् । सामर्थ्यादिति । अ
न्यथा पात्पदादित्येव विशेषणेन तदन्तविधिलाभादन्तग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तेन ।
तोदशार्थकरणेन । ननु तथापि गतिकारकोपपदानामितिपरिभाषया सुबुत्पत्ते
माह् दानशब्देन समर्थस्य न यदपरत्वसम्भव इत्यत आह्वानमपिप्यानमित्यादाविति ।
धनक्रोता इति यथाकर्मस्थगिति । ब्रोह्मोन्वपन्ति यानि कुमानि तानोच्यते । व-
हुमोहिर्वेति । आधिकरणपदो बहुमोहिर्वेत्यर्थः । नन्ववग्रापान्वपत्तस्तच्छीनो पु
रुषो मापवापिणावित्यादाबुत्तरपदत्वे चेतिनिषेधेनोत्तरपदरूपप्राप्तिपदिका

भावात्कथमन्वयमत्र आह । उत्तरपदशब्दस्येति ननु प्रहियत्वमित्यत्र णत्वाभाव ए
वेष्ट इत्यत्र आह । पूर्वपदाच्चित्तेति मूलानुक्तमप्याह । भाष्य इति । एवञ्च प्रीहि
वापासीत्यादौ प्रातिपदिकान्तत्वेनैव सिद्धे तत्र नुम्वग्रहणप्रयोजनमिति । ण
त्वार्थमपीत्यत्रापिशब्दोपादानमनर्थकमत्र आह । णत्वार्थमिवेत्यर्थ इति । अपिरे
वार्थ । नन्वेवम्वनमित्यत्र णत्वापत्तिरत्र आह । प्रेन्वनमिति । ननुत्तरपद श
प्रातिपदिकस्तदन्तस्यैवेत्यर्थयेद्विवक्षितस्तदा प्रातिपदिकपठ व्ययम् । उत्त
रपदान्तस्यैत्यर्थेन भाष्यवापिणावित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न । प्रातिपदिकानामेव य
ममासस्तत्र यथा स्यादित्यर्थात् । तेन नियमेन हि तिङन्तयोर्य आस्यात्मा
स्यातेनेति ममासस्तत्र व्याहृति स्यात् । चकाराह्निति यथा । इदञ्च पद स
व्युद्धान्तम् । तेन न नलोप । ननु प्रेन्वनमित्यत्र मुमो नकारस्य चुभ्रादित्वा
णत्वाभावेऽपि कृदयवस्य स्यादत्र आह । एव समुदाया इति । अथत्वद्वयव
नेन परन्वनम निरिन्वनमित्यस्य सङ्ग्रह । इति न कार्यमिति । तच्च वार्त्तिक
भाष्ये एवम्वठितमानुमथवाये णत्वेऽनुस्माराभावे प्रतिषेध इति ननु चुभ्रादिरा
ह्णतिगता युवादिरपि चेत्तथा तदाऽन्यतरोपादानमनर्थकमत्र आह । समस्ता इ
ति । अत एव । युवादिरित्यस्य समामविषयकत्वादेव । भाष्ये पठितम् । तच्च हि
युवादीनामप्रतिषेधो यत्तस्य । आर्ययूना । क्षत्रिययूना । परिपक्वानि । दीर्घांशो
शरदिति पठितम् । समस्तस्यैवोदाहरणत्वेन प्रदर्शनादप्यस्य समामविषयकत्व
म् । परिपक्वानित्यत्र कुमति चेत्यस्य प्राप्ति । एकाजितिसूत्रस्य बहुवचसाणी
त्युदाहरण क्वचिदग्रते । तच्चासङ्गतम् । हस्तो रस्यूर्ध्वे तिसूत्रेऽदितितपरकरणा
दितितत्तत् । द्वादशे सुव्यवाये णत्वस्य प्रतिषेधवार्त्तिकेन च तच्चत्वात्पूर्वप्रहणस्य
प्रत्याग्यामादित्वागयेनाह । बहुवचसाणीत्यव्युदाहरणमिति । भातो लोप इति ।
तत समाने एतौयैकवचनम् । रम्ययामौ विद्येति समामप्रदर्शनेन रम्यग्रशब्दस्य
गतिकारकोपपटभिसत्वज्ञानेन गडते । मन्वन्तरिति । विग्रहस्य पदत्वादिति ।
उत्तरपदत्वे चेति निषेधस्यापदादिविधाविशुद्धयेन पदासत्त्वनिमित्तविधायि
प्रहृष्टिरिति भाव । णत्वाययातिरित्तद्वित्तमिन्न इति । णत्वाययातिरित्तो यस्त
द्वित्तमिन्नत्वात्परत्वं यत्तत्त्वं । न चेन्नम्विनतमित्यत्र विग्रहस्य प्रधानम
तिषेधा न स्याद्विग्रहस्य पदाययनशब्दपरत्वादिति शङ्कम् । एतापुत्तरपद

तममाभीयविभक्तिस्वनकारस्य णत्वविधानैकभावतया णत्वाश्रयो य प्रत्यय
 दादतिरिक्तत्वस्य निवेगेन नदगच्छस्य णत्वाश्रयप्रत्ययातिरिक्तत्वस्याक्षते । न
 वैवमपि-प्रियगोकास्ये णेत्वादी गोशब्दस्य णत्वाश्रयप्रत्ययातिरिक्तो यस्तद्धितभि
 द् कास्यचुप्रत्ययस्यात्परत्वाविषेध स्यादिति वाच्यम् । तद्धितपठस्य व्यवधायक
 उदप्रकृतिरुप्रत्ययपरत्वात् । अस्ति चात्र कास्यचुप्रत्ययो गोशब्दप्रकृतिरु । एत
 दातद्धित इतिपुर्णदामञ्जलात्तद्धितभिन्नस्तत्तादृशो लभ्यत इत्यनेन लब्धम् । न
 च रस्यविधौ निषेधप्रकृतिममयेनेत्यस्य णत्वाश्रयत्वाभावेन णत्वाश्र
 यातिरिक्तत्वमस्येवेति वाच्यम् । णत्वविधौ यदुद्देश्यतावच्छेदकत्वमस्माव
 ष्टिप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षितत्वादिति दिक् । तत्प्रत्याग्याने ।
 पतद्धितेत्यस्य प्रत्याग्याम इत्यर्थः । एवं हि भाष्ये उक्तम् । तत्त
 हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैव विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवा
 य इति । कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवायः इति । अत एव । पूर्वोक्तार्थकल्पना
 देव । ममफलतेति । रस्यविधौ प्रत्याग्यानपचे निषेधो न प्राप्नोति । चार
 भपचे यदुक्तार्थकल्पनञ्च स्यात्तदा प्राप्नोतीति फलभेद स्पष्ट एवेति भावः । क्ता-
 दावित्यर्थेभियेति । तथा सति रस्यपाकागान्तष्टुनानाद्विचय इत्यादौ न स्या
 दिति भावः । कुमति चेतिपूर्वे प्रत्यामत्तिमाश्रित्य णत्वाभावेन वदताम्रतस्मिन्
 स्यति । अत्र कश्चेतिविचित्रमवोति ममुदाये त्तिङ्गिगिटपरिभाषया ममामत्वा
 तिदेशे सति विभक्तौ कावर्गयदुत्तरपदकममामप्रकृतिकत्वमस्येवेति भावः । पदेन
 । पदमन्त्रेण । कार्यित्व एवेति । न पदान्तपूर्वे एतत्प्रयोगनद्वयितम् । पदा
 न्तविधाप्रवेति । न च पदान्तविधावित्येव वृत्तौ नोक्तमिति वाच्यम् । वार्त्ति-
 कावरेषु नाद्यवर्गोरवदृषा नाद्वयत इत्यभिप्रायात् । मममोगमासेन ध्याप्या
 न इति । अतद्धित इत्यस्य प्रत्याग्यानाय पदे व्यवायः इति हर्षे ध्याप्या
 न इत्यर्थः । तस्य । गतिकारकेत्यस्य । कुमति चेत्तत्र भाष्य इति । अथेह कथ
 मधितव्यं मापकुभशपेन किं नित्यं णत्वमाद्यान्विदिभाषा इति हि तत्र भा
 ष्यम् । पठोतापुदपीत्तरपदकपठोतत्पुरुषे । कुभस्य वापः पुभवापः । मापस्य
 कुभवापो मापकुभवाप इत्याकारके । पठोतत्पुरुषपुर्णपदक इति । मापस्य
 कुभो मापकुभः मापकुभस्य वापः इत्याकारक इत्यर्थः । प्राप्नोति । पदव्यवाये

नेतिनिषेधप्राप्तिपूर्वकालिकविधिशास्त्रप्राप्तीत्यर्थः । एतद्भाष्यदर्शनेन पदव्यव-
 य इतिनिषेधे उपसर्गादसमासेऽपीत्यस्येति वादिमतश्चिरस्यति । यच्चिति । इ-
 त्यादेरिति । एवेति शेषः । प्रावनहमित्यादीति । आदिना पर्यवनइमित्यस्य
 इत्यह । अमङ्गत्यापत्तेरिति । उपसर्गादसमासेऽपीत्यस्य तत्र प्राप्तिः । तद्वि-
 भिन्नपरत्व इति । एतच्च निरूपितम् । एतस्य पदवियोगणत्वे सापेक्षत्वात् स-
 मासानुपपात्तनं गङ्गा । भाष्यप्रामाण्येन वृत्ते स्वीकारात् । बहुत्वञ्चैवमि-
 ति। सूत्रे निङ्गवचनयोरतन्त्रत्वात्सामर्थ्यादिति । सेविते गोप्यदशब्दस्य साधि-
 तत्वादसेवितेऽपि तथैव स्वीकारे विरुद्धकल्पना स्यादिति नञुपादानसामर्थ्याद-
 सेवितेऽगोप्यदशब्दस्य प्रवृत्तिरिति भावः । असेवित इति बहुव्रीहिरिति । सेवि-
 तशब्दे भावे क्त्वा । न सेवित सेवन यस्मिन्नित्यर्थः । गोप्यद चेन्नमितीति । यत्वेव
 गो पदप्रमाणान्तदेवमुच्यते । तेनाल्पप्रमाणत्वम्फलति तदाह । चेन्नस्येति । प-
 ल्पप्रमाणत्वे न गोपदपरिच्छेद्यत्वारोपोऽचेति भावः । आत्मयापनमित्यस्यात्मन-
 शरीरस्य यथापनं रक्षणं तत्साधनाय यत्स्यानं तस्मिन्नित्यर्थः यत्स्याननामिना-
 त्मनः शरीरस्य रक्षणं भवति तत्रेति फलितम् । प्रतिष्ठेत्यत्रातयोपसर्ग इत्यङ्
 प्रत्ययः । लाभविषयमिति । अत्र विषयशब्दो विषयत्वपरस्तस्मादङ्गं चादि-
 भ्य इत्यच् । लाभस्य स्वत्वोत्पत्त्यनुबूलो यः स्वीकारविशेषस्तदात्मकस्तद्विषयत्व-
 न्तर्भावतमेव । कादाचित्कतयेति । अनेन नक्षत्राप्रयोजनमव्ययं सूचितम् । त-
 न्नत इति । वृत्तिकारमत इत्यर्थः । विकिरो वेति याच्यमिति । एतेन विकिरे-
 त्वस्य पूरणस्य तु विकिरशब्दस्य पाणिनिकर्तृकसूत्रघटकत्वमिति स्पष्टमेव ल-
 भ्यते । अन्यत्र वेति । अत्र वाशब्दयार्थे द्रष्टव्यः । अधिकरणविकल्पस्य । अधि-
 कारणविशेषे प्रवृत्तिविशेषन्येत्यर्थः । अन्यत्र । गकुनिभिर्से । न गकुनिरूपम-
 धिकारणं सम्बध्यत इत्यस्यान्यथा गकुना देवस्य वैयर्थ्योपत्तेरिति शेषः । वि-
 क्तिरशब्दं नाधयति । कृधातीरिति । ममाधानाभिप्रायमाह । इह चेति । रा-
 लपिरिति । एतेन षट्षो निपातितस्य शब्दस्य राशि प्रवृत्तिर्न विरुध्यत इति
 सूचितम् । मन्त्रशब्दो धेनो निपातनीयस्ततो मत्पर्याये इमो परिमात्रज-
 मन्त्रशब्दप्रवृत्तिर्यदापि सिध्यति तथापि परिमात्रजे यत्राप्य नापुत्वमिति
 रुटिगोपयितुं मन्त्रशब्दापादानम् । इदम् । मन्त्रशब्दादिनिपात्येन सा

धगम् । भाष्यानुसारिमतमाह । अयमित्यादिना । इदमेव । एवं रीत्यासाधन-
 मेऽत्र वैयर्थ्यापत्तिरिति । न च योगरूढिबोधनार्थमेव मस्करिशब्दपरिव्राजक-
 शब्दयोरुपादानमस्त्विति वाच्यम् । यथा सप्तम्याञ्चनेर्ड इति सूत्रे विशेषोपादा-
 नाभावेऽपि पञ्चमशब्दस्य साधनन्तस्य शब्दस्य योगरूढत्वञ्चाश्रीयते एवमेव शि-
 टप्रयोगादेव योगरूढत्वग्रहो भविष्यतीति तयोरुपादानं व्यर्थं स्यादित्यभिप्रा-
 यत् । मूले कास्तीराजस्तुन्दे नगर इत्यनेन नगरं वाच्यं समुदायनिपातनमि-
 ति लभ्यते । नगरमित्रे तु कातीरमित्यसुमर्थं बोधयितुन्नगरमित्युक्तम् तत्र कु-
 शब्दस्य कादेशः साधयति । ईपदर्थं चेतीति अथ । केचित्त्वितिकथनेऽप्रत्यक्षतो
 दर्शनमिति भावंऽहोति शेषः । कस्कादिषु पाठे विसर्गस्य स्थाने सत्त्वमिति ल-
 भ्यने सम्प्रति तु कथन्तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिं सुट पराधयवत्त्वेन विसर्गाभावेन त-
 स्य सूत्रस्याप्राप्तेरिति भावः नन्वस्य भवदुक्तार्थेऽप्यर्थं लाभ इत्यत आह । प्रकर-
 णादिति एवञ्च पूर्वोक्तरीत्याऽऽरुचिसाधनेन चाश्रतो न सत्त्वमिति । पदान्तत्वविरहा-
 न्नसत्त्वमित्यर्थः । यदि लोपमकृत्वा तद्वद्वतोरेव सकारोऽन्त्यादेशः क्रियते तदा स-
 त्त्वन्पूर्वमित्याह । तदिति । तत्प्रात्याख्याना इति । कुक्कुट्यादीनामित्यस्य प्र-
 त्याख्याना इत्यर्थः । प्रायस्येति । चित्ति चित्तयोः परयोः प्रायस्य प्रायशब्दस्य
 सुगागमो भवतीत्यर्थः । केचित्सुडादेशः प्रायशब्दस्य चित्तिचित्तयोर्भेदतोत्य-
 र्थमाहुः । प्रायशब्दार्थमाह । प्रायो नामेति । तद्वद्वतोरेति प्रायस्येति च द्वयं
 गणसूत्रम् । आकृतिगणोयमिति मूले उक्तम् । अत्र प्रमाणन्तु नाज्भन्नाविति सूत्र-
 भाष्येऽज्भन्तो प्रतिपेदे श्रकारप्रतिपेधोऽज्भन्त्वादिति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे
 परप्रगतानीत्यत्र सुडागमपर भाष्यमेव । शतात्परे परःशतानीत्यत्र राजदन्ता-
 दित्याच्छतशब्दस्य परप्रयोगे परवलिङ्गत्वम्प्राप्तमपि निङ्गस्य लोकाश्रयत्वाच्च
 भवति किं तु विशेषनिघ्नतैव भवति । इति सर्वेष्टमिदिरिति । सर्वेषामिष्टानां
 सुद्वटितानामाकृतिगणवाक्यिदित्यर्थः । सिद्धिशब्दा मङ्गलार्थः ।

इति समासाश्रयविधीनां विवरणम् ।

इति श्रीनदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्यभौमभूमण्डलप्र-
सारियिमलतरानवद्यसद्यज्ञः पार्वणपीयूषभानुप्रभवागस्त्यकुल-
यंथायतंसश्रीभयदेयमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायाञ्च-
न्द्रकलाभिघायां शब्देन्दुशेखरव्याख्यायां समा-
सप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

नत्वा मरस्वतोऽदेवी श्रीराम भोतया युतम् ।

तद्धिताभ्यम्प्रकरणं यद्यामति निरूप्यते ॥ १ ॥

यस्येपुभिर्निर्दिष्टानि शिराभ्यमरविहिताः ॥

सोऽध्यानव्याप्यभुङ्क्तेऽहियस्त्वंविदध्यय ॥ २ ॥

ममर्थं पदविधिरिति सूत्रस्य प्राक् स्मृतत्वात्तद्वटकपदसम्बन्धिविधिपदार्थं
जिज्ञासायां समासार्तां भाषात्पदसम्बन्धिविधित्वमिति ताद्विरूप्य घक्रान्त
तर्नेष्वितिसूत्रेण तमप्रथयेऽलुग्विधाभात्रापकात्तद्धितानां सुवन्तात्प्रायेणो
त्पत्तिस्वीकारात्तद्धितविधेरपि पदसम्बन्धिविधित्वमिति तद्धिधीनामिरूप्यमा
वग्रकमित्यागयेनाह । अयमरेति । तेन । अयमिति अयनेन । पदानाम् । स
मर्थानाम्प्रथमाहेति चयाणाम्पदानाम् । विगिटस्य । पदचयमनुदायस्य । एका
र्थोभाष एव प्रवृत्तिरिति । अत एव ऋहृष्योपगौरपत्वमित्येवं अनुदायस्योपक्रमे
मे दाक्यमेव । न त्वण्प्रत्ययोत्पत्तिः । अत्र सूत्रे यत्तमर्थपदस्तत्रैकार्योभावान्न
क्षणमासर्थं विगिटपरम् । ममर्थं पदविधिरिति सूत्रेण नतार्थत्वादत आह । स
मर्थगण्ड इति । परिनिष्ठितत्वे दैत्ये तदुपपादयति । न हीति । तदुक्तमर्थः ।
किम्पुन ममर्थम् । अभिधाने यच्छास्त्रम् । किम्पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वोक्तिमि
ति । अनेकेति । अत्रानेकपदोच्चारणम इत्यास्तादृशयार्थेष्वपि मत्ता तथापि प्रवृ
त्तिरिति सभ्यने एकस्य तु यचोच्चारणं शेष इत्यादौ कथन्तत्रास्य प्रवृत्तिरित्या
काहायामाह । शेष इत्यत्रापि । तत्तद्धितमिति । ममभ्यादिविभक्तिरित्यर्थः ।
तत्तद्धितमभ्यस्तत्तद्धितं गण्डस्य तद्विगिटस्ययस्य प्रतिपाद्यतामभ्यर्थेन । ययोन्
गमे गुणा धीन्मूला यथा इत्यादावुपपन्नाधिकरणकसोदविगिता इत्यर्थे

प्रथमोच्चारितशब्दबोध्यादुलूखलशब्दात्प्रत्ययः । एतस्य सूत्रस्य तत्रोपस्थितिसी-
 काराकूलूखले क्षुणा इत्यर्थे कृतमन्धिकार्यालूलूखलशब्दात्प्रत्ययो न तु स-
 उलूखलशब्दात्तेन सावूलूखला इति न भवति किन्तु सौलूखला इत्येव । अने-
 कसमर्थसम्भवादिति । तेषां स्वार्थिकत्वे पृथग्मर्थनिरूपणस्य तत्राभावादिति
 भावः । तेन । दीव्यच्छब्देन । एकदेशविकृतन्यायस्याश्रयणं शक्ततावच्छेदकोनु-
 पूर्वीज्ञानार्थम् । अर्थस्य । दीव्यतिशब्दोर्थस्य देवनस्य । तस्य ज्ञापकः । एकदेश-
 विकृतन्यायस्य ज्ञापकः । एवञ्च । अयस्यावधित्वमिहौ च । अर्था एवेति । अव-
 ध्यवधिमतोः साजात्यनियमात् । अचाण्शब्दमात्रसौवाधिकारत्वेन मिहौ प्रा-
 ग्दीव्यत इत्यस्योपादानम्याग्दीव्यतो येऽर्थास्तोष्वण्विधानार्थन्तेनाग्नयत्यादि-
 भ्यद्येत्यादिभूषेण प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यस्य लाभः । तेन । आदेरच इतिव्या-
 ख्यानन । अचामिति निर्धारणे पठो । निर्धारणञ्च साधारणतद्वर्माक्रान्तस्यैक-
 देशस्य भवतीति प्रकृते आदेरच इति लब्धम् । निर्दिष्टस्यानिकत्वादिति ।
 अञ्जूपस्थानिनो निर्देशात् । प्रामादिकमिति । अयवाधकस्याणः प्रवृत्तेः । के-
 चिच्चैधंविधप्रयोगस्य गणपतिर्हेतुस्येत्यर्थेऽपि ततस्तत्र साधुरिति यति
 साधुत्वमिच्छन्ति । प्रातिपदिकभ्रतीति । प्रातिपदिकस्येत्यर्थः । तदन्ताप्रवृत्ते-
 न । समासप्रत्ययविधाविति निषेधात् । अत एवादितिग्रहणश्चरितार्थम् । ननु
 प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु अयप्रत्ययस्य विधानेऽपत्येष्ट्ययं वाच्यः स च न प्राप्नोति ।
 देयताद्यर्थे भावकाशब्दास्य परत्वादण्प्रत्ययबाधको य इतयानिञ्ठ ठक् स बा-
 धकः स्यादत आह । व्यादीनामिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । व्यादयोऽर्थविशेष-
 लक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकमत्र प्रमाणम् । पराणपवादमाध-
 कत्वादिति । परी यः अणपवादस्तदाधकत्वादित्यर्थः । वार्त्तिकेऽर्थविशेषलक्ष-
 णादित्युक्तं न योऽयं सामान्यलक्षणोऽणपवादस्त परत्वाभावाच्च बाधको भव-
 ति । यथोद्वपतिर्नाम पक्षं तस्येदमित्यर्थे पक्षाध्वर्युपनिषदधेति इदमर्थस्य
 सामान्यस्य निमित्तत्वात्तत्राञ्जप्रत्यय एव । ननु यद्यर्थविशेषलक्षणापवादस्त
 अयप्रत्ययः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकश्चाहं दितिगण्टादपत्येऽयं वनप्रतिगण्टा-
 य मभूद्रूपेऽचित्तवृत्तिर्धनोरिति ठकोऽपि बाधः स्यादिति धेदिष्टापत्तिरि-
 त्याह । दितिप्रत्ययमितिभ्यामिति । भाष्यात् । पूर्वविप्रतिषेधनिरूपणपरभाष्यात् ।

यदि दित्यदितिगद्दौ क्तिञ्चन्ती तदा न डीप प्राप्ति परन्तु क्तिञ्चन्तान्
 डीप प्राप्तिरन्त्येवेत्यत आह । तयो क्तिचीति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्य
 त्वेन आदिनेपथ्य मिच्चिन्दष्टिप्रयुक्तां खण्डयति । द्याम्बूच इति । अन्त पू
 र्यपदादित्यत्र भाष्य इति । स्यान्मो लुगजिनात्तधेत्त्वेन । स्यान्मो लुग्वक्तव्य
 भवत्यामा । अजिनात्तया । अजिनास्ताश्च लुग्वक्तव्य । कृष्णाजिन । मिहा
 जिन इति । तत्र कैयट । उमाभ्योमपि तदन्तविधिरित्यत इति । ननु लोम
 सप्तकात्केवलादपि सभ्रवोऽस्तीत्यत आह । अभिव्यक्तेति । अपत्यार्थस्यापी
 ति । लोमोऽपत्येषु बहुषु इत्याकारक वचन यद्यप्यपत्ये प्रत्ययविधायकन्तधा
 प्यधिग्यान्मोऽकार इत्यतोऽकार इत्यनुवर्त्तते स्यान्न इति तु साधारणार्थेषु ये
 प्रत्ययविधायकोन्तेषु पठितमिति लोम इत्यस्याप्यत्र पाठ इति भोव । उ
 ष्कादिभ्योऽञ् । अस्मिन् गणे षष्कपासे इति पठ्यते । षष्कयेति लुप्तविभक्त्यन्त
 म् । षष्कयगद्दोऽञ् लभते । असे असमासे । वाष्कय । अमे किम् ॥ गोवष्क
 यि ॥ अचीपात्तमसे इत्येतत्क चित्तदन्तविधि प्रापयति । तेन धेनुशब्देन तद
 न्तस्य ग्रहणं सिध्यति । अधेनूनां समूह आधेनवमिति यथा । धेनुशब्दस्यैह
 पाठात् । क्वचिदित्युपादानान्नपूर्वत्वं एवात्र प्रत्यय । तेन समूहरूपेण धे
 नुकम् । गौधेनुकम् । अचित्तदन्तधेनोष्ठम् भवति । धेनुर्नञ्जकमुत्पादयती
 ति खण्डिकादिभ्यश्चेति सूत्रे पठितमापिशनिवचनमत्र प्रमाणम् । आपिशलि
 वचने षकशब्द स्यान्नानिनि ठकारे लाघविक । साधारणा प्रयया इति ।
 तस्यापत्यमित्यारभ्य तस्य विकार इत्येतत्पर्यन्तं यावन्तोऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु न
 वैष्वर्येषु जायमाना प्रत्यया भूत्यर्थः ।

इति साधारणा. प्रत्यया ॥

स्त्रीपुमाभ्यामजग्रजौ । प्रकृताञ्सन्धियोगिनेति । उष्कादिभ्यश्चेति सूत्रादजग्र
 णमज्जतमत्रे अत्राय तदिधिसिधानेन नगागमविधानमस्त्वित्यय । टिनोपे
 नेति । तस्यापत्यवानवैष्वर्यम् टिलोपसम्पादकतयैव चारितार्थात् । लाघवा
 न्नारमणीत्याह । एवञ्चति । ढोन्प्रसङ्ग इति । तथा च स्त्रीषीतिपदमाद्युदात्त
 णीत्वा ज्ञाति षषेपोति । गोवश्चरणे गृहेत्यत्र । यज्जोयेतिमृचे यस्कादि

भ्यो गोव इतिसूत्राद् गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते । मङ्घाद्देत्यत्र ॥ गोवचरणादित्य-
 तः । तत्रोभयत्र यथा ऋष्यपत्न्यार्यैवग्रहणन्तथाऽचापीति भावः । तदुक्तद्वैयटेन ।
 ऋष्यपप्रजनस्य लोके गोत्रमित्युच्यते इति । अत एव । ऋषिवाचकादुत्पन्नस्य प-
 द्दणादेव । तादृशस्त्रीविवचायाम् । स्त्रिया गोत्रापत्त्यं स्त्रीत्यर्थविवचायाम् । ए-
 तत्प्रकृतिकेनित । स्त्रीपुम्प्रकृतिकेत्यर्थः । अनभिधानादिति । अत्र मानन्तु प्र-
 प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते इत्याशङ्कापरम्भायम् । अकारविशिष्टस्येति । अत्र वि-
 वचिताद्विशिष्टस्येति नोक्तम् । नीगागमस्य वनीवच्चीतीत्यत्र प्रमिदत्वात् । नक्त-
 तः । उभाभ्यामञ्प्रत्यय एव न कृतः । संयोगान्त्यलोपापत्तेरिति । अन्तर्वर्त्ति-
 विभक्त्या स्वादिष्विति वा पदत्वसत्त्वात् । अनया । पुंसो भवेत्यनेन विहितम-
 संज्ञया । न्यायेन । बाध्यबाधकभावप्रयोजककृतृत्वन्यायेन । भसन्नाविधानसाम-
 र्थाबाध इति त्वन्यात् । एतावतापि साधवाभाव इत्यागयेनाहलमिति । इति
 स्यादिति । तत्र तद्विषयस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावः स्पष्ट एव । अनभिधानादिति
 अत्र मानन्तु प्रकृतसूचकसम्भाष्यमेव । तथाहि । इहकस्मान्न भवति वैविध्यः पा-
 च्चनदः पाङ्कुल इति एवम्पुंषे नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते वैविध्य-
 इति । कथन्तर्हिद्वयवयवा विद्या त्रिविद्या । त्रिविद्यामधीते वैविध्य इति । इ-
 द्वापि नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । किन्तर्हि पञ्चानाम-
 दीनां समाहारः पञ्चनदम् । तत्र भवः पाञ्चनद इति पाङ्कुल इत्यस्यापि पठित-
 त्पुन्याद्वाच्येप्रत्ययेनीपपत्तिरिति । पञ्चनदमिति । नदीभिरेति, समाहारस्य
 यीभावः । एवं समाधाय पुनः पञ्चकपालस्यैदङ् खण्डस्याश्चकपालमित्यत्र पञ्च-
 सु कपालेषु संभूत इत्यर्थे जातम्याणी लुकि पुनस्ततो जातस्यैदमर्थकस्या-
 णी लुगभावार्थेऽङ्गोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्त-
 म् । ततो भाष्यकृता पठोव्रन्तात्तमर्थमप्याध्य तन्निमित्तग्रहणमिति वार्त्तिकभा-
 त्याप्यातम् । यत्र तन्निमित्तग्रहणे क्रियमाणे पञ्चसु कपालेषु संभूतः पञ्च-
 कपालः पञ्चकपाल्यां संभूत इत्यपि विदुः पञ्चकपाल इत्येव यथा स्या-
 दित्येवमर्थमर्थविशेषामन्यत्येऽतन्निमित्तादपीति वार्त्तिककृतदुक्तं यद्यमान-
 रन्तदपि भाष्यकृतेवमन्यत्याप्यातम् एतच्च न वाक्यम् । इहागामिभोगार्थं
 माध्यम् । पञ्चसु कपालेषु संभूतः । पञ्चकपाल्यां संभूतः । पञ्चकपाल इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरैकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भवित्यविर-
विकन्यायेन । अवेर्भासमिति विग्रह्याविकगब्दादुत्पत्तिर्भवति अजाकिमिति ।
अजाविकगब्दः स्वार्थककान्तः एवम्पञ्चकपालेषु संस्कृत इति विग्रहः प-
ञ्चकपाल इति भविष्यति । पञ्चकपालाः संस्कृत इति विग्रहः वाक्यमेवेति ।
अविरविकन्यायेनेति । अवि अविकन्यायेन तद्वहारेण यथा प्रत्ययमुत्पादयति त-
थायमपीत्यर्थः । तत्र यथाऽवेर्भासमिति विग्रहेऽप्यविकगब्दादेय प्रत्ययो न त्व-
विग्रहात्तथा पञ्चकपालाः संस्कृतमित्यर्थे वाक्यमेव न तु पञ्चकपालीगब्दा-
प्रत्ययस्तेनानभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः । विग्रहः अविकगब्दादुत्प-
त्तिरित्यत्र परावर्यागे चेति ज्ञाप्रत्ययः । अस्मिन् सूत्रे गोत्रेऽनुगचीत्युत्तर-
सूत्रादचीत्यस्यापकर्षणजाडिरित्यर्थनाभः । प्रायेण तु भाष्ये अव्यविकन्यायेने-
ति पाठो दृश्यते । तस्यायमर्थः । अव्यविकगब्दयोर्या न्यायः प्रकारस्तेनेत्यर्थः ।
तत्र यथा अविकगब्देन विग्रह एव प्रत्ययस्त्वविकगब्दादेय तथेत्यर्थः । अयमनु-
गिति । बाधक इति शेषः । तेन । विवक्षित इत्यर्थकरणेन । अत एव । तादृशा-
र्थस्याभिप्रेतत्वादेव । अथ । गोत्रेऽनुगचीति सूत्रे । परिभाषिकम् । शास्त्रका-
रीयमङ्गे तयिषयप्रतिपादकम् । युवगब्दमाहचर्यादिति । तत्र युवगब्दो यथा
शास्त्रीशार्ङ्गस्य प्रकाशकस्तथा तत्पूर्ववृत्तिसूत्रघटको गोत्रगब्दोऽपि तादृशा-
र्थस्य प्रकाशकः । ननु यदि तद्वाजस्येति प्रकरणविहितालोक एवायमनुगबाध-
कस्तदा द्वितीयाध्याय एव तस्मिन् लुक्प्रकरणे इदं सूत्रं कर्तव्यमत आ-
ह । प्राग्दीप्यत इमीति । ननु शार्ङ्गीया इत्यत्र यस्येति लोपस्याभीयामिह
त्वेन न तद्धितपरत्वमिति कथं लोपप्राप्तिरत आह । अभीयत्वादिति । आर-
भ्रमामर्षादिति । यद्यचाभीयामिहत्वं पञ्चटोपत्ययकारस्य तद्धितपरत्वाम-
भवेन सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यादिति । लोपुक्कार्यने ह्ये नेति । अनुचुकगब्दात्प्रा-
प्तमनुगबाधिति गोत्रे फिनि ततो युन्याणि तत्तद्वाच्यार्थविवक्षाया युनि जा-
तस्यापी लुकि ह्रस्वाभावाच्चो नेत्यर्थः । लोपुक्कार्यनरूप्यमिति । लोपुक्का-
यनादागतमित्यर्थः । पैलादिभ्यश्च । एतस्मिन् सूत्रे युनि सुगित्यस्यानुगत्तायेत-
स्य गोत्रप्रत्ययान्तात्परस्य प्रत्ययस्य सुविधायकत्वमित्येष निर्णय इत्यभि-
प्रायेण पैम पिना पुत्रस्येत्युक्तम् । यः निष्पन्न इतित्यादेन युवप्रत्ययस्य लुक्प्र-

भ्यो गोत्र इतिसूत्राद् गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते । सङ्घाद्वैत्यत्र तु गोत्रचरणादित्य-
तः । तत्रोभयत्र यथा ऋष्यपत्यस्यैवग्रहणन्तथाऽत्रापीति भावः । तदुक्तद्वैयटेन ।
ऋषिप्रजनस्य लोके गोत्रमित्युच्यत इति । अत एव । ऋषिवाचकादुत्पन्नस्य ग्र-
हणादेय । तादृशस्त्रीविवक्षायाम् । स्त्रिया गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थविवक्षायाम् । ए-
तत्प्रकृतिकेति । स्त्रीपुंमप्रकृतिकेत्यर्थः । अनभिधानादिति । अत्र मानन्तु अत्र
प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यत इत्याशङ्कापरम्भाथम् । अकारविशिष्टस्येति । अत्र वि-
वक्षिताद्विशिष्टस्येति नोक्तम् । नीगागमस्य वनीवक्षीतीत्यत्र प्रसिद्धत्वात् । नक्त-
तः । उभाभ्याम्वज्रप्रत्यय एव न कृतः । संयोगान्त्यलोपापत्तेरिति । अन्तर्वर्त्ति-
विभक्त्या स्वादिविति वा पदत्वसत्त्वात् । अनया । पुंसो भवेत्यनेन विहितम-
संज्ञया । न्यायेन । बाध्यबाधकभावप्रयोजककृतृत्वन्यायेन । भसञ्चाविधानसाम-
र्थ्याद्बाध इति त्वन्यत् । एतावतापि लाघवाभाव इत्याशयेनाह्वलमिति । इति
स्यादिति । तत्र तद्वितस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावः स्पष्ट एव । अनभिधानादिति ।
अत्र मानन्तु प्रकृतसूत्रस्यम्भाथमेव । तथाहि । ऋहकस्त्रात्र भवति चैविद्यः पा-
ञ्चनदः पाण्डकुल इति एवम्पूषपक्षे नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते चैविद्य
इति । कथन्तर्हि त्रययया विद्या त्रिविद्या । त्रिविद्यामधीते चैविद्य इति । इ-
हापि नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । किन्तर्हि पञ्चानाम्-
दीनां समाहारः पञ्चनदम् । तत्र भवः पाञ्चनद इति पाण्डकुल इत्यस्यापि पठित-
त्पुरुषाद्भवार्थप्रत्ययेनोपपत्तिरिति । पञ्चनदमिति । नदीभिरेति, समाहारेऽव्य-
यीभावः । एवं समाधाय पुनः पञ्चकपालस्येदद्द्वैतस्यैवपञ्चकपालमित्यत्र पञ्च-
सु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे जातस्याणी लुकि पुनस्ततो जातस्येदमर्थकस्या-
णी लुगभावार्थान्दिगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्त-
म् । ततो भाष्यकृता पठोवलात्तमर्थमप्यमाध्य तन्निमित्तग्रहणमिति वार्त्तिककृता-
त्याख्यातम् । यत्र तन्निमित्तग्रहणे क्रियमाणे पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्च-
कपालः पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विष्टञ्च पञ्चकपाल इत्येव यथा स्या-
दित्येवमर्थमर्थविशेषामन्यत्येऽतन्निमित्तादपीति वार्त्तिककृतदुक्तं यचनास्त-
वन्तदपि भाष्यकृतेवमत्याख्यातम् एतच्च न वक्तव्यम् । इदाम्भाभिस्त्वैगर्ह्यं
साध्यम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतः । पञ्चकपाल इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरैकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविर-
विकन्यायेन । अवेर्मांममिति विग्रह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति अवाकिमिति ।
अवाविकशब्दः स्वार्थककान्तः एवमपञ्चकपालेषु संस्कृत इति विग्रह्य प-
ञ्चकपाल इति भविष्यति । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विग्रह्य वाक्यमेवेति ।
अविरविकन्यायेनेति अविः अविकन्यायेन तद्वहारेण यथा प्रत्ययमुत्पादयति त-
थायमपीत्यर्थः । तत्र यथाऽवेर्मांममिति विग्रहेऽप्यविकशब्दादेव प्रत्ययो न त्व-
विग्रहात्तथा पञ्चकपाल्यां संस्कृतमित्यर्थे वाक्यमेव न तु पञ्चकपालीशब्दा-
प्रत्ययस्तेनानभिधानात्तदितानुत्पत्तिरिति भावः । विग्रह्य अविकशब्दादुत्प-
त्तिरित्यत्र परावरयोर्गे चेति ज्ञाप्यत्यः । अस्मिन् सूत्रे गोत्रेऽलुगचीत्युत्तर-
सूत्रादचीत्यस्यापकर्षेणाजादिरित्यर्थलाभः । प्रायेण तु भाष्ये अव्यविकन्यायेने-
ति पाठो दृश्यते । तस्यायमर्थः । अव्यविकशब्दयोर्गो न्यायः प्रकारस्तेनेत्यर्थः ।
तत्र यथा अव्यग्रहेन विग्रह एव प्रत्ययस्त्वविकशब्दादेव तथेत्यर्थः । अयमलु-
गिति । बाधक इति शेषः । तेन । विवक्षित इत्यर्थकरणेन । अत एव । तादृशा-
र्थस्याभिप्रेतत्वादेव । अत्र । गोत्रेऽलुगचीति सूत्रे । परिभाषिकम् । शास्त्रका-
रीयमङ्गेतविषयप्रतिपादकम् । युवशब्दमाहचर्यादिति । तत्र युवशब्दो यथा
शास्त्रीशार्थस्य प्रकाशकस्तथा तत्पूर्ववृत्तिसूत्रघटको गोत्रशब्दोऽपि तादृशा-
र्थस्य प्रकाशकः । ननु यदि तदज्ञस्येति प्रकरणविहितालोक एवायमलुगबाध-
कस्तदा द्वितीयाध्याय एव तस्मिन् लुक्प्रकरणे इदं सूत्रं कर्तव्यमत आ-
ह । प्राग्दीक्ष्यत इतीति । ननु मार्गीया इत्यत्र यस्येति लोपस्याभीयामिह-
त्वेन न तद्विपरित्यक्तमिति कथं लोपप्राप्तिरत आह । आभीयत्वादिति । आर-
भमामर्थादिति । यद्यत्राभीयामिहत्वं स्यात्तदापत्यकारस्य तद्विपरित्यक्तम-
भवेन सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यादिति । ग्लौचुकायने ह्यो नेति । ग्लुचुकाशब्दात्प्रा-
चामहदादिति गोत्रे फिनि ततो यून्गुणि तत्प्राचार्थविषयायां यूनि जा-
तस्याणी लुकि हृदत्वाभावाच्चेनेत्यर्थः । ग्लौचुकायनरूप्यमिति । ग्लौचुका-
यनादागतमित्यर्थः । पैनादिभ्यश्च । एतस्मिन् सूत्रे यूनि लुगित्वस्यानुवृत्तावेत-
स्य गोत्रप्रत्ययान्तात्परस्य प्रत्ययस्य लुगिप्रधायकत्वमित्येष निर्णय इत्यभि-
प्रायेण पैना पिता पुत्रश्चेत्युक्तम् । यः शिष्य इति न्यायेन युवप्रत्ययस्य लुवर-

पि प्रकृतेरेव प्रत्ययार्थमभिधायकत्वम् । वारि पञ्चेत्यादौ प्रत्ययस्यामो तुकि
 कृतेऽपि यथा प्रकृतेः कर्माभिधायकत्वान्तद्वत् । न चैवमप्यै लगध्दात्कदा चिद्
 गोत्रापत्यस्य कदा चिदूनो बोध इति नियमो न स्यात् । पैलगध्दस्य श-
 क्योभयबोधकत्वादिति वाच्यम् । वारिशब्दमात्राद्यथा कर्तृकर्मान्यतराभिधा-
 नमन्यममभिव्याहारात्तथा प्रकृतेऽपि प्रकरणादिना गोत्रयूनोरन्यतरस्याभिधा-
 नमश्रवात् । भूले तद्राजाच्चाण इति । गणसूचमेतत् । अथ तद्राजादिति अण
 इति च समानाधिकरणपञ्चम्यन्तम् । अस्यापि यूनि जातस्य प्रत्ययस्य तुग-
 मिधायकतया तद्राजभञ्जको योऽण् सोऽथ गोत्रार्थक एव गृह्यते । इजः प्रा-
 चाम् । अथ गोत्र इति यद्यपि न प्रकृतम् । तथापि सामर्थ्यात्तत्त्वमित्याह । इज-
 न्तादिति । व्याख्यानादिति । पैलादिगणे शालङ्किसात्यकिप्रभृतिशब्दानामि-
 जन्तानाम्याठदर्शनमूलकादित्वर्थः । तत्र हि तेषामुपादानमप्रागर्थम् । यद्वि ता-
 न्यपि प्राचामेव गोत्राणि तदा इजः प्राचामित्येव मित्रे तेषामुपादानमन-
 र्थकं स्यादिति प्राचामिति नेञ्प्रत्ययात्परस्य विकल्पेन तुग्विधायकमिति ।
 न च प्राचामहदादिति वद्विजः प्राचामित्यत्रापि प्राचाङ्ग्रहणं विकल्पार्थम-
 स्तु । पैलादिषु शालङ्किप्रभृतिग्रहणवित्त्वार्थमस्त्विति वाच्यम् । एवं सति इज
 इत्येव सूत्रमस्तु । नित्यार्थं शालङ्किप्रभृत्युपादानेन ज्ञापकेनेज इत्यस्य वैक-
 ल्यिकत्वमिदं प्राचामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति । फक्किजोरिति सूत्रविषये
 आह । अनन्तरस्येति । वैत्यधिकार इति । समर्थानामभयमाह वैत्यधिकारेऽस्य पा-
 ठात् । द्विगोर्लुगित्यादाविति । तेषामतदधिकारे पाठादाग्रहणमभ्यन्तोऽन्यथा
 स्यादिति भावः । गर्गादियञस्तकृतयश्चादिति । कृतयश्च प्रकृतिकयञस्तकात्य-
 शब्दादित्वर्थः । सूत्र इति । अस्य प्रथमादित्यत्रान्वयः । प्रथमशब्दस्य प्रथमोच्चा-
 रितशब्दबोधपरः । अन्यथा सूत्रे प्रथमोच्चारितस्तस्येति न ह्यस्मात्प्रत्यय इत्य-
 त्त इत्यनुपपत्तिः स्यात् । न च यः प्रथमोच्चारितशब्दबोधो नाभौ सूत्रे स्थि-
 त इति पुनरप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रथमशब्दस्य सूत्रोच्चारितप्रथमशब्द-
 बोधे नाद्यधिकत्वादिति । सुवन्तात्तद्वितीत्यपत्तिरिति यथा नभ्यते तत्प्रकार-
 माह । यकानतनेवित्तीति । नन्विदं प्रापकं व्युत्पत्त्यविषयएवास्त्वित्यत आह ।
 स्वार्थ इति । स्वार्थं परिममाप्त्य । सङ्ख्याकारकादिप्रयुक्तकार्येण भङ्कृतस्य ।

न ह्युपगुशब्दमात्रस्यापत्यरूपार्थेन योगो भवति किन्तु पगोरित्यर्थेति भावः ।
 प्रकारान्तरेण सुवन्तात्तद्वितोत्पत्तिवादिमतविरस्यति । यत्त्विति । जघन्यवृत्ति ।
 लक्षणावृत्ति । आदौ शब्दार्थोपस्थितिस्ततोनुपपत्तिग्रहस्ततो लक्षणा ततो ल-
 क्ष्यार्थोपस्थितिरिति लक्षणाया विलम्बितोत्पत्तिकफलप्रयोजकतया जघन्यत्वम् ।
 जघनस्याशुदत्तात्तत्र स्थितस्य कुक्षितत्वमिति जघनमर्हतीति व्युत्पत्त्या जघन्य-
 शब्देन कुक्षित उच्यते । उपस्थितपट्टेवेति । उपस्थितम्परित्यज्यानुपस्थितक-
 क्षणे मानाभावादिति भावः । ननु सूत्रे प्रथमोच्चारितस्तस्येतिशब्दस्तद्वि-
 ध्यत्वञ्च सर्वस्य शब्दस्य सर्वनाम्नी यावत्परामर्शकत्वादत आह । तस्येतीति ।
 न विरुद्धेति । तस्यापि सूत्रोच्चारितप्रथमशब्दबोध्यत्वसम्भवादिति भावः । ननु
 प्रवर्तमानस्य बाधकत्वव्यवहारो युक्त इति यच्चादिहृदिर्निपिध्यते तच्चादिहृ-
 द्ग्रन्थोपधावृद्धे । कथम्बाध इत्यत आह । स्त्रविषय इति । स्त्रीयोद्देश्यतायच्छे-
 दकाक्रान्त इत्यर्थः । वैयस्यमिति । इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यन् । अत्र प्राप्ताप्या-
 दिहृदिर्न युज्यामिति निपिध्यते । हृद्वर्थमिति । यच्चादिहृद्वेर्बाधकता न स्या-
 त्तदाऽच्चादिहृद्वेरुपधावृद्धेय प्राप्तया पौष्करमादिरित्यस्य सिद्धौ स पाठो ध्यर्थः
 स्यादिति तेन पाठेनादिहृद्विविधायकशास्त्रविषये यद्वद्वान्तरविधायकं शास्त्र-
 भ्रातन्तश्चाध्यत इति कल्पयत इति । ननु यस्मिन्तद्विते नोभयपदद्वद्विप्राप्तिस्त-
 नोभयपदद्वद्विविधायकतया तत्पाठ्यरितार्थ इत्यत आह । ढकादिरिति । अ-
 नभिधानादिति । पुष्करमच्छब्दस्य प्रापकतापरभाष्यप्रामाण्यात्तया कल्पयत
 इति भावः । परत्वाद्वाधवादिमतविरस्यति । परत्वादिति । कार्यहयासम्भवं ए-
 वेति । हृद्वेभ्य इत्यत्र यथा । अपवादत्वादपि न बाधकत्वमित्याह । नापीति ।
 चारितार्थादिति । एवञ्चापवादत्वधीजामस्त्वमाविष्कृतम् । सामानेय । इदम्पदा-
 र्थसामान्ये । इयच्च शब्दा शब्दबोधवैलक्षण्यानादरेण प्रवृत्ता । समाधानमपि
 तथैवाएतेन सामान्ये । विशेषान्तर्मावेऽपि तस्येदमित्यनेन सिद्धिकल्पने इदन्त्वे-
 नापत्यस्य भानम्भविष्यति तस्यापत्यमितिसूत्रमत्त्वे त्वपत्यत्वेनापत्यस्य शब्दबो-
 धविषयत्वमिति तस्येदमित्यपर्येऽपीत्यमद्वतमित्यपास्तम् । ननु तस्यापत्यमिति
 सूत्राभावेऽत इजिति सूत्रमर्थान्तरेऽपि प्रवर्ततेत्यत आह । तस्यापत्यमत इजि-
 त्येवेति । कस्येति । प्राप्त्येति शेषः । अनेन । तस्यापत्यमित्यनेन । अप्राप्त्ये-

ति । शेषेऽर्थे तस्य विधानादिति भावः । शेषिकेणासिद्धेः । शेषिकस्याप्राप्तेः ।
 उत्सर्ग इतीति । असावुत्सर्गः । शेष एवेति योजना । उत्सर्गः । इदन्त्वरूपसा-
 मान्यधर्मेप्रकारकप्रतीतिविशेषः । तदेतदुपपादयति । योगविभागाभाव इति ।
 प्रकृतिविशेष इति । अदन्तात्मकप्रकृतिविशेषेत्यर्थः । योगविभागमस्य न शेषत्व-
 मित्येतदुपपादयति । इदंशब्दो हीति । एवञ्च यत्पर्यवसितस्तदाह । तत्र शेषे-
 ति । दण्डुज्ञानुसारिमतद् खण्डयति । ये त्विति । ननु यदीदन्त्वेनापत्यविव-
 क्षायाच्चाण तदा आपत्यं वा गोचमित्यत्रापत्यस्यापत्यमित्यर्थेऽत इज् स्यादत-
 आह । आपत्यं वेति । दाशरथायेति प्रयोगस्य त्वनुपपत्तिरेवेत्याह । दाशरथा-
 येत्यादीति । अन्तरङ्गत्वात् । वर्णमात्रापिचत्वेनान्तरङ्गत्वात् । इदञ्चान्तरङ्गत्वं
 स्वनिमित्तसद्भावात्पूर्वग्रहणं नियामकम् । अत्राकृततत्त्वूपरिभाषया यस्य शा-
 स्त्रस्याप्रवृत्तिः सम्पादनीया तत्प्रवृत्तेः प्राक् तच्छास्त्रस्य यद्विनिमित्तस्तस्य शा-
 स्त्रान्तरेण यत्र विनाशः सन्भावितस्तत्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति मत्वा शङ्कते ।
 यद्यप्यत्र केति । निमित्तविनाशसम्भावनेवेति । अत्रैवकारिण स्वप्रवृत्त्युत्तरका-
 ले यत्र स्वनिमित्तस्यान्यशास्त्रेण विनाशस्तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थव्यवच्छेदः । सम-
 र्थग्रहणस्याकृततत्त्वूपरिभाषाप्रापकत्वद् खण्डयति । वस्तुत इति । अन्तरङ्ग-
 न्यायलब्धार्थानुवादः । स्वनिमित्तस्यैव सद्भावात्तदितोत्पत्तेः प्रागिकादेशे क-
 तसन्धिकार्यादेव भविष्यतीति भावः । अनुवादस्य फलमाह । विपुण इत्यादा-
 वेति । अत एव । समर्थग्रहणस्य न्यायलब्धार्थानुवादत्वादेव । अत्रान्तरङ्गत्वं
 यद्विभक्त्यन्तादुत्पत्तिस्तद्विहितस्य सन्भावितं तद्विभक्तिप्रागभावसमानकालिकप्रा-
 प्तिकत्वरूपम् । अन्तरङ्गानयोतिपरिभाषैकवाक्यत्वात्तेनाग्निमानिणिति नि-
 र्देशः सङ्गच्छते । तद्विहितोत्पत्तिप्राप्तिकालिकत्वविवक्षायास्तु विभक्तिनिमित्तक-
 दोषस्य पूर्वमापत्तिः श्यात् । इदम् । वस्तुमुपगौरपत्यञ्चैवप्येत्यत्र प्रत्ययप्रम-
 क्तिरूपम् । प्रकृते तद्विहितविधेः समर्थत्वञ्च तद्विनिमित्तत्वविभक्त्यर्थमन्वदार्था-
 भिधायकतद्विधिविधायकत्वरूपम् । तथाच नास्ति सामर्थ्यस्यैकार्थ्यभावरूपस्य
 तत्परिभाषाविषयत्वादत्रापि तदाययणफलमतिपादयति । तथापीति । अवि-
 वक्षित इति । अर्द्धवपुंसकमित्यनेन आप्तित्वात् । तेनोपगवी । गगरी इति सि-
 द्धम् । नाके गोचमिति । तथा चेदं सूत्रमनर्थकमिति भावः । तत्त्वेन । पौचत्वे-

न । यदीयम्यौचप्रभृत्यपत्यमिति । अत्र यदीयमित्यस्य यत्त्वम्यौच्यार्थः । पौ-
चशब्दस्य जन्यताविशिष्टजन्यपरतया एतद्वटकजन्यतायाश्च निरूपकम्प्रति
नित्यसाकाङ्क्षतया यत्पदार्थम्यौचस्थितत्वात्तस्यैव निरूपकत्वपर्यवसानम्भवति ।
एवञ्च स्वनिरूपितजन्यताविशिष्टजन्यत्वस्यैव सम्बन्धस्य यदीयमित्यत्र सम्ब-
न्धत्वेन भानं कल्पम् । अपत्यशब्दस्य च जन्यताविशिष्टपरत्वादेतद्वटकजन्य-
तापि प्रत्यासत्त्या यत्पदार्थनिरूपिता विवक्षिता । एवञ्च यदाऽङ्गिरसः पौ-
चस्य विवक्षा तदाऽपत्यत्वमप्यङ्गिरोनिरूपितमेव गोत्राधिकारीयप्रत्ययोत्प-
त्तिनियामकमित्यङ्गिरसो गोत्रङ्गस्यापत्यमित्यर्थविवक्षायाबोभयघटकजन्य-
तानिरूपकस्यैकत्वप्रतीतिरसोऽत्र नापि भावः । एवं युवस्वमपि तन्निरूपि-
तमेव विवक्षितमपत्यामत्तं स्तुतफलमाह । पौचपरतिगर्गापत्यस्यापत्यमित्यर्थवि-
वक्षायामपत्यशब्दार्थघटकजन्यतायाङ्गर्गापत्यनिरूपितत्वमतीयते न तु गर्ग-
निरूपितत्वमिति न पृथग् प्रत्यय इति भावः । अत एव । अपत्यत्वेन बो-
धादेव । अपत्यत्वेन बोधे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याशयेनाह । अत एव-
ति । अपत्यत्वेन बोधस्याभिमतत्वादेव । आपत्यशब्दस्य 'पौचपरत्वमुपपादय-
ति । अपत्यस्यापत्यमिति । नन्वेवमापत्यशब्दस्य पौचे यः प्रत्ययस्तत्परत्वं क-
थमत आह । तेन चेति । आपत्यशब्देन हेत्यर्थः । अनयोरिति । आपत्यादि-
त्यत्रापत्यशब्दो यदि प्रत्ययपरो न स्यात्तदाऽर्थात्प्रत्ययविधानानुपपत्त्या वार्त्ति-
कामङ्गतिः स्यादिति तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वे तदानुपूर्वीकत्वादापत्यमि-
त्यत्रापि लक्षणेति भावः । अत एव । अपत्यप्रत्ययान्तस्य पुंस्वादेव । ह्यप्रत्य-
यापत्तेरिति । ह्रस्वादित्यादिः । अस्या अपि । गोत्रमंज्ञाया अपि । प्रत्ययस्य
मंज्ञाकरणमावश्यकमित्याह । वार्त्तिकमत इति । इति वदेदिति । तावतापि
ग्रासलाघवस्य सम्भवात् । मंज्ञिविकल्पस्येति । सूत्रकारमतेऽयस्य मंज्ञा वार्त्ति-
कमते तु प्रत्ययस्येति संज्ञिविकल्पनामः । द्वितीयवार्त्तिकं व्याचष्टे । आपत्या-
दित्यादेरिति । इत्यर्थ इति । एवञ्च गर्गादेर्यदा पौचप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ
जीवदंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थं द्वितीयो 'यजिजोषे'त्यादिना फगा-
दिः क्रियते गार्ग्यायण इति । स चास्त्रियामित्यनेन स्त्रियान्द्वितीयप्रत्ययाभा-
वाद्गार्गीत्येव भवतीत्युक्तम्भवति । युवसंज्ञमेवेतीति । जीवति तु यंश्च इत्यत्र

ति । शेषेऽर्थे तस्य विधानादिति भावः । शेषिकेणासिद्धे । शेषिकस्याप्राप्ते ।
उत्सर्ग इतीति । असावुत्सर्गः शेष एवेति योजना । उत्सर्गः । इदन्त्वरूपसा-
मान्यधर्मप्रकारकप्रतीतिविशेषः । तदेतदुपपादयति । योगविभागाभाव इति ।
प्रकृतिविशेष इति । अदन्तात्मकप्रकृतिविशेषेत्यर्थः । योगविभागसत्त्वे न शेषत्व-
मित्येतदुपपादयति । इदमन्वो हीति । एवञ्च यत्पर्यवसितन्तदाह । तत्र शेषे-
ति । दण्डाक्तानुसारिमत्त्वं खण्डयति । ये त्विति । ननु यदीदन्त्वेनापत्यविव-
क्षायाश्चाण तदा आपत्यं वा गोचमित्यत्रापत्यस्यापत्यमित्यर्थेऽत इज् स्यादत-
आह । आपत्यं वेति । दाशरथायेति प्रयोगस्य त्वनुपपत्तिरेवेत्याह । दाशरथा-
येत्यादीति । अन्तरङ्गत्वात् । वर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । इदञ्चान्तरङ्गत्व-
स्वनिमित्तसद्भावात्पूर्वमप्रवृत्तो नियामकम । अत्राकृतव्यूहपरिभाषया यस्य शा-
स्त्रस्याप्रवृत्तिः सम्पादनीया तत्प्रवृत्ते प्राक् तच्छास्त्रस्य यन्निमित्तस्तस्य शा-
स्त्रान्तरेण यत्र विनाशः सम्भावितस्तत्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति भत्वा शङ्कते ।
यद्यप्यत्रैकेति । निमित्तविनाशसम्भावनेवेति । अत्रैवकारिणः स्वप्रवृत्त्युत्तरका-
ले यत्र स्वनिमित्तस्यान्यशास्त्रेण विनाशस्तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थश्च यच्छब्दः । सम-
र्थग्रहणस्योक्तव्यूहपरिभाषाज्ञापकत्वद् खण्डयति । वस्तुत इति । अन्तरङ्ग-
न्यायसंबन्धार्थानुवादः । स्वनिमित्तस्यैव सद्भावात्तदितोत्पत्तेः प्रागिकादेशे ह
तसन्धिकायां देव भविष्यतीति भावः । अनुवादस्य फलमाह । विपुल इत्यादा-
वेति । अत एव । समर्थग्रहणस्य न्यायसंबन्धार्थानुवादत्वादेव । अत्रान्तरङ्गत्व-
यद्विभक्त्यन्तादुत्पत्तिस्तद्विहितस्य सम्भावितानि तद्विभक्तिप्रागभावसमानकालिकप्रा-
प्तिकर्तृत्वरूपम् । अन्तरङ्गानपीतिपरिभाषैकवाक्यत्वात्तेनास्त्रिमानिति नि-
र्द्देशः सङ्गच्छते । तद्विहितोत्पत्तिप्राप्तिकालिकत्वविवक्षायां नु विभक्तिनिमित्तक-
दीर्घस्य पूर्वमापत्तिः स्यात् । इदम् । यस्त्वमुपगौरपत्यश्चैवस्येत्यत्र प्रत्ययप्रम-
त्तिरूपम् । प्रकृते तद्विहितविधेः समर्थत्वञ्च तद्विहितप्रकृतित्वाभिमतार्थमन्वदार्था-
भिधायकतद्विधिविधायकत्वरूपम् । तत्रात्र नास्ति सामर्थ्यस्यैकार्थ्यभावरूपस्य
तत्परिभाषाविषयत्वादत्रापि तदाश्रयणफलमप्यतिपादयति । तथापीति । अवि-
यचित इति । अर्हस्युपसर्गमित्यनेन ज्ञापितत्वात् । तेनोपगवी । गण्ठा इति मि-
हम् । लोके गोचरमिति । तथा चेदं सूत्रमनर्थकमिति भावः । तत्रेव । पौषत्वे-

महारावाचकस्याययणादेव । गोत्रेऽभिधित्त इत्यनेन यन्निरूपितगोत्रत्वन्त
 यत्तिसम्बन्धिगोत्रप्रतिपादक एक एव प्रत्ययस्तस्य गोत्रस्याभिधायक इतीह वि
 यचितोऽर्थः । यदि परमप्रकृतेर्गर्गशब्दात्प्रत्ययङ्गत्वा प्रत्ययान्तरङ् क्रियते तदा
 नियमविरोध स्पष्ट एवेति भावः । ननु तथापि गोत्रे एक एव प्रत्यय इत्येषा
 नु गगंस्व गोत्रापत्यमिति विषये द्वितीयो न भविष्यतीत्यत आह । अपत्यग्रहणा-
 नुवृत्तिरिति । अपत्यग्रहणानुवृत्तौ यन्निरूपितगोत्रत्वविवक्षा तन्निरूपितगो
 त्रत्वविशिष्टाभिधायकप्रत्ययान्तात्तादृशो द्वितीयः प्रत्ययो नियमेन निवार्येत अ
 नन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तन्निरूपितगोत्राभिधायकः प्रत्ययो न निवार्येत । अपत्यग्र
 हणानुवृत्तौ तु यन्निरूपितगोत्रत्वविवक्षा तन्निरूपितापत्यत्वविशिष्टाभिधायक
 स्यैकत्वनाभादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि गोत्रापत्यं प्रत्ययो न भवतीति भावः ।
 यदुक्तगोत्रे स्त्रैकोनमङ्गानामित्यनेन पक्षद्वयस्तदुपपत्तये आह । तत्तत्पितृव्यस्य
 स्वर्ग्येवेति । अत एव । पितुरेवापत्यमिति स्त्रीकारादेव । कथित् पृच्छतीत्यस्य
 पितृमहमर्त्येवेति शेषः । अपत्यम्प्रीतिप्रवृत्तीति सामानाधिकरण्यमस्मिन्पक्षे
 ऽपत्यमिवापत्यमितिरीत्या गौण मोत्रानुवादाद् बाह्यम् । गगादिभ्यो विहि
 त प्रत्ययो गोत्राधिकारसामर्थ्याद्यद्यपि द्वितीये वाच्येऽनन्तरापत्ये प्रत्ययस्य
 कृत्वापि भविष्यतीति तद्विषये वक्ष्यमाणा परम्परा न सम्भवतीति यस्मि
 न्न्यले वक्ष्यमाणो दोषः सम्भवति तादृश स्थूलमाह । उपगोमृष्टतीय इति ।
 अणुविशिष्टमिति । एवञ्चात्रानिष्टापत्तिरिति मिशिरित्युभयन्दीपः । परम्प
 रापत्यापत्यवत्सम्बन्ध इति । परम्परयाऽपत्यापत्यवद्भावसम्बन्ध इत्यर्थः । एव
 चात्रैकस्येष्टस्य सिद्धायप्यनिष्टस्यापि प्राप्तिः । नन्वत्र पक्षेऽनन्तरापत्ये प्रत्य
 य इष्ट एवेति द्वितीयप्रत्ययमारभ्यानिष्टप्रत्ययगणना कार्या तथा च स्मृतेस्त
 स्त्रैकोनमङ्गानामित्यनुपपत्तिमित्याशयेन शङ्कते । यद्यपीति । मोऽपि । प्रथ
 मोऽपि । एवञ्चात्र श्लोकस्यानिष्टपरम्परापत्तौ तात्पर्यमिति भावः । स्त्रैको
 नमङ्गानामित्यस्य स गौत्रान्तदपेक्षया एकोनमङ्गानामित्ययानाम्परम्परा
 प्रमज्जत इत्यन्वयः । अयमभावः । अत्र गौत्रमण्डः गोत्राभिधायिप्रत्ययपर तथा
 च गोत्राभिधायी प्रत्यय प्रकृते एक इष्ट इतरेऽनिष्टा अतः प्रथमस्यानिष्टस्य
 चतुर्थस्य चानिष्टस्य सन्दर्भपतितत्वात्तत्राप्यनिष्टत्वकम्पनया गोत्राभिधायि

तुगर्धी भिन्नक्रम युवेत्वनन्तरन्दृष्ट्य । स चैवकारार्थस्तेन नियमलाभोऽन्य
थाऽस्याकडारीयसञ्ज्ञाभिन्नत्वेन गोचसञ्ज्ञाबाधकत्वञ्च स्यात् । इत्यते च बाध
कत्वन्तदाह । समावेश इति । इत् न स्यादिति । तस्यापि गोचत्वादिति भावः ।
गार्ग्य इत्यस्याप्यापत्तेरिति । तत्र हि जीवदृश्ये गार्ग्याद्यण इत्येवेत्यते सम्प्र
ति तूभय स्यात् । नियमामावादि । अस्य सम्प्रतीत्यादि । तेन न्यायेन । येन
नाप्राप्तन्यायेन । अस्याप्राप्ती । गोचरेऽनुगचीत्यस्याप्राप्ती । अन्तरङ्गत्वात् । अत्रा
दिप्रत्ययापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । भ्रातुरवस्थत्वादिति । पिष्टपितामहादिहृषोत्पा
दकप्रबन्धो हि वशः । तत्र भवो वश्य दिगादिभ्यो यत् । एष पिष्टव्यमातुलादी
नामपि बोध्यम् । अत एव । हित्वादेरविवक्षितत्वादेव । पिष्टकुले सपिण्डा इ
ति । येषाञ्जनने सरणे वा कुलान्न मुञ्जीतेति निषेधादसपिण्डैस्तेषामन्नञ्च भु
ज्यते ते सपिण्डाः । मातृबुक्त इति । इदं सपिण्डा विवाहादिप्रतिबन्धकम् ।
आद्यमेव । पिष्टकुले ये सपिण्डास्तेषामेव ग्रहणमित्येतत् । अन्ये इति ।
आद्यमेव आह्वयमित्यत्र भाष्यानुपपत्त्याभाव इति तेषामाशयः । ज्येष्ठभ्रा
तुरन्यस्मिन्निति । अन्यपदस्य प्रतियोगिसाक्षाद्वार्थबोधकतयाऽनुपस्थितस्य
प्रतियोगित्वकल्पनापेक्षया ज्येष्ठभ्रातु पूर्वसूत्रेणोपस्थितत्वात्तत्त्वैवान्यपदा
र्थकदेशे भेदे प्रतियोगितयाऽन्यसम्भवादिति भावः । तच्च । अन्यस्मि
न्निति पदञ्च । भ्रातृरूपसपिण्ड इति । अस्य ज्येष्ठेत्यादि । नन्येवम्यु
र्वसूत्रविहितनित्यसञ्ज्ञाया कोऽवकाश इति चेत् । सचित्त्वेनाभिप्रेते मृते
नित्यार्थान्तरस्यात् । एकमितीति । प्रकृतसूत्रस्यमित्यर्थः । द्वितीदमितीति । अ
नुवर्त्तमान द्वितीयमित्यर्थः । स्थानपद व्याचष्टे । पदमिति । अत्र पदशब्द पू
ज्यतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मविशेषपरस्तदभिप्रायेणाह । पिष्टव्यत्वादिकमिति ।
तत्त्वत्वात् । भ्रातृत्वमपत्वात् । सिद्धे सतीतिन्यायेन समाधत्ते । तथापीति । स्पष्टा
र्थत्वादिति । समानार्थकपदद्वयोपादानेन प्रकर्षलाभो लक्षणया भवति । तरन्वि
र्द्देशे तु प्रकर्षलाभो त्वच्यहृष्येति स्पष्टप्रतिपक्षयन्तरन्विर्द्देश इति भावः । इ
ति मत इति । द्वितीयमत इत्यर्थः । भ्रातृपुत्रादिरिति । भ्रातु पुत्रादिरिति स
माम् । पूजामुपपादयति । युवस्रग्गकानामिति । ननु गोत्रायूनीतिनियमात्क
यमत्र यूनि प्रत्यय इत्यत आह । अत्रेति । कुक्षामुपपादयति । गोवदस्य इ
ति ननु गोत्रेऽभिधिक्षिते एक एवेति नियमे पि कयत्र चतुर्थे गोत्रे गोत्रप्रत्य

तनभीता जरत्कारुणा दृष्टाः । ततो जरत्कारुणा तान् प्रति पृष्टद्विमर्थम्भवन्तो
भीताः कुतश्चेदृश्यवस्था भवताम् । ततस्ते जरत्कारुण्ययूचुः । अस्माकङ् कुले
जरत्कारुणामक एकः पुरुषोऽस्ति स दारपरिग्रहं करोति । स यावज्जीवति
भावदस्माकमेवमेवावस्थानन्तरणानन्तरश्चास्माकम्यतनम्भविष्यतीति निश्चयेन
वयम्भीताः स्मेति। एतेन पितामहादीनामपत्यमिति स्पष्टमेव लभ्यते । भाष्यान्तर-
मम्यतिसम्याह । अपत्यनादिति । अमरग्रन्थासङ्गतिमप्यस्मिन् पक्षे परिहरति ।
अपत्यन्तोक्तमिति । पूर्वोक्तभाष्यविरोधमपि परिहरति । पितामहोक्तञ्च इति ।
एको गोत्र इति सूत्राभावेऽस्मिन्पक्षे दोषोपपादनं करोति । खड्गूनेतीति । न
त्विष्टामिद्विरिति । एवञ्च विधायकत्वग्रह्याया नावकाशः । नन्वेवमपि । निय-
मार्थकस्य सूत्रस्यारम्भेपि । परमप्रकृतेरिति । यच्चिरूपितापत्यत्वविशिष्टानां
समुदायस्तदाचकादित्यर्थः । भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेति । गोत्रग्रहणस्येत्यादिः ।
तदुक्तमर्थः । गोत्रग्रहणञ्च करिष्यते । एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि
चेदानीमपत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात् नैकोऽपत्ये कृतः स्यात् । यदि गोत्रग्रह-
णञ्च क्रियते । कथं गार्ग्यायण-यात्यायन इति । वक्तव्यमेवैतत् । गोत्राद्यभ्युच्चि-
यामिति । अस्मिन् पक्षेऽनुवर्त्तमानापत्यग्रन्थस्योक्तार्थसिद्धये आवृत्तिः कार्येति
गौरवमती भाष्योक्तपक्षान्तरमाह । यदेति । प्रत्ययप्रकृतिरित्यभ्याधाहारः ।
गोत्रमेकग्रहणमेवास्मिन् पक्षे साधकम् । पक्षान्तरमन्त एवाह । यदेति । सर्वभू-
तत्वमिति । सर्वपाद्गोत्रापत्यत्वेन विवक्षितानां यो भूलपुरुषस्तत्रतिपादकत्व-
मित्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि यद्यपि गोत्रग्रहणञ्च क्रियते एवमपि न
दोषः । न एकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिमतस्त्वध्येत एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति किन्त-
र्हि प्रकृतिरभिमतस्त्वध्येत । एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीति यदि चेदानीम-
पत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात्तैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् । अथ वा अस्या-
नेऽयं यत्रः क्रियते न होदं लोकाद्विद्यते लोके हि संन्यामवर्त्तमानामुपचरन्ति
एक इति वा प्रथम इति वा । यावद् द्रव्यान्वयमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयति ताव-
देको गोत्र इतीति । न होदमिति । लोके योऽर्थः प्रथमग्रन्थस्य दृश्यते स एव
इष्टाप्यायीयत इत्यर्थः । शास्त्रेऽपि प्रथमार्थक एकग्रन्थो दृष्टः । एकेऽग्रप्राणाः
प्रथमेऽग्रप्राणा इत्यर्थः । उपचरन्ति । व्यवहरन्ति । तद्वान्ये इति । पूर्वोक्तदोषः

प्रत्ययगणनायान्तस्य तृतीयापत्ये जातत्वाद्द्वयोर्गणना एवं चतुर्थे गोत्रे च्या-
णामनिष्टानां गणना एवम्पञ्चमादौ चतुर्णामित्यादिक्रमेण गणनायां गोत्रा-
भिधायकस्य वस्तुगत्यैकस्य परित्यागद्वत्वाऽनिष्टानाम्परम्परा प्रसज्यते । एतस्या-
प्यौपचारिकानिष्टत्वमादाय तु व्याख्यानसमये एकोनशतं प्रत्ययाः स्फुरि-
त्युक्तम् । तत्र प्रत्यया इत्यस्यानिष्टा इति शेषः । अत्र पक्षे । पितुरेवाप-
त्यमिति पक्षे । विध्यर्थत्वमिति । तृतीयस्यापत्यत्वविरहेणोपगोर्गोत्रापत्य-
मित्यर्थविवक्षायां प्राप्तस्य प्रत्ययस्य विधानार्थमित्यर्थः । गौरवमिति ।
न ह्येकेनैको गोत्र इति सूत्रेणोभयलाभ इति सूत्रस्यावृत्तिरुक्त्यैकस्य विध्य-
र्थत्वमपरस्य नियमार्थत्वमिति गौरवमित्यर्थः । एकप्रहणसामर्थ्यात्केवल-
मस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वमेवेत्याशयेन गृह्यते । न चेति । एकप्रहणसाम-
र्थ्यादह्मस्य कल्पनां कृत्वा सूत्रमार्थक्यापेक्षया पितामहादीनामप्यप-
त्यभ्रवतीति पक्षस्वीकार उचितः एवञ्च प्रसिद्ध एवार्थं नियामकमित्याशयेन
भस्मात्तत् । एकप्रहणेत्यादिना । पितामहादीनामप्यपत्यमिति पक्ष एव णाणिनि-
सम्मत इत्याह । अत एवेति । स्वरसतः । सप्तर्षां विनापि पितामहादीनामि-
ति पक्षस्य ज्यायस्त्वे साधकान्तरमाह । दशस्थिति । अपत्यत्वमपीति । न पत-
न्यनेनेत्यपत्यशब्दार्थस्यापि तत्रावाधादिति भावः । स्पष्टशब्द इति । तत्र हि
उत्पादयितर्यपत्ययुक्त इति पक्षस्योपपादनञ्च कृत्वा तत्र दूषणानि चाभिधाय
सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । कथम् न ज्ञायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । एवं हि
याज्ञिकाः पठन्ति । दम्पदुषणूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमस्यवि-
दिति । यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नभवतीत्युक्तम् । दम्पदु-
षणूकमिति । अनुपूर्वात्कायतेरनुकानमभिधानमित्यर्थे घञर्थे कविधानमिति
भावे कः । अन्येषामपीति दीर्घः । एवञ्चानूकशब्दः शब्दार्थकः सम्प्रश्नः । दम्प-
दुषणा भस्मिन्नित्यर्थेऽनूकेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावः । दम्पदुषोऽनूको यस्मिन्निति पुरुषेऽन्यपदार्थे पुनर्वहुव्रीहिः । दम्पदुष-
देविति यावत् । अत्र शूद्राः विवाहिताः । शूद्रावेदी पतत्यध इति वचनात् ।
महाभारतेऽप्ययमर्थः प्रसिद्ध इत्याह । अरत्कार्वाक्युपायान् इति । तत्र हि
यायावरनामका ऋषयः काश्चिद्विश्वामित्राश्च वनस्वभावा गतांश्चितेऽधोदेये प-

कप्रसिद्धार्थशक्ततावच्छेदकानुपूर्वावच्छिन्ना इतिविशिष्टरूपोपादान एतत्प्र-
 तिरत्यर्थादुक्ता भवति । विशिष्टरूपोपादानेन विधीयमानद्वयैश्च प्रायेण पद-
 कार्यस्थल इति पदकार्य इत्यस्य लाभः । गोषनिरास इति । एते च गुणारोपप्र-
 करणादिमहकारणैर्वार्थबोधका अतो न स्वतन्त्रा । अप्रयुक्तविरस्तमिति । लो-
 के विशेषणार्थबोधकत्वेन श्रुता इति व्युत्पत्तेः । एते च जगवडदमितिसमुदा-
 यरूपा अनर्थका. अनुकरणानामर्थसद्भावेऽपि तेन विशेषणार्थबोधकत्वेन श्रु-
 ता. । काचित्त्वनुकरणेऽन्यत्तानुकरणस्येतिप्रापकाद्भवति शास्त्रीयं कार्यम् । ये
 च शास्त्रीयप्रक्रियया साधुत्वेन व्युत्पादयितुं शक्नुवन्ति वचन्ति भावम् कम-
 प्रित्यादयस्तेषामपि भाष्यकारोपवचनप्रामाण्यात् शास्त्रविषयत्वमित्यर्थादु-
 क्तमभवति । ये च प्रातिपदिकप्रकृतिकणिकन्तादयस्ते यद्यपि लोकेऽर्थबोधक-
 त्वेन विशेषेण न श्रुतास्तथाप्येवान्तत्करोतीत्यादिशास्त्रेण साधुत्वान्वाख्यान-
 ष्चास्त्रविषयत्वमस्येव । एतेन यस्मिदन्तदाह । न तदुक्तिष्विति । तदुक्तिर्ये-
 पान्ते तथाभूतान्तत्कदृशाः गोणादय एवेत्यर्थः । भाष्येऽपीति । उक्तद्वयोकार्यं
 उपनिबद्ध इति शेषः । बाह्यादिप्रभृतिष्विति । अथ प्रभृतिष्वप्येन कुक्तादी-
 नाह पक्षणम् । लोकविदितादिपुरुषत्वव्युत्पत्ति इति । लोकविदिते आदिपुरुषत्वव-
 ति येषां दर्शनमित्यर्थः । लौकिके गोत्रभाव इति । लोकविदिते गोत्रत्व इत्य-
 र्थः । प्रकृताभिप्रायमेतत् । नत्वेतावद्दर्शनेन तद्धितमात्रविषयकत्वमभिव्यक्ते-
 तिन्यायस्येति भ्रमितव्यम् । मन्वन्विशब्दानाद्वार्य इति । यथा राजस्यशुराद्य
 दितिसूत्रविहितो यन्प्रत्ययः शशुरमदृशे प्रयुज्यते यदा तदा शशुरस्यापत्यं खा-
 शरिरित्येव भवति । एतच्च पूर्ववार्तिकेनापि लभ्यत इत्यभिप्रायेणायुत्यानुवा-
 देनेति विशेषणन्दत्तम् । एवञ्चेति । गोत्रभाव इत्यस्य प्रकृताभिप्रायकत्वकथने
 च । कचिदिति । यथाश्रुतार्थपाटोन्नन्तरेऽपीतीति । अपिना व्यवहित इत्यस्य
 मंगह । अत एव पौत्रो दोहिष इत्यत्र गोत्रेऽव मत्त्वेन प्राप्तस्य तुल्य प्रवरा-
 ध्यायप्रसिद्धत्वाभावाद्धारणमद्वति । ननु गोत्र इत्यन्यामन्वन्धे यून्यपि प्राप्नो-
 तोयत आह । यूनं त्विति । नन्वस्य गोत्राधिकारोपत्वात्कथञ्चामदग्न्यादी-
 नां सिद्धिरन आह । रामो जामदग्न्या इति । सुक्व आविधानात् । एतत्कव-
 मिति । प्रवराध्यायप्रसिद्धस्य नौकिकगोत्रस्य ग्रहणमित्येतत् । यूनं सुगितिस्-

यामनुत्पादाद्येत्यर्थः । आद्यः । इष्टमिद्विरूपो दोषः । नन्वपत्यपरम्परायां स
द्वितीय एवेति तृतीय इत्यनुपपन्नमत आह । तृतीयत्वमिति । तस्मादेव इति ।
अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादेवेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । न त्विति । उत्तर-
सूत्रस्य मुख्यपक्षे प्रयोजनमादावाह । पितामहेति । अनन्तरापत्ययुवप्रत्ययान्ता-
दिति । अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् युवापत्यपत्ययान्ताच्चेत्यर्थः । सूत्रारम्भे सति यो
नियमः फलितस्तमाह । यूनीति । आद्ये । पितुरेवापत्यमिति पक्षे । चतुर्था-
प्रत्ययान्तादिति । चतुर्थवाचिप्रत्ययान्तादित्यर्थः । न तु तृतीययाचीति । पञ्चम-
स्य तृतीयाऽपत्यत्वाभावादिति शेषः । संज्ञासंज्ञिनिर्देशस्थले उभयोरपि प्रथमा-
न्तत्वं सर्वत्र दृष्टमिति स्त्रियाश्च युवसंज्ञेत्यनुपपन्नमत आह । अस्त्रियामितीति ।
तदन्तविधिरिति । वर्षणद्वयस्य सर्वत्रेत्युक्तत्वात् न स्वाभ्यामिति सूत्रेण हृद्वेर्नि-
षेधो व्यर्थ इत्याशङ्कते नत्विति । ऐचो विषयनिर्देशार्थमिति । ऐजागमस्य प्रह-
सितयोग्यं यत्स्वनन्तान्निर्देशार्थमित्यर्थः । इजाशीतिवा इति । इाभ्यामशीतिभ्या-
ङ्कीत इत्यर्थः । पूर्वाधित्यनेन यदि पूर्वावयवत्वमैचो न बोध्यते किन्तु पदान्त-
यकारवकारोच्चारणकालपूर्वकालिकोच्चारणविषयत्वमात्रम्वोध्यतः इति कथ्य-
ते तदाह । अभक्तत्वे ऽहोति । अण्यन्तादिति । ऐयजगब्दादित्यर्थः । गोष इति
सूत्रे तस्यापत्यमित्यनुवर्त्तराह । तत्सम्बन्धपक्ष्यमित्यर्थ इति । ननु कौष्ठाय-
न्य इत्यत्र अस्य जित्वाद्बुधेः सिद्धौ च्फञो विच्छं व्यर्थमत आह । च्फञोति अ-
धिकृतङ्गोषइति । गोषे कुष्ठादिभ्य इत्येतत् । तदपत्येषु । भृगुवत्साप-
त्येषु । अन्यथा । आरोपाभावे । इति के चिदिति । साधवानुसारि-
णः । एतेन यद्विडिना भार्गवश्च वात्स्यश्च । आत्रायणश्चेतिदृग्द्विस्तीकृत्य व-
हुत्वाभावेऽपि मौनत्वाद्यञञोर्लुका निर्देशोऽयम्भृगुवत्साधायण इतीत्युक्त-
न्तदपास्तम् ॥ ऋषित्वे त्विति । तदा तु ऋष्यन्यकेत्यच् स्यात् । द्रोणस्य मनु-
ष्यत्वादनादिरित्यनुपपन्नमतो व्याचष्टे । भारतेति । द्रोणसंज्ञकस्याधुनिकस्य
ग्रहणशर्द्दा वारयति । अभिव्यक्तेति । अनाद्यर्थाभिधायित्वमिति । अभिव्य-
क्तो नोकप्रसिद्धोऽर्थो येषान्तादृशानां नामः तेन संज्ञागब्दानाविरासः । ए-
ते हि यद्यद्वाक्येः संज्ञाः क्रियन्ते तत्तद्गतिमात्रमभिदधति तथा चाद्यर्था-
भिधायकत्वनामेन नैतेऽनाद्यर्थाभिधायका इति भावः । एतादृशाप्य सौ-

तुल्यत्वेन गर्गादौ पाठस्यापूर्वत्वाभिप्रायेण प्रकृतसूत्रस्य विध्यर्थत्वाभिप्रायेण च शङ्केयम् । गर्गादावस्य पाठो नास्तीत्याशयः । एवं हि भाष्ये उक्तम् । किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्य इत्येव सिद्धम् । लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । यदि पुनस्तत्रैवोच्येत । नैवं शक्यम् । आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येतेति । इदञ्च सूत्रमप्येकं कृतञ्च न कपोतिं सूत्र एव वतण्डग्रन्थः पठितस्तौ नाङ्गिरस इत्यस्य प्रकृतसूत्रे सम्बन्धो नास्तीति च पूर्वपक्ष्याशयः । अत एवाह । अनाङ्गिरस इति । एवं हि आङ्गिरसग्रहणं विच्छिद्येतेतत्प्राश्रयः । अत्रापि । वातण्ड इत्यत्रापि । तत्र । अनाङ्गिरसे । तदभावः । यजोऽभावः योगविभागसामर्थ्येन । गर्गादौ पाठे कर्त्तव्ये तत्र पाठमकृत्वा ; कपिबाधादितिसूत्रानन्तरमप्येकं वतण्डाच्चेतिसूत्रपाठेन । अनाङ्गिरसेपीति । अपिना आङ्गिरसे । यदि गर्गादिपाठमकृत्वाऽपि सूत्रमप्युच्यते तदा अनाङ्गिरसे न भवति । आङ्गिरस इत्यस्य सम्बन्धादिति भावः । यदि प्रामाणिक इति । यदि गर्गादावस्य पाठाभावस्तदा पूर्वाङ्करोतिरा प्रापनामन्वाच्छिवादायस्य पाठो न प्रामाणिक इति भावः । शिवादी पाठकल्पनपक्षे चाह । तदेति । वृत्त्यनुरोधेनेति । एवं हि तत्रोक्तम् । अतः प्रवृत्ति सामान्येन प्रतया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपतेराऽपि प्रतयो भवति । यथाययमिजादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठ इति । तत्र भाष्य इति । यूनि लुक्सूत्रभाष्य इत्यर्थः । गोचत्वप्रयुक्त इति । गोचोचोद् इतिसूत्रविहित इत्यादिः । इतुक्तमिति । एवञ्च गोचोचोद् इतिसूत्रस्य परत्र पाठान्नत्र प्रदराध्यायप्रसिद्धगोचग्रहणेन गार्ग्यायणस्य तथात्वात्तस्माद् बुद्धिं सिध्यतीति भावः । गार्ग्यादि त्विति । स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रस्यापि गोचाधिकारीयत्वाङ्गीच एव प्रतयो न्याय इति भावः । आरीपेण । गोचत्वारोपेण । न चैवमिति । गोचसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोचाधिकाराग्रयणे । यूनि ढक् न स्यादिति । यूनीटो ढक् न इदानीमवग्रहते न स्यात् । स्त्रीभ्यो ढगितिसूत्रेऽपि गोच इत्यस्य सम्बन्धादिति भावः । दात्तं यीति । दात्ताया गोत्रापत्यं स्त्री दात्तं यीत्यर्थः । अगोत्रादितुक्कामार्थ्येनेति । अगोत्रादिति हि गोचप्रतयान्तादौपगवशब्दान्मा भूदित्यवमर्थम् । गोचसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोचाधिकारेऽस्य गोत्रापत्यं प्रतयविधायकतया एको गोच इतिनियमाङ्गीचप्रतयान्तंभ्यः फिञ् नैव प्राप्नोतीति प्रकृत-

षे राजन्याहुः मनुष्याश्च आपकम्परङ्गोचम् । यदयं बुध्विधौ राजन्यमनुष-
 योर्ग्रहणद्वरोति तज् आपयत्याचार्यं । लौकिकम्परङ्गोचग्रहणमिति गोत्रोर्चाष्ट-
 इतिसूत्रे राजमनुष्यशब्दावुपात्तौ तौ च गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रह-
 णानुवर्तनाच्छास्त्रोपयोगोत्राभिधायिनो ततश्च गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रह-
 णमपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यस्य आपकन्त्या च राजन्यमनु-
 ष्ययोः प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावेन गोत्रग्रहणेनैतयोरग्रहणं स्यादिति तयोर्पा-
 दानं सफलमिति । द्वितीये अष्टाशीतिसहस्राण्यूर्ध्वरेतसामुप्रीणां बभूवुस्तथा-
 गस्त्याष्टमैर्ह्यपिभिः प्रजनोऽभ्युपगतस्तत्र भवतां यदपत्यन्तानि गोत्राणीत्युक्त-
 म् । तत्र भवतामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः । तृतीये उभयत्र लौकिकस्य
 गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र कैयटः । यजुजोयेतत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्य-
 तौ गोत्र इत्यनुवर्तते । संघाङ्केत्यत्रापि गोत्रचरणाद् बुजित्यतः । ऋषिप्रजनश्च
 लोकी गोत्रमित्युच्यते इति।आङ्गिरस इत्येवेतिलेखनेन वतण्डाच्च तिसूत्रे कपिवो-
 धादितिसूत्रादाङ्गिरस इत्यनुवर्तते । तस्मिन्वाच्यं च गर्गादित्वाद्यञ्जि सिद्धे इद-
 न्नियमार्थमाङ्गिरसे यदि घतण्डशब्दः स्यात्ययो भवति तदा यज्जेत्येवंविधो नि-
 यम इदंस्तदभिप्रायेणाह । तत्र यजेति । विपरीतनियमं वारयति । आङ्गिरस
 एवेतीति । योगविभाग एवेति । अयम्भावः । आङ्गिरसे वाच्ये शिवादित्वात्प्रा-
 सस्याणो बाधनार्थमिदं सूत्रम् । गर्गादिपाठादादौ यज् प्राप्तस्तम्बाधित्वा
 शिवादिपाठादण् प्राप्तस्तम्बाधित्वा आङ्गिरसेऽनेन यज् भवति । न च गर्गा-
 दित्वात्प्राप्तस्य यजो बाधक ऋषित्वादण् तद्बाधनार्थमेवेदमस्त्विति वाच्यम् ।
 एवन्तर्हि सर्वत्र ऋष्यणा यजो बाधापक्ष्या गर्गादिपाठवैयर्थ्यं स्यादिति त-
 च पाठ ऋष्यण् बाधकपक्षादित्यत्रा समावेशो न स्यादतः शिवादी पाठादे-
 वाद्या समावेशो भवति । स च पाठोऽनाङ्गिरसे चरितार्थ इत्याङ्गिरसेऽनेन
 यजेव यथा स्यादित्येवमर्थो योगविभाग इत्याश्रयात् । अनन्तरस्येतिन्याये-
 ति । तेन वातण्डोऽप्यत्राणो लुङ न भवति । तत्र । अहविधायकसूत्रे । इह तु
 शिवाद्यज् भवतीति कथमत्र पङ्कः प्राप्तिरिति भावः । तदप्रवृत्तेः । प्रतिपदी-
 ऋपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । परे त्वि,ते । भाष्यानुसारिण । तत्रैव । गर्गादिगणे
 एव वतण्डात्तुक् ध्रियामिति पठनीयमित्यर्थः । पञ्च भाष्ये तत्रेयोच्येते इ-

तुल्यत्वेन गर्गादौ पाठस्यापूर्वत्वाभिप्रायेण प्रकृतसूत्रस्य विधिर्यत्वाभिप्रायेण च गङ्गेयम् । गर्गादावस्य पाठो नास्तीत्याशयः । एवं हि भाष्ये उक्तम् । किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्य इत्येव मिहम् । लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । यदि पुनस्तत्रैवोच्येत । नैवं शक्यम् । आङ्गिरसग्रहणं हि विहिष्येतेति । इदञ्च सूत्रमप्युक्तं कृतञ्च तु कपीति सूत्र एव वतण्डगन्धः पठितस्तेनाङ्गिरस इत्यस्य प्रकृतसूत्रे मन्वन्धो नास्तीति च पूर्वपक्षाशयः । अत एवाह । अनाङ्गिरस इति । एवं हि आङ्गिरसग्रहणं विहिष्येतेतराऽशयः । अत्रापि । वातण्ड्य इत्यत्रापि । तत्र । अनाङ्गिरसे । तदभावः । यजोऽभावः योगविभागसामर्थ्येन । गर्गादौ पाठे कर्त्तव्ये तत्र पाठमकृत्वा । कपिबाधादितिसूत्रानन्तरमप्युक्तं वतण्डाच्चेतिसूत्रपाठेन । अनाङ्गिरसेपीति । अपिना आङ्गिरसे । यदि गर्गादिपाठमकृत्वाऽत्र सूत्रमप्युच्यते तदा अनाङ्गिरसे न भवति । आङ्गिरस इत्यस्य मन्वन्धादिति भावः । यदि प्रामाणिक इति । यदि गर्गादावस्य पाठाभावस्तदा पूर्वाङ्गरीतरा आपनामन्त्रवाच्छिवादावस्य पाठो न प्रामाणिक इति भावः । शिवादौ पाठकल्पनपक्षे आह । तदेति । हस्त्यनुरोधेनेति । एवं हि तत्रोक्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रतरया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपतीराऽणु प्रतरयो भवति । यथायथमिजादीनामपवादः । गैवः । प्रौष्ठ इति । तत्र भाष्य इति । यूनि लुक्सूत्रभाष्य इतरर्थः । गोत्रत्वप्रयुक्त इति । गोत्रोच्चोद् इतिसूत्रविहित इतरादिः । इतरात्मिति । एवञ्च गोत्रोच्चोद् इतिसूत्रस्य परत्र पाठात्तत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणेन गार्ग्यायणस्य तथात्वात्तस्माद् बुक् सिध्यतीति भावः । गाङ्गेयादि त्विति । स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रस्यापि गोत्राधिकारीयत्वाद्गोत्र एव प्रतरयो न्याय्य इति भावः । आरोपेण । गोत्रत्वारीपेण । न चैवमिति । गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकाराव्ययणे । यूनि ढक् न स्यादिति । यूनीढो ढक् न इदानीन्मवन्मते न स्यात् । स्त्रीभ्यो ढगितिसूत्रेऽपि गोत्र इत्यस्य मन्वन्धादिति भावः । दात्तेपीति । दत्ताया गोत्रापती स्त्री दात्तेपीतरर्थः । अगोत्रादितुरात्मिमास्येनेति । अगोत्रादिति हि गोत्रप्रतरयान्तादौपगवगण्डान्मा भूदितरयमर्थम् । गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारेऽप्य गोत्रापती प्रतरयविधायकतया एको गोत्र इतिनियमाद्गोत्रप्रतरयान्तेभ्यः फिक् नैव प्राप्नोतीति प्रकृत-

सूत्रेऽगोत्रादिति एवमेवानिज इति च ध्वर्थमिति भावः । यजिजोर्धेतिविदिति । यथा भवद्विर्गोत्राधिकारादपि सामर्थ्याद्युनि तस्य प्रवृत्ति स्वीक्रियते तद्वत् । वास्तवमिति । यस्य गोत्रे विधानन्तदन्तस्य वास्तवन्तत्त्वम् । नन्वेकार्थभावाभ्युपगमाच्च प्रतीयमानस्य वास्तवन्तत्त्वमत आह । शास्त्रप्रक्रियेति । अत एव । गमकाभाव एव लौकिकग्रहणादेव । कखादिभ्यो गोत्र इति । कखग्रहस्य गगादौ पाठात्तेभ्यश्च शास्त्रीयगोत्र एव प्रतीयविधानादिति भावः । अणिजोरितरादौ चेति । तच्च ज्ञानार्थयोरिति वासिष्ठी वैज्जामित्रीतत्र च्छादेगवारणाय कृत तयोश्च ऋष्यभ्युक्तेतिसूत्रेण शास्त्रीयगोत्रेऽखिधानात्पर्युदासन्यायेन शास्त्रीयगोत्रग्रहणभविष्यतीति भावः । यच्चोक्तमूर्ध्वं शास्त्रप्रक्रियेति तस्य फलान्तरमप्याह । राजन्येति । अत एव । कल्पितगोत्रार्थकत्वादेव । अत एव । गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारादेव । फिज् नेति । एको गोत्र इतिनियमात् । भाष्यस्वरसादिति । उपपादितमेतत् । गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इतिमते शङ्कते । न चेत्यादिना भाष्योक्तमिति । तच्च हि किमर्थं शिवादिभ्योऽणं विधीयते न यथाविहितमित्येवोच्येत शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्तुच्यमाने इज् प्रमज्येत । इज्यतो यथा विहितः । पुनर्वचनमिदानीद्विमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तदाधनार्थम् । न वै नास्ति यस्तस्याधित । तच्चारभसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति कथासावणैवेत्युक्तम् । अण एव विधिरिति । भविष्यतीति शेषः । भाष्याश्रयात् । प्रथमाध्याश्रयात् । शिवादिभ्य इतिसूत्रस्याण्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अण्यग्रहणमिति । इज् एव विधानं स्यादिति । शिवादिभ्यो यथा विहितमिति व्याख्यान इति शेषः । अपत्याधिकारादन्यच्च प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणमिति सिद्धान्ते प्रसक्तमनुपपत्तिम्परिहर्तुं भाष्याश्रयमाह । यच्चिति । इत्युक्तमिति । स तु न प्राप्नोतीति शेषः । प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावादिति भावः । स्वयन्तदुपपत्तिमाह । तदिति । विशेष्यप्रकृतिभ्य इतीति । स्त्रीनिङ्निर्द्देशात् । प्रकृतिः शब्दरूपा सा न नदी मानुष्यत आह । अर्थदारकमिति । वाचकतामस्यभ्येनेतरार्थः । आरोप्येति । भेदप्रधानतदात्म्यस्त्रोकारि । इदञ्चित्यमिति । स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशमात्रेण धान्यमातुर्नेति यदुक्तञ्चित्यमितार्थः । अनु धान्यमाद्यप्रतिपादको भाषीगण्ड

इति कथम्प्रसिरत आह । लिङ्विशिष्टेति । न त्वधतयोनित्वमिति । तथात्वे
कानीनगन्दस्य व्यामकर्णयो प्रहृत्तिर्न स्यात्। अतयो मुमम्बम्बजन्मोत्पत्तिकत्वा
दिति भाव । अधिकार्यावगतिरिति । अधिक कारोऽधिकार इत्यर्थावगमात् ।
अतमिति । स्त्रीप्रत्यपरहिते दृष्टानाम्नातिपदिकत्वतद्वाप्यधर्माणान्तद्विशिष्टे
ऽतिदेश इतिपरिभाषायादिति भाव । तेन । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहणेन । अणि
ति । इजमगधेत्यणित्यर्थः । अत एवेति । अर्धग्रहणादेव । ठकि लोपविधान
मिति । लोपविधानमामर्षादठक कल्पना स्त्रीगङ्गाये स्वरित्वस्य च कल्पनापि
अया दगमुवादेन स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमिति स्त्रीकारि लाघवमिति भाव । दरदि
त्यादि । अत्र दरच्छन्दोऽजमगधेत्यणन्तः । इडविहजनपदेत्यजन्तः । ततो हौ
इजमगधेत्यणन्तौ । ऋपम्बकेति सूत्रं भाष्य इति । तत्र हि हरचो ठको द्रुक
ठजौ । हरचोठम्भवतीत्येतस्मात् द्रुकठजौ भवतो विप्रतिषेधेन । हरचा ठगभवती
त्यभ्यावकाशः । दाक्षेय । गौक्षेय । द्रुक कार्ष्णिकेर । गाणिकेर । इहोभयम्प्राप्नोति ।
नटी । नाटेर । दासी दासेर । ठजोऽवकाशः । कामण्डसेय । माद्रवाह्येय ।
ठक ॥ एव । इहोभयम्प्राप्नोति । जम्बू जाम्बेय । ठकठजौ भवतो विप्रतिषेधे
नेत्युक्तम् ॥ कार्ष्णिकेर इति । कार्ष्णैव कार्ष्णिका । कामण्डसेय इति । चतुष्पा
ज्जातिवचनः । चतुष्पाद्गो ठज् । जाम्बेय इहापि चतुष्पाद्गो ठजिति ठजि ठे
लोपोऽकडा इति ऊकारलोपः । अत्र कैयटः । जम्बूगन्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वाडठ
क प्राप्तिरित्येति । अत्र भाष्यप्रदीपोदयोतेऽभिहितम् । जम्बूगन्दस्य दीर्घाकारा
न्तत्वादूडभावः । इहच इत्यत्रापि स्त्रीभ्य इति वर्तते । तत्र स्पर्धते तत्र तदधि
कारविहितप्रत्ययग्रहणम् । तथाप्राणिजातेषु तिवाति के उत इत्यभ्यामभ्यन्तेऽ
पि प्राणिनातित्वात्तदभावः । अन्ये तु तस्या जम्बो फनरसा नदीभूय प्रवर्त
॥ इतिप्रयागाज्जम्बू ईदन्तोऽपाम च हस्तशृगालोभयवचनः । एतद्वाप्यप्रामा
ण्यात् । तस्मादूडि दीर्घान्ताऽप्युभयवचनः । यदा स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमव । इ
डविडादयः शिवादिषु पाठ्या इति । अय वाऽनभिधानात्तभ्यो ठगभाव इति
भाष्यागम इत्योह । अत्र जाम्बेय इत्यत्र विप्रतिषेधेन द्रुक भवतीत्येतद्वाप्ये
उक्तम् न स्त्रीभ्य इत्यत्रार्थग्रहणमिति ध्वनितमित्यर्थः । वाग्रहणनिवृत्तय इति ।
ठक च मण्डूकादिति सूत्रे षोडशाया वेति सूत्रादायहयानुवृत्ते । तत्रागिदादिगणे ।

पृथागब्दाद्दृक् पार्थ इत्यस्यासिद्धिपरिहाराय मूले तस्ये दमित्थणित्वमिहित-
 म्परत्वेतदमङ्गतन्तस्येतस्य शेषाधिकारीयत्वादत आह । शिवादिपाठादि-
 ति । दाक्षायण इति । दक्षस्य गोत्रापत्तं दाक्षिः । दक्षस्य युवा दाक्षैरपत्तमित्य-
 र्थेऽत्र दाक्षायणशब्दः । अत्र सामर्थ्याद्युनि ढकः प्राप्तिर्विधा । उत्तरपदस्य हृदि-
 विधानप्रयोजनमाह । उत्तरपदस्येति । ननु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तज्ञोत्राधिका-
 राज्ञातेत्येत्येष सिद्धे उत्तरपदस्य हृदिविधानं व्यर्थमेवेत्यत आह । अस्मादेवे-
 ति । ढः परामृश्यत इति । ततो बहुव्रीहिः सः प्रत्ययी यस्येति । अनुवर्त्तमान-
 प्रवाहणशब्दस्य स्वप्रकृतिकसमुदायसाधनिकः । लेखकप्रमादादिति । प्रवाहण-
 स्य ढ इतिसूत्रस्य शुभ्रादिभ्यर्थेति सूत्रविहितदृक् प्रहृत्तिस्त्वादेतत्सूत्रानन्त-
 रमेव प्रवाहणस्य ढे तत्प्रत्ययस्येति सूत्रद्वयस्य लेखनमुचितमिति भावः । दृक्
 सियेऽपीति । स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन । ननु भ्रुवो वृक् चेति वत्कुलटाया वेतिसूत्रस्या-
 पि प्रत्ययादेशोभयविधायकतया हनङ्माचं विकल्प्यते ढक्तु नित्यपूर्वैर्नैवेत्युपा-
 दानम्भूलकारीयं प्रमाणशून्यमत आह । हस्तादीति । कल्याणादीनामिनिङि-
 तिसूत्रेऽनुवर्त्तमानस्य ढगृहणस्य यथा नित्यमेव प्रकृतिसम्बन्धप्रत्ययाभिधाय-
 कत्वा तथाचापि । वाशब्दस्तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य विधीयमानकार्येण सम्बध्यत इति
 भावः । तदभावे इति । परत्वाद्दृक् कृते तदभावे ढगित्यर्थः । इत्याह । इत्याशये-
 नाह । द्वयोरनुकरणमिति । षट्कत्वजातिविशिष्टवाचकषट्काशब्दात्स्त्रपरत्वे
 जातस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते लुक् तदितिलुकीति टापो लुकि यत्स्त्रपरत्य-
 वाचकषट्केति तस्य च जातिनाचण्डीयवाधनार्थमनुकरणमित्यर्थः । अर्थ-
 निर्देशोऽयमिति । न तु सप्तमी शीर्षैरिति वदाम्यर्थापगतः । शुद्राभ्य इत्युच्य-
 ते शुद्रा नाम । अनियतपुंस्का । अङ्गहीना वेतिभाषात् । भाष्ये वाशब्द-
 चाद्यं । तदाह । तदभिधायीत्यादि । कल्पनद्वारेति । स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रे स्त्री-
 गृहणेन प्रत्ययगृहणमिति पक्षे इदम् । प्रागुक्तमिति । स्त्रार्थपक्षेणान्तरेति प्रा-
 गुक्तमित्यर्थः । पक्षस्य विषयस्यत इति । अन्यथाप्राप्तो ढगिति तन्प्राप्तियोग्या-
 नि प्रातिपदिकान्याह । इदन्तेभ्य इति । टे लोप इत्यस्येति । पर्यादेशप्राक्का-
 ले प्राप्तस्येति शेषः । बाधादिति । अत्र बाध न तस्यधित्वा प्रहृत्तिरेव
 किन्तु तस्याधित्वा प्रसक्तिमात्रम् । केकयशब्दाग्नपदशब्दादित्यजि यशब्दस्य-

यादेशे कैकेयीत्यस्य मित्रयूनाम्भाव इत्यथ गोत्रचरणादिति बुद्धिः मैत्रेयिकेत्य
 च । प्रत्ययादागतन्मात्रेयमित्यस्य च सिद्धिः । आदिह्रस्वा त्रित्यादेशस्य समा
 वेग एव भिन्नविषयकत्वात् । दाहिङनाचन । दहिङन् इमिङ् चाम्यामपत्य
 मित्यथे नडादित्वात्फक् । अथर्वतृगष्टाद्योक्तार्थं वर्तमानादभस्तादित्वाटधो
 त इत्यर्थे ठक् । जिह्वाग्निङ्गष्टाच्छुभ्रादित्वाडङ्क् । वाग्निङ्गष्टादुदीचामिति
 क्तिञ् । भूङ्गङ्गन्धीचन् गष्टाभ्याम्वाघ्रणादित्वाज्ञावक्षमणो अजि तत्त्वन्निपा
 तमात् । इदमेव च भूङ्गङ्गन् गष्टस्य तत्त्वनिपातनन्वातो कार्यमुच्यमानस्तप्र
 त्यये भवतीतिपरिभाषा प्रापयति । एतेन भ्रूङ्गङ्गत्वागष्टे कुत्वाभावोऽपि मि
 द् । न च कुत्वाभावनिपातनमेव तत्परिभाषाया प्रापकमस्त्विति वाच्यम् । गृ
 जैर्वृद्धिर्गितिसूत्रभाष्येऽपि तत्त्वनिपातनस्यैव प्रापकतोक्त्येति भाष्यद्वयप्रामाण्ये
 न तत्त्वनिपातनस्यैव प्रापकत्वाभिधानात् । मरयूङ्गष्टादणि यूङ्गत्वाप्य वेत्या
 देश । इच्छाकुङ्गष्टा जनपदवाची चक्षियवाची च । तत्र जनपदवाचकाद्वा
 वार्थं कोपधादणितिसूत्रेणाणि निपातनादुकारलोप । अथमन्तोदात्त । अजि
 यवाचकात्तु जनपदगष्टात्क्षत्रियादजितिसूत्रेणाजि निपातनादुकारलोप ।
 अथमाकुदात्त । प्रकृतसूत्रे तन्त्रेणोभयोरपि ग्रहणम् । द्वितीयस्य बहुत्वेऽ
 ओ लुकि इच्छाकृणा दुराये इति मिथ्यति । न च सूत्रे यत्स्वरकस्योच्चार
 न्तास्वरकस्यैवानुकरणमिति कथङ्गयोरनुकरणमिति वाच्यम् । एकठुत्वा इ
 योरप्यनुकरणसम्भवादिति भाष्ये व्यष्टम् । हिरण्यगष्टाग्नयष्टि
 यगष्टसोर्पो निपात्यते । यस्कादिभ्य इतिसूत्रे यो गोत्रगष्टस्तदर्थं मिहान्त
 रीत्या व्याचष्टे ॥ प्रवराध्यायेति । नन्वेव याम्कायन इत्यत्र युवप्रत्ययस्या
 पि प्रवराध्यायप्रमिहवटकत्वालोपापत्तिरत आह । यस्कस्यापत्यमित्यादि । ए
 तच्च विहितविशेषगाययण गिवादिभ्योऽणित्यत्र गोत्र इति निवृत्तमिति वृत्ति
 लभ्यतेन । भाष्यरीत्या तु न युवप्रत्ययस्य लुक्प्रामिरित्याह । वन्मुत इति । ए
 त एव । शास्त्रीयगात्र प्रत्ययेविधानादेऽ । मिहान्तो । अममावेगपक्षेऽप्रिययास्का इ
 ति । प्रकृतस्यपदार्थकृतस्यबहुत्वम् । तत्कृतं इति । अत्र मूने बहुत्व इत्येव
 पाठ इत्यभिप्रायेणेदम् । अथवाकत्रणिङ्कुम्भस्यैव्यगवाधनायाह । वाह्यादि
 त्यादिति । योधिष्ठिरि । पितेति । युधिष्ठिरगष्टाह्राडादित्वादित्त्र । ततो यजित्री

येति फक् । अत्रैव भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि गोपवनादिप्रतिषेध प्राग्व
रितादिभ्य । गोपवनादिप्रतिषेध प्राग्वरितादिभ्यो द्रष्टव्य । हारित । हा
रितौ । बहुषु हरिता इत्युक्तम् । एतेन गोपवनादीना विदाद्यन्तर्गणत्व स्पष्ट
मेव लभ्यते । अन्यथा गोपवनादिषु गोपवन । शिश्रु । विन्दु । भाजन । अश्वावता
न । श्यामाक । श्यापर्ण । वृत् । इति पाठेन प्राग्वरितादिभ्य इत्यमङ्गत स्था
त् । विदादिषु च गोपवन । शिश्रु । विन्दु । भाजन । अश्वावतोन । श्यामाक ।
श्यामक । श्यापर्ण । हरित । किदासेतिपाठेन भाष्य सङ्गच्छते । तद्राजस्येति
सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि । यजज्योत्येति सूत्रविषये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो
बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्त
स्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक्त्वत्त्व इतिवार्त्तिककृतोक्तम् । विदानामपत्यम्नायक
वैद वैदौ । अत्र विदशब्दाद्बहुषु गोत्रापत्येष्वजि तदन्ताद्यूनि अत इजितीञ् ।
तस्य एवचत्रियेति लुक् । किमर्थमिदञ्च अचीत्यं वालुक् मिह । अचीत्युच्यते
न चात्राजादिस्मश्याम । प्रत्ययलक्षणम् । वर्णायये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ।
अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये परे गोत्रप्रत्ययस्यालुगितिसूत्रार्थाग्रयणे प्रक
तवार्त्तिकम्प्रवृत्तम् । ततो भाष्यकृतोक्तम् । यदि वा कानि चिद्वर्णाययाप्यपि
प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति । वर्णायये नास्ति प्रत्ययलक्षण
मिति तु वर्णप्राधान्यविषयकमिति भावः । अथ वा अविशेषेणलुक्सुक्ता इ
ति नेति वक्ष्यामि । यद्येवमविशेषेण लुक्सुक्ता हन्ति नेत्युच्यते विदानाम
पत्यं बहवो मांण्यका विदा अत्रापि प्राप्नोति । अनुगिति शेषः । अस्तु
पुनरस्य युवबहुत्वे वक्तमानस्य लुग्भविष्यति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौ
किक गात्रमिति भावः । पुनरलुक्स्वाद्य भवति । लुकगात्रवदलुक्गात्रस्या
पि प्रवृत्तरथवातादिति भावः । ममर्थानामग्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगु
च्यते न चैतत्समर्थानामग्रथम गोत्रप्रत्ययान्तम् । किन्तर्हि द्वितीयमर्थमुपमक्रा
न्तम् । प्राथमकम्पिके प्रत्ययाये वक्तमानस्य तस्य प्राथम्यम् । यथा गार्गीया
इति । अथ युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवमन्वयान्द्वितीयमर्थमुपमक्रान्तोऽग्रन्त
उच्ये इति प्राथम्याभाव इति भावः । अथग्रन्थैतदेव विज्ञेयम् । त्रिभरदा
चिका । पट्टिष्ठकश्रपिका । भङ्गगिरसिका । कुलाकुशिका । इत्ययमर्थम् ।

अत्रिगच्छादपत्त्वबहुत्वे इत्यादिभिरिति ठक् । भरद्वाजादिदादित्वादञ् । त-
तो युद्वबहुत्वेऽत इञ् । तस्य एवध्वनियेति लुकि । ठकोऽचिभृग्वितिलुक् यञ-
ञोर्थेतिभरद्वाजशब्दादञ् । ततोऽचिभरद्वाजानांमैयुनिकेत्यर्थे इन्दाहुनिति बु-
न् । यटि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्प्रसङ्गात्तदा गोत्रेऽलुगचीत्यलुक्प्रसङ्गः
स्यात् । वशिष्ठशब्दादृष्यण् । कश्यपादञ् । एवम्भृद्विरम् कुत्सशब्देभ्यो ऋष्य-
ण् । कुशिकादञ् । अन्यत्त्वपूर्ववत् । गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् । ग-
र्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थमविध्यति । एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसं-
क्रान्तस्यालुगभवति नान्यस्येति । गर्गादञ् । भृगुशब्दादृष्यण् । ततो यूनीञ् ।
तस्य लुक् । गर्गभृगूणाभ्यामुनिकेतिडुन् । अचिभृग्वितिलुक् प्राप्नो गोपनादि-
पाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्यान्नोपपन्नादि-
षु न पठ्यते । पठितस्तु ज्ञापनमेत्यर्थः । भाष्ये च ध्वनितमिति । तथापि पूर्व-
यदुक्ता गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् । गर्गभार्गविकाग्रहणं क्रियते त-
न्नियमार्थमविध्यति । एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालु-
गभवति नान्यस्येति इत्युक्तम् । एवमुपपादनेन ध्वनितमित्यर्थः । अइन्द इ-
त्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे इन्दे विकल्पो न स्यादत आह । अइन्द इत्यस्येति । इ-
दम् । इन्दस्य विकल्पस्योदाहरणत्वेन प्रदर्शनम् । तस्य भाष्येत्यर्थ इति । एते-
न पुंयोगात्तान्तस्य श्रियां हतिर्दर्शिता । ङीपि । ऋचोभ्यदितिसूत्रविहिते ङी-
पि । अत एव निपातनात् । कौण्डिन्येतिनिपातनात् । यद्यत्र पुंवद्भावः प्यात्त-
दा यञि नस्तद्वित इति टिलोपः स्यात् । एतेन । भाष्योक्तपुंवद्भावमावक्यन-
नेन । कुण्डिन्शब्दादञ् । प्राप्तिरपि नेत्याह । कुण्डिनीत्येवमिति । तेन । लु-
ग्विधानेन । एतेन बहुषु प्रत्ययान्तसमुदायस्यागस्तिकुण्डिनज्जादेगविधानेन
मिदं लुग्विधानं धर्ममित्यपाम् । तत्र । ये चेति सूत्रे । राजश्वगुराद्यदिति-
सूत्रे राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वार्त्तिकमूनादस्यानाद्यदुक्तं राज्ञो जा-
तायेवेति तत्फलमुक्तं गृहादाविति तत्र गृहाच्छूद्रायास्तत्त्वमर्थविधय-
पहारो नैव प्राप्नोतीतिगृहादावित्यनुपपन्नमत आह । तज्जातीयेति । निवृत्त-
मिति । एतदभिप्रायेणपत्ये उदाहरणमुक्तमिति शेषः । ब्राह्मोजाताविति सू-
त्रं योगविभागेन भूमे व्याख्यातन्तत्फलमाह । एकयोगत्वं इति । ब्राह्मं च-

विरित्यत्र सास्य देवतेत्यर्थेऽपि अयितिप्रकृतिभावे प्राप्ते टिलोपोऽनेन सू-
 च्चेण यद्यपि, कृतस्तथापि ब्रह्मणोऽपत्यमित्यर्थेऽपि न मपूर्वोऽपत्य इतिसूच-
 ण प्रकृतिभावनियेधे ब्राह्मणो न सिद्धेदित्यभिप्रायेण योगविभागफलमुक्त-
 म् । अत्र । ब्राह्म इतिसूचं । जातावित्यस्य यत्र जातिः प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-
 स्य प्रवृत्तिनिमित्तमूता तत्रेत्यर्थः । ब्राह्मो नारद इत्यत्र तु न तथेति भावः ।
 यपूर्वेतीति । वृत्तिस्त्वं यदाक्त्वं यपूर्वं इति तत्रत्यवान्स्तानुकरणमिदमुच्चारणार्थो-
 ऽकारः । न तु सूचस्य प्रतीकधारणमिति शब्दात् । अपदेन कृत्रिमत्वात्तरपत्-
 मपोर्ग्रहणं स्यादत आह । स्वरूपेति । व्याख्यानादिति । जनपदशब्दात्तच्चिद्या-
 दित्यादिनिर्द्देशदर्शनमूलकाद्याख्यानादित्यर्थः । अन्यथा । कुलाख इतिसूचं
 तदन्ताग्रहणे । ननु प्रकृतसूचं तदन्ताग्रहणेऽपि कुलीनशब्दाद्व्यशब्दयोः स-
 मासेनाप्यकुलीनस्य मिद्धिः स्यादेवेत्यत आह । एवमेवेति । वंकार उदात्त इ-
 ति । प्रत्ययस्वरूपेकार उदात्त इत्यर्थः । पूर्ववदित्यस्य महाकुलादितिसूचोदा-
 हरण एवेत्यर्थ इत्यभिप्रायेणाह । अन्यतरस्यामिति । ननु श्चुरितिव्याख्यान-
 मपत्वाधिकारविरुद्धमत आह । अपत्य इतीति । इत्याहुरिति । वस्तुतस्तु मप-
 द्दशब्दोऽव्युत्पन्नमपत्तिपदिकं श्चुराची तदुक्तं मपद्वीशब्दव्याख्यानावसरे
 मपन्न प्रकृत्यन्तरत्वादिति । तेन । अङ्गादितिव्याख्यानेन । अठच इति । कर्मणि
 घटेऽऽठजितिसूचविहितस्याठचष्टस्येत्यर्थः । एतच्च विभक्तिव्यत्यस्तेन यदङ्गादिति
 व्याख्यातन्तर्दभिप्रायवर्णनम् । वस्तुतोऽङ्गस्येति पठान्तमेवास्वित्याग्रयेनाह । अ-
 च ठस्य इति । अत एव । वर्णमात्रस्य प्रत्ययत्वदेव । सङ्घातग्रहणपक्षे माधि-
 तिकेऽतिप्रसङ्गश्चिरमिति । माधितिकेऽपीति । अल्लोवस्य । मधितशब्दापयवाका-
 रलोपस्य । लघुत्वादिति । वर्णग्रहणपक्षे माधितिके मधितमप्यस्यमस्येत्यर्थे ठ-
 क्प्रत्यये इकादेशे यस्येतिलापेऽपीकादेशे न स्थानिवद्भावेन ठत्वमस्त्वपि-
 त्वादिति पञ्चमीसमासः मन्निपातपरिभाषा वा नाय्ययणीया । कर्मठेतिप्रसङ्ग-
 निवारणार्थार्थपरिभाषा च नाय्ययणीयेतिमाधवमित्यर्थः । वृद्धिनिमित्तम्येति
 पुंवद्भावनियेधमागङ्गाह । वृद्धिनीति । ननु पुंवद्भावेन गार्ग्यं शब्दादित्युक्तिर-
 सङ्गता तस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादत आह । पुंवस्त्वेनेति । वातण्डीत्यत्रापि नि-
 स्वस्य प्रयोजनमिति कस्य चिदुक्तिश्चङ्गयति । वातण्ड्या अपर्यामिति । कप्र-

तिविशेषणमिति । सौवीरवाचकाद् हृदादित्येवमन्वयकल्पनया विशेषणमित्यर्थः । प्रकृतसूत्रे हृदादिति चिन्त्यप्रयोजनमित्याशयेनाह । फिजन्तस्येति । फाण्टा-
 हृतस्य द्वैविध्याभिप्रायेणाह । अत्रापीति । हृत्पुस्तकमसङ्गतमित्यत्र कैयटस्यापि
 सम्प्रतिमाह । पूर्वंनिपातेति । यथामङ्गाग्रयणे णस्य णित्त्व व्यर्थमत आह
 णस्येति । तदुक्तमर्थे । फाण्टाहृते. प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यमिति । न च
 फाण्टाहृताभार्य इत्यत्र हृदिनिमित्तस्यैव प्रत्ययस्य णित्त्वमस्त्विति वाच्यम् । गोत्रा-
 द्युन्मिश्रयामित्युक्तं : मिश्रयाम्प्रत्ययस्यैवानुत्पत्तेः । ननु कौशल्यकामार्ग्याभ्या-
 मितिपञ्चमीनिर्देश परमप्रकृते प्रत्ययस्त्रीकारे विरुध्यत इत्यत आह । आ-
 भ्याम्पर इति । वार्त्तिकानुसारिमतमाह । अन्ये त्विति । एवं हि वार्त्तिककृ-
 तोक्तम् । फिजप्रकरणे दगुकोशल्यकर्मारकागवपाणा युङ्क्तादिष्टस्येति । आदेशो-
 च्छरमिति । आदिष्टस्यैव युक्ते । दन्त्यपाठ इति । कोसलेति । अन्ये भाष्यानुसारिण । तत्र
 को मलेत्यस्य दर्शनात् । कर्त्तृत्वात् इति । न त्वपत्येऽवाप् । कर्त्तृहर्त्तृत्तिकुर्वा-
 दिगणे पाठात् । तदेतद्व्यति । कर्त्तृरपत्ये त्विति । यदि हेति । वाक्त्विन । गो-
 धर । कार्कश्य । काक । लङ्का । चर्मवर्मिणोर्नखोपधाववोय । चीन् । केरल । श-
 क । द्रव्य । भर्ग । करुण । केकय । कश्मीर । मास्य । मुख्य । उरग । कोरव्येति
 तत्र पठ्यते । अन्ये प्राप् । अह्वानानाम् । ननु ग्लुचुकायमिषुचगव्यात्फिज् न प्राप्
 इति वा फिज् मिह इत्यसङ्गतमत आह । हृदादित्यनुवर्त्तत इति । अन्यतर-
 स्यामित्यनुवर्त्तयैव मिहे प्राचामिति व्यर्थमत आह । प्राचामिति पुजार्थमिति ।
 दाक्षिरिति । दक्षस्यापत्यमित्यर्थेऽत्र प्राप्ति । द्रुक्षोरिति । अय केवलक्षवियवा-
 ची । सा न स्यादिति । तद्राजमन्त्रा न स्यादित्यर्थः । ज्यादीनाश्चेति । हर्षे दि-
 त्वादिसूत्रविहितानाञ्ज्यादीनामित्यर्थः । इदञ्च दूषण केवलक्षवियवाचकपू-
 रणव्यतिरेकेण सप्तमेव । एवमन्येषामपि तथात्वे द्रष्टव्यम् । इज्जमगधेति-
 सूत्रभाष्यादिति । तत्र ह्येवमुक्तम् । अणो ज्यडस्थेजो विप्रतिपेधेन । अण-
 ज्यड स्थ इज् इत्येते भवन्ति विप्रतिपेधेन । अणोऽवकाश । आह । वा-
 ङ् । ज्यडोऽवकाश । आम्बष्ठ । सौवीर्य । इहोभयम्प्राप्नोति दार्व्य इति ।
 दार्व्यस्यापत्यमिति व्यञ्जिते कैयट । स्यावकाश । निचक । नैचक्य । अ-
 ण स एव । इहोभयम्प्राप्नोति । नीप । नैप्य । इजोऽवकाश । आजमीदि-

विरित्यत्र सास्य देवतेत्यर्थेऽणि अत्रितिप्रकृतिभावे प्राप्ते टिलीपोऽनेन सू-
 चेण यद्यपि, कृतस्तथापि ब्रह्मणोऽपत्यमित्यर्थेऽणि न मपूर्वोऽपत्य इति सूचे-
 ण प्रकृतिभावनियमे ब्राह्मणो न मिच्छेदित्यभिप्रायेण योगविभागफलमुक्त-
 म् । अत्र । ब्राह्म इति सूचे । जातावित्यस्य यत्र जातिः प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-
 स्य प्रवृत्तिनिमित्तमूता तत्रेत्यर्थः । ब्राह्मो नारद इत्यत्र तु न तथेति भावः ।
 प्रपूर्वेतीति । वृत्तिस्थं यद्वाक्यं प्रपूर्वं इति तत्रत्यवास्तानुकरणमिदमुच्चारणार्थ-
 ऽकारः । न तु सूचस्य प्रतीकधारणमिति शब्दात् । घपदेन कृषिमत्वात्तरपत्-
 मपोर्यङ्गं स्यादत आह । स्वरूपेति । व्याख्यानादिति । जनपदशब्दात्कृषिया-
 दित्यादिनिर्देशदर्शनमूलकाद्यास्यानादित्यर्थः । अन्यथा । कुलारख इति सूचे
 तदन्ताग्रहणे । ननु प्रकृतसूचे तदन्ताग्रहणेऽपि कुलीनशब्दात्प्रशब्दयोः स-
 भासेनाख्यकुलीनस्य मिहिः स्यादेवेत्यत आह । एवञ्चेति । ईकार उदात्त इ-
 ति । प्रत्ययस्वरणिकार उदात्त इत्यर्थः । पूर्ववदित्यस्य महाकुलादिति सूचीदा-
 हरण एवेत्यर्थ इत्यभिप्रायेणाह । अन्यतरस्यामिति । ननु शत्रुरिति व्याख्यान-
 मपत्याधिकारविरुद्धमत आह । अपत्य इतीति । इत्याहुरिति । यस्तुतस्तु मप-
 त्रयशब्दोऽव्युत्पन्नभ्रातिपदिकं शत्रुवाची तदुक्तं मपत्रीशब्दव्याख्यानावसरे
 मपत्र प्रज्ञात्यन्तरत्वादिति । तेन । अङ्गादिति व्याख्यानेन । अठच इति । कर्मणि
 घटोऽठजितिसूत्रविहितस्याठचठस्येत्यर्थः । एतच्च विभक्तिश्चत्यप्तेन यदङ्गादिति
 व्याख्यातन्तदभिप्रायवर्णनम् । वस्तुतोऽङ्गस्येति पठान्तमेवास्त्वित्याशयेनाह । अ-
 च ठस्य इति । अत एव । वर्णमात्रस्य प्रत्ययत्वदेश । सङ्घातग्रहणपक्षे माधि-
 त्तिकेऽतिप्रसङ्गश्चिरमिति । माधित्तिकेऽपीति । अलोपस्य । मधितयशब्दावयवाका-
 रलोपस्य । लघुत्वादिति । वर्णग्रहणपक्षे माधित्तिके मधितयमप्यस्येत्यर्थे ठ-
 कप्रत्यये इकादेशे यस्येति लापेऽपीकादेशे न स्थानिवद्भावेन ठत्वमस्त्विति-
 त्वादिति पञ्चमीसमासः सविपातपरिभाषा वा नाशयणीया । कर्मठेति प्रमद्व-
 निवारणायार्थवत्परिभाषा च नाशयणीयेति लाघवमित्यर्थः । वृद्धिनिमित्तस्येति
 पुंवद्भावनिषेधमाशङ्काह । वृद्धिनोति । ननु पुंवद्भावेन गार्ग्यशब्दादित्युक्तिर-
 सङ्गता तस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादत आह । पुंवस्येनेति । वातण्डीत्यत्रापि नि-
 श्वस्य प्रयोजनमिति कस्य चिदुक्तिरङ्गयति । वातण्डी अपरयमिति । ऊम-

यालुभविष्यतीत्येवमभिधानेन प्रकृतसूत्रे च गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहु-
वचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्त-
स्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक्त्वत्त्वत् । विद्वानामपत्यम्नाणवकः । वैदः । वैदी । कि-
मर्थमिदं अचोत्येवालुक् सिद्धः । अचोत्युच्यते न चावाजादिष्यश्यामः । प्र-
त्ययलक्षणम् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानि विद्वर्णायया-
णि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तद्येदमपि भविष्यतीतिप्रतिपादनेन च ध्वनितमि-
त्यर्थः । प्रधानमेवेति । प्रधानीभूतार्थविशेषणताप्रसङ्गेत्यर्थः । आङ्गः स्त्रिय इति ।
अङ्गानामपत्यानि स्त्रियः आङ्ग्य इत्यर्थः । आख्यानादिति । अङ्गानतिक्रान्त इति
विप्रहेऽपि पत्यङ् इत्यत्र सुदर्शनभूतकादित्यर्थस्तद्देशाच्चातेनेति । रघुत्वे नैवततो
बोध इति । रघुत्वारोपे चापत्यापत्यब्रह्मावमस्यन् । प्रयोजक इति शेषः । पद्यादुत्प-
न्नस्यापीतो मनुष्यजानेरिति ङीप् लुक् कृतो नेत्यत आह । अचेति । अत-
र्थेति सूत्रे तद्वाजस्येति नुवर्तते तच्चात इत्यस्य विशेषणञ्च तु विशेष्यन्तया
सत्त्वादन्तस्य तद्वाजस्येत्यर्थापत्तौ अङ्गादीनामप्यनेन सूत्रेणैव लुक्मिदो
स्त्रियामन्वन्तीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च तद्वाजस्येति भिन्नस्यात इत्यर्थः । मप्य-
न्नस्मादङ्गय ङ्ग एवाकारः सम्भवतीति तत्परकरणं व्यर्थमत आह । तत्पर-
करणमिति । नियतमिति । गम्यमानभवतिक्रियाविशेषणमेतत् । एतेनानन्तराप-
त्येऽप्येवमेवेति सूचितम् । चक्रिया इति । एतेन यत्प्राच्यग्रहणस्योदाहरणन्तश्च
जनपदचक्रियीभयवाचकत्वेन प्रकृतप्रकरणीयप्रत्ययोत्पत्तियोग्यताऽस्तीति ध्व-
नितम् । इतिमते इति । भाष्यमस्मते मत इत्यर्थः । यौधेयीत्यत्र यौधेयशब्दादु-
त्पन्नस्याङोऽपि प्राप्तस्य लुकाऽनेन निषेध इत्यस्य फलमुपपादयति । आदय इ-
ति । एतेन । यौधेयादिग्रहणेन प्रापकेन । ङीपीतीति । अत्र लुकि कृतेऽपि
ज्ञातिनक्षणङीप्, प्राप्त्यभाव उक्तः । ङीवुदात्तः स्यादिति । कित इत्यनेन
टगन्तस्यान्तोदात्तत्वात् । आद्युदात्तत्वमिति । समुदायस्येति शेषः । अणिङो-
रिति सूत्रस्यापत्याधिकारबहिर्भूतत्वाङ्गीकृतगोत्रपदग्रहणशब्दानियारणायाह । अ-
चेति । तद्वीति । गोत्रावयवादिति सूत्रं हीत्यर्थः । तेन । अनन्तर इति भाष्ये-
ण । भौक्तिकगोत्रेति । प्रवराध्यायप्रसिद्धस्य गोत्रस्येत्यर्थः । पूर्वोक्तभाष्ये गोत्रा-
दवयुत इत्यस्य पारिभाषिकगोत्रात्पृथग्भूत इत्यर्थस्तेन तत्पट्टे प्रत्यये

आजक्रन्दि । अथः स एव । इहोभयम्नाप्नोति । बुध बीधि । प्यहस्थेजो भव
 न्ति विप्रतिपेधेनेति । तेन । बहुत्ववदर्थे इतिव्याख्यानेन । बहुत्वर्थेषु यस्तद्रा
 ज इत्यर्थे इन्द्रायवयावयस्य तद्राजस्य बहुत्वप्रतिपादकत्वाभावात् स्यादिति भा
 य । ननु तद्राजान्तत्वञ्च प्रत्येकमस्ति तेषाञ्च न बहुत्ववदर्थे वृत्तिः किन्तु समु
 दायस्यैवेत्यत आह । इन्द्रे प्रत्येकमिति । बहुत्ववत्त्वेनैवेति । उद्भूतावयवमिद
 रूपस्येतरैतरयोगइन्द्रस्य प्रकृते सत्त्वादिति भावः । तद्राजार्थसमूहगत इति
 यच्च तद्राजार्थेभ्यनेकेषु बहुत्वान्वयस्तच्च लुगिति सूत्रार्थः इति भावः । अत एव
 तद्राजान्तमाचार्याश्रितमिति व्याख्यानादेव । इतिनिर्देश इति । नोदात्तस्वरि
 तोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति सूत्र निर्देश इत्यर्थः । यथा तद्राजस्यै
 तिसूत्रे व्याख्यातन्तथा यजजोर्थेति सूत्रेऽप्यर्थः स्यादिति भावः । अन्यथा
 अणन्तत्वाभावे । विदाद्यन्तत्वस्वीकार इति श्रियः । विशेषार्थमाह । भगवन्ने
 ति । तदुक्तमत्रैव सूत्रे भाष्ये । अथ यो लोप्यलोपिना समामस्तच्च कथम्भवि
 तव्यम् । उभयं हि दृश्यते शरदच्छुनकदर्भाङ्गुवत्साध्यायणेषु । नोदात्तस्वरितो
 दयमगार्ग्यकाश्यपगालवीनामित्येति । अथ कैयटः । आपकद्वयसङ्गायादुभयभ
 वतीति भावः इति । लुक्सिद्धिरिति । यः शिष्यत इतिन्यायेन तद्राजान्तस्य बहु
 त्ववदर्थे वृत्तेः । वक्ष्यमाणरीत्या । प्रत्ययलक्षणेन । ननु गोपवनादित्वाङ्गम
 ष्देऽपि निषेधः स्यादत आह । विशिष्टस्येति । भाष्यकैयटामिति । एतच्चोपपा
 दितम्नाम् । न चैवमिति । बहुत्ववदर्थे विद्यमानं यत्तद्राजान्तमिति व्याख्याने
 इत्यर्थः । अङ्गानामपत्यमाह । आङ्गप्रतिपत्तय आङ्गा । इयै प्रतिपत्तावित्यर्थः
 कनि तस्य लुपि तद्राजान्तस्य पूर्ववद्बहुत्ववदर्थे वृत्ते सत्त्वात् । तत्साहचर्ये
 ण । यजजोर्थेति सूत्रसाहचर्येणेत्यर्थः । यदुक्तम्नाम् वक्ष्यमाणरीत्येति तदङ्ग-
 सुपक्रमते । पञ्चानामपत्येति । पञ्चालापत्ये यौगिको यः पञ्चालशब्दे बहुय
 चनान्तस्तत्सादित्यर्थः । ध्वनितश्चेदमिति । तच्च हि चविद्यादेकराजात्सङ्घात-
 प्रतिपेधार्थम् । चविद्यादेकराजादिति वक्तव्यम् । किम्भयीजनम् । सङ्घातप्रति
 पेधार्थम् । सङ्घातान्मा भूत् । पञ्चानामपत्यम् । विदेहानामपत्यमिति ।
 तत्तर्हि वक्तव्यम् वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुक्पञ्चालानामित्येतन्न
 ति । यस्तस्यादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययस्येति सत्यं लुक् । तच्च-

दित्यत्र कर्मधारयात्प्रत्ययमी । भोजत्वादवयवशब्दस्य परनिष्ठात् । सूत्रस्य प्रयोज-
नान्तरमाह । किञ्चेति । अवयुतमित्यस्य व्याख्या पृथग्भूतमिति । अनयोर्भयो-
रपीति । भारद्वाजीयभाष्ये उदाहरणत्वे न प्रदर्शितयोर्देवदत्त्यायात्रदत्त्येत्यनयोः ।
अपिना पूर्वोक्तानाम्पुणिकादीनाङ्गहणम् । न चाणिजोरितिसूत्रव्याख्यानाव-
सरे गोत्रशब्दे न पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यर्थे गोत्रावयवादितिसू-
त्रारम्भस्य साधकत्वमुक्तान्तत्वायमुपपद्यते । गुरुपोत्तमार्थत्वादस्येति वाच्यम् ।
भारद्वाजीयभाष्यसम्मतप्रयोगसाधकस्य तस्यारम्भादित्यर्थात् । सूत्रे इति । सूत्र-
शब्दो भोजशब्दश्च अङ्गप्रत्ययम्भाप्रोतीत्यनयोरर्थः । युवत्वामिति क्षत्रिय इ-
ति चोपाधिः पञ्चाविति वक्तव्याह । सूत्रशब्दादिति । स्त्रियामस्य विधानात् क्षत्रिय
शब्दः क्षत्रियापरः । जातो सूतीति । युवत्वजातिविशिष्टे कृडस्य सूतीति कृ-
पमित्यर्थः । क्रियाशब्दस्य तु सूता इत्येव भवतीति बोध्यम् । देवयज्ञीत्यादि-
निर्देशादपत्यार्थकप्रत्ययान्तानामेतस्मिन् सूत्रे ग्रहणमित्याशयेनाह । अनन्तरा-
पत्यार्थमित्यर्थे इति । उभयत्र विभाष्यम् । गोत्रे प्राप्तं अनन्तराऽपत्ये आ-
रम्भात् । इदम् । उभयत्र विभाषात्वकथनम् । अन्यथा । तन्मन्यविप-
कत्वस्यापि स्त्रीकारे ॥

॥ इत्यपत्याधिकारविवरणम् ॥

करणे क्षत्रिति । रज्जधातीरिति शेषः । क्षत्रि च भावकरणयोरिति गकार-
लोपः । रज्जनकर्म इति । रज्जनमत्रान्यदीयवर्णप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम् । ए-
वञ्च तेन रजत्वञ्च तत्सम्बन्धप्रयोग्यतदीयवर्णप्रकारकप्रतीतिविशेषत्वमिति
बोध्यम् । तत्सम्बन्धस्य पृथगग्रहणप्रयोजकः सम्बन्धविशेषः । तेन जपाकुसुमम-
भ्यन्दाद्रक्तः स्फटिक इति प्रतीतावपि न जपाकुसुममिति प्रयोगार्हाः । ते-
चनाशब्देनेति । अन्यग्रहणमिति । अश्विन्यादिशब्देन तत्तत्रक्षत्रयुक्तचन्द्रवा-
चकस्य ग्रहणमित्यर्थः । स च । केवलनक्षत्रवाचकश्च । एवमिति । उभयथाचक
इत्यर्थः । ननु यदि सूत्रघटको नक्षत्रशब्दस्तत्तत्रक्षत्रयुक्तचन्द्रनाक्षत्रिकस्तदा त-
त्तत्रक्षत्रयुक्तचन्द्रबोधकादश्विनोयुक्तचन्द्रशब्दादपि प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आ-
ह । स च नक्षत्रवाचकादेवेति । अश्विन्यादिशब्देभ्य एवेत्यर्थः । न तु नक्षत्रवा-
चकनक्षत्रशब्दादपि । अत्राप्युक्त एव हेतुर्बोध्यः । ननु प्रकृतं पुथ्यशब्दः पुथ्य-

विध्यमित्यर्थः । अन्तोदात्तत्वानापत्तेरिति । यद्यपि कुसुदगन्धिशब्दादणि त-
स्य प्रत्ययसंज्ञामन्त्रियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदादेशस्य षडोऽप्युदात्तत्वात्तदष्टा-
पि कृते एकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वं सिध्यति । तथापीज्जम्बे वाराहोत्या-
दावन्तोदात्तत्वानापत्तेरित्यर्थः । प्रत्ययः परस्येति सूत्रद्वयप्रकरणेऽस्य पाठेन
प्रत्ययविधायकत्वमस्य सूत्रस्येति शङ्कानिवारणायाह । अयञ्चादेश एवेति । औ-
दमेघे यासिद्धेरिति । आपत्यस्य च तद्धितइतिसूत्रविहितो यलोपः प्रकृते न
स्यात् स्वतन्त्रप्रत्ययपक्षे तस्यापत्यत्वाभावादिति भावः । ननु पुंवद्भावेन यकार-
निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । अठ इति । नन्वस्य स्वतन्त्रप्रत्ययत्वेऽपि स्वार्थि-
कत्वेनापत्यार्थकत्वादापत्यस्येति यलोपः स्यादेवेत्यत आह । 'स्त्रियामिति
विशिष्याविति । अत्र विशिष्योक्त्या इति कयनेन प्रकृतिवाच्यस्त्रीत्वद्योतकत्व-
मिव टावादीनामिति सूचितम् । अनिर्दिष्टार्था इति न्यायेनात्यन्तस्वार्थिकाना-
न्तु भक्तस्त्रप्रकृत्यर्थकता । अत एव यौधेयी इत्यत्रापत्यार्थक उगन्तयौधेयश-
ब्दात्पश्चादौतिसूत्रेणात्रि तदन्तस्य गोचत्वमस्येवापत एवाह । गोचाणन्तेति ।
यञ्प्रत्ययस्येति । अभिजिह्विदभृदितिसूत्रविहितस्येत्यादिः । आदेशत्वपक्षे ये-
च तद्धितइतिसूत्रस्यभाष्यविरोधशङ्कानिवारणाय शङ्के । नन्वादेशत्व इति । न-
न्वस्तु शीर्षकादेशस्तथापि नस्तद्धित इति टिलोपो भविष्यच्चाह तोत्यत । टि-
लोप इति । एकदेश्युक्तित्वादिति । अभावकर्मणोरिति पर्युदासेनादेशत्वाना-
प्राप्तस्य यादितद्धितस्य शङ्केन टिलोपापवादप्रकृतिभावाप्राप्त्या दृष्टरूपसि-
धौ पर्युदासानाश्रयणेनादेशपक्षे रूपणाभिधानमनुचितमित्येकदेश्युक्तित्वमिति
भावः । किञ्च प्रकृतसूत्रस्यमिदामन्तभाष्यविरोधादप्येकदेश्युक्तित्वमित्याह ।
अत एवेति । एकदेश्युक्तित्वादेव । उक्तप्रयोगयोः । हास्तिगोर्था पैलुगोर्था
प्रतिप्रयोग्योः । अनभिधानमेवेति । एतदनभिधानाभिधानं पर्युदासाना-
श्रयणेन । तयोः प्रयागयोः प्रामाणिकत्वं उपायान्तरमाह । यद्वेति । गोचाप-
यवादितिसूत्रघटकोऽवयवशब्दा लोकप्रसिद्धावयवार्थापेक्षया विलक्षण इत्या-
शयेनाह । अवयवशब्द इति अवन्त इति । अवन्त्युपमर्गपूर्वकमुधातोरुपप्रत्यया-
न्ता । अप्रधानवाचीति । अप्रधानस्य लक्षणया प्रकृते बोधकः । तेन न नील
घटादिगण्यजग्यशाब्दबोधि नीलपदार्थेऽवयवत्वव्यवहारापत्तिः । गोचाश्रयना-

बहुव्रीहिसमाम् । आद्ये । द्वितीयान्ताग्रत्यय इतिपथे । उपयन्तरि । एवञ्चा
 पूर्वं पतित्यस्यन्तामादृशी या कुमारी तामुपपन्न कौमार पति । द्वितीये ।
 प्रथमान्ताग्रत्ययस्वीकारे । उपयमनविशिष्टे स्वार्थे । एतच्च निपातनमामर्ष्य
 ज्ञव्यम् । उपयमनविशिष्ट इतिकथनेन विनाङ्गाङ् न तथा प्रत्यय । एव
 चापूर्वपतिमन्वभ्य स्त्रीनिष्ठ प्रकृते कुमारशब्दस्य प्रवृत्तिर्निमित्तमित्यर्थादुक्त
 भवति । अपूर्वत्वस्य पतिनिष्ठस्य च प्रतीतिरनेन प्रवृत्तिर्निमित्तेन स्वपठकत
 या कारिता भवति । न च कौमारापूर्वजन इत्युभयत स्त्रिया अपूर्वत्व इ
 ति वक्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तम् । एतेन स्त्रीनिष्ठापूर्वत्वे निपातनमिति क
 भ्यते एवञ्चापूर्वं पतिर्दध्या इत्यर्थे मामासानुपपत्तिरिति दाध्यम् । एतद्वार्त्तिकं
 कथ्याख्यानावसरेऽपूर्वपतिङ् कुमारीमुपपन्न कौमारी भर्त्ता । कुमारी अपूर्व
 पति पतिसुपपन्ना कौमारी भाव्येति । भाष्यकृता प्रदर्शनेन वार्त्तिकस्य स्त्रि
 या इत्यनन्तरस्यापिप्रदृश्यति शेषपूरणेन व्याख्यानस्योचितत्वात् । द्विती
 यमिति । कौमारी भाव्येति रूपम् । स्त्रीत्ववधिरिति । एतच्चार्यादुपपन्नभव
 ति । शरावस्याधिकरणत्वात् । एवञ्च शराव षोडन इति शब्दात्किञ्चिदपाटा
 नकोडरणोत्तरकालिकशरावाधिकरणकनिधानकर्म षोडन इत्याकारक शाब्द
 बोध । उपयोगफला क्रियेति । उपयोग फल यस्या इत्यर्थः । उभो स्त्राक्षणिक
 त्वमुपपादयति । वसे क्रिपीति । वृत्ति शरणमिति । भाष्येऽदर्शनात् । भाव
 नातिरिक्तेति । भावने तथा व्यवहाराभावात् । एतेन प्रकृतसूत्रविहितप्रत्यया
 न्तस्य ममुदायस्य रुटिरपीति सूच्यम् । रुट्यर्थतावच्छेदकश्च माननिष्ठ गृह्य
 प्रतिपदादिदर्शान्ततिथिममुदायत्वम् । कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ततिथिममु
 दायत्व वा। एवञ्च पौषादिपद योगरुटमान च मौरेऽपि पौषव्यवहारात्पौषपद
 द्वेवलरुटमेवास्तु तस्मिन् रुट्यर्थतावच्छेदकश्च धनुष्यरविविगिष्टत्वमेवास्त्विति
 दाध्यम् । तथा मति मास्मिन् पौर्णमासीतिभूत्वेन यागप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्ते न च
 मोरेऽपि धनुष्यरविविगिष्टपौर्णमासीवृत्तिरिति पठ्यतया व्यवहार इति दाध्यम् । यस्मि
 न्वर्पे पौषगृह्यपक्षीयपौर्णमासीप्राचिन्यावव मकरमक्रातिस्तस्मिन्मौरे पौषव्यव
 हाराभावप्रमङ्गात् । एव योगार्थाभिन्न एव शक्ति मौरे तु धनुष्यरव्यारथ्ये त
 या व्यवहार स्थानपदमे पदमव्यवहारवद्वा । पुष्यपदञ्च न केननम्यु धनञ्च

नचत्रयुक्तशशियुक्तपट्ट्यादिषटीपरिच्छिन्नकालपरस्तस्य चाद्यभवत्वत्र सम्भवत्य-
 भेदे आधाराधेयभावाभावादत आह । अद्यतनमित्यादि । ननु लुप्तविशेष
 इतिसूत्रस्य व्याख्यावसरे पट्टिदण्डात्मकेति यद्वास्यातन्तस्य कथं लाभ इति
 चेदित्यम् । पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । नचत्रयशब्दश्च तत्तत्रचत्रयुक्तशशिवोधक इति
 तत्तत्रचत्रयुक्तशशियुक्तकाल इत्यर्थे यः प्रत्ययस्तस्य लुप् स्यादविशेष इत्यस्य प्र-
 त्यासत्त्या तत्तत्रचत्रेण शशिनो यावत्कालावच्छेदेन सम्बन्धस्तद्वाप्यस्य विशे-
 पस्य विवक्षा न चेदितिसूत्रार्थात् एतेनाद्य पुण्य इत्युक्ते द्यः श्वो वा नेति विशेषो
 गम्यत एवेत्यविशेष इत्यनुपपन्नमित्यपास्तमातद्वाप्यत्वञ्च तत्परिच्छेदकसूर्यह-
 तिसद्वगन्तूनहत्तिसद्वगन्तवन्क्रियापरिच्छिन्नत्वमेवाप्तद्विपयेऽपीति । संज्ञाविष-
 येऽपीत्यर्थः । इन्द्राच्छः । अत्र नचत्रेणेत्यनुवर्त्तते तच्च यद्यत्र विपरिणम्यते ।
 एवञ्च नचत्राणां यो इन्द्रस्तास्माद् युक्त इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । योयुक्तः स काल-
 येदिति सूत्रार्थः । शक्तिं कमिति । दृष्टं मामकलेर्दं कृद्दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्दं गतञ्च
 इति शक्तिं कात् । ननु क्रमविषयसाम्नो नित्यत्वात्कलिना दृष्टमित्यनुपपन्नमि-
 ति चेन्न । यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या
 कलिनाऽश्नायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते । परिहृतो रथः । तेनेति वर्त्तत इति ।
 ततोयान्तात्परिहत इत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । यः परिहृतः स रथश्चेत् । प-
 रिहृत इत्यस्य समन्ताद्युक्त इत्यर्थो न तु मूलोक्त इत्याह । समन्तादिति ।
 अपाठ इति । अप्रशस्तः पाठ इत्यर्थः । मनोरमाविरोधादिति । तत्र तदेकान्त-
 ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यस्य पुत्रैः पौत्रैः परिहृत इत्यत्र प्रत्ययाग्रहतिः प्रयोजनत्वे-
 नोक्ता । न हि पुत्रपौत्रैः समन्ताद्देष्टव्यं सम्भवति । तदेकान्तत्वेत्यत्र तच्छब्देन प-
 रिहृतशब्दार्थघटको विशेष्यभूतोऽयं पराशर्यते तत्तदेकान्तस्तदेकान्तः । येन प-
 रिहृतः स तदेकान्तोऽवयववेद्यतेति विवक्षितम् । अत्रयवत्वं च अत्रयवत्तदभि-
 देन प्रतीयमानत्वम् । स्वरे विशेष इति । द्वैयवैयाघ्रेति द्वाववयवजन्मत्वादाद्युदा-
 त्तौ ताभ्यामभि द्वय । वैयाघ्रः । एतावाद्युदात्तावेव । सूत्राभावे त्वणस्त-
 त्वादन्तोदात्तत्वं स्यात् । तत्र इति । तस्मिन् ग्रहत्तिनिमित्ते योधनीय इति शि-
 पः । तत्र । अपूर्णत्वश्चनकरणीभूतम्ग्रहत्तिनिमित्तञ्च । प्रकृत्यर्थगतम् । कुमार-
 शब्दार्थगतम् । रुटेरिति । यत एवापूर्वं पतियस्या इतिममानाधिकारण्यदन्तो

बहुव्रीहिनमाम् । आद्ये । द्वितीयान्ताग्रत्यय इतिपक्षे । उपयन्तरि । एवञ्चा
 पूर्वं पतिर्यस्यस्तामादृशी या कुमारी तामुपपन्न कौमार पति । द्वितीये ।
 प्रथमान्ताग्रत्ययस्वीकारे । उपयमनविशिष्टे स्वार्थे । एतच्च निपातनमामर्ष्य
 कथ्यम् । उपयमनविशिष्ट इतिकथनन विनाह्यात्माङ न तथा प्रत्यय । एव
 ञ्चापूर्वपतिमस्यञ्च स्त्रीनिष्ठ प्रकृते कुमारशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थादुक्त
 भवति । अपूर्वत्वस्य पतिनिष्ठस्य च प्रतीतिरनेन प्रवृत्तिनिमित्तेन खण्डकत
 या कारिता भवति । न च कौमारापूर्ववचन इत्युभयत स्त्रिया अपूर्वत्व इ
 ति वक्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् । एतेन स्त्रीनिष्ठापूर्वत्वे निपातनमिति क
 भ्यते । एवञ्चापूर्वं पतिर्यस्या इत्यर्थे मामासानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एतद्वार्त्ति
 कस्याप्यानादमरेऽपूर्वपतिङ कुमारीमुपपन्न कौमारी भर्ता । कुमारी अपूर्व
 पति पतिमुपपन्ना कौमारी भायात । भाष्यकृता प्रदर्शनेन वार्त्तिकस्य स्त्रि
 या इत्यनन्तरस्याणिग्रहणस्य ति शेषपूरणेन व्याख्यानस्योचितत्वात् । द्विती
 यमिति । कौमारी भायैति रूपम् । स्त्राख्यवधिरिति । एतच्चाद्यादुपपन्नभव
 ति । शरावस्थाधिकरणत्वात् । एतच्च शराव षोदन इति शब्दात्किञ्चिदपादा
 नकौडरणीत्तरकालिकशरावाधिकरणकनिधानकर्म षोदन इत्याकारक शब्द
 बाध । उपयोगफला क्रियेति । उपयोग फल यस्या इत्यर्थः । उभो साक्षणिक
 त्वमुपपादयति । वसे क्षिपीति । वृत्ति शरणमिति । भाष्यऽदर्शनात् । साव
 नातिरिक्तेति । सावने तथा व्यवहाराभावात् । एतेन प्रकृतसूत्रविहितप्रत्यया
 न्तस्य समुदायस्य रूढिरपीति लब्धम् । रूढ्यर्थतावच्छेदकञ्च माननिष्ठ गृह्य
 प्रतिपदादिदर्शान्ततिथिमसुदायत्वम् । कृष्णप्रतिपदादिषोर्णमास्यन्ततिथिसमु
 दायत्व वा । एवञ्च घोषादिपद योगरूढम् । न च सौरऽपि पौषव्यवहारात्पौषपद
 द्वेवलरूढमेवास्तु तस्मिन् रूढार्थतावच्छेदकञ्च धनुस्वरविविगिटत्वमेवास्त्विति
 वाच्यम् । तथा सति सास्मिन् पौर्णमासीतिसूत्रेण योगप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्ते । न च
 सौरऽपि धनुस्वरविविगिटपौर्णमासीघटिते एव तस्या व्यवहार इति वाच्यम् । एव
 न्वर्ये पौषगृह्यपक्षीयपौर्णमासीप्राक्तिसावेव सकरमक्रातिस्तस्मिन्सौर पौषव्यव
 हाराभावप्रसङ्गात् । एव योगार्थाभिन्न एव शक्ति सौरि तु धनुष्यव्यारथ्ये ।
 या व्यवहार स्थानपदमे पदमव्यवहारवद्वा । पुण्यपदञ्च न केनन्युप्यनक्षत्र

साचबोधकमण्प्रत्ययप्रकृतिबोधकम् । पीपी या पौर्णमासी तस्याद्वियमेन पु-
 ष्पनचक्षुक्तचन्द्रमसा योगस्य नियमाभावात् किन्तु पुनर्वसुपुष्यान्यतरबोधक-
 म् । अन्योपान्त्यौ त्रिभौ त्रैयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः । श्रेया मासा द्विभा-
 ञ्नेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थयेति वचनात् । न च पीपादिपदश्चतुस्वरव्यारब्धे श-
 क्तम्यौपीपीर्णमासीघटिते गौणमित्येवास्त्विति वाच्यम् । सा वैशाखस्यामावस्या
 या रोहिण्या सम्पद्यते इति श्रुत्या चान्द्र एव शक्तिकल्पनात् । फल्गुनीनक्षत्रे-
 ण युक्ता फाल्गुनीत्यत्र फल्गुनीपदस्य पूर्वफाल्गुनी उत्तरफाल्गुनी इत्य-
 त्थेतन्नितयपरतया यस्मिन्वर्षे इस्तनक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा युक्ता फाल्गुनस्य पी-
 र्णमासी तस्मिन्वर्षे चैत्राश्विवास्यात्यन्यतरयोगसम्भवेन तदुत्तरं वैशाखामावा-
 स्यायां रोहिणीयोगस्य सम्भवात् । यदि मेघस्वरविविधिमिष्टमानत्वं वैशाखत्वन्तदा
 वैशाखामावास्यायां सूर्यस्य मेघस्थत्वे चन्द्रमसस्य रोहिणीयोगीमावास्यैव न
 स्यात् । यमा सह वसतोऽस्याचन्द्रार्काविति व्युत्पत्तेः प्रसिद्धत्वात् । सूर्याच-
 न्द्रममोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति गोभिलवचनाच्चामावास्यान्ते चन्द्रस्य
 सूर्यरागाववस्थान नियमात्सूर्यस्यापि ह्यपस्थत्वमुपपादनीयमतयान्द्रे वैशाखे
 वैशाखपदस्य शक्तिरिति । मेघादिस्थे सवितरि यो मासः प्रपूर्यते चान्द्र । चै-
 त्रायः स विज्ञेयः पूर्तिं हित्वेऽधिमासीऽस्य इतिवचनाच्छुक्लप्रतिपदादिषा-
 न्द्रामावास्यायां ह्यपरागौ सूर्यावस्थानस्य तस्याश्च वैशाखस्य ममासे च सम्भव
 इति द्रष्टव्यम् । केचित्तु पुन्येण युक्ता पौर्णमासी पीपीत्यत्र पुन्यनक्षत्रस्य योग
 एव न विवक्षितः । किन्तु पुन्ययोगयोग्यतैश्च । तद्योगयोग्यत्वञ्च । तद्योगयोग्यता
 वच्छेदकधर्मवत्त्वम् । योग्यतावच्छेदको धर्मश्च धनुस्वरव्यारब्धपक्षीयत्वम् । एव-
 च पीपीपदस्य धनुस्वरव्यारब्धपौर्णमास्यां शक्नो योपपदमपि धनुस्वरव्यारब्ध-
 पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्ने शक्तमिति योपपदस्य योगरुद्धत्वमव्याहृतम् । ए-
 वमेव सर्वत्र बोध्यमिति वदन्ति । मासायानुजावरत्यादीति । मासायानुजा-
 वरानुपूकचातुष्प्राकाश्वराक्षीघ्नवेयातवैकृतवारिवरुतापायनाप्रहायणमाना-
 नानि इति । साऽस्य देवता । प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकात् षडार्घ्येऽणादयः स्युः ।
 सम्पत्तित्वेनेत्यादि । एतेन सम्पत्तित्वमेव प्रत्यगार्थतावच्छेदकम् । प्रत्यगार्थे च
 क विग्रहदेयम् । क विग्रह इत्युक्तमभवति । हस्तिरभावनमिति । तादृगेऽयं

एव प्रकृतसूत्रे देवतापदोपादानेन प्रत्ययविधानाद्देवतात्वेन देवताऽपि प्रती-
यते । तथा च ऐन्द्रन्धीत्यादौ प्रकृत्यर्थाभिन्नदेवतासम्बन्धित्वावच्छिन्ने प्रकृ-
तिप्रत्ययसमुदायस्य शक्तिरिति भावः । ऐन्द्रन्धीत्यादौ हविषि देवतासम्बन्धि-
त्वञ्च देवतोद्देश्यकत्वागकर्मत्वम् । मन्त्रे तद्देवताकत्वरूपसम्बन्धित्वञ्च तदुद्दे-
श्यकत्वागकरणत्वेन श्रुतिर्वाधितत्वम् । न च मन्त्रं विनापि हविःप्रक्षेपादिरूप-
प्रायाजननात्कथमन्त्रस्य करणत्वमिति वाच्यम् । करणत्वस्य त्यागाद्वाध्यापार-
कत्वरूपत्वात् । व्यापारयोश्चरणरूपः । मूले द्रव्ये उद्देश्यविशेष इति । अत्र
द्रव्यपदोत्तरसप्तम्यर्थो विपर्ययता । उद्देश्यविशेष इत्यस्य स्वत्वप्रकारकेच्छोद्देश्य
इत्यर्थः । एवञ्च त्यज्यमानद्रव्यविपर्ययत्वावच्छिन्नस्वत्वप्रकारितावदिच्छोद्देश्यो
देवतत्त्वर्थः । लाघवादाह । मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रे ष स्तुत्येत्यर्थः । ऐश्वर्यकर्मण
इति । ऐश्वर्यायकस्येत्यर्थः । ऐश्वर्यञ्च त्यज्यमानद्रव्यनिरूपितम् । आग्नेयग-
न्धस्य ब्राह्मणपरत्वमनुपपन्नमित्याशङ्कते । अग्नौ ह गेनेति । व्यस्तस्यैव देवतां-
त्वेऽपीति । प्रत्येकञ्चतुर्थीयवर्णेन विशेष्यवाचकदेवशब्दप्रकृतिकविभक्तिसजा-
तीयविभक्तिकविश्वशब्दघटितस्य देवतावाचकत्वेऽपीत्यर्थः । वैश्वदेव्यामिचेति ।
तर्ते पयसि दध्यामयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रेत्यर्थः ।
ब्रह्मणि रुट्येति । को ब्रह्मात्मानिनार्केषु शमने सर्वनाम्नि च । पावके च
मयूरे च सुषुप्तोर्पजनेषु कमितिकीयाद्ब्रह्मण्यं रुट् । मनु केवत्तः कशब्दो
यदि ब्रह्मणि वर्त्तते तदा कश्चा अनुब्रूहीति प्रेषविरोध इत्यत आह । कश्चा इति ।
अत्र । कस्येदितिसूत्रे । तन्त्रेण । विभक्त्यन्ततन्त्रेण । शब्दपरत्वेऽपि । किंश-
ब्दानुकरणत्वेऽपीत्यर्थः । किंशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वे साधकमाह । अत एव ।
किंशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वादेव । अत्रैव साधकान्तरमाह । विश्वमुद्दहना-
मसु चेति । मन्त्रात्वादिति । ब्रह्ममन्त्रात्वादित्यर्थः । अत एव । आधुनिकमन्त्राया
एव प्रतिषेधादेव । कस्येदितिसूत्रे तन्त्रेणोभयोर्निर्देशे भाष्यं साधकमाह ।
तदुक्तमिति । तदुत्तरमिति । अयं किम । अद्यापि न किमः । उभयथापि क-
श्चा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वेनामसम्प्राप्तिर्यते सर्वस्य प्रजोपति ।
प्रजापतिश्च क इति । तदेतदशङ्क्ये । कशब्दस्येति । अपर आह । यद्येव
किमः । अद्यापि न किमः । उभयथा कथानुब्रूहीति भवितव्यमिति । अत्र

भवितव्यमित्यनेन स्वस्य तद्विषये सम्प्रत्यभावा सूचितः । तथा चोभयथेत्युक्ति
 रेकदेशिनः । तद्वयेति । प्रथमोक्तोभयथेत्यादिद्वयमित्यर्थः । भाष्यादयसम्प्रत्यत्वात्
 पाठेन सर्वनामसंज्ञा क्रियते । इत्यादिविरोधात् । अत एव विघ्नेपान्देवानां
 मिति प्रयोगविरोधा नेति बोध्यम् । अन्य इति । त्वदादेरेव किम कादेशवि
 धानादिति भावः । ननु परत्वादादिहृच्चिरित्यसङ्गतम् । इकारविधानसामर्थ्यं
 नैव लोपो न भविष्यतीत्यत आह । उरुहृष्टत्वादिति । तत्त्वञ्च । उरुहृष्टत्वञ्च ।
 आयमिति । श्रीर्देवताऽस्य आयम् । बोधः । आदिहृष्टा लोपबाध । पारिष्वा
 हुं वा आख्यत् अवधारत् अवबाहदित्यादौ निषेधार्थमर्लोपीत्यत्र प्रत्याहार-
 प्रहणस्तत्र हृष्टापेक्षया लोपस्य बलवत्त्व एव सङ्गच्छत इत्याशयेनाह । के चि-
 त्त्विति । अतः एव । सामान्यापेक्षनियमस्वीकारादेव । तदप्राप्तिः । हृष्टा वा
 धाज्जोपाप्राप्तिः । न सा । न पूर्वमत्र हृष्टे प्राप्तिः । ननु लोपस्य बलवत्त्वे या
 यमितिरूपासिद्धिरत आह । आयमित्येति । अत एव । लोपस्य बलवत्त्वादेव ।
 अन्यथा । लोपस्य बलवत्त्वाभावे । तत्पक्षे । हृष्टेर्बलवत्त्वपक्षे । मरयेत्वे । कस्ये-
 दितिसूत्रेणालोच्यपरिभाषया मरयेत्वे । लोपसवर्णदीर्घौ बाधित्वा । परत्वा
 लोपं वाणादाङ्गं बलीय इति सवर्णदीर्घस्याधित्वेत्यर्थः । तदमिहि । कायमि
 तिरूपासिद्धिः । मम तु । हृष्टेर्लोपस्य बलवत्त्ववादिनो मम त्वित्यर्थः । एतेन ।
 सामान्यापेक्षान्नापकेन हृष्टेर्लोपस्य बलवत्त्वस्वीकारेण । शीव मासम् । शुनौ
 विकारः अवयवो वा । प्राचिरजतादिभ्योऽञित्यञ् । न प्राप्नोतीति । हृष्टियोग्य
 स्याभावेन निषेधाप्राप्त्या तत्त्वन्नियोगशिष्ट उजागमो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अ इति ।
 जानातीति अ । इगुपधन्नाप्रोकिर इति क । परिहारदिगेपेति । परिहारप्रद-
 र्शनमार्गसूचनञ्च त्वञ् निर्भर इति भावः । अत्र टिलोपं बाधित्वा हृष्टि प्राप्ते-
 त्युपादानाहृष्टेर्बलवत्त्वत्वे न नाशितम् । तदपास्तम् । पूर्वोक्तान्नापकेन हृष्टापेक्ष
 या लोपस्यैव बलवत्त्वात् । दोषाभावपरभाष्यमिति । अत्र नुगागमात्पूर्वमपि
 यम्येति लोपस्य हृष्टिबाधकस्य प्राप्ते रिति य विधिगम्यतीतिन्यायसङ्गारो नास्तीति
 भावः । एतस्यैकदेश्युक्तित्वञ्च हृष्टेर्लोपबाधकस्याभिप्रायेण तेनोक्तम् । तदेव
 चिन्त्यमिति । पूर्वोक्तरीत्या लोपस्य बलवत्त्वादिति भावः । अत्र कैयटानुयायि
 नः । आयमितिपूर्वोक्तरीत्या हृष्टेर्लोपबाधकत्वेनोचितमेव । न च लोपुंमा-

भ्यामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधः । तस्य दोषान्तरोपलक्षणत्वात् । किमो मस्येत्वे
 इत्यस्य ह्रस्वस्याधित्वा आदिह्रस्वा भवितव्यम् । तस्या अस्यापधाह्रस्वाधकत्वा
 त् । अन्यथा गार्ग्य इत्यत्रापि यस्येतिनोपस्थाधित्वाऽजन्तलक्षणह्रस्वापत्तेः ।
 किम कादेशो निपात्यत इतिकैयटोक्तत्वाच्च । वार्णादाङ्गस्वनीय इतिवचनस्तु
 समाननिमित्तकत्वाभावेन व्याख्ययत्वाच्च प्रवर्तत इति । ननु यदि प्रत्ययसंवि-
 योगेनोक्तस्य निपातनन्तदाऽप्येनपूर्वे स्वाहेत्यत्र प्रत्ययसंविद्योगाभावाद्भुक्त-
 पामिहिरत आह । अपोनपूर्व इति । ननु पित्रोयतीत्यादौ रिष्टादेगविधानेऽ-
 प्यङ्गात्सर्वधातुकयोरिति दीर्घं सिद्धं रोडि दीर्घाच्चारणं व्यर्थमत आह । अ-
 ङ्गवृत्तंति । अनिर्दिश्यमानेति । अङ्गं त्यर्थः । मर्धादेमत्वेति । अनेकान्तात् ।
 भ्रमेति । एतेन ऋदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाऽनेकात्परिभा-
 षयोरेकवाक्यतया निर्दिश्यमानस्य सर्वस्येत्यस्यांशकृते च ऋत इत्यनेन ऋवर्ण
 स्यैव निर्दिश्यमानतया तस्यैवादेशे सिद्धे डित्त्वे अष्टार्यमेवेति सूचितम् । स
 भ्रदाय इति । अत्राहचि पूर्वोक्तैव । महाराजप्रोष्ठपदादित्यत्र निर्दिष्टमहारा-
 जेतिपदं व्याचष्टे । महाराज इति । तादृष्यानतिदेशादिति तादृष्यस्य वर्णमात्र
 वृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावात् । उत्तरपदादित्यत्रिष्टिष्टात्त्वस्य वर्णमात्रवृत्तिश्चादि-
 ति भावः । एतेन पूर्वोक्तरीत्या इन्द्रशब्दस्यानवकत्वेनाननु मरुच्छब्देन्द्रशब्दयो-
 रभेद एव सूत्रमार्थक्यमभविष्यतीत्यत आह । मरुदादिभिरिति । न च नीमेन्द्र
 इत्यत्राप्यजाद्यदन्तत्वादिन्द्रशब्दस्यैव पूर्वनिपात स्यादिति वाच्यम् । अत्र नीम
 शब्दस्य महेश्वरवाचकतयाऽभ्यर्हितत्वेति पूर्वनिपातमभवात् । अनेनैव । नेन्द्र
 स्येत्यनेनैव । अन्तादिवच्चेति सूत्रे एवमुक्त्वा गुडोटकमित्यत्रोदके केवल इति
 पूर्वपदान्तीदान्तत्वस्य पूर्वव्यवहारी तत एकादेश इति हि फलं स्पष्टम् । ईदृगे
 एवार्थ इति । पूर्णा मामोऽस्यामित्यर्थ एवाम्य पौर्णमासीशब्दस्य भाधुत्वमि-
 त्यर्थः । मातरि पित्रेति वार्त्तिकम् । प्रयोजनान्तरेति । यथाऽविद्रुमशब्दादा-
 र्यानार्थं णिचि टिनोपे क्विपि पटान्ते विमर्गमिद्धि अन्यथा प्रकारस्य भ्यान्
 हत्वस्य स्यादिति यत्केन चिदुक्तम् तद्विरुद्धम् । यत्तु मोटादीनामादेशत्वा-
 च पत्वप्राप्तिरिति तच्चेत्याह । दुग्धं इतीत्यादि । यौवनमितीति । युवतीना
 समूह इत्यर्थं युवतिशब्दादपि भव्याट इति पुष्यज्ञात्वे टिनोपे प्राप्ते प्रकृति

भवितव्यमित्यनेन स्वस्य तद्विषये सम्प्रत्ययभाव सूचित । तथा चोभयथेत्युक्ति
 रेकदेशिन । तद्वयेति । प्रथमोक्तोभयथेत्यादिद्वयमित्यर्थः । भाष्याद्यसम्मतत्वात्
 पाठेन सर्वनामसङ्गा क्रियते । इत्यादिविरोधात् । अत एव विच्छेपान्देवाना
 मिति प्रयोगविरोधा नेति बाध्यम् । अन्य इति । त्वदादेरेव किम कादेशवि
 धानादिति भावः । ननु परत्वादादिहृदिरित्यसङ्गतम् । इकारविधानसामर्थ्यं
 नैव लोपो न भविष्यतीत्यत आह । उत्कृष्टत्वादिति । तस्य च । उत्कृष्टत्वञ्च ।
 आयमिति । श्रोतृदेवताऽस्य आयम् । बोधः । आदिहृदा लोपयाधः । पारिस्वा
 हु वा आख्यत् अवधारत् अववाहदित्यादौ निषेधार्थमल्लोपोत्यत प्रत्याहार
 पङ्कणस्तञ्च हृदापेक्षया लोपस्य बलवत्त्व एव सङ्गच्छत इत्याशयेनाह । के चि
 त्त्विति । अत एव । सामान्यापेक्षानियमस्वीकारादेव । तदप्राप्तिः । हृदा वा
 धाल्लोपाप्राप्तिः । न सा । न पूर्वमत्र हृदे प्राप्तिः । ननु लोपस्य बलवत्त्वे आ
 यमितिरूपासिद्धिरत आह । आयमिति । अत एव । लोपस्य बलवत्त्वादेव ।
 अन्यथा । लोपस्य बलवत्त्वाभावः । तत्पक्षे । हृदे बलवत्त्वपक्षे । मस्येत्वे । कस्ये
 दिति सूत्रेणालोपपरिभाषया मस्येत्वे । लोपसर्वर्णदीर्घा बाधित्वा । परत्वा
 लोप वार्णादाह वलीय इति भवर्णदीर्घस्याधिबलत्वेत्यर्थः । तदमिहि । कायमि
 तिरूपासिद्धिः । मम तु । हृदेर्लोपस्य बलवत्त्ववादिनो मम त्वित्यर्थः । एतेन ।
 सामान्यापेक्षानापकेन हृदेर्लोपस्य बलवत्त्वस्वीकारेण । शीघ्र मानम् । शून्यो
 विकार अवयवो वा । प्राणिरजतादिभ्योऽजित्वञ्च । न प्राप्नोतीति । हृद्वियोग्य
 स्याभावेन निषेधाप्राप्त्या तत्कन्ययोगशिष्ट ऐजागमो न प्राप्नोतीत्यर्थः । न इति ।
 जानातीति न । इगुपधस्माप्रोक्तिर इति क । परिहारदिग्मेति । परिहारप्रद
 र्शनमार्गसूचनञ्च त्वञ्च निर्भर इति भावः । अत्र टिलोप बाधित्वा हृदि प्राप्ति-
 त्पुपादानाहृदेर्बलवत्त्वान्तेन नाश्रितम् । तदपास्तम् । पूर्वोक्तानापकेन हृदापेक्ष
 या लोपस्यैव बलवत्त्वात् । दीर्घाभावपरम्भायमिति । अत्र नुगागमात्पूर्वमपि
 यस्ये तिलोपस्य हृदिबाधकस्य प्राप्तं रिति यं विधिगम्यतीतिन्यायमन्वहारो नास्तीति
 भावः । एतस्यैकदेश्युक्तित्वञ्च हृदेर्लोपवापकत्वाभिप्रायेण तेनास्तम् । तदेव
 चिन्त्यमिति । पूर्वोक्तरीत्या लोपस्य बलवत्त्वादिति भावः । अत्र कौयटानुयायि
 नः । आयमितिपूर्वोक्तरीत्या हृदेर्लोपवापकत्वेनोचितभावः । न च लोपः सा

यतीति दर्शयति । धातोर्हि इय इत्यादिना । एवञ्च क्रियावाचकत्वमुक्तद्वय-
प्रत्ययान्तयोरिति तयोरेवाक्षेपो भविष्यतीति भावः । न च क्रियावाचकाक्षे-
पेऽपि धातोरेवाक्षेप इत्यत्र किम्प्रमाणम् । तेन दीव्यति खनति जयतीति
सूत्रविहिततद्धितानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वा-
दिति वाच्यम् । एतद्वाच्यप्रामाण्येन कारकान्वययोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न
तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनादोषात् । अत एव देवदत्तेन शल्योऽश्वः । आ-
भ्रिको भूमिमित्यादयो न प्रयोगाः । अत एव हिङ्गादियोगे न द्वितीया
इति-नेन च विग्रहवटकादधीत इत्यादिगङ्गादेककार्कमध्ययनमिति बोधः ।
ध्याकरणशब्दात् ध्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तेति बोध इतिवृत्तिविग्रहयोः स-
मानार्थान्वनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आभ्यातन्तद्धितकृतोरितिममानार्थ-
त्वाभ्याघातात् । तदेतदाह । अधीत इत्यादि । उभयोः । अधीतेवेदेत्यनयोः ।
प्रकृतसूत्रभाष्ये उक्त्यादीन्युच्यते कान्युकथानि । मामानि । यद्येवं मामग-
माचे औक्थिक इति प्राप्नोति । नैय दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दश्रवणविषयतीति ।
उक्त्यर्थमुक्तम् । इह उक्त्यान्धीते औक्थिकः । एतेन उक्त्यशब्दो येषु सा-
मसु रुढस्तान्यधीयानि प्रत्ययो नेष्यते इत्ययादुक्तमभवति । यदधीयानि प्रत्यय
इष्यते तबोक्त्यशब्दो न रुढ इति कैयटः । यदधीयानि । प्रातिगम्यमधीया-
न । समामगेऽपीति शेषः । प्रत्याशयोऽयम् । ततोऽपि तादर्थ्यादित्यनेन लक्षण-
या उक्त्यलक्षणप्रातिगम्यशास्त्रम् । सुव्याख्याभिधायिनस्तूक्त्यशब्दात्प्रत्ययो
नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवति । उक्त्यान्धीते वेद वेति । उक्त्यान्धीते इत्य-
औक्थिकशब्दः प्रातिगम्यपर एव । तन्मात्रत्वमेव कृते औक्थिकशब्दः प्रातिगम्य-
मधीयानि वक्षते । तदर्थे भाष्ये य इदानीमौक्थिकमधीते कथन्तत्र भ-
वितव्यम् । औक्थिक इत्येव तत्र भवितव्यम् । कथम् । तस्येदम्प्रत्ययाप्तुकु ।
तस्येदम्प्रत्ययाप्तुस्त्वन्तव्यः । तस्येदम्प्रत्ययस्य च । न तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः ।
इहाम्नाभिस्तौगशब्दं माध्यम् । औक्थिकमधीते । उक्त्यान्धीते । औक्थिक
इति । तत्र इयोः समानार्थयोरिकेन विग्रहः अपरस्यादुत्पत्तिर्भविष्यति । अ-
प्रिविकथयानेनेति । औक्थिकशब्दात्प्रातिगम्याध्यक्षवाचकादौक्थिकानामा-
श्रय इत्यर्थं कर्त्तव्यौक्थिकयात्रिकवद्भूचनटाऽऽज्यइति अत्राम चाश्रयः प्राति-

भावः । अनुदात्तादिरयमिति । तथा च यौवतमित्यनुदात्तादेरजित्यञ् । सी
 ऽनुनासिक इति । यणनुनासिक इत्यर्थः । वार्त्तिकस्याहन्शब्दस्य कालवाचक
 त्वभ्रमवारणायाम् । कृताविति । ननु महविाते वातयेतिप्रयोग इत्यते स च स-
 मूहासम्भवाच्चीपपद्यत इत्यत आह । दिग्भेदेनेति । यथामन्त्यार्थ इति । योग-
 विभागाभावे यप्रत्ययस्य समुच्चयार्थश्चकारस्याप्युपादेयतया प्रत्ययानाद्यतुष्टा-
 द्यथासंख्यस्य स्यात् । तस्य निवास इति सूत्रेण विषयो देश इत्यस्य गतार्थता
 त्त्रिराचष्टे । विषयः स्वत्ववानिति । प्रत्ययोपाधिरिति । प्रत्ययार्थविशेषणम् । न
 न्वर्थे विषयार्थकप्रत्ययान्त एव देशाभिधायको भविष्यतीति देशपदमनर्थक
 मत आह । क्व चिद्देशेति । एवञ्च । सोऽस्येत्यनुवृत्तौ च । प्रथमान्तेभ्यः प्रयो
 जनयोदुष्टवाचकेभ्योऽस्य सङ्ग्रहामस्येत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ननु घञन्त-
 स्य पुल्लिङ्गत्वात्ता इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह । सिति स्त्रीलिङ्ग-
 मिति । तत्फलमिति । कृदग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिफलमित्यर्थः । ननु गतिकार-
 कसमभिध्याहृतङ्दन्तं यत्र तत्र तद्विगिष्टस्यैव कृदग्रहणेन पङ्कणमितिपरि-
 भाषार्थाह अन्तादिधोयमानं प्रत्ययोऽत्र श्येनपातशब्दाद्विच्यतीति पाते जे इ-
 त्यनुपपन्नमत आह मूले । अप्रत्ययपरि पातशब्द इति । एवञ्च पातशब्दस्य अ-
 प्रत्ययपरत्वमात्रमपेक्षितञ्च तु अप्रत्ययविधानावधित्वमिति भावः । घञन्तसा-
 मान्याप्रत्ययमाशङ्काह । इतिरिति । कर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्य भाव्येति । तत्र
 हि कर्तृकर्मणोः पठोविधाने कृदग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । लप्रतिषेधा-
 त् । प्रतिषिध्यतेऽत्र पठो लप्रयोगे नेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थन्तर्हि कृदग्रहणं क-
 र्त्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणो तत्र यथा स्यात् । अन्यस्य ये कर्तृकर्मणो तत्र
 मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृत-
 य । तत्र लप्रयोग इत्यते । तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते इत्युक्तम् । अप्र भाव्ये नैत-
 दस्तीत्यादिना यथोक्तप्रयोजनञ्च कृदग्रहणस्येति दर्शयति । प्रकृतसूत्रे कर्तृकर्मण-
 दोपादानेन स्पष्टायतावच्छेदककर्तृत्वकर्मत्वे उपस्थिते तयोश्च समस्यन्धिकत्वा-
 द्द्विरूपकाकाङ्क्षात्ताभ्याम् क्रिया प्राप्तिष्यते ना चार्थरूपा न प्रयुज्यत इति त-
 दाचकशब्दान्ते सति क्रियावाचकशब्दप्रयोगे मति ये तदाप्यक्रियानिरूपितक-
 र्तृत्वकर्मत्वे तद्विगिष्टवाचकान् पठोति सूत्रार्थं कृदग्रहणाभावेऽपि भवि

यतीति दर्शयति । धातोर्हि ह्य इत्यादिना । एवञ्च क्रियावाचकत्वमुक्तद्वय
 प्रत्ययान्तयोरिति तयोरेवाक्षेपो भविष्यतीति भावः । न च क्रियावाचकाक्षे
 पेऽपि धातोरेवाक्षेप इत्यत्र किञ्चिन्मात्रम् । तेन दीव्यति खनति जयतीति
 सूत्रविहिततद्धितानामपि क्रियोपसर्जनद्वयवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वा
 दिति वाच्यम् । एतद्वाच्यमामाख्येन कारकान्वययोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न
 तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनादोषात् । अत एव देवदत्तेन शत्रोऽग्नौ । आ
 भिक्तो भूमिमित्यादयो न प्रयोगाः । अत एव हिरगादियोगे न द्वितीया
 इतिरेकं च विप्रहृष्टकादधीत इत्यादिगङ्गादेककर्तृकमध्ययनमिति बोधः ।
 व्याकरणशब्दान् व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तृति बोध इतिहत्तिविप्रहृष्टो म
 मानार्थश्चनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आख्यातस्तद्धितकृतोरितिममानार्थ
 त्वाध्याघातात् । तदेतदाह । अधीत इत्यादि । उभयोः । अधीतेरेदेत्यनयो ।
 प्रकृतसूत्रभाष्ये उक्त्यादीग्युच्यते कान्युकजानि । मामानि । यद्येवं मामग
 माचे श्रीकथिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दश्चविच्यतीति ।
 उक्त्यर्थमुक्तम् । इह उक्त्यान्धीते श्रीकथिक । एतेनउक्त्यगङ्गा येपु मा
 मसु रुढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते इत्यर्थादुक्तमवति । यदधीयाने प्रत्यय
 ष्यते तश्रीकथगङ्गा न रुढ इति कैयटः । यदधीयाने । प्रातिगाप्यमधीया
 ने । अनामगेऽपीति शेषः । प्रश्नाशयोऽयम् । ततोऽपि तादर्थ्यादित्यनेन लक्षण
 या उक्त्यलक्षणप्रातिगाप्यशास्त्रम् । मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्त्यगङ्गाप्रत्ययो
 नेष्यते । तत्र वाच्यमेव भवति । उक्त्यान्धीते वेद वेति । उक्त्यान्धीते इत्य
 श्रीकथगङ्गा प्रातिगाप्यपर एव । तस्मात्प्रत्यये कृते श्रीकथगङ्गा प्रातिगा
 प्यमधीयाने वर्त्तते । तदपि भाष्ये य इदानीमीकथिकमधीते कप्रत्यय भ
 वितश्चम् । श्रीकथिक इत्येव तत्र भवितश्चम् । कथम् । तस्येदम्प्रत्ययाप्तम् ।
 तस्येदम्प्रत्ययाप्तम् । तस्येदम्प्रत्ययस्य च । य तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः ।
 इहाम्नाभिधायिगङ्गा साध्यम् । श्रीकथिकमधीते । उक्त्यान्धीते । श्रीकथिक
 इति । तत्र ह्यो समानार्थयोरेकेन विप्रहृष्ट अपरम्नादुत्पत्तिर्भविष्यति । अ
 प्रिविक्रियायेनेति । श्रीकथगङ्गाप्रातिगाप्याध्वेववाचकादौकथिकानामा
 प्राय इत्यर्थे छन्दोगीकथिकयात्रिकवृद्धचनटाञ्ज्यइति आ । म चाम्नाय प्राति

भाव । अनुदात्तादिरयमिति । तथा च यौवतमित्यत्रानुदात्तादिरञित्यञ् । सोऽनुनासिक इति । यणनुनासिक इत्यर्थः । वाचिकस्याहङ्गश्च कालवाचकत्वभ्रमवारणायाह । कृताविति । ननु महावाते वातयेतिप्रयोग इत्यते स च स मृदासम्भवाद्योपपद्यत इत्यत आह । दिग्भेदेनेति । यथामन्थ्यार्थ इति । योगविभागाभावे यप्रत्ययस्य समुच्चयार्थश्चकारस्याप्युपादेयतया प्रत्ययानाद्यनुदात्तयासंख्यव स्यात् । तस्य निवास इति सूत्रेण विषयो देग इत्यस्य गतार्थता विराजष्टे । विषयः स्वत्ववानिति । प्रत्ययोपाधिरिति । प्रत्ययार्थविशिषणम् । न न्वर्थं विषयार्थकप्रत्ययान्त एव देशाभिधायको भविष्यतीति देशपदमनर्थकमत आह । क्व चिद्देशेति । एवञ्च । सोऽस्येत्यनुवृत्तौ च । प्रथमान्तोभ्यः प्रथो जनयोद्धृवाचकेभ्योऽभ्यः मङ्ग्यामस्येत्यर्थोऽण् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ननु घञन्तस्य पुल्लिङ्गत्वात्ता इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह । सति स्त्रीलिङ्गमिति । तत्फलमिति । कृदग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिफलमित्यर्थः । ननु गतिकारकममभिधायकतद्गुदन्तं यत्र तत्र तद्विशिष्टस्यैव कृदग्रहणेन ग्रहणमितिपरिभाषार्थाद्व्यञ्जनादिधीयमानः प्रत्ययोऽत्र श्येनपातगच्छाद्विष्यतीति पाते वे इत्यनुपपन्नमत आह मूले । अप्रत्ययपरि पातगच्छ इति । एवञ्च पातगच्छस्य अप्रत्ययपरत्वमात्रमपेक्षितञ्च तु अप्रत्ययविधानावधित्वमिति भावः । घञन्तसामान्यात्प्रत्ययमाशङ्काह । इतिरिति । कर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्यभार्येति । तत्र हि कर्तृकर्मणोः पठोविधाने कृदग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । सप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र पठो सप्रयोगे नेति । तस्य कर्मकर्त्र्यन्तर्हि कृदग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणो तत्र यथा म्यात् । अन्यस्य ये कर्तृकर्मणो तत्र मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि ह्ये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतयः । तत्र कृतप्रयोग इत्यतः । तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते इत्युक्तम् । अत्र भाष्ये नैतदस्तीत्यादिना यथोक्तप्रयोजनञ्च कृदग्रहणस्येति दर्शयति । प्रकृतपद्ये कर्तृकर्मणो दोषादानेन स्वशब्दावच्छेदककर्तृत्वकर्मत्वे उपन्यते तयोश्च समस्यधिकत्वात्त्रिरूपकाकाद्वत्वात्ताभ्याङ् क्रिया आक्षिप्यते सा चार्थरूपा न प्रयुज्यत इति तद्वाचकगच्छात्ते सति क्रियावाचकगच्छप्रयोगे मति ये तद्वाच्यक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वे तद्विशिष्टवाचकात् पठोति सूत्रार्थं कृदग्रहणाभावेऽपि भवि

यतीति दर्शयति । धातोर्हि इय इत्यादिना । एवञ्च क्रियावाचकत्वमुक्तद्वय-
प्रत्ययान्तयोरिति तयोरेवाक्षेपो भविष्यतीति भावः । न च क्रियावाचकाक्षे-
पेऽपि धातोरेवाक्षेप इत्यत्र किञ्चिन्मात्रम् । तेन दीव्यति खनति जयतीति
सूत्रविहिततदितानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वा-
दिति वाच्यम् । एतद्वाच्यग्रामाख्येन कारकान्वययोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न
तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनादोषात् । अत एव देवदत्तेन शत्रोऽश्वः । आ-
श्विको भूमिमित्यादयो न प्रयोगाः । अत एव हिरगादियोगे न द्वितीया
इति-ने-न च विग्रहघटकादधीत इत्यादिशब्दादेककर्तृकमध्ययनमिति बोधः ।
व्याकरणशब्दात् व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तृति बोध इतिहस्तिविग्रहयोः स-
मानार्थत्वनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आख्यातसहितकृतोरिति समानार्थ-
त्वाद्याघातात् । तदेतदाह । अधीत इत्यादि । उभयोः । अधीतेदेदेत्यनयोः ।
प्रकृतसूचभाष्ये उक्त्यादीन्युच्यते कान्युकथानि । सामानि । यद्येवं सामग-
भावे षोऽधिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दाभविष्यतीति ।
उक्त्यर्थमुक्त्यम् । इह उक्त्यान्धीते षोऽधिक । एतेन उक्त्यशब्दो येषु सा
मसु रुढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते इत्यर्थादुक्तमभवति । यदधीयाने प्रत्यय
इष्यते तत्रोक्त्यशब्दो न रुढ इति कैयटः । यदधीयाने । प्रातिगाव्यमधीया
ने । अमानगोऽपीति शेषः । प्रश्नाशयोऽयम् । ततोऽपि तादर्थ्यादित्यनेन लक्षण-
या उक्त्यलक्षणप्रातिगाव्यशब्दाभ्याम् । सुव्यार्थाभिधायिनस्तूक्त्यशब्दात्प्रत्ययो
नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवति । उक्त्यान्धीते वेद वेति । उक्त्यान्धीते इत्य-
षोऽधिकशब्दः प्रातिगाव्यपर एव । तस्मात्प्रत्यये कृते षोऽधिकशब्दः प्रातिगा-
व्यमधीयाने वर्त्तते । तदर्थं भाष्ये य इदानीमीकधिक्यमधीते कथन्तत्र भ-
वितशब्दम् । षोऽधिक इत्येव तत्र भवितशब्दम् । कथम् । तस्येदम्प्रत्ययासु ।
तस्येदम्प्रत्ययासु स्वतन्त्रः । तस्येदम्प्रत्ययस्य च । न तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः ।
इहाम्नाभिधौ शब्दो माध्यम् । षोऽधिक्यमधीते । उक्त्यान्धीते । षोऽधिक
इति । तत्र इयोः समानार्थयोरैकेन विग्रहे अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अ-
विरिकन्यायेनेति । षोऽधिकशब्दात्प्रातिगाव्याख्येनवाचकादौक्यिकानामा-
ग्राय इत्यर्थं रुढोऽगोऽधिक्यक्रियात्तिकशब्दचनटाऽऽयइति ज्ञा । न चान्नायः प्राति-

शाग्यमेव । तस्ये दम्भत्ययादिति वार्त्तिके पष्ठार्थे पञ्चमी । अध्ये हवेदित्रोरुत्य
 व्रम्याणो लुगान्नाये विहितस्य चाग्य च लुगित्यर्थ । नानयो. । अध्ये हवेदि
 चो । अनभिधानादिति अत्र मानन्तु भाष्यकारोक्तिरेव । एतच्च कैयट इति । ए
 व हि भाष्ये उक्तम् । विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्यादेरिक्कम् स्मृत इति । इक्
 क । ठक् । अत्र कैयट । अकल्यादेरित्येतदानन्तर्यान्सूत्रान्तस्यैव कल्यादेर्निषेध
 इति । अत एव भाष्ये अकल्यादेरिति किमर्थम् । काल्यसूत्र इति प्रत्युदाह
 तम् । द्विगाविति । तिस्रो विद्या अधीत इत्यर्थे द्विगावित्यर्थ । ताभ्याम् । य
 तपट्टिशब्दाभ्याम् । प्रोक्तशब्दस्यार्थपरत्वस्यायमिति प्रोक्तोर्थकप्रत्ययपरत्वोपप
 त्तये आह । स्मरितत्वादिति । आपत्त्यर्थं वचनमिति । अपत्ये भवो य प्रत्यय
 स्तदर्थमित्यर्थ । सोऽत्रभार्पणपद व्याचष्टे । ऋषिप्रकृतिकेति । अत एव मूले उ
 क्तम् । भार्पण्यहणेनेति । कुर्यादिति । अताऽत्र स्य । तत । प्यान्तात् । उ
 च्छत्वाच्छे प्राप्तेऽङ्गबाधनार्थमाह । वामरथस्येत्यादि । न लुगिति । ऋषिश
 ब्दोच्चारणेन विहितम्याणोऽभावात् । भाष्योक्तत्वेनेति । ऋष्यभिधायकत्वेनैव
 लुक् प्राप्तेरिति भावः । मन्त्रग्रहणादिति । लुटेऽतिसूत्रपठितस्य छन्दशब्दस्य
 शक्यार्थपरत्वे तदनुष्ठम्भेय सिद्धे मन्त्रग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ।
 चेनेति । अनुक्तसमुच्चयार्थकेन चेनेत्यर्थः । काश्यपिन इति । काश्यपशब्दाद्गो
 क्तार्थं काश्यपकोशिकेति शिनिच्छन्दसि ततोऽध्येतरि जातस्याणो लुक् ।
 वार्त्तिकारम्भेपीति । अपिना प्रत्याख्यानपक्षे तु भक्षग्रया बाधस्य परिग्र
 हः । अयम्भावः । यद्वि सुवन्तादध्येतरि प्रत्यय स्यात्तदाऽन्तर्वर्त्तिसुप प्रत्य
 यल्लापे प्रत्ययनचलमिति सूत्रेण सुवन्तत्वात्पदत्वे सति न लोप स्यात् । न
 च भक्षग्रया बाधः । स्यादित्वमवर्णनामस्थानइतिसूत्रप्राप्तपदत्वस्य तदा बा
 धेऽपि मात्र न प्रवर्त्तते प्रोक्तादितिसूत्रेणाध्यैचर्यकस्य लुकापहारात् । न च
 अक्षर्वनामस्थाने यचीतिसूत्रस्य यकाराटावज्जादौ सर्वनामस्थाने पूर्वपद
 य मध्ये चेत्सुवन्तमस्ति तदपि पदच्चेति व्याख्यानेन पदत्वनिषेधो भ
 विष्यतीति वाच्यम् । उत्तरपदत्वे चेतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानानां तथा तस्यार्थ
 स्य योगविभागेन स्वीकारेऽपि वार्त्तिकारम्भपक्षे तादृशार्थकल्पने माना
 भावात् । यदि शिनित्रययान्तात्सुवृत्तने प्राप्तेऽध्यैचर्यक प्रत्ययस्तदा तु

न पदत्वप्राप्तिरिति भावः । प्रोक्ताप्रत्ययान्तानीति यदुक्तन्वज्ञाभावाच्च । प्रोक्तादि
 त्वतुष्टमिति । कठम्वदितिवदिति । यथेदमभाषु तद्वदित्यर्थः । प्रत्ययान्त
 स्तेदिति यद्वाख्यातन्तत्फलमाह । जनपद इति । कर्तरि लृतीयेति । एव
 सैतदन्वयाय निर्हुत्तमित्यत्रान्तर्भावितव्यर्थाह तुधातोः कर्तरि क्तः । व्या
 ख्यानादिति । भाष्ये अदूरभवत्येति सूत्रानन्तरादिभ्युनयमेकयोग आहो स्त्रि
 श्राना योगा इति वितर्कं नाना योगा इतिपक्षे चोरजित्यवमाद्यनुक्तमण य
 द्येय मर्वात्त्वसर्वादेशनन्तस्यैव विषये स्यादिति शङ्कायामुक्तम् । नैष दांप ।
 गौयूयवदधिकारा । तद्यथा । गौयूयमेकदण्डप्रघाटित समं घोषह् गच्छति
 तद्वदधिकारा इत्युक्तम् । एतेन सर्वेषामुत्तरत्र सबन्धाय चकारस्य पूर्वोक्ताय
 चयममुच्चायकत्व स्पष्टमेव लभ्यते तन्मूलकादित्यर्थः । न्याय्यत्वादिति । मतो
 र्धञ्च इति न्यासे उभयोः प्रक्षम्यन्तत्वात्सामानाधिकरण्यात्प्राप्तमित्यर्थः । सूत्र
 स्यभाष्यादिति । तत्र हि वीख्या अप् प्रयोजनमित्युक्तम् । अनुश्रुतिष्वादिवादे
 तत्तूचीदाहरणे भाष्योक्ते उभयपददृष्टिः । विशेष्यामुरोधीति । नीला घट इ
 त्यादौ नीलादिपदस्येव । कटुषदरीति । अदूरभवार्थं जातस्याणो धरणादि
 भ्यर्थेति रुप् । तदेतदिति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणताया लो
 कमिहावाप्त्याप्येयप्रदर्शनं विना प्रत्याख्यानसम्भवादादौ प्रदर्श्यं तत्पूर्वो
 क्तमित्यर्थः । इत्यादिनो बोध इति । किन्तु जनपदत्वव्याप्याह देशत्वादिनैवेति
 शेषः । प्रसङ्गादिति । खण्डनीयप्रसङ्गादित्यर्थः । भाष्यरीत्या मूलोक्तादिशेष
 माह । अतोतरात्र इति । अन्यरीत्यापि कृते सूत्र व्याख्यातुमुचितमित्याशये
 न व्याचष्टे । अत्र सुपीत्यनुवर्तते इति । सूत्राभावेऽपि मिहिर्भविष्यतीत्याश
 येन गृह्यते । यद्यपीति । अन्यायं सूत्रमित्याशयेन समाधत्ते । तथापीति । इ
 दमपीति । गुणवचनानामिति वचनमपि । तत्पक्ष इति । पदभस्कारपक्ष इत्य
 र्थः । भाष्यरीत्येति । तत्र हि समासमन्त्राया गुणवचनमन्त्रावाधकत्वोक्तेः । अ
 त एव । समासस्य गुणवचनत्वाभावादेव । न चानेन न्यायेन परिहृतमिति
 पूर्वोक्तं विरुध्यते अप्यग्रासे गुणवचनानामित्युक्तंरिति वाच्यम् । तत्रत्वगु
 णवचनगम्यस्य किञ्चिदातिविशेषणीभूतार्थतात्पर्यकपरत्वात् । सिद्धे मतोति
 न्यायेनाह । नैवेति । तत एवाह । तदेवेति । अमिरुपपद इति । प्राप्नोतीति शे

य । अन्यथा । अणोऽस्त्रीकारे । अर्थान्तरं इति । तेन निर्हत्तमित्याद्यर्थः । देश-
शब्दनेति । नद्यामपि मख्यादिस्थितेस्तुक्स्वम्भिदेशत्वेनेत्यर्थः । मध्वादिभ्य-
तिसूचे विशेषं वक्तुं अतीकमष्टत्वं व्याचष्टे । मध्वादीति । यदि मध्वादिवि-
क्षुगन्धपाठः स्यात्तदा प्राप्तस्योरजस्तोषु पाठाद्वाधेन मतुपि सतीक्षुमतीत्य-
स्य सिद्धौ विप्रतिषेधविचारामङ्गतिः स्पष्टैव । मत्वर्थ एवेति । एवकारेण
निर्हत्ताद्यर्थव्यवच्छेदः । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि पदसंज्ञायास्तमौ मत्वर्थ-
इति भ्रमंज्ञाबाधिका भविष्यतीत्युक्तम् । यदि निर्हत्तादिष्वप्यर्थेषु स्यात्तदा
तत्र पदत्वप्राप्तिर्न निवारितेति भाष्यकारस्य न्यूनत्वापत्तिः । अक्षोपस्य । टि-
लोपस्य । दत्तोत्तरत्वात् । पदेऽन्त इत्यर्थेन तत्र स्थानिवद्भावमिषेधव्यावृत्तिपर-
भाष्यप्रामाण्येन पूर्ववासिष्ठ इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य चै-
पादिकस्य ग्रहणमिति हि तत्रोक्तम् । एवमुक्तमिति । आश्रयोर्भूष इत्येवमु-
क्तम् । अनुदात्तार्थमिति । अन्यत्र नूदात्तनिवृत्तिस्वरूपेव सिद्धम् । उच्चारण-
ार्थकारसङ्गिता इति । ननु विल्लग्नप्रकृतिकस्वार्थकान्तनिर्हेग एव किञ्च स्या-
दत आह । व्याख्यानादिति । सन्नियोगशिष्टपरिभाषाज्ञापनपराकरभूलका-
द्व्याख्यानादित्यर्थः । इदमेव । छयग्रहणमेव । अत एव । सन्नियोगशिष्टानामिति-
परिभाषास्त्रीकारादेव । उपधाया इति वर्तते न वेति । सूर्यतिथ्यागस्यम-
त्स्यानामित्यतः ॥

॥ इति चातुर्थिकाः ॥

विशेष्यतयेति विवक्षायाः फलमाह । एवञ्चेति । ध्वनितच्चेदमिति । उत्त-
र्गं श्रेष्ठ एवांभावमिति विविध्य समाधानेन । विषयलाभार्थमिति । यदि के-
चनाधिकार एव स्यात्तदा वक्ष्यमाणा पादयः प्रकृतिविशेषादिधोयनो तेषां
श्रेष्ठिकास्य प्राप्तिरिति तादृशविषयनाभी न स्यात् । लक्षणत्वे तु अत्रैव-
ज्ञातेऽप्याश्री रयः । आश्रयेन प्राप्यते मनुष्य इत्यत्र तु वाक्यमेव न तु प्रत्य-
यः । अधिकारस्य फलमाह । तस्येदमिति । टापः शीघ्रोपस्थितिकत्वादाह ।
अप्ययमाहचर्यादिति । एवञ्चाचांऽपि शीघ्रमेशोपस्थितिः । न पुंस्त्व-
मिति । न पुंस्त्वविनाकारनिवृत्तिः । केचिदिति । भाष्यानुमतिः । ५

हे । सर्वनाम्न इतीष्टे । अनव्ययग्रहणेऽपीति । अपिना अव्ययस्य सङ्ग्रहः ।
 माहचर्यपरिभाषा तु दिसत्रिमितिसूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणादनित्येति भावः । रा
 डवक इति । रडकुपु जाती मनुष्य इत्यर्थः । काचित्कम्पाठ खण्डयति । रा
 डकव इति । तस्थ इति । मनुष्यस्य इत्यर्थः । कच्छादिभ्य इति । रड् क
 च्छादिरिति प्रागेवोक्तम् । पदान्तत्वादिति । प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात् । अस
 ज्ञायामिति मत्तमोनिर्देशात्कृतिप्रत्ययममुदायस्य सञ्ज्ञात्वे व्यावृत्तिरिति भ्र
 मनिवारणायाह । सूत्र इति । माधुर इति । मधुरायाश्च इत्यर्थः । डीपन्त इ
 ति । गौराट्टीडोपन्तः । मधोदात्त इति । आधानमित्यत्राङ्पूर्वादाजो ह्युटि
 आडा समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्रेणाधानशब्द आद्युदात्त इति भावः । स्त्र
 रे विशेष इति । यद्यत्राङ् स्यात्तदा शार्कराधानशब्द आद्युदात्त स्यात् ।
 मन्प्रति त्वण्स्तत्त्वादन्तोदात्तो भवतीति विशेष इत्यर्थः । अजनिरूपितापवा
 दत्वोपपत्तये आह । तस्येति । इअर्थे तिसृचानन्तरङ्गोऽमिहेत्युपादानेन इअ
 र्थे तिसृच एवेति भ्रान्तिवारणायाह । सूत्रइयेपीति । तत्फलमूले पाणिनीय
 मिति । अत्रेऽपत्ययो यूनि न तु योर्न । मूलेऽणोऽपवाद इत्युक्तमत्रापवादश
 ष्ठो बाधकपरस्तेन यत्फलितमन्तदाह । प्रतिषेध इति । तेन । पूर्वोक्तज्ञापकेन ।
 ज्ञीयमिहिरिति । जानानीति ज्ञा । ज्ञाया अय ज्ञीयः । सामर्थ्यादिति । हृदिप्र
 ष्णभावेऽचामिति सख्यन्धमामान्ये पठो स्यात् । विकल्पार्थमिति । प्राचा
 न्देश इति निर्देशात् । अन्यथा प्राग्देश इत्येव वदेदिति भावः । व्यवस्थितविभा
 पेति । अथ भानमेतत्सूत्रस्य मेड प्राचान्देशे शैपिकेऽपि वक्तव्यम् । सैपुरि
 की सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिकेति भाष्यमेव । अथ । मनुष्यनान्नि ।
 अत एव । आधुनिकमकेतितस्य ग्रहणादेव । सार्थकमिति । अन्यथा देशवाच
 कस्यापि नामधेयत्वात्तेनैव सिद्धे किमनेन । केचिदिति । मुख्या । अन्ये
 त्विति । अत्राकचिद्विजन्तु एड प्राचामितिसूत्रस्य विध्यर्थत्वकल्पनमेव युक्तम् ।
 विधिनियममभवे विधिरव ज्यायानितिन्यायादिति । ननु उच्चारणार्थकस्या
 योक्तञ्चा विना निवृत्त्यभावादिशेषोपादानमफलमत आह । विधेयघटके
 ति । तदतिरिक्तं ति । उच्चारणातिरिक्तं इत्यर्थः । अनुबन्धस्य व्यत्यासिनोच्चारण
 न्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थम् । विपरीतनियम इति । उच्यन्ताद्देशवाचिनो ह

य । अन्यथा । अणोऽस्त्रीकारे । अर्थान्तर इति । तेन निर्हुत्तमित्याद्यर्थे । दे
 यत्वेनेति । नयामपि मत्स्यादिस्थितेस्तत्त्वम्बन्धिदेशत्वेनेत्यर्थ । मध्वादिभ्यश्च
 तिसूत्रे विशेषं वक्तुमश्लोकमष्टत्वेव व्याचष्टे । मध्वादीति । यदि मध्वादिवि
 श्वशब्दपाठ स्यात्तदा प्राप्तस्योरजस्तु पु पाठादाधेन मतुपि सतीक्षुमतीत्य
 स्य सिद्धौ विप्रतिषेधविचारामङ्गति स्पष्टैव । मत्वर्थ एवेति । एवकारेण
 निर्हुत्ताद्यर्थव्यवच्छेद । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि पदसञ्ज्ञायास्तसौ मत्वर्थ
 इति भसञ्ज्ञावाधिका भविष्यतीत्युक्तम् । यदि निर्हुत्तादिष्वप्यर्थेषु स्यात्तदा
 तत्र पदत्वप्राप्तिर्न निवारितेति भाष्यकारस्य न्यूनत्वापत्तिः । अलोपस्य । टि
 लोपस्य । दत्तोत्तरत्वात् । पदेऽन्त इत्येतेन तत्र स्थानिवद्भावनिषेधव्यावृत्तिपर
 भाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्ध इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य च
 पादिकस्य ग्रहणमिति हि तत्रोक्तम् । एवमुक्तमिति । आन्यार्थार्थ इत्येवमु
 क्तम् । अनुदात्तार्थमिति । अन्यत्र तूदात्तनिवृत्तिस्वरूपेण सिद्धम् । उच्चारणा
 र्थाकारसहिता इति । ननु विल्वशब्दप्रकृतिकस्यार्थकान्तनिर्देश एव किञ्च स्या
 दत आह । व्याख्यानादिति । सवियोगशिष्टपरिभाषाज्ञापनपराकरमूनका
 द्याख्यानादित्यर्थ । इदमेव । कृग्रहणमेव । अत एव । सवियोगशिष्टानामिति
 परिभाषास्त्रीकारादेव । उपधाया इति वक्तंते न वेति । सूर्येतिषागस्यम
 त्स्यानामित्यत ॥

॥ इति चातुर्थिकाः ॥

विशेष्यतयेति विवक्षाया फलमाह । एवञ्चति । ध्वनितश्चेदमिति । उक्त
 मं श्रेय एवमाविति विशिष्य समाधानेन । विषयलाभार्थमिति । यदि के
 वलाधिकार एव स्यात्तदा यथ्यमाणा घादय प्रकृतिविशेषादिधीयन्ते तेषां
 श्रेयिकाय प्राप्तिरिति तादृशविषयलाभो न स्यात् । नचशब्दे तु चमत्क
 र्मात्तेऽप्याहो रय । आम्नेन प्राप्यते मनुष्य इत्यत्र तु वाक्यमेव न तु प्रत्य
 य । अधिकारस्य फलमाह । तस्येदमिति । टाप भीघोपस्थितिकत्वादाह ।
 चक्षयमाहचयादिति । एवञ्चाचोऽपि भीघमेशोपस्थिति । न पुनश्च
 मिति । न पुनश्चावेनाकारनिवृत्ति । के विदिति । भाष्यानुसारिण । ५

कोपधग्रहणं व्यर्थमत आह । तच्चिति । अञ्वाधनार्थमिति । वुञ्वाधकाञ्-
 वाधनार्थमित्यर्थः । आदिपदस्य प्राप्तामाह । भिन्नोक्तिरिति । व्याख्यानादिति । अ-
 पदातो वाच्ये यदि भवति तदा सास्वादेवेतिनियमो यद्यभिप्रेतः स्यात्तदाऽने-
 न नियमेन गीयवाग्वोर्वाच्यत्वेन विवक्षायाद् कच्छादित्वादेव वुञ्जि सिद्धे गीय-
 वाग्वोर्वाच्येत्युत्तरसूचारम्भो व्यर्थः स्यादिति तदारम्भमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ।
 कथित् । माधवः । स्मार्थिककेति । गद्गादेराहतिगणत्वात् । केवलस्त्रगच्छात्-
 ध्येदमित्यणि द्वारादीनाञ्चेत्यैजागमे सौवमित्यपीति प्रामाणिकाः । यौगिक
 इति । न मनुष्योऽमनुष्यः । न तु समाराजामनुष्यपूर्वेतिसूत्रस्यामनुष्यशब्दबहु-
 श्चार्थबोधकः । व्याख्यानात् । फलेष्वपि पार्वतीयानीतिप्रयोगदर्शनमूलकाद्व्या-
 ख्यानात् । प्रकृतविशेषणमिति । देश इति वक्तव्ये । भारद्वाजशब्दस्य न गीचा-
 भिधायकः किन्तु सूत्रोपात्तयोः कृकणपण्ययोर्विशेषणमिति । एतच्च देशाभिर्भे-
 भारद्वाजे यौ कृकणपण्यशब्दौ ताभ्याम्भ्यः स्यादिति वाच्यार्थः । व्याख्यानात् ।
 प्रकृतिविशेषणत्वेन वृत्तिकारादिसम्मतव्याख्यानात् । न यथासङ्गमिति । न
 निमित्तकार्यिणोर्यथासङ्गमित्यर्थः । अन्यभावेति । प्रकृतसूत्रघटको योन्यतरस्या-
 मितिशब्दस्तस्य विधेयत्वाभिमततत्त्वव्योर्वाभावास्तस्याचबोधकत्वेऽपि सूत्रविधे-
 यादग्नौ योऽण् तस्य भावार्थकत्वाभावादित्यर्थः । तत्राप्ते । यथामङ्गप्राप्ते । ननु
 यथाकथञ्चिद्व्य' कालबोधकस्तस्य ग्रहणे रमणीयशब्दस्यापि रमणीयः काल
 इत्यत्र कालबोधकतया रमणीये जात इत्यर्थविवक्षाया ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह ।
 रमणीयादीति । अत एव । यथाकथञ्चित्कालबोधकस्य ग्रहणादेव । सायम्प्रा-
 तिक इत्यादि । सायम्प्रातिक इत्यत्र तदन्तत्वात्प्राप्तिः । पौन पुनिक इत्यत्र तु
 स्थानिवत्त्वेनेति विवेकः । अथ च स्थानिवद्भावो द्विर्वचनस्यादेशत्वपक्षे । छ-
 नचत्राणोरिति । छ । छडाच्छ इति । सन्धिवेलीतिविहितोऽण् । विप्रतिषेधपर-
 म्येति । तत्र हि छादोर्द्धे कालाहञ् । छादोर्द्धे ठञ् कालाहञ् इत्येतद्वति
 विप्रतिषेधेन । कस्यावकाशः । शालीयो मालीय । ओर्द्धे ठञ् भवतीत्यस्या-
 वकाशः । निपादकपूर्नाम देशः । नैपादकर्षु कः । इहोभयम्प्राप्नोति । कालाद्-
 ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमासिकम् । मासखरिकम् । कस्य स एव । मा-
 सादुभयम्प्राप्नोति मासिकम् । नचत्रादण् । नचत्रादण् भवति छादिविप्रतिषेधेन

वाच्येऽप्याचामेवेति नियम इत्यर्थः । व्याख्यानादिति । अप्राग्देशवाचिनो ॥
 स्वीवर्णान्तस्याप्रसिद्धत्वमूलकहरदत्तीयव्याख्यानादित्यर्थः । धन्व मद्देश इति ।
 समानौ मरुधन्वानाविति कोशे पाठात् यद्यप्ययम्पुङ्गव इति ततो भाति ।
 तथापि भाष्ये आष्टकनाम धन्वेतिपाठान्नपुंसकलिङ्गोऽपीत्याशयेनेह धन्वेत्यु-
 क्तम् । व्याख्यानादिति । योपधशब्दसाहचर्यमूलाद्व्याख्यानात् । साधकान्तर-
 मप्याह । अष्टवत्वाच्चेति । अत एव । देशग्रहणस्यानुवृत्तिसत्त्वादेव । व्याख्याना-
 दीर्घग्रहणमिति । प्राग्देशवाचिनो वृहस्य दीर्घकारान्तस्य दर्शनमूलकाद्व्या-
 ख्यानादित्यर्थः । तेन । सजनपद एव कर्मधारयान्वयणेन । जनपदावधिरपि ज-
 नपद एवेत्यर्थः । नन्वेवमन्तदवधिग्रहणं व्यर्थमत आह । जनपदत्वेनेति । तथा
 च बाधकबाधनार्थान्तदवधिग्रहणमिति भावः । अष्टहादपि बहुवचनविषयात्
 वृद्धाव्याचामित्यतो वृद्धादिति प्रकृतान्तमतोऽष्टहादिति । तावन्मात्रोक्तौ विशेषवि-
 धिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन देवदत्तो वामिनाम्ना प-
 श्यतीत्यत्र यथा दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते तथाऽष्टहादित्युक्ते वृद्धाच्चेति ग-
 म्यतेति प्रकृतसूत्रेऽपीति । प्रकृतसूत्रोदाहरणेषु अग्रा इत्यादयो बहुवचनान्ता
 एव । दार्पक इत्युदाहरणे प्रकृतसूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थमाह । दार्पा इतीति । कच्छा-
 ग्नि । ओद्देश इत्यतो देश इत्यनुवर्तते । सामर्थ्यादेवेति । तावन्मात्रस्य देशव-
 चनत्वाभावात् । जनपदतदवध्योर्ध्वेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्ध इति । तच्च हि तदव-
 धिग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् अनपदास्त्रजनपदावधेर्बुधेव यथा स्यात् । यदग्न्या-
 ग्नौति तन्मा भूदिति । किञ्चान्यग्न्याग्नौति । छः । गर्गोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्
 बुध् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति इत्यु-
 क्तम् । यदि प्रकृतसूत्रेऽपि कच्छाग्निवक्त्रगर्गोत्तरपदादिति पाठः प्रामाणिकः
 स्यात्तदा नैव गतं क इत्यस्यानेन सूत्रेण सिद्धौ पूर्वविप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादि-
 ति भावः । गर्गोत्तरपदाच्छविधेः कोऽवकाश इति चेत् । पर्यायः स्यात् । घ घ
 नेष्टोऽतो वर्गोत्तरपदादित्येव पाठो युक्त इति । ननु कश्चादिषु नगरगच्छस्य
 पाठान्नोपगता इत्यनुपपन्नमत आह । कश्चादिविति । जनपदबुध्वाधनार्थम् ।
 प्रत्योत्तरपदेतिप्रास्याण्वाधकस्य जनपदेति सूत्रविहितस्य बुधो बाधनार्थमित्य-
 र्थः । नन्वेवमानीनक इत्यत्रापि कोपधादित्येव शानि सिद्धे प्रत्योत्तरपदेति सूत्रे

कोपधग्रहणं व्यर्थमत आह । तत्त्विति । अन्वाधनार्थमिति । वृज्वाधकाब्-
 वाधनार्थमित्यर्थः । आदिपदसंज्ञाद्विमाह । मित्वोरिति । व्याख्यानादिति । अ-
 पदात्तौ वाच्ये यदि भवति तदा सात्त्वादेवेतिनियमो यद्यभिप्रेतः स्यात्तदाऽने-
 न नियमेन गोयवाग्वोर्वाच्यत्वेन विवचायाङ् कच्छादित्वादेव वृजि सिद्धे गोय-
 वाग्वोयेत्युत्तरसूत्रारम्भो व्यर्थः स्यादिति तदारम्भमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ।
 कश्चित् । माधवः । स्वार्थिककेति । गृहादेराकृतिगणत्वात् । केवलस्वगन्धात्त-
 स्वेदमित्यणि द्वारादीनाञ्चेत्यैजागमे भोवमित्यपीति प्रामाणिकाः । यौगिक
 इति । न मनुष्योऽमनुष्यः । न तु समाराजामनुष्यपूर्वेति सूत्रस्यामनुष्यशब्दवद्-
 व्यार्थबोधकः । व्याख्यानात् । फलेष्वपि पार्वतीयानीतिप्रयोगदर्शनमूलकाद्व्या-
 ख्यानात् । प्रकृतविशेषणमिति । देश इति वर्त्तते । भारद्वाजशब्दस्य न गोचा-
 मिधायकः किन्तु सूत्रोपात्तयोः कृकणपर्णयोर्विशेषणमिति । एवञ्च देशाभिन्ने
 भारद्वाजे यौ कृकणपर्णशब्दौ ताभ्याञ्चः स्यादिति वाक्यार्थः । व्याख्यानात् ।
 प्रकृतिविशेषणत्वेन वृत्तिकारादिसम्मतव्याख्यानात् । न यथासङ्गमिति । न
 निमित्तकारिणोऽप्ययथासङ्गमित्यर्थः । अन्यभावेति । प्रकृतसूत्रघटको योन्यतरस्या-
 मितिशब्दस्तस्य विधेयत्वाभिमतखञ्ज्योर्याऽभावस्तन्वाचबोधकत्वेऽपि सूत्रविधि-
 यादन्यो योऽङ् तस्य भावार्थकत्वाभावादित्यर्थः । तन्नास्तेः । ययामङ्गप्रार्त्ते । ननु
 यथाकथञ्चिदः कालबोधकस्तस्य ग्रहणे रमणीयशब्दस्यापि रमणीयः काल
 इत्यत्र कालबोधकतया रमणीये जात इत्यर्थविवक्षायां ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह ।
 रमणीयादीति । अत एव । यथाकथञ्चित्कालबोधकस्य ग्रहणादेव । सायम्प्रा-
 तिक इत्यादि । सायम्प्रातिक इत्यत्र तदन्तत्वाप्राप्तिः । पौनःपुनिक इत्यत्र तु
 स्थानिवत्त्वेनेति विवेकः । अयञ्च स्थानिवद्भावी द्विर्वचनस्यादेशत्वपक्षे । छ-
 नचत्राणोरिति । छः । छदाच्छ इति । मन्विबेलेतिविहितोऽङ् । विप्रतिपेधपर-
 म्येति । तत्र हि छादोर्द्ध्वे कालाट्ठञ् । छादोर्द्ध्वे ठञ् कालाट्ठञ् इत्येतद्वति
 विप्रतिपेधेन । कस्यावकाशः । शालीयो मालीय । ओर्द्ध्वे ठञ् भवतीत्यस्या-
 वकाशः । निपादकपूर्नाम देशः । नैपादकपूर्णक । इहोभयम्प्राप्नोति । कालाट्-
 ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । कस्य स एव । मा-
 सादुभयम्प्राप्नोति मासिकम् । नक्षत्रादङ् । नक्षत्रादङ् भवति छादिप्रतिपेधेन

द्वाच्चेत्याचामेवेति नियम इत्यर्थः । व्याख्यानादिति । अग्राग्देशवाचिनो हृद-
 स्योवर्णान्तस्याप्रसिद्धत्वमूलकहरदत्तीयव्याख्यानादित्यर्थः । धन्व मरुदेश इति ।
 समानौ मरुधन्वानाविति कोशे पाठात् यद्यप्ययम्पुलिङ्ग इति ततो भाति ।
 तथापि भाष्ये आष्टकनाम धन्वेतिपाठाच्चपुंसकलिङ्गोऽपीत्याशयेनेह धन्वंत्यु-
 क्तम् । व्याख्यानादिति । योपधशब्दसाहचर्यमूलाद्व्याख्यानात् । बाधकान्तर-
 मप्याह । अद्वयत्वाच्चेति । अत एव । देशग्रहणस्यानुवृत्तिमत्त्वादेव । व्याख्याना-
 दीर्घग्रहणमिति । प्राग्देशवाचिनो हृदस्य दीर्घकारान्तस्य दर्शनमूलकाद्व्या-
 ख्यानादित्यर्थः । तेन । सजनपद एव कर्मधारयाश्रयणेन । जनपदावधिरपि ज-
 नपद एवेत्यर्थः । नन्वेवमन्तदवधिग्रहण व्यर्थमस्य आह । जनपदत्वेनेति । तथा
 च बाधकबाधनार्थेनन्तदवधिग्रहणमिति भावः । अद्वयादपि बहुवचनविपयत्वात्
 हृदात्याचामित्यतो हृदादिति प्रकान्तमतोऽहृदादिति । तावन्माचोक्तौ विशेषवि-
 धिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिन्यायेन देवदत्तो वामिनाम्ना प-
 श्यतीत्यत्र यथा दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते तथाऽहृदादित्युक्ते हृदामेति ग-
 म्येतेति प्रकृतसूत्रेऽपीति । प्रकृतसूत्रोदाहरणेषु अज्ञा इत्यादयो बहुवचनान्ता
 एव । दार्वक इत्युदाहरणे प्रकृतसूत्रस्य ग्रहणार्थमाह । दार्व इतीति । कच्छा-
 ग्निः । ओईश इत्यतो देश इत्यनुवर्त्तते । सामर्थ्यादेवेति । तावन्मात्रस्य देशव-
 चनत्वाभावात् । जनपदतदवध्योरेतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध इति । तत्र हि तदव-
 धिग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् जनपदाजनपदावधिवुञ्जेव यथा स्यात् । यदन्यत्रा-
 प्रीति तन्मा भूदिति । किञ्चान्यत्राप्रीति । छः । गर्गोत्तरपदाच्छविर्धेर्जनपदाद्
 बुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितस्यो भवति इत्यु-
 क्तम् । यदि प्रकृतसूत्रेऽपि कच्छाग्निरवक्तव्यगर्गोत्तरपदादिति पाठः प्रामाणिकः
 स्यात्तदा नैव गतं क इत्यस्यानेन सूत्रेण सिद्धौ पूर्वविप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादि-
 ति भावः । गर्गोत्तरपदाच्छविर्धेः कोऽवकाश इति चेत् । पर्यायः स्यात् । न च
 नेटोऽतो वक्तोत्तरपदादित्येव पाठो युक्त इति । ननु कचरादिषु नगरशब्दस्य
 पाठाद्योगरा इत्यनुपपन्नमस्य आह । कचरादिविति । जनपदबुञ्वाधनार्थम् ।
 प्रस्योत्तरपदेतिप्रास्यान्वाधकस्य जनपदेतिसूत्रविहितस्य बुञो बाधनार्थमित्य-
 र्थः । नन्वेवमैमीनक इत्यत्रापि कोपधादित्येवमिति सिद्धे प्रस्योत्तरपदेतिसूत्रे

यद्यपीत्यादिना । उत्तरपदविशेषणम् । दिग् इत्यपि तस्य विशेषणमिति दि-
ग् : परेपात्रगरवायुत्तरपदानान्दिग् : परेपामुत्तरपदानाद् ग्रामवायुद्वावयवा-
नामचामादेरचो वृद्धिरितिसूत्रार्थस्तस्मै द्रष्टव्यः । परन्त्वे पा कल्पना भाष्यवि-
रुद्धेति सूदयन्नाह । भाष्ये चिति । मूनेपि ध्वनितमिति । दिग् : परेपात्रगर-
वादिनामिति कथनेन ध्वनितमित्यर्थः । समानाधिकरणमस्मात् इति । ततो
रांपवेतोः प्राचामिति बुद्ध् । यथे इति । बुग्प्रत्ययाभावपथे इत्यर्थः । नक्षत्रयुक्त-
चन्द्रवाचिभ्य इति । तत्तच्चक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा युक्तकालवाचिभ्य इत्यर्थः । असम्भ-
वादिति । तस्य समास एव सम्भव इति भावः । पुनटाविति । अत एव यत्र न
स्त्रीत्वन्तश्च चित्र इत्येव भवति । नक्षत्रवाचित्वाभावेन । जातार्थकप्रत्ययान्त-
स्य नक्षत्रवाचित्वाभावेनेत्यर्थः । स्त्रियामित्येवेत्यस्यैतौ प्रत्ययौ स्त्रियाभ-
वत इत्यर्थः । तत्र मानमाह । कण्ठुनी इत्यादि । अस्त्रियामपीत्यस्य लाभप्र-
कारमाह । याविष्टीय इत्यादीति । प्रत्याग्यातमिति । युगर्थं वचनमस्याग्या-
तम् । पूर्वोक्ताः प्रत्ययान्तूपसंख्यया एव । सुचेसमाहारइन्द्रपुर्वपदकेति । स्थाना-
न्तस्य गोशाला च स्थानान्तगाशालम् । स्थानान्तगाशालञ्च खरशाला चेति न-
माहारइन्द्र । तथापीति । अपिना नपुंसकत्वाभावपक्षीयगन्धमङ्ग्यम् । एते-
न । पूर्वोक्तरीत्या सौख्यप्रयोगसाधनेन । कृतकृष्यस्योऽद्यादि । कृतत्वं हि नपु-
ंसकत्वे विधीयते न च स्त्रीप्रत्ययान्तप्रकृतिकः । एवञ्च भवदुक्तं व्याप्यामम
कृतमेवेति भावः । प्रतिप्रसूतपदं व्याचष्टे । कालाहुजेति । मूने नक्षत्रे-
भ्यो बहुलमिति । भाष्यकारीयं वचनमेतत् । तत्र जात इत्यस्य तदधिकर-
णकजननकर्ता इत्यर्थः । जतनव्यक्तीतकुगन्ता । तत्रेति वर्त्तते । तदर्थस्य च
कृतादिग्रथेकदेगक्रियायामन्वयः । तत्र कुगन्त इत्यस्य तस्मिन् स्थित्वाटिरूपा
या क्रिया तस्याहुगन्त इत्यर्थः । प्रायभवः । तत्रेति वर्त्तते । ननु वक्ष्यमासेन
तत्र भव इत्यनेनाभ्याभिप्रायेबोधकत्वमिति अन्यतरोपादोनवैयर्थ्यमिति चेन्न
अनित्यभवः प्रायभवः नित्यभवनस्य भव इति भेदात् । भवनगन्धोऽत्र सत्ता कर्तृ-
याची । सुप्ते प्रायभव इत्यस्य सुप्तावयवमङ्गनयोमानवच्छिन्ना या सुप्तावयव-
कतिपयपामाद्यवच्छिन्ना मत्ता तत्कर्त्तृत्वर्थः । भवनेऽनित्यत्वञ्च कतिपयतदव-
च्छिन्नत्वम् । नित्यभव इत्यस्य तद्देशावयवमकृत्प्रामास्यवच्छिन्ना या तद्देशा-

षणोऽवकाश । तैष, पीष । कस्य स एव । स्वातेरुभयम्प्राप्नोति । सीवात् । प
 व्ययाट्टुटुलौ छाद्भवतो विप्रतिपेधेन । टुटुलौरवकाश । दीपातनम्
 दिवातनम् । कस्य स एव । प्रातःशब्दादुभयम्प्राप्नोति । प्रातस्तनम् इतिभाषा
 सङ्गतिरित्यर्थः । दुर्वलच्छेनेति । तदाध्यव्याप्तत्वेन दुर्वलत्वमिति भावः । अयम् ।
 आडशब्दः । एवञ्च । तदादिग्रहणे च । नियमार्थ इति । स्वशब्दस्य द्वावादित्वा
 त्तेनैव सिद्ध इत्यर्थः । पौर्णमास्याम्भूमिति । पौर्णमासीशब्दस्य सन्धिवेलादिगणे
 पाठात् । अत एव । अव्ययानाश्रमाच्च इत्यस्यानित्यत्वादेव । अष्टार्थमिति ।
 छन्दसीत्ये तन्निवृत्ते अष्टतया प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । स निर्देशः । अद्यतन इति
 निर्देशः । एवम् । युवारनाकाविति सूच इव । भाष्ये प्रत्याख्यातमिति । साय
 मितिमान्ताध्ययस्य च स्त्रीकारादेव प्रातःसन्ध्या सनध्या सायसन्ध्या सभास्त्र
 रत्युपपद्यते । यस्तु स्यतेर्घञि दिवावसानवचनं सायशब्दस्तस्याप्येतन्निपातन
 मिति वृत्तिरुक्तञ्च युक्तमिति ध्वनयन्नाह । घञन्तसायेति । तन्नाव इति । प्रत्या
 ख्यानभोष्यस्य भावः । नन्वन्यत्रात्र प्रयोगो दृश्यत इत्यत आह । सायमण्डन
 मित्यादि । अत एव । अव्ययसप्तकस्यैव सायशब्दस्य प्रकृतसूत्रे ग्रहणादेव ।
 यस्तु सायशब्दो घञन्तः स न कालवोचो किन्तु दिननामै वर्त्तत इति भावः ।
 चिरमित्यस्याप्युपादानं व्यर्थमित्याशङ्कते । नन्विति । त्रप्रत्ययेन । चिरपदस्य
 रारिभ्यस्तो वक्तव्य इतिवार्तिकविधेयेन । तत् । चिरडग्रहणम् । तत्त्वसम्भवात् ।
 अनित्यत्वज्ञापकत्वसम्भवात् । न चेष्टापत्तिः । प्रत्याप्यानपरभाष्यविरोधात् । त
 स्याप्रामाणिकत्वात् । चिरमशब्दस्याप्रामाणिकत्वात् । अत एव भाष्ये प्रत्ययस्य
 त्रियोगिन मान्तत्वश्चिरशब्दस्य निपात्यत इत्युक्तञ्च तु प्रत्याख्यानान्तस्य कृतम् ।
 तेन शारदः सस्वमिति । न चेह समुदायः सन्ना किन्तु यौगिकोऽयम् । अत एव ।
 अधिकारत्वादेव । तदपवादत्वात् । आदिहृदपवादत्वात् । अत एव । उत्तरप
 दहृद्वेस्तदपवादत्वादेव । पौर्वप्राविपमिति । पूर्वा चामी प्रासुट च तस्याश्रवमि
 त्यर्थः । वाचनिक एवेति । अन्यथा प्रत्ययविधित्वाच्च स्यात् । दिग्वाचकस्य । अप
 दिकशब्दो दिगवच्छिन्नस्यापि बोधकः । पौर्वमद् इति । पूर्वग्निरग्नेरे जातः । अन्त्यात्ति
 ह् स्वगुडयति । हृद्विविधायक इति । उत्तरार्थ इत्युक्तिरुपाधयसाह । सुगवेति ।
 अन्ये । विवेचका । देगनिर्देश इति । न त्वाचार्यनिर्देशः । वृत्तिकारमतमाह ।

इत्युच्यमाने कृमौ कक्षाश्च भवति । अनभिधानात् । यथैव तर्हि कृमावनभि-
धानाच्च भवति एवञ्चान्यपि न भविष्यतीति च भाष्ये उक्तम् । कान्ताक्षाधु-
पुण्यात् । तत्रेत्येव । तत्र माधुत्वञ्च तदधिकरणकयोर्गोत्वसिक्तत्वम् । यथा हे-
मन्ते हतः प्राकारो योग्यो भवति तथा नान्यकाले निर्मित इति विवक्षितम् ।
ननु इत्यत्र भूते प्रत्ययविधानादुच्यते इति व्याख्यानमनुपपन्नमत आह । सूत्रे
भूतकाल इति । देयसृणि । अभावश्चक्रे कृत्यः । कलाप्यश्च । साक्षणिका इति ।
माह्वयमस्यस्यस्याच लक्षणवीजस्य सर्वत्र सत्त्वं दृश्यम् । एतद्वृत्तियिषय-
ति । वृत्तप्रत्ययविषय इत्यर्थः । ननु दिक्महरे भञ्जायामिति नियमादवरम-
मित्यत्र कथं कर्मधारय इत्यत आह । अवरगण्डस्येति । तदस्य सोढम् । मोढ-
मित्यत्र सङ्घातोः कर्मणि णः । सहनकर्मेत्यर्थः । न लोकेतिनिर्देशादस्येति
न कर्त्तरि पठोसमश्च इत्याशयेनाह । क्रियाकारकभावेति । सहनमत्र परोक्षं
दुर्वचनं सङ्गते इत्यत्रैव न समारूपद्विस्तु पुनः पुनः परिगीनितमित्यत्र या क्रिया
तत्परमित्याशयेनाह । मोढमभ्यस्तमिति । पञ्चानामिति । पञ्चार्थोऽवयवावयविभाव-
स्तस्यादिपदार्थोऽन्वयस्तत्फलमाह । सोदेविक इति । सुदेविकागन्दादत्र प्रत्ययः ।
तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातश्चनाह । व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यान । व्या-
ख्यातव्यं व्याख्येयम् । तस्येति पठोसमर्थाद्वाग्येयवाचकाप्रातिपदिकाद्वा-
प्याऽभिधेयेऽणादयः स्यु रित्यर्थः । चकारात्तस्यन्ताद्वाच्यं । वद्धवोऽन्तोदा-
त्ताहञ् । पूर्वस्यमनुवर्त्तते । वद्धवो व्याख्यातव्यनाम्नोऽन्तादात्ताप्रातिपदि-
काद्वाप्यानेऽर्थे ठञ् भवतीत्यर्थः । पत्वणत्वे तिसमुदायः समासस्वरणान्तोदा-
त्तः । मध्योदात्तवाजपेयाधार्य इति । वाजपेयशब्दो यद्यपि यागविशेषे रुढस्त-
थापि शास्त्रेण स्युष्पाद्यते इति वाजैः यवागृभिः सम्पादनीय इत्यर्थेऽस्य
माधुत्वान्वाख्यानेऽप्यहं सुतरपदप्रकृतिसंज्ञेन मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वात् । याकयज्ञादिशब्दानां व्याख्यातव्यनामत्वमुपपादयति । य-
ज्ञार्थेत्यादि । व्याख्यानरूपेऽर्थे प्रत्ययविधानेऽपि पौरोडाशिकं काण्डमित्यत्र
कथं माधुत्वमत आह । पौरोडाशिकमिति । कार्कश्य इति । कृकणादागत इ-
त्यपेक्षे । ननु गुण्डिकादिभ्य इति वृत्तकृमृचारश्चसामर्थ्यादेवानि सिद्धेऽप्यहञ्-
द्विमर्षमत आह । अहञ्चमिति । गोषादहञ्चत् । गोचप्रत्ययान्तात्पञ्चम्य-

धिकरणिका सत्ता तत्कर्त्तृति वाच्योऽर्थ इति सूत्रकाराशयः । भाष्यकृता तु प्र-
 कृतसूत्रमन्त्राख्यातम् । प्रायभवग्रहणमनर्थम् तत्र भवेन कृतत्वात् । प्रायभवग्र-
 हणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । तत्र भवेन कृतत्वात् । यो हि सुराष्ट्रे प्रायेण भ-
 यति तत्र भवोऽसौ भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम् । अत्र कैयटः । भवे-
 सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्थान्तर्भावादिति भावः । तत आरम्भवाद्याह ।
 न सिद्धाति । अनित्यभवः प्रायभवः । नित्यभवस्तत्र भव इति । अर्थभेदमनेना-
 चष्टे । यस्तत्र कदा चिद्भवति कदा चिन्न भवति स प्रायभवः । यस्य तु नियत-
 आधाराधेयभावस्तत्र भव इति कैयटः । अत्र कदा चिदिति न कालिकाव्या-
 प्यवृत्तिमात्रपरिद्विन्तु यदीयसत्त्वमव्याप्यवृत्तिस्तस्मान्मन्योपलक्षणम् । तत्र का-
 लिकान्देशिक वेत्यन्यदेतत् । प्रत्याख्यानवाद्याह । अनित्यभवः प्रायभव इति
 चेन्मुक्तसमयेन तुल्यम् । यद्भवान्नक्तमशयः तत्र भव उदाहरणव्याख्यान्यते सौम्री
 देवदत्त इति तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ज्ञवश्यसुदकदेगादीन्यभिनिष्क्रामति । ए-
 तेन तदीयसत्त्वस्य देशिकाव्याप्यवृत्तिवन्निदर्शितम् । अथैतन्प्रायभव उदाहरण-
 व्याख्यान्यते । तत्र भवे किमुदाहरणम् । यस्तत्र नित्यभवति । सौम्री प्राजा-
 रा । एवमर्चिस्तत्र भव इति प्रकृत्य निष्कामूलाङ्गुलेख्यो विधीयते न तस्मि-
 न् दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवति एवमप्रायभवेऽपि भविष्यति । एतेन प्रथ-
 मकेन नीलघटस्य घटत्वेन बोधवत्प्रायभवस्यापि भवत्वेन बोधमाश्रित्य प्राय-
 भव इति प्रत्याख्यातमिति भावः । उपजानूप । उपान्यादयः सामीप्येऽप्य-
 योभावाः । सम्भूते । तत्रेति वर्त्तते । समसोऽसमस्यातिपदिकास्तम्भूत इत्य-
 स्मिन्ने यथाविहितग्रन्थयो भवति । अत्र सम्भूतिर्नोत्पत्तिः सत्ता वा । जातभ-
 वाभ्याङ्गतायत्वात् । किन्त्ववकृतिः प्रमाणानतिरेकय यथायथ सम्भूतिपदार्थः ।
 कोशाड्ठञ् । कोशेयः यत्नम् । अत्र कोशे सम्भूतिर्वस्त्रस्य सत्कार्यवादमिद्वान्त-
 रीत्या । धार्त्तिकगता तु लोकप्रसिद्धीत्या विकार एव प्रत्ययं स्वीकृत्येदं सूत्र-
 मन्त्राख्यातम् । विकारे कोशाड्ठञ् यत्नः । कोशस्य विकारः कोशेयम् । स-
 म्भूते द्वयानुपपत्तिः । सम्भूत इत्युच्यमानेऽप्यन्यनुपपत्तिः स्यात् । न ह्यद-
 शे सम्भूतिः । तदानीं यद्भानुत्पत्तेः । किन्तहि कोशस्यादौ विकारः । यदि
 विकार इत्युच्यते भवान्यपि प्राप्नोति भवान्यपि कोशस्य विकारः । अथ सम्भूत-

योपधत्वादिति । धन्वयोपधाद्गु । लौकिकमिति । अपत्याधिकारादन्यत्वात् ।
 शैपगवक इति । शैपगवो भक्तस्त्वर्थः । शूरशब्दादिति । एतस्य चक्षियवा-
 चकत्वेन प्रसिद्धत्वाभावात् । न चैवं वासुदेवार्जुनाभ्यामिति पूर्वसूत्रवैयर्थ्यम्
 चक्षियाप्यत्वादेव सिद्धेरिति वाच्यम् । अस्य संज्ञाशब्दत्वात् । अत एवोक्तभाष्ये ।
 संज्ञैवा तत्र भवत इति । भद्रशब्दत्वेनेति । माद्र इत्यत्र योऽण् तन्निवृत्तिरत्र ।
 दृष्टान्तार्थमिति । बहुवचने जनपदेन समानश्रुतित्वप्रदर्शनार्थम् । ननु पञ्चाला
 ब्राह्मणा इत्यसङ्गतम् पञ्चालशब्दस्य देवचक्षियान्यतरस्मिन्नुत्पादनादत आह ।
 अग्नेदीपचार इति । ननु तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यर्थे कृपाऽभावेऽप्यण् कृतो
 नेत्यत आह । तित्तिर्यादिभ्य इति । छन्दोब्राह्मणानीतिसूत्रे ब्राह्मणपदसन्निधा-
 नाच्छन्दःशब्दो मन्त्रमात्रपर एव स्यादत आह । छन्दःशब्दनेति । काश्यपकौ-
 शिकाभ्याम् । ऋषिवाचिभ्याडाश्वपकौशिकाभ्यान्ते न प्रोक्तमित्यर्थे णिनिः प्रत्य-
 यो भवति । कल्पे आभ्यां प्रोक्त इति अयते । आभ्याम् । काश्यपकौशिकाभ्या-
 म् । इत्यत इति । वृत्त्यादिसम्प्रतात्काश्यपकौशिकग्रहणञ्च कल्पे नियमार्थम् ।
 काश्यपकौशिकाभ्यामेव णिनिः कल्पे तद्विषयो भवतीति छन्दोब्राह्मणानीति
 सूत्रसम्प्रत व्याख्यानादिति शेषः । वैशम्पायनशिष्यत्वादेवेति । शिष्यमिच्छाया-
 मपि शिष्यव्यवहारदर्शनादिति भावः । तदग्रहणम् । कलापिग्रहणम् । तदुक्त-
 भाष्ये । प्रत्यक्षकारिग्रहणम् । प्रत्यक्षकारिग्रहणद्वैतव्यम् । अन्ते वास्यन्ते वासि-
 भ्यो मा भूदिति । प्रत्यक्षकारीत्यस्य प्रत्यक्षमध्ययनकारीत्यर्थः । तत्तर्हि वक्तव्य-
 च वक्तव्यम् । कलापिखाडायनग्रहणं आपकं वैशम्पायनान्ते वासिषु प्रत्यक्ष-
 कारिग्रहणस्य । यदयं कलापिखाडायनग्रहणद्वैरोति तज् आपयत्याचार्यो ना-
 न्ते वास्यन्ते वासिभ्यो भवतीति । कथं ह्यत्र आपकम् । वैशम्पायनान्ते वासी
 कठः । कठान्ते वासी खोडायनः । वैशम्पायनान्ते वासी कलापी । यदि चा-
 न्ते वास्यन्ते वासिभ्योऽपि स्यात् कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति
 त्वाचार्यो नान्ते वास्यन्ते वासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणद्वैरो-
 तीति । तत्र कलापिग्रहणस्यैकतसूत्र एव स्मृतम् । खाडायनग्रहणन्तु गौतमा-
 दिगणे णिन्यर्थद्वयमिति बोध्यम् । याज्ञवल्क्यगोतीति । याज्ञवल्क्येन प्रोक्ता-
 नीत्यर्थः । अभिमनोतिबीजमाह । भाष्ये त्विति । छन्दस्यभिधेय इति । अत्र

न्तादागत इत्यर्थऽङ्गवत्प्रत्ययो भवति । वैदमित्यत्र वैदशब्दादवन्तादङ्गवद्विधी
यमान प्रत्ययो यथा सङ्घाडुलचणैश्चञ्चिजामखितिसूत्रेणाङ्गं भवति त
था आगतमित्यर्थेऽपि स एव भवति । इत्यभिमान इति । तत आगत इत्य
र्थस्य प्रक्रमे नञ् शुचीश्वरेतिसूत्रलेखनकर्तुरिति श्रेय । अर्थान्तरेऽपि प्रत्य
यप्रवृत्तौ सूत्रस्य चारितार्थमाह । अशुचो भवमिति वेति । हेतुमनुष्येभ्योन्
तरस्या रूप्य । हेतुमनुष्यवाचकेभ्य पञ्चम्यन्तेभ्य आगत इत्यर्थेऽन्यस्या
रूप्यप्रत्यय इत्यर्थो न तु हेतुमनुष्यशब्दादिति बहुवचननिर्देशात् । मनुष्यप्र
वणमहेत्यर्थम् । प्रभवति । अस्य सूत्रस्यागतार्थतामाह । प्रभवः प्रथमप्रकाश
इति । एतद्वृत्तीति । अप्रत्ययोत्पत्तिविषय इत्यर्थः । तद्वृत्तिः पयिदूतयो ।
द्वितीयान्ताहच्छतीत्यर्थे प्रत्यय स्यात् यो गच्छति न पत्या दूतयेव्वति । अ
भिनिष्क्रामति हारम् । तदित्येव । द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामतीत्यर्थे प्रत्ययो भ-
वति योऽभिनिष्क्रामति तद्धारस्तेत् । अत्राभिराभिसुख्ये । सुप्तमभिनिष्क्रा-
मतीत्यस्य सुप्तदेशाभिसुख्येन कथ्यकुलहारमभिनिष्क्रामतीत्यर्थः । यद्यपि
सुप्तदेशाभिसुख्येन निष्क्रामन्ति ये जनास्तेषामभि निष्क्रमणक्रियायाश्चारस्य
करणत्वन्तथापि साध्वसिञ्जनतीत्यत्र यथा करणस्य स्वातन्त्र्याविवक्षा तयाऽ
त्रापि बोध्यम् । अधिज्ञात्य कृते प्रत्ययः । तदित्येव । द्वितीयान्तादधिज्ञात्य कृत
इत्यर्थे प्रत्ययो भवति यः कृतः प्रत्ययस्तु भवति । अधिज्ञात्य । प्रस्तुत्य । न
तु सौभद्रो यायात इतिवृत्तिकारोक्तोदाहरणस्यापि सम्भवात्तत्त्वमि किञ्ची
जमत आह । सौभद्र इत्यादि । मूलैः उपचारादिति । यथा वासवदत्तामधि
ज्ञात्य कृता या चाप्यायिका सोपचराद्वामवदन्तेत्युच्यते न तु प्रत्ययः क्रिय
ते तथाऽत्रापि ह्रस्वप्रत्ययाभावेऽपि प्रयोग इति भावः । सोऽस्य निवाम । प्र
थमान्तानिवामोपाधिकादस्येति यष्टार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । सुप्ताभिवनिवा
ससम्बन्धीत्याकारको बोधः । फलितार्थमाह । सुप्ताधिकरणकेति । अभिज
नय । सोऽस्येति वर्त्तते । अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्त्याभिजनशब्दं पू
र्यमान्यववाची स नचणयाऽत्र देशे वर्त्तते । प्रकृतिविशेषणमिति । पर्वते व
र्त्तमानात्प्रातिपदिकादभिजनोपाधिकादस्येत्यर्थे प्रत्यय स्यात् । सादाश्रयको
इति । सङ्गाश्रेम रात्रा निर्वृत्तं सांकाश्रयम् । सांकाश्रये जात सादाश्रयकः ।

प्रत्यये सिद्धे इत्यर्थमुपसङ्गानम् । यत्पातोऽर्थस्तुस्तदन्तप्रकृतिरूपप्रान्तादिदमर्थेऽन् प्रत्ययो भवति तुम्बु इदं च भवति । तुरिति लृण्प्रत्ययो सामान्यग्रहणम् । पयमिडलौकिके प्रक्रियावादे ढल्वादीनामसिद्धत्वात्तेभ्य पूर्वम्भवर्त्तते । अत एवाह सावहित्वमिति । अग्नीध शरणेरण भक्ष । अग्नीच्छब्दाच्छरणेऽर्थे रण् प्रत्ययो भवति तस्मिन् पूर्वस्य भक्षणा भवति । अग्निमित्ये इन्धयतीत्यर्थे क्तिप् तदाह । अन्तरिति । अग्नीत् होता । तस्य शरणेऽहम् । गृहस्य स्थानत्वात् साधारण्येनोक्तम् । ले स्थानमिति । सोऽपीति । होतापीत्यर्थः । तात्स्थमत्र लक्षणाया नीजम् । तस्मात् । होतृपरादाग्नीध्रशब्दात् । समिधमाधाने पेष्य ण । आधानपदे करणे ल्युट् । समिधामिति कर्मणि पठौ । पञ्चपूर्वात् । रघादित्यनुवर्त्तते । एवञ्च पञ्चपूर्वादृथादित्यर्थः । पञ्चशब्दोऽत्र स्मरितत्वादर्थपरः । उत्तरवापीति । पञ्चाध्वर्युपरिपदयेति सूत्रेऽपि । अध्वर्युशब्दे च स्वरूपग्रहणं स्वरूपमिति शास्त्रादेव परिपच्छब्देऽपि । अथैव । पाञ्चाध्वर्युपरि पदितिसूत्रे । इन्द्रादनुन् । काचित्कम्पाठं खण्डयति । वैरे देवासुरेति । लौकिकम् । प्रवराध्यायप्रसिद्धम् । नन्वेध चौद्रकमानवकमित्यस्यासिद्धिरत आह । गौत्रचरौपेति । इदमर्थविशेषणानीति । विशेषार्थत्वादिशेषत्वश्राव्यमेव । हुजोऽपगाद इति । गौत्रचरणादिति प्राप्तयेति शेषः । सम्बद्धमिति । स्नाय यस्मामित्वसम्बन्धः । साक्षात्सम्बन्धः । स्वस्वामिभाव एव । ननु चरणाद्धर्मा धाययोरित्युक्तत्वेन प्रोक्तार्थे कथमत्रत्य इत्यत आह । गौत्रचरेति । उत्तर्गौत्र्यमिति । लक्ष्यशब्दोऽध्यायस्य स्वीयत्वात्तदर्थकप्रत्ययान्तस्यापि स्वीयत्वमित्युक्तार्थ इत्यर्थः । दाक्षिणाग्निमिति । सङ्घादय इत्यर्थः । इज्येत्यङ् सर्थः । गौत्रप्रत्ययान्ता । रिवत्यादिभ्यश्चगिति ठगन्ता । इज् श्वादिति । हुपिञ्जलगब्दादपत्येऽत्र इज्शब्दादित्यर्थः । छस्तिपादशब्दादिति । अहस्तादिभ्य इतिनिषेधात्पादस्य लोप इति लोपो न । आयर्वणिक इति । अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽग्नेदोष चारादयर्वा । यमन्तादित्वाद्वाक् । दाक्षिणायनेतिनिपातनाद्विन्नेपाभावात् । ततोऽपि प्रकृतस्यैवेकशब्दलोपे प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

॥ इति शैपिका ॥

छन्दःशब्दो मन्त्रब्राह्मणान्यतरपरः । भाष्यविरोधादिति । तत्र हि श्रौ-
 नकादिपठितस्य खाडायनग्रहणस्य कलापीतिसूत्रेऽन्तेवासिग्रहणेऽन्तेवा-
 स्यन्तेवासिग्रहणबेत्यर्थे ज्ञापकत्वमुक्तम् । यदि श्रौतकादीतिसूत्रस्य वेद-
 मात्रविषयकत्वस्तदा श्रौतकादिषु खाडायनशब्दपाठे सति वेदमात्रेऽभिधेये
 णिनिः कलापीतिसूत्रेण णिनौ तु मन्त्रब्राह्मणयोर्येनिरिति फलभेदस्य स्पष्टत
 याक्तार्थज्ञापकत्वपरभाष्यमसङ्गतं स्यादिति भावः । पाराशर्येति सूत्रघटकं भिन्न
 सूत्रपदं व्याचष्टे । भिन्नसूत्रमिति । सूत्रस्य भिन्नत्वसम्पादकत्वमुपपादयति ।
 यथा नटेति । ननु वेदान्तश्रवणस्य ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वस्यनुवचनान्नभ्यते तमेत वेदा-
 नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनित्यनेन तु वेद-
 नेच्छायासुपयोगः प्रतीयत इति विरोध इत्यत आह । विविदिषावाक्येऽपीति ।
 उभयत्रापीति । उभयत्र करणत्वेऽपि वेदने करणत्वाच्चेतिरिति भावः । विविदि-
 षावाक्यस्यापि वेदने एव करणत्वे तात्पर्यमित्याशयेनाह । वस्तुत इति । एतेन
 प्रघट्टकेनात्मदर्शनोपयोगिनः सूत्रस्य भिन्नत्वमप्यसि फलमुक्तञ्च तु भिन्नभिरे
 वाध्येतव्यमिति । तमेवार्थं नूटयति । ऐतरेयब्राह्मणेऽपीति । एतेन गृह्यस्य
 प्यात्मदर्शनेऽधिकारित्वमुक्तम् । ननु सश्रस्य श्रवणमित्यनेन सश्रासोत्तरं श्रवण-
 मुक्तान्तेन विरोध इत्यत आह । सश्रस्येति । मूलोक्तश्चिञ्चव इतिपदं व्याचष्टे ।
 भिन्नत्वयोग्या इति । अनयोः । पाराशर्येति सूत्रविषययोः । इष्यते । तदुक्तञ्च
 न्दोब्राह्मणानीतिसूत्रभाष्ये । कथमपाराशरियो भिन्नश्च । शैलालिनो नटा ।
 अत्रापि तद्विषयता चेति । एकदिकूपदे बहुव्रीहिरित्यभिप्रायेण व्याचष्टे । ए-
 कदिपूपाधिकरणस्यमिति । उपज्ञाते । तेनेति वर्त्तते । छतीयानमर्थोदुपज्ञात
 इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । विनोपदेशं स्वयमेव यदभिमन्यु इत्युपज्ञातम् । कृते
 धन्ये । तेनेत्येव । छतीयान्तात्कृत इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । य कृत स धन्यये-
 ऋवति । कृतमुत्पादितम् । यत्तु भिन्नमुपदेशं विनापि ज्ञातान्तदुपज्ञातमित्यन-
 योर्भेदः । ज्ञापवाद इति । उदाहृष्ट इति प्राप्तस्यापवादः । तस्येदम् । सामान्य-
 विशेषरूपेणेति । विशेषरूपेण येषां शेषभूतानाम्प्रत्ययार्थत्वमुक्तान्तेषां प्रकृत्य-
 यमप्रत्ययित्वात्मकसामान्यरूपेणापि प्रत्ययार्थत्वमित्यर्थः । शेषभूतानामेव । ते
 न प्रत्ययार्थत्वन्तेन यत्किञ्चनदाह । अपत्यादीनामिति । यज्ञेस्तुरगिदक्षसूत्रेण

ति । मयूरवाचकाद्वर्हिगशब्दाव्याणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् । आद्युच्चात्ताविति । ए-
 [तेनानुदात्तादेशे त्यनेन गतार्थता नेति सूचितम् । वैत्वमयमिति । विस्वादि-
 भ्योऽणित्यणन्ताभ्यमयद् । भाष्यरोत्याह । तस्यावयव इत्यर्थ इति । ननु वैत्वस्य
 विकार इत्यर्थोऽपि कुतो नेत्यत आह । विकार इति । भाष्यमिति । प्रकृतस्य-
 चभाष्ये विकारावयवार्थकप्रत्ययान्ताद्विकारावयवार्थे मयड्व्याहृच्छर्थञ्जितस्य-
 तदितिसूत्रमित्यादौ सूत्रस्य प्रयोजनमभिधाय विकारावयवयोः प्रकृतिशब्द-
 स्य कपोतादेरारोपेण समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्या-
 येन वा प्रवृत्तिं स्वीकृत्य प्रकृतिशब्दस्याहृदत्वात्तस्मान्नयडभाष्यस्य सिद्धिमा-
 न्यन्य सूत्रप्रत्याख्यायोक्तञ्चेतद्विदामहेऽवयवे समुदायशब्दो नास्तीति वि-
 कारेयाप्रकृतिशब्द इति । किन्तुर्वि विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति तत उत्प-
 त्तिः प्राप्नोति । इत्येवमागङ्गा विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत् न तेनान-
 भिधानात् । विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत् । तत्र । किङ्कारणम् । तेनानभि-
 धानादायुक्तम् । अत्र कैयटः । मयटः कपोतमयमिति विकारावयवयोः प्र-
 योगाभावादित्यर्थः । प्रयोगाभावादित्यस्य मयटः प्रयोगेण तदर्थानवगमादि-
 त्यर्थः । अग्रन्भावः प्रकृतिविकारविकारस्य प्रकृतिविकारत्वात्प्रकृतिवाचकादे-
 य विकारार्थकप्रत्ययेन तस्यार्थस्य बोधमभवेन न वैत्वमयमित्यनेन विकार-
 विकारप्रत्ययः किन्तु विकारावयवस्येति । परिमाणशब्देन परिमाणन्तु सर्वत
 इत्यनेनारोहपरिणादाभ्यां येन मीयते तस्यार्थस्य प्रतिपादनाद्व्यस्यमायस्य श-
 त्वः श्रुतिक इतिप्रयोगस्यानुपपत्तिरत आह । अत्र परिमाणशब्देनेति । व्या-
 ख्यानमिति । आर्हादिति सूत्रस्यभाष्यमन्तव्याख्यानादित्यर्थः । व्याख्यानमेव
 अष्टयति । अत एवेति । मूले तुजभाष्ये यथाक्रममणञादित्युक्तमनुपादय-
 ति । उमतीति । गोपयमोः । अत्र गोगशब्दस्तद्विहितल्लणादिपरः । द्रव्यशब्दस्य
 व्युत्पत्तिर्यद्यपि मूलोक्तैव तथाप्यर्थं फट इत्याशयेनाह । द्रव्यशब्द इति ।
 स्त्रीप्रत्ययलुक्स्तद्विहितल्लुङ्निमित्तकत्वेन तद्वितनुको बौहपरत्वादयः परस्मि-
 न्निति स्थानिषवमागङ्गाह । लुकाऽनुपत्त्यादिति । न्यपोधस्य च । न्यपोधशब्दो
 सघायना इति मथ्योदात्तः । इदमश्रुत्पद्यमानिपदिकमित्यस्य यकारो न प-
 दान्ता इति सूत्रारम्भः । यदि तु न्यक् रोहतीति व्युत्पत्तिमात्रमत्रापीत्युच्यते

तस्य विकारः । षष्ठीसमर्थाद्विकाररूपेऽर्थे प्रत्ययो भवति । अस्मितिप्रज्ञ-
 तिभाववाधनायाह मूले अस्मनो विकार इति । मध्योदात्त इति । एवञ्च शी-
 पनिघातेनानुदात्तादिरयमित्वञ् । नन्वारभसामर्थ्यादेवाणि सिद्धेऽण्यहणं व्य-
 र्थमत आह । अण्यहणन्विति । उवर्णान्तत्वादीति । अच्चादिनाऽतित्तिडोक्क-
 ष्वादनुदात्तादेयेतिप्राप्त इत्यर्थः । ननु दैवदारवमिति ओरजित्वस्योदाहरणत्वे-
 नोपात्तत्वाप्यनुदात्तादेयेत्येव कुतो भोक्तृमत आह । देवदारुरिति । पीतद्व-
 र्थानामितिफिट्छ्वेषाद्युदात्तः । अन्तोदात्तोऽयमिति । तथा च तत्त्वत्रियोग-
 शिष्टशेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽञ् । पलाशादिभ्यो षी । पलाशादिभ्यः प्रातिपदि-
 कैभ्यः पष्ठान्तेभ्यः विकारावयवयोरर्थयोर्वाञ् भवति । उभयत्र विभाषेय-
 म् । पलाशशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वेनानुदात्तादेयेतिप्राप्ते खदिरशब्द-
 स्य । किरच् प्रत्ययान्तत्वेनाप्राप्तेऽस्धारणादित्याशयेनाह । खदिरशब्दोऽपि पठ्य-
 त इति । शस्याः पुलञ् । शमीशब्दात् पुलञ्प्रत्ययो भवति । पित्तफलमूल-
 शमीली सुगिति । माधवमम्रत्याह । पुलञ्चेति । तद्विकारत्वमारोप्येति ।
 तन्नाशोत्तरकालोत्पत्तिको हि तद्विकारः । शमीनाशेन यदुत्पद्यते तद्विशा-
 मीलम् । एतत्क्षत्तायां शमी नास्ति । शमीननाशेन च यदुत्पद्यते भस्मादि त-
 दुत्पत्तौ शमीमाशस्य न कारणत्वमन्यथा सिद्धत्वादिति जितये तत्प्रत्ययादिति
 सूचनारभवादिनो भावः । भाष्यरीत्या तु शमीलविकारोत्पत्तावपि शमीना-
 शस्य प्रयोजकत्वात्तन्नाशप्रयोज्योत्पत्तिकत्वमस्येवेतिजितयेतिसूचनमत्याख्या-
 तम् । अस्य । पुलञ् । डीपिति । तथान्तोदात्तः शमीलीशब्दः । फले भेदः
 स्यादिति । प्रत्ययस्य टित्वे तु टित्वाङ्डीप्यनुदात्तान्तत्वमेवेति न फलभेद इ-
 ति भावः । नन्वीट्टिका उपानत् । कांस्या खालीत्यत्र जितयेतिसूचन-
 म् । वुजन्तद्ययन्तायाञि डीप्यादिति फलभेदस्य स्पष्टतया कथमन्यास्यानमत
 आह । उट्टस्येत्यादि । वैष्णम् । वैष्णमयमिति । अत्र वैष्णस्य विकार इत्यर्थ-
 विवक्षायां हृदत्वेपि विकल्पेन भयद् । एतच्च जितयेतिसूचनारभवादिमते ।
 अन्तोदात्त इति । तथा चानुदात्तादित्वादञ् । तस्य । एकाच इत्यस्य । प्रकरणा-
 याध इति । विकारप्रकरणस्यायाध इत्यर्थः । यावकमित्यस्य सप्राशब्दत्वादवय-
 वार्थाभावेऽपि कथञ्चित्तदुपपत्तिरित्याशयेनाह । यावक इति । घाट्टिण्यगद् इ-

ति । मयूरवाचकाद्वर्हिंशब्दात्पाणिजतोदिभ्योऽनित्यञ् । आद्युदात्ताविति । ए-
 [तेनानुदात्तादियेत्यनेन गतार्थता नेति सूचितम् । वैलम्बमयमितीति । विष्वादि-
 भ्योऽणित्यणन्ताभ्ययट् । भाष्यरोत्याह । तस्यावयव इत्यर्थ इति । ननु वैलम्बस्य
 विकार इत्यर्थोऽपि कुतो नेत्यत आह । विकार इति । भाष्यमिति । प्रकृतसू-
 चभाष्ये विकारावयवार्थकप्रत्ययान्तादिकारावयवार्थे मयङ् व्याहृत्यर्थञ्जितस्य-
 तदितिसूचमित्यादौ सूचस्य प्रयोजनमभिधाय विकारावयवयोः प्रकृतिशब्द-
 स्य कपोतादेरारोपेण समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्या-
 येन वा प्रवृत्तिं स्वीकृत्य प्रकृतिशब्दस्यावृत्तत्वात्तस्मान्मयङ्भावस्य सिद्धिमा-
 न्यस्य सूचप्रत्यास्यायोक्तत्वं तद्विवदामहेऽवयवे समुदायशब्दो नास्तीति वि-
 कारिवाप्रकृतिशब्द इति । किन्तुर्वि विकारावयवशब्दोऽपि स्वस्ति तत उत्प-
 त्तिः प्राप्नोति । इत्येवमाशङ्क्य विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत् न तेनान-
 भिधानात् । विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत् । तत्र । किङ्कारणम् । तेनानभि-
 धानादियुक्तम् । अत्र कौयटः । मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्र-
 योगाभावादित्यर्थः । प्रयोगाभावादित्यस्य मयटः प्रयोगेण तदर्थावगमादि-
 त्यर्थः । अयमभावः प्रकृतिविकारविकारस्य प्रकृतिविकारत्वात्प्रकृतिवाचकादे-
 य विकारार्थकप्रत्ययेन तस्यार्थस्य बोधसम्भवेन न वैलम्बमयमित्यनेन विकार-
 विकारप्रत्ययः किन्तु विकारावयवस्येति । परिमाणशब्देन परिमाणन्तु सर्वत
 इत्यनेनारोहपरिणाहाभ्यां येन मीयते तस्यार्थस्य प्रतिपादनाद्व्यमाणस्य श-
 ल्यः शक्तिक इतिप्रयोगस्यानुपपत्तिरत आह । अत्र परिमाणशब्देनेति । व्या-
 ख्यानादिति । आर्हदितिसूचस्यभाष्यसम्यक्तव्याख्यानादित्यर्थः । व्याख्यानमेव
 स्पष्टयति । अत एवेति । मूले वृजभाषे यथाक्रममणजावित्युक्तान्तदुपपादय-
 ति । उमेतीति । गोपयसोः । अत्र गोग्रहस्तद्वचितवृणादिपरः । द्रव्यशब्दस्य
 व्युत्पत्तिर्यद्यपि मूलोक्तैव तथाप्ययं छट् इत्याशयेनाह । द्रव्यशब्द इति ।
 स्त्रीप्रत्ययानुक्तस्तद्धितानुङ्निमित्तकत्वेन तद्धितानुको वौहपरत्वादचः परस्मि-
 न्नितिस्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह । लुकाः लुप्तत्वादिति । न्यग्रोधस्य च । न्यग्रोधशब्दो
 लघावन्त इति मथ्योदात्तः । इदमव्युत्पन्नम्यातिपदिकमित्यस्य यकारो न प-
 दात्ता इति सूत्रारम्भः । यदि तु न्यक् रोहतीतिव्युत्पत्तिमात्रमत्रापीत्युच्यते

तदा न्यधोधस्य चैवैवेत्यर्थं वेतिनियमार्थम् । तत्र । विद्यादिगणे । एवञ्च
पाठलानि पुष्पाणीत्यत्र प्राप्तीणि लुप्त । भाष्ये मूलानीति पाठ इति । एव-
ञ्च पुष्पेषु मक्षिका करवीरमित्युदाहरणं युक्तम् । मूले तु पाठलानीति
वृत्तिप्रामाण्यादिति । तत्र हि बहुलप्रवृत्तस्य प्रयोजननारूपणावसरे न च भ-
वति पाठलानि पुष्पाणि । साख्यानि मूलानीत्युक्तम् । तेषाम् । उणादीनाम्
यज्जोर्लुगभावे हेत्वन्तरमाह । एककाल इति । उद्देश्यविधेयभाषाप्रगाहिगा-
द्बोधे उद्देश्यवाच्येदकप्रकारकज्ञानस्य पूर्वकोलिकत्वनियमात् । व्यर्थत्वा-
पत्तिरिति । प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयाय पञ्चमीनिर्देशस्य कर्तुमुचितत्वा-
दिति भावः ॥

॥ इति विकारार्थकाः ॥

॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

तस्य चेति । समुदायस्य चेत्यर्थः । वृत्ताविति । माशब्दिक इत्यादिवृत्तावित्य-
र्थः । अत्रास्येति । स्वागतादिगणे । सैवेति । करणद्वतीयैवेत्यर्थः । अत्र । दीव्य-
तीत्यादी । इत्युक्तमिति । आख्यातान्तद्वित्यर्थेतिन्यायात् । इह । पर्यादिगणे ।
मूत्रोपात्तत्वादित्थं निमित्तवेतिभ्रमवारणायाह । यत्किञ्चित्किञ्चित् इति । एतदे-
वेति मूलस्य ग्रादेरिति सूत्रमेवेत्यर्थः । गोषहाममिति । जहानेरिदमित्यर्थः ।
ननु स्थापदशब्दादृशस्य व्यादत आह । अभिधानेति । निषेध इति । इका-
रादावितिप्रचनेन । चेर्मन्त्रित्यम् । तेन दीव्यतीत्यतस्तेनेति वर्त्तते । अत्रत्ययो-
न्ताद्यतीयान्तान्नित्यस्यवित्तिप्राप्त्यर्थः । अत्र वाच्यन्तिवृत्त्यर्थमित्यग्ररूपम् । अत-
एव पाकेन निर्हृत्तमिति प्रचनेन द्विप्रत्ययान्तसमानार्थकेन विगर्हं लुप्तमिति ।
ननु विगर्हेन मन्त्र्याणादकस्य विगर्हस्य द्विप्रत्ययस्य च अक्षरगमापोति । न
च अत्रागमित्यप्यमप्यव्यादगर्भेन मन्त्र्याणां न अक्षरमिति वाच्यम् । एतौ
यान्तौ एव मन्त्रिप्रत्ययप्रतिपादनादत आह । द्विगं लिखेति । व्याख्याना-
दिति । पञ्चमापमोच्यमन्त्रित्याख्यानादित्यर्थः । अेरिति मिश्रमिति । चेर्मन्त्रि-
नि मिश्रमित्यर्थः । निमन्त्रयान्तपञ्चमिहोपात्तत्वात् । नाग्ये प्रयोगोऽनेन ।

वारितोऽत आह । ततो नित्यमिति । अन्ताद्भवत्येवेति । अथ तेनेत्यस्यासम्ब-
न्धस्तेनेत्येतत्सम्यग्नेदमित्यं भवविधायकमिति तु न । नित्यविकल्पयोर्विषय
व्यवस्थानापत्तेः । अयं यो भव स अन्ताद्भवत्येवेति वाक्येन त्रिशब्देन स-
हाराया न प्रदत्तं । निजान्तराणामिति निर्द्देशात् । न च निर्द्देशार्थे एव नि-
त्यत्वबोधनेन अणानामिति निर्द्देशस्थोपपत्तिरिति वाच्यम् । योगविभागस्यैवं
सति वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । अत एवाह । अन्यथा चेति । एवञ्च । नित्यमिति
वाक्येन अन्तस्य सम्बन्धित्वबोधने च । अतएव पूर्ववन्तरित्यस्य व्याख्याना-
वसरे विप्रत्ययान्तादित्यमिति व्याख्यातम् ॥ कैचित्तु भावार्थादिमप्यु । निर्द्देश-
त इत्यनुवृत्तं तं । निर्द्देश इत्यर्थे भावार्थकप्रत्ययान्तादिमप्यु । ततस्तेः । भावा-
र्थादित्येव । नियमार्थमिदम् । भावार्थं यच्चिगच्छन्तान्तत एवप्रत्ययो भवत्ये-
वेति । तेन वाक्यस्य व्यावृत्तिः मिथैव । ततो नित्यमिति । अथ निर्द्देशमि-
त्यप्यामन्त्यर्थः । विप्रत्ययान्तादिप्रत्ययमप्यु । तेनान्यथापि विप्रत्ययान्तस्य स्वात-
न्त्र्येण प्रयोगो नेत्यनेन बोध्यते । एवञ्च मप्युत्ययो न विधेय इत्याहुः । कुट्टिमा-
द्यथैवमिति । इमञ्चमप्यु । कुट्टिमोऽस्ती निवृत्ताभुरिति यद्यपि कीदृश उक्तम्
थापि कुट्टिमा भूमिः । सेकिमोऽमिरिति भाव्यप्रामाण्यत्वात् कुट्टिमगच्छ । पुत्तिवोऽ-
पि । व्यञ्जनैरपमिच्छे । व्यञ्जतेऽनेनेतिप्युत्पत्त्या कारणप्युडन्तो व्यञ्जनगच्छ इ-
त्यभिप्रायेणाह । अन्तादिरसेति । उपमित्तमेकीभूतम् । न च यदुपसिक्तान्तक-
रुष्टमिति मरुष्टमिति च सिद्धे उपसिद्ध इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्वान्या-
मपि, सुपादिनामरुष्टमिति व्यवहारादुपमितस्य ततो भेदात् । ननु तत्तत्
न्यतिपूर्वे वृत्तं इत्यस्यानुवृत्तं वृत्तं मरुष्टेऽप्येव प्रत्ययो वाच्यः । इत्धातु
स्यकर्मक इति कथमत्र कर्ममामानाधिकरण्यमत आह । अकर्मकेति । फलम-
मानाधिकरण्यादिति । अमेदेन फलविशिष्टपणत्वादित्यर्थः । फलस्य व्यपदेशिगण-
नेन फलाग्रयत्वात्कर्मत्वम् । अकर्मकव्यवहारस्तु यद्धिभूतकर्मन्वयाद्योग्यत्वा-
त् । अस्य कर्मत्वे च तदिति निर्द्देश एव प्रमाणम् । दग्धुतोऽप्यप्रयमान्तत्वेप्यु-
पपत्तिरित्याशयेनाह । क्रियेत्यादि । परिमुञ्चतु । अपपरी वर्जन इति कर्मम-
वचनीयम् । पञ्चम्यपाङ्गुरिभिरिति समाम् । गुण वर्जित्वेत्यर्थः । प्रयच्छ-
ति गच्छाम् । द्वितीयान्ताप्रयच्छतीत्यप्रयच्छे प्रत्ययो भवति यद् द्वितीयान्ता पर-

बोध्यन्तर्गच्छेत् । द्विगुणार्थमिति । अनेनोपचारे बीजनिरूपणरूढतम् । च-
 मिधानस्वाभाव्यादिति । यद्यौपचारिकावत्ययस्तदा गर्भत्वप्रतीतिरन्यथा द्वि-
 गुणमयच्छतीत्युक्ते यच्च क्रमेण व्याख्यहृद्व्योत्तमर्णेनाधमर्णाय तत्तद्व्यं द्विगुण-
 ताम्प्राप्तन्तर्चापि द्विगुणमयच्छतीति व्यवहारो भवति न च तत्र गर्भत्वमस्ति
 हिरण्यहर्षेर्द्विगुण्येऽपि दीयमानत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । अथवादावे-
 चेति । अथयपूर्वपदकत्व एवेत्यर्थः । उच्यते । तदित्येव । द्वितीयासमर्थादुच्य-
 तीत्यर्थे प्रत्ययो भवति । उच्यते न च भूपतितत्त्वैकैकस्य ग्रहणम् । भाण्डविशेष
 इति । एवञ्च दार्दुरिकः कुलाल एव । प्रसिद्धत्वात् । अव्ययीभाव इति । पञ्चा-
 नं वर्जयित्वेत्यर्थकम् । तदाहिति । चकारस्य भिन्नक्रमत्वे तिष्ठतीत्येतदनन्तर-
 न्तद्योजनया पक्षिमास्थेतिपूर्वसूचकस्य हस्तीत्यस्यार्थस्य समुच्चय इति भावः ।
 माथपदार्थमाह । पन्था इति । मये विलोडन इति धातोः कर्मणि घञ् । म-
 प्यते गन्तुमिदं इति विषयः । अव्ययीभावेति । स च प्रकृते कण्डहण्डमित्यर्थः ।
 गुणविशेषः । दुःखम् । चरणमन्त्रासेवा । न तु करणमात्रम् । तेन य आधर्मिकस्त-
 थ्य कदाचिद्धर्मफलकप्रवृत्ती चार्मिक इति न प्रयोयः । अव्ययीभाव एतिह ।
 वीप्सायामित्यादिः । निदुक्त इति । तेनादिहिरण्यसुदाहरणं युक्तम् । स-
 मवायशब्दस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनासङ्गतिरत आह । बहुवचनादिति । सम-
 वेतीत्यस्य प्रविशतीत्यर्थः । स्वयमपि समूहमविश्य तदवयवो भवतीति यावत् । अथ
 समवेतिशब्दार्थवटकीभूता या विशेषणीभूता प्रवेशकिया तन्निरूपितकर्मत्ववि-
 वक्षयासमवायानिति द्वितीया । यदा त्वधिकरणत्वविवक्षा तदा सममो भवति ।
 धर्मचेत्ते ह्युच्येते समवेता युयुक्ता इति यथा । उन्नायां ललाट । अथ
 संज्ञाशब्देन सम्यक्ज्ञायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या प्रसिद्धिनिपयः शब्द उच्यते । सैवर्क
 एव च ललाटशब्दः प्रसिद्धः । यो हि प्रभोर्भालम्प्यति तदाज्ञापालनाय स
 एवमुच्यते । भित्तुर्हि पादविशेषमात्रयोग्यशब्देऽप्युच्यते न त्वन्यदेवन्तस्य प्रदे-
 शान्तरदर्शने ब्रह्मदर्शनतत्परत्वविधातः स्यात् धर्म्यशब्द व्याचष्टे । धर्मोऽनु-
 हत इति । अनुहत्तः । वङ्कालमारभ्य सुजनैराराधतिः मीजन्यं योग्यता ।
 तेन महिष्या धर्म्यमित्यत्राप्युपपत्तिः अथकयः अथकीयते अनेन पवकयः फर-
 वे क्रीञ्ज एरच् । राज्ञा कर्त्तव्येन धाञ् यद्व्यं तदुच्यते । एतच्च कदा-

चित्प्रजाभ्योऽधिकजिष्टत्वापि भवतीति धर्म्याद्भेदः । तदस्य पक्षम् । प्रथमा-
समर्यादस्येति पष्ठार्धे ठक् । यत्प्रथमोसमर्थमप्यस्येद्ववति । अत्र पक्षशब्दार्थस्य
वृत्तावन्तर्भावात्पक्षशब्दस्य प्रयोगो न । प्रसारितं स्थापितम् । वृत्ताविति वस्तु-
तो दन्त्यमध्यपाठो युक्तः । गणे तथा दर्शनात् । आयुधमिति । प्रहरणशब्दः क-
रणस्युदन्तः । अष्टार्यमिति । ऋक्षोच्चारणेऽपि मवर्णदीर्घेण सिद्धेः । न च यस्ये-
तिलोपापत्तिः । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । यदुक्तमूले अस्ति परलोक इत्येव-
मतिर्यस्येति तन्नाभोपायमाह । वृत्तिविषय इति । अस्तिगास्तिशब्दो निपा-
तो आख्यानाद्वा विधानसामर्थ्यात्प्रत्ययः । दैवपर्याय इति । दैवान्दिष्टमिति को-
शात् । व्याख्यानादिति । दिष्टमिति निर्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । क्रियान-
न्तर्भाव इति । अपूपादिशब्दानां लक्षणाया अनङ्गीकारे अनभिधानादिति । अ-
पूपादिशब्दानां शीलशब्दसामानाधिकरण्येनार्थानभिधायकत्वादित्यपि बोध्य-
म् । एवं क्रियान्तरान्तर्भावेपि न वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यात् । एकमन्यदिति ।
प्रकृतसूत्रेण प्रत्ययो यत्र परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणन्तद्विषये एव । न तु अ-
ध्ययने जयो वृत्तोऽस्येत्यादौ अभिधानलक्षणाः कृतवृत्तिसमाप्ता इत्यभिप्रेक्ष्यते ।
नियुक्तं नियतमिति । स्वानुष्ठेयक्रियाध्यापकदानक्रियाकर्म । आणामांसौदना-
द्विठन् । अत्र टो ङीवर्यः । इकार उच्चारणार्थः । नकार आद्युदात्तार्थः । अत-
एव । विवृहीतस्यापि अक्षयादेव । ओदन इति । अन्यत्र हृद्वेः सिद्धत्वात् । वृद्धि-
निमित्ते तिसूत्रस्य ठञ्चि प्रवृत्तिरिति तु न वाच्यम् । कोपधत्वेन प्रतिषेधस्य सि-
द्धेः । व्याख्यानमेव । वृत्त्यादिसम्मतव्याख्यानमेव । अभ्यायिनो तिसूत्रे नञ् प्राश-
स्ययोधक इत्याशयेन मूले निषिद्धेति । सन्निवेशपर्यायादिति । प्रस्तारशब्दे
मेष्टोऽयम् इति घञ् । सन्निवेशश्च विलक्षणावयवमन्वन्तश्च व्यवहारासंभ-
वात्तद्विशिष्टपराविभो । अधिकरणार्थकप्रत्ययान्तो वा । अत्रैवायमिति । आरण्य-
केन भिक्षुणा ग्रामाक्रोशे वस्तुष्वमिति गास्त्रान्तदनादित्यनिकटे योऽप्यमाप्नो-
यो वासस्तत्रैवायं साधुरिति वृत्तिधन्योऽत्र प्रमाणम् ॥

॥ इति ठगधिकारः ॥

तद्वृत्तिरययुगपामङ्गम् । द्वितीयान्तंभ्य एभ्यो वहतीत्यर्थं यप्रत्ययो भव-

ति । यदुक्तमूले वक्षानामित्वाटि तप्तानप्रकारमाह । प्रासङ्ग इत्यादि । अ-
यच्च रथाङ्गे किन्तु तत्सदृशे काष्ठविशेषे रुढः । उपधाया इतिवर्त्तत इति ।
तेन भक्षस्तस्य समुदायस्य या उपधा तस्मा दीर्घनिषेधोऽयमिति प्रतिदीप्त-
इत्यत्र निषेधो न । अन्य इति । अयम् कित् । किन्तु धुरो यदुक्तजन्यवित्तसूत्र-
याठ इति तेषामागयः । एवञ्चधीरेयक इत्येयरूपम् । वित्तपक्षे आह । मूल-
पाठे त्विति । खः सर्वधुरात् एकधुरादितिसूत्रनिर्दिष्टयोः सर्वधुरैकधुरगद्-
योः पूर्वकालैकसर्वजरदितिसूत्रनिष्पन्नमामरूपत्वेनास्त्रीकिकप्रक्रियावाक्ये
कृत्पूरितिसूत्रेणापप्रत्ययेऽपि परवलिङ्गमिति स्त्रीत्वे प्राप्ते आह । सर्वधुरैक-
धुराविति । सूत्र इति शेषः । तेन प्रत्ययः सर्वधुरागद्वादिकधुरागद्वाच । सर्व-
धुरां वक्षतीत्येव विग्रहः । तत्र सर्वधुरीणगद्दे यस्येति लोपेन टापो निवृत्ता-
यस्यैकधुर इत्यस्य कथं सिद्धिरत आह । अस्तरङ्गात्तपोत्यादि । टापो लुगिति ।
लुक्त्वित्तलुकीत्यनेनेति शेषः । संज्ञायां जन्या । अथ जन्या इति निपातनेऽपि
प्रक्रियामाह । जनीयद्वादिति । अथ संज्ञायामित्युपात्तम् तत्र कस्य लङ्गत्या-
वाङ्क्षायामाह । जन्या जामातुर्वयस्या इत्यादि । एतेन समुदायेन वेत्सद्वा
गम्यत इत्यर्थे इदन्निपातनमित्यर्थादुक्तमभवति । एतच्च वृत्तिरीत्या मूले व्याख्या-
तम् । भाष्यसम्मतम्यममाह । भाष्ये त्विति । जनीयद्वादिति । जायतेऽस्यां गर्भे
इत्यर्थे जगधातीर्जनिघमिभ्यामिणित्यनेष्प्रत्यये जनिवध्योरिति वृद्धेः प्रतिषेधे
लुङिकारादिति डीपि द्युत्यस्तीत्यम् । एतस्मात्प्रवृत्तीत्यर्थे यत् । ननु निपात-
नपक्षे समुदायेन वेत्सद्वा गम्यत इत्यर्थो भवति सम्प्रति त्वम्यत्रापि प्रयोगः
स्यादत आह । रुटिरपीति । योगरुटिरित्यर्थः । सा च रुटिः कोशे प्रतिपादि-
तैव । सर्वकालप्रत्ययविध्यमिति । जनीं वदन्ति जन्याः । जनीं वीढारी ज-
न्याः । लुटि रूपम् । जनीमवाप्नुर्जन्या इति । लुङ्गन्तमेतत् । तथा च योगार्था-
लिङ्गिते रुटिः स्त्रीकर्त्तव्या न तु केवलरुटिरेवेत्याशयेनाह । एयश्चैतदिति ।
यदुक्तमरणकोशे जन्म निर्वादेति न दुपपत्तिमाह । जनयादे त्विति । कारणमा-
त्रापस्यमिति । तदुक्तमर्थे । विध्यत्वकारणेन । विध्यत्वकारणेनेति वल्लभम् ।
अधनुषेति श्रुत्यमानेति प्रमत्तो भवति । इहापि प्रमत्तैव गङ्गाभिर्विध्यति
तन्निर्गन्तव्यम् यत्तथम् । कस्मात् अयति गङ्गाभिर्विध्यति अणुत्वेऽपि

ति । अनभिधानादिति । तदर्थे । करणाशे । ननु यत्र करणाप्रयोगस्तत्रातिप्र
सङ्ग इत्यत आह । चोरमिति । वगइत । वगन वग । इच्छा । एवञ्चेच्छ ।
भ्रातृ इत्यर्थेऽतिप्रमद्वनिवारणायाह । सर्वस्यापीति । निर्देशादेवेति । पदमि
ति निर्देशादित्यर्थे । आवर्हीति । वृह उद्यमन इतिधातोरिन् । दन्वोष्ठादि ।
उत्पाटनयोग्या । क्षेत्र एव शुष्का । ते हि खनेन सङ्ग्रहीतुमशक्या । मूले
यप्रत्ययश्चेति । तेन धेनुप्याशब्दोऽन्तोदात्त । इतिवदिति । स्वरूपबोधनतात्पर्यं
कचात् । अन्य । सुप्या । नोत्रयेति सूत्रे मद्यागमित्यनुवृत्तेराह । मित्र एव
ति । अत एव तुल्यगन्द सङ्ग्रमाचे रुढ । धर्मफलान्वर्त्यमिति । सुप्यादिरित्य
र्थ । यथाह । अहेऽयं टण्डादिवाद्यत् । कर्त्तरि वृत्तीयेति । मूलेन वगिभि
पटादिविज्ञेयकाले दत्तं यन्मूलाख्यन्द्रव्यन्तेनात्मानमिति यच्छेपो क्रिय
ते लाभार्थो भाग साऽन्तानाम्यगन्देन विवक्षित । ग्राहपूर्वात्मधातोरत ए
वनिपातनागच्छत् । अन्यथा पीरदुपधादिति । यस्यात् । प्रसृतं सीतामब्धं व्या
चष्टे । सीतेति । छन्दसो निर्मिते । छन्द शब्दोऽचेच्छापयाय । प्रीणातीति ।
सुखञ्जनयतीत्यर्थ । हृदयशब्दात् पष्ठान्ताप्रिय इत्यर्थे यत्प्रत्यय स्यादित्यर्थ ।
मतजनहलात् । यथासङ्ग्रहमत्र विवक्षितम् । सूत्रवटशकारणशब्दं व्याचष्टे ।
प्लुट इति । उभयो । भावकारणयो । मतस्येति कर्त्तरि पठो । यदा च भावे प्र
यस्तदा ज्ञानकर्मिका कृतिरित्यर्थ । करणे तु ज्ञानकरणमिन्द्रियसात्यम् । त
तिजनादिभ्य इति । अन्ययोभावाभिप्रायेणाह । जनजनमिति । योगविभागी
साधकमाह । सर्ववेदेत्यादि । अन्य इति । अत्रादिस्तु चकारस्य प्रत्ययद्वयस
मुदायकस्यात्रा दर्शनेन स्वनाशसंशानेन विधान स्यादिति योगविभाग आ
यम्यञ्च इति । समानतीर्थे वासी । समस्यैव समयविभक्ति । ननु प्रत्ययोत्प
त्तिकाले समानतीर्थशब्दाभावात्कथमत्ययस्तुष्पादत आह । यादिप्रत्ययेति ।
वातुर्थिका । चतुर्थाध्यायमवा इत्यर्थ ॥

॥ इति प्राग्वितीयाः ॥

॥

॥ समाप्ताश्चतुर्थाध्यायप्रत्ययाः ॥

ति । अनभिधानादिति । तदंशे । करणाणि । ननु यत्र करणाप्रयोगस्तथातिप्र
सङ्ग इत्यत आह । चोरमिति । वयङ्गत । वयन वय । इच्छा । एङ्छेच्छा
प्राप्त इत्यर्थेऽतिप्रसङ्गनिवारणायाह । सर्वस्यापीति । निर्देशादेवेति । पदमि
ति निर्देशादित्यर्थः । आबर्हीति । वृह उद्यमन इतिधातोरिन् । दन्त्योष्ठादि ।
छत्पाटनयोग्या । क्षेप एव गुष्का । ते हि क्षवनेन सङ्ग्रहीतुमशक्याः । मूले
यप्रत्ययश्चेति । तेन धेनुप्यागच्छोऽस्तोदात्त । इतिवदिति । स्वरूपबोधनतात्पर्य-
कत्वात् । अन्ये । सुग्या । नोवयेति सूने सञ्ज्ञाशमित्यनुवृत्तेराह । मित्र एवं
ति । अत एव तुल्यगन्ध सङ्गममात्रे रूढ । धर्मफलमर्थमिति । सुखादिरित्य
र्थः । यथाह । अहोऽयं दण्डादित्वाद्यत् । कर्त्तरि वृत्तीयेति । मूलेन वणिग्भि
षटादिविप्रत्ययवाले दत्तं यन्मूलपथ्यन्द्रयस्तेनात्मानं प्रति यच्छेपी क्रिय
ते कामात्यो भाग सोऽन्नागाम्यगन्धेन विवक्षित । आङपूर्वाक्षमधातोरत ए
यनिपातनागच्छत् । अथवा पोरदुपधादिति । यस्यात् । प्रस्तुतं सोतागन्धं व्या
चष्टे । सोतेति । छन्दमोनिर्मिते । छन्द शब्दोऽत्रेच्छापरीय । प्रीणातीति ।
सुषञ्जनयतीत्यर्थः । हृदयगन्धात् पटन्ताम्रिय इत्यर्थे यप्रत्यय स्यादित्यर्थः ।
मतजनहलात् । यथासङ्गमत्र विवक्षितम् । सूत्रवटक्रकरणशब्दं व्याचष्टे ।
घ्युट इति । उभयो । भावकरणयो । मतम्येति कर्मणि पठो । यदा च भावे प्र
यस्तदा ज्ञानकर्मिका कृतिरित्यर्थः । करणे तु ज्ञानकरणमिन्द्रियमन्त्रत्वं ।
तिजनादिभ्य इति । अन्वयीभावाभिप्रायेणाह । जनघ्ननमिति । योगविभागे
साधकमाह । सर्ववेदेत्यादि । अन्य इति । अनाहचिस्तु चकारभ्य प्रत्ययद्वयस
सुषायकस्यात्रा दर्शनेन स्वमात्रस्येवानेन विधानं स्यादिति योगविभाग आ
यस्यञ्च इति । समानतीर्थं यासी । सप्तम्यञ्च समयविभक्तिः । ननु प्रत्ययोत्प-
त्तिकाले समानतीर्थगन्दाभावात्कयमप्रत्ययस्तस्मादत आह । यादिप्रत्ययेति ।
चातुर्थिका । चतुर्थाध्यायमवा इत्यर्थः ॥

॥ इति प्राग्धित्तीयाः ॥

॥

॥ समाप्ताश्चतुर्थाध्यायप्रत्ययाः ॥

प्राक्कीताच्छ. । व्याख्यानत इति । अथ भाष्ये प्राक्कीतादिति न वाच्यः ।
 अधिकार एव कर्तव्य इत्यभिप्रायेण प्राग्वचनद्विभक्तिमिति गृह्यत्वात् प्राग्व-
 चने उक्तद्विभक्तिम् । सहाद्विधानार्थम् । अधिकारास्त्रिभक्तिमिति चेदपवादविषये
 ण्यसङ्ग इत्युक्तम् । सहाद्विधानार्थमित्यस्य प्राक्कीताद् वेदार्थास्तेषु सहदेवा-
 नेन द्विविधानार्थमित्यर्थः । अपवादविषय इत्यस्य उग्रादिभ्यो यदित्यदि-
 पदेऽपि छः प्राप्नोतीत्यर्थः । ततः पुनरयं क्रियमाद्येऽपि प्राग्वचने कथमिदं वि-
 ज्ञायते प्राक्कीताद्याः प्रकृतय आहो स्त्रिभक्तिं प्राक्कीताद्येऽर्था इति । किञ्चा-
 तः । यदि विज्ञायते प्राक् कीताद्याः प्रकृतय इति न एव दोषः अपवादविषये
 छप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राक् कीताद्येऽर्था इति न दोषो भवति । समा-
 नेऽर्थे प्रकृतिविशिषादुत्पद्यमानो यच्छब्दं वाधिष्यते । यथा न दोषस्तथास्तु प्राग्
 कीताद्येऽर्था इति विज्ञायत इत्युक्तान्तर्गमनकव्याख्यानत इत्यर्थः । अर्थबोधके
 ष्वेवेति । अर्थबोधनतात्पर्यकेषु तस्मै हितमित्यादिषु । अवध्यवधिमतोः साज-
 न्यात् । अलोन्मोत्पूर्वउपधेत्वच यथा । लोकेऽपि फाल्गुनात्प्राक् । वनाप्राक्
 देवदत्तो गत इत्युक्ते भाष्यमासान्तकालस्य वनपूर्वदेशस्यैव च प्रतीतिर्न तु वै
 परीत्येनेति सुप्रसिद्धम् । एतेन । अर्थव्यावधित्वबोकारेण । इत्युक्तमिति । यि-
 शिष्य यदाद्यपवादविधायकसूत्रेषु ह्येतोः सम्यग्भाषादेर्वै कथनञ्च युक्तम् ।
 उग्रादिभ्य इत्यादिसूत्रे ष्वपि सव्यभ्ये हि तच्च तथा नैव उचित इति तेषा-
 म्भावः । अपास्तमिति । अर्थव्यावधित्वबोकारेण भवदुक्तदूषणस्यानवसरात् ।
 ननु नभ्यश्चक्रमित्युक्तम् । चक्रस्य नाभिहितत्वाभावादत आह । नभ्यश्चक्रमि-
 ति । इवार्थमुपपादयति ॥ सङ्किट इति । अष्टाश्व इति । अथ यो नभ्यार्थो ह-
 चः कथन्तश्च भवितव्यम् । नभ्यो हच. नभ्या शिंशपेति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दा-
 मविष्यति नभ्यार्थो नभ्य इति । नाभि नभश्चेति गवाद्यन्तर्गणसूत्रमेव भाष्ये
 व्याख्यातम् । भाष्यानुक्तमप्यन्तर्गणसूत्रमाह । मूले शुन इति । नम्रद्वित इति
 टिलोपवारणायाह । चनेति । यद्यपि सम्प्रसारणोत्तरं न अन् य इति स्थिते वा-
 र्थादाहमितिन्यायेन प्राप्तस्य टिलोपस्य वै चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावेन वा-
 रणे कृते ततः पूर्वेष्वोत्तरस्मृतिटिलोपो भटावरमत्वाच्च भविष्यतीति कथञ्चका-
 रण तद्विधानम् । तथापि तौ सदिग्निर्द्विगैर्न भटावस्तन्वायोऽथ गार्हो मा

थीयत इति चकारस्य प्रकृतिभावसमुच्चायकत्वमावश्यकमिति । गणसूत्रात्सार
मेवाह सूत्रे । ऊधसोऽनडचेति । विभाषा हविरपूपादिभ्यः । अत्र सूत्रे हविः श
ब्देन विशेषाणाङ्ग्रहणाहविष्यगच्छस्य कथं सिद्धिरत आह । अविः शब्द इति ।
नन्यपूषगच्छशाहचर्याहविः शब्देनापि स्वरूपग्रहणमेव भविष्यति । एव मति स्वरू
पसितिशान्प्रम्याप्यनुग्रहो भविष्यतीत्यत आह । विभाषा हविरित्यत्र त्वि
ति । अयश्चात्र । उगवादिभ्यो यदितिसूत्रे हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् ।
हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्वयति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो वि
भाषाया अवकाशः । आभिष्वम् । आभिष्वीयम् । यतोऽवकाशः शब्दव्यन्दात् ।
पिबन्व्य कर्पासः । इहोभयम्प्राप्नोति । चरव्याम्सगङ्गुला । यद् भवति पूर्वविप्र
तिषेधेनेति भाष्ये उक्तम् । तेन स्वरूपविधिक्षुदगे न भवतीति । चरव्या इत्यत्र
धर्वधिकरणक हविरुपचाराच्चरुशब्देनाभिधीयते । छाययमाप । ध्याप्याना
दिति । भाष्यसम्मतयाप्यानादित्यर्थः । तत्र हि समानार्थावेतौ वृषगच्छो वृष
न्यगच्छश्च ब्रह्मन्यगच्छो ब्राह्मण्यगच्छश्च । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन
विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अविरविकन्यायेन वृषाय हितमिति विग्रह
श्च वृषमिति भविष्यति वृष्ये हितमिति विग्रहश्च वाच्यमेव । ब्रह्मणे हितमिति
विग्रहश्च ब्रह्मणमिति भविष्यति । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विग्रहश्च वाच्यमेव भवि
ष्यतीत्युक्तम् । आत्मनूविश्वजन । व्याख्यानादिति । आपानूविश्वजनगच्छाभ्य
श्लोकात्तरपदाश्च प्रीतिपटिकात्तत्रै हिनमित्यत्र च प्रत्ययो भवतीति वृत्तिसम्मत
तथाप्यानादित्यर्थः । भोगशब्दस्य शरीरवाचकत्वे मानमाह । अहिरिवेति ।
कर्मधारयादिषेतीति । सर्वममासेभ्योऽस्यान्तरङ्गत्वात् । रथकारपक्षमेवेति ।
रथकारः पक्षमो येषांस्तु चतुर्षु ब्राह्मणादिष्वित्यर्थः , रथकारश्च माहिष्येण
करणान्तु रथकारः प्रजायत इत्यत्र प्रसिद्धं राजन्याद्वैज्यायामुत्पन्नो माहिष्यः ।
वैज्याच्छूद्रायामुत्पन्ना कन्याः करण्योः । पुरुषाश्चान्निकारममूहतेन कृतेष्विति प्रा
प्तिर्न निपातनात्तृतीयाया अलुन् । भामर्थ्यादिति । वधादित्रितयान्वययोप्य
तावन्नादित्यर्थः । तेनेति निर्दिष्टेव । द्वितीया निर्दिष्टेव । तदर्थं विरुद्धे प्रकृ
तो । अत्र तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् । व्यत्ययो बहुवचनमिति सामान्या प्रय
मा । -- 'रूपादानकारणन्तासौ यो तराजखाविगिष्ट' वस्तु विरुद्धिरित्युच्यते ।

तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः प्रत्यगमृश्यते । प्रकृतेस्तदर्थत्वकथनेनानन्वार्थत्वं लभ्यते विशेषणमासम्भवात्तेन न प्रकृतेर्विकृत्यर्थत्वसम्भावना यत्र तत्र प्रत्ययः किन्तु तदर्थत्वनिश्चय एव तत्रैवानेन सूत्रेण प्रत्ययः । अथ । विकृतिवाचकगच्छ । न प्रथमतः । न सूत्रोच्चारितप्रथमशब्दबोध्यत्वम् । अर्थसमर्थकादिति । तस्याप्यन्वयमित्यादौ तथैव दर्शनादिति भावः । स्पष्टार्यमिति । द्वितशब्दस्याप्यनुवृत्त्या विकृतये द्विता या प्रकृतिरित्यनेन तदर्थत्वलाभेऽपि पूर्वोक्तनिश्चयस्य स्पष्टतया लाभार्थस्तदर्थग्रहणमित्यर्थः । सक्तुभ्यो यया इत्यत्र तु न । सक्तूनां यदविकृतित्वाभावात् । किन्तु धानाविकृतित्वमेव । सूत्रे उभयोपादानमामर्थ्याद्यत्र परस्परं प्रकृतिविकृतिभावस्तत्रैवायमन्वयः । तेन यत्रास्यर्थश्चर्मापादीयते तत्र न असेरयोविकारत्वान्न तु चर्मणः । चर्मणस्तु कोशप्रकृतित्वम् । छदिरुपधिवलीः । सोत्रं समाहारइन्द्रस्य पुंस्त्वम् । बलिशब्दोऽत्रोपहारपरः । करोपहारयोः पुंमि बलिः प्राण्डङ्गजे स्त्रियामित्यमरः । यथाकथञ्चिदिति । नञ्च तदुत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपस्य प्रकृतित्वस्य स्वरसत्तः प्रतीतिरिति भावः । पार्थिव इत्यत्राप्येवमिति । यथाकथञ्चिदेव । यस्योत्पत्तेः प्राक्काले मत्त्वे, मति तत्त्वम्पादकत्वत्वाच्चैव प्रकृतित्वव्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वात् । अत एव भाष्ये प्रकृतसूत्रे प्रकृतिविकृतिग्रहणत्रिवर्त्तिष्यतेतच्चावश्यमिति । इहार्थमुत्तरार्थञ्च । इहार्थं न्तावत् । घालेयास्तण्डुलाः । उत्तरार्थम् । कृपभोषानहोर्जाः । आर्पभ्यो वक्षति । गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला घालेयाः । गुणान्तरयुक्तस्य वक्ष आर्पभ्य इति प्रक्षिपादितम् । तत्रैव कैयटः । गुणान्तरयुक्ता हीति । वक्ष्यवस्थायां यो गुणः सन्निवेशनक्षणी लाक्षादिक्तमलौहित्यादिलक्षणी या तदपेक्ष्यप्राकृतगुणयुक्ता इत्यर्थः । गुणान्तरयुक्तस्य वक्ष इति । मुजाताऽयवः संघनवाक्कदाप्राण जघमावस्थाप्राप्तये यथा परिपोष्यते न तु दानविक्रयाद्यन्तटा तादर्थ्यस्य सम्भव इति । मूले उपधिगच्छात्प्राये इत्यत इति । उपपुत्रांश्च उपमर्षयोः क्रिः । अत्र भाष्ये उपपुत्र्यप्रतिप्रत्ययानुपपत्तिः उपपद्यभावात् । उपपद्यमिति प्रत्ययस्यैवाऽनुपपत्तिः । न च कारणम् । उपपद्यभावात् । विकृतेः प्रकृताऽभिधेयास्त्ययेन भवितव्यं न वा । तत्रैव क्रिया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यदि तद्वयाद्भवेदपेक्षमित्युच्यते । मिदन्तु लक्षणावस्थायांऽजविधानात् । मिदमिति । कथम् । कृदन्तावस्था-

येऽवक्तव्य उपधीयते उपधेयम् । उपधेयमेवौपधेयमित्युक्तम् । अत्रपेक्षयेति । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणन्तु उगवादिभ्य इति सूत्रस्य यत्रावयव पूर्वविप्रतिषेधमिति वार्तिकमेव । यतोऽवकाश । शब्दव्यन्दात् । पिचव्य कर्पास । अजोऽवकाश । वार्धम् । वारचक्ष्मम् । सनहुर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयम्नाप्नोति । सनहुर्न चर्म । अस्यावकाश । औपानशब्दात् यत्र स एव । उपानशाम चर्मविकारस्तस्मादुभयम्नाप्नोति । औपानशब्दम् इति । तदस्य तदस्मिन्त्यादिति । अत्र वाक्यद्वयम् । तदस्य म्यादिति । तदस्मिन्त्यादिति च । आद्ये तदिति प्रथमामर्थविभक्तिम् । पठार्यं च प्रत्यय । द्वितीये सप्तम्यर्थे । स्यादित्यनेन सभावितैककर्तृका सत्ता उच्यते । सूत्रेऽस्यैक्यवचनमविहितम् । अतएवासा मिति बहुवचनोपादानं मूले मद्भक्ष्यते इष्टानामाविश्य इष्टा प्राकारस्य ताभि साध्यता ज्ञात्वा एवमुच्यते । सभावने लिङ् । देगस्य च दार्ढ्यं समत्वोक्तत्वादिसदगुणवत्तान्दृष्ट्वा प्रासादोऽस्मिन्त्यादिति सभावना भवति । नेह प्रकृतिविभक्तिभाषोऽविधत्तम् । लौकिकीं विवक्षामिति । एतेनैकेनेतिकरणेन सर्वदोषपरिहारसम्भवाख्यादितिसभावनाविषयसत्ताप्रत्ययार्थमत्र सूत्रे न वाच्यमिति धनितम् ॥

॥ इति छयदधिकारः ॥

पार्श्वदित्यस्य साधुत्वायाह । अत्रार्हतीति । एतेनावाडा अर्हगश्च ममास । अर्हगश्च तदार्हमित्यत्र निर्दिष्टोऽवप्रत्ययान्तोऽपीति तस्याप्यवधित्वमिति गङ्गाया नावकाश । व्याप्यानादिति । हत्वादिप्रत्ययान्तानादित्यर्थः । प्रकृतसूत्रे परिमाणशब्दोपात्तस्य यदिपरिच्छेदकमात्रपरस्तादा परिमाणग्रहणेन मिथे मद्वाप्यग्रहणैवर्थापत्तिरतो भाव्ये परिमाणस्य सद्भातो भेद प्रदर्शित उच्यमानमिच्छादिना । एवञ्चोन्मानस्य परिमाणशब्देन ग्रहणस्य प्राप्नोतीत्याद्यस्य ममाधत्ते । यद्यपीत्यादिना । ऊर्ध्वं यदिति । अत्र यदितियेनैतत्पर्यवमन्थयम् । ऊर्ध्वं येन मीयते इत्यर्थः । परिच्छेदकेन पापानादिना तुलादा म्यापनोत्तरपरिच्छेदपरिच्छेदकयोरुर्ध्वधरत्वावेन यद्वमनन्तदुन्मानमुन्मिति मूलत्वरणमुन्मानम् । परिमाणानु सर्वेन । आरौहपरिणाहाभ्या येन मीयते तत्परिमाण

म् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः । आभ्यां स्वस्मिन् वर्तमानाभ्यां येन काष्ठादिनिमित्तेनाटककुडवादिनाप्रस्थादिना च मीयते तत्रस्थादि परिमाणम्यदे नोच्यते । आयामस्त्विति । आयामो दैर्घ्यम् । आयाम इत्यस्य येन मीयत इति शेषः । वस्त्रकाष्ठादिगतदैर्घ्यं येन मीयते हस्तादिना तत्रमाणमित्यर्थः । तच्च दीर्घस्य वस्त्रादेः परिच्छेदकं यद्यसोर्ध्वधरदिकृष्वङ्गं यज्जलमित्यादि तत्परिच्छेदकमत एव जानुदद्युज्जलमित्यादौ प्रमाणे इयमवदद्युजिति प्रत्ययसिद्धिः । सङ्ग्रा वाङ्मा तु सर्वतः । सङ्ग्रा एकत्वद्वित्वादि सर्वतः सर्वभावाद्वा यिलक्षणा । पूर्वोक्तपरिच्छेदकेभ्यो विलक्षणा । ऊर्जुमानादिकत्र करोति । उन्माणादेरपि परिच्छेदइरोति । हे तुल्य इत्यादिष्वङ्गहारात् । एवञ्च सङ्ग्रायाः परिमाणपेक्षया विलक्षणत्वात्प्रकृतसूत्रे ग्रहणम् । तदुक्तभाष्ये । भेदमात्रं ब्रवीत्येपा नैपा मानङ् कुतश्चन । एवञ्च कृत्वा सङ्ग्रायाः पृथग्ग्रहणङ्क्रियत इति । कुतश्चनेत्यस्य न कुतश्चित्तत्त्विवेशादेः सङ्ग्रा मानम् । सन्निवेशादिनिरपेक्षमानमित्यर्थः । अत एव ही भेदसर्पपाविति भवति । सूत्रस्य भाष्यस्वरूप इति । तत्र हि असमाप्त इति किमर्थम् । परमनिष्केण क्लृप्तस्वरूपनैष्किकमिति प्रायुदाहृतम् । तत्र कैयटः । ठजेवाच भवति । निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वोक्ताप्रार्सेऽनेन उन्विधीयत इति । एवञ्च निष्कस्योन्मानत्वेन तत्र पर्युदासपरभाष्यग्रामार्थे नोन्मानस्यापि तत्र ग्रहणम् । परिमाणान्तस्येति पृथगुत्तरपदद्विः । शाणपर्युदासात्तत्राप्युन्मानं परिमाणपदेन गृह्यते । यस्मिन्सूत्रे यस्य पदस्य स्थितिस्ततोऽग्रिमसूत्रे संबन्धे सति तत्रानुवर्तत इति व्यवहार इत्यतः सप्तदशैत्यनुपपन्नमत आह । सप्तदशेति एतेन । उक्तार्थेन । सङ्ग्राया इत्यस्यानुवृत्तिरुक्तेति । तदनुवृत्तौ तस्यादित्युत्तरस्येत्यनेनोत्तरत्वस्य लाभो भवतीत्येतदर्थमुत्तरपदस्येति प्रकृते नानुवर्तनीयम् । तथा च कथमपरमनैष्किकमित्यत्र दृष्टिरिति भावः । वाक्यभेदेनेति । सङ्ग्राया इति पञ्चमीनिर्द्देशादुत्तरस्येत्युपस्थितम् । आदेः परस्येति परिमाणा चोपपत्तिः । तदपेक्षया परिमाणान्तस्येत्यवयवपठौ । एवञ्च परिमाणान्तावयवस्य सङ्ग्राया उत्तरस्यादेरचो दृष्टिरित्यर्थः । अमङ्ग्रापूर्वपदकेऽपि दृष्टेः प्रहस्यये परिमाणान्तस्येति पृथग्दृष्टिविधायकम् । तस्य च परिमाणान्तस्याचामादेरचो दृष्टिरित्यर्थः । अत एव । वाक्यभेदव्योकारा-

देव । परिमाणान्तत्वेनान्यत्तरपदस्यैव वृद्धिविधानमित्यत्र साधक माह ।
सङ्गाया इत्येतदिति । साहचर्यादिति । आरभ्यमामर्ष्यादित्यपि बोध्यम् । म
ज्ञायामिति । असञ्चेति तत्र पर्युदासस्य प्राप्तोरिति भावः । ज्ञापकपरैति । म
वत्तरशब्दस्य ज्ञापकपरैत्यर्थः । एतेन । वक्ष्यमाणप्रकारेण । अपरिमाणत्वादित्ति । निष्कमज्ञाधिके स्वर्णगते दीनारकर्षयो । वचोऽलकरणे हेमपात्रे हेमप
लेऽपि चेतिकोशात् । इदम् । परिमाणशब्देनोन्मानस्यापि ग्रहणम् । ज्ञापिते
त्विति । तदन्तविधौ ज्ञापिते त्वित्यर्थः । अत्र ज्ञाप्यं वचनन्तु एतत्करणस्यन्तु
जीयप्रकृतिशब्दस्तदन्तस्यापि बोधक इति । फलपूर्वत्वेत्याशयेन मूले पूर्ववत् त्र्यु
क्तम् । तन्निषेध स्यात् । तदन्तविधिनिषेध स्यात् । इत्थस्यापीति । अन्यथा त
तदन्तविधौ गोशब्दान्तादिधीयमानो यत्कोदसगोशब्दाश्च स्यात् । प्रत्ययविधि
विषयेण व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनैत्यनेन निषेधात् । सिद्धान्तरीत्याह । व्य-
पदेशिवद्भाव इति । न तावदेवेति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतेति लौकिकविग्रहसू-
चिता । ननु पूर्वपदवृद्धिमादाय भविष्यतीत्यत आह । पूर्वपदस्येति । उत्तरसू-
चंति । सङ्गाया अतीतिसूत्रेत्यर्थः । असम्भवात् । शतस्यागते वृक्षसम्भवात् ।
। कस्यगतेऽभिधेय इत्यर्थः प्रत्ययार्थविशेषणत्वे । निषेध इति तु फलितार्थकथ-
नान्तदाह इत्यत इति । शतम्परिमाणमस्येत्यादौ सङ्ख्येयवाचकाप्रत्ययः । यः
सङ्ख्येय प्रत्ययार्थः स वस्तुत एकस्मात् भिद्यत इत्यर्थः । सङ्गाया सङ्गासङ्ख्येयसू-
त्रिसूत्रेण फलितार्थः यादृकशतमिति । अत्र प्रकृत्यर्थत्वमन्यस्य सङ्ख्येयस्य । प्रत्यया-
र्थत्वमन्यस्येति खट्वेव । यत्र निषेधस्तत्र ॥ यस्य परिमाणपदेन ग्रहणन्तत्रा-
न्तप्रत्ययार्थादित्यर्थः । शुभन्तेति । सङ्गाया अतीतिसूत्रेण जातस्य कनोऽहो
रूपैवेति लुक् तदन्तेत्यर्थः । इन्द्रगर्भेति । तिगर्भोऽतावन्ती यस्य सा तिग-
दन्ता न तिगदन्ता अतिगदन्ता सा सङ्गा प्रकृतित्वेनाभ्योयत इत्यर्थः । प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषयैव सिद्धेऽन्तग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अन्तग्रहणमिति । न स्यादिति ।
एकसप्ततिशब्दस्य न तिप्रत्ययान्तत्वमिति भावः । वतोरिहा । बहुगणेतिसूत्रेण
वत्त्वन्तस्य सङ्ख्यासङ्गा । व्याख्यानादिति । वतोरिति पञ्चमीनिर्देशात्कन् इ-
तिप्रथमायाः पठान्तत्वेनित्यर्थप्रतिपादनपरमायकारीयवचनप्रामाख्यादित्यर्थः ।
किञ्च चरेट इतिवद्विप्रत्ययविधानेनैव सिद्धे प्रत्ययाधिकारापठितेऽशब्दसङ्ग

शब्दोच्चारणेनागमत्वमनुमीयते । अन्यथा । योगविभागाभावे । नासामर्थ्यमिति । न प्रत्ययेनाभामर्थ्यमित्यर्थः । समानाधिकरणमसाम एवेति । समानाधिकरणपदकमसाम एवेत्यर्थः । तेन पट्टोसमासेन विग्रहे ततो जातस्य प्रत्ययस्य न लुक् । इति शेष इति । तदुक्तञ्चाथे । द्विगोर्लुक् किं तन्निमित्तग्रहणवृत्त्यर्थम् । द्विगोर्निमित्तं यस्तुचितस्तस्य लुग्भवतीति यत्तुल्यम् । इह मा भूत । हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् । द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतन्निशोर्पिकमिति । ननु यदि तन्निमित्तग्रहणवृत्तिरिति समाहारद्विगो परस्य लुक् प्राप्नोतीत्यत आह । समाहारद्विगोरिति । अनभिधानादिति । तदुक्तञ्चाथे । इहास्माभिस्त्रैशब्द साध्यम् । हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् द्विशूर्पमिति । द्विशूर्पां क्रीतामिति । तच्च द्वयोः शब्दोर्द्वेन विग्रह अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । हाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विग्रह द्विशूर्पमिति भविष्यति । द्विशूर्पां क्रीतमिति विग्रह वाक्यमेवेति इदम् । असहायामित्येतत् । आदेशश्चेति । प्रत्यादेशश्चेत्यर्थः । द्वित्रिपूर्वाभिप्लवात् । अत एव । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थात्वादेव । न तु पूर्वशब्दोऽवाव्यास्यादिवारकपञ्चमीनिर्देशादेव पूर्वशब्दार्थलाभात् । भाष्ये उक्तमात्रेण हि द्वित्रिभ्यान्द्वैयोग्यम् । द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते तद्वैयोग्यमिति द्रष्टव्यम् । किमिदम् वै योग्यमिति द्वयोः योग्योर्भवम् द्वियोगम् । द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति एतेन द्वित्रिभ्यामित्यस्योभयशेषत्वमित्युक्तम् न च द्वित्रिभ्यामित्यस्याप्य पूर्वयोगस्तच्छेषत्वमनेन प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । तद्वैष्यं विजानीयात् अविशेषेणैव उत्तरन्विचिभ्यामिति तदाचार्यं सुब्रह्मन्वावावष्टे द्वित्रिभ्यान्द्वैयोग्यमिति भाष्यज्ञतैत्र विज्ञादिति सूत्रशेषत्वस्य बोधनात् । इदमात्रद्विपूर्वादिति यत् । तदुक्तं द्वित्रिभ्यामिति दूरं सूत्रपञ्चमद्विग्रहवृत्त्यर्थम् । बहुविध्यम् । बहुवैष्यम् । बहुविध्यम् । बहुवैष्यकमिति । न सम्बध्यत इति । एतद्विजन्तूक्तमेव । स्पष्टार्थत्वमुपपादयति । कन्प्रत्यय इति । इष्टमिद्वैरिति । इकन्प्रत्ययपक्षे पुनर्वाच्यं यत्संति लोपे स्वारिक इति कन्पक्षे तु स्वारिक इति भविष्यतीति इष्टमिद्वैरित्यर्थः । द्रव्यमेव स्पष्टत इति । एवञ्च द्रव्यत्वावच्छिन्नान्वितेऽपि दागे तत्पदमङ्गुष्ठाद्विशेषपथमावच्छिन्नान्वये वाधकाभावे । द्रव्यवान् घटवानिति पत् । प्रकृतस्य चान्यथामिद्वैष्यरिहरति । मोऽप्यामेति । धनपतिर्भयोग इतीति । धनपते रभयोगो धनपतिर्भयोग । मनु

ज्यतेऽनेनेति संयोग । यागादिय संयोगपदेन निवर्चित । मंयोगपदार्धघटक-
युज्धात्वर्थक्रियायाम्बनपतेरिति पठ्यर्थकर्तृत्वस्यान्वयस्तदेतद्वोधयितुमाह ।
संयुज्यन्त इति । दीयत इत्यस्य पृथगन्वये साहित्याभावाद्द्वारादीनान्द्वो
न प्राप्नोतीत्यत आह । इन्द्रस्त्विति । रक्षानिर्वेश इत्यत्र रक्षाया निर्वेश इति प
ष्ठोसमास । वाक्यघटकपठगानिमित्तनिमित्तभावाद्यर्थकतया समासस्य तादृशस-
म्बन्धविमिश्रितेऽर्थे शक्तिस्तदभिप्रायेणाह । रक्षानिमित्तेति । निर्वेशो भूतिभोग
योरित्यमर । अत्र मानमिति । रुद्धस्यैवात्र प्रवृणमिष्यत् मानमित्यर्थ । यत्तु
प्रकृतसूत्रेऽर्धगश्चो भागवाचकत्वात् तदा भागस्यावयविसापेक्षत्वादसामर्थ्य-
न प्रत्ययो न भविष्यतीत्यतोऽत्र सूत्रे रुद्धस्यैव प्रवृणमिति मतस्तद् प्रयति।असा-
मर्थ्ये त्वितिनित्यसापेक्षत्वमर्थयति । अर्धमित्युक्त इति । भारभूतत्वमिति । अ
त्र भारशब्दो भावप्रधानः । भूत इत्यत्र भूमासावितिधातोः कर्त्तरि क्त । एवञ्च
भारत्वन्मात इत्यर्थः । तच्च भारभूतत्वमर्थानाह तु शब्दानामितिवाक्यभारभूते-
भ्यो वंशादिभ्य इतीत्यत आह । वंशादिशब्दानामिति । एतद्वशात्सापेक्षसमानज
चनकत्वन्तर्हि स्यादत आह । सौचमिति । एवञ्च ध्यत्वयो बहुलमित्यनेनाभ्य
सिद्धिरिति भावः । हरति । देशान्तरम्प्रापयति चोरयतीति वा । वहति । उ
त्तिष्ठत्य धारयति । आवहति । उत्पादयतीत्यर्थः । आद्यथाऽस्यानमेवेति । द्वितीय
प्याप्त्याने भारादित्येकवचनार्थस्य सूर्यया बाध एव भवति । एवं भारभूतेभ्य इ
त्यस्य गुरुत्ववशा इत्यर्था वाच्यः । एवञ्च वंशादीनां भारभूतत्वाभ्यभिचारोद्देशा
दिभ्य इत्येकद्विगोपपन्नतया तस्योपादानस्य व्यर्थत्वापत्तिरिति भावः । ऐज् नेति ।
[चो निषेधमन्वियोगमिष्टत्वात् । सुगभावमुपपादयति । अन्यतरस्यामित्यादि ।
गटकाक्षितेत्यतः । पुनः खग्रहणादिति । यदि ततोऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्ति
यात्तदा खम्पापि तत एवानुवृत्त्या विधी सिद्धे प्रकृतसूत्रस्य खग्रहणं व्यर्थं स्वा
[। अत एव । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः सूत्रकारासम्भत्तत्वादेव । उत्तरेण । स
याया सन्नेत्यनेन । ध्वनितमिति वचनं हि तदस्य परिमाणं सव्यायाः सन्नासं
रसुत्राध्ययनेष्वितिपठित्वा सस्यावाचकेभ्यः प्रत्ययानुदाहृत्यान्त्येभ्योऽपि दृश्यते
कारयताद्यर्थम् । खारगतिशो राशि । खारमद्विभक्तो रागिरित्युदाहृतन्तेन
ध्वनितमित्यर्थः । वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादकारान्तोऽपि खारशब्दोऽस्ति।परिच्छे

दकमात्रमिति । अत्र माचपदेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणमिति नियमव्यवच्छे-
द । अनभिधानादिति । अत्रैव भाष्ये सङ्घादिष्वर्थेषु यथा प्रत्यय इत्यते त-
थाऽन्यथापि प्रत्ययसिद्ध्यर्थस्त्रीवितपरिमाणे चोपसङ्गान् कर्त्तव्यम् । षट्तिर्जीवि-
तपरिमाणमस्य षाष्टिक । साप्ततिक । जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकम् । काला-
दिति सिद्धत्वात् । जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम् । किङ्कारणम् । काला-
दिति सिद्धत्वात् । कालादित्येव सिद्धम् । इह यस्य षट्तिर्जीवितपरिमाणम् । व-
द्विमसौ भूतो भवति तत्र तमधीष्टो मृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम् । अत्रयश्चैत-
देव विज्ञेयम् । इह वचने हि लुक् प्रसङ्गः । इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत ।
द्विषाष्टिक । त्रिषाष्टिक । अनेन सति जुगभवति । तेन सति कक्षात्र भवति ।
आर्हादित्युच्यते इत्युक्तम् । एतेन भाष्यपत्रेण द्विषाष्टिक इत्यादौ लुगभाव ए-
वेष्ट इति लभ्यते । यदि च द्विषट्तिशब्दादपि तमधीष्ट इति प्रत्यय स्यात्तदा लु-
क स्यादेवेत्यनभिधानभाष्यप्रामाण्यान्निर्णीयत इति । ननु समुदायस्य कथं
लवाचकत्वमत आह । कालादित्यधिकारेऽपीति । रमणीयशब्दात्प्रत्यय वार्य-
ति । रमणीयेति । अनभिधानादिति । प्रकृतस्त्वस्य भाष्य एव रमणीयादिभ्य-
स्तेन प्रत्ययातिप्रसङ्गमाशङ्क्यार्थं मतमेतत् । काले दृष्ट शब्द कालशब्द को-
ल यो न व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवतीत्युक्तान्तेन तेभ्य पा-
त्यभावो निष्पीयते । केचित्तु स्त्रीऽस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तदस्येत्यस्योपादानमेत-
द्विहितस्याहीयत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेन द्विषाष्टिक इत्यत्र न लुमित्याह्वस्तद्वूपयति ।
तस्मात्प्रार्थयति । काकवागिति नेवेति । यथा काकशब्देन न शास्त्रावोध्योऽर्थं प्रा-
प्यते तथाऽत्राप्य तस्मात्प्रार्थयति नाहीयत्यप्राप्तिरिति । तेन । तदन्तविधिसौ-
कारेण । हेकयोरिति वदिति दृष्टान्तेन तत्र यथावृत्तिविषये सङ्घापरत्वन्तर्गता-
पीति सूचितमित्याशयेनाह । वृत्तिविषय इति । वृत्तिकारोक्तरोत्या मूलोक्त-
सूत्रशब्दस्य प्रयोजनस्य युक्तमिति सूचयन् स्वयन्तत्प्रयोजनमाह । परे त्विति । प-
ञ्चकमध्ययनमित्यत्र पञ्चकशब्द आहवृत्तिरूपसंस्थेये वर्त्तत इत्याशयेनाह । प-
ञ्चाष्टय इति । प्रयोग इति । स्तोमशब्दस्य प्रयोग इत्यर्थः । ननु यदि स्तोम-
शब्द समुद्रपरस्तदा स्तुति स्तोम इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह ।
स्तुति स्तोम इति । एवञ्च । अत एव विगत्याद्या सदैकत्व इति कोश

सङ्गतिः। वार्त्तिककृत इति । अत एव वार्त्तिककृतोक्तमनारम्भो वा प्रातिपदि-
कविज्ञामाद्यया सहस्रादिविति । अत्र वार्त्तिककृत इत्यनेन यावतां व्युत्पा-
दनं सूत्र कृता कृतान्तेऽथ व्युत्पन्नत्वकल्पनत्र युक्तद्वित्वनुक्तमाधुत्वानामेवेति सू-
चितमत एव भाष्यकृतोक्तवाच्या कर्त्तव्या यचानुगमः क्रियते इति । अत्र कै-
यटः । अननुगमो हि दोषाय । अगच्छो यानन्त्याखर्वशब्दानुगमो न त्वनुगम
एव संप्रज्ञापराधादशकार्यविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वे नोद्भावनीय इति । दोषाये-
ति । अनुगममन्तरेण मन्दबुद्धीनामनुपपन्नासम्भवात् । वस्तुतो न सोप्याचार्यस्य
दोष इत्याह । अगच्छ इति । अनुगमस्तु सर्वथा नाचार्यस्य दोषायेत्याह । न
त्विति । अनुगमयिष्येषु विंशत्यादिषु अर्थविशेषानिययः संप्रज्ञापराधजो न
तु तत्र सूत्रज्ञदपराध इति भावः । विंशत्यन्तरिगतोः । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे प-
ष्ठो तदभिप्रायेत्याह । आभ्यामिति । तदहंति । द्वितीयासमर्थादहंतीत्यर्थे प्रत्य-
यो भवति । अहंतीत्यस्य योभ्यो भवतीत्यर्थः । योभ्यता च क्रियायामेवेति क्रि-
यावाचकपदाध्याहारिणेति श्वेतच्छबमित्येतन्नमुमितिपदाध्याहारिण व्याख्यात
म् । वृत्त्यनुरोधेनेति । तत्र हि नित्यपदार्थं प्रत्ययार्थविशेषणमित्युक्तम् । दण्डा-
दिभ्यः । यदिति त्वनुगच्छा लभ्यते । अपपाठ इति । अथ मानन्तु अचो यदिति
सुबस्यभाष्यमेव । तथाहि । तत्र हि हनोवा यद्धधय वक्तव्य इति वार्त्तिकम् । व-
ध्यः । घात्यः । तद्धितो वा । वधमहंति वध्यः । उभयस्यापि वध्य इत्येतद्वतीऽना-
य इत्याद्युदात्तम् । तद्धितस्यातान्तत्वे तु तदन्तस्यास्तीदात्तत्वं स्यादिति तद्धि-
तोवेतिसमानत्वेनाभिधानमसङ्गतं स्यादिति । लक्षणया सिद्धे वार्त्तिकत्रैयस्य-
मित्यभिप्रायेणागच्छते । यद्यपीति । मुप्यार्थेभ्यः । शफ्यार्थपरिभ्यः । तेन यज्ञग-
र्हस्य पाके लक्षणया यज्ञमहंति सूद इत्यत्र न ॥

॥ इत्यार्हीयाः ॥

पारायणपुरायणवाङ्मायर्थं वर्त्तयति । पारायणशब्द आदित आरभ्य ममा-
तिपर्यन्तं यदप्यन्यस्याध्ययनमात्परं । तस्य वर्त्तनं यद्यपि गुरुशिष्योभयमाध्य

दकमात्रमिति । अत्र मानपदेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणमिति नियमश्च यच्च
 दः । अनभिधानादिति । अत्रैव भाष्ये मङ्घादिष्वर्थेषु यथा प्रत्यय इत्येतत्
 याऽन्यत्रापि प्रत्ययसिद्ध्यर्थस्त्रीवितपरिमाणे चोपसङ्गानं कर्त्तव्यम् । पटिर्जीवि
 तपरिमाणस्य पाष्टिकः । साम्तिकः । जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकम् । काला
 दितिसिद्धत्वात् । जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम् । किङ्कारणम् । काला
 दितिसिद्धत्वात् । कालादित्येव सिद्धम् । इह यस्य पटिर्जीवितपरिमाणम् । प
 टिमसौ भूतो भवति तत्र तमघोष्टो भूतो भूतो भावीत्येव सिद्धम् । अवश्यमेत
 देवं विज्ञेयम् । इह वचने हि लुक् प्रसङ्गः । इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत ।
 द्विपाष्टिकः । त्रिपाष्टिकः । अनेन सति लुग्भवति । तेन सति कप्प्राप्त भवति ।
 आहोदित्युच्यते इत्युक्तम् । एतेन भाष्यग्रन्थेन द्विपाष्टिक इत्यादौ लुगभाव ए
 वेष्ट इति लभ्यते । यदि च द्विपाष्टिगण्डादपि तमघोष्ट इति प्रत्ययः स्यात्तदा लु
 क् स्यादेवेत्यनभिधानश्चाप्यप्रामाण्याच्चिर्णीयत इति । ननु समुदायस्य कथं
 लयाचकत्वमत आह । कालादित्यधिकारिऽपीति । रमणीयशब्दात्प्रत्ययं वारय
 ति । रमणीयेति । अनभिधानादिति । प्रकृतसूचस्थभाष्य एव रमणीयादिभ्य-
 स्तेन प्रत्ययातिप्रसङ्गमाशङ्क्य मत्तमेतत् । काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः का
 लं यो न व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रमङ्गोभवतीत्युक्तत्वेन तेभ्य प्रा-
 त्यभावो निर्णीयते । केचित्तु सीऽस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तदस्येत्यस्योपादानमेत-
 दिहितस्यार्ह्यत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेन द्विपाष्टिक इत्यत्र न लुगित्याहस्तदुपयति ।
 तत्सामर्थ्यादिति । काकवागितेनेवेत्यादि यथा काकशब्देन न गोप्राधीधोऽर्थः प्रा-
 प्यते तथाऽत्राप्येतत्सामर्थ्याच्चाऽनार्ह्यत्वप्राप्तिरिति । तेन । तदन्तविधिसौ
 कारेण । द्वेकयोरिति वदिति दृष्टान्तेन तत्र यथावृत्तिविषये महारापरत्वन्तप्राप्ता-
 पीति सूचितमित्याशयेनाह । वृत्तिविषय इति । वृत्तिकारोक्तरीत्या मूलोक्तं
 सूत्रशब्दस्य प्रयोजनस्य युक्तमिति सूचयन्त्ययन्तप्रयोजनमाह । परे त्विति । प
 चकमध्ययनमित्यत्र पचकशब्द आहृतिरूपसंख्येये वर्त्तत इत्याशयेनाह । प-
 चावृत्तय इति । प्रयोग इति । स्तोमशब्दस्य प्रयोग इत्यर्थः । ननु यदि स्तोम-
 शब्दं गमूहपरस्तदा स्तुतिः स्तोम इति सामानाधिकरणानुपपन्निरत आह ।
 मृति स्तोम इति । एकवचनास्ता । अत एव विंगत्याद्याः सदेकत्व इतिर्कोश

त्ययो नेथते अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यानु कालादिष्यत इत्यनेन तथा-
 भिधानात् । फलव्यापारत्वस्याध्येषणादिफलभूतो यो व्यापारः कर्मकरणरूप-
 स्तद्व्याप्यादित्यर्थः । मासमधीष्ट इत्यस्य मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्येवार्थः ।
 अध्येषणभरणव्याप्तमुद्घर्त्तादिकास्तस्मिन् इतिकैयटस्यापि मासव्यापिव्यापार-
 फलकाध्येषणभरणव्याप्तमुद्घर्त्तं त्वार्थः । एतेन मासादिव्यापकत्वं स्पष्टमेव ल-
 भ्यत इति । यदुक्तम्भूते भूतः स्वगतया व्याप्तकाम इति तत्र कास्मान्तर्भावे
 मानमाह । भूतेति । एतेनाधीष्टभूतयोर्दोष्यतीत्यत्र यथावर्त्तमानकालान्तर्भा-
 वेण न शक्तिस्तयो भूतकालान्तर्भावेण न शक्तिरिति सूचितम् । मासादयसि य-
 त्खञौ । मासशब्दादयसि गम्यमाने उक्तार्थे यत्खञौ प्रत्ययौ स्तः । चत्तपि ।
 पणमामाणश्चेति सूत्रे ऽपि । चेन ठञ्मात्रस्य सम्बन्धः । तस्य । यपः । वृत्त्यनुभा-
 रीति । तत्र हि पणमामिति सूत्रस्याख्यानावसरे चकाराद्यप् चैत्युक्तमाननु चका-
 राकरणायाययसि । ठन् । इत्येवं सूत्रद्वयमेव कर्त्तव्यमत आह । पययवसीति ।
 ननु वयसीति सूत्रे भूतार्थ एव प्रत्ययस्त्रीकारात्पञ्चद्वित्यनुपपन्नमत आह ।
 यथायोगेति । तद्धितार्थविभाविति । हे अहमी पधीष्ट इत्यादिविपक्षः ।
 नन्वत्र विपक्षेपि रात्रश्चरितिसूत्रमपरत्वाद्वाधित्वा टच्चा भाव्यमित्याशङ्का-
 यामाह भूने समासान्तविधेरिति । वृत्त्याप्येवेति । तत्र हि पञ्च सं-
 वत्सर इत्येवमन्तादिगोर्निष्ठत्वादियुं वा खप्रत्ययो भवति तेन सुक्ते
 ठञ्भयतीत्युक्ताद्वाहीनः द्वेयष्टिक इतिरूपमुदाहृतम् । अपश्चहीन इत्याह-
 शब्दान्तात्प्रत्ययदर्शनेन समासान्ताभावः कल्प्यते । यदा मानेन खस्तदा
 पूर्वोक्तसामान्यसूत्रेण चन्दादेशेकतेऽपि ठञ्प्रत्यय इत्याशयः । अस्मृतिगमक इ-
 ति । साधकसत्त्वे भवत्येव । यथा तटस्थ परिमाणम् । मन्त्यायाः संज्ञामंधेति-
 क्रमेण पाठात्सङ्घटितिसूत्रे मन्त्याया परिमाणग्रहणेन ग्रहणभवत्येवेति । त-
 यौरेव । खउञोरेव । न नित्य इति । चित्तवतीति सूत्रविहित । क्वाचित्कम्पाठं
 खण्डयति । भूतो वेत्यपाठ इति । द्वियार्पिक इत्यत्राष्टीष्टो हतो वेत्यर्थवियचा-
 यां भविष्यत्वस्य बुद्धिस्त्वत्वे चित्तवतीति नित्यं लुक् दुर्वार इत्याशङ्क्यामाह ।
 चित्तवतीत्यस्येति । तत्रैवाभिधानादिति । लुक्प्रवृत्तिविषये वृद्धेरन्तरङ्गानयो-
 तिन्यायेनाप्रवृत्तेरवृद्धिबटितप्रयोगस्य तत्रैवाभिधानादित्यत्र । हरदत्त इत्यने

न्तथापि पारायणमधीते पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते सतीरा
 यणिक इत्युच्यते । यथैवाधीते यद्य परस्य करोति उभौ तौ वर्त्तयतः । यद्य
 यजते यद्य पुरोडाशाग्निर्यजति उभौतौ वर्त्तयतः । उभयव कक्षान्न भवन्
 नभिधानादितिभाष्ये उक्तम् । अथ कैयटः । परस्य । शिष्यस्य । करोति उच्चा-
 यति अध्यापक इत्यर्थः । उभौ ताविति । अन्यतरासन्निधौ क्रियाया अनिष्पादा
 दुभयोः कर्तृत्वम् । अगभिधानादिति । अध्यापके याजके च प्रयोगाभावादिति ।
 एतद्भाष्यकैयट्याभ्यां शिष्य एव प्रत्यय उत्पद्यत इत्याशयेनाह । शिष्य एवे-
 यत इति । तद्विषयत्वे । संशयविषयत्वे । भाष्यासम्मत इति । तत्र हि पत्न्यो ण
 नित्यमित्येव सूत्रपाठो दृश्यते न त्वणिति । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाच्च इति । उ-
 पपादितमेतत् । तेन निर्णयम् । द्वितीयास्तात्कास्तवाचिनः प्रातिपदिकाभिर्ज्ञेय-
 मित्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययः स्यात् । तमधीष्ट इत्यन्तसंयोग इति । इदमुपपन्न-
 मेतत्तूषविषये सर्वत्रात्यन्तसंयोग एव । नन्वर्ध्वे पणारूपक्रियाया न मासव्याप-
 कत्वस्तस्या मासारथ्यकप्रथमदिन एषोत्पत्तेरिति, मासत्वाधिकरणदिनान्तरे प्र-
 तियोगिग्यधिकरणतदभायमत्त्वादत आह । मुहूर्त्तमिति । अध्ययनव्याप्ते इति ।
 काले इति शेषः । तद्व्याप्त्युपचारादिति । अर्धे पणव्याप्त्युपचारादित्यर्थः ।
 एतेनार्धे पणस्य न कालिकसम्बन्धे न व्यापकत्वविषया किन्तु स्वप्रयोज्याध्यय-
 नप्रतियोगिकरूपाग्निसम्बन्धे न । सामत्वाधिकरणद्वितीयादिदिने यस्मिन्निष्प-
 ण्कर्त्तव्ये देन निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावो वर्त्तमानोऽपि
 न प्रतियोगिग्यधिकरण इति भावः । ननु किमुपचारेण यस्मिन्मुहूर्त्तेऽर्धपण-
 न्तम्, हर्त्तव्य व्यापकत्वमस्येन तन्मुहूर्त्तवाचकाग्न्ययोत्पत्तिस्वीकारेण सूत्रस्य, चा-
 रितार्थादित आह । यावत्कालेति । नैष्यत इति । तदुक्तभाष्ये । अधीष्टभृतयो
 द्वितीयानिर्द्देशोऽनर्थकस्तत्वादगमनात् । न ह्यभी मासमधीष्यते किन्तु मुहूर्त्तम-
 मासधीष्टो मासस्तत्कर्म करोति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दाग्न्यपि श्यतीति । अथ कैय-
 टः । सोमादिगन्धा अर्धे पणमरणव्याप्तमुहूर्त्तादिकालवाचिन एवाग्रियन्त इ-
 ति । न चैवं सति मुहूर्त्ते व्यापकत्वमेव लभ्यन्तश्च साक्षादेवास्ति अर्धे पणादे-
 रिति तत्कनभुनाध्ययनव्याप्त इति पूर्वोक्तं विरुध्यतेति दाप्यम् । अधीष्टभृतयो
 रिति प्रतीकमुपादाय कैयटेनैव यावन्तं कालमध्ये पणमरणस्य क्रियते तत म

त्ययो नेष्यते अर्धे पणभरणफलव्यापारव्याप्यानु कालादित्यत इत्यनेन तथा-
 मिधानात् । फलव्यापारित्वस्याध्वे पणादिकलभूतो यो व्यापारः कर्मकरणरूप-
 स्तद्व्याप्यादित्यर्थः । मासमधीष्ट इत्यस्य मासव्यापिव्यापाराध्वमधीष्ट इत्येकार्यः ।
 अर्धे पणभरणव्याप्तमुद्धर्त्तादिकास्तस्मिन् इतिकैयटस्यापि मासव्यापिव्यापार-
 फलकाध्वे पणभरणव्याप्तमुद्धर्त्तं त्वेत्यर्थः । एमेन मासादिव्यापकत्वं स्पष्टमेव ल-
 भ्यत इति । यदुक्तम्भूते भूतः स्वशक्त्या व्याप्तकाल इति तत्र कालान्तर्भावे
 मानमाह । भूतंति । एतेनाधीष्टमयीर्दीव्यतीत्यत्र ययी-वर्त्तमानकालान्तर्भा-
 वेण न शक्तिस्तयो भूतकालान्तर्भावेण न शक्तिरिति सूचितम् । मासादयमि य-
 त्खञौ । मासशब्दादयमि गम्यमाने उच्चार्यं यत्खञौ प्रत्ययौ स्तः । अत्रापि ।
 पणमासाप्यष्टेति सूत्रं ऽपि । चेन ठञ्मात्रस्य सत्यन्धः । तस्य । ययः । वृत्त्यनुसा-
 रीति । तच्च ऽहि पणमासेति सूत्रव्याख्यानावसरे चकाराद्यप् वेद्युक्तम्भूतमु चका-
 राकरणायावयमि । ठञ् । इत्येवं सूत्रद्वयमेव कर्त्तव्यमन्त आह । अवयवसीति ।
 ननु वयसीति सूत्रे भूतार्थ एव प्रत्ययस्त्रीकारात्पञ्चद्वित्वमुपपन्नमत आह ।
 यथायमीति । तद्वितार्थविभाषिति । द्वे अहनी अधीष्ट इत्यादिविषयः ।
 नन्वेव विषयेषु रात्राहरिति सूत्रमप्यस्त्वाद्याधित्वा ट्वा भाष्यमित्याशङ्का-
 यामाह भूते समानास्तविधेरिति । वृत्त्याद्येति । तत्र हि अष्टःसं-
 यत्तर इत्येवमन्तादिगोर्निवृत्तादिषु वा खप्रत्ययो भवति तेन सुप्ते
 ठञ्भवतीत्युक्ताद्विज्ञेयः द्वैयद्विक इतिरूपमुदाहृतम् । अष्टद्विज्ञेय इत्युक्ताह-
 शब्दास्तात्पर्यप्रत्ययदर्शनेन समानास्ताभायः कल्प्यते । यदा नानेन खस्तदा
 पूर्वोक्तसामान्यसूत्रेण अन्तादेशेऽपि ठञ्प्रत्यय इत्याशयः । अस्ततिगमक इ-
 ति । साधकसत्त्वे भवत्येव । यथा तटस्य परिमाणम् । मंथ्यायाः संक्षामंघेति-
 क्रमेण पाठास्तद्वेति सूत्रे मंथ्यायाः परिमाणग्रहणेन पक्षेणभ्यवत्येवेति । त-
 यौरेय । खड्गोरेय । न नित्य इति । चित्तवतीति सूत्रविहितः । काचित्कम्पाठं
 खण्डयति । भूतो वेत्यपाठ इति । द्विर्वापिक इत्यचण्टीष्टो मृतो वेत्यर्थविवक्षा-
 यां भविष्यत्वस्य बुद्धिस्तत्त्वे चित्तवतीति नित्यं लुक् दुर्वार इत्याशङ्क्यामाह ।
 चित्तवतीत्यर्थेति । तत्रैवाभिधानादिति । सुक्प्रवृत्तिविषये हरेरन्तरङ्गानपी-
 तिन्यायेनाप्रवृत्तेरुद्दिष्टादितप्रयोगस्य तत्रैवाभिधानादित्यत्रे । हरदत्त इत्यने-

न सूचितामरुचिन्दर्गयन्स्वमतमाह । परे त्विति । नित्यग्रहणस्तर्हि तत्सूचक
 व्यर्थमत आह । नित्यग्रहणत्विति । न मुद्देश्येति । शालिविधेय एव लोकप्र
 सिद्धे । तदस्येति सूचार्थप्रदर्शनावसरे ब्रह्मचर्यमित्यस्यान्वयाप्रदर्शनात्तस्य वैय
 र्थ्यशङ्कावारणाय आह । ब्रह्मचर्यञ्चेदिति । ननु मासोऽस्येत्यर्थे ब्रह्मचर्यस्य विधे
 र्व्यस्येऽपि ब्रह्मचर्ये स्वपरिच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता प्रतीयत इति
 द्वितीया कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाह । द्वितीया त्विति । यच्च विशेष्यतावच्छेदक
 रूपेण ज्ञातेऽर्थे कान्नाध्वनिरूपितव्यापकताबोधनाय कान्नाध्ववाचक शब्द
 प्रयुज्यते तत्रैव द्वितीया । प्रकृते तु मासत्वावच्छिन्ने ब्रह्मचर्यनिरूपिता व्या
 प्यता बोधनीया न तु मासनिरूपिता व्यापकताब्रह्मचर्ये बोधनीयेति न द्वि
 तीयेत्यर्थः । मासे व्याप्यताबोधे ब्रह्मचर्ये व्यापकताबोधे भार्थिको यद्यप्यस्ति
 तथापि न स वाक्यतात्पर्यविषय इति भावः । पूर्वोक्तप्रयोगस्योपपत्तिमाह ।
 मासिक इति । अत एव । पु वङ्गावाभावादेव । भार्थे त्विति । धार्त्तिके तदस्य
 ब्रह्मचर्यमिद्युपादानेन सूचस्य हेधाव्याख्यानमिति सूचितम् । तदिति द्वितीया
 समर्थात्कालवाचिनोऽस्येति पष्ठार्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यञ्च इत्येति । मास ब्रह्म
 चर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्ये
 ति पष्ठार्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति निर्दिष्ट ब्रह्मचर्यञ्च ज्ञवतीति । मासो
 ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति । वाक्ये मासस्य प्राधान्यात्प्रथमैव । महा
 नान्द्रादिभ्य इति । यच्च महानाश्लोशब्दाद्ब्रह्मचर्यस्य विशेष्यतायाम्प्रत्ययवि
 धानेन सामर्थ्यादत्र पठो समर्थविभक्तिः । तस्य च दक्षिणायनाख्येभ्य इति
 सूच्ये आख्याप्रह्वामावेऽपि यज्ञेभ्य इत्युत्थमानेऽपि तदाचकगण्येभ्य एव भवि
 ष्यतीति कालाधिकारस्य विधानसामर्थ्यादेव वाचे मित्रे नेदमास्याप्रह्वण्य प्र
 योजनमित्याशयेनाह । परे त्विति । अत एव । आख्याशब्दाभावेऽपि काला-
 धिकारबाधस्य सिद्धत्वादेव । तत्र च दीयते । इदम् । प्रथमोक्तं व्याख्यानम् ।
 इत्यादिभाष्यरीत्येति । इदमर्थप्रदर्शनेन परं लेखनभाष्ये तु प्रकृतसूत्रे अग्निपदे
 दीयते कार्यं मत्पुङ्गवम् । एतेनेतादृशानुपूर्व्या भाष्येऽदगंनेनेत्यमभिधानममङ्ग
 तमित्यपान्तम् तस्मै प्रभवते मन्तापादिभ्यः । यच्च यत्प्रभवतीति तद्व्याचष्टे ।
 प्रभवतीतीति । हायुरुपाठोत्थाह । चूडादिभ्य इति । रपिवाभ्यामिते । तदुक्त

आथे । अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमिति । चीणीमान्यण्प्रहणानि
 प्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तम् । ऋतोरण् । प्रयोजनम् । विशाखादण्
 मन्यदण्डयोरिति । न चैवं पाठे चूडादिभ्यः कथमन्त्यल्लभ इति वाच्यम् । आ-
 दिगब्दस्य प्रकारार्थतया चूडादीनामादितस्तत्र पाठाभावेऽपि लाभसम्भवादि-
 ति भावः । मन्वेयमपि सर्वेभ्यः सर्वेष्वर्थेषु प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आह । तेन
 यथादर्शनमिति । तदुक्तमर्थे । ध्युष्टादिभ्योऽण् । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्त-
 व्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैलुमूलम् । समयस्तदस्य प्राप्त-
 म् । ऋतोरण् । अग्निपदादिभ्यश्च । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्तम् । प्रागिता
 प्राप्तोऽस्य प्रागिवम् । प्रयोजनम् । विशाखापाठादण् मन्यदण्डयोः । अग्निप-
 दादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । यहा प्रयोजनमस्य आह-
 म् । तेन । चोरेतिविगिथोपादानेन । अत एव । आदुदात्तत्वस्य निपातनादे-
 य । ठजा मिहं इति । प्रयोजनमितिसामान्यमूर्ध्वेण सिद्ध इत्यर्थः । एकग्रब्द-
 स्यासहायपरतयाऽसहायागारलाभि तादृशस्यागारस्य सुसुप्रियोः सौकर्यसम्पा-
 दकत्वेन प्रयोजनत्वलाभ इति भावः । आकालिकडाद्यन्तवचने । आकालिक
 ट् इति रूपन्निपात्यते । आद्यन्तवचने । आद्यन्तयोर्वचने विशेषण विवक्षिते ।
 समानकालग्रब्दस्य स्थानेऽयमादेशः । समानकालग्रब्दार्थस्याद्यन्तयोर्विशेषणश्चे-
 दित्यर्थः । एतदर्थमेव । समानकालग्रब्दस्य स्थाने आदेशार्थमेव । अथैवकारणे-
 कदप्रत्ययविधानाभावेऽपि ठम्प्रकरणान्तदगुह्यार्थतत्त्वमिति ध्वनितम् ।
 तदभिप्रायेणाह । अयमप्यादुदात्त इति । निदपमिति । अकालाद्वंशंतिवा-
 र्त्तिकविधेयो निदित्यर्थः ॥

इत्यनार्हीयठजधिकारः ।

समाप्तश्च ठजोऽधिकारः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेदिति । तेनेतिष्ठतोपास्तानुस्यमित्यर्थं पतिः स्यात् ।
 यत्तुल्यं सा क्रिया चेत् । अथ तुल्यग्रब्दार्थस्य क्रियाविशेषणत्वेन स्तीत्वं स्या
 दत आह । सामान्य इति । एवम् । तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । ब्राह्मण्य-
 दधीत इत्यथ यो धातुर्पश्चात्पारस्वद्विगेषणत्वेन नपुंसकमित्यर्थः । प्रत्ययार्थ

न सूचितानश्चिन्दर्ययन्म्वमतमाह । परे त्विति । नित्यग्रहवस्तिर्हि तद्वृत्त्य-
व्ययमत आह । नित्यग्रहवस्तिरिति । न मुदेष्विति । शान्तिविशेष एव लोक-
सिद्धेः । तदस्येति सूचार्थप्रदर्शनावसरे ब्रह्मचर्यमित्यन्वाव्याप्यप्रदर्शनात्तत्र देव-
प्रेमडावारजायाह । ब्रह्मचर्यचेदिति । ननु मासोऽप्येत्यर्थे ब्रह्मचर्यस्य नि-
श्चयत्वेऽपि ब्रह्मचर्यं स्वपरिच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता प्रतीयत इति
द्वितीया कुतो नेत्याकाशायामाह । द्वितीया त्विति । यत्र विमेषतावच्छेदक-
रूपेण ज्ञातेऽर्थे काशाञ्जनिरूपितव्यापकताबोधनाय काशाच्चत्राचकः शब्द-
प्रयुज्यते तत्रैव द्वितीया । प्रकृते तु मासत्वावच्छिन्ने ब्रह्मचर्यनिरूपिता व्या-
प्यता बोधनीया न तु मासनिरूपिता व्यापकताब्रह्मचर्यं बोधनीयेति न द्वि-
तीयेत्यर्थः । मासो व्याप्यताबोधे ब्रह्मचर्यं व्यापकताबोधे आर्थिको यद्यप्यस्ति
तथापि न स बान्धवतात्पर्यविषय इति भावः । पूर्वोक्तप्रयोगस्योपपत्तिमाह ।
मासिक इति । अत एव । पुंल्लङ्घ्यावामावादेव । मास्ये त्विति । शान्तिं के तदस्य
ब्रह्मचर्यमित्युपादानेन सूत्रस्य हेतुव्याख्यानमिति सूचितम् । तदिति द्वितीया-
ममर्यात्कासवाचिनोऽर्थेति पठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यञ्च इत्यने । मासं ब्रह्म-
चर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा तदिति प्रथमासमर्यात्कासवाचिनोऽर्थे-
ति पठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यञ्चेत्तद्वतीति । मासो
ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति । वाक्ये मासस्य प्राधान्यादयमेव । महा-
नाम्नादिभ्य इति । अत्र महानास्त्रीगण्ठाद्ब्रह्मचर्यस्य द्विमेधतायाम्बल्यय-
धानेन सामर्थ्यादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । तस्य च दक्षिणायनायस्य इति
सूत्रे आख्याग्रहशामावेपि यत्रैभ्य इत्युच्यमानेऽपि तदाचक्रगण्ठेभ्य एव भवि-
ष्यतीति कानाधिकारस्य विधानसामर्थ्यादेव वावे सिद्धे नेदनास्यापहरस्य प्र-
योजनमित्यागयेनाह । परे त्विति । अत एव । आख्याग्रहशामावेऽपि काना-
धिकारवाधस्य सिद्धत्वादेव । तत्र च दीयते । इदम् । प्रथमोक्तं व्याख्यानम् ।
इत्यादिभाष्यरीत्येति । इदमर्थप्रदर्शनपरं लेखनार्थात् तु प्रकृतसूत्रे अग्निपदे
दीयते कार्यं मतमुक्तम् । एतेनैतादृशानुपूर्वो भाष्येऽदगेनेनेत्यमभिधानमनङ्ग-
तमित्यपास्तम् तस्यै प्रमवते मन्तापादिभ्यः । अत्र यद्वनवतीति तदाचष्टे ।
प्रमवतीतीति । इत्युक्त्याठरीत्याह । चूडादिभ्य इति । खिञोभ्यमिते । तदुह

भाष्ये । अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमिति । श्रीणीमान्यण्प्रहणानि
 ध्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तम् । ऋतोरण् । प्रयोजनम् । विशाखादण्
 मन्वदण्डयोरिति । न चैवं पाठे चूडादिभ्यः कथमन्वयलाभ इति वाच्यम् । आ-
 दिगन्धस्य प्रकारार्थतया चूडादीनामादितस्तत्र पाठाभावेऽपि लाभसम्भवादि-
 ति भावः । नन्वेवमपि सर्वेभ्यः सर्वेष्वर्थेषु प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आह । तेन
 यथादर्शनमिति । तदुक्तभाष्ये । ध्युष्टादिभ्योऽण् । अग्निपदादिभ्यर्थेति वक्त-
 व्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैतृमूलम् । समयस्तदस्य प्राप्त-
 म् । ऋतोरण् । अग्निपदादिभ्यश्च । उपवस्ता प्राप्तोस्य औपवस्तम् । प्रागिता
 प्राप्तोऽस्य प्रागितम् । प्रयोजनम् । विशाखापाठादण् मन्वदण्डयोः । अग्निप-
 दादिभ्यर्थेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चीडम् । अत्रा प्रयोजनमस्य आश-
 म् । तेन । चौरिति विगिष्ठीपादानेन । अत एव । आदुदात्तत्वस्य निपातनादे-
 व । ठञा सिद्धं इति । प्रयोजनमितिसामान्यसूत्रेण सिद्ध इत्यर्थः । एकगन्ध-
 स्यासंज्ञायपरंतयाऽसंज्ञायागारलाभे तादृशस्यागारस्य सुसुप्तिपोः सौकर्यसम्या-
 दकत्वेन प्रयोजनत्वलाभ इति भावः । आकालिकडाद्यन्तवचने । आकालिक
 ट् इति रूपचिपात्यते । आद्यन्तवचने । आद्यन्तयोर्वचने विशेषणे विवक्षिते ।
 'समानकालगन्धस्य स्थानेऽयमादेशः समानकालगन्धार्थस्याद्यन्तयोर्विशेषणश्चे-
 दित्यर्थः । एतदर्थमेव । समानकालगन्धस्य स्थाने आदेशार्थमेव । अत्रैवकारणे-
 कद्वयविधानाभावेऽपि ठञ्प्रकरणात्तदनुवृत्त्याप्येतत्किञ्चमिति ध्वनितम् ।
 तदभिप्रायेणाह । अयमप्यादुदात्त इति । निदपमिति । अकालाद्वं र्त्तिवा-
 र्त्ति कविषेयो निदित्यर्थः ॥

इत्यनोर्हीयठजधिकारः ।

समाप्रश्न ठञोऽधिकारः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः । तेनेति तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थं घतिः स्यात् ।
 यत्तुल्यं मा क्रिया चेत् । अत्र तुल्यगन्धार्थस्य क्रियाविशेषणत्वेन स्त्रीत्वं स्या-
 दत आह । सामान्य इति । एवम् । तुल्यमिति सामान्यं नपुंसकम् । ब्राह्मणव-
 दधीत इत्यत्र यो धात्वर्थव्यापारस्तद्विशेषणत्वेन नपुंसकमित्यर्थः । प्रत्ययार्थ-

न सूचितामरुचिन्दर्शनसूत्रमतमाह । परे त्विति । नित्यग्रहणमार्हिं तत्सूत्रस्य
 व्यर्थमत आह । नित्यग्रहणस्त्विति । न मुद्रेष्विति । शालिविशेष एव लोकप्र
 सिद्धे । तदस्येति सूत्रार्थप्रदर्शनावसरे ब्रह्मचर्यमित्यस्यान्वयाप्रदर्शनात्तस्य वैय
 र्थ्यशङ्कावारणाय आह । ब्रह्मचर्यञ्चेदिति । ननु मासोऽस्येत्यर्थं ब्रह्मचर्यस्य विशे
 यत्वेऽपि ब्रह्मचर्यं स्वपरिच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता प्रतीयत इति
 द्वितीया कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाह । द्वितीया त्विति । यत्र विशेष्यतावच्छेदक
 रूपेण ज्ञातेऽर्थे कालाध्वनिरूपितव्यापकताबोधनाय कालाध्ववाचकां शब्द
 प्रयुज्यते तत्रैव द्वितीया । प्रकृते तु मासत्वावच्छिन्ने ब्रह्मचर्यनिरूपिता व्या
 प्यता बोधनीया न तु मासनिरूपिता व्यापकताब्रह्मचर्यं बोधनीयेति न द्वि
 तीयेत्यर्थः । मासे व्याप्यताबोधे ब्रह्मचर्यं व्यापकताबोध आर्थिको यद्यप्यस्ति
 तथापि न स वाक्यतात्पर्यविषय इति भावः । पूर्वोक्तप्रयोगस्योपपत्तिमाह ।
 भासिक इति । अत एव । पु वङ्गावामावादेव । भाष्ये त्विति । वार्त्तिके तदस्य
 ब्रह्मचर्यमित्युपादानेन सूत्रस्य हेधाव्याख्यानमिति सूचितम् । तदिति द्वितीया
 समर्थात्कालवाचिनोऽस्येति पष्ठार्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यञ्च इत्यते । मास ब्रह्म
 चर्यमस्य भासिको ब्रह्मचारी । तथा तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्ये
 ति पष्ठार्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति निर्दिष्ट ब्रह्मचर्यञ्चेत्तद्वतीति । मासो
 ब्रह्मचर्यस्य भासिकं ब्रह्मचर्यमिति । वाक्ये मासस्य प्राधान्यात्प्रथमेव । महा
 नान्त्रादिभ्य इति । अथ महानान्त्रोग्रह्यादब्रह्मचर्यस्य विशेष्यतायाम्प्रत्ययवि
 धानेन सामर्थ्यादत्र पठो समर्थविभक्तिः । तस्य च दक्षिणायनाप्येभ्य इति
 सूत्रे आख्याप्रहणमप्येपि यत्रेभ्य इत्युत्पत्तिर्नास्ति । तद्वाचकगर्भेभ्य एव भवि
 श्यतीति कालाधिकारस्य विधानसामर्थ्यादेव वापि सिद्धे नेदमाख्याप्रहणस्य प्र
 योजनमित्याशयेनाह । परे त्विति । अत एव । आख्याग्रह्याभावेऽपि काला
 धिकारवाचस्य सिद्धत्वादेव । तत्र च दीयते । इदम् । प्रथमोक्तं व्याख्यानम् ।
 इत्यादिभाष्यरोत्येति । इदमर्थप्रदर्शनेन परं लेखनमात्रे तु प्रकृतसूत्रे अग्निपदे
 दीयते कार्यं मत्सुक्तम् । एतेनैतादृशानुपूर्व्या भाष्येऽदर्शनेनेत्यमभिधानमनङ्ग
 तमित्यपास्तम् तस्मै प्रभवते मन्त्रापादिभ्यः । अथ यत्प्रभवतीति तद्वाच्यं ।
 प्रभवतीतीति । हायुक्तपाठरोत्याह । चूडादिभ्य इति । रपिवाच्यमिति । तदुक्तं

स्तदा प्राकारपदावृत्त्या एकस्य प्राकारपदस्य तत्सत्तापरत्वमयुरापदस्य मयुराधिकरणकप्राकारे न चणा वा अस्तीत्यस्य बोध्याहारः कार्य इति मयुरासम्बन्धिप्राकारसत्तामदृशी पाठलिपुत्राधिकरणकप्राकारमर्त्तेतिबोध इति महदेव वैलक्षण्यम् । तयोः । इशार्थोपमानस्य तदभिन्नत्वेनाभिप्रेतस्य मयुरादिपदार्थस्य च । तद्धारकः । उपमेयधारकः । स्वमिद्वान्तमाह । परे त्विति । प्रष्ठार्थेति । एवञ्च सम्बन्धित्वेनैव प्रकृते बोधः । अत एव प्रष्ठार्थस्यस्यन्तात्प्रत्ययस्वीकारादेव । उपमानविशेषणादिति । उपमानस्य प्राकारस्य विशेषणमयुरागब्दादुपमेयस्य प्राकारस्यविशेषणात्पाठलिपुत्रगब्दाच्चेत्यर्थः । तदर्हम् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच्कर्तृकर्मणोरिति तच्छब्दान्पठोवाराणायाहासीवच्चादिति द्वितीयान्तः देवायमन्त्ययः । अत एव विधि मर्हतीति तिङन्तेन विग्रहप्रदर्शनम् । एवञ्च यिपयिपयिभावरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । तस्य चार्हगब्दार्थयोग्यता कर्तृपदार्थकदेशयोग्यतायामन्वयः । पूर्वसूत्रेणान्वयासिद्धिरिह रिति । मादृश्याप्रतीतेरिति । तदुक्तभाष्ये । किमयमिदमुच्यते । न तेन तुल्यं क्रिया चेदितिरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । द्वितीयाममर्थात्तत्र यदान्येन कर्त्तृव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते । इह पुनर्द्वितीयाममर्थादात्माहर्थां क्रियायामर्हतिकर्त्तरि नियतवलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते । द्वाघ्नपवदवान्नर्त्तेत एतद्वृत्तं द्वाघ्नमर्हतीति । आत्माहर्थायामिति द्वितीयान्तः प्राप्त्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हं या क्रिया तस्यामित्यर्थः । नियतवलाधान इति । नियतस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं यनान्नान्युत्तररूपादानेन नियतमित्यर्थः । यथा द्वाघ्नस्य किञ्चिदाचरणमधिष्ठेमेवान्यसम्बन्धिनेतिप्रतिपादनाय पुनरूपादीयते एतदाचरणमृषाघ्नमर्हति न त्वन्यमिति तदेतस्य सम्प्रवर्त्तत इति भावः । उपमानस्याग्निघायाच्च प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिदम् । तदाह । त्रिनीतयदिति । चिच्छेद कृतहस्तयदिति । अथ चिच्छेद इति क्रियापदम् । कृतः सम्पद्यो हस्तो येषाम्ते यामिदं योग्यमित्यर्थः । तस्य भाष्यतन्त्रेण भाषे चाकर्मकेभ्य इत्यादात्रिति । आदिना षष् भावविकारा इत्यादिपरिच्छेदः । अनेनेति । प्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । न चतिरिति । न राजपुरुषस्य मित्यादौ राजत्वादेस्त्वप्रत्ययवाच्यत्वापत्तिः । तत्र राजपुरुषेतिप्रवृत्तिजन्यबोध्यराजनिष्ठविशेषतानिरूपितप्रकारनामध्वेऽपिपुरुषनिष्ठा या प्रकारता नाति

विशेषणम् । प्रत्ययार्थं तुल्येऽभेदेन विशेषणमित्यर्थः । क्व चित्रियात्वसम्भाव
 नया प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमपि सम्भाव्यते इत्याशङ्कानिवारणायाह । स्वातन्त्र्ये-
 नेति । ननु भुक्ता इव गच्छतीत्यादिषु क्रियाया उपमानत्वसम्भवेन प्रकृत्यर्थ
 विशेषणत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह । क्ताद्यन्ताभ्यामिति । अत्रादिना तुमुन
 परिग्रहः । अत एव । तुल्यशब्दार्थेऽनन्वयादेव । न च तैलपाक इव घृतपाक
 इत्यत्र क्रियायास्त्वतीयागममर्थत्वं सम्भवत्येवेति वाच्यम् । अत्रापि घञ्प्रतिपा
 द्यक्रियायाः सत्त्वभूताया एवोपमानत्वान् । ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यादौ
 ब्राह्मणादिशब्दानां ब्राह्मणकर्मकाध्ययनलक्षणया तुल्यत्वोपपत्तिः । तुल्यशब्द-
 न सादृश्यवानुच्यते तदेकदेशसादृश्ये द्वतीयार्थस्य प्रतियोगित्वस्यान्वयो व्युत्प
 त्तिवैचित्र्यात् । ननु नृत्ववद्गमनमसिद्धादौ गमनशब्दार्थस्य सरवरूपतया क्रिया
 त्वाभावात्कथं वतिरत आह । नृत्ववदिति । सप्तयोरिति । नृत्वशब्दस्य नृत्व
 कर्मकसत्त्वे लक्षणया नृत्वकर्मकसत्ताया उपमानत्वमनकर्मकसत्ताया उ
 पमेयत्वमित्यर्थः । तत्र तस्यैव । सप्तमीसमर्थात्पठोसमर्थाच्च इयार्थं वतिरित्य-
 र्थः । तस्य । मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽधीत इतिवाक्यस्य । मथुरया तुल्यमि
 त्यत्र तुल्यार्थेति द्वतीया प्रतियोगित्वरूपसम्बन्धव्यार्थिका । मथुरायामिवेत्यत्र
 सप्तमी तु अस्मादेव आपकादिवार्थकशब्दयोगी सप्तमी भवतीति कल्पनया सा
 धनीया साऽपि सम्बन्धव्यार्थिकेवेति द्वयोर्वाक्ययोस्तुल्यत्वमित्यर्थः । तदुक्तभाष्ये ।
 इवशब्देन योगी सप्तमीसमर्थादिति शक्तिः तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्दयो-
 गी सप्तमीति । किमेतस्य आपनेप्रयोजनम् । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेषु इत्यत्रापि
 सिद्धभवतीति । द्रव्यगुणादितुल्य इति । द्रव्यगुणादीनामुल्यत्वे द्रव्यगुणादिज्ञ-
 ततुल्यत्वं इति धार्यः । मूलं क्रियाग्रहणव्यावर्त्यावसरे गुणग्रहणं हतमादक्रि
 योपलक्षणम् । पूर्वसूत्रविषये गुणतुल्यतायाभ्यस्त्युदाहरणं पुत्रेण तुल्यं स्यौल्य-
 मिति । द्रव्यतुल्यतायां यथा । ब्राह्मणेन तुल्यास्य गौरिति । आदिनाऽभायपरि-
 ग्रहः । तदुदाहरणम् । पित्रा तुल्यः स्यौल्याभाव इति । प्रकृतसूत्रन्तु पित्रात्-
 स्यूनः पुत्रः । ब्राह्मणवदस्य चित्रियस्य गौः । रोगिवदस्य भोजनाभाय इति ।
 एवमादिविषये प्रवर्त्तते एव । पूर्वसूत्रविषयादस्य सूत्रस्य भेदकान्तरमङ्गीयति ।
 किञ्चेति । तन्नामानोपमेयममाने । पूर्वसूत्रेण मथुरायामिवेतिरिग्रहे चेदिति

मित्तवानिच्छिन्नत्वादर्थः । प्रवृत्तिरर्थपरः । पठार्थश्चाधेयत्वम् । यदेति द्वितीय-
पक्षे तु सम्बन्धः पठार्थः । एवञ्चोभयमतेति प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव त्वार्थत्वमिति
बोध्यम् । हेतुयोरित्यादिनो द्वित्वैकचयोरिति बोधस्वीकारेणाह । भावप्रधाने-
त्यादि । तादात्म्येनेति जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्च तादात्म्य-
स्यैव स्वीकारात् । तादात्म्यञ्च भेदमहिष्णुरभेदः । स्वरूपेणेति । एतेन जात्या-
दीनाम् जातित्वादिनां बुद्धिविषयत्वमित्युक्तम् । तच्च । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्रह्मणः
पूज्य इत्यादौ । प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राधान्येन भान्त्वदिप्रत्ययमाध्यमिति भा-
वप्रत्यय विनापि चेत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राधान्यस्तदा तस्यामाधुत्वापत्तिः स्यादि-
ति भावः । अत एव । तादृगस्थले जातेः प्राधान्यादेव । अथ । तस्य भावस्य त-
त्त्वविति सूत्रम् । अन्यथा । चकाराभावे । एतयोः । त्वतनोः । ताविति । न-
ञ्ज्ञजावित्यर्थः । गृह्यमाणेति । पृष्ठादिभ्य इत्यादौ प्रत्ययविधिविषये पठ्य
वता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधाच्चैतेषान्तदन्तेभ्यः प्राप्तिरिति
भावः । यगणो प्राप्ताविति । पत्यन्ते तिसूत्रे इगन्ते तिसूत्रे चान्तप्रहणस्य स्वत-
एव सत्त्वात् । उत्तर इति । यदि पत्यन्ते तिसूत्रद्वयविषये एव प्रतिषेधस्तदा प-
त्यन्ते तिसूत्रानन्तरमेव नञपूर्वात्तत्पुरुषार्थेति त्रूयात्तथा न कृतमिति प्रकृते
तथा करणान्तदन्तविधिभ्य आदिविषये ज्ञापयति तथासति तत्पुरुषबहुव्रीह्यो
रुभयोरपि तदन्तत्वात्तत्पुरुषाश्च नञपूर्वादनेन निषेधे परिगेषाद्बहुव्रीहेरिति
जादीनामुत्पत्तिः प्राप्ता तत्रोक्तभाष्ये नेष्यते । त्वतन्तावेरेष्यत इति । गणे । ब्रा-
ह्मणादिगणे । परिगणनफलमाह । तेनेति । कृतयतीति । कृतमाचष्ट इत्यर्थे णि
चि इष्टवद्भावादभावाः प्राप्तेऽपि परिगणनाच्चेत्यर्थः । योवनमितीति । अस्मिति
प्रकृतिभावाः । भाष्ये क चिन्मूयमिति । इतिग्रन्थे एवन्दर्शनान्मूलकतोक्तम् ।
ननु गैथोपाध्यायिकेति इन्द्रेत्यादिस्त्रीदाहरणत्वेन मूले अकृतदसङ्गतम्
योपधादितिसूत्रेण मिश्रत्वादत आह । अस्यापीति । गोचरणाच्छ्रुदात्याका-
रतदेतेषु । गोचवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रोतिकदिकाद्भावकर्मणोर्योर्वुजभ-
यति । आघादिषु विषयभूतेषु । तच्च आघादीनां विषयत्वं यथाऽस्ति तथोपधा-
दयति । आघादयथेति । प्रत्ययार्थान्वयिनः । प्रत्ययार्थविषयतानिरूपिता या
विषयता तच्छान्निबोधविषया । एतेन । वक्ष्यमाणदूषणेन । त्वस्याप्राप्तेरिति ।

का मुख्यविशेषता तन्निरूपितप्रकारताया असत्त्वात् । शब्दस्यापि शब्दबो-
धे प्रकारकतया भानमिति मते भावप्रत्ययवाच्यतापत्तिवारणाय । स चेति ।
स च । भावय । यत्र बुद्धिस्थे सति । यस्मिन् बुद्धिविषयभूते सति । यद्विषय-
बुद्धौ सत्यामिति यावत् । विशिष्टबुद्धिमिति विशेषणज्ञानस्य कारणतया
विशेषणविशिष्टस्य बुद्धिविषयत्वं न तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानत्र स
भवतीति भाव । तत्त्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । उपलक्षणमिति ।
प्रकारसमर्गस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः । एतन्मते राजपुरुषादिशब्दाद्विषयवाक्ये
न्यूनमाणा या विभक्तिस्तदर्थसंबन्धेन पूर्वपदार्थप्रकीर्णकोत्तरपदार्थविशेषको
बोधः । यथा राजविशिष्ट पुरुष इत्याकारक । राजमन्त्रमन्त्रवाग्यपुरुष इत्याकार-
कबोधोभाषायेनाह । यदेति । इत्योऽयमित्यादिशब्दाद्बोधो इत्यशब्दप्रकारक
एवेति स शब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तशब्देन व्यवह्रियत इत्याशयेनाह । सञ्ज्ञा
शब्दे प्राय इति । यत्र तत्तद्वर्गपुरस्कारेण सञ्चित्वेनाभिप्रेतानामुपादानङ्गत्वात्
ज्ञा विधीयते तत्र भञ्जोऽशब्दादपि तत्तद्वर्गप्रकारिका बुद्धिरिति तेषामभ्यासान्त-
त्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्राय इत्युपात्तम् । अत एव विशिष्टरूपोपादानविषया या
गोणमुख्यपरिभाषा तथा गोऽभवदित्यत्र श्रौदितिसूत्रेण प्रवृत्त्यसंज्ञावारणप-
रभाष्य संगच्छते । यत्र तु न भञ्जो संज्ञायास्ते उपात्तो विशेषरूपेण तत्र त-
च्छब्दप्रकारकबोधोपस्थितिः । यथा व्यापप्रातिपदिकादित्यत्र । लौकिकसंज्ञास्यै-
ऽपि व्यवस्थामाह । परे त्विति । विशेषभूत इति । त्वात्सशब्दजन्यबोधोपविशेष-
तात्रय इत्यर्थः । प्रकृतिरिति । यत्र त्वप्रत्ययचिकीर्षितस्तत्र प्रकृतिर्इत्यादि ।
त्वात्सशब्दजन्यबोधस्वरूपमाह । इत्यशब्दवानर्थे इति । नन्वेवं यतस्त्वप्रत्यय-
स्ततो निर्विकल्पकापत्तिरत आह । इत्यइत्यादित इति । सङ्ख्यादिप्रकारक
इति । सङ्ख्या तत्र विभक्त्यर्थस्याऽप्रकारकतया भानमते एवञ्च तज्जन्यबोधो न
निप्रकारक इति भावः । ककारादीनाम्पञ्चानां वर्णानामपि कुरित्यादिशब्द-
जन्यबोधविशेषाच्च । १८ शु प्रक्रियामाह । बुत्वमित्यादेरिति । अन्यथा । कुत्वमि-
त्यादिशब्दाच्छब्दस्यैवापस्थितिस्वीकारे । जात्यादिशब्दसाधारण्येनाह । भाव-
त्वेन चेति । तदुक्तभाष्ये । यस्य गुणस्य भाषाप्रत्यये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तं
तन्नाविति । अत्र गुणशब्द पञ्चाययस्य भेदकधर्मस्य बोधकः । एवञ्च प्रवृत्तिनि-

मित्तवावच्छिन्नत्वादर्थः । प्रकृतिरर्थपरा । पठार्थसाधेयत्वम् । यदेति द्वितीय-
पक्षे तु मस्वभ्यः पठार्थः । एवञ्चोभयमतेति प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव त्वादर्थत्वमिति
बोध्यम् । हेरकयोरित्यादिनो द्वित्वैकचयोरिति बोधस्वीकारिणाह । भावप्रधाने-
त्यादि । तादात्म्येनेति जातिचक्षुर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्च तादात्म्य-
स्यैव स्वीकारात् । तादात्म्यश्च भेदसहितश्चुरभेदः । स्वरूपेणेति । एतेन जात्या-
दीनाञ्च जातित्यादिनाः बुद्धिविषयत्वमित्युक्तम् । तच्च । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्रह्मणः
पूज्य इत्यादौ । प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राधान्येन भानन्त्रदिप्रत्ययमाध्यमितिभा-
वप्रत्ययं विनापि चेत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राधान्यस्तदा तस्यामाधुत्वापत्तिः स्यादि-
ति भावः । अत एव । तादृगस्यैव जातेः प्राधान्यादेव । अस्य । तस्य भावस्त्वत-
न्नाविति सूत्रस्य । अन्यथा । चकाराभावे । एतयोः । त्वतन्तोः । ताविति । न-
ञ्चञ्जवित्यर्थः । गृह्यमाणेति । पृथ्यादिभ्य इत्यादौ प्रत्ययविधिविषये ग्रहण-
यता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधाच्चैतेषामन्तदन्तेभ्यः प्राप्तिरिति
भावः । यगणौ प्राप्ताविति । पत्यन्ते तिसूत्रे इगन्ते तिसूत्रे चान्तग्रहणस्य स्वत-
ण्ड मस्वात् । उत्तर इति । यदि पत्यन्ते तिसूत्रद्वयविषय एव प्रतिषेधस्तदा प-
त्यन्ते तिसूत्रानन्तरमेव नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्च नित्येति ब्रूयात्तथा न कृतमिति प्रकृतं
तथा करणान्तदन्तविधिमृज्यादिविषये ज्ञापयति तथापि तत्पुरुषवचुर्गोहो
रुभयोरपि तदन्तत्वात्तत्पुरुषाच्च नञ्पूर्वादर्नेन निषेधे परिगेषादहुर्गोहेरिमनि
जादीनामुत्पत्तिः प्राप्ता तत्रोक्तभाष्ये नेष्यते । त्वतन्त्रावेत्येत इति । गणे । ब्रा-
ह्मणादिगणे । परिगणनफलमाह । तेनेति । कृतयतीति । कृतमाचष्ट इत्यर्थं नि-
चि इष्टवद्भावाद्भावः प्राप्तीऽपि परिगणनाच्चेत्यर्थः । यौवनमितीति । अविति
प्रकृतिभावः । भाष्ये क्व चिकृष्वमिति । वृत्तिग्रन्थे एवन्दर्शनाच्चूनकृतोक्तम् ।
ननु गैष्योपाध्यायिकेति इहत्यादिषु बोधाहरणञ्च न मूले उक्तमस्मत्तत्
योपधादिति सूत्रेण सिद्धत्वादत आह । अस्यापीति । गोचरणाच्छ्रुतात्याका-
रतदपेतेषु । गोचराचिनघरणत्राचिनय प्रीतिफदिकाद्भावकर्मणोरर्थयोर्षु अभ-
यति । आघादिषु विषयभूतेषु । तच्च आघादीनां विषयत्वं यथाऽस्ति तथोपपा-
दयति । आघादयथेति । प्रत्ययार्थान्वयिनः । प्रत्ययार्थविषयतानिर्दिष्टा या
विषयता तच्छान्निबोधविषयाः । एतेन । वक्ष्यमाणदूषणेन । त्वस्याप्राप्तेरिति ।

पञ्चा बाधादिति भावः । पूर्वसूत्रविहितेति । होत्राभ्य इति सूत्रे त्वत्तनोरपि स
भ्यन्धादिति भावः ॥

समाप्तश्च नञ्स्त्रजोरधिकारः ।

धान्यानाम्भवेने । धान्यानामिति कर्त्तरि पष्ठो । भवनशब्दोऽधिकरणशुद्ध
न्तः । भवति जायतेऽस्मिन्निति भवनम् । परस्परेति । भवनशब्दश्चेन्नशब्दयोः प
रस्परमन्वययोग्यत्वात् । चेन्नशब्दस्य शरीरवाचकतया यदि चेन्नशब्देन शरीर
गृह्यते तदा भवनशब्दसामानाधिकरण्यस्योपपद्यत इति भावः । एतेन चेन्नपद
स्य प्रयोजनसम्प्लुक्तम् । अथवा भवनशब्दस्य सत्त्वाधारवाचकत्वमपि सम्भाव्ये
त तथा सत्यतिप्रसङ्गः स्यात्तदाह । मुद्गानामिति । विभाषा तिलमापोमा । पू
र्यच चेति । यवयवकतिसूत्र इत्यर्थः । केचित् । सिद्धान्तानुसारिणः । 'तस्या उ
पपत्तिः पूर्ववत् । सर्वचर्मणः । सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयान्तात्कृत इत्यर्थः खड्गव्री
प्रत्ययो स्तः । इदन्निपातनमिति । समासनिपातनमित्यर्थः । प्रत्ययार्थघटकज्ञा
तिनिर्दिष्टपतकरणत्वस्य चर्मणि न्याय्यत्वात्तृतीयान्तादितिः सिद्धम् । यथामुखन
मुखस्य दर्शनं ख । दर्शनशब्दोऽनाधिकरणशुद्धन्तः आदर्शादिवाचकः । यथा
ऽसादृश्यमिन्नियमात्सादृश्येऽव्ययीभावाप्राप्तावाह । मूले निपातनात्सादृश्येऽ
व्ययीभाव इति । दग्धनशब्देन कृदन्तेन योगात्कर्मणि पष्ठो । नाव्ययीभावा
दित्यमः । प्रत्ययो नेत्यत इति । भाष्यकारीयव्याख्यानसम्वादादनिष्टिः । तथाहि
सम्मुखेति किन्निपात्यते सम्मुखेति समस्यान्तलोपः । सम्मुखेति समस्यान्तलो
पो निपात्यते । सममुखस्य दर्शनं सम्मुखीन इति । कथन्तर्हि सयुगे सम्मुखी
नस्तम्मुद्गु प्रसङ्गते तु कइति । सम्मुखीनादर्शस्य यथासम्मुख्यावस्थानकर्तृत्व
तथा यः सम्मुख्यावस्थानकर्त्ता तत्र तदमकृतसादृश्योदुपचारात्सम्मुखीनशब्द
प्रयोग इत्येहि । तत्सर्वादि पञ्चपात्रम् । सर्वादेरिति बहुव्रीहिः प्रातिपदिकम
न्तपदार्थः । पञ्च पात्रमिति पञ्चम्यर्थः प्रथमा । तदन्तस्मात्प्रातिपदिकविशेषणमेव
चक्षितोऽन्तात्सर्वगशब्दादत्रयवकालप्याद्यन्तात्प्रातिकादरात्रोतीत्यत्र ख स्यादि
त्यर्थः । अत्र सर्वादेरित्वादिशब्दोपादानेन सर्वशब्दाद्यवयवकतमासत्वाभि सति
यत्र पयिन्शब्दान्तसमः स दकारः समासान्तस्तत्रापि तस्य समाससमुदायाव

यजत्वात्सर्वादिपेथन्तमममयद्गणेन ग्रहणश्ववत्येवेति बोध्यम् । अनुपदसर्वान्ना
यानथ वक्षामचयतिनेयेषु । अथ वक्षामचयतिनेयशब्दानान्निपातनात्तिङन्तघ
टितो इन्द्र । आद्य इति । यटाऽनुरायामेतदाऽनुपद बहेत्यत्र यस्य चायाम इ
ति ममास इत्याशयेनाह । पादसम्बन्धिदैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेति । अन्त्ये ।
अनुशब्दस्य सादृश्याथकत्वे । यथार्थ इत्यव्ययीभाव । निर्देशात् । अयानया
न्तममासीत्तरन्दितीयानिर्देशात् । ननु समाहारद्वन्द्वात्म्यमापि सम्भाव्यत इ
त्यत आह । योग्यत्वादिति । बहेत्याद्यर्थोऽन्वययोग्यत्वात् । अयानय स्तलवि
शेष इति यन्मूले व्याख्यातन्तस्त्राभप्रकारमाह । अय प्रदक्षिणेति । असौ । अ
यानयशब्द । तत्स्थानानामिति । तत् अयानयास्य स्थान चेपामित्यर्थ ।
परै । परद्यूतकारगरै । मोघ्रस्यते । नाध्यास्यते । पदम् । स्थानम् । युष्मा
दिस्थानं हि तादृशम् । तत्र स्थितानाम्परकीयैर्वाधा नेति द्यूते प्रसिद्धम् । अ
णन्त्येभिर्दूरतकारास्ते शारा इति शारशब्द काष्ठादिमयेषु देवनमाधनेषु व
र्त्तते । प्रधानकर्मणीति । प्रधाने मोहृक्षब्दमिति युक्ते । परीवरपरम्परा मू
लेऽवरस्योत्वन्निपात्यत इति । अवरस्यादरिति शेष । उत्सर्ज्यदम्प्रत्ययसन्नियो
गेनेत्यत्र साधकमाह । अत एवेति । प्रत्ययमन्नियोगेनेतिस्त्रीकारादेव । परम्परे
त्यत्र तु परपरतराणाम्परम्परभाव । न चाम्यापि निपातनम्प्रत्ययसन्नियोगेने
ति पारम्पर्यायाता इति कथं साधुरिति वाच्यम् । अन्युत्पन्नपरम्पराशब्दात्स्वा
ये चातुर्वर्णादियु पाठेन साधुत्वात् । अवारपात्यन्तानुकाश गामी । गामीत्य
न गमरिनिर्बाहुनकात्केवलाणिच्चेति णित्वम् । भविष्यगम्यादय इति भविष्य
त्कालता । आवश्यके वा णिनि । अवारपारशब्दाद्विधीयमान केवलादवारश
ब्दात्कथमत आह । रङ्गावारपारादिति । समाया ममाया विजायते । विजाय
त इत्यधे पदमसुदायात्प्रत्यय । पुर्वपद इति । पूर्वस्मिन् पद इत्यर्थ । वीसाया
न्निर्वचन वा । ममासवज्ञाव । विपूर्वको जनिर्गर्भविमाचने तदाह । गम विमु
क्षतोत्यर्थ इति । तेन । गर्भविमोचनेन । तयोच्चारणादिति । यन्तोपघटितशब्दो
च्चारणादित्वये । अद्यस्त्रीनाऽवष्टब्धे । अद्यस्त्रीनेति निपात्यते । अवष्टब्धेऽयं ।
आमन्नमवष्टब्धम् । अविदूरम् । एतादृश एवार्थं श्रुत्वाधातो मस्य अवाद्यान्मव
नाविदूर्योरिति सूत्रेण पत्यविधानान् । अविभक्तिकमिति एतेन म्रियामिदक्षि

पातनमिति शङ्का निरस्ता । व्याख्यानादिति । अद्यश्चीनश्चरणमिति प्रयोगदर्श-
नमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । अद्य ख इत्यत्र वार्थं समासः । अविभक्तिकत्व-
स्वीकारेण । अद्यश्चीना इत्यस्यैव निपातने तु अद्यश्चो वा वियोग अद्यश्ची-
नङ्गमनमित्यत्र न स्यात् । आगवीन । गो प्रत्यर्पण इति । लक्षणया गोशब्द-
स्य तत्र वृत्तिः । तदुक्तं भाष्ये । आगवीन इति किञ्चिन्पात्यते । गोराड्पूर्वादात्त-
स्य प्रतिदानात्कारिणि स्त्री निपात्यते । आत्तस्य गोः । प्रतिदानात् कर्म करो-
ति । आगवीन कर्मकर इति । अत्र भाष्ये कर्मकर इत्युपादानाद्यस्यैव धन-
त्वेन गौर्देतस्त एवागवीन इत्युच्यते न तु गोर्वन्धकत्वेन येन गृहीतस्त एव
स्त्रीयस्य द्रव्यस्याधमर्गेन दाने कृतेऽपि गाम्भतिददाति सोऽप्यागवीन इत्युच्यते
तदेतदाविष्कर्तुमाह । यो गवा भृत इत्यादिरिति । अनुस्वनगामी । अनुगुण-
प्रादलगामीत्यर्थे ख स्यात् । अनशब्द पर्याप्तौ । पर्याप्ति पूर्णता । सा च य-
द्यहं शाधिकरणं गोकर्तृकं गमनस्तत्तद्देशाधिकरणकगो गमनान्तरमप्यद्याह्नमनम्
तथा यः करोति न एवमुच्यते । अन्वयत्वादिति । अन्वयीभावस्याप्ययत्वादिति
भावः । इत्येवेति । कर्तृकर्मणोरितिसूत्रेण पष्ठमा प्राप्ते गोष्ठात्खञ्ज भूतपूर्वं । अत्र
भूतपूर्वशब्दो गोष्ठशब्दस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्नार्यं खञ्
स्यात् । चरटो बाधा नेतीति । तेन गोष्ठचर इत्यपि भवतीति तेषामाशयः । गौली-
नकौपीने । गान्नीनकौपीनशब्दो निपात्यते । अष्टष्टे अकार्ये चाभिधीये । अप्रष्ट-
ष्टोऽप्रगम्भः । अकार्यद्वरणानर्हम् । लाक्षणिकाभ्यामिति । तथा च भाष्यम् । उ-
त्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शास्त्राप्रवेशनार्हत्वाद्दृष्टं यास्तीन । धूपावतरणमर्ह-
त्वाकार्यन्तर्कौपीनम् । व्रातेन जीवति । निर्देशादेव हतोया समर्थविभक्तिः ।
अत एव निपातनात् । व्रातेनेति निपातनादित्यर्थः । किं व्रातत्राम । नानाजा-
तीया अनियतवृत्तय उल्लेखजीविन सह व्राता । तेषाङ्गं व्रातम् । व्रात-
कर्मणा जीवन्ति व्रातीन इति भाष्यात् । उल्लेखजीविन इत्यस्य उल्लेखेन शरी-
रायासेनेत्यर्थः । निपातनाययणश्च ह्रस्वाच्छ इत्यस्य साधनार्थम् । साप्तपदीन-
सप्त्यम् । साप्तपदीनमिति निपात्यते सप्त्यश्चेद्विशेष्यम् । अथ साप्तपदीनं सखेति ।
अर्ग आदिभ्य इत्यत्रा मिडम् । छतमिति पाठ इति । तथा च तथैवोक्तमिति
भावः । तस्य पाकमूलो यश्चामद्गमिति । पोष्यादिकर्षादिभ्यः पष्ठान्तं भ्य पा

कमूले वाच्ये कुण्ठाहचौ प्रत्ययौ स्तः । पाकः परिणामः । मूलमुपक्रमः । जा
हचौ जकारस्य नेत्वम् । फलाभावात् । आदिशब्दद्वयोपादानं स्वार्थम् । पचा
त्तिः । तस्य पाकमूल इति सूत्रान्मूलनयद्वयमात्रमनुवर्त्तते । एकयोगनिर्दिष्टा-
नां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इतिवचनात् । न चैकयोगनिर्दिष्टानां सह वा
प्रवृत्तिरितिपरिभाषाप्यस्तीति वाच्यम् । पूर्वामाश्रित्य मूल इति वक्तव्यमितिवा-
र्त्तिकप्रत्याख्यानपरिभाष्यप्रामाण्येन पूर्वपरिभाषाया एव प्रवृत्तिस्वीकारात् ।
पचम्य मूलं पचतिः । अत्र पचपदेन मासावयवः पचिषामवयवश्च गृह्यते । त-
योर्मुक्तम् । प्रतिपत् । पचिणः पाश्चात्तयवविशेषश्च । तेन वित्तः । तृतीयान्ता-
द्वित्त इत्यर्थं चुक्षुप् चक्षप् एतौ प्रत्ययौस्त । वित्तं प्रतीतः विख्यात इति यावत् ।
विनञ्भ्याम् । अत्र न सहेति व्यस्तं पदद्वयम् । प्रकृत्यर्थविशेषणमिति । तदुक्त-
भाष्ये । नायम्यत्ययार्थः किन्तर्हि प्रकृतिविशेषणमेतत् । विनञ् इत्येताभ्याम्-
सहवाचिभ्यान्नामाभौ भवतः । कश्चिन्नर्थः । स्वार्थे इति । विगच्छत्यासन्नार्थे ह-
त्तिर्ध्वं घटेन विनेतिप्रयोगे सति घटसाहित्याभावप्रतीतेरस्येव । वेः गालच् ।
वे, गालच् थंकटच् इत्येताौ प्रत्ययौ स्तः समाधानक्रियावचनाद्विशब्दादेतावपि
प्रत्ययौ स्वार्थे । वस्तुतो ऋण्याऽर्थविशेषप्रतिपादकत्वमत्ययान्तयोरिति बोध्यम् ।
एतन्नत्याख्यानपरिति । उपमानाद्वा सिद्धमित्यादिना कृतमत्ययान्तपरित्य-
र्थः । यथा गवां स्थानद् गोष्ठम् तथोद्वाणाम् । गोष्ठशब्दस्य सादृश्यात्पञ्चान्तर-
स्थाने यत्तमानस्य पञ्चान्तरवाचकेन समाम इति भावः । चितः पठिता इति ।
मूल इति शेषः प्रत्याख्यानपक्षे समामत्वादन्तोदात्तत्वमविवक्षितेति भाव इति ।
अथत्यादिति । गोष्ठादयः स्थानादियु पशुनामादिभ्य इति वार्त्तिकस्यादिशब्दा-
र्थत्वग्रः । एवञ्च वार्त्तिककारेण मामान्यशब्दे नोक्तनामपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं वि-
शेषणशब्देनोपादानङ्गमिति भावः । अधिकम्भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । नते ना-
सिकायाः । नामिकामव्यञ्चिनतत्त्व इति । नामिकामाधने नमनेऽवगच्छस्य हन्ति-
रिति भावः । यकारादिः प्रकृते टोटच् । तेन टस्य नेत्वम् । निर्विडञ्ज्विरोमचौ ।
निर्विडा । परम्परमतिगयेन मिनिताः । अत्रामम्यन्व इति । एवञ्च हत्तिकातोक्ता-
यां नते नामिकाया इत्यस्यानुवृत्तौ प्रमाणाभाव इति भावः । नामिकामाधन-
कनद्वय प्रत्ययवाच्यता भ्रमविरस्यति । तत्र यत्तमानादिति । उपधारणार्थ इ-

पातनमिति शब्दा निरस्ता । व्याख्यानादिति । अद्यस्त्रीनम्ररणिमिति प्रयोगदर्श-
नमूलकाद्याख्यानादित्यर्थः । अद्य शब्द इत्यत्र वार्थे समाम् । अविभक्तिकत्व-
स्त्रीकारेण । अद्यस्त्रीना इत्यस्यैव निपातने तु अद्यस्त्री वा वियोग अद्यस्त्री-
नङ्गमनमित्यत्र न स्यात् । आगवीन । गो प्रत्यर्पण इति । लक्षणया गोशब्द-
स्य तत्र वृत्तिः । तदुक्तम्भाष्ये । आगवीन इति किन्निपात्यते । गोराडपूर्वादात्त-
स्य प्रतिदानात्कारिणि स्त्री निपात्यते । आत्तस्य गो । प्रतिदानात् कर्म करो-
ति । आगवीन कर्मकर इति । अत्र भाष्ये कर्मकर इत्युपादानाद्यर्थे वेतन-
त्वेन गौर्दत्तस्य एवागवीन इत्युच्यते न तु गोर्वन्धकत्वेन येन गृहीतस्य एव-
स्त्रीयस्य द्रव्यस्याधमणेन दाने कृतेऽपि गाम्प्रतिददाति सोऽप्यागवीन इत्युच्यते
तदेतदविष्कर्तुमाह । यो गवा भृत इत्यादिरिति । अनुस्वत्वगामी । अनुगुण-
ध्वादलगामीत्यर्थे ख स्यात् । अलशब्द पर्याप्तौ । पर्याप्ति पूर्णता । मा च य-
द्यहं शाधिकरणं गोकर्तृकं गमनन्तर्हं शाधिकरणकगोगमनात्तरम्यद्वाहमनम्
तथा यः करोति स एवमुच्यते । अव्ययत्वादिति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वादिति
भावः । इत्येवेति कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेण पष्ठरा प्राप्ते गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वं । अत्र
भूतपूर्वशब्दे गोष्ठशब्दस्यैव विशेषणमागोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वापाधिकात्स्नयं खञ्
स्यात् । चरटो बाधा नेतीति । तेन गोष्ठचर इत्यपि भवतीति तेषामागय । गौमी-
नकौपीने । गामीनकौपीनशब्दौ निपात्येते । अष्टष्टे अकार्ये चाभिधेये । अष्ट-
ष्टोऽप्रगल्भः । अकार्यङ्करणार्हम् । लाक्षणिकाभ्यामिति । तथा च भाष्यम् । उ-
त्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शालाप्रवेशनार्हत्वाद्दृष्टः शालीनः । कृपावतरणमर्ह-
त्वाकार्यन्तलोपीनम् । व्रातेन जीवति । निर्देशादेव हत्तीया समर्थविभक्तिः ।
अत एव निपातनात् । व्रातेनेति निपातनादित्यर्थः । किं व्रातन्नाम । नानाज-
तीया अनियतवृत्तय उल्लेखजीविन सह्य व्राता । तेषाङ्गमं व्रातम् । व्रात-
कर्मणा जीवन्ति व्रातीन इति भाष्यात् । उल्लेखजीविन इत्यस्य उल्लेखेन शरी-
रायासेनेत्यर्थः । निपातनाययणश्च वृद्धाश्च इत्यस्य बाधनार्थम् । सातपदीन
सत्यम् । सातपदीनमिति निपात्यते सप्यश्चेद्द्विष्येत्प्राक्कथं सातपदीनं सञ्ज्ञेति ।
अर्थ आदिभ्य इत्यत्रा मिहम् । एतमिति पाठ इति । तथा च तथैवोचितमिति
भावः । तस्य पाकमूलो यन्नासद्गामिति । पोल्यादिकर्णादिभ्यः पष्ठानाभ्यः पा-

वत्त्वन्तात्स्वार्थे ह्यसञ्जमोचको बहुलमिति । तत्रैव । प्रमाण एव । भिन्नोपा-
धिकत्वात् । प्रकृत्यर्थविशेषणोभूतार्थस्य भिन्नत्वादिन्यर्थः । वतुपोऽप्यत्र विधिरि-
ति । तदुक्तभाष्ये । एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदम्या वतुवित्तीति । एतेन ।
प्रत्ययान्तरत्वभ्रमनिवारकत्वेन । भाष्योक्तमेव पचान्तरमाह । यदेति । इदमो-
निवृत्त्यर्थमिति । अन्यथैकयोगनिर्दिष्टत्वात्तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । पूर्वत्र । यत्त-
देतिभ्य इतिसूत्रे । प्रग्र इति । किमृगशब्दस्य प्रग्रार्थकत्वादस्य लाभः । प्रग्रो युक्त-
एवेति । अत एवास्य नित्यं बहुवचनान्तत्वम् । तेन । द्विविधस्यापि समुदाय-
स्य ग्रहणेन । यस्य धित्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वन्तदवयवस्यैवान्याचोऽनुदात्तत्वं शेष-
निघातेनेत्यभिप्रायेण गृह्यते । नन्विति । प्रकृतेरपीति । चितः सप्रकृतेरिति वच-
नात् । आदित्वादत्त इति । अयजादेश आद्युदात्त इत्यर्थः । अनूदात्तपदमन्त्य-
स्यैवोदात्तत्वस्वोध्यत्वित्यत आह । अन्तोदात्तत्वमेति । एवञ्चानुदात्तम्पदमि-
तिपरिभाषेकशक्यतया सर्वोदात्तत्वमयुक्तमिति भावः । बाधितुमुदात्तग्रहणमि-
ति । तथा चोदात्तग्रहणसामर्थ्यादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वम-
स्त्विति भावः । चित्सूत्रस्यैवेति । स्थानिवत्त्वेनेत्यादि । इदम् । तपयः स्थानेऽ-
यजादेशविधानम् । प्रतिषेधः । स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधः । तदसम्बन्धेऽपीति ।
आद्युदात्तस्येत्यस्यासम्बन्धत्वेऽपीत्यर्थः । अन्तोदात्ततया । घृतादिपाठादन्तोदा-
त्ततया । समुदायानुबन्धः । प्रत्याहारसम्पादकत्वेन समुदायानुबन्धः । स्थानुब-
न्धः । ह्यम् अयमित्यादावन्तोदात्तत्वसम्पादकः । तदस्मिन्नधिकम् । प्रथमामम-
र्थादस्मिन्नितिसप्तम्यर्थं दशान्तात्प्रातिपदिकादृङः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थमधिक-
वाचकस्तत्रैत् । समानजातीयत्व इतीति । प्रत्ययार्थापेक्षया समानजातीये प्र-
कृत्यर्थे अधिके सति प्रत्यय इत्यर्थः । इतिकरणन्योऽयमर्थ इति । इतिशब्दे हि
लौकिकीं विवक्षामनुमारयति । लोके च समानजातीय एव प्रयोगो दृश्यते ।
तदुक्तम् । अधिके समानजाताविति वार्तिककृता । गदन्तर्धिगतेषु । तदस्मिन्न-
धिकमित्यर्थे गदन्तादिंशतिशब्दाच्च प्रातिपदिकादृङ् स्यात् । तेन ।
सख्याग्रहणानुवर्त्तनेन । सख्याया एव यथाधिक्यप्रतिपाद्यते तत्र प्रत्य-
य इत्यते यत्र तु सङ्ख्येयस्याधिक्यप्रतिपादनाच्च नैत्यर्थः । तत्फलमाह ।
गोविंशदिति । अत्र हि सङ्ख्येयस्याधिक्यप्रतिपादनाच्च प्रत्यय इति

१ । न तु विवक्षितः । तथात्वे उच्चारणसामर्थ्यादिन्वत्प्रत्यये परे तस्य लोपा-
 विगुणे रूपासिद्धिः स्पष्टैव । क्लिबस्य चित्पितृ । वार्तिकमिदम् । क्लिबस्य
 आदेशापेक्षणात् यष्टी । अस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययो भवति । क्लिबस्य चि-
 पिलादेशो भवतीत्याकाङ्क्षायाः प्रातिपदिकोधिकारात् प्रातिपदिकादिति लभ्य-
 तच्च प्रादिपदिकमुपस्थितत्वात् क्लिबशब्दात्मकमेव गृह्यते । मन्त्राधिकारल-
 ेति । अत एव कोशे उक्तम् । उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुक्तुमधित्वकेति । अ-
 च तु गौणः प्रयोग इत्याशयेनाह । समुद्र इति । ठस्येक इति सूत्रस्याङ्गाधि-
 ारपाठपक्षान्दर्शयति । ठस्याङ्गेति । प्रमाणे द्वयम् । प्रकृतिविशेषणमिति । तदु-
 भाष्ये । प्रमाण इति नायमप्रत्ययार्थः । क्व तर्हि प्रत्ययो भवन्ति । तदिति । कु-
 एतत् । अस्मैत्यनुवर्तनात् । क्व प्रकृतम् । तदस्य सञ्जातन्तारकादिभ्य इ-
 ति । पारिभाषिकार्यकस्यैव ग्रहणमिति नियमनिरासायाह । प्रमाणमात्रे-
 । अत एव । प्रमाणशब्दस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वादेव । प्रत्यमात्रमिति । प्र-
 परिमाणमस्येत्यर्थः । केचिदित्यनेन सूचितामर्शं सूचयन्नाह । अन्ये-
 ाति । अत एव । आयामपरिच्छेदकस्यैव प्रमाणशब्देन ग्रहणादेव । तेन । ता-
 विशेषपदोपादानेन । विशेषस्तु परिमाणन्तु सर्वत इति । आयामस्तु प्रमाणं
 ादिति । कैयटोपि चिन्त्य एवेति । उक्तभाष्यादायामवाचिभ्य एवेति नियमा-
 ति भावः । लुगिति । ल इति लुकः । प्राचा संज्ञा । ऊरुद्वयमिति । ऊरुग-
 स्तोर्भावस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेनोक्तानत्वात् । दिष्ट्यादीनान्तु पारिभाषि-
 ामाणत्वं स्पष्टमेव । यदा आयामेति । उभयथा परिच्छेदकत्वमेतेषां लोक-
 वमेव । एतत्सामर्थ्यादिति । प्रमाणोक्तद्विगोलुग्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः । मा-
 त्रिति । न तु द्वयसच्द्वययो । तयोः प्रथमस्य द्वितीयस्येत्यनेनोक्तानवाचकादेव
 रमनात् । न च प्रकृतवार्तिके नित्यग्रहणं व्यर्थम् । विकल्पस्याप्रकृतत्वाद-
 वाच्यम् । प्रमाणे ल इत्यस्य पूर्वसूत्रेण यत्र मात्रच् तत्रैव लुग्विधायकतया
 । स्यान्नेत्यर्थविवक्षायां शममात्रमित्यत्र यथा नीत्तरवार्तिकविधेयस्य लु-
 तथा ही शमौ स्याताम्नेत्यर्थविवक्षायां द्विगम इति रूपमित्यनेन न तु तत्र
 वचः । यदण्डइदा चिद्व्यतीति नित्यं लुगेव द्विगोर्यथा स्यादित्येवमर्थे तत्सत्या-
 तेन । प्रमाणेति यत्नेन यथानार्थेनोपादानेन । बहुल्यग्रहणमहित इति ।

प्रातिपदिकात्पूरण इत्येतन्निवर्धेऽडित्यर्थः । पूर्यते अनेनेति कारणे ह्युट् ।
 पूर्यत इत्यस्य सङ्गाशब्दः पञ्चमादिर्यस्य सङ्गावे प्रवर्तत इत्यर्थः । एतेन यत्क-
 ङावामङ्गावाभ्याम्पूरणार्थकप्रत्ययान्तशब्दबोध्यमङ्गायाः प्रहृत्यप्रवृत्ती भवत-
 ५ पूरण इत्युच्यत इत्युक्तमभवति । अत्र भाष्ये द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नो-
 तीति गङ्गादत्वा चरमोपजातिपूर्वस्मिन्वानएगते । चरमोपजातिपूर्वस्मिन्वानपम-
 ते प्रत्यय इति वक्तव्यम् । गणनायाङ्क्रियमाणायाम्पूर्वस्मिन्मन्त्येऽनपगते
 वृद्धा परिगृहीतत्वाद्युद्धिः यथादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । एतेन गणना
 यां यस्य चरमङ्गणना भवति तन्निवर्धये प्रत्ययः । इत्युक्तमभवति । अत एव
 भाष्यवृत्तौक्तम् द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोति । भवत्येवेति । न च पञ्चाना-
 म्पूरण इत्यत्र पञ्चन् गच्छस्य सङ्ख्येयपरत्वेऽपि पञ्चानाम्पूरणः पञ्चम इत्य-
 ५ च चरमगणिते यथा प्रत्ययी भवति तथा पञ्चानामुद्दिष्टाणाम्पूरणोद्यत् इत्यत्रा-
 पि प्राप्नोति । उद्दिष्टा च घटपरिमितेनादकेन पञ्चताः पूर्यन्ते तादृशी मन्मय-
 यर्मेमयो वा पात्रविशेष इति वाच्यम् । सङ्गाया चरयव इति सूत्राद्वितीयमङ्गा
 यजनानुवृत्त्या सङ्गायाः पूरणं वर्त्तमानात्मन्यागच्छात्प्रत्ययविधानेन सामञ्ज-
 स्यात् । तदेतदुक्तमहत्तिनिमित्तमङ्गापूरण इति । नास्मादसंख्यादेर्मदं । उद्दि-
 ५ त्वनुवर्त्तते । तत्र नान्नादितिपञ्चम्यापञ्चान्तत्वेन विपरिणम्यते । नास्मादसं-
 द्गादेः परस्य उटो मङ्गागमः स्यादित्यर्थः । नवेह उटोऽननुवृत्तापिपिमृप्रत्यय
 पञ्चास्तामिति वाच्यम् । पङ्कतीति सूत्रम्यागमविधायकतया तत्र मण्डुकानु-
 वृत्त्या उद्ग्रहणमनुवर्त्तनीयमिति के गापते । ननु पङ्कतीति सूत्रेऽनुवर्त्तमा-
 नस्य उडित्यस्य सप्तम्यन्तत्वमवश्यं वाच्यमेव प्रकृतसूत्रेऽप्यर्थाधिकारात्तथैवानु-
 ५ पागमस्तुमुक्तं इत्यत्र आह । मुक्तुमकृत इति । पङ्कतिकतिपयचतुराम् ।
 इह पङ्कोनिर्गालुकपागमत्वमेव । चतुरस्रयुतौत्रिहिसौताभ्याम्यत्ययाम्याङ्-
 ५ टोवाधाभावायाह । कृततावितोति । ऐस्तीयः । द्विशब्दात्मङ्गावाचिनः पूरणेऽ-
 र्थेऽतीपप्रत्ययः स्यात् । अस्य प्रत्ययत्वे माधकमाह । प्रत्ययाधिकार इति । ना-
 ५ येति । सहायवाचकत्वेत्यर्थः । ननु यद्यपूरणस्तीयगणोनास्ति तदा पूरणाद्वा-
 ग इति सूत्रे पूरणपङ्कतेऽर्थमत्र आह । तत्रत्येति । येः सम्प्रसारणश्च । विग-
 ५ ष्ठात् पञ्चानाम्पूरणइत्यर्थेऽतीयप्रत्ययः स्यात् तस्यावियोगेन विगच्छस्य मन्मान-

भावः । अन्तग्रहणादिति । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया विंशत्त्वा
 रिशच्छब्दयोरेव ग्रहणं स्यान्न तु एकविंशच्छब्दस्य तस्य तत्त्वाभावादन्तग्र
 हणेन तु सा परिभाषा बाध्यत इति भावः । विंशतावप्यन्तेति । तदुक्तं वार्ति
 ककृता । विंशतेषु । विंशतेष्वान्तग्रहणं कर्तव्यम् इति । सङ्ख्याया गुणस्य नि
 माने मयट् । समानभाग इति । समानावयव इत्यर्थः । द्विगुणन्तिगुणमित्या
 दिस्थले गुणशब्दस्य भागार्थकत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वात् । आधिक्य इति । तदुक्तं
 भाष्ये । भूयसः । भूयस इति वक्तव्यम् । किम्पयोजनम् । भूयसो वाचिकायाः स
 ङ्ख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात् । अस्मीयमो वाचिकाया उत्पत्तिर्मा भूदिति । भूय
 इति । निमेषभागसङ्ख्याया निमानभागसङ्ख्या यदाऽधिका भवति तदा प्रत्यय
 यथा स्यात् । एको यवभागे निमानमस्योदक्षिद्वागस्येत्यत्र मा भूदिति विव
 क्षितम् । अधिका भवतीत्यनेनाधिक्यमात्रविवक्षा प्रत्ययोत्पत्तिनियामिका
 तु बहुत्वप्राप्यतिशय इति । निमेषस्यैकत्वे इति । तदुक्तभाष्ये । एकोऽन्यतर
 एकधेदन्वतरो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । हौ यवानां चय उदक्षित
 तीति । अत्र कैयटः । अन्यतरशब्देन नियमयमेव विवक्षितम् । एक एव यदि नि
 मेषगुणी भवति तदा प्रत्ययः द्वयोर्बहुषु च निमेषगुणेषु न भवति । निमानेऽधि
 कत्वस्योक्तत्वात्सामर्थ्यमवलम्ब्योक्तमन्यतरशब्देन निमेषमेवेति । हौ यवानां
 मितिभाष्यस्य हौ भागो यवानास्त्रिमानमुदक्षितस्त्रयोभागानिमेषमित्यर्थेऽन्व
 पुनः शंका कैयटे ननु भूयस्त्वस्याभावाज्ज्ञात्र भविष्यतीति । एवं शङ्काङ्कत्वा तेनै
 व समाहितमेवं तर्ह्युदाहरणदिगियम् । इदन्त्वचोदाहरणस्योप्यवानान्दाबुद
 क्षित इतीति । अथ वा हौ यवानां निमेषौ चय उदक्षितौ भागानिमानमिति
 विवक्षायामुदाहरणम् । ततो भाष्ये उक्तं समानानाम् । समानाश्चेति वक्तव्यम्
 इह मा भूत् । एको यवानामध्यर्हमुदक्षित इतीति । निमेष भागस्य येन केनापि
 निमानभागेन समानत्वं सति यदा निमेषसङ्ख्या निमानसङ्ख्यातोऽधिका भवति
 तदा प्रत्यय इत्यर्थः । तेनेति । पूर्वोक्तभाष्यसम्यक्तथाप्यानेनेत्यर्थः । ननु द्विमयमि
 त्यत्र द्विशब्दस्य यवानामित्ये तत्प्रापेक्षत्वात्कथं वृत्तिरत आह । द्विशब्दस्येति
 ननु मूले द्विमयमुदक्षिद्वागेति वक्तुमुचितमन्तकथमुदक्षिदितोत्यत आह ।
 उदक्षिद्वागस्याप्युदेति । तस्य प्राप्ते उट् । तस्येतिपञ्चोपमयोऽसङ्ख्यायाजिनः

अध्यायानुशाकयोर्तुक् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे कः आदध्यायानुशाकयोरभिधेययो ।
तुक् च । कस्य सुगित्याकां चायामनेन सूत्रेण विहितस्य कस्येत्यर्थास्तभ्यते । ए-
वञ्च विधानसामर्थ्याद्विकल्प इत्याह । मूलैर्विधानेत्यादि । तच्च क्वविधानञ्च
साद्यादित्याशयेनाह । ज्ञापकसिद्धेति । शब्दपरा इति । मत्वर्थेपरा इति शेषः ।
आद्यर्पादिभ्यः कन् नन्वाकर्पादीनां गोपदादिषु पाठद्वक्तृत्वा प्रकृतसूत्रत्र का-
र्यमिति चेन्न । इदुदन्तादपि कन् यथा स्यात् वुनि तु यथेति चेति सूत्रेणोदु-
तोर्लोपे अग्रनिकः शकुनिकः कश्च इति न सिद्ध्यदित्याशयात् । धनहिरण्या-
त् । अथ कामशब्दोभावघञन्त इत्याशयेनाह । काम इच्छेतीति । तत्र कुश-
न्त इति सूत्रात्तत्रेति वर्त्तते कश्चित्तिच । धनहिरण्यशब्दात्समस्यन्तात्कामोऽर्थे क-
न् स्यात् । अनभिधानादिति । तदुक्तभाष्ये । धनहिरण्यात्कामाभिधान इति
वक्तव्यम् । पठ्यर्थे छानिष्टप्रसङ्गः । पठ्यर्थे सत्यनिष्टस्यसङ्घेति । धने कामोऽस्ये-
ति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कश्चात्र भवति । धने कामोऽस्येति । अ-
नभिधानादिति । स्वाङ्गेभ्यः प्रमिते । स्वाङ्गवाचिनः समस्यन्तात्प्रमितेऽर्थे कन् ।
प्रमितस्तत्परः । अथ केगानामक्रियात्वात्तेषु तत्परत्वमनुपपन्नमत आह । मू-
ले तद्रचनायामिति । एवञ्च हस्तिविषये केगशब्दस्तद्रचना रूपेऽर्थे लाक्षणिक
इत्याशयस्तदाह । अत्रैवार्थ इति । उदरादुगाद्युने । एतदर्थमाह । तत्रैत्यादि ।
अविजिगीपुरिति । दिवोऽविजिगीषायामितिसूत्रेण निष्ठा नत्वस्य तत्रैवार्थे
विधानादाद्यूनशब्द एतदर्थकः । यो हि अग्नौ सामर्थ्याधिक्येनीदर्याग्निना
घोडितः सन्तुद्रभरण एवं तत्परस्य एवोदरिक इत्युच्यते तादृशयामस्त इत्या-
शयेनाह । मस्त इति । अमस्तो हि बहुवारम् भक्षयति सवेदोदरभरणैकव्यापा-
रवान् भवति तथापि युभुचित एवास्ति । अत एव गारीरसामर्थ्यं रहितो भवति ।
ओदरिकशब्दबोधः स । यस्तुमस्तद्वचनेनापि सन्तुष्टो भवति स एव गारीरसाम-
र्थ्यानुभवतित्तादृशयमस्तउदरक इतिव्यपदिश्यते । तन्मशब्दादचिरापहृतेऽर्थेप-
क्षस्यन्तात्कन्प्यात् । अचिरमपहृतस्तन्वास्तव एवाहृतस्तादृशयप्रत्यय एवेत्युक्त-
गूने । प्रत्ययइति । प्रत्ययोनूतनो नञ् इति कोशः । ब्राह्मणकोणिके मंशायाम् ।
मंशायाम् । ब्राह्मणकेतिदेगविशेषस्य मंशः । तादृशय क इत्याकाङ्शायामाह । मूले
आयुधजोविन इत्यादि । शीतोन्मथ्यां कारिण्यर्थे कन् स्यात् । शीतमिति कि-

रणम् । तृतीय इत्यत्र ऋकारस्य हल इतिदीर्घो न । अनण्त्वात् । अत्र प्रक्षि
यालाघवाय त्रेस्तृचेति तु नोक्तमत्ययान्तरत्वमपत्तेः । विंशत्यादिभ्यः । अ-
त्र विंशत्यादयः के इत्याकाङ्क्षायामाह । अत्र विंशत्यादय इति । प्रत्यासंख्येति
भावः । उत्तरसूत्र इति । पठ्यादेरिति सूत्रे इत्यर्थः । ननु ग्रहणवतीति निषेधस्य
प्रत्ययविधावेव प्रवृत्तेस्तमद्विधायकस्य । तथात्वान्न निषेधप्राप्तिरिति । उटः
प्रत्ययत्वात्तेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थितिः कल्प्यते तच्च विशेषम् ।
विंशत्यादिकञ्च विशेषणमिति तदन्तविधिः सिद्ध एवेति न तदन्तविधी ज्ञाप-
कीपयोग इत्यत आह । ज्ञापकेनेति । एवंश्च तस्य निषेधस्य प्रत्ययविधिविषय
त्वमेवेत्यर्थानुवादकमेव ज्ञापकमिति भावः । अत्र विंशत्यादिभ्य इत्युपादाना-
त्सूत्रोपात्ता एव विंशत्यादयो आद्या न तु सहस्रादयः पङ्क्तिविंशतीति सूत्रानु-
ज्ञाः । न च पङ्क्तिविंशतीति सूत्रं वार्त्तिककृता अनारभ्यो वा प्रातिपदिकवि-
ज्ञानायथा सहस्रादिष्वित्यनेन प्रत्याख्यातमिति कथन्त एव विंशत्यादय इति
वाच्यम् । वार्त्तिककारेण तस्य प्रत्याख्याने कृतेऽपि नासूया कर्त्तव्या यथानुग-
मः क्रियत इत्यनेन भाष्यकृता तस्यावश्यकत्वस्योक्तत्वात् । गणपाठ एव विंशत्या-
दयः पाठ्यास्त एव च ग्रहीष्यन्त इति तु वार्त्तिककाराशयः । 'नित्यं' शतादि-
मासाईमास । नन्वत्र शतादिग्रहणं व्यर्थम् । पठ्यादेरित्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वादि-
ति चेन्न । तत्रासंख्यादेरित्युक्तत्वेन यत्र संख्यादित्वमन्तर्द्वयमवश्यकत्वादत ए-
व भूले एकशततम इत्युदाहृतम् । पठ्यादिषासहस्रादेः । अत्र षष्ट्यादयः प्राक्
शताद्वष्ट्याः । शतशब्दस्य पूर्वसूत्रे उपादानात् । अत एव तत्रासंख्यादेरिति
निषेधाप्रवृत्तिः । नित्यग्रहणञ्च प्रकृतसूत्रेऽपि स्पष्टार्थं भव्यते । संख्यादिभ्यः
षष्ट्यादिभ्यस्तु प्रकृतसूत्राप्राप्तेर्विकल्प एवेत्याशयेन भूले उक्तम् सङ्ख्यादेश्वि-
ति । मतोऽहं सुक्तमाधोः । अत्र मताविति मत्वर्थपरन्तेन प्रथमा समर्थविभ-
क्तिः प्रकृतेऽपि । एवमस्तुपाधिकत्वञ्च । सूक्ते मामनि चाभिधेये प्रातिपदिका-
न्मत्वर्थे हं स्यात् । अस्य वामशब्दाद्यद्यपि प्रत्ययो विधीयते तथापि न सुपो
धातुप्रातिपदिकयोरिति तुक् । अस्य यामितिसमुदायव्यानुकरणशब्दत्वात्सुवभा-
वादित्याह । अस्य यामीयमित्यादाविति । उसादेरिति । उसादेशत्वेन प्रतीय
मानशब्देरित्यर्थः । न तु उमः कथमप्यत्र सम्भवः । परिनिष्ठितानुकरणत्वात् ।

ननु सुखं त्वनेनैतत्सूचविधीयमानस्य प्रत्ययस्यैव वाक्यभेदेन लुक् कृतो नैत्यत
 आह । यत्ते नैत्यादि । न च पूरणप्रत्ययान्ताप्रातिपदिकाद्दृष्टातीत्यर्थे कम्प्रत्ययो
 विधीयते एवञ्च ग्रहणरूपस्यार्थस्य वृत्तावन्तर्भावाद्धिकं ग्रहणन्देवदत्तस्यैत्यत्र
 ग्रहणमित्युपादानमधिकमित्यत आह । ग्रहोतयेपीति । गुरुकृतयेति । गुरुल-
 ता या द्वितीया शब्दावृत्तिस्तया करणभूतया देवदत्तकृतद्व्यग्रहणमित्यर्थः । य-
 न्यविषये ग्रहणे । घेत्यकर्मके ग्रहणे । एवञ्च घन्यकर्मकद्व्यग्रहणमन्वयार्थ इति
 भावः । ग्रहणमिति भावेनुडिति । एवञ्च द्वितीयाप्रातिपदिकग्रहणमित्यर्थप्रत्ययः । यत
 एव देवदत्तस्यैतिपठान्तार्थप्यकर्तृत्वस्येतच्चान्वयः । तावतियनगृह्णातीत्यनेन तु
 प्रत्ययोग्रहणकर्त्तरिविधीयते । पूरणप्रत्ययस्यचनित्योलुगितिपूर्वस्माद्विभेदः । गृ-
 ह्णन्मस्य वचनम् । गृह्णन्गच्छान्नयमासमयाद्वन्नीपाधिकादेश्येति पठ्य-
 र्थे कम्प्रत्ययो भवति । कालप्रयोजनादौगै । पूरणप्रत्ययान्त एवेति । सविधा-
 नात् । यद्यप्यत्र सूत्रे ममर्थाविभक्तिबोधकमन्वयार्थबोधकञ्च पदयनिर्दिष्टन्त-
 यापि मंशायामित्यस्योत्तरसूत्रादपकर्षेणरोग इत्युपादानेन च रोगस्य मंशा-
 यां सामर्थ्यादिभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च निर्देशः कार्यः । मंशाग्रहणादेव कालबो-
 धकः पूरणार्थकप्रत्ययान्तक एवेत्यपि नम्यतेइत्यपिबोध्यम् । ततः पूरणप्रत्यया-
 न्तस्यः । तदस्मिन्नन्वयाये मंशायाम् । यत्र प्राय इतिप्रसंगी वैषयिकी । प्रायां
 व.हुचम् । यद्वन्तप्रायविषयस्याहुच्येन प्रकान्तं चेत् । मंशायामिति प्रत्य-
 यान्तोपाधिः । अस्यवृत्तार्थमिति । न तु भिन्ना स्त्री भक्तमन्त्रोऽस्मिति भक्ते रु-
 टम् । गुडापुपिकेयुदाहरणस्याक्षरारुटत्वात् । श्रीचिर्यञ्चस्योधीते । छन्दः श-
 ष्दादधीतइत्यर्थे चतुप्रत्यये भवति छन्दः शब्दस्य च श्रीचादेर्गो भवति । कैय-
 टमतातुमारिणाह । सूत्रेऽधीत इत्यस्येति । यादमनेन भुक्तमितिठनौ । याद-
 ष्दाद्वितीयाप्रातिपदनेन भुक्तमित्यर्थे इतिठनौ प्रत्ययो म्तः । यादगच्छो यद्यपि
 क्रियाविशेषपञ्चनस्तथापि प्रकृतनेन भुक्तमित्युपादनसामर्थ्यात्तत्ताधनद्वयपर
 इत्यामयेनाह । यादगच्छादिनि । पूर्वोदिभिः । चत्तरङ्गत्वाद्गोत्रोपपत्तिकत्वा-
 त् । छन्दमि परिपन्थिपरिपरिणोपदेवव्यातरि । पयंसव्याना प्रतिपद्य । न पय-
 पय इत्युच्यते तस्मिन्त्यर्थे परिपन्थिपरिपरिणो निपात्येते।छन्दमि विषये।उक्तौ
 गच्छो छन्दस्यैव भावः । पयस्यव्यञ्जे टा । पदस्य पयादित्यर्थेऽप्यपीभावः । यन्

याविशेषणम्। शीतशब्दम् तादृशशालस एवेति लोकेऽलमोऽपदिश्रुतं शीतक
 प्रति। इयमपि संज्ञा वेत्याशयेनाहामं प्रायामिति अधिकम्। अधिकमिति निपात्यते
 अध्याकृढशब्दात्कन् आकृढशब्दस्य लोपेऽत्र निपात्यते यद्यपि तयाप्यत्र शब्द
 टत्वमेव कल्पयते अवयवशक्तिज्ञानस्य समुदायजन्यशक्तिज्ञाने सहकारित्वाभावा
 दित्याशयेनाह । ध्युत्पादनेति । अत्रेदं बोध्यम् । यद्यप्यध्याकृढशब्दः 'कर्मज्ञा
 न्तः कर्तृज्ञान्तो' वा गत्यर्थकादातोर्गत्यर्थ्याकर्मकेत्यनेनोभयत्र तस्य विधानात् ।
 आद्ये कर्मणोऽभिधानात्ततः प्रथमा कर्तृस्तुष्टतीया । अध्याकृढा, खारी द्रोणेन ।
 द्वितीये कर्तुरभिधानात्ततः प्रथमैव । अध्याकृढो द्रोणो खारीमिति । अधि
 कशब्दप्रतिपादयार्थस्य त्वक्रियात्वात्तद्योगे न द्वितीयाद्वितीये भवतः किन्तु यस्मा
 दधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति निर्देशान् प्रापकात्तद्योगे पञ्चमी तदस्मिन्नधिक
 मिति निर्देशात्सप्तमी वा । अधिका खारी द्रोणात् । अधिको द्रोणः खार्यामि
 ति वा । अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु द्वितीया बोध्या । अनुकाभिकाभी
 क कर्मिता । सूत्रे समाहारद्वन्द्वेऽपि सौत्रं पुंस्त्वम् । अनुक अभिक अभोक्त ए-
 तं शब्दा निपात्यन्ते । कर्मिताममुदाशेनाभिधेयत्वेत् । क्रियाविशिष्टताधने व-
 र्त्तमानाभ्यामन्वभिभ्यां स्वार्थं कर्मभेदीर्घः पाश्चिको निपात्यते । पार्श्वेनान्वि
 ष्यति । अत्र पार्श्वशब्दः पार्श्वं सदृशे वर्त्तते पार्श्वमिव पार्श्वमिति । उत्तरप
 दलोपात् । सदृशशान्तुल्यरूपायः । यः पुरुषो ऋतुनोपायेवान्वेष्टया नर्हान्तु-
 नोपायेनान्विष्यति स उच्यते पार्श्वक इति । पार्श्वन्तिर्यगवस्थानादन्तु यथा
 तथा उपायोऽपि । अयः शूलदण्डाजिनभ्याम् । इहायः शूलदण्डाजिनशब्दौ
 लाक्षणिकौ । अयः शूलमिवायःशूलस्तीक्ष्ण उपायः । दण्डाजिनशब्दस्तु दर्भेद
 असाधनत्वाद्दर्भेते । तदुक्तमर्थः, किं योऽयः शूलेनान्विष्यति स आयः शू
 लिक्तः । किञ्चातः । शिवभागवते प्राप्नोति एवन्तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अ-
 यः शूलमिवायःशूलन् । यो ऋतुनोपायेनान्वेष्टयानर्हान् रभसेनान्विष्यति स
 उच्यते आयःशूलिकः । शिवभागवत इति । शिवोभगवान्भक्तिरप्येत्यर्थं गमक-
 त्वात्साधुत्वमिति प्रागुक्तम् । इह शीतोष्णपार्श्वीयः शूलदण्डाजिनशब्देभ्यो मु-
 र्यार्थेभ्यो न प्रत्ययः । किन्तूक्तार्थेभ्य एव । तावन्निघड्प्रत्ययमिति लुग्व । अत्र
 तावन्तिघशब्दस्य पुरणप्रत्ययान्तत्वादयंग्रहः । पुरणप्रत्ययान्तत्वान्यापन्नमन् ।

तदस्यास्यस्मिन्निति मतम् । प्रथमान्तादस्युपाधिकादस्येति पष्ठार्थेऽस्मि-
न्निति सप्तम्यर्थे च मतम्प्रत्ययः स्यात् । अत्रास्तीत्यत्र प्रतीयमानः प्रथमार्थो
न विवक्षितः । अत एवाहममस्यस्य देवदत्तस्येत्यर्थे महान्देवदत्त इत्यत्र गावः
सत्यस्मिन्देये स गोमान्देश इत्यत्र च मतम्सिद्धिः । एवञ्च प्रथमातिक्रमे का-
रणाभावाच्छब्दमङ्कारार्थन्तयोपपादानमिति भावः । अस्त्येत्युपादानस्य फल-
माह । गोमानिति । तत्तत्त्व इति । तत्र यथा ब्रह्मदत्ते पञ्चालाधिकरणत्वस-
म्भवस्तयो गोमानित्यत्रापि भविष्यतीतिभावः । मानाभावादिति । तत्रापि स्वा-
मित्वसम्बन्धस्य ह्यनियामकतयाऽधिजरणतावच्छेदकत्वे प्रमाणाभावात्तत्त-
त्त्वस्यावच्छिन्नाधिकरणता न प्रतीयते किन्तु तत्त्वसम्बन्धावयवत्वमात्रम् । इदं सू-
त्रन्तु यत्र तत्तद्विशेषसम्बन्धायच्छिन्नावच्छिन्नाधिकरणता प्रतीतिस्तत्रैव प्रवर्त्तते ।
अस्मिन्नित्यस्य प्रयोजनमाह गोमान्देश इति । सम्बन्धाभावेन । पष्ठार्थसम्बन्धा-
भावेन । संबन्धाभावमुपपादयति । सर्वत्रेति । यथा देवदत्तस्य गाव इत्यत्र दत्त-
यविक्रयादिलक्षणः प्रतिग्रहपोषणादिलक्षणो वा यः क्रियाकारकभावस्तत्पूर्व-
कः स्वस्वामिभावः । राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजा तस्यो वेतनन्ददाति चैवस्य भा-
र्यापुत्रावित्यादौ प्रतिग्रहजननादिलक्षणसम्बन्धपूर्वकः सः । नचैवमन्वेति । गो-
मान्देश इत्यत्र तादृशः सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः । संयोगसम्बन्धस्याधाराधियभाव-
नियामकत्वेऽपि संयोगसंबन्धस्य क्रियाकारकभावनूलकत्वाभावेन पठोवाच्य-
त्वन्नेत्येतदुपपादयति । संयोग एवेति । तन्मूलकः सः । क्रियाकारकभावनूल-
कः संयोगो नित्यर्थः । प्रकारान्तरेण संयोगस्य पठोनिमित्तत्वं खण्डयति । कि-
ञ्चेति । पठ्यापत्तेरिति । न हि तत्र घटस्य घट इति भवतीति भावः । अत ए-
व । संयोगस्य पठोनिमित्तत्वाभावादेव । यथा भूमादीनाममत्वयैवत्वद्विन्तु प्र-
माणान्तरेण प्रकरणादिना च प्रतीतिस्तथा संयोगस्यापि मत्वयैत्वाभावात्तेषु प-
ञ्चमिति भावः । ते तस्येति । ते वृक्षाः पर्वतस्य न किञ्चिदसम्बन्धिनः । पठ्य-
र्थमत्वर्थीयो नेति । यथा गोमच्छब्दादेवदत्तपराहोमानस्येत्यर्थेनेत्यर्थः । सप्त-
म्यर्थेनेति । देशपराहोमच्छब्दादसप्तम्यर्थेन । ननु दण्डिमतीमासेतिदृश्यत एवे-
त्यत आह । मित्रवृत्तावपीति । अत्र पष्ठार्थेऽवृत्तिं कृत्वा सप्तम्यर्थे वृत्तिः कार्या ।
तदुक्तभाष्ये मत्वन्तामृतुपा न भवितव्यम् किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति

पदोग्रयामिति । यदर्थोऽन्यथावयविभावस्तस्य नित्यसापेक्षत्वात्पदशब्दाद्येऽन्य-
यः । अन्येषणञ्च प्रख्यासत्यागवामेव विवक्षितम् । तेन पदार्थान्तरान्वेषणकत्-
रि वाक्यमेव । साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम् । साक्षादित्यवयवम् तस्मादिनि प्रत्यये
भवति । दृष्टरि समुदायेनाभिधेये । सञ्ज्ञायाःमित्यस्योपादानेनायमर्थो लभ्यते
संज्ञायतेऽनया सा संज्ञा निपातनादद्वन्द्वे । विषयत्वं सप्तम्यर्थः । अस्मिन्सूत्रे
साक्षाद्दृष्टरि समुदायोपादानेऽपि साक्षाच्छब्दादस्य प्रत्ययविधायकत्वं यथा भ-
वति तन्नामोपायमाह । साक्षाद्दृष्टेत्यर्थः इति । चेन्नियच्परत्वे चैव चिकित्स्य । चे-
न्नियजिति निपात्यते । परत्वे चैव चिकित्स्यार्थदभिधातुमिच्छते । एतेन परत्वे चै-
व चिकित्स्येत्येतद्वाक्यार्थ एव चेन्नियमशब्दार्थ इत्युक्तमभवति । निपातनञ्चात्र चे-
यशब्दाच्च, परशब्दलोपस्य चाचेयशब्दोऽच गरीरवाची । परगरीरे जन्मान्तरी-
यगरीरे, चिकित्स्यः प्रतीकार्यः नत्वस्मिन् देहे तेनामाध्य इतिफलितम् । यद्वा
परत्वे चैव जातानि यानि दृष्टानि घान्यरचकार्यन्ततश्चिकित्स्यानि परिहर्तव्या-
नि तानि चेन्नियानि । यद्वा परस्य यत्चेव दारूपपक्षेऽपि प्रवृत्त सत्यचिकि-
त्स्यो निपहीतव्यः सोऽवाभिधीयते । एतत्त्ववेमाकरादवसेयम् । इन्द्रियमिन्द्र-
ज्ञः । इन्द्रियात्मेति यदुक्तमत्र प्रमाणमाह । स एतमेव पुरुषमिति । इन्द्रियात्म-
नो लिङ्गमतुमापकमित्येतदुपपादयति । कर्षाधिष्ठितानामिति । इन्द्रेण दृष्टम्
ज्ञातममचक्षुर्ममश्रोत्रमित्यादिकमेण । इन्द्रेणात्मनैव दृष्टम् ज्ञातम् यादृशं
सदमलममकृतमन्तज्जन्यादृष्टवशादिह जन्मनि तदतुरूपानीन्द्रियाणि भवन्ति । इ-
न्द्रेण शुद्धमधीक्षितमायया तेषु विकारो नभवति तथा यस्मिन् कृतम् इन्द्रेण दत्तम्
तत्तद्विषयग्रहणार्थेऽपि विषयेषु योजितम् । अनेन्द्रियं लिङ्गदृष्टदृष्टशुद्धदत्तं
त्विति वक्तव्येऽनेकेन्द्रशब्दोपादानमिन्द्रस्यात्मनः, स्वस्यैव खेन्द्रियलिङ्गत्वादिति
विवक्षायां यथा स्यात्परसम्बन्धिनो यथा कथञ्चित्तादृशत्वे माभूदित्येवमर्थम् ॥

॥ इति भावाद्वयार्थकाः ॥

तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् । प्रथमान्तादस्य लुपाधिकादस्येति पष्ठार्थेऽस्मि-
 न्निति सप्तम्यर्थे च मतुप्प्रत्ययः स्यात् । अवास्तीत्यत्र प्रतीयमानः प्रथमार्थो
 न विवक्षितः । अत एवाहमस्यस्य देवदत्तस्येत्यर्थे महान्देवदत्त इत्यत्र गावः
 सन्त्यस्मिन्दे शे स गोमान्देश इत्यत्र च मतुप्प्रसक्तिः । एवञ्च प्रथमातिक्रमे का-
 रणाभावाच्छब्दसंस्कारार्थन्तयोरुपादानमिति भावः । अस्य लुपादानस्य फल-
 माह । गोमानिति । तत्राश्व इति । तत्र यथा ब्रह्मदत्ते पञ्चालाधिकरणत्वस-
 भवस्तथा गोमानित्यत्रापि भविष्यतीति भावः । मानाभावादिति । तत्रापि स्था-
 मित्वसम्बन्धस्य ह्यनियामकतयाऽधिकरणतावच्छेदकत्वे प्रमाणाभावात्तत्त-
 स्यन्धावच्छिन्नाधिकरणता न प्रतीयते किन्तु तत्सम्बन्धादयत्नमात्रम् । इदं सू-
 चन्तु यत्र तत्तद्विशेषसम्बन्धावच्छिन्नावच्छिन्नाधिकरणता प्रतीतिस्तत्रैव प्रवर्तते ।
 अस्मिन्नित्यस्य प्रयोजनमाह गोमान्देश इति । सम्बन्धाभावेन । पष्ठार्थसम्बन्धा-
 भावेन । संबन्धाभावमुपपादयति । सर्व्वेति । यथा देवदत्तस्य गाव इत्यत्र त-
 यविक्रयादिलक्षणः प्रतिग्रहप्रोपणादिलक्षणो वा यः क्रियाकारकभावस्तत्पूर्य्य-
 कः स्वस्वामिभावः । राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजा सेभ्यो वेतनन्ददाति चैवस्य भा-
 र्यापुत्रावित्यादौ प्रतिग्रहजननादिलक्षणसम्बन्धपूर्वकः स । नचैवमन्त्रेति । गो-
 मान्देश इत्यत्र तादृशः सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः । संयोगसम्बन्धस्याधाराधेयभाव-
 नियामकत्वेऽपि संयोगसंबन्धस्य क्रियाकारकभायमूलकत्वाभावेन पठोवाच्य-
 त्वन्नैतदुपपादयति । संयोग एवेति । तन्मूलकः सः । क्रियाकारकभायमूल-
 कः संयोगो नैत्यर्थः । प्रकारान्तरेण संयोगस्य पठोनिमित्तत्वं खण्डयति । कि-
 न्चेति । पष्ठपक्षेति । न हि तत्र घटस्य घट इति भवतीति भावः । अत ए-
 व । संयोगस्य पठोनिमित्तत्वाभावादेव । यथा भूमादीनाममत्वर्थत्वङ्मिन्नु प्र-
 माणात्तरेण प्रकरणादिना च प्रतीतिस्तथा संयोगस्यापि सत्वर्थत्वाभावात्तेषु अ-
 हणमिति भावः । ते तस्येति । ते वृक्षाः पर्वतस्य न किञ्चित्सम्बन्धिनः । पष्ठ-
 र्थमत्वर्थीयो निति । यथा गोमच्छब्दादेवदत्तपराहोमानस्येत्यर्थेनेत्यर्थः । सप्त-
 म्यर्थेनेति । देशपराहोमच्छब्दास्यसप्तम्यर्थेन । ननु दण्डिमतीगालेतिदृश्यत एवे-
 त्यत आह । भिन्नवृत्तावपीति । अत्र पष्ठार्थेऽवृत्तिं कृत्वा सप्तम्यर्थे वृत्तिः कार्या ।
 तदुक्तभाष्ये मत्वन्तान्मतुपा न भवितव्यम् किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति

गवोऽपि तस्य सन्तीति । एवमेव सप्तम्यर्थं द्रष्टव्यम् । एवं रीत्या तत्र तत्राप्रति-
 सुपपाद्यभाष्यकृतैर्योक्तम् । शेषिकास्तुवर्ध्याच्छैषिको मतुर्वर्धकः । सरूपप्र-
 त्ययो नेष्टः सन्नन्ताच्च सनिव्यते इति । अत्र सन्नन्तादितिवाक्ये सरूप इति सम्ब-
 न्धते । तत्र शब्दतः सारूप्यमध्यभिचरितमिति प्रकृतेऽयं एव विवक्षितम-
 त इच्छार्थकमन्नन्तादिच्छायां नञ् । स्वार्थसन्नन्तादिच्छायाभावत्वेव । जुगुप्सि-
 प्रते । मिसांसिपत इति यथा । सप्तम्यर्थं च नेनिठनाविति । तदुक्तमत इजितिसु-
 चं भाष्ये सप्तम्याच्च नती स्मृताविति । दण्डा अस्यां शालार्या सन्तीति । ननु
 गोमान्देवदत्त इत्यस्माद्गोसम्बन्धः प्रतीयेत न ॥ वर्त्तमानकालोऽस्त्वर्थश्च । गो-
 शब्दो गोत्वविशिष्टस्य मतुप् च पठ्यर्थस्य प्रतिपादक इतिविशिष्टसमुदायात्-
 स्थैयप्रतीतिः स्यादत आह । अत्र शब्दशक्तीति । ननु भूतत्ववर्त्तमानत्वयोर्विरो-
 धात्वाद्यङ्गोमानामोदित्यादि प्रयोगोऽत आह । गोमानासोदित्यादेरिति । अ-
 स्तिप्रवृत्तमिति । भाष्ये अयास्तिप्रवृत्तं किमर्थम् । सत्तायाम्प्रत्ययो यथास्यात् ।
 नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्ताम्पदार्थो व्यभिचरति । इत्याद्युक्ताऽस्तिप्रवृत्त-
 म्प्रत्ययविध्यर्थम् । नोपाध्यर्थम् । अस्तिमानिति मतुप् यथा स्यात् । अप्रातिपदि-
 कत्वात् । नैव दीपः । 'अथयमेयोऽस्तिशब्दः' । नैवोऽस्तेर्लट् । कथमन्ययत्वम् ।
 विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाय निपाता भवन्तीति निपातभेदानिपातोऽध्ययमित्यथ-
 य संज्ञा। एवमपि न सिद्ध्यति किं कारणमस्ति सामानाधिकरण्ये मतुप् विधीयते
 न चास्तेरस्तिनासामानाधिकरण्यमिति । अत्र कैदटः । गवादीनां संबन्धव्यभि-
 चाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं सम्भवत्यस्ते स्वश्रव्यभिचारादस्तिनामानाधि-
 कारणाभावा इति । सचास्तिशब्दः सत्ताकर्तृधनप्रतिपादकः । सौभेति शब्दस्य
 प्रयोजनमाह । इतिशब्देति । भुमनिन्देति चार्तिके संसर्गतिपाठाभिप्रायेण
 व्याचष्टे । संसर्गं भं रोग इति । न च । भंयोगय । सम्यन्तान्तरे । स्वस्वामिभा-
 वादिसम्यन्ते । तत्रियामक संसर्गित्वबुद्धिनियामक । संयुक्तदण्डम्यैवेति । संयु-
 क्तोदण्डो यस्य तस्य त्वेति चार्तिकं व्याचष्टे । अस्तिविवचायामिति । भूमि य-
 था । यथमान् । गोमानिति । भूमावहुत्वम् । एतच्चापेक्षिकम् । यस्य दायद्यव-
 गच्छं योग्यस्तस्य ततो बहुत्वेऽयमप्रयोगः । अत्र भूमादिप्रवृत्तप्रायेण भूमाद-
 योऽपि प्रतीयन्ते इत्येवम्परम् । सा प्रतीतियव्यञ्जनाजन्मशब्दधीधरूपो मान-

भीवेत्यन्यदेतत् । निद्यायाम् । ककुदावर्त्तिनी कन्या । प्रशंसायाम् । रूपवान्-
यं ब्राह्मणः । नित्ययोगे । क्षीरिणः । कण्टकिनी वृक्षा इति । अत्र क्षीरेण सह-
नित्यो योगः कालिकप्रत्यासत्त्याक्षीररुत्तासमनियतसत्ताकत्वरूपः प्रतीयते ।
अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे । दण्डी । ऋची इति । एतद्वार्त्तिकं व्या-
ख्याय भाष्ये उक्तम् । भूमादियुक्तस्यैव विधा इति । तेन । रसादिविषेपणत्वेन । अ-
थ गुणप्रवृत्तेन शास्त्रान्तरे ये गुणत्वेन प्रसिद्धास्ते गृह्यन्ते तत्फलमाह । ज-
लादिवाचीति । एभ्यः । रसादिभ्यः । भाष्ये स्पष्टमिति । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादि-
भ्यो मत्वर्थीयाः । रसिको नटः । उर्वशी वैरूपिस्त्वप्सरसाम् । स्वर्गिको वायुरि-
ति । एतेनैदं सूत्रमन्यास्यातम् । गुणगुणि बोधकेभ्य इति । एतादृशी यः शब्दस्त-
स्माद्गुणपरतायां सत्यान्तस्यावदागुणिनि सम्बन्धिनि विवक्षिते मतुप् तदा तस्य
शुक्तिः शुक्तः पट इति भवतीति वार्त्तिककारस्य प्रयोजनमाह । गुणगुणिनोरभेदिति ।
गुणगुणिनोः सम्बन्धस्यादात्म्यमस्य तादात्म्यश्च भेदाभिदामिति तयोर्मध्ये य-
दाभिदस्य प्राधान्यमाश्रित्य तद्व्यवहारस्तदाशुकादिशब्देभ्योऽमतुपि कृते तस्या-
श्रवणाय वार्त्तिककारस्यः कार्य इति भावः । नचैवं रूपवानिति न म्यासत्वापि
शुक्तः प्राप्त इति बाध्यम् । शब्दगतिस्त्रभावाच्छुक्तादिशब्दार्थे द्विविधी व्यवहा-
र इति त एव गुणवचनेभ्य इत्यत्र गृह्यन्ते न तु भेदव्यवहारमात्रविषया रूपा-
दय इत्याशयात् । अत एव । तुममतुवन्तस्य प्रयोगस्त्रीकारादेय ॥ गुणिनीति ।
तुममतुवन्तवाच्यत्वेन विवक्षिते इति शेषः । विशेष्यनिर्द्देशेति । विशेष्यवाचक
पटादिशब्दानां यन्निर्द्देशश्च शुक्तादिशब्दप्रयोगः सिद्धः । शुक्तः पटः शुक्ता
गाटी । शुक्तं वस्त्रमिति । न च शुक्तं रूपमिति प्रयोगो दृश्यते गुणपरत्वनु-
मास्यतीति गुणिनीत्यवद्वतमिति बाध्यम् । गुणपदस्य गुणनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तविशेषत्वेन विवक्षितो येऽर्थस्तत्परत्वात् । गुणे शुक्तादयः पुंसि गुणित्तिद्वा-
स्तु तद्वतीत्यत्रापि गुणिशब्द एतत्पर एव । तत्रापि । गुणिन्यपि । मर्धनिद्रस्य
रुटिस्त्रोकारे गुणिवाचकस्य स्त्रीत्वेऽपि पुंसि शब्दस्य रूपाप्रयोगः स्यात् ।
मिषतर्निद्रस्य रुटत्वे तु शुक्तः गाटीति प्रयोगः स्यात् । गुणवचनेभ्य इत्यत्र
शुक्तादिशब्दानामेव पदस्य मत्वर्थीया इति वक्तव्यं गुणवचनेभ्य इत्यत्र वच-

गावोऽपि तस्य सन्तीति । एवमेव सप्तम्यर्थे द्रष्टव्यम् । एवं रीत्या तत्र तत्राप्रति-
 सुपपाद्यभाष्यकृतैरुक्तम् । शेषिकास्तुवर्थायाच्छैषिकी मत्वार्थिकः । सरूपप्र-
 त्ययो नेष्टः सन्नन्ताच्च सनिध्यते इति । अथ सन्नन्तादितिवाक्ये सरूप इति सम्ब-
 न्धते । तत्र शब्दतः सारूप्यमर्थ्यभिचरितमिति प्रकृतेऽर्थत एव विवक्षितम-
 त इच्छार्थकमसन्तादिच्छायां भव । स्वार्थमसन्तादिच्छायाभावत्वेव । जुगुप्सि-
 पते । मिमांसिपत इति यथा । सप्तम्यर्थे च नेनिठनाविति । तदुक्तमत इतिविच्छ-
 र्वा भाष्ये सप्तम्याश्च नती स्मृताविति । दण्डा अस्यां शास्त्रायां सन्तीति । ननु
 गोमान्देवदत्त इत्यस्माद्गोसम्बन्धः प्रतीयेत न तु वर्त्तमानकालोऽस्त्वर्थश्च । गो-
 शब्दे गोत्वविशिष्टस्य मत्वपु च पदार्थस्य प्रतिपादक इतिविशिष्टसमुदायात्त-
 र्थवप्रतीतिः स्यादत आह । अथ शब्दशक्तीति । ननु भूतत्ववर्त्तमानत्वयोर्विरो-
 धात्कथं प्रतीयमानासीदित्यादि प्रयोगोऽत आह । गोमानासीदित्यादेरिति । अ-
 स्तिग्रहणमिति । भाष्ये अथास्तिग्रहणं किमर्थम् । सत्तायाम्प्रत्ययो यथास्यात् ।
 नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्ताम्पदीयां व्यभिचरति । इत्याद्युक्ताऽस्तिग्रहण-
 म्यत्ययविध्यर्थम् । नोपाध्यर्थम् । अस्तिमानिति मत्वपु यद्यो स्यात् । अप्रातिपदि-
 कत्वात् । नैव दीपः । अथयमेयोऽस्तिशब्दः । नैवोऽस्तीर्लट् । कथमध्ययत्वम् ।
 विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाद्य निपाता भवन्तीति निपातमञ्जानिपातोऽध्ययमित्यर्थ-
 य संज्ञा । एवमपि न सिद्धयति किं कारणमस्ति सामानाधिकरण्ये मत्वपु विधीयते
 न चास्ते रन्तिनासामानाधिकरण्यमिति । अथ कैटवः । गवादीनां संबन्धव्यभि-
 चाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं सन्धयत्वस्तौ स्वव्यभिचारादस्ति सामानाधि-
 कर्ण्याभावा इति । सवाशिगशब्दः सत्ताकर्तृधनप्रतिपादकः । सौर्भेति शब्दस्य
 प्रयोजनमाह । इतिशब्देति । भूमनिन्देति वार्तिके संमर्गेतिपाठाभिप्रायेण
 व्याचष्टे । संमर्गे, संमर्गे इति । य च । भंयोगश्च । सम्बन्धान्तरं । स्वस्वामिभा-
 वादिमन्वन्धे । तन्निर्णायकः संमर्गित्वबुद्धिनियामकः । संयुक्तदण्डप्येवेति । संयु-
 क्तोदण्डो यस्य तस्य त्वं वार्तिकं व्याचष्टे । अस्तिविप्रक्षायामिति । भूमि य-
 था । एवंमान् । गोमानिति । भूमावष्टुत्वम् । एतच्चापेक्षिकम् । यस्य यावद्यव-
 सत्त्वं योग्यन्तस्य ततो बहुत्वेऽयमयोगः । अथ भूमादिग्रहणस्यायेन भूमाद-
 योऽपि प्रतीयन्ते इत्येवमपरम् । सा प्रतीतियथैकनाजन्मगाव्योभरुपा मान-

ति । अनभिधानाच्चैति स्पष्टमिति । तत्र हि अत इति निवृत्तमित्यभिधाय क-
 क्षात्र भवति गौर्विश्रुतिरस्यास्तीति । अनभिधानाच्च भविष्यतीत्युक्तम् । सूत्र-
 स्थमाद्यादिति । तत्र हि समासान्ता इति सौवान्तग्रन्थस्य भवामचरमावयव-
 त्वस्यत्ययानां सिद्धान्तिनोक्तम् । ततोऽप्यहीताभिप्रायेण प्रत्ययपरत्वेन मिदिर्भ-
 विष्यतीति पूर्वपक्षिणा वैयर्थ्यं प्रतिपादिते प्रयोजनान्यभिहितानि अथ्ययीमा-
 वद्विगुह्यतत्पुरुषवद्गुणोद्दिष्टज्ञा इत्यनेन वार्त्तिककृता । प्रतिराजम् । उपरा-
 जम् । पञ्चगवम् । दशगवम् । द्विपुरी त्रिपुरी । द्विपुरी त्रिपुरी । एतानि प्रयो-
 जनान्यभिधाय भाष्यकृता इन्द्रसन्ना च प्रयोजनम् । वाक्त्वचम् । शृङ्गाचम् ।
 इन्द्रश्च समासो नपुंसकलिङ्गी यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशि-
 प्यम् लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य । इदन्तर्हि प्रयोजनम् । कीशश्च निपद्य । कीशनिप-
 दम् । कीशनिपदिनी । इन्द्रोपतापगर्वाभ्यामिष्टादिनिरिति इतिर्यथा स्यादि-
 त्यभिहितम् । एतेन तस्मिन्सूत्रेऽत इत्यस्य सम्बन्ध इति लभ्यते । असामर्थ्येऽ-
 पोति निष्कादित्यस्य शतसहस्रयोरैवाभिसम्बन्धात् । सौवान्तग्रन्थस्य प्रयोज-
 नमाह । अन्तग्रहणमिति । क्वचिन्नायपुस्तके फलवद्वाभ्यामिनिति पाठो दृश्य-
 ते, तस्यायुक्तत्ववृत्तनायाह । इनजिति पाठ इति । प्रत्ययचयेति । इनिठनोर्मतु-
 पथेत्यर्थः । पर्वमहद्गगान्तो वक्तव्य इति वृत्तो पाठः । भाष्ये तु तमिति पाठः
 क्वचिदभ्युते तेनायमिदित्याशयेनाह । पिदयमित्येक इति । वस्तुतस्तन्निति
 पाठो युक्त, इत्याशयेनाह । निदयमिति । ननु मरुच्छब्दस्यानजन्तत्वात्क्रान्त-
 त्वमत आह । तत्र हीति । मरुच्छब्दे तादृशव्युत्पत्त्या साधित इत्यर्थः । प्रत्या-
 ख्यानपक्षे यथा आदुगदात्तत्वमकारमाह । तत्रेति । पर्वमहद्गगान्तन्निति वचने
 मरुच्छब्दस्य प्रत्याख्यानपक्षे इत्यर्थः । प्रथमे । प्रथमाध्याये । एतावत्संज्ञा इति ।
 निपातोपसर्गाव्ययसंज्ञा इत्यर्थः । तत्त्वविषया एवेति । यत्र तत्त्वन्तर्भवेत्यर्थः ।
 नानुपपन्न इति । अन्यथाऽव्ययत्वापुगापत्तौ तादृशप्रयोगानुपपत्तिः स्फुटैव ।
 तत्त्वविषया इति बहुवचनान्तोपादानस्य प्रयोजनं समुदायस्य तत्त्वविषयत्वमि-
 ति अत एव मरुद्भिर्हीतो मरुत्त इत्येवं व्युत्पादितस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरणादुदा-
 त्तत्वसिद्धिरन्यथा मृषोरुतिरिति व्युत्पत्तस्य मरुच्छब्दस्यान्तोदात्ततया पूर्वपद-
 प्रकृतिप्रदेऽपि मध्योदात्तत्वमेव स्यात् । यदि कविमरुत्तगद्गो मध्योदात्तः अ-

दोऽन्वतरस्यामित्युक्तम् । तत्र कैयटः । केशाह इत्येव वक्तव्यम् । तत्र प्रकृताश्च
 तरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भविष्यतीति किमन्वतरस्यां ग्रहणे न ठ
 निनिप्राप्त्यर्थेन तत्पुनः क्रियमाणम्पूर्वस्यान्वतरस्यां ग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं
 प्रापयतीत्यर्थ इति । एतद्भाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः । भाष्योक्तोदाहरणान्वा
 ह । विंयावमिति । भाष्ये तु न दृश्यते इति । किन्तु वृत्तौ एवसुक्तेर्दर्शनेन, मूलै
 निखितमिति शेषः । शब्दस्य साधुत्वमु अन्येभ्य इति वप्रत्यये वृषोदरादित्वा
 स्तलोपे सति भवतीति बोध्यम् । एकाक्षरोदित्वादि । एकाक्षरात् । खवान् ।
 खवान् । कृत । कारकवान् । जाते । वृक्षवान् । वृक्षवान् । सप्तम्याम् । द
 ण्डा प्रत्या शास्त्रायां सन्ति । न च तण्डुलो तण्डुलिकः इति न स्वाजातिवा
 चकत्वादिति वाच्यम् । एवन्तर्हि नाय समुच्चय कृतवजातेर्धेति । किन्तर्हि
 जातिविशेषणं कदग्रहणम् । लघो जातिरिति । कथं कारकावानिति अनभि
 धानादिति भाष्यकृतैव समाधानात् । एतेनैकाक्षरादिति नापूर्वम् किन्तु इति
 शब्दानुवृत्त्यासर्वसाधनीयमिति ध्वनितम् । एकगोपूर्वात् । बहुव्रीहिरिति ।
 एकगोशब्दौ पूर्वावयवौ यस्येत्यर्थः । इतिसमास इति । अत एव भाष्येऽत ए
 त्यनुवर्त्तते उताही न । किञ्चात यद्यनुवर्त्तते ऐकगविको न सिध्यति । समा
 सान्ते कृते भविष्यति । एवमपि गोशकटिको न सिध्यति । अथ निवृत्तम् । इ
 चापि प्राप्नोति । गोविशतिरस्यास्तीति । अनभिधानाच्च भविष्यतीत्युक्तम् । ए
 तेन प्रथमकेन कर्मधारयसमानात्म्यविधायकमेतत्तूचमिति ध्वनितम् । मत्व
 र्थेऽनभिधानेनेति । अथ मानन्तुद्विगोस्तद्वितस्य प्रतिषेध इतिवचनस्य वा मत्वर्थे
 प्रतिषेध इति वचनस्य वा आवश्यकत्वमिति विचारे भाष्यकृतोक्तम् । द्विगोस्त
 द्वितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यदैतन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति हि
 तस्मिन् नैतत्सिद्धमिति भाष्यदर्शनमेव । पञ्चखटु पञ्चगुरित्यादौ द्विगोस्तद्वि
 तार्थे विधीयमानस्य बहुव्रीहेय प्राप्नोति द्विगो प्रतिषेधे बहुव्रीहिसंज्ञायाम्बहुव्री
 हौ प्रकृत्यति पूर्वपदप्रकृतित्सरो भवति द्विगो तु समानान्तोदात्तत्वं स्यात् ।
 एवमप्यखटु इत्यत्र डोवापसि पञ्चगुरित्यादौ टजापसिच स्यात् । अत्रेति ।
 एकगोपूर्वेति सूत्र इत्यर्थः । अत एव । अत इत्यप्यामस्वभ्यादेव । ननु यदात
 इत्यस्यासम्बन्धस्तदा गोविशतिरस्यास्तीत्यर्थेऽपिठञ् स्यादत आह । गोविशती-

ति । अनभिधानाद्येति स्पष्टमिति । तत्र हि अत इति निवृत्तमित्यभिधाय क-
 स्माद्य भवति गोविंशतिरस्यास्तीति । अनभिधानाद्य भविष्यतीत्युक्तम् । सूच-
 स्थभायादिति । तत्र हि समाप्तान्ता इति सौवान्तशब्दस्य समाप्तचरमावयव-
 त्वम्यत्वयानां सिद्धान्तिनोक्तम् । ततोऽष्टहीताभिप्रायेण प्रत्ययपरत्वेन मिहिर्भ-
 विष्यतीति पूर्वपक्षिणा वैयर्थ्यमतिपादिते प्रयोजनान्यमिहितानि अश्रय्योभा-
 यद्विगुह्यतस्तत्पुरुषवद्ब्रूहिमंशा इत्यनेन वार्तिककृता । प्रतिराजम् । उपरा-
 जम् । पञ्चगवम् । दशगवम् । द्विपुरी त्रिपुरी । द्विधुरी त्रिधुरी । एतानि प्रयो-
 जनान्यभिधाय भाष्यकृता इन्द्रमग्ना च प्रयोजनम् । वाक्त्वचम् । सूक्तचम् ।
 इन्द्राय समासो नपुंसकलिङ्गो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशि-
 ष्यम् लोकाश्रयत्वान्निष्ठस्य । इदन्तर्हि प्रयोजनम् । कौशय निषज्ज । कौशनिप-
 दम् । कौशनिपदिनी । इन्द्रोपतामगर्ह्याणां निष्ठादिनिरिति इतिर्यथा व्यादि-
 त्यभिहितम् । एतेन तस्मिन्सूच्येऽत इत्यस्य सम्बन्ध इति लभ्यते । असामर्थ्येऽ-
 पोति निष्कादित्यस्य गतमहस्त्रयोरेवामिसम्बन्धात् । सौवान्तशब्दस्य प्रयोज-
 नमाह । अन्तप्रदणमिति । क्वचिद्वाच्यपुस्तके फलवर्णाभ्यामिनिति पाठो दृश्य-
 ते तस्यायुक्तत्वसूचनायाह । इनजिति पाठ इति । प्रत्ययत्रयेति । इनिठनोर्मतु-
 यथेत्यर्थः । पूर्वमरुद्गरान्तो चक्षुष्य इति वृत्तो पाठः । भाष्ये तु तद्वित्तिपाठः
 क्वचिद्वृत्ते तैनायमिदित्यागयेनाह । पिदयमिरयेक इति । वस्तुतस्तन्निति
 पाठो युक्त इत्यागयेनाह । निदयमिति । मनु मरुच्छब्दस्यानजन्तत्वात्कथन-
 त्वमत आह । तत्र हीति । मरुच्छब्दे तादृशश्रुत्यस्या साधित इत्यर्थः । प्रत्या-
 ध्यानपक्षे यथा आदुरादात्तत्वश्चकारमाह । तत्रेति । पूर्वमरुद्गरान्तचितिवचने
 मरुच्छब्दस्य प्रत्याध्यानपक्षे इत्यर्थः । प्रथमे । प्रथमाध्याये । एतायसंज्ञा इति ।
 निपातोपमर्गाव्ययसंज्ञा इत्यर्थः । तत्त्वविषया एवेति । यत्र तत्त्वन्तर्धेवेत्यर्थः ।
 नानुपपद्य इति । अन्यथाऽव्ययत्वाद्युपापत्तौ तादृगप्रयोगानुपपत्तिः स्फुटैव ।
 तत्त्वविषया इति बहुवचनान्तोपादानस्य प्रयोजनं समुदायस्य तत्त्वविषयत्वमि-
 ति अत एव मरुद्भिर्हीतो मरुत्त इत्येवं व्युत्पादितस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरिणादुरादा-
 त्वसिद्धिरन्यथा मृधोरुतिरिति व्युत्पद्यस्य मरुच्छब्दस्यान्तोदात्ततया पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरूपेऽपि मध्योदात्तत्वमेव स्यात् । यदि क्वचिन्मरुत्तशब्दो मध्योदात्तः य-

यते तदाऽऽदुःदात्तत्वेऽपि क्कान्दसत्त्वेन मध्योदात्तत्वम् । तेन । पदत्वेन । ननु
 केवलमतुवर्थ एवमिनिप्रत्ययविधाने किञ्चिद्वाग्वन्थपि वाग्मीति । प्रयोगापत्ति-
 रत आह । उत्तरसूत्रेति । अत एव मूलकारोऽर्थे आह । यस्तु सम्यगित्वादि ।
 तेन । ऐश्वर्यवाचकादेवामिनित्प्रत्ययस्वीकारेण । अस्मै श्वर्यवाचकत्वमेतद्वृत्ति-
 विषय एव । किञ्चिद्देमिति । वस्तुलं कटकम् । चिपिटन्तु वलयम् । समासा
 इतीति । उपपादितमेतन्नाह । सम्बध्यत एवेति । अन्यतरस्याङ्प्रहणमिति श्र-
 यः । अदन्तत्वादिति । वातातोसारयोः पतापत्वाद्दन्तेति पूर्वसूत्रेण सिद्ध इत्य-
 पि बोध्यम् । मूले रोगेचायमिष्यत इति । लक्ष्यदर्शनमत्र प्रमाणम् । भाष्ये तु
 न दृश्यते । फलान्तराभावादिति । न च वयस्येवेतिनियमार्थमस्त्विति वाच्यम् ।
 अभिधानस्त्राभावात्तत्रैव भविष्यतीति भावः । धनवाचीति । अर्थैर्विभवा
 अपीतिकोशात् । तत्र । कालतोऽसन्निधिविवचायाम् । विरोधादिति । काल-
 तोऽसन्निहितस्य तदेष्ट्यास्तीत्यनेन विरोधादित्यर्थः । एवञ्चैतद्विषयेऽर्थोऽसन्नि-
 हितोऽस्येत्येव विग्रहः । अनभिधानादिति । येन नाप्राप्तिन्यायेनासन्निहितोऽस्य
 सूत्रस्य बाधकत्वात् । अत एव । इनिठनोरभावादेव । भाष्ये उक्तम् । तत्र म-
 तुवेवोच्चारित इतिभावः । अर्थाच्चासन्निहित इत्यर्थार्थशब्दोऽत्र धनवाचीति यदु-
 क्तान्तस्य प्रयोजनमाह । अर्थनमिति । एवञ्चधनवाचकादेव पूर्वात् । सत्तोपाधि-
 कत्वेऽनभिधानङ्क्रियावाचकात्तुभयत्येव । अनभिधानादिति । अर्थिकप्रत्य-
 यिकावपि सिद्धी भवत इति भाष्येतदनुधारणमत्र प्रमाणम् । तेन । इन्माचम-
 सुचायकस्यान्यतरस्याङ्प्रहणस्य करणेन । एतस्मात् । वलादेः ॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिगो विभक्तिः । अस्य सूत्रस्य न विभक्तिविधायकत्वम् । तथा सति
 दिशः प्राग्येवक्ष्यमाणाः शब्दास्तुभ्यो विभक्तिर्भवतीति विवक्षितोऽर्थो भवेत्
 न तु न युक्तः ह्याप्प्राप्तिपदिकादिभ्येतदेकवाक्यतया स्वीञ्जसित्यनेनैव सिद्धे-
 रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नाप्यस्य दिशः प्राग्यः प्रत्ययः सप्तपुतिङ्मन्त्रक इत्यर्थोऽवि-
 भक्तिशब्दवाच्यार्थोपस्थितौ तदभेदस्य प्रत्ययेषु प्रतिपादनेन विज्ञेयः । तत्रत्य

इत्यत्र चलो नुगापत्तेः । न च तिङ्मन्त्रैर्नास्ति वाच्यम् । विभक्तिपदस्यार्थ-
 ह्योपस्थापकत्वस्य क्लृप्ततया तिङ्मात्रस्योपस्थितेः सुवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात्प्राप्तं
 विनाऽनभवात् । किन्त्येतत्सूत्रघटकां विभक्तिपदं स्वरूपपरम् । दिक्गण्येभ्य
 इत्यतः प्राग्विभक्तिरित्ये तदुपतिष्ठत इत्यर्थः । अग्निषु प्रत्ययविधायकसूत्रेषु
 यत्प्रत्ययबोधकम्पटन्तदेकवाक्यतया चैते नोपस्थापितविभक्तिगण्ये कवाक्यत-
 या इदमो विभक्तिपदाभिन्न इगप्रत्ययो भवतीत्यादिश्रमिण्योक्त्यापि निष्पत्ति-
 स्तथा मति भवतीत्यत एतस्य संज्ञासूत्रस्य पर्यवमानभयतीत्याशयेनाह ।
 व्याख्यानादिति । स्तार्थिका इत्यत्रात्मोपवाचकस्यपदस्यार्थगण्येन समासस्तदा-
 च । खीयप्रकृतेरिति । यदुक्तमात्रेणेति तत्रयोगनसिद्धयितुमाह । यात्यन्ता-
 दिति । ननु सर्वादिषु किम्गण्यो द्विगन्तात्पठनीयः प्रकृतसूत्रे च किम्ग-
 ण्यो न पठनीय इत्यागंकायामाह । इत्यादिभ्य इत्यादि । विधेय । निर्देशात् ।
 क्रिसर्पेनामेति सूत्रे विधेयानिर्देशात् । व्याख्यानादिति । यद्वप्रहणे चद्वारापि-
 ण्द्वर्त्तयामिति वार्तिकमुन्नाद्वाराख्यानादित्यर्थः । तेनैव न । बहोर्धेनात् । बह-
 पु धनेषु । इदम इत् । इदम इगित्यादेगः आत् । निमित्तस्याग्निगूर्वेऽनिर्दे-
 शात्प्राग्गोपात्तमाह दिग इत्येतदुपतिष्ठते । तच्च दिक्गण्येयटितस्यमान्
 यटितसूत्रविधेयप्रत्यये भाट्टगिकम्भान्तस्या च विपरिणामस्तदाह । प्राग्दिगीय
 इति । दिगः प्राक् प्राग्दिगन्ता न भव इत्यर्थ इत्यत्र तच्छब्दो दिक्गण्येभ्य इत्य-
 तः प्राग्गण्ययविधायकं सूत्रस्तत्परः । मत्स्यर्थाघटकप्रत्ययबोधकगण्येवाप्या-
 र्थकावगमदान्वयो । नञनादेशावयवनकारस्य प्रागेव निवृत्तौ कार्यं सर्वादेगव-
 सतप्राह । सर्वादेगत्वमिति । यदायं सर्वादेगस्तदा । खानिश्चावेन प्रातिपदि-
 कत्वे मति तन्मोपस्थापितमिति कमेगादेयप्रवृत्तिमस्येनिकान्त्वमसत्त्वेति भा-
 यः । ननु गनोपस्थानिहत्यात्वेदाद्यत्वमेव वक्तुमुचितमित्यत आह । परत्यादि-
 ति । कमेगादेति । विभक्त्यावित्येतन्मात्रोक्तौ कमेगादेत्यत्र प्रातिपदिक-
 भावः । ततोप । किं सर्वनामप्रत्ययः परी यद्वाभिनिष्ठुत्पमानेऽपि नपुंसकनि-
 गेभ्य एभ्यः परस्मात्प्रागपि भव्याथ्यत इत्यगस्तस्यापि प्राप्नोति । न च पर-
 म्या इत्यनुवाच्यं परस्यन्तेभ्य एभ्यः परस्य तन्मितिनिश्चायत इति प्राप्स्यम् ।
 एवमपि तस्यात्तस्य तियन्तात्तस्य तीत्यपि प्राप्तेः कवात् । न च तस्य तेगादेग

यते तदाऽऽदुःखदातृत्वेऽपि हान्दसत्वेन मध्योदात्तत्वम् । तेन । पदत्वेन । ननु
 केवलमतुषर्थ एवग्मिनिप्रत्ययविधाने किञ्चिद्वाग्वन्धपि वाग्मीति प्रयोगापत्ति
 रत आह । उत्तरसूत्रेति । अत एव मूलकारोऽयं आह । यस्तु सभ्यमित्यादि ।
 तेन । ऐश्वर्यवाचकादेवामिनिचुप्रत्ययस्वीकारेण । अस्यैश्वर्यवाचकत्वमेतद्वति
 विषय एव । किञ्चिद्भेदमिति । वस्तुलं कटकम् । चिपिटन्तु वलयम् । समाप्ता
 इतीति । उपपादितमेतन्नाह । सम्बध्यत एवेति । अन्यतरस्याङ्गपङ्कणमिति श्रु
 यः । अदन्तत्वादिति । वातातोसारयोरुपतापत्वाङ्गत्वेति पूर्वसूत्रेण सिद्ध इत्य-
 पि बोध्यम् । मूले रोगीचायमिष्यत इति । लक्ष्यदर्शनमत्र प्रमाणम् । भाष्ये तु
 न दृश्यते । फलान्तराभावादिति । न च वयस्येवेति नियमार्थमस्त्विति वाच्यम् ।
 अभिधानस्त्राभावात्तत्रैव भविष्यतीति भावः । धनवाचीति । अर्थैविभवा
 अपीतिकोयात् । तत्र । कालतोऽसन्नविधिविवक्षायां । विरोधादिति । का
 तोऽसन्नहितस्य तदस्यास्तीत्यनेन विरोधादित्यर्थः । एवञ्चैतद्विषयेऽर्थोऽसन्न
 हितोऽस्येत्येव विषयः । अनभिधानादिति । येन नाप्राप्तिन्यायेनासन्नहितोऽस्य
 सूत्रस्य बाधकत्वात् । अत एव । इनिठनोरभावादेव । भाष्ये उक्तम् । तत्र म-
 तुष्वेवोच्चारित इतिभावः । अर्थाचासन्नहित इत्यर्थार्थशब्दोऽत्र धनवाचीति यदु-
 क्तमस्य प्रयोजनमाह । अर्थनमिति । एवञ्च धनवाचकादेव पूर्वोक्तं सतोपाधि
 कत्वेऽनभिधानद्विक्रियावाचकास्तु भवत्येव । अनभिधानादिति । अर्थैकप्रत्य-
 यिकावपि सिद्धी भवत इति भाष्ये तदनुच्चारणमत्र प्रमाणम् । तेन । इत्याचस
 सुचायकस्यान्यतरस्याङ्गपङ्कणस्य करणेन । एतन्नाह । वलादेः ॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिगी विभक्तिः । अस्य सूत्रस्य न विभक्तिविधायकत्वम् । तथा सति
 दिशः प्राग्येवक्ष्यमाणाः शब्दास्तोभ्यो विभक्तिर्भवतीति विवक्षितोऽर्थो भवेत्
 स तु न युक्तः ह्याप्प्रातिपदिकादिश्वेतदेकवाक्यतया सौजन्यित्वेनैव सिद्धे-
 रस्य वेयर्थ्यापत्तेः । नाप्यस्य दिशः प्राग्य प्रत्ययः ससुपतिर्हर्म्यक इत्यर्थोऽवि-
 भक्तिशब्दवाच्यार्थापस्थितौ तदभिदस्य प्रत्ययेषु प्रतिपादनेन विज्ञेयः । तत्रत्य

स्वस्योपपत्तिः कृता । न च ह्यन्दममेव कुचेत्यसु । ह्यन्दस्यापायरूपाभावात् ।
यस्तु तस्तच्छान्दममेव । ह्यन्दस्यपि न्याय्यविचारस्य बहुशो दृष्टत्वात् । वाग्रह-
णापकर्षणादादेशस्य वैकल्पिकत्वकल्पनन्तु न चमत्कारकारि । तथा सति पूर्व-
सूत्र एव वा ग्रहणस्य कर्तुमुचितत्वादिति भावः । एतदोऽनित्यं वेति । अनिति-
विभक्तसूत्रेणानादेशेनेत्यर्थः । अनुदात्तार्थमिति । इदमोऽन्वादेश इत्यतोऽनुदा-
त्त इत्यनुवृत्तेरिति भावः । तयोस्तु विधानमिति । चतमो. प्रकृतसूत्रेणानुदात्त-
विधानमित्यर्थः । तत्कार्यत्वात् । अनुदात्तविधानमार्थस्यात् । क्लृप्तस्वरितत्वा-
दिति । ममस्या इत्यप्येदमोह इति सूत्रे मन्त्रार्थस्याव्यस्यरितत्वं क्लृप्तमेवेति
भावः । कालार्थकत्वाभावादिति । कालत्वावच्छिन्नबोधकत्वाभावादित्यर्थः ।
यद्यपि सर्वशब्दस्य बुद्धियुक्तविशेषबोधकतान्ति तथापि यदा कालत्वस्याधि-
कार्यतावच्छेदकत्वं विवक्षितं तद्विन्तु दातोपाधित्वेनाभिहिते पदार्थास्तत्त-
द्विद्यतस्तदा तत्त्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वविवक्षा तदा न दाप्रत्यय इति भा-
वः । अत्रार्थं भाष्यमग्नतिमाह । अत एवेति कालत्वेनाधिकरणत्वविषयोऽन्वादाप्र-
त्यय इत्यर्थस्याभिमतत्वादेः । एतच्च यत्र काल इत्यादीनां यदुपाध्यभिन्नकाल-
इत्यर्थः । यदा काले सदाकाल इत्यादि प्रयोगा न भवन्त्येव । दाप्रत्ययेन काल-
त्वेन कालस्योक्ततयोक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । इदमोर्ध्वम् । इदमपि सू-
त्रं यदा न कालत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षा किन्तु चणत्वावच्छिन्ना तदा
न प्रवर्तते । ननु तदोदाचेति सूत्रेण न दाप्रत्ययो विधीयते किन्तु दाप्रत्यय इ-
ति न तर्ककान्तेत्यनेनान्यथा सिद्धिः । अदाप्रत्ययविधानफलन्तु न दागन्धस्या-
द्युदात्तत्वमिदिरत आह । एतद्विधेयमिति । तदोदात्तचनमगर्थक विहित-
त्वात् । विहितोऽयं दाप्रत्ययः सर्वकान्तिं यत्तदः काले देतोत्यनेन दाप्रत्यय-
एव भाष्यमग्नत इति प्रष्टम् । तदा शब्दान्तोदात्त एवेति भावः । प्रतिद्वन्द्विभू-
तमिति । प्रतिद्वन्द्वार्थस्य प्रतिपादकमित्यर्थः । ननु यदा तत्तत्क्रिया निरूपितह-
स्ति त्वविवक्षा पुण्यनघत्रयुक्तचन्द्रममस्तदा इदानीमप्यनघत्रयमिति प्रयोगोपप-
त्तोऽपि सामान्यविषयायामप्य पुण्य इति प्रयोग इत्यनेन मनोपपद्यते भेदेष्टाधा-
राधेयभावः प्रसिद्धो नत्वभेदे इत्यादिंकायामोहः । पुण्येणेति । एयश्चाय पुण्य इ-
त्यप्य पुण्यनघत्रयुक्तचन्द्रयुक्तकालाभिसमेतादनमित्यर्थः । अधिकरणगतिप्रधा-

फनाभावः । अस्यापि ग्रहणेऽप्रत्ययत्वेऽपि लित्स्वरः स्यादत आह । प्रत्ययस्य
 गपरिमाणयेति । प्रत्ययमात्रग्रहणसम्पादिका या प्रत्ययाप्रत्ययो प्रत्ययस्यैव
 ग्रहणमित्येया परिभाषा तथेत्यर्थः । नन्वत्र प्रत्ययग्रहणे यन्मात्रविहित इति
 रिभाषासञ्चारायमरः । आनुपूर्वी साम्यमाटाय धातोरपि ग्रहणगङ्गाकान्ते
 त्वयमात्रग्रहणाभावेन तस्याः परिभाषाया अप्राप्तेः । ननु प्रत्ययोप्रत्ययोरित्थे
 पा परिभाषा लक्ष्यमाधकत्वेन नावितेत्यन आह । व्याख्यानाच्चेति । यन्मा
 व्यमित्युक्तम् । स्वार्थइत्यस्यपञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थे 'इत्यर्थ' । स्वार्थिकैः साहचर्याप्र
 कृतसूत्रम्यतस्मिन्ः स्वार्थिको यद्विद्यते इतिभावः । स्वार्थिकइत्यस्य श्रौत
 इत्यर्थ इत्यर्थः । किञ्च प्रकृतसूत्रभाष्ये किमर्थमेतन्मेतन्मिलुच्यते । तन्मेतन्मिलनं
 श्ररार्थम् । तन्मेतन्मिलनचङ्क्रियते स्वार्थम् । निनिप्रत्ययात्पूर्वमुत्तान्नव
 तीत्यर्थे स्वार्थे यथा स्यात् । ननु चायन्तमिन् तच्चिन्वाधित्यते । न सिध्यति । पर
 त्वात्तमिः प्राप्नोति । तमिलो यकागः । ततो द्वीयते । एतोऽवरोहति । तसेव
 कागः प्रामत आगच्छतिनगरत आगच्छति । इहोभयमप्राप्नोति तन आगच्छ
 तोर्युक्तभाष्ये तन्मूलकव्याख्यानिर्गोपदेशे य इकारान्ताभाष्यकारमन्मन्याव्या
 नादित्यर्थः । तत्र हि समानगण्टानाम्निषेधो यत्तत्र 'इत्युपक्रम्यैतत्त्व वचन
 म्य प्रत्याख्यानाय स्वार्थं विद्यमानस्य तसेस्वमिलादेस्वमित्यस्यैव ग्रहणमाह
 शब्द प्रत्यय एवेति । विभक्त्यर्थमित्येतद्वाच्यते । विभक्तिनिमित्तंति । ननु वि
 भक्तिनिमित्तकार्यायेत्वस्य भाष्यकृतानुक्तत्वं नूतनेत्यत आह । श्ररार्थमितीति ।
 अभिधानमूलकमिति । अभिधानमूलकाः कृतज्ञितममाना इति व्यापनू
 लकमित्यर्थः । भाष्ये इति । तत्र हि पर्यभिष्यां सर्वोभयार्थः । पर्य
 भिष्यां यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थमष्टयमित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गं वाचयति ।
 श्रौतनमित्यादि । किमोदिति सूत्रे वा यदुपायक्ये प्रमाणमाह । नाह
 चर्यादिति । भाष्यपरम इति । सप्तम्यान्त्रनिति सूत्रे तमिलादीनां
 विभक्त्यादेगत्वं अतन्वप्रत्ययत्वं वेतिरिचारे विभक्त्यादेगत्वपक्षेऽस्मिन्
 कुत्रेत्यत्रेदुद्गामोदक्येतिनि प्राप्नोतीत्युक्तम् । अत्र हि विनियविहितत्वे
 नादादेगेन तस्मिन्पक्षे भद्व्यमिति कुचेतिप्रयोगानुपपत्तिः प्राप्नोतीति
 वाच्यच्छब्दमोदक्ये वेति योऽविभागेन लोकेऽपि चादेग इतिमन्दनया कुचे

स्थस्योपपत्तिः कृता । न च छान्दसमेव कुचेत्यस्तु । छन्दस्यापायरूपाभावात् ।
यस्तुतस्तच्छान्दममेव । छन्दस्यपि न्याय्यविचारस्य बहुशो दृष्टत्वात् । वाग्रद-
णापकर्षणादादेशस्य वैकल्पिकत्वकल्पनस्तु न चमत्कारकारि । तथा सति पूर्व-
सूत्र एव वा ग्रहणस्य कर्तुमुचितत्वादितिभावः । एतदोऽनित्यं वेति । अनिति-
विभक्तसूत्रेणानादेशेनेत्यर्थः । अनुदात्तार्थमिति । इदमोऽन्वादेश इत्यतोऽनुदा-
त्त इत्यनुवृत्तेरितिभावः । तयोस्तद्विधानमिति । अतमो. प्रकृतसूत्रेणानुदात्त-
विधानमित्यर्थः । तत्कार्यकत्वात् । अनुदात्तविधानमार्थस्यात् । क्लृप्तस्वरितत्वा-
दिति । सप्तम्या इत्यस्येदमोह इति सूत्रे संज्ञार्थनात्र स्वरितत्वं क्लृप्तमेवेति
भावः । कालार्थकत्वाभावादिति । कालत्वावच्छिन्नबोधकत्वाभावादित्यर्थः ।
यद्यपि सर्वशब्दस्य बुद्धिविषयविशेषबोधकतान्ति तथापि यदा कालत्वस्याधि-
करणतावच्छेदकत्वन्न विवक्षितद्विन्दु कालोपाधित्वेनाभिहिता ये पदार्थास्तत्त-
विष्ठतत्तद्विशिष्टत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वविवक्षा तदा न दाप्रत्यय इति भा-
वः । अत्रार्थं भाष्यमममतिमाह । अत एवेति । कालत्वेनाधिकरणत्वविषयो गान्धाप्र-
त्यय इत्यर्थस्याभिमतत्वादेव । एवञ्च यत्र काल इत्यादीनां यदुपाध्यभिन्नकाल
इत्यर्थः । उदा कामे सदाकाल इत्यादि प्रयोगा न भवस्येव । दाप्रत्ययेन काल-
त्वेन कालस्योक्ततयोक्तायागमप्रयोग इतिन्यायात् । इदमोर्हिन् । इदमपिसू-
त्रं यदा न कालत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षा किन्तु क्षणत्वावच्छिन्ना तदा
न प्रवर्तते । ननु तदोदाचेति सूत्रेण न दाप्रत्ययो विधीयते किन्त्यदाप्रत्यय इ-
ति न तर्वेकान्धेत्यनेनान्यथा सिद्धिः । अदाप्रत्ययविधानफलस्तु न दाशब्दस्या-
द्युदात्तत्वमिद्विरत आह । एतद्भाष्येस्मष्टमिति । तदोदायचनमगर्थक विहित-
त्वात् । विहितोऽत्र दाप्रत्ययः सर्वैकान्धकिं यत्तदः काले देतीत्यनेन दाप्रत्यय
एव भाष्यमममति इतिस्पष्टम् । तदा शब्दधान्तीदात्त एवेतिभावः । प्रतिद्वन्द्विभू-
तमिति । प्रतिद्वन्द्वार्थस्य प्रत्तिपादकमित्यर्थः । ननु यदा तत्तद्विधाय निरूपितह-
त्तित्वविवक्षा पुण्यनचनयुक्तचन्द्रममस्तदा इदानीम्पुण्यनचनमिति प्रयोगोपप-
त्तोवपि सामान्यविवक्षायांमद्य पुण्य इतिप्रयोग इह्यते सनोपपद्यते भेदेद्व्याधा-
राधियभावः प्रसिद्धो नत्वभेदे इत्यागंकायामोहः । पुण्येनेति । एवञ्चाद्य पुण्य इ-
त्यस्य पुण्यनचनयुक्तचन्द्रयुक्तकालाभिन्नमेतद्दिनमित्यर्थः । अधिकरणगतिप्रधा-

फलाभावः । अस्यापि ग्रहणेऽप्रत्ययत्वेऽपि लित्स्वरः स्यादत आह । प्रत्ययस्यै
 षपरिभाषयेति । प्रत्ययमात्रग्रहणसम्पादिका या प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यै
 ग्रहणमित्येया परिभाषा तवेत्यर्थः । नन्वत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्संविहित इति प
 रिभाषासङ्गायमरः । आनुपूर्वी साम्यमादाय घातोऽपि ग्रहणशङ्काकाले प्र
 त्ययमात्रग्रहणाभावेन तस्याः परिभाषाया अप्राप्तेः । ननु प्रत्ययोऽप्रत्यययोरित्ति
 पा परिभाषा लक्ष्यमाधकत्वेन नाशितेत्यत आह । व्याख्यानाच्चेति । प्रेनभा
 व्यमित्युक्तम् । स्वार्थइत्यस्यपञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थः इत्यर्थः । स्वार्थिकैः माहचर्याप्र
 कृतसूत्रस्यतसिगद्ः स्वार्थिको ग्रहीष्यते इतिभावः । स्वार्थिकइत्यस्य स्त्रीप्र
 कृत्यर्थ इत्यर्थः । किञ्च प्रकृतसूत्रभाष्ये किमर्थन्तमेस्तमित्युच्यते । तमेस्तमित्वचन
 स्वरार्थम् । तमेस्तमित्वचनङ्क्रियते स्वरार्थम् । नितिप्रत्ययात्पूर्वमुतात्तमव
 तीत्यं पश्यते यथा स्यात् । ननु चायन्तमित् तसिस्वाधिष्यते । न सिध्यति । पर
 त्वात्तमिः प्राप्नोति । तमितो वकाशः । ततो हीयते । ततोऽवरोहति । तत्तरेव
 काशः प्राप्त आगच्छतिनगरत आगच्छति । इहोभयम्प्राप्नोति तत आगच्छ
 तीत्युक्तभाष्ये तन्मूलकस्याख्यानेनोपदेगे य इकारान्तभाष्यकारमभ्यतस्याख्या
 नादित्यर्थः । तत्र हि समानगन्धानाम्निपेधो यत्तस्य 'इत्युपक्रम्यैतस्य वचन
 स्य प्रत्याख्यानाय स्वार्थे विद्यमानस्य तसेस्तमित्तादेस्तमित्वचनस्यैव ग्रहणन्ताह
 शब्द प्रत्यय एवेति । विभक्त्यर्थमित्येतद्वाच्ये । विभक्तिनिमित्तेति । ननु वि
 भक्तिनिमित्तकार्यायेत्वस्य भाष्यकृतानुक्तेर्न्यूनतेत्यत आह । स्वरार्थमितीति ।
 अभिधानमूलकमिति । अभिधानमूलकाः कृतहितममामा इति न्यायमू
 लकमित्यर्थः । भाष्ये इति । तत्र हि पर्यभिध्यां सर्वाभयार्थं । पर्य
 भिध्यां यदुच्यते तत्सर्वाभयार्थेन्द्रियमित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गं पारयति ।
 ओटनमित्यादि । किमोदिति सूत्रे वा ग्रहणापकर्षं प्रमाणमाह । माह
 चर्यादिति । भाष्यस्वरथ इति । सप्तम्यास्तमितिसूत्रे तमिन्नादीनां
 विभक्त्यादेगत्यं अतस्त्वप्रत्ययत्वं वेतिविधाने विभक्त्यादेगत्यपत्रेककिन्
 कुत्रेत्यत्रे दुर्गामोदश्चेरिति प्राप्नोतीत्युक्तम् । अत्र हि विग्रेषविहितत्वे
 नादादेगेन तन्निर्गुणे भग्नमिति कुचेतिप्रयोगानुपपत्तिः प्राप्नोतीति
 वाहचच्छन्मीत्यत्र वेति योगविभागेन लोकेऽपि आदेग इतिकल्पनया कुचे-

त्यस्योपपत्तिः कृता । न च ह्रस्वसमेव कुचेत्यस्तु । ह्रस्वस्यापायरूपाभावात् ।
यस्तु तस्माच्छ्रान्दममेव । ह्रस्वस्यपि न्याय्यप्रिचारस्य बहुशो दृष्टत्वात् । वाग्रह-
णापकर्षेणादादेशस्य वैकल्पिकत्वकल्पनन्तु न चमन्कारकारि । तथा सति पूर्व-
सूत्र एव वा ग्रहणस्य कर्तुमुचितत्वादिति भावः । एतदोऽनित्यत्वेति । अनिति-
विभक्तसूत्रेणानादेशेनेत्यर्थः । अनुदात्तार्थमिति । इदमोऽन्वादेश इत्यतोऽनुदा-
त्त इत्यनुहत्तेरिति भावः । तयोस्तद्विधानमिति । अतमो प्रकृतसूत्रेणानुदात्त-
विधौ नमित्यर्थः । तत्कार्यवशात् । अनुदात्तविधानमार्थवशात् । क्लृप्तस्वरितत्वा-
दिति । सप्तम्या इत्यस्येदमोह इति सूत्रे संज्ञार्थत्वाच्च स्वरितत्वं क्लृप्तमेवेति
भावः । कालार्थकत्वाभावादिति । कालत्वावच्छिन्नबोधकत्वाभावादित्यर्थः ।
यद्यपि सर्वशब्दस्य बुद्धिप्रियविशेषबोधकतास्ति तथापि यदा कालत्वस्याधि-
कारणत्वावच्छेदकत्वञ्च विवक्षितद्विन्तु कालोपाधित्वेनाभिहिता ये पदार्थास्तत्त-
न्निष्ठतत्तद्व्यतिरिक्तत्वस्याधिकरणत्वावच्छेदकत्वविवक्षा तदा न दाप्रत्यय इति भा-
वः । अथार्थं भाष्यमस्मात्तस्मात् । अत एवेति । कालत्वेनाधिकरणत्वविषयो शब्दाप्र-
त्यय इत्यर्थस्याभिमतत्वादेव । एवञ्च यच्च काल इत्यादीनां यदुपाध्यभिन्नकाल-
इत्यर्थः । यदा काले न दाफान इत्यादि प्रयोगा न भवन्त्येव । दाप्रत्ययेन काल-
त्वेन कालस्योक्ततयोक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । इदमोर्हिन् । इदमपि सू-
त्रं यदा न कालत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षा किन्तु चणत्वावच्छिन्ना तदा
न प्रवर्तते । ननु तदोदाचेति सूत्रेण न दाप्रत्ययो विधीयते किन्तु दाप्रत्यय इ-
ति न तथैकान्यत्वेनेनान्यथा सिद्धिः । यदाप्रत्ययविधानफलन्तु न दाशब्दस्या-
द्युदात्तत्वमिविरत आह । एतद्वाच्येनैवमिति । तदोदायचनमन्येकं विहित-
त्वात् । विहितोऽत्र दाप्रत्यय सर्वैकान्यत्वं यत्तद काले देतोत्यनेन दाप्रत्यय-
एव भाष्यमस्मात् इति स्पष्टम् । तदा शब्दान्तोदात्त एवेति भावः । प्रतिद्वन्द्विभू-
तमिति । प्रतिद्वन्द्वार्थस्य प्रतिपादकमित्यर्थः । ननु यदा तत्तद्विधा निरूपितह-
त्तिविवक्षा पुष्यनक्षत्रयुक्तचन्द्रमस्तदा इदानीम्पुष्यनक्षत्रमिति प्रयोगोप-
पत्तौपि सामान्यविवक्षायामस्य पुष्य इति प्रयोग इत्यनेन मनोपपत्तेरिति भेदेच्छाया-
राधेयभावः प्रसिद्धो नत्वभेदे इत्याहं कायामाह । पुष्येणेति । एवञ्चास्य पुष्य इ-
त्यस्य पुष्यनक्षत्रयुक्तचन्द्रयुक्तकालाभिद्धमेतदिदमित्यर्थः । अधिकरणशक्तिप्रधा-

नस्य हृत्तिविषय एव शक्तिमत्परत्वमिति न नियम इतिभाव । अन्य इति । अ
व्ययानामनेकार्थत्वादिति तेषांभाव । अन्य इत्यनेन सद्य इत्यादीनामधिक
रणशक्तिप्रधानत्वमेव सुप्रसिद्धमिति ह्युक्तशक्तिविरोध इति । स्वसम्मतप्रकार
मात्र । व्यपदेशिवन्नावेनेति । हृत्तिरीत्याह । एवमुच्यते । प्रत्ययाद्युदात्तत्व
बाधनायाह । निपातनादिति । चित्यव्यय इति । पूर्वाभ्यामन्यतरैरापराधरी
भयोत्तरेभ्य इत्युक्तम् इति । पञ्चम्यर्थे सप्तमीति । व्यत्ययेन । किं सर्वनामबहु
भ्य इतिमन्वन्व्यते एतदन्यथायपञ्चम्या न्याय्यत्वात् । उच्यते प्रतिपाद्यतेऽनेन त
द्वचनम् । प्रकारस्य प्रहृत्तिनिमित्तस्य यद्वचनस्य भ्य किमादिभ्य, इत्यर्थः । प्र
कारशब्दस्य भेदकधर्मपरत्वे मानमाह । बहुभिरिति । यथा तथा शब्दास्माह
म्यग्रतोयत इतिमाचान्ततदुच्यति । शास्त्रमस्त्विति । अनभिधानात् । शक्त्या
साहचर्यम्यानभिधानात् । प्रकारवचन इत्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वेऽयमभिधानस्त
भावादाह । अत्यस्तेति । नाप्यमन्योक्तक इत्याह । द्योतकत्व इति ॥

॥ इति प्राग्निशीयाः ॥

दिक्शब्देभ्यः । दिशि रुढेभ्य इत्युपादानाद्यौगिकानामेन्द्रादिगण्डानां ध्या
हृत्ति । तत्र । पूर्वार्धेति सूत्रे । ननु यः शब्दो दिशि रुढस्त्वस्य देगहृत्तित्वइय
मत आह । शब्दभेदादिति । तथा कृत्वा । प्रहृत्तिनिमित्तोक्तम् । ननु पूर्वार्ध
न्देश इत्यत्रातिप्रसङ्ग इति चेत् । तत्र पूर्वशब्दस्य देशविशेषणत्वेऽपि देशहृत्ति
त्वाभावात् । अत्र हि पूर्वकालाजितत्वमहृत्तिनिमित्तमिति । यदि तु पुरस्ता-
द्विश्व परस्ताद्वेशादितिप्रयोग कश्चिद् दृश्यते तदा समुच्चयस्वर्गो ब्राह्मण्यमिति
व्यदुपपत्तिः । आर्याभ्यटार्यत्वादिति । केचित्तु तत्सुजैव कर्त्तव्येऽकारोच्चारणमा
मर्षादन्यतोऽप्यवन्तास्मिन्नस्तातिदेति चकारेण पुरादेशश्च भवतीतिपुरतः इत्य
स्य मिद्विर्भवतीत्याहुः । भाष्ये तु नेतद्वद्वदम् । अथ्ये तु विभाषा परावराभ्या
मिति सूत्रे विभाषेति योगविभागेन पूर्वशब्दादप्यतसुच । तस्मिन् यस्मात्तिदे
ति चकारस्यानुक्तनमुच्यार्थत्वात्पुनरदेश इत्याहुः । वस्तुननु 'पुरतः' शब्दः स
मानकालीनप्राक्कालीनशब्दतुल्ययोगनिमित्त एव । किमर्थेति चेत् प्रकृतसूत्रेऽकार इ
ति चेत् । दक्षिणा शब्दादयाम् अव्यस्तादा दक्षिणत आगतौ दक्षिणतो यत्-

तीति रूपसिद्धार्थमिवेति गृह्यते । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति तु भाष्यकारस्येष्टि-
नेन सूत्रकारेण सा कृतेति प्रकृतस्कार उच्चारितः । भाष्यरोत्या तु व्यर्थ एव ।
पञ्चमकाराभावे चकारोऽपि न पाठ्यः । तमुपलब्धये उदात्तत्वमप्युदात्तत्वे-
न सिद्धम् । यद्वारतमर्थेति सूत्रे तत्त्वर्थेत्येव पाठ्यमिति टिके । ननु प्राची शब्दो
मात्रत्वन्त इत्यत आह । निङ्गिगिष्टेति । विभक्तिचयार्थमिति । मममी पञ्च-
मी प्रथमेति विभक्तिचयैत्यर्थः । एतन्न्यतरस्यामदूरे । प्रागभेरिति । पूर्वाधराध-
राणामभिरिति सूत्रविहितानिः प्रागित्यर्थः । मूलकता तु पूर्वाधरेतिसूत्रविहि-
तादेशव्यास्तातापि प्रवृत्तिर्वाधयितुमेतन्न्यतरस्यामिति सूत्रात्परमपि सू-
त्रमाध्याप्यातम् । अदूरत्वमाधिसमाकाङ्क्षादाह । अधिमानिति । मूले प-
ञ्चे यथा स्वमिति । उत्तरादिभ्य एतन्मात्रे यथा स्वमित्यर्थः । के चिन्म एवा-
स्त्यन्तात्प्राप्त्यर्थं धारयति । अस्त्यन्तात्त्विति । इयमेव । अस्त्यन्तात्प्राप्ति-
रूपैव । दक्षिणादाह । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सिद्धे चकारोच्चारणस्य फलमाह ।
चकार इति । आजाहोति । अन्यारादितरन् इतिसूत्रनिर्दिष्टे य आच् तस्यैव
पञ्चमीविधाने निमित्तत्वमिति सूत्रनार्थः । न चाङ्गिप्रत्ययमाहचर्यात्प्रत्ययस्यैव
ग्रहणमभियनोति वाच्यम् । माहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्य आपनार्थत्वा-
त् । पूर्वमाहचर्यादिप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति गङ्गानिरामार्थत्वाह । आङ्गि च सू-
रे । अधिमानवधेष्टे हूर इत्यर्थः । व्याप्यानादिति । दक्षिणाप्रत्यादितिसूत्रे
आहचर्यादितिवक्तव्यं दक्षिणेत्याजनाममुदायोच्चारणरूपादप्यानादित्यर्थः ।
महाराया विधार्थे धा । इहविधायामिति वक्तव्यं येशब्दे विधागच्छ प्रसिद्धा
र्थपरिग्रहार्थम् । स च प्रकाररूप इत्यागयेन आचष्टे । मूले क्रियाप्रकार इति ।
अत्र विधगच्छस्यापि प्रश्ने यः सभाव्यत इत्यागयेनाह । विधायेति । अत एव
प्रकृतसूत्रमार्थं विधार्थ इत्युच्यते को विधार्थो नाम । विधायामर्थः विधार्थः ।
यद्येवमेका गोविधा । एका हस्तिविधा अत्रापि प्राप्नोति इत्युम् । अत्र विधा
गच्छार्थः । अभिधानस्याभावादि । अत एव नात्र पूर्वोक्तस्य विधागच्छस्या-
र्थे धाप्रत्ययमागच्छात्वर्थपृथग् भाव इति वक्तव्यमित्युक्तम् । धात्वश्रेष्ठ्यभावा-
त् कारकाणामुपवृत्तिर्गोविधया क्रिया । यद्येवङ्क्रियाप्रकारेऽप्यभ्यनति । विध-
युक्तगताय प्रकृति भवन्ति । एवं विधम् । एवं युक्तम् । एवद्वतम् । एवमकार

मिति । एतेन भाष्यग्रन्थेन विधिशब्दस्यार्थ एव प्रत्यय उक्त । नवधा द्वयम् । ध
 ङ्धा रस इत्यादिप्रयोगाणामप्युपपत्तिमाह । चं धा गुण इत्यादि । अधिकरण
 विचालेवेति सूत्रं व्याचष्टे । अधिकरणस्येति । तद्विषयम् । संख्याविषयमेक
 स्नानकीकरणरूपमनेकस्य वा एकीकरणरूपम् । धामावस्येति । तेन संख्याया
 निधार्थ इति सूत्रविहितस्यापि भवतीतिभावः । अत एव । धामावस्य स्नानो
 ख्येष्टवादेशनाकारीति । स्रतन्वप्रत्ययत्व इतिथेयः । द्वितीयधनुश्च द्वितीयः स्रत
 न्विनी धाप्रत्ययस्य निधार्थेऽधिकरणविचाले वा विहितस्य धनुमादेशः । अकारे
 णान्यतरस्यामित्यनुकर्षः । स्वभावादिति । शब्दशक्तिस्वभावात् । स्रत्ववाचित्वम् । डा
 न्तास्य स्रत्ववाचित्वम् । अत एव द्वैधानीत्यत्र स्निग्धसङ्गा योगः । यार्थ्ये । अ
 धमपर्यायोऽप्ययम्भक्तते कुक्षिते वर्त्तते कुक्षितग्रहणकृत्तव्यमिति वार्त्तिकम् ।
 लाङ्गास्यानादित्याशयेनाह याध्यमर्चंति । प्रवृत्तिनिमित्तकुक्षायामेवेति । य
 स्य भानाद्व्यर्थशब्दनिवेगस्तदभिधाने तदगुणे यत्तस्ये प्रत्यय इतिभाष्यात् । त
 दगुणे यत्तस्ये । कुक्षितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः । अत एव शरीरेण जगो वैया
 कारण इत्यर्थे वैयाकरणक इति न । एतच्च सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तगतकुक्षायविषया
 यामेव प्रवर्त्तत इतिबोधयितुङ्कुक्षित इत्यर्थेद्वैद्योक्तम् तच्च सूत्रमप्रवृत्ति
 निमित्तकुक्षायामपि । अनेन मिहे तत्सूचारभादितिभावस्तदाह । अयमित्या
 दि । किञ्च पाशपत्रत्ययस्तिङन्ताव नवति विधायकाभावात् । पाशपत्रत्यैव
 विधाने तु तिङन्तादप्यस्यादित्यपि बोध्यम् । पूरणाद्वागे । प्रकृतसूत्रस्यपूरणप्र
 हणम्नामेकादश इत्युत्तरार्थम् । अर्थवांस्तोयशब्दो हि पूरण एव । तोयशब्दस्य
 पूरणार्थकत्वेऽपि पूरणाद्वाग इतिनिर्द्देशः शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् । ननु तोया
 दीकञ् न विद्याया इतिवचनद्वयम्भक्तसूत्रभाष्ये न दृश्यते इत्यत आह । तो
 यादीकगिति । अत्र भाग इतिपुस्त्वस्य विवचित्वाद्भक्तिर्यत्र विग्रेया तत्र नाय
 म्प्रत्ययः । तेन चतुर्थी पञ्चमी भक्तिरित्येव नत्वयन्तत्वाद्याम् । मूले महाविभा
 षया मिह इति । ननु प्रत्ययो यदा क्रियते तदा भागार्थप्रतीतिस्तदभावे तु ने
 तिकथमेतदित्यत्र आह । प्रकरणादिकमिति । भाष्ये भ्यटमिति । नत्र हि तुम
 ति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपभंग्यान् कर्त्तव्यमेकपदस्वरैर्भुमता तुमे प्रत्ययस्य
 भुमेति । भुमत्वमित्यत्र । अन्यथेति । भाष्येकाचस्ततोयादिरित्यादित्यस्ये ।

कन्तुकावित्त्वञ्च कस्य लुगित्याकांक्षायामाह । वाक्यभेदेनेति । स्वायत्तोपपत्तये-
 आह । तत्रार्थ इति । भूतपूर्वार्थसम्बन्ध इति । भूतपूर्वो योऽर्थस्य सम्बन्धस्तत्र
 या इत्यर्थः । कर्त्तरोति । इतराभिभवकर्त्तरोत्यर्थः । उपक्रमभाष्ये तिगय इति-
 यदुक्तान्तद्विरोधम्परिहरति । अथे गुणोऽभिधीयत इति । अतिशेतेऽनेनेत्यतिगा-
 यनो गुणाऽभिधीयते करणे ल्युट् । द्रव्यवाचकाश्चदा प्रत्ययस्मादापि स्वममवेतगुण-
 स्यैव प्रकर्षोऽभिधीयते । अत एव । भाष्यल्युटोऽनभिप्रेतत्वादेव । लिङ्गवचना-
 सिद्धिः । शुक्रतरं शुक्रतरा इत्यत्र लिङ्गवचनानिद्धिः गङ्गिता इत्यर्थः । तद्विशि-
 ष्टे । अतिशयविशिष्टे । भा लक्षणा कर्मणि कर्त्तरिवेति विकल्पा दूषणमाह ।
 गभिभूयमानादेवेति । अत एव । भाष्योक्तस्य युक्तत्वादेव । तत्र । पूर्वोक्तार्थस्य
 सिद्धौ । प्रत्यत्यर्थद्वयस्य । शुक्रतरं पट इत्यादौ । तत्त्वम् । इतराभिभवकर्त्तृत्व-
 म् । फलितार्थमाह । एवञ्चेति । तरपः स्वार्थिकत्वे कुमारितरेत्यत्र समुदाया-
 दयसि प्रथम इति सूत्रेण डोबापत्तिरतस्ताम्परिहरति । कुमारौत्यादि । उक्त-
 त्वादिति । प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वे श्योत्ये डोवितितदर्थत्वात् । ननु तर-
 वन्तस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तम्प्रकर्षस्तद्विशिष्टः प्रथमवयोविशिष्टार्थ एव नत्वतिरि-
 क्त इतितरवन्ताङ्गीप् प्राप्नोतीत्यत आह । वयो मात्रेति । अत एव । अवधार-
 णरूपार्थस्य तद्वृत्तत्वादेव । इत्यादाविति । आदिना अथतरा इत्यस्य सङ्ग-
 णः । प्रकृतसूत्रभाष्य एवेती प्रयोगो द्रष्टव्यो । नडोपिति । जातेरिति ङीप् ने ।
 तत्राप्यवधारणस्य विवक्षितत्वात् । एकदेशिनोक्तिरिति । एकदेशित्वञ्चोक्ता-
 र्थानभिज्ञत्वात् । टावपीति गङ्गाकर्त्तृत्वात् उक्तेऽपि भवत्येते टावादयः स्वा-
 र्थिकाष्टावादय इतिसमाधानोत्तरङ्गीवपि तर्हि प्राप्नोतीति गङ्गाकस्य चेत्यर्थः ।
 छान्दसत्वादिति । एवञ्च युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामित्यादिप्रयोगा लोकेऽ-
 माधव एव । द्वावयवकसमुदाये एकस्य प्रकर्षविपक्षायान्तरबीयसुनोर्वच्यमाण-
 त्वादङ्गनामेकस्य प्रकर्षविवक्षायामस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरत एव सूत्रेऽयमेवामि-
 ति बहुवचनोपादानङ्कतम् । तिङ्य । अत्र सूत्रे तमवित्येवोक्तम् । यद्यपि पृ-
 र्वसूत्रे तमविष्ठनावुक्तौ तथाप्यत्रादौ गुणवचनादेवेति नियमादिद्वयोक्तः । कि-
 मितिङ्श्रयघादादम्बद्वयप्रकर्षे । इहाव्ययान्तगद्गानान्दसमामोत्तरङ्गिमेतिङ्-
 यथाह इति ममासस्तेन यत्किञ्चन दाह । किमादीनि ननु पुराणगद्गस्य द-

व्यवाचनचात्कथम्पूर्वाह्नेतरामित्यवामुप्रत्यय इत्यत आह । पूर्वाह्ण इति ।
तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य । घटादिजन्यद्रव्यस्येति शेष । गुणवत्पर इति । अधिकर-
णशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषयशक्तिमत्परत्वात् । ननु सर्वत्र धर्मप्रकर्षमादा-
य द्रव्यप्रकर्षसम्भवात्पूर्वादाहरणसम्भव इत्यत आह । उच्चैस्तमामित्यनेति ।
ननु यस्य क्रियाकारकभावसम्बन्धविशेषणत्वन्तस्य चेन्न द्रव्यत्वन्तदा तद्व्यप-
श्येत्यत्र घटस्य परामर्शो न स्यात्घटकर्मकमन्दर्गनमिति बोधादन आह । शक्त्या
विशिष्टस्येति । घटमित्यत्र केवलघटस्यैव तच्छब्देन परामर्शो न तु क्रियानि-
रूपितकर्मत्वगत्या विशिष्टस्याऽऽच्चैरादिशब्देभ्यस्तु अधिकरणत्वशक्तिसङ्घट्टस्यैव
प्रतीत्या न तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यतन्तिभावः । अत एव । क्रियाकारकभाव-
सम्बन्धविशेषणत्वादेर । इदम् । पूर्वाह्ने शब्दस्य प्रकृते पूर्वाह्निष्ठाधिकरणत्व-
प्रतिपादकतया तादृशविशिष्टार्थप्रतिपादकस्याद्रव्यार्थकत्वाद्भवत्यामुप्रत्यय ।
आस्वित्यचोकारोच्चारणमकारस्वेषं ज्ञाभावायाचत एव । क्लृप्तनद्याप इत्यत्रा-
स्य ग्रहणाभावः । सानुबन्धकत्वादन्वयापरत्वाद्यस्येति लोपस्वाधित्वोच्चैस्त-
मित्यत्र तुद् स्यात् । न चामुप्रत्ययोऽस्वाकारादिरेवास्तु यस्येति लोपस्तु न भवि-
ष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । यकारानुच्चारणे मकारमानस्य प्रत्ययत-
या तमपस्त्वनुदात्तत्वेनान्तानुदात्तत्वापत्तेः । अकारोच्चारणे तु तस्य प्रत्यया-
द्युदात्तत्वेनोदात्ततया तेनैकादेशस्योदात्तत्वेनान्तोदात्तत्वस्य स्पष्टतया ज्ञाका-
रोच्चारणसामर्थ्यमितियस्येति लोपापत्तेर्दुर्वारत्वात् । द्विवचनविभक्त्योपपद ।
अत्र द्विवचनशब्दो न पारिभाषिकायस्य प्रतिपादक किं तु द्वयोर्यवनद्विवच-
नम् । उच्यतेऽनेन तद्वचनमित्यर्थकल्पनया द्वयर्थप्रतिपादकपर । विभक्त्यशब्द-
कर्मण्युत्पत्त्या विभजनोपपर । निपातनाद्यात् । एवञ्च द्वयर्थप्रतिपादके विभ-
क्त्योपपदे च व्याप्तातिपदिकात्तिङन्ताच्चतरवोयमुनो स्त इत्यर्थं कालित । ते-
न द्वयोरैकस्येतिन्यन्तदाह । द्वयोर्मध्येति । विभक्त्यवाचके चोपपदे कस्मा-
त्प्रत्यय इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्यायमन्यन्तदाह । विभागप्रयोजकीभूतेति । तेन
प्रतिपदोक्तविभक्त्या सुबन्तत्वमन्वते उपपदत्वमित्ययोन्ययनेन । ननु यत्र बहु-
नामार्थे एकस्य प्रकर्षस्तथापितरुद्दृश्यते तस्य का गतिरत आह । एते तु
स्वपीति । भाष्यप्रयोगमात्रत्वात् । पाणिनीयन्यासेनैवाधोरनपदा-

दनेन न्यूनत्वस्तु शरीरमेवेत्यम्बरमः के चिदित्युक्त्या सूचितः । सूत्रेणैव तयोः
साधुत्वमुपपादयताम्मतमाह । परेत्यिति । स्वकल्पनाया भाष्याविरुद्धत्वमाह ।
अत एवेति । नितराङ्गच्छतीति । अथ निगद्यः क्रियागतनिधितत्वद्योतकस्त-
द्वृटकनिययगतोऽप्रामाण्यघ्नानानाम्कन्दितत्वरूपः प्रामाण्यनिययविषयत्वरू-
पो वा प्रकर्षो बोध्यः । नन्येक एव धर्मी यच्च विवक्षितस्तत्र परद्वयान्पटु । ऐ-
षमस्तु पटुतर इत्यादि तत्र कथन्तरपद्वयप्रतिपादकस्य विभक्त्यस्य चोपपत्त्या-
भावादिति चेन्न । एकस्यापि धर्मिणो गुणभेदेन भेदकल्पनयाऽनुयोगिगतगुणे
प्रतियोगिगतगुणपक्षया प्रकर्षविवक्षया तरप्स्वीकारात् । गुणभेदेन भेदव्यव-
हारो लोके सुप्रसिद्ध एव । यथा पूर्वपरिणीता भाष्यास्त्यन्तरपरिपक्षे भर्षां कृते
पतिं प्रतिवक्ति अन्य एवापित्वामेति । तुरिष्ठमेयम् । ननु ह्यन्तु जन्तादिमनि-
ज्विधायकामावादिमनिज्वग्रहणमनर्थकमत आह । इमनिजिति । कल्पनाप-
त्तिरिति । एकसूत्रोपात्तत्वाविशिष्टादिति शेषः । आपत्तेरिति । सूत्रारम्भे तु
ह्यन्तुस्यैव सूत्रेणैव बोध्यगुणो भवत इति भावः । ननु ह्यन्तुस्यैव चेद्व्यवहाराद्व्यव-
हारात्तत्त्वयस्तदा लोपविधायकस्य सूत्रस्य ह्यन्तुस्यप्रयोगसाधकतया वैदिकप्रका-
रण एव लोपनमुचितमिति गइते । यद्यपीति । तस्यैव । निमित्तविधायकतु-
ल्यह्यन्तुस्यैव । नाविष्टयदित्यतिदेशेनाप्यर्थात्किञ्चैऽपि प्रयोगे प्रवृत्तेऽयम् । न-
नु टेरिति सूत्रे टेलोप इत्यतो लोपपदानुवृत्त्याऽनेन चेतोपस्तदाऽलोपपरि-
भाषयाऽस्यस्यैव लोपः स्यादत आह । स च वचनसामर्थ्यादिति । न च विल्ल-
कादिभ्य इति सूत्राद्युक् पदानुवृत्त्या सर्वादेगत्वे मित्रे वचनसामर्थ्यं कल्पनम-
युक्तमिति वाच्यम् । तस्यैव सूत्रस्यमुक्तपदस्यास्तरितत्वात् । अत एव टेरित्युत्तरसू-
त्रे लोपपदस्यैव सम्यग्यो दृश्यते । प्रत्ययत्वमगंसाविषयत्वम् । प्रगमाचोरकृष्ट
गुणप्रकारको निययः एवञ्च विषयताया जातिक्रियासंज्ञाव्यतिरिक्तत्वात्प्रत्यय-
त्वगुण इत्याशयेनाह । प्रत्ययत्वमिताननु प्रत्ययशब्दस्य धातुजत्वात्प्रत्ययत्व-
क्रियेवेत्यत आह । तस्येति । तेन । इष्टादिमस्यभ्येन । अ इति । जानातीति
घा । ज्ञः स्यामी याक इत्यत्र प्रत्ययाकाश्रय देयतेत्यर्थेऽपि यभ्येति लोपः ।
भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि प्रकृत्येकाजिति किमिष्टमेयन्तु प्रकृतिभाष्य आद्यो-
त्तिदविशिष्टेति विकल्प्य द्वितीयपक्षे दृष्टान्मुक्तम् । शेषमिति । गुणोपकारेऽ

व्यवाचकत्वात्कथमपूर्वाह्नेतरामित्यवामुग्रत्वय इत्यत आह । पूर्वाह्न इति ।
 तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य । घटादिजन्यद्रव्यस्येति शेष । गुणवत्पर इति । अधिकर
 णशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषयशक्तिसम्पत्तरत्वात् । ननु सर्वत्र धर्मप्रकर्षमादा
 य द्रव्यप्रकर्षसम्भवात्तूचादाहरणासम्भव इत्यत आह । उच्चं स्तुमामित्यत्रेति ।
 ननु यस्य क्रियाकारकभावसम्बन्धविशेषणत्वन्तस्य चेन्न द्रव्यत्वन्तदा तद्वदस्य
 श्येत्यत्र घटस्य परामर्शो न स्यात् । घटकर्मकन्दर्शनमिति बोधादन आह । शक्त्या
 विशिष्टस्येति । घटमित्यत्र केवलघटस्यैव तच्छब्देन परामर्शो न तु क्रियानि
 रूपितकर्मत्वगत्तया विशिष्टस्याउच्चैरादिग्रन्थेभ्यस्तु अधिकरणत्वशक्तिसम्बन्धस्यैव
 प्रतीत्या न तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यततिभाव । अत एव । क्रियाकारकभाव
 सम्बन्धविशेषणत्वादेव । इदम् । पूर्वाह्ने शब्दस्य प्रकृते पूर्वाह्ननिष्ठाधिकरणत्व
 प्रतिपादकतया तादृशविशिष्टार्थप्रतिपादकस्वाद्व्यर्थकत्वाद्भवत्यामुग्रत्वय ।
 पामित्यत्रोक्तारोच्चारणश्रकारस्येत्त ज्ञाभावादाश्रयत एव । क्लृप्तनद्याप इत्यत्रा
 स्य ग्रहणाभाव । सानुबन्धकत्वादन्वयापरत्वाद्यस्येति लोपस्याधिन्योच्चैस्तरा
 मित्यत्र नुट स्यात् । न चामुग्रत्वयोक्त्वाकारादिरेवासु यस्येति लोपस्तु न भवि
 यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यमायत्तारानुच्चारणे मकारस्यानस्य प्रत्ययत
 या तमपस्वबुदात्तत्वेनान्तानुदात्तत्वपत्तेः । अकारोच्चारणे तु तस्य प्रत्यया
 श्चुदात्तत्वेनोदात्ततया तेनैकादेशस्योदात्तत्वेनान्तोदात्तत्वस्य स्पष्टतया क्ताका
 रोच्चारणसामर्थ्यमित्यस्येति लोपापत्तेर्दुर्वारत्वात् । द्विवचनविभज्यापपद ।
 अत्र द्विवचनग्रन्थो न पारिभाषिकार्थस्य प्रतिपादक किन्तु द्वयोर्वचनद्विवच
 नम् । उच्यते । तेन तद्वचनमित्यर्थकम्पनया द्वयप्रतिपादकपर । विभज्यशब्द
 कर्मव्युत्पत्त्या विभजनोपपर । निपातनाद्यत् । एवञ्च द्वयप्रतिपादके विभ
 ज्यापपदे च व्याप्तातिपदिकात्तिष्ठन्ताच्चतरवीयसुनी स्त इत्यय फलित । ते
 न द्वयोरैकस्येतिनव्यन्तदाह । द्वयोर्मध्येति । विभक्त्यवाचकं चोपपदे कम्मा
 त्रत्यय इत्याकाङ्क्षायाश्चत्वायस्यन्यन्तदाह । विभागप्रयोजकोभूतीति । तेन
 प्रतिपदोक्तविभक्त्या सुबन्तत्वश्रुते उपपदत्वमित्यथोच्ययनेन । ननु यत्र यद्
 नाम्नाम्ध्ये एकस्य प्रकर्षस्तत्रापितरत्र दृश्यते तस्य का गतिरत आह । एते न
 स्वपीति । भाष्यप्रयोगमात्रत्वात्तात्पुल्लकम्पनेऽपि पाणिनीयन्यासेनैवयोरनुपपा

कनिष्ठः कनीयानित्यर्थमपि न । अनुच्चारणसामर्थ्यात् । सर्वादेशत्वन्तु केल्यादे-
 येन चरितार्थमित्याहुः । अन्तिकवाटयोः । अन्यथा । नेदसाधयोरादेशयोरद-
 न्तत्वे । कन्माहचर्याच्चेति । उत्तरसूत्रस्य यथा हस्तन्तादेशविधायकत्वन्तया
 तत्त्वाद्दृष्ट्यादस्यापि हस्तन्तादेशविधायकत्वम् । इठादिनिमित्तकत्वेन च साह-
 ग्र्यम् । तदपवादत्वात् । टिनोपापवादत्वात् । सुप्तपठौकमित्यादि । तथा च
 यणादेः परस्य लोप इतिवाक्यार्थः । पूर्वस्येत्यत्राकाङ्क्षाशान्त्यर्थमाह । पूर्वत्व इ-
 ति । अगुणवचनत्वादिति । आह्वतिग्रहणेति लक्षण्येन जातिवाचकत्वसम्भवादिति
 भावः । अपर आह्वेत्यादिनोक्तं यथादुर्भाविनाशाभ्यामित्यादि नक्षत्रलक्षि-
 तञ्जातिवाचकत्वस्तस्मात्स्तीत्याशयेनाह । अन्ये त्विति । इत्याद्यसिद्धेरिति । अ-
 तो गुणवचनत्वन्तयोः स्वीकार्यमिति भावः । लभ्यत इति । आद्ये गुणवचन-
 ष्वेत्यनेन प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञां विधाय तदनन्तरं समासादिसं-
 ज्ञायास्तद्वाधकतयोक्तत्वेन यत्र तासाम्प्राप्तिस्तत्र न गुणवचनत्वमन्यत्र त्वस्ये-
 येति सूचितम् । अन्ये प्रादुर्भावविनाशाभ्यामित्यनेन जातेर्लक्षणसूचनादस्या-
 न्येव गुणवचनत्वम् । यन्तुतस्तञ्जातिनक्षत्रभाष्यकृतो नाभिप्रेतमपर आह्वेत्य-
 मेनापरितोषस्य ध्वननात् । किमराहतिग्रहणा इत्याद्येव । एवञ्च युवत्वञ्जाति-
 रिव । अत एवोक्तं गुणवचनोऽपीति । अत एव युवतितरैत्यत्र जातेत्येति पुं-
 त्वनिषेधमिति । प्रियश्चिरस्मिरोरु । बंहीत्यादाविति । आदिना वर्षोत्पत्त्य-
 द्वाधीत्यस्य च परिग्रहः । इन्द्रगण्डेऽदन्तत्वभ्रमनियारणाय । वरादिसाहच-
 र्यादिति । तन्निमित्तकः । आदेशनिमित्तकः । कार्यिणोऽपि कार्यप्राप्तिपूर्वका-
 लिकत्वेन निमित्तत्वव्यवहारः । कार्यान्तरस्य लोपस्य । अत एव ज्ञापकादिति ।
 अन्यथा अस्य गुणवचनत्वाभावाय स्यात् । भाष्यरोत्या गुणवचनसंज्ञाया अपा-
 प्राप्तेः । विन्पहणं व्यर्थमित्येति । न च विद्यन्ताद्यदेठन्तादा सुगर्भं विन्पहण-
 मिति वाच्यम् । विद्यन्ताद्यदाह सूत्रे विन्पहणन्तदाज्ञादिः प्रत्ययो ज्ञापकाज्-
 जायते विन्पहणाभावे तु न नैव स्यादिति भावः । व्याख्यातमिति । प्रागिति
 शेषः । प्रकृत्ययेतावच्छेदकधर्मनिष्ठेति । यथा षट्पृथ्वेत्यत्र । तत्तमानाधिकर-
 नेति । प्रकृत्ययेतावच्छेदकधर्मममानाधिकरणीत्यर्थः । यथा घोररूप इत्यत्र ।
 अथ प्रकृत्ययेतावच्छेदकघोररूपताच न्येयकत्वं स्वरूपस्यामानाधिकरणी ध

यथवे च प्राख्यञि कृते नस्तद्धित इति टिलोप. प्राप्नोतीति कैयट. । तथा अना इत्यत्रेदमृशब्दादधुना प्रत्यये इदम इत्यादेशस्तस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति । तथा द्रव्यमित्यत्र द्रोयिकार इत्यर्थे द्रोशेति यथाप्रत्यये ओर्गुणो न प्राप्नोतीति द्रूपणमभिधाय यस्येत्यादौ प्रकृतिभाव इतिसिद्धान्त्येकदेशिनोक्तम् । अत्रादिशब्दः प्रकारे । लोपविधायकत्वेन च सादृश्यम् । यस्य यस्येत्यादिना लोपप्राप्तिस्तत्र प्रकृतिभावः । ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्वं इतिप्रकृतिमावाभावः । एवमपि न्यिय हितः श्रौयः ज्ञादेवताऽस्य स्थालीपाकस्य ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति । तस्मादिष्टमेयरूपे प्रकृतिभाव इतिसिद्धान्त्यनोक्तम् । एतेन प्रघटनेन प्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्य स्वविषयप्राप्तसर्वलोपबाधकत्वं स्पष्टतयैव बोध्यते । अत एव कनयति कनिष्ठ इत्यादायलोपो न इतिनोपो न । न च कनादेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्यादलोपाभावः । एवमप्यत्रैव नस्तद्धित इत्यस्यापत्तेः । अकारोच्चारणवद्विसंज्ञकस्यानृशब्दस्योच्चारणसामर्थ्यादिलोपाभाव इति तु बहुमशक्यम् । सर्वादेशत्वसम्पादनेन चारितार्थात् । किञ्च नख्यनपत्य इत्यादिसूत्रे प्रकृत्या इत्यत एवानुवर्तते तेननटेरित्यस्यैव बाधकः प्रकृतिभावो विधीयते किन्तु लोपमात्रस्य बाधक इतरार्थाधिकारानुरोधेनप्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्यापि लोपमात्रबाधकत्वम् । किञ्च यद्यनन्तरस्थेतिन्यायेन टेरित्यस्यैवायम्बाधकस्यात्तदा नैकानित्यैव ब्रूयात्तथा तु नोक्तमतोऽपि सर्वलोपबाधकत्वम् । अत्र प्रकृतिभावेस्य सर्वलोपबाधकत्वादेवोपक्रमेऽविशिष्टेति पक्षे शौवमित्यत्र नस्तद्धित इतिटिलोपोनैत्युक्तम् । ननु प्रकृत्यैकाजितिसूत्रस्य श्रेष्ठः श्रेयानिति रूपस्त्वन्यथा सिद्धम् । आदेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपाभायस्य सिद्धेः । न च स्त्रीनीयान् । सूचीयानित्यत्र विभक्तोर्लुगिति नुकि कृते टिलोपो मा भूदिति प्रकृतिभावविधानमावश्यकमिति वाच्यम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन विभक्तोर्लुकादिलोपबाधकतया तस्मिन् कृते टिलोपाभावस्य सिद्धेरिति चेत् । कनिष्ठ कनीयानिति रूपसिद्धार्यमस्यावश्यकत्वात् । न चात्राप्युच्चारणसामर्थ्यं यत्तु शक्यम् । सर्वादेशसम्पादकत्वेन चरितार्थत्वात् । यन्तुनन्तु नाप्राप्ते टिलोपे नैत्यादादेशा आरम्भमाणाः स्वविषये टिलोपस्य बाधका एवेति तेषु कृतेषु टिलोपो न भविष्यतीति नास्य सूत्रस्य प्रयोजनम् । नस्तद्धित इत्येतद्बाधकमवा

अध्ययसर्वनामाम् । अथ प्राग्विवादित्यनुवर्त्तते । एवञ्चाव्ययादिभ्यः प्राग्वि-
वाद्येऽर्थास्ते पुं-टैः प्राणकच् । कस्यायमपवादः । अत्राति । अथ प्राग्विवात्क
इति सूत्रात्केत्यध्ययसर्वनामामिति सूत्रस्यानुवर्त्तते । बाध्यबाधकयोर्धै कृचास-
मावेशाद्वाक्यभेदेनोभयविधानम् । एवञ्चात्रातिऽर्थे वर्त्तमानायातिपदिकात्स्ना-
र्थं को भवति अथवादिभ्यस्त्वज्ज्ञातेऽर्थेऽकञ्भवति सच, टैः प्रागित्येवं वाक्यभे-
देनोभयभयति तदाह । वाक्यभेदेनेति । न च विशेषरूपेण ज्ञात एवार्थः प्रा-
तिपदिकेन बोध्यत इति अत्रातोऽञ्च इत्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अत्रत्वेन
ज्ञातोऽपि सामिविशेषमन्वात्त्वेनाज्ञात इतिसामान्यविशेषधर्मभेदादुभयस-
म्भवात् । अत एव । युष्मदस्मद्विप्रप्रातिपदिकविषये प्रातिपदिकस्यैव टैः प्राग-
कचः प्रवृत्तेरेव । पत्यादिविति । अथ सुवन्तस्य टैः प्रागकचस्योकारात्सुप्ति-
मित्तककार्ये कृतेऽकच् प्रवर्त्तते । ननु कुक्षितोऽञ्च इत्यनुपपन्नम् । जातेः कुक्षा-
या असम्भवादत आह । तेन धर्मेणेति । कुक्षितगतकुक्षायामिति । यथाऽञ्चप-
दार्थगतभावनविवक्षायां तस्य कुक्षितत्वे विवक्षिते कुक्षितशब्दस्य प्रवृत्तिस्तत-
स्तस्य विपरीतपादविचेपादिकार्थविवक्षायाङ्गप्रत्ययः । कुक्षित इत्यस्य संज्ञा-
यामिति सूत्रेऽनुवृत्तौ यादृशोऽर्थः सम्पद्यते, तमाह । कुक्षादिहेतुकेति । अत-
कम्पमानसम्भवादिति । अनुकम्पाविषयपुत्रादि सम्प्रदानकदानकर्मत्वमिह स-
म्भवं । घनिलचो च । पूर्वसूत्र एवैतयोः पाठे कर्त्तव्यं योगविभागेन कथन-
स्य फलमाह । पूर्वसूत्र इति । उक्तविषयातिरिक्त इति । तथा चात्राति कुक्षिते-
ऽर्थे देवदत्तादीनाम्प्रवृत्तिस्तदापि कम्पप्रत्ययश्च प्रत्ययी वा भवति तदाह । तत्र
कठञ्जिति । बुद्धिमन्विधानादिति । ठाजादाविति सूत्रस्य ठच्प्रत्ययप्रकरणेऽप्या-
ठिगाश्चैव यष्टः पठितस्तथा एव । गौत्रमुपस्थितो भवतीति भावः । तस्मिन्निति ।
टपहणे कृते सतीत्यर्थः । पूर्वमिति । तच्चमित्तककार्यात्पूर्वमित्यर्थः । तस्य ।
इकादेशमभ्यन्धिपूर्वकालिकत्वस्य । नन्वजिनान्तेतिसूत्रे लोपपदस्य समामघ-
टकतया कथनस्यात्रानुवृत्तिरत आह । अजिनान्तेति । अत एव । उत्तरपद-
रहितस्य लोपपदस्यानुवृत्तेरेव । तेन । अनभिधानकम्पनेन । अनभिधाने प्र-
माणन्तु विपरीतप्रयोगस्य भाष्येऽदग्नमेव । विनापीत्यस्यान्यथा सिद्धिमाह ।
समुदायेति । ननु विनापीत्यस्य वचनस्यारम्भे पदस्यैव प्रयोगो न त्वपदस्य

मस्माद्विषये कुशलता तस्याम्पूर्णता प्रतीयते । तेनान्तर्हितवस्त्वपहारोऽपि सामर्थ्यं ह्रस्यते । ननु प्रशंसाया अतिशायनानतिरिक्तत्वादतिशायन इतिसूचानन्तरं रूपचितिसूचं कार्यमतिशायनपदस्यानुवर्तनीयमत आह । प्राशस्त्यमित्यादि । पचतिरूपमित्यत्र क्रियाप्रधानात्तिङन्ताद्यत्र रूपम् तत्र तु प्रधानीभूतक्रिया गतमेव पूर्णत्वह्रस्यते इतिरूपवन्तात्पथसैकवचनमेव सामान्ये नपुंसकत्वमेव । पचतिरूपमप्यश्रुतीत्यादौ तु द्वितीयादिकमपीति बोध्यम् । ईपदसमाप्ती । समाप्तिः पदार्थानां सम्पूर्णता । ईपदसमाप्तिय किञ्चिच्छूनत्वविशिष्टा पूर्णता । स्वार्थिकानाम्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमे आपकमाह । स्त्रियामितीति । कभाधात् । शब्दशक्तिस्त्रभावात् । न हि द्राक्षाकल्पश्च्युक्ते द्राक्षागतगुणस्य पदसमाप्तिर्गम्यते । उपमागम्येति । अत एव पटुकल्पो देवदत्तो गुडकल्पाद्राक्षेत्यादावभेदान्वयात्समानविभक्तिकत्वम् । उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यस्य प्रमिश्रत्वात् । तिङन्तादप्येते भवन्ति । तिङन्त्यस्य सम्बन्धात् । विभाषा सुपो बहुच् । सुपो विशिष्य विधानादस्य कल्पयादिवाधकत्वमिति शङ्कावारणाय । विभाषा ग्रहणमिति । न तत् । न विभाषा ग्रहणम् । अनिष्टत्वे त्विति तुगा अहचिः सूचिता । वाक्यस्य प्रकृतसूचस्यभाष्यप्रामाण्यादिष्टत्वात् । एवं हि भाष्ये उक्तम् । विभाषा ग्रहणद्विमर्थम् । विभाषा बहुव्यया स्यात् । बहुचामुक्ते यावदपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया भविष्यति । इदन्तर्हि प्रयोजनद्वल्पादयोऽपि यथा न्युरिति । उत्तरस्य त्विति । अत एव पचतकिञ्छत्यतकीत्यादिप्रयोगसङ्गतिः । वृत्तादिति । मृत्वे व्याख्यानत्रायसे । आपकमिति । अत एव गुडकल्पा द्राक्षाः सन्तीति भवति । यत्र तु प्रकर्षस्य पदसमाप्तेः विवेचा तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन कल्पयादिषु कृतेष्वपि पुनः प्रमङ्गविघ्नानात्तरपदादयो भवन्ति । पटुकल्पतरो मृदुकल्पतम इति । तमवादिभ्यः कल्पवादयो विप्रतिषेधेनेतिवाचित्ति कमत्र प्रमाणम् । सोऽपि । यालपि । तथा मति । प्रकारमात्रे याल्पत्यये सति । अत एव । याधाभावादेव । यथा जातीयक इति । यथा जातीयक इत्यस्य यत्तद्वश इत्यर्थः । अत्र यासन्ताज्जातीयर ततः स्वार्थक ॥

॥ इत्यस्तात्याद्याः ॥

नोच्चारितम् । प्रायिकमिति । अत एवैकाग्रं प्राचामितिसूत्रभाष्ये प्राग्वच-
 किमर्थम् । विभाषा यथा स्यात् प्राग्वचनानर्थक्यञ्च विभाषाप्रकरणात् । ।
 कृता मद्वा विभाषा तथैव सिद्धमित्युक्तम् । स्पष्टभाष्य इति । तत्र हि प्राग्वच-
 नानर्थक्यमित्येवोक्तञ्च त्वकलुप्त्यस्तिस्तेन साधिता । येनेतरः कुत्स्यत इतिवि-
 पलाभप्रकारमाह । अवचेपण इति । सार्धिकत्वप्रकरणाबाधायाह ॥

॥ इति प्राग्वीयाः ॥

इवार्थ इति । प्रकारान्तरे । इवार्थे प्रत्ययविधाने । सुपि युक्तवदितिसूत्र-
 वृत्तावतिप्रसङ्ग इत्यत आह । वचननं त्विति । ननु यदि देवककानां या प्र-
 सा तत्रैवायं सुमदा तत्तद्देवस्थाने पूजार्थं स्थापिता या मूर्त्तिस्तत्र विष्णुः ।
 य इत्यादिप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरत आह । तत्तदायतनेत्विति । अनन्तरायत-
 न्वाभावा इति । अनन्तरं स्वोत्पत्त्युत्तरस्थेऽवतीर्णः सञ्जातो बाधोयस्यास्ते
 भ्रमत्वेन कल्प्यते । यथा शक्तिविशेषकरजतत्वप्रकारकज्ञाने जाते सति तद-
 न्तरशक्तिरियमित्यधिष्ठानस्य तत्त्वनियमेन पूर्वोत्पन्नं रजतत्वज्ञानभ्रमः । अ-
 रजतत्वप्रकारकत्वादितिरोत्या भ्रमत्वप्रकारकानुमितिसम्भवो यत्र तस्यास-
 भ्रमत्वेन प्रक्रमादित्यर्थः । अर्चास्त्विति । इदन्देवपयादिषु पठितानां कति
 यागासुदाहरणप्रदर्शनम् । तत्र ह्येवम्वडितम् । अर्चासु पूजनार्थासु चिचक-
 ध्वजेषु च । इवे प्रतिष्ठितौ लोपः कनो देवपयादिषु इति । अर्चासु शिवः विष्-
 चिचेषु अर्जुनः दुर्योधनः । रावणः । ध्वजेषु कृपिः । गरुडः । सिंहः । देवपयः ।
 सपथो वारिपथः । अध्विगणे केषांचित्पाठः प्रपचार्यः । ननु यस्य स्वरित-
 रक्षपठितस्थानान्तरसूत्रेऽनुवृत्तिस्तत्र भिन्नतमिति व्यवहारो युक्तः सत्त्वं न-
 क्तः प्रतिष्ठितपदस्योच्चरसूत्रेऽनुवृत्त्यभावादत आह । अस्वरितत्वादिति । भा-
 विरुद्धत्वाच्च इति । तत्र ह्येवमुक्तम् । अपवाभिश्चोदे गवादिषु पठ्यते तत्रैवसु-
 ते नाभिनभश्चेति तत्र चोद्यतेनाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावा-
 विक्रान्ते । प्रकृतावभिधेयायाम्प्रत्ययेन भवितव्यम् न च नाभिमंश्याया विक्रान्ते-
 छतिरस्ति । नभ्यश्चकमितोप्यते तत्र मिथ्यति । विक्रान्तेः प्रकृतिर्हितत्वेन व्य-
 तिष्ठति न च नाभिमंश्याया विक्रान्तिरिति नैव सिद्धम् ॥

वर्णस्य प्रयोग इतिनियमस्य सिद्धिर्वचनानारम्भे तु वर्णमात्रस्यापि पूर्वोत्तरप
दभिन्नस्य प्रयोग स्यादत आह । वर्णमात्रेति । पूर्वाचार्यमन्त्रेति न चेत्तस्य
लादेशविधानमेवास्त्विति वाच्यम् । चकारसमासस्य द्वितीयादच ऊर्ध्वस्याप्या
देशावतावनिष्ठापत्तेः । एतदुत्तरञ्च क्व चिट्ठवर्णादपीति दृश्यते तस्याप्रामाण्य
कत्वमाह । ऋवर्णादपीतीति । नन्वुपेन्द्रदत्तशब्दादडच्प्रत्यये द्वितीयादच ए
कारादूर्ध्वस्य लोपे एकारव्यवस्थापत्तिरत आह । नेन्द्रस्येतीति । द्वितीय सन्ध्य
चरमित्यत्र सन्ध्यचरमिति सामान्यत एवोपात्तमत सन्ध्यचरसस्त्वमेव निमित्त
ञ्च तु तदादे पदत्वमप्यपेक्षितमित्याशयेनाह । एकपदेपीति । नन्वैवं वाक्
शब्दस्य प्रत्यये ठञ्चि परे कुत्वे कृते इकादेशे कृतेऽपि ककारस्य व्यवस्थापत्तिरत
आह । अत्रेकादेशेति । कुत्वादीत्यादिना जश्त्वस्योपपद्यते । एकाक्षरेतिवा
त्तिङ्कारभस्यावश्यकत्वस्योपयितुमाह । यद्यपीत्यादि । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्या
नेन । द्विविधस्यापि पदत्वस्य बाधमाह । तर्हिति । अष्टम्येदमिति । षष्ठ्या
जादिवचनास्ति इमिति वचनेन ठाजादाविति वचनस्यैव सङ्ख्यातुरोधाद्यत्र प
ठङ्गुलियशब्दाप्रत्ययस्तत्रप्रवृत्तिर्न त्वेकाक्षरेति वचनस्येति भावः । इदमग्रे
कानिकान्यायेन । वस्तुतः शेषत्वेति सूत्रमार्थेऽपि अष्टमित्यर्थः । तेन । अकृत
संन्योना लोपविधानेन । अन्यथा यकारस्य व्यवस्थापत्तिः । इतिभेद इति । ते
नान्यतरणान्यतरस्य गतार्थता न शङ्का । अत एव । उपसृष्टत्वादेव ।
नन्वेकशब्दोपादानाभावे द्वयोरिति निर्धारणपक्षो कथमत आह । द्वयोरिति
ति । व्याख्यानादिति । निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यः प्रत्ययविधानसाम
र्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । न प्रत्ययार्थ इति । अत एव कतर इत्यादिशब्द
घटितवाक्यजन्यशब्दबोधेन निर्धारणस्य भानम् । अनभिधानादिति । अत्र प्र
माणन्तु बहुनाञ्जातिपरिप्रत्ययतमजित्यत्र बहुपद्वचनमर्थकम् । किङ्कारणम् ।
किमित्येतत्परिप्रत्यये यत्तत्ते परिप्रत्ययानिर्घाते । अनिर्घातश्च बहुषु । ऐक्यो
पुनर्निर्घातमिति भावमेव । अत एव । जातिपरिप्रत्यय इत्यस्यानावश्यकत्वादेव ।
तत्र साधकश्चाप्यमाह । कतमेति । यथापक शूरो मेत्वनेन जातिपरिप्रत्ययाभा
वो ध्वनितः । वाचस्पतिमतीति । समुच्चयार्थत्वकम्पनयेति भावः । अत एव ।
महाविभाषया क्वचिप्रत्ययाभावादेव । क एतयोर्ययोरिति । अत्र कतर इति

भवतीत्यग्रामणीपूर्वादिति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति तन्नामर्थं मूलकस्याख्या-
नादित्यर्थः । लोहिता ध्वजा येषामिति । उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य पू-
गवाचकत्वमनयितुम्वहुवचनोपादानम् । अग्रामणीपूर्वादित्यस्याभावे देवदत्तो
ग्रामणीर्यस्य पूगस्य पूर्वावयवस्तस्मादपि स्यात् । तत्र देवदत्तका इत्येव भ-
वति । स एषाङ्ग्रामणोरिति कन् । पूगादत्रातस्य यो विशेषस्तमाह । शस्ते-
रायासेति । टित्वसामर्थ्यादिति । स्त्रियामेव ङीप् भवति । मूले ब्राह्मणे तद्वि-
शेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणमथ वृत्तिप्रत्यो मानम् । तत्र हि वाहीकेषु ब्रा-
ह्मणशब्दवाच्यायुधजीविसङ्घाभाव इत्युक्तम् । दामिन्यादिनिर्गर्तं पष्ठाच्छः ।
आयुधजीविसङ्घादित्यनुवर्त्तते । दामिन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्तं पष्ठे-
भ्यश्च स्त्रार्थं छ. स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते मूले उदाहृताः । पश्वादि-
यौधेयादिभ्याम् । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तत इति । मण्डूकश्रुत्येति शेषः । भाष्य-
ग्रामाण्यादिति । तत्र ह्यापत्यग्रहणद्वर्त्तं व्यन्धोपाद्यञ्च प्रतिषेधार्थम् । इह मा
भूत् । द्वैष्येति । तत्तर्हि वक्तव्यञ्च वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते कञ्कार्पोऽयज्येति
कथन्तर्हि कञ् कार्पोऽयज्येतीत्युक्तम् । अत्र भाष्ये ङीपाद्यञ्च इत्येवोक्तञ्च
त्वभिजिति सूत्रविहितस्य यजोऽप्युदानकृतम् । यदि तस्मिन्सूत्रेऽस्त्रियामि-
त्यस्य सम्बन्धो न स्यात्तदाऽभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्वर्थं यज्प्रत्ययः स्यात् ततश्च
यज्येति न्यासे ङीप् स्यादयज्येति न्यासे तु नैति कलभेदः स्यादिति कथम-
यजिति छेदेन वार्तिकप्रत्याख्यानमिति तस्मिन्सूत्रेऽस्त्रियामित्यस्य सम्बन्धो-
ऽस्तीति भाष्यकाराभिप्रायः कल्प्यः । एवञ्च तस्मिन्पूर्वपठिते पश्वादीतिसूत्रेऽ-
स्त्रियामित्यप्यासम्बन्धे साधकमावादात्तस्त्रियामिति सम्बन्ध्यत एवेति भा-
वः । तेन । अस्त्रियामित्यस्य सम्बन्धेन । मध्यपठिते त्वसम्बन्धे साधकमाह ।
अष्टेऽप्यपिति । अपत्याणन्तादिति । अनन्तरापत्याणन्तादित्यर्थः । अस्मिन् सू-
त्रेऽप्य इत्युपादानाद्यदा गोत्रापत्येभिजिच्छब्दादण् तदापि यज् भवत्येवाण-
न्तवाच्यार्थ एव यजन्ताण्यतीयते न तु यजोऽस्य गोत्रवाचकत्वमित्येको गोत्र
इतिसूत्रस्याप्रवृत्तिः । एतद्व्यन्तस्य शब्दस्य तु गोत्राभिधायकत्वमस्येवेति गो-
त्रचरणादिति तुज् भवत्येवेति भावः । स्पष्टश्चेदमिति । तत्र ह्याणो गोत्रादिति
वक्तव्यमिह मा भूत् आभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः स्थानीपाक इतीत्युक्त-

ति भावः । नापितादर्थे मस्ति अवयविनोऽवयवार्यत्वाभावात् । शरीरावयवो
नाभिस्तदाचकातु हितार्थे शरीरावयवाद्यादिति यता भवितव्यम् । नाभ्यन्तं ल
मिति । गवादियतासन्निवृत्तो न नभावोन्यत्र यति न भवति । गवादियत्र च
क एव तदुक्तमाथे । शदेवतन्मण्डनचक्राणाम्मण्डलचक्रन्तब्रह्ममित्युच्यत इति ।
मण्डलाकारश्चक्रं येपान्तानि मण्डचक्राणि शकटानि तेषाम्मण्डलाकारं य
चक्रन्तब्रह्मसुच्यत इत्यर्थः । एवं भाथे गङ्गाहृत्वोक्तम् । सिद्धन्तु शाखादि-
षु वचनादङ्गस्त्वच्च । सिद्धमेतत् । कथम् शाखादिषु नाभिश्चः पठितव्यः ।
स्त्वच्च वक्तव्यम् नाभिरिव नभ्यमिति । कः पुनरिहोपमार्थः । यत्तदक्षधारण
मपरिपत्तमन्वा । एवमकारेण चक्रे नभ्यशब्दः साधितः स च शाखादिभ्यो
यदितिन्यास एवोपपद्यते य इति पाठे तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनान्तोदात्तत्वापत्ति
रिति शाखादित्वात् सिद्धमित्यमङ्गत्वं स्यात् । द्रव्यश्चभभ्ये । भभ्येऽभिधेये दुग्-
धादिवार्थे यप्रत्ययः स्यात् । भभ्यशब्दार्थं व्याचष्टे । आत्मज्ञानिति । समा-
साच्च तद्विषयोत् ॥ तच्छब्देन इवशब्दः परामृश्यते । स इवशब्दस्तच्छब्देनो-
पस्थितः स्वार्थस्वीकृत्यति । एवञ्च सः इवार्थो विषयो यस्य तादृशो यः समास-
स्तस्मादिवार्थे छः स्यात् । अत्र विषयपदोपादानेनानन्यभावबोधकैनेवार्थविष-
यत्वं समासस्यावयवद्वारकं विशेषणमितिनभ्यम् । अत्रयवत्वञ्च पूर्वोत्तरपदयो-
रविशिष्टमिति इवार्थवृत्तिसर्वावयवकत्वं लभ्यन्तदाह । इवार्थविषयेत्यादि ।
अत एव । इवार्थवृत्तिसर्वावयवकत्वस्यात्रयणादेव । इन्द्राच्च इवार्थेनेति । तस्य
समासस्येवार्थविषयत्वाभावात् । नन्विवार्थे समासविधायकशास्त्राभावादुद्दि-
ष्टप्रसिद्धिरत आह । काक इवेति । इवार्थवृत्तित्वमुपपद्यति । तर्चेति । तद्वि-
समभिव्याहार इति बोध इत्यत्रान्ययः । समासार्थोपमानप्रयोज्येति । समा-
सार्थो यदुपमानं काकागमनसमानाधिकरणोपमानतावपतनन्तबोधकस्य तत्र-
योज्येत्तद्वचना समासः उपमानतामकृतकाकवधे वर्तते तस्य च प्रत्यया-
र्थोपमायासुपमानत्वेन तादृगकाकवधसदृगयोरपतनसमानाधिकरणदेवद-
त्तागमनजनितयोरकृतो देवदत्तस्य वध इति बोधः । पूगाश्चजरोऽयामगो ।
व्याख्यानादिति । स्वरूपस्य ग्रहणस्यैक्यविधिर्त्वेन तदन्तस्याग्रहणेन क्षेत्रया
पूगशब्दादेव प्रत्ययविधायकमिदंभवेत्तया च मस्यपू यामगोर्वावयवकत्वाच्च न

दप्रहणम्यायिकन्ते नायं राज्ञोऽधीनः । स्त्रिया अधीन इत्यपि भवति । अति-
दिश्यातां वा मद्यामश्वापि नेह मेभारोस्ति । कल्पो हि वाक्यगेषो वाक्यं वक्त-
यधीनं हीतिभाष्यप्रयोगात् । इयमभ्युच्चय युक्तिरिति । उत्तरसूत्रे विभाषा य-
हणेन ज्ञापकेनास्य नित्यत्वकथनरूपा उत्तिरभ्युच्चयः । कथन्तर्हि नित्यत्वमि-
त्याकाङ्क्षायामाह । दृढतीजात्यन्ता इतीति । विभाषाश्चेरदिक् स्त्रियाम् । अ-
स्त्यन्ताप्रातिपदिकाददिक् स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ।
अदिक् स्त्रियामेतद्वाचष्टे । अदिगिति । दिक् चामी स्त्री च दिक्स्त्री न दिक्
स्त्री अदिक्स्त्री । प्राक् प्राचीनमित्यथ प्राक्शब्द भस्तात्यन्तः । प्राचि देशे प्रा-
क् । दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरथे लुङिति लुक् । तथा च प्राक्शब्दोऽनाधिकर-
णशक्तिप्रधानस्तस्यालिङ्गत्वमाह । निर्लिङ्गमिति । खान्तयिपये विशेषमाह ।
खान्तमिति । अत्यन्तविरोधापत्तेरिति । यदालिङ्गन्तदात इयं किमपि लिङ्गञ्च
प्रतीयते लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वे तु सत्त्वादीनां माम्यावस्या रूपा स्थितिः प्र-
तीयते सा च नात्यन्तं विरुद्धा । सर्वपदार्थानाङ्गुणव्यपरिणामत्वात्पूर्वावस्था
रूपत्वमेव । उपपद्यादिकन्तु गुणानां या पूर्वावस्था ततो विलक्षणमिति ततो
विरोध इति भावः । एकवचनञ्चेति । औत्सर्गिकमिति शेषः । पदभंस्कारपञ्च
इति । तस्मिन्पक्षे पदानि संस्कृत्यघेष्टन्तेयं योजनङ्गित्यते । वाक्यभंस्कारप-
क्षे तु विपरीतमपीत्याह । यदेति । मानञ्चिन्त्यमिति । भाष्ये प्राक् प्राचीनम् ।
प्रत्यक्प्रतीचीनम् । उदक् उदोचीनमित्येव प्रयुक्तमत एतद्विषये पदभंस्कारपञ्च
एवेति भावः । प्राप्तिरिति । दिक्शब्दस्य स्त्रीनिङ्गत्वाददिगिति वक्तव्यं स्त्रीप्र-
हणं स्त्रीप्रत्ययान्तात्मा भूदित्यर्थमिति भावः । अस्त्रियामिति किमिति मूले
अदिगित्युक्तावपि स्त्रीप्रत्ययान्तस्य व्यावृत्तिर्भवित्यतोऽत्यभिप्रायेण प्रश्नः । प्राची-
नङ्प्रामादास्ता इत्युक्तान्तस्य त्वयन्भावः यद्यप्ययन्दिगवच्छिन्न पाचकः प्राक्श-
ब्दस्तथाप्यस्त्रीलिङ्ग इत्यतो न स्त्रियामित्यधिकारी यं प्रत्यय इत्यस्माद्भवति
प्रत्ययः स्त्रीप्रहणाभावे तु न व्यादित्यव्याप्तिवारणाय स्त्रीप्रहणमिति भावः ।
भाष्यप्रयोग इति । एतादृशप्रयोग एव प्रकृतसूत्रविहितखान्तस्य विशेष्यवाच-
क शब्दापेक्षया विभिन्ननिङ्गवचनमङ्गावे स नमिति भावः । जायन्ताच्छब्द-
नि । ननु ब्राह्मणजातीय इत्यथ ब्राह्मणस्य जातिरिति ममामे जात्यन्तस्य ब्रा

म् । पादशतस्य । अनेन सूत्रेण वीक्षायां बुन्विधानात्तद्विहितसूत्रविहितसमाससंज्ञा चप्रत्ययविषये भवति । अत एव । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्वादेव । अत्र ह्यकारादेशस्योप्रत्ययसन्नियोगेन विधानेऽपि तस्यार्धधातुकनिमित्तकत्वमस्येवेति लोपः प्रवर्तते तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाच्च गुणः । तथा निमित्तत्वानाश्रयणादिति । यत्र लोपस्य किञ्चित्सन्नियोगेन विधानस्तत्र यस्तन्नियोगेन विधानस्तस्य निमित्तत्वेनाग्रहणमिति भावः । किञ्च धिन्वीति सूचीयदृष्टान्ते नलोपस्य परनिमित्तकत्वमित्युक्तम् । तत्र हि सौचक्रमानुरोधेनादावकारादेशस्तत उप्रत्ययस्तस्योप्रत्यस्योपदेशकालोकारान्तत्वबुद्धिसत्त्वादकारलोप इत्यतोऽकारलोपकाले आर्धधातुकबुद्धेः सत्त्वात्परनिमित्तत्वमार्धधातुके इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य लोपविधायके सम्बन्धात् । प्रकृते तु यद्यपि बुन्प्रत्ययः प्रथमस्यवर्तते ततो लोपस्तथापि बुनः सप्तम्यन्तपदेनानुपादानादलोपनिमित्तत्वमिति । दण्डश्चवमर्गयोश्च । दण्डोदमनम् तच्च न गारीरदण्डेन किन्तु द्रव्यग्रहणेनेत्याशयेनाह । दण्डोदण्डनमिति । व्यवसर्गो दानम् । एतयोरर्थयोग्यमागयोः स्वार्यं बुनित्यर्थः । सूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । प्रकारस्य वचनस्योतनस्तस्मिन्नित्यर्थः । सूतको ङस् इत्यस्मात्तद्व्यसूलाभिन्न इति बोधः । अनत्यन्तगतीकृतात् । अनत्यन्तगतीगम्यमानायां ज्ञान्तात्कन् स्यात् । अशेषतः सम्बन्धाभावा इति । यस्मिन्वस्त्रे छिदनस्य नाशेषतः सम्बन्धो वाह्यसर्वावयवावच्छेदेन सव्यन्तरूपस्तद्वस्त्रज्जिन्नकमित्युच्यते । तत्सन्निहिरेन । ज्ञान्तसन्निहितेन । तस्याकृतिगणत्वे । यावादेराकृतिगणत्वे । तदस्यनित्यत्व इति । तद्विभाषा ग्रहणमस्य अपडचेति सूत्रविहितस्यस्य । अपडचीणो मन्त्र इत्यस्यापिद्यमानानिपडचीणि यस्मिन्नित्यर्थः । अवाचिशब्दः शौचपरः । द्वाभ्यामेव कृत इति ॥ फलितार्थकथनम् । आशितःसर्पिता गावो यस्मिन्नित्यर्थे आशितश्चोदीनमिति भवति । आशितशब्दोऽत्र स्वस्तात्कर्मणि ज्ञान्तः । पूर्वपदस्य सुमागमो निपातनात् । अनहर्मणे इत्यस्य कर्मणे समर्थ इत्यर्थः । ययःदयोन्माभात्यर्थं प्रतुष्येति समासः । अमप्यु कपायेत्यस्मापि पुरुषाय प्रतिपुरुषाय मङ्गकृषाय समर्चयतातोऽपि वसवस्तत्र इत्यर्थः । ईश्वराधीन इत्यस्य ईश्वरेऽधिष्ठित इत्यर्थः । अधिशब्दस्य शौण्डादिगणपाठाव्यसमीतत्वरूपः । अधुत्तरपदादित्यनेत्तरप-

द्वारावाचकाग्रत्वात् इत्यर्थः । यद्यप्याहत्तिशब्दस्य द्वितीयाप्रवृत्तौ रुढिस्तथापि प्रकृतसूत्रेऽभिगच्छोपादानसामर्थ्यादभ्याहत्तिशब्दो जन्ममात्रपर इत्याशयेन मूलेऽभ्याहत्तिर्ज्ञेयस्तुतम् । अत एव । अभ्याहत्तिशब्दस्य जन्ममात्रपरत्वादेव । इति नेति । किन्तु त्रिः । पञ्चतीत्येव भवतीति शेषः । तत्त्वद्वयोत्पत्तिपरा इति । पञ्चेति सहजा यस्यास्तादृशी योत्पत्तिस्तत्परा इत्यर्थः । तेषाम् पञ्चादिशब्दानाम् । एवञ्च पञ्च कृत्वा भुङ्क्ते इति शब्दात्पञ्चसङ्गोत्पत्तिकमेककर्तृकभोजनमिति बोधः । एव मन्यन्वापि । नन्वेका क्रिया न पञ्चसङ्गोत्पत्तिकेत्यतीवर्त्तमानार्थकलङ्कप्रयोगानुपपत्तिरत आह । समुदायस्येति । एकदिवसाधिकरणैककलङ्कपञ्चसङ्गोत्पत्तिकभोजनक्रियासमुदायस्येत्यर्थः । पञ्चतीत्यादौ यथोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं वस्तुतः क्रियाणाञ्चायमानानामनेकत्वेऽपि शब्दान्वितमेदाक्रिया प्रतीयते तथा पञ्चकृत्वैत्यत्रापि निवृत्तमेदभोजनक्रियायामपञ्चसङ्गोत्पत्तिकत्वान्वयः । यत्र तु कर्मणि प्रत्ययस्तत्र पञ्चसङ्गोत्पत्तिकत्वस्य विहित्यादिफलरूपक्रियायामन्वयः । अतः पञ्चकृत्वः पञ्चन्ते ते मनानीत्यादिप्रयोगा अपि भवन्ति । तिरोहितावयवमेदफलसमुदायविवक्षायांैकवचनस्यञ्चकृत्वः पञ्चात इति च भवति । उद्भूतावयवमेदत्वे बहुवचनम् । एकजातीयानामेककर्मकाणामेककलङ्काणामेव क्रियाणाञ्चमसहजा न एवाम्य साधुत्वं शब्दशक्तिसंभावादिति बोध्यम् । सहजाया इत्यस्योपादाने सति भूरिवारानित्यत्र यथा नातिप्रसङ्गस्तथाह । नार्थमिति । अयम् । भूरिशब्दः । अप्रतिवेरिति । नियतविषयपरिच्छेदको हि तत्र प्रसिद्धः । नन्वेवम्वहुशब्दादपि सहजाकार्यञ्चस्योदत आह । बहुशब्दस्त्विति । इत्युक्तमिति । सहजामञ्जासूत्रव्याख्यानावसरे । कालपरः काले शक्तः । भोजनपर्याप्त इति । भोजनक्रिया निष्ठाया कालिकसम्यग्भाष्यच्छ्रया व्यापकता तद्विरूपिततादात्म्यसम्यग्भाष्यच्छ्रयाप्यता विगिष्टः । भूरिवारशब्देन यो बुद्धिस्थानेकावयवकः परिच्छिन्नबोधव्यादिसमुदायो बोध्यते तद्व्याप्यकत्वमूर्वोक्तवानुपपन्नम् । स च घञादिसमुदाय उद्भूतावयवमेदोविवक्षित इति प्रकृते बहुवचनम् । तिरोहितावयवमेदतादृशसमुदायविवक्षायान्तु भूरिवारश्च उद्भूत इत्येकवचनम् भवत्येव । यत्तु भूरिशब्दो बहुत्वमद्वयोत्पत्तिर्वाहत्तिकक्रियाधारकालपरस्तस्य कालबोधकवारशब्देन बहुव्रीहिः

ज्ञाप्यत्वजातिपरत्वञ्च तु द्रव्यपरत्वमिति जात्यन्तस्य बन्धुनि। वर्तमानत्वमनुप-
 पन्नमत आह। 'तज्जात्याययद्रव्यलक्षणादिति। एवञ्च स्वार्थिकप्रत्ययप्रकरणा-
 बाधाय लाक्षणिकस्यैव प्रकृतित्वम्। वस्तुतस्तु प्रकरणबाधेन जात्यन्ताच्छब्दा-
 र्थबोधकादन्धुन्यर्थे क स्यादित्येवार्थ उचित इत्याशयेनाह। अत्रेति। द्रव्यस्य
 जातिव्यञ्जकत्वद्वयमिति चेदित्यम्। जातेः प्रत्ययव्यञ्जकत्वपरम्परासम्बन्धेन
 ण भवति। 'द्रव्यबोधकब्राह्मणादिपदजन्यशब्दबोधेऽपि जातिद्रव्यनिष्ठविशेष-
 तानिरूपितप्रकारतया भानञ्च तु स्वातन्त्र्येणेति। न च ब्राह्मणत्वादपदजन्य-
 शब्दबोधे स्वातन्त्र्येणैव भानमिति वाच्यम्। तथापि ब्राह्मणैतरावृत्तित्वे सति
 यावद्ब्राह्मणवृत्तित्वरूपब्राह्मणत्वप्रकारक एव शब्दबोध इति तादृशशब्द-
 बोधस्य या विषयिता मा द्रव्यविषयिता व्याप्यैव। जातिव्यञ्जकत्वञ्च जाति-
 विषयिता प्रयोजिका या आश्रयविषयिता तच्चिरूपकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वा-
 त्। प्रयुदाहरणे ब्राह्मणजाति शोभनेत्यत्र जात्यस्य न द्रव्यलक्षकत्वमतो न तत्
 प्रत्यय। पररीत्यात्वाश्रयस्य विवक्षा नेति न प्रत्यय इति भावः। स्थानान्तादिभाषा-
 स्थानान्ताप्रातिपदिकादिभाषाश्च प्रत्यय स्यात्। तच्चैतुस्थानान्त सस्थानेनार्थ-
 वद्भवति। समानं स्थानमस्य सस्थान। यो हि पिष्टतुल्यो भवति तस्य पिष्टस्थान
 समानं स्थानम्भवति। सस्थानशब्दे उद्भुतमुखवत्समास तेन यज्जन्तदाह। स
 स्थानशब्द इति। ज्योतिर्जनपदेति सूत्रेण समानशब्दस्य सादेशः। सस्थानेने-
 तिकरणे तृतीया। भवनक्रियायामन्याश्रयोऽन्येति स्थानम्पदम्। मान्यत्वादि-
 रूपम्। अस्मिन् सूत्रे विभाषा ग्रहणादिभाषा द्वयमध्यपठितत्वाज्जात्यन्तादिति
 नित्यमिति लभ्यते एतदर्थमेवात्र विभाषा ग्रहणम्। अनुगादिनष्टक। एवार्थ-
 माह। अन्वितादिना। स एवेत्यस्य अनुगदति य इत्यर्थः। नचस्त्रियामञ्। य-
 दपि कर्मश्रुतिहारे णच् स्त्रियामिति सूत्रेण णच्प्रत्यय स्त्रियामेव विहित इ-
 तिणजन्तादिहिनीऽन्प्रत्यय स्त्रियामेव भविष्यति स्वार्थिकत्वात्तथापि स्त्रिय-
 का प्रत्यया प्रकृतितो निद्वयचनान्यतिवर्त्तन्ते इतिप्रापनायात्र स्त्रियामिति।
 तेन गुडकत्वाद्वाचेत्यादि मिथ्यनि। विमारिणो मस्ये। विमारिन्गुग्मादण् प्र-
 त्ययो भवति। मसुदायेन मस्येऽभिधेये। सङ्गाया क्रिया। एककतुंणां सजा-
 तीयक्रियाणाम्पुन पुनर्जायमानानाङ्गणनङ्क्रियाभ्याहृतिगणनन्तत्र सार्थं स

दा त्वधिकरणे प्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे सूत्रार्थमाह । प्राचुर्येणेत्यादि । व्याख्याना-
दिति । अथमयो यञ् । अप्रपमयं पदेत्यादिहत्यादि सम्प्रतपामाणिकप्रयोगदर्शनमू-
लकव्याख्यानादित्यर्थः । तद्व्यवहणमिति । प्रातिपदिकादुक्तेऽर्थद्वये प्रत्ययविधा-
नेऽपीष्टप्रयोगोऽप्राप्त इत्यादिः टित्वाण्डीधिति । स्वार्थिकानाम्प्रकृतितो लिङ्गव-
चनानुवर्तनस्य सत्त्वात् । अथमयो यञ् इत्येतत्, वा चिमिङ्गवचनातिक्रम-
स्यापि सत्त्वेन । समूहवच्च बहुषु । प्रकृतवचने इत्यनुवर्तते । बहुषु प्रकृतव-
चने चार्थ इत्यर्थः प्रातिपदिकांश्च स्वातन्त्र्येण बहुवचनस्यान्वयाभिप्रायेण त-
था च यत्फनितन्तदाह । बहुत्वविशिष्टइति । समूहवदित्यत्र सप्तम्यन्ताइति ।
अनन्तावसथेतिहभेजजात् । इतिहेतिनिपातसमुदायादयम्प्रत्ययः । स चोपदे-
शपरम्परायां वर्तते । भेजशब्दप्रकृतसूचघटकं साधयति । भियः पुगित्यादि ।
अत एव निपातनादिति । अन्यथा आदिहृङ्गाभेजजमिति स्यादितिभायः । देयता-
न्तात्तादय भत् । तदर्थमवतादर्थ्यं भू स्व, यं अथ तदाहातदर्शयन्तुनीत्यर्थ इति । तेन ।
स्वार्थिततत्प्रत्ययस्वीकारेण । देवदेवत्वमिति । सिद्धमिति । देवदेवत्वमित्यस्य देवस्य
देवत्वमित्यर्थः । एतेन । निरुक्तदेवतात्वस्य पिबन्वपि सत्त्वेन । पादार्चाभ्याश्च ।
तादर्थ्यं इत्यनुवर्तते । अथ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन एव वै सप्तदशाष्ट-
रन्तस्य इति सिद्धम् । अत एव निपातनादिति । आग्नीध्रसाधारणेति वा-
र्त्तिके निपातनात् । साधारणशब्दार्थं व्याचष्टे । अनेकमिति । साधारणशब्दे
समानशब्दस्य सादेशस्तु प्रोदरादित्वाद्बोध्यः । अत एव निपातनात्सादेशस्य
दीर्घ इत्येवोक्तम् । अनेन वार्त्तिकेनोभयोरपि निपातनमिति तु युक्तम् । लो-
हितात्मणौ । मणौ वर्त्तमानाहोहितशब्दात्स्वायं कनित्यर्थः । वर्णं चानित्ये ।
अनित्ये वर्णं वर्त्तमानाहोहितशब्दात्कन् स्यात् । अन्नादिति । लोहिताग्नि-
ह्वबाधनं वेतिवार्त्तिकदिदित्यर्थः । अत एव । अस्य कनोऽत्यन्तस्वार्थिकत्वेन स्वा-
यंद्रव्यमात्रपेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वेन ह्यानुत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्तेः स्वीकारादेव । उपा-
यादित्येति । इदं ह्रस्वत्वमत्ययमन्त्रियोगे न । एतेन । दीर्घस्य स्थानित्वकथनेन ।
अन्यस्य स्यादिति । ह्रस्वत्वमन्यस्य स्यादित्यर्थः । व्याख्यानादिति । औपयिक-
ति लक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । वाचो व्याहृतार्थायाम् । अन्येनोक्त
इत्यस्यान्येन प्रकाशित इत्यर्थः । अनेन यद्यपि वाचिक इत्यप्यनुवादात्त

भोजनक्रियैवान्यपदार्थः । एवञ्च भूरिशब्दस्य क्रियाविशेषणीभूतार्थप्रतिपादक
 तया कर्मण्येव द्वितीया । क्रियाविशेषणत्वात् । न च मृदुपचतीतिवन्नपुंसक
 त्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनियतलिङ्गकस्यैव क्रियाविशेषणीभूतार्थप्रतिपादक
 स्य नपुंसकत्वात् । वारगशब्दस्य तु नित्यपुंस्वात्तदन्तसमासस्यापि लोकोक्तो नि
 त्यपुंस्त्वमिति केचित् । तत्र । शास्त्रेण पुंस्त्वस्यानुपपादनात् । अन्ये तु भूरि
 शब्दः बहुसङ्ख्यावृत्तिकजन्मवत्परः । कासावच्छिन्नपरश्च वारगशब्दस्तयोश्च कर्म
 धारय एवञ्च समासस्य पुंस्त्वव्याख्यमेव । तदर्थं बामिदेन भुज्धात्वर्थफलेति
 ति क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयेत्याहुः । क्रियापदार्थं प्रकृतसूत्रे व्यर्थमित्यभिप्राये
 णाशङ्कते । यद्यपि द्रव्यगुणयोरिति । पञ्चकत्वः स्वेतः पटः पञ्चकत्वो धनवा
 न्देवदत्त इत्यादिप्रयोगास्तु जात इत्यादिशब्दाध्याहारणोपपाद्या । प्राचीनो
 क्तङ्क्रियापदार्थप्रयोजनं खण्डयति । साध्यस्त्वभावेवेति । ननु यदि सा
 ध्यस्त्वभावेदेति न नियमस्तदा हौ पाकावित्यादौ भुजापत्तिरत आह । हौ
 पाकाविति । अभावादिति । किन्तु सिद्धावस्यक्रियागतन्यायं विधायि
 तमिति शेषः । अनापत्तिरिति । द्विगच्छेन सामानाधिकरण्यात् द्वित्वस्यै
 कस्यैव सम्भेदेनान्यतरवेयर्थ्यमिति न्यायेन पाकशब्दाद्विवचनेन च प्रतिपाद
 नमभवति तच्च क्रियाजन्मगणने न सम्भवतीति भावः । अत एव । क्रियाजन्मग
 णनायामेतादृशस्यैव द्विवचनासम्भवादेव । न च पञ्चवागन् भुङ्क्त इति यत्र
 प्रयोगस्तत्र पञ्चनृगशब्दात्कत्वमुक्त्वादिति वाच्यम् । तत्र वारगशब्देनाभ्याहृते
 रक्ततया सङ्ख्याशब्दस्य तद्वृत्तित्वाभावात् । नचैवभूरिवाराभित्यत्राप्येव वक्तुं
 शक्यमिति मूलोक्तप्रत्युदाहरणविरोध इति वाच्यम् । तस्य भूरिभुङ्क्त इत्येत
 दुपलक्षणत्वात् । युग्मोभादिशब्दादिति । एतयोर्नियतविषयपरिच्छेदकत्वम
 अभ्येऽपि लोके एक युग्मो ज्ञेय इत्येव वङ्गना न हि प्रसिद्धेति भावः । विभाषा
 यज्ञोर्धा विप्रकृष्टकाले । क्रियाभ्याहृतिगणन इत्यनुवर्त्ततेऽत आह । अपिप्रकृष्टे
 त्यादि । द्वित्रसंभ्येति मूले शेषत्वविषयता पक्षो । तत्रकृतत्रचनेन मयटः व्या
 ख्यानादिति । प्रकृतशब्दस्य प्रस्तुताद्येकतया प्रकृते मयडिति वक्तव्ये वचनग्रह
 णसामर्थ्यं लक्ष्मणाचुर्येण प्रस्तुतप्रकृतमित्येवं धृतिकारादिभिर्भ्यां व्यातस्तभून्का
 दित्यर्थः । इत्यस्यार्थ इति । वचनशब्दस्य भावस्तु उक्तत्वपक्षे इति शेषः । य

दा त्वधिकरणे प्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे सूचार्थमाह । प्राचुर्येणेत्यादि । व्याख्याना-
दिति । अन्नमयो यज्ञः । अपुपमयं पदेत्यादिहत्यादि सम्प्रतप्रामाणिकप्रयोगदर्शनमू-
लकव्याख्यानादित्यर्थः । तदग्रहणमिति । प्रातिपदिकादुक्तेऽर्थद्वये प्रत्ययविधा-
नेऽपीष्टप्रयोगोऽप्राप्त इत्यादिः टित्वाण्डोविति । स्वार्थिकानाम्प्रकृतितो लिङ्गव-
चनानुवर्तनस्य सत्त्वात् । अन्नमयो यज्ञ इत्येतत्, का चिल्लिङ्गवचनातिक्रम-
स्यापि सत्त्वेन । समूहवच्च बहुषु । प्रकृतवचने इत्यनुवर्तते । बहुषु प्रकृतव-
चने चार्थ इत्यर्थः प्रातिपदिकांश्च स्वातन्त्र्येण बहुवचिन्यान्वयाभिप्रायेण त-
था च यत्कनितस्तदाह । बहुत्वविशिष्टइति । समूहवदित्यत्र सप्तम्यन्तादिति ।
अनन्तावस्येतिहभेषजानू । इतिहेतिनिपातसमुदायादयम्प्रत्ययः । न चोपदे-
शपरम्परायां वर्तते । भेषजशब्दप्रकृतसूत्रघटकां साधयति । भियः पुगित्यादि ।
अतएव निपातनादिति । अग्न्या आदिहृषभाभेषजमिति स्यादिति भावः । देवता-
न्तात्तादय भत् । तदर्थमवतादयं भू स्व. यं व्यक्ततदाह । तदर्थं दन्तुनीत्यर्थ इति । तेन ।
स्वार्थिकतत्प्रत्ययस्वीकारेण । देवदेवत्वमिति । सिद्धमिति । देवदेवत्वमित्यस्य देवस्य
देवत्वमित्यर्थः । एतेन । निरुक्तदेवतात्वस्य पितृष्वपि सत्त्वेन । पादार्थाभ्याश्च ।
तादर्थ्यं इत्यपुवर्तते । अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन एव सप्तदश्या-
रन्ध्रस्य इति सिद्धम् । अत एव निपातनादिति । आग्नीध्रसाधारणेति वा-
चिर्त्तिके निपातनात् । साधारणशब्दार्थं व्याचष्टे । अनेकमिति । साधारणशब्दे
ममानशब्दस्य सादेशस्तु पृथोदरादित्वाद्बोधः । अत एव निपातनात्सादेशस्य
दीर्घ इत्येवोक्तम् । अनेन वाचिर्त्तिकेनोभयोरपि निपातनमिति तु युक्तम् । लो-
हितात्मनी । मणौ वर्त्तमानाहोहितशब्दात्स्वार्थं कनित्यर्थः । वर्णं चानित्ये ।
अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाहोहितशब्दात्कन् स्यात् । अग्न्यादिति । लोहिताग्नि-
ह्रवाधनं वेतिवार्त्तिकेनैतत्प्रत्ययः । अत एव । अस्य कनोऽत्यन्तप्रार्थिकत्वेन स्वा-
र्थद्रव्यमात्रापेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वेन द्यावुत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्तेः स्वीकारादेव । उपा-
यादितोति । इदं ब्रह्मत्वमन्वयमन्वियोगे न । एतेन । दीर्घस्य स्थानित्वकयनेन ।
अन्वयस्य स्यादिति । ब्रह्मत्वमन्वयस्य स्यादित्यर्थः । व्याख्यानादिति । औपयिके-
ति नष्टदर्शनमूनकष्याप्यानादित्यर्थः । वाचो व्याहृतार्थायाम् । अन्येनोक्त
इत्यप्यान्येन प्रकाशित इत्यर्थः । अनेन यद्यपि वाचिक इत्यस्य अनुवादात्म

भोजनक्रियैवान्यपदार्थः । एवञ्च भूरिशब्दस्य क्रियाविशेषणीभूतार्थप्रतिपादक-
 तया कर्मण्येव द्वितीया । क्रियाविशेषणत्वात् । न च मृदुपचतीतिवत्पुंसक-
 त्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनियतनिवृत्तकस्यैव क्रियाविशेषणीभूतार्थप्रतिपादक-
 स्य नपुंसकत्वात् । वारगशब्दस्य तु नित्यपुंस्वात्तदन्तसमासस्यापि लोकोतो नि-
 त्यपुंस्त्वमिति केचित् । तत्र । शास्त्रेण पुंस्त्वस्यानुपपादनात् । अन्ये तु भूरि-
 शब्दो बहुसङ्ख्यावृत्तिकजन्मवत्परः । कासावच्छिन्नपरश्च वारगशब्दस्तयोश्च कर्म-
 धारय एवञ्च समासस्य पुंस्त्वव्याप्यमेव । तदर्थं वामेदेन भुज्घात्वप्रपञ्चस्येती-
 ति क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयेत्याहुः । क्रियापहणं प्रकृतसूत्रे व्यर्थमित्यभिप्राये-
 णाशङ्कते । यद्यपि द्रव्यगुणयोरिति । पञ्चकत्वः श्वेतः पटः पञ्चकत्वो धनञ्ज-
 न्देवदत्त इत्यादिप्रयोगान्तु जात इत्यादिगण्डाभ्याहारणोपपाद्याः । प्राचीनी-
 कण्डक्रियापञ्चनप्रयोजनं खण्डयति । साध्यस्वभावैवेति । ननु यदि सा-
 ध्यस्वभावैवेति न नियमस्तदा द्वौ पाकावित्यादौ सुजापत्तिरत आह । द्वौ
 पाकाविति । अभावादिति । किन्तु सिद्धावस्यक्रियागतन्वित्यर्थं विवक्षि-
 तमिति शेषः । अनापत्तिरिति । द्विशब्देन सामानाधिकरण्याच्च द्वित्वस्यै-
 कस्यैव सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन पाकशब्दाद्विवचनेन च प्रतिपाद-
 नम्भवति तच्च क्रियाजन्यगणने न सम्भवतीति भावः । अत एव । क्रियाजन्यग-
 णनायामेतादृशस्यैव द्विवचनासम्भवादेव । न च पञ्चवागान् भुङ्क्त इति यत्र
 प्रयोगस्तत्र पञ्चनृगशब्दात्कत्वमुच् स्यादिति वाच्यम् । तत्र वारगशब्देनाभ्याहृते-
 रक्ततया सङ्ख्याशब्दस्य तद्वृत्तित्वाभावात् । नचैवभूरिवारानित्यत्राप्येवं वक्त-
 शक्यमिति मूलोक्तप्रत्युदाहरणविरोध इति वाच्यम् । तस्य भूरिभुङ्क्त इत्येत-
 दुपलक्षणत्वात् । युग्मोभादिगण्डादिति । एतयोर्नियतविषयपरिच्छेदकत्वस-
 म्भवेऽपि लोके एकः युग्मौ नय इत्येवङ्गणना न हि प्रसिद्धेति भावः । विभाषा
 यहीर्धा विप्रकृतकानि । क्रियाभ्यावृत्तिगणन इत्यनुवर्ततेऽत आह । अविप्रकृष्टे-
 त्यादि । द्विवस्येति मूले शेषत्वविषयया पक्षी । तत्रकृतवचने मयट् । व्या-
 ख्यानदिति । प्रकृतशब्दस्य प्रस्तुतार्थकतया प्रकृते मयडिति वक्तव्ये यवनग्रह-
 णसामर्थ्यं लब्धमात्रुयेण प्रस्तुतप्रकृतमित्येवं वृत्तिकारादिभिर्ष्यातस्तन्मूलका-
 दित्यर्थः । इत्यस्यार्थ इति । यवनशब्दस्य भावण्डुलत्ववचने इति शेषः । य-

त्वय इत्यर्थः । इत्युक्तं ह्युच्यते । अपेतेति । एतेनासौ चत्वकथनेन । तत्तत्त्वे ।
 अल्पार्थकेकगदसत्त्वे । न एव । एकार्थका एव । येष्वेतावेकत्वविशिष्टस्यैवाये-
 स्य स्वभावादोपकारास्त एव गृह्यन्ते तादृशाय परिमाणवाचकास्तेषामपि परि-
 माणार्थत्वेन न्यूनाधिकभावे प्रयोगाभावः । जातिगदभ्यस्तु न तथेति तैभ्यो
 न शसिति भावः । घटङ्घटमितीति । यदि घटगदच्छन् स्यात्तदा एकस्यैव घ-
 टस्य प्रतीतिः । स्यादिति नास्ति किन्तु द्वयोर्ब्रह्मणां वा प्रतीतिरपि स्यादित्या-
 ह । ततः शसीति । अभिमान इति । एतेन वृत्तायर्भदैकत्वसङ्ख्याया भागस्योक्त-
 र्गतः प्रमिद्वतया पूर्वोक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अन्यमन्मतस्याप्ययोजनमनुवद-
 ति । एजवचनादिति । अथ हि घटो घटावित्युच्चारणेनैकत्वविशिष्टार्थाभि-
 धायकत्वाभावात्, स्फुट एव । केचिदित्युच्यते सूचनाय । तद्विजन्तु यदि द्विवचना-
 न्तव्यावृत्तिरेव फलन्तदैकवचनान्ताप्यत्यय इत्यथैव पर्यवसानमिति घटघटमि-
 त्यथ गम् दुर्वार एवेति परिमाणगदभ्य एव प्रत्यय इति नियमस्त्वाम इति ।
 सूत्रे सङ्ख्यैकार्थेति यत्तस्यै वचनगदोपादानमसमर्थदेकवचनान्तादित्यर्थो
 नाभिप्रेतः किन्त्वेकं यत्कोत्यैकवचनमित्यर्थ एवाभिप्रेत इत्याशयेनाह । वस्तु-
 त इति । सङ्ख्यातिरिक्तार्थानामिति । सङ्ख्यागदभ्यस्तु द्विवचनस्य प्रकृत्यर्थद्वि-
 तुषादकतया परिगृहीतैकत्वानामिवेति नियमस्य तत्रभावादिति भावः । परि-
 गृहीतैकत्वानामिति । परिगृहीतं वाचकतामस्यर्भदैकत्वविशिष्टान्तेषामित्य-
 र्थः । नन्वथ सूत्रे प्रकारो ध्वजः । एकार्थबोधकपरैकवचनगदोपादानेन सि-
 द्धि सङ्ख्यागदोपादानेनैकत्वातिरिक्तसङ्ख्यावाचकाः सङ्ख्यागदभ्येन विवक्षिता
 इत्यर्थो भविष्यतीत्यत आह । अथाहुरिति । वीष्णागमभावा इति । वीष्णाबोध-
 कगम्प्रत्ययाभावा इत्यर्थः । पक्ष इति । एतेनैकैकमित्यपि भवतीति सूचित-
 म् । मन्देहः स्यादिति । अथ गम् वीष्णार्था वा स्थाये वेति मन्देहः स्यादि-
 त्यर्थः । अपवादत्वामाशदिति । द्विवच्चादिगदभ्योऽपि दर्शनादिरवादिः । वी-
 ष्णायामिवेति । यत एवतार्थोकेति सूत्रघटकपक्षेकग इत्यर्थेकैकमित्यभियुक्त-
 व्याख्यामन्वतिः । तदनुवरदेनेति । नित्यवीष्णोरितिसूत्रमिद्विद्विवचनानुवाद-
 भिरर्थः । ध्वनितश्चेदमिति । तत्र हि यत्र तद्धितेनानुज्ञा वीष्णा भवति तत्र द्वि-
 वचनम् । तद्यथा । एकैकगो-ददातीत्युक्तम् । अथ हिरिकगद- गद्य ह्यगते

कशब्देऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता तथापि वाचिकपदं कूटमित्याशयेनाह मूलेसर्द-
 शवागिति । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । तेन युक्तात्तद्युक्तात् । तच्छब्दार्थमाह । त-
 च्छब्दे नेति । प्रकृतित्वेनाभिप्रेते कर्मशब्दे वाक्यतत्त्वञ्च वाक्प्रतिपाद्यवाचक-
 त्वरूपन्तदाह । वाचायुक्तादिति । वागेवेत्युत्तरस्यैवम् । भाष्ये यत्किमिति नि-
 र्दिश्यत इति प्रत्यवाक्यन्तदुत्तरभूतं यद्वागेवेति वाक्यन्तञ्च य एवकारस्तेने-
 त्यर्थः । क्रिययोः । यच्चातुक्कधातुभ्याम्यतिपाद्ये ये क्रिये तयोरित्यर्थः । कर्म-
 णोऽणित्यञ्च कर्मशब्दः क्रियापरः । न च कर्मणा क्रियत इत्यञ्च पौनरुक्त्यमिति
 याच्यम् । कर्मणेत्यञ्च कर्मशब्दस्य वाक्प्रतिपाद्यार्थकर्मकक्रियापरत्वङ्क्रिय-
 ते इति कथातोः क्रियासामान्यार्थकत्वमिति मेदात् । तद्युक्तादित्यस्य प्रत्युदा-
 हरणप्रदर्शनपरे वाक्ये यत्कर्मक्रियत इत्यञ्च कथञ्चेद इति न शङ्कम् । अत्रा-
 पि कर्मशब्दस्य वाक्प्रत्ययार्थप्रतिपादनाभावाधिकरणकालावच्छिन्नत्वविशिष्ट-
 क्रियापरत्वङ् क्रियत इत्यञ्च कथातोः क्रियासामान्यपरत्वमिति मेदात् । वा-
 चा कथनमित्यञ्च याङ्नलोकिकी किन्तु-सम्भारूपा विवक्षितेत्याशयेनाह । ए-
 वञ्चेति । पूर्वोक्तभाष्यव्याख्यानावसरे इदन्त्वया कर्त्तव्यमिति सन्देहवाचं नृ-
 त्वा यत्कर्म क्रियत इति कैयटरीत्या भाष्यव्याख्यायामुत्तरवाक्यस्यैवकारा-
 स्यारस्यमित्याह । इदन्त्वयेति । कैयटानुसारेणेति । इदमुपलक्षणम् । इत्यनुना-
 रिणेत्यपि बोध्यम् । औपधेरजातो । अजातो वर्त्तमानादौपधिगत्वादित्यर्थः ।
 औपधिम्यवतीत्यौपधिगत्त्वं औपधिविशेषपरोलक्षणयेति न जातिपरत्वम् ।
 प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यञ्च प्रज्ञशब्दस्य योऽर्थस्तमाह । प्रजानातीति । वृत्तौ स्पष्टमिति ।
 नित्यस्यायम्यत्ययः उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याङ्यहणादितिततोक्तम् । वक्तव्यार्थाच्छ-
 म् कारकादन्यतरस्याम् । वक्तव्यादत्यार्थाच्च प्रातिपदिकात्कारकाभिधायिनः श-
 म् प्रत्ययः स्यात् । अत्र कारकादितिसामान्यत एवोक्तमतः कारकसामान्यप्रति-
 पादकादयम्यत्ययो न कर्मप्रतिपादकादेव । बहुभिः कालैर्देदाति बहुगो ददा-
 ति । अर्थं न ददाति अर्थमो ददाति । बहुभ्यो ददाति अर्थाय ददातीत्यर्थेऽपि
 बहुगः अर्थग इति भवति । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्चायम् । विशेषो-
 दाहरणम् । विश- । पञ्चग इत्यादि । भूरिगो ददातीत्यादौ । मूले मन्त्रनामग्र-
 न्नवचनमिति । यवांसंस्थमत्राभिप्रेतम् । यत्र मन्त्रसममन्त्रस्य गन्धर्गं तत्रायम-

त्वय इत्वर्थः । इत्युक्त्वाष्टयति । अपेतेति । एतेनासीत्त्वकथनेन । तत्तत्त्वे ।
 अल्पार्थकैकशब्दसत्त्वे । न एव । एकार्थका एव । देवतावेकत्वविशिष्टस्येवाद्ये-
 स्य स्वभावादोषकास्त एव गृह्यन्ते तादृशाश्च परिमाणवाचकास्तेषामन्तपरि-
 माणार्थत्वेन न न्यूनाधिकभावे प्रयोगाभावः । जातिशब्देभ्यस्तु न तथेति तेभ्यो
 न शसिति भावः । घटङ्घटमितीति । यदि घटशब्दाच्छब्दं स्यात्तटा एकस्यैव घ-
 टस्य प्रतीतिः । स्यादिति नास्ति किन्तु द्वयोर्बङ्गनां वा प्रतीतिरपि स्यादित्या-
 ह । ततः शस्येति । अभिमानं इति । एतेन हतावर्गदैकत्वसङ्ख्याया भानम्योक्त-
 र्गतः प्रसिद्धतया पूर्वोक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अन्यमन्मतस्याप्रयोजनमनुवद-
 ति । एजवचनादिति । अथ हि घटो घटावित्युच्चारणेनैकत्वविशिष्टार्थाभि-
 धायकत्वाभावः स्फुट एव । केचिदित्यरुचिसूचनाय । तद्वीजस्तु यदिदिवचना-
 न्मत्थावृत्तिरेव फलन्तदैकवचनान्ताप्रत्यय इत्यत्रैव पर्यवसानमिति घटघटमि-
 त्यत्र गम् दुर्वार एवेति परिमाणशब्देभ्य एव प्रत्यय इति नियमस्त्वाभ इति ।
 सूत्रे सङ्ख्यैकार्थेति वक्तव्यं वचनशब्दोपादानसामर्थ्यादैकवचनान्तादित्यर्थो
 नाभिप्रेतः किन्त्वेकं वक्त्रात्वेकवचनमित्यर्थ एवाभिप्रेत इत्याशयेनाह । वस्तु-
 त इति । सङ्ख्येतिरिक्तार्थानामिति । सङ्ख्याशब्देभ्यस्तु दिवचनस्य प्रकृत्यर्थहि
 नुवादकतया परिगृहीतैकत्वानामिवेति नियमस्य तत्राभावादिति भावः । परि-
 गृहीतैकत्वानामिति । परिगृहीतं वाचकतासम्बन्धेनैकत्वविशिष्टान्तेषामित्य-
 र्थः । नन्वत्र सूत्रे चकारो ध्वजः । एकार्थबोधकपरैकवचनशब्दोपादानेन सि-
 द्धिं सङ्ख्याशब्दोपादानेनैकत्वातिरिक्तसङ्ख्यावाचकाः सङ्ख्याशब्देन विवक्षिता
 इत्यर्थो भविष्यतीत्यत आह । अत्राहुरिति । वीष्णागसभाव इति । वीष्णाबोध-
 कशसुप्रत्ययाभाव इत्यर्थः । पक्ष इति । एतेनैकैकमित्यपि भवतीति सूचित-
 म् । मन्देहः स्यादिति । अथ गम् वीष्णायां वा स्त्रार्थे वेति मन्देहः स्यादि-
 त्यर्थः । अपवादत्वाभावादिति । दिवद्वादिशब्देभ्योऽपि दर्शनादित्यादिः । वी-
 ष्णायामिवेति । अत एव तान्येकेति सूत्रघटकस्यैक्य इत्यस्यैकैकमित्यभियुक्त-
 व्याख्यानमस्ति । तदनुवरदेनेति । नित्यवीष्णोरिति सूत्रमिदं दिवर्चनानुवादे
 नेत्यर्थः । ध्वनितश्चेदमिति । तत्र हि यत्र तद्विनेनानुष्ठा वीष्णा भवति तत्र दि-
 वर्चनम् । तद्यथा । एकैकयो- ददातीत्युक्तम् । अथ द्विकशब्दः शच दृश्यते

तस्योपपत्त्यर्थं कैतटेनोक्तञ्चे विदाहुः । अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य बोधार्था
 द्विवचने बह्वल्यार्थादिति शस्यत्यय इति । अत्र के विदितिवदताऽरविः स
 चिता । साचाल्पार्थकेकशब्दसङ्गावे दृढतरमानाभाव इति । शान्ता घट बहु
 बहुवचनम् । एकादाकिनिच् एको गोत्रे एतेषु सूत्रेषु सङ्गाऽसहान्यार्थकस्य
 प्रथमार्थकस्य च भाष्यकृतोक्तोक्तोपायमाशङ्कित्वेऽपि समानस्य धारणार्थ-
 कयोर्मानाभावः । न च चैत्रमैत्रयोरेका माता । देवदत्तविष्णुमित्रयोरेकमन
 मित्यत्र तौ दृश्येते इति वाच्यम् । सङ्गापरैकशब्दप्रयोगेणाप्येतयो रूपपत्तेः ।
 किञ्चाल्पार्थकेकशब्दस्य तदर्थकत्वेन प्रसिद्धभावाद्बह्वल्यार्थादिति सूत्रे न तद-
 ग्रहणमाकिञ्च सङ्गाशब्दातिरिक्तशब्दानाम्परिगृहीतकत्वानामेव बोधसत्त्वेन
 ततो द्विवचनापवादः शस्येव प्राप्नोति । नचैकम्यदुग्रीहिवदितिद्विवचनत्तत्र भ-
 वत्विति वाच्यम् । तस्य सूत्रस्य सङ्गावाचकप्रसिद्धतरैकशब्द एव प्रवृत्तेः । किञ्च
 तेन बोधायनादुक्तद्विवैकशब्दानुवादेन बहुव्रीहिवद्भावस्य विधिरित्येव युक्तमत
 एव तान्ये केति सूत्रस्यैकशब्द इत्यस्योपपत्तिः । तथा चैकशब्द इति वदता विव-
 दितमर्थजातम्भूतमित्यर्थः । कथन्तर्हि भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिरिति हेतुश्चेति ।
 सङ्गावैकवचनाच्चेत्यत्र चकारस्य भिन्नक्रमतया बोधार्थायां स्वार्थे च श सित्यर्थः ।
 स च स्वार्थिको न सर्वत्र किन्तु अभिधानस्वाभाव्यादेकशब्दात्कृतद्विवचनैकश-
 ब्दाच्चेति नातिप्रसङ्गः । एवञ्चैकशब्दप्रकृतिकगसः स्वार्थिकत्वस्यापि सत्त्वेन न
 ततो नियमेन बोधोक्तिरिति बोधार्थबोधकशब्दभावपक्षे बोधार्थान्द्विवचनैकशब्देन ततः
 स्वार्थिकः शसिति । अत्रेदम्भाष्यमेव मानम् । एकशब्द इति तु बोधार्थसन्तं स्व-
 र्थिकशब्दसन्तस्याऽस्तु । लौकिकप्रयोगे प्रकरणादिनाऽर्थावसाय इति तदेतदाह ।
 भाष्यप्रदीपोदीप्ते निरूपितमिति । आद्यादिभ्य उपसङ्गानम् । अयं स्वार्थिकः
 सर्वार्थो विभक्तिभ्यो विशेषाभावात्तासु कृतासु तदन्तर्भ्यो भवति तदाह । अ-
 मनेवेति । वा ग्रहणसम्बन्धाच्चायन्तसिर्वैकल्पिकत्वेनेतद्रहितानामाद्यादीदीना-
 म्प्रयोगो भवति । अपादानेचाहोयरुहोः । अपादानं या पञ्चमो विहितता तद-
 न्तादा तमिः स्वात् । तथापादानं होयरुहोर्न चेत् । अत्र होयेति, निर्देशात्क-
 मप्रत्ययान्तजहाति योगे उपादानत्वमभवति न तु जिहोतेर्योग इति निर्णयम् ।
 नूनं भूमिजिहोते भूमिज उज्जिहीत इत्यत्र तमिर्भवति । स्वर्गाहोयते । पर्वता

दवरोहतीत्यत्रैव तन्मिप्रत्ययो न भवति । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मि-
 प्या प्रयुक्तो न तमर्थमाहेत्यत्र तु तृतीयान्तात्तसिः । अतिप्रहाव्ययत । अतिप्र-
 हादिविषयेऽकर्त्तरि या तृतीया तदन्त्याद्वा तसिः स्यात् । चारित्र्येऽस्यातिगृह्य-
 ते । 'चारित्र्यतोऽतिगृह्यते । चारित्र्यं' सुष्ठु यत्तन्मन्त्रेनान्यानतिक्रम्य गृह्यते ।
 अत्र कारणतृतीयान्तादिति वक्तव्येऽकर्त्तरि तृतीयेत्युपादानं हेतौ या तृतीया
 तत्सङ्ग्रहाय । तेन चारित्र्येऽतिगृह्यत इत्यत्र चारित्र्यस्य हेतुत्वविवक्षायांमपि
 तत्सिद्धिर्भवति । हीयमानपापयोगाच्च । अत्र पापयोगशब्दावयवं आद्यजन्तौ ।
 तेन युक्तोऽर्थस्य लाभः । तद्युक्तत्वञ्च तदन्वयित्वम् । उदाहरणे करणे हेतौ च
 तृतीया । युक्तत्वञ्च न साक्षादेवेत्याशयेनाह । तदुक्तत्वमिति । वृत्ततो हीयत
 इत्यत्र साक्षात्त्वर्थज्ञाने वृत्तस्य कारणत्वेनान्वयः । वृत्ततः पाप इत्यत्र तु यः पुन-
 र्गोऽतिदयालुत्वेन हेतुना पापवतोऽपि जनस्य सङ्ग्रहणतवान् सविवक्षित
 इति साक्षात्तदुक्तत्वम् । अत एवोक्तम्भूसे चेषस्याविवक्षायामिति । यद्यपि व्या-
 थ्ये । नाना पञ्चममाश्रयो व्याथ्यः । एवञ्च नाना पञ्चममाश्रयणे गम्यमाने
 यद्यन्ताद्वा तसिः स्यादित्यर्थः । अत्र तत्समाश्रयणमेककर्त्तृ कमनेककर्त्तृ कम्बा ।
 उदाहरणेऽर्जुनादिपदानां श्रवणार्थपरतायांमाह । पक्षे इति शेष इति । वृत्ताव-
 र्जुनादिपदानान्तत्पक्षे लक्षणा वा बोध्या । रोगाश्चापनयने । प्रवाहिकात् इ-
 .त्यादावुदाहरणे प्रवाहिकादिपदानान्तस्त्रिवर्त्तकोपाये लक्षणा । कृत्वस्तियोगे
 सम्पत्तिकर्त्तरि णि । कारणतृतीयेति । तेनभावस्तद्वाव स्तद्वाव इत्यत्र भवनक-
 वास्तविकमेव किन्तु वैवक्षिकम् । सम्पत्त्येत्यादिपदं व्याचष्टे । सम्पत्त्येत्यादेरि-
 ति । कर्त्तृत्वस्य क्रियानिरूपित्वाग्रकृते च मा क्रिया सम्पत्तिरूपा विवक्षिते
 त्याशयेनाह । भावे श इति । एवञ्चाभूतकर्त्तृकं यत्तद्रूपकरणभवनस्तद्धिन्ग-
 म्यमाने यस्य सम्पत्तिकर्त्तृत्वविवक्षा तदाचकादयमन्वयः । तस्य । सम्पत्तिकर्त्त-
 वाचकशब्दस्य । प्रकृताविति । अत्र प्रकृतित्वञ्च तदुत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियो-
 गित्वरूपम् । किन्तु तद्व्यवहारपूर्वकानिकथ्यवहारविषयत्वम् । एवञ्चान्यबोध-
 कस्य शब्दस्यान्यत्र कथं वृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह । गौण्या वृत्त्येति । अत एव ।
 गौण्या वृत्त्या यत्तमानत्वेन गौणत्वादेव । नात्वमिति । महच्छब्दस्य गौण्याऽ
 महति वृत्तित्वाद्गौणमुच्यनायेनाह इत इतिनात्वमित्यर्थः । यद्यपि भवनकर्त्ता

ऽमहास्तथापि स एव गौण्या हृत्वा महच्छब्दबोध इति महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र
 पु वद्भावो भवतीत्याशयेनाह । सामानाधिकरण्येति । मय्येवमिति । विकारा
 भेदेनेत्यर्थः । एवञ्च प्रकृते कर्तृत्वम्फनितन्तदाह । अत एवेति । प्रकृते कर्तृ
 त्वादेव सद्गीभवन्तीत्यत्रासद्धानाम्बहुत्वादुवचनन्वद्भवतीत्यत्रात्वम्यदार्थस्य क
 र्त्तृत्वादुपदर्थस्याकर्तृत्वात् मध्यम किन्तु शेषत्वाग्रथम इत्यर्थः । अन्यत्र पुन
 र्नात्वाभावे । उभयो कर्तृत्वमिति । एतच्च लक्ष्यानुरोधेन कल्प्यते । पुरातवि
 पये पूर्वोक्ता व्यवस्था हरिरप्याह । पूर्वावस्थामविजह्यत्स एव शब्दमनुत्तरम् । स
 म्भूतित इवार्थात्माजायमानोऽभिधीयते । पूर्वावस्था कारणावस्था । उत्तराव
 र्गम् । कार्यावस्थाम् । एवञ्चावस्था इयावच्छिन्नमेकमेव वस्तु पूर्वावस्थानुपूर्व
 नोत्तरावस्था प्राप्य भुवन्जायत इत्युच्यते । एकस्यैव वस्तुन उभयावस्था प्राप्य
 मिधानेन प्रकृतिविकृत्योरकार्यप्रतिपादकत्वरूप सामानाधिकरण्यं स्पष्टमेवा
 भिहितम् । नन्वेव पुरात एवोभयो कर्तृत्वापत्तिरत आह न एव । सव्यापार
 तर कश्चित्कश्चिद्धर्म प्रतीयते । सद्यज्यन्ते च भावाभ्याम्भेदवत्त्वोऽपि प्रकृत्य
 इति । स व्यापार कर्तृत्वगतिरूपः । एतन्निष्ठं प्रकर्षय व्यवस्थया प्रकृतिवि
 कृतिसम्बन्धित्वेन प्रतीतिविषयत्वरूपं । यथा सुवर्णपिण्ड खदिराङ्गारसवष
 ढ्गुच्छले भवत इतिभाष्यप्रयोगाद्वाक्ये विकृते कर्तृत्वञ्च कश्चित् । कश्चित् प्र
 कृते । ययैको हच पञ्च नौका भवतीति प्रयोगात्तादृशस्थले एकवचनमेव ।
 अत्वन्त्व सम्पद्यते त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्यदार्थस्य कर्तृत्वाग्रथम । त्वमत्वभवसीत्
 यं तु अत्वद्भवसीत्येव । एवञ्च प्रकृतेर्विकृतेष्वपि यचोक्तत्वन्ययोरपि । शृङ्गाति
 याचक सद्गम्यप्रकृतेर्विकृतेर्नहीति प्रमादश्चुन्तविषय एव । यच विप्रत्ययस्तत्र
 माहृशमूलाभेदाध्ययमायेन विकाराभेदात्तत्रप्रकृते कर्तृत्वेनोभायोक्तवत् ।
 माहृशमूलाध्ययसानेनोभयो कर्तृत्वादेव गौणत्वान्महद्भूतेत्यत्र महच्छब्दस्य
 नात्वम् । तदेतत्स्यटीकतमत्र शेषवन्त्यत्र प्रकृतिविकृत्यो कर्तृत्वेऽनियम इ
 व्याटिता । अत्र यो विगेषस्तमाह । अनारोपितादिति । अनारोपितवाचका
 दित्यर्थः । तथा भुते । पूर्वावस्था त्यागाभावविशिष्टे यन्तुनियत्तमानादिति
 शेषः । आरोपिततद्भावगम्यत्ताविति । आरोपितमुक्तत्वादिरूपभावस्य सम्पत्ती ।
 प्रियक्षितायामिति शेषः । अत एव । आरोपिततद्भावगम्यत्तायेव विप्रत्ययस्य

साधुत्वादेव । अत एव । उक्तोऽग्रे । भाष्ये प्रत्याख्यातमिति । तादृगभाष्यप्रा-
माणाटारोपविषय एव चिप्रत्ययः । प्रकृतसूत्रभाष्येऽपि ध्वनितमिति । तत्र
हि द्विविधावभूततद्भावग्रहणद्वर्त्तव्यमिह मा भूत् । सम्पद्यन्ते यवाः । सम्प-
द्यन्ते शालयः । अथ क्रियमाणेऽप्येवै अभूततद्भावग्रहणे, इह कस्मात् भवति ।
सम्पद्यन्तेऽस्मिन्नेवै शालय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणश्च कर्त्तव्यमिति । एते-
न मस्यद्यन्तेऽस्मिन्नेव इत्यत्र प्रकृतिविवक्षा भाषास्य चिप्रत्यय इत्युक्तमभवति ।
प्रकृतिविवक्षेत्यस्य प्रकृतरूपादानकारणत्वेन विवक्षितस्यान्यरूपेण विवक्षेत्य-
र्थः । प्रकृतिरेव सादृश्यमूलकामेदेन विकारबोधकशब्देनाभिधीयते यत्र तत्रै-
व चिप्रत्ययो भवतीति ध्वनितमित्यर्थः । नन्वतिर्गणशब्दे सर्वशब्दस्य वास्तवि-
कमेवोपमर्जनत्वमिति कथं चिप्रत्यय इत्यत आह । मञ्जोपसर्जनीभूतेति । तेन
वाक्येन वृत्तिघटकस्य सर्पादेरुपसर्जनत्वेनातिसर्व इत्यादौ सर्वादित्वाभावः
प्रतिपाद्यते । उपमर्जनत्वञ्च सर्वमतिश्रान्त इतिवाक्यप्रयोगेण प्रदर्श्यते । एवञ्च-
यो वाक्यघटकस्तस्मिन्ननुपसर्जने उपसर्जनत्वमारोपितमेव । वृत्तिघटकयो पूर्वो-
त्तरपदयोः परस्परसमभिव्याहारेणान्यार्थसम्बद्धस्वार्थाभिधायकत्वं वाक्यघटके
तु नैति । वाक्यघटकस्य हि सर्वशब्दस्य तादृगस्यलेऽतिश्रमणक्रियानिष्ठविशेष्य-
तानिरूपिता या कर्मत्वमस्वभावच्छिन्नप्रकारता तदाश्रयप्रतिपादकत्वम् । स
मामघटकस्य सर्वशब्दस्य तु अतिश्रमणकर्मरूपातिशब्दार्थमसृष्टार्थाभिधायक-
त्वम्यासूदकयदिति भावः । अष्टश्वेदमीदृशौ च सप्तम्यर्थ इति सूत्रेऽयंग्रहणप्र-
योजननिरूपणावसरे भाष्यकौटयोः । वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदादिति । उपपा-
दितरोत्यानयोः प्रायेण श्रूयमाणसुवृत्तौर्वापर्यभावापचानेकावयवकत्वतद्वि-
कल्पाभ्याम्यदान्तरार्थसृष्टस्वार्थाभिधायकपदाघटितत्वतद्वटितत्वरूपविरुद्धधर्मा-
भ्याम् । भेदादित्यर्थः । तत्र । वाक्यघटके । तत्तत्पदत्वं वृत्तिघटकतत्तत्पदत्वम् ।
तत्त्वम् । आरोपितत्वम् । एवमन्यथापि बोध्यम् । नन्वेवमपि मञ्जोभवतीत्या-
दिप्रयोगानुपपत्तिस्तु रोपस्य विवक्षयाचिप्रत्ययस्योपपादयितुमशक्यत्वादत आ-
ह । असृतीभूत्वेत्यादि । अधिकरणत्वमपीतीति । तथा च नादेवगृहपदार्थे स-
म्पद्यकर्तृत्वमेवेति तच्चिप्रत्यय इति शेषः । अहरतिप्रथमान्तपदार्थेन सामाना-
धिकारस्योपपत्तये आह । अधिकरणमतीति । दोषा गच्छतीत्यादौ दोषाग-

ऽमहास्तथापि स एव गोण्या हत्या महच्छब्दबोध इति महद्भूता बाह्यशील्य
 पु षडावो भयतीत्याशयेनाह । मामानाधिकरण्येति । मय्येवमिति । विकारा
 भेदेनेत्यर्थः । एवञ्च प्रकृते कर्तृत्वम्फनितन्तदाह । अत एवेति । प्रकृते कर्तृ
 त्वादेव सहीभवन्तीत्यत्रासङ्गानाम्बहुत्वाद्बहुवचनत्ववतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य क
 र्त्तृत्वादुपपदार्थस्याकर्तृत्वाच्च मध्यम किन्तु शेषत्वात्प्रथम इत्यर्थः । अन्यत्र च
 न्तात्वाभावे । उभयो कर्तृत्वमिति । एतच्च लक्ष्यानुरोधेन कल्प्यते । चुरन्तवि
 पये पूर्वोक्ता व्यवस्था हरिरप्याह । पूर्वावस्थामविजहत् । अथान्धर्ममुत्तरम् । स
 न्मूर्छित इवार्थाभाजायमानोऽभिधीयते । पूर्वावस्था कारणावस्था । उत्तरा
 र्गम् । कार्यावस्थाम् । एवञ्चावस्था इयावच्छिन्नमेकमेव वस्तु पूर्वावस्थातुमुक्ते
 नोत्तरावस्था प्राप्य न्युसञ्जायत इत्युच्यते । एकस्मैव वस्तुन उभयावस्था प्राप्य
 मिधानेन प्रकृतिविकृत्योरिकार्यप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं स्पष्टमेवा
 मिहितम् । नन्वेव चुरन्त एवोभयो कर्तृत्वापत्तिरत आह न एव । सव्यापार
 तरं कश्चित्कचिद्वर्म प्रतीयते । संसृज्यन्ते च भावाभ्याभेदवत्योऽपि प्रकृत्य
 इति । स व्यापार कर्तृत्वशक्तिरूपः । एतन्निष्ठ प्रकर्षय व्यवस्थया प्रकृतिवि
 कृतिसम्बन्धित्वेन प्रतीतिविषयत्वरूपः । यथा सुवर्णपिण्ड खदिराङ्गारसवर्ण
 कुण्डले भवत इतिभाष्यप्रयोगाद्वाक्ये विह्वले कर्तृत्वञ्च कश्चित् । कश्चित् प्र
 कृते । ययैको ह्यत्र पञ्च नौका भवतीति प्रयोगात्तादृशस्थले एकवचनमेव ।
 अत्रन्तव सम्पद्यते त्वद्वपतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य कर्तृत्वात्प्रथमः । त्वमत्वभावसीत्
 र्थं तु अत्वद्वपसीत्येव । एवञ्च प्रकृतेर्विकृतेचापि यचोक्तत्वम्हयोरपि । गृह्णाति
 वाचकं सङ्ग्रामकृतेर्विकृतेर्नहीति प्रवादश्चुरन्तविषय एव । यत्र चिप्रत्ययस्तत्र
 सादृशानुभावेदाध्यवसायेन विकारामेदातवप्रकृते कर्तृत्वमोभयोक्तत्वम् ।
 सादृशमूलाध्यवसानेनोभयो कर्तृत्वादेव गोणत्वान्महद्भूतेत्यत्र महच्छब्दस्य
 नात्वम् । तदेतत्सष्टीकृतमत्र शेषरेऽन्यत्र प्रकृतिविकृत्यो कर्तृत्वेऽनियम इ
 त्यादिना । अत्र यो विशेषस्तमाह । अनारोपितादिति । अनारोपितवाचका
 दित्यर्थः । तथा भूयै । पूर्वावस्था स्वाभावाविशिष्टे वस्तुनियत्तमानादिति
 शेषः । आरोपिततद्भावसम्पत्ताविति । आरोपितशक्तत्वादिरूपभावस्य सम्पत्ती ।
 विदचित्तायामिति शेषः । अत एव । आरोपिततद्भावसम्पत्तावेव चिप्रत्ययस्य

माधुत्वादेव । अत एव । उक्तोऽर्थः । भाष्ये प्रत्याख्यातमिति । तादृगभाष्यप्रा-
माख्यादारोपविषय एव चिप्रत्ययः । प्रकृतसूत्रभाष्येऽपि ध्वनितमिति । तत्र
हि चिप्रविधावभूततद्वावग्रहणद्वर्त्तव्यमिह मा भूत् । सम्प्रदायान्ते यवा । सम्प्र-
दायान्ते गानयः । अथ क्रियमानेऽपि वै अभूततद्वावग्रहणे इह कस्याश्च भवति ।
सम्प्रदायान्तेऽस्मिन्नेव गानय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणश्च कर्त्तव्यमिति । एते-
न सम्प्रदायान्तेऽस्मिन्नेव इत्यत्र प्रकृतिविवक्षा भाषाश्च चिप्रत्यय इत्युक्तमभवति ।
प्रकृतिविवक्षेत्यस्य प्रकृतेरुपादानकारणत्वेन विवक्षितस्यान्यरूपेण विवक्षेत्य-
र्थः । प्रकृतिरेव सादृश्यमुल्लेखकमेवेन विचारबोधकमर्थेनाभिधीयते यत्र तत्रै-
व चिप्रत्ययो भवतीति ध्वनितमित्यर्थः । नन्वतिपर्वगण्ये सर्वगण्यस्य वाक्यवि-
क्रमबोधोपमर्जनत्वमिति कथं चिप्रत्यय इत्यत आह । मंत्रोपसर्जनीभूतेति । तेन
वाक्येन वृत्तिघटकस्य सर्पादेरुपसर्जनत्वेनातिसर्व इत्यादौ सर्वादित्वाभावः
प्रतिपाद्यते । उपसर्जनत्वञ्च सर्वमतिक्रान्त इतिवाक्यप्रयोगेण प्रदर्शयति । एवञ्च-
यो वाक्यघटकस्तस्मिन्नुपसर्जने उपसर्जनत्वमारोपितमेव । वृत्तिघटकयोः पूर्वा-
न्तरपदयोः परस्परमभिप्रायकारेणान्यार्थसम्बन्धसाध्याभिधायकत्वं वाक्यघटके
तु नेति । वाक्यघटकस्य हि सर्वगण्यस्य तादृगस्यैवैतिक्रमणक्रियानिष्ठविशेष्य-
तानिष्ठपिता या कर्मत्वमन्वन्वावच्छिन्नप्रकारतः तदाययप्रतिपादकत्वम् । स-
मासघटकस्य सर्वगण्यस्य तु प्रतिक्रमणकर्मरूपातिगण्यार्थमसृष्टार्थाभिधायक-
त्वमप्यसदकवादिति भावः । अदृष्टेदमीदृता च सप्तम्यर्थ इति सूत्रेऽयं पक्षः प्र-
योजननिरूपणावसरे भाष्यकेयटयोः । वृत्तिदक्षयोरारम्भमेवादिति । उपपा-
दितरीत्यातयोः प्रायेण श्रूयमाणमुपवृत्तीर्वापर्यभाषापचानेकावयवकत्वतद्वि-
स्तृताभ्याम्यदात्तस्यार्थसृष्ट्यर्थमिधायकपदावटितत्वतद्वटितत्वरूपविरुद्धपरि-
भ्याम् । भेदादिन्यर्थः । तत्र । वाक्यघटके । तत्तत्पदत्वं वृत्तिघटकतत्तत्पदत्वम् ।
तत्रम् । आरोपितः । एवमन्यथापि बोध्यम् । नन्वेवमपि वक्ष्यीभवतीत्या-
दिप्रयोगानुपपन्नानि आरोपण विवक्षयाचिप्रत्ययस्यापवादयितुमशक्यत्वादत आ-
ह । असृतीभूत्वं त्यादि । अधिकरणत्वमपीतीति । तथा च नादेवग्रहणद्वयं स-
म्यदकर्तृत्वमेवेति तच्चिप्रत्यय इति शेषः । अहरेतिप्रथमान्तपदार्थेन सामाना-
धिकार्योपपत्तये आह । अधिकरणत्वमपीतीति । दोषा कश्चमीत्यादौ दीपाग

ऽमहास्तयापि न एव गीर्वा हृत्वा महच्छब्दबोध इति मृदूता ब्राह्मणीत्यत्र
 पु वद्भावो भवतीत्याशयेनाह । सामानाधिकरण्येति । मध्येवमिति । विकारा
 भेदेनेत्यर्थः । एवञ्च प्रकृते कर्तृत्वम्फनितन्तदाह । अत एवेति । प्रकृते कर्तृ
 त्वादेव सहीभवन्तीत्यत्रामहानास्वहुत्वाद्भवचनन्त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य क
 र्त्तृत्वादुपदर्शस्याकर्तृत्वान्न मध्यम किन्तु शेषत्वात्प्रथम इत्यर्थः । अन्यत्र च
 न्नात्वात्मादे । उभयो कर्तृत्वमिति । एतच्च लक्ष्यानुरोधेन कल्पते । चुरन्तवि
 पये पूर्वोक्ता व्यवस्था हरिरप्याह । पूर्वोपस्थामविजहत् । एतन्मर्ममुत्तरम् । स
 म्भूक्षित इवार्थात्माजायमानोऽभिधीयते । पूर्वोपस्था कारणावस्था । उत्तरम्
 मेम । कार्यावस्थाम् । एवञ्चावस्था इयावच्छिन्नमेकमेव वस्तु पूर्वोपस्थानुगुण्ये
 नोत्तरावस्था प्राप्त्युत्पन्नञ्जायत इत्युच्यते । एकमेव वस्तुन उभयावस्था प्राप्त्य
 मिधानेन प्रकृतिविलम्बीरकार्यप्रतिपादकत्वरूप सामानाधिकरण्य सप्तमेव
 भिहितम् । नन्वेव चुरन्त एवोभयो कर्तृत्वापत्तिरत आह न एव । सव्यापार
 तर कश्चित्कचिद्वर्म प्रतीयते । सृज्यन्ते च भावाभ्याभेदवत्योऽपि शक्य
 इति । न व्यापार कर्तृत्वशक्तिरूपः । एतन्निष्ठ प्रकर्षय व्यवस्थया प्रकृतिवि
 कृतिमन्मन्थित्वेन प्रतीतिविषयत्वरूपः । यथा सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्ण
 रङ्गले भवत इतिभाष्यप्रयोगाद्वाक्ये बहूने कर्तृत्वड कचित् । कश्चित् प्र
 कृते । ययैको हृत् पञ्च नैका भवतीति प्रयोगात्तादृशस्थले एकवचनमेव ।
 अत्वन्त्व सम्पद्यते त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य कर्तृत्वात्प्रथमः । त्वमत्वभवतीत्य
 ये तु अत्वद्भवतीत्येव । एवञ्च प्रकृतेर्विकृतेषापि यचोक्तत्वन्वयोरपि । गृह्णाति
 याचका सहस्राम्भूतेर्विकृतेर्नहीति प्रवादश्चुरन्तविषय एव । यत्र चिप्रत्ययस्तत्र
 माहङ्गमूलाभेदाध्ययमायेन विकागभेदातवप्रकृते कर्तृत्वेनोभयोक्तत्वम् ।
 माहङ्गमूलाध्ययसानेनोभयो कर्तृत्वादेव गौरवत्वात्सहङ्गुनेत्यत्र महच्छब्दस्य
 नात्वम् । तदेतत्पट्टीकृतमत्र शेषरेऽन्यत्र प्रकृतिविलम्बो कर्तृत्वेऽनियम इ
 त्यादिना । अत्र यो विशेषस्तत्राह । अनारोपितादिति । अनारोपितयाचका
 दित्यर्थः । तथा भुते । पूर्वोपस्था त्यागाभावविशिष्टे वस्तुनिवर्तमागादिति
 शेषः । आरोपिततद्भावसम्पत्ताविति । आरोपितशुक्लत्वादिरूपभावस्य सम्पत्तौ ।
 निवर्तितयामिति शेषः । अत्र एव । आरोपिततद्भावसम्पत्तावय चिप्रत्ययस्य

माधुत्वादेव । अत एव । उक्तोऽर्थः । भाष्ये प्रत्याख्यातमिति । तादृशभाष्यमा-
 माख्यादारोपविषय एव चिप्रत्ययः । प्रकृतसूत्रमाष्येऽपि ध्वनितमिति । तत्र
 हि चिद्विधावभूततद्भावग्रहणकर्तव्यमिह मा भूत् । सम्पद्यन्ते यवाः । सम्प-
 द्यन्ते शालय । अथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मात् भवति ।
 सम्पद्यन्तेऽस्मिन्नेव शालय इति । प्रकृतिविवचाग्रहणश्च कर्तव्यमिति । एते-
 न सम्पद्यन्तेऽस्मिन्नेव इत्यत्र प्रकृतिविवचा भाषाया चिप्रत्यय इत्युक्तमभवति ।
 प्रकृतिविवक्षेत्यस्य प्रकृतरूपाटानकारणत्वेन विवक्षितस्यान्यरूपेण विवक्षेत्य-
 र्थः । प्रकृतिरेव सादृश्यमुनकामेदेन विकारस्वीकृतगच्छेनाभिधीयते यत्र तत्रै-
 व चिप्रत्ययो भवतीति ध्वनितमित्यर्थः । नन्वति सर्वशब्दे सर्वशब्दस्य वास्तवि-
 कमेवोपसर्जनत्वमिति कथं चिप्रत्यय इत्यत आह । संश्लेषसर्जनीभूतेति । तेन
 वाक्येन वृत्तिघटकस्य सर्पादेरुपसर्जनत्वेनातिमर्ष इत्यादौ सर्वादित्वाभावः
 प्रतिपाद्यते । उपसर्जनत्वञ्च सर्वमतिक्रान्त इतिवाक्यप्रयोगेण प्रदर्श्यते । एवञ्च-
 यो वाक्यघटकस्तस्मिन्ननुपसर्जने उपसर्जनत्वमारोपितमेव । वृत्तिघटकयोः पूर्वा-
 न्तरपदयोः परस्परसमभिव्याहारेणान्यार्थसम्बद्धस्यार्थाभिधायकत्वं वाक्यघटके
 तु नेति । वाक्यघटकस्य हि सर्वशब्दस्य तादृशस्यल्लेऽतिक्रमणक्रियानिष्ठविशेष्य-
 तानिरूपिता या कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता तदाश्रयप्रतिपादकत्वम् । स-
 मामाघटकस्य सर्वशब्दस्य तु अतिक्रमणकत्वरूपातिगच्छार्थसृष्टार्थाभिधायक-
 त्वस्यासृदकवादिति भावः । अष्टश्लोकेऽमीदृशौ च समस्यर्थ इति सूत्रेऽर्थग्रहणप्र-
 योजननिरूपणावसरे भाष्यकैयटयोः । वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदादिति । उपपा-
 दितरीत्यानयोः प्रायेण श्रूयमाणसुबन्तयोर्वापर्यभावापन्नानेकावयवकत्वतद्वि-
 दित्वाभ्याम्यदान्तरार्थसृष्ट्यर्थार्थाभिधायकपदाघटितत्वतद्वटितत्वरूपविरुद्धधर्मा-
 भ्याम् । भेदादित्यर्थः । तत्र वाक्यघटके । तत्तत्पदत्वं वृत्तिघटकतत्तत्पदत्वम् ।
 तत्त्वम् । आरोपितत्वम् । एवमन्वयापि बोध्यम् । नन्वेवमपि ब्रह्मीभवतीत्या-
 दिप्रयोगानुपपत्तिस्तो रोपस्य विवक्षयाचिप्रत्ययस्योपपादयितुमभक्षत्वादत आ-
 ह । अमृतीभूत्येत्यादि । अधिकरणत्वमपीतीति । तथा च नादेवगृहपदार्थे स-
 म्यदकर्तृत्वमेवेति तच्चिप्रत्यय इति शेषः । अहरितिप्रथमान्तपदार्थेन सामाना-
 धिकरणरूपोपपत्तये आह । अधिकरणगतीति । दीपा गच्छतीत्यादौ दीपाग-

ऽमहांस्तथापि स एव गीष्वा हृत्वा महच्छब्दबोध इति मृद्वूता ब्राह्मणीत्यत्र
 पुं वद्भावो भवतीत्याशयेनाह । सामानाधिकरक्षेति । मध्येवमिति । विकारा-
 भेदेनेत्यर्थः । एवञ्च प्रकृतेः कर्तृत्वम्फनितन्तदाह । अत एवेति । प्रकृतेः कर्तृ-
 त्वादेव सहीभवन्तीत्यत्रामृद्वानास्वदुत्वाद्बुवचनन्त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य क-
 र्त्तृत्वादुपपत्त्यर्थस्याकर्तृत्वाच्च मध्यम किन्तु शेषत्वात्प्रथम इत्यर्थः । अन्यत्र चु-
 न्नात्वाभावे । उभयोः कर्तृत्वमिति । एतच्च सध्यानुरोधेन कस्यापि । चान्तावि-
 यये पूर्वोक्तां व्यवस्थां हरिरप्याह । पूर्वावस्थामविजृह्वं प्रयन्मर्मसुत्तरम् । स
 भ्रूक्षित इवार्थात्माजायमानोऽभिधीयते । पूर्वावस्था कारणावस्था । उत्तरश्च
 सैम् । कार्यावस्थाम् । एवञ्चावस्था इयावच्छिन्नमैकमेव वस्तु पूर्वावस्थानुगुणे-
 नोत्तरावस्थां प्राप्य भ्रूक्ष्णजायत इत्युच्यते । एकस्मैव वस्तुन उभयावस्थां प्राप्य
 भिधानेन प्रकृतिविकृत्यैरेकार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरक्षं, स्पष्टमेवा-
 भिहितम् । नन्वेवं चुनन्त एवोभयोः कर्तृत्वापत्तिरत आह स एव । सव्यापार-
 तरः कश्चित्कचिद्वर्मं प्रतीयते । संसृज्यन्ते च भावाभ्याम्भेदवत्योऽपि ग्रन्थ
 इति । सः व्यापारः कर्तृत्वशक्तिरूपः । एतन्निष्ठः प्रकर्षय व्यवस्थया प्रकृतिवि-
 कृतिसम्बन्धित्वेन प्रतीतिविषयत्वरूपः । यथा सुवर्णपिण्डः, खट्विराद्वारमवर्णं
 कृण्डले भवत इति भाष्यप्रयोगाद्वाक्ये विकृतनेः कर्तृत्वञ्च कश्चित् । कश्चित् प्र-
 कृतेः । यथेको वृक्षः पञ्च नौका भवतीति प्रयोगात्तादृशस्यैव एकवचनमेव ।
 अत्वन्त्वं सम्पद्यते त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य कर्तृत्वात्प्रथमः । त्वमत्वभवसीत्य-
 र्थं तु अत्वद्भवसीत्येव । एवञ्च प्रकृतेर्विकृतेष्वपि यत्रोक्तत्वन्दयोरपि । मृज्जाति
 याचकाः महारामप्रकृतेर्विकृतेर्नहीति प्रवादश्चुनन्तविषय एव । यत्र चिप्रत्ययस्तत्र
 सादृश्यमूनाभेदाध्यवसायेन विकारोभेदातचप्रकृतेः कर्तृत्वेनोभयोश्चकृत्वम् ।
 सादृश्यमूनाध्यवसानेनोभयोः कर्तृत्वादेव गीष्वात्माहृत्तेत्यत्र महच्छब्दस्य
 नात्वम् । तदेतत्संश्लेषकतमत्र शेषरेऽन्यत्र प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वेऽनियम इ-
 व्यादिना । अत्र यो विशेषस्तत्राह । अनारोपितादिति । अनारोपितयाचका
 दित्यर्थः । तथा भुक्ति । पूर्वावस्था, त्यागाभावविशिष्टे वस्तुनियतमानादिति
 शेषः । आरोपिततद्वाच्यमप्युक्तानिति । आरोपितशकृत्वादिरूपभावस्य सम्पत्ती ।
 त्रिवचितायामिति शेषः । अत एव । आरोपिततद्वाच्यमप्युक्तानेव चिप्रत्ययस्य

गतेः सम्प्रदायानुक्तद्वयोत्तरनेति परिभाषया तस्यासम्बन्धः । एवञ्च तदेकवा-
चितापक्षस्य स्थित्योग इत्यपि निवर्तते । आग्रहणस्य नुवर्तते । स्वरितत्वात् ।
एवञ्च क्रियावाचकधातुसामान्ययोगोऽयम्प्रत्ययो भवति । देवादिभ्यः प्रातिपदि-
भ्यः क्रिया सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः स्यादिति फलितम् । जायते त्वयि द्वितीया-
न्ताकस्यन्तात् । आन्तार्यस्य निरूपकतया क्रियायामन्वयः । देवना गच्छति
तस्यकारः । नष्टु नञ् पचति । ग्रामना वसतीत्यादौ गमनादान्वयान् । अश्व-
त्थानुकरणाद्वज्रवराहोदनिती डाच् । पटपटाकरोपि । दमदमाकरोति । खर-
टखरटामवति । खरटखरटास्यादिर्युदाहरणपराकरप्रामाण्यात् । डाचः प्रत्य-
यादुरदासत्वे नैवोदात्तत्वे सिद्धे चित्त्वं व्यर्थमत आह । डाचयित्वमिति । क-
र्पात्त्वत् इति सूत्रभाष्येति । तच्च हि किमर्थं कृपेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न कृ-
पात्त्वत् इत्यर्थोच्यते । यस्य कृपेर्विकरणे एतद्रूपमन्वयं यथा स्यात् । इह मा
भूत् । दत्तस्य कर्प इति । यस्य कृपेर्विकरण इत्यनेन विकरणान्तस्योदममुकर-
यनिर्दिष्टमित्युक्तम् । सङ्ग्रायाच गुणान्तायाः । कृपावित्यनुवर्तनादनेनापि
कृपावभिधेयायाम्प्रत्ययः । अत्र सङ्ग्रागन्धः संख्यावाचकगन्धपरः । गुणगन्ध-
स्वरूपपरः । अर्थगतस्त्रीत्वस्य गन्धः आरोपः । एवंश्च संख्यायामुणान्तत्वञ्च
सम्भवतीत्यतोऽञान्तगन्धः परममीपवाची । एवञ्च संख्यावाचकगन्धपूर्वपदक-
गुणगन्धोत्तरपदकाप्रातिपदिकादिति फलितम् । समयाच्च यापनायाम् । कर्तुं
योग्यस्यार्थस्य कालप्राप्तिः समयः । तस्यातिक्रमणं यापना । समयगन्धाद्याप-
नायाङ्गम्यमानायां डाच्प्रत्ययः स्यात् । तथा च समया करोतीत्यनेन यस्य
पाकादेर्यः कालस्तदतिक्रम्य यस्तिष्ठति स एव उच्यते । सपञ्चनियभात् । अ-
तिथ्यर्थे गम्यमाने सपञ्चनियभादयम्प्रत्ययः । अतिथ्यर्थमतिपीडनम् । स
त्यादशपथे । सत्यगन्धादशपथेयं डाच् । अन्तप्रतिपक्षवचनमन्वयगन्धादयम्प्र-
त्ययो भवति । भवेव विवृणोति । मत्तु मातुसुखमिति ॥

इति प्रतिकृत्याद्यर्थकाः ।

इति तद्धितविवरणम् ।

ष्ठे न रात्रिनिष्ठाधिकरणत्वमतिपाद्यते तस्य निरूपकता सम्बन्धे न गमधात्वर्थ-
 क्रियायामन्वयेन रात्रिनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकमेककर्तृकं वर्त्तमानकालिक-
 मनमिति बोधो भवति प्रकृते तु रात्रिभिन्नमप्यहोरात्रिरूपमेव सम्पन्नमित्यर्थ-
 प्रतीयत इति भावः । आपत्यस्य च तद्धिते नातीति सूत्रेण क्राव्योषेत्यस्यान्व-
 या सिद्धिनिरासायाह । नेजस्तादिति । अनेन । यदीति शब्दोपादानेन अनुवा-
 दोऽयम् । कृत्वस्तिर्योग इति सूत्रसिद्धिप्रत्ययानुवादोऽयम् । तेन । तत्सिद्धिप्र-
 त्ययानुवादकरणेन । उभयनीत्यादित्यादिसिद्धमिति । अयमेव योगी यदि चिप्र-
 त्ययस्यापि विधायकः स्यात्तदास्य सूत्रस्य प्रातिपदिकानुवादेन प्रत्ययविधा-
 यकतया ग्रहणवते निषेधापत्तिरित्याह । अन्यथेति । कृत्वस्तीति सूत्रसिद्धिप्र-
 त्ययानुवादत्वे तु तेन सूत्रेण सिद्धप्रत्ययानुवादेन लोपमात्रमनेन बोध्यते एव-
 च तदन्तविधिर्भवत्येव । अनुवादफलान्तु यत्र प्रत्ययस्तत्रैव लोप इति । विभा-
 या सातिकारस्य । कृत्वस्तिर्योग इत्यनुवर्त्तते । कार्त्स्न्यमित्ये तद्वाच्ये । कृ-
 रन्नमिति । यावद्वरूपं कार्त्स्न्यमत्र न विवक्षितमिति भावः । विधेयतया वि-
 वक्षितस्य सम्बन्धो यत्रोद्देशस्यावयवविशेषावच्छिन्नस्य प्रतीयते तथाभिविधिः ।
 सर्वावयवोपेतं तु कार्त्स्न्यमिति भेदः । न तु चिरिति । सम्पूर्वकपदधातुयोगे
 चिप्रत्ययविधायकसूत्राभावेन न चिरित्यर्थः । तदधीनवचने । निवृत्तमिति ।
 अर्थान्तरोपादानमिह हेतुः । तदधीनन्तदायत्तन्तस्त्रामिकमित्यर्थः । तच्छ-
 र्दोऽत्र स्वाभिपरः । एवञ्च यत्र श्रितव्यस्य स्वाभिविशेषसम्बन्धोऽभिधिक्षितस्तत्र
 स्वाभिवाचकाप्तातिर्भवति । राजाधीन इति राजसत्करोति राष्ट्रमित्यादा-
 योश्रित्यराष्ट्रस्य स्वाभिराजसम्बन्धः प्रतिपाद्यते स च न दानविधिना क्रियत
 इति भवत्ययमत्ययः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । देये वा च । तदधीनवचन इत्य-
 नुवर्त्तते । देयमित्यत्राहार्थे कृत्य । एवञ्च तदधीनस्य देयस्य यत्र यचनन्तत्र-
 चाप्रत्ययः स्वाश्रयकारमातिः । तदधीनेतिलुप्तकर्मण्यन्तम् । विप्रश्च करोति
 ग्राममित्यत्र स्वाभिविशेषोऽयं दानकर्मणो ग्रामस्य देयस्य विप्रसम्बन्धः प्रती-
 यत इति भवति चाप्रत्ययः । एवञ्च दानविधिना दानविषयायामयं योगः प्रव-
 र्त्तते यथा कथञ्चिद्दानविषयायान्तु पूर्वस्येति विशेषः । स्वरादेराकृतिगणत्वा-
 त्तास्तस्याध्ययत्वम् । देयमनुष्यपेक्षे । इति च निवृत्तमिति । पूर्वसूत्रे चकारेण

सर्वस्य हे । इदं सूत्रमधिकारसूत्रम् तु विधिसूत्रम् । विधिग्राहकत्वात् ।
 शात् । अधिकारत्वेऽपि न शब्दस्याधिकारः । नित्यजीवस्यैवित्युक्तम् ।
 तेषु द्विशब्दस्य कार्यस्यादर्शनात् । किन्त्वर्थ्याधिकारः । एवञ्च सर्वस्य
 तिभवेति । अत एव तस्य परमास्त्रेऽद्वैतमिति सङ्गच्छते । अर्थिनिर्णयमात्रं
 शब्दः सर्वावयवकसमुदायपरः । स च वाक्यधातुरूपोऽपि । अत्र जीवः ।
 हत्वर्थस्य पदस्यैव त्वस्यापकर्षः आवश्यक इति सर्वस्येति किन्तु सर्वस्येति
 इति । न चेति । समाधत्ते । द्वितीयेति । पदस्यैव त्वस्यैव त्वस्येति सर्वस्ये
 त्वस्य स्थानपट्टीत्वद्वयतेति भावः । अन्यथा । सर्वस्यैव त्वस्यैव त्वस्येति
 त्वस्यैव त्वस्य स्थानपट्टीत्वेन यद्वातेन । सर्वस्य पदस्य स्थाने त्वस्यैव त्वस्येति
 पुन पुन शब्दस्य कालवाचकतया तत् अत्रि कथम्पुन कृत्यात्प्रतीतिः
 ह । तत्र होति । भवितरि वर्त्तमानादिति । वृत्तिविषये लक्षणया तत्र वर्त्त
 मानादित्यर्थः । ठञ् तु कालवाचकादेव । अन्तरङ्गत्वात् । प्रातिपदिका
 र्यमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । लुक्त्वाच्चेति । चेनान्तरङ्गत्वादित्याक्षयते । अ
 ध्यात्तु लुपो लुकीति । अनेन समासग्रहणकृतनियमस्य प्रवृत्तियोग्यता सूचिता
 स्तोक्तनियमस्यापि प्रवृत्तिर्दर्शयति । स्वातन्त्र्येणापीति । ननु कार्यकालपक्षे
 स्थानिन एव कथम्प्रातिपदिकत्वमप्रत्यय इति निषेधस्य सत्त्वादत आह । निषे
 धाप्रवृत्त्येति । न हि सन्बुद्धोरिति सूत्रेण तथा ज्ञापनादिति भावः । सर्वस्ये
 त्वस्य स्थानपट्टीत्वेऽपि पूर्वोक्तरूपस्य कथं सिद्धिः । पुनरित्यस्य सुबन्तस्य स्था
 नितया तस्या स्थाने य आदेशस्तस्मिन् सुबन्तत्वमस्त्वेऽपि प्रातिपदिकत्वस्य दु
 र्लभत्वात् । पुन शब्दप्रकृतिकत्वविशिष्टसुबन्तत्वस्यार्गास्तीयतया तस्यातिदेशा
 सम्भवाच्चेत्याशयेन गङ्गते । न चैवमिति । समाधत्ते पुनरिति । आदेशोत्तर
 म्पुन पुनरितिसमुदायस्य प्रातिपदिकसम्प्रायाम्पुन सुबन्तस्य प्रातिपदिकप्र
 कृतिकसुबन्तत्वं सुनभमिति भावः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां यस्मादित्यस्य
 स्त्वेन प्रकृतेरुपादानात्प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वस्यापि शास्त्रीयतयाऽतिदेशे
 नेतन्नाभाच्च तद्विधिविधौ सुबन्तस्य विशिष्टानिर्देशात्प्रातिपदिकप्रकृतिकसुब
 न्तादित्यर्थस्य शब्दमर्यादया न लाभ इत्याशयेनाह । यदेति । ननु पुनर्पुनरिति

